KÜRTLER VE KÜRDİSTAN TARİHİ

MUHAMMED EMİN ZEKİ BEG

baskı baskı baskı baskı baskı

11.

Nûbihar

Nûbihar

KÜRTLER VE KÜRDİSTAN TARİHİ

MUHAMMED EMİN ZEKİ BEG

بسم الله الرحمن الرحيم

Nûbîhar
Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti. Büyük Reşitpaşa Cad.
Yümni İş Merkezi No: 22 / 29 Vezneciler - Fatih / İstanbul
Tel & Faks: 0212 519 00 09
www.nubihar.com | email: nubihar@gmail.com

Yayın Sertifika No: 16919

Yaın No: 67 | Tarih

Kürtler ve Kürdistan Tarihi
Muhammed Emin Zeki Beg

Arapça'ya çeviren
Muhammed Ali Avni
Ögretim Üyesi ve Mısır Kraliyet Divanı Mütercimi, h. 1364/m. 1945

Türkçe'ye çevirenler
Vahdettin Ince, Mehmet Dag, Reşat Adak, Sükrü Aslan

ISBN 978-9944-360-85-2
Birinci baskı: 2010
Onbirinci baskı: 2018

•

Editör
Süleyman Çevik

Son tahkik ve kontrol
Murad Celalî

Kapak
İHB Reklam Ajansı

•

Baskı
Alioğlu Mat. Bas. Yay. ve Kağ. San. Tic. Ltd. Şti.
Orta Mh. Fatin Rüştü Sk. No: 1-3/A
Bayrampaşa/İstanbul
Tel: 0212 612 65 59

KÜRTLER VE KÜRDİSTAN TARİHİ

TARİHİN ESKİ DEVİRLERİNDEN GÜNÜMÜZE

Muhammed Emin Zeki Beg
Iraklı Eski Bakan–1937

Nûbihar

BİRİNCİ CİLT

İçindekiler

BİRİNCİ CİLT

Yayınevi Sunuşu **13**

Irak Ekonomi ve Ulaştırma Eski Bakanı Değerli Bilge Muhammed Emin Zeki Kimdir? 13
Arapça'ya Çevirenin Önsözü 17
Yazarın Arapça Tercüme İçin Yazdığı Önsöz 22
Önsöz **23**

BİRİNCİ BÖLÜM **29**
Kürdistan'ın Konumu **29**
Kürtlerin Nüfusu **29**
Kürdistan Kelimesinin Anlamı **29**
1- Tarihsel Açıdan 29
2- Coğrafik Açıdan 34
1- İran Kürtleri 38
Lorlar 39
Lorların Nüfusu 41
İran Kürtlerinin Nüfusu 42
2-Türkiye Kürtleri 43
3- Irak Kürtleri 47
4- Rusya Kürtleri 53
5- Suriye Kürtleri 54
6- Belucistan, Hindistan ve Afganistan Kürtleri 55

İKİNCİ BÖLÜM **57**
Kürtlerin Menşei ve Kökeni **57**
1- Vladimir Minorsky'nin Görüşü 58
Kürtlerin Etnik Kökenleri Nereye Dayanıyor ve Nereden Geliyor *64*
2- Sr. Sidney Smith'in Görüşü 65
3- Benim Görüşüm 73
A- İlk Tabaka, Zagros Halkları **75**
1- Lulu Veya Lulubumlar 75

2- Guti-Cuti-Cudi 76
3- Kasay-Kusi-Kuşu (Kassites) 79
4- Khaldi-Urartu 80
5- Subaro 80
B- İkinci Tabaka 81
Medler ve Onlara Bağlı Halklar 81
1-Mad-Medes 82
2- Nayri-Nairi 83
3- Kardukhiler-Karduchoi 84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kürtler ve Kürdistan Tarihinin Önemi 91
A- Eski Çağlardan Medlerin Zamanına Kadar 91
1- Lulu Halkı 92
2- Guti-Cuti 97
3- Kasay-Kassites 100
4- Mitaniler 103
5- Haldiler (Xaldiler) 105
6- Subari 106
7- Nayri-Neyri 107

B- Medler Döneminden İslam'ın Doğuşuna Kadar 110
8- Medler 110
C- İslam'ın Doğuşundan Türklerin Akınlarına Kadar 122
Büveyhoğulları Döneminde Kürtler 133

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 137
1- Türk Saldırıları Döneminde Kürtler
(İlhanlılar Zamanına Kadar) 137
2- Atabek Beylikleri Zamanında Kürtler 142
3-Harzemşahlar ve İlhanlılar Zamanında Kürtler 147

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1- Safevilerin Ortaya Çıkmasına Kadar Kürtler 157
2- Safevi Devleti Döneminde Kürtler ve
Osmanlıların Ortaya Çıkışı 161
Canpolatoğlu İhtilali 178

Dimdim Kalesi Olayı 180
Mukri Aşiretleri Katliamı 184
Mukri Aşiretlerinin Ayaklanması 189

ALTINCI BÖLÜM 193
Günümüze Kadarki Kürtler 193
I. Nadir Şah Devrine Kadar Kürtler 193
2. Hicri 13/M. 19. Asrın Ortalarına Kadar Kürtler Nadir Şah 199
3- Miladi 18. Asrın Sonlarında ve 19. Asırda Kürtler 205
4- XX. Yüzyılda Kürtler Milli'li I. İbrahim Paşa 237

YEDİNCİ BÖLÜM
1- Kürt Ulusunun Karakteri ve Toplumsal Yaşamı 259
2- Din Ve İnançlar 262
3- Lugat ve Dil 278
4- Kürt Dernekleri-Edebiyatı-Yayınları 306

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İslam Dönemlerinde Kürt Aşiretleri 325
1- İslam'ın İlk Dönemlerinde Kürt Aşiretleri 325
2- Mısır'da Memluk Hükümetleri Dönemi 329
I. Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) Önce Kürt Aşiretleri 341
1-Güney Kürdistan'da Göçebe Gibi Yaşayan Kürtler 342
2- Dağlarda İkamet Eden Aşiretler 343
3- Göçebelere Benzeyen Dağ Aşiretleri 343

Aşiretler 345
A- Bölgesi 345
B- Bölgesi 356
C- Bölgesi 360
D- Bölgesi 366
E- Bölgesi 368
F- Bölgesi 371
İran'daki Kürt Aşiretleri 378

İKİNCİ CİLT

İslamiyet Dönemindeki Kürt Devletleri ve Emirlikleri
Kürtçeden Arapça'ya Çeviren Ali Avni Bey'in Takdimi 397
Önsöz 401

BİRİNCİ BÖLÜM
İslamiyet Dönemindeki Kürt Devletleri 423
1) Revadi Devleti - H. 230–618 423
2- Azerbaycan Salar Devleti - H. 300–420 447
3-Hemedan Berzikan/
Hasneveyh Devleti - H. 330–405 458
4- Aran'da Şeddadi Devleti - H. 340–468 476
5- Diyarbekir'da Dostiki ve
Mervani Devletleri – H. 350–370–476 479
6- Hilvan'daki Ananoğulları Devleti H. 380-510 507
7- Fars Bölgesindeki Şebankâr (Şivankâr)
Devleti - H. 412–658 510
8- Büyük Lor'un Atabey Devleti ya da
Fadlevi Devleti - H. 550–827 513
9- Küçük Lor Devleti veya Hurşid
Ailesi (H. 570–1250) 525
10- Eyyûbi İmparatorluğu - H. 567–685/M. 950 539
11- Erdelanoğullari Devleti - H. 617-1284 627
12- Kürt Kralları Devleti - H. 643-785 639
13-Zend Devleti - H. 1167-1202 642
14- Brahoyi Emirliği Devleti - H. 1172-1300 691

İKİNCİ BÖLÜM
İslam Dönemindeki Kürt Emirlikleri 695
A- Dersim ve Cezire Arasındaki Emirlikler, 1-9 696
B- Cezire İle Kilis Arasındaki Kürt Emirlikleri, 10-13 703
C- Cezire İle Hoy Arasındaki Emirlikler, 14-20 709
D- Güney Hakkari Topluluğu, 21-27 718
H- Doğu İran Emirlikleri, 28-30 747
I - Horasan Emirliği, 31-32 749
İ - Lübnan Dağı Emirliği, 33-35 750
Yazarın Faydalandığı Doğu ve Batı Kaynakları 755
İndeks 759

YAYINEVİ SUNUŞU

Kürtler ve Kürdistan tarihi konusunda başyapıtlardan biri olan bu değerli kitabın Türkçe'de yayınlanması büyük bir boşluğu dolduracağı şüphesizdir. Elinizdeki bu hacimli kitabı değerli kılan özellik sadece alanındaki birçok kitaba kaynaklık etmesi, yazarın bu çalışmasında önyargısız, konuya dair tüm kaynaklardan yararlanması değildir. Onu asıl değerli kılan özelliği Kürtler ve Kürdistan tarihini yine Kürtlerin ana dili olan Kürtçe ile anlatmasından ileri geliyor. Zira daha önce Kürtler ve Kürdistan tarihi ile ilgili yazılmış kitaplar, Kürtçe dışında başka dillerde yazılmıştı. Buna *Şerefname* de dahildir. Her ne kadar Mela Mehmudê Bazîdî, *Tewarîxî Cedîdî Kurdistan* adlı bir kitap yazmışsa da halen küçük bir özeti dışında günümüze ulaşmadığından bu kitap bu özelliği ile şimdilik ilktir. Elbetteki konuya geniş bir zaviyeden bakması, anlatım ve aktarım esnasında sebep ve sonuç ilişkisine temas etmesi, olan ve olması gerekene dikkat çekmesi ve meydana gelen hadiselerden ne tür sonuçlar çıkarılması gerektiğine dair yapılan yorumlar esere değer katan belli başlı özelliklerdir. Dolayısıyla bu kitapla Kürtler ve Kürdistan tarihi okumalarına başlamak isteyen bir kişi konu hakkında temel bilgilere sahip olabilecek, tarihi geçmişini öğrenmek için doğru bir adım atmış olacak.

Aslında biz bu küçük sunuş ile bu başyapıtı tanıtmak niyetinde değiliz. Bununla, kısaca bu eseri yayına hazırlarken nasıl bir yol izlediğimizi siz okurlarla paylaşmak istedik.

Eser, M. Emin Zeki Beg tarafından iki cilt halinde hazırlanmış, daha sonra M. Ali Avni Bey tarafından Kürtçe'den Arapça'ya tercüme edilmiştir. Fakat M. Emin Zeki Beg, Arapça tercümeye birçok yeni eklemede bulunmuştur. Diğer taraftan M. Ali Avni Bey, önsözünde de belirttiği gibi tercüme sırasında kitap üzerinde bazı dü-

zenlemelerde bulunmuş, dipnotlarla ek açıklamalar ekleyerek kitabı daha da zenginleştirmiştir. Bundan dolayı kitabın tercümesi orijinalinden daha geniş olmuştur.

Biz kitabı yayına hazırlarken sadece Arapça tercümeye bağlı kalmadık, aynı zamanda kitabın orijinali olan Kürtçesini de göz önünde bulundurarak tercüme ettirdik. Zira yaptığımız incelemeler neticesinde kitabın aslından bazı kısımların Arapça'ya tercüme edilmediğine şahit olduk. Bu nedenle tercüme edilmemiş kısımları direk Kürtçe aslından Türkçe'ye tercüme ettirdik. Dolayısıyla elinizdeki tercüme, eserin tüm nüshaları göz önünde bulundurularak ve aslına sadık kalınarak hazırlanmıştır.

Nûbihar

IRAK EKONOMİ VE ULAŞTIRMA ESKİ BAKANI DEĞERLİ BİLGE MUHAMMED EMİN ZEKİ KİMDİR?

Yazar h. 1297/m. 1880 yılında Süleymaniye kasabasında doğdu. Babası, adı geçen şehrin doğusuna düşen Guvisra mahallesi sakinlerinden Hacı Abdurrahman Bey'dir. İlköğrenimini o tarihte eğitimin Fars dili ile yapıldığı Mela Abdulaziz medresesinde yapan yazar, daha sonra 1892 yılında o dönem bölgenin ilk ve tek resmi ilkokuluna yazıldı. Burada tam bir sene eğitim gördükten sonra, 1893 yılında eğitime kapılarını açan Askeri Rüştiye'nin ikinci sınıfına geçti. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra 1896 yılında Bağdat'daki Askeri İdadiye'ye girdi ve orada üç yıl eğitim gördü. Ardından İstanbul'daki Harp Akademisine yazıldı ve Yüksek Harp Akademisini birincilikle bitirdi. Hemen ardından 1902 yılında Bağdat'daki 6. Orduda görev almak üzere ataması yapıldı, bundan bir yıl sonra da Devlet Emlak Dairesine mühendis olarak tayin edildi ve bu görevini Meşrutiyetin ilanına kadar sürdürdü. Daha sonra kendi isteği doğrultusunda merkezi Edirne'de bulunan 2. orduya atandı. Buraya giderken ziyaret ettiği İstanbul'da Harita Teftiş kuruluna üye seçildi, h. 1325/m. 1907 yılında bu kurulla beraber İstanbul ve çevresi için düzelenen harita işlerinde görevlendirildi. Aynı şekilde bir yıl sonra da topoğrafi subayı olarak Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan arasındaki sınırı belirleyen kurulda görev aldı. Bu kurulda tam iki sene hizmet verdikten sonra bir seneliğine Türkiye ile Rusya arasındaki Kafkasya sınırını belirlemek için özel bir kurulda çalıştı.

Ancak Balkan Savaşı patlak verince cephede görev almak için başvurdu. h. 1330/m. 1912 yılında başvurusu kabul edilerek Çatalca

cephesinin 5. fırkasına Erkan-ı Harp, yani Kurmay General olarak atandı.

Bunu takip eden senede bir grup subayla beraber askerlikle ilgili bazı meseleleri görüşmek için Fransa'ya gönderildi ve yaklaşık bir sene orada kaldı. Ardından 1914 yılında tekrar Rusya sınırını belirlemekle görevli olan kurula katıldı ve sınırları belirledikten sonra kurulla beraber Tiflis'e gitti. Ancak bu arada Rusya ile Osmanlı Hükümeti arasında savaş patlak verdi. Savaşın başlamasından bir buçuk ay sonra İsveç üzerinden İstanbul'a döndü.

Çok geçmeden 1. Tümen komutanı olarak (Erkan-ı Harp) atandı ve bir müddet bu görevde kaldı; bu sırada Ayestefenos'da açılan bir pilot kursuna üç ay süre ile iştirak etti. Bu eğitimden sonra 1. Dünya Savaşı'nın ikinci yılında (Eylül 1915) binbaşı rütbesine terfi etti ve o günkü adıyla "Irak ve Yöresi Genel Komutanlığı" olan Irak'taki orduya Erkan-ı Harp olarak (Ordu Komutanı) gönderildi. Aynı senenin 2 Teşrin-i Evvel tarihinde ordunun Selman-ı Pak/Tisfun'daki karargahına ulaştı. Burada Genel Kurmay Başkanlığının emri ile "Kurmay" sınıfına terfi edildi ve Irak'daki 6. Ordunun kurulmasına kadar bu ordunun "Harekat Başkanlığı" görevini sürdürdü. Bu esnada Kut el-İmare yöresinde meydana gelen Selman-ı Pak, Dolapça, Şeyh Sa'd ve Kelal savaşlarına katıldı. Daha sonra Halil Paşa komutasında 6. ordu kurulunca istihbarat şubesi başkanlığına getirildi. Bağdat'ın düşmesinden sonra ordu komutanlığı ile beraber Musul'a döndü, bundan bir süre sonra da izinli olarak İstanbul'a gitti.

Bu gelişmelerden sonra 1 Temmuz 1917'de Mustafa Kemal Paşa'nın komutasındaki 7. Ordunun Erkan-ı Harp Reis Muavinliği (Kurmay Başkan Yardımcısı) görevine getirildi ve bu ordu ile Halep'e gitti. Ancak Ordu Komutanı M. Kemal Paşa'nın ayrılıp 7. Ordunun komutanlığına Fevzi Paşa'nın atanmasından sonra M. Emin Zeki bu defa ordu ile Filistin cephesine katıldı ve 28 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1917 yılında Halil kentine geçti. Burada Kudüs, Nablus ve Halil yörelerindeki savaşlara katıldıktan sonra Eylül 1918'e kadar bu bölgelerde kaldı. Ancak hemen ardından bu defa Kafkas cephesindeki 3. Orduya atandı 20 Teşrin-i Evvel'de İstanbul'da bu orduya fiilen katıldı, aynı senenin sonunda Harp Tarihi dairesinde görevlendirildi. M. Emin Zeki Beg, -kısa aralıklarla tavzif edildiği bazı görevleri saymazsak- 24 temmuz 1923 yılına kadar bu görevde kaldıktan sonra Bağdat'a döndü.

Irak cephesinde bulunduğu esnada 13 şubat 1916 yılında gümüş liyakat madalyası, 21 nisan 1916 yılında Harp madalyası, Kânun-i Sani 1917 yılında Almanlara ait Haç Nişanı (ikinci dereceden) ile ödüllendirildiği gibi, Filistin'de de yine 1 mart 1918 yılında birinci dereceden Haç Nişanı, 7. Ordu komutanlığını üstlenen Mustafa Kemal Paşa'nın önerisi ile kendisine ikinci defa Gümüş İmtiyaz Madalyası ve Miralay rütbesi ile, Teşrin-i Evvel 1917'de de Avusturya hükümeti tarafından verilen Harp madalyası ile ödüllendirildi.

Türk Ordusunda görevli olduğu süre içinde yazmış olduğu eserler:

1-*Osmanlı Ordusu*, Bağdat baskısı, 1324.

2-*Osmanlı Esfarı Hakkında Tetkikat* (Osmanlı Savaşları Hakkında İncelemeler), 1336, İstanbul.

3-*Irak'ı Nasıl Kaybettik*, 1336, İstanbul.

4-*Harb-ı Umumide Osmanlı Cepheleri Vakayii*, 1337 Irak.

5-*Irak Seferi ve Hatalarımız*, 1337 İstanbul.

6-*Selman-ı Pak Meydan Muharebesi ve Zeyli*, 1337 İstanbul.

7-*Bağdat ve Son Hadise Ziyai*, 1339 İstanbul.

8-*Irak Tarihi Harp Muhtasarı* (bir kısmı), 1339 İstanbul.

Ayrıca yayınlanmamış bir çok eseri daha vardır. Mesela *Kut el-İmara Hücum ve Muhasarası* adındaki kitabı iki ciltten oluşuyor. Bu kitap Londra'da bulunan "Savaş Tarihi Kütüphanesi"ne hediye edilmiştir.

M. Emin Zeki, Irak'a dönmesinden bir kaç gün sonra Askeri okula müderris olarak atandı ve yapılan imtihanı başarıyla verdikten sonra Irak ordusuna girdi.

1924 yılı sonunda Askeri okula yönetici olarak atandı ve Eğitmen Yarbay (Miralay) olarak görevini sürdürdü.

24 Teşrin-i Sani 1925 senesinde İskan ve Ulaştırma Bakanlığına getirildi. Bu görevi de Abdulmuhsin Bey Sadun ile Cafer Paşa el-Askeri hükümetleri bakanlığında 1927 yılı ortalarına kadar sürdürdü ve aynı yıl Ağustos ayının 6'sında Eğitim Bakanı oldu.

18 Kânun-i Sani 1928 yılında ise bu görevden ayrıldı ve 15 ay sonra Süleymaniye'den milletvekili seçildi.

28 Nisan 1929'da Savunma Bakanı, aynı senenin 19 Eylül ayında da Ulaştırma Bakanlığına getirildi. Yine aynı yıl içinde (14 Teşrin-i Sani) bu görevden ayrıldı. Ancak dört gün sonra aynı göreve dördüncü defa tekrar getirildi ve 22 Mart 1930 yılına kadar bu görevinde devam etti.

2 Temmuz 1931 yılında I. ve II. Nuri Said Paşa döneminde ise Ekonomi ve Ulaştırma Bakanlığına getirildi, ancak 2 Teşrin-i Sani 1932'de bu görevden de ayrıldı.

25 Mart 1933 yılında ise Ekonomi ve Ulaştırma Bakanlığında müdür olarak atandı. Ardından aynı senenin 12 Eylül ayında kısa bir müddet için Sulama Genel Müdürü olarak atanan M. Emin Zeki Beg, bu görevden sonra eski makamına tekrar geri döndü. Ancak bu görevden de 8 Eylül 1934 yılında ayrıldı, fakat 3 Mart 1935 yılında tekrar Ekonomi ve Ulaştırma Bakanı oldu ve ardından aynı sene Haziran ayının 16'sında bakanlıktan ayrıldı.

Fakat çok geçmeden yine aynı sene içinde üçüncü Haşimiye hükümeti döneminde sekizinci defa Ekonomi ve Ulaştırma Bakanlığına getirildi. 9 Teşrin-i Evvel 1936 yılında hükümetin, Askeri baskı neticesinde düşmesinden sonra bakanlıktaki görevinden ayrıldı.

Muhammed Emin Zeki, son dönemlerinde Kürtler ve Kürdistan hakkında iki ciltlik bir eser yazdı ve Kürtçe yazdığı bu eserine *Xulasayekî Tarîxî Kurd û Kurdistan* (Kürtler ve Kürdistan'ın Kısa Tarihi) adını verdi. Bu kitabın I. cildi 1931 yılında, II. cildi ise 1937 yılında neşredildi. Ayrıca Kürtlerle ilgili iki kitap daha yazdı. Bunlaran birisi, *Meşahiru'l Ekrad* (Kürt Ünlüleri), diğeri ise *Süleymaniye Tarihi ve Yöneticileri*'dir. Bu son eseri de 1939 yılında Bağdat'ta Kürtçe olarak kaleme alınmıştır.*

* M. Emin Zeki Beg 1948 yılında Süleymaniye'de vefat etmiştir. (Yayıncı Notu)

ARAPÇA'YA ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

RAHMAN VE RAHİM OLAN ALLAH'IN ADIYLA

Hikmet ve yüce kudret sahibi olan Allah, insanları aşiretler ve kabileler halinde yaratmış, böylece tanışmalarına ve istedikleri olgunluğa ulaşmalarına, aradıkları saadete ermelerine ve birbirlerine yardım etmelerine yol açmıştır. Aynı zamanda peygamberlerin en sonuncusu olan ve bütün insanlığa hem müjdeci hem uyarıcı olarak, hem dünya ve ahirette onları saadete erdirecek bir çağrıcı, hem de aralarında kardeşlik bayrağını dalgalandırarak onlara eşit olduklarını hatırlatan ve ırklar arasında yüce mefkurelerde yarışmaktan başka bir üstünlük olmadığını anlatan peygamberini (hepsine salat ve selam olsun) göndermiş; böylece her bir millet fazilet yolunda bir çeşit katkıda bulunmuştur. İslam kardeşliği ise, müşterek ödevleri yerine getirmeği kolaylaştırmak ve insan hayatında yüce örnekleri gerçekleştirmek için İslam milletleri arasında yardımlaşmayı zorunlu kılmıştır. Tabi ki tanıtım olmadan tanışmak da olmaz. Milletleri birbirleriyle tanıştıran en doğru yol ise, uzun bir araştırmadan sonra her bir milletin gözden saklı kalmış haberlerini ve konumlarını anlatan özel tarihi kitaplar yazmaktan geçer. Çünkü ancak bu şekilde her bir ırk; insanlıkta ve dinde kardeş olan diğer ırkların haline muttali olur; böylece kâinatta geçerli olan ilahî kanunların cereyan ettiği şekilde, insanlığın ilerleme sahasında başa baş yarışlarında bir birlerine yardım ederler. Hem İslam'ın şanını hem de kendi halklarının şanını yüceltirler.

Ancak kendi halkının ilerlemesini başka halkların gerilemesinde görenin ise, gözlerini kuruntular kör etmiş; bilmiyor ki ev kendi sakinleri ile vardır, şehir de bir bütün olarak ve İslam da ancak

kendi halkıyla vardır. Hem kendi toplumu ilerlememiş bir İslam'ın yükseldiği nerde görülmüştür.

"Arap kütüphanesi"nde İslam halklarının tarihini oluşturan kitaplarda çok büyük bir eksiklik vardır; özellikle de Kürt halkının tarihi hakkında. Halbuki Kürtler, kendi halkının geride bıraktığı eserlerle, övgüye layık tarihi gerçeklerden ve kendine has özelliğinden başka; İslam'ın uzun asırları boyunca gerek çeşitli ilim dallarındaki telifleri, gerek liderlik ve siyaset sahasında İslam'ı yüceltmek için yaptıklar hizmetleri ile pek çok sahada büyük katkılarda bulunmuşlar. İşte bu son zamanlara kadar Kürtlerle ilgili kitap kıtlığı üzüntü verecek kadar açıkça hissediliyordu. Ben ise, 1929-1930 senesinde Kürtlerin aslı ile ilgili en yeni araştırma, görüşler ve onların milli sınırlarını kapsayan ilmi bir önsözü -Kürtlerin Ortaçağdaki İslam Devletleri ve Emirliklerini anlatan Farsça bir tarih kitabı olan- *Şerefname* adlı eser için yazmayı taahhüt ettiğim zaman bu eksikliğin farkına vardım. Batı ve doğu kütüphanelerinde araştırma ve inceleme yapmam, kaynakları bilen ve tanıyan ehil kimselere sormama ve çabalarıma rağmen, gerçekten ne eski Arap kütüphanelerinde, ne de yeni kitapevlerinde Kürtler ve Kürdistan ile alakalı özel olarak yazılmış ve yazarının kitabını sadece bu konuya tahsis etmiş olduğu hiçbir tarihi eserin bulunmadığına dehşetle şahit oldum.

Hem anladım ki bu eksiklik sadece Arap literatürüne mahsus değil; zira bu durum, Türkçe ve Farsça için de geçerli. Ki bu iki dil, hem Ortadoğu hem de Uzakdoğu hakkında İslam müdevvenatının dilleri sayılırlar. Bu dillerde de -Arapça gibi- çeşitli dönem ve asırlarda Kürtlerden ve Kürdistan'dan bahseden müstakil bir eser yazılmamış. Bu nedenle o zaman, sadece tafsilatlı olarak yazılmış olan tarih-coğrafya, genel tarih, siyer ve seyahatname gibi büyük hacimli kitaplarda serpiştirilmiş bilgi kırıntıları ile yetinmek durumunda kaldım.

Ancak benim Arap ve İslam kaynaklarındaki uzun ve derin araştırmalarım, Kürtler ve Kürtlerin ülkesi ile ilgili özel tarihi ve coğrafi bilgilere ulaşamamam bende şu kanaatin oluşmasına vesile oldu: O değerli kaynaklar arasında her ne kadar özel olarak Kürtleri ve Kürdistan'ı ele alan müstakil eserler olmasa da; Kürtler ve ülkeleri ile ilgili özlem duyulacak bilgiler de az değil.

İşte bütün bunlar için ve Müslüman kardeşlerime karşı ilmi bir görevi yerine getirmek için, Kürt toplumu ve çeşitli grupları, değişik bölgeleri ile ilgili tarihi ve coğrafi malumatları müstakil bir ki-

tapta toplamaya karar verdim. Daha sonra da imkan ve zaman el verdikçe ihtiyaç duyulan açıklama, izah ve tahkikleri de katarak "Endülüs Kütüphanesi", "Sicilya Kütüphanesi" gibi ben de o kitaba "Kürt Kütüphanesi" adını vermeyi kararlaştırdım. Nitekim bu işe hazırlanmak için uzun yıllar Avrupa'da "Arap Coğrafyası Kütüphanesi" adı altında basılan kitapları emanet olarak aldım ve konu ile ilgili ne kadar bilgi varsa hiç tasarrufta bulunmadan "olduğu" gibi nakletmeye başladım.

Bu arada ben bu araştırma, soruşturma, nakil ve alıntılarla meşgul iken birden dostlarımdan birisi 1933 yılında bana, Kürtler ve Kürdistan hakkında Irak'ta Kürtçe'nin Güneydoğu şivesiyle yeni yazılmış bir kitabı hediye olarak getirdi. Buna o kadar çok sevindim ki ne diyeceğimi bilemedim. Kitabı anlayarak defalarca okuduktan ve mütalaa ettikten sonra çok beğendim ve "işte benim aradığım bu idi" dedim. Çünkü kitap İslam'dan önce, hatta milattan üç asır önceden başlayarak Kürtler ve Kürdistan tarihine dair çok önemli bilgiler içeriyordu ve birçok kaynağı, benim için istifade etme imkânı olmayan Batı kaynaklarındandı.

Bu sürpriz, zihnimde saklı olan o eski görüşümü gerçekleştirmekten beni vazgeçirdi ve bütün gücümle bu yeni kitabın lehçesini öğrenmeye koyuldum, yani Güney Kürdistan denilen bugünkü Irak'ın kuzeyinde geçerli olan lehçeyi.

İşte en değerli önsözün yazılacağı en kıymetli ve yegane kitap; değerli yazarının takdim ettiği "*Tarihin Eski Devirlerinden Günümüze Kürtler ve Kürdistan Tarihinin Özeti*" adlı bu kitaptır.

Hakikaten bu kitap; çok değerlidir ve kendi sahasında bir tanedir. Kaynak itibarıyla sağlam ve zengindir. Ne sosyal hayatla ilgilenen bir insan, ne de gerçek bir bilgin onsuz olamaz. Onun için ben de Allah'tan yardım dileyerek onu Arapça'ya çevirmeye karar verdim, ta ki istifade sahası genişlesin ve Batı'dan Doğu'ya bütün ilmi çevreler onu tanısın. Çünkü -bildiğim kadarıyla- bu kitap; yeni Kürtçe'den fasih Arapça'ya tercüme edilen ilk ilmi bir kitaptır. Çünkü tarihi inceleyen ilim erbabınca malumdur ki İslam'ın ilk dönemlerindeki tercümeler Pehlevî dilinden (eski Kürtçe) Arapça'ya, ondan da Farsça'ya yapılmıştır.

Ayrıca bu esnada pek çok taraftan konu ile ilgili beni takdir eden ve cesaret veren çok sayıda mektup geldi; kendilerine saygı duyduğum bazı değerli kardeşlerim de bu fevkalade önemli iş için beni cesaretlendirdiler. Çünkü o dönemde Irak Ulaştırma ve Eko-

nomi Bakanı olan değerli yazar ile irtibata geçmem için yol gösterdiler. Zatı âlileri de hem bana tercüme için izin verdi hem de çok sevindiğini belirtti ve takdirini ifade etti. Daha sonra da 1935–1936 yılları arasında tercüme boyunca beni şefkatle kucakladı ve zatı âlileriyle irtibata geçebilmem için mektuplaşmaya izin verdi. Ben de bazen muğlâk bazı noktaların aydınlatılması, bazen de nakillerdeki kaynaklar, bazı metinlerin karşılaştırılması ve bazı dipnotların yazılması hakkında görüşlerini öğrenmek için kendisiyle mektuplaşmaya başladım.

Burada itiraf etmeliyim ki daha önce bahsettiğim ve notlar halinde bir araya getirdiğim çalışmalarım, bu yeni görevimde bana çok yardımcı oldular. Çünkü coğrafi ve tarihi isimlerin eski İslam ve Arap kaynaklarına göre tespitini yapmada benim imdadıma yetiştikleri gibi; beni kitabın her tarafını kapsayan değişik rivayetlerin ve pek çok sayıda naklin "orijinal ibarelerine" ulaştırdılar.

Bunlara ek olarak hadiselerin vuku bulduğu yılların ve nakillerin sıhhatinden emin olmak ve müellifin, bir sahifenin rakamını veya vakıanın anlatıldığı cilt ve senesini kaçırma olasılığını ortadan kaldırmak, ya da yazarın bazen özet olarak verdiği vakıaları detaylandırmak için hem "*Taberi*" hem de "*İbn Esir*" tarihlerini baştan sona kadar okudum.

Ayrıca özel isimlerin tespitinde orta bir yol izledim: Yani hem değerli yazarın özel isimlerin o memlekette nasıl telaffuz edildiğini gösteren çalışmasını, hem de İslam'ı ilk tedvin döneminde takip eden Müslüman coğrafyacı ve tarihçilerin eski metodunu birleştirerek isimleri yazdım. Ki eskilerin bu metodu, Arapça olmayan isimleri Arapçalaştırarak Arapların telaffuz ettiği gibi okumaktır; Acemlerin telaffuz ettiği gibi değil. Mesela Arapça olmayan "Oşno/Şino" şehrini, eski Arap kaynakları Araplaştırırken "Uşne" demişler. Yine "Urmiye-Urmi ve Vurmi" kelimesini "Urmiye" şeklinde Araplaştırmışlar, "Biston'un" "Bhıston" olarak kullanılması gibi.

İşte bundan dolayı ben de Arapça bir kitapta isimlerin tespiti için ecnebi harflerin karşılığını, bazen Arapça karşılığı olanları kullandım. Mesela "g" harfini genellikle Mısırlıların kullandığı gibi "c" olarak; "ç" harfi için İngilizce olan "ch" olarak, Fransızca olan "j" harfi için Arapça "j" olarak ve Fransızca "p" için Arapça "b" harfi kullandım ve matbaanın imkanları ölçüsünce bu kaideyi uyguladım.

Aynı zamanda coğrafi özel isimlerin değişik tarihi devirlerdeki yerini belirleme ve mevcut ismin tayini konusunda sayın yazarın metodunu takip ettim. "Edessa-Urfa-Ruha", "Celevla'- Kızılribat", Erzen- Ermeniye, Ğerzan- Herzan", "Kalikla-Erzenirum- Erzurum" vs. Bu kelimeler ister kitabın içinde geçmiş olsun, ister dipnotlarda geçsin fark etmez.

Günümüz Müslüman tarihçinin görevi; ilmi kitapların telifi ve tarih kitaplarının derlenmesi esnasında hem Miladi hem de Hicri tarihi beraber yazmak olduğundan ben de bütün Miladi tarihlerin karşılığı olan Hicri tarihleri ve Hicri tarihlerin karşılığı olan Miladi tarihleri tesbit etmek için gayret gösterdim. Genellikle Hicri tarihi Miladi tarihten önce kayd edip parantez içinde ikisini birlikte yazdım.

Kitabın Arapça tercümesinin bu güzel cilt içinde arzı endam etmesinde beni destekleyen bütün değerli dostlara şükranlarımı arz etmekten başka bir durumda değilim. Tevfiki veren ve doğruyu ilham eden ise, sadece Allah'tır.

Muhammed Ali Avni
Şevval 1358/Kasım 1939
Kahire

YAZARIN ARAPÇA TERCÜME İÇİN YAZDIĞI ÖNSÖZ

Bu kitabın Kürtçe olan orijinaline bir önsöz yazmış ve demiştim ki: İtiraf ediyorum ki *Şerefname*'den sonra Kürt tarihi hakkında yazılan bu ilk kitap, pek çok yerde izah ve tafsile muhtaçtır ve bu kitabın ilmi ve milli bakımdan tahkik edilmesi yeni nesilden, yeni yetişen Kürt gençlerinin en önemli ödevlerindendir.

Şimdiye kadar bu Kürtçe kitabın basımının üzerinden altı sene geçtiği halde o ilmi ve vatani ödevi yerine getirecek birinin ortaya çıkışını müjdeleyen bir şey meydana gelmedi. Ancak bu durum hiçbir zaman beni ümitsizliğe sevk etmedi ve etmeyecek de. Onun için sabrım tükenmekte olsa da hep mantık ile aklı hakem kabul edecek mefkure sahibi gençlere ait, bu kitaptan başka eserlerin ortaya çıkacağını beklediğim gibi, bu kitabın Arapça tercümesine de değerli pek çok bilgi ekledim.

Artık eminim ki nerede ise bu kitabın birinci cildinin 8/1'irinden fazla olan bu eklemeler, orijinal Kürtçe nüshasındaki boşluğun çoğunu dolduracak ve kitaba hatırı sayılır bir değer katacaktır.

Muhammed Emin Zeki
05. 02. 1938

RAHMAN VE RAHİM OLAN ALLAH'IN ADIYLA

ÖNSÖZ

Bu kitabı nasıl yazdım

Türkiye'de "Osmanlı" kavramı bütünüyle ortadan kaldırılıp yerine "Türk" ve "Turan" kavramları kullanılmaya başlandığı andan itibaren, ben de Türk olmayan her Osmanlı vatandaşı gibi doğal olarak Türklerden ayrı bir ulusal kimliğin bilincine vardım. Bu bilinç, beni duygusal ve duyarlı bir ulusçuluğa ve ulusal nitelemeleri ön plana çıkarma eğilimine yöneltti.

Ne var ki, mensup olduğum ulusun kökeni hakkında hiçbir şey bilmiyordum. Çünkü o güne kadar, hiçbir şekilde Kürt ulusunun tarihini araştırma, tarihsel bulguları değerlendirme gibi bir düşünce uyanmamıştı zihnimde. Ne eğitimim esnasında, ne de daha sonraki dönemlerde böyle bir ihtiyaç duymamıştım. Bunun "Osmanlılık" kavramının, Osmanlı devletine bağlı halkları ve etnisiteleri kapsayacak anlamda kullanılmasından başka bir nedeni yoktu ve kuşkusuz, bu durum, başka uluslara mensup olan her birimizi bir bakıma birleştirmişti. Zaman zaman kendime şöyle sorduğum oluyordu:

Acaba Kürt ulusu hangi kökenden geliyor? Hangi eserleri meydana getirmiştir ve nasıl bir tarihe sahiptir? Ne yazık ki, bu sorulara tatmin edici cevaplar bulamazdım. Sonunda bazı Kürt liderlerine ve alimlerine başvurma gereğini duydum. Özellikle bunların ikisi, tarih biliminde üstad sayılıyordu. Birisi karışık bir rivayete ve zayıf bir ravi zincirine dayanarak Kürtlerin kökenini Kahtani sülalesinden Kurd b. Amr'a bağladı. Ötekisi de Kürtlerin "Casad" adlı bir cinin soyundan geldiğini ileri sürdü.

Bu saçma sapan cevaplar karşısında gerçekten üzüntü duydum. Bunun üzerine, bu güç meseleyi araştırmaya, bu tarih bilmecesini kendi başıma çözmeye karar verdim. O sıralarda İstanbul'da bulunuyordum. Bu durum, çalışmaya başlamak için iyi bir fırsattı. Resmi görevimden arta kalan boş vakitlerimi, bu önemli konu üzerinde etütler yapmaya ayırdım.

1910 yılında araştırmaya başladım ve ilk önce, İstanbul'daki halk kütüphanelerini gezdim. Bu dönemde bilimsel verileri ayıklamaya, araştırma yapmaya ve etüt etmeye ayırdığım vakit gerçekten dardı. Üstelik her yıl altı aydan daha fazla bir süre, sınır komisyonundaki görevim dolayısıyla İstanbul dışına çıkardım. Ancak yine de bu çabalarımdan son derece yararlı sonuçlara vardığımı belirtmeliyim. Örneğin 1912 yılının sonu itibariyle yüzlerce esere ve çok sayıda tarihsel kaynağa ulaşıp değerli metinler ve görüşler derlediğim gibi, bir o kadar da notlar aldım. Sonra kader, resmi bir görev dolayısıyla 1913 yılında beni Avrupa'ya yöneltti. Bu ziyaretim esnasında birçok kütüphaneyi, sahafları, Almanya'da ve Fransa'da değerli eserlerin korunduğu müzeleri gezme fırsatını buldum. Bu sırada, eşi bulunmayan kitaplarla karşılaştım ve bu değerli kaynaklardan Kürtler ve Kürdistan hakkında önemli bilgiler topladım. Aynı zamanda oryantalistler ve istatistik uzmanları tarafından Kürtler ve yurtları hakkında kaleme alınan onlarca kitap satın aldım.

Avrupa'dan döndükten sonra, aradan uzun bir zaman geçmeden I. Dünya Savaşı patlak verdi. Dolayısıyla tarihsel etütlerimi ve bilimsel araştırmalarımı sürdüremez oldum. Savaş sona erince İstanbul'a geri döndüm ve araştırmaya, elde ettiğim bulguları ayıklayıp değerlendirmeye koyuldum. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra, konuya ilişkin olarak çıkan kitapları taradım. Ardından notlarımı ve farklı yerlerden derlediğim bilgileri belli bir düzen içinde yazmaya başladım ve iki yüz sayfa kadar da yazdım.

Üzerinden çok zaman geçmemişti ki, yazdıklarım 1919 yılında, kurban bayramında, ben evde bulunmadığım bir sırada, mahallemizde meydana gelen büyük bir yangın sonucu yandı. Bu yangında, evim de yanmıştı. Döndüğümde bir de ne göreyim: Konuya ilişkin olarak hazırladığım döküman ve yazdığım notlar tamamen yanmış! Altı yıllık çalışmamın sonuçları, bilimsel veriler, velhasıl bütün emeğim kül olmuştu.

Doğrusu bu beklenmedik felaket tüm umutlarımı bitirdi... Beni

dayanılmaz acılar ve karamsarlıklar denizine gark etti... Hayatımdaki en büyük idealimi gerçekleştirmeye ilişkin tüm umutlarım bir kez daha suya düştü. Bu olayın üzerinden 10 yıl geçti ki 1929 yılında bir gün Bağdat Parlamento kütüphanesinde *İslam Ansiklopedisi*'ne gözüm ilişti ve incelemek, etüt etmek üzere ödünç aldım. Bu eserin, 1905 yılından beri yazılmaya başlanan değerli ve sahasında yeni bir eser olduğunu farkettim. Ansiklopedi, dünyaca ünlü uzmanlardan ve stratejistlerden oluşan bir bilim konseyi tarafından hazırlanıyordu ve henüz tamamlanmamıştı. Özellikle son derece yararlı olan ikinci ciltteki bir madde dikkatimi çekti. Kürtler ve Kürdistan'dan söz eden bu madde, dünyaca ünlü müsteşrik (doğubilimci) Vladimir Minorsky tarafından kaleme alınmıştı. Ben de konuyu tekrar tekrar etüt ettim. İki üç kez inceledim ve aşkla, şevkle üzerinde yoğunlaştım. Bu etütler ve incelemeler, geçmişte kalmış olan idealimi hatırlamama neden oldu. İdealimi gerçekleştirmek üzere, büyük bir iştiyakla yeniden işe koyuldum ve işte o anda, *Tarihin Eski Devirlerinden Günümüze Kürtler ve Kürdistan* kitabını yazmaya karar verdim. Bu çalışmam, *İslam Ansiklopedisi*'nde yer alan değerli araştırmayı esas alacak ve o tarzda sürdürülecekti. Arzumu gerçekleştirmek bağlamında adı geçen ansiklopedide, Kürtler ve Kürdistan'la ilgili olarak yer alan değişik maddeler halindeki her türlü bilgiyi Kürtçe'ye tercüme etmekle işe başladım; ardından büyük bir titizlikle, adı geçen kitapta konumuzla ilgili değişik maddelerin sonunda verilen indekslerdeki tüm kaynak eserleri edinmeye çalıştım ve o eserlerin bir kısmına ulaştığım gibi, araştırmam esnasında, konuya ilişkin başka eserler de tespit ettim.

Bunun yanında, konuyla ilgili kaynakları araştırma bağlamında değerli yardımlarıyla katkıda bulunan bazı dostları da burada anmalıyım: Irak Tarihi Eserler Dairesi müdürü Sr. Sidney Smith'in yol göstericiliğinden ve değerli bilimsel katkılarından büyük ölçüde yararlandığım gibi, değerli eserini ve başka mevzulara ait nitelikli eserleri sunarak da bana yardımcı oldu. Bunların yanında ayrıca, Kürdistan üzerine yaptığı araştırma ve incelemelerin özetini içeren bir makale de yayınladı.

Ben de isimlerini bu eserimin sonunda indeks halinde sunduğum kitap ve kaynaklar üzerindeki etütlerimi tamamladıktan sonra, 1930 yılının başlarında döküman toplamaya ve telif etmeye başladım. Çünkü o sırada herhangi bir resmi görevim bulunmadığı için sürekli çalışma yapma imkanını buldum.

Yaklaşık olarak bir yıl süren kesintisiz bir çalışma ve yoğun bir emek sonucu, kitabın ilk cildini -*Kürtler ve Kürdistan Tarihinin Özeti*- ve ikinci cildin bir kısmını -*Kürt Devletleri Tarihi*- tamamladım. Bunun yanında bir de *Tarih-i Suleymaniye* ve *Meşahir'ul-Ekrad* adlı kitaplarımın bir bölümünü de tamamladım.

Bu arada bazı arkadaşlarım ve dostlarım; bu eserlerimi Arapça veya Türkçe olarak yazmamı tavsiye ettiler. Fakat ben öyle yapmadım. Eğer öyle yapsaydım, bu davranışım uygun ve tutarlı olmayacaktı. Çünkü bir Kürt yazarın bizzat Kürtler için yazdığı Kürtler ve Kürdistan tarihini kendi ulusunun dilinden başka bir dille yazması yakışık olmazdı. Gerçi daha önce büyük bilgin Şeyh İdris-i Bitlisi el-Kurdî, Osmanlı Sultanı Bayezid için Osmanlı Devletinin tarihine ilişkin *Heşt Beheşt* [1] adlı eserini Fars dilinde yazmıştı; ancak onun böyle yapmasının bir sakıncası yoktu ve ondan dolayı ayıplanamaz da. Çünkü onun yazdığı ulusal bir tarih değildi. Ancak bunun yanında Emir Şeref Han Bitlisi el-Kurdî'nin, Kürtler hakkındaki *Şerefname* adlı eserini Farsça olarak yazmış olmasının bana göre hiçbir mazereti olamaz. Çünkü onun çalışması, herkesten önce Kürt toplumunun ulusal tarihidir. İşte bu yüzden ben eserimi Kürtçe kaleme aldım ve bunu yaparken de yazım ve imla kuralları bağlamında iki temel noktayı göz önünde bulundurdum:

1- Kürtçe kelimeleri konuşulduğu gibi yazdım. Kürtçe'de yer alan Arapça ve Farsça kelimelerde de yazım açısından hiçbir değişiklik yapmadan kullandım. Bunun iki nedeni vardır.

Birincisi: Buna hakkım yoktur.

İkincisi: Okuyucular için böylesi daha kolay olur diye düşündüm.

2- "Ya" harfini izafet kesresi yerine; "ha" harfini de mutlak olarak "fethe" yerine; zamme yerine de "waw" harfini kullandım ve bunların yerine başka harfler koymak istemedim. Ayrıca, Kürtçe'de "lam" ve "ra" harflerinin değişik mahreçleri bulunmaktadır, ancak karinelerden ve kelimelerin cümle içindeki yerlerinden bunları anlamak mümkün olacaktır.[2]

---

[1] Yani "*Sekiz Cennet*." Sekiz Osmanlı Sultanının menkibelerini içerdiği için bu ad verilmiştir. (Arapça'ya çeviren)

[2] Yazarın yazım ve imla kurallarına ilişkin olarak işaret ettiği bu ayrıntıları okuyucu kitabın orijinalinin Kürtçe Arap alfabesiyle yazıldığını gözönünde bulundurarak değerlendirmelidir. (Yayıncının notu).

Hem Kürt ulusunun tarihine ilişkin bu eserimin, noksanlıklardan ve kusurlardan uzak olduğunu da iddia etmiyorum. Tam tersine, İngilizce, Fransızca, Almanca, Arapça, Türkçe ve Farsça olarak yazılmış iki yüz elli kitabın taranıp incelenmesinin, etüt edilmesinin sonucunda kaleme alınmış olan bu kitapta büyük noksanlıkların bulunduğunu düşündüğüm gibi; bu konunun hala araştırılmaya, incelenmeye şiddetle muhtaç olduğuna ve bu eksikliklerin giderilmesinin gerekli olduğuna da inanıyorum.

Bu kitapla ilgili olarak şunu söyleyebilirim: Bu eser araştırmacı Kürt gençleri, Kürt aydınları ve bu konuya önem veren Kürt okurları için bir çekirdek konumundadır. Bu eseri incelemeleri ve büyük bir titizlikle eleştirmeleri gerekir; ta ki eksikliklerini tamamlayabilsinler, kapalı noktaları açığa kavuşturabilsinler.

Aslında çok çaba sarfettim: Eski Kürt tarihi konusunu canlandırmak için büyük emekler verdim. O kadar ki, araştırmalarımı defalarca yeniledim, tekrar tekrar kaynakları taradım ve tam dört kere, yeni baştan çalışmaya başladım. Nihayet, eserim bu şekliyle ortaya çıktı. Bunun dışında sanıyorum ki, ben az bulunur eserler ve değerli çağdaş keşifler aracılığı ile bu önemli konuyu diriltmeyi, gündeme getirmeyi başardım. Şayet bu konuda tam olarak başarılı olamamışsam, bu benim suçum değildir. Aksine daha çok eldeki belgelerin bundan fazla bilgi vermemelerinden kaynaklanan bir durumdur. Bununla beraber tarih bilimcilerinin çabalarının ve istatistik örgütlerinin faaliyetlerinin yakın bir gelecekte, birçok değerli eseri gün yüzüne çıkaracağına, bunların Kürtlerin ve Kürdistan'ın eski tarihine ilişkin araştırmalara ışık tutacağına yönelik ümidim son derece güçlüdür.

Bazen insanlar -haklı olarak- Kürtler ve Kürdistan'a ilişkin olaylar ve olgular arasında, hatta tarihsel olaylar kısmında bile ahenk ve bağlantı bulunmadığını düşünebilir. Bunun nedeni, Kürt halkıyla ilgili özel bir araştırmanın bulunmamasıdır. Evet, birçok Doğu ve Batı kaynaklarında, Kürtler ve Kürdistan tarihinin bazı bölümleri ele alınmıştır. Arada bir, tarihsel ilişkiler ve koşullar dolayısıyla bazı Kürt ileri gelenlerinin durumlarına ve onlara ilişkin haberlere değinilmiştir; ancak söz konusu haberler ve olaylar arasında ahenk ve bağlantı yoktur. Çünkü bunlar, şuraya-buraya dağılmış kırıntılar ve düzensiz saçıntılar, eksik rivayetler ve yarım yamalak haberlerdir.

Buna örnek olarak şunu gösterebiliriz:

İbn Esir'in *el-Kamil* adlı tarih kitabında "Cafer" adında bir Kürt büyüğünden söz edilir. Cafer'in "Dasin" Dağında, Abbasi halifesi M'utasım'ın ordusunu iki defa yenilgiye uğrattığı belirtiliyor. Ama bu Kürt büyüğünün aslı, nereden geldiği, yaşadığı ortam ve durumu hakkında herhangi bir bilgi verilmiyor. Aynı şekilde, ünlü tarihçi İbn-i Miskeveyh, *Tecaribu'l-Umem* adlı eserinde, Ahmed ed-Dahhak adında bir Kürt büyüğünün, Suriye'de Rumlarla savaşan İbn Samsama komutasındaki Mısır ordusunda yer aldığını, Mısır ordusunun Rumlar karşısında yenilgiye uğradığını, bu sırada adı geçen Kürt büyüğünün atını dolu dizgin düşman saflarına sürdüğünü, safları yararak ordunun başkumandanına ulaşıp onu öldürdüğünü ve bu hareketinin Rumların dağılmasına, Mısırlıların 992 yılında zafer kazanmasına sebep olduğunu anlatır. Ünlü tarihçi bunları anlatır, ama bu gözü kara kahramanın nereden geldiği, akıbetinin ne olduğu hususunda en ufak bir bilgi vermez.

Sözün özü: Gerek Doğu ve gerekse Batı kaynaklarında, Kürt tarihiyle ilgili olarak yer alan bilgiler az değildir; ancak bu bilgiler düzenli ve derli toplu değildirler. Belki ben konumum itibariyle bu bilgilere yeterince ulaşamadım. Ancak titiz bir araştırmacının gecesini gündüzüne katarak bu alandaki eksiklikleri giderecek, konuyu gereği gibi açıklığa kavuşturacak bilgilere ulaşması imkansız değildir. Hiç kuşkusuz, günümüz gençlerinin yerine getirmeleri gereken büyük bir hizmettir bu.

Bu arada ben, kitabın Kürtçe baskısından elde edilecek geliri, bilimsel çalışmalarını takdir etmek, bu tür faaliyetleri sürdürmesini teşvik etmek için "Yaneyî Serkewtin" derneğine bağışlıyorum. İmkanları sınırlı olan bu bilimsel dernek için kayda değer bir katkı olacaksa eğer, bu beni sevindirir.

İnşaallah bu kitabın ikinci cildini de yayınlayacağım. Ardından, *Tarih-i Suleymaniye* ve *Meşahir'ul-Ekrad* adlı eserlerimi de peş peşe çıkaracağım. Bu eserlerin, ulusumun entelektüelleri ve yazarları arasında telif ve tercüme faaliyetlerine ivme kazandırmasını diliyorum.

M. Emin Zeki Beg
Irak Hükümeti Eski Bakanı
15 Mart 1931

BİRİNCİ BÖLÜM

- KÜRDİSTAN'IN KONUMU
- KÜRTLERİN NÜFUSU
- KÜRDİSTAN KELİMESİNİN ANLAMI

1- Tarihsel açıdan

Eski tarih kitapları, özellikle m.ö. VII. yüzyıldan sonra, "Karduilerin" yurtlarının tümünden veya bir kısmından söz ederler. Sr. Mark Sykes ve diğer kaynaklarda yer alan haritalarda gösterildiğine göre, bu memleket Van Gölünün güneyinde, Büyük Zap nehrinin yataklarıyla, Dicle nehrinin arasında yer alır.[3] Curzon'un görüşüne göre, "Lolo" bölgesinin kuzeyinde yer alan "Namri" bölgesi, Asurlular zamanında ve onlardan önce Kürdistan bölgesini, en azından onun bir kısmını temsil ediyordu.[4]

Saint Martin tarihsel ve coğrafik anılarında der ki: Karduilerin ülkesi, eski zamanlarda "Kurdçikh" adıyla bilinirdi.[5] Bu kelime Ermenice'dir ve "Ermeni Kürdistan'ı" anlamına gelir. Bu bölgenin kuzeyinde "Waspurkan"[6] güneyinde "Asur" doğusunda da "Ermenistan"[7] bölgesi yer alırdı. Batısında ise "Muğ"[8] (bugünkü Muş)

---

3 *Halifelerin Son Mirası.*

4 *İran,* c. 2, s. 1.

5 Kurd Çiko, Çerkezce de Kürtlerin yurdu anlamına geliyor. (Arapça'ya çeviren).

6 Burası, Musa el-Horînî'nin, Miladi 5. asırda idari olarak Tarihi Ermenistan'ı taksim ettiği on beş iklimden sekizinci iklimdir. Aynı zamanda burası Van'dan Nahçivan'a kadar uzanan mıntıkadır.

7 Burası Pers Ermenistanı denilen iklimlerden yedinci iklimdir, yani Fars Ermenistan'ı. Burası Urumiye mıntıkasıdır. (A.g.e. s. 61). (Arapça'ya çeviren).

8 Burası adı geçen Tarihi Ermenistan'ın bölgelerinden beşinci bölgedir ve Muha ya da Muh denilen bugünkü Muş mıntıkasıdır. (A.g.e. s. 61). (Arapça'ya çeviren).

bölgesi bulunurdu. Başka bir kaynakta[9] ise konuya ilişkin olarak şöyle diyor: Kürt halkının konaklama yerleri ve barınakları, Fars körfezinden, Kazvin denizine (Hazar denizi) kadar uzanırdı.

Makedon, Aşkani, Sasani ve Roma egemenliği döneminde, Kürt ülkesi, bütün parçalarını kapsayan özel bir isimle anılmazdı. Tam tersine, Orta Kürdistan, Ermeniye veya Ermenistan adıyla bilinirdi. İslam'ın ilk dönemlerinde de Hz. Ömer (r.a.)'in hilafeti zamanında, Kürt bölgesinin büyük bir kısmı, Azerbaycan'ın bir parçası, orta kısmı da "el-Cezire" adıyla bilinirdi. Buranın fatihi ünlü sahabe İyaz b. Ğanem[10] (r.a.) İslam döneminin ilk valisi olarak görevlendirilmiştir. Bu idari bölünme, basit değişikliklerle, Emeviler ve Abbasiler döneminde de aynen sürdürülmüştür. Dolayısıyla, Kürtlerin ülkesi, idari bakımdan, aşağıdaki coğrafi bölgeleri kapsıyordu:

El-Cezire, Irak, el-Cibal, Azerbaycan, Mukan ve Aran, Ermeniye ve Bilad-i Rum... Bu görüş, *Takvimu'l-Buldan* adlı eserde de bir bakıma pekiştirilmektedir. Adı geçen eserde, Kürtlerin ülkesi, beş kısma ayrılır:

Yedinci bölge[11] el-Cezire: Bu bölge, üç kısımdan oluşuyordu: Mudar diyarı Ruha (Urfa), Rebia diyarı (Musul)[12] ve Diyarbekir (Amed).

Yedinci bölge Irak: Sadece Hilvan bölgesi.

On yedinci bölge Rum diyarı: Malatya-Tokat-Sivas

On sekizinci bölge Ermeniye, Aran, Azerbaycan: Van, Berze'e,[13] Tebriz, Erdebil, Merağe.[14]

On dokuzuncu bölge el-Cibal veya el-Cebel: Sultaniye, Hemedan, Karmisin (Kirmanşah), Erbil, Şehrezor vb.

---

9 el-*Şark el-Kadim* kitabı, Norman.

10 *İslam Tarihi*, Hz. Ömer, Tercüme, Ömer Rıza Doğrul.

11 *Takvim el-Buldan* kitabına müracaat edince anlaşıldı ki yazar burada örfi bölgeleri kast ediyor, yoksa gerçek olanlardan bahsetmiyor. Zira Cezire dördüncü bölgede olduğu gibi, Irak da genellikle üçüncü bölgededir. Aynı zamanda Ermeniye beşinci bölgede, Biladur'r-Rum da beşinci ve altıncı bölgeden, Cibal bölgesi de üçüncü ve dördüncü bölgedendir. (Arapça'ya çeviren).

12 Hicri 4. yüzyılda Musul halkı tamamiyle Kürt idi. (Mr. Le Strange, *Doğu Hilafeti Ülkeleri*, s. 88)

13 Burası Kerr nehri üzerinde bulunuyordu ve Aran bölgesinin bir kasabası idi. (Yazar). Galiba bugünkü Erivan şehrinin ismi bu bölgenin isminden meydana gelmiştir. (Arapça'ya çeviren).

14 Bir zamanlar bu şehir Azerbaycan'ın merkezi idi. Nasreddin Tusi meşhur rasathanesini burada kurdurmuş.

Ayrıca, ünlü araştırmacı Le Strange'nin değerli eserinde,[15] halifeler dönemindeki idari bölünmelere ilişkin son derece yararlı bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde meseleyi izah edici ve özenle hazırlanmış haritalara yer verilmektedir.

Söz konusu kitaptan algıladığımız kadarıyla Kürtlerin memleketi, Ebu'l-Fida'nın da söylediği gibi, aşağıdaki bölgeleri kapsıyordu: Huzistan, el-Cibal, el-Irak, Ermeniye, Aran, (Mukan-Muqan)[16] Azerbaycan. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Kürdistan adı altında idari bir birlik söz konusu değildi.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, "Kürdistan" kelimesini, ilk defa Selçuklular kullandılar. Bu ifade ya Azerbaycan ve Loristan eyaletleri arasında kalan bölge ya da Zagros dağlarının batısında kalan bölge için kullanıldı.[17] İlk rivayetten anlaşıldığı kadarıyla, bu isim aşağıdaki bölgeler için kullanılmıştır:

Sine-Senendec, Dinever-Hemedan, Kirmişan-Kirmanşah.

İkinci rivayetten çıkan sonuca göre ise, bu kelime sadece Şehrezor ve Koy-Koysancak eyaletleri için kullanılmıştır.

Le Strange, *Doğu Hilafeti Ülkeleri* adlı eserinin 192. sayfasında şöyle der: Hicri 6. yüzyılın ortalarında, Selçuklu Sultanı Sencer, el-Cibal bölgesinin batısına düşen ve o güne kadar, "Kirmanşah" bölgesine bağlı olarak değerlendirilen mıntıkayı, "Kürdistan" adı altında ayrı bir eyalet şeklinde böldü. Yeğeni Süleyman Şah'ı da buraya vali olarak atadı. Süleyman Şah burada iki yıl valilik yaptı. (h. 554-556/m. 1159-1161) Daha sonra onu amcasının yerine "Irakeyn" valisi olarak görevlendirdi. İranlı tarihçi Hamdullah Müstevfi de aynı şeyleri söylüyor: Kürdistan'ın durumunda Süleyman Şah zamanında büyük bir iyileşme görüldü. Öyle ki eyaletin geliri, bu dönemde yaklaşık olarak iki milyon dinara yaklaştı. (Yaklaşık olarak, bir milyon İngiliz sterlini.) Bu rakam sadece bir yıl için geçerliydi.[18]

Aynı zamanda Hicri 8. yüzyılda Moğol yönetiminin genel muhasibi de olan, adı geçen tarihçi şöyle der: O dönemde Kürdistan'ın gelirleri, daha önce işaret edilen meblağın on kat aşağısına geriledi.

---

[15] *The Lands of the eastern Caliphate*, London, 1905.

[16] Kerr ve Aras nehirleri ile Erdebil nehri arasındaki mıntıkaya denirdi. (Nitekim buraya Mu' bölgesi de denir.) (Arapça'ya çeviren).

[17] Huzistan bölgesinin bitimindeki Ararat dağlarından uzayan dağ silsilesine verilen addır ve şimdi İran ile Türkiye ve Irak'ın bir kısmı ile İran arasında ayırıcı sınırdır.

[18] Aslında yaklaşık bir buçuk milyon Cüneyh eder.

Süleyman Şah, "Bahar" kalesini yönetim merkezi olarak seçmişti. Aynı şekilde, Tatarlar döneminde, Sultan Olcaytu da Sultanabad-Çemçemal'ı yönetim merkezi haline getirmişti. Le Strange'nin tanımlamasına ve çizdiği haritaya göre, sözü edilen bu Kürdistan eyaletinin belli başlı kentleri şunlardı: Kirmanşah, Hilvan, Çemçemal, Aliştar, Kengaver, Dinever, Şehrezor, Bahar.

Emir Şeref Han Bitlisi *Şerefname*[19] adlı eserinde şöyle der: Bu Kürdistan ifadesi özellikle "Dersim" bölgesi için kullanılmıştır. *Necat ve Ahkam*[20] kitabının yazarı da benzeri şeyler söylüyor: Kürdistan ismi sadece "Çemişkezek" mıntıkası için kullanılırdı.

Ünlü tarihçi Hamdullah Müstevfi[21], Farsça olarak kaleme aldığı değerli eseri *Nuzhetu'l-Kulub fil-Mesalik ve'l-Memalik*'de[22] diyor ki: Eskiden "Bahar"[23] kenti Kürdistan'ın merkeziydi. Sonra onun yerini "Sultanabad" kenti aldı.[24]

Ayrıca, Ermeniye ve el-Cezire bölgeleri de Kürtlerin ülkelerinin batı kısmını oluşturdukları gibi; Hewlêr-Erbil, Amediye-İmadiye bölgeleri de Cezire bölgesine bağlıydılar. Yazarın sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla, hicri sekizinci yüzyılda, Kürdistan vilayeti on altı bölgeden oluşuyordu.[25] Ancak *Doğu Hilafeti Ülkeleri* adlı eserin yazarı, kitabının sonuna eklediği beşinci bir haritada, Kürdistan adı altında sadece Kirmanşah ve Şehrezor bölgelerinden söz ediyor.

---

19 Adı geçen Bitlis Emiri'nin h. 1005 senesinde Kürtler ve Kürdistan tarih ve coğrafyası hakkında Farsça olarak kaleme aldığı bir kitaptır. İlk olarak Rus Müsteşrik bilim adamı Vliyanyov Zernov m. 1865 senesinde bu kitabı Rusya'da bastırdı, daha sonra m. 1930 senesinde Kahire'de baskısı yapıldı. Bu baskıya iki Arapça önsöz yazıldı. Birisi, Fransızca'dan tercüme edilen Avrupa baskısının önsözü; diğeri ise benim baskısını ve dipnotlarını hazırlamayı üstlendiğim zaman Kürtler ve Kürdistan hakkında en yeni görüşleri dile getirerek yazdığım önsöz idi. (Arapça'ya çeviren).

20 Şimdiye kadar bu kitapla ilgili bir şey bilmiyoruz.

21 Kitabını bitirdikten sonra h. 740 senesinde vefat etti.

22 Hicri sekizinci asrın ilk yarısında Hamdullah b. Ebi Bekir b. Nesr, el-Müstevfi el-Kazvini'nin yazdığı Farsça bir kitaptır. (Yazar).

Bu kitabın Farsça baskısı 1915 senesinde Londra'da yapıldı, İngilizce tercümesi ise, yine Londra'da 1919 senesinde yapıldı. Aynı zamanda bu zat, 1910 tarihinde Londra'da basılan tarihle ilgili Farsça "*Güzide*" kitabının da yazarıdır. (Arapça'ya çeviren).

23 Burası sekiz mil Hemedan'ın kuzeyine düşmekte.

24 Bistun dağlarına yakın bir yede olan ve Sultanabad-Çemçemal ile ünlü şehir.

25 Bu on altı eyalet şunlardır: Alani, Aliştar, Heftiyan, Derbend Tac Hatun, Derbend Zengi, Dabil ve Yezbil (doğrusu, Dezbil), Dinever, Sultanabad, Şirmanşah, Kerend ve Hoşan, Kenkor, Mahi Deşt, (Vastam-Bistun). (Ayrıca adı geçen Farsça orijinal kaynakta olduğu gibi Hersin adında bir eyalet daha var ve ancak o zaman sayı tamamlanmış olur. (Arapça'ya çeviren).

Öyle anlaşılıyor ki, yazarın sınırlarını bu şekilde çizdiği bu Kürdistan'ın, aslında merkezi Kirmanşah (Kirmaşan-Karmasin) idi. Bu vilayet, el-Cibal-Acem Irak'ı bölgesini oluşturan dört vilayetten biriydi. Bu dört vilayet şunlardı: Kürdistan, Hemedan, Rey, İsfahan... Bu vilayetin sınırları içinde yer alan belli başlı kentler şunlardı: Hilvan,[26] Kerend, Aliştar, Çemçemal-Sultanabad, Kengaver,[27] Dinever, Sisar, Bistun,[28] Vastam-Bestam, Şehrezor.[29]

Şurası açıktır ki; yönetsel zorunluluklardan dolayı, "Hilvan" kenti Arap Irak'ına katılmıştır. Yine aynı zorunluluktan dolayı, Zencan-Zengan, Sablağ-Savucbulağ, Büyük Loristan, Küçük Loristan, Burucerd, Hürremabad ve Esedabad gibi Kürt yerleşim birimleri Acem Irak'ına; Hoy, Selmas, Eşne-Eşno, Serav, Dihvarekan ve Maku gibi kentlerin Azerbaycan'a; Malazgirt ve Van gibi kentlerin de Ermeniye'ye katılması kararlaştırılmıştır.

Tarih-i Zafername adlı eserin yazarı[30] Timur döneminin olaylarını büyük bir titizlikle aktardığı halde Kürdistan'dan çok az söz eder. Buna rağmen Emir Şerefüddin el-Bitlisi'yi Kürdistan'ın ileri gelenlerinin başında sayar.

Selimname[31] adlı eserin yazarı ünlü Molla İdris el-Bitlisi şöyle der: Tebriz fethinden dönerken "Yavuz" lakabıyla anılan Sultan I. Selim bana Kürdistan'ın dört bir yanına dağılmış bulunan Kürt Emirlerini, Urmiye, Eşne, Diyarbekir ve Malatya'dan başlamak

---

[26] Hilvan şehri, Kasrı Şirin ve şimdi Serpel-Re'su'l Cisr denilen Kerend arasındadır. Burası ile Kerend arasında ünlü Sasani Kralı Behram Cur- Behram Gor adındaki zatın kabri bulunan ve Mezaristan denilen meşhur bir yer vardı.

[27] Arap coğrafyacılar bu şehre Kasr el-Lusus adını verdiler. İbn Rüstem'in rivayetine göre Ferhad'ın, İran Kralı Hüsrev Perviz zamanında Şirin için yaptığı meşhur köprü bu şehre yakındı.

[28] İbn Havkal ve İstahri gibi Arap coğrafyacı ve tarihçiler bu isimi "Bhiston" şeklinde yazarlar. Bu şehrin etrafında Uhaymeni ve Sasanilere ait çok iz var. Bu yerleri 8. asrın başlarında ziyaret eden meşhur tarihçi Müstevfi el-Kazvini diyor ki: Bu şehre yakın Sasaniye denilen bir köy vardı, burada bazı İranlı kralların mezarlarına rastlamıştı.

[29] Burası, şu anda "Tel Yasin-Yasin Tepe" denilen yerde bulunan mamur ve güzel bir şehirdi.

[30] Yazarı, "Şerefuddin Ali el-Yezdi"dir. Eser Farsça'dır ve el yazmadır. Nuruosmaniye Kütüphanesi, 3267 numarasında kayıtlıdır.

[31] Doğrusu bu isim, Muhammed Ebu'l Fazl Necl Mevlana İdris el-Bitlisi'nin babası tarafından kaleme alınan *Heşt Beheşt* adlı esere yazdığı zeyl niteliğindeki değerlendirmelere aittir. Eser Osmanlı tarihine ilişkin olarak Farsça yazılmıştır. Bir nüshası Daru'l-Kutubi'l-Mısriye'de bulunmaktadır.

üzere Osmanlı hakimiyetine girmelerini sağlama görevini verdi. Kürdistan'ın emir ve beylerini Osmanlı sancağı altında toplamam için İslami ahit ve sözleşmeler imzalamamı emretti.

Bu şekilde Kürdistan Emirlikleri ve çeşitli hükümetleri koruma altına alınmıştır. (Bkz. *Şerefname, Evliya Çelebi Seyahatnamesi*[32] *ve Kürdistan Diyarı*[33]*).* Ancak bu durum uzun sürmedi. Çünkü ileride de değineceğimiz gibi Kürdistan daha sonraki dönemlerde ayrı parçalar halinde Osmanlı valilerinin doğrudan yönetimlerinin altına girdi. Diyarbekir, Van, Bağdat, Erzurum vb. vilayetler adı altında yönetildi.

2- Coğrafik açıdan

İslam Ansiklopedisin'de[34] şöyle deniyor: "Kürdistan" deyimi Kürtlerin yaşadıkları ve yaşamaya devam ettikleri bölgeler için kullanılır. Örneğin Farslar, Horasan bölgesinde Kürtlerin yaşadıkları yerler için "Horasan Kürdistan'ı" adını kullanırlar. Bununla beraber, adı geçen kaynak, Kürdistan'ın sınırlarını alabildiğine küçültmektedir. Kürdistan'ın sınırlarını belirleme bağlamında şunları söylüyor: Kürdistan, güneydoğu yönünde Loristan'dan başlayıp kuzeydoğu yönünde Malatya'ya kadar uzanan dikdörtgen şeklindeki bir toprak parçasıdır. Uzunluğu yaklaşık olarak 600 mil'dir. Genişliği ise 120 ile 150 mil arasında değişir. Bkz. *Tarih ve Coğrafya Cihannüma,* adlı eser.[35]

Bana göre bu sınırlar çok eksiktir. Çünkü öncelikle Loristan'ı kapsamıyor. İkincisi Kürdistan'ın asıl sınırları, kuzeyden Eleşkirt ve Erzurum'a kadar uzanır ve bu iki yerleşim birimini de kapsar.

---

32 Bu kitap, Osmanlı devletine boyun eğen yerlerin ve bölgelerin hurafelerini, gelenek ve ahlakını, Osmanlı'daki kurumları, memleket ve meslekleri anlatan Türkçe yazılmış değerli bir kitaptır. Üç cilt halinde h. 1314 senesinde İstanbul'da basılmış. (Arapça'ya çeviren).

33 Bugüne kadar böyle bir esere rastlayamadık. Ancak Kürdistan'ın tarihi ve coğrafyasıyla ilgili bir eser olduğu anlaşılıyor. (Arapça'ya çeviren).

34 Çok değerli bir ansiklopedidir, dört cilttir. Dünyanın değişik yerlerinden oryantalistlerin çalışması ile üç dilde; Fransızca, İngilizce ve Almanca olarak yayınlanmıştır. I. Dünya Savaşından önce ilk cildi yayınlanmıştır. İkinci cildi 1927'de yayınlanmış. Bu kitabın Türkçesi Milli Eğitim tarafından basılmıştır.

35 Bu eser, Türkçe yazılmış, coğrafi bölgelerle ilgili değerli bir kitaptır. Yazarı, başta *Keşfu'z-Zunun li-Esmail-Kutubi ve'l-Funûn* olmak üzere değerli ve nadir bir çok eser kaleme alan Kâtib Çelebi'dir. Kitap h. 1145/m. 1732 senesinde İstanbul'da basılmıştır. Bu tarih Doğudaki ilk baskı dönemidir. (Arapça'ya çeviren).

Major Frederick *"Kürtler Arasında İlkel Hayat"* adlı eserinde, Kürdistan'dan ve sınırlarından şöyle söz eder:

Kürdistan deyimi eski dönemlerde, Hakkari dağlarında yaşayan Karduk halkının vatanı anlamında kullanılırdı. Coğrafya ve tarih biliminin verilerinden anlaşıldığı kadarıyla Van vilayeti Ermeniye hükümetinin sınırları içinde yer alıyordu. Orta ve güney Kürdistan Asur bölgesinden ve el-Cezire'den (Mezopotamya) ibaretti. Hiç kuşkusuz en zor işlerden biri Kürdistan için belli bir sınır tayin etmektir. Aynı durum Ermeniye (Ermenistan) için de geçerlidir. Çünkü her iki bölgenin sınırları da buraları fetheden yabancıların istekleri ve arzuları doğrultusunda bir takım değişikliklere uğramıştır. Sınırları bir taraftan genişletilmiş, bir taraftan da daraltılmıştır. Eskiden Ermenistan'ın kuzey sınırını Kürt nehri ve Lazistan dağları oluşturuyordu. Güneyde Toros dağlarına, doğuda Medya bölgesine, batıda da Kapadokya'ya kadar uzanırdı.[36] Şu anda Kürdistan ifadesi büsbütün kullanılmaz olan Ermeniye ifadesi yerine kullanılıyor. Bu durumda biz, eski Ermeniye bölgesi için yeni Kürdistan deyimini kullanmak zorundayız.

Osmanlı Kürdistan'ının kuzey sınırını Ararat (Ağrı) dağları ve Gürcistan oluşturmaktadır. Güneyinde ise Bağdat ve komşu vilayetler yer almaktadır. Doğusunda İran bulunuyor. Batısında Lazistan ve Küçük Asya (Anadolu)[37] bölgeleri yer almaktadır. Hiç kuşkusuz, bunlar doğal sınırlar değildir. Bu yüzden çoğu kez değişikliklere uğramıştır.

Kürdistan, Türkiye ve Rusya arasıda meydana gelen Kırım Savaşından (m. 1853-1856) önce tek Paşalık altında birleşen bölgelerden meydana geliyordu. Burası da Van, Hakkari, Beyazıt ve Musul vilayetlerini kapsıyordu. Ancak bu savaşın ardından Kürdistan'ın sınırları daraldı ve Erzurum Paşalığına bağlandı.

Kürdistan deyiminin gerçek anlamını kavrayabilmemiz için Kürtlerin yaşadıkları ve kendi aralarında adına Kürdistan dedikleri vilayetleri ve bölgeleri dikkatle incelemeliyiz. Bildiğimiz kadarıyla bu bölgeler oldukça geniştir ve kuzeyden Ararat dağlarına ve

---

36 Türkiye sınırları içinde, Sivas, Amasya ve Kayseri'yi kapsayan bölge. (Arapça'ya çeviren).

37 Roma ve Yunan kaynaklarında da belirtildiği gibi burası güneyden İskenderun'a, kuzeyden ise Trabzon'a kadar uzayan boylamın batısına düşen bölgelerdir. (Arapça'ya çeviren).

Gürcistan sınırlarına kadar uzanmaktadır. Doğu tarafı, 4302 mil mesafede olan bir mıntıkayı kastediyorum, ki burası, Kürtlerle Gürcülerin birlikte yaşadıkları Kars vilayetidir. Kars'tan başlayarak Erzurum, Erzincan, Dersim ve Harput'tan geçen, oradan Diyarbekir'e varan, oradan Dicle nehri boyunca uzanarak Hamreyn dağlarına ulaşan bir çizgi çizersek, bu çizgi Osmanlı Kürdistan'ının batı sınırını oluşturacaktır. Ancak Kürtler, bu sınır üzerinde Türklerle, Ermenilerle ve Araplarla kaynaşmış bulunuyorlar. Bu yüzden, Kürdistan'ın batı sınırı bu açıdan oldukça garip görünmektedir. Hiç kuşkusuz, sınırın bu garip durumu ile Osmanlı siyaseti bağdaşmamaktadır. Çünkü, bu sınır boyunca Kürtlerle ilişki kuran aşiretler, Osmanlının siyasi tedbirler almasına rağmen yavaş yavaş Kürtleşmişlerdir. Hiç kuşkusuz, bu sınırın kuzeydoğu kısmı Kürdistan'ın bir parçası sayılır. Çünkü Erzurum kenti ile İran sınırı arasında yaşayan halkın tamamı veya büyük bir kısmı kesin olarak Kürt aşiretlerinden oluşmaktadır. Her ne kadar Türk orijinli olduğu iddia edilse de Erzurum kentinin merkezinde de Kürt çoğunluk yaşamaktadır. Ancak bir yabancı bu kentteki bir Müslüman ırkını soracak olursa, Kürt asıllı olmasına rağmen çoğu zaman 'Ben Türküm' cevabını vermektedir. Fakat bu durum, kesinlikle fatihlerin ve egemenlerin etnik kökenine kendini nispet etme şeklinde tezahür eden bir psikolojik hezimetin belirtisidir. Böylelerinden kanıt istendiği zaman bunu göstermekte aciz kaldıkları görülür. Çünkü babası veya dedesi saf Kürt'tür ve evinde hala Kürtçe konuşulmaktadır. Bütün bunların yanında, tipi, yüz şekli, kılık-kıyafeti ve gelenekleri, onun az önceki sebeplerden dolayı Türk olduğunu iddia etmesine rağmen, Kürt olduğunu bas bas bağırmaktadır.

Aynı şekilde, on sene öncesine kadar tek kelime Türkçe bilmeyen Van vilayetinde yaşayan Müslümanların çoğu, şu anda Türk olduklarını iddia etmektedirler. Gerçekte, fatihlerin ve işgalci orduların evlatlarından bazı dağınık gruplar, buralara yerleşmiş, yüzlerce yıldır buralarda yaşamaktadırlar. Ancak bunların çocukları, üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra Kürtleşerek Türk veya Tatar olan etnik kökenlerini unutmuşlardır. Bana göre bazı Kürtlerin, Türk olduklarını iddia etmelerinin tek nedeni, egemenlerin ırkına bağlanma ve bu sayede egemen ırkın yararlandığı imtiyazlardan yararlanabilme iç güdüsüdür. Nitekim, bu iddia sayesinde Van ve Erzurum halkının büyük çoğunluğu zulümlerden ve baskılardan korunabilmişlerdir.

Erzurum ve Dersim dağları arasındaki bölgede yaşayan halkın tamamı Kürt aşiretlerinden oluşmaktadır. Bu dağlarda yaşayan saf Kürtler, hiçbir zaman Türk boyunduruğunun altına girmemişlerdir. Tam tersine her zaman, talancı güçleri yenilgiye uğratmış ve geçit vermez dağlarına sığınarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu bölgenin Kürtleri, güzellikleri, güzel görünümleri ve kılık kıyafetlerinin çekiciliğiyle ün salmışlardır. Kadınları da tıpkı erkekler gibi, mücadeleci ve savaşçı bir ruha sahiptir.

Kürdistan'ın güney sınırı ise, Hamreyn dağıdır. Kürtler, bu çizgi üzerinde Araplara karışmaktadırlar. Onlarla ticari ilişkilere girmiş, kız alıp vermişlerdir. Bazı gelenekler ve karakterler de edinmişlerdir. Osmanlı Kürdistan'ının doğu sınırı ise, İran ile Osmanlı devletinin sınırını oluşturan sıradağlardır.

Hicri 1065/m. 1655 senesinde Kürdistan'ın tamamını gezen ünlü Osmanlı gezgini Evliya Çelebi, Kürdistan'ın kuzey sınırının "Erzurum-Erzenirum" olduğunu söyler. Evliya Çelebi, Kürdistan'ı buradan başlatarak Basra'ya kadar dolaşmıştır. Van, Hakkari, el-Cezire, İmadiye ve Derteng illerinden geçerek, bu yolculuğu yetmiş merhalede tamamladığını, ancak Kürdistan'ın genişliğinin bundan daha az olduğunu söyler.[38]

Kürt halkı, I. Dünya Savaşı'ndan önce (h. 1332/m. 1914) üç kısma ayrılmış bulunuyordu. Kürtlerin toprakları, Osmanlı, İran ve Rus hükümetleri tarafından paylaşılmıştı. Hicri 28 Recep 1339/m.16 Mart 1921 yılında Türklerle Ruslar arasında "Brest-Litowsk" kentinde imzalanan anlaşma gereğince Kafkas Kürtleri'nin büyük bir kısmı, Türk bölgesine göç etti. Aynı şekilde, Musul Kürtleri'nin büyük bir kısmı da Irak hükümetinin egemenlik alanı içinde kaldı ve Musul sorununun nihai çözümüne kadar durumları askıda bırakıldı. I. Dünya Savaşı'nın ardından meydana gelen gelişmeler ve değişiklikler sonucu, Kürt ulusunun siyasal ve coğrafi konumunda da büyük değişiklikler ve gelişmeler görüldü. Bundan da yaklaşık olarak aşağıda açıklamaya çalışacağımız durum ortaya çıktı.

---

38 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 4. s. 75.

1- İran Kürtleri

Resmi bilgiler ve Minorsky, Rosso, Sr. Malcolm, Hassel ve Joanan gibi doğubilimcilerin araştırmaları ve Emir Şerefüddin el-Bitlisi'nin açıklamaları gösteriyor ki, Loristan, Kirmanşah ve Erdelan vilayetleri ile Mukri-Savçbulak, Güneydoğu bölgeleri ile, Azerbaycan'ın güneyinin yarısı bütünüyle Kürt nüfusunu barındırıyordu. Aynı şekilde, Azerbaycan'ın Hoy kazasının nüfusunun büyük kısmı da Kürtlerden oluşmaktadır. Yine bu eyaletin Selmas, Urumiye ve Maku kazalarının tamamı da Kürt nüfusunu barındırmaktadır.

Bu Kürt vilayetlerinin yanı sıra, Tahran'da da "Pazuki" adı verilen büyük bir Kürt aşireti yaşamaktadır. Horasan'da yaşayan Kürt aşiretleri ise şunlardır: Şahdellu, Zeferanlo, Keyvanlu ve Emanlu. İlk aşiretin merkezi, Bocnevert'tir. Diğer üç aşiret ise Koçan'da ikamet etmektedir. Bu aşiretler içişlerinde bağımsız birer Emirlik gibidirler ve neredeyse tam bağımsızlığa yakın bir konuma kavuşacaklardır. Sözü edilen iki Emirliğin ünvanı "İlhan"dır. Söylendiğine göre, Büyük Şah Abbas, bunları Azerbaycan'dan getirip buraya yerleştirmiştir. Sayıları, 250 bin kadardır.[39]

Hemedan bölgesinde Cozkan aşireti yaşar. Mazenderan'da Modanlu,[40] Fars bölgesinde Şevankare-Şebankare,[41] Acem Irak'ında Emberbu-Enbarbu ve Lek aşiretinin bazı kolları, -ki büyük bir otorite ve nüfuza sahiptirler- yaşamaktadır.[42] Büyük Ömerlu aşireti, Kazvin kentinin kuzey batısında, Kazvin'le Gilan vilayeti arasında kalan bir bölgede yaşamaktadır. Bu aşiretin birçok kolları arasında, Kabakranlu, Şemkanlu, Bahadırlu, Şahkolanlo ve Başanlu kabileleri de yer almaktadır. Dediklerine göre adı geçen bu büyük aşiret, Nadir Şah zamanında Horasan'dan buraya nakledilmişlerdir.[43] Gilan, Huzistan, İsfahan ve Kuhistan'da bir çok Kürt bulunmaktadır.[44]

---

39 *İran*, c. 1, s. 179.

40 Bkz. Dr. Frech, *Kürtler, Tarihi ve Sosyolojik bir İnceleme*, İstanbul, 1916, s. 35.

41 Büyük bir aşirettir. Güçlü ve etkin bir konuma sahip olup beş gruptan oluşmaktadır. Bir tarihte, Fars bölgesinin göbeğinde bağımsız bir hükümet kurmuşlardı. İleride bundan söz edeceğiz. Bkz. *İslam Ansiklopedisi* c. 4. s. 241.

42 *Kürtler*, s. 51.

43 Bkz. Major Edmonds'in Orta Asya Cemiyeti dergisinde yayınlanan makalesi.

44 *Kürtler*, s. 32.

Curzon, *İran* adlı eserinin 1. cildinin 228. sayfasında şöyle der: İran'ın Sicistan bölgesinde, "Kurd Gelî" adı verilen bir Kürt topluluğu bulunmaktadır. Bunlar oldukça kalabalık ve yiğit insanlardır. Kürdistan'dan bu bölgeye bir zamanlar göçmüşler ve burada 1240 senesinde "Kürt Mülkü" veya "Kürt Memleketi" adı altında bağımsız bir hükümet kurmuşlardır. Bu hükümet 1383 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.

Bazı doğubilimciler Lorlarla diğer Kürtler arasındaki lehçe ve dil farklılıklarından hareketle Büyük Lor ve Küçük Lor aşiretlerinin Kürt olmayıp başka bir ırka mensup olduklarını söylemişlerdir. Benim kanaatime göre, adı geçen doğubilimcileri bu tür bir çıkarsamaya yönelten sebep ve kuşkular son derece zayıftır. Bu görüşümü pekiştirmek amacıyla Lor topluluğu hakkında bazı ayrıntılı açıklamalar yapmayı uygun gördüm.

Lorlar

Eski Loristan ile ilgili olarak son derece yararlı bilgiler içeren *Tarih-i Güzide* adlı eserde şöyle deniyor: Şimdiki Lor topluluğu, aslında Derbend-i Manrud'den bugünkü Derbend'e yakın bir yere gelmişler. El-Istahri'nın[45] iddiasına göre ise bir kent -bulunuyordu ve bu kentin adı Lor-el-Lor idi.[46] İşte bu yer veya kent dolayısıyla, burada yaşayan topluluk Lor ismiyle meşhur oldu. Ünlü tarihçi ve Coğrafyacı Yakut el-Hamevi[47] Lor maddesinde şunları söylüyor: "Bunlar Kürtlerden oluşan bir topluluktur. Huzistan ile İsfahan arasında bulunan dağlık bölgede yaşarlar ve yaşadıkları bu topraklara Loristan veya Lorların Memleketi adı verilir."[48]

Lorlar dört büyük topluluğa ayrılır. Mamesani, Kohgelovi, Bahtiyari, Asıl Lor. Genellikle Şii mezhebine mensupturlar. Nitekim Kürtlüklerinden hiç kimsenin kuşku duymadığı Lek aşiretleri de Ali İlahi mezhebine bağlıdırlar. Yine Segewend, Gelewend, Papi ve Bedrayi aşiretleri de aynı mezhebe mensupturlar.

---

45 Asıl adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Istahri'dir. Hicri III. yüzyılın ikinci yarısında doğdu. *el-Ekalim* adlı eserini 919 tarihinde kaleme aldı.

46 Dizful kentinin doğusuna düşer.

47 Asıl ismi Ebu Abdullah Şihabuddun Yakut er-Rumi el-Hamevi'dir. 1129 tarihinde doğdu. Eserlerinin en ünlüsü *Mu'cemu'l Buldan*'dır. 1924 yılında Avrupa'da basıldı. Bu eserin Mısır'da da yapılmış bir baskısı var.

48 *İslam Ansiklopedisi.*

Önceki sayfalarda bazı doğubilimcilerin lehçeleri ve dilleri arasındaki bazı önemsiz farklılıklardan hareketle Lorların Kürtlerden ayrı bir kavim olduklarını ve yine dilleri arasında mevcut olduğu varsayılan benzerlikten hareketle onların aslında Fars olduklarını ileri sürdüklerine değinmiştik. Benim kanaatime göre bu iddia bütünüyle yanlıştır. Birincisi; Lorların dördüncü grubu olan Asıl Lorlar-Feylilerin dilleri Farsça'dan çok Kürtçe'ye yakındır. İkincisi; Lorlar kendilerinin Kürt olduklarını söylemekte ve Kürtçe'nin diğer lehçelerine yakın bir dille konuşmaktadırlar. 1916 yılında resmi bir görev için, şu anda "Pıştkoh" adı verilen küçük "Loristan"a bir seyahat yaptım. "Kebirkoh mıntıkasında bulunan Amile kentinde on gün kadar kaldım. Bu sırada bazı dil araştırmaları yapma imkanı da buldum. Etnoğrafik çalışmalar yaptım. Bu çalışmalarım sırasında genellikle onlarla Kürtçe konuştum. Aradaki bazı ufak tefek lehçe farklılıklarının dışında rahatlıkla anlaşıyorduk. Lorların konuştukları lehçe ile Süleymaniye lehçesi arasında fark olduğu bir gerçektir; ancak bu, hiçbir zaman Kürtçe'nin diğer lehçeleri arasındaki farklardan daha fazla değildir.[49]

Bir grup doğubilimcinin, özellikle Dr. Frech'in[50] araştırmaları, Lorların İran Kürtlerinin önemli bir bölümünü oluşturduklarını ortaya koymuştur. Buna göre İran Kürtleri konuştukları dil ve lehçeleri itibariyle iki büyük kısma ayrılmaktadırlar: Kürtçe konuşanlar. Lorca konuşanlar... Kaldı ki bu iki topluluk arasında lehçe, ahlak, karakter, gelenek ve görenek bağlamında büyük benzerlikler vardır. Bu önde gelen doğubilimciler, adı geçen topluluğun diğer Kürtlerle aynı etnik kökenden geldiklerine kani olmuşlardır. Sr. J. Malcolm, Lorje, Hassel ve Braun gibi... Aynı şekilde *Le Nation Kurde* eserinin yazarı ile ünlü seyyah Rich, Küçük ve Büyük Lorları Kürt kabul etmişlerdir. Ayrıca ünlü Osmanlı tarihçisi Ahmed Cevdet Paşa Türkçe kaleme aldığı meşhur eserinin birinci cildinde şunları söylüyor: Lorlar, Bahtiyariler, Goranlar ve Lekler aynı ırktan gelirler, aynı halka mensupturlar. Bunların her biri küçük topluluklara ve halklara ayrılırlar. Bunlar İran'ın yerleşik halklarındandır. Yerleşim alanları, Fars bölgesindeki Hürmüz mıntıkasın-

49 Bu konuyu, elinizdeki eserin Dil bölümünde inceledik.

50 Bu değerli yazarın eseri, Berlin'de Doğu İlimler Akademisi tarafından basıldı. Türkiye'deki Muhacirler Genel Müdürlüğü tarafından tercüme edildi, ardından basımı gerçekleştirilip 1916 yılında İstanbul'da *Kürtler* adı altında yayınlandı.

dan başlayarak Malatya ve Maraş'a kadar devam eder. Zend aşireti de bunlardandır.[51]

Bu konuda söylemek istediğimizi özetlersek; basit dil ve lehçe farklılıkları, milletleri birbirinden ayırmak, onları farklı toplumlara bölmek ve her birini ayrı bir millet kabul etmek için yeterli değildir. Çünkü bu tür farklılıklar, yeryüzündeki tüm milletlerin toplulukları arasında ve birbirine yakın grupların dillerinde kesin olarak gözlemlenen şeylerdir. Sadece birbirine uzak topluluklarda değil. Bizzat Süleymaniye livasında bile birçok lehçe farklılıklarının bulunduğunu söyleyebilirim. Örneğin kent halkı "getir" anlamında "bîne" derken Hemawendiler "barê" derler. Köylülerse "bıhire" derler. Lehçe ve şiveler arasındaki bu tür farklılıklar bütün dillerde bulunur. Irak, Suriye, Mısır, Hicaz ve Yemen Arapçasındaki farklılıklar gibi. Rusça, Sırpça ve Bulgarca arasındaki farklılıkları da buna örnek gösterebiliriz.

Bana öyle geliyor ki, bir dilin lehçeleri arasındaki bu tür farklılıklar, daha çok genel bilgilerin ve kültürün az yayılmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bireyleri arasında genel eğitimi yaygınlaştırmış, bilim ve teknolojiyi ileri düzeylere ulaştırmış tüm uluslarda lehçeler arasındaki farklılıklar ortadan kalkmıştır. En azından büyük azalma görülmüştür. Buna "Londra" ve "İskoçya", "Fars" ve "Medya", "Berlin" ve "Bavyera" lehçeleri arasındaki farklılıkları örnek gösterebiliriz. Bu lehçeler arasındaki büyük farklılıklar, şu anda bütünüyle ortadan kalkmak üzeredir. Hiç kuşkusuz, Kürtler, memleketlerinde Kürtçe eğitimi yaygınlaştırdıkları gün, Kürtçe'nin lehçeleri arasındaki bu tür farklılıklar da yavaş yavaş ortadan kalkacaktır. Kürt milleti, tüm bireylerini kuşatan, lehçeleri ve şiveleriyle tek bir dile sahip olacaktır. Birlik ve beraberliğin nimetine kavuşan dünyanın diğer milletleri gibi.

Lorların Nüfusu

Ünlü doğubilimci Curzon, 1881 yılında, Büyük ve Küçük Lorların, yani Piştkoh ve Pêşkoh bölgelerinin nüfusunun 421 bin kişi olduğunu söylemiştir. Bunların 170 bininin Bahtiyari, 41 bininin Kohgelovi ve 210 bininin de Feyli, yani Küçük Lorlar olduğunu belirtir.

---

51 *Cevdet Paşa Tarihi* c. 1, s. 342.

Doğubilimci Rabino, 1904 yılında gerçekleştirdiği bir araştırmada, Feylilerin nüfusunu tespit etmiştir. Söylediğine göre, 31.650 aile (130 bin kişi) Pêşkoh, 10.000 aile (50 bin kişi) Piştkoh bölgesinde yaşamaktadır.

İran Kürtlerinin Nüfusu

İslam Ansiklopedisi'nde deniliyor ki; İran'daki Kürtlerin nüfusu, yarım milyonu geçmez. Oysa Milletler Topluluğu Konseyi, Musul halkının kararını öğrenmekle görevlendirildiği bir sırada, hazırladığı raporların birinde İran Kürtlerinin nüfusunun 700 bin olduğunu belirtmiştir... Yine aynı kaynakta, Sablağ-Savçbulak maddesinde, bu bölgede yaşayan Kürtlerin nüfusunun 200 bin kişi olduğu belirtilir.[52] Kirmanşah-Kirmaşan maddesinde ise, burada yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Kürtlerden oluştuğu ve nüfusunun 300 bin kişi olduğu belirtilir.[53] Kaldı ki, Azerbaycan vilayetinde bulunan "Urmiye" gölünün batı, güney ve güneydoğu tarafları bütünüyle Kürtlerin yurdudur ve buradaki halkın nüfusu yaklaşık olarak iki milyon kadardır. Aynı şekilde, Selmas kazasında 13 bin Kürt yaşamaktadır. Yine Urumiye gölünün kuzey doğusuna düşen Hoy ve Maku kazalarının da halkı Kürtlerden oluşmaktadır. Salduz kazasının çoğunluğu, Eşne ve Lahican kazalarının tamamı, Zerzai aşireti ile diğer Kürt aşiretlerinden oluşmaktadır. Curzon bu bilgilerden sonra, şunları söyler: "Savçbulak'taki Kürtlerin nüfusu, çeyrek milyon (kentin toplam nüfusu, 450 bin), Kirmanşah'taki Kürtlerin nüfusu, 230 bin, Erdelan vilayetindeki Kürtlerin nüfusu, 130 bin kişidir."[54] Buradan da anlaşılıyor ki, Sablağ hariç, Azerbaycan vilayetindeki Kürtlerin sayısı, en azından iki yüz binin üzerindedir.

Şimdiki merkezi, Sine-Senendec kenti olan Erdelan vilayetine gelince, bu vilayetin halkının yaklaşık olarak tamamı Kürt'tür. Bu halkın yerleşik olanlarının nüfusu, 150.000'dir. Göçebe veya yarı göçebe Kürt ailelerinin sayısı da 22.200 kadardır. Buna göre, sadece bu vilayetteki Kürt nüfusu, 250.000'den fazladır.[55]

Bundan anlaşılıyor ki, saydığımız bu dört bölgedeki Kürt nüfu-

---

52 *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 188.
53 *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 1035.
54 Curzon, *İran*, s. 554.
55 *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 226.

su, bir milyona yaklaşmaktadır. Buna İran'ın diğer taraflarındaki Kürt nüfusunu da eklediğimiz zaman, Horasan, Kirman, Fars, Tahran, Kazvin, Hemedan, Loristan eyaletinin tamamı gibi bölgelerdeki Kürt nüfusunu da genel toplama eklediğimiz zaman, İran Kürtlerinin iki milyondan fazla oldukları anlaşılır.

Şunu açıklıkla ifade etmeliyiz ki, İran'daki Kürtlerin nüfusu tam anlamıyla bilinmemektedir. Doğubilimcilerin ve gezginlerin verdikleri ve bizim de az önce işaret ettiğimiz bütün rakamlar varsayımdan ve tahminden öteye geçmez. Çünkü bu çıkarsamalar, objektif bir bilimsel araştırma ve sayımdan kaynaklanmıyor. Şu halde İran Kürtlerinin gerçek nüfusu, ancak sağlıklı bir bilimsel araştırmadan sonra tespit edilebilir.

2- Türkiye Kürtleri

Şurası apaçık ortadadır ki, geniş Osmanlı ülkesinde yaşayan ve Türk olmayan uluslar, I. Dünya Savaşı'ndan dolayı, büyük felaketlere uğradılar, ölümcül musibetlere duçar oldular. Yurtlarından ayrılmak zorunda kaldılar, ölümcül hastalıkların pençesine düştüler, açlıktan kırıldılar. Bunun yanında her şeyi yakıp yıkan yabancı istilasına uğradılar. Hükümet tarafından ve askeri komutanlar emriyle getirilen mali yükümlülüklerin altında inim inim inlediler. Bunun sonucunda büyük bir kısmı helak oldu, birçokları yurtlarından ayrıldılar. Dünya savaşının ardından aynı zorlukları bir kez daha yaşamak durumunda kaldılar. Türk olmayan topluluklar içinde, bu zorluklarda en büyük pay Kürtlere düştü. Onların başına gelen felaketler herkesten fazlaydı. Onların yaşadıkları acılar gerçekten dayanılmaz boyutlardaydı. Örneğin 1917 yılında Osmanlı 2. ordusu açlık çektiğinde ve çeşitli musibetlere duçar olduğunda, Diyarbekir etrafındaki Kürtler, yurtlarını terk ettiler ve Musul'a, Halep'e ve Adana'ya doğru yollara düştüler. Çoğu soğuktan ve açlığın şiddetinden yolda öldü. O dönemde Musul'da bulunanlar ve gözleriyle görenler veya kulaklarıyla işitenler; bunlardan binlercesinin yol kenarlarında, sokaklarda, duvar diplerinde can verdiklerini anlatırlar. Bütün bunların dışında Kürt halkı, 1921 yılında başlayan Dersim ayaklanması dolayısıyla can ve mal bağlamında, topyekün olarak büyük felaketlere maruz kaldı. Bir çoğu yurdunu terk etmeye zorlandı. 1925 yılında merhum Şeyh Said ayaklanması patlak verdi, onu 1930 yılındaki İhsan Nuri Paşa ayaklanması izledi. Bütün bunlar orta Kürdistan'ın harap edilme-

sine, büyük felaketlere maruz kalmasına neden oldu. Katliamlar, sürgünler birbirini izledi. Topyekün bir Türkleştirme politikası uygulandı ve bu asimilasyon hala sürmektedir.

Bu yüzden, ülkenin falan bölgesinde şu kadar Kürt yaşıyor demem son derece güçtür. Dolayısıyla, I. Dünya Savaşı'ndan önceki belgelere başvurmaktan başka çarem yoktur. Ünlü doğubilimci Sr. Mark Sykes 2 *The Calips, Last Heritage*[56] adlı eserinde Türkiye'deki Kürt aşiretleriyle ilgili doyurucu ve yararlı bilgiler verir. Ancak köylerde ve kentlerde yaşayan aşiretsiz Kürtler hakkında herhangi bir bilgi vermez. Bu kitapta bulunan haritadan anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı topraklarındaki Kürt aşiretlerinin yoğunlaştığı çizgi, Eleşkirt, Erzurum, Erzincan, Zara, Eğin, Malatya, Besni, Birecik, Urfa, Tur Abdin'in güneyi ve Büyük Zap suyunun yatağı boyunca uzanan çizgidir. Kürtlerin yaşadıkları köy ve kentlerin belirlenmesi bağlamında, *Two Years in Kurdistan* adlı eserin yazarı der ki: "Kürtlerle Arapları birbirinden ayıran çizgi, Küçük Zap suyunun yatağından Mendeli'ye kadar dosdoğru olarak uzanan çizgidir. Doğu sınırı doğal olarak Türkiye ile İran'ı birbirinden ayıran çizgidir."

Bir diğer doğubilimci[57] şöyle der: "Kürtler ve Ermeniler Van Gölünün etrafında, birbirlerine kaynaşmış olup birlikte yaşamaktadırlar. İki nehir arasında Kürt nüfusunun yoğunlaştığı çizgi, Habur-Samsat çizgisidir." Doğubilimci Traiter'e göre, Kürt nüfusunun yoğunlaştığı kuzey çizgisi, Divriği, Erzurum, Kars veya Erivan çizgisidir. Erzurum bölgesindeki Kürtlerin bir kısmı, Türk, Çerkez, Oset gibi Kafkas göçmenleriyle karışmış bulunmaktadır.[58]

Bu büyük bölgenin dışında, Kürtler, bölgenin kuzeyine, batısına ve güney batısına da yayılmışlardır. Kürt yurdunun ve bu bölgelerin genel durumu etnik haritayı bir derece yansıtmaktadır.

---

56 Bu zat, Kürt halkının durumuna ve tarihine vakıf olan oryantalistlerin en büyüğüdür. Aynı zamanda Kürt aşiretleri ile ilgili çok ince, derin ve kapsamlı araştırmaları var. Bu araştırmaları, 7.500 mil ölçümü olan bölgelere ard arda yedi defa yaptığı seyahatlarinin semeresi ve uzun bir çalışmalarının neticesidir.

57 Ritter, s. 144.

58 Galiba bu, Çerkez halkının Osin, Kesk, Ereks ve Terks oymaklarından As-Es oymağıdır. Çerkez dilinde As kelimesinin manası "sakin" demektir. Nitekim Ari ve Çerkez dilinde "koh" kelimesinin manası "daü" demektir. Buna göre "Kafkas", Asdağı manasına geliyor. Buna göre As topluluğu ya da "Lan-Alan" ve "Berc-Berz- Bercan" toplumu, şartlar ve duruma göre bir tek topluma verilen farklı adlardır. Alan'ın manası "çetin", "Bez-Berc" de bir şahsın adıdır. Bunu bana Çerkezlerden değerli bir âlim anlattı. (Arapça'ya çeviren).

İslam Ansiklopedisi'nde yer alan bir açıklamaya göre, 1925 yılında Moskova'da yayınlanan bir istatistikte Türkiye'deki Kürtlerin nüfusunun 1 milyon 500 bin kişi olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık Türk belgeleri, göçebe Kürt aşiretlerinin nüfusunun 96 bin kişi olduğunu ifade etmektedir. Hiç kuşkusuz bu, bize Kürtlerin bu kısmıyla ilgili sağlıklı bir fikir vermekten uzaktır. Çünkü herkes bilir ki, bu sınıfa giren insanların sayısı doğal olarak az olur ve ayrıca yapılan bu değerlendirmeler bir takım çelişkiler içermektedir. Çünkü, siyasal ve toplumsal koşullar göçebe Kürtlerin peyderpey yerleşik hayata geçmelerini sağlamıştır.

Bu açıklama ve değerlendirmelere rağmen, Türkiye Kürtlerinin nüfusuyla ilgili olarak verilen 1 milyon 500 bin rakamını doğru bulmuyorum. Tam tersine bunun gerçekle bağdaşmadığını düşünüyorum. Çünkü, yine İslam Ansiklopedisi'nde 4. cildin 440. sayfasında, Erzurum, Van, Bitlis ve Harput vilayetlerinin nüfusunun, I. Dünya Savaşı'ndan önce 2 milyon 642 bin olduğu, bunun 1 milyon 828 bininin Müslümanlardan oluştuğu ifade edilmektedir. Erzurum'un nüfusunun yarısının Kürt olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde adı geçen diğer vilayetlerin de bütünüyle Kürt nüfus barındırdığı herkesin kabul ettiği bir realitedir. Ancak bölgeye dağınık bir şekilde serpiştirilmiş küçük Türk topluluklarının da varlığı inkar edilemez. Dolayısıyla adı geçen bu dört vilayetteki Kürtlerin nüfusunun 1 milyon 500 binden daha az olması mümkün değildir.

Gerek Sr. Mark Sykes ve gerekse Dr. Frech'e göre, Kürt nüfusunun büyük bir kısmı Türkiye'nin sözü edilen bu dört vilayetinin dışında yaşamaktadır.

Örneğin Kızılırmak boyunda, Konya'da ve Ankara'da yaşayan Kürt aşiretlerinin sayısı 18 kadardır. Bunlar 17 bin aileden oluşmaktadır.[59] Sivas'ta, bu vilayetin doğusunda ve Zara'da büyük Koçgiri aşireti ikamet etmektedir. Bu aşiretin beş kolu daha vardır ki, bu kabileleri bağımsız bir şekilde, Erzincan ve Zara dolaylarında dağılmış bulunmaktadır. Bunlar da yaklaşık olarak 12 bin ailedir. Maraş ve Malatya vilayetleri ile İskenderun körfezinin kuzey ve kuzeybatısında 12 bin aileden meydana gelen 14 aşiret yaşar. Urfa (Ruha) livasında Berazi aşireti bulunur ve bu aşiretin 12 kabi-

59 Profesör M. Gorges Perro, Haymana ovasının Kürtleri ile ilgili değerli araştırmalarını "Revue de duex mondes" dergisinin 1865 yılı sayılarında yayınlamıştı.

lesini meydana getiren ailelerin sayısı 17.200'dur.[60] Dolayısıyla bu aşiretlerin toplamı 58 bin aileyi buluyor. Bu da yaklaşık olarak 300 bin kişi demektir. Buna Kars ve Ardahan vilayetlerindeki Kürt nüfusunu eklediğimiz zaman, Türkiye Kürtlerinin şimdiki nüfusu 2 milyonu bulur. Irak ve Suriye Kürtleri bunun dışındadır.

1892 yılında Fransız hükümeti tarafından basılan *Sarı Kitap* adlı eserde Osmanlı devletinde yaşayan Kürtlerin nüfusunun 3.012.897 olduğu belirtiliyor. Rus generali Zelendji, I. Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye Kürtlerinin nüfusunun 2.800.475 kişi olduğunu söylemiştir. Osmanlı hükümetinin kendisi de 1914 yılında Kürt nüfusunun 2.527.840 kadar olduğunu ilan etmiştir. Bu sayının içinde Deyrezor ve Musul vilayetlerinde yaşayan Kürtlerin sayısı yer almıyor.[61]

Buna rağmen, şu anda Türkiye Kürtlerinin nüfusunu tespit etmenin imkansız olduğunu itiraf etmeliyiz. Birincisi, Türk hükümetinin bu amaçla yaptırdığı son sayım, istenen nitelikte değildir ve arzulanan bilgilere cevap verememektedir. İkincisi, bu sayımda Türk olmayanların etnik kökenlerini belirten bir madde bulunmamaktadır. Özellikle Kürt kimliği bilinçli olarak göz ardı edilmiştir. Bu yüzden Türkiye Kürtlerinin şimdiki nüfusunu tam olarak belirlemek gerçekten zordur.

Türkiye Kürtlerinin şimdiki nüfusunun, I. Dünya Savaşı'ndan önceki nüfustan daha az olması doğaldır. Bunun nedenlerini ve gerekçelerini daha önce ayrıntılı bir şekilde sunduk. Örneğin *İslam Ansiklopedisi'nde*[62] şöyle deniyor: Hakkari vilayetinin nüfusu, I. Dünya Savaşı'ndan önce, 300 bindi. Oysa Almanak Guti (1929, s. 1336) şöyle diyor: "1927 yılında Türkiye'nin resmi makamlarından edindiğim bilgilere göre, adı geçen vilayetin şimdiki nüfusu, sadece 25 bin kadardır." Aynı şekilde, 1926 yılının siyasal değerlendirmelerini içeren *The Statesman's Yar-Book* adlı eserin 1309. sayfasında bu rakam 31.568 olarak verilmektedir.

Aynı şekilde savaştan önce, Bitlis, Muş, Genç ve Siirt vilayetlerinden oluşan Bitlis sancağının nüfusu 398.900 kadardı.[63] Halbuki, Türkiye'nin gerçekleştirdiği son sayım, adı geçen dört vilayetin

---

60 Mark Sykes, *The Calips, Last Heritage*, s. 572, 588.
61 *Kürdistan Sorunu ve Türkler*, s. 46.
62 *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 226.
63 *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 715.

nüfusunun 282.578 kişiye kadar düştüğünü ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, Bitlis vilayetinin nüfusu, savaştan önce, 38 bin iken, son nüfus sayımına göre bu rakam 9 bine düşmüştür.[64]

Ünlü Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiliz General Beyker Paşa, Şurayı Devlet Başkanı Kürt Said Paşa ve Ermeni Minas Efendi'den oluşan karma bir konsey Kürdistan'a, halkın etnik yapısını belirlemek üzere gönderilir. Konseyin hazırladığı raporda Diyarbekir vilayetinin nüfusunun 840 bin olduğu ve bunun 600 bininin Müslümanlardan oluştuğu dile getirilmiştir. Bu vilayetin nüfusu, 1893 yılında 482.940 kişiye düşmüştür.[65] 1927 sayımına göre, Diyarbekir, Mardin ve Maden vilayetlerinin nüfusu, I. Dünya Savaşı'ndan sonra 377.500 kişiye ulaşmıştır.[66]

Hatta bizzat İstanbul'da azımsanmayacak bir Kürt nüfusu yaşamaktadır. Nitekim Üstad Mesud Fani de bunu vurgulamıştır.[67]

Ancak Kürt nüfusuyla ilgili olarak verilen bu rakamlar arasındaki çelişkilerin bir çok nedeni vardır. Bu nedenlerin en önemlisi, zorunlu göç ve sürgüne dayanmaktadır. İkinci dereceden bir gerekçe de, savaş ve isyanların durmadan devam etmesi ve buna bağlı olarak orta Kürdistan'ın bir felaketler ve dramlar sahnesi haline getirilmesidir. Yine de her şeye rağmen, Türkiye'deki Kürt nüfusu, bir buçuk milyondan çok daha fazladır.

3- Irak Kürtleri

İslam Ansiklopedisi[68] 1923-1924 tarihlerinde gerçekleştirilen sayıma dayanarak eski Musul vilayetinde yaşayan Kürtlerin nüfusunun 494.007 olduğunu belirtir. Bu Kürtlerin Etnoğrafik durumuyla ilgili olarak, referandum için bölgeye gönderilen heyetin 1925 yılında Irak'a gelip yaptığı araştırmanın sonunda hazırladığı raporda ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Rapora bir de nüfus yapısını gösteren 6 ve 8 rakamlarıyla işaretlenmiş iki harita eklenmiştir. Adı geçen konseyin incelemelerine göre (s. 93, 94, 95) Irak'ın kuzeyine bağlı dört vilayetten ibaret bulunan vilayetler ve bu vilayetlerdeki Kürt nüfusunun dağılımı şu şekildedir:

---

64 Almanak Guti, 1929.

65 *Memaliki Osmaniye Tarih ve Coğrafya Lugati*, Ali Cevat, İstanbul, 1313.

66 Şerif Paşa'nın Paris Barış Konferansına sunduğu muhtıra, Paris, 1919.

67 Mesud Fani, *Le Nation Kurde*, 23.

68 *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 1131.

Musul'un merkezi[69]: 83.000
Erbil'in merkezi: 170.650
Kerkük'ün merkezi: 47.500
Süleymaniye: 189.900
Bu durumda Toplam Kürt Nüfusu[70]: 496.050

Bir dönem Majestelerinin temsilcisi olarak Irak'ta görev yapan Miralay Wilson, *Mabeyne'n-Nehreyn 1917-1920* adlı eserinde şöyle der: "Musul'daki Kürtlerin sayısı, bu vilayetin nüfusunun yarısından fazladır."[71]

Bununla beraber, sözünü ettiğimiz bu tespit ile, *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak*[72] kitabının yazarı tarafından s. 97'de verilen rakamlar arasında 46 bin kişilik bir fark vardır ve yazar bu rakam için herhangi bir gerekçe de göstermemektedir.

Bana göre gerek Cemiyeti Akvam'ın kurduğu konseyin bulguları, gerekse *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabının değerlendirmeleri, bazı açılardan bilimsel eksiklikler ve araştırma hatalarıyla doludur:

Birincisi: Irak'ın toplam nüfusu, şu an için bilimsel olarak tespit edilmiş değildir. Nitekim *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabının yazarı da, kitabının 83. sayfasında bunu itiraf etmektedir. Kaldı ki, bu sayılarla ilgili olarak, yıllık değerlendirme raporlarında ve çeşitli kitaplarda gördüğümüz ve okuduğumuz bütün rakamlar, İngiliz görevlilerinin yaptığı değerlendirmelerdir. Ve bunlar da genellikle 1920 ve sonrasındaki birkaç yıla ilişkin rakamlardır.

Buna rağmen ben, Cemiyeti Akvam tarafından oluşturulan konseyin kuzey vilayetlerine ilişkin değerlendirme ve incelemelerini ve

---

69 Von Hammer, Türkçe *Cihannuma* tarihinden nakil yaparak Osmanlı hakkında yazdığı tarihinin 4. cildinde şunu söyler: Musul şehrinin merkezindeki halk Kürt'tür ve Kürtçe konuşurlar, bununla beraber Farsça, Türkçe ve Arapça da bilirler. (Yazar).

(Doğru olan, *Cihannuma*'nın bir coğrafya kitabı olduğudur, yazarı da Kâtip Çelebi olarak meşhur olan ve Keşfüzzünun'un sahibi olan Hacı Halifedir.) (Arapça'ya çeviren).

70 Encümen raporu s. 93, 95. 1933-1936 yıllarının sayımına göre Irak devletinin şimdi dört vilayete ayrılan eski Musul vilayetinin nüfusu 1.041.513 kişi idi ve bunun çoğunluğu Kürtlerden meydana gelmekteydi. Birleşmiş milletler encümeninin hesaplarına göre Kürtlerin nüfusu 700 bin kadar çıkmakta. Irak'ın tüm vilayetlerinin toplam nüfusu da 4.466.666 kişi olarak hesaplanmakta.

71 Miralay Wilson, *Mabeyne'n-Nehreyn 1917-1920*, s. 127.

72 Taha Haşimi (Irak Harb Erkanı Reisi), *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak*, s. 97. (Arapça'ya çeviren).

bunlarla ilgili verilerini, yukarıdaki tahmin ve çıkarsamalardan daha güvenilir ve daha sağlam buluyorum.

Bu iki temel noktanın dışında elimizde bir diğer kaynak daha vardır. O da 1927-1929 yılları arasında kurulan hükümetin tuttuğu resmi kayıtları içeren sicillerdir. Bu siciller, aşiret sayılarına ilişkin bilgiler içermemektedir. Sözünü ettiğimiz bu resmi sicillerin özeti, *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabına alınmıştır. Ben inanıyorum ki, nüfus sayımı idaresindeki görevliler de, bu resmi istatistik ve tescillerin eksik olduklarını itiraf ediyorlar. Bunun yanında belgeler birçok yanlışlıklar içermektedir. Çünkü halk, o sırada yürürlükte olan genel seferberlik ve askere alınma korkusuyla, sayımdan ve isim kaydetmekten korkuyordu. Bu konuda kendilerine bir baskı uygulandığı zaman da çareyi yanlış bilgi vermekte buluyorlardı ve görevlileri yanıltarak baştan savmaya çalışıyorlardı.

Bu etken veya belirgin kusur, sözünü ettiğimiz son iki kaynakta da vardır. Bu yüzden, *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabının yazarının söylediği gibi, ben de şunu söylüyorum: Irak halkının toplam nüfusu, bugüne kadar yapılan istatistik ve çıkarsamalarda verilen rakamlardan çok daha fazladır. Buna şunu da ekliyorum: Bu itirazımız, Irak Kürtleriyle ilgili olarak verilen rakamlar için de geçerlidir.

İkincisi: Herhangi bir ülkenin etnografyasını araştıran bir insanın, inanç farklılıklarını, mezhep ayrılıklarını ve çekişmelerini göz önünde bulundurarak hareket etmesi doğru olmaz. Bu yüzden *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabının yazarının; Kürtlerin içinde yaşayan Yezidileri, Hıristiyanları ve Yahudileri ayrı birer etnik topluluk olarak ele almaması gerekirdi. Bunlar Kürt kökenlidirler ve Kürt ulusuna mensupturlar. Bunlara da tıpkı Keldanilere, Süryanilere ve Yahudilere yaptığı gibi bir muamele yapmalıydı. Çünkü bu saydığımız unsurları, Irak ulusunun içinde zikretmiştir.[73] Bu konuda, Kürt etnografyası hakkında inceleme ve araştırmalar yapan Sr. Mark Sykes'ı örnek alması gerekirdi. Yine *Two Years in Kurdistan* kitabının yazarı da onun için bir örnek olmalıydı. Bu son eserin yazarı, Kürdistan'daki dini azınlıkların Kürt ulusunun içinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[74]

Bunun yanında Cemiyeti Akvam tarafından kurulan konsey, hazırladığı raporun 58. sayfasında şu açıklamaya yer verir: "Yezi-

---

73 Taha Haşimi, *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak*, s. 79.
74 *Two Years in Kurdistan*, s. 39.

diler Kürtçe konuşurlar. İbadetlerinde bu dili kullanırlar. Hatta tanrılarının dahi Kürtçe konuştuğuna inanırlar." Aynı raporun 59. sayfasında, Sincar'ı ziyaret eden ve orada uzun süre kalan ve bulunduğu sırada aşağıda sözü edilen bilimsel inceleme ve araştırmalarda bulunan Sr. Mark Sykes'tan şu alıntı yapılmıştır: "Şu Yezidilerin öz be öz Kürt olduklarında kuşku yoktur. Bu sırf dil açısından söz konusu olan bir durum değildir. Tam aksine, bedensel yapıları ve dış görünüşleri itibariyle tamamen ünlü Dersim dağı Kürtlerini andırmaktadırlar. Onların buradan geldiklerinden kuşku yoktur. Oradan Sincar'a göç etmişlerdir. Bu da Timur'un ortaya çıkıp İslam memleketlerini talan etmesinden sonraki yıllara rastlayan bir olaydır," Bu inancından dolayı, Sr. Mark Sykes, değerli kitabındaki tüm haritalarda ve belgelerde Yezidileri Kürt toplumunun bir parçası olarak göstermiştir·[75]

Öte yandan, ünlü doğubilimci Dr. Frech şunları söylemektedir: "Kürt aşiretleri arasında Yezidilik ve Kızılbaşlık gibi bazı dinsel mezhepler ve sofi tarikatlar da bulunur."[76]

Görüldüğü gibi, Yezidileri Kürtlerden ayrı bir etnisite olarak değerlendirmiyor. Hatta, *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabının yazarı da, bu görüşü "Yezidiler bir Kürt topluluğudur" diyerek kabul etmektedir.[77]

Yezidilerin dışında, Musul Livasının sınırları içinde, "Sarlı", "Bacuran" ve "Şebek" adlarıyla anılan bir topluluk daha bulunmaktadır. Bu topluluk da, her üç grubuyla öz be öz Kürt'tür. Cemiyeti Akvam adına bölgeyi inceleyen heyet de bunu onaylamaktadır. Raporun 60. sayfasında şöyle deniliyor: "Bu topluluğun dili de Kürtçe'dir, fakat biraz kaba, karışık ve anlaşılmaz bir şivedir. Bunların kendilerine özgü bir de inançları vardır." Aynı şekilde İslam Ansiklopedisi de Sincar bölgesi halkının Kürtlüğünü kabul etmektedir. Bu kaynakta "Şebek"lerle ilgili maddede, bu isim altında söz konusu topluluğun her üç grubu da incelenerek şöyle deniyor: "Şebek topluluğunun mezhebi, Musul halkının bir kısmının da bağlı olduğu mezheptir." Bu topluluğun sayısı, burada da İngiliz görevlilerinin tahminleri esas alınarak belirleniyor. Buna göre, Şebeklerin toplam nüfusu on bin kadardır. Bölgedeki Müslümanlar, hak ve

---

75 Sr. Mark Sykes, *Halifelerin Son Mirası, s.* 553, 588.

76 *Kürtler*, s. 7.

77 *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak*, s. 109.

doğru yoldan saptıkları için onlara "A'vec" adını verirler. Şebeklerin tümü Yezidilerin yakınlarındaki bölgelerde otururlar. Onların oturdukları, Sincar bölgesindeki köyler şunlardır: Ali Reş, Yekice, Hazne ve Tallar... Peder Anistas Karamli'ye göre bunlar, aşırı ve gulat Şiilerdir ve bunların mezhepleri ve tarikatları üzere yaşamaktadırlar. Bu açıdan "Bacuran" taifesine benzerler. Onların da oldukça garip ve gizlice yaşadıkları bir mezhepleri ve tarikatları vardır. Müslüman halk bunlara "Ali ilahiler" derler. Yaşadıkları köyler şunlardır: Ömerkân, Toprakziyaret, Tıl Yakup, Başpita..." Cemiyeti Akvam (bu topluluğun üç kısmından biri olan, "Sarlılar"ın aslı, "Kakeyi" aşiretidir) tarafından oluşturulan konseyin hazırladığı rapora göre Yezidilerle birlikte bu üç taifenin nüfusu 26.000'dir.

Üçüncüsü: Burada bilim ve gerçeklik adına şunu kabul etmemiz gerekir: Irak Kürtleri sadece eski Musul vilayetinin sınırları içinde yaşamazlar. Tam tersine, Bağdat, Diyala ve Kut vilayetlerinde de azımsanmayacak bir Kürt nüfus yaşamaktadır. *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabının yazarı, Kürtlerin bu kısmını göz ardı ettiği gibi, Kürt topluluğunun güneydeki etnik sınırını çizmede de büyük haksızlıklar yapmıştır. Biz burada salt gerçeğin ortaya çıkması için ve tarih bilimine katkıda bulunmak adına şu iki noktayı açıklıyor ve diyoruz ki:

1) Bağdat vilayeti sınırları içinde yaşayan bütün Kürtler aşağı yukarı, Bağdat kentine yakın yerlerde yaşarlar. Bu Kürtlerin gerçek sayısı bilinmemekle beraber, 25-30 bin arasında oldukları tahmin edilmektedir. Diyala vilayetindeki Kürtlerin nüfusuna gelince, resmi kayıtlara göre buradaki Kürtler, diğer etnik topluluklardan daha fazladırlar. "Hurin-Şeyhan" ve "Kuratu-Huratu" bölgelerinin halkı bütünüyle Kürt'tür. Yine Xanekin civarı ve merkezindeki ezici çoğunluk Kürt'tür. "Kızılribat" bölgesinde ve kent merkezinde de bir kısım Kürt yaşamaktadır. Yine Şehriban bölgesinde de oldukça kalabalık bir Kürt topluluğu yaşamaktadır.[78]

---

78 Irak hükümetinin geçen seneden beri yaptığı araştırmadan anlaşılıyor ki -bu araştırmanın bir örneğinin İçişleri Bakanlığında saklı olması lazım- Hanekin kazasında küçük-büyük 21 kadar Kürt aşireti var ve nüfusu 16.000'e ulaşır. Aynı zamanda Hanekin şehrinin merkezinde bütünü Kürt olan Hamidiye mahallesi adında bir Kürt mahallesi var. Ayrıca diğer mahallelerde de azımsanmayacak kadar bir Kürt nüfusu olmakla beraber Abdullah Bey, Arap ve Ağa mahallerinin de sakinlerinin çoğu Kürt'tür. Hem merkeze bağlı nahiyedeki Alyave, Bave Pelvi ve Dekke köylerinin hepsi Kürt'tür. Zaten Hanekin, Kehrin, Hacı Kara ve Kole →

"Mendeli" kazasında, yaklaşık olarak 500 aileden ibaret olan Kürt "Karaolus" aşireti yaşar. "Kazaniye" nahiyesinde bazı Lor aşiretleri ikamet eder. Bu bölgedeki "Dih Şeyh" ve "Dero" köyleri Kürt'tür. Kazaniye nahiyesinin merkezinde, bir Kürt topluluğu yaşar ki, bunlar, ünlü Bacalan aşiretinin bir kolu olan Kazanloy grubuna mensuptur. Mendeli kazasının üç mahallesi vardır ve bu mahallelerden birinin nüfusu bütünüyle Kürtlerden oluşur.

Bazı Lor aşiretleri ve çiftçiler, "Bedre" kazasında, Zerbatiye, Şeyh Sa'd nahiyelerinde ve Beksaya-Bağşahi köyünde yaşarlar. Şurası bir gerçektir ki, Xanekin, Şehriban, Mendeli, Bedre ve Şeyh Sa'd kazalarındaki Kürtlerin nüfusu, 40 binden az değildir.

Mufassalu Coğrafiyet el-Irak kitabının yazarına göre Kürtlerin güney Etnoğrafik sınırı, Zaho, Doğu Erbil, Kerkük ve Kifrê çizgisidir. Ancak bu değerlendirme, Sr. Mark Sykes'ın[79] incelemelerine ve Kürt aşiretleriyle ilgili olarak hazırladığı haritaya, Kaptan Hay'ın[80] verdiği bilgilere ve araştırmalarına uymuyor. Ayrıca, saygıdeğer araştırmacı Major Longrigg'in çizdiği ulusal harita ile de örtüşmüyor.[81] Bu, aynı zamanda Cemiyeti Akvam'ın belirlediği konseyin hazırladığı haritaya da uymuyor ve aynı zamanda realiteyle de bağdaşmadığı ortadadır.

Örneğin Kaptan Hay şunları söylüyor: "Erbil livasının bütün halkı Kürt'tür. Yalnızca az sayıda kent merkezinde yaşayan topluluklar ve Aynkave, Şeklava ve Koye köyünde yaşayan Hıristiyanlar hariç Şemamok ve Karacık köylerinde de bazı Hıristiyan aileler yaşar.[82]

Bunun yanında, Mahmur kazasını ziyaret edenler, büyük ve küçük Zap'ın mıntıkaları arasındaki bölgelerde Kürt aşiretlerinden Dizeyi aşiretinin yaşadığını görürler. Bu bölgenin nüfusu, Mr. Hay zamanında 30 bindir. 1930 yılında yapılan sayımda ise bu rakamın daha da artmış olması gerekir. *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* kitabına baktığımızda, bu bölgede tek bir Kürt'ten ve Dizeyi aşiretinden tek bir kişiden söz edildiğini göremiyoruz. Bu ise hiç kuşkusuz, gerçekten uzaklaşmak ve haktan sapmak demektir.

→ köylerinin çoğunluğu Kürt'tür... Hem Kızılribat şehrinde iki mahalle var, bunlardan Hacı Çolik denileni de bütünüyle Kürt'tür. Bu yörede ayrıca Zerkoş Kürt aşireti ile bir kısım Dilo aşireti ikame ettiği gibi, Soremiri aşiretinden bir kısmı Şehriban ve Ebu Cisre arasında yaşamaktadırlar.

79 *The Caliphs last Heritag, London,* 1915.

80 Hay, *Two Years in Kurdistan,* 1921. Erbil'de İdari Müfettiş idi.

81 *Four Centuries of modern Iraq,* London, 1925.

82 Hay, *Two Years in Kurdistan,* s. 35.

Cemiyeti Akvam'ın adına bölgede incelemelerde bulunan konseyin hazırladığı haritaya, *Irak'ın Son Dört Yüzyılı* kitabında yer alan harita ile *Ahiru Mirâsu'l-Hulefâ* kitabında bulunan haritaya iyice baktığımız zaman ve *Two Years in Kurdistan* kitabını da etüt ettiğimizde, ne görürüz acaba?

Göreceğimiz şey şudur: Genel olarak Kürtlerin güney Etnoğrafik sınırı, Mendeli'den geçerek Küçük Zap suyunun[83] yatağından Zêyê Koy'e[84] doğru uzanır.

Sözün kısası: Yukarıda sunduğumuz ayrıntılardan gayet net bir şekilde ortaya çıkıyor ki, Irak'ın bütünündeki Kürtlerin toplam nüfusu, 600 binden fazladır. Irak'ın nüfusu, 3 milyon olduğuna göre, bu durumda, Kürtlerin toplam nüfus içindeki oranı beşte birdir.

4- Rusya Kürtleri

1910 yılında, Kafkasya, Erivan ve Kars vilayetlerindeki Kürtlerin nüfusu 125 bindi. Bununla beraber, Rus hükümeti, Elizapetpol[85] vilayetindeki Kürtleri buna dahil etmemişti. Zengezor, Civanşir, Cebrail ve Araş Kürtlerini kastediyorum. Bu dört nahiyenin tamamı Kürt'tür ve onlardan bağımsız bir kaza oluşmaktadır. Bu Kürtler, Rus Azerbaycan'ındaki Türklerle yoğun bir şekilde kaynaştıklarından dolayı, dilleri üzerindeki Azeri Türkmencesinin etkisi büyüktür. Doğubilimci Gurzon, bu dört bölgede yaşayan Kürtler üzerine bir kitap kaleme almış ve bu kitabı 1925 senesinde Tiflis'te yayınlamıştır. Aynı şekilde, Ahıska bölgesinde de bir miktar Kürt vardır ve bunlar 19 nahiyeye dağılmış bulunmaktadırlar.

Ermeni "Erivan Cumhuriyeti"ni oluşturan Bolşevik hükümeti, Kürtlerin bir kısmını bu cumhuriyetin sınırlarına katmıştır. Özellikle Karabağ Kürtleri, Zilan aşiretinin irili ufaklı kollarından oluşurlar ve bunların asıl yurtları Bayezit vilayetidir.

Gerek Ermenistan Cumhuriyeti'nde, gerek Azerbaycan ve Gürcistan gibi diğer Kafkas cumhuriyetlerinde yaşayan Kürtlerin sayısı şu ana kadar tam olarak bilinmemektedir. Fakat *Mufassalu Coğrafiyet el-Irak* bu sayıyı 50 bin olarak veriyor ki, benim kanaatime göre bu rakam doğruyu yansıtmıyor. Çünkü, Kars vilayetinin Tür-

---

83 Küçük Zap Suyu, eski Sınn beldesinin yanında Dicle'ye dökülür. (Arapça'ya çeviren).

84 Bkz. Bu kitabın sonundaki "Kürt Ulusal Haritası."

85 Burası eski Gence şehridir.

kiye'ye verilmesi ile birlikte Türk egemenliğine giren bölgelerdeki Kafkas Kürtlerinin nüfusu yirmi beş-otuz bin arasında değişmektedir. Burada, Kars vilayetinin son nüfus sayımında elde edilen rakamları esas aldık. Buna göre Kars'ın nüfusu, 63.107 kişidir.[86] Halbuki, 1910 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Kafkasya'da kalan Kürtlerin sayısı 150 binden az değildir.

5- Suriye Kürtleri

Suriye'de Kürtler, eskiden beri göçebe topluluklar ve aşiretler halinde yaşamışlardır. Ancak buranın kuzey bölgesindekilerin bir kısmı özellikle kentlerde yaşayanlardır.

Le Nation Kurde kitabının yazarı, Üstad Mesud el-Fani, Suriye Kürtlerinin Eyyûbiler zamanından beri bilindiklerini söylüyor, ardından da şunları ekliyor: "Sadece Şam kentindeki Kürtlerin sayısı yirmi bin civarındadır. M. Deniker'e göre, Batı Lübnan halkı, Nasturiler, Şeyh ve Havran dağlarındaki Dürzüler, Kürtlerle yerli halkın karışımından başka bir şey değildirler."[87]

Dr. Frech şöyle der: "Halep vilayetinde 27 Kürt aşireti yaşar -ki bu sayı, I. Dünya Savaşı'ndan öncedir-. Bizzat Halep kent merkezinde azımsanmayacak bir Kürt nüfus vardır. Ayrıca Harim bölgesinde, Cebelu'l Vasat'da, Bilan'da, Asi nehrinin havzasında ve Cebelu'l-Ekrad'da (Kürt Dağı) birçok Kürt aşireti barınmaktadır. Yine Şam kent merkezinde azımsanmayacak bir Kürt nüfus yaşamaktadır.[88]

Rusya'nın Halep konsolosu, Mösyö Zimmerman'a göre, Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Kürtlerin nüfusu, 125 bin civarındadır. Öte yandan söylendiğine göre, Fransız egemenliğindeki, Asi-Bilan bölgesinde de 20 bin civarında Kürt yaşamaktadır.

Kısacası, Mösyö Zimmerman'ın değerlendirme ve araştırmalarına göre, Suriye'nin kuzey ve orta bölgelerindeki Kürt nüfusu, I. Dünya Savaşı'ndan önce, 70-80 bin civarındaydı. Eski Halep vilayetine bağlı olup da bugün Türkiye sınırları içinde kalan Kürtleri bu sayının dışında tutuyoruz.

---

86 Bkz. *The Statesman's Year Book*, s. 1309.

87 Mesud el-Fani, *Le Nation Kurde*, s. 20, 21.

88 Dr. Frech, *Kürtler*, s. 74-79.

6- Belucistan, Hindistan ve Afganistan Kürtleri

Belucistan'daki Brahoyi aşiretinin tamamı veya büyük bir kısmı Kürt olarak bilinir. Bu aşiretin nüfusu kalabalıktır. Büyük kısmı Belucistan'da yaşar ve merkezleri İyğ kentidir. Bu aşiretin kuzey sınırı, Ketta/Kuetta kentidir. Bu sınır, Kelat'tan geçer ve Las-Bela'ya kadar uzanır. Böylece aşiretin yaşadığı alanın yüz ölçümü 250 mili bulur. Aşiret, aslında iki büyük kısma ve irili ufaklı beş gruba bölünür:

Birinci kısım: "Seravan-Kuzey Brahoyiler" olarak adlandırılırlar.

İkinci kısım: "Cahelavan-Güney Brahoyiler" adıyla anılırlar.

Beş grup ise şunlardır: Kamberani, Mirvani, Gorknari, Şumalani ve Kalenderani.

İslam Ansiklopedisi bu aşiretten söz ederken hakkında şu değerlendirmede bulunur: Rivayetlere göre, Brahoyiler de tıpkı Beluciler gibi Halep dolaylarından buralara gelmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki, onlar gerçekten batıdan gelmişlerdir. Aslında koçerdirler. (Göçebe aşiretler). Beluciler Kirman'a gelmeden ve oraya yerleşmeden önce, Mekran'a yerleşmişlerdi. Aradan geçen uzun zamandan sonra bu iki topluluk birbirine karışmıştır. İdrisi[89] de bu aşiretlerin ancak Kürt olabileceklerini söylemiştir. Gerçekten de Las-Bela'daki Brahoyi aşiretinin bütün ünlü isimlerinin "Kurd Gelî-Kürt Toplumu" şeklinde tanımlandıklarını görüyoruz. Dolayısıyla, bir insan buna dayanarak, bu aşiretlerin asıllarının İran'ın batısındaki Kürtler olduğunu söyleyebilir. Bunlar, Batı İran'dan Belucistan'a gelmişlerdir.

Belucistan Brahoyilerinin nüfusu, 300 bin dolaylarındadır. Hindistan'ın Sind (Bugünkü Pakistan) bölgesinde de Brahoyi Aşireti'nin bir bölümü yaşar, bunların da nüfusu, 48.108 civarındadır.[90]

Bilindiği gibi, doğubilimci Tedescu, Kürtlerle Beluciler arasında bazı ilişkilerin ve bağlantıların olduğunu keşfetmişti.[91] *Şerefname*'de, Zengene aşiretlerinin bir kısmının aslında Afganistan'ın Belucistan bölgesinden geldikleri belirtilir. Bundan anlaşılıyor ki, Afganistan'da da bazı Kürtler yaşamaktadır. Bunu Morganstirin'in şu sözleri de kanıtlamaktadır. Diyor ki: Herat'ın batısında Kürtçe konuşan bazı kabilelerin bulunması muhtemeldir. Ancak bunlar

---

89 Bu zat 1866 senesinde Londra'da basılan *Nüzhetu'l Muştak fi'Ihtirakı'l Afak* kitabının sahibi ünlü coğrafyacı ve gezgin olan Şerif İdrisi'dir.

90 *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 630.

91 *İslam Ansiklopesi*, c. 2.

hakkında yeterli düzeyde bir araştırma yapılamamıştır. İslam Ansiklopedisi'nin araştırma ve değerlendirmelerinden çıkan sonuca göre, Herat Kürtlerinin aslının Tacik veya Horasan Kürtleri olması ihtimali vardır. Ünlü tarihçi İbn Haldun değerli tarih kitabında, Mağrip'te iki büyük Kürt aşiretinin varlığından söz eder ve bunların Lovin ve Taber adıyla anıldıklarını belirtir. Bu iki aşiret, Moğolların İslam ülkelerini işgal etmesi ve Irak'ı istila edip Abbasi halifeliğine son vermesi üzerine tarihi topraklarını terk etmek zorunda kalan birçok Kürt aşiretinden iki tanesidir. Bunlar önce Suriye ve Mısır'a sığınmışlardı. Sonra batıya doğru yol alarak, Muvahhitler hükümetinin reisi Halife Murtaza'nın hizmetine girmişlerdir. Halife onları iyi karşılamış, kendilerine toprak dağıtmış ve ileri gelenlerini güvenilir adamları arasına almıştır ki, o günün siyasal koşulları halifenin böyle davranmasını gerektiriyordu.

Kürtler hakkında genel bir kanaate varmak ve dağıldıkları ülkeleri bilmek için, bu kitabın sonunda, Kürtlerin demografik dağılımını gösteren haritaya bakılabilir. Şimdiye kadar yapılan açıklamalardan, araştırma ve incelemelerin verilerinden Kürtlerin genel nüfusuyla ilgili şöyle bir tablo belirginleşiyor:

İran Kürtleri[92]	: 2.000.000
Türkiye Kürtleri	: 1.500.000
Irak Kürtleri	: 600.000
Rusya ve Suriye Kürtleri	: 230.000
Belucistan ve Hindistan Kürtleri[93]	: 350.000
Toplam	**: 4.680.000**

---

92 Curzon diyor ki: Mösyö Zotalov'un Rus Asya Deneği için 1888 senesinde yaptığı değerli çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla "İran'ın Horasan, Sicistan ve Fars bölgesindeki Kürtlerin dışında İran'da bulunan Kürtlerin sayısı 1.380.000'den az değildir; bunlardan 780 kişi ise Lor ve Bahtiyari aşiretlerindendir. *İran*, c. 2, s. 494.

93 Dr. Blech Şirkuh'un h. 1249/m. 1930 senesinde Arapça olarak yazdığı "*el-Kadiye el-Kurdiye*" adındaki kitabında şöyle bir tespit yapıyor: Alexandre Jaba'nın 1860 senesinde Petersburg'da basılan kitabında: "Bütün Kürtlerin sayısı 8 milyon ve küsurdur" diyor, ancak bu görüşünü destekleyen her hangi bir kaynaktan bahsetmiyor. Öte yandan *"Türkiye'de Kürt Sorunu, s. 46"* adındaki kitabın yazarına göre I. Dünya Savaşı'ndan önceki bütün Kürtlerin sayısı şu şekilde idi:

Türkiye'de	: 2.987.960
Suriye'de	: 289.940
Irak'ta	: 749.380
Ermenistan'da	: 60.000
İran'da	: 1.300.000
Toplam	**: 5.387.280**

İKİNCİ BÖLÜM
KÜRTLERİN MENŞEİ VE KÖKENİ

Hiç kuşkusuz bu konu, elinizdeki kitabın en önemli ve en ağır konusudur. Bu konuyu araştırırken büyük zorluklar çektim. Çünkü Kürt halkıyla veya Kürdistan'la ilgili olarak bu güne kadar ortaya çıkarılmış tarihi eserler, Kürtlerin kökeni ve menşei hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. Bu yüzden, böylesine tarihsel önemi haiz bir konuda kesin bir şey söylemenin zamanının henüz gelmediğini düşünüyoruz.

Ancak, Kürt halkının kökenine ilişkin araştırmalarıyla tanınan ünlü araştırmacı Vladimir Minorsky'nin son zamanlarda Kürtlerin kökeni ve menşei ile ilgili dikkatle incelenmiş, titizlikle araştırılmış bir makalesi *İslam Ansiklopedisi*'nde yer almıştır. Zaten bu eseri yazma hususunda beni teşvik eden tek etken bu değerli araştırma oldu. Doğrusu, bu araştırmanın Kürtlerin kökenine ilişkin özel kısmı, büyük bir dikkatle ve titizlikle hazırlanmıştır. Çünkü, geniş bir bilgi birikiminin, derin etütlerin, konuya ilişkin olarak bu güne kadar ortaya atılan teori ve görüşlerin bir özeti niteliğindedir.

Bu konuda, Irak Eski Eserler Müzesi müdürü Sidney Smith'in görüş ve değerlendirmelerini öğrenmek istedim. Mr. Smith Yakındoğu üzerine yaptığı araştırmalarıyla tanınan bir tarih uzmanıdır ve önde gelen doğubilimciler arasında seçkin bir yeri vardır. Ben de bu değerli bilginden, edebi katkılarını bahşetmesini istedim. O da bana Kürdistan'la ilgili araştırma ve incelemelerini, görüş ve değerlendirmelerini içeren son derece önemli bir dosya gönderdi.

Ben de bu iki değerli bilginin araştırma ve istatistiklerinin sonuçlarını, bir değişiklik yapmadan aşağıya alıyorum. Sonra, bazı ünlü kaynaklar üzerine yaptığım araştırmaların ve değişik görüşle-

rin üzerine yaptığım incelemelerin semeresi olan özel görüşlerime dayanarak bazı çıkarsamalarda bulunup, bu bilginlerin görüş ve çıkarsamalarını değerlendireceğim. Böylece bu çalışmam sayesinde Kürtlerin kökeni hakkında genel ve kabul gören bir düşüncenin oluşmasına katkıda bulunmayı umuyorum.

1- Vladimir Minorsky'nin Görüşü

Bu ünlü araştırmacı diyor ki: Kürtlerin, doğudan (İran'ın doğusundan) batıya (şimdiki Kürdistan'a) göç etmiş olmaları güçlü bir ihtimaldir. Tarihin başlangıcından itibaren burayı yurt edinegelmişlerdir. Ancak bu, adı geçen göçmen kavmin buraya, yani orta Kürdistan'a gelmeden önce, buralarda Kürtlerin adını çağrıştıran bir isimle, örneğin Kardu ismiyle anılan herhangi bir kavmin veya bir kaç kavimden oluşan karma bir topluluğun burada yaşamış olması ihtimalini ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla, Kürtler buraya göç ettikten sonra, yerli halkla kaynaşmış ve tamamen yeni ortama uyum sağlamış olabilirler. Üzerinden zaman geçtikçe tek millet haline gelmiş olabilirler.

Doğubilimci Thureau Dangin diyor ki: Asuroloji dergisinde iki tarihi levhaya rastladım. Bu levhalar üzerinde bazı resimler ve yazılar vardı. Levhaların tarihi, İsa'dan önce iki bin yılına kadar dayanıyordu. Bu levhalardan anlaşıldığı kadarıyla, bölgede bir yer vardı ve ona "Kar-Daka" deniliyordu. Bu yer, Van Gölünün güneyinde yaşayan "Su" ahalisinin yakınlarında bulunuyordu. *Şerefname* adlı eserin yazarı, Bitlis bölgesinde "Suy" adıyla bilinen bir kalenin olduğunu söyler.

Bu tarihten bin yıl sonra, Tiglath-Pileser[94] "Azu" dağlarında yaşayan ve Kurti-Kur-ti-e adı verilen bir kavimle savaştı. Bu savaşta ağır bir yenilgiye uğradı. Şarkiyatçı Driver sözü edilen Azu dağlarının şimdi "Hezo" adı verilen Sason dağları olduğunu söyler.

Ünlü tarihçi Heredot m.ö. 5. yüzyıl ile ilgili haberleri verirken, bu isimden veya buna yakın bir isimden söz etmez. Sadece şunları söyler: Achaemenid[95] devletinin daha sonra Ermeniye bölgesine katılan on üçüncü bölgesinin, "Buhtewix" adıyla anıldığını söyler. Th. Nöldeke, H. Kiepert, M. Hartmann gibi doğubilimciler, bugünkü

94 Asur kalıntılarından Tiglath-Pileser'in m. ö. 1098-1068 yılları arasında hüküm süren ilk hanedan olduğu anlaşılıyor.

95 Kiyani Devleti.

Buhtan-Botan kelimesinin eskiden kullanılan Buhtewix kelimesinden bozma olduğu hususunda görüş birliği içindedirler.

Ksenefon (Xenophon) m.ö. 400-401 tarihleri arasında gerçekleşen *On Binlerin Dönüşü*'nden (Anabasis) söz ederken, Karduki halkından söz eder ve onların yaşadıkları toprakların Bohtan bölgesine kadar uzandığını söyler.

O zamandan beri, bu ismin Dicle[96] nehrinin sol yakası ve Cudi dağının etrafı için kullanıldığını görüyoruz. Çünkü ünlü yazarlar ve tarihçiler, Korduyen (Corduene) ismini bu bölge için kullanmışlardır. (Bu kelimenin değişmesinin ve dönüştürülmesinin sebebi "g" harfinin telaffuzunun Sami dillerinde ağır olması olabilir. Driver). Arami dilinde bu bölgeye "Havz Kardu", şimdiki Cizre'ye de "Gazartay Kardu" adı verilirdi. Bu bölge eskiden Ermeniler arasında "Kordudh" adıyla bilinirdi. Belazuri ve Taberi gibi Arap ve Müslüman yazarlar da bölgeyi "Bakarda"[97] ve "Kardi" adıyla tanımlamışlardır. Yakut Hamevi İbn-i Esir'den naklen şöyle der: Bakarda bölgesi, Cizre bölgesinin bir parçasını oluşturur. Bölgede iki yüz tane köy vardı. Bölgenin kentlerine gelince, bunlar; Semanin, Cudi, Firuz ve Şapur'dur. Bölge, Dicle'nin sol yakasında ve Bazabda (Dicle'nin sağ yakasında bulunan bir kent) karşısında yer alır.

İslami egemenliğin ilk dönemlerinde tüm bölge için kullanılan bu isim son zamanlarda ortadan çekildi ve Arapça olan islami kaynaklarda yerini Cezîretu İbni Ömer ile Bohtan kelimelerine bıraktı.

Arap ve Ermeni kaynaklarında yer alan sözlerden ve rivayetlerden "Kardular"ın bu bölgelerinin dar ve sınırlı bir alan olduğu an-

---

96 Dicle kelimesi, Farsça "Aru" kelimesinin karşılığıdır. Nehir, akışının şiddetli ve hızlı oluşundan dolayı bu ismi almıştır. İbranice'de 'Çi dekel' adı verilir ve bu da "Aru" demektir. Tigris kelimesi ise, Zendi bir kelime olan Tighl'dan türemiştir. Bu ise, Sanskritçe'de keskin anlamına gelen Tij kelimesinden türemiştir. Dicle Nehri, Fars körfezine doksan millik bir mesafede Fırat Nehri ile birleşir ve uzunluğu 1146 mili bulur. (*Kortiyus Tarihi Tercümesi*, 4. Bölüm, s. 37) Tij kelimesi hala Süleymaniye lehçesinde bu anlamda kullanılır.

97 *"El-Ahbar et-Tival li Ebi Hanife ed-Dineveri* s. 3'de şu ifadelere yer verilir: Nuh'un (a.s.) gemisi olan Cenuh, Cudi Dağı'nın üzerinde durdu. Bakarda ve Bazbedi bölgesindeki bir dağdır bu. *Taberi*, c. 10 s. 175'de ise şöyle deniyor: Halife Reşid h. 174 yılında Bakarda ve Bazbeda'ya gitti. Bakarda'da bir saray yaptı. Şair bununla ilgili olarak şunları söyler:

Bakarda ve Bazbeda yaz ve bahar yeridir.
Tatlıdır suları ve serinliği cennet pınarına benzer.
Bağdat'a gelince, nedir Bağdat?
Toprağı kor gibi, sıcaklığı ise yakıcıdır. (Arapça'ya çeviren).

laşılmaktadır. Oysa, Korduyen bölgesinin sınırları bizim tarafımızdan tam olarak bilinmemektedir. Elimizde sadece Dicle kenarındaki üç kentle ilgili bilgiler vardır. Bu kentler şunlardı: Sareisa-Sariz, Satalka-Sitalka ve Pınyaka (şimdiki Finik). Doğubilimci Strabo'nun bu doğrultuda ortaya koyduğu bilgilere göre, Kurdevaye adının uzun bir süre bugünkü Diyarbekir ve Muş kentleri arasındaki dağlar için kullanılmıştır.

Ama durum ne olursa olsun, ortada kuşku götürmeyen bir gerçek vardır ki, o da, Kardukhi ismi vardı ve başka bir şekilde de olsa gerçek bir alan için ad olarak kullanılırdı. Öyle anlaşılıyor ki, "khoy" eski Ermenice'de çoğul eki olan "kh" anlamında kullanılmıştır. Bundan şu sonuç çıkıyor. Yunanlı ve Romalı bilginler, bu isim ve işaretleri Ermeni kaynaklarından öğrendiler. Dolayısıyla bunları Ermenilerin aksanıyla telaffuz etmeye başladılar.

Ksenefon'a göre, Kardşo-Kardko halkı, ne Artakeseres-Ardeşirkan'a[98] ne de Ermeni hükümetine boyun eğmediler.

M.ö. I. yüzyılda, II. Dikran; Karduilerin memleketine saldırdı ve kralları Zarbiyonus'u öldürdü. Miladi 115 yılında Karduilerin kralı Manisarus adıyla anılırdı. Doğubilimci Habeşman'a göre, Ermeni hükümeti Korduyen ülkesi Esma'yı elegeçirmişti.

Bir İran aşiretinin Xenophone zamanında Dicle'nin kuzeyine yerleşmiş olması, uzak bir ihtimal değildir. Ancak bölgede böyle bir aşiretin varlığı, Kurdoşların etnik kökenlerinin de o aşirete dayandığı anlamına gelmez. Çünkü bu ismin Sami dillerinde bir esası ve türeyiş tarzı vardı.[99] Asur dilinde "Kardu" güçlü veya pehlivan anlamına gelir. "Karadu" kelimesi de insanın güçlü olması anlamını ifade eder.

Öte yandan, az önce işaret edilen kelime ve lafızlarla Haldi-Khaldi kelimesi arasında bir benzerlik vardır. Haldiler, Asurlular zamanında Urartu adıyla ünlenmişlerdi. O sıralar Ararat dağı etrafında yaşıyorlardı. M.ö.9. yüzyılın sonlarında sözü edilen bu Haldiler Ermenistan'da mevcuttular. Sonra güçlü bir hükümet kurmayı başardılar. Bu devlet, m.ö.6. yüzyılın sonlarına kadar, Van Gölünün etrafında hüküm sürdü. Lehmann Haupt, 1907 yılında basılan Goningen kitabına dayanarak Haldi halkına yabancı unsurların da

98 Artakeseres-Ardeşirkan kelimesiyle ünlü Kral Erdeşêr ve halefleri kastediliyor.

99 Bununla Sam b. Nuh (a.s.)'a nisbet edilen milletlerin konuştukları dilleri kastediyorum. Bunlar Asurlular, Keldaniler, Araplar, Finikeliler ve Kartacalardır.

karıştığını söyler. Doğubilimci Mayer, bu halkın asıl yurdunun, tercih edilen görüşe göre, orta Aras-Araks havzası olduğunu söyler. Bu yüzden adı geçen bölgede onlar hakkında bir takım araştırmalar yapmıştır.

Kısacası sözü edilen bu Haldiler, yurtlarından göç ederek komşu bölgelerin dağlarına ve vadilerine yerleştiler. Onların yurtlarını bırakıp göç etmeleri, aşağı yukarı Ermenilerin m.ö.7. yüzyılda Kürdistan'ı işgal etmelerine rast gelir.[100] Fakat bu halkın adı, Van Gölü dolaylarında ünlüdür. Şu anda Van Gölünün kuzeyine bulunan "Xelat-Ahlat" şehri onlardan kalma bir eser olmalıdır..[101]

Kardu kavminin Samilerin bir kolu olduğuna ilişkin görüş ise, ister gerçeği yansıtsın ister yansıtmasın ve ister onlar bu toprakların asli unsurları olsunlar veya olmasınlar; tartışılmaz bir gerçek vardı ki, o da, yaşadıkları bölge olan eski "Kardoşo" denilen yer, şimdiki Kürt halkının anayurdunun orta bölgesine denk düşmektedir. Bu durum böylece kesinleştiğine göre, "Kurdoşoy" kelimesi ile "Kurdi" kelimesinin birbirleriyle ilişkili olduklarını, aralarında lafzi bir yakınlık olduğunu kabul etmeliyiz. Bu düşünce, yirminci yüzyılın başlaması ile birlikte daha da netlik kazanmıştır.

Bu mesele üzerinde bir kez daha yoğunlaştığımız zaman, Kürt halkının bütünüyle Haldilerle birleştiğini, bu ikisinin aynı kökten geldiğini görürüz ve bundan başka bir ihtimalde yoktur. Doğubilimci Rieske, *Konstantinpor ve Firojnetos* kitabına yaptığı şerhte diyor ki: Haldi-Kordi ve Kürd kelimeleri "Kurdiya" kelimesiyle aynı kökten gelirler. Bunlar aynı şeye işaret eden ortak isimlerdir. Benzeri bir görüş de *"Lerch"* kitabının önsözünde dile getirilmiştir.[102]

---

[100] Ahmed Refik Bey *Mufassal Tarihi Umumi* (c. 1, s. 347) adlı eserinde şöyle der: Haldiler hep yurtlarında kaldılar, hiç bir zaman göçetmediler ve dağılmadılar. Tam tersine Ermenilerle birleşerek onların içinde eridiler.

[101] *İslam Ansiklopedisi*'nde "Xelat-Ahlat" şehrinin Trabzon'a yakın bir yerde olduğu belirtilir. Bu, fahiş bir hatadır. *Mufassal Tarihi Umumi,* (c. 21, s. 346) kitabının yazarı Haldilerin kurdukları devleti ele aldığı bölümde şunları söylüyor: Haldilerin dili, şimdiki Gürcice veya Lazca'ya benziyordu. Bu dille herhangi bir Sami dili arasında ilişki yoktu. "Tuşba-Van" şehri krallıklarının merkeziydi. M.ö.743 senesinde Asur kralı 2. Tiglath-Pileser bu halka saldırdı ve ülkeyi başkent "Tuşpa-Pursiba-Turuşpa"ya varıncaya kadar istila etti. Ancak Haldiler özgürlük ve bağımsızlığa yönelik doğal eğilimleri ile ülkelerini kahramanlar gibi savundular. Med devletinin kuruluşuna kadar özgürlük ve bağımsızlıklarını korudular. Ancak Medler bu devlete son vererek bölgeyi kendi sınırlarına kattılar.

[102] Bu kitap h. 1253/m. 1856 yılında basılmıştır.

Hartmann, Nöldeke ve Wisbax gibi doğubilimcilerin araştırmaları bu meseleye yeni boyutlar kazandırmıştır. Adı geçen bilginler, yaptıkları derin filolojik araştırmalara dayanarak, "Kürd" ve "Kardu" boylarını birbirinden ayırmak gerekir, demişlerdir. Dolayısıyla, onların kanaatlerine göre, Kürt halkının kökenlerini "Kurtivi" ve "Sirti-Cyrtii"ler arasında aramak gerekir. Bunun için de Medler ve İranlıların tarihi eserleri üzerine araştırmalar yapan bilginlerin bulgularını titizlikle değerlendirmek gerekir. Nitekim Sasaniler devrinde birçok Kürt aşiretinin Fars bölgesinde yaşamış olması; bu görüşün gerçek olduğunu pekiştirmektedir.[103]

Şayet Kürd ve Kardu kelimeleri arasında fark varsa, böylesine büyük bir tarihsel mesele bu şekilde çözümlenmez. Bu durumda şu soruyu sormamız gerekiyor: Sirtiler (İran Kürtleri) nasıl ve ne zaman Zagros dağlarının batısına eski Kardu ülkesine yerleştiler ve ne zaman Kuzey Suriye'yi ve Anti Toros dağlarını yurt edindiler?[104] Hiç kuşkusuz bu mesele hala araştırma ve incelemeye muhtaçtır. Evet, her şeyden önce Med ve İran fetihleri, İran topraklarından göç etmeleri üzerinde güçlü etken olabilir. Asıl yurtları Sistan bölgesi olan Asagartiya aşiretinin bir bölümünün yurdundan göç etmesi gibi. Çünkü Asurlular zamanında bu aşiretin bir bölümünün Erbil kenti civarında yaşadığı ortaya çıkmıştır. Bu aşiretin o zamanki lideri Çitran Takhma (Citran Takhma) idi ve Fars kralı Dara tarafından öldürüldü. Bu liderin resmi, sekiz adamı ile birlikte Bisütun Kayalıkları üzerinde kralın resmi ile birlikte nakşedilmiştir. Bu, söz konusu resimleri çizen kişinin halis bir Kürt olduğunu gösterir.[105]

M.Ö.220 senesinden 117 senesine kadar Romalılar ve Selevkiler ile Pergamon kralı arasında süren savaşa Sirtilerden oluşan paralı askerler de katılmışlardı. (Liwayi, Polipiyoz ve Wisbakh)

Yedinci Yüzyılda Ermenistan adlı coğrafik eserde Korcekk'lerin[106] ülkeleriyle ilgili son derece ilginç bir döneme tanık oluyoruz. Bu eserde deniliyor ki:

---

[103] Bkz. *Karnama-yi Erdeşir-i Babıkan.* Bu kitap doğubilimci Nöldeke ve Hottinger tarafından tercüme edildi ve h. 1296/m. 1879 yılında basıldı.

[104] Kürdistan ve Küçük Asya Dağları aslında Ararat dağlarından ayrılan iki büyük dağ silsilesidir. Bunların birine Toros, diğerine de Anti Toros adı verilir. (Arapça'ya çeviren).

[105] *The Seculptur of Bihiston,* Londra h. 1325/m. 1907.

[106] Ermeniye kitabının yazarı müsteşrik Adantz'a göre "Koçih" kelimesi "Kortihİyh" kelimesinden değişikliğe uğramadı. Buna göre...

"IV. yüzyılda Fostiyus Bizantiyus döneminde Korcekk kelimesi Selmas civarının adı olarak kullanılırdı. Sonra alanı genişledi ve nihayet Çolemêrg'ten (Ceziret İbn Ömer) Cizre'ye kadar uzandı ve bölge şu aşağıdaki beldeleri kapsıyordu: Kordohk (Siykordikh-Kordikh) Aytowankh, İykarkh (Mosolokh-Osolankh), (Orsirokh-Orsiyankh), (Karasunikh-Sarayonikh), Çahok ve Küçük Elbak. (Bkz. Hartmann ve Hobşmann.)

Gördüğümüz kadarıyla, geçen günler boyunca peyderpey yaşanan gelişmeler ve değişmeler bu üç belde üzerinde bir takım değişikliklere yol açmıştır: Kordukh, Kordikh, Temurikh. Doğubilimci Faustus bu üç beldenin eski Korduin memleketinde bulunduklarını söyler. Buna göre, Kordukh, Korcekk bölgesinin bir beldesi haline geldi. Temurikh ismi ortadan kalktı. Onun yerini Kurdikh ismi aldı ve böylece kuzey (sağ) beldeleriyle güney beldeleri birleşti ve birbirleriyle kaynaştılar.

Oryantalist (Şarkiyatçı) Hebşmann (Hiibbschamann) Kordrikh-Kordikh ve Kortiwi isimlerinin aynı kökenden geldiklerini kanıtlamak için bilimsel anlamda büyük çabalar sarfetmiştir. Buna rağmen, Hartmann ve Nöldeke'nin ortaya koydukları dil farklılığı, bir tür karışımın meydana gelmiş olmasına engel değildir. Çünkü bizzat Nöldeke üçüncü bir görüş ileri sürmüş ve şöyle demiştir: "Kartuay-Kartevay" kelimesi Aramice'dir, "Karsawiye" kelimesi de Arapça'dır. Bunlar Kürt halkı anlamında kullanılan kelimelerden başka bir şey değildirler. (Haffmann)

Buradan şu sonuca varıyoruz: Arap fetihleri sırasında, tekil olarak "Kürt" çoğul olarak da "Ekrad" kelimesi, İran'ın karışık halkları veya İran'a komşu olan halklar için bir isim olarak kullanılmaya başlandı. Bu halklar arasında bazı yerel, orijinal unsurlar da bulunuyordu. Kardu, Temurikh-Tamuraye gibi. Bunlar; merkezi "Elka"[107] veya "Elk" olan bölgede yaşıyorlardı. Tıpkı, Sason'a bağlı Xoyt bölgesinde yaşayan Huyeysa-Huveysiye[108] halkı veya Fırat kıyılarında yaşayan Urtayiye-Ertan halkı gibi. Bu halkların bir kıs-

---

[107] *İbn-i Esir Tarihi* c. 11, s. 6 da belirtildiği gibi, bu kale Hakkari civarındaki Alka kalesi olabilir. Ayrıca bu "alka" kelimesi, Koy-Koysancak kelimesinin arapçalaşmış şekli de olabilir.

[108] Taberi c. 11, s. 45'te şöyle diyor: Huveysiye dağına, bunların hepsi Ermenidirler ve Yusuf b. Muhammed'in katilidirler... Sonra Bosforcan bölgesinden olan Elbak bölgesine gittiler. (Arapça'ya çeviren).

mı Sami kökenliydi.[109] Bir kısmının da Ermeni kökenli oldukları anlaşılıyor. Örneğin Mamikan aşiretinin Kürtleşmiş Ermeni Mamikonyan aşireti olduğu söylenmektedir.

20. yüzyılda kesin olarak Kürt olmadıkları kanıtlanan başka İrani kavimler de belirlendi; Goran ve Zazalar gibi.[110] Bunlar Kürt halkı arasında yaşıyorlar. Ayrıca, Süleymaniye, Sablağ ve Kotur gibi Kürdistan'ın değişik bölgelerinde başka etnik kökene mensup, dışarıdan gelip buraları yurt edinen, zamanla bölgeye egemen olan topluluklar da vardır. Kotur bölgesinde Şikak Aşireti arasında yaşayan Kuresinli'lerin bir bölümü gibi. Kısacası, bilimsel araştırmaların ve titiz etütlerin bir gün, Kürt halkının yurdunda kaybolan bu eski halkı keşfetme ihtimali çok yüksektir. Bu arada Kürt halkının gerçekte, kaybolan bu eski halkın bir devamı olduğu da söylenmektedir; en azından öyle görünmektedir.

Kürtlerin Etnik Kökenleri Nereye Dayanıyor ve Nereden Geliyor

İslami kaynaklarda yer alan haberler ve Kürtler tarafından anlatılan hikayeler ve aktarılan rivayetler, Kürt halkının kökeni ile ilgili araştırmalar için esas alınamaz. Örneğin el-Mesudi, *Murucu'z-Zeheb* adlı eserinde şöyle diyor: "Kürtler, zorba, zalim ve kan dökücü Dahhak'ın zulmünden kaçıp dağların zirvelerine sığınan İranlıların soyundan geliyorlar." Firdevsi de bu rivayeti *Şehname*'sinde zikrediyor ve göz kamaştırıcı üslubuyla anlatıyor.[111]

---

[109] Bkz. *Kürt Aşiretlerinin Genel Nesepleri* adlı eser.

[110] Her ne kadar M. Zeki Beg bu bölümü Minorsky'nin *İslam Ansiklopedisi*'ndeki Kürtler maddesinden yorumsuz aktarıyorsa da, aslında Minorsky'in *Kurdi: Zametki i vpeçatliniya* adıyla 1915 yılında Petrograd`da yayınlanan kitabında, Kırmancca (Zazaca) konuşan Kürtlerin, Kürt olmadıkları şeklindeki görüşlere karşı çıktığı ve lehçeler arasında var olan farklara rağmen, bunların Kürt olduklarını açık bir şekilde dile getirdiği biliniyor. Zaten bu kitap okunduğunda bu konuda hiçbir şüphenin olmadığı, en eski kaynaklar ışığında görülecektir. Bu konuda sağlıklı bilgiye ulaşmak isteyenlere Munzur Çem'in *Dêrsim Merkezli Kürt Aleviliği* adlı kitabını öneririz. (Yayıncının notu).

[111] Bu rivayetin *Şehname*'deki versiyonunun özeti şöyledir: Bu zalim kralın omuzlarının üzerinde iki büyük yılan başı çıban belirir. Doktorlar bunları yok etmekte aciz kalırlar. Bu yüzden her gün iki insanın beyni ile onları beslemek ağrılarını dindirmek zorunda kalırlar. Bu da her gün iki insanın boğazlanması ve beyinlerinin çıkarılması demekti. Bu durum uzun bir süre bu şekilde devam etti. İnsanlar canlarının korkusuna kapılıp ülkeyi ve kentleri terkederek dağların zirvelerine sığınmaya başladılar. Vadilerin derinliklerinde saklandılar. Böylece gün →

Doğubilimci Morye 1812 yılında yayınladığı *Second Journey* adlı eserinin 357. sayfasında Zemawend-Demawend şenliklerini incelerken şunları söylüyor: "Her yılın Ağustos ayının 31'inde İran'ın kan dökücü Dahhak'ın (Peyverasb) zulmünden kurtulması münasebetiyle büyük bir halk şenliği düzenlenir. Bu şenliğe hala Kürt Bayramı anlamına gelen "Cejna Kurd"[112] adı verilir."[113]

→ geçtikçe bu halk çoğaldı ve içlerinde Demirci Kawa adlı bir şahıs isyan etti. Bu durumdan hoşnut olmayan insanlar onun etrafında birleştiler. Zulümden kurtulmak için dağlara sığınanlar ona destek olup hareketine katıldılar. Bu demirci bir deri parçasını asasının başına bayrak gibi geçirerek harekete geçti. Zorba krala ve kan içici yardımcılarına isyan edenlere önderlik etti. Dahhak ve ailesi tahttan indirildi. İşte bu deri bayrak o günden sonra İranlılar tarafından kutsandı ve Dırefş-i Kavyani adıyla anılır oldu."

Şu kadarı var ki, günümüzde gerçekleştirilen tarihsel araştırmalar, Dahhak adında bir insanın hiç bir zaman yaşamadığını ortaya koymuştur. Bu kelime krallık ailesi için kullanılan bir sıfattır. Bu sülale, bir bütün olarak İran'a egemen olmuş, Asur devletini işgal etmiş, egemenliğine son vermiş ve İran toprakları üzerinde egemenliğini tam bağımsız olarak bin yıl boyunca sürdürmüştür. Bu sülalenin egemenliği sırasında Asur ülkesinin kuzeyinde Lordho Devleti kurulur. Bu devletin varlığı Dahhaklar sülalesini rahatsız eder. Bundan dolayı İran'ın içlerinden bazı İranlı kabileleri şimdiki Kürdistan'a yerleştirirler. Bu durum; sonuçta Lordhoların yavaş yavaş ortadan kalkmalarına neden olur.

112 *Murucuz-Zeheb* kitabının yazarı bu bayramı Mihrican (şenlik) adıyla zikreder.

113 "*İran Tarihi*" kitabının yazarı Sr. John Malcolm şöyle der: Cejna Kurd ile ilgili bu rivayet, Farslardan Kürtlere yöneltilen gizli zulüm ve istibdadın sembolik anlatımından başka bir şey değildir. Ancak ünlü Alman tarihçi Von Hammer de şunları söylüyor: Cejn-Kurd (Kürt bayramı) ile ilgili bu rivayet, Kürt halkının onur sayfalarından birini anlatmaktadır ve bu şekilde anlaşılması gerekir. Ayrıca şeytana ve güneşe tapmak eski İran dinlerinin karekteristik bir özelliğidir: Şeytana tapmak Kürdistan'da, güneşe tapmak da Fars'ta yaygındı. Nitekim Kürdistan'daki Yezidilerin İran'dan gelmiş olmaları da bir gerçektir. Buradan şu sonuç çıkıyor: İran halkının bir kısmı Ehreman'a, bir kısmı da Hürmüz'e tapmayı tercih etmiştir. Ehreman'a tapanlar sonraki dönemlerde Kürdistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır." (*Kürtler, 11*) Ne varki, Von Hammer'in ileri sürdüğü bu görüş büyük ölçüde doğru ve makbul sayılmaz. Çünkü başka kaynaklarda daha doğru açıklamalar yer almaktadır. Murad Bey'in yazdığı *Tarih-i Umumi* kitabı, c. 1, s. 216'daki açıklamaları buna örnek verebiliriz. Çünkü İran; Asurlular ve Keldaniler zamanında bir bütündü ve tek ilaha tapıyordu. O da Yezdan'dı. Bunun yanında iki de yardımcı tanrıları vardı. Biri hayra biri de şerre bakmakla yükümlüydü. Sonra Zend Avesta'nın öğretileri doğrultusunda, zamanın geçmesi ile birlikte ateşe tapma geleneği doğdu ve etkisi İslam dininin ortaya çıkmasına kadar sürdü.

Güneşe ibadet etme geleneğinin Asurlular ve Keldaniler arasında yaygın olduğu bilinen bir gerçektir. Bu yüzden onların birçok tanrıları vardı. Ancak Baal veya Bal en büyükleriydi. Bu kelime onların dillerinde güneş anlamına geliyordu. Bununla beraber, Dr. Frech'in *Kürtler* adlı eserinde söylediği gibi Kürt bayramı, Dahhak'ın zulmünden kurtuluşu ve bundan dolayı duyulan sevinci sembolize eden bir sevinç gösterisinden başka bir şey değildir, denebilir.

Bu arada Kürtlerin etnik köken itibariyle Arap olduklarını söyleyenler de vardır. Örneğin el-Mesudi, *Murucu'z-Zeheb* adlı eserinde, Kürtlerin büyük atasının Rebia b. Nizar b. Ma'd olduğunu söyler. Bazı tarihçilere göre de Kürtlerin büyük atası Mudar b. Nizar'dır. Adı geçen her iki şahıs da Diyar-i Rebia (Diyarbekir) ve Diyar-i Mudar (Rakka) emirleriydiler. Adı geçen Arap bilginlerine göre, Kürtler aslında Arap kökenlidirler ve Gassaniler döneminde meydana gelen bir tarihsel olay üzerine Araplardan ayrılmışlardır.[114] Bu olay üzerine dağlara ve vahalara sığınmış, bazı yabancı kavimlerle kaynaşmışlardır. Bu yüzden ana dilleri olan Arapça'yı da zamanla unutmuşlardır. Bunlardan daha da ilginç olanı, bu bilginlerin Kürtlerin ilk atası olarak aşağıdaki isimleri zikretmeleridir: Kurd b. Marid (Mardoy, Kürtlere komşu bir halkın adı) b. Sa'saa b. Harb b. Hevazin. Mesudi'ye göre ise: Kurd b. İsfendiyar b. Manuçehr. (İbn-i Havkal; Kurd b. Mard Amr ismini zikrediyor.)

Arap bilginlerince sıralanan bu neseplerin[115] bazı tarihsel gerçekleri içermesi pek de uzak bir ihtimal değildir. Örneğin Zagros aşiretleriyle Fars bölgesi halkının karışımından Sami kökenli İrani bir halkın meydana gelmiş olması mümkündür.

Kısacası, Müslüman tarihçiler, Kürtlerle ilgili haberler vermekte ve onların kökenleriyle ilgili çıkarsamalar sunmaktan geri durmamışlar. Örneğin Tarihçi el-Mesudi, "Kurd" kelimesiyle Arapça "el-Kerade" kelimesi arasında ilgi kurmak için büyük bir çaba sarf eder. Bazıları ise, Kürtlerin kökeninin Hz. Süleyman (a.s.)'ın kapısından kovduğu şeytan veya cin olan (Cahil-Casad)'a dayandığını iddia etmişlerdir. Bir kısım tarihçi, Kurd kelimesi ile Farsça Gord-Cord (kahraman, güreşçi) kelimesinin aynı anlama geldiğini söylemişlerdir. Bunun nedeni, Pehlevice'deki "g" harfinin Farsça'da da bulunmasıdır.

Son çağlarda aşiretler genellikle büyüklerinin ve liderlerinin adıyla anılırlardı. *Şerefname* kitabının yazarına göre, Kürtler iki kısımdan oluşur: Baçnavi ve Bohti. Bunların her biri Bacan-Başan

---

114 Burada kastedilen, Aram seli sonucu ünlü Me'rib Seddi'nin yıkılması olayıdır.

115 Merhum Mahmud Efendi el-Alusî, *Ruhû'l-Meanî* adlı tefsirinde (cilt, 8, s. 149) de Kürtlerin kökeni hakkında şöyle der: Kamusu Muhit'e göre Kürtlerin soy ağacı şöyledir: Kurd bin Umro Muzikya bin Emir Ma'elsema veya Emir bin Harise el-Hetris bin Amr el-Kays el-Betrik bin Selube bin Mazen bin el-Ezd bin el-Evs bin Malik bin Zeyd bin Kehlan bin Sebe bin Yeşcub bin Yerub bin Kahtan bin Emir veya Şalic bin Erfehşed bin Sam bin Nuh. Buna benzer başka rivayetler de var, fakat hiçbirisi de doğru değil.

ve Boht sülalelerinden gelmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki, Baçnav kelimesi, eski Dicle aşiretlerinden biri olan Basin Av aşiretinin adının da menşeidir. Bir diğer rivayette ise, Kürt halkının, aslında iki gruptan oluştuğu belirtilir: Milan ve Zilan. Bunlardan ilkinin ataları Arap bölgesinden gelmiştir. İkincisinin atası ise, doğudan gelmiştir. Bu yüzden doğudan gelenler, Arabistan'dan gelenler kadar saygın değildirler.

2- Sr. Sidney Smith'in görüşü[116]

Şu ana kadar Kürdistan'la ilgili olarak elde ettiğimiz bilgiler oldukça karmaşık ve son derece eksiktir. Ayrıntılı ve kesin bir fikir edinmek için yetersizdir. Ancak şundan kuşku duymuyoruz ki, hakkında az veya çok bilgi sahibi olmadığımız, çok eski dönemlerden beri, kuzeyi Van Gölü, batısı Habur vadisi, doğusu Kerkük ve güneyi Babil Ülkesi olan bir bölge vardı ve burayı "Subari-Şubari" adı verilen bir kavim işgal ediyordu. Yine güneydeki kentlere egemen olan "Sümerler" de bu bölgenin bir kısmını veya tamamını bir kaç kez işgal etmişlerdi.[117] Adı geçen bölgede yaşayan halk ile, Samilerin, Ariler (Hind-Avrupa dil grubu) ve Sümerlerin dili arasında en ufak bir ilişki yoktu. Bazı çağdaş Alman bilginleri, adı geçen bu Subarilerin dillerinin Kafkas kökenli olduğunu sanmışlardır. M.ö.2500 yılında Sami kökenli olarak sadece Asurlular ortaya çıktılar -bunların da her açıdan Sami olmadıkları bu gün bilinmektedir- ve Subarilerin ülkelerinin güney kısmına yerleştiler. Yani Asur kentinin veya şimdiki "Kal'at eş-Şurukat" kentinin etrafındaki bölgeyi kastediyorum. M.ö.2525 yılında Kürdistan'ın tamamı Akad ülkesinin kralı Sargon'un ve onun halefi Naramsin'in krallığının bir parçasıydı. "Ur" hükümetinin üçüncü döneminde yani m.ö.2300-2150 yılları arasında, Kürdistan'ın Dicle nehrinin doğusunda kalan küçük bölgelerine yönelik bir kaç askeri saldırı gerçekleştirildi. Burada Simuru (Altınköprü bölgesi olduğu anlaşılıyor), Lulubu (Hilvan), Sasru ve Urbillum (Erbil) bölgelerini kastediyorum. Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede yaşayanlar arasında, aynı kökenden gelmelerine rağmen, birlik yoktu.

---

116 Bu değerli araştırmacı ricamı kırmayarak, Eski Kürdistan'a ilişkin bu makaleyi kaleme alıp bana gönderdi.

117 Bu bölge ve mıntıkadaki devletler kurulmadan önce (m.ö.2900), Sümer ve Akad bölgelerindeki büyük kentlerde bazı devletler kurulmuştu. "Kiş", "Lağaş" ve "Ur" devletleri gibi.

M.ö.19. ve 18. yüzyıllarda, Küçük Asya halkları ve kavimleri arasında bir takım ulusal hareketler ve ulusalcı düşünceler uyandı ve kısa zamanda tüm doğu toplumlarını etkiledi. Öyle anlaşılıyor ki, bu genel hareketler ve fikir akımları, bütün Hint-Avrupa halkları (Ariler) üzerinde büyük bir etki bırakmışlardı. Bunu izleyen dönemde, Hititler -dillerinin Sentyum (Centum) veya Latin dilinin bir lehçesi olduğu kesin olarak kanıtlanmıştır- Suriye bölgesini işgal ettiler, sonra Babil'e saldırıp talan ettiler. Daha sonraki dönemlerde "Umman-Manda" adı verilen bir kavim -bunlar sonradan Medya (Mede) ve Siş (Sythians) ile birleşip Karadeniz'in doğu sahillerine yerleşmişlerdi- Hint-Avrupa ailesine mensup küçük bir toplulukla birlikte gelip Kürdistan'ın batı taraflarına yerleştiler. Hatta bu topluluğun reisi sayılan ve Mitani adı verilen aile merkezi Habur olan bir hükümet kurdu.

Bu tarihten itibaren Subaruların memleketlerinin batı kısmı, doğu kısmından ayrıldı ve bu kısma "Huri" (Khurri) adı verildi. Bu bölgede konuşulan dil de bu isimle anılır oldu. Bu esnada Kürdistan'ın doğu sınırının son mıntıkasında Kasiler (Kasittes) arasında bazı karışıklıklar ve ayaklanmalar meydana geldi. Bu olaylar, adı geçen halkın uyanmasına ve Hititlerin ülkesine saldırmasına yol açtı. Bazı önde gelen kişileri ve liderleri Babil'de bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak oldular. Görüldüğü kadarıyla bu halkın dili ile, İranlıların dili (Farsça) arasında bazı ilişkiler vardır.

M.ö.16. yüzyılda, Mitani ailesi, aşağı yukarı bütün Kürdistan'a egemen oldu. Egemenliğinin alanı Arapkha-Kerkük'e kadar uzanıyordu. Daha sonra bu ailenin egemenliği Asur topraklarına ve Erbil ovasına kadar uzandı. Ancak iç karışıklıkların sürmesi ve iktidardaki aile düzeninin bozulması sonucu, ülkenin iki yönetime bölünmesi kaçınılmaz oldu: Biri asıl Mitaniler'di. Bunlar ovalara hakimdiler. Diğeri de Huri bölgesiydi ki dağlık bölgelerden ve Turabidin'den ibaretti.

Bu esnada, başka bir yönetici aile daha ortaya çıktı. Bunlara Xanigalbat (Khanigalbat) adı verilirdi. Buralar da bir devlet kurdular ve uzun bir zaman Asur ülkesine egemen oldular. Bu devletin başkenti de sonraları Nusaybin adını alan Nisibis kentiydi.

M.ö.14. yüzyıldan önce, Suriye'nin işgali etrafında Mitani devletiyle Hitit devleti arasında savaşlar meydana geldi. Bu da Asurluların etkinliklerinin artmasına ve rakipleri Mitanilerden üstün bir pozisyona gelmelerine neden oldu ve ardından Kürdistan'ın bir

kısmına egemen oldular. Bundan Güneydoğu kısmını kastediyorum ki, Babil kralları Kasiler, bu bölge üzerinde hak iddia ediyorlardı ve krallıklarına dahil olması gerektiğini savunuyorlardı. Ancak 14. yüzyılın sonlarında yeni bir halk ortaya çıktı ve Dicle nehrinin Cudi dağına yakın kıyılarına yerleşmeye çalıştılar. Bunun üzerine Aramilerle, Suriye'nin kuzeyinde bulunan diğer halklar ve Asurlular arasında savaşlar meydana geldi. Bu olay söz konusu girişimin ve yerleşme çabalarının sonuçsuz kalmasına neden oldu. Bunun nedeni de Asurluların o tarihlerde -m.ö.13. yüzyıl- sahip oldukları güç ve etkinlikti.

Bu tarihten itibaren bölgeye Urartu veya Ararat adı verildi. Bu isim Kitabı Mukaddes'te geçer. Adından ilk söz edilen 1260 yılında kral olan I. Şalmaneser (Shammaneser)'dir. Ne var ki, bu bölgenin halkının adı tam olarak bilinmiyor. Ancak genel olarak şöyle bir sanı yaygındır: Bu halkın tanrısının adı "Xeldiyan-Haldiyan"dı. Dolayısıyla bunların, Romalılar tarafından Xaldivi (Chaldioiy) olarak isimlendirilen topluluk olmaları gerekir. Bu ismi Keldani (Chaldaeanb) kelimesinden ayırmak lazımdır. Araştırmacılara göre, adı geçen bu Haldilerin konuştukları dil, Kafkas dil grubu ailesine mensuptu. Van ve eski Toprakkale[118] merkezlerinde yapılan kazılar sonucu elde edilen bulgu ve kalıntılardan çıkan sonuca göre adı geçen halkın uygarlığı ile, o dönemde Akdeniz sahillerine egemen olan uygarlık arasında ciddi ilişkiler vardı. Bunun en belirgin etkisi, kuzey Kürdistan'da yaşayan yerli halkın Van'ın güneyinden batı ve güney taraflarına göç etmek zorunda kalmalarıdır. Bu da Asurlular zamanında ve sonraki dönemlerde "Nairi-Nayri" adıyla birkaç emirliğin kurulmasına yol açtı ve bu emirlikler; genellikle Urartu kralına tabiydiler.

M.ö.11. yüzyılda Hitit İmparatorluğu'nun dağılma sürecine girdiği sıralarda, Kürdistan'ın kuzeyine düşen tüm bölgeler Muşki (Mushki) halkının hakimiyeti altındaydı. Bu halkın, adı geçen bölgelerdeki egemenliği yaklaşık olarak elli yıl sürdü. Henüz ortaya çıkmış bulunan bu halk, Kapadokya (Capadscia) bölgesinin güney kısmı ile Kilikya (Cilicia)[119] bölgesinin tamamına hakim oldu ve

---

[118] Şimdiki Toprakkale, Bayazit vilayetine bağlı Eleşkirt kazasının merkezidir. Ancak buranın Van bölgesi ile bir ilgisi yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, kastedilen eski kentle Van'a yakın bir yerleşim birimi kastediliyor. (Ayrıca Van kent merkezinde "Toprakkale" adı verilen bir eski yerleşim merkezi bulunmaktadır- Yayıncının notu.)

[119] Anadolu'da bulunan Adana kenti. (Arapça'ya çeviren).

buraları yurt edindi. Romalılar bunlara Moşoyi (Moschoi) adını verirlerdi. Muşkiler, krallıklarının sınırlarını Van Gölünün doğusuna kadar genişletmek üzere harekete geçtiklerinde, m.ö.1100 yılında Asur kralı Tiglath-Pileser'in güçlerinin direnişiyle karşılaştılar ve ağır bir yenilgiye uğradılar.

M.ö.10. yüzyıl ile 9. yüzyılın başları arasındaki süre içinde, Arami (Aramaeau) halkı Habur vadisini elinde bulunduruyordu. Sonunda eski Huri ülkesinin tamamını yani Subari ülkesinin batı kısmını istila ettiler. Çünkü Asurlular, m.ö.14. yüzyıl ile 9. yüzyılın başlarına kadarki süre içinde, egemenliklerini ve etkinlik alanlarını söz konusu ülkenin doğu kısmına kadar yaymışlardı ve bu devletin; Doğu Kürdistan'ın doğrudan kendisine tabi olmayan bölgeleri üzerinde bir tür denetimi vardı. Ancak Doğu Kürdistan halkı, sürekli olarak Asur devletine karşı bir isyan halindeydi. Kökeni m.ö.13. yüzyıla kadar dayanan Asur kalıntılarından ve tarihi belgelerde "Papanhi" adlı bir halkın ortaya çıkışından başka bir olaydan söz edilmiyor. Bu isim son zamanlara kadar Kurti (Qurti) şeklinde okunmuştur. Bazıları bu isimle "Kürt" kelimesi arasında anlam ve kök birliğinin olduğunu düşünüyordu. Ancak Boğazköy[120] bölgesinde yapılan kazılarda elde edilen vesikalar, Papanhi (Papankhi) adında başka bir kavmin varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu ismin; "Paphi" ismiyle ortak olması ve daha önceden başlanmak üzere yanlış okunmuş olması ihtimal dahilindedir.

M.ö.13. yüzyılda Hititler, Asurlular aleyhinde propaganda yapmaya, haklarında çeşitli dedikodular yaymaya başladılar. Ancak bu çabalarından bekledikleri başarıyı elde edemediler. Şunu da akıldan çıkarmamak gerekir: Doğu Kürdistan'ın halkı; Subari, Keldani ve Asur uygarlığının etkisi altındaydı. Bu durum, son dönemlerde Kerkük dolaylarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eski hukuki ve ticari belgelerle kanıtlanmıştır. Sözünü ettiğimiz bu arkeolojik bulguların geçmişi m.ö.16 ve 15. yüzyıllara kadar dayanır. Bu bölgenin ahalisi arasında bazı ihtilaflar ve ayrılıklar olmasına rağmen dini inanç, toplumsal hayat, gelenek ve görenek ve yasalar

[120] Eski Ankara vilayetine bağlı Çorum'da bulunan bir yerleşim birimi. Bkz. Suriye Tarihi Araştırmalar Kurumu üyesi Üstad Kayser Sadr tarafından 1936 ve 1937 yıllarında "Küçük Asya ve Kuzeyinde Hitit Uygarlığı" ve "Hititlerin Çağdaşları Mitaniler ve Hurilerin Uygarlıkları" ile ilgili olarak kaleme alınan makaleler. Bunlar, tarihte kurulmuş olan birçok devlet üzerindeki perdeyi kaldıran son derece değerli makalelerdir. (Arapça'ya çeviren).

bağlamında aralarında tam bir birlik vardı. Bu hususların tümü, Dicle havzası uygarlığı kapsamında ulusal bir nitelik taşıyordu.

M.ö.9, 8, ve 7. yüzyıllarına ait Asur kayıtları ve belgeleri, Doğu Kürdistan'da bir takım değişikliklerin meydana geldiğini kanıtlamaktadır. Bunun nedeni de Ari kökenli (Hind-Avrupa ailesine mensup) bir halkın Doğu Akdeniz'den güney bölgelerine göç etmesidir. İlk kez "Medya" (Medes) sözcüğünü kullanan, Asur kralı 5. Şalmaneser (m.ö.823-810)' dır. Çünkü bu tarihten itibaren, sözü edilen bu "Medler" sürekli olarak Asur devletini tehdit etmişlerdir. Çünkü Asurlular önce, Medya ülkesinin doğu kısmını işgal etmişlerdi. 7. yüzyıla girmeden, bu yeni halkın liderleri ve emirleri egemenliklerini ve nüfuzlarını daha sonra Medya adıyla anılacak olan bölgenin tamamına yaymışlardı. Bu sırada "Manayi" (Mannai) adı verilen ve dilleri hakkında her hangi bir bilgi bulunmayan halk; Urumiye Gölünün güneydoğusundaki küçük bir bölgeyi işgal etti. Öyle anlaşılıyor ki, adı geçen gölün güneybatısındaki Narsevas (Parsuas) topraklarını o sıralarda Parsivi (Parsloi) (Persayi-Persai değil) halkının elinde bulunuyordu. Sözü edilen halkı ise, Part (Pathian) döneminde, Caksart-Yaksarat[121] bölgesinin doğu tarafında ikamet ediyorlardı. İlk defa ortaya çıkan bu siyasal etkenler; daha sonraları daha büyük halkların ve kavimlerin göçlerine başlangıç oluşturdu. Gerçek şu ki, Sisiler (Seythians); m.ö.7. yüzyıldan itibaren Asurluların ülkelerine yönelik talan ve yağma amaçlı saldırılar düzenlemişlerdir. Sonunda Asurlular; Esarhadden-İserhaden zamanında onlarla dostluk ve iyi komşuluk antlaşması imzalamak zorunda kalmışlardır ve bu sayede yedinci yüzyıla kadar ülkelerini koruyabilmişlerdir. Ancak m.ö.625 yılında Babil'de krallığını ve bağımsızlığını ilan eden kral Nebopolaser (Nahopolassor)[122] Medlerle ve Asurluların düşmanı bulunan bu Sisilerle ittifak kurdu ve bu gelişmeler; m.ö.616 yılında savaşların patlak vermesine neden oldu. Bu savaşların sonunda Asur Devleti nihai olarak ortadan kaldırıldı ve büyük Ninova kenti m.ö.612 yılında yerle bir edildi.

Gerek Asur Devleti'nin yıkılışı sürecinde ve gerekse bu tarihten

---

121 Ya da Baksart, Türkistan'da Ceyhun Nehrine yakın bir bölge.

122 Bu adam, Asur devleti tarafından Babil'e vali olarak atanmıştı. Merkezi hükümetin zayıfladığını, kötü yönetimin egemen olduğunu görünce, bu fırsatı değerlendirerek bağımsızlığını ilan etti. Bununla da kalmayıp ülkenin düşmanlarıyla da bir takım antlaşmalar imzaladı.

önceki olaylarla ilgili olarak birkaç kez Kürt isminden söz edilir.[123] Özellikle Xenophone m.ö.401 yılında On Binlerin Dönüşü bağlamında onlardan söz eder. Bu iki dönem arasında en az iki yüz yıl vardır ki, bu da doğrusu az bir süre değildir. Ancak Kürdistan tarihi üzerinde aktif bir etkisi olmak durumunda olan biricik tarihi kanıtlar ve özellikle İranlı Axmenilerin[124] (Achaemenia) geride bıraktıkları yazıtlar; Kürtlerin kökeni ve menşei hakkında açık bir şey söylemiyorlar.

Bir araştırmacı, Kürtlerin aslını ve tarihini araştırırken yerli halkla birlikte Kürdistan'ın dağlarında ve ovalarında yaşayan Kürtlerin, Ermenilerin, Asurluların ve Türkmenlerin durumunu hiç bir zaman aklından çıkarmamalıdır ve önemli olan; bu halkların kan bağı açısından araştırılması değildir. Asıl önemli olan; dil açısından araştırılmalarıdır. Bu durumda hiç kuşkusuz, Xenophone'un da sözünü ettiği gibi, Kardokhilerin (Kardouchoi) Kürt halkından ibaret oldukları anlaşılır ve sürekli olarak ulusal özgürlük için mücadele içinde olmuşlardır. Çünkü dilleri diğer dillerden ayrı ve sırf kendilerine özgüydü.

Son yüzyılda, bilgin ve araştırmacıların Kürtçe'ye ilişkin bakışlarında büyük değişiklikler meydana geldi. Görüşlerine güvenilen bu araştırmacı bilginlere göre Kürtçe; Farsça'dan türemiş veya Farsça'dan bozma bir dil değildir. Tam tersine Kürtçe, çok eskilere dayanan bağımsız bir gelişme sürecinden geçmiş tamamen bağımsız bir dildir. Çünkü Kürtçe, Dara'nın (Darius) ünlü yazıtlarının yazıldığı Farsça'dan daha eskidir. Eğer bu doğruysa, bu durumda doğal olarak tarih bilginlerinin şunları söylemeleri gerekir: Kürtçe m.ö.6. yüzyılda mevcuttu ve bağımsız, kendi kendine yeterli ayrı bir dil olduğu gibi, Kürt halkı da Hind-İrani bir kavimdir. Medlerin Medya'ya, Farsların da Fars'a geldikleri bir dönemde onlar da Kürdistan'a gelmişlerdir. Bu beyanlardan çıkan sonuç: Kürtlerin Kürdistan'a geldikleri tarih yaklaşık olarak m.ö.650 yıllarından önceye rastlar. Çünkü bu tarihten öncesine ilişkin Asur kayıtları bu

---

[123] Mr. Hall, *Eski Yakın Doğu Tarihi* adlı eserinin 511. sayfasında şunları söylüyor: Son Asur Kralı Asurnapal, Mani kralını hizaya getirmek amacıyla bir saldırıya geçti. Ancak Kürtlerin kahramanlıkları ve cesaretleri karşısında m.ö.626 yılında gerilemek zorunda kaldı.

[124] Bunlar, eski İran krallarından ikinci tabaka olan Kiyanilerdir. (Arapça'ya çeviren).

konuyla ilgili olarak herhangi bir bilgi vermemektedir.[125]

Şu da bir gerçektir ki, Hind-Avrupa ailesine mensup bir diğer halk olan Ermenilerin Ermenistan'a gelişleri de az önce işaret ettiğimiz göçlerin gerçekleştiği döneme rastlar ve unutmayalım ki, yukarıdaki; "Dil Teorisi"ne dayanan bir görüştür. Evet, Kürtçe'nin bozuk ve karışık bir Farsça olduğunu savunanlar; şunu kesin olarak bilsinler ki, bilimsel araştırmalar ve tarihsel belgeler görüşlerinin tam aksini göstermektedir.

Hem Urartu bölgesinin yerli halkı ile Kürtler arasında bir takım ilişkilerin olduğuna ilişkin teoriyi kanıtlama imkanı olmamakla beraber, Kürt halkının eskiden beri Kürdistan'a gelip yerleşen tüm halkları temsil ettiğine ilişkin teori, gerçekten güçlü bir teoridir.

3-Benim Görüşüm

Bundan önceki iki maddede ünlü iki bilim adamının; Kürtlerin kökeni ve Kürdistan'la ilgili görüş ve değerlendirmelerine yer verdik. Buradaki üçüncü maddede ise, kendi özel etütlerimin sonucu geniş bir şekilde okuyucuya sunmayı uygun görüyorum.

Kendi ulusunun veya bir başka ulusun tarihini araştıran bir kimse; her şeyden önce, söz konusu kavmin anayurdunu ve ilk kökenini araştırmak zorundadır. Ancak yoluna çeşitli zorlukların ve engellerin çıkacağı da bir gerçektir. Çünkü kişinin elde edeceği doğru, kesintisiz ve uyumlu bilgiler çok azdır. Aslında arkeologların ve tarihçilerin bu güne kadar yaptıkları araştırmalar; bu noktaları tam olarak açıklığa kavuşturmuş değildir. Ayrıca ulusal tarih yazılırken zorunlu olarak üç etkene dayanılacaktır: Kan, dil ve vatan... Bu tespit; bazı doğubilimcilerinin görüşüdür. Ne var ki, bu üç etken herhangi bir köken bağlamında bir araya gelmeyebiliyor olsa da yine bunlar arasında en güçlü ve en belirgin olanı "dil" etkenidir.

Örneğin m.ö.2225 yılında Arap Yarımadasından Sami kökenli bir topluluk Akadların ülkesini istila ediyor ve orada ilk devletlerini kuruyorlar. Sırf bu eski kavmin Arap Yarımadasından gelmesi

---

[125] Mr. Hall, *Eski Yakın Doğu Tarihi* adlı eserinin 456. sayfasında şunları söylüyor: Asur kralı, III. Adad-Nirari m.ö.812 yılında kuzeydeki Kürt aşiretlerini hizaya getirmek için bir saldırı gerçekleştirdi. Asur kayıtları tarafından desteklenen bu tarihsel belgeler, Kürt halkının m.ö.650 tarihinden çok eski bir dönemden itibaren Kürdistan'da yaşadığını göstermektedir.

ve Sami kökenli olması dolayısıyla Araplar, kendilerinin bu Samilerin soyundan geldiklerini sanıyorlar. Bu kurala göre, Arap halkının kökeni ile, eski Sami soyundan gelen ve Babil ülkesini istila edip orada ilk Akad devletini kuran ve Arap Yarımadasından gelen Samilerden önce buralara yerleşen Akadlar arasında bir bağlantının olması uzak bir ihtimal değildir.

Öte yandan Türklerin çok eski kökenlerini, sırf bazı dil benzerliklerinden dolayı, Çin'in kuzeyinde Orhun Nehrinin sahillerine yerleşen Şang Yung sülalesinden gelen Hunlara (veya Kunlara) dayandırırlar. Bu durumda, Türk halkının ilk ortaya çıkışının m.ö.28. yüzyıl olması gerekir.

Biz de onların mantığıyla meseleye yaklaşıyor ve diyoruz ki: Kürdistan; insanlığın ikinci anayurdudur. Tarihsel gelişmeler doğrultusunda, topluluklar oradan dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Tarihin başlangıcında, burada Zagros Dağları halkları yaşıyordu. Bunlar; Lulu, Guti-Cuti, Kasi, Khaldi-Kaldi, Subari-Hurri halklarıydı. Bir de Kürdistan'ın güneydoğusunun uç bölgesinde Elami halkı yaşıyordu. İşte bu nedenle bir takım dilsel ilişkiler ve benzerliklerden hareketle, bazı doğubilimciler; bu halkların Kafkas sülalesinden geldiklerini ileri sürmüşlerdir.

Şimdi Elami halkını bir yana bırakacak olursak bu halkların tümünün bu günkü Kürt halkının çok eski ataları olduklarını söyleyebiliriz. Asurlular zamanının ilk dönemleri ile Sümerlerin ve Akadların dönemlerinde büyük siyasal olaylar meydana gelmişlerdir.

Öyle anlaşılıyor ki, Ari (Hind-Avrupa) ırkının önce Zagros Dağlarına, ardından doğusuna ve batısına doğru başlayan bu göçlerin m.ö.10. ve 9. yüzyıllarda başladığı sanılıyor.[126] Zagros Dağlarının ve Kürdistan'ın asıl halkından geriye kalan kısımları etkisi altına alarak onların da topyekün Arileşmelerine yol açmıştır. Topluluklar ve halklar halinde gelen bu yeni Ari göçmen halklarının en büyüğü ve en güçlüsü Medlerdi. Bunlar başlangıçta Urumiye Gölünün doğusuna yerleştiler. Bunları Pars, Manay, Parsivi, Parth ve Kardşoy gibi diğer Ari halklar izledi. Öyle anlaşılıyor ki, bu saydığımız toplulukların sonuncusu, yani Kardşoyilerin -Ksenefon'un tespitine göre m.ö.401- göç ettikleri tarih m.ö.7. kadar dayanır. (Sr. Sidney Smith)

---

[126] Curzon *İran* adlı seyahatnamesinde, bu göçün m.ö.20. yüzyılda gerçekleşmiş olması ihtimali son derece güçlüdür, demektedir.

Durum böyle olduğuna göre, bazı tarih bilginlerinin söyledikleri gibi, şöyle söylememiz bir zorunluluk oluyor: Kürt ulusunun ilk menşei ve kökeni ile, ilk tabaka -yani, ilk Zagros Halkları- arasında sağlam ilişkiler, bağlantılar vardı. Şu halde, Kürtlerin menşeini ve kökenlerini araştıran bir araştırmacı öncelikle, sözünü ettiğimiz eski halkların ve köklerinin birinci ve ikinci tabakalarını araştırması gerekir.

A- İlk tabaka, Zagros Halkları

1- Lulu veya Lulubumlar

Bu halkın Zehav, Şehrezor ve Süleymaniye bölgesinde yaşadıkları görülmüş ise de bu bölgeye ne zaman geldikleri bilinmiyor; ancak daha sonra Guti halkıyla kaynaşarak şimdiki Süleymaniye civarında yaşadıkları bir gerçek. Ayrıca Halman bölgesini de istila etmişlerdir.[127] Nitekim Kerkük bölgesinde ortaya çıkan bazı tarihi eserler ve diğer bir kısım belgeler[128]; Akad kralı Naramsin zamanında yazılmış olan bir kitabedir ve bu kitabe o halkla ilgili dikkat çeken bilgiler içermektedir. (Bu belgelerle ilgili ayrıntılı açıklamalara kitabımızın ikinci cildinin önsözünde yer vereceğiz.) İki toplumun dilleri arasındaki bazı benzerlikler ve işaretlerden yola çıkılarak m.ö.19. ve 18. yüzyıldaki bazı Asur Krallarının Lulu halkından oldukları sonucuna varılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu halkın bir kısmı da Suriye'de yaşıyordu.[129]

Nitekim m.ö.13. yüzyılın başlarından itibaren, Asur orduları ile Lulu halkı arasındaki ilişki ortaya çıkmıştır ve bu ilişkiler sayesinde Asurlulardan kalma birçok belge ve bulgularda bu halktan ve yurtlarından genişçe söz edilmektedir.

Lulularla ilgili belge ve bulgular üzerindeki araştırmalarıyla tanınan doğubilimci Hüsing'in görüşüne göre bu halkın dili Elami dillerine benziyordu. Bununla beraber Lulu halkının dili ile, Huri

---

127 Tarihi Hilvan kenti.

128 Bu belgeler şunlardan ibarettir:

a-Bu kitabeyi Major Edmonds Karadağ bölgesindeki Gaver-Caver boğazında bulmuş ve bulduğu bu kitabe ile ilgili olarak Coğrafya gazetesi olan *Ciyoğrafik-Jurnal*'de bir makale yayınlamıştır.

b- Luluların kralı Aninu-Banini zamanından kaldığı anlaşılan ve üzerinde resimler bulunan kayalar, ki Zehav bölgesinde bu kayalar rastlanmıştır. Birinci belgenin tarihi m.ö.37 asra, ikincisinin de m.ö.28 asra kadar dayanıyor.

129 Speiser, *Mezopotamya Halkları.*

halkının dilinde bazı benzer ifadeler ve kelimeler bulunuyordu.[130] (Speiser)

Asur Kralı 2. Asurnaserpal döneminden kalan değişik belge ve bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla Lulu ülkesi uygarlık ve bayındırlık bakımından büyük bir ilerleme kaydettiği gibi, halkı da çeşitli sanat dallarında bayağı ileri gitmişlerdi. Öyle ki Asur Kralı, bu ülkenin birçok sanatçı ve ustasını Asur ülkesine getirmişti. (A. T. Olmstead) İşte Prof. Speiser; Luluların bu günkü Lorların ataları olduğu kanaatindedir.

2- Guti-Cuti-Cudi

Bu topluluk; Zagros Halkları arasında yer alan ünlü bir halktır. M.ö.2649 tarihinde bir ara Sümer ve Akad ülkelerini istila ettiler ve egemenlikleri 125 yıl 40 gün devam etti. Onun için Nipur bölgesinde ortaya çıkarılan krallar sütunu üzerinde Gutilerin yirmi bir kralının adının yazılı olduğunu görüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, Guti Devleti; Eriha'daki başkentini bırakıp Akad ve Sümerlerin ülkelerine sömürgeciler olarak egemen olmuşlardır.[131] Aynı şekilde güçlü Lagaş (Lagash) kralları da Gutilerin Tirigan denilen son kralına boyun eğmek zorunda kalmışlardı.[132]

Prof. Speiser şunları söylüyor: "İsimlerin ve sıfatların benzerliği Guti ırkının Sümer ülkesine çok eski hükümetler döneminde girmeye başladıklarını göstermektedir. Gutilerin bu ülkedeki etkinlikleri ve nüfuzları güçlenince Sümerlerin Ülkesini de işgal ettiler. Aynı şekilde m.ö.2600 senesine rastlayan Kral Gudi zamanında Lagaş Devletinin gerçekleştirdiği ünlü ilerleme ve uyanış; büyük ölçüde Guti Devletinin etkinlik dönemine denk düşüyor ve hiç kuşkusuz, bu bir tesadüf değildir."[133]

M.ö.2524 (26. yüzyıl) tarihinde Ur kralı; Guti ırkının Akad ülkesi üzerindeki egemenliğine son verdi ve bu ırkın aşiretleri Zagros

---

[130] Daha önce Hurilerin veya Khurilerin Subaru halkının batı kısmını oluşturduklarını belirtmiştik.

[131] *Eski Tarih*, c. 1/423, Cambridge.

[132] *Eski Yakın Doğu Tarihi*, adlı eserin yazarı Mr. Hall, kitabının 210. sayfasında eski krallar sütunundan sözederken şunları söylüyor: Kral Annatum; Gutilerin ilk kralıdır. Bu kral m.ö.31. yüzyılda Elamilerle savaştı. 28. yüzyılda kralları Annu-Banini idi. Gutiler Akad ülkesini işgal ettiler. Lagaş kralı Gudi Patis de Gutiler zamanında yaşıyordu; hatta kendisi de Guti asıllı biriydi. Zaten Patis kelimesi Sümerce'de kral demektir.

[133] Prof. Speiser, *Mezopotamya Halkları*, 99.

Dağlarına dönmek, oraya sığınmak zorunda kaldılar. M.ö.18. yüzyılın ortalarında Kasay aşiretleri Babil Ülkesine saldırıp talan edince, beraberlerinde Guti aşiretleri de bulunuyordu. Ancak Bu tarihten başlayarak Asur Devletinin kuruluşuna kadar olan zaman zarfında Gutilerden söz eden bir belgeye rastlamıyoruz. M.ö.13. yüzyıla kadar, Asur Devletinin bir gücü ve etkinliği yoktu. Dolayısıyla, Zagros Dağlarına sığınan komşularıyla sürtüşecek veya ülkelerini işgal edecek durumda değildiler. Kaldı ki, Gutilerin ve Lulların desteğine ve himayesine muhtaçtılar.

Bununla birlikte daha sonra Asur kralı I. Şalmaneser, Guti halkıyla karşı karşıya geldi ve selefinden çok daha fazla onlarla savaşa girdi. Bu güne kadar ortaya çıkarılan ve tarihi belgelerde sözü edilen bu kralın dönemine kadar uzanan Asur kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla, Guti aşiretleri çok zorlu ve sert idiler ve bu halkın yurdunun sınırları Urartu-Ermeniye'den başlayarak batıya doğru Kimukhi-Turabdin'e kadar uzanıyordu.

Dolayısıyla Asur krallardan kalan antik eserlerden ve ilgili ifade ve beyanlardan anlaşılan özet şudur: Zagros dağlarının merkezi; "Guti-Kuti ve Cuti" halkının milli vatanı idi.

Şimdi de "Guti" kelimesi ile "Kurti" kelimesi arasındaki ilişkiyi görelim: Son zamanlarda keşfedilen ve tarihi Asur kralı "Tukuliti-İnurta" dönemine kadar giden ve tek bir vakıayı anlatan iki antik eserlerden birinin üzerinde "Guti-Cuti"; diğerinin üzerinde ise, "Kurti" kelimesi yazılıdır. Bu durum ise, bu her iki kelimenin aynı halk için kullanıldığını; ya da "Gurti-Kurhi" kelimesi "Guti" halkının büyük çoğunluğu için kullanıldığını gösteriyor.

Nitekim doğubilimcilerin çoğu; aralarında büyük telaffuz benzerliği bulunan "Kurtiwi-Kurtioi" ve "Kurti" kelimelerini çok etraflıca araştırmışlar. Mesela "er-Rabitah el-Luxewiye li-Lafzi Kurd"[134] kitabının yazarı: Kürdistan'daki halkın kökenini araştırmak için bu "Kurtiwi" kelimesi çok önem taşır, der. Sonra da doğubilimci Driver görüşünü özetleyerek şöyle der: Karda, Kardukhi, Kurtokhi, Khurdi, Kardak, Sirti, Kirti, Khurdyayi, Khurdoeni, Kardu, Karda, Kardaviye, Kardaye, Kartavaye, ya da Kurdaya... kelimelerinin hepsi -ağızdan çıkışları ve ses tonları değişik de olsa ve uyumlu değilse de- bir tek kökten geldiklerini göstermektedir. İşte bu bağlamda bu doğubilimci; bugün var olan Kürt halkının aslını

134 Öyle anlaşılıyor ki, bu kitabın yazarı Doğubilimci "Driver"dir. (Arapça'ya çeviren).

Xenophone'un anlattığı Karduhoy halkına ve Sümerler döneminde mevcut olan Kardayi halkına bağlıyor. Ayrıca "Ur" hükümetinin üçüncü dönemindeki rivayetlerin birinde "Karda" kelimesi halkalardan birinin adı idi.[135]

İşte bütün bu verilerden kesinlikle anlaşılıyor ki, eski Kurtiwi kelimesi ile mevcut Kürt kelimesi arasında ciddi ve güçlü bir ilişki vardır ve ortak kelime durumunda olan "Kurdoeni" ile "Kardukhi" kelimelerinin coğrafik tarifleri; "Kurtiyo" kelimesine özel eski antik eserlerin içeriklerine tıpa tıp uymaktadır. Hatta tarihçilerden dikkatli olan büyük bir bölümü; bütün bu sayılan kelimelerin hepsi; bir tek "nesne"yi gösteren ortak kelimelerdir demişler. Ama buna rağmen -Kurti ile Guti arasındaki farklılığın imkansız olduğuna bakarak- diyebiliriz ki, bugünkü mevcut Kürdistan halkı içinde o bahsedilen "Guti" halkının da akaraba ve torunları vardır.

Dr. Speiser "*Mezopotamya Halkları* s. 117" adlı kitabında diyor ki: Şu anda Kürt adıyla bilinen ve yaşayan oymak ve aşiretler; şimdi iddia edildiği kadar hiç bir zaman Kafkas oldukları iddia edilmemiştir. Evet, bu "Kürt" kabile ve aşiretler arasında karakter, örfadet, lehçe ve Lugat bakımından farklılıklar vardır: Mesela "Süleymaniye" halkı; kendi halkından olan ve Behdinan'da [136] oturan insanlarla çok rahat bir şekilde anlaşamadığı gibi, tarihlerden anlaşıldığı kadarıyla şu anda bile mevcut Kürtler arasında bir kısım Sami, Ari ve bazı Ermeni cemaatler yaşamaktadır. Dolayısıyla kesin bir şekilde bütün Kürtlerin bir tek kökenden geldiklerini söylemek imkansızdır. Hem Kürdistan'ın asıl yerleşik halklarının; bir kaç unsurdan meydana geldiği izahtan varestedir. Çünkü Kürtler; kendi öz bölgelerinde ve dağlarında tarihin ilk dönemlerinde göçebe olan Asur ve Aramilerle birlikte yaşıyorlardı. Öte yandan, Ariler bu bölgeleri ele geçirdikten sonra bazı İranlı gruplar da buralara gelip yaşayan halklara karıştılar. Bu anlattığımız tez; şu anda bu yerlerdeki Kürt Dilinin doğal ve sosyal olan çalışmalarına dayanmaktadır.

---

135 Bu bilgiyi içeren antika eserin tarihi m.ö.24. asırın başılarındaki Lagaş kralı Arada-Nanar dönemine dayanmaktadır. Aynı zamanda Karda halkının adı olarak bilinen bu kelimeyi; "Kardaka" olarak da okumak gayet normaldır.

136 Bu yer, aslında Hakkari sancağına bağlı bir yerdir ve kelimenin asıl doğru talaffuzu Bahauddinan'dır ve *Şerefname* adlı eserde temas edildiği gibi yerli Kürt Emirlerden birinin adını simgeler.

Bununla beraber yine de Kürtler arasında Zagros halklarının soyundan olan bazı eski kalıntıların varlığı inkar edilemez. İşte bu açıklamalardan ve sözlük çalışmalarından anlaşılıyor ki, Kürt halkı; Zagros halklarının büyük bir kısmını teşkil ediyor ve her ne kadar tarihin pek çok dönemlerinde defalarca yabancıların yıkıcı saldırı ve işgallerine uğramış olsalar da, sıkıştırıldıkları ve durumları kötüye gittiği her defasında köy ve kasabalarından kaçıp yüksek dağ başlarına, yaylara ve başka bölgelere sığınışlar. Ancak ecnebilerin sel halinde gelen ve her şeyi yıkıp yakan saldırılarından ve savaşlarından sonra -şimdi olduğu gibi- yine asıl vatanlarına dönüp memleketlerini yeniden inşa etmeye ve halklarını müreffeh kılmaya başlamışlar.

3- Kasay-Kusi-Kuşu-Kasitler (Kassites)

Bu isim; Zagros halklarından bir kısmın adıdır. Başlangıçta bu halk Kirmanşan-Kirmanşah-Karamsin bölgesine yerleşmiş ise de bu bölgeye geliş tarihi bilinmemektedir. Aslında bunlar da diğer Zagros halkları gibi bölgenin yerli halkıdırlar ve Sami, ya da Hami kökenli göçmenler değildirler. Bir zaman sonra, yavaş yavaş Zagros Dağlarına doğru çekilmişler ve oraları yurt edinmişler. Sonra Babil'in doğusuna, yani Dicle'nin sol yakasına yönelip orada çiftçilik ve ziraatla uğraşmaya başlamışlar. İşte bu halka, Akadlar "Kaşu" adını verdikleri gibi; Kitab-ı Mukaddes'te de bunlardan "Kuş" diye söz edilir.

M.ö.18. yüzyılda bu Kasiler, Babil'i istila ettiler ve Sümer ile Akad ülkesinde "Karduniyaş" adında bir devlet kurdular. Bu devlet yaklaşık olarak altı asır yaşadı ki buralarda kurulan hiç bir devlet daha önce bu kadar yaşamamıştı. Devletin yıkılışından sonra, Kasi aşiretleri Zagros Dağlarına, şimdiki Loristan'a geri döndüler. Çünkü m.ö.7. yüzyılının başlarında Senaherib; Kasilerin ülkesine saldırmıştı. Onlar da bu saldırıya karşı sert cevap vererek çok şiddetli savaşlar gerçekleştirmişlerdi.

Ahameniş devleti zamanında, sözünü ettiğimiz Kasay aşiretleri ile adı geçen İran devleti arasında sağlam ilişkiler kuruldu. Bu aşiretler; her sene ünlü Babil-Ekbatan yolunun geçiş ücreti olarak İran devletinden yüklü bir haraç alırlardı. Büyük İskender[137] de

137 Şimdiki Hemedan yakınlarında bulunan eski bir kent.

bunlarla savaştığı gibi, Romalı komutan Antifonos da Kasay aşiretlerinin bölgesine uğramış ve bu aşiretin toprakları içinde bulunan "Pel-i Teng Gelu"[138] boğazından geçmiştir. Kısacası, bu halkın miladın başlarına kadar bugün Loristan denilen bölgede yaşadığına kuşku yoktur ve öyle anlaşılıyor ki, onlar bu günkü Lorların atalarıdır. Ayrıca Kasi halkının güney kısmına uzun bir süre Elamlar de egemen olmuşlar.[139]

4- Khaldi-Urartu

Bu halkın; bilinmeyen bir zaman diliminde Küçük Asya'nın doğusundan Van Gölü bölgesine geldiği sanılmaktadır. Asur rivayetlerinden, özellikle Asur kralı 2. Sargon'un savaşlarıyla ilgili yerel bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu (Haldi) devletinin sınırları bir zamanlar kuzeyden Kafkasya'daki Gökçe gölü ve Aleksandrpol kentine; batıda Fırat nehrine; güneyde Revanduz ve Zap suyunun kaynaklarına ve doğuda Urumiye gölüne kadar uzanıyordu ve bunlar başka bir dönemde Suriye'nin kuzeyine de egemen olmuşlardı. Bu devletin başkenti "Tuspasi-Van" kentiydi ve kentin; Xaldi (Urartu) kralı I. Sarduris tarafından m.ö.840 yılında kurulduğu sanılıyor.

Son olarak bu devletin bağımsızlığı m.ö.7. yüzyılın sonlarında, Med egemenliğinin yayılması ve nüfuzlarının etkin hale gelmesi sonucu ortadan kalktı ve uzun bir süre Med egemenliğine boyun eğdiler. Daha sonra, Xaldilerin (Urartuların) ülkelerinin batısını yurt edinen Ermenilerin ortaya çıkmaları ile birlikte, devletleri nihai olarak ortadan kalktı.[140]

5- Subari

Bu isme ilk kez Logal-Anni-Mondo devletinin egemenliği döneminden kalma bir kitabenin üzerinde rastlandı. Bu devlet m.ö.30. yüzyılda kurulmuştu ve isminin telaffuzu "Subir" şeklindedir. Naramsin döneminden kalma tarihi eserlerde ise, bu ismin "Subartim" şeklinde yazıldığını görüyoruz. Yani bu isim; coğrafi bir ifade idi ve Elam ülkesinin batı sınırından Amanos dağlarına kadar uza-

---

138 Bu kelime Kürtçe'de, darboğaz köprüsü anlamına gelir. (Arapça'ya çeviren).

139 Bkz. Bu eserimizin 1. cildinin üçüncü bölümüne.

140 Cambriedge, *Eski Tarih*, c. 3.

nan bir bölgeyi tanımlıyordu.[141] Sonra bu coğrafi terim, bir insan topluluğu için kullanılmaya başladı ve Hammurabi bu ismi, tam bağımsız ve ayrı bir hayat yaşayan bir topluluğa ad olarak kullanırdı. Bu kelime, Asur belge ve bulgularında "Subaru" şeklinde yazılmıştır. Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Bu isim altında Mezopotamya, Suriye ve Küçük Asya'da bir halk yaşıyordu. (Mezopotamya Halkları: Speiser) Ayrıca Mezopotamya'da yaşayan halkın büyük bir kısmının, yani Hurilerin Subaru ismiyle de anılmış olmaları ihtimal dahilindedir.

Subaru halkı, Asur ordularıyla uzun süre savaştılar ve Asurluların son dönemlerinde Subaru ismi ortadan kalktı, onun yerine başka bir halkın ismi ön plana çıktı. Bu halk "Nayiri" adıyla biliniyordu. Bu Nayiri halkının da Subaru halkının büyük bir kısmının adı olduğu ve diğer kısımları da temsil ettiği uzak bir ihtimal değildir. Şimdiki Şemdinan'da[142] bulunan Nehri bölgesinde hala Nayiri halkından ve onların soyundan kalma tarihsel eserler gözlemlenebilmektedir.

Sr. L. W. King ve diğer doğubilimciler şunu söylüyorlar: "Mitani; Kasi halkının bir kısmına verilen addır." Ancak Prof. Speiser Mitanilerin Kasilerin değil; Subaru halkının bir kısmı olduğunu vurgulamaktadır. Mitaniler orta Fırat bölgesine yerleştiler (Mezopotamya'da Habur çayı ile Belc arasındaki bölge) ve m.ö.1. bin yılın ikinci yarısında güçlü bir devlet kurdukları gibi, bu halkın kendine özgü ayrı bir de dili vardı.

B- İkinci Tabaka

Medler ve onlara bağlı halklar

Ünlü tarihçiler J. H. Robinos ve J. H. Breasted'in[143] görüşüne göre bu halklar birbirlerine komşu ve soy bakımından birbirlerine yakındılar ve bunlara aynı zamanda Ariler adı da verilirdi ki, bununla Hind-Avrupa ailesine mensup halklar kastedilir. Bunlar; m.ö.2500 tarihlerinde Kazvin Denizinin doğu ve kuzey doğu bölgelerinde yaşıyorlardı. Bu halkların bir kısım ziraat ve çiftçilikle uğ-

---

141 Küçük Asya'da, Fırat Nehrinin batısında İskenderun ve Adana kentleri arasında kalan bölgede bulunan dağlara verilen ad. 3. bölüme bakınız. (Arapça'ya çeviren).

142 Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalan Hakkari Vilayetine bağlı bir belde. Ünlü Kürt yurtseveri, devrimci ve alim merhum Şeyh Ubeydullah'ın memleketidir.

143 *Eski Çağlar ve Genel Avrupa Tarihi*, Boston h. 1343/m. 1924, adlı eserlerin yazarı.

raşırken aslında hepsi taş devrini yaşıyordu. Yalnızca az bir kısmı maden devrine geçebilmişti. Sözünü ettiğimiz bu halklar ve kavimler koyun ve keçi beslemelerine rağmen bir ölçüde kalkınmış ve atları evcilleştirmişlerdi; fakat yazıyı bilmiyorlardı.[144] Daha sonra bu Ari aşiretlerin bir kısmı[145] Hindistan'a göç edip orada arkalarında Sanskrit dili ile *Vedalar* adında bize kutsal bir kitap bıraktılar.[146] Bu kitap onların ilk hayatları ve başlarından geçen tarihsel dönemlerle ilgili son derece önemli bilgileri içermektedir. Ari kökenli bu aşiretlerin geriye kalan kısmı ise, Güneydoğu taraflarına yönelerek Dicle ve Fırat vadisine yerleştiler. Mad-Med ve Pars-Parsay halkları bu son kısmın en güçlü halklarıydılar.

1-Mad-Medes

Daha önce de geçtiği gibi şöyle demiştik: Bu halk; Hindu-Avrupa, yani Ari halklardandır ve m.ö.19. yüzyılda -ya da daha sonra- Kazvin (Hazar) denizinin kuzeyinden (Bahtiyarilerin ülkesinden) İran steplerinin, yani "Midya" memleketinin kuzey batısına göç etmişler ve yavaş yavaş komşularının bölgelerini ele geçirmişler; zamanla (Mani, Sis, Kimmeri gibi) başka milletler de aralarına katılıp kaynaşmışlar. Nitekim Asur antikleri ve resmi belgeleri; m.ö.9. ve 8. yüzyılın tarihlerini ele aldıklarında bu halkın buralara göç ettiklerinden bahsederler ki Asurlular bu insanlar için"Amada-Mada" adını kullanmışlar. Ancak bu halk; m.ö.8. asrın sonlarında bağımsız bir devlet kurdu ve kendisine hem yakın, hem de soy bakımından komşu olan İran'ın güneybatısındaki Parsay halkını egemenliği altına aldı, ardın da Akbatan[147] şehrini kurup hükümeti

144 Breasted, s. 171 ve sonrası.

145 *Eski Çağlar ve Genel Avrupa Tarihi* kitabının yazarı, 135. sayfada şunları söylüyor: Hind-Avrupa halklarına Ari isminin verilmesi, galat-ı meşhura (dile mal olmuş yanlışlıklar) türündendir. Üstelik bu yanlışlık şu ana kadar yaygın olarak da kullanılmaktadır. Doğrusu İran ve İrani kelimelerinin de kökünü oluşturan bu ifadenin genel olarak Hind-Avrupa ailesinin içine giren İran ovalarının kabile ve kavimlerinin ismi olarak kullanılmasıdır.

146 Bu Sanskrit dilini Hindistan'a m.ö.12. yüzyılda Avrupalı fatihler götürmüşlerdir. M.ö.III. yüzyılda, *Vedalar* adlı kutsal kitap yazıldı. Böylece daha önce sadece konuşma dili olan Sanskritçe, bundan sonra yazı ve eğitim dili haline geldi. Sanskrit kelimesi, Hindistan'a göç eden Avrupalıların liderinin adı olan "Sacae" kelimesi ile, yazı veya dil anlamına gelen "Kir" yada "Ki-el" kelimesinin bileşiminden meydana gelmiştir. *Kürdistan Sorunu ve Türkler*, s. 23.

147 Ya da "Hekmetan", yani eski Hemedan.

için başkent yaptı. Aslında bu halk ile Asur hükümetinin ilk karşılaştıkları tarih; m.ö.835 yılında Şalmaneser zamanında olmuştur. Çünkü Asurların hükümeti son buluncaya kadar bu Madilerle sürekli bir çekişme ve düşmanlık içinde idiler.[148]

Buna bağlı olarak Prof. Says (Sayce) şunu anlatmakta: Med halkı Kürt aşiretlerinde oluşmaktaydı; Asur bölgesinin doğusunda ikamet ediyordu ve yaşadıkları bölgenin sınırları Kazvin denizinin güneyine kadar uzanırdı, yani bu halkın büyük çoğunluğu dil ve edebiyat olarak "Hindu-Avrupa" soyağacından bir dal idi; fakat kan ve ırk olarak Ari idiler.[149] Ayrıca bazı doğubilimci ve uzmanlara göre: Medlerin dili; bugünkü Kürtlerin dili ile aynı idi, ya da en azından temelini teşkil ediyordu.[150]

Tarih bilginleri şunu da ifade diyorlar: Med hükümetinin sona ermesi ve egemenliğinin ortadan kalkmasından sonra bu Med halkının çoğu; hem maddi, hem de edebi olarak Pars (Fars) halkından çok etkilendiği ve aralarına karıştığı gibi; Medlerin diğer kısmı da Kürtlerle ciddi ilişki içinde oldukları ve komşulukları sebebiyle bütünüyle Kürtlerin içine karışıp eridiler. Böylece Pars halkı da tam bir temsil durumunda olan Fars ve Kürt halkları içinde eriyip yok oldular. Zaten hiç gizli bir şey değildir ki, bugünkü Fars ve Kürtlerin belirgin yakınlıkları; ayrı ayrı olan iki Ari halkını, yani kendi içlerinde Parsiler ve Medleri de temsil etmelerinin ortak paydasından ileri geliyor.[151] Ayrıca Sr. Wilson "*Mezopotamya 1917-1920*, s. 127" adlı değerli kitabında Kürtlerin; Medlerin torunları olduklarını kaydeder.

Özet olarak: Hem bu görüşe dayanarak hem de Med halkının ülkesini ve dilini göz önünde bulundurduğumuzda açıkça anlaşılıyor ki bu Med halkı; ikinci tabakadan Kürtlerin yakın dedesidir.

2- Nayri-Nairi

Son göçlerden önce bu halk Kürdistan'da yaşıyordu. Evet, her ne kadar eski Asur kayıtlarında bu halkın isminin zikredilmediği doğru ise de; ancak Asur egemenliği kapsamında bunlardan söz edilmiştir. Büyük bir ihtimalle bu aşiret; eski Subaru ve Guti halk-

148 Daha fazla ayrıntı için bkz: 2. cilt.

149 *The Historian History of The World,* c. 2.

150 Farsça olan *Eski İran Tarihi* kitabı, Müşiru'd Devle, s. 57.

151 *Kürdistan Sorunu ve Türkler*, s. 12.

larının bir kısmını içine aldı, sonra da zaman ilerledikçe bütün bu iki halkı içinde barındırarak tarih boyunca onları da temsil ederek Subaru ve Guti kelimeleri yerine Nayri kelimesi kullanılmaya başlandı. Sözünü ettiğimiz bu Nayri halkı savaşçı, mücadeleci ve dirençli bir halktı, onun için de Asurlular uzun bir zaman onlarla savaşmak durumunda kaldılar. Öyle anlaşılıyor ki, Şemdinan (Şemdinli) bölgesinde bulunan Nayri (Nehri) civarında bulunan eski eserler bu halktan kalmıştır. Ünlü araştırmacı Minorsky de bu görüşü savunmuştur. Büyük doğubilimci Toro Danjen 1912 yılında Paris'te yayınlanan ünlü eseri *Sekizinci Savaşın Kral Sargon'un Savaşı ile İlişkisi* adlı eserinde diyor ki: Nayri veya Hubişkeya bölgesi, Botan vadisidir. Nayri memleketinin bu doğu kısmı bağımsız bir devlet kurmuştu.

Bazı doğubilimciler ve tarihçiler de sözünü ettiğimiz bu Nayri halkının; Med devletinin kurulmasından sonra, Med halkına karıştıkları ve birlikte büyük bir topluluk haline geldikleri görüşünü savunmaktadırlar. Major Soane bu bağlamda şunları söyler: M.ö.15. ve 12. yüzyılları kapsayan Gutiler dönemine baktığımız zaman burada Nayri halkına rastlıyoruz. Bunlar Medlerden önce orta Kürdistan'da yaşıyorlardı. Bu halk; etkinliği dönemlerinde büyük bir otoriteye sahipti ve komşu halkların yüreğine korku salmışlardı. Bu halk daha sonra Kürt adını almıştır. Bu dönemde Nayrilerin ülkesinin sınırları Büyük Zap Nehrinin orta havzasından başlayıp bu nehri besleyen kaynaklarına kadar uzanıyordu. Ancak bunların devletlerinin yıkılmasından sonra Medler yavaş yavaş bölgeye gelip yerleştiler.[152]

3- Kardukhiler-Karduchoi

Ksenefon'un m.ö.401 yılında gerçekleşen On Binlerin Dönüşü sırasında karşılaştığı bu aşiretin veya halkın kökeni ile ilgili olarak iki teori ileri sürülmüştür.

Birinci teori: Kardukhi kelimesi ilk katmanın kapsamına giren eski Guti halkının tahrif edilmiş isminden başka bir şey değildir. Zamanla bu ismin yazılış biçimi ve noktalaması; değişik dillerdeki telaffuz farklılığı yüzünden değişikliğe uğramıştır. Nitekim Asur kralı Tukulti-Nirari zamanında bu kelime; "Kuti" ve "Kurti" şeklin-

152 *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli bir Seyahat*, Londra, 1912.

de okunmuştur. Doğubilimci Mr. G. E. Driver'in araştırma incelemelerinden çıkan sonuca göre Lagaş kralı olan Arad-Nanar zamanında yaygın olarak kullanılan "Kurti" ve "Karda" gibi birbirine benzer kelimeler; bugünkü Kürt halkının değişik zamanlardaki adlarından başka bir şey değildirler. Eğer bu görüş doğru ise, bu durumda Kardukhiler tarihin başlangıcında ortaya çıkan ünlü Guti halkının devamıdırlar.

İkinci Teori: Sözünü ettiğimiz bu Kardukhi halkı, (Sr. Sidney Smith'in görüşü gibi) ya Medler ve Farsların gelip yerleştikleri tarihlerde gelip Kürdistan'a yerleşmişlerdir, ya da bundan sonra (m.ö.7. yüzyılın ortalarında) gelmişlerdir ve geldikleri tarihten itibaren peyderpey Kürdistan'daki aşiretleri etkileri altına alarak sonuçta kaynaşmışlardır. Çünkü bu halkın önemli bir kısmının İran steplerine doğru hareket ederek oraya yerleşmiş olması güçlü bir ihtimaldir. Bunun kanıtı, Sasani döneminde İran'da büyük Kürt aşiretlerinin varlığıdır.[153] Sr. Sidney Smith de bunu kabul ediyor ve şunları ekliyor: Bu Kürt aşiretlerinin kendilerine özgü bir dilleri vardı ve Farslardan tamamen bağımsız bir hayat yaşıyorlardı. Çünkü onlar Farslardan daha eskiydiler. (Bkz. İkinci görüş)

Şu durumda birinci teoriye göre Kardukhiler; Zagros halklarının soyundan gelip Sümer ve Akad ülkelerini fetheden eski Gutilerin soyundan gelmişlerdir. İkinci teoriye göre ise, bunlar Medler ve Farslar (Parsi-Parsayi) gibi Ari (Hind-Avrupa) kökenlidirler. Bunun yanında, Kürt ulusunu oluşturan halklar arasında başka taifeler, irili ufaklı topluluklar vardır ve eski kitabelerde bunların isimlerinden zaman zaman söz edilmiştir. Örneğin Üstad A. T. Olmistead şunları söylüyor: Bugün Misuri[154] veya Mizuri adı verilen aşiretin aslı Musri taifesidir ve bunlar şu andaki gibi Kral Senakherib (Sennacherib) zamanında da (m.ö.705-682) Hazar Çayının[155] havzasında otururlardı.[156]

---

153 İslam dini İran'da yayıldığında, İran'ın Kirman, Faris ve Mekran bölgelerinde çok sayıda Kürt bulunuyordu. Tarih kitaplarında ve fetihlerle ilgili rivayetleri içeren eserlerde buna ilişkin birçok örnek bulunmaktadır. el-Ezdi, el-Belazuri ve el-Yakubi buna örnek gösterilebilir. (Arapça'ya çeviren).

154 Irak'ın kuzeyindeki Duhok ve köyleri bu aşiretlerden oluşmaktadır.

155 Yukarı Zap Suyuna, Dicle'ye döküldüğü yere yakın bir yerde dökülen küçük bir nehir.

156 *Asur Tarihi*, s. 332.

Öyle anlaşılıyor ki, Asurlular zamanında bilinen Sirti[157] aşireti Siperdlerden başkası değildir. Sr. Sykes şimdiki Zaho dolaylarında bunların izlerine rastlamıştır. Nitekim Ermeni tarihçilerinin tarihlerinde devlet kuran aşiretlerden söz ederlerken bunlardan bazılarının isimleri şimdiki Müslüman Kürt aşiretlerine benzemektedir. Mamikonyan, Bağeratonyan, Reşdonyan ve Mendikanyan gibi. Bu isimlerle bazı Kürt aşiretlerinin isimleri arasındaki benzerlik ve ilişki gayet açıktır. Mamıkanli, Bağeranli, Reşkotanli, Mendikanli gibi.[158]

Konuyu özetleyecek olursak: Kürtler ister ilk tabakanın, yani Zagros halklarının soyundan gelsinler -Bazı doğubilimciler bunların Kafkas kökenli olduklarını, 9. ve 8. yüzyıllardaki göç dalgalarının etkisinde kalarak Arileştiklerini söylemektedirler- ister tarihçi ve araştırmacıların söylediği gibi ikinci tabakanın, yani doğrudan Ari (Hind-Avrupa) ırkının soyundan gelmiş olsunlar, ortada bir gerçek var ki, o da: Kürt halkının köklerinin eskilere dayandığını söyleyen birinci teorinin son derece güçlü olduğudur. Ancak bu teorinin daha net ve açık bir hale gelmesi için daha fazla tarihsel belge ve kanıta ihtiyaç vardır. Kesintisiz olarak yapılan araştırma ve incelemelerde yakın bir gelecekte konuya ışık tutacak tarihsel belge ve bulgulara rastlayacağımıza inanıyoruz.

Ayrıca bunun yanında, Kürtlerin m.ö.7. yüzyılın ortalarında Kürdistan'a geldiklerini ifade eden teoriyi oldukça zayıf bulduğumu söylemeliyim. Oysa Prof. Speiser ve benzerlerinin görüşlerine göre Kürtlerin ataları; Zagros dağlarının eski sakinleridir veya Kürdistan'da eskiden beri yaşayan topluluklardır. Hiç kuşkusuz bu teori güçlü ve akla daha yakındır. Doğrusu insan, tarihin çeşitli devrelerinden gelip günümüze ulaşan değişik aşiret isimlerine bakınca aklına bunların birbirlerine yabancı halkların isimleri olduğunu düşünmekten kendini alamıyor; oysa durum hiç de öyle değildir ve böyle bir zannın gerçeklikle bir ilişkisi yoktur. Çünkü isimlerin farklılığı ve değişmesi, çeşitli zamanlarda ve çağlarda yaşanan gelişmelerin, ilerlemelerin ve koşullardaki değişikliklerin doğal bir sonucudur. Bunu Prof. Speiser de destekliyor ve şöyle

---

157 Asurlular zamanında İran Kürtlerine verilen bu isim; Arapça telaffuzu Kurti ve Surti olan Frenkçe "Chirti" kelimesinin tahrif edilmiş şekli olabilir. Çünkü Frenkçe'de "C" sesi bazen "S" bazen de "K" şeklinde telaffuz edilir. (Arapça'ya çeviren).

158 *Halifelerin Son Mirası*, s. 252.

söylüyor: **Proper names are apt to be modified when used by other peoples.**[159] (Özel isimler başka halkların telaffuzları ve kullanmaları sürecinde değişime uğramaya daima müsaittir.)

Aslında Prof. Speiser'in; Huri halkı ile ilgili araştırmasında onların dokuz tane değişik isimlerinin olduğunu ortaya koyduğunu görüyoruz. Bu isimler şunlardır: Hurlili, Hurlaş, Hurlu, Huri, Kurhuruhe, Huruhe, Hari, Muri, Hurit... Ayrıca Mitani halkıyla ilgili araştırmalarında da Mitani ve Mitlani isimlerini gündeme getiriyor. Yine *Genel Tarih* adlı eserinin Mitaniler bölümünde şunları söylüyor: Mısırlılar bu halka Nahari adını veriyorlardı. Kitab-ı Mukaddes Tevrat'ta da bunlardan Aram-Naharam şeklinde söz edilmiştir. Lulu halkına verilen isimler de şunlardır: Lulubum, Lulumi, Nullu... Medlere de Med, Amad, Mada gibi isimler veriliyordu. Kasayi, Kasi, Kusi, Kaşşu, Kuş gibi isimler de tek halkın, yani Kasi halkının adıydı.

Buna göre, Kürt halkının adı da eski zamanlardan itibaren şekillenmiş ve değişik halkların telaffuzları doğrultusunda değişikliğe uğramıştır; en nihayet, her halk; geride bıraktığı tarihsel eserlerde onlardan farklı isimlerle söz etmiştir.

Bazı doğubilimcilere göre, bu farklı isim ve alametler, benzer kelimelerdir. Eş anlamlı ifadeler olarak ya bütün Kürt halkı için yada bu halkın genel kapsamı içindeki bazı aşiretler için kullanılmıştır ve bu isimler günümüze kadar Kürt halkının geneli içindeki aşiretlerin isimleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kürtler geçmiş zamanlarda şu isimler altında tanınmışlardır:

Sümerler ve Akadlar Kürtlere Guti, Cuti, Cudi derlerdi.

Asuriler ve Aramiler Kürtlere Guti, Kuti, Kurti, Karti, Kardu, Kardaka ve Kardan, Karketan, Kardak derlerdi.

İranlılar Kürtlere Kurtiwi, Sirti, Kurdraha derlerdi.

Yunanlılar ve Romalılar Kürtlere Kardoswi, Kardokhoi, Karduk, Kurduki, Kardukhi ve Karduwikayi derlerdi.

Ermeniler Kürtlere Kurduen, Kurçikh, Kurtikh, Kirkh, Kurkhi derlerdi.

Araplar Kürtlere Kurdi, Karduwi, Bakarda, Kartawiye, Curdi ve Cudi derlerdi. Bu görüş; sadece benim gibi bir kişinin görüşü değildir. Bilakis C. R. Driver, Nöldeke ve Hartmann gibi bir çok doğubilimci ve araştırmacının görüşü de bu doğrultudadır. Nitekim, ikinci bölüm üçüncü kısımda Prof. Speiser'in görüşlerine yer verir-

---

[159] Prof. Speiser, *Mezopotamya Halkları*, s. 116.

ken buna da değindik. Sözünü ettiğimiz bu doğubilimciler bu teoriyi seslendiriyorlar ve bu değişik isimlere "Kaldi-Kaldivi" veya "Xeldi-Xaldi" (Urartu) isimlerini de ekliyorlar ve bu sayede Khaldi halkını da Kürt halkının genel kapsamı içine alıyorlar.

Az önce sözünü ettiğimiz bazı isim ve işaretlerin, onları telaffuz eden yabancı milletler tarafından değiştirilmesi ve tahrif edilmesi olgusu; günümüzde de karşılaştığımız bir durumdur. Örneğin Arapların "Bundukiye", Latin kökenli toplulukların "Venisya", Türklerin de "Venedik" dedikleri, böylece farklı şekillerde telaffuz ettikleri isimler; İtalya'nın ünlü bir kentinden başkası değildir.

Bazı doğubilimcilere göre Kürt halkı m.ö.7. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'dan Kürdistan'a gelmiştir. Şayet bu tezin doğruluğunu kabul edersek Kürdistan'a sonradan gelen bu halkı da Kürdistan'da mevcut bulunan ve topluca Kürt ulusunun aslını oluşturan diğer toplulukların kapsamına almış oluruz. Bunu yapmamız durumunda kendimizi halen de son derece güçlü dayanakları bulunan iki karşı tezle karşı karşıya buluruz:

1- Sonradan gelen bu topluluk Kürdistan'a nasıl yerleşti?

2- Daha önce gelip yerleşen halkları nasıl ortadan kaldırdılar ya da kendi içlerinde erittiler?

Şurası bilinen bir gerçektir ki, Kürdistan hiç bir zaman insanlar tarafından yurt olarak kullanılmayan boş bir çöl veya bozkır olmamıştır. Ki sonradan gelen yabancı bir halk kolaylıkla oraya yerleşsin, hiçbir direnişle karşılaşmasın. Oysa, bu göçün gerçekleştiği söylenen dönemde Kurti ve Nayri halkları Kürdistan'ın orta bölgelerinde, Urartu-Xaldi halkı da yukarı Kürdistan'da, Med, Sits ve Lulu halkları da Doğu Kürdistan'da yaşıyordu. Ayrıca Asurlular güney kısmını Muşkiler, Hititler ve Aramiler de Kürdistan'ın batısını ellerinde bulunduruyorlardı. Şayet bu teori doğruyu ifade ediyorsa, bu durumda sonradan gelen bu halkın Kürdistan'a zorla ve güç kullanarak yerleşmiş olması gerekir; hem de Medlerin güçlerinin, etkinliklerinin doruklarında oldukları bir dönemde! Bu iddia tarihsel gerçeklerle çeliştiği gibi, akıl ve mantığa da uymamaktadır. Bu güne kadar ortaya çıkarılan Asur ve Urartu belgeleri bu gerçekleri; o dönemde henüz sözünü ettiğimiz iki halkın devletleri ortadan kaldırılmış olmadığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Şu kadarı var ki, ben acizane fikrimle, birinci itiraza gayet yerinde bir cevabın verilebileceğini düşünüyorum. Şöyle ki: Kürdistan'a sonradan gelen bu topluluk; daha önce Kürdistan'a gelip yer-

leşmiş bulunan diğer toplulukların geride kalmış unsurları olabilirler. Dolayısıyla sonradan gelenler; kendilerinden önce gelen akrabalarının yanına yerleşerek ve onlarla kaynaşarak Kürdistan'a rahatlıkla yerleşme imkanını bulmuşlar ve hiçbir direnişle karşılaşmamışlardır. Şayet birinci itiraza yönelik bu cevap doğru, akla ve realiteye uygun ise, bu durumda Kürt halkının kökenini Guti, Lulu, Kasayi, Med ve Nayri gibi eski halklara dayandıran teori; öncekinden daha güçlü bir konuma gelmiş olur.

Yine bana göre, ikinci itiraza cevap vermek oldukça güçtür. Çünkü doğubilimcilerin ve araştırmacıların eserlerinde gördüğümü ve eski halklara ilişkin etnoğrafik haritalar Kurduenlerin veya Karduwikayilerin yurtlarını açıkça göstermektedirler. Varsayıma göre sonradan gelen bu halkın yerleştiği alan son derece dar bir bölgeyi kapsamaktadır. Örneğin Sr. Mark Sykes'in çizdiği m.ö.6. yüz yıl haritasında bu alanın Diyarbekir ile Büyük Zap Nehri kaynakları arası ile sınırlı olduğunu görüyoruz. Bu haritada belirtildiğine göre, söz konusu alan m.ö.188 tarihine kadar herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. M.ö.6. yüzyılın durumunu irdeleyen Cambridge, *Eski Tarih* adlı eserdeki haritadan algıladığımız kadarıyla, Karduelerin yaşadıkları topraklar; Batman Nehrinden[160] Urmiye Gölünün güneyine kadar uzanıyordu. Dolayısıyla Cudi Dağının kuzeyini ve Botan-Bohtan[161] bölgesini de kapsıyordu.

Oysa Kurduen olarak adlandırılan bölge, Kürdistan'ın eski halklarının egemen oldukları toprakların yüzde onu kadar bile değildi.

Bu eski kavimler şunlardır: Mad, Nayri, Lulu, Kasayi, Guti ve Subaru..... Eğer son derece az bir nüfusa sahip bulunan Kurdue halkının durumu bundan ibaret ise, bu halk iki yüzyılda veya iki buçuk yüzyılda diğer tüm halkları nasıl eritebilmiş ve onları kendi bünyesinde nasıl kaybedebilmiştir? Halbuki hepimiz biliyoruz ki, Asur Devleti gibi güçlü bir devlet; asırlarca bu halklarla savaşmış, ama sonuçta bu halkları hiçbir zaman tam olarak egemenliği altına alamamıştır. Hatta çoğu zaman bunlarla iyi ilişkiler kurmak zorunda kalmışlardır. Yani, onları Asurlular içinde eritmek mümkün olmamıştır. Prof. Ragaozin şunları söylüyor: "Doğrusu, Asur kralı Tiglath-Pileser'in Nayri krallarıyla iyi geçinmeye özen göstermesi dikkat çekicidir. Çünkü bu iyi ilişkiler ve diplomatik yumuşaklıklar;

---

[160] Kuzeyde şimdiki Hasankeyf-Şırnak yakınlarında Dicle Nehrine dökülen bir nehir.
[161] Musul ve H. Bekir arasında, Dicle Nehrinin kıyısındaki Cizre. (Arapça'ya çeviren).

katı ve kaba Asur krallarının karakterlerine uymuyor. Dolayısıyla bu iyi ilişkiler doğal değildi. Anlaşma zorunluluğundan kaynaklanan samimiyetsiz bir görüntüydü."

Ksenefon, Asurluların ülkesinden Trabzon'a kadar uzanan Karduelerin izini sürdürmek hususunda başarılı olamadığını itiraf eder. Eğer onun bu sözü doğruysa, bu durumda kesin olarak Kürt halkının m.ö.5. yüzyılın sonlarında, sadece Van'ın güneyindeki dar bir alanda yaşamadığını ve dolayısıyla, Kürtlerin Büyük Zap Nehrinin kaynağından Karadeniz'in sahillerine kadar uzanan bir bölgede yaşadıklarını kabul etmemiz gerekir. Bu da gösteriyor ki, Kürt halkı bazı doğubilimcilerin sandıkları gibi, Kürdistan'a sonradan gelmiş bulunan bir halktan ibaret değil; tam tersine Kürt halkı daha önce başka bir isimle burada yaşıyordu, yani m.ö.7. yüzyıldan çok önceleri burayı yurt edinmişlerdi. Şayet m.ö.7. yüzyılın sonlarında Kürt halkının bir diğer grubunun Kürdistan'a geldiği tezi doğru ise, bu durumda, bu yeni gelenlerin, daha önce gelen soydaşlarına katıldıklarını, onlarla kaynaştıklarını kabul etmekten başka seçenek yoktur.

Bununla beraber, bu tür görüş ve düşüncelerin salt birer teori ve çıkarsama olduklarını bilmemiz gerekir. Çünkü bu güne kadar, Kürtlerin aslı ve menşeiyle ilgili olarak dayanabileceğimiz kesin bir kanıt elde etmiş değiliz. Evet hiç kuşkusuz, Kürt halkı; *(Mezopotamya Halkları,* Boston, 1930*)* kitabını yazdığı için Prof. Speizer'e teşekkür borçludur. Bu değerli eser bir ölçüde Kürtlerin eski tarihleri üzerindeki perdeyi aralayabilmiş ve Üstad bu eserinde şimdiki Kürt halkının; tarihi kavimlerden ünlü "Guti-Kuti-Cudi" halkının soyundan geldiğine ilişkin son dererce güçlü bilimsel kanıtlar ortaya koymuştur.

Buna rağmen, Kürtlerin eski tarihi hala yoğun belirsizlik bulutları altındadır. Bu kapalılığın giderilmesi ve Kürtlerin eski tarihlerinin gün yüzüne çıkması için başka belgelere, bilimsel kanıtlara ihtiyaç vardır. Bilimsel araştırmaların ve arkeolojik kazıların bu konuda önemli bulguları elde edeceğine ilişkin inancımız ve umudumuz tamdır. İnşaallah kısa zamanda önemli tarihsel belgeler keşfedilecektir. Şayet yüce Allah dilerse ve Kürdistan'ın Şuri, Eridi, Eni, Misir, Ezimeri, Dağar, Harhar-Karşarukin, Atilla, Kinabu ve Khabuşkiya gibi antik kentlerinde bilimsel araştırmaların yapılmasını nasip ederse, hiç kuşkusuz bu mesele tam anlamıyla çözüme kavuşacaktır. Şu halde bu konu ile ilgili olarak sözü uzatmanın bu açıdan hiç bir yararı olmadığı gibi, buna gerek de yoktur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KÜRTLER VE KÜRDİSTAN TARİHİNİN ÖZETİ

A- Eski Çağlardan Medlerin zamanına kadar

Kürtler ve Kürdistan tarihinin araştırılması konusunun bu kitabın en ağır konusu olduğu bir gerçektir. Bunun nedeni de Kürt ulusunu oluşturan eski halklar ve kavimlerle ilgili açık ve ayrıntılı bilgilerin olmaması ve toplumsal, dilsel alanda yaşadıkları gelişmelerin tam olarak ve detaylı bir şekilde bilinmemesidir. Her ne kadar son iki yüzyılda batılı araştırmacılar ve arkeologlar tarafından kesintisiz araştırmalar ve kazılar yapılmış ve özellikle son dönemlerde ortaya çıkan bulgular; Kürtler ve Kürdistan tarihinin geçmiş dönemlerini önemli ölçüde aydınlatmış olsa da, ancak bu kadarlık bir bilgi ile derin etütlerin yapılması ve kesin sonuçlara ulaşılması mümkün değildir. Çünkü bu tür araştırma ve kazılardan sonra elde edilen bilgiler; sadece Kürt halkları ile komşuları arasındaki savaşlara ve ticari münasebetlere değinmektedir. Kürt toplumunun tarihinde yaşanan olayları sadece ima etmekte ve arada bir değinmektedirler. Bu yüzden, şu anda Kürt halkının tarihini eksiksiz bir şekilde yazmak; bir araştırmacı için mümkün değildir. Özellikle eldeki bulgular göz önünde bulundurulduğunda tarihin karanlıklarına gömülen eski dönemlerle ilgili olarak böyle bir girişimde bulunmak bir kat daha zor ve hatta imkansızdır. Buna rağmen ben, bunları söylemekle kendime bahane uydurma çabası içinde değilim. Halkımın ve vatanımın bu eski dönemi hakkında araştırma yapmamak için bu gerekçelere sığınamam. Bilakis, bundan sonraki bölümlerde de görüleceği gibi, imkanlarım ölçüsünde bu konuda bir takım araştırmalar gerçekleştirdim.

Ne yazık ki, insanlık tarihinin başlangıcı hala yoğun bir sis per-

desinin arkasında bulunulmakta ve insan; eski çağlarda yaşayan ilk insanlarla ilgili olarak sağlıklı bir görüş belirleme imkanından yoksun durumdadır. Nitekim ünlü tarihçilerin de bu konuda ayrıntılı bilgi vermekten aciz olduklarını görüyoruz. Örneğin, Akdeniz sahillerindeki bölgelerde yaşayan Sümerlerin kimler olduklarını, Susa ve Susiyana Elamilerinin kimler olduklarını, nereden ve ne zaman geldiklerini bilmiyorlar. Bütün bildikleri şundan ibarettir: Sümerler Sümer'de yaşıyorlardı. Elamiler Kârun Vadisine yakın bölgelerde yaşarlardı. Halbuki şu da bir gerçektir ki, orada Sümerlerden önce başka bir halk vardı, bunlara Huriler adı verilirdi ve bunlar Mezopotamya'nın kıyı şeridinde yaşarlardı.

Bu minval üzere tarihçiler şunları da söylüyorlar: Sümerler zamanında Zagros Dağlarında bir takım halklar yaşarlardı ve bunlara "Büyük Zagros Halklar Topluluğu" adı verilirdi. Tıpkı Elam, Lulu, Guti, Kasayi (Subiri-Subaru-Hurri) gibi. Ancak hiç kimse ne bu halkların aslını ve ne geldikleri yerler hakkında herhangi bir şey biliyor, ne de görüldükleri bu yerlere nereden ve ne zaman geldiklerini?

Şayet Elami halkı, "Zagros Halkları Topluluğu"na mensup bir halk ise, neden bu güne kadar onlar ile Kürt halkının aslı arasında herhangi bir ilişkinin varlığına ilişkin bir bulguya rastlanamamıştır? İşte bu yüzden burada onlardan söz etmiyoruz. Sadece Lulu ve Guti halklarından söz edeceğiz. Çünkü bunlar aynı vatanda yaşayan iki büyük halktırlar ve Kürt halkının çok eski atalarıdırlar.

1- Lulu Halkı

Bu halk eskiden beri bu günkü Süleymaniye bölgesinde yaşardı. Gerçi bu halkın yaşadıkları eski sınırları bilemiyoruz; ancak Zehav bölgesinde ortaya çıkarılan bir yazıtın tarihi m.ö.28. yüzyıl Lulu ve Guti dönemine kadar dayanmaktadır. Halman bölgesi -İslami dönemde Hilvan adını almıştır- ve şimdiki Zehav bölgeleri Lulu'ların egemenliği altındaydı. Dr. Speizer'in araştırmalarından çıkan sonuca göre m.ö.19. ve 18. yüzyıllardaki bazı Asur yöneticileri; Lulu halkına mensuptular. Bu halkın bir kısmının bu günkü Suriye bölgesinde yaşamış olması ciddi bir ihtimaldir ve Akad kralı Sargon zamanında Lulu halkının kralı Lasirab adıyla bilinirdi.[162]

[162] *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 186.

Gaver boğazında ortaya çıkarılan tarihi bir levhadan anlaşıldığı kadarıyla[163] -ki tarihi Akad kralı Naramsin[164] dönemine kadar dayanmaktadır- Akad ordusu; bu kralın komutası altında Lulu halkının ülkesine saldırmış ve oraları işgal etmiştir.[165] Nitekim bu saldırı ve işgalin ayrıntıları; söz konusu tarihsel levhanın üzerinde yazılıdır. Adı geçen Kral Naramsin zamanında Guti ordusu; Akad ordusunu yenilgiye uğratmış ve Akadların yönetimine son vermişti. Bu zafer sayesinde Lulu'ların ülkesi Akadların boyunduruğundan kurtulmuş ve bağımsızlığına kavuşmuştu.

Bununla beraber, Naramsin döneminden sonra Lulu halkından çok az söz edilir. Yine Asur belgelerinde Lulu halkından ancak Guti, Kasay ve Subaru halkı ile birlikte söz edilir, hiçbir şekilde onlardan yalnız olarak bahsedilmez. Ancak yaklaşık olarak iki bin yıldan sonra Tiglath-Pileser, Adad-Nirari ve Tukulti-Ninorta gibi Asur krallarının Lulu halkıyla birkaç kez savaşa tutuştuklarını görüyoruz. Nitekim 2. Asurnaserpal m.ö.884-880 tarihleri arasında tam dört kez Lulu ülkesine saldırmıştı. Bundan öyle anlaşılıyor ki, sözü edilen Babil ülkesinin kralı Nuradad idi. Bu ise, Lulu'ların o sırada Babillilerin egemenlikleri altında olduğunu gösterir. Ancak yine de belli oranda idari bağımsızlıkları vardı. Asur ordusu Lulu ülkesine o zamanlar Babit adıyla anılan Derbend "Baziyan" bölgesinden girmişti. Sözü edilen dağlar arasındaki bu boğaz; sağlam bir duvarla tahkim edilmişti ve duvarın arkasında da müstahkem Uzi Kalesi vardı. Asurlular; boğazın arkasındaki dağları aştıktan ve büyük kayıplar verdikten sonra kaleyi zaptettiler. Sonra Babit,[166] Dağar, Baray ve Kakeri gibi kentlerin yanı sıra yirmiye yakın başka yerleşim birimini de ele geçirdiler. Lulu'ların başkenti Zimri[167] ele geçirilince Lulu'ların kralı Amikha-Amixa dağlara çekilmek zorunda

---

163 Major Edmonds bu levhayı keşfetmiş ve bununla ilgili olarak "*Eserani Kadimani fi Kurdistan*" adı altında Tarih Gazetesinde değerli bir makale yayınlamıştır. Bu Gaver boğazı Karadağ bölgesindedir.

164 Bu kral m.ö.28. yüzyılda hükmetmiştir, ünlü kral Sargon'dan sonra tahta geçmiştir.

165 *Eski Yakın Doğu Tarihi* adlı eserin yazarı, 210. sayfada eski kralların isim listesini verirken diyor ki: "Satuni; Lulu'ların bir kralının adıdır. Bu kral Naramsin'in çağdaşıydı. Öyle anlaşılıyor ki, Akadlar bu kralı yenilgiye uğratmışlardır."

166 Öyle anlaşılıyor ki, bu kent Uzi Kalesine yakın bir yerdeydi.

167 Dr. Speiser değerli eserinde Zamular'ın ülkelerinin merkezinin Arakdi kenti olduğunu söylemektedir.

kaldı. A. T. Olmstead'ın[168] görüşüne göre kral; bazı liderleri ve askerleriyle birlikte Nisir-Kinba-Piremegrun[169] kalesine sığındı. Sonunda Asur ordusu Prens Şalmaneser komutasında sarp dağlara sığınan bu insanlara saldırmak istediyse de ilk saldırıda bozguna uğradı ve ağır bir yenilgi alarak geri çekildi. Bana öyle geliyor ki, Asurlular sonunda dağlara sığınan ve burada sağlam bir savunma hattı kuran insanlarla barış antlaşması imzalamak zorunda kalmışlardır.

Bununla beraber Asurnaserpal bu olaylar ve zaferler aracılığı ile şaşırtıcı özelliğini ortaya koydu ve Tiglath-Pileser ve Tukulti-Ninorta ile savaş başlattı.

II. Şalmaneser da m.ö.859 yılında Zamu ülkesine saldırdı ve ülkeyi baştan sona kadar işgal etti. Nikdim ve Nikdiyira[170] dağlarına kadar ilerlemesini sürdürdü.

M.ö.844 yılında adı geçen kral, bu sefer Namrilerin ülkesine saldırdı[171] ve anlaşılan o ki, bu ülkeye Zamular'ın ülkesinden saldırmıştır, ardından da Merduk-Mudamik adı verilen Namri kralı dağlara sığınmak zorunda kalmıştır.

M.ö.829 yılında Asur kralı bu sefer Karhi bölgesine saldırıp[172] taş üstünde taş bırakmadı ve bölgenin yerli halkı bütünüyle başka bir yere kaçmak zorunda kaldı. Ancak bu saldırının üzerinden daha bir yıl geçmişti ki Asurluların egemenliğindeki Zamu bölgesi ayaklandı. Halbuki o güne kadar Zamu bölgesi Asur devletinin bir parçası olarak kabul ediliyordu.

Asur Kralı III. Şalmaneser ordularının m.ö.883-773 yılları arasında Urartuların ilk kralı Sarduris'in orduları karşısında yenilgiye uğrayınca bu sefer de Lulu ülkesi; galiplerin egemenliği altına girdi ve bu durum uzun bir süre devam etti.

M.ö.8. yüzyılın ortalarında Zamu ülkesi; merkezi otoriteye başkaldıran Asurluların liderlerinden biri olan Apliya'nın yönetimine girdi ve bu yüzyılın ortalarında Asurlular bu bölgeye Lulum[173] adını verdiler.

---

168 *Asur Tarihi*, 88, 89.

169 Şimdiki Süleymaniye kentinin kuzeyinde bulunan bir dağın adı. (Arapça'ya çeviren).

170 Öyle anlaşılıyor ki, bunlar Tasulce ve Gilezerde dağlarıdır.

171 Namri ülkesi, haritadan anladığımız kadarıyla Irak'ın kuzeyindeki Pişder ile Serdeşt bölgeleri arasında kalan bölgeden ibarettir.

172 Sözü edilen bu Karhi bölgesi ünlü Şehrezor ovası olsa gerek.

173 A. T. Olmstead, *Asur Tarihi*, s. 245.

Kral IV. Tiglath-Pileser m.ö.745-727 yılları arasında bazı Aramileri Mezopotamya'dan bu bölgelere getirmişti.[174]

Kısacası: Lulu'ların ülkesi; Asur yönetiminin son zamanlarında çeşitli fitnelere ve Asur hakimleri ile komutanları arasındaki isyanlara sahne olmuştu ve bu durum, Asur yönetimine son veren Medlerin bu bölgeyi ele geçirmelerine kadar devam etti. Nitekim Asurluların bu yenilgisi nihaiydi ve bir daha da toparlanamadılar ve enkazları üzerinde Med İmparatorluğu kuruldu. Ardından da genç devletin üçüncü kralı; üçüncü saldırısında Lulu ülkesindeki Ninova kentine kadar geldi.

Uygarlık: Öyle anlaşılıyor ki, Lulu'ların kendilerine özgü bir uygarlıkları vardı ve bu uygarlık Akad halkıyla kurdukları ilişkiler sonucu belli bir oranda ilerleme kaydetmişti. Özel yazışmalarında kendi dillerini Akad alfabesi ile kullanıyorlardı ve sanat, üretim gibi araçları bakımından ciddi bir ilerleme gerçekleştirmişlerdi. Bunun en belirgin kanıtı; Asur kralı Asurnaserpal'ın beyanları ve onlarla kurduğu ilişkilerdir. Çünkü adı geçen Kral, bu bölgedeki birçok sanat erbabını ve ustayı Asur bölgesine getirmiş, böylece anayurdunun sanat ve üretim araçları alanında güçlenmesine katkıda bulunmuş ve bu sayede uygarlık; Asur ülkesinde yayılma şansını bulmuştu. Hem bu uygar ülkede zengin ve büyük kentlerin var olduğu, Asur belgeleri ile de kanıtlanmaktadır. Bu da insanların hayatlarının her alanında belirgin bir oranda refah ve uygarlığın etkili olduğunu göstermektedir.

Dil ve Edebiyat: Doğubilimci G. Hüsing'in görüşüne göre, bu halkın dili, Elami dilinin bir dalıydı, yani Kafkas dilleri ailesine mensuptu. Bununla beraber Lulular'dan kalma bazı eserleri ve işaretleri incelediğimiz zaman, onların dili ile Hurilerin dili arasında bazı münasebetlerin ve benzerliklerin bulunduğunu görürüz. Ancak şimdiye kadar yapılan bilimsel araştırmaların; bu halkın dili ile ilgili kesin bir şey ortaya koymadığı tartışılmaz bir gerçektir.

Coğrafya: Lulu ülkesinin coğrafi sınırlarını tam olarak bilmiyoruz. Ancak eski tarihsel haritalardan ve arkeolojik kazıların ortaya çıkardığı bulgulardan bu ülkenin Zamu ülkesinin kuzeyindeki Namri bölgesinde olduğunu anlıyoruz. Doğusunda Sumi, Haşmar,

174 Furer, s. 43.

Harhar,[175] Halman-Narman[176] kentleri bulunuyordu. Sınırlarının içinde Lara, Simaş ve Kimaş[177] kentleri bulunuyordu. Güneyinde Elami bölgeleri olan Barahsi ve Tukriş bölgeleri; batısında Arrakha-Arapkha, yani şimdiki Kerkük kenti bulunuyordu.

Ünlü kentleri: Babit, Dağar, Bara, Kakiri, Zimri, Hudun, Mesu, Arziru, Uzi Kalesi ve Kinba.

Belli Başlı Dağları: Nisir[178] veya Kinba-Zergari Dağı, Nikdim,

---

175 Bu kent, m.ö.28. yüzyılda Akad kralı Sargon'un saldırılarına maruz kaldı. Kral kenti ele geçirince ismini Karşarugin -Sargon kenti anlamında- olarak değiştirdi. Buranın Halepçe kentinin yerinde ve yakınında bir yerde olduğu anlaşılıyor.

176 Şimdiki Hewraman kentinin antik Narman kenti olduğu anlaşılıyor. Çünkü her ikisi de şimdiki Süleymaniye bölgesine düşmektedir.

177 Son iki kentin sonundaki harfle şimdiki Surdaş kentinin sonundaki harfin aynı olması, bu günkü Surdaş kentinin de bir Lulu kenti olduğunu göstermektedir. Bu durumda kentin şimdiki ismi, Lulu dilinden bir kelimedir.

178 Babil rivayetlerinden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Nuh'un (a.s.) gemisi büyük tufandan sonra Nisir Dağının üzerinde durdu. Çünkü Asur kralı Asurnaserpal şöyle diyor: "Bu dağ Asur ülkesinin doğusuna düşer. Bu dağ tek ve çıplak bir dağdır. Tıpkı mızrakların uçlarını andıran keskin bir zirvesi vardır." Bu rivayetin Minorsky'nin görüşünü pekiştirdiğinden kuşku yoktur. Minorsky diyor ki: "Kur'an-ı Kerim'de de: 'Gemi Cudi Dağı üstünde durdu..." (Hud: 44) buyurulduğu gibi, Hıristiyan din adamları, Hz. Nuh'un (a.s.) gemisinin Cudi Dağının üzerinde durduğuna inanmaktadırlar. K. L. W. Kingi Cudi ve Nipur kelimelerinin aynı dağı ifade ettiklerini düşünür. Cudi ifadesinin Guti-Cuti kelimesinden bozma olduğu açıktır. Çünkü bu kelimeyi aktaran Araplar "g" harfini "cim" şeklinde telaffuz ederler. Örneğin: Magdeburg kelimesini "Macdeburc", İngiliz kelimesini de "İnciliz" şeklinde telaffuz ederler. "D" ve "T" harflerinin mahreçlerinin (ağızdaki yerleri) birbirine yakın olduğu bilinmektedir.

Bu şekilde tarihsel Guti kelimesi de Arapça'da "Cudi " şeklinde yazılmıştır. Bu çıkarsama veya önermeye göre, Cudi Dağı ile "Guti-Kuti-Kurti-Kurdi" dağı kastedilmiştir. Eski belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Hz. Nuh'un (a.s.) gemisi Guti ülkesinde bulunan Nisir (bu günkü Zerkari) Dağının üzerinde durmuştur. Buna göre, insanlığın ikinci doğuşu; adı geçen Nisir Dağının çevresinde gerçekleşmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki, tufandan uzun bir süre sonra insanlar, nüfuslarının hızla artmasından dolayı yeryüzünün her tarafına yayılmaya başlamışlardır. H. Robinson'a ve H. Brastad'da göre, bunların önemli bir kısmı Suriye, Filistin ve Afrika gibi güneydoğu bölgelerine yönelmişlerdir. Bir diğer kısım da Kafkas Dağlarına doğru yönelmiştir. Oradan da aşamalı olarak Kazvin Denizinin doğusuna ve kuzeyine yayılarak Aşağı Tuna Nehrinin havzasına kadar uzanmışlar. Bazıları da büyük bir ihtimalle kendi asli yurtlarında kalmış, herhangi bir yere göç etmemişlerdir.

Mr. M. Sterck, *İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 106'da şunları söylüyor: "Hristiyan yazarlar Cudi Dağına "Kurduen Dağı" adını verirlerdi. Hiç kuşkusuz Nisir Dağı da Kürduin ülkesindedir. Asurlular zamanında Botan ve Asur ülkeleri Kutyum-Cutyum adıyla bilinirdi. Bu kelimelerin anlamı ise, Guti veya Cuti halkının ülkesi şeklindedir. Bu da gösteriyor ki, Cuti ismi, İslam'ın ilk dönemlerinde henüz unutulmamıştı; çünkü bu kelimeden Cudi kelimesi türetilmiştir.

Nikdi-İra, Simaki, Aziru-Azirva-Azmir, Kullar, Lallar, Suani, Nişpi (Nispi şimdiki Hawreman Dağı). Bunlar arasında Radnu ve Adir çayları da ayrıca biliniyordu. (Speiser)

2- Guti-Cuti

İkinci bölümde üçüncü görüş başlığı altında, bu halkın Büyük Zagros halkları kapsamına girdiğini söylemiştik. Bazı doğubilimciler, Zagros Dağlarının önemli bir kısmını işgal eden bu eski halkın şimdiki Kürt halkının ataları olduklarına inanmaktadırlar ve bu halkın yaşadığı bölgede bağımsız bir devleti vardı. *Yakındoğu'nun Eski Tarihi* adlı eserde yer verilen ve son dönemlerde keşfedilen krallar listesindeki isimlerden anlaşıldığı kadarıyla bu halkın bilinen ilk kralı Annatum adıyla anılırdı ve Elamilerle savaşmıştı. Aynı zamanda da Lagaş'ın kralıydı. (m.ö.31. yüzyıl)

Yine sözü edilen listede Guti kralı Lugal Zagis'in de adı geçiyor. Bu Kral m.ö.29. yüzyılda Erikh (Erech) kentinin ve Sumer ülkesinin kralıydı.

Guti krallarından biri de Halman fatihi Annubinini'dir. Bu adam; Akad kralı Sargon döneminden önce tahta geçmişti. Dr. Speiser değerli eserinin 99. sayfasında şöyle diyor: "Sümerlerden kalan özel isimlerden anlaşıldığına göre denebilir ki, bazı Guti kökenli topluluklar Sümerlerin ülkesinde yaşıyorlardı ve bu durum, bundan kısa bir süre sonra bağımsız bir devlet kurmalarına kadar devam etti. Sonraki dönemlerde iyice güçlenen bu Guti kökenli topluluklar, daha sonraları Akad ülkesine karşı birkaç kez saldırıya geçtiler. Nihayet daha sonra, aşağı yukarı m.ö.27. yüzyılın ortalarında meşhur Akad kralı Naramsin'i yenildi, bütün Akad ülkesini işgal ettiler ve büyük bir ihtimalle Guti krallarının egemenliği altında olan Akad ülkesi; Erikh hükümetinin kontrolü altına girdi. Yirmi yıl içinde beş Erikh hakimi burada hüküm sürmüştür. Ardında da Guti aşiretlerinin tüm Akad ülkesini fethetmeleri ve egemenliklerini ülkenin her yanına yaymaları izledi."[179]

Gutilerin bu ülkedeki egemenlikleri yaklaşık olarak iki yüzyıl sürmüş olabilir. Nitekim son zamanlarda ortaya çıkarılan tarihsel eserlerin içerdiği olaylardan anlaşıldığı kadarıyla Sümer ve Akad Ülkeleri; uzun bir süre Gutilerin egemenliği altında kalmış ve aynı

179 *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 189.

şekilde güçlü Lagaş (Lagash) kralları da bunlara tabi olmuşlar. Aslında m.ö.2500 tarihlerinde Pates Gudi (Gudea) dönemine rastlayan Lagaşların altın dönemi; Gutilerin egemenliklerine denk düşmektedir. Burada sözü edilen Gudi'nin bizzat Guti olduğu açıktır. Ama ne yazık ki, çok eski tarihlerde kurulmuş olan bu Kürt devleti hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Yaklaşık olarak iki yüzyıl sürmüş egemenliği esnasında meydana gelen olaylar ve geride bıraktıkları eserler hakkında ne fazla bir malumatımız var, ne de bu devletin krallarının adlarını ve bu uzun süre içinde kaç kralın tahta çıktığını biliyoruz. Mr. Hull *Yakındoğu'nun Eski Tarihi* adlı eserinin sonuna eklediği eski krallar listesinde Kral Naramsin zamanı ile Ur devletinin Akad ülkesini istila etmelerinin tarihine kadarki zaman içinde gelip geçen kralların isimlerini vermez. Bu dönem; m.ö.2700 tarihleri ile 2500 tarihinin sonuna kadar sürmüştür. Ancak Dr. Speiser kitabında Akad ülkesindeki son Guti kralının Tirigran adıyla bilindiğini yazmaktadır.

Mr. Hull'un kitabının 210. sayfasında verdiği krallar listesinden anlaşıldığı kadarıyla, m.ö.28. yüzyılda ünlü Kral Sargon veya Sargan-Şarri (Shargani-Sharri); Guti kralı Şarlak (Sharlak) ile savaşmış ve onu yenilgiye uğratmıştır.[180]

Sözünü ettiğimiz bu Guti devletinin Ur-Uruk kralı Utu-Hegal tarafından yıkılmasından sonra Guti aşiretleri eski yurtlarına, yani Zagros Dağlarına çekildiler[181] ve bundan sonra, bir daha Akad ülkesinin rahatını bozmadılar. Sadece bir kere, Kasay aşiretlerinin Babil üzerine hücum etmeleri esnasında Guti aşiretleri de onlarla birlikte hareket etmiş, onlara mühimmat desteğinde bulunmuşlardı. Daha sonra Gutiler Lulular arasında kayboldular ve ülkeleri de Lulu ülkesinin bir parçası haline geldi. Bunun kanıtı: Nisir Dağı bölgesinde her iki halkın da yer almasıdır; bir de Gutiye kentinin Zamu topraklarında bulunmasıdır. Öyle anlaşılıyor ki, bu kent şimdiki, Ulubulağ-Ablağ kentidir. Asurlu bir yazar bu kentin adını Tağalağa, Lağab veya Ğalağa şeklinde kaydetmiştir. İşte bu tarihten başlayarak Asur egemenliğine kadar Guti tarihi büyük ölçüde

---

180 *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 186.

181 Mr. Hall diyor ki: Akad ülkesi, bir Sümerli olan Lagaş'ın egemenliğine girdi ve bu ailenin yıkılmasından sonra, Akad ülkesi bir diğer Sümerli sülale olan Kral Ur'un egemenliğine girmiş oldu. Bundan sonra da Sami kökenli Nisin devletine boyun eğdi. Sami kökenli bu devletin Babil ülkesi üzerindeki egemenliği Suriye'deki Amuri devletinin burayı istila etmesine kadar sürdü.

belirsizlik içine girmiş ve bu dönemini koyu bir karanlık çevrelemiştir. Şu ana kadar da bu karanlığı yaracak, gerçekleri ortaya çıkaracak bilimsel bir buluş veya keşif gerçekleştirilebilmiş değildir. Bununla beraber Asur ülkesi, m.ö.2. bin yılın son çeyreğine kadar her hangi bir etkinliği bulunmayan küçük devletçiklerden meydana geliyordu. Dağlı komşularını rahatsız edecek veya ilgilerini çekecek bir güçleri ve etkinlikleri söz konusu değildi. Daha doğrusu bu devletçikler, dağlı halkların merhametine sığınmışlar, onların savaş gölgesi altında yaşamışlar ve böylece bölgede uzun bir zaman Mitanilerin egemenliği altında kalmışlardı. Bu arada ilk Asur kralının; -m.ö.23. yüzyıl- Lakulaba-İyakulaba'nın oğlu olduğunu görüyoruz ki bu, tam bir Guti ismine benziyor. Yine aynı dönemde yaşayan Asur hükümdarlarından olan Uşpiya ve Kikya'nın Mitani kökenli olduklar bir gerçektir. Öyle anlaşılıyor ki, m.ö.19. yüzyıldaki Asur devletine kral olan Adasi, Zagros kavimlerinden birine mensuptu; çünkü bu kraldan önceki Asur kralının adı Lulula'ydı. Bu da kesinlikle Lulu kökenli olduğunu göstermektedir. Özetleyecek olursak: Asur ülkesi, ancak m.ö.3. bin yılda, yaklaşık olarak m.ö.1100 tarihlerinde tam bağımsızlığına kavuşabilmiş ve komşularıyla savaşabilecek duruma gelmiştir.

Bu arada, son zamanlarda ortaya çıkarılan tarihsel bir belgede Asur kralı Adad-Nirari (m.ö.1310-1281) şunları söylüyor: "Ben Kasay, Guti, Lulum ve Subaru ordularını ağır yenilgilere uğrattım." Hiç kuşkusuz burada sözü edilen Gutiler, Sümer ve Akad kayıtlarında ve eserlerinde sözü edilen Gutilerin ta kendileridir. Nitekim, askeri fetihleri Urartu (Ermeniye) ve Hani Galbat bölgelerine kadar ulaşmış bulunan Kral I. Şalmaneser (m.ö.1280-1261) şunları söylüyor: "Guti halkı ki, bu asrın göğüne Zühre yıldızları gibi asılmışlardır. Bunlar kuvvet ve egemenlikle nitelendirilmezlerdi. Bilakis kararlı ve azimli oluşlarıyla bilinirlerdi. Sonsuz bir şiddet, terör ve yıkımdır onların işi. Bu halk, bütün şiddeti ve sertliğiyle benim irademe karşı direndi. Daima benim düşmanlığıma karşı koydu." Bu rivayet, bize bu halkın gücünü ve şiddetini anlatıyor; büyük karakterlerini, sert mizaçlarını tasvir ediyor. Bu da bu günkü Kürdistan aşiretlerinin durumunu, cesaretini, eşsiz direncini ve dayanaklılıklarını gözlerimizin önüne getiriyor.

Bu savaşın sonunda Asur Ordusu düşmanlarına karşı geçici bir zafer kazandı. Nitekim bundan önce de etrafa dehşet saçmış, barbarca girişimlerde bulunmuş, vahşi katliamlar gerçekleştirmişlerdi.

Hatta Asur krallarının bu barbarlıkları halk arasında Atasözü haline gelmişti. Bizzat Şalmaneser bu durumu şu ifadelerle dile getirmektedir: "Guti halkının kanı; Urartu'dan Kemuhiye kadar uzanan büyük bir alanda sular gibi aktı." Bu açıklamadan anlaşılıyor ki, Guti halkının isyan bölgesi, Ermeniye'den Tur-Abidin Dağına kadar bir alanı kapsıyordu. Yani her halükarda şu sonucu elde ediyoruz: Biraz önce işaret ettiğimiz belge ve Kral Tukulti-Ninorta ile diğer eski krallardan aktarılan öteki rivayetler gösteriyor ki, Zagros Dağlarının orta kesimleri bütünüyle Guti halkının ulusal vatanıydı.

Sonra Dr. Speiser sözlerini şöyle sürdürüyor: "Guti veya Kuti-Kurti halkı, dil açısından bir Zagros halkıdır. Bu nedenle, Sami veya Ari (Hind-Avrupa ailesi) olduğunu söyleyemeyiz. Kuşkusuz, bazı Ari (Hind-Avrupa) halkaları bunlar arasında erimiştir. Yine m.ö.2. bin yılların ortasında Mezopotamya'da bazı Ari halklara da rastlanmıştır. Nitekim, m.ö.bin yıllarında artık Zagros Dağlarının halkının büyük çoğunluğunu Ariler oluşturuyordu. Ama bu, Gutilerin de Ari olduğu anlamına gelmez.[182]

3- Kasay-Kassites-Kasitler

Akadlar zamanında rastlanan Kasay veya Kaşşu ya da Kitab-ı Mukaddes ve Babil rivayetlerinde adı Kuş olarak geçen halk bir Zagros halkıdır. Bunlar yavaş yavaş Babil'in doğu kesiminden Dicle Nehrine kadar olan araziyi ele geçirdiler ve fırsat buldukları her seferinde Babil ülkesine saldırırlardı. Bu yüzden Hammurabi'den (m.ö.1977-1956) sonra tahta geçen dördüncü kral olan Ami-Zaduğa; Elamilerle anlaşıp bir savunma işbirliği antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Amaç Kasilerin saldırılarını durdurmak ve yıkıcı hücumlarının önüne geçmekti.[183] Daha sonra Samsu-Ayyalluna zamanında Kasi aşiretleri Babil topraklarına saldırıda bulundular ise de bu toprakları işgal edemediler.

Babil'in on birinci ve son kralı olan Amurlu Samsu-Ditana zamanında Anadolu'da yaşayan Xuti (Khatti)[184] halkı, Babil ülkesine şiddetli bir saldırı düzenledi ve bu saldırıda Babil yerle bir edildi. O kadar ki kan gövdeyi götürüyordu ve ülke baştan sona kadar ca-

---

182 Bkz. *Mezopotamya Halkları*, s. 96-119.

183 *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 198.

184 Etiler ve Hititler'in diğer bir ismi de Hattilerdir.

yır cayır yanıyordu ve bundan sonra saldırganlar ülkelerine geri döndüler; fakat bu olay, Amuri devletinin yıkılmasına neden oldu. Bundan sonra siyaset, güç ve egemenlik zirvesinde Kasi halkının yıldızı parlamaya başladı ve bu durum; onların siyasal amaçlarını gerçekleştirmelerine yardım etti.[185]

Öyle anlaşılıyor ki, bu istiladan sonra Babil ülkesi yaklaşık olarak iki yüz yıl boyunca bağımsız-yerel devletler tarafından yönetilmiştir. Ancak bu dönemle ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yine de bu dönemin sonlarına doğru Kasi halkı, aralarında soy birliği bulunan Guti ve Lulu halkları ve aşiretlerinin desteğiyle Babil ülkesine ani baskınlar düzenlemeye başladılar ve nihayet, Xandiş'in (Gandish) komutasında gerçekleştirdikleri bu saldırılar sonunda m.ö.1760 yılında Babil'i işgal edebildiler. Ancak Dr. Speiser'in görüşüne göre, Babil bunlar tarafından m.ö.1746 tarihinde işgal edilmiştir.

Babil'in yeni fatihleri bir süre Babil'in güneyindeki hükümetin işlerine karışmadılar ve bu devlet, yaklaşık olarak üç yüz yıl (m.ö.2068-1710) boyunca varlığını sürdürebildi. Nitekim bu devlet, eski Sümer ırkının son devletiydi. İşte güneydeki bu devletin yıkılması ile birlikte, bu eski ırk da tarihten silindi ve dilleri de ölü diller arasına girdi ve sadece din adamları (ruhban) tarafından kullanılması ile korunuyordu.

Ea-Gamil[186] zamanında sözünü ettiğimiz bu Sümer devleti de yıkıldı. (Bu olay büyük bir ihtimalle m.ö.1710 tarihinde gerçekleşmiştir). Bu Kral, Elam ülkesine saldırmak istedi, ancak kendisinden çekindi ve ülkesine geri döndü. Ama Kasilerin önderlerinden biri olan Ulam-Buryaş (Ulam-Burish) bu fırsatı kaçırmadı ve Ea-Gamil'i yenilgiye uğrattığı gibi, devletini de ele geçirdi ve bu sayede Sümer ülkesine egemen oldu ve bu yerleri, Babil kralı olan babasına bağlı olarak yönetti. Çünkü o sırada Babil kralı olan Burna-Burariş (Burna-Burarich) onun babasıydı. Bundan birkaç yıl sonra meydana gelen bazı olaylar, Babil'deki Kasi kralı III. Agum; (Ulam-Buriyaş'ın yeğeni) Sümerlere ait olan ve sahillerde yaşayanların sığındıkları son kalesi olan Dur-Ea Kalesini işgal etti.

---

185 Mr. K. L. W. Kingi, *Babil Tarihi* adlı eserinin 211. sayfasında "...bu saldırılar Hitit (Hişiş) halkı tarafından gerçekleştirilmiştir" der.

186 'Ea' harfi deniz tanrılarını sembolize ediyordu. *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 489.

Sümer ülkesinin sahil kısımları istila edildikten sonra Kasayi kralı; ancak o zaman ülkenin tamamına hakim olabildi ve kendisine "Kardunyaş" ünvanını verdi ve bu ünvan, her iki ülke için de (Sümer-Akad) geçerliydi; ancak bu arada Babil ülkesi, bu iki ülkeden ayrılmıştı. Kasayilerin bu yeni ünvanla sürdürdükleri egemenlikleri tam altı asır görkemle ve azametle devam etti. (Speiser'in görüşüne göre, m.ö.1746 yılından 1171 tarihine kadar sürmüştür.) Egemenlikleri, ünlü Kral Hammurabi'nin ülkesinden daha geniş alanları kapsıyordu. Sonra Hitit-Etilerle da savaşa tutuştular ve onları ağır bir yenilgiye uğrattılar ve Babillilerin daha önce diktikleri putları ve heykelleri onlardan alıp kendi ülkelerine götürüp diktiler ve onlara taptılar. Aslında şurası bir gerçektir ki ne Kral Hammurabi, ne selefleri ve ne de halefleri; Sümer ülkesini ele geçirecek gücü hiçbir zaman bulamadıkları gibi, burayı kendi egemenliklerine alıp komşu ülkelere de saldırmayı başaramamışlardı.[187] Nitekim Kasayi aşiretleri de devletlerinin yıkılmasından sonra tıpkı Gutiler gibi Zagros Dağlarına çekildiler.

Roma egemenliği döneminde bazı Kasayi aşiretleri Huzistan bölgesindeki Sus dolaylarında görüldü. Şimdiye kadar ortaya çıkarılan tarihi eserlerden anlaşıldığı kadarıyla, Kasayilerin güneydoğuda yaşayan kısmı, bir süre Elamilerin egemenliği altında kaldılar. *(İslam Ansiklopedisi)*[188]

Özetleyecek olursak, bu halk sadece bu isimle, milattan sonrasına kadar varlığını sürdürebilmiştir ve bunlar, Loristan denilen bölgede yaşamlarını sürdürüyorlardı. Sonra bu isim yavaş yavaş unutuldu ve yerini, Lor Aşiretleri ismine terk etti. Aslında Kasayi-Kaşu-Kuşi isimleriyle Lor ismi arasında en ufak bir lafzi benzerlik yoktur; tam tersine Prof. Speizer'in de söylediği gibi, Lor kelimesi okunuş olarak Lulu ismine yakındır. Bu durumda, Lor isminin başlangıçta Kasi halkının bir bölümü için kullanıldıktan sonra tüm halkı kapsayacak şekilde kullanılmış olması uzak bir ihtimal değildir.

Etnik Köken ve Din: Doğubilimcilerin büyük çoğunluğu bu halkın Ari (İranlı) kökenli olduğu kanaatindedir. Ancak Prof. Speizer

---

187 Bkz. Bu kitabın 2. Cildi.

188 Doğubilimci Rawlinson diyor ki: Görüldüğü kadarıyla Kaşfan-Kaşvan Vadisi, Kaşu ismiyle ilintilidir. "Loristan" üzerine derin araştırmalar yapan Herzefeld diyor ki: Susa ve Fars arasında bulunan Kuhgelo bölgesi Büyük Kyros-Keyhüsrev'in yurduydu. İnşan-Enzan ülkesi yani.

ve diğer bazı bilginler, dil ve edebiyat bağlamında bu halk ile Kafkas halkları arasında sağlam bağlar ve yakınlıklar olduğu görüşünü savunuyorlar. Çünkü Kasiler de diğer komşuları gibi putperestlerdi ve en büyük tanrılarının adı "Seryaş"tı ki bu kelime "Güneş Tanrısı" anlamına geliyordu. Diğer tanrılarının adları da şöyleydi: "Harb, Dunyaş, Şakh, Şipak ve Şukamuna v.s." Kasi dilinde tanrı anlamında kullanılan kelime "Buğaş"tı. Ancak bu halkın dini inançları ve ayinleri ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip değiliz.[189]

Dil ve Uygarlık: Mr. Hull, Kasilerin dillerinin Ari (İrani) dillerden olduğunu söyler. Bunun somut örneği de Kasilerin kullandıkları "İndabuğaş" kelimesinin apaçık bir Ari kelime olmasıdır. Bu kelimenin Pars-Fars dilindeki karşılığı ise "İntafernes"tir.

Doğubilimci Pinçer (Pincher) de Kasilerin dili ile ilgili olarak bir kitap kaleme almıştır; ancak bu kitaba tamamen katılmak mümkün değildir. Ayrıca bu halkın dili ile Zagros halklarının dilleri arasında güçlü bağların olduğundan kuşku yoktur.[190] Doğubilimci Hüsing diyor ki: Kasilerin kullandıkları lehçe tamamen Kuzey Elam diline benziyordu; Kasiler tarafından kullanılan bazı isim ve işaretler de Huri halkının kullandığı isimlere benziyordu. Kısacası, bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Gerçi elimizde Kasi halkının uygarlığı ile ilgili yeterli bir bilgi olmasa da; bazı gelişmeler, bunların çiftçilik ve tarım alanında ileri bir düzeyde olduklarını gösteriyor. Nitekim bu halk; Babil devletinin kurulmasından az bir süre önce bu konuda yetenekli olduklarını kanıtlamışlardı: Bir cins at ehlileştirmişler... Bunları taşımada kullanmışlar... Arabalara koşmuş ve binicilikte kullanmışlar ve aslında bu hayvanları Babil'e getirenler de onlardı. Hatta Babil'i fethettikten sonra, uygarlığından yararlanmış; sanatta ve yazıda belli bir ilerleme de kaydetmişlerdi.

4- Mitaniler

Babil Tarihi kitabının yazarı K. L. W. Kingi, bu halkı Kasi halkının bir kolu olarak kabul eder. Onların da Ari kökenli olduklarını söyler. Ancak *Mezopotamya Halkları* kitabının 128-135 sayfalarındaki ifade bunun aksi söylenmekte ve Mitanilerin Subaru-Subartu halkının bir kolu olduğu ileri sürülmektedir.

---

189 *Eski Yakın Doğu Tarihi.*
190 *Mezopotamya Halkları.*

Bu halkın yurdu Orta Fırat bölgesiydi ve Musul-Cerapalis bölgesini kapsıyordu, m.ö.16. yüzyılda güçlü bir devlet kurmuşlardı[191] ve başkenti Vaşşoğani (Washshugami) olan bu devlet; bu dönemde kurulan dört büyük devletten biriydi. Bunlar; Mısır, Eti, Kardunyaş ve Mitani devletleriydi.

Amarna'da[192] ortaya çıkarılan belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Mitanilerle o günkü Mısır devleti arasında sıkı ilişkiler vardı. Kralları Tuşrata (Tushratta) ait belgelerden birinin; altı yüz satır olarak Mitani dilinde yazıldığı ortaya çıkarılmıştır, oysa genel siyaset dili sadece Akadça idi. Doğubilimci Bork, bu belgede kullanılan dilin Kafkas dilleri grubuna girdiğini söylemektedir.

Mitanilerin ülkesi, ayrıca Subaru adıyla da ünlenmişti. Şimdiki Kerkük bölgesinde Subarulara ve Mitanilere ait binlerce belge ortaya çıkarılmıştır. Yine bunun gibi birçok belge de Boğazköy bölgesinde ortaya çıkarılmıştır.

Doğubilimci Gens (Gensen): "Mitani kelimesi sadece krallık ailesinin lakabı olarak kullanılırdı. Halk için kullanılan isim ise, Subaru idi. Bu halkın ülkesi de Hani Galbat adıyla bilinirdi" diyor. Aynı zamanda bu yorum; Kerkük bölgesinde ortaya çıkarılan yazılar ve eserlerle de uyuşmaktadır.

Mitanilerin kurdukları bu devlet; III. Asurnaserpal zamanında sona erdi, çünkü Asurlular; ülkelerini işgal ettiler, böylece o devlet de yavaş yavaş ortadan kalktı.[193]

İkinci cilt'te de göreceğimiz gibi, bu devlet uzun bir süre oldukça güçlü ve etkili olmuştur. Çünkü egemenliği Suriye, Amuriye, Kürdistan'ın bir kısmı, Arafa-Kerkük bölgesinin sonuna ve Asur devletini kapsayacak kadar uzanıyordu.

Eski Mısırlılar Mitanilere Nahari adını verirlerdi. Tevrat'ta da onlardan Aram-Naharam adıyla söz edilir.[194] Nitekim "Nayri" ismiyle "Nahari" ismi arasındaki yakınlık ortadadır.[195]

---

191 Bkz. Bu kitabın 2. cildi.

192 Mısır'ın Said bölgesinde bulunan antik bir kent olan Tel Amarine beldesi. (Arapça'ya çeviren).

193 *The Historian History of The World.*

194 *The Historian History of The World, 2/281.*

195 Kürtlerin eskiden beri "Nayri" bölgesinde yaşadıkları bir gerçektir ve hala Şemdinli bölgesine Nehri-Neyri adı verilir.

5- Haldiler (Xaldiler)

Bilindiği gibi bu devlet m.ö.9. yüzyılın başlarında kurulmuştur ve Ari'nin oğlu I. Sarduris'ten önce ve sonra birçok kral tarafından yönetilmiştir. Kral Sarduris; Asur kralı III. Şalmaneser'in (m.ö.824-849) çağdaşıydı ve Tuşpa-Van kentini bu kral kurmuştu. Bu kralın oğlunun ve halefinin adı İsponisti. Kral Sarduris; Khaldi dilini o güne kadar Urartu ülkesinde yazı ve edebiyat dili olarak kullanılan Asur dilinin yerine resmi dil olarak ilan etmişti. Rayat'ın kuzeyinde bulunan Kelaşin Boğazında ortaya çıkarılan tarihi eserler; İsponis'in gerçekleştirdiği fetihleri anlatmaktadır ve bu taş yazıtlarda Asur dili kullanılmıştır. Kral Minvas döneminde bu devletin nüfuzu ve etkinliği doruğa çıktığı gibi, bu kralla ilgili olarak ortaya çıkarılan belgeler de gerçekleştirdiği birçok fethi göstermektedir. Bu belgeler, Van kalesindeki kayalar üzerinde ve Aleksandropol-Gümrü dolaylarında ortaya çıkarılmıştır. Bisutun kayalarındaki eserlerin Dara'nın adını kalıcı kılması gibi, Gümrü'deki kayalarda yazılı olan belgeler de Minvas'ın adını kalıcı kılmıştır. Bu belgelerde Kral Minvas'ın en az 14 savaş gerçekleştirdiği belirtilmektedir.

Nitekim IV. Şalmaneser'in (m.ö.782-772) katıldığı savaşların çoğu Khaldilerin bu kralı ile gerçekleşmiştir. Çünkü Khaldi devleti, o sırada Asur devletinin rakibiydi ve Asur devletinin nüfuzu ve varlığı için bir tehdit oluşturduğu gibi, oğlu ve halefi Sarduris'in dönemi de devletin altın dönemiydi. O dönemde Khaldi devleti güç-görkem bakımından zirveye ulaşmıştı. İşte Khaldilerin bitmek tükenmek bilmeyen bu saldırıları karşısında Asur devletinin merkezi otoritesi sarsıldı. Nitekim bunların ardından Asur devletinin sınırları içinde otoriteye karşı bir takım başkaldırılar ve karışıklıklar patlak verdi. Bu durum, askeri isyanın lideri Pol'un mutlakıyetçi yönetiminin tüm ülkeye hakim kılmasına kadar devam etti, ardından da 3. Tiglath-Pileser adını aldı. Asur ordusunun genel komutanı olarak düşmanlarına karşı koydu ve en başta kuzeyde yaşayan Kürt aşiretlerini hizaya getirdi. Sonra Kuzey Suriye'ye yönelerek burayı istila etti. Sonra Urartuları ve müttefiklerini birbiri peşi sıra yenilgiye uğrattı ve en sonda bölgenin tek hakimi haline geldi.

Bunun sonunda Haldiler sadece kendi anayurtları olan Urartu ülkesini koruyabildiler ve bu durum, ünlü Snahrib dönemine kadar devam etti. Ancak II. Rusas döneminde Khaldi devleti yeniden

toparlandı ve batıda Muşki, Eti, Halizun ve Alzi-Palo bölgelerini işgal etti, bu onun son fetihleriydi. Böylece Urartuların egemenliği m.ö.625 yılında yazılan Germiya dönemine kadar sürdü ve bu tarihten daha sonra da siyasal varlıklarını korudular, sonra da bir süre Medlerin himayesinde yaşadılar. Fakat nihayet Gutilerin, yani Kürt aşiretlerinin saldırıları sonucu m.ö. 585 tarihinde bu halk; bütünüyle tarih sahnesinden silindi.[196]

6- Subari

Bu isim, önceleri (Akadlar döneminde) sadece coğrafya ile ilgili bir ifadeydi ve Elam ülkesinin kuzey doğusundan başlayarak Amanos[197] dağlarına kadar uzanan oldukça geniş bir alan için kullanılıyordu; ancak daha sonra Kürdistan'daki büyük aşiretlerin ismi olarak kullanıldı. Bu aşiretler, büyük ve oldukça kalabalıktılar. Bu halk; "Zagros Halkları" adıyla bilinen eski ana kavimlerden ayrılmıştı. Subarilerin bir kısmı Mezopotamya'da, Suriye'de ve Anadolu'da yaşarlardı. Daha önce de söylediğimiz gibi, bazı Doğubilimciler; Mitani halkını Subarilerin bir kolu olarak görürler. Diyorlar ki: Mezopotamya'da bulunan bir boy; (bunlar Hurilerdir) ayrıca Subariler ismiyle biliniyorlardı (Speizer). Sr. Sidney Smith diyor ki: Subarilerin Dicle'nin batısında yaşayan boyu, ayrıca Huriler adıyla da anılıyorlardı.

Bu halkın siyasal tarihiyle ilgili bilgilerin çok az olduğu bir gerçek olsa da, ancak Asurluların bu insanlarla gerçekleştirdikleri savaşları anlatan bazı Asur belgeleri onlardan söz etmekte, onların üzerinde önemle durmaktadır. Kral I. Tiglath-Pileser (m.ö.1110-1100) Subarıların ünlü kentlerinden biri olan *Şeriş* kentini muhasara altına alınca, Subariler kenti kahramanca savundukları gibi, Muşkiler ve Kartiyunlar da onlarla birlikte savunmaya katılıyorlardı.[198]

Nihayet, Asur devletleri zamanında Subaru ismi yavaş yavaş ortadan kalktı ve yerini "Nayiri" adı aldı. Bu isim, daha sonra Asurluları epey uğraştıracak ve güçlerini büyük bir zaafa uğratacaktır.

---

196 *Eski Tarih*, Cambridge.

197 Adana vilayetinde büyük bir dağdır ve Adana-Halep demiryolu eteklerinden geçer.

198 *Eski Asur Tarihi*..

7- Nayri-Neyri

Bu halk, sayıca oldukça çok, cesur ve güçlüydü. İkinci bölümde yer alan üçüncü görüşte de belirtildiği gibi, Kürdistan'ın tüm halklarını bu bağlamda temsil ettikleri söylenebilir. Çünkü Subarilerin yerine geçmiş ve her bakımdan onların misyonlarını sürdürüyorlardı. Ancak bu önemli halk ile ilgili sağlam bilgilere sahip olmamamız büyük bir eksikliktir. Sadece bu arada Asur kralı I. Tiglath-Pileser'in; Nayrilerin 23 adet kralı ile savaştığını biliyoruz. Bunların yanında, müttefikleri olarak savaşa katılan başka krallar da vardı. Malazgirt Ovası kanlı savaşlara sahne olmuştur. Bunun sonucunda Asur kralı, Dicle Nehrinin doğduğu bölgeye büyük bir yazıt dikti ve kazandığı büyük zaferleri anlatan yazıyı bunun üzerine nakşeti. Bunun yanı sıra kanlı savaşların ayrıntıları da anlatılıyordu.[199]

M.ö.910 tarihinde Asur orduları topyekün Kutmukh ülkesine saldırdı ve onlarla Nayriler arasında Dicle ve Cudi arasında kanlı savaşlar oldu. Bu savaşların sonunda adı geçen bölgeler Asurluların egemenliğine girdi. Nitekim Kral II. Tukulti-Ninibe de bunlarla çok uğraşmıştı (m.ö.890-884).

Kısacası; bir Asur kralının bu güçlü, acar ve kontrol edilemez aşiretlerle uğraşmadığı pek az görülmüştür. Çünkü bu savaşlar ve çekişmeler her zaman Asurluların harekete geçip Nayrilerin ülkelerini işgal etmelerine ve hep saldırı pozisyonunda olmalarına yol açmamıştır. Tam tersine aynı şekilde çoğu zaman bu dağlı aşiretler de Asurlulara saldırmış ve ülkelerini işgal etmekle tehdit edecek kadar ileri gitmişler, bu durum karşısında Asurlular da savunma pozisyonuna geçmek zorunda kalmışlar. Örneğin, Nayri aşiretleri m.ö.743 yılında Asur ülkesinin kuzeydoğu bölgesini beklenmedik bir şekilde işgal etmişlerdi ve buradan harekete geçerek ülkenin merkezine kadar ilerlemişlerdi. Onun için Kral IV. Tiglath-Pileser bu saldırganlara güçlükle karşı koyabilmiş ve onları büyük bir eziyetten sonra ancak ülkeden çıkarıp Cudi Dağının ardına kadar geriletebilmişti.[200]

Nitekim Asur kralı Senakhrib (m.ö.705-682) m.ö.699 tarihinde tekrar Nayrilere karşı savaş açtı ve iki taraf arasında Cudi Dağının çevresinde şiddetli bir savaş meydana geldi ve uzun bir süre devam

---

199 *İslam Ansiklopedisi.*
200 *Eski Yakın Doğu Tarihi, s. 462.*

etti. İşte Asur sicillerinde bu savaş için Senakhrib'in 5. savaşı olarak söz edilir.

Ünlü Doğubilimci Major Soane, Nayrileri anlattığı yerde şunları söylemektedir:

"Nayrilerin ülkesi sadece Yukarı Zap-Büyük Zap nehrinin kuzey kısmından ibaret değildi; bilakis, Kral Tiglath-Pileser ve torunları Nayri ismini Dicle ve Fırat Nehirlerinin kaynakları dolaylarında, Nifatis'ın kuzeyinde, yani Diyarbekir, Harput ve Dersim civarında, Bitlis ve Toros Dağlarında yaşayan halk için kullanırlardı. Bu bölgelerde ise, m.ö.401 tarihinde Karduen halkının ikamet ettiği görülmüştür. Bu da Med devletinin yıkılmasından sonra kurulan Akhmeniş (Achaimencs) devletinin egemenlik döneminin ortalarına denk düşmektedir. Onun için sözü edilen güçlü ve çetin Karduen halkı, bu günkü Kürt halkının ataları ve Medlerin de torunlarıdır.

Bu tarihten itibaren Kürdistan; başka dillerin karışımından ibaret olmayan, tek ve kadim bir dilleri olan bazı kavimlerin vatanı haline geldi. Bunun kanıtı şudur: Büyük Ari halklarının eski yurtlarından göç ederek Fars ve Med bölgelerine ve Avrupa'nın bazı bölgelerine yöneldikleri sırada, Kürt halkı da eski yurdunu terk ederek Kürdistan'ın dağlarına ve ovalarına yerleşmiş ve burayı kendisi için yurt edinmiştir. Şu da bir gerçektir ki, Saksonların torunları olan biz İngilizler de soy itibariyle Kürtlerin akrabasıdırlar. Kürt halkı, başka halklarla karışmamış, kanı ve ırkı her zaman karışıksız olarak varlığını korumuştur. Tıpkı dilinin berraklığını koruması, başka halkların dillerine karışmaması gibi. Med ve Pars devletleri peş peşe yıkılınca Pars halkı, bu iki devletin yıkılışından sonra kurulan Parsi (Aşkani) devletinin egemenliğine girdi.[201] Bunun üzerine Medler de dağlara çekildiler ve zirvelerinde varlıklarını korumaya çalıştılar. İşte bu sırada onlara Karduen, yani Kurdi adı verildi ve tarihleri bu isimle tanınmaya başladı.

Ksenefon, Karduen halkı ile karşılaşmış ve onlara Kardokhi adını vermiştir. Bu halkın evlatlarından şiddet ve heybet gördüğünü belirtmiştir. *On Binlerin Dönüşü* adlı eserine başvuranlar; bu Yunan komutanının başına gelenleri öğrenebilir. Adı geçen

---

[201] Parslar-Farslar veya Aşkaniler. Birincisi, Horasan-Pars bölgesine nisbeten verilmiş bir isimdir. İkincisi ise, devletin kurucusu Erşk-Eşk'in adına nisbeten verilen bir isimdir. *Eski İran Tarihi*, Hasan Pirneya. (Arapça'ya çeviren).

Xenophone; bu Karduen halkını Anti-Toros dağlarında görmüştür. Biz ise, bugün bu dağlara Hakkari dağları veya Orta Kürdistan dağları adını veriyoruz.

Asya kıtasının kuzey batı bölgelerine göz attığımızda, buranın çeşitli savaşlara, kanlı mücadelelere, devrimlere ve genel başkaldırılara sahne olduğunu görürüz. Tarihin genel sayfalarında silinmez eserler bırakan büyük fatihlerin ve komutanların gerçekleştirdikleri olayların büyük kısmının bu bölgede cereyan ettiğini gözlemleriz ve bu çetin bölgenin; büyük gelişmelere sahne olduğuna şahit oluruz. Kuşkusuz bu fatihler ve komutanlar; Asurlular, Farslar, Yunanlılar, Romalılar, Araplar, Moğollar ve Türkler gibi değişik topluluklara mensuptular. Ancak Kürt halkının bu fatihlere ve komutanlara karşı gerçekleştirdiği direniş; diğer tüm halkların direnişinden çok daha uzun süreli ve çok daha çetin olmuştur. Çünkü bu talancı saldırganlar karşısında sadece Kürtler direnebilmişlerdir ve bu amansız ordular karşısında sadece Kürtler varlıklarını koruyabilmişlerdir. Saf ve katışıksız kimliklerini ancak Kürtler koruyabilmiştir. Kürt halkı kavmi meziyetleri ve ırksal karakteri itibariyle farklı bir özelliğe sahiptir ve bunu hiç kimse ne inkar edebilir, ne de hakkıyla değerlendirebilir."

Major Soane sözlerini şöyle sürdürüyor: "Ruha-Musul yolunun kuzeyindeki bu dağlar ve ovalar, tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanoğlu tarafından bilinmektedir. Burası Mezopotamya ülkesinin kuzeyi ile güneyini birbirinden ayıran doğal ve siyasal bir sınır niteliğindedir. Aynı şekilde bu karanlık ve görkemli dağ da (Tur Abdin dağını kastediyor) eskiden Nifat adıyla biliniyordu ama şimdi bu ismi unutmuş bulunuyoruz. Dicle-Ticris[202] Nehrinin havzasında yer alan bu dağ da m.ö.1100 tarihinde Asur kralı olan Tiglath-Pileser zamanında Asur Devletinin kuzey sınırını oluşturuyordu ve bu sınırın ötesinde, Nayrilerin bitmeyen yurtları yer alıyordu. Asurluların bu büyük kralı her zaman burayı fethetmek, istila etmek istemişti. Sonra Nayri ülkesinin adı değişerek Karduen

---

202 Ticris kelimesi Medce Tikra "Tigra" kelimesinden gelmektedir. Bu kelimenin Med, Kürt ve Fars dillerindeki anlamı "tir" yani "ok"tur. (Yazar.)
Ayrıca Tigra kelimesi Ticra şeklinde Arapça'da kullanılmıştır. Sonra bu kelime zamanla Dicle şeklinde değişikliğe uğramıştır. Adı geçen nehrin bu isimle anılmasının hikmeti açıktır. Çünkü Dicle nehrinin suları kuzeyden güneye bir ok gibi akmaktadır. (Arapça'ya çeviren).

oldu. Bu kelime Kurdin veya Kürd kelimesinin aynısıdır. Buradan anlıyoruz ki, Kürt halkı; tarihin başlangıcından itibaren buraya gelmiş ve yurt edinmiştir.

Yunanlılar, Persler (Aşkani) ve Romalılar gibi büyük toplumların orduları bu görkemli dağlar karşısında güneydeki ovalara yönelmek zorunda kalmışlardır. Nitekim bu aşılmaz dağlar; adı geçen bölgenin işgalini amaçlayan nice doğulu toplumların yenilgilerinin ve başarısızlıklarının somut kanıtları gibidir. Bunlar içinde sadece Asurlulardır ki, halkı; bugünkü Kürtlerden daha az özgürlük tutkunu olmayan Nayrilerin veya Kurduenlerin ülkesini işgal edebilmişlerdir. Hiç kuşkusuz, çok eski zamanlardan beri kanaatkarlıkları, cesaretleri ve özgürlük tutkunu oluşlarıyla bilinen bu halkın ülkelerini fetheden büyük toplulukların içine karışıp tamamen asimile olmamaları hayret vericidir. Kürtlerin doğubilimciler ve tarihçiler üzerinde bıraktığı intiba şudur: Kürt zelil olmaz, boyun eğmez. Onu yok etmek asla mümkün değildir.[203] Kürt; ilerlemeyi ve yükselmeyi sever. Kendisine egemen olmak isteyen büyük devletlerin kullandıkları yöntemlerden nefret eder, ulusal varlığını ve oldukça eski bir geçmişi bulunan Ari dilini korumak için memleketinin ovalarında ve dağlarında dolaşmayı sever."[204]

B- Medler döneminden İslam'ın doğuşuna kadar

8- Medler

İkinci bölümde demiştik ki: Bu halkın Medya ülkesine gelişi, m.ö.10. veya 9. yüzyılda gerçekleşmiştir ve ilk başta kelimenin tam anlamıyla göçebe aşiretlere özgü bir hayat sürdürmüşlerdir. Sonunda her aile küçük ve bağımsız bir devlet kurmuştu.

M.ö.835 tarihinde Kral II. Şalmaneser zamanında Asur ordusu ile Med aşiretleri Asur ülkesinin doğu sınırında buluştular. Bu buluşmada adı geçen aşiretler Asur kralına bazı hediyeler sundular. Bu tarihten itibaren bu tür hediyeler sunmayı her yıl yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olarak algıladılar. Bir Asur komutanını da uzun süre yanlarında alıkoydular. Aslında Asurlulara karşı

---

[203] Merhum Mahmud Efendi el-Alusî, ünlü tefsirinde, diğer müfessirler gibi, Fetih Suresinde geçen "... Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı şavaşmaya çağrılacaksınız..." (Fetih: 16) ayetinde işaret edilen kavim, sertlikleri ve celadetleriyle bilinen Kürtlerdir demişler.

[204] *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli bir Seyahat*, Londra, 1912.

fiilen bir savaşa tutuşmamış olan bu aşiretler üzerinde Asurluların fiili bir egemenlikleri söz konusu değildi.

Kral III. Adad-Nirari (m.ö.812-783) tahtta bulunduğu sırada dördüncü kez Medlerle savaştığı gibi, Kral IV. Tiglath-Pileser de (m.ö.745-727) komşu Urartu devletine destek olmak amacıyla Medler üzerine büyük bir orduyla yürüdü ve kendisinin bizzat anlattığına göre, Medlerin ülkelerini ünlü Demawend Dağının sonuna kadar işgal etti.[205]

Asur Kralı III. Şalmaneser m.ö.836 yılında her şeyi bir tarafa bıraktı ve Medya ülkesine defalarca saldırdı ve Asurlularla Medler arasında geçen bu savaş, Sargon dönemine kadar sürdü. Nihayet adı geçen Kral, m.ö.715 yılında sonunda Medlerin lideri Deiaces (İranlıların Keykubat'ı olabilir) esir aldı ve bu sayede Medya; Asurluların egemenliği altına girdi ve bu durum, Firaortes (Phraortes) zamanına kadar sürerken bu komutan da Medya'da bağımsız bir devlet kurmayı başardı.[206]

Medler Asarhaden zamanında (m.ö.681-669) müttefikleri Mani, Siş, Kaskaşi ve diğer Kürdistan halkları ile birlikte Asurlulara öldürücü bir darbe indirmeyi düşündüler. Ancak Asurluların o zamanki kralının izlediği politikalar bunu önledi: İzlediği dahiyane bir stratejiyle Sişleri müttefiklerinden ayırıp kendi safına katmayı başardı ve bu durum, kendisinin; bu tehlikeli girişimden kurtulmasını sağladı. Ne var ki, Medler sürekli olarak Asurluları yok etmek için fırsat kollamaya başladılar. Nitekim Med ülkesinin hakimi konumundaki Firaortes (Phraortes) m.ö.634 tarihinde Asurluların ülkesine saldırdı. Ancak başarılı olamadan geri döndü. Fakat yine de sonunda Kiyaksar-Hohşutur kardeşinin düşünü gerçekleştirip Asur devletine son verdi. Bu kitabın ikinci cildinde de genişçe bundan söz edeceğimiz gibi Büyük Med İmparatorluğunun temelleri m.ö.701 yılında atıldı. Kiyakas'ın döneminde ülke belirgin ve parlak bir düzeye erişti. Sınırları doğuda Bahteryan-Buhara, batıda Kızılırmak Nehrine, kuzeyde Kazvin Denizine ve güneyde Fars Körfezine kadar uzanıyordu. Zamanla bu geniş imparatorluk, Med kralı Asitağ-İhtoviko döneminde, m.ö.550 yılında Akhameni kralı Cyrus-Kuroş (Büyük Keyhüsrev) tarafından yıkıldı.

Med devletinin bu şekilde yıkılması ile birlikte, egemenliği al-

---

205 *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 446.
206 *Milletler Tarihi*, c. 26, s. 1004.

tındaki diğer bölgelerle beraber Kürdistan'ın da tamamı, Ahameni devletinin egemenliği altına girdi.[207] Bu durum, bundan yaklaşık olarak iki asır sonra Makedonyalı İskender'in İran'ı yenilgiye uğratmasına kadar devam etti. Kral I. Daryus'un Babil savaşı ile uğraştığı bir sırada, Med bölgesinde, Froritiş liderliğinde Farslara karşı bir isyan başladı ve başlangıçta Daryus; isyanın merkezi Medya'ya asker göndermek zorunda kaldı. Ancak gönderilen askerler bir şey yapamadılar. Fakat Daryus Babil'den geri dönünce bizzat Med bölgesine giderek m.ö.521 tarihinde isyanı bastırdı.

Ksenefon'un komutasındaki Yunan ordusu *Anabasis* adlı eserde ayrıntıları anlatılan On Binlerin Dönüşü sırasında[208] Kardoşuy (Karduchoi) halkından korkmuşlar ve çok eziyetler görmüşlerdi. Ancak o güne kadar hiç kimse onları bu isimle duymamıştı: Kendisini ve askerlerini Derbend Boğazında sıkıştıran, sürekli olarak peşlerine takılarak saldırılarda bulunan bu kavimden ilk olarak Xenophone söz etmiştir. Xenophone bu kitabında adı geçen kavimle ilgili olarak bazı bilgiler verir ve şöyle der: "Kardoşuy halkı Farslara itaat etmedi, onlara hiçbir zaman boyun eğmedi; öyle ki İran krallarından biri üzerlerine 120 bin kişilik bir ordu gönderdi halde Kardoşuylar onları bütünüyle yok ettiler."

Kürd (Kardukhi) aşiretleri tarihin her döneminde Medlerin, Akhamenilerin ve onlardan sonraki devletlerin egemenlikleri es-

---

[207] Değerli Tarihçi Hasan Pirneya (Devlet Eski Müsteşarı) *Eski İran Tarihi* adlı eserinde diyor ki: Altı büyük Med ailesi Ahemenilerin başkentinde ikamet ediyordu. Bunlar mertebe ve derece olarak altı seçkin Pars ailesinden sonra gelirdi. Bu devletin yüksek mevkileri bu iki Pars ve Med sınıfına hastı.

[208] Adı geçen Yunan ordusu 13 bin paralı askerden oluşuyordu, Komutanları da Klirkhus'tu. Buralara m.ö.401 yılında o günkü İran Şah'ı Erdeşir'in kardeşi Keyhüsrev-Kuruş'u desteklemek için gelmişlerdi ve Keyhüsrev o sırada Kapadokya valisiydi, fakat İran tahtını kardeşi Erdeşir'den almak istiyordu. Yunanlı paralı askerlerden ve Kapadokyalı yerli askerlerden oluşan bir orduyla Babil üzerine yürüdü ve Kardeşiyle Babil'e yakın bir yerde, günümüzde Haniskender adı verilen bölgede karşılaşarak aralarında kanlı bir savaş meydana geldi. Başlangıçta zafer Keyhüsrev'in olacak gibi olduysa da ancak savaşın sonunda seksen bin askeriyle birlikte Keyhüsrev de ölünce zafer kardeşi Erdeşir'in oldu. Öte yandan geride kalan Yunan askerleri; subaylarının ve komutanlarının çeşitli hilelerle öldürüldüklerini görünce Sokrates'ın öğrencisi olan Ksenefon'u kendilerine komutan olarak seçtiler ve oradan Kürdistan dağlarını izleyerek kuzeye yöneldiler ve Trabzon'a kadar ilerlediler. Sonra sahil yolunu izleyerek Kostantiniye'ye (İstanbul), oradan da Yunanistan'a ulaştılar. İşte tarihte "onbinlerin dönüşü" adıyla anılan ve Ksenefon'un *Anabasis* adını verdiği kitapta anlattığı olay budur.

nasında da iç bağımsızlıklarını korumuşlardır. Bu aşiretler; daha sonraki dönemlerde Makedon, Aşkani, Sasani, Arap ve Türk egemenliklerinde de bu bağımsız yapısını koruyabilmişlerdir.[209]

İran Akhameni krallarının on ikincisi olan III. Dara; İran tahtına geçmeden önce Ermeniye ve Kurduen bölgelerinin genel valisiydi ve m.ö.338 tarihinde tahta geçinceye kadar bu görevde kaldı. O zamanlar Kurduen-Karduyka bölgesinin sınırları Behdinan nehrinin (Yukarı Zap) kaynağından Dicle nehrinin kaynaklarına kadar uzanıyordu.

İran'ı işgal eden Makedonyalı İskender tarafından Akhameni (Keyani) devleti yıkılınca Kürt bölgeleri de (Medya, Kurduen ve diğer bölgeler) doğal olarak bu büyük mirasın bir parçası haline geldi. Büyük İskender m.ö.323 tarihinde Babil kentinde ölünce, Kürtlerin toprakları; onun fethettiği yerlerin mirasçıları arasında bulunan komutanlardan biri olan Selevkus'un payına düştü. Ancak o günden itibaren, Selevkilerin egemenliğinin sürdüğü asır boyunca ulusal isyanlar ve siyasal çalkantılar dinmedi ve onların bu egemenlikleri; Ermenilerin Kürdistan'ın kuzeyini işgal etmelerine kadar sürdü. Bu olay, m.ö.2. yüzyılın ilk çeyreğinde Aşkani kralı I. Muhurdad'ın desteğiyle gerçekleşmişti; böylece Güney Kürdistan da I. yüzyılın başlarına doğru yavaş yavaş Ermenilerin eline geçmiş oldu ve bu güney kısmın merkezi o sırada Amid (Diyarbekir) kentiydi.

Ünlü coğrafya tarihi uzmanı Astrabon, Ermeni devleti ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Kürt halkı, sanat ve mühendislik işlerinde de büyük bir ilerleme kaydetmişti. Ermeni kralı Tigran onlara güveniyor ve yönetim işlerinde, tıpkı teknik meselelerde olduğu gibi onlardan yararlanıyordu." (Yuleter Hasan da bu görüşü desteklemektedir).

M.ö.I. yüzyılın ikinci çeyreğinde Romalı komutan Lokullus; Ermeni krallığına saldırdı ve Kral Tigran'ı ağır bir yenilgiye uğratarak ülkeyi işgal etti. Bu süre içinde ayrıca (m.ö.69-60) Aşkani kralı II-I. Ferhat da Kurduen ve Adyabin bölgelerine saldırdı ancak bu saldırı sonuçsuz kaldı. Öte yandan Aşkanilerin 13. kralı I. Urdumi-Ul zamanında Romalılar ile Aşkaniler-Persler arasında Harran kentine yakın bir yerde kanlı bir savaş meydana geldi ve bu savaş esna-

209 *Kürdistan Sorunu ve Türkler*, s. 23.

sında Romalı komutan Krasus öldürüldü, ardından da Roma ordusu m.ö.53 tarihinde darmadağın oldu.

M.ö.36 tarihinde Kürdistan, Aşkanilerle sürekli olarak çatışma içinde olan Romalı komutan Mark Antoan'ın egemenliğine girdi, ancak Romalı komutan ile Aşkaniler arasındaki bu kesintisiz mücadele; Romalıların ağır bir yenilgi almaları ile sonuçlandı. Bunun sonucunda Aşkaniler büyük oranda mal, mühimmat ve gıda maddesini ganimet olarak elde ettiler. Bu arada şimdiki Azerbaycan'a tekabül eden Küçük Medya, bu savaşlarda Aşkanilerin safında yer alıyordu. Ama ganimetlerin paylaşımı hususunda aralarında ihtilaf meydana gelince, Medler; gizlice Romalı komutan Mark Antoan ile buluştular ve onu yeniden Aşkanilerle savaşmaya teşvik ettiler. Romalı komutan da düşmanlarından intikam almak için büyük bir ordu ile m.ö.34 tarihinde Aşkanilerin egemenliği altındaki Ermeniye'ye saldırdı ve baştan sona kadar işgal etti. Bir süre sonra, Pers-Aşkan kralı IV. Ferhat büyük bir ordu ile Küçük Medya devletinin üzerine yürüdü ve kanlı savaşların sonunda kralını tutsak alarak bu devleti tarih sahnesinden sildi ve daha sonra Ermeniye'yi de ele geçirerek, akrabalarından birini buraya kral olarak atadı.

Milattan yalnızca bir yıl önce, Aşkani hükümeti Romalılara bir barış antlaşması imzaladı ve bu antlaşma gereğince Aşkani devleti Ermeniye ve Kürdistan'ı Roma devletine terk etti. Kral IV. Ardwan zamanında da Aşkaniler ve Romalılar arasında Kürdistan ve Ermeniye üzerinde bir takım savaşlar meydana geldi[210] ve Ardwan'dan sonra oğlu Guhderz-Cuderz m.s. 40 tarihinde İran tahtına oturdu. Bu Kral Ermeniye kralı Muhurdad ile savaşa tutuştu: Önce Sinbele dağ silsilesinin yakınında bulunan Hilvan yakınlarında ordusunu topladı ve nehrin ötesine (Karasu) Kirmanşah dolaylarına çekildi. Bu arada Kral Muhurdad da Adyabin'i geçerek Cuderz'i karşılamak üzere yola koyuldu ve iki ordu Bisutun yakınlarında karşı karşıya geldi. Ancak şans Muhurdad'dan yana değildi ve ağır bir yenilgi aldı.[211]

Aynı şekilde ünlü Roma İmparatoru Neron zamanında Roma ordusu Ermeniye ve Kürdistan üzerine yürüdü ve bu iki bölgeyi iş-

---

[210] Ardwan önceleri Küçük Medya hakimiydi. Miladın 16. yılında İran tahtına oturdu. Önceki hakim Ermeniye'ye kaçmak zorunda kaldı ve kendini oranın hakimi ilan etti. Ancak Ardwan'ın kendisini sıkıştırması üzerine bu makamı boşaltmak zorunda kaldı. *Eski İran Tarihi*, s. 161.

[211] Rawlinson, Zuhâb'*dan Huzistana*, s. 42.

gal etti. Bundan dolayı Romalılarla İranlılar arasında meydana gelen uzun savaşlardan sonra iki tarafın rızasıyla m.s. 63 tarihinde Tirdad Ermeniye kralı ilan edildi[212] ve iki devlet arasında imzalanan bu barış antlaşması; bu sefer yarım yüzyıl sürdü.

Bu yıllarda Ermeniye, Kürdistan ve Küçük Medya (Azerbaycan) Alan[213] ve Gürcü halklarının saldırılarına maruz kaldı ve baştan sona yağma edildikleri gibi, Aşkani devleti de bu bölgeleri savunmadı. Ancak yerli halk büyük bir direniş örneği göstererek saldırganlara büyük zararlar ve kayıplar verdirdiler ve onlara asla boyun eğmediler.[214]

M.s. 100 tarihinde Roma kralı Trajan, Ermeniye üzerine büyük bir ordu gönderdi ve Kral Tirdad'ın egemenliğine son verdi. Sonra bu kralın bizzat kendisi m.s. 115 tarihinde Suriye yoluyla bu ülkeye ve Kürdistan'a askeri bir saldırı düzenledi ve büyük bir yıkımdan sonra her iki bölgeyi de ele geçirdi, Ermeniye devletini tamamen yıktı ve oranın üzerinden Fars körfezine ulaştı. Ardından da Mezopotamya, Adyabin[215] Hadar-Hatra ve Babil'i ele geçirdi.

Öte yandan m.s. 122 tarihinde Roma kralı Haderyan; Fırat nehrini ülkesi ile Pers İmparatorluğu arasındaki sınır olarak kabul etti ve bu şarta bağlı olarak onlarla bir barış anlaşması imzaladı.

M.s. 161 tarihinde ise Pers kralı III. Balaş, Ermeniye üzerine bir ordu gönderdi ve bütünüyle işgal etti. Ama sonuçta Romalı komutan Kasyus karşısında yenilgiye uğradı ve batı bölgeleri (Ermeniye ve Kürdistan) bu kez Romalıların egemenliği altına girdi.

Öte yandan Aşkani-Pers krallarının sonuncusu V. Ardwan zamanında İranlılarla Romalılar Mezopotamya'da bir kez daha savaşa tutuştular ve Aşkani ordusu Roma ordusunu yenilgiye uğrattı, fakat bu zafer, coğrafi değişiklikleri beraberinde getirmedi.

İşte bütün bu gelişmeler; Erdeşir-i Babekan'ın m.ö.224 de tarih

---

212 Zerdüştlüğün kitaplarından biri olan *Din Kert* adlı kitap bu esnada toplandı.

213 Alanlar, İran'da yaşayan Ari kökenli bir halktı. Başlangıçta güneydoğu Kafkasya'nın Derbend Daryal bölgesinde yaşıyorlardı. Sonra Folça havzasına kadar yayıldılar. Daha sonra Hicri 7. yüzyılın sonlarında Moğol istilasının başlaması ile birlikte Alan halkı batıya yönelmek zorunda kaldı.

214 *Halifelerin Son Mirası.*

215 Eskiden Adyabin ismi, Irak'ın Musul livasına bağlı ve Dicle'nin doğusuna düşen Zaho, Duhok ve Akra için kullanılırdı.

ve siyaset sahnesine çıkmasına denk geliyordu û ve Aşkaniler onun eliyle ortadan kalktı.[216]

Bunu izleyen m.s. 228 tarihinden itibaren Roma kralı Aleksandr; Sasani kralı Erdeşir-i Babekan ile Cezire ve Ermeniye bölgelerinde kanlı savaşlara girişti, bu savaşlar sonunda Harran ve Nusaybin Erdeşir-i Babekan'ın eline geçtiği gibi, ardından da tüm Ermeniye ve Kurduen bölgeleri bu kişinin eline geçti ve bu tarihte kral Erdeşir-i Babekan; Zerdüşt inancını İran'ın resmi dini olarak ilan etti.

Beri tarafta I. Şapur zamanında Ermeniye ve Kürdistan'da büyük bir isyan başladı ve Cezire'nin kuzey kısmında karışıklıklar çıktı. Bunun üzerine Şapur bölgeye gelip isyan ateşini söndürüp Harran ve Nusaybin'i işgal etti. Ancak bunun üzerinden uzun bir zaman geçmeden Cordien-Gordien ülkesi bir kez daha ayaklandılar. Bunu fırsat bilen Roma kralı Valeriyan; ordusuyla birlikte Cezire'ye girdi ve Medain-Tisfon kentine kadar gelerek burayı amansız bir kuşatma altına aldı. Daha sonra Roma ordusunun bir kısmı, kralları bu savaşta ölen yerli halktan Kurduenlerle savaşmak zorunda kaldılar ve bu savaş, yerine bir başka kralın geçmesine kadar sürüp gitti. Bunun üzerine Romalılar İranlılarla barış imzalamak zorunda kaldılar ve bundan dolayı Ermeniye ve Kürdistan bölgeleri bir kez daha (m.s. 242) İranlıların egemenliği altına girdi.

M.s. 258-260 tarihleri arasında Kral Şapur ile Valerin arasında kanlı savaşlar meydana geldi ve bu savaşlar sonunda imparator ve ordusu Odesa-Ruha-Urfa kentinde İranlılar tarafından tutsak alındı.

M.s. 286 tarihinde Roma kralı Dioclétin-Dioklesiyan (Sasanilerin yedinci hükümdarı Kral Nersi zamanında); Tirdad'ı Ermeniye kralı olarak ilan etti ve büyük bir orduyla destekleyerek Ermeniye'ye gönderdi, ordu da Ermeniye'yi ve Kürdistan'ı ele geçirdi. Bunun üzerinden bir süre geçtikten sonra, İranlılar yeniden bu bölgelere saldırdılar ve Romalılarla giriştikleri bir kaç savaştan sonra, buraları geri aldılar; özellikle aralarında Harran'da kanlı savaşlar

---

216 İran krallarından olup Sasani imparatorluğunu kurmuştur. Daha sonra İslamiyetin ilk dönemlerinde Araplar bu devleti tarih sahnesinden silmişlerdir. Öte yandan bu zatın babası Babek Fars bölgesinin Emiri iken daha sonra bütün İran'ın imparatoru oldu ve Erdeşir-i Babekan adını aldığı gibi (m.s. 226-241), Sasaniler adını da dedesi Sasan'ın adına nisbeten kullandı ve Aşkaniler devleti de onun tarafından yıkıldı. *Eski İran Tarihi,* Müşiru'd Devle.

geçti ve m.s. 296 tarihinde Romalıları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bundan bir yıl sonra, Romalı komutan Galéruis-Galeriyus Ermeniye üzerine yürüdü ve buradaki İran ordusunu yenilgiye uğrattı, bu savaşta İran kralı Nersi yaralandı ve bu nedenle barış istemek zorunda kaldığı gibi, mülkünün batı kısmındaki beş bölgeyi de Romalılara bırakmak zorunda kaldı. Bu yerler; Dicle nehrinin sağına düşen Arzun, Muk,[217] Zabde, Recime ve Kardu bölgeleridir. Aslında bu yerlerden başka da oldukça ağır maddelere de imza atmak zorunda kaldı: Romalıların Gürcistan üzerindeki himayesini kabul etmek ve Roma imparatorluğu ile Pers imparatorluğu arasındaki sınırın Dicle nehri olarak kabul edilmesi gibi (m.s. 297). Kazandığı bu parlak zaferden sonra Romalılar Van Gölü çevresinde bir Ermeni krallığı kurdular ve Tirdad'ı buranın kralı ilan ettiler ve Kürdistan'ın kuzey kısmını da bu yeni devletin sınırlarına kattılar. Bundan epey sonra da İmparator Kostantin tarafından Millanın emri üzerine (m.s. 313) Hıristiyanlık inancını Roma'nın resmi dini olarak ilan etti.

Ardından m.s. 338 tarihinde İran Şahı II. Şapur ile Roma devleti arasında on iki yıl süren şiddetli savaşlar meydana geldi: M.s. 342 veya 348 tarihinde İran Şah Şapur Roma ordusuyla Sincar dolaylarında karşılaştı ve Roma ordusunun komutanı Kostantinyus, İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı, savaşta İran veliahtı da tutsak edildi.[218]

Yukarıdaki tarihten birkaç yıl önce Hıristiyanlık dini Ermeniye bölgesinde yayılmıştı. Aslında Ermeniler ve kralları Tirdad; siyasal gerekçelerle bu yeni dine girmişlerdi ve bu tarihten itibaren Zerdüştlükle Hıristiyanlık arasında mücadele başlamış oldu. Ancak dağlarda ve köylerde yaşayan halk (Kürtler); eski dinleri olan Zerdüştlüğe bağlı kalmaya devam ettiler ve Hıristiyanlık dinini hiçbir zaman kabul etmediler.[219] Evet, bu yeni din sadece kentlerde ve bölgeler arasında dolaşan tüccarlar arasında yayılabilmiş; ama kentler ve kasabaların dışındaki halk arasında hiçbir zaman yayılmamıştır.

---

217 Öyle anlaşılıyorki, burası şimdiki Martirupolis-Meyafarkin'dir. (Yazar)
Ancak buranın bugünkü Muş kenti olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Erzun da şimdiki Erzen-Ğerzan'dır. Zabde ve Kardu ise tarihi Bazbeda ve Bakarda kentleridir. (Arapça'ya çeviren).

218 *Tarih el-Kurun el-Vusta*, c. 1. Cambridge.

219 *Halifelerin Son Mirası.*

II.Yezdgurd-Yezdicerd zamanında İranlılar Ermeniye'de din eksenli bir mücadele başlattılar ve büyük bir katliam gerçekleştirdiler: Hıristiyan din adamlarından ve ileri gelen şahsiyetlerden bir çoğunu öldürdüler; bu dinsel kavgalar ve katliamlar diğer kralların zamanında da devam etti.

M.s. 350 tarihinde Kral Şapur Nusaybin kalesini kuşattı. Ancak kaleyi ele geçiremedi ve geri dönmek zorunda kaldı. Fakat 360 tarihinde bir kez daha Kürdistan'a geldi ve bu defa Amid-Diyarbekir Kalesini kuşattı, ardından da teslim aldı.[220] Ardından Ceziret İbn Ömer (Cizre) yakınlarındaki Bazbed-Bazbedi kentini istila etti. M.s. 363 tarihinde Roma İmparatoru Julien; Fırat nehrini geçerek Firuzşapur kentini ele geçirdi ve Mezopotamya'daki başka yerleşim birimlerini de zaptetti. Sonra kara ordusunu Dicle'nin sol tarafına yerleştirdi ve Roma donanmasının Şahaniye kanalı vasıtasıyla Dicle'yi geçmesini bekledi, böylece donanması burada kara ordusuyla buluşmuş oldu. İmparator Julien bundan sonra da yürüyüşünü sürdürdü ve Medain'e varıncaya kadar çeşitli ülkelere saldırdı. Nihayet bu saldırı ve çarpışmalardan sonra Şehriban-Maranks ve Hamreyn dağı yoluyla geri dönerken bu arada Hugumbra'ya, yani Bakuba'ya uğradı. Onun bu yolculukla güttüğü amaç ise, Kurduenlerin ülkesine girmekti ve kullanacağı yol Kerkük yoluydu. Ancak İran ordusu beklenmedik bir şekilde Roma ordusunu dört bir yandan sardı ve 6 Haziran 363 tarihinde eski Kifrê (Phrygia) yakınlarında büyük bir savaşa girişmeye mecbur bıraktı, İmparator Julien savaşta yaralandı ve yarasının etkisiyle 6-7 Temmuz 363 tarihinde öldü. Ondan sonra İmparatorluk tahtına Jovian[221] geçti

---

220 Roma kralı Konstantin bu kaleyi son derece sağlam bir şekilde bina etmişti ve bu yerde savaş malzemeleri üretilen bir bölüm açmıştı: Burada savaş arabaları ve malzemeleri yapıldığı gibi, ayrıca savaş gemileri üretilen büyük bir tersane de vardı. Kral Şapur yüz bin kişilik bir orduyla yetmiş üç gün süren kuşatmadan sonra bu kaleyi istila etmişti; ancak bu amacına ulaşmak için ordusunun yarısını feda etmek zorunda kalmış ve kışın bastırması ile birlikte geri dönmek zorunda kalmıştı. (Yazar).

Roma kralının gerçekleştirdiği bu yapının izleri hala mevcuttur ve kenti bütünüyle saran büyük bir sur hala ayaktadır. İçinde de bir kale ve bu kalenin son derece sağlam burçları ve görkemli tabyaları var. (Arapça'ya çeviren).

221 *Eski İran Tarihi*, Hasan Pirneya da ise şöyle geçiyor: Yunyan-Jojyan'a verilen makam ordunun en yüksek komutanlığı idi, İmparatorluk makamı değildi. Ancak daha sonra imparator olduğu anlaşılıyor. (Arapça'ya çeviren).

ve hiç beklemeden imparatorluk ordusunu Tuzhurmatu yoluyla büyük bir vadiden geçirerek Sümer ülkesine doğru geri çekti.[222]

Sonunda savaşan iki devlet arasında barış antlaşması imzalandı. Böylece hemen hemen Kürdistan'ın ve Ermeniye'nin tamamı Sasani kralı II. Şapur'un egemenliği altına girdi.[223] Ancak bu antlaşmanın şartlarının uygulanmasından önce, savaş bir kez daha patlak verdi ve 376 tarihine kadar devam etti. Bu savaşın sonunda iki taraf bir antlaşma imzalamak zorunda kaldı; bu antlaşmaya göre, Ermeniye ve Gürcistan -Georgia- tarafsız kalacak ve iki tarafın emirlerinin yönetimi altına girmeyecektir.

III. Şapur (382-388) zamanında Ermeniye, İran ve Roma devletleri arasında ikiye bölündü. Böylece bu küçük bölgede iki devlet kuruldu ve her ikisine de bir Aşkani komutan hükmediyordu.

Sasanilerin 13. kralı IV. Behram zamanında İran Ermeniyesi'nin hakimi Hüsrev merkezi yönetimden ayrılıp baş kaldırdı ve İran askeri varlığına son verdiği gibi, 393 tarihinde bütünüyle bölgeyi İran'ın egemenliğinden çıkardı.

Beşinci Behram'ın, yani Kürt Behram zamanında Kürtlerin yaşadıkları topraklar da aynı şekilde çeşitli karışıklıklara ve savaşlara sahne olurken bu tarihte (m.s. 422) Ermeniye de İran'ın bir parçasıydı.

Sasani kralı I. Kubat miladi 6. yüzyılın başlarında Rum illerine karşı beklenmedik bir saldırı gerçekleştirdi ve Kürdistan'ı baştan sona ele geçirip Erzurum ve Diyarbekir'i istila etti. Ancak bu defa Kostantiniye'deki doğu Roma imparatorluğu İran'ın Kafkasya'da Hunlarla uğraşmasını fırsat bilerek büyük bir orduyla Diyarbekir üzerine yürüyerek kenti amansız bir kuşatma altında tuttu ve aynı şekilde İran'a bağlı ülkeler üzerine de asker sevkedildi. Bu askerler Erzeniyan'a kadar ilerlediler ve büyük bir bozgun, karışıklık ve yıkım gerçekleştirdiler, kadınları ve çocukları esir aldılar. Bu talan ve savaş Temmuz 506 tarihinin sonuna kadar devam etti.[224]

Yine Miladi VI. yüzyılda Goran-Coran Kürt aşiret liderleri Gua-

---

222 *El-Mesele el-Babiliye,* s. 125, 126.

223 Şapur Zu'l-Ektaf yetmiş yıl –310 yılından 379 tarihine kadar– tahtta kalmıştır. Bu hususta bir başka örnek yoktur. (Yazar).

Ondan sonra II. Erdeşêr tahta geçmiş ve krallığı 382 tarihine kadar sürmüştür. (Arapça'ya çeviren).

224 *Tarih el-Kurun el-Vusta,* c. 1. Cambridge.

tanza önderliğinde Kirmanşah'ta büyük ve bağımsız bir devlet kurdular ve Azerbaycan da bu devletin sınırları içinde yer alıyordu.[225]

M.s. 502 tarihinde İranlı komutan Gevazi Firuz ile Roma ordusu arasında büyük bir savaş meydana geldi ve bu savaşın sonunda Orta Kürdistan İranlıların eline geçti. Bu savaş esnasında İranlılar Meyafarkin ahalisini Huzistan'a naklettikleri gibi, Diyarbekir kentini de üç ay boyunca kuşatma altında tuttular ve sonunda hile ve aldatmacalarla kent İranlıların eline geçmiş oldu. Kentin teslim olmasından sonra üç ay boyunca korkunç bir katliam ve yıkım gerçekleştirildi. Yerli halktan ve Romalı askerlerden öldürülenlerin sayısı seksen bini buluyordu. Buna rağmen aradan uzun bir zaman geçmeden, ulusal emirlerden birinin tercihi sonucu kent yeniden Romalıların egemenliği altına girdi.[226]

Bu tarihten bir yıl sonra, Cezire'de ve Güney Kürdistan'ın sair bölgelerinde İranlılarla Romalılar arasında yeniden savaş ve mücadele başladı ve bu savaş uzun bir süre devam etti.

Adaletli Nuşirevan adıyla ün salan Sasani kralı I. Hüsrev'in Lazika[227] bölgesine gerçekleştirdiği sefer, Kürdistan üzerinden gerçekleştirilmiştir. Nitekim onun gerçekleştirdiği son sefer de Laz halkına yönelikti ve Ermeniye-Kürdistan üzerinden savaşılarak gerçekleştirilmiştir. Ancak 572 tarihinde Roma kralı Nusaybin'e saldırıp kenti amansız bir kuşatma altına alınca, İran Kisra'sı Nuşirevan da büyük bir ordu ile ona karşı çıktı. Beş yıl boyunca süren savaşlardan sonra Roma ordusu ağır bir yenilgi alırken aslında her iki tarafın da hedefi Dara Kalesi idi ve oklar oraya yönelikti.

Behram Çobin ve Hüsrev Perviz meselesi ve bu ikisi arasında yaşanan olaylar, Kürdistan'da güvenliğin bozulmasına ve büyük olayların patlak vermesine neden olmuştur. Çünkü 589 tarihinde askerleriyle birlikte İran'ın merkezi yönetimine isyan eden ve Baba Hüsrev'e itaat etmeyen komutan Behram Çobin, Medain'de öldürülen babası Hürmüz'ün yerine geçen Hüsrev Perviz'e de itaat etmemiştir. Nitekim Behram Çobin, askerleriyle İran Devletinin başkentine yürüdü ve Hüsrev'in ordusunu yenilgiye uğratarak kendisini de Bizans Devletine sığınmaya mecbur etti ve o günden itibaren Behram Çobin kendisini İran kralı ilan etti.

---

225 *Kürdistan Sorunu ve Türkler*, s. 24.

226 *Mehd-i Beşeriyet*, s. 29.

227 Lazistan-Lazların ülkesi. Gürcistan'ın güneyinde yer alan bölge. (Arapça'ya çeviren).

Öte yandan Hüsrev Perviz de Bizans imparatorunun, kendisiyle beraber gönderdiği güçlü bir orduyla Ekbatan (şimdiki Hemedan şehri) üzerine yürüdü. Bu arada diğer bir Bizans kuvveti de Ermeniye'den Azerbaycan üzerine yürüyordu ve Hüsrev'in dayısı Bendeveyh ile babasının katili Hürmüz de bu son kuvvetle beraberdi. Hüsrev'le beraber bulunan ve Romalı Narsis'in komutasında hareket eden ilk kuvvetler Dicle Nehrini geçerek Erbil'e, oradan da doğuya doğru Revanduz-Eşne yolunu tuttular. Beri tarafta Behram da bu sırada küçük Zap suyu vadisinde askerleriyle birlikte bekliyordu. Ancak kendisi Urmiye gölüne yönelerek Serdeşt'e doğru yürümekle bu her iki kuvvetin birleşmesini ve her birisini ayrı ayrı yenilgiye uğratmasını hedefleyip üstünlük sağlamayı düşündü ise de; düşmanın Ermeniye'den gelen kuvvetlerini karşılama noktasında yanıldı. Onun için daha önce sözü edilen iki kuvvet, Ekbatan dolaylarındaki Sircan'da buluşup birleştiler. Her ne kadar Behram da bu esnada bir gece ani bir saldırı düzenlemek istedi ise de amacına ulaşamadığı gibi Sain Kalesine doğru çekilmek zorunda kaldı. Nihayet Kanzaka-Taht-ı Süleyman dolaylarında askerleriyle Hüsrev'in askerleri karşı karşıya geldi, ancak bu arada Behram'ın ordusundan önemli bir kısmı Hüsrev'in ordusuna katıldı ve bu da nihai olarak Behram'ın yenilmesine yol açtığı gibi, 591 yılında eski düşmanı Türk hakanı olan Oksos'a sığınma mecburiyetinde kaldı.[228]

605 tarihinde İran kralı Hüsrev Perviz de Cezire'nin kuzeyine saldırdı, Dara ve Diyarbekir kentleriyle birlikte o sırada Roma'nın elinde bulunan diğer bazı kentleri de istila etti. Bu arada bir diğer orduyu da Kürdistan'ın kuzeyindeki Kapadokya'ya göndermişti.

Ancak 622 tarihinden itibaren Roma kralı Herakliyus saldırı taktiğini uygulamaya başladı ve büyük bir orduyla Ermeniye ile Kürdistan üzerine yürüdü; burada İranlı komutan Şehrberaz'ın askerlerini yenilgiye uğrattı ve bir yıl sonra Azerbaycan yoluyla İran'a yöneldi. Burada İran ordusuyla karşı karşıya gelerek ağır bir yenilgiye uğrattı ve büyük miktarda ganimet aldı. Ülkeyi yağmaladı ve yakıp yıktı. Özellikle ateş yakılan bütün tapınaklarını, en başta da en meşhurlarını ve Şirgah adındakini yıktı. Azerguştasb adıyla bilinen bu sonuncusunu ilk önce söndürdü, sonra yıkarak yerle bir etti. Daha sonra Eşne-Rewanduz yoluyla Ninova'ya kadar yolu-

228 Rawlison, *Rihle fi Kurdistan el-İrani*, s. 74-80.

na devam etti; nihayet bu olaydan bir yıl sonra, Romalılar Kürdistan'da karargah kuran İran ordusunu darmadağın ettiler ve askerlerin her biri bir tarafa dağıldı. Aynı şekilde 627 tarihinde tarihi kent Ninova yakınlarında Herakliyus ordusu ile Hüsrev'in ordusu arasında kanlı bir savaş meydana geldi ve Romalılar bu savaştan zaferle ayrıldılar.

Bu yıl içinde Kürdistan, özellikle güney ve doğu bölgeleri ve bu arada Şehrezor kenti bu kanlı ve yıkıcı savaşlar yüzünden büyük bir tahribata uğradı, adeta yerle bir edildi ve Şehrezor bölgesi 639 tarihine kadar da Romalıların elinde kaldı. Çünkü Şehrezor yoluyla Hüsrev Perviz'in izini sürdüren Herakliyus 628 tarihinde bu kenti yerle bir etti. Yakmadığı, yıkmadığı, yerle bir etmediği tek bir kent veya köy bırakmadı, ardın da Erdelan bölgesine yöneldi.[229] Bütün bu olaylar İslam'ın doğduğu günlere denk geliyordu. İslam'ın nuru Mekke'nin ufuklarında parlamış, akıllara durgunluk veren kısa bir süre içinde yeryüzünün doğusunu ve batısını aydınlatmaya ve dünyanın dört bir yanında yayılmaya başlamıştı.[230]

C- İslam'ın doğuşundan Türklerin akınlarına kadar

Zerdüşt inancı, Hz. İsa'nın (a.s.) doğumundan altı yüzyıl önce Fars ve Med ülkesinde ortaya çıktı. Bundan bir süre sonra, Doğu İran'ın hakimlerinden biri olan Keştasb'ın zamanında, bu inanç İran devletinin resmi dini haline geldi. Bundan bir süre sonra Kürt halkı da bu yeni inancı benimsedi. Bu arada m.s. 33 senesinde Hıristiyanlık dini de Ermeniye'ye ulaştı. Ancak pek bir başarı gösteremedi ve miladi dördüncü yüzyılın başlarına kadar pek itibar edilmeyen bir inanç olarak kaldı. Fakat bu tarihten sonra, bu din Suriye yoluyla Ermeniye ve Kürdistan'da yayılmaya başladı ve aynı zamanda Roma devleti de bu yeni dinin yayılması için destek sağlıyordu. Daha önce de işaret ettiğimiz etkenlerden dolayı Ermeniler ve kralları Tigran bu dini benimsediler. Ancak köylüler, göçebeler, ovaları ve dağları mesken tutan halk bu yeni dine bağlanmadı ve

---

229 *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 1034.

230 Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.s) doğumu miladi 571 yılına denk düşüyor. İslam mesajını 611 tarihinde yaymaya ve insanları Allah'a şirk koşmadan ibadet etmeye davet etmiş, 622 tarihinde aydınlanan Medine kentine hicret etmiş, onun için de bu tarih müslümanların takvimlerinin başlangıcı olmuştur. (Yazar)
Hicretin başlangıcı olan Muharrem ayının başı 16 Temmuz 622 tarihine denk gelmektedir. (Arapça'ya çeviren).

Keşişlerin teşvik ve propagandalarına rağmen eski inançları olan Zerdüşt dinine bağlı kalmaya devam ettiler. Bir diğer rivayete göre, bu köylülerin çok az bir kısmı, bu yeni dine girmiştir.[231]

İslam dini ortaya çıkıp Kürtler ilk Müslümanlarla temasa geçince, bu yeni dinin ilkeleri ve hoşgörüyü esas alan öğretileri üzerinde düşündüler. Bu sağlam ilkelerin ve genel öğretilerin kendi

---

231 *Kürdistan Sorunu ve Türkler* adlı eserin 25. sayfasındaki bir dipnotta şöyle deniyor: "Bugünkü Nasturiler (Asuriler) görüldüğü kadarıyla aslında Kürt'türler. Hristiyanlık dinini sonradan kabul ettiler." Nasturi patrikliğinin merkezi Hakkari'nin doğusunda bir günlük mesafede bulunan Koçan beldesindeydi. Assemannie'nin araştırmalarından çıkan sonuca göre, Hristiyanlaşan bu Kürtlerin lideri ve Nasturi fırkasının kurucusu Nasturiyus 431 yılında Ephessus Sondus meclisinin kararıyla afaroz edilmiş, daha sonra Theodosus'un emriyle, önce Arap ülkesindeki Petra'ya, sonra Antakya'ya (Antiochaid) ve dört yıl orada kaldıktan sonra da Lübnan'a sürülmüştür. Oradan Thebaid'e gitmiş ve orada ölmüştür. Nasturi mezhebini doğuda yayanlar hakkında elimizde herhangi bir belge yoktur. Assemanni bu hususta iki görüşten söz eder:

1- Eski çağlarda Edesa-Ruha-Urfa'da bir İran medresesi vardı. Burada İranlı gençler Hristiyanlık dininin inanç sistemini öğreniyorlardı. Başkanları rahip Nasturi idi.

2- Kutsal inanç sistemine karşı çıkan doğu Metranı ve Efesus meclisi Nasturi mezhebini ılımlı buldular ve yayılması için çalıştılar.

Dolayısıyla Nasturi mezhebinin İran'da yayılması bu iki temele dayandırılıyor. Keldani müelliflere göre, Nasturi mezhebini doğuda yayan kişi, Barsuma adlı bir kişidir. O ve bazı arkadaşları Edesa medresesinden kovulmuşlardı. 435 tarihinden 489 tarihine kadar Nusaybin kentinde Metran olarak kaldı. Edesa medresesinin yöneticisi olan dostu Nersus, Nusaybin'e yerleşmiş ve Nasturiyus'un mezhebini yaymaya çalışmıştı ve m. 496 tarihinde ölene kadar bu yöndeki faaliyetlerini sürdürdü. Ondan sonra talebesi Yusuf Hazita, bu mezhebin yayılması için büyük bir çaba sarfetti. Nihayet Seleuciya'da düzenlenen Sondus meclisinde Nasturi mezhebi resmi mezhep olarak ilan edildi. Böylece Seleucia Patrikliği ile beraber İran'daki diğer ruhani kurumlar yavaş yavaş Nasturi mezhebinin etkisi altına girdi. Bu mezheb'e mensup bazı ruhbanlar mezheplerini ve inançlarını yaymak için Hindistan'a ve Çin'e seyahatler yapmışlardı. *El-İkame bi Kurdistan*, c. 2, s. 112.

Major Milenghan, Nasturilerle ilgili olarak şunları söylüyor: "Nasturiler kan ve ırk bakımından Keldin veya Khaldi halkına dayanırlar. Bunların ataları onbeş yüzyıldan beri Hakkari dağlarında yaşıyorlardı. Rivayete göre Ksenefon II. Hüsrev ile beraber bu insanların üzerine yürümüş ve o krala şu sözleri söylemiştir: "Gördüğün bu dağlar, Khaldiler'in dağlarıdır." Bu günkü Nasturiler de bu dağlarda yaşadıklarına göre, eskiden orada yaşayan Khaldilerin torunları olmaları gerekir. Bugünkü Nasturiler de Khaldilerin torunları olduklarını söylüyorlar. Rahip Akaze Çay'ın görüşüne göre, Nasturiler Mezopotamya'daki Keldanilerin torunlarıdır. Bunlar çok eski tarihlerde bazı fatihlerin ve saldırganların saldırı ve sıkıştırmaları sonucu asıl yurtlarını terk ederek Hakkari dağlarına sığınmışlardı. Nasturi mezhebini benimseyince de bu isimle anılır oldular. s. 269-271.

karakterleri ve kişilikleri ile uyuştuğunu gördüler ve -Sr. Mark Sykes'in de söylediği gibi- topluca bu yeni dini kabul ettiler. Aradan geçen zaman içinde bütün içtenlikleriyle bu dinin emirlerine uydular. Tıpkı bu asırda Türkistan Türklerinin ve Afrika Berberilerinin samimi bir şekilde İslam'a sarıldıkları gibi, onlara da içtenlikle İslam'ı benimseyip emrine girdiler.[232] Kürtlerin İslam ordularıyla ilk temasları ise -güvenilir Arap tarihçilerinin söylediklerine göre- h. 18 tarihinde ve Hilvan ile Tikrit'in fethinden sonra gerçekleşmiştir.

Ancak bu tarihten önce de Kürtlerle Müslümanlar arasında bir takım temasların gerçekleştiğini biliyoruz. Çünkü bu tarihten daha önce, bazı Kürtler İslam dinini kabul etmişlerdi: Merhum Mahmud Efendi el-Alusi *Ruhu'l-Meani* adlı ünlü tefsirinde Peygamber Efendimizin (s.a.s.) ashabı arasında *Caban-Gavan el-Kurdî* diye birinden söz ederken bu zatın, "Meymun" adında bir oğlu olduğunu ve künyesinin Ebu Busayr olduğunu söylüyor, aynı zamanda bu bilgileri Hafız İbn Hacer'in *el-İsabe fi Temyiz es-Sahabe* adlı değerli eserine dayandırıyor ki, bu kitapta, Gavan el-Kurdî tarafından rivayet edilen bazı hadislere yer verilir ve bu hadislerin de nikah ve benzeri konularla ilgili olduğunu ekler. Kuşkusuz, bunlardan başka da Kürt halkından daha başka sahabelerin olduğu da ihtimal dahilindedir.

İslam tarihi, ünlü fatih Sa'd b. Ebi Vakkas'ın Haşim b. Utbe[233] komutasında bir orduyu, h. 16 senesinin sefer ayında (Mart 637) Medain'in fethinden sonra Celula Dağına gönderdiğinden söz eder.[234] Çünkü Fars ordusunun geri kalan kısmı, orada karargah kurmuştu. İran Şahı Yezdicerd de o sırada Hilvan'da bulunuyordu. Bölgeye gönderilen İslam ordusu, kanlı çatışmalardan sonra Fars ordusuna üstünlük sağlamış ve sonunda Fars ordusu darmadağın olmuş, İslam ordusunun komutanlarından Ka'ka' b. Ömer onları Hilvan kalesine kadar izlemiş ve kaleye muzaffer olarak girmişti.

---

232 *Halifelerin Son Mirası*, s. 252.

233 Haşim b. Utbe b. Ebi Vakkas. *Futuhu eş-Şam*, el-Ezdi, Avrupa baskısı.

234 Burası eski bir kentti. İslamın ilk dönemlerinde önemli bir merkezdi. Öyle anlaşılıyor ki, bu kent, şimdiki Kızılribat'ta bulunan Demir Sikke istasyonunun yerindeydi. (Yazar.)
Bu kent İbn-i Esir'de de belirtildiği gibi h. 16. yılının Zilkade ayında fethedilmiştir. (Arapça'ya çeviren).

Bu önemli kalenin fethinden sonra Kürt halkı ve Kürt yurdu ile İslam orduları arasında ilk kez doğrudan temas gerçekleşmiş oldu. Bu kale Irak bölgesi ile dağlık bölge arasında bir sınır konumundaydı. Bu arada bazıları Hz. Ömer'in (r.a.) Acem ülkesinde fazla derinlere gitmekten yana olmadığından söz ederler.[235]

Tikrit'in fethinden sonra[236] Sa'd b. Ebi Vakkas h. 18 tarihinde, Hz. Ömer'in (r.a.) emriyle İyad b. Ğanem komutasında Cezire'yi fethetmek üzere üç ordu gönderir.[237]

Bunlardan Süheyl b. Adi komutasındaki ilk ordu Rakka'ya doğru, Abdullah b. Atban komutasındaki ikinci ordu ise, Nusaybin'e doğru harekete geçti.[238] Ukbe b. Velid komutasındaki üçüncü ordu da Cezire Araplarıyla savaşmak üzere yola çıktı.

Bir taraftan Hz. Ömer'in bu askeri harekatla güttüğü amaç, en başta Cezire'nin fethedilmesiydi; diğer bir amacı da Rumların Cezire yoluyla Suriye'ye yardım etmelerini önlemekti. İyad, ikinci ordu ile birlikte Ruha'ya doğru yola çıktı, burayı fethettikten sonra da Nusaybin'e dönüp burayı da ele geçirmeyi başardı. Ardından kuzeye, Kürdistan'ın Mardin, Diyerbekir ve Ermeniye[239] bölgelerine yöneldi.[240]

Bir süre sonra İyad, Habib b. Mesleme el-Fihri[241] komutasında bir ordu hazırlayarak Kürdistan'daki Malatya üzerine gönderdi ve orayı ele geçirdi. Ancak fethin üzerinden çok zaman geçmeden Romalılar tekrar burayı geri aldılar. Öte yandan Muaviye b. Ebi Süfyan Şam valisi olduğu sırada, aynı zamanda Ermeniye ve Cezire'nin de valisiydi, bu bağlamda Muaviye h. 36 senesinde Habib b. Mesleme el-Fihri komutasındaki bir orduyu tekrar Malatya üzeri-

---

235 *Taberi* bu görüşü destekler mahiyette bilgiler verir. c. 4, s. 184.

236 Bu kenti, kırk gün süren kanlı bir kuşatmadan sonra Abdullah b. Mu'tam, Cemaziye'l-Evvel ayı h. 16 tarihinde fethetmiştir. (Arapça'ya çeviren).

237 Cezire ya da Mezopotamya. Burası H. Mudar ve H. Bekir'den ibaretti. Bölgenin bilinen kentleri şunlardı: Harran, Ruha, Resulayn, Nusaybin, Sincar, Habur, Mardin, Amed, Meyafarkin, Musul vs. *Umemu'l-İslamiye,* c. 1.

238 İbn-i Esir ve Taberi'de verilen bilgilere göre, Harran ve Ruha'ya da yöneldi.

239 IV. Ermeni krallığı. Osman b. Ebu'l As buraya gitti ve epey ilerledi. Nihayet Bitlis ve Ahlat'a kadar geldi.

240 *Tarih el-Umem el-İslamiye,* c. 1.

241 Habib er-Rum diye ün salmıştı. Roma devletine bağlı bölgelerde çok savaştığı için bu isimle anılıyordu. el-Kureşi, el-Fihri ve Ermeniye Fatihi gibi lakaplarla da anılıyordu. *Futuh el-Buldan,* el-Ezdi.

ne gönderdi ve orayı bir kez daha ele geçirdi.[242] Diğer bir gelişme de şu idi: h. 21/m. 642 tarihinde Hz. Ömer (r.a.) Azre b. Kays'ı Hilvan'dan, fethetmek üzere Şehrezor'a gönderdi. Ancak bütün çabalara rağmen bu amacını gerçekleştiremedi. Daha sonra Utbe b. Farkad buraya yöneldi ve büyük bir ordu ile hareket geçti. Kanlı savaşlardan ve günlerce süren şiddetli çarpışmalardan sonra bu Kürt kentinin bir çok sakini can verdi ve ancak o şiddetli çarpışmadan sonra kent ele geçirildi, bir çok Müslüman da ya savaş meydanında ya da Şehrezor'un ünlü akrepleri tarafından sokularak şehit düştü.[243]

H. 18/m. 639 ve h. 23/m. 644 yılları arasında, Kürtler Farslarla birlikte Ahvaz'ı,[244] Fasa'yı[245] ve Darabicerd'i[246] İslam ordularına karşı savundular. Doğal olarak Farsların mal ve can bağlamında yaşadığı büyük hüsranı onlar da yaşadılar. Halife Hz. Ömer (r.a.) döneminde bazı Kürtler Orta Kerha bölgesini (Saimara ve Masabazan)[247] işgal ettiler. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.) Kays b. Seleme el-Eşcai'yi[248] bu Kürtlerin üzerine gönderdi ve aralarında şiddetli bir savaş meydana geldi.[249]

İbn Fakih[250] der ki: "Araplar İslam'dan önce Şehrezor'a girmişlerdi. Fakat Bazabda ve Samefan kentlerine ancak h. 22/m. 643 senesinde ve kanlı savaşların ardından girebildiler."

H. 25/m. 646 tarihinde Ebu Musa el-Eş'ari'nin Basra valisi olduğu günlerde Kürtler Ahvaz ve Fars bölgelerinde iki kere isyan çıkardılar.

Ardından Halife Abdulmelik b. Mervan döneminde Kürtler, halifeye karşı isyan bayrağını açan Abdurrahman b. Eş'as'ı[251] destek-

---

242 *İslam Ansiklopedisi*, c. 3.

243 İbn-i Esir, *el-Kamil*, c. 3, s. 16.

244 İbn-i Esir, c. 3, s. 16-18'de, Ebu'l-Musa el-Eş'ari'nin, Ahvaz'ın Biteruz bölgesinde Kürtlerle karşılaştığını belirtiliyor.

245 Veya Pasa. Burayı Sariye b. Zenim ed-Dueli kuşattıktan sonra fethetti.

246 İbn-i Esir c. 3, s. 18'de "Fars Kürtleri" deyimi kullanılıyor.

247 Cankazak bölgesinde yer alan eski bir kent.

248 İbn-i Esir'de Seleme b. Kays el-Eşcai şeklinde geçer, (Arapça'ya çeviren).

249 *Tarih el-Umem el-İslamiye*, s. 329.

250 Bu zat, *Kitab el-Buldan* adlı eserin yazarı olan Ebubekir Ahmed el-Hemedani'dir, h. 290/m. 903.

251 Bu adam Haccac'a karşı isyan etti ve h. 83/m. 702 tarihinde Fars Kürtleriyle ittifak kurarak Haccac'a saldırdı, onu ağır bir yenilgiye uğratarak Kufe'yi ele geçirdi. Zaten bu sırada Fars Kürtleri tüm Fars bölgesini istila etmişlerdi.

lediler. Bu da Haccac b. Yusuf es-Sekafi'nin kendilerinden korkunç bir intikam almasına neden oldu ve sonunda korkunç bir katliam gerçekleştirildi.

H. 108/m. 726 tarihinde Mesleme b. Abdulmelik valiliği esnasında Azerbaycan bölgesi, Hazarların saldırısına maruz kaldığı gibi, h. 112/m. 730 tarihinde de diğer Kürt bölgeleri bu istilacı ve çapulcuların akınından nasibini aldı. Bunlar Kürdistan valisi[252] el-Cerrah'ı Erdebil kentinde kıstırıp şehit ettikleri gibi, bu saldırı ve çapulcu seli Musul'a kadar ulaştı. Ancak burada Said b. Amr el-Cereşi karşılarına dikildi, çünkü karşı koymak için yerli halktan büyük bir kuvvet hazırlamıştı ve bu sayede saldırgan çapulcuların gücünü kırmayı başardı. Böylece Kürtlerin Kürdistan'dan göç etmelerinin önüne geçmiş olduğu gibi, halkın talan edilmiş bir çok malını da talancılardan geri alabildi.[253] Ancak Halife Hişam b. Abdilmelik onun yıldızının bu şekilde parlamasına engel oldu ve onu görevinden aldı, yerine de önce kardeşi Mesleme'yi, bir yıl sonra da Muhammed b. Mervan'ı Kürdistan valisi olarak görevlendirdi.[254]

h. 129/m. 746 tarihinde Kürtler Kürdistan'da baş kaldıran Süleyman'a[255] karşı halife II. Mervan'ı desteklediler. Çünkü bu halife, anne tarafından Kürt idi ve Kürdistan'da doğmuştu, babasının valiliği sırasında da orada büyümüştü.[256] Sonra kendisi Kürdistan ve Ermeniye valisi oldu, Halife İbrahim'e karşı isyan eden de odur.[257] Sonra Kürdistan ordusuyla birlikte Suriye üzerine yürüdü,

---

252 Yani Ermeniye ve Azerbaycan valisi Cerrah b. Abdilhakem. Bu zat h. 111 tarihinde vali olarak tayin edilmişti. *Taberi,* c. 8

253 *Tarih el-İslam el-Musavver.*

254 *Taberi,* c. 8, s. 217'de şöyle deniyor: h. 114 yılında Ermeniye ve Azerbaycan valisi olarak görevlendirilen kişi Mervan b. Muhammed'dir; yoksa Muhammed b. Mervan değil. (Arapça'ya çeviren).

255 Süleyman b. Hişam b. Abdulmelik. Mervan'ın istifasını isteyerek ona karşı isyan bayrağını açtı. Mervan ise, bunu haber aldığında Karkisiya bölgesinde bulunuyordu, Kensırin dolaylarında bulunan Hesaf köyünde onu karşıladı ve bu karşılaşmada Süleyman yenildi.

256 Babası Muhammed b. Mervan b. Hakem el-Emevi'dir. Bu zat Cezire ve Ermeniye valisiydi. Onun bir Kürt cariyesi vardı. Bu cariye daha önce İbrahim b. Eşteri'nin idi. İbrahim öldürüldüğü gün onu kendisine almıştı ve h. 70 yılında bu cariyeden oğlu Mervan doğmuştu.

257 *Tarih el-Umem el-İslamiye,* s. 623. Halife İbrahim b. Velid. III. Yezid onun kardeşiydi. Kendisinden sonra onun, ondan sonra da Abdulaziz b. Haccac b. Abdulmelik'in tahta vali olmasını vadetmişti. Kardeşi Yezid ölünce, →

Şam ve Baalbek arasında Halifenin ordusunu yenilgiye uğrattı, Şam'a muzaffer olarak girdi ve h. 132/m. 749 tarihinde halifeliğini ilan etti.

Abbasi hareketinin yayıldığı ve Ebu Müslim Horasani'nin[258] Emevilere karşı isyan ettiği sıralarda Kahtaba b. Şebib Ebu'l Avn Abdulmelik el-Horasani'yi[259] güçlü bir orduyla Şehrezor üzerine gönderdi. Bu ordu orada Osman b. Süfyan komutasındaki Halife Mervan'ın ordusuyla karşılaştı ve aralarında şiddetli bir savaş meydana geldi. Sonunda h. 131/m. 748 tarihinde bölgeye egemen oldu, aynı zamanda Kahtaba, Halife Mervan'ın ordusunun komutanı İbn Hubeyre'yi[260] Hilvan civarında yenilgiye uğratarak kenti ele geçirdi.[261]

Ebu Abbas Abdullah es-Saffah'ın halifeliği döneminde kardeşi Ebu Cafer el- Mensur Cezire, Kürdistan ve Azerbaycan valisiydi. Bu dönemde Bizans ordusu Kürdistan bölgesine saldırdı.[262] Bu

---

→ Mervan b. Muhammed b. Mervan, adı geçen İbrahim'in Cezire ve Ermeniye valisi olmasına razı olmadı. Cezire halkından oluşan askerlerle Suriye'nin üzerine yürüdü, ülkeyi istila etti ve bu yolculuğunu Şam'a girene kadar sürdürdü.. Şam halkı da kendisine biat ettiler ve İbrahim b. Velid buradan kaçtı. Mervan ona eman vererek canını bağışladı. Adı geçen İbrahim tam anlamıyla ülke üzerinde egemenlik kuramadığı için tarihçiler onu halife olarak nitelendirmiyorlar. Yazar. (Bu olaylar h. 127/m. 744 senesi meydana gelmişti; yoksa Emevi Devletinin yıkılıp yerine Abbasi Devletinin kurulduğu tarih olan h. 132/m. 749 tarinde değil.) (Arapça'ya çeviren).

258 Adı Abdurrahman b. Müslim'dir. Ebu Müslim Horasani olarak ünlenmiştir. Bunun soyu hakkında farklı görüşler var, ancak tercih edilen görüşe göre kendisi Kürt asıllı bir kişiydi. Bunun kanıtı da Ebu Dellame tarafından söylendiği iddia edilen ve *İbn Halikan*'da ve *Hayatu'l Hayavan*'daki "Esed" maddesinde yer alan şu beyitleridir: "Muzaffer bir devlete mi ihanet ettin! Haberin olsun ki, ihanet ehli senin Kürt atalarındır."

259 İbn-i Esir, c. 5, s. 59, 162'de söylendiği gibi, Kahtaba b. Şebib Ebu'l Avn Abdulmelik b. Yezid el-Horasani ve Malik b. Tarfa el-Horasani'yi dört bin kişilik bir orduyla Şehrezor üzerine gönderdi. Orada Osman b. Süfyan bulunuyordu. Bu adam Abdullah b. Mervan b. Muhammed'in önünde yer alıyordu. Dolayısıyla Haşiyet el-Asi'de; onun adı *Tarih el-İslam el-Musavver*'de "Ebu el-Uyun" olduğu iddiası yersizdir.

260 Yezid b. Ömer b. Hubeyre adındaki bu zat, Emevi Halifesi II. Mervan tarafından Irak'a vali olarak görevlendirilmişti.

261 *Taberi,* c. 9, s. 131.

262 Bu konu Taberi ve İbn-i Esir'de şöyle ifade ediliyor: "Rumlar Cezire'ye ve Ermeniye'ye saldırdı ve Ermenilerin de kendilerine yardım etmeleri sayesinde Kilikya ve Malatya'yı ele geçirdiler."

arada aynı zamanda Ebu Müslim de Abdullah b. Ali'yi[263] Nusaybin dolaylarında kıstırdı ve h. 137/m. 754 tarihinde yenilgiye uğrattı.

Öte yandan Kürtler, Ebu Cafer el-Mensur zamanında Kürdistan'da ve Hemedan'da meydana gelen bütün isyanlarda ve huzursuzluklarda rol aldılar.[264] Beri tarafta h. 147/m. 764 tarihinde Harzemli Esterhan-Estarğan; büyük bir orduyla Kuzey Kürdistan'a ve Ermeniye'ye saldırdı. Orada büyük bir katliam ve yağma gerçekleştirdi. Ardından da Tiflis'i ele geçirip burada çok büyük bir tahribat yaptı, taş üstünde taş bırakmadı. Ancak bu arada Revadiye aşiretinin lideri Harb b. Abdillah, ona karşı direndi ve savaş meydanında ölene kadar kahramanca savaştı.[265]

Bu arada Halife el-Mehdi h. 163/m. 779 tarihinde Rum ve Bizans topraklarına yönelik olarak gerçekleştirdiği seferden sonra oğlu Harun Reşid'i Kürdistan, Azerbaycan ve diğer batı illerine vali olarak görevlendirmişti.

Halife Harun Reşit zamanında[266] Hazarlar bir kez daha Kürdistan'a saldırdılar ve bir çok katliamlar, mezalimler gerçekleştirdiler. Ancak Halife h. 183/m. 799 tarihinde şiddetle buna karşı çıktı ve bölgeye verdikleri ağır zarardan sonra onları buradan kovmayı başardı.

Bu esnada Siyser-Sine kenti-Senendej kalesi ve etrafındaki Kürt kabilelerinin tümü, Abbasi halifesi olan el-Me'mun'un emrindeydiler ve kardeşi el-Emin'le aralarında halifeliği temsil konusunda ihtilaf çıkınca, meydana gelen savaşlarda yukarıda adı geçen Kürtlerden yararlandı. Ancak aradan epey bir zaman geçtikten sonra halifelerden biri, bu Kürt aşiretlerini başka vilayetlere nakletti.[267]

Mutasım Billah zamanında h. 225/m. 840 tarihinde Kürtler,

---

263 Halife el-Mansur'un amcasıdır. Halifelik iddiasında bulunmuştur. Ebu Müslim tarafından Nusaybin'de yenilgiye uğratıldı. (Arapça'ya çeviren).

264 Bunların en ünlüsü Mecusi Sinbad'ın Horasan'daki isyanıdır, ki dağlılar da ona yardım etmişlerdi.

265 *Taberi,* 10. ciltteki bilgiye göre: h. 158 tarihinde Mesrur el-Belhi de Yakubi Kürtlerini kontrolü altına almıştır.

266 *Taberi* c. 10, s. 175'te deniliyor ki: Harun Reşid h. 174 tarihinde Bakarda ve Bazbedi'ye gitti. Bakarda'da bir saray yaptı. Şair de bu sarayla ilgili olarak şunları söylüyor: "Bakarda ve Bazbedi yazlık ve baharlıktır/Pınarlarından soğuk sular akar. Bağdat'a gelince, nedir Bağdat?/Toprağı kızgın, sıcaklığı ise kavurucudur."

267 *Bilad el-Hulefa el-Şarkiye,* s. 190.

Musul dolaylarında köklü ve soylu bir Kürt ailesinden gelen Cafer b. Mihr/Mir Hasan[268] liderliğinde baş kaldırdılar. Cafer, başlangıçta halifenin kuvvetleri karşısında Babakiş civarında yenilgiye uğradı; ancak daha sonra Dasin Dağlarında halifenin kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattı ve birçok askerini esir aldı. Bunun üzerine Halife h. 226 tarihinde Aytah'ın komutasında daha büyük bir ordu kurarak bu bölgeye sevk etmek zorunda kaldı. Aytah[269] ile Kürt lider arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi ve sonunda Kürt kuvvetleri yenilgiye uğradılar. Böylece Aytah, tarihin utanç sahneleri arasına giren kanlı katliamlar ve korkunç cinayetler işledi, ama buna rağmen Cafer teslim-i silah etmedi ve sonuna kadar direndi. Fakat sonra zehir içerek kahramanlar gibi öldü.[270]

Hicri 231/m. 846 tarihinde İsfahan, el-Cibal (dağlar) ve Fars bölgelerinde büyük bir Kürt ayaklanması baş gösterdi ve bu ayaklanma zorlukla bastırılabildi. Nitekim sırf bu tür işlerle uğraşmak üzere kurulmuş özel bir ordu, Vasıf'ın komutasında bölgeye gönderilmişti.

Öte yandan Kürtler, h. 252/m. 866 tarihinde Mensur el-Musavvir el-Harici[271] liderliğinde patlak veren isyana da katıldılar ve Zenc[272] ile Yakup es-Saffar[273] liderliklerinde h. 262/m. 875 tarihlerinde patlak veren isyanlarda rol aldılar, bu manevralarda üstün başarılar gösterdiler. Özellikle Kürt komutan Muhammed b. Abdullah Hezarmerd[274] isyanın yönetimini üç sene boyunca ustalıkla yerine getirdi ve bu esnada akıllara durgunluk veren başarılar gösterdi. Aynı zamanda h. 281/m. 894 tarihinde Kürtler, Hamdani devletinin kurulması için büyük yardımlarda bulundular ve önemli hizmetlere imza attılar.[275]

---

268 *Taberi,* c. 11, s. 227'de "Cafer b. Mihr Hasan el-Kurdi, Matis civarında yenilgiye uğradı" şeklinde geçiyor.

269 Bu kişi, meşhur zalim Aytah'dır. Daha sonraları halife Mütevekkilalallah ona kızarak zindana attı ve susuzluktan can verdi, böylece yaptığı kötülüklerin cezasını daha bu dünyadayken çekmiş oldu.

270 *el-Kamil,* c. 6, s. 208.

271 Musavvir b. Abdülhamid b. Musavvir eş-Şari, Musul dolaylarında bulunan Bevazic bölgesinde başkaldırdı.

272 Bu adam Basra'da h. 255 tarihinde isyan etti. Bu isyanı h. 270 tarihine kadar sürdü.

273 Yani Yakub b. Leys es-Saffar. (Arapça'ya çeviren)

274 Taberi'de, "Abdullah b. Azar Merd el-Kurdi" şeklinde geçer. c. 11, s. 243.

275 Taberi, bu yıl meydana gelen olaylarla ilgili olarak c. 11, s. 324'de şunu anlatır: Kürtlerle Araplar, el-Cezire'de anlaştılar.

Hicri 293/m. 906 tarihine gelindiğinde ise, Hezbani aşiretinin lideri Muhammed b. Hilal, aşiretiyle birlikte isyan etti ve Musul yakınlarına kadar geldi. Ancak burada Musul'un yeni valisi Ebu'l Hica Abdullah b. Hamdan et-Tağlibi, kendisini büyük bir orduyla karşıladı ve Habur nehrinin[276] yakınlarında iki ordu çarpışmaya başladı. Şiddetli savaşlar sonunda Hamdanilerin saflarında bozulmalar baş gösterdi ve Ebu'l Hica'nın akrabalarından biri olan, aynı zamanda ileri gelen komutanlardan Süleyman el-Hamdani savaş meydanında öldürüldü, bu yüzden Ebu'l-Hica da Musul'a çekilmek zorunda kaldı. Bu yenilgiden sonra Abbasi halifesi el-Muktedir Billah'tan yardım istedi ve yenilgisinden bir yıl sonra halifeden kendisine bu yardım geldi. Bunun üzerine büyük bir orduyla Kürt Hezbani aşiretinin evlerine ve meskenlerine büyük bir saldırıya geçti ve bu durum karşısında yaklaşık olarak beş bin aile dağların başlarına, vadilerin derinliklerine, sarp dağların arasındaki vahalara sığınmak zorunda kaldı. Liderleri de Ebu'l Hica'dan barış istediyse de o, bu öneriyi kesin olarak reddetti, bunun üzerine adı geçen aşiret Azerbaycan'a göç etti, ancak liderleri olan Muhammed, Kandil kentinde kaldı. Fakat bu defa Ebu'l Hica oraya geldi ve kenti kuşatma altına aldı, ama bu ağır kuşatmaya rağmen kenti ele geçiremedi ve Muhammed kuşatmadan kurtularak selametle Azerbaycan'a çekilmeyi başardı.

Bu arada Ebu'l-Hica'ya halife tarafından ikici defa başka yardım kuvvetleri de geldi ve bu sayede emrinde oluşan bu büyük orduyla Musul civarındaki tüm Kürt yerleşim birimlerine saldırarak Kürtleri topluca muhasara altına aldı ve bütün çıkış yollarını kesti. Bunun üzerine Kürtler kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldılar ve "güvence" talebinde bulunmak için kendi taraflarından Muhammed b. Hilal'i rehin olarak Musul'a gönderdiler. Ancak karşı tarafça Muhammed orada öldürüldü.[277]

Öte yandan Halife Muktedir Billah zamanında da bir kaç Kürt isyanı yaşandı: Abdullah b. İbrahim[278] İsfahan dolaylarında on

---

276 Yukarı Zap nehrinden ayrılan bir çay. (Arapça'ya çeviren).

277 *el-Kamil*, c. 7, s. 213. Galiba verilen bu sayfa numarası, Avrupa baskısına göredir. Mısır baskılarında ise, sayfa numarası 192 olabilir.

278 *Taberi*, c. 11'de h. 295 tarihi ile ilgili olarak şöyle deniyor: "Bu tarihte Abdullah b. İbrahim es-Semi' İsfahan'da isyan bayrağını açtı. On binlerce Kürt etrafında toplandı..." *el-Kamil* c. 8, s. 5'te ise şöyle deniyor: "Bu sene el-Kurdi Musul'u ele geçirmişti."

binlerce Kürt ile beraber baş kaldırdığı gibi, aynı sene Musul dolaylarında da birkaç isyan meydana gelmişti.

Bu tarihte Deysem b. İbrahim Hezbani,[279] Hezbani Devletinin temellerini attı. Ancak daha sonra Muhammed er-Revadi'nin çocukları bu devleti ele geçirerek Hicri VII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren "Revadiye Devleti"ne dönüştürdüler.[280] Sözünü ettiğimiz bu Hezbani aşireti, Hüseyin el-Hamdani ile birlikte Azerbaycan seferine katılmış ve h. 337/m. 948 tarihinde Selmas kentine kadar ilerlemişlerdi.

Diğer bir gelişme ise, h. 340/m. 951 tarihinde Azerbaycan'ın kuzeyinde ve Kafkasya'nın güneybatısındaki bölgede ilk olarak Şeddadi Devleti adında bir Kürt devleti kuruldu ve h. 595/m. 1164 tarihine kadar varlığını sürdürdü.[281]

Ayrıca h. 348/m. 959 tarihinde Hasanveyh-Berzikani adlı ikinci bir Kürt Devleti kuruldu ve el-Cibal bölgesinde bu hükümet, h. 406/m. 1015 tarihine kadar devam etti.[282]

---

279 *el-Kamil*, c. 8, s. 123-136 de geçtiğine göre Deysem b. İbrahim el-Kurdi diyordu ki: O ve babası el-Şurat'ın mezhebi üzerindeler. (Arapça'ya çeviren).

280 Bkz. Bu eserin 2. cildi.

281 Bu kitabın 2. cildinde Kürt Devletleri hakkında ayrıntılı açıklamalarda bulunacağız. Bu yüzden burada sadece devletin kuruluş ve egemenlik tarihlerini kısaca vermekle yetindik.

282 Hasnevi b. Hüseyin el-Kurdi el-Berziki. İbn-i Esir'de c. 8, s. 55 kendisinden şu şekilde söz edilir: h. 369 tarihinde ölen bu zat, Berzikanlılardan oluşan bir ordunun başında bulunuyordu ve kendilerine Berzini adı veriliyordu. İki dayısı Ahmed oğlu Vendad ve Ğanim ise, Berzikilerin başka bir koluna komuta ediyorlardı, bunlara da Ayşaniye adı veriliyordu. Dayıları; Deynur, Hemedan, Nihavend, Samğan ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerine egemen oldular ve egemenliklerinin sınırları Şehrezor sınırlarına kadar dayanmıştı. Bu devlet, elli sene kadar varlığını sürdürdüğü gibi, kardeşlerden her biri de birkaç bin kişiye hükmediyordu. Ancak Ğanim h. 350 yılında öldü, yerine oğlu Ebu Salim Deysem b. Ğanim geçti ve Kasnan kalesinde yönetimini sürdürdü. Bu yönetim ise, İbnu'l-Amid'in kendisini ortadan kaldırana kadar devam etti."

Muizzu'd-Devle zamanında Şehrezor bölgesi çeşitli savaşlara ve fitnelere sahne oldu. Nihayet Hacib Sebuktekin[283] h. 344/m. 955 tarihinde Şehrezor'a doğru harekete geçti ve kenti bir süre kuşatma altında tuttu. Ancak daha sonra kuşatmayı kaldırıp Rukn'd-Devle'ye yardım etmek için Rey şehrine gitmek zorunda kaldı.

Muizzu'd-Devle zamanında Hamdani kralları, Orta Kürdistan'da bazı savaşlara giriştiler: Halep hakimi Seyfu'd-Devle h. 354/m. 964-965 tarihinde Ahlat ve Bitlis kentlerini kuşattı. Bu esnada iki kent, kölelerinden birinin yeğeni tarafından yönetiliyordu ve kendisine baş kaldırmıştı.[284]

Ebu Tağlib olayında[285] İzzu'd-Devle, Ebu'l Vefa Tahir b. Muhammed'i bir ordunun başında Orta Kürdistan'a gönderdi. Bu zat, takibatlar yürütecek ve bölgenin kentlerini birbirinin ardından ele geçirecekti: Meyafarkin Kalesi üç ay boyunca kuşatma altında kaldı, sonunda hile ve entrikalarla ancak ele geçirilebildi. Aynı zamanda adı geçen Ebu'l-Vefa Tahir,[286] büyük bir orduyla Amed'i de kuşattı ve Ebu Tağlib'in yenilip kaçmasından sonra kenti h. 368/m. 978 tarihinde ele geçirdi.

Bu arada h. 369/m. 979 tarihinde Adudu'd-Devle kalabalık bir orduyu Şehrezor Kürtlerinin üzerine gönderdi. Bu harekattaki amacı, Kürtlerle bu bölgede yaşayan ve aralarında sıcak ilişkiler bulunan Beni Şeyban kabilesine mensup Arapları Kürtlerden ayırmaktı. Nitekim söz konusu ordu, Şehrezor'u ele geçirdi ve Beni Şeyban Arapları çöle kaçmak zorunda kaldılar. Ancak ordu onları takip ederek sonunda onlara büyük bir darbe indirdi ve Beni Şey-

---

283 *İbn-i Esir*'de belirtildiğine göre: Hacib Sebuktekin'i Şehrezor yöresine gönderen kişi Muizu'd-Devle'dir. (Arapça'ya çeviren).

284 *Tecaribu'l Umem*, c. 2, s. 212.

285 Fadlullah b. Nasru'd-Devle b. Hamdan. Annesinin adı Fatıma binti Ahmed el-Kurdi'ydi. Krallığının İzzu'd-Devle tarafından yıkıldığı h. 369 tarihinin Safer ayında öldü.

286 İbn-i Esir, c. 8, s. 5. (Arapça'ya çeviren).

ban Araplarından birçok insan öldürüldü.[287] Bundan bir yıl önce Kürd b. Bedeveyh[288] Ebu Tağlib el-Hamdani'nin desteğiyle Ardameşt'te bağımsız bir devlet kurdu.[289] Ancak bu devlet uzun ömürlü olmadı, çünkü İzzu'd-Devle bu devlete saldırarak egemenliği altına aldı.

Hicri 370/m. 980 tarihinde İzzu'd-Devle Hakkari Kürtlerinin üzerine bir ordu gönderdi ve onları şiddetli bir kuşatma altında tuttu, ama teslim olup boyun eğmeleri için hem çeşitli vaatlerde bulundu, hem de kendilerine "güvence" verdi. Ancak Kürtler öngörülen şartlar çerçevesinde teslim olunca, ihanet edip yediden yetmişe hepsini kılıçtan geçirdi.[290]

Bu arada bir Kürt aşiret olan Hamidiye aşiretinin başkanı Baz Ebu Şuca'[291] hükümetinin temellerini atmıştı ve 20 sene zarfında egemenlik alanı genişleyip nüfuzu bütün Orta Kürdistan'ı -Diyarbekir, Erciş, Meyafarkin- kaplamıştı. Daha sonra da kendi yerine yeğeni Ebu Ali b. Mervan'a hükümeti teslim etti ve bu hükümet büyük bir güç ve iradeye ulaşarak h. 489/m. 1096 senesine kadar, yani 110 yıla yakın bir süre hüküm sürdü.[292]

Ayrıca tarihçiler, Halife el-Kadir Billah döneminde Ahmed b. Dahhak adında bir Kürt liderden bahsederler. Bu zat, Ceyş b. Muhammed el-Samsama[293] komutasında bulunan ve h. 381/m. 991 senesinde Asi Nehri[294] üzerindeki Afamiye kalesine giden Mısır ordusu içinde bulunuyordu. Ancak bu Mısır ordusu çok fena bir

---

287 *el-Kamil*, c. 8, s. 254.

288 İbn-i Esir'in *el-Kamil* adlı eserinde, Hamdanilerle ve diğerleriyle ilgili olaylar kapsamında bunun hakkında herhangi bir açıklamaya rastlayamadım.

289 Aynı zamanda Kelvaşi-Kevaşi de denilen bu kent, Yakut el-Hamevi er-Rumi'nin *Mucem el-Buldan* adlı eserinde belirtildiğine göre, Cudi Dağına yakın bir yerdeydi. (Yazar.)
Öyle anlaşılıyor ki, bu kent *Şerefname*'de sözü edilen Aramşat kentidir. (Arapça'ya çeviren).

290 İbn-i Esir, *el-Kamil*, c. 8, s. 257.

291 Kitabın aslında bu şekilde geçiyor. Ancak hem Arapça, hem diğer eski kaynaklarda "Baz el-Kurdi" diye geçer. Bkz. *el-Kamil*, c. 9, s. 26. Ayrıca aynı cildin 13. sayfasında şu bilgiler var: Baz el-Kurdi'nin adı; Ebu Abdullah el-Huseyn b. Dostık'dır ve kendisi Hamidiye Kürtlerindendir. İlk zamanlar H. Bekir cephelerinde savaşıyordu ve burada iyice ün saldı.

292 Bkz. 2. cilt.

293 Fatımi komutanlardan bir komutan.

294 Buna "en-Nehr el-Maklub" da derler.

şekilde geri püskürtüldü ve komuta kademesinde 500 atlıdan başka hiç bir kimse kalmadı. Ahmed b. Dahhak el-Selil ise, yapacak hiç bir şey kalmadığını görünce, yıldırım gibi, Rum komutanın üzerine düştü ve onu olduğu yerde öldürdü. Böylece son anda hem Rum ordusunu bozguna uğrattı, hem de zafer elde etti.[295]

Öte yandan h. 366/m. 976 ve h. 388/m. 998 tarihlerinde Büveyhoğulları ile Ziyaroğulları arasında Cürcan'ı ele geçirme konusunda çıkan çetin ve uzun savaşlara da Kürtler fiilen katılmış ve çok büyük manevra kabiliyeti göstermişlerdir. Karahan Türklerine karşı savaş veren Mahmud Gazan[296] askerlerine karşı da aynı şeyi yapmışlardı ve Gazan onlardan çok istifade etmişti.[297]

İşte tam bu aralarda, yani h. 380/m. 990 yıllarında İnazoğulları[298] adıyla meşhur olan Kürt hükümeti kuruldu ve bazen bağımsız, bazen de büyük devletlere bağlı olarak 70 sene kadar hüküm sürdü.

Evet, Büveyhoğulları döneminde meydana gelen iç ayaklanmalara da Kürtler katılmışlardı ve hem Akiloğulları aşiretinin Musul'un üzerine yürümesinde, hem de Büveyhoğullarının Fars ve Huzistan bölgelerindeki savaşlarında üstün bir hareket kabiliyeti göstermişlerdi.

Hicri 397/m. 1007 senesine[299] gelindiğinde ise Bahau'd-Devle, Bendican Kürtleri üzerine bir ordu gönderdi. Ancak aralarında çıkan kanlı savaşlarda Bahau'd-Devle ordusu yok olurken Kürtler de çok büyük mallar elde ettiler.

---

295 *Zeyl Tecaribu'l Umem*. Bkz. Bu kitabın Mısır baskısı, h. 1333/m. 1915, Kahire, s. 118. (Arapça'ya çeviren).

296 Herhalde bu zat, Moğol Gazan değil, Mahmud el-Gaznevi olacak.

297 *el-Utbî*.

298 İbn-i Esir c. 2 de diyor: h. 400 yılında Karmisin'ne saldırıp ele geçiren Ebu'l-Feth İnaz de bunlardandır. Ancak Kürt hükümet ve bölgesel idarelerini detaylı olarak veren Farsça yazılmış olan *Şerefname* kitabından anlaşıldığına göre, geçen isim İnazoğulları değil; Ayaroğulları şeklindedir. Dolayısıyla, galiba İbn-i Esir gibi Arapça kaynaklarda İyazoğulları kelimesi, Ayaroğulları kelimesinin değişime uğramış halidir. Çünkü İbn-i Esir c. 9 de, Ebu'l-Feth b. el-Şevk b. Muhammed b. İyaz'ın katıldığı savaşın, onun ile amcası oğlu Ebu'l Macid Mühelhel b. Muhammed b. İnaz arasında geçtiği ifade ediliyor.

299 İbn-i Esir c. 9, s. 71 "Bahau'd-Devle'nin askerleri ile Kürtler arasında savaş" başlığı altında şunu kayd eder: Bu sene içinde kuvvet komutanı Deylemli bir komutanın emrindeki bazı askerlerini Bendicanlıların üzerine gönderdi.

Beri tarafta h. 411/m. 1020 senesinde Şemsu'd-Devle[300] kendisine karşı Türk askerlerinin başkaldırısını ancak Kürt güçlerinin yardımı ve desteğiyle püskürtebilmiş ve arkasına düşerek Türk ordusunu bitirebilmiştir.[301]

[300] Bu zat, Şemsu'd-Devle Ebu Tahir b. Fahru'd-Devle, Hemedan başkanıdır ki Türk ve Kürtlerden oluşan ordusunda bir gammazlık olayı meydana gelmiş ve bu vakıada Türkler bertaraf edilmiştir. (Arapça'ya çeviren).

[301] *El-Kamil*, c. 9, s. 119. h. 417/m. 1026 tarihinde Cozekan Kürtleri ile Alaaddin Kakeveyh arasında çıkan savaşta Alaaddin; onların bir oymağından olan Ebu'l Ferec Babevani'yi kendilerine komutan olarak atadı. İbn-i Esir diyor ki: Kakeveyh Farsça dayı demektir. Ancak daha doğrusu Farslarda kullanılan Kürtçe'de demektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1- Türk saldırıları döneminde Kürtler (İlhanlılar zamanına kadar)

Selçuklu öncü güçlerini oluşturan Oğuzlar/Guzlar; h. 420/m. 1029 senesinde Rey bölgesinden hareket ederek batıdaki bölgelere saldırı düzenlediler. Bu esnada çoğu Kürtlerden oluşan üç bin (3000) atlı ordusunun başında bulunan ve Gaznevilerin komutanlarından olan Taş Feraş[302] adındaki komutan, yolunu kesti ve saldırgan Oğuzlarla arasında savaş başladı. Ancak bu arada Kürt liderlerden birisi Oğuzlara esir düşünce, onu, ordudaki Kürt askerlerine bir yazı gönderip savaştan vazgeçmelerini istemeye zorladılar. O da böyle bir yazı gönderince askerleri dediğini yaptı ve bu sayede Oğuzlar hem savaşı kazandılar, hem de daha ileri bölgelere doğru saldırılarını sürdürdüler.

Nihayet h. 429/m. 1037 senesinde Oğuz güçleri Merağe şehrine kadar sokuldular ve çok vahşice insanları katlettiler. Ardından Hezbani Kürt aşiretine saldırıp büyük bir katliam yaptılar. Ancak bunun üzerine o yöredeki bütün Kürt aşiretleri birleşip Azerbaycan Hükümdarı[303] ile anlaştılar ve Oğuzları geri püskürtüp perişan edinceye kadar büyük bir mukavemet gösterdiler. Öte yandan Oğuzların bu saldırısında bazı Oğuz güçleri Ermeniye'ye kadar ilerleyip her tarafı yakıp yıktılar ve büyük katliamlar yaptılar. Sonra geri dönüşlerinde Urumiye çevresinden geçerlerken Kürt lider Hezbani Ebu'l Hica'nın emrindeki Kürt aşiretleri yollarını kestiler

---

302 Bu kişi Hacib Sultan Mesud'dur. (Arapça'ya çeviren).

303 İbn-i Esir: "Bu hükümdara Wahsuzan b. Mehlan denirdi" şeklinde kaydetmektedir. (Arapça'ya çeviren).

ve doğal olarak aralarında çok şiddetli bir savaş çıktı, ancak savaş bu defa Kürtlerin yenilgisi ve Oğuzların zaferiyle sonuçlandı.

Bu tarihi seyir içinde h. 420/m. 1029 senesinde Tebriz'de Kürt Revadi hükümeti kuruldu. Bu hükümeti kuran kişi Wahsuzan b. Mamlan[304] idi ve h. 426/m. 1035[305] senesine kadar bu hükümet devam etti, ama aslında bu hükümetin ortaya çıkmasına sebep olan hükümet, Deysem hükümeti idi.[306]

Ayrıca h. 421/m. 1030 senesinde Faris bölgesinde Şebankâr (Şuvankare)[307] Kürt hükümeti kuruldu ve peş peşe gelen bütün zorluklara ve olaylara rağmen h. 756/m. 1355 tarihine kadar devam etti.

Hicri 432/m. 1040 senesinde Wahsuzan b. Mamlan, Oğuzlara karşı büyük bir zafer elde etti: İlk önce onları tuzağa düşürüp bütün liderlerini yakaladı ve onları bir birine bağladı, ardından da ordusuna saldırıp kökünü kazıdı. Sadece Urumiye cephesindeki Oğuz Albay komutan bu toplu ölümden kurtularak o tarihte Musul'a bağlı olan Hakkari yöresine doğru yöneldi ve burada çok büyük yağma, yıkım ve gasp işlerine girişti. Ancak bu arada dağlar arkasında dar ve varyantlı bir geçitte iken Kürtler, Oğuz birliğini çepeçevre sardılar ve bin beş yüz (1500) kadarını kılıçtan geçirdiler. İçlerinde yedi Oğuz komutanın da bulunduğu ordunun geri kalandan çoğunu esir ettiler ve o güne kadar çeşitli saldırılarda gasbettikleri bütün malları geri aldılar.

Bu arada Oğuzlar, Tuğrul[308] Bey'in ordusunun kendilerine doğru yaklaşmakta olduğunu öğrenince yakalanma korkusundan hemen batıya doğru ilerlediler. Nitekim ilerleyen Oğuzlardan Mensur adındaki komutan, Zozan yoluyla İbn Ömer Cezire'sine geldiler ve bu yöreye henüz varmışken bu defa başka bir birlik, komutan Boğa'nın idaresinde Diyarbekir bölgesine saldırdı ve

---

304 Bu kişi Kürt olan Ebu'l Hica b. Rebibu'd-Devle'dir, Azerbaycan Kürtlerinin ileri gelenlerindendir ve Wahsuzan b. Memlan'ın kız kardeşinin oğludur.

305 Tarihin nakli yanlıştır.

306 İbn Esir, c. 9. s. 148. h. 421/m. 1031 senesinde Fedlun' el-Kurdi'nin saldırısı oldu.

307 Bkz. Farsça basılan *Farsname*, Avrupa baskısı; Mesalik el-Ebsar, Fadlullah b. el-Omeri, Dar el-Kutub el-Mısriye, No: 8 M, Farsça *Şerefname*, Moskova, 1860 ve Kahire 1930.

308 Gelen bu ordu, Sultan Tuğrul'un kardeşi İbrahim Yinal komutasında idi. (Arapça'ya çeviren).

Kardu-Bakırdi,[309] Bazabda, Hüseyniye[310] ve Pêşhabur-Fişhabur[311] mıntıkasında talan ve gasp işlerine girişti.

Olup biten olaylardan dolayı Süleyman b. Nasru'd-Devle[312] b. Mervan iyice kanaat getirir ki, Oğuzlar bahar gelmeden Cezire yöresinde durmayacaklar. Onun için kurduğu bir komplo ve plan sonucunda komutanları Mensur b. Kızığlı'yı ele geçirdi: Finik[313] kalesinin sahibi Başnevi Kürtlerinin yardımıyla aniden ve sezdirmeden saldırıya geçti ve pek çoğunu öldürdüğü gibi, diğerlerinin de önüne katarak Nusaybin'e kadar kovaladı. Fakat buna rağmen memleket hiç bir zaman bütünüyle bunların zarar ve şerlerinden kurtulamadı. Çünkü daha sonra yine Diyarbekir'e kadar sokulmayı başardılar ve bütün şehir ve köylerdeki insanları öldürür, gasp ve talan işlerini sonuna kadar sürdürdüler. O kadar ki, Diyarbekir Hükümdarı Nasru'd-Devle b. Mervan el-Kurdi, onları vilayetinden uzaklaştırmak için yüklü bir mal vermek zorunda kaldı. Bu defa da oradan Musul tarafına harekete geçip şehri ele geçirdiler ve tüyler ürperten katliamlar yaptılar, sonunda Musul hükümdarı Karaveş, vilayetini savunmak için o çevredeki Arap ve Kürt[314] liderlerden yardım istemek durumunda kaldı.

Hicri 463/m. 1071 senesinde Rum İmparatoru IV. Romanos (Armanos) ordusu Malazgirt ovasında yenilip kendisi esir düşün-

---

309 Ya da "Kerda-Kardu-Kurdo" burası Cezire'nin doğusunda bir yerdir. (Arapça'ya çeviren).

310 **Mister Lostrenc**: Bu şehir, Zaho'ya yakın Habur nehri üzerindedir, çünkü Zaho civarındaki Habur'un adı "Hüseyniye Haburu"dur diyor. Ancak Yakut el-Hamevi bunun böyle olmadığı kanaatinde: Ona göre bu şehir, Musul ile Cezire arasında bir yerdedir. (Yazar).

Bu, Dicle'ye dökülen Habur'dur; Fırat'a dökülen değil. (Arapça'ya çeviren).

311 Birinci kelimenin Kürtçe anlamı: İlk demektir, ikincisinin ise Cezire Habur'udur. Birincisi Hakkari ve Zozan'a dökülür, ikincisi ise tarihteki meşhur Karkisya civarındaki Fırat nehrine dökülür. (Arapça'ya çeviren).

312 Aslında bu zat, Süleyman b. Nasıru'd-Devle el-Mervani'dir. İbn-i Esir'den düzeltme.

313 Tarihi Ceziret İbn Ömer kalelerinden birisi olan bu kale; Botan Kürtlerinin diğer kısmı olan Başnevi Kürtlerinin en sağlam kalelerinden biridir. *Şerefname*'ye göre: İbn Ömer Ceziresi Kürtleri Botan ve Başnevi'den oluşurlar, sonra Arapça Buhti ve Buşnavi şeklinde konuşulur olmuş.

314 İbn Esir, c. 9, s. 204. İhtilaf Hamidi ve Hezbani Kürtler arasında vuku bulmuştur. Birincisine Akra düşmüş, ikincisine ise Erbil ile kazaları düşmüş. (Arapça'ya çeviren).

ce, artık bütün Ermeniye ve Kürdistan bölgeleri yavaş yavaş Selçuklu Alparslan'ın egemenliğine geçti. Böylece o yörede hüküm süren Kürtlerin bütün idare ve hükümetleri ortadan kalkmış ve Selçuklu Sultanına boyun eğmiş oldular.[315]

Sonra h. 493/m. 1100 senesinde, kötü idaresinden dolayı halkın öfkesiyle karşılaşan ve Ahlat'taki en son Kürt hükümdar olan Mervani Kürt liderin hükümeti; Azerbaycan'ın Tebriz Atabeylerinden olan Sakman tarafından sona erdirildi.

Özet Olarak: Kürdistan bölgesi, coğrafi konumu itibariyle Türklerin yıkıcı saldırılarının güzergahında yer aldığı için pek çok bozgunlara ve musibetlere maruz kaldı. Çünkü Kürt halkının içinde bulunduğu (ve hala da devam eden) çekememezlik, nefret, ayrılıkçılık ve parçalanma gibi sebepler; bu saldırgan ve yıkıcı güçlere karşı güç birliği ve söz birliği yapmalarına ve bölgelerini korumak için ihtiyaç duyulan ortak bir savunma birliği kurmalarına engel teşkil ediyordu. O yüzden zaman zaman ortaya koydukları bölük pörçük ve bireysel girişimler, vatanlarını korumaya yetmedi. Hatta tam tersine bu durum, tarihin eşine rastlamadığı korkunç zarar ve ziyana sebep oldu. Dolayısıyla tarihin ilk dönemlerinden şimdiye kadar Kürtler ve Kürdistan'a göz gezdirdiğimiz zaman, hep görürüz ki bu halkın bir sürü bela ve musibetlere maruz kalmasının sebepleri hep aynıdır; ve bu halk bu şekilde hayat sürdüğü müddetçe ne yaşam alanında bir ilerleme kaydeder, ne de bu "erime ve kaosun" pençesinden kurtulur.

Aslında Türklerin saldırılarına uğrayan Kürtlerin başına gelen musibetler çok büyük ve çok ciddi olmasına rağmen; Kürtler doğaları gereği hiç bir zaman ümitsizliğe kapılmadılar ve hiç bir zaman gaspçılara içtenlikle teslim olmadılar. Onun için gasp edilen hakla-

---

[315] Selçuklu hükümetleri beş ayrı bölgede egemenlik kurmuş beş hükümetten oluşur:

1. Hicri 492/m. 1099 senesinde kurulan ve 93 yıl egemenliği devam eden ve Ehvaz, Fars, Cezire, Cibal, Rey ve Horasan'da egemen olan aile;
2. Hicri 432/m. 1040 yılında kurulan ve 150 yıl egemenliği süren Kirman'daki hakim aile;
3. Hicri 511/m. 1117 tarihinde kurulan ve 79 yıl Irak ile Kürdistan'da hüküm süren aile;
4. Hicri 487/m. 1094 senesinde kurulan ve 24 yıl hüküm süren Suriye-Şam bölgesindeki aile;
5. Hicri 470/m. 1077 senesinde kurulan ve 230 yıl hüküm süren Anadolu'daki aile. *Tarih el-Umem el-İslamiye*, Hudayri Bey, c. 2, s. 468-471.

rını geri almak ve kaybedilen bağımsızlıklarını yeniden kazanmak maksadıyla her fırsatı değerlendiriyorlardı ve her zaman savaş halinde idiler: Bu yolda çok fedakarlıkta bulundular ve epey kurban verdiler. Bazen gaspa uğradılar, bazen de karşı gasplarda bulundular, talana maruz kaldılar ve talan yaptılar. Fakat bütün bunlara rağmen hiç bir zaman tam manasıyla o kral ve hükümdarlara içtenlikle boyun eğmediler ve onlara gönül rahatlığıyla bağlanmadılar. Hatta m. 12. ve 13. asırlarda Kürtler, savaş meydanlarında o kadar büyük cesaret ve manevra kabiliyeti gösterdiler ki Türk halife ve sultanlar, başları darda kaldığı veya başlarına beklenmedik bir şey geldiği zaman Kürtleri yardıma çağırırlardı.

Nitekim Selçuklu Sultanı Melikşah; Kirman hükümdarı olan amcası oğlu hükümetine göz diktiği için aralarında çıkan savaşlarda Kürt güçlerinden çok yararlanmıştı ve bu yardımlarından dolayı da Sultan, Kirman bölgesinde kendilerine çok büyük bir arazi tahsis etti.[316]

Yıl h. 499/m. 1105[317] olurken Selçuklu Muhammed b. Melikşah'ın ordusu, Cavli Saka[318] komutasında Musul'a saldırdı. Bu saldırıya, Musul hükümdarı Çekermiş ile birlikte Erbil hükümdarı Hezbani Ebu'l Hica[319] yolunu keserek cevap verdi ve aralarında çok büyük çarpışmalar oldu.

Ardından h. 502/m. 1108 yılında Sultan Mevdud Ali, Cavli Saka'nın üzerine yürüdüğü zaman adı geçen Ebu'l Hica ile Nasr b. Muhelhel de eşlik etmişlerdi.[320] Ayrıca h. 496/m. 1102 ile h. 503/m. 1109 tarihleri arasında Düceyl, Mardin ve o yöredeki diğer bazı savaşlara ve harekatlara da Kürtlerin iştirak ettiğine dair bir kaç kaynak var.

Hicri 504/m. 1110 senesinde Muhammed b. Melikşah, Suriye[321] üzerine yürüdüğü zaman hem Merağe hükümdarı ve Revadi-

---

316 *El-Mesudi, İbn Halikan.*

317 *el-Kamil,* c. 10, s. 158'de: Bu vakıa, h. 500 senesinde olmuştur.

318 İbn-i Esir'de, Cavlı Sekawu şeklindedir. Yani bu iki waw harfi ile yazılmıştır.

319 Tam adı, Ebu'l Hica İbn Musek el-Kurdi el-Hezbani.

320 Haberin kaynağında ve İbn-i Esir'deki ifade: "Sultan Muhammed b. Melikşah ordusu, hükümdar Mevdud b. Altuntekin Ali Cavlı Sekawu komutasında" şeklindedir. Aynı zamanda bu orduda emirlerden Erbil sahibi Ebu'l Hica ve Kürt Komutan Nasr b. Muhelhel b. Ebi'ş-Şevk vardı. Bkz. c. 10, s. 172.

321 Yani, İbn-i Esir'de de geçtiği gibi, sultan askerlerinin h. 505/m. 1111 tarihinde Rumlara karşı savaş harekatı. c. 10, s. 183.

ye Kürt aşiretinin reisi olan Ahmed b. İbrahim el-Salar b. Wahsuzan,[322] hem de Erbil hükümdarı olan Emir Ebu'l Hica; her birisi kendi özel ordusuyla eşlik etmişlerdi. Bu gelişmelerden sonra hicri V. yüzyılın ortalarında Kürdistan'da Kürt Fadlevi Hükümeti kuruldu ve 9. asrın ortasına kadar devam etti.[323]

2- Atabek Beylikleri zamanında Kürtler[324]

Atabek Beyliklerinin bir kısmı Kürdistan'da ve ona komşu yerlerde kuruldukları ve bu bölgede büyük olaylara neden oldukları gibi, hiç kuşkusuz bu devletlerin Kürtler ve Kürdistan tarihiyle de sıkı bağlantıları vardır. Çünkü Zengi Atabekleri sülalesinden gelen

---

322 Bu komutan H.510/m. 1116 senesinde Batıni grubundan bir fedai tarafından yapılan suikast sonucu öldürüldü. *el-Kamil*, c. 10, s. 194.

323 Bkz. 2. cilt.

324 Kürdistan'da kurulan Atabek Beylikleri beş kısma ayrılır:

1- Artuklu Devleti:
Bu devleti Sultan Melikşah'ın memluklarından Artuk, h. 495/m. 1101 tarihinde Hasankeyf'te kurmuştur. Sonra bu devlet, h. 502/m. 1108 tarihinde iki kısma ayrıldı. Hasankeyf ve Mardin kısımları. Türkmen Karakoyunlu devleti h. 620/m. 1223 tarihinde Hasankeyf kısmına son verdi. h. 811/m. 1408 tarihinde de ikincisinin varlığına son verdiler.

2- Şah Ermen Devleti:
Bu devleti h. 583/m. 1187 tarihinde Tebriz hakimi Selçuklu Kutbuddin İsmail'in memluku Sakman Kutbi, Ahlat'ta kurdu. h. 604/m. 1207 tarihinde Eyyûbi devleti tarafından yıkıldı.

3- Zengi Devleti:
Bu devleti, Melikşah'ın memluku Aksungur oğlu İmaduddin Zengi h. 521/m. 1127 tarihinde Musul'da kurdu. Daha sonra devletin sınırları birkaç kısma ayrılmasını gerektirecek kadar genişledi. Musul Kısmı: h. 660/m. 1262 tarihine kadar devam etti. Bu tarihte Moğollar bu devletin varlığına son verdiler. Şam Kısmı: Eyyûbiler tarafından h. 577/m. 1181 tarihinde ortadan kaldırıldı. Sincar Kısmı: h. 566/m. 1170 tarihinde kuruldu. h. 617/m. 1220 tarihinde Eyyûbiler tarafından ortadan kaldırıldı. Cizre Kısmı: h. 576/m. 1180 tarihinde kuruldu. h. 645/m. h. 539/m. 1247 tarihinde Eyyûbiler tarafından ortadan kaldırıldı. Erbil Kısmı: h. 539/m. 1144 tarihinde kuruldu. h. 630/m. 1233 tarihinde Eyyûbiler tarafından ortadan kaldırıldı.

4- Erzincan Atabekleri:
H. 536/m. 1141 tarihinde Emir İldeniz tarafından kuruldu. h. 622/m. 1225 tarihine kadar devam etti. Ve o tarihte Harzemliler tarafından varlığına son verildi.

5- Loristan Atabekleri:
Atabek Faris'in komutanlarından Ebu Tahir el-Kürdi tarafından h. 543/H. 1148 tarihinde kuruldu. h. 827/m. 1424 tarihine kadar varlığını sürdürdü. O tarihte Timurlenk kuvvetlerince ortadan kaldırıldı. *Tarih el-Umem el-İslamiye*, c. 2.

İmaduddin Zengi Kürdistan kentlerini istilaya kalkar ve Kürtlerle amansız savaşlara girerdi. Örneğin İmaduddin h. 528/m. 1134 tarihinde Botan Nehri kıyısında bulunan Tanza[325] Kalesini ele geçirdi, ardından Mardin hakimi Timurtaş ile birlikte Diyarbekir üzerine yürüdü ve kenti uzun bir süre kuşatma altında tuttu. Ama her hangi bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kaldılar. Aynı zamanda İmaduddin, Kürt Hamidiye aşireti üzerine bir sefer düzenledi ve bu seferde söz konusu aşiretin kontrolü altında bulunan bir çok kaleyi zaptetti, Akra ve Şuş kaleleri gibi. Ama İmaduddin'in bu aşirete karşı harekete geçmesinin asıl nedeni, söz konusu aşiretin lideri olan Emir İsa el-Hamidi'nin, Musul üzerine yürüyen Abbasi Halifesi el-Müsterşid Billah'a yardım etmiş olmasıdır.

Bu bölgede Erbil, Aşib gibi kalelerin hakimi durumundaki Ebu'l-Hica b. Abdillah'a gelince, o[326] bir ara Musul'a gitmiş ve vefat edinceye kadar İmaduddin'in yanında kalmıştı. Ölümünden sonra Ebu'l-Hica'nın mirası üzerinde büyük kavgalar ve kargaşa çıktı ve yönetime kimin geçeceği hususunda sert mücadeleler yaşandı. İmaduddin bunu fırsat bilerek sözünü ettiğimiz bu Kürt Emirliğinin de iç işlerine karışmaya başlayarak Aşib kentinin üzerine yürüdü ve kenti işgal ettiği gibi, h. 537/m. 1142 yılında kalesini de yıktı. Artık Kürt emir ve komutanlarına bir daha bellerini doğrultamayacakları bir şekilde ağır darbeler indirmiş oldu. Sonra da Ebu'l-Hica soyunun egemenliği altında olan kaleleri birer birer zaptetti. Bunun ardından peyderpey Hakkari Vilayetini, Zozan Dağlarını, Sur Dağını, Herir Kalesini, Şabani ve Reybe bölgelerini

---

325 İbn-i Esir, c. 11, s. 39'da şöyle deniyor: İmaduddin orayı h. 538/m. 1143 tarihinde istila etti. O sırada H. Bekir bölgesini de istila etmişti. Bölgede birkaç kale ve yerleşim birimini fethetmişti. Bunların en önemlileri Tanza, Siirt, Hazan, Hisn-i Zok –Zevk Kalesi-Hasankeyf olabilir– (Garzan'da bir kaledir. Yaycıncı Notu) Hisn-i Matlis, Hisn-i Batisiye, Hisn-i Zülkarneyn'dir. Bu arada Amed ve Hani kentlerine de yöneldi ve buraları kuşatma altına aldı. Bundan da anlaşılıyor ki, İmaduddin iki kez H. Bekir'e doğru harekete geçmiştir. İlk sefer h. 528/m. 1134 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu seferde İmaduddin Amed'i kuşatmış ancak fethedememiştir. Sadece Savur Kalesini fethetmekle yetinmiştir. İkinci seferi ise, daha önce de söylediğimiz gibi h. 538 tarihinde gerçekleştirmiştir. Bu sırada H. Bekir'e bağlı bir çok kaleyi zaptetmişti. Tanza Kalesi de bunlar arasında yer alır. (Arapça'ya çeviren).

326 Sözü edilen Ebu'l-Hica'nın oğullarından Ahmed Tuşi kalesinin valisi idi. O, Sultan Salahaddin Eyyûbi'nin komutanlarından el-Meştub adıyla bilinen Seyfuddin Ali'nin babasıdır ve Avrupalıların doğuya yönelik Haçlı seferleri esnasında

egemenliği altına almaya başladı[327] ve bir süre sonra İmaduddin, Gulab Kalesini de işgal etti. Ancak bu kaleyi onardı, sağlamlaştırdı ve kendi adına nispeten İmadiye adını verdi.[328]

Hicri 534/m. 1139 tarihinde İmaduddin Zengi Şehrezor bölgesine saldırdı ve burayı Arslantaş'ın oğlu Kıpçak'ın elinden aldı, ardından h. 537/m.1142 tarihinde Hakkari üzerine büyük bir kuvvet gönderdi, Şabani kalesini zaptetti ve egemenliğini pekiştirmek için kaleyi iyice sağlamlaştırdı.[329] Bundan bir yıl sonra İrun (Emn), Hizan, Siirt, Hisn-i zok ve Hisn-i Zülkarneyn gibi kaleleri ve ayrıca Mardin dolaylarındaki bazı bölgeleri de ele geçirdiği gibi, iki defa da Amed'i ele geçirmek için kuşattı, ancak bunu başaramadı.

Rabiye[330] ve Alika valisi Mir Ali[331] kendi isteğiyle ve gönüllü olarak İmaduddin Zengi'nin egemenliği altına girdi. bundan bir süre sonra İmaduddin, Başnevi Kürtlerinin lideri ve Finik Kalesinin[332] valisi Emir Hüsameddin'in üzerine asker gönderdi. Ancak kuşatma sırasında İmaduddin öldü ve askerli saldırısı her hangi bir sonuç almadan sona erdi. (h. 541/m. 1146)

---

327 İbn-i Esir, *el-Kamil,* c. 11, s. 6.

328 Hamdullah el-Müstevfi'ye göre, İmadiye ismi, Deylemi emirlerinden İmadu'd-Devle'den gelmektedir. Çünkü bu zat h. 338/m. 949 tarihinde söz konusu kalede bulunuyordu. Yakut el-Hamevi ise, bu kalenin isminin İmaduddin Zengi'nin adından geldiğini söylemektedir. Çünkü İmaduddin Zengi bu kaleyi, yine kendisi tarafından yıkılan Aşib Kalesinin kalıntıları üzerinde kurmuştu. Bu kalenin sakinleri köklü Hakkari Kürtleridir. (Yazar).

İbn-i Esir, c. 11, s. 37'de ise şu açıklamaya yer veriliyor: "Aşib Kalesi Hakkari bölgesinin en sağlam ve en aşılmaz kalerinden biriydi. Hakkari Kürtlerinin malları ve aileleri burada korunurdu. İmaduddin Zengi burayı zaptettikten sonra yıktı ve onun yerine kendi adına nisbetle İmadiye Kalesini kurdu ve bu kale hala ayaktadır. Ama Aşib Kalesi yıkılmıştır." Öyle anlaşılıyor ki, bu kelime eskiden beri kullanılan Amedi ve Amidi gibi Kürtçe kelimelerin Arapçalaşmış halidir. Nitekim Kürtler hala bu ismi kullanmaktadırlar. Bunun kanıtı da kalenin tarihi bir kentin kalıntıları üzerinde kurulmuş olmasıdır. (Arapça'ya çeviren).

329 Burası, Mehran Kürtlerinin yaşadığı bir kaleydi, bu kale Elka, Suruk, Şabani, Ferah, Kevser ve Zaferan yerleşim birimlerinden meydana geliyordu. İbn-i Esir. (Arapça'ya çeviren).

330 *Şerefname* yazarına göre burası Bulak kentidir. Çünkü Rabiye-Bulak denilirdi.

331 Mir Ali b. Abdillah b. İsa el-Kürdi. Rabiye, Alka ve Farah gibi bölgelerin valisi; İmaduddin'e katılmasından sonra Zengi'nin komutanlarından olan Çakar tarafından bir hainlik sonucu öldürüldü. *el-Kamil,* c. 11, s. 6. (Arapça'ya çeviren).

332 Finik Kalesi Cizre'ye yakın bir yerleşim birimidir. Dicle Nehrinin kıyısında yer almaktadır. (Yazar).

Orayla Cizre arasında iki fersah mesafe vardır. (Arapça'ya çeviren).

Diyarbekir Atabekleri (Artuklu devleti)'de Kürtler ve Kürdistan'la ilgili büyük olaylara neden olmuşlardır, çünkü birçok kez Kürtlerle çatışmaya girmişti.[333]

Öte yandan Abbasi halifeleri birçok kez Türklerin Halife ordusu içindeki güçlerini kırmak ve onları zayıflatmak amacıyla Kürtlerden yararlanmışlardı: Ünlü Hamidiye Kürtlerinin lideri Emir İsa'nın hilafet ordusuna katılması ve h. 528/m. 1134 tarihinde Halife Müsterşid Billah tarafından karşılanması bu siyasetin somut kanıtlarından biridir.[334]

İşte tam bu yıllarda ilk Kürt-Eyyûbi devleti kuruluyordu. Bu sülale h. 569/m. 1173 tarihinde Mısır'da tam bağımsızlık elde etmişti. Sonra egemenlik alanı büyük bir genişlik kazandı ve her tarafa yayıldı. Sultan Yusuf Salahaddin'in ordusu büyük bir çoğunlukla Kürt aşiretlerinden ve Kürt emirlerinden meydana geliyordu ve Kürt birlikleri onun gerçekleştirdiği bütün savaşlara katılmış, geniş fetihlerine katkıda bulunmuşlardı. Evet, Hakkari, Mehrani-Mirani, Sahrani-Sorani, Hamidi ve Zerzari Kürtlerini buna örnek gösterebiliriz.[335] İşte bu büyük imparatorluk, aşağıdaki bölgeleri kapsıyordu: Mısır, Suriye, el-Cezire, Kürdistan ve Ermeniye, Yemen, Trablusgarb ve Barka. Hiç kuşkusuz Salahaddin dönemi bu imparatorluk için bir altın dönemdi. Çünkü onun ölümünden sonra imparatorluk birçok parçaya ayrıldı. Bu bölgelerin en uzun ömürlüsü, Hasankeyf Eyyûbileriydi ve bu devlet; Osmanlıların Diyarbekir ve Kürdistan'ı işgal etmelerine kadar sürdü

Zengi Devletinin yıkılmasından sonra Cizre'de Kürt Azizan Devleti kuruldu.[336] Rivayete göre, Azizan Ailesi, ünlü sahabe Halid b. Velid'in soyundan gelmektedir ve bu devlet, Bayenderi[337] Devletinin kuruluşuna ve geçici olarak varlığına son vermesine kadar sürdü. Çünkü bir süre sonra bu devlet bir kez daha ortaya çıktı ve egemenliği; bütün Kürdistan'ın, Osmanlı devletinin egemenliği altına girmesine kadar sürdü ve Osmanlı devleti içinde Kürt

---

333 Ebu'l-Fida.

334 *el-Kamil.*

335 *el-Feth el-Qasi fi el-Feth el-Kudsî*, s. 302.

336 *Şerefname*'de yazıldığı gibi, bu nisbet Abdulaziz b. Süleyman b. Halid'den gelir. Cizre'ye hakim olan bu sülalenin soyundan gelen Bedirhan Paşa buranın son emiri ve Bedirhan sülalesinin lideridir.

337 Bayenderi, Türkmen Akkoyunlu Devleti olan ve Safevilerden önce H. Bekir ve Kürdistan'da kurulan bir devlettir. (Arapça'ya çeviren).

Emirliklerinden biri olarak kabul edildi. Böylece Osmanlı himayesi bütün Kürt Emirlikleri içine aldı.[338]

Ancak Hicri 581/m. 1185 tarihinde Halife Nasır'li-Dinillah zamanında Türklerle Kürtler arasında ihtilaf çıktı ve bu olay büyük milli bir Kürt başkaldırısına neden oldu.[339] Bu başkaldırı Suriye, Kürdistan ve Azerbaycan'ı kaplayarak yaklaşık olarak iki yıl sürdü ve her iki taraf da büyük zayiatlar verdi ve ancak bu iki taraf bir süre sonra ve din bağı sayesinde birbirleriyle anlaşma sağlayabildi. Bu anlaşmanın amacı ise, Ermenistan, Cizre, Suriye ve Kapadokya bölgelerindeki Hıristiyanlara karşı iki Müslüman milletin ortak hareket etmesiydi. Ancak bu ittifak uzun süre devam etmedi. Çünkü liderlik ve egemenlik alanındaki ihtilaflar Kürtlerle Türklerin bir kez daha çekişmesine neden oldu. Aralarında savaş başladı, kanlı muharebeler oldu ve bu durum uzun bir süre devam etti ve en nihayet Kürtler, Suriye'nin bazı bölgelerinden olan Kilikya ve Adana'dan çekilmek durumunda kaldılar.

İbn-i Esir diyor ki: Bu tarihte Türkmen bir gelin yüzünden Musul Kürtleriyle Cizre Kürtleri[340] arasında şiddetli ihtilaflar meydana geldi. Bu olay yüzünden aralarında büyük savaşlar meydana geldi, çok kan döküldü. Nihayet Musul Emirinin veziri Mücahidüddin Kaymaz olaya müdahale edip tarafları barıştırdı ve savaş ateşini söndürdü.[341]

İşte bu tarihsel olaylar gösteriyor ki, Kürt halkı sürekli olarak Türklerle ihtilaf içinde olmuştur. Ancak Hıristiyan olan komşu topluluklara karşı ise daha farklı bir tutum içinde olmuşlardır ve genellikle onlarla barış içinde yaşıyorlardı. Bazen yabancı yağmacılara karşı birbirlerine yardım ettikleri de oluyordu.[342] Sultan Salahaddin'in h. 26 sefer 589/m. 3 Mart 1193 tarihinde vefat etmesinden sonra Zengiler Kürdistan'daki konumlarına geri döndüler. Arslan Şah Zengi'nin küçük oğlu İmaduddin;[343] mülkiyet yoluyla

---

338 *İslam Ansiklopedisi*, c. 1.

339 Yazar burada Salahaddin ile Kürdistan'da bulunan Türk emirlikleri ve bölgedeki diğerleri arasında yaşanan olaylara işaret ediyor. *İbn-i Esir*, c.11

340 Doğrusu, "Türkmenlerle Kürtler arasında" olacaktır. Nitekim İbn-i Esir de 581 yılı olayları bölümünde bu şekilde olaya değinir. Mısır baskısı, c. 11, s. 211.

341 *İbn-i Esir*, c . 11, s. 234.

342 *İslam Ansiklopedisi*, c. 2.

343 İbn-i Esir'de isminin tamamı şöyle geçer: Nureddin Arslan Şah b. Mesud b. Mevdud. Bunun iki oğlu vardı. Biri Melik el-Kahir İzzuddin Mesud, diğeri de İmaduddin Zengi'ydi. Burada sözü edilen Nureddin Zengi ise, onun kardeşi değil, bilakis kardeşi Melik el-Kahir İzzuddin Mesud'un oğlu'dur.

Akra ve Şuş Kalelerini h. 607 senesinde kardeşi Nureddin Zengi'den aldığı gibi, daha sonra İmadiye Kalesini de h. 615/m. 1218 tarihinde zorla aldı. Bunun üzerine Musul hakimi olan yeğeni, kaleyi geri almak için üzerine askeri kuvvet gönderdiyse de başarılı olamadı. Bir süre sonra İmaduddin Hakkari ve Kevaş Kalelerinden bazılarını istila ettiyse de halkın büyük bir tepkisiyle karşılaştı. Buranın insanları arasında kötü bir yönetim sergilediği için halk ondan nefret ediyordu ve intikam almanın yollarını arıyordu. Bu yüzden halk gizlice Musul Naibi Bedreddin Lulu ile ilişki kurdu ve ondan yardım istedi. Bu yardım ulaşır ulaşmaz Hakkari ve Zozan Kaleleri halkın eline geçti ve onlar da Musul bölgesi hakiminin yönetimine girdiler. Sonra h. 612/m. 1215 tarihinde İmadiye Kalesi düştüğü gibi, Hicri 619/m. 1222 tarihinde de Şuş Kalesi düştü.

Hicri 622/m. 1225 tarihinde Irak ve Cizre bölgesinde büyük depremler oldu ve büyük felaketlere uğradı: Kıtlık baş gösterdi, sel felaketi meydana geldi, bin bir türlü yıkım yaşandı ve büyük bir can ve mal kaybı oldu. Bu tarihten bir yıl sonra Konya civarında bulunan Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad[344] Celaleddin Harzemşah'a karşı hareket geçerek Diyarbekir'i ele geçirdi ve buradaki bazı kaleleri zaptetti, insanlara ve yerleşim birimlerine büyük zararlar verdi.[345]

3-Harzemşahlar ve İlhanlılar (Moğollar) zamanında Kürtler

A-Hicri 614/m. 1217 tarihinde Zagros Dağlarında ve vadilerinde yaşayan Kürtler Harzemlilerin saldırılarından dolayı büyük felaketlere uğradılar ve ülkeleri yerle bir edildi. Çünkü Harezm Sultanı Muhammed Harzemi[346] büyük bir orduyu Abbasi Halifesi Nasır'li-Dinillah'ın üzerine göndermişti. Bu ordu haliyle yolda talana başladı ve Kürtlerle aralarında kanlı çarpışmalar meydana

---

344 Kılıçarslan oğlu Keyhüsrev oğlu Alaaddin Keykubad. Rum diyarının sultanı 623 senesinin Şaban ayında Amed'de bulunan Sultan Mesud'un ülkesine saldırdı, birkaç kaleyi ele geçirdi. Bu olay Amed sultanının Celaleddin Harzemşah ve Şam Sultanı Melik el-Azam ile ittifak kurmasına neden oldu. Ama Cizre ve Ahlat valisi Melik el-Eşref böyle davranmadı. Melik Eşref bu olayı görünce Rum diyarı Sultanı Keykubat'a bir haber göndererek Amed'e saldırmak için ittifak önerdi. İbn-i Esir. (Arapça'ya çeviren).

345 *el-Kamil,* c. 12, s. 189. Mısır Baskısı.

346 Bu zat, Harzemşah Alaauddin b. Muhammed b. Alaauddin Nekeş'tir. Hakimiyeti 21 küsur sene devam etti.

geldi: Hemedan ve Kirmanşah arasında birçok felaketlerle karşılaştılar. Çünkü korkunç bir soğuk vardı ve amansız bir kar yağıyordu. Bunun sonucunda bir çoğu buralarda can verdi. Geride kalanlar ise, Hakkari Kürtleri ile Türcüm Türkleri tarafından kaçırıldılar ve Harzemşah'a dönüp giden çok az bir grup kurtuldu.[347]

Sonra Sultan Muhammed'in oğlu Celaleddin, defalarca hezimete uğrayan bu ordunun kalan kısmını alarak Hemedan'dan Irak tarafına doğru ilerledi.[348] Bedre ile Bakuba ve Dakuka kalesinin çevresinde talan, gasp ve yıkım hareketine girişti. Bundan sonra Erbil'e doğru ilerledi, ancak Muzafferuddin Gökbari[349] güzel bir siyaset ve tatlı bir muamele ile onları kan dökmeden geri gönderdi. Sonra Celaleddin Azerbaycan'a yöneldi ve ilk önce Merağe'yi ele geçirdi. Daha sonra h. 621[350] m. 1224 tarihinde Tebriz'i ele geçirdi. Ardından Gürcistan seferine çıktı, sonra da h. 623/m. 1226 tarihinde Ahlat üzerine yürüdü ve birkaç kez burayı şiddetli bir kuşatma altına aldı. Ancak kaleyi fethetmek mümkün olmadı. Çünkü halk şiddetli bir direniş gösteriyor, uzun süre kuşatmaya sabredebiliyordu. Bu esnada Kale hakimi, Eyyûbi sülalesinden Hacib Hüsameddin Ali b. Hammad idi. Bundan dolayı İmaduddin, Ahlat kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldı ve hiçbir sonuç alamadan geri döndü. Bu çatışma ve savaşlar esnasında Ahlat bölgesi yerle bir edildi, her taraf harap oldu. İmaduddin ve Hüsameddin arasında geçen savaş ve mücadelelerden dolayı İmadiye ve Zozan bölgeleri de büyük tahribata uğradı. Kısacası Kürdistan'ın kuzeyi ve güneyi büyük felaketlere ve musibetlere uğramış, ekonomik durum altüst olmuş ve yaşanan krizden dolayı birçok insan açlıktan ölmüştü.[351]

---

347 *el-Kamil*, c.12, s. 130.

348 h. 622/m. 1225 tarihinde Celaleddin, Huzistan ve Irak bölgelerine vardı, buraya Hindistan'dan gelmişti. Tatarlar Gazne'yi işgal ettikleri zaman buradan kaçmıştı, böylece Kirman ve Faris'i işgal edip Huzistan'ın başketi olan Tuster'i muhasaraya aldı ve savaşçıları Bedre ile Baksay'ya varıncaya kadar her tarafı talan edip gasp etti. Ardından Tuster ablukasını bırakıp Bakuba'ya varıncaya Irak'a yöneldi, burada da malları talan etti, sonra da Celaleddin buradan Dakuka'ya yürüdü ve orayı kılıç zoru ile ele geçirip halkına büyük katliamlar uyguladı. Bu iş, Musul'a bağlı olan Bevazic halkını korkutunca onun himayesine girdiler... Bkz. İbn-i Esir, c. 12, s. 175. (Arapça'ya çeviren).

349 Zeydüddin Ali'nin oğludur.

350 İbn-i Esir'e göre Receb ayı 622.

351 *el-Kamil*, c. 12, s. 200.

Bu gelişmelerden sonra h. 626/m. 1229 tarihi Şevval ayının başlarında Celaleddin Harzemşah bir kez daha Ahlat üzerine yürüdü ve kuşatmayı iyice daralttı. Sonra istilasını Muş üzerinden Cudi Dağına kadar ilerletti ve yol üzerindeki yerleşim birimlerinin ve köylerin büyük bir kısmını yerle bir etti, insanın tüylerini ürpertecek katliamlar gerçekleştirdi. İşte bu yüzden halk büyük bir korku içindeydi ve sonunda yurtlarını terk etmek ve pek çoğu Halep dolaylarına kaçıp orada yerleşmek zorunda kaldı. Ahlat hakimi Hacib Hüsameddin ise, Eyyûbilerin adil sultanı tarafından buraya atanmıştı ve üstün bir cesarete sahipti. Onun için eşsiz bir direniş örneği gösterdi ve Celaleddin'in Ahlat kuşatmasını sonuçsuz bıraktı. Ama daha sonra Eyyûbi Sultanı Eşref, teamüllere aykırı olarak onu görevinden azletti ve yerine geçen İzzeddin İpek;[352] zulüm ve düşmanlıkla onu öldürdü. Yukarıda adı geçen Hüsameddin'in ölümünü fırsat bilen Celaleddin bir kez daha Ahlat üzerine yürüdü, şehri kuşatma altına aldı ve her gün biraz daha kuşatmayı daraltarak kuşatmadan dokuz ay sonra kaleyi ele geçirdi. Bu esnada teslim olmuş halkı kılıçtan geçirdiği gibi, taş üstünde taş, omuz üstünde baş bırakmadı, çok büyük cinayetler işledi.

Öte yandan h. 627/m. 1230 tarihinde Celaleddin, Anadolu (Rum) Sultanı Alaaddin Keykubat ve Şam meliki Eşref el-Eyyûbi ile savaşa tutuştu, ancak ikisi karşısında ağır bir yenilgiye uğradı ve Hoy Kalesine kadar gerilemek, ardında da iki düşman komutanıyla bir barış imzalamak zorunda kaldı. Bu savaşta Eşref'in ordusuna komutanlık eden kişi İzzeddin Ömer b. Ali'ydi ve Hakkari adındaki ünlü Kürt aşiretine mensuptu.

Hicri 628/m. 1231 tarihinde Tatarlar, Celaleddin'i sıkıştırdılar ve Azerbaycan'ı elinden aldıklar. Celaleddin Ahlat ve dolaylarına doğru yöneldi, ama bu sefer teslim olmayı amaçlayan ve savaşmak istemeyen yenik bir komutan olarak. Daha doğrusu Tatarların korkusundan Kürtlere sığındı. Birçok kere haksızlık ettiği ve ülkelerini harap ettiği Kürtlere... Nitekim barbarca tutumundan dolayı bütün halkın lanetine müstahak olmuştu. Kısacası üstlendiği hiç bir ahde vefa göstermeyen bu zalim komutan; askerleri ile birlikte hezimete uğramış olarak Diyarbekir taraflarına doğru yola koyuldu, peşinden de Tatarlar geliyordu ve Tatarlara yakalanmaktan kurtu-

---

352 Eyyûbi Sultanı Eşref'in memlükü. Şam, Cizre ve Ahlat valisi, devletin büyük emiri. İbn-i Esir, c. 12, s. 300. (Arapça'ya çeviren).

lamadı. Tatarlar onu ve askerlerini kuşatma altına aldılar, birçoklarını kılıçtan geçirdiler ve geride kalanlar sağa sola dağılmak zorunda kaldılar. Ancak bu yenik ordunun, vaktinde zulmünü tadan aşiretler; askerlerini birer birer yakalıyorlardı, böylece yaptıklarının cezasını veriyorlardı ve kendi elleriyle işledikleri günahlarının cezasını çektiriyorlardı. İşte bu askerlerin kurtulan bir kısmı Konya'da bulunan Anadolu Sultanı Alauddin'e sığındı. Bütün bunlara rağmen Kürdistan yıkımdan ve bozguncu eylemlerden asla kurtulamadı: Harzemli Celaleddin'in elinden kurtulan bölgeleri de Tatarlar tarafından tahrip edildi. Tatarlar Diyarbekir'de öldürmedik adam bırakmadılar. Hem eğer Kureyşi Kürt aşireti olmasaydı, bölgede tek bir insanı sağ bırakmayacaklardı. Fakat sözü edilen aşiret onlara karşı kahramanca direniş gösterdi ve katliamlarını bir ölçüde engelledi.[353] Ne yazık ki, bir diğer Tatar grubu, bu arada başka bir yoldan Mardin ve Nusaybin dolaylarına ulaştı ve buraları baştan sona kadar talan ettiler, insanlarını kılıçtan geçirdiler. Ayrıca bir diğer Tatar grubu da Azerbaycan'dan yola çıkarak Erbil kentine saldırdı ve bir takım katliamlar gerçekleştirdi. Ancak Musul ve Erbil hakimleri yardımlaşmak ve Hilafet ordusundan da destek almak suretiyle Tatar ilerlemesini engellediler, katliamların devamını önleme başarısını gösterebildiler.[354]

353 *İbn-i Esir Tarihi* c. 12, s. 206'da özetle şöyle deniyor: "Celaleddin, Amed dolaylarında Tatarlar karşısında yenilgiye uğrayınca, Tatarlar Amed'i yağmaladılar. Aynı uygulamayı Meyafarkin ve Erzen'de de gerçekleştirdiler. Bu sırada Siirt kentine yöneldiler. Siirt halkıyla şiddetli bir savaşa tutuştular. Sonra halka eman vererek kenti teslim aldılar. Ancak verdikleri emanı tutmayarak hepsini kılıçtan geçirdiler. Oradan Tanza kentine doğru yola çıktılar. Burada Kureyş Vadisi adında bir vadi vardı, burada Kureyşi adı verilen bir Kürt aşireti yaşıyordu. Buranın akarsuları, güzel ve yemyeşil bahçeleri vardı. Ancak bu vadiye giden yol dardı. Onun için Kureyşliler, Tatarlarla yaptıkları savaşta ilerlemelerini engellediler. Bunun üzerine Tatarlar geri dönmek zorunda kaldılar ve amaçlarına ulaşamadılar."

354 *İbn-i Esir Tarihi* c. 12, s. 207'de yazılanlar bundan farklıdır. Buradakiler şöyle: "H. 628 senesinin sonlarında bir Tatar grubu Azerbaycan'dan Erbil vilayetine doğru yola çıktı. Yolları üzerinde bulunan Eyvai Türkmenlerini ve Guzkan Kürtlerini katliamdan geçirdiler. Nihayet Erbil kentine girdiler ve bu kente bağlı bulunan köyleri talan ettiler. Ellerine geçirdikleri insanları kılıçtan geçirdiler, yüz kızartıcı suçlar işlediler. Bunun üzerine Erbil hakimi ve Musul ordusu Tatarlarla savaşmak üzere birleştiler. Fakat Erbil hakimi Tatarların Azerbaycan'a geri döndüklerini haber alınca, bölgeden ayrılmadı ve Tatarları izlemekten vazgeçti.

Şimdi yeniden Celaleddin olayına dönüyor ve diyoruz ki: Birliği dağılıp artık etrafında kimseler kalmayınca, h. 628/m. 1231 tarihinde Kürt aşiretlerinden birine sığındı. Anlatıldığına göre bir Kürt, bu adamdan intikam almak istiyordu. Çünkü ondan büyük haksızlıklar görmüştü, aynı zamanda Ahlat savaşında kardeşi de onun askerleri tarafından öldürülmüştü. Bunun üzerine onu gözetlemeye koyuldu ve aşiret reisinin haberi olmadan onu öldürdü. Böylece bu kan dökücünün[355] içki müptelalığı, h. 628/m. 1231 senesinin Şevval ayı ortalarında onun sonunu hazırladı ve dünyadan ayrıldı.[356]

Sözünü ettiğimiz bu Celaleddin'in elinden Kürdistan'ın uğradığı felaket gerçekten çok büyüktü. Yukarıda sözünü ettiğimiz felaketlerin yanında aynı zamanda Kürdistan; Tatarların eliyle de büyük yıkımlara uğramıştı. Ancak onların amacı Kürdistan'ın kendisi değildi, onlar; kan dökücü Celaleddin'i kovalıyorlardı. Bu amaçla h. 633 ve 634 senelerinde Kürdistan'da bir takım katliamlarda bulundular ki bunların da dolaylı olarak sebebi Celaleddin idi ve onun yüzünden Diyarbekir, Erzen, Meyafarkin, Siirt, Ahlat, Mardin, Nusaybin gibi kentler yerle bir edildi, bölge baştan başa tahrip edildi. Halk dağlara sığınmak zorunda kaldı, birlikleri ve düzenleri bozuldu ve bölgenin dört bir yanına dağılmak zorunda kaldılar. Kısacası can ve mal kaybı bir hayli fazlaydı.

Eğer bu Celaleddin, zorba ve kan dökücü biri olmasaydı, hiç kuşkusuz cesaret ve kararlılığı nedeniyle Kürtlerin dostluğunu kazanacaktı, talancı Tatarlara karşı Kürtlerin gücünden yararlanacaktı, hakkını ve özgürlüğünü geri alacaktı. Ancak kötü ahlakı, anormal ve sapkın karakteri, kan dökmeye yönelik karşı konulmaz eğilimi yüzünden kendi sonunu hazırladı. Bunun yanında memle-

---

355 Farsça kaleme alınmış olan *Tarih-i Güzide* yazarı şunları söyler: "Celaleddin, ömrünün son demlerinde sarhoşluk illetine yakalanmış ve bundan bir türlü kurtulamıyordu. Savaştığı zaman kendini kaybediyor ve etrafında olup bitenlerin farkına varamıyordu. Onun bu durumunu tasvir etmek üzere Nureddin Menşei tarafından söylenen şu Farsça beyitleri zikreder:

"Sultan ağır içkinin etkisinden ne ister acaba?
Ya da bu sarhoşluktan ne ister?
Sultan sarhoş, cihan harap, düşman önü ve arkayı sarmış durumda
Bu durumda hali ne olur?"

356 Bkz. el-Cüveyni, Muhammed el-Kazvini, el-Kamil.

ketlerin yıkılmasına, insanların kılıçtan geçirilmesine, özellikle Kürdistan'da taş üstünde taş kalmamasına neden oldu.

Öte yandan h. 645/m. 1247 tarihinde Moğollar Şehrezor kentinde korkunç yıkımlara yol açtıkları gibi, h. 650/m. 1252 tarihinde bir kez daha Diyarbekir'i istila ettiler. Her yeri talan edip, etrafı yakıp yıktılar, insanları kılıçtan geçirdiler.

Yıl h. 648/m. 1250 olduğunda Musul hükümdarı olan Bedreddin Lulu, Cizre'de bulunan son Atabek Sultanı Mesud üzerine bir ordu gönderdi, gerekçesi ise, ondan kızının intikamını almaktı. Ancak bu bahane ile onu da öldürdü ve memleketini ele geçirdi.

Diğer bir gelişme de şu idi: Hicri 626/m. 1229 tarihinden itibaren Yemen'in San'a bölgesinde bulunan Teiz civarındaki Resuliye Devleti[357] iyice varlığını hissettirmeye başlamıştı. Bu devletin görevlilerinin büyük bir kısmı, Kürtlerden oluşuyordu. Çünkü bunlar Yemen'deki Eyyûbiler'den kalma insanlardı.[358]

B-İlhanlılar (Moğollar) zamanında yaşanan savaşlarda Kürtlerden pek söz edilmez. *Cihankûşa* tarihinde anlatıldığına göre, Moğollar zamanında Kürdistan eyaleti ünlü Emir Nevruz'un babası Ergün Ağa tarafından idare ediliyordu. Bundan dolayı anlıyoruz ki bu Kürtler, Eyyûbiler zamanında savaş ve cesaret bakımından zirveye çıktıları halde bu yeni dönemlerinde dağlara ve vadilere çekilerek felaketin geçmesini beklemekteydiler. Çünkü aralarında tam ittifak yoktu, dolayısıyla kuvvetlerini birleştirmeleri mümkün olamıyordu ve Salahaddin gibi bir komutan çıkarıp etrafında birleşerek bir direniş cephesi kurmaları söz konusu değildi. Bu yüzden Harzemşahların Celaleddin komutasındaki belasına ve Moğol istilasına karşı koyamadılar, bunun ardından da Tatar akınları sökün etti. Bütün bunların nedeni, Kürtler arasında yaşanan ayrılık, birbirlerine yardım etmeme, yabancılara ve istilacılara karşı birbirlerine arka çıkmamalarıdır.

Bu acıklı durumun üzerinden dört beş yıl geçtikten sonra Kürdistan'da ve Irak'ta Hülagu felaketi baş gösterdi. Hicri 655/m. 1257 tarihinde[359] öncü Moğol kuvvetlerinin komutanı ünlü Emir Çoban'ın babası Malik bin Tudan, Hemedan ve İran Kürdistan'ı vila-

---

357 Resuliye ailesi, Eyyûbilerin Yemen'deki adamlarından ve taraftarlarından oluşan bir Türkmen ailesidir. (Arapça'ya çeviren).

358 *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 151.

359 *Musul Tarihi* kitabının yazarı, adı geçen eserinin 234. sayfasında bu tarihin h. 649/m. 1251 olduğunu söyler.

yetleri üzerine yürüdü[360] ve İran Kürdistan'ın merkezi Bahar Kalesi ile birlikte her iki eyalet istila edildi. Aynı zamanda bu sene içinde Hülagu, Bağdat üzerine yürüdü, doğal olarak yolunun üzerinde bulunan Kirmanşah kenti, bundan büyük can ve mal kaybına uğradı. Evet, gerçekleştirilen yıkım korkunçtu. Öte yandan diğer bir Moğol grubu da Erbil üzerine yürümüştü ve kentin kuşatması her gün biraz daha daraltılıyordu. Onun için kentin Tacüddin Salaba isimli hakimi, Moğollara teslim olup itaat etmek istiyordu. Ama kalenin muhafızları buna karşı çıktılar. Kalenin muhafızları "Kürtlerden oluşuyordu ve bu konuda dillere destan bir savunma gerçekleştirdiler. Ancak bu gelişmelerin ardından Musul hakimi Bedreddin Lulu, Erbil kalesini kuşatma altında tutan Moğollarla ittifak kurdu ve bu kuşatma sırasında onlara yardımcı oldu, bu yüzden de kısa bir süre sonra kale Moğolların eline geçti.

Bağdat'ın düşmesinden ve Abbasi hilafetinin yıkılmasından sonra, Şehrezor halkı ile birlikte başka yerleşim birimlerinde oturanlar yurtlarını terk etmek, Şam ve Mısır taraflarına hicret etmek zorunda kaldılar. (D. Ohssun). İşte Cezayir'de Ladin ve Badin isimli iki Kürt aşiretinin varlığı, ancak bu göçlerin bir sonucu olarak izah edilebilir.[361]

Beri tarafta h. 657/m. 1259 senesinde Hülagu, Tebriz'den Suriye'ye doğru harekete geçti ve Suriye'ye doğru yol alan Moğol askerleri yolları üzerindeki Hakkari'yi bir kez daha yakıp yıktılar, insanları kılıçtan geçirip mallarını talan ettiler ve uygarlığın tüm izlerini silmek için korkunç bir tahribat gerçekleştirdiler. Evet, Moğolların Cizre,[362] Diyarbekir, Meyafarkin, Mardin gibi kentlerde gerçekleştirdikleri yıkımı kelimelerle anlatmak gerçekten çok zordur.

Bu arada Moğollara boyun eğen ve onlara içtenlikle itaat eden Musul Hakimi Bedreddin Lulu'nun ölümünden sonra, yerine oğlu Melik Salih geçti. Çok geçmeden el-Melik es-Salih, kardeşinin tel-

---

360 Burada sözü edilen Kürdistan'dan maksat, Selçuklular ve onlardan sonra egemen olan Tatarlar zamanında dağlık bölgelerden oluşan dört eyaletten biridir. Çünkü bütün Kürtlerin oturduğu bölge anlamındaki "Kürdistan" çağdaş bir isimlendirmedir. Dolayısıyla "Kürdistan" lafzının iki anlamı vardır: Bunlardan biri özel ve sınırlıdır ve sözü edilen Kürdistan anlamında kullanılır, diğeri ise geneldir ve bütün Kürtlerin oturduğu bölge anlamını ifade eder.

361 İbn Haldun, *Berberi Tarihi*.

362 Şu anda Türkiye sınırları içinde kalan bu şehre "Cizre" adı veriliyor ve burası, tarih kitaplarında meşhur olan Ceziret İbn Ömer'dir. (Arapça'ya çeviren).

kinlerine aldanarak Musul'u terk etti ve Mısır kralının himayesine girdi. Bu durum Moğolların Cizre'den bir orduyu Musul üzerine göndermelerine neden oldu. Kentin Kürtlerden, Şullar'dan[363] ve Türkmenlerden oluşan muhafızları Alemuddin Sancar'ın komutasında destansı bir savunma gerçekleştirdiler ve Moğollara karşı şiddetli bir savaş verdiler.

Kürtler Suriye'de de Moğollarla savaştılar, çünkü Moğollara karşı savaşan sultanların saflarında yer aldılar. Nitekim Mısır Sultanı Baybars; Moğolların komutanı Han Berke'ye gönderdiği mektubunda Türklerden, Kürtlerden ve Araplardan oluşan ordusuyla övünmektedir.

Daha sonraki harekatta Moğolların h. 680/m. 1281 tarihinde yenilmelerinden sonra İslam Emirlerinden biri; Kürtlerle Türkleri barıştırdı ve bunun üzerine bir grup Kürt, Kilikya-Adana bölgesine gönderilip oraya yerleştirildi.

Kaderin garip bir cilvesidir ki, aralarında şiddetli düşmanlık bulunan Moğollarla Kürtlerin yoğun bir şekilde savaştıkları bir sırada, Fars bölgesinde yaşayan Kürtler; Moğollarla ittifak kurmuş ve onların savaşlarına katılmışlardır ve Olcaytu Han zamanında h. 706/m. 1306 yılında Gilan'ı istila eden Moğol ordusu büyük ölçüde bu Kürtlerden oluşuyordu. Bütün bu olaylara rağmen Kürt olan Rahbe aşiretinin lideri Bedreddin h. 712/m. 1312 yılında gerçekleşen savaşlarda Moğollara karşı müthiş bir direniş göstermiştir.

Kuşkusuz, bu dönemlerde Kürt bölgeleri Moğol emirlerin yönetimi altındaydılar. Ancak birçok bölgede bu idarelere karşı kesintisiz bir huzursuzluk, bitmek bilmeyen bir isyan vardı. Özellikle Erbil ve Musul dolaylarında sürekli kargaşa yaşanıyordu. Öte yandan Moğol ordusunda Kayacı denilen bir Hıristiyan grubu vardı. İşte bu Kayacılardan oluşan grup, Erbil kalesi muhafızları arasında yer alıyorlardı. Bir gün bunlar Zeyneddin Balu liderliğinde bölgedeki Kürtler ve Araplarla ittifak kurarak Moğollara karşı başkaldırdılar. Bu isyan ve kargaşa h. 697/m. 1297 senesinden itibaren başladı ve

---

363 Bunlar ya Fars bölgesinde bulunan Şolistan bölgesinin halkındandırlar ya da Türkmen Kaşkai aşiretine mensup kimselerdiler. (Yazar).

Ancak doğrusu şudur: Bunlar, Fars bölgesinde yaşayan Kürtlerdi. Nitekim *Mesalik el-Ebsar fil-Memalik ve'l-Buldan ve'l-Emsar* adlı eserin yazarı da konuya ayırdığı bir bölümde bu görüşü savunmaktadır. C. 5, s. 44, 3. Bölüm, Şollar. Ayrıca bkz: Elyazması Tarih No: 8, Mısır Kütüphanesi. (Arapça'ya çeviren).

yaklaşık olarak on üç yıl sürdü. Bundan sonra Moğollar büyük bir zorlukla adı geçen bu Hıristiyanları Erbil kalesinden uzaklaştırdılar. Bu sırada Kürtlerden de yardım istemişlerdi. Ancak Kürtlerin lideri, istilacıların, onlardan sonra kendilerini de kılıçtan geçirmelerinden korktuğu için sürgün edilen Hıristiyanlara yardım etmekten kaçındı.[364] Yine bu dönemde h. 696 senesinde İlhanlılardan Gazan Han dağlık bölgelerde yaşayan Kürtlere karşı harekete geçti. Bu hareketinde Kürtlerin Emir Nevruz'u desteklemelerini gerekçe göstermişti. Bu yüzden bir kez daha Kürtlerin yaşadıkları bölgeler yakılıp yıkıldı, malları talan edildi ve yaklaşık olarak elli bin kişi kılıçtan geçirildi. *Tarih el-Irak Beyn el-İhtilaleyn* adlı eserin yazarı konuyla ilgili olarak diyor ki: "Yapılan katliam ve gerçekleştirilen yıkım o kadar korkunçtu ki, bir buzağı beş dirheme, bir koyun bir dirheme ve yetişkin bir delikanlı on iki dirheme satılıyordu."[365] Yine aynı eserin bir başka yerinde diyor ki: "Moğol kralı Hudabende h. 705 senesinde Gilan vilayetindeki Kürtlere saldırdı. Ancak bu saldırıda ağır bir hezimet aldı ve ordu komutanı Kutluk Şah öldürüldü. Onu Gilan Sultanı olan Şemseddin Dubac; kendi elleriyle öldürmüştü."[366]

Şunu da kaydedelim: Erbil ile Merağe arasındaki bölge düz ve yeşillikti ve Moğol ordusu için iyi bir dinlenme yeriydi. Orada konaklayıp dinleniyorlardı ve askeri manevralarının, intikallerinin büyük bir kısmı bu bölgede gerçekleştiriliyordu. Özellikle Eşne (Şino) ve Sablağ bölgelerinin, kendi egemenlikleri altında bulunduğu dönemlerde, burası onlar için vazgeçilmez bir güzergahtı.

Olcaytu Han zamanında "Kürdistan" bölgesinin başkenti Bahar kalesinden Sultanabad kentine taşındı. Çünkü bölge korkunç bir şekilde tahrip edilmişti. Oysa *Nüzhet el-Kulub* adlı kitabın yazarı; bölgenin Selçuklular zamanındaki zenginliğinden ve geniş servetinden övgüyle söz eder, bu eserde yazıldığına göre, bölgenin genel geliri, Moğollar zamanında, Selçuklular zamanındaki gelirinden on kat daha azalmıştı.[367]

İlhanlı Devletinin yıkıldığı dönemde, iki Moğol sülalesi daha ortaya çıktı ve bunlar egemenlik ile yönetim için birbiriyle çekişi-

---

364 *Tarih Marya Balaha,* Paris, h. 1313/m.1895.
365 *Tarih el-Irak Beyn el-İhtilaleyn,* c.1, s. 377.
366 *Tarih el-Irak Beyn el-İhtilaleyn,* c.1, s. 404.
367 *Nuzhet el-Kulub, Müstevfi* s. 377.

yordu. Bir ailenin liderine Salduz, diğerine de Celayir deniliyordu. Bir süre sonra, Moğol egemenliğindeki bölge h. 738/m. 1337 tarihinde iki aile arasında bölüştürüldü ve bu taksime göre İran Kürdistan'ı ile Huzistan bölgesi Salduz ailesinin payına düşmüştü. Bunlar Emir Akranc'ın çocuklarıydılar. Böylece h. 784-785/m. 1382-1383 tarihinde Emir Bayezid Celayiri, İran Kürdistan'ın dışında ve Acem Irak'ında geniş bir krallık kurdu.[368]

368 Lane Poole Dosman.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1- Safevilerin Ortaya Çıkmasına Kadar Kürtler

İlhanlı hükümetleriyle sürekli olarak bir düşmanlık ve çekişme içinde bulunan Batı Asya Türkmen hükümetleri aşamalı olarak egemenliklerini Kürdistan'ı da kapsayacak şekilde genişlettiler. Bu durum, Moğol devletinin yıkılmasından sonra gündeme geldi ve Türkmen Karakoyunlu ordusu Kürdistan'ın doğu bölgelerine doğru harekete geçti. Artık Karakoyunlular;[369] siyasal ve dinsel olarak Kürt aşiretleriyle bir mücadeleye girmişlerdi. Çünkü Karakoyunluların büyük bir kısmı Şia düşüncesine mensuptular, bu da bölge halkının büyük bir kısmının yurtlarını terketmelerine neden oldu. İşte Kürtlerin, Urumiye Gölünün güneyinde yer alan Mukri'ye, yani Sablağ-Savçbulak mıntıkasına yerleşmeleri bu günlere rastlar.

Genelde tüm İslam alemi, özelde de Kürdistan; sel gibi akan Moğolların yıkıcı istilalarının neden olduğu korkunç yıkımlar ve musibetlerden henüz kurtulmadan, maddi ve manevi gücünü toplayıp kendine gelmeden önce başka bir musibete duçar oldu ve yeni bir felaket gelip çattı. Bu felaket ünlü kan dökücü Timurlenk'ten başkası değildi. Bu zalim sultan ve zorba, İsfahan'ı istila etmiş ve taş üstünde taş bırakmamıştı. Şehri tamamen yıkıp korkunç bir katliam gerçekleştirmiş ve öldürdüğü yetmiş bin masumun kafataslarından piramitler oluşturmuştu. İşte bu, onun barbarlığının ve tüyler ürperten vahşiliğinin somut bir göstergesidir. Sonra Bağdat'a doğru harekete geçti ve yolu üzerinde rastladığı yerlerde öyle katliamlar gerçekleştirdi ki, insanın tüylerini diken diken eden, akıllara durgunluk veren türdendir. Deyim yerindeyse onun zulmü

---

369 Karakoyunlu taifesinin çoğunluğu Şia'nın gulatından/aşırılarındandılar.

"çocukların saçlarını ağartacak kadar" dehşet vericiydi ve insan kanından nehirler meydana gelmişti. Sonunda Bağdat'ı istila etti, buranın hakimi Ahmed el-Celayiri de kenti bırakıp kaçmak zorunda kaldı. Bunun ardından Timur, Kürdistan üzerinden Kafkasya'ya yöneldi. Bu sırada Diyarbekir'i, Cizre'yi ele geçirdi ve bu iki yerleşim birimini yerle bir etti, sayısız katliamlar, dehşet verici yıkımları gerçekleştirdi ve Kürdistan'ın bu bölgesinde insanı dehşete düşüren eylemlerde bulundu. Bu korkunç istila karşısında insanlar can derdine düşüp sağa sola kaçışmaya başladılar, tam bir panik havası hakimdi. Onun için içlerine amansız bir korku düşmüştü, kentleri ve köyleri bırakıp dağlardaki mağaralara sığınmak zorunda kaldılar. Nitekim ilk olarak Timurlenk Hakkari Emirini Van Kalesinde kıstırdı ve kenti istila etti, sonra da yolunun üzerinde bulunan tüm kaleleri birer birer ele geçirdi ve akıl almaz barbarlıklar sergiledi.

Timur h. 796/m. 1394 senesinde Bağdat ve Tikrit'i büyük bir savaş sonucu ele geçirip her iki kenti yerle bir ettikten sonra, Musul yoluyla Kürdistan'a yöneldi. O günkü Kürt emirleri olan Erbil hakimi Emir Ali, Cizre hakimi Emir İzzeddin el-Kurdi, Hasankeyf hakimi Emir Süleyman, Mardin hakimi Emir Tahirüddin ile Musul ve Erzen-Garzan hakimleri hep beraber gidip Timur'un karargahında ona bağlılıklarını sundular. Böylece ülkelerini yıkımdan, halklarını katliamdan kurtarmış oldular. Bundan sonra Timur Halep'e doğru hareket ederken oğlu Celaleddin Miranşah'ı da ordusuyla birlikte Kürdistan'da bıraktı. Bu genç hakim, babası adına Kürdistan'a hükmetmeye başladı. Ancak Hasankeyf, Diyarbekir, Tur Abdin gibi yerleşim birimlerinde gerçekleştirdiği korkunç katliamlarla babasını aratmadı. Bunun sonucu olarak halk ile birlikte baskı altındaki Emirler isyan etmek zorunda kaldılar. Bunların arasında Emir İzzeddin el-Cezeri de yer alıyordu. Aslında Timur'un Kürdistan'a düzenlediği ilk seferde Emir İzzeddin el-Cezeri ona yardımcı olmuş, bu yüzden onun güvenini kazanmış ve diğer Kürt Emirlerinin de Timur'a itaat etmelerini sağlamıştı. Ancak Turan Şah'ın[370] insanı dehşete düşüren katliamları sonunda onu da isyan ettirmişti ve diğer Emirlerle beraber o da Timur ve çocuk-

[370] Doğrusu Miranşah olmalıdır. Nitekim yazar, adının Miranşah bin Timurlenk olduğunu yukarıda belirtmiştir. (Arapça'ya çeviren).

larının egemenliğine baş kaldırmıştı. Kürdistan'ın baş kaldırdığı haberi Timur'a ulaşınca büyük bir öfkeye kapıldı, süratle geri döndü ve h. 804/m. 1401 senesinde Kürdistan'ı bir kez daha istila etti ve genelde tüm halktan, özelde ise, isyancılardan intikam aldı; geçtiği her yeri viraneye çeviriyordu, kimseyi sağ bırakmıyordu. Hatta Erbil, Musul ve Cizre'de hiç kimseyi sağ bırakmadı desek abartmış olmayız. Evet *Tarih Musul* kitabının yazarı, adı geçen eserinin 253. sayfasında şöyle der: "Bu saldırı esnasında Cizre'nin köylerinden biri dışında tek bir insan sağ bırakılmadı; bu köy de köyün papazı sayesinde kurtuldu."

Öte yandan Timur'un yanına gidip itaatini sunmak ve bu hareketiyle memleketini ve diğer bölgeleri yıkımdan kurtarmak isteyen Emir Şerefüddin el-Bitlisi, yolda Muş ile Diyarbekir arasında bir yerde Timur'un ordusuyla karşılaştı ve bu isteğini ona, Timur'a iletti. Timur da ona ikramda bulundu ve hem kendisine hem de heyetteki adamlarına hediyeler verdi. Çünkü bu Kürt Emiri iyi nitelikleriyle ve üstün meziyetleriyle ün salmıştı, adaleti, doğruluğu ve iffetliliğiyle biliniyordu. Timur da onu toprağının başında bıraktı ve memleketine bir zarar vermedi. Ancak Timur Bağdat'tan Tebriz'e dönerken h. 803/m. 1400 yılında, yol boyunca Kürtlerin saldırısına uğradı.

Bu arada h. 807/m. 1405 senesinde Timurlenk vefat ettikten sonra Timurlenk'ten kaçan Karakoyunluların hükümdarı Türkmen olan Kara Yusuf; Kürdistan'a dönüp Emir Şemsüddin Bidlisi'ye sığındı, Şemsüddin de ona sahip çıktı ve onu kızıyla evlendirdi, sonra da o yörede yeni bir hükümetin kurulması için onu destekledi. İşte bunun üzerine Kara Yusuf da h. 820/m. 1417 senesinde Bitlis eyaletini resmen onayladı.

Ancak h. 824/m. 1421 senesinde Timurlenk'in oğlu Şahruh Mirza, büyük ordusuyla Ermeniye'ye girdi. Bunun üzerine adı geçen Şemsüddin Bitlisi, Hakkari hükümdarı Melik Muhammed ve Hasankeyf hükümdarı Melik Halil ile Hizan ve diğer bazı hükümdarlarla birlikte toplanıp Şahruh Mirza'nın huzuruna çıktılar ve kendisine bağlılıklarını ve samimiyetlerini ifade ettikleri gibi, Hoy vilayetinin Kürtleri de onlar gibi aynı yolu takip ettiler. Böylece memleketlerini Timuroğlunun şerrinden kurtarıp topraklarının başında kalmayı başardılar.

Öte yandan Bayındır denilen Akkoyunlu hükümeti; Karakoyunlu hükümetini ortadan kaldırdıktan sonra artık temeli olarak

bu hükümet Diyarbekir'de[371] kurulmuş ve tamamıyla buraya yerleşmiş oldu. Artık bütün Kürt hükümet ve eyaletlerini ortadan kaldırmak için yavaş yavaş Kürdistan'ın kral ve hükümdarlarıyla savaşa başladı.[372] Aslında Akkoyunlular, Kürt hükümdarlarını öldürmek ve eyaletlerine el koymak için Kürtlerin, adı geçen Karakoyunlulara yardım ettiklerini ve kolladıklarını bahane gösteriyordu; ancak bunun gerçekle yakından uzaktan alakası yoktu. Çünkü ciddi mezhep ayrılıklarından dolayı Karakoyunlu Türkmenlerle Kürtler arasındaki ilişkiler çok gergindi ve çoğu zaman bu dini ve siyasi çatışma bitmek bilmiyordu.

İşte bu sinsi siyasetin uygulanması sonucu Uzun Hasan da diğer yabancılar gibi, başlarına bela olan kuvvetsizlik ve ayrılıklar sebebi ile birbirlerine düşen Kürtlerin bu durumundan istifade etmeye çalışmıştır. Uzun Hasan; Kürt Emirliklerinin bir çoğuna başka Kürt emirlik ve kuvvetlerin eliyle son vermiştir. Görüş ayrılığı ve cehalet sebebiyle dağılmış olan bu Kürt kuvvetlerinin, yurtsever emirliklerin ortadan kaldırılmasında etkin rol almaları çok üzücü olmuştur. Evet, bu emirlikler geçmişteki felaket ve hadiselerden ders almamışlar ve olaylara sadece seyirci kalmışlardır. Bu nedenle vatanın merkezine saldıran yabancı güçlerin önünde bozguna uğramışlardır. Yani bu emirlikler; Uzun Hasan'ın elinde istediği gibi kullanabileceği bir oyuncak haline gelmişler. Nitekim Çemişgezek aşiretinin; Akkoyunlu hükümdarının talimatı ile kendi vatanında bulunan komşu bir aşirete saldırı düzenlemesini buna örnek olarak verebiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz bu Kürtler, aynı zamanda hükümdar Uzun Hasan'ın komutanlarından olan Arap Şah ve Sofu Halil'in Botan bölgesindeki Dumeli ve Dımbili aşiretlerine yaptıkları geniş kapsamlı saldırılara destek vererek yardımcı olmuşlardır ve bu komutanlar; bu vesileyle Hakkari beldelerini de istila etmişlerdir. Yine aynı oyun sayesinde h. 875/m. 1470 senesinde Cezire vilayetleri de birbirlerine düşerek Akkoyunlu Türkmenlerin eline geçmişlerdir. *Şerefname*'nin sahibinin rivayet ettiğine göre, Uzun Hasan'ın ordusunun komutanı olan Süleyman Beyseren; Bitlis kalesini Emir İbrahim Han'ın elinden alır, ama daha sonra bu şahıs, Uzun Hasan'ın oğlu Emir Yakup'u öldürür.[373]

---

371 Uzun Hasan bu hanedanlığın kurucunun yeğenidir. Timurlenk'in yeğeni olan Ebu Said Mirza'nın yenilgisinden sonra başkenti H. Bekir'den Tebriz'e taşıdı.

372 *Şerefname,* Kürdistan Hanedanlıklarının İstila Edilmesi.

373 *İslam Ansiklopedisi,* c. 2.

2- Safevi Devleti[374] döneminde Kürtler ve Osmanlıların ortaya çıkışı

Şah İsmail; Akkoyunlularla yaptığı ilk savaşında Ermenistan'ı işgal etti ve h. 908/m. 1502 senesinde Akkoyunlu sultanlarından Sultan Murad ile arasında Hemedan şehri yakınlarında büyük bir savaş meydana geldi. Neticede Şah İsmail Irak'ın Acem bölgelerini, Huzistan ve Fars bölgesini teker teker işgal etti. Hicri 909/m. 1503 yılında ise Sarım Bey'e büyük bir saldırı düzenledi ve Urmiye ile Şino bölgelerini yağmalayıp talan etti, bölge sakinlerini öldürüp büyük bir katliam gerçekleştirdi. Bundan bir yıl sonra Orta Kürdistan'ı ateşe verip Elbistan'a kadar ulaştı. Öyle ki yakınındaki Alaeddin Zülkadir ile mücadele edip onu da kötü bir şekilde bozguna uğrattı ve ardından Diyarbekir tarafına yönelip orayı da işgal etti.[375]

Şah İsmail dönemi ve Kürdistan'daki ilerleyişi de Akkoyunlu Türkmenlerinin döneminde gerçekleşen şiddetli düşmanlık ve zulümlerden farklı olmamıştır. Çünkü Kürtler Ehl-i Sünnete mensup oldukları için onlara güvenmiyor ve destek vermiyorlardı. Türkmenler ise Kürtlerin aksine Şia ve Rafızi'ye mezheplerine mensup idiler ve bu nedenle Kürtlere çok büyük eziyetler yaptılar.

İşte bu eziyetlerinden birisi: Bir defasında Şah İsmail Hoy şehrine bir kuvvet gönderdi, bunun zerine on bir Kürt Emiri kendisine gelip itaat ve teslimiyetlerini bildirdiler. Ancak o, kendisinden beklenilenin aksine hepsini tutuklattı, aynı zamanda İsmail'in kız kardeşinin kocası olan Hasankeyf'in Sultanı Melik Halil de bu talihsiz emirlerin arasında bulunuyordu. Tam üç yıl onları Tebriz hapishanesinde tuttu ve yerlerine o vilayetlere Kızılbaş valileri tayin etti. Bu haksızlığa uğrayan Kürt hükümdarlar arasında Hasankeyf hükümdarı ve Şah İsmail'in eniştesi olan Melik Halil de vardı. Ancak Şah İsmail'in meşhur Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı padişahla-

---

374 Bu aile, zühd ve verası ile meşhur Şii Şeyh Safiyuddin el-Erdebili soyundan geliyor ve iddiaya göre VII. İmam Musa Kazım'ın torunlarındandır. Bu zatın, zühd, tasavvuf ve vatanperverlik gibi sıfatlarla meşhur olan Ali, İbrahim ve Cüneyd adında üç oğlu vardı ve bu vesile ile bu aile toplum içinde ün kazandı, özellikle de Şeyh Cüneyd'in bunda büyük payı vardı. O kadar meşhur olmuştu ki Karakoyunlu Cihanşah defalarca onu tehdit etti ve sonunda o da H. Bekir'deki Hasan et-Tavil'e (Uzun Hasan) sığındı ve yanında çok büyk bir iltifat gördü. O kadar ki Uzun Hasan; kızını, oğlu Haydar'a verdi ve ondan İsmail adında bir çocuk dünyaya geldi. İşte bu Şah İsmail, o evliliğin semeresidir.

375 *Tarih-i Alem Aray-i Abbas.*

rından Sultan Selim'in karşısında bozguna uğramasından sonra ancak hapishaneden kurtulabildi.

İşte h. 920/m. 1514 yılında gerçekleşen bu savaş sonunda Şii devletinin gücü zayıfladı ve bir daha da sahip olduğu o eski nüfuz ve debdebesine bir türlü ulaşamadı, hatta torunlarının sonradan kazandıkları son zaferler bile bu çöküşe engel olamadı ve bu devletin nüfuzu hiç bir zaman Zagros Dağlarını aşamadı. Şah İsmail'in Kürdistan'a yönelik siyaseti; diğer geçmiş hükümetler gibi Kürt hükümet ve emirliklerine son vererek bunların yerine Şiileri (Kızılbaş) getirmek idi. Osmanlıların ise o dönemde uyguladığı siyaset bunun tersi idi. Bu siyaset de Kürdistan'da meşhur Şeyh İdris-i Bitlisi vasıtası ile gerçekleştirilmiştir. Bu Türk siyaseti, bir miktar halkın isteklerine cevap veriyor ve münasip idari bir teşkilatlanma sonucunda Kürtlerin kalplerini fethetmeyi hedefliyordu ve sonunda Türkler bu siyaset sayesinde amaçlarına ulaştılar. Sultan Selim İran seferi sırasında Amasya karargahından Şeyh Hakim İdris-i Bitlisi'yi Şiilere, özellikle onların başında bulunan Safevi olan Şah İsmaile karşı Kürt aşiret reisleri ve emirleri ile bağlantı kurarak harekete geçmeleri için defalarca görevlendirdi. O da bu görevini başarıyla tamamladı ve meşhur Çaldıran savaşından sonra tüm Kürdistan beldeleri bir uçtan öbür uca kadar İranlılara karşı harekete geçti. Diyarbekir ahalisi isyan bayrağını açarak Şah İsmail tarafından atanmış olan Kürdistan valisi Muhammed Han İbn Ustaclu'yu beldeden kovdu ve Osmanlı Devletine bağlılığını sundu. Aynı şekilde Bitlis Emiri Şeref Bey de Acemler tarafından beldesine atanmış olan kardeşi Halit Bey'i kovarak emirliğinin kalesine Osmanlı bayrağını çekti. Yine nam salan Eyyûbilerin sülalesinden olup Siirt ve Hasankeyf Emirliğinin gerçek varisi durumundaki Melik Halil de itibarını ve beldesini geri alabilmek için Şah İsmail'e karşı ayaklandı. Çünkü bundan önce kendisi Şah tarafından tutuklanmış ve toprakları Muhammed Han İbn Ustaclu'nun kardeşi İranlı Karahan'a verilmişti. Daha önce de anlatıldığı gibi, Karahan Siirt'i istila etmeyi başarmış ve Hasankeyf'i de bir çok defa ele geçirmeye kalkışmış ise de bu çabası boşa çıkmış ve bir türlü buraya sahip olamamıştı. Keza Sason Emiri Mehmed Bey de Şah İsmail'in süvari birliklerinin komutanından Erzen[376]-Garzan bölgesini geri aldı-

[376] Burası, *Futuh el-Buldan* ve diğer tarih kitaplarında adı geçen Erzen, yani H. Bekir demektir; eski Kilikya ve yeni Erzurum kalesi olan Erzenirum kalesi değil. (Arapça'ya çeviren).

ğı gibi, Zırki Seyid Ahmed Bey de Diyarbekir ahalisinin yardım ve destekleri ile Atak-Âtak ve Meyafarkin şehirlerini geri aldı. Kasım Bey, Eğil Kalesini ele geçirdiği gibi, Mirdeysi aşiretinden Cemşit Bey de Sultan Selim adına Palo şehrini geri aldı. Aynı şekilde Vali Bohti Bey[377] Ceziret İbn Ömer'in yerel komutanı ile bölgede beraberinde bulunan İranlıları kovdu. Yine Soran hükümdarı olan Şah Ali oğlu Seyid Bey de Kerkük ile Erbil beldelerini geri aldı. Sözün özü: Toplam on altı Kürt hükümdarı, Sultan Selim'in İran'a düzenlediği sefer ve saldırıda Osmanlı birlikleri içinde yer aldılar ve o büyük konvoya katıldılar.

Bütün bu gelişmeler olurken aynı zamanda Sultan Selim, Urumiye Gölünden, ta Malatya'nın batı taraflarına kadar dağınık olan Kürdistan'ın emir ve komutanlarını Osmanlı çatısı altında toplamasının faydalı olacağını düşünerek bu görevi İdris-i Bitlisi'ye verdi.

Ancak Sultan Selim Safevilerin başkenti olan Tebriz'den zaferle çıkıp geri döndükten sonra Şah İsmail buraya mağlup olarak döndü ve durumunu düzelttikten sonra Karahan komutasında Diyarbekir üzerine askeri bir saldırı düzenledi. Karahan, Çapakçur yolunu izleyerek ilerledi ve Ruha-Urfa ile Mardin kalelerini koruyan İran asıllı güçlerle iletişim kurarak onları da yanına aldı ve topluca Diyarbekir üzerine saldırıya geçti, Diyarbekir'i zorlu bir kuşatmaya aldı. Fakat buranın halkı bir taraftan kahramanca bir savunma yaparken beri taraftan Amasya'da karargahını kuran Sultan Selim'e durumu bildirip kendisinden yardım istendi. Yavuz Selim de Hacı Yekta[378] komutasında önemli bir kuvvet gönderdi ve bu kuvvet, kalede mahsur kalmış olanlara yardım etmek için İranlı kuşatmacıların saflarını yararak kaleye girmeyi başardı. Ancak bu arada Şah İsmail de ordusunun komutanı olan Karahan'a yardım gönderdi ve İran yardım kuvveti Erciş dolaylarında dağlar ve ormanlar arasında ilerlerken, İdris-i Bitlisi, Bitlis, Hizan, Müküs ve Sason bölgelerindeki dağınık Kürt kuvvetlerini toplamayı başardı, ardından da kuşatmacılara yardım için gelen İran kuvvetlerine

---

377 Doğru olan, Cezire'nin hükümdarı olan Botanlı Bedir Bey, İranlıları, Mardin'de mahsur kalan güçlerini kurtarmalarına engel olmak için bir birlik gönderdi. (Arapça'ya çeviren).

378 *Hammer Tarihi*'nde Hacı Ahmed Yekta, Osmanlıların en eski tarihlerinden olan *Tac et-Tevarih* adlı eserde ise Yeked Ahmed diye geçer. Bu zat aslen Amedli'dir ve Sultanın çevresindeki adamlardandır. (Arapça'ya çeviren).

Erciş dolaylarında aniden saldırıya geçti ve onları dört bir tarafa dağıtarak perişan etti.

Ancak beri taraftan Diyarbekir'e yapılan Acem kuşatması bir yıldan fazla sürdü ve şehri savunanlarla birlikte halktan yaklaşık on beş bin kişi savaş ve birçok hastalıklar yüzünden hayatını yitirdi. Fakat buna rağmen ön dört sene boyunca gaspçı ve bozgunculara karşı devamlı savaş halinde olan bu kahramanlar; verdikleri bunca kurbana rağmen savunmayı sonuna kadar sürdürdüler.

İdris-i Bitlisi hazretleri Hasankeyf beldesine ulaşınca, Sultan Selim'in Bıyıklı Mehmed Paşa komutasında büyük bir yardım gönderdiğini haber veren bir mektup aldı. İdris-i Bitlisi de bu müjdeyi bir kağıda yazıp posta güvercininin kanadına doladı ve onu Diyarbekir'de mahsur kalanlara gönderdi, güvercin kendilerine gelip ulaşınca moral buldular. Ayrıca Sultan Selim mektubunda bütün Kürt Emirlerinin birleşmelerini de istiyordu. İdris-i Bitlisi de onları bir araya toplayıp bu isteğini toplantıda tebliğ etti. Öte yandan Sultan Selim'in Bıyıklı Mehmed Paşa'ya yazdığı bir yazı sonucunda Mehmed Paşa Hasankeyf'te Kürt Emirleri Kasım Bey, Cemşit Bey ve Hüseyin Bey komutasında on bin kişilik Kürt kuvvetleri ile buluştu ve beraberce İran komutanlarından Kurt Bey'in kuvvetleri üzerine saldırıya geçerek birliklerini ortadan kaldırdılar ve İranlı kuşatmacıları vurmak için Diyarbekir'e doğru ilerlediler. Bu haber Acem komutanı Karahan'a ulaşınca Diyarbekir kuşatmasını bıraktı ve kaçarak Mardin'e sığındı. Ancak çok geçmeden Mevlana İdris ile Bıyıklı Mehmed Paşa'nın[379] her iki ordusu Diyarbekir'e ulaştı ve hiç bir direnişle karşılaşmadan şehre girdiler ve Diyarbekir kurtarıldıktan sonra İdris'in tavsiyesi ile Mardin'e doğru ilerlemeye başladılar. Bu arada İdris-i Bitlisi Mardin sakinlerine Kur'an Kerim'den ayetler ve hadisi şerifler bulunan bir yazı gönderdi. Mardin sakinleri gönderilen bu yazıdan çok etkilendiler ve memnun oldular. Onun için şehir sakinleri affedilmek ve teslim şartlarını görüşmek için kendilerini temsilen Seyid Ali'yi İdris'e gönderdiler. Şeyh İdris-i Bitlisi ve Melik Halil ile görüşmeler olumlu bittikten sonra elçi, Acem güçlerinin teslimi ve şehrin kapılarının açılması noktasında yapılan ittifakın uygulanması için kaleye geri döndü. Bu arada özellikle Karahan, Mardin kalesine girmeye korktu ve Sincar kalesi taraflarına çekilmeyi tercih etti. Böylece İdris ile Me-

379 Muhammed Paşa Ebu Şaribe. (Arapça'ya çeviren).

lik Halil komutasında olan Kürt kuvvetleri kolay bir şekilde Mardin'e girip şehri teslim aldılar. Fakat İran koruması şehirdeki kaleyi içeriden çok güçlendirmişlerdi, bırakıp teslim olmayı kabul etmediler. Kale de ulaşılması ve ele geçirilmesi çok zor bir kale idi. Öyle ki zorba Timurlenk burayı iki defa kuşatma altına almasına rağmen ikisinde de kaleyi almada başarısız olmuştu. İki Türk komutanı olan Şadi Paşa ile Bıyıklı Mehmed Paşa arasında anlaşmazlık çıkınca Mardin'in istila edilmesinden önce Şadi Paşa Anadolu'ya döndü. Bu durumda İdris-i Bitlisi, Sultan Selim'e bir yazı yazdı ve ondan yardım istedi, Sultan Selim de h. 922/m. 1516 senesinin ilkbaharında Hüsrev Paşa komutasında yirmi bin kişiden oluşan askeri bir kuvvet gönderdi. Buna karşılık İranlı komutan Karahan da bunu fırsat bilerek Mardin kalesindeki güçlerini takviye etti ve Şahlık muhafızlarından oluşan 600 kişilik bir korucu[380] kuvveti Hemedan ve Gülşehir valisi komutasında Sincar kalesine gönderdi. İran kuvveti, burada İdris-i Bitlisi'nin oğullarından olan Ebu'l Mevahib Çelebi'nin[381] ve Cizre hükümdarının kuvvetleri ile karşılaştı. Kısa süren bir çatışmadan sonra Ebu'l Mevahib Çelebi Mardin'e ulaşmış olan İran kuvvetinin yolundan ordusunu geri çekti, çünkü o güne kadar Mardin ile Hasankeyf daha İranlıların kontrolü altında idi.

Hüsrev Paşa'nın ordusu Bıyıklı Mehmed Paşa'nın ordusuyla birleşince, Mevlana İdris-i Bitlisi da buna karşılık bir an önce saldırıya geçilmesini istedi. Ancak Mehmed Paşa bu fikri olumlu kar-

---

380 Korucu, muhafız ve koruma anlamında, ıstılahta ise bir çeşit İran Şahlık koruması.

381 *Hammer Tarihi*'nin Türkçe tercümesi, c. 4, s. 165 ten yapılan alıntıda yukarıdaki gibi geçiyor. *Tac et-Tevarih* adlı eserde şöyle ifade ediliyor: Şah İsmail, Hemedan hükümdarı Yekan Bey ve Kelhor Kürtlerinin hükümdarı Çoka Sultan kuvetlerine muhafız güçlerinden de 600 kişi katarak Sinn ve Kerkük üzerinden Karahan'ın imdadına gönderdi. Bu güçler Bağdat'a vardıklarında buranın hükümdarı olan Kaygar Sultanın kuvetlerine katıldılar ve bütün bu büyük takviye birliğiyle beraber bu gücün genel komutanı sıfatıyla Kaygar Bey, Mardin üzerine yürümekle görevlendirildi. Ancak Kürt melikler; Kürdistan'ın bütün geçitlerini ve Azerbaycan yolunu tutmuşlardı, hatta Botan meliklerinden olan Cizre'nin Kürt hükümdarı Bedir Bey de beraberlerinde 2.000 İran askeri bulunan Yekan Bey ile Çoka Sultan'ın yolunu kesmek için Botan Görgil hükümdarı Seyyid Ahmed Bey'in emrine 200'den fazla asker vermişti ve Sincar ovasında fiilen bu iki birlik çarpışmıştı ve muzaffer taraf Kürt birliği olmuştu. İşte görüldüğü gibi bu kaynakta Ebu'l Mevahib Çelebi'den bahsedilmiyor.

şılamadı ve ilk etapta Harput hakimi Hüseyin Bey[382] komutasında düşmanın durumunu gözetleyecek 4.000 kişilik bir gözcü birliğinin gönderilmesini uygun gördü. Bunun üzerine bu gözcü birlikleri harekete geçip Acem birlikleri ile karşılaşınca aralarında çok şiddetli bir savaş meydana geldi ve bu birlikten 1.000 kişinin dışında kimse hayatını kurtaramadı, onlar da hezimete uğrayarak bir şey elde edemeden geri döndü. Bu gelişmelerden sonra Bıyıklı Mehmed Paşa'nın ordusu, Eski Kocahisar[383] yakınlarında bulunan Karahan'ın ordusuyla buluştu. Öte yandan sayısı 6.000'e ulaşan Hüsrev Paşa'nın süvari ordusu, Osmanlı birliğinin sağ kanadında yer alıyordu; İdris-i Bitlisi ile diğer Kürt hükümdarlardan olan Emir Halil Eyyûbi, Sason Valisi Ali Bey oğlu Mehmed Bey, Şirvan Emirleri, Eğil Emiri Kasım Bey, Bitlis Emiri Şeref Bey, Numeyran Valisi Davud Bey, Atak (Gatak-Hatağ) Valisi Zırki Ahmed Bey ve Süleymaniyeli Şah Velit Bey gibi hükümdarların komutasındaki 4.000 kişiden oluşan Kürt kuvvetleri ise, Osmanlı birliğinin sol kanadında, Bıyıklı Mehmed Paşa da merkezde yer almıştı. İki taraf arasında başlayan şiddetli çarpışmalar sürerken Acemlerin saflarında bir zaaf ve bitkinlik baş gösterdi ve Karahan, nerden geldiği bilinmeyen kör bir kurşunla hayatını kaybetti. Bunun üzerine İdris-i Bitlisi; Kürt hükümdarlarını daha çok teşvik edip cesaretlendirdi, onlar da saldırılarını sürdürerek düşmanı Mardin dolaylarına kadar kovaladılar.

İşte bu kanlı savaş neticesinde Acemlerin elinde bulunan Ergani, Sincar, Telafer, Çermik, Siverek ve Birecik bölgelerinin kaleleri ile şehirleri Osmanlıların eline geçtiği gibi, Mardin şehri de galip gelen ordunun eline geçti. Ancak Karahan'ın kardeşi Süleyman Han'ın komutasındaki muhafızların elinde bulunan Mardin kalesi bir türlü teslim olmadı. Bunun üzerine Hüsrev Paşa gelip kaleyi kuşattı, fakat bir sene kadar süren kuşatma sonuçsuz kaldı. Onun için Sultan I. Selim, Halep ve Şam'ı fethettikten sonra Bıyıklı Mehmed Paşa'nın komutasında kendileri ile birlikte muazzam topların da olduğu büyük bir takviye birlik gönderdi ve Mehmed Paşa bu toplarla Mardin kalesini dövmeye başladı, nihayet yapılan kanlı

---

382 İbn-i Esir *el-Kamil* adlı eserinde şu tespiti yapıyor: İslam'ın ilk döneminde şimdiki Türkiye devletinde bulunan Elazığ ilinin merkezindeki bu kaleye Ziyad Kalesi denirdi.

383 Daha doğrusu burası tarihi Dineysir şehridir. (Arapça'ya çeviren).

savaşlardan sonra kale düştü. Ardından da Hasankeyf, Ruha, Rakka ve Musul kaleleri ard arda Osmanlıların eline geçti.

Bu güçlü kalelerin istilası tamamlandıktan sonra bu bölgenin bütün belde ve şehirleri Osmanlı hakimiyeti altına girdiği gibi, aynı zamanda o yörelerin ücra köşelerinde ve ovalarında dağınık bir şekilde hayat sürdüren Roşni, Heriri, Sincari, Ustaçlı ve Cizreli Kürt aşiretleri ile beraber Mevali Arap aşireti de birer birer teslimiyetlerini bildirip Osmanlının boyunduruğu altına girdiler.

Özet olarak: İdris-i Bitlisi'nin olgun siyaseti ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın üstün cesareti sayesinde Kürt bölgelerinin hepsi kendi arzu ve istekleri ile Osmanlıların himayesi altına girmiş oldular. Artık İdris-i Bitlisi, ard arda yapılan savaşlar, çıkan fitneler ve karışıklardan dolayı çok zor duruma düşmüş olan bu Kürt bölgelerinin gelişip kalkınması için bir idari sistemin kurulmasına çalışmaya başladı ve Osmanlı yönetimine bağlı olarak Kürt mahalli idareleri ve eyaletlerini kalkındırmak için alınan bu tedbir ve planlar, Sultan Selim'in de takdirini kazanmıştı. Bu bağlamda Şeyh İdris'e bir ferman, bu fermanla beraber de on yedi tane bayrak ve atalarından bu güne kadar hep evlatlarına miras olarak gelen Kürt eyalet ve hükümet reislerine gönderilmek üzere de 500 tane değerli Hükümdar Nişanı, aynı zamanda İdris-i Bitlisi'ye[384] de özel olarak 25.000 Duka Altın[385] ile beraber çok değerli hediyeler göndermişti.

---

384 Bu görüşe karşılık *Hammer Tercümesi*'ne baktığımız zaman, bu bayrakların, Nişanların ve 25.000 Duka altının, hükümdar ve başkanlara dağıtılmak üzere gönderildiğinin ifade edildiğini görüyoruz. Ancak bu konuda en önemli ve en eski kaynak olan *Tac et-Tevarih* kitabında farklı: Bıyıklı Mehmet Paşa'ya özel olarak gönderilenlerle beraber gönderilen diğer hediyeler, H. Bekir hükümdarı ile diğer Kürt hükümdaralara verilmek üzere gönderildiği kaydediliyor. Çünkü ileride tamamını vereceğimiz gibi, Şeyh Bitlisi'ye gelen fermanda bu hediyelerden bahsedilmiyor. (Arapça'ya çeviren).

385 Mevlana İdris'in Sultan namına Kürdistan hükümdarları için uygulayacağı taahhütleri ve planların şunlardan ibaret olduğunu zannediyorum:
Kürt eyaletlerinin bağımsızlığı ve özgürlüğünün korunması;
Eyaletin idareciden boşalması durumunda oğluna geçmesi ya da "eski yerel teamüle" göre kararlaştırılması ve sultanın bunu bir ferman ile tasdik etmesi;
Kürtlerin, bütün savaşlarda Türklere yardım etmesi;
Dış saldırılara karşı Türkler, Kürtlere yardım edecek;
Kürtler, zekat ve diğer dini vergilerini halifenin elinde bulunan maliyeye verecekler.
İşte bu "madde ve taahhütler" h. 920/m. 1514 senesinde Sultan ile kendisine bağlılığını kabul eden Kürdistan'daki hükümetler ve eyaletler arasında imzalandı. Ancak Türk hükümeti, bu belgeyi imzaladıktan sonra bu taahüdünü bozdu ve yavaş yavaş bütün bölgeleri ele geçirmeye başladı; en sonunda elde kalan Kürt eyaletine de m. 1850 senesinde el koydu.

Bitlisi Hazretleri de yönetimi kolay olsun diye Diyarbekir bölgesini 19 sancağa ayırdı, aynı zamanda bu pratik sistem Musul ve Urfa bölgelerine de uygulandı. Çünkü halkın eğiliminin bağımsızlık ve hürriyet yolunda olmasına rağmen, aşiret reislerinin arasındaki çekişmeler nedeniyle merkezi bir idarenin kurulamasına katkıda bulunmuyordu. Çünkü her şeye karşı koyan ve hiç kimseye boyun eğmeyen bu bölgeler; İdris-i Bitlisi'nin olgun siyaseti ve isabetli planlaması sayesinde, büyük zorluklar ve çabalarla ancak Osmanlı hakimiyeti altında toplanmaları sağlanmıştı. Kuskusuz, bu olgun siyaset ve güzel sonucun korunması; Kürdistan bölgesinde milli kurumların ve halkın istekleri doğrultusunda özerk bir idari sistemin kurulmasını de gerektiriyordu.

Aslında Sultan Selim bu noktalarda İdris-i Bitlisi'ye çok büyük bir güven besliyordu. Öyle ki, İdris-i Bitlisi'ye kendisinin bilgisi doğrultusunda doldurabileceği ve bunları ileri gelen haysiyetli komutan ve hükümdarlardan istediğine dağıtabileceği altı imzalı bir çok "boş ferman" gönderdi.[386]

---

386 Mevlana İdris-i Bitlisi'ye yazılmış ferman-ı Selim'in hulasası:

"Mektubun geldi. H. Bekir vilayetinin külliyen fethine bais olduğun anlaşıldı. Yüzün ak olsun. İnşallah sair vilayetlerin fethine de sebeb olursun. Şevvale kadar ulûfenizle iki bin sikke-i efrenciye flori ve bir samur ver bir vaşak ve iki murabba' sûf ve bunlardan ğayrı bir samur ve bir vaşak kürk kaplu sûflar dağı ve bir frengi kemğa kılıflu müzehheb kılıç in'am ve irsal olundu. H. Bekir'den arz-ı mütabaat eden beylere orada tayin olunan sancaklara kendilerinin elkabı sence malum olduğundan H. Bekir Beylerbeyi Muhammed'e irsal olunan nişan-ı şerifimle muanven beyaz ahkam-ı şerifenin imlasıyla suretlerinin buraya gönderilmesi ve tafsilat'ı tevcihatın bildirilmesi lazımdır. Lazım gelen beylere istmaletname yazılmak üzere başka nişanlı beyaz kağıdlar da gönderilmişdir. İn'amlarıyal beraber kendilerine irsali ve suretlerinin bu tarafa tesyan muktezidir. Burada mühimmat-ı sefer muradım üzre yetişmişdir. İnşallah o tarafa geleceğim. Erdebil oğlu İsmail, Hüseyin Beg ve Behram Ağa namındaki iki ilçi gönderüb her ne murad olunursa kabul edeceğini beyan ile sulh teklif etmiş ise de, ilçilerini Dimetoka'da ve adamlarını Kilidü'l-Bahr'de habs etdirdim. İran işleri hakkında mecd ve sai olasın. Evasıt-ı Şevval, 921, Edirne (*Tarih-i Hammer,* c. 4)

Buraya, Sultan Selim'in, Mevlana İdris'e gönderdiği Ferman'ın orijinalini Hoca Sadeddin'in telifi olan *Tac et-Tevarih*'ten (2/322) naklederek yazıyoruz; sonra da orijinal olanın Hammer'in Türkçe tarihinin eklerinden özetlediğini değil, tam tercümesini yazacağız.

Yüceler yücesi, fazilet abidesi, tarikat yolcusu, şeriat yolunun rehberi, dini sorunları çözüme kavuşturan, inançla ilgili zor konuları analiz eden, bu dünyanın özü, melik ve sultanların yakın dostu, tevhid ve kutsama yolcularının önderi, değerli Mevlana Hakimüddin İdris! →

Daha önce söylediğimiz gibi Diyarbekir vilayeti 19 sancağa ayrılmıştı. Onlardan 11 tanesi direkt olarak Türklerin idaresi altında kalan Anadolu'daki idari birlikler şeklinde olmuştur. Geri kalan 8 tanesi ise Kürt Emirlerin hakimiyeti altında bağımsız idiler. Bu

---

→ Bizim yüce sultanlık fermanı zat-ı alinize ulaştığı zaman şunu bilmiş olacaksınız: Sizin, güvenilir, dindar dürüst ve sadakat sahibi bir şahsiyet olarak ve sizden beklendiği gibi bütün Diyarbekir eyaletinin fethini müjdeleyen mektubunuz, benim saadet sarayıma ulaştı, Allah yüzünü ağartsın. İnşaallah diğer vilayetlerin fethinde de faal bir sebep olursun, bizim de kraliyet yardımları sonuna kadar senin emrinde olacaktır.

Ayrıca size gönderdiğim ödeneklerle birlikte mubarek şevval ayının sonuna kadar 2.000 altın florin, bir samur kürkü, bir vaşak kürkü, iki adet yün elbise, iki adet kadife elbise, içi samur kürklü bir adet yün giysi, içi vaşak kürkünden bir adet kürk ve kını ithal kadife ile kaplı bir adet gümüş kınlı bir kılınç gönderiyorum. Bunlar aldığın zaman sağlık ve esenlik içinde yüce Allah'ın izniyle onları ihtiyaçların için kullanırsın. Zat-ı alinizin ihlas ve dürüstlüğünü mükafatlandırmak ve yaptığın hizmetleri takdir ettiğim için her çeşit yüce kraliyet ödüllerimden layık olduğun şekilde istifade etmeniz dileğiyle...

Diyarbekir'den gelip sana bağlılıklarını açıklayan beylerin, sizce o yörede durumları ve lakapları belli olduğundan ve sancaklardan kendilerine ne kadar kısmı tahsis edileceği, bağlılık, özveri, ihtisas ve hizmetleri ölçüsünde ne kadara layık olduklarını bildiğin için, sana "beyaz ve boş", üst tarafında yüce "kraliyet nişanım" olan kağıtlar gönderdim. Bunları yüce beylerin övüncü, büyük liderlerin desteği, değerli ve muhterem, haşmet ve asalet sahibi, yüce Allah tarafından destek gören ve Diyarbekir Beylerbeyi olan Muhammed'le paylaşırsın. Sonra burada herşeyi kayıt altına almak için beylere teslim edilen sancakların detaylı bilgilerini, nasıl teslim edildiğini, ünvanların ne olduğunu, kendilerine ne kadar gelir bırakıldığını ve bu taksim işinin, onların kendi aralarındaki irtibatı zedelemeyecek şekilde nasıl uyumlu hale getirildiğini beyan eden bir yazı ile birlikte "Sancakların Beraeti"ni de ekliyerek o gönderdiğim dosyalara yazın ve Saadet Sarayıma gönderin. Ayrıca, yine bazı beylere göndermeniz gereken bazı "beyaz ve boş" kağıt gönderildi ki, üzerinde "kraliyet nişanı" olan bu kağıtlarla beraber o beyler için öngörülen "kraliyet ödenekleri" yazılıp Sultan beraetlerinin ne şekilde olacağını, ödeneklerin nasıl olacağını ve bunlara nasıl uyulacağını özel bir deftere yazın ve detayları belli olması için bütün dünyanın sığınağı olan Sarayıma gönderin.

Böylece benim arzum üzere bu yörede yapılan Sultanlık görevlerim bitmiş oluyor, ancak Allah'ın izniyle benim kararlı tutumum oralarda devam edecek ve o beyler üzerindeki ihtimamım, onların beklentilerinden daha fazla olacağı hakkında bana güvenin.

Öte yandan Erdebili Şeyhi'nin oğlu İsmail el-Dullali, Hüseyin Bey ile Behram Bey'i Saadet Sarayı'ma gönderdi ve bu adamlar vasıtasıyla bana her çeşit yağcılık yakarak kendisiyle barış yapmamı istiyor, kayıtsız şartsız her çeşit önerimi kabul ettiğini bildiriyor. Ancak bu adamın sözüne ve iyi niyetli olduğuna güvenilmez. Onun için gönderdiği iki elçisini Dimtoka Kalesi'nde, beraberlerinde gelen diğer adamlarını da Kilid el-Bahr Kalesi'ne hapsettirdim. Dolayısıyla benim ünlü devletimin yararları ve görevleri konusanda yıllarca kararlı çalışmaların için bu adı geçen yenik adam hakkında senin de gereken tedbirleri alman lazım. Son olarak, senden büyük hizmetler ve övgü dolu işler beklerim. Bu mektup, h. 921 senesi mübarek Şevval ayının ortalarında kaleme alınmıştır.

Hilafet Makamı-Edirne

beylikler, Sameğan, Kulp, Mehraniye, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur ve Çermik bölgeleriydi ve bu sancaktaki beyliklerin idaresi veraset yoluyla babadan oğla geçiyordu. Ayrıca bu bölgede Sultan Selim'e direkt olarak bağlı olan 5 tane hükümet de bulunuyordu. Bunlar; Eğil, Palo, Ceziret İbn Ömer, Hazro ve Genç hükümetleri idi.

Ancak *Cihannuma* kitabında bunlara ilaveten şu iki hükümet daha zikredilmektedir: Habur hükümeti ve Malaşkurd (Alaş Kurd) hükümeti. Bu hükümetlerin başkanlarına Mirê Miran deniliyor ve iç işlerinde tamamen bağımsız idiler.[387] Öte yandan bu mükemmel idari sistem sadece Diyarbekir vilayetine özel değildi; bilakis diğer Kürt bölgelerini de kapsıyordu, nitekim aynı sistemi Van vilayetinde de görüyoruz. Çünkü Van vilayeti 37 sancağa ve direkt olarak sultana bağlı 4 ayrı milli hükümete ayrılıyordu. Bu hükümetler:

a. **Hakkari Hükümeti:** Bu hükümetin on bin savaşçıdan oluşan askeri bir gücü vardı ve savaş zamanında bu kuvvetin sayısı 50 bini buluyordu.

b. **Bitlis Hükümeti:** Bu hükümetin de Hakkari hükümetinin askeri gücü kadar bir kuvveti vardı.

c. **Mahmudi Hükümeti:** Van şehrinin doğusunda kurulmuştur. Burada ise yaklaşık 120 Kürt kabilesi bulunmakta idi ve askeri gücünü buradan sağlayan hükümetin sürekli asker gücü 6.000 atlıyı buluyordu.

d. **Pinyanişi Hükümeti:** Mahmudi hükümetinin yakınlarında kurulmuş olup daimi askeri gücü 6.000 savaşçıdan oluşuyordu.

Evliya Çelebi de bu hükümetlere ilaveten İran-Tebriz hükümetine bağlı 5 hükümetten daha bahsetmektedir. Bunlar; Kutur, Piredozi, Colani, Dımdımi ve Dınbılı hükümetleridir.[388]

Şüphe yok ki Şeyh İdris-i Bitlisi'nin dehasının meydana çıkardığı böyle idari bir taksim, mahalli durumlara ve bölgesel vakıalara tamamen bir uyumluluk arz ederek sağlanmıştır. Çünkü Kürdistan bölgesi çok aktif bir bölgedir ve halkı savaşa ve çarpışmaya çok meyillidir. Bunu için de daimi başkaldırılar vasıtasıyla bağımsızlığa kavuşmayı arzulamıştır ve özgürlük biçiminden başka da Kürdistan'ın herhangi bir yönetim şekliyle idare edilmesi mümkün değildir.

---

387 *Şerefname; Evliya Çelebi; Müezzinzade; Hammer.*

388 *Evliya Çelebi,* c. 4, s. 178.

Nitekim bu düzen şekli, başarılı olan bu Sultan'ın döneminden önce de resmi bir sıfatla ve sağlam bir şekilde sayıları 46'yı bulan yurtsever Kürt Beyliklerinin çoğunda uygulandı.

Mevlana İdris-i Bitlisi mükemmel bir şekilde Kürdistan'ın yönetimini tanzim ettikten sonra bizzat kendisi Sultan adına Kürt olan beylere ve hükümdarlara bayrak ve nişanlar dağıtmıştır ki bunlar o dönemde Padişah tarafından verilen bir tür beylik işareti ve nişanıydı; aynı zamanda Sultan Salahaddin-i Eyyûbi'nin en son torunu sayılan Melik Halil Bey de bu padişah nişanlarına ve rütbelerine nail olan Kürt hükümdarlar arasında yer alıyordu.

Böylece Padişah; Mevlana İdris-i Bitlisi'ye çok büyük yakınlık göstererek İran seferi dönüşünde onu yanına aldığı gibi, Mısır seferi ve fethinde de onu beraberinde götürmüştü.

Nihayet İdrisi Hazretlerinin üstün çabaları ve olgun siyaseti ile bu isyankar ve dik başlı Kürdistan bölgesi halkın rızasıyla ve fazla kan dökülmeden, büyük bir savaş olmadan Osmanoğullarına boyun eğmiştir. Aslında şüphesiz, bu olay, tarihte alışılmadık tek bir örnektir. Çünkü Kürdistan bölgesi tarihte hiçbir zaman işgalcilerden birine tam olarak bu kadar boyun eğmemiş ve Asurlar döneminden günümüze kadar hep onlarla savaşmış. Evet, Asurluların, İranlıların, Farsların, Romalıların ve Yunanlıların Kürdistan'da bulundurdukları muhafız güçlerinin, bölge sakinlerini kendi hükümetlerinin boyunduruğu altına almak için sarf ettikleri tüm çabalara rağmen hiçbiri Şeyh İdris Bitlisi'nin üstün siyaset ve dehasıyla elde ettiği bu etkinliği sağlayamamıştır ve bu vesile ile Osmanlılar, hem onu çok istismar etmiş hem de çok faydalanmışlardır.

İran Meliki Şah İsmail[389] Safevi'nin vefatından sonra Kelhor valisi ve bir Kürt aşireti olan Muslu Aşiretinin reisi olan Zülfikar Han, Bağdat üzerine küçümsenmeyecek bir orduyla saldırıya geçti ve Zülfikar Han emrinde bulunan bazı kuvvetler tarafından hiç beklenmedik bir anda, o tarihte İranlılar tarafından atanmış olan Bağdat valisi İbrahim Sultanın hayatına son verildi ve bundan sonra bu saldırgan gücün önüne hiç kimse çıkamamıştı. Böylece Zülfikar Han Bağdat'ı kolayca ele geçirerek Sultan Süleyman Han adına şehri teslim aldı ve camilerde Sultan Süleyman Han adına hutbe okuyarak onun namına şehrin idaresini yürüttü, böylece Bağ-

[389] Bu zat, I. İsmail'dir, h. 907/m. 1502 senesinde sultan olmuştu ve h. 930/m. 1524 senesine kadar hüküm sürdü. (Arapça'ya çeviren).

dat, savaşsız ve kavgasız bir şekilde Osmanlıların idaresine girmiş oldu. Aslında bu Emir Zülfikar, sadece kabiliyetli ve atılgan bir komutan değil, aynı zamanda basiret ehli bir idareci idi ve Bağdat'a çok önemli hizmetleri oldu. Ancak İran hükümeti çok fazla zaman geçirmeden Şah I. Tahmasb[390] komutasında muhteşem bir ordu ile h. 936/m. 1530 yılında Bağdat üzerine harekete geçti ve şehri uzun bir süre kuşatan ancak bir şey elde edemeyen Şah I. Tahmasb hile yoluna baş vurdu. Zülfikar'ın kardeşleri olan Ali ve Ahmed beyler ile görüşerek onları kardeşleri Zülfikar'ı öldürmeleri noktasında ikna etmeye çalıştı ve bu iki kardeşin akıllarını çelmeyi başardı, onlar da Zülfikar'ı uykusunda yakalayıp öldürdüler, ardından da Şah'ın ordusuna şehrin kapılarını açtılar. Ancak daha sonra Şah'ın şehirde yaptığı katliam, iğrenç cinayet ve acımasız uygulamalar dışında bu iki kardeşin eline hiçbir şey geçmedi.

Öte yandan bir taraftan İranlıların bu şekilde gerçekleştirdiği Bağdat'ın istila olayı ve Bitlis Emiri Şeref Han'ın İranlılara sığınması, diğer taraftan buna mukabil, Ulama Bey'in de Osmanlılara sığınması gibi diğer bazı meseleler yüzünden iki devlet arasında yeniden anlaşmazlıkların patlak vermesine ve zincirleme kanlı savaşların meydana gelmesine neden olmuştur.

Dedelerinden kendisine kalmış Bitlis Emirliğinin varisi olan Şeref Han -*Şerefname* kitabını yazan zatın dedesidir- Sultan I. Süleyman Han'ın yanındaki bazı fesatçıların kendisi hakkında uydurdukları iftiralar ve kendisine rakip olanların çekiştirmeleri nedeniyle bir şüphe içine girip rahatsız olmuş, bu yüzden Şah Tahmasb'e sığınmıştır. Diğer yandan ilk önceleri İranlılara sığınmış olan Ulam Bey daha sonraları Osmanlılara sığınınca Sultan tarafından Bitlis ve Hasankeyf Emirliklerine Beylerbeyi olarak atandı. Ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın bu mükafatı, Sultan Selim'in Kürt Emirlikleri ile yaptığı antlaşmaya ters düşüyordu. Çünkü bu iki sancak, sadece mahalli Kürt Emirlerden veraset yoluyla el değiştiriyordu ve buralar milli hükümetler çerçevesinde idare ediliyorlardı. Bu sebeplerden dolayı Şeref Han'ın kızgınlığı artmış ve kendisine miras kalmış olan Emirliğin başkenti olan Bitlis'e Ulama Bey girdiği sırada onu karşılayarak kötü bir şekilde hezimete uğratmıştı ve onu geri göndermişti, ardından da Şeref Han koşup İranlılara iltica etmişti.

---

[390] Bu zat, I. Tahmasb'dir ve h. 930/m. 1524 senesi ile h. 984/m. 1576 seneleri arasında hüküm sürdü. (Arapça'ya çeviren).

Sözün özü: Osmanlılar bu nedenlerden dolayı İranlılara karşı savaş ilan etti. Buna karşılık Şah Tahmasb de büyük bir ordu ile Van'a doğru ilerleyip şehri büyük bir kuşatma altına aldı. Onu püskürtmek ve kuşatmayı kaldırıp mahsur kalanlara yardım ulaştırmak için Sadrazam iki defa yardımcı kuvvet gönderdi. Fakat bu iki kuvvet hiç bir başarı sağlayamadılar ve kaleye girmeyi başaramadılar. Bu gelişmeler üzerine Sadrazam İbrahim Paşa h. 940/m. 1533 yılının sonbaharında büyük bir ordu ile İstanbul'dan ayrılmak ve kışı Halep'te geçirmek zorunda kaldı. Sonra ilkbaharda Tebriz'e doğru yöneldi, ancak daha yolda iken Bitlis Emiri Şeref Han'ın öldürüldüğünü haber alınca onun yerine oğlu Şemseddin'i atadı. İlerleyen Osmanlı ordusu h. 941 senesi Muharrem ayının başlarında ve m. 13 Temmuz 1534 yılında bin bir zorlukla ve kanlı savaşlar sonucu Tebriz şehrine girdi. Kısa bir süre sonra, savaşların ve yolculukların vermiş olduğu zorluk ve sıkıntılarını, şiddetli yağmur ve kar yağışlarının neden olduğu kırıcı soğukların etkisini üzerinden atmak için Sultan Süleyman bizzat kendisi buraya gelerek bir dönem burada istirahata çekildi. Daha sonra Sultan Süleyman Hemedan yolu ile Bağdat'a doğru yöneldi ve orada çok büyük zorluklarla karşılaştı. Özellikle Hemedan ve Kirmanşah arasındaki yolda ilerlerken ordusunun yükleri ile beraberinde götürdüğü topların çoğunun yolda bırakmak zorunda kaldı. Sonunda Serdar Ekrem İbrahim Paşa Cemaziye'l Ahir ayı h. 941/m. Aralık 1534 yılında Bağdat'a girmeyi başardı. Bu arada Acemler tarafından Bağdat'a atanmış olan Vali Mehmed Bey, Serdâr-ı Ekrem; Osmanlı ordusu Bağdat'a girmeden önce şehri boşaltıp kaçmıştı, böylece Bağdat, savaşsız ve kansız bir şekilde geri alındı. Daha sonra da Sultan Süleyman, maiyetiyle birlikte büyük bir ihtişam ve debdebe ile gelip şehre girdi ve Diyarbekir Valisi Süleyman Paşa'nın emrine yeterli sayıda birlikler vererek onu Bağdat'a vali yaptı. İşte bu vali, Osmanlıların buraya atamış olduğu ilk validir. Bu gelişmelerden sonra Sultan, Ramazan ayı h. 941/Mart ayı m. 1535 yılında buradan ayrılıp Kürdistan ve Merağe üzerinden Tebriz'e geçti.

Bu Türk savaşının en garip ve en vahşice olayı ise, Kürt Emiri Şevket Bey ile beraberindeki 7 (yedi) adamının öldürülmesi olayı olmuştur. Tarihçi Hammer'in[391] görüşüne göre; Sultanı bu alakasız kişileri hunharca öldürmeye iten şey, kendisinin bu büyük fe-

[391] Türkçe tercümesi, Mehmet Ata, c. 5, s. 159. (Arapça'ya çeviren).

tihleri kansız olarak gerçekleştirmesi nedeniyle bu mazlum kişilerin kanıyla fetihlerine bir kutsallık kazandırmayı isteyebileceği, bu nedenle bu iğrenç cinayeti işlemiş olabileceği ihtimalidir. Bunun ardından sultan, buradan ayrılarak İstanbul'a doğru yol aldı ve h. 10 Şaban 944, 8 Kânuni Sani/m. Ocak 1538 yılında İstanbul'a vardı.

Öte yandan Sultan Süleyman h. 945/m. 1538 yılında çıkan savaşta İran Kürdistan'ının bir bölümünü istila etti, sonrada Tebriz'e yöneldi. Ancak İran hükümeti şehrin etrafını, Osmanlıların şehrin nimetlerinden istifade edemeyecekleri bir duruma getirip yerle bir etmesi sonucu Sultan Süleyman ilerleyişini durdurdu ve hemen Acemlerin elinde bulunan ve komutanı Çikenî aşireti Kürtlerinden, İranlı Kürt hükümdar Ali Sultan olan Van kalesine doğru yürüyerek kaleyi kuşatmaya aldı ve kaleyi dövmek amacıyla ta Erzurum kalesinden büyük toplar getirtti. Bu esnada dokuz gün sonra kale düşmesine rağmen o zamanki keskin soğuk ve şiddetli kış yüzünden Osmanlı ordusu acil bir şekilde geri dönmek zorunda kaldı. Bu defa da sultanın bu dönüşünü fırsat bilen Şah Tahmasb, Behram Mirza ile İsmail Mirza'yı Bayburt kalesi üzerine, bir orduyu da Ahlat ve Adilcevaz üzerine gönderdi, kendisi de Muş istikametine doğru harekete geçti.

Bu arada Sultan Süleyman kışı Diyarbekir'de geçirmekte iken bölgenin iç kesimlerinde olabilecek Acem ilerleyişini durdurmak için Ahmed Paşa komutasında bir ordu görevlendirdi. Ahmed Paşa ilerleyen İran ordusunun bir birliği ile Kemah yakınlarında karşılaştı ve bu birliği darmadağın ettiği gibi, Sultan Süleyman'a sığınan ve onunla beraber olan Şah Tahmasb'ın kardeşi İranlı Emir Elkas Mirza[392] da beş bin (5.000) Kürt'ten oluşan bir kuvvetle Kerkük ve Şehrezor yolu üzerinden Acem Irak'ı Hemedan'a yürüdü. Diğer yandan, Ulama Bey de başka bir Osmanlı ordusunun başında Erzurum bölgesine doğru ilerledi. Aslında Sultan Süleyman'ın bu kadar farklı Askeri harekatı düzenlemesin arkasındaki gayesi; Şah hükümetine bağlı bölgelerdeki isyan hareketlerinin meydana gelmesini sağlamak içindi.

---

392 İlkas Mirza denilen bu zat, Şirvan vilayetinin hükümdarı idi ve Tahmasb, Kerc savaşı ile meşgul iken o, kardeşi Şah'ın hükümetinden ayrılıp bağımsızlığını ilan etti. Ancak Şah da büyük bir ordu ile üzerine yürüdü ve İlkas, Dağıstan tarafına kaçmak zorunda kaldı, oradan da Kefe limanından bir gemiye binerek İstanbul'a gidip Sultan Süleyman'a sığındı ve buralardaki savaşlarda sultanla beraber iken hep İran tahtına oturmayı düşlüyordu.

Gerçekten İlkas Mirza, Hemedan civarlarında ansızın ortaya çıktı ve Kum şehrini istila ettiği gibi, Kürtlerden oluşan bir kuvveti de Rey'e gönderdi. Bizzat kendisi de Keşan ile İsfahan'a doğru ilerledi, ancak burada kendisine karşı büyük bir İran kuvvetinin harekete geçtiğini haber alınca hemen Fars'a doğru yöneldi, ama bu bölgede de tutunamadı ve iki taraf arasında sağlanan barış anlaşmasından sonra Bağdat'a geri döndü.

Bu barış anlaşmasından sonra Sultan Süleyman, İran Emirini İstanbul'a gitmesi için davet etti, ancak Emir bu isteği ret etti ve Sultan'a karşı isyan bayrağını açtı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti de h. 948/m. 1541 yılında Bıradost, Hakkari ve İmadiye Emirlerinin kuvvetlerinden oluşan bir güçle saldırı düzenlemek zorunda kaldı ve bu kuvvetler; onu Osmanlı devletinin topraklarını terk edip kaçmaya mecbur edinceye kadar bir yerden diğer bir yere kadar kovaladılar. O da en sonunda İran bölgesinde bulunan Kürt Erdelan Emirliği'nin topraklarına sığındı ve buranın emiri olan Serhap Bey'in himayesine girdi. Fakat İran ordusunun Merivan yöresinden gelip İranlı Emirin bulunduğu kaleyi kuşatması sonucu, kalenin sahibi Serhap Bey; şehri kuşatan bu orduya emiri teslim etmek zorunda kaldı.[393]

Bu gelişmelerden sonra h. 961/m. 1554 yılında Şah Tahmasb yeniden Orta Kürdistan'a doğru ilerlemeye başladı ve yaptığı saldırılar sonucu Erzincan ile Diyarbekir'e kadar ilerledi ve bu esnada geçtiği yollarda karşısına çıkan hiç bir yerleşim birimlerini sağlam bırakmadı, hepsini yerle bir etti.

Arkasından birkaç ay sonra Osmanlı Devleti de İranlılara savaş ilan etti. Bunun üzerine İran Şah'ı tekrar Kürdistan'ı dört bir yandan kuşatmaya başladı ve Van, Bitlis, Adilcevaz, Erciş, Muş bölgelerini tamamen harabeye çevirdi, bölge halkını öldürerek büyük bir katliam gerçekleştirdi. Nihayet dört aylık bir kuşatmadan sonra Erciş'i, sonra da Ahlat'ı ele geçirdi, ardından da Bargıri'yi kuşattı. Diğer yandan da İsmail Mirza büyük bir ordu ile Erzurum'un üzerine yürüdü ve orada bulunan İskender Paşa'nın ordusunu darmadağın ederek buraları yağmaladı ve talan etti. Daha sonra Şah'ın yanına geri dönen İsmail Mirza'yı bu kez Şah; korucubaşı Sündük ile beraber Kürdistan'ın geri kalan yerlerini talan etmesi

393 *Tarih-i Alem Aray-i Abbas.*

için görevlendirdi ve ikisi bu görevi en iğrenç ve en korkunç bir şekilde yerine getirdiler. Öyle ki insanlığın unutamadığı Timurlenk ile Hülagu'nun işlediği barbarca cinayetlere benzer, çok vahşi hareketlerle zalimliğin ve canavarlığın her çeşidini gösterdiler.

Özet olarak, Kanuni Sultan Süleyman İranlılarla birçok defa savaştı, ancak yaptığı bütün kanlı savaşlardan nasibine düşen ise sadece Irak, Şehrezor ve Balki[394] bölgeleri olmuştur. Burada dikkat çeken konu; hep Kürdistan'ın üzerinden bu savaşların ve askeri harekatın olmasıdır ve neticede İran ile Türk ordularının yaptıkları iğrenç savaşlardan ve bu savaşların yarattığı korkulardan dolayı Kürdistan coğrafyası harabeye dönmüş ve tümüyle büyük bir zarara uğramış olan bölge; önemli sayıda can ve mal kaybına uğramıştır.

Öte yandan İran Emiri Mirza Hamza'nın; Osmanlıların sınırlarını ihlal etmesi sonucu Osmanlı hükümeti Sadr-ı A'zam ve Serdar-ı Ekrem lakabıyla tanınan Osman Paşa'nın komutasında büyük bir orduyu İranlıların üzerine gönderdi. Ancak Emir Mirza Hamza; Sofiyan'daki Osmanlı öncü birliği komutanının karşısına çıktı ve bu birliği kırıp geçti, böylece Osmanlı ordusunun başka bir birliğini de hezimete uğratmış oldu. Bu zaferden sonra Osman Paşa bu defa Tebriz'e ilerledi ve zor kullanarak komutasındaki kuvvetle şehre girdi ve askerlerin şehirde 3 gün katliam yapmalarını onayladı.

Daha sonra h. 12. Zilkade 994/m. 25 Ekim 1585 yılında Mirza Hamza, Cağalizade Sinan Paşa'nın ordusunu hezimete uğrattı ve birçok kişiyi esir aldıktan dört gün sonra genel komutanın ordusuyla karşı karşıya geldi ve çok fena bir şekilde onu da yenilgiye uğrattı. Ancak daha sonra bu kahraman İran Emiri; kırktan fazla savaştan parlak zaferler elde edip yüzünün akıyla çıktıktan sonra, bir suikast sonucu uykuda iken Osmanlılara bağlı Türkmen aşiretinin adamları tarafından öldürüldü.

Ancak belli bir süre sonra h. 998/m. 1589 yılında Cağalizade Sinan Paşa Bağdat'tan İran'a doğru harekete geçti ve Hemedan'a kadar her tarafı çiğneyip geçti. Bu durumda Şah Abbas[395] yıllardır iki

---

394 Balki, şimdiki Irak'ın doğusunda bulunan Revanduz yakınlarında bir Kürt aşiretinin adıdır.

395 Bu h. 995/m. 1587 yılından h. 1037/m. 1628 yılına kadar hakimiyeti elinde tutan I. Abbas'dır. (Arapça'ya çeviren).

taraf arasında süre gelen uzun savaşlara bir son vermek ve Osmanlılarla antlaşma sağlanması için Mirza Haydar'ı İstanbul'a göndermek zorunda kaldı ve h. 998/m. 22 Mart 1590 senesinin Nevruzu'nda iki taraf arasında barış antlaşması imzalandı. Yapılan bu antlaşmaya göre, Azerbeycan vilayeti, Şirvan, Gürcistan, Loristan, Şehrezor bölgeleri Osmanlı devletinin boyunduruğu altına girdi. Bu anlaşmaya bağlı olarak Şii mezhebi iptal edilecek, İran beldelerinin tümünde ortadan kaldırılmaya çalışılacaktı. Ancak bu düşünce, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir hayalden öteye gidememiştir.

Ama bu defa her iki taraf arasında varılan barış anlaşması tam 13 yıl sürdü. Fakat art niyet ve farklı istek ve arzular tekrar ortaya çıkınca h. 1012/m. 1603 yılının başlarında iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden gerginleşmeye başladı ve Osmanlıların Tebriz'deki valisi bazı sebepleri bahane ederek Selmas hakimi Gazi Bey'e saldırdı ve bölgesini yağmaladı. Bunun üzerine Gazi Bey Şah Abbas'a sığındı. Şah da şefkat ile onu himayesine aldı ve kendi komutasında bulunan büyük bir orduyu Tebriz'e gönderdi. Gelen ordu, orayı işgal eden Osmanlı ordusuyla karşılaştı ve ordularını dağıtarak şehri ele geçirdi, ardından da Revan-Erivan'a doğru yöneldi ve yol boyunca uğradığı her beldede ve köyde bulunan medeniyet eserlerini yerle bir etti. Bu savaşta Şah'ın ordusunda yer alan Bakü Emiri ile Eleşkirt hakiminin komutasında hatırı sayılır büyüklükte Kürt askeri de yer almıştı ve her iki taraf arasındaki savaş bir sonraki seneye kadar sürmüştü.[396] Ancak Osmanlı Serdarı, Çağalzade Mustafa Paşa komutasında Kürt ve Türklerden oluşmuş bir orduyu Hoy ve Merend bölgelerine gönderdi. Bu ordu Hoy'a ulaşırken Mahmudi aşireti reisi Süleyman Bey'i de hakkından gelmek, yağmalamak ve talan etmek için Merend bölgesine gönderdi

Aynı senede Şah Abbas da Allahverdi Han komutasında Van kalesi üzerine başka bir ordu gönderdi ve gönderilen İran ordusu, kalede bulunan Türk Serdarını söküp attıktan ve kontrol ettiği bölgeyi perişan ettikten sonra geri döndü. Şah Abbas'ın bizzat kendisi de büyük bir ordu ile Hoy'dan Kürt Mahmudi aşiretinin yerleşim birimlerine saldırdı. Ancak Maku kalesinin reisi Mustafa Bey kale-

396 *İslam Ansiklopedisi*, bu vakıanın tarihini h. 1013/m. 1604 senesi olarak kaydetmektedir. Ancak Farsça olan *Tarih-i Alem Aray-i Abbasi*, bu senenin h. 1014/m. 1605 senesi olduğunu söylüyor.

yi kahramanca savundu. Buna karşılık İran ordusu da bu yörede aşırı derecede fesatçılık, bozgunculuk, yağmalama, gasp ve büyük katliamları gerçekleştirdi.[397]

Bu arada aynı senenin sonbaharında Sadrazam Çağlazade büyük bir ordu ile Azerbeycan üzerine doğru hareket etti ve bu seferinde kendisine, Cizre Valisi Emir Şeref, Hakkari, Mahmudi, Behesni Emirleri ile Zekeriya Han ve kardeşleri ile geri kalan diğer Kürt vali ve emirleri de katıldılar. Bütün bu birlikler Selmas'a varıp Tebriz'e altı fersah kala İran ordusu ile karşılaştılar ve h. 24 Cemaziye'l Ahir 1014/m. 8 Kasım 1605 yılında yapılan savaşta Osmanlı ordusu fena bir şekilde hezimete uğradı.

Nitekim bu savaştan sonra bazı Kürt Emirleri Osmanlı ordugahından ayrıldılar: Canpolat Van'a, Cizreli Emir Şeref de Cizre Emirliğinin karargahına döndü.

Öte yandan Çağlazade'nin Tebriz savaşında hakkın rahmetine kavuştuğu için h. 1015/m. 1606 senesi, Sefer ayının 4 de Deli Ferhat Paşa doğu ordularına Başkumandan olarak tayin edildi. Ancak Canpolatoğlu isyanı ve Anadolu'daki Celali ayaklanmaları yüzünden artık Osmanlı devletinde İranlılarla savaşı sürdürmek için güç ve imkan kalmamıştı.

Canpolatoğlu ihtilali

Kürt Canbolat[398] ailesi eskiden beri Kilis'te yönetimi elinde bulunduruyordu. Cağalizade Sinan Paşa döneminde o zamanki bu ailenin lideri Sadrazam tarafından Halep vilayetine Beylerbeyi olarak atanmış olan Emir Hüseyin idi. Sadrazam İran bölgesini fethetmek için harekete geçtiği zaman, Emir Hüseyin bir mazeret uydurarak onunla İran savaşına gitmekten çekinmişti. Bunun üzerine Sadrazam'ın ona karşı olan düşüncesi değişmiş ve bunu içinde gizlemişti. Onun için Sadrazam; Tebriz yenilgisinden sonra İran'dan döndüğünde onu yanına çağırttı ve öldürttü. Ölüm haberi kar-

---

397 İskender Münşi ki bu zat, Farsça olan *Tarih-i Alem Aray-i Abbasi* kitabının yazarıdır, 2. ciltte şöyle diyor: Gaspedilen bu mallar o kadar fazla idi ki, bir koyun İran ordusunda 50 dinara, yani % 5 fiyatına, bir inek ise 200 dinara satılırdı. Ayrıca İranlılar, binlerce kadın ve çocuğu alıp götürdüler ve esir muamelesine tabi tuttular.

398 Canbolat "can polat" kelimelerinden muharreftir, "can" ruh, "polat" da çelik/demir manasına geliyor. Dolayısıyla bunun manası "çelik/demir ruhlu" oluyor.

deşi Emir Ali'ye ulaşınca Emir Ali Halep'e gitti ve Osmanlı devletine başkaldırdığını ilan etti. Ardından Trablusşam'ın üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi, Şam'ın çevrelerine de saldırarak her tarafı yağmaladı. Bu bölgede ünlenip nüfuzunun artması üzerine de bölgeyi bağımsız olarak yönetmeye başladı. Çünkü artık büyük bir ordu oluşturmuştu. Daha sonra kendi adına para bastırdı ve camilerde kendi adına hutbe okutmaya başladı. Bu gelişmeler yaşanırken beri taraftan h. 10 Cemaziye'l Ahir 1016/m. Ekim 1607 yılında Toskana Hükümeti'nin[399] kralı Arşiduk Ferdinand ile ittifak antlaşması yaptığı gibi, diğer hükümetlerle de aynı antlaşmayı yapmaya çalıştı.

Öte yandan meşhur Sadrazam Kuyucu Murad Paşa Anadolu'daki isyanları bastırmak için ordunun başına başkomutan olarak atanmıştı. Bu vezir, görevine başlamadan önce Canpolat ailesinin tehdidinden kurtulmak için harekete geçti. Ancak bu arada Canpolat ailesi de bütün bu entrikalara karşı hazırlıklarını yapmıştı ve 20.000'e ulaşmış süvari birliğinin yanında bir o kadar da piyadeden oluşan ordusunu topladı ve karargahına doğru harekete geçen Osmanlı ordusunu Bagras geçidinde beklemeye başladı.

Kuyucu Murad Paşa, mevcut Osmanlı ordusuna ilaveten Zülfikar Paşa komutasında Dulkadir Emirliğine[400] bağlı Kürtlerden 40 bin kişiyi de beraberinde alarak büyük bir ordu ile Canpolat'ın karargahına doğru yöneldi. Ancak Kuyucu Murad Paşa, Canpolat'ın, kendi ordusunu topladığı yeri savaş için uygun görmedi ve kendi ordusunu Arslanbeli boğazına çekerek Canpolat'ın ordusunu çembere aldı. Ardından h. 3 Recep 1016/m. 24 Ekim 1607 yılında iki ordu Oruç düzlüğünde karşı karşıya geldiler ve aralarında çok kanlı bir savaş meydana geldi. Neticede Canpolat; ordusunun yarısını kaybederek darmadağın oldu, bozguna uğradı ve Halep'e çekilmek zorunda kadı. Fakat bu şehirde de istikrarlı bir şekilde kalmayı beceremediği için son çare olarak İstanbul'a gidip Sultan'ın kapısına

399 İtalya birliğinden önceki İtalya'nın küçük devletçiklerinden birisi. (Arapça'ya çeviren).

400 Ya da İbn el-Verdi'de olduğu gibi "Dulğadir"dir. Bu Emirlik, h. 740/m. 1339 ve h. 928/m. 1521 tarihleri arasında Maraş ve Elbistan yöresinde hüküm sürmüş, Mısır'daki Memluklar tarafından de desteklenen bir Türkmen idaresi idi. Daha sonra Osmanlılar tarafından sona erdirildi. (Arapça'ya çeviren).

sığındı. Sultan Ahmed[401] de kendisini af etti ve onu Temeşvar[402] eyaletine Beylerbeyi olarak tayin etti, küçük kardeşini de saraydaki özel sultan medresesine aldı. Ancak Sultan'ın bu yumuşak davranışı, kan dökücü katil Murad Paşa'nın hoşuna gitmedi ve Sultan'a kızan Murad Paşa, yeni görevini teslim almaya giden Canpolatoğlunu Belgrat kalesinde öldürtmek için bir adam gönderdi.

Dımdım Kalesi Olayı

Gerçekle bir bir örtüşen bu hikaye, Mukri Bıradost aşiretinin meşhur Dımdım Kalesini korurken ortaya koydukları mükemmel kahramanlıkların ve ciddi fedakarlıkların hikayesidir. Hatırlardan çıkmayan o mükemmel kahramanlıkların ve az rastlanan fedakarlıkların hepsini anlatıp detayına girmemiz mümkün değildir. Çünkü kitabımızın hacmi buna müsait değildir. Gerçekten Kürt tarihinin bu unutulmayan sayfası ayrı bir kitapta anlatılıp kaleme alınmak suretiyle şimdiki ve gelecekteki Kürt neslinin genci ve yaşlısı ile bunları okuması sağlanmalıdır. Çünkü bu olayların olağanüstü safhaları hem oldukça çok, hem de aynı zamanda bir o kadar da etkileyicidirler. Hatta öyle ki, resmi olarak Şia eğilimli olan ve aşırı bir Şii mezhep taassubu içinde bulunan İskender Münşi[403] dahi, bu ölümsüz sayfaları övmeye mecbur kalmış, temiz kanları ile bu sayfaları yazan kahramanlara övgüler yağdırdığı gibi, büyük fedakarlıkların ve kahramanlıkların göz önüne serdiği bu dikkate değer safhaları; doğubilimci Mr. O. Mann da onu büyük bir şeref ve hayranlıkla anlatmış ve bu eşsiz kahramanlığı büyük bir ihtişamla nitelemiştir.

Evet, bu olayın unutulmayan kahramanı meşhur Kürt aşireti olan Bıradost aşiretinin lider ve emiri olan Emir Han Yekdest'tir.[404] Bu zat, Soran hakimi Ömer Bey'le yaptığı bir savaşta elinin birini kaybettiği için bu isimle bilinirdi. Şah Abbas'ın Azerbeycan istilasından sonra Emir Bey (Yekdest); hakkını vermedikleri için Türklere kızgın ve gücenmiş bir şekilde Şah Abbas'ın yanı-

---

401 Bu zat, h. 1012/m. 1603 senesinden h. 1026/m. 1616 senesinin sonuna kadar hüküm süren Sultan I. Ahmed'tir.

402 Burası o tarihte Osmanlıya bağlı olan Avusturya'nın bir bölgesinin adı idi. (Arapça'ya çeviren).

403 Bu zat; "*Tarih-i Alem Aray-i Abbasi*" kitabının yazarı ve Şah Abbas döneminde İran Devleti'nin tarihçisidir.

404 O, tek eli olan Emir Han'dır. (Arapça'ya çeviren).

na gitti ve maiyetine girdi ve bu fedakarlığından dolayı Şah'ın yanında önemli konuma geldi. Şah ona sevgi gösterisi ve ikramda bulundu, kesilmiş elinin yerine altından bir el yaptırdı ve kendisine verilen "Han" ünvanıyla ile beraber Tergör, Mergör, Urmiye, Eşno-Eşne hükümetlerinin idaresi ve Bıradost aşiretinin başkanlığını da emanet etti. Emir Han da bundan sonra kendi hükümetinin merkezine geri döndü ve eski Dımdım Kalesinin[405] yerine yeni bir kale inşasına başladı.

Irkçılık bağnazlığından ve mezhep taassubundan dolayı Şii Emirler; Emir Bey'den nefret ediyorlardı ve Şah'ın yanında bile kendisine entrika düzenlemekten hiç geri durmuyorlardı. Onun için Şahtan izin aldıktan sonra bahsedilen kalenin inşasına başlaması yüzünden kendisi hakkında kötü dedikodular yapmaya başladılar, hatta Azerbeycan hakimi Pir Budak Bey de işe karışıp Şah'ın kale inşası için verdiği izni kaldırmasını sağladı. Bundaki amacı Emir Han'ın kaleyi tamamlamasına engel olmaktı. Ancak Emir Bıradost bunu duyunca çok sinirlendi ve emri dinlemeyip kalenin binasını tamamlayıncaya kadar ısrarla inşasına devam etti. Bu esnada Kuyucu Murad Paşa'nın peşlerine düşmesi yüzünden Osmanlı bölgesinden kaçan Celali isyancılarından yaklaşık 20 bin kişilik bir grup, İran bölgesine kaçtı ve Şah da bu Celali isyanlarından kaçan yaklaşık 8.000 kişiyi Bıradost aşireti Kürtlerinin arasına yerleştirmek istedi. Bunun için Hasan Han komutasında hiç de az sayılamayacak bir orduyu Emir Han'a gönderip kendisinden, ya bizzât kendisi ya da oğlunun bu gelenlere refakat etmesini istediği gibi, gelen Celali grubunun beraberinde aşiretinin reislerinden ve adamlarından iki bin süvari de gönderip, kendilerinden bu sığınmacılara bir merkez sağlanmak için çalışmalarını istedi. Ancak Emir Han bunun akıbetinden korkup, kendi aşiretinin bu işten dolayı kendisine karşı geleceklerini düşünerek Şah'ın bu emrini yerine getirmedi. Bu nedenle Kürtler ve Kızılbaşlar[406] ile bunlarla beraber hareket eden Celali[407] isyancıları arasında şiddetli bir çar-

---

405 Bu yöredeki yaygın kanaate ve değişik anlatımlara göre bu eski kale; Sasaniler döneminde kullanılmakta idi. Şimdiki Urumiye şehrine 3 fersah uzaklıktadır.

406 Bu Kızılbaş ifadesi, Safeviler döneminde kızıl başlık giydikleri için İranlılara verilen bir addır ve daha sonra da bütün Şiiler –özellikle Rafiziler- için kullanılmaya başlandı.

407 Celaliler; Celaluddin adında bir liderin emrinde Anadolu'da bir süre başkaldıran kişilere verilen bir addır.

pışma meydana geldi. Ancak neticede şahın buyruğu yerine getirilemedi ve Şah'ın gönderdiği Hasan Han'ın ordusu hezimete uğradı. Bunun üzerine baş vezir Mutemu'd-Devle komutasında Emir Han üzerine başka bir ordu gönderildi ve kendisinden teslim olup bu yabancıları kendi aşireti içerisine yerleştirmesi istendi. Emir Han bunu reddince h. 26 Şubat 1017/m. 5 Aralık 1608 senesinde İran veziri; Emir Han'ın sığınmış olduğu Dımdım Kalesini kuşatmaya aldı.

Bu kuşatmanın görgü şahidi olan İskender Münşi'nin rivayetinden anlaşıldığına göre, kale çok sağlam ve aşılamayacak bir biçimde inşa edilmişti ve kalede yağmur sularının toplanması için su depoları, sarnıçlar ve yağan karların depolanması için de karlıklar bulunmaktaydı. Ayrıca kalenin civarında bir su kaynağı bulunuyordu ve bu kaynağın suyu yer altından açılan bir tünel ile kaleye ulaşıyordu ve bu kısımlar dışında kalenin hiçbir zayıf noktası bulunmamaktaydı. Kaleyi savunanlardan 23 kat daha fazla olan İran ordusu, anlattığımız bu su kaynağının yolunu dört ay süren bir savaşta sarf ettikleri büyük çabadan sonra istila etmeyi başardı. Ancak bu savaş esnasında Kürtler; geceleri kalenin etrafına kurulmuş olan İran karargahlarına ani saldırılar düzenledikleri için İran ordusu büyük kayıplar vermiş, kötü bir şekilde zarara uğratılmış ve birçok meşhur savaşçısını da burada kaybetmiştir. İşte tam bu sırada bu kanlı savaşın patlak vermesine sebep olan Celali eşkıyaları; geçmiş savaşlarda kırıp geçirdikleri Kızılbaşlardan gasp ettikleri malları da yanlarına alarak azar azar dağılıp gizlice Osmanlı bölgelerine sızdılar.

Bu arada kelede mahsur kalan savunma güçleri; beslendikleri su kaynağının istila edilmesi yüzünden 21 gün çok büyük zorluk ve yoksulluk çekerek yağmur suları ve kokmaya yüz tutmuş olan depolardaki karları eritip içmek suretiyle su ihtiyaçlarını karşıladılar. Ancak bütün bu zorluklara rağmen içeriden kale savunmasını büyük bir metanetle sürdürdüler ve büyük zorluklara, güçlüklere katlandılar. Beri taraftan Allah'ın büyük lütuf ve inayeti ile daha kış mevsiminin başı olmasına rağmen bu şiddetli ve zor günlerde bir ay boyunca bol bol yağmur yağdı da böylece kalenin sarnıçları 6 ay yetecek miktarda su ile doldurulmuş oldu. İşte İran başkomutanı bu durumu fark edince, neye mal olursa olsun işgalin; zor kullanılarak gerçekleştirilmesi için kaleye saldırı emri verdi ve İran ordusu nizami bir şekilde öne doğru ilerleyerek kalenin sur ve burçları-

na kadar sokuldu. Savunmada olan kale muhafızları ile hücum eden İran ordusu arasında birkaç ay kanlı savaşlar sürdü. Ancak İran ordusu bu çarpışmalarda büyük zayiatlar verse de en sonunda kale burçlarından birini işgal etmeyi başardı ve burçta bulunmakta olan Karabey ile adamları İranlılar tarafından ortadan kaldırıldılar. İşte zaferin bir bölümü sayılan bu zafer, hücum edenlerin işlerini kolaylaştırdığı gibi, savunmada olanları da iyice tedirgin etti. Öte yandan çok garip bir tesadüftür ki İranlı vezir ve başkomutan olan adam; bu savaşın hemen akabinde öldü. Bunun üzerine onun yerine Beydilli Mahmud Bey başkomutan olarak atandı. Bu defa da atanan yeni komutan gelip emir komutayı devralınca kuşatmayı ve savaşı uzun bir süre devam ettirdi ve İran ordusu, kalenin sur ve burçlarından birinde daha yeni bir gedik açarak ele geçirince savaş daha da kızıştı. Kaleyi savunanlar ölesiye savunma yaparlarken beri taraftan saldırganlar da var güçleriyle hücuma kalktılar. Nihayet, yapılan tehlikeli hücumların bir sonucu olarak kaleyi savunanların kökü kazılırken Kızılbaşlar da kaleyi ele geçirmeyi başardılar. Bu gelişmelerden sonra çok zaman geçmeden Azerbeycan Valisi Pir Budak tarafından Emir Han'ın oğlunun bizzat savunduğu bir başka burç daha düşürüldü. Böylece kalenin savunması; her bir taraftan kendisine yönelmiş olan şiddetli silahlar ve top gülleleri karşısında yavaş yavaş zayıfladı ve başarısızlıkla sonuçlandı. Nitekim bu durum; kuşatma altında bulunan insanların peş peşe güçlükle hareket edebilecekleri dar bir yere yoğunlaşmalarına sebep oldu. İşte bu süre zarfında Kızılbaşlar; Emir Han'ın sarayının bulunduğu Narih Kalesi denen burcun dışında tüm kalenin burçlarını işgal ettiler. Öyle ki burada mahsur kalmış savaşçılar; bu durum karşısında hiçbir işe yaramayan sonuna kadar sürdürdükleri savunmayı bırakmak zorunda kaldılar ve Kızılbaşların komutanına birisini gönderip teslim olmak için hazır olduklarını bildirdiler. Fakat Acemler; bu insanlar teslim olduktan sonra da onlara ihanet ederek hepsini öldürmek isteyince onlar da kendilerini korumak için yeniden kılıçlarını çekmek zorunda kaldılar. Ancak kendileri ve Acem komutanları arasında yüz yüze yeniden meydana gelen kanlı çarpışmalarda Acemler; büyük bir katliam gerçekleştirerek hepsini yok ettiler. Böylece savunmaya katılan bütün o insanlar; hepsi vefalı birer şehit ve kahraman olarak ölüp tarihe mal oldular. Çünkü Acemler; savaşan veya savaşmayan hiçbir kimseyi ayrıt etmeden hepsini feci bir şekilde öldürdüler.

Sözün özü: Dımdım Kalesinin hisar ve burçları kahraman Mukrilerin üstün cesaretlerine ve savunmada gösterdikleri sonsuz fedakarlığa şahit olmuş ve en sonunda bu kale, temiz kanlarıyla ıslanan elbiseleriyle kefenlenen ve mukaddes olan toprakların altında gömülü duran bu pak şehitlerin bedenlerini kucaklamıştır.

Altı yıl sonra Bıradost Kürtleri, mukaddes kalelerini tekrar geri aldılar almasına ama, liderlerini ve ileri gelenlerinin başlarına gelen felaketler nedeniyle kaybettikleri için kendileriyle beraber bu savunmayı yapamadılar. Dımdım Kalesinin bu defa ki savunma kahramanı ise Uluğ Bey'di. Şah Abbas, bu kale ve çevresini Bıyıklı Mehmed Bey'in yönetimine vermişti, Mehmed Bey de kendi yerine kalenin savunmasını kardeşi Kubat Bey'e devretmişti. İşte Uluğ Bey'in bu defa ki kaleye girişi; içerideki bazı Kürtlerin vasıtası ile gerçekleşti. Uluğ Bey, Kubat Bey'in kalede olmadığı bir sırada kendisi ve beraberindekiler geceleyin gizli bir yarıktan içeriye sızdılar ve orada bulunan tüm Kızılbaşları öldürüp kaleyi kolayca ele geçirdiler. Ancak Merağe valisi Aksultan, bunu öğrenir öğrenmez hemen küçük bir orduyu yardıma göndermek için harekete geçti ve yolda Uluğ Bey'e yardım için yola çıkmış olan 150 Kürt askerle karşılaşıp onları yenilgiye uğrattı. Öte yandan Kubat Bey'in ordusuna katılan Tebriz valisi Pir Budak[408] ile Şêr Sultan Mukri de yardım için harekete geçip zikredilen kalenin kuşatmasına katıldılar. Bu arada -Allah'ın hikmetine bakın ki- Uluğ Bey savunma için adamlarına barut dağıtırken, birden barut ateş aldı ve bir kıvılcım yüzüne ve gözüne isabet ederek kendisi ve beraberindeki bazı kişiler çeşitli yerlerinden yaralandı ve Uluğ Bey'in yerine buranın savunmasına komuta edecek kimse kalmayınca gece karanlığında kaleyi terk etmek zorunda kaldı, böylece Uluğ Bey bu kalede sadece 9 gün kalmış oldu.

Mukri Aşiretleri Katliamı

Sultan III. Murad dönemi[409] h. 991/m. 1584 senesinde Mukri eyaletinin valisi Emire Paşa idi. Tebriz yakınlarında karargahını kuran Osmanlı ordusu; Merağe, Miyanduab ve Seldüz civarlarında

---

408 Pir Budak Han, Sünni ve Kürtlere büyük düşmanlık besleyen bir kişi idi. Allah'ın izni ile h. 1025/m. 1616 yılında Mahmudi Kürtlerinin Emiri Zeynel Han tarafından öldürüldü ve böylece Emir Han Yekdest'in intıkamı da alınmış oldu.

409 h. 982/m. 1574 yılından h. 1003/m. 1595 yılına kadar tahtta kaldı. (Arapça'ya çeviren).

Şiilere karşı büyük katliamlar gerçekleştirdiği gibi, aynı zamanda İran Şah'ının özel bölgelerinden olan Karaçuk çevresine de çok kapsamlı saldırılar yaparak, her tarafı gasp ve talan etti. Yine Emire Paşa'nın bizzat kendi döneminde Osmanlı devleti tarafından oğlu Şeyh Haydar; Beylerbeyi olarak Mukri aşiretlerinden bir kısmının reisi olarak atandı. Ancak Şeyh Haydar, Tebriz'in Osmanlı valisi Cafer Paşa ile anlaşmazlığa düşünce Osmanlılara kızdı ve Azerbeycan'ı Osmanlıların elinden kurtarmak için harekete geçmiş olan Şah Abbas'a katılarak kendisine bağlılığını sundu. Bu bağlılık üzerine Şah tarafından kendisine Merağe hükümetine ilaveten o bölgenin yönetimi de teslim edildi. Şah'ın maiyetine giren Şeyh Haydar; Revan'a yapılan bir saldırıda öldürülünceye dek Şaha olan bağlılığını her koşulda sürdürdü. Bunun üzerine Şah Abbas Şeyh Haydar'ın yerine onun oğlunu tayin etti. Ancak Şeyh Haydar'ın oğlu daha küçük yaşta olduğu için onun yerine annesi emirlik idaresini üstlendi. Fakat zamanla düşmanlık ve ayrılık fitnesi aralarına girince bu genç emir hakkında gizli işler çevirmeye başladılar ve bu nedenle Şah'ın, Şeyh Haydar'ın oğlu olan genç Kubat Han hakkındaki düşüncesi değişiverdi. Çünkü ırk ve mezhep farklılığından dolayı Acem emir ve komutanları ile Kubat Han arasındaki ihtilaflar iyice kökleşmişti ve bu yüzden bu genç emirin karşısında hile ve iftiralarla dolu bir hava meydana getirmeye çalıştılar. Diğer yandan Mamşi Aşireti lideri Abdal Han'ın isyan edip Bıradostlu Emirhan'ın yanına iltica etmesi ve genç Emir Kubat Han'ın Şah Abbas'ın emrine karşı gelerek Acemlerle beraber Dımdım Kalesini kuşatmaya katılmaması gibi birçok neden ve etkenlerden ve Şiilerin gönüllü lobi ve tuzakları yüzünden en sonunda Şah Abbas Mukri Aşiretlerini tamamen ortadan kaldırmak için karar aldı. Onun için de kendisi bizzat h. 1019/m. 1610 yılında Merağe'ye doğru harekette geçti. Bu arada Şah Abbas, Kubat Han'a karşı çok iyi niyetli imiş gibi davranarak kaderin gizli cilvesinden habersiz bir şekilde bu dış görünüşün verdiği çekiciliğe kandı ve Kubat Han; yanındaki bazı Mukri liderleri ve komutalarındaki 150 kişilik bir süvari birlik ile beraber kendisine inandıkları Şahın divanına çıkıp selam vermek istediler. Ancak bunlar Şahın huzuruna henüz varmışken Şah; onları bir oyuna getirip etrafını sardı ve hazırlanan bu oyunla hepsini öldürmek isteyince, Kubat Han ve beraberindekiler bu komployu farkedip hemen silahlarına davrandılar, ancak şiddetli bir savunma ile karşılık vermelerine rağmen hepsi öldürüldü.

Bu olaydan sonra Şah, Kadol Kalesine yönelerek çok sıkı bir kuşatmaya aldı ve bu arada Mukri Aşireti içinde genel bir katliama girişerek bu aşiretin bütün fertlerini katletti, büyük rezillikler işledi ve binlerce çocuk ve kadını esir aldı.

Bu arada Acem ordusundan bir grup, Şeyh Haydar'ın kardeşi Emir Han Bey'in idare merkezi olan Kermerut'a doğru yöneldi ve buraları barbarca yerle bir edip insanın tüylerini ürperten kötü eylemlerde bulundu. Doğrusu Şiiler; bu katliamlarda istisnasız herkesi katlettiler. Çünkü Ehl-i Sünnete mensup insanlara tuzak kurarak, büyük bir sabırla, bu tür olayları yapabilecekleri günleri gözetlemişlerdi. Bu genel ve toplu katliamlarda kızgın oldukları Mukri Aşiretinin yanı sıra daha başka birçok insanı da bu kötü günlerde öldürdüler ve ancak bir süre sonra Şahın kızgınlığından kaynaklanan bu intikam sarhoşluğu sükunet buldu ve böylece bu vahşet ve katliamlar sona ermiş oldu.

Bu gelişmelerden sonra Mukri Emirlerinden Şêr Bey dışında kimse hayatta kalmadı. Şêr Bey'e gelince, onun hükümdar sarayına yakın olması ve kardeşi Maksut Bey'in de o zamanlarda Şahın refakatinde Eşik Ağası-Divan Başkanı makamında bulunması nedeniyle bu iğrenç katliamlardan kurtulduğu gibi, Şahın affı ayrıca kendisini de kapsayınca ölüm cezasından kurtuldu; böylece bu tarihi dram da bütün rezillik ve çirkinlikleri ile son bulmuş oldu.

Tarih, h. 1019/m. 1610 senesini gösterdiğinde Kuyucu Murad Paşa iç reformlar ile askeri hazırlıklarını tamamlamış, ardından büyük bir ordu ile Tebriz'e yönelmişti. Şehrin banliyölerine vardığında o zamanki adetler gereği şehri yağmalayarak talan etti, sonra da beldeyi harap ve terk edilmiş bir halde bırakıp geldiği yere geri döndü. Sonra h. 25 Cemaziye'l Evvel 1020/m. 1611 yılında Şah Abbas barış talebinde bulundu. Çünkü bu arada Murad Paşa ölmüş, yerine Nasuh Paşa[410] geçerek Serdar ve Sadrazam olmuştu ve bu tarihten bir sene sonra Sultan I. Selim dönemindeki eski sınırlar üzerine iki taraf arasında barış antlaşması imzalandı ve ya-

---

410 Bu Nasuh Paşa; Allah'tan korkmaz, kan döken ve insanlara kan kusturan birisiydi. Evet, bu adam bir ara Diyarbekir valisi iken bir Kürt aşireti olan Aşti aşiretinin kalelerinden birini işgal ettiğinde çoğunluğu küçük çocuk ve kadınların oluşturduğu 4.000 kadar Kürdü, açtığı geniş ve derin çukurlarda dumanla zehirleyerek katletmişti. Ancak Allah'ın yüce adaletine bakın ki, onun o masum insanlara reva gördüğünün aynısı kendi başına geldi. Sultan Ahmed'in h. 13 Ramazan 1023/m. 1614 senesinde çıkardığı ferman ile boğularak öldürüldü.

pılan bu antlaşma gereği, İran hükümeti hiçbir şekilde Erdelan ve Şehrezor valisi olan Helo Han'a yardım etmemesi de karara bağlandı.

Ancak bu barış anlaşması çok fazla sürmedi ve h. 23 Rebiu'l Evvel 1023/m. Nisan 1615 yılında yeniden savaş patlak verdi. Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Damat Mehmed Paşa, ilkbahar ayının başlarında İran bölgesine yöneldi, Kürt Emir Seyid Bey'i de ordusuyla birlikte Nahçıvan'a gönderdi. Bu Emir; Nahçıvan'a doğru ilerlerken burayı Revan-Erivan bölgesi ile beraber kuşatmış ve burada şiddetli bir çatışma gerçekleşmişti. Ancak yapılan bu kuşatma üzerinden pek çok vakit geçmeden ordusu ağır kayıplar verdi ve geldiği yere dönmek zorunda kaldı. Yine de iki ülke arasında devam eden bu savaşlar uzadıkça uzamış ve her bir savaşın ardında yeni bir savaş meydana gelmiş, böylece iki devlet arasındaki savaş hali bu minval üzere sürüp gitmiştir.

Öte yandan h. 1025/m. 1616 yılında Millan aşiretinin Kürt reisi İbn Gazi Bey; art arda yaptığı saldırı ve savaşlarla Selmas kazasının merkezi olan Karnıyarık kalesinin bölgesindeki halkın rahatını bozdu. Bu olay Tebriz hakimi Pir Budak Han'ın büyük ordusu ile Millan Kürtlerinin mevzilerine yönelik hareket etmesine neden oldu. Bunun üzerine İbn Gazi Bey, Van Beylerbeyi Mehmed Paşa'dan ve o bölgelerde bulunan diğer Kürt emirlerinden yardım istedi. Bu istek üzerine Mehmed Paşa ordusuyla birlikte hızla harekete geçtiği gibi, Hoşab valisi Mahmudi Zeynel Han da sayıları yaklaşık 6-7 bin civarında olan özel savaşçı kuvvetleriyle ve diğer Kürt emirleriyle birlikte İbn Gazi Bey'in yardımına koştular. İki ordu karşı karşıya gelince fazla uzun sürmeyen kanlı bir savaş meydana geldi ve bu savaş; Tebriz ordusunun hezimete uğramasıyla sonuçlandı. Pir Budak Bey yaralı olarak Zeynel Han'ın eline düştü ve az bir zaman sonra o yarasının etkisinden kurtulamayıp öldü. Bu olay üzerine Azerbaycan bölgesinin tümünde bir panik başladı ve Kürt emir ve liderleri, bölgelerine galip olarak döndüler.

Bir süre sonra h.1026/m. 1617 yılında Şah Abbas; Karaçakay Han komutasında Erzurum sınırına bir askeri birlik gönderdi ve Karaçakay bu yerlerin neredeyse tamamını yerle bir etti. Buna karşılık Van muhafızı Mehmed Paşa Acemlerden intikamını almak istedi ve özel ordusundan oluşan bir birlikle beraber büyük Kürt kuvvetlerini de yanına alarak Azerbaycan'a saldırı düzenlenmesi planı üzerinde Kürt liderleri ile anlaştı. Fakat ne var ki Karaçakay Han komutasında bulunan İran kuvvetlerinin Van ve çevresindeki

bölgelere doğru harekete geçtiği haberleri kendilerine ulaşınca, Kürt bölgeleri ve emirlikleri yağmalanacağı ve bir talana maruz kalacağı endişesi; kendisinde bir tedirginlik yarattı. Bu nedenle en önemli görevleri olan emirliklerinin savunmasına önem verip, farklı aile ve aşiretlerin maslahatlarını korumak için harekete geçtiler ve Şeref Han Bitlisi'ın oğlu Ziyauddin Han, Mehmed Paşa'dan izinsiz olarak özel askerleri ve maiyetindekilerle beraber Bitlis'e geri döndü. Ancak Hakkari aşireti reisi Zekeriya Han'ın oğlu Yahya Han da emirliğindeki makamına geri dönmek isteyince Mehmed Paşa ona engel oldu ve kendisine suikast düzenlemek için yanına çağırdı ve aralarında kanlı bir çarpışma meydana geldi ve ikisi de bu savaşta yaralanıp vefat edince bu çarpışma sona erdi. İşte bu nedenledir ki, Kürtler ve Türkler arasındaki ilişkiler uzun zaman gergin geçti ve bu dönemde çok fazla kan döküldü. Beri taraftan Kürtlerle Türklerin savaş için karşı karşıya geldikleri bu esnada, İran ordusu, Van civarlarına kadar sokuldu ve buralarda öldürme, gasp, talan ve her türlü melaneti işledi.

Aynı yıl Sadrazam, Tatarlardan bir orduyu yanına alarak kışı Diyarbekir'de geçirdi ve bu esnada bu bölgedeki her yer harabeye dönüştü. Ancak buna rağmen en sonunda yine iki devlet arasında h. 6 Şevval 1028/m. 27 Eylül 1618 yılında ikinci defa bir barış sağlandı. Öte yandan Şah Abbas; barış görüşmelerinin yapıldığı sıralarda İran'ın kuzeydoğu sınırlarına egemen olmak için saldırılarda bulunan Türkmenlere karşı kullanılmak üzere 15 bin Kürt ailesini Horasan bölgesine sürdü. Nitekim İranlıların, özellikle de hükümetlerinin; Kürt halkından faydalanmaları sadece sınır, kale ve gediklerin savunmasıyla sınırlı kalmamış, tam aksine her zaman genel savaşların tümünde onlardan yararlanmışlardır. Şah Abbas ve kendisinden sonra gelen Meliklerin tümü, yapılan savaşların sonucunda Kürtler sayesinde çok büyük kazançlar elde etmişlerdir. Bu nedenle Şah Abbas devamlı olarak İran ordusuna destek veren Mukri aşiretine çok değer vermiştir, hatta büyük Kürt birliklerinden oluşmuş olan bu kuvvetlere İran ordusunda önemli ve etkili bir yer vermiştir. Onun için de Şikaki Ali Can Sultan, Golani Gedayi Sultan, Kalegêrili Kalender Sultan ve Çekeni Mam Kuli Sultan gibi birçok subay ve komutan bu birliklerin içinden çıktı ve İran ordusunda yerini aldı.[411]

411 *Meşahir el-Ekrad* adlı kitabımdan.

Aslında Şah Abbas'ın h. 1034/m. 1624 yılında yeniden düzene soktuğu ve birçok kez Osmanlı hükümetine karşı zaferler elde ettiği İran ordusunun önemli birlikleri Mukri aşiretlerinden meydana geliyordu.[412] Bağdat'ta üstünlüğü ele geçirmiş olan Bekir Subaşı'dan[413] Bağdat'ın geri alınması için Hafız Paşa komutasında Bağdat'a doğru yönelen ordunun büyük bir bölümü de Kürt'tü.

Daha sonra Bağdat üzerine büyük bir askeri birlik gönderen Şah Abbas, şehri çetin bir kuşatmaya alarak çeşitli komplolar sonucunda Bağdat'ı istila ettiği gibi, aynı zamanda başka bir orduyu Karaçakay Han[414] komutasında Musul'a göndererek orayı da çetin bir kuşatmanın sonucunda ele geçirdi. Daha sonra da Diyarbekir ve Mardin bölgelerine yönelerek ilerlemesini sürdürdü ve geldiği bu bölgelerde gasp, yağmalama ve katliam yaptı, melanetlerin her türlüsünü işledi, her tarafı perişan etti, ardından da Musul'a geri dönerek büyük bir çatışmaya girdi ve şehri silah zoruyla işgal etti. Tam bu esnada öte yandan Erdelanlı Han Ahmed Han da Şehrezor bölgesine saldırdı ve bölgede ilerleyerek Kerkük kalesini işgal etti.

Mukri Aşiretleri'nin Ayaklanması

Hicri 1019/m. 1610 yılındaki Mukri katliamı ve Kubat Han ihtilalinden sonra, Mukri aşiretlerinin başına Şêr Bey getirildi. Ancak Şiilerle Ehl-i Sünnet arasındaki kökleşmiş olan nefret duygularının sonucunda ve İran yönetiminin ırk ve mezhep taassubundan kaynaklanan baskı ve zulümlerinden dolayı h. 1034/m. 1625 yılında

---

412 *İslam Ansiklopedisi.*

413 Hicri 1031/m. 1621 senesinde Bağdat'ı ele geçiren Bekir Subaşı, Hafız Ahmed Paşa'nın büyük bir ordu ile üzerine yürüyüp Bağdat'ı elinden almaya geldiğini duyunca, elindeki bölgeyi savunmak için hemen devreye girdi ve Şah Abbas'ın sarayı ile gizlice temasa geçti. Ancak bu haberi duyan Ahmed Paşa, Farsların Bağdat'ı teslim almasından yüreği ağzına geldi ve hemen Bekir Subaşı'nın Bağdat'ın meşru valisi olduğunu onaylayarak ilan etti, ardından da geldiği yere geri döndü. Ancak bu gelişmeleri takip eden Şah Abbas; büyük bir ordu hazırlayıp Bağdat'ın üzerine gönderdi, kendisi de bizzat hazır bulundu ve Bağdat'ı sıkı bir kuşatma altına aldı. Bu esnada Şah Abbas; Bekir Subaşı'nın oğlunu aldatarak kendi safına çekmeyi başardı, o da İranlıların kaleye girmesine imkan sağladı, onlar da girip babasını öldürdüler.

414 *Alem-i Ara*'nın aksine *İslam Ansiklopedisi*; Musul'un üzerine yürüyen İran ordusunun başında Kasım Han olduğunu yazıyor. Ancak yukarıda adı geçen *Alemi Aray-i Abbas* kitabının sahibi İskender Münşi, genel komutanın Karaçakay Han olduğunu, Kasım Han'ın ise bu orduda bir birliğin komutanı olduğunu kaydediyor.

Şêr Bey Acemlere karşı harekete geçti ve büyük bir isyan hareketi gerçekleştirdi. Bu esnada Şêr Bey, Merağe bölgesinde Şiadan pek çok insanı öldürerek büyük bir katliam gerçekleştirdi. Buna karşılık Şah Abbas da Zaman Bey komutasında bir ordu ile onu karşılayıp askeri bir saldırı düzenledi. Ancak saldırı üzerine Şêr Bey ve beraberindeki Kürt aşiretleri dağlara çekilerek arazinin derinliklerine doğru ilerlediler. Dolayısıyla ilerleyen İran Ordusu; bazı belde ve köyleri yağmalamaktan, yıkmaktan ve saf dışı bırakmaktan başka bir şey yapamadı.

Şah Abbas'ın vefatından sonra Hüsrev Paşa, ordusunu alarak Irak'a doğru ilerledi ve h. 1039/m. 1629 yılında kışı Musul şehrinde geçirdi, bu arada İmadiye emiri Seyid Bey ile Soran emiri Mire Bey kendi kuvvetleri ile beraber gelip Hüsrev Paşa'nın ordusuna katıldıkları gibi, Bacalan aşireti reisi de Osmanlı ordusuna 30 bin koyun hediye etti ve 40 bin askeriyle birlikte gelip kendisine katıldı.[415]

Bu gelişmeler üzerine Hüsrev Paşa Kürt emirleri ile yaptığı istişare toplantısından sonra ilk önce Erdelan bölgesi üzerine yürümeye ve buranın emirini yenerek bölgeyi ele geçirmeye, ardından da burayı istila etmeye karar verdiler. İşte alınan bu karar gereği Osmanlı ordusu Şehrezor yoluyla Kürt Erdelan Emirliğine doğru yöneldi ve bu kuvvet Şehrezor bölgesine vardığı zaman, Hüsrev Paşa Sultan Süleyman'ın inşa etmiş olduğu Hurmal kalesini güçlendirmeye ve yenilemeye girişti. Öte yandan Zelem kaynakları yöresinde yer alan Zalim Ali kalesinin sahibi olan ve Şeyho olarak tanınan Kürt emirlerinden Şeyh Abdullah ile beraber bu bölgelerdeki bazı önemli Kürt şahsiyet ve liderlerinden bir çoğu Osmanlı Ordusuna bağlılıklarını ve teslimiyetlerini bildirdiler.

Daha sonra Hüsrev Paşa bu ilerleyişini Erdelan'ın merkezi olan Hasanabad'a doğru sürdürdü ve ilerlerken yolu üzerindeki Merivan-Mehriban kalesini istila edip orada Zeynel Han komutasında bulunan İranlılara ait bir orduyu da geri püskürttü ve Hemedan'a kadar ilerledi. Bunu müteakiben h. 1040/m. 1631 yılında İran bölgesinden geri dönen Hüsrev Paşa, Çemçemal ve Derteng bölgeleri civarında İran ordusu ile karşılaşarak onu bozguna uğrattı. Daha sonra Bağdat'a kadar ilerleyerek şehri kuşatma altına aldı ve 40 gün süren bu kuşatmada Hüsrev Paşa; sonuçta istilayı gerçekleşti-

415 *Tarih-i Naima*, c. 3.

remedi ve geldiği yere geri döndü. Fakat bu arada Erdelanlı Ahmed Han Hüsrev Paşa'nın izini takip ederek Osmanlı ordusunu buradan kovdu ve Şehrezor beldesini ele geçirdi.[416]

Daha sonra aradan geçen zaman zarfında IV. Murad[417] h. 1048/m. 1638 yılında İmadiye emiri Kubat Bey ve beraberindeki Behdinan aşiretinden oluşan bir ordu ile, Şehrezor, Kerkük, Erbil ve Musul bölgelerinde bulunan Kürt aşiret reis ve liderlerinin kendi özel kuvvetleriyle birlikte Bağdat'ı Acemlerden geri aldılar, bundan bir yıl sonra da iki devlet arasında barış anlaşması yapıldı. Bu anlaşmada sağlanan sınırlar 19. yüzyılın başlarına kadar korundu. Böylece İranlıların Zagros Dağlarının batı bölgesindeki egemenliği sona erdi, sadece buranın doğu tarafı egemenliğinde kaldı. Böylece Kürtlerin meşhur Caf aşiretinin bir bölümü; bu anlaşmada çizilen yeni sınırın gereği olarak İran bölgesine dahil edildi.

İşte h. 1070/m. 1660 yılına kadar Kürt emirlerinin idaresinde bağımsız olarak bulunan Bitlis, İmadiye ve Hakkari Beylikleri; bu tarihten itibaren Osmanlıların boyunduruğu altına girmiş oldular.[418]

Sözün Özü: Osmanlı Sultanları ile Safevi Şahları arasında devam eden bu çetin kavga ve savaşlar; Kürtler ve Kürdistan'ın coğrafi ve siyasi önemini açıkça ortaya koymuştur.[419] Ancak ne acı ve üzücü bir durumdur ki, Kürtler bu önemli tarihi olaylardan ders alamamış ve bu iki rakip devletin gelgitlerine açık bulunan bölgelerinin önemini kavrayamadıklar gibi, yabancıların üst üste bölgelerine yapmış oldukları saldırılara karşı da tam bir özveri ile direnebilecek sıkı ve birleşik bir cephe oluşturamamışlar. Çünkü Kürtlerin bir türlü elde edemedikleri ittifaklarına ve zaruri birliktelikle-rine; fakirlik, cehalet ve ayrılık tohumları gibi bir sürü etken, bu konuda aktif rol oynamıştır. Kürt halkı o kadar yok edici toplumsal hastalıkların ve öldürücü ırkçı felaketlerin ağırlığı altında kalmışlar ki, memleketlerine saldıran bu iç ve dış düşmanların önünde omuz omuza vererek çok hızlı bir şekilde harekete geçip vatanını saldırgan ve barbarların pençesinden kurtarmak yerine, kahre-

---

416 *Tarih-i Naima; Tarih Von Hammer.*

417 h. 1032/m. 1623 yılından h. 1049/m. 1640 yılına kadar tahtta kaldı. (Arapça'ya çeviren).

418 Bkz. Süleymaniye Sancağı hakkında ki Major Soane'nun Raporu.

419 *İslam Ansiklopedisi.*

dici sosyal ve siyasi çekişmelere ve gelen her düzen sahibinin komplolarına kanarak kendi aralarında bir birlerine karşı silah kullanmaktan geri durmamışlar, merhametsizce ve sorumsuzca birbirlerine savaş açmışlar. Bütün bu ahval ve durumlara rağmen halkın gücü bazen Kürtleri birçok kuvvetli hükümeti kurmaya yönlendirerek başarılı kılmıştır. Evet -bütün bu olumsuzluklara rağmen- Kürt halkının tükenmez enerjisi sayesinde -kurulan bir çok küçük beyliklerle beraber- pek çok güçlü hükümetler de kurulmuştur; ama ne üzücü bir gerçektir ki -bu kitabın ikinci cildinde açıklayacağımız gibi-[420] yerel beyliklerden ve Kürt hükümetlerinden oluşan bu halk hareketlerinin tümü; kabileler ve aşiretler arasındaki iç çekişmeler ve düşmanlıklar yüzünden sona ermişlerdir.

İşte bu çaresizliklerden dolayı Şeref Han (ra); fert ve cemaat olarak Kürt halkının beylik ve hükümetleri arasında barış ve birlik ruhunu yaymak için çok büyük bir çaba sarfetmiş ve bu kıymetli memleketin ve halkın refah ve mutluluğu için hepsine en güzel rehberlikte bulunmuş ve doğru istikameti göstermiş. Bir taraftan beylikler ve diğer ulusal kuvvetler arasındaki ihtilaf ve ayrılıklara son vermeye kendilerini davet etti; beri taraftan o zamanki şartlar ve imkanlar nispetinde ve merkezinin Cizre şehri olmak üzere birleşik hükümetler, yani federal bir sistemin kurulması için ulusal beylikler ve hükümetler arasında ortaklaşa bir cephenin kurulmasına ve siyasi birliğin sağlanmasına çalıştı. Bu plan ve düşünce ufku gerçekten çok isabetli olmasına rağmen; bölgede hüküm süren yabancı otoritenin kurnazlığı ve entrikaları yüzünden Kürt emir ve liderleri bu düşünceye pek kulak asmadılar. Çünkü o entrikacılar "böl ve yut" siyasetinin gereği olarak, Kürt halkı arasına hep ayrılık ve nifak tohumlarını atmışlar ve mükemmel bir şekilde siyasi ve idari tedbir almayı başarmışlar. Böylece Kürtler kendi aralarındaki çarpışmalar ve ayrılıklarla hayatlarını sürdürürken, gaspçı ve kurnazlar da -ileride görüleceği gibi- o Kürt beylik ve hükümetlerinin hepsine teker teker son vermişler..

---

[420] Bu cilt basıldı ve içerik olarak çok eski devirlerden İslamiyetin doğuşuna kadar bir çok Kürdistan Devlet ve Hanedanlığını kapsamakta. (Arapça'ya çeviren).

ALTINCI BÖLÜM
GÜNÜMÜZE KADARKİ KÜRTLER

I. Nadir Şah Devrine Kadar Kürtler

Şerefname'nin sınırlarını tarif ettiğine göre Kürdistan; çok geniş ve büyük olup birçok Kürt beylik ve hükümeti içine alan bir bölgeydi. Fakat daha sonraki uzun yıllarda takip edilen Türk siyaseti, bu bölgenin kenarlarından yapılan demografik değişikler sonucu bölge yavaş ve ağırdan alınarak dar ve küçük bir hale getirildi.

Evet, h. 1049/m. 1639 yılında yapılan antlaşmaya göre, İranlıların Zagros Dağlarını aşıp batıya ulaşmalarına tamamen bir engel teşkil etmiyordu. Fakat bununla beraber Osmanlı hükümeti, Safeviler döneminde tedrici olarak İran'ın batı bölgeleri ile yörenin Kafkas kısmını istila etmişti.[421] Siyasi sınırlardaki bu değişiklik neticesinde Kürdistan'ın büyük bir bölümü Osmanlıların idaresi altına girdi ve bundan sonraki gelişmelerde Osmanlı hükümeti artık İran hükümetine ne değer verdi, ne de önemli saydı. Bu nedenle Osmanlı; merkeziyetçi sistemini Kürdistan'da uygulamak için büyük bir şiddet ve hırsla çalışmaya başladı ve şüphe yok ki bu siyasetin amacı, yurtsever Kürt beyliklerinin etkisini kırıp yerine Türk nüfusunu yerleştirmek ve merkezi sistemi sağlamlaştırarak tedrici olarak bu Beylikleri ortadan kaldırmaktı.

Bu Türk siyasetinin en önemli figürlerinden ve en aşırı taraftarlarından olan kişi; Sultan IV. Murad'ın damadı olan Melek Ahmed Paşa idi. Onun bu veziri, Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra Di-

421 Von Hammer.

yarbekir'e vali olarak atandı ve Kürt beyliklerle yurtsever yerel idarelerin etkisini kırmaya yönelik olan Türk siyasetini uygulamak için hiç zaman kaybetmeden harekete geçti. Bunun için büyük bir ordu ile h. 1048/m. 1638 yılında Diyarbekir'den hareket ederek İmadiye ve Mizuri Bey'i Yusuf Han üzerine yürüdü ve bu çevrenin gasp ve talan edilmesi için ordusuna onay verdi. Ardından da buranın beyini tutuklayıp beraberinde Diyarbekir'e götürdü ve orada hapse attı. Ancak daha sonra, IV. Murad'ın vefatını izleyen günlerde "yüz kese" para cezasına çarptırılarak hapisteki tutukluluk haline son verilip serbest bırakıldı.[422]

Ancak aynı yıl bazı yersiz nedenleri bahane ederek Bitlis Beyi üzerine bir ordu gönderdi ve eğer bazı hükümdar ve beyler kendisine büyük bir rüşvet[423] teklif edip razı etmek için aracılık yapmamış olsalardı aralarında savaş patlak verecekti. Bu gelişmelerden sonra emir'le savaşmaktan vazgeçerek Sincar kalesine yürüdü ve kaleyi kuşatma altına aldığı gibi, pek çok insanı da öldürerek bölgeyi altüst etti.

Aynı şekilde h. 1050/m. 1640 yılında Erzurum'daki Türk valisi de, bu Türk siyasetinin etkisiyle, İran hükümetinin şikayetlerini bahane ederek Şoşik[424] emiri olan Mustafa Bey üzerine yürüdü ve bu bölgelerde bulunan Kürtlerden aldığı destek ve yardım sayesinde beyin kalesini ele geçirdiği gibi, bu bölgeleri de kelimenin tam anlamıyla "harabelere" çevirdi.[425]

Öte yandan uzun bir süre sonra h. 1066/m. 1666 yılında Melek Ahmed Paşa, Van eyaletine vali olarak atandı ve Bitlis yolundan yeni makamına giderken, Bitlis emiri Abdal Han, iyi niyet ifadesi olarak onu bizzat karşıladı; kendisine ve beraberindekilere emsali görülmemiş bir şekilde yakınlık gösterdi, bol bol hediye ve nişanlar verdi. Fakat bütün bunlar hiçbir fayda sağlamadı ve çok geçmeden temelsiz bazı bahaneler uydurarak ona karşı tavır aldı. Bitlis

---

422 Evliya Çelebi.

423 Evliya Çelebi'nin anlattığına göre bu rüşvet; saldırmak için gelen ordunun komuta kademelerine verilen hediyelerden başka, ayrıca yol giderleri olarak 80 kese para, 10 katar katır, 6 adet at katarı ve 10 tane cariye ile köleden meydana gelmekte idi.

424 Burası, Erzurum'un doğusundaki şimdiki Bayezid ilçesinde meşhur bir kaledir. Bak. Aynı kaynak, sayfa 219. (Arapça'ya çeviren).

425 Evliya Çelebi.

emiri Abdal Han emrindeki beylerden bazılarını arabulucu yapıp devreye sokmasına ve kendisine tüm teslimiyet ve bağlılıklarını sunmasına rağmen o, çok büyük bir ordu ile Bitlis emiri Abdal Han üzerine yürüdü. Bu saldırının gerçekleşmesindeki açık ve resmi neden, Abdal Han'ın Bağdat'ın işgali münasebetiyle Sultan için yapılan kutlamalarda yer almaması ve bu yüzden Sultan Murad'ın kendisine sinirlenip kızmış olması gösterilmiştir.

Nitekim bu defa da ordusunun büyük bir bölümü Kürt Beylerinin askerlerinden oluşuyordu ve Bitlis kalesi ile Bitlis şehrini çetin bir kuşatma altına alındı. Bu esnada aralarında meydana gelen sıcak temaslar ve çarpışmadan sonra vali kaleyi ele geçirerek şehri talan etti, Beyinin mallarının çoğu zorla alınıp birçok hazinesine el konuldu. Zaten Türkler; uzun zamandır bu hazinelere gözlerini dikmişlerdi. İşte bu felaketten sonra Abdal Han, hanımı ve çocukları; büyük zorluklarla ve mucizevi bir şekilde kurtulabilmişlerdi.[426] Çok şiddetli geçen bu savaşlar yanında, işin garip tarafı; bu beyin bulunduğu yerde kendisine suikast düzenlenip öldürülmesi için en çok gayret gösterenlerin çoğunluğunun; Mahmudi Kürtlerinden olmasıdır.

İşte bu manevraları ve siyasetiyle Melek Ahmed Paşa; Kürdistan'ı küçük ve ufak bir bölgeye çevirdi ve o dönemde artık Kürdistan'ı; sadece Van bölgesinden ibaret bir konuma getirdi.[427]

Bu dönemin ilginç olaylarından birisi de h. 1066/m. 1666 yılında Musul vilayetinde bulunan sufi, tarikat şeyhlerinden birinin oğlu olan Kürt Mehdi'sinin ortaya çıkması idi. Bu adam kendisini Mehdi ilan ettikten sonra çevresine bir çok insanı topladı. Ancak Musul valisi ile İmadiye valisi kendisini takibe alıp tutuklattı. Bu defa da IV. Murad devreye girdi ve kendisine iyi davranılmasını ve

---

426 Aslında Evliya Çelebi kendisi de Abdal Han'ın geride bıraktığı "mal varlığı"nı tespit eden komisyonun içinde yer almıştı ve ifadesine göre: Yedi deve yükü kitaplığının içinde Emirin kendi özel kütüphanesinde dört bin den fazla dini ilimler, tarih, lüğat, zooloji, biyoloji, tıp, anatomi, şiir, uyak ve ansiklopedi gibi kitaplar yanında gayet fantezi ve sağlam bir şekilde ciltlenmiş bir çok nadir levha, fotoğraf ve harita da bulunuyordu. Emirin kendi telifleri olarak da Arapça ve Farsça 76 kitap ve 105 risale bulunuyordu. *Evliya Çelebi*, c. 4.
Anlaşılan o ki bu emir de dedesi Şeref Han gibi idare işlerinde azim ve dirayette ünlü olduğu kadar, ilim, edebiyat ve şiirde de çok ünlü imiş; fakat ne yazık ki Ahmed Paşa ona bunu çok görmüş ve bütün imkanlarını elinden almış.

427 *İslam Ansiklopedisi.*

hoş tutulmasını emretti, ardından da onu İstanbul'a çağırttı ve tövbeye davet ederek kendi hizmetine aldı.[428]

Öte yandan m. 18. yüzyılın başlarında Şarbajêr bölgesinde Fakih Ahmed'in torunu olan ve Baba Süleyman lakabı ile bilinen Süleyman Bey tarafından Kürt Baban aşireti kuruldu.[429]

Meşhur Hasan Şah döneminde Bêhêz'de bulunan Irak Kürtleri h. 1132/m. 1720 yılında Hemedan'ı kuşatıp İran başkentinin kapılarına dayandılar.

Yine Şah II. Tahmasb; h. 1135/m. 1723 yılında, İran ordusunu Kürt emiri Feridun komutasına verdi ve İsfahan'ı Afganlı Mahmud Han'dan geri almak için buraya gönderdi. Ancak eşsiz bir kahramanlığa sahip olması ve büyük atılganlığı yüzünden gözünü budaktan esirgemediği için tehlikeli saldırılarda bulunduğu çarpışmalarda Emir Feridun; Afganlıların eline esir düştü ve Afganlılar kendileriyle savaşmama sözünü aldıktan sonra kendisini serbest bıraktılar. Bunun üzerine kendisi makamına döndü ve bir süre sonra Osmanlılara katıldı.[430]

Hicri 1127/m. 1715 yılında ise, zamanın Bağdat valisi Hüseyin Paşa Bilbas Kürt aşiretleri üzerine askeri bir kuvvet gönderdi ve çok fena şekilde cezalandırdı, eziyet etti ve bu sırada Kerkük'ü ele geçirmek için savaşan Babanlı Bekir Bey de yakalanıp öldürüldü, böylece Baban Beyliği, Osmanlı valisinin eliyle düşürülmüş oldu ve bu beylik gasp ve talan edilerek ortadan kaldırıldığı gibi, Soran Beyliği de yerleşik beyliklere karşı bir siyasetle hareket eden bu vali tarafından kaldırıldı. Nitekim onun bu siyaseti; sadece bununla yetinmeyerek başka bir kuvveti de Sincar'a gönderdi ve burada büyük bir katliam gerçekleştirdi.

Öte yandan h. 1129/m. 1717 yılında İranlı Kürtler Bacalan ilini istila ettiler.[431] Ardından h. 1136/m. 1723 yılında İran devleti ile Osmanlı devleti arasında savaş ilan edildi: Hasan Paşa; yanına aldığı tüm Kürt kuvvetleri ile birlikte ordularını Kirmanşah'a doğru sevketti. Bunun üzerine İran valisi Abdubaki Han; karşılık vermeden ve savaşmadan şehri boşaltıp ayrılmak zorunda kaldı.

---

428 Hammer.

429 Zikredilen bu emirlik hakkında ayrıntılar *Tarih Süleymaniye* isimli eserlerimle, elinizdeki kitabımın ikinci cildinde zikredilmiştir.

430 Von Hammer.

431 Burası bugünkü adıyla Xaneqin ve Turhurmatu ilçelerini kapsar. (Arapça'ya çeviren).

Erdelan valisi Ali Kulihan'ın İranlılar tarafından görevden alınması üzerine, Ali Kulihan; İran hükümetine kızarak Osmanlıya bağlılığını ilan ederek Bağdat valisinden kendisine yardım etmesini istedi. Bu arada Baban'lı Hane Paşa, Erdelan vilayetini ele geçirmek için Osmanlı ordusunun başkomutanlığı tarafından atanmıştı. Sonuçta Ali Kulihan; ordusu ve taraftarları ile beraber gelerek Osmanlılara bağlılığını sundu ve böylece Erdelan Beyliğinin tümü Osmanlı devletine boyun eğmiş oldu.

Beri taraftan bu Osmanlı komutanı ve valisi; başka bir askeri kuvveti de İran Şahinşahı Tahmasb ile gurur duyan ve kendisine yapacağı yardıma güvenen ve Loristan vilayetinde vali olan Ali Merdan Han'ın üzerine göndermişti ve budan dolayı Osmanlılara önem vermiyordu. Ancak Loristan'a doğru hareket emri alan Osmanlı komutanı Abdurrahman Paşa; Loristan valisi Ali Murad Paşa'yı kötü bir şekilde hezimete uğratarak beldeyi istila etti ve kendisini kaçmaya zorladı. Fakat en sonunda o da gelip bağlılığını sundu.

Böylece Osmanlı ordusu kış mevsimini Kirmanşah'ta geçirdi ve bundan bir yıl sonra Hemedan'a doğru harekete geçti ve zorlu bir kuşatma sonunda şehri ele geçirdi, askerlerden ve şehir sakinlerinden birçok kişiyi öldürerek büyük bir katliam gerçekleştirdi. Buna karşılık İran ordu komutanlığı bu şehri geri almak için girişimlerde bulundu, ancak bu girişim sonuçsuz kaldı. Çünkü bölgeyi geri almak ve Osmanlılarla savaşmak için göndermiş olduğu kuvvetlerin tümü fena bir şekilde bozguna uğramıştı, hatta Emir Lütuf Mirza komutasındaki büyük İran ordusu dahi Osmanlı kuvvetlerinin önünde bozguna uğradığı gibi, Hane Paşa ile İbrahim Paşa komutasındaki diğer birlikler de tam bir bozguna uğradı ve emirin kendisi de Osmanlıların eline esir düştü.

Böylece bu parlak zaferden sonra meşhur Zagros Dağlarındaki aşiretlerinin tümü; Osmanlı halifesine boyun eğdiği gibi, bu büyük zaferi tamamlamak için ayrıca Osmanlı ordusu başkomutanlığı, Musul valisi komutasındaki başka bir orduyu da Bahtiyari aşiretinin üzerine gönderdi.

Bu sayede yöredeki bölgeler h. 1139/m. 1726 yılında savaşlardan uzak bir sükunet ve huzur dönemi geçirdiler ve bu sırada Bağdat valisi Ahmed Paşa; doğudaki Osmanlı ordularına baş komutan olarak atandı. O da bu orduları güçlendirmek için çalışmalarını iki katına çıkardı; o kadar ki, bu asker sayısını yaklaşık 100 bine çıkar-

dığı gibi, teçhizat bakımından da en mükemmel hale getirdi ve bu ordu ile İran'ın başkentine doğru ilerledi. Ancak bu esnada İran bölgesi Afganlıların elinde bulunuyordu ve İran bölgesinin tümünde büyük bir güç ve imkana sahip olan Afganlı Eşref Han; Osmanlılara karşı Afgan-İran ordusunu da kendisi bizzat idare ediyordu. İşte bu deneyimli ve gün görmüş komutan, İran'da karargah kurmuş olan Osmanlı kuvvetleri ve askerleri arasında geniş çaplı bir propaganda başlattı. Özellikle Kürt kökenli Beyliklerle yurtsever askerler arasında bu propagandayı iyice yaydı: Ehli-Sünnet ve cemaat'e mensup iki tarafın birbiri ile savaşmalarının ve çarpışmasının dinen caiz olmadığını, bunun haram olduğunu savunarak bir çoğunu ikna etmeyi başardı ve kendi tarafına çekti. Sonra da Kürt bey ve komutanların çoğuna bol bol maaş-nişan ve hediyeler verdi, ardından da kendi eski makamlarına ve beyliklerine dönmeleri için onları cesaretlendirdi. Bu sayede Kürtler, Afganlı Eşref Han'a karşı savaşma isteğinden vazgeçtiler ve onun yanında yer aldılar. Nitekim her iki taraf fiilen birbiri ile çarpışmaya başlayınca Kürtlerden bir kısmı Afganlıların tarafını tutarak kendilerine katıldıkları gibi, Kürt Baban aşiretinin[432] beylerinden birinin komutasındaki Osmanlıların sağ kanadı da Afganlılarla savaşmayıp hiç bir harekette bulunmadı ve bütün kuvvetlerini düzenli bir şekilde geri çekti. İşte bütün bu gelişmelerden dolayı Osmanlı ordusu genel olarak kötü bir sürece girdi ve yenilgiye mahkum oldu. Türklerden 12 binden fazla savaşçı öldü, geri kalanlar ise, bu yörelerde dağılıp kayboldular, Kürt kuvvetlerinden şüphe içerisinde olanlar da bu arada Afganlılara katılmak zorunda kaldılar. Bu nedenle Osmanlı başkomutanı Ahmed Paşa teçhizatlarını, yük ve mallarının tümünü düşmanın elinde bırakmak zorunda kalarak hızlı bir şekilde Kirmanşah şehrine geri döndüyse de Eşref Han; bu şehrin kapılarına kadar kendisini kovaladı.

Bu yenilgiyi tadan Ahmed Paşa ise, gelecek yıldaki savaşa hazırlık için 60 bin askeri toplamayı başardı. Fakat Eşref Han ile Osmanlı hükümeti arasında barış sağlanınca bu savaş senaryosu çarpışmasız atlatıldı. Yapılan bu barış anlaşması gereği Osmanlı devleti; Eşref Han'ın İran üzerindeki egemenliğini kabul etmesi ve

---

[432] Bu Baban aşiretinin beyi; Bekir Bey'in kardeşi veya kardeşinin oğlu olan Hane Paşa'dır. 20.000 askeriyle Ahmed Paşa'nın yardımına gitmişti.

kendisinin "Şah" olarak onaylanması[433] karşılığında Hemedan, Kirmanşah, Erdelan ve Loristan vilayetlerini teslim aldı. İşte burada olan yine Kürt beylerine oldu. Çünkü bütün bu plan ve senaryolardan, Kürtlerin elinde utanç ve başarısızlıktan başka hiçbir şey kalmadı. Zira Eşref Han, merkezini korumak için Kürt beylerinin tümünü Osmanlı hükümetine teslim etti.

2. Hicri 13/m. 19. Asrın Ortalarına Kadar Kürtler
Nadir Şah

Osmanlı Sultanlarından III. Ahmed döneminin sonlarında İran bölgesinde siyasi durum ve içişleri tamamen değişti. Bu değişiklikteki asıl etken; Tahmasb Kulihan'ın, yani Nadir Şah'ın[434] şahsiyeti olmuştur. Tahmasb Kulihan'ın Şiraz'da Eşref Han'ı bir baskın sonucu öldürmesi ve sonra da İsfahan'ı geri alması; konum itibarıyla bu bölgede bir değişiklik meydana getirmiştir. Böylece Tahmasb; özel kuvvetleri ve gücü sayesinde Safevi hükümetini yeniden diriltti. Ardından da ikinci Şah Tahmasb hükümeti geldi ve bu hükümet; Eşref Han'ın geçmişte Osmanlı devletine bırakmış olduğu İran'ın batı bölgesindeki vilayetler üzerinde hak sahibi olduğunu iddia etti.

Tahmaseb Kulihan h. 1143/m. 1730 senesinde; Osman Paşa'nın yönetimindeki Hemedan'da bulunan Osmanlı karargahına yürüdü, bu esnada karargahta bulunan Osman Paşa'yı, çok kötü bir şekilde hezimete uğrattı ve savaş teçhizatlarına, silahlarına, savunma gereçlerinin hepsine el koydu ve bu gelişmeler Hemedan'ın istilasını da kolaylaştırdı. Daha sonra Kirmanşah'a doğru harekete geçti ve şehrin savunmasından sorumlu kişiyi kandırdıktan sonra şeh-

---

433 Burada ele alınan ve Nadir Şaha özel olan bilgiler; "*Irak'ın Son Dört Yüz Yılı*" kitabından alınmıştır. Major Longrigg, Oxford baskısı, 1925.

434 Nadir h. 1099/m. 1688 senesinde Horasan'da, meşhur Efşar aşiretinden orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Çocukluğunu çoban, sonra da yol kesici olarak geçirdi. Daha sonra h. 1139/m. 1727 yılında Hoy civarında Afşar ve Kürtlerden 5.000 kadar insanı etrafında toplayıp Safevi hanedanının haklarını geri almak için Afganlara karşı ayaklandı. Bunun üzerinden fazla bir zaman geçmeden Tahmasb Kulihan olarak kendini İran Şah'ı olarak ilan etti. Ardından h. 1141/m. 1729 senesinde iki defa Eşref Han'ı püskürttü ve en sonunda Şiraz'da onu kuşatmaya aldı ve yakalayıp öldürdü. İşte bu gelişmeler; İran'daki kısa ömürlü Afgan hükümetini ortadan kaldırdı ve yerine görünürde Safevi hükümetini, gerçekte ise Nadir Şah hükümetini kurdu.

re ve içerideki techizat, mal ve mülklerle beraber her şeye el koydu. Bu yenilgiyi gören Türk ordusu da insan ve mal kaybı olarak büyük felaket ve zararlara uğradıktan sonra eski sınırlarının gerisine, yani Zuhâb-Zaho ve Xanekin'e geri çekilmek zorunda kaldı.

Onun için bu gelişmelerin; her iki devlet arasında bir savaşın ilan edilmesine neden olması gayet normaldı. Böylece Bağdat valisi Ahmed Paşa yeniden Osmanlı ordusunun Başkomutanlığına atandı ve bu ordu hemen Zaho'ya doğru hareket ederek orayı savaş ve askeri eğitimler için bir üs olarak kullandı. Birkaç gün sonra da bu ordu Kirmanşah'ın istilasını gerçekleştirdi ve yeniden Türklere katılan Erdelan Kürt emiri; sonunda Ahmed Paşa'nın ordusu ile birlikte Hemedan yakınlarına karargah kurdu. Nitekim Ahmed Paşa'nın ordusu; Şah Tahmasb'in ordusu ile Hemedan'a bir durak mesafede olan Kurucan'da karşı karşıya geldi ve savaşa tutuşan her iki tarafın arasında çok çetin bir çarpışma meydana geldi. Neticede bu savaş İran ordusunun yarısının telef olmasıyla sonuçlandı ve teçhizatları, mal ve mülklerinin tümü Osmanlıların eline geçti. Osmanlının bu parlak zaferine rağmen Ahmed Paşa bilinmeyen bazı nedenlerden dolayı barış istemek zorunda kaldı. Fakat Tahmasb; bu barışa razı olmadı, çünkü o Tebriz, Erdelan, Hemedan, Kirmanşah, Hewze[435] ve Loristan'ın tümünün İran hükümetine geri verilmesini istiyordu.

Yine aynı yıl içinde Tahmasb Kuli; sayısı 100 bine ulaşan çok büyük bir ordu ile yeniden Osmanlı sınırlarına doğru harekete geçti ve Bağdat'ı tehdit eden büyük İran kuvvetinin başında bizzat kendisi yer aldığı gibi, Nergiz Han komutasındaki diğer bir kuvvetini de Kerkük tarafına gönderdi. Bu son birlik; Tuzhurmatu yolunu tuttu ve Kerkük'e ulaşana kadar yolu üzerinde uğradığı tüm belde ve köyleri yerle bir ederek buralarda çok büyük zulümler ve umumi katliamlar gerçekleştirdi. Nergiz Han sadece bu zulümlerle de yetinmedi, zulmünü apaçık bir şekilde kadınlara ve çocuklara da uyguladığı gibi, Kerkük çevresinde de bu eylemlere benzer cinayetler işledi. Daha sonra Nergiz Han Musul'a doğru ilerledi ve şehri kuşatmaya aldı ve şehrin çevresinde birçok vahşi eylem gerçekleştirdi. Ama buna rağmen hiçbir şey elde etmeden hüsrana ve

435 Hevze; İran'ın Huzistan bölgesindeki meşhur Ehvaz şehrinin batısında ve bugünkü Irak devletinin sınırına yakın bir yerdedir.

başarısızlığa uğrayıp geri döndü. Beri tarafta Nadir Şah[436] komutasında olan asıl İran ordusu ise h. 1146/m. 1733 yılında Behruz'dan hareket ederek Sirvan[437] nehri boyunca ilerledi ve Bağdat'a ulaşıp şehri kuşatma altına aldı.

Bu arada Kerkük'e doğru ilerleyen İran ordusunu engellemekle görevlendirilen Koysancak ve el-Herir Beyi Ahmed Paşa da bu gelen İran kuvvetiyle çarpışmaya girdi; ancak bu beyin askeri kuvveti az olduğu için güçlü düşman karşısında kötü bir şekilde yenildi ve o savaş esnasında öldürüldü.

Öte yandan Osmanlının elinde bulunan Bağdat'ı savunmak için bir askeri birlik gönderen Topal Osman Paşa da h. 1146/m. 19 Temmuz 1733 yılında Dicle Nehrine dökülen Şet el-Ethem çevresinde Nadir Kuli ile karşılaşarak kendisini kötü bir şekilde bozguna uğrattı ve yapılan tahminlere göre Nadir Kuli'nin bu yenilgideki zararları, 30 bin kadar ölü, 3 bin kişinin de tutsak düşmesi şeklinde idi.

Bu göz kamaştıran zaferden sonra Bağdat Valisi Ahmed Paşa da kendi kalesinden çıkıp savaş meydanına indi ve Bağdat'ı kuşatmaya alan İran kuvvetlerinin üzerine saldırdığı gibi onları dört bir tarafa dağıttı.

Ancak Nadir Kuli; birliklerini ikinci defa toplayarak, kısa bir zaman içinde yeni ve büyük bir kuvveti harekete geçirmeyi başardı ve bu kuvvetle Irak'a doğru ilerledi. Aynı zamanda bu sırada Türk Başkomutanı Topal Osman Paşa da ordusu ile Kerkük dolaylarında bulunuyordu. Bu iki ordu h. 1146 /m. 26 Teşrini Evvel 1733 yılında Leylan'a yakın bir mıntıkada karşı karşıya gelince aralarında çok kanlı bir savaş meydana geldi. Ancak yorgun ve zayıf olan Osmanlı ordusuna nisbeten İran ordusu hem yorgun değildi, hem de çok güçlü idi. İşte tam bu çarpışmanın alevlendiği bir sırada, savaşın kargaşası içinde Osman Paşa atından düşüp öldü ve bu nedenle ordusunun azmi kırıldı ve büsbütün yenilmesine neden oldu. Dolayısıyla Türk ordusunun topları, yükleri ve savaş malzemelerinin tümü İranlıların eline geçti. Fakat son derece göz kamaştırıcı olan bu zafere rağmen Nadir Kuli bu parlak zaferden yararlanamadı; çünkü kendi ülkesinde patlak veren iç isyanı bastırmak için

---

436 Nadir Şah, ilk zamanlarında Tahmasb Kuli lakabıyla yani Türkmence'de Tahmasb'ın kulu olarak biliniyordu. (Arapça'ya çeviren).

437 Bu Kürdistan bölgesinde olan Diyala Nehri'nin adıdır. (Arapça'ya çeviren).

Fars'a geri dönmek zorunda kaldı. Bunun için h. 1146/m. 1733 yılında meydana gelen bu savaşı sona erdirmek için Bağdat valisi Ahmed Paşa ile Sultan IV. Murad döneminde geçerli olan sınır çizgisi üzerine antlaşma yaptı ve hemen İran'a döndü.

Bir müddet sonra Nadir Kuli h. 1148/m. 1734 yılında emri altında bulunan 6 bin Kürt savaşçısını alarak Kafkasya'ya doğru ilerledi ve Tiflis'i istila etti.[438] Yine aynı yıl içerisinde Nadir Kuli; başka bir kuvveti de Irak üzerine göndermişti. Fakat Türk ordusuna yardımcı olan Arap ve Kürt kuvvetleri önünde duramadı ve Sine'ye[439] çekilmek zorunda kaldı.

Bu vakıadan sonra Şah II. Tahmasb, h. 1150/m. 1737 yılında ölünce Nadir Kuli; onun daha küçük bir çocuk olan oğlunu III. Şah Abbas[440] adıyla yerine getirdi, kendisini de ona vekil olarak tayin etti. Ancak bu gelişmelerin üzerinden çok zaman geçmeden iki İran ordusu h. 1156/m. 1741 senesinde Mendel ve Şehrezor tarafından, Osmanlı beylikleri üzerine doğru harekete geçti.

Nadir Şah h. 1156/m. 1743 yılında yeniden Irak üzerine yürüdü. Fakat Bağdat valisi[441] bu defa siyaset ve hile yolunu izledi, Nadir Şah da onun sözlerine kanıp kesin kararını verdi ve Şehrezor yolunu izleyerek Musul tarafına yöneldi ve büyük ordusu ile Musul'a doğru ilerledi. Yolda rast geldiği tüm köy ve kasabaları, şehirleri yerle bir etti. Ancak buna rağmen ne Osmanlı ordusu, ne de mahalli aşiret ve Mir'in kuvvetlerinden bir kuvvet; İran'ın bu şiddet dolu ilerleyişini durdurabilmiş ve bu çirkin saldırılara set çekebilmiştir. Bilakis bu güçlerin tümü, bu gelen İran kuvveti karşısında dört bir tarafa dağılmış ve Şehrezor'u bertaraf eden İran kuvveti Kerkük'e kadar gelmiş ve Nadir Şah; şehri kuşatıp bir hafta sonra da teslim almıştı. Onun için de şehir ile çevresindeki yöreler; gasp ve talan sonucu yerle bir olmaktan kurtulamadı. Şehir sakinlerinden ve savunma gücünden birçok insan öldürüldü ve ardından Na-

---

438 *İslam Ansiklopedisi.*

439 Burası bugünkü İran devletinin bir eyaleti olan Kürdistan'ın Başkentinin adıdır. (Arapça'ya çeviren).

440 Fakat bu Şah Abbas sadece sekiz ay tahta kaldı ve Nadir Şah onun tahtına oturdu ve kendisini Şah ilan etti. Bu şekilde Safevi hanedanı ortadan kalkmış oldu.

441 Bağdat valisi Ahmed Paşa, vilayet ve askerlerini Nadir Şah'ın savaşından korumak maksadıyla Nadir Şah'a eğer Musul'u zapt ederse Bağdat'ı kendisine teslim edeceğine dair söz verdi ve bu şekilde onu aldattı.

dir Şah ordusu ile Küçük Zap nehri boyunca ilerleyerek Erbil'i (Hewlêr) istila etti. Bu ilerlemede rast geldiği kasaba ve köyleri darmadağın edip sonunda Musul'a ulaştı ve Yarmaca köyünü kendisine karargah yaparak h. 1156/m. 1743 senesinde şehri kuşatmaya başladı.

Beri tarafta aynı esnada 40 bin savaşçıdan oluşan başka bir İran ordusu da Bağdat çevresini gasp ve talan etmekteydi. Ancak Musul valisi Celilê Hacı Hüseyin Paşa, Nadir Şah'ın Musul üzerine yaptığı şiddetli kuşatmaya rağmen beldesini kahramanca savundu ve Nadir Şah; elindeki bütün kuvvet ve nüfuzu kullanmasına rağmen şehri ele geçiremedi. Bu nedenle geçici olarak kuşatmayı kaldırdı ve Ceziret İbn Ömer tarafına gitmeye başladı ve Musul valisini aldatmak için Ceziret İbn Ömer'i ele geçirdi, bu şehirde kadın-çocuk demeden birçok katliam gerçekleştirdi. İşte bu felaket ve canavarlığı yaptıktan sonra Nadir Şah; ordusuyla tekrar geri döndü ve Musul'u kuşatma altına aldı ve hiç ara vermeden Musul kalesini dövdü. Fakat her defasında oradan başarısızlığa uğrayıp geri çekilmek zorunda kalınca kaleyi barışçı yollardan almak istedi ve teslim olmak için uygun şartlar sundu. Fakat bu şartlar kaleyi savunanlar tarafından kabul edilmediği için hüsrana uğramış bir şekilde ordusu ile birlikte Bağdat'a geri döndü. Öte yandan Şehrezor ve Irak topraklarında meydana gelen bu savaşlar esnasında Osmanlılar ve İranlılar arasında Azerbaycan bölgesinde da başka savaşlar cereyan ediyordu.

Sözün özü; bu uzun savaşlar, barış görüşmelerinin başlaması ile durdu ve Nadir Şah Bağdat'taki barış görüşmelerine katılmak için bir grup temsilci gönderdikten sonra İran'a geri döndü.

Ayrıca Nadir Şah'ın Kürtlere karşı olan tutumunun hiç de iyi olmadığı gayet iyi bilinmektedir. Bu nedenle Kürtler kendisinden nefret ediyorlardı; hatta Topal Osman Paşa ile yapılan savaşa dair Kürtçe Gorani lehçesiyle Nadir Şah'a yazılan yergilerde kendisi zalimlik ve ihanetle vasıflandırılmıştır. Nitekim Nadir Şah'ın vefasız davranışlarından ve yaptığı zulümlerinden birisi de Erdelan valisi Subhan Verdi Han'ı görevden alarak yerine kardeşini ataması olmuştur ve yine ondan dolayıdır ki bölgedeki Kürtler; İranlılara karşı ayaklanmalar geçekleştirmişlerdir.

Bu gelişmeler yaşanırken beri taraftan Nadir Şah; h. 1139/m. 1727 yılında Horasan'da bulunan Çemişgezek ve Karaçorlu adlı iki Kürt aşiretini Türkmenlere karşı kışkırtmak amacıyla aralarına ay-

rılık sokmak istiyordu. Ancak bu niyetinde kendisine kulak verilmeyince Nadir Şah; bu iki aşireti cezalandırarak onları memleketlerinden çıkarıp Meşhed bölgesine zorunlu ikamete mecbur etti.

İşte bu çabalarını gerçekleştirmek için Nadir Şah; h. 1160/m. 19 veya 23 Haziran 1747 senesinde Horasan'daki Kürtleri cezalandırmak gayesiyle ilerlemeye başladığı sırada yolda öldürüldü.[442] Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran bölgesinde işler iyice karıştı. Bu dönemde İran Kürtlerinin aktif faaliyetleri de tam ve açık olarak ortaya çıkmaya başladı, Zend Hükümeti kuruldu ve bu hükümet; h. 1166-1209/m. 1753-1794 yılları arasında, tam 41 sene varlığını sürdürmeyi başardı.

Ancak bu Kürt Zend Hükümeti; Baban emirlerinin kendilerine sığınıp, kendilerinden himaye istemeleri yüzünden Osmanlılarla devamlı bir şekilde Irak ve Şehrezor bölgelerinde çatışmak zorunda kalmışlardır.[443]

İşte bu Zend Hükümetinin bu derece erken yıkılmasının ardında Zend aşiretinin zayıf düşüp sayısının az olması ve Zend ailesinin kurucusu Kerim Han'ın torunlarını korumada aciz kalınması gibi etkenler sayılabilir. Nitekim bu eksikliği telafi etmek için çok önceden Kerim Han, bazı Kürt aşiretlerini Şiraz yakınlarına nakletmişti: Goran ve Ahmedewend bu aşiretlerden sadece ikisidir.

Zend Hükümetinin ömrü sona erdikten sonra Ağa Muhammed Han Kacari; Kürt aşiretlerinin çoğuna, özellikle de Zend aşiretine çok zulümler edip, büyük felaketlere uğrattı: Kürt lider ve reislerden bir çoğunu öldürdü ve Zend aşiretinden Abdullah Han'ın dışında hiç kimse bu Kaçarlı'nın zulmünden kurtulamadı. Öyle ki bütün bunlarla yetinmeyip Kürtleri İran'ın dört bir yanına dağıttı ve buralarda mecburi ikamete zorladı; aynı zamanda onların Kürt bölgelerindeki yerlerine de Türkmenleri yerleştirdi.[444]

Tarih h. 1193/m. 1779 senesini gösterirken Bağdat kölemenlerinden olan ve zulüm, vefasızlık gibi vasıflarla şöhret bulan Musul valisi Abdulbaki Paşa gasp ve talan için İmadiye üzerine geniş kapsamlı bir saldırı düzenledi ve İmadiye sakinlerinden eline düşenlerin tümünü önüne kattı ve götürüp Musul'da ikamet etmeye zorla-

---

442 *İslam Ansiklopedisi.*

443 Bu savaşların ve çatışmaların ayrıntıları *Tarih Süleymaniye* adlı kitabımda anlatılmıştır.

444 Sr. Malkolm, *İran Tarihi.*

dı. Nitekim bu çaresiz insanlar orada şiddetli bir sıkıntı ve uzun bir tedirginlik yaşadılar, birçok insan ya öldü, ya da öldürüldü.

Öte yandan Zend Hükümetinden sonra İran'da kurulan Kacar Hükümeti; ikide bir Osmanlı hükümeti ile savaşmaya kalkardı, bu yüzden Osmanlılara bağlı olan Kürt bölgeleri de gasp ve talan edilmek için geniş çaplı saldırılara maruz kalırdı.

Halbuki Şikak Kürt aşiretinin, Sadık Han'ın liderliği altında Kacar hükümetini kurmak için değerli hizmetleri ve büyük katkıları olmuştu. Dolayısıyla bu liderin kendisi; Ali Han'ın h. 1211/m. 1796 senesindeki fetih dönemlerinin başlarında İran hükümetine karşı baş kaldırdı. Fakat bu gayret ve çabasında bir şey elde edemeyip başarısızlığa uğradı.

3- Miladi 18. Asrın Sonlarında ve 19. Asırda Kürtler

Şüphe yok ki Bağdat Valisi; Müntefik üzerine yapılan Askeri harekatlarında önemli bir şekilde Kürt kuvvetlerinden yararlanmıştır. Çünkü bu yöre, Şavi Hanedanının h. 1201/m. 1787, h. 1202/m. 1788 ve h. 1206/m. 1792 yılları arasında büyük isyan ve çeşitli ayrılıklara sahne olmuştu.[445]

Bir süre sonra Babanlı Abdurrahman Paşa h. 1223/m. 1812 yılında Kifrê dolaylarında Bağdat Valisi[446] ile şiddetli bir savaşa girişti ve kötü bir şekilde hezimete uğradı. Bu arada Şehrezor Kürtleri bu yenilgi yüzünden büyük felaket ve musibetlere maruz kaldıkları gibi, Abdurrahman Paşa'nın İran hükümetine sığınarak himaye talebinde bulunması da, İran hükümetinin duruma el koyarak Osmanlı sınırlarına saldırmasına, gasp ve talan etmesine neden oldu. İranlıların Baban Beylerinden dolayı yaptıkları bu hazırlıklar ve müdahaleler uzun bir müddet devam etti ve ardından Timur Paşa[447] isyanı ortaya çıktı.

Şimdi bu isyanın geniş ayrıntılarını verelim.

Osmanlı hükümeti bazı idari sebepler yüzünden Mardin ilini

---

445 Bu vakıa ve savaşlarını ayrıntıları için Bkz: Şeyh Osman b. Sened el-Basri'nin yazdığı ve h. 1290 yılında Emin b. Hasan el-Hilvani'nin özetlediği ve h. 1304 yılında Bombay'da basıldığı *"Muhtasar Tarih Bağdat"*, ki bu kitaba aynı zamanda *"Metali' es-Suud bi Ahbar el-Vali Davud"* da denir. (Arapça'ya çeviren).

446 Bu zatın adı Süleyman Paşa'dır. *Tarihi Cevdet Paşa,* Türkçe, 9/226.

447 Bu ayaklanmalar ve karışıklıklar h. 1204/m. 1790 tarihinden itibaren başladı. *Tarihi Cevdet*; ayrıca Bkz. *Osmanlı Sicilleri*, 4/377 adı geçen *Metali' es-Suud*, s. 21, 1205 vakıaları senesi. (Arapça'ya çeviren).

Bağdat vilayetine bağladı. Ancak bu ilin sakinleri üç ayrı halktan oluşuyordu: Kürt, Türkmen ve Arap. Şehir ve ticaret merkezlerinin sakinleri Türkmen ve Türkleşmiş halktan oluştuğu gibi, Tur Abdin ve Karacadağ sakinleri de güçlü ve cesur Kürt aşiretlerinden oluşuyordu. Araplar ise bu taraflardaki çöl ve ovalarda yaşıyorlardı. Orada yaşayan Kürtler tek bir aşiretten medyana gelmedikleri halde nüfuzları diğer iki halka göre daha fazlaydı ve yabancılarla karışık olmadıkları için adetlerini, dürüst ahlaklarını ve kanlarının saflığını koruyabilmişlerdi, aynı zamanda hepsi kendilerini tek bir aşiret (Milli) gibi kabul ediyorlardı. Onun için tek reis etrafında toplanıp ittifak etmeleri daha kolay ve basit olmuştur. Bu birlik ve güçlü dayanışma sayesinde Kürtler; yaşadıkları çevreye daima bir korku veya en azından dar ve zor vakitlerde yaptıkları isyan ve ayaklanmalarla tehlike oluşturmuşlardır. Ancak tek eksiklikleri; başlarında güçlü bir idareci ve liderin ve tecrübeli bir komutanın bulunmaması idi. Fakat hicri XII. asrın sonlarında Allah; ortaya çıkan ve Timur Paşa olarak bilinen bir lideri kendilerine nasip etti.

Meşhur bir Kürt ailesine mensup olan ve bir dönem İstanbul'da ikamet eden Timur Paşa; bu arada çeşitli görevlerde bulundu. Ancak daha sonra İstanbul'dan ayrılmak için fırsat kollamaya başladı ve Allah kendisine nasip edince, Milli aşiretine geçerek aşiretin tek başına lideri oldu.[448]

Sr. Bakingham *Mesopotamya* adlı eserinin 293. sayfasında şöyle demektedir: "Timur bu bölgelerdeki birçok azılı asiyi ve suçluyu ordusunda toplamıştı. Tabii üstün zekası sayesinde iyi donatılmış, atılgan askerlerden oluşmuş azımsanmayacak bir kuvvete sahipti, aynı zamanda bu kuvveti daha önceleri ayaklanmaya ve mücadele vermeye alıştırmıştı. Bu durum onun kısa bir zaman zarfında bu bölgede meşhur olmasını sağladı ve Diyarbekir ile Halep valileri; onun uğraştığı karanlık işlerinden dolayı kendisinden çekiniyor ve korkuyorlardı."

Bu adam Diyarbekir-Halep-Musul üçgenindeki yollarda seyahat eden yolcuların önünü keserdi, dolayısıyla ilk etapta bu yolun dolaşıma açılması için hükümetin çabaları boşa çıktı. En sonunda h. 1205 yılında Bağdat valisi büyük Süleyman Paşa bu saldırı tehlikesini ortadan kaldırması için İstanbul tarafından başkumandan olarak atandı ve Süleyman Paşa ordusunu alarak h. 1206/m. 1791

448 Bu konular *Irak'ın Son Dört Yüz Yılı*'ndan ve *Cevdet Paşa Tarihi*'nden alınmıştır.

yılında Musul'a kadar geldi. Çoğunluğu Kürt olan bu bölge halkından da yaklaşık 30 bin kadar süvari, Paşa'nın ordusuna katıldı. Aynı zamanda Halep valisi Köse Mustafa Paşa, Rakka valisi Uzun İbrahim Paşa ve Malatya mutasarrıfı Rüşvanzade Ömer Paşa[449] da ilerleyen bu orduya, kendi özel kuvvetleri ile iştirak ettiler. Bu gelişmeler üzerine en sonunda Süleyman Paşa bu büyük ordusuyla Mardin'e doğru ilerledi. Bu gelen güç karşısında mukavemet edemeyen Timur Paşa; teslim-i silah etti ve bin bir zahmetle Buk kalesini boşaltıp Halep tarafına gitmeye mecbur kaldı. İşte bundan sonradır ki Süleyman Paşa; acımasızca Milli aşiretlere çok şiddetli cezalar vermeye başladı. Güvenilmez biri olduğunu bahane ederek Mardin valisini görevden aldı. Timur Paşa'nın adamlarından ve yandaşlarından birçok lider ve komutanı idam etti. Ki bu idam edilenlerin içinde kardeşi Sadun Bey ile amcasının oğlu Mahmud Bey de bulunmakta idi.[450] Bu tasfiyeden sonra Süleyman Paşa; Milli aşiretinin başına Timur Paşa'nın kardeşi İbrahim Bey'i lider olarak atadı. Aslında bu iç kargaşaların ve isyanların meydana gelmesinde en büyük etken; hükümetlerdeki yönetim zafiyeti ve kötü uygulamaları olmuştur: Diyarbekir sınırında bulunan Mardin gibi bir bölgenin kendisinden uzak olan Bağdat hükümetine bağlanması; rüşvetin, haksızlıkların ve her çeşit kötü uygulamaların hükümet dairelerinde yaygınlaşması, bunun en temel nedenlerindendir. Hatta öyle ki bizzat Mardin şehri kendisi de fitne ve karışıklıklara sahne olmuştur ve şehrin ahalisi tarafından yönetimi ele geçirenler; polislere ve idareye karşı birçok defa isyanlar gerçekleştirmiştir. İşte bu ve benzer sebeplerden dolayı halkın ayaklanmalarını bastırmak için aşiretlerden yardım alınması, Bağdat ve Musul'daki kötü idareye ve zulmüne karşı yapılan başkaldırıları kontrol altına almak amacıyla aşiretler arasındaki ayrılık ve anlaşmazlıkların giderek kontrolden çıkması ve bu örneklerde olduğu gibi, Türkler, Kölemenler ve Milli aşiretler arasındaki ayrılıkların, anlaşmazlıkların, düşmanlıkların ve münakaşaların artması; bu bölge insanının rahatı olumsuz yönde etkilenmiş oldu. Bu da hükümet işlerinin karışmasına ve insan haklarının yok olmasına sebep olmuştur.

Öte yandan Süleyman Paşa; Timur Paşa'yı ele geçiremeden

---

449 Kitabın asıl nüshasında bu isimler yoktu, onları ben *Cevdet Paşa Tarihi*'nden ekledim. (Arapça'ya çeviren).

450 *Cevdet Paşa Tarihi*, 5/340.

Bağdat'a geri döndü. Üç yıl böyle geçtikten sonra h. 1209/m. 1794 senesinde Timur Paşa bizzat kendisi Bağdat'a gelip Süleyman Paşa'ya sığınarak af edilmesini istedi, Süleyman Paşa'da af edilmesini sağladı. Bir müddet sonra, yani h. 1215/m. 1800 yılında[451] Rakka'ya vali olarak atandı; fakat ne var ki eski düşmanlarının çokluğu, kendisi ile olan çekişmeleri ve düşmanlıkları nedeniyle hükümetin işlerini zora sokmasından dolayı görevini gereği gibi yerine getiremedi. Bunun üzerine h. 1218, Şaban/m. 1803 yılında bu defa Sivas'a vali olarak tayin edildi.

Bu gelişmelerden sonra Milli aşiretinin liderliği İbrahim Bey'den sonra Eyyûb Bey'e geçti ve liderliği uzun bir dönem devam etti. Bu dönem içinde işlerin tümünde bağımsızlığın tadını çıkardı ve Osmanlı hükümetinin Beylerine hiç önem vermediği gibi, Osmanlı ordusu üzerine yürüdüğü zaman da bu orduyla çok kanlı bir savaşa girişinceye kadar bu şekilde davranmaya devam etti. Ancak bu çarpışma sonunda ele geçirilerek Diyarbekir kalesinde hapsedildi ve eceli gelinceye kadar burada kaldı. Bundan sonra aşiret liderliği Timur Paşa'nın torunu Timavi Bey'e[452] geçti. Bu Kürt lider, Osmanlı hükümeti ile Mısır arasındaki savaş ve anlaşmazlığı frsat bilerek İbrahim Paşa'ya[453] önemli yardımlarda bulundu ve bu arada Mardin'e kadar otoritesini genişleterek Mardin şehrini ele geçirdi. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi ve kısa bir zaman sonra savaşta öldürüldü. İşte bu adamın öldürülmesinden ve Mısır ordusunun fethedilmiş beldelerden çekilmesinden sonra Osmanlı ordusu geri dönerek tekrar bu bölgeler üzerinde hakimiyet sağladı. Beri taraftan bu Milli aşireti; eşsiz liderini kaybedince birçok felaket ve musibete uğradı. Öyle ki Tayy ve Şemmer adında iki Arap aşireti, onun aşiretine saldırarak, Kürtlere ev ve sığınak olmuş birçok belde ve köyü istila ettiler. Bu gelişmelerden sonra Timavi Bey'in oğlu Mahmud Bey aşiretini yeniden toparlamak istedi ve bu maksatla Şam valisi kendisine askerlerinden küçük bir grup ile

---

451 *Cevdet Paşa Tarihi*, c. 7.

452 Hem Timavi, hem Temo gibi kelimeler; aslında Timur kelimesinin Kürtçe'deki "kelime kısaltma" kuralına göre kısaltmaya uğramış halidir. Nitekim Kürtler yabancı dillerden aldıkları kelimeleri kendi lehçelerine çevirerek kısaltırlar. Mesela Muhammed için "Miho", Timur için "Temo", Osman için "Oso", Musa için "Muso" veya "Musko" ve Ahmed için "Ahmo" dedikleri gibi...

453 Yani babası Mehmet Ali Paşa döneminde Anadolu ile Şam bölgelerini ele geçiren Mısır ordularının Başkomutanı.

yardımda bulundu. Böylece Mahmud Bey; işlerini yoluna koyup otoritesini güçlendirerek, Arap aşiretlerini kademeli olarak Kürt Milli aşiretinin bölgelerinden ve evlerinden çıkarmayı başardı, aşireti de etrafında toplandı ve liderliği altında birleşerek Viranşehir'i[454] kendisine merkez yaptı, aynı yerde bir de sağlam bir kale inşa etti. Ancak çok vakit geçmeden Diyarbekir valisi Ömer Paşa; Mahmud Beyin üzerine yapılan savaş sonunda Mahmud Bey'i yakalayıp Diyarbekir'e sürdü ve orada hapse attı. Beri taraftan Mısır'a sığınan oğlu İbrahim Bey de, babasını kurtarmak için orada çaba sarf etti, fakat bir başarı sağlayamayınca İstanbul'a gitmek zorunda kaldı. İstanbul'da Hidiv İsmail Paşa'nın nüfuzunu kullanarak Sultan Abdülaziz'den babasının affı için ferman çıkarttı ve fermanı alıp Diyarbekir'e gelerek babasının serbest kalmasını sağladı, kısa bir süre sonra vefat eden babası da, II. Abdülhamid saltanatının ilk dönemlerinde kendisini affettiren oğlu İbrahim Paşa'ya çok güçlü bir beylik bıraktı.

Hicri 1223/m. 1808 yılında Sadrazam Gürcü Mehmed Reşid Paşa, bi ordu ile asayişi sağlamak için Musul yöresine kadar geldi ve Behdinan bölgesinde savaşlar yaptı. İmadiye ve diğer bazı kaleleri elegeçirdi, bir çok Kürt Mir'ini öldürttü ve sürgün etti. Sadece Erzen Mir'i Derviş Bey itaati sonucu bu savaştan kurtula bildi.[455]

Ancak bu dönemde Kürdistan'daki idare son derece geri ve kötü bir durumda idi. Bölge halkının mal ve canları daima bir tehlikeyle ve yok olmakla karşı karşıya idi. Valiler ve memurlar; ahalinin mallarını çalmak ve gasbetmek suretiyle arzularını tatmin edip karınlarını doyurmaya bakmışlar, hatta öyle ki komşu vali ve yöneticiler bu noktada çok büyük bir rekabet ve yarışa bile girmişler. Mesela, bu nedenle Van muhafızı ve valisi Mehmed Derviş Paşa ile Muş yöneticisi Selim Paşa arasında çok şiddetli düşmanlık ve rekabet meydana gelmiş, Derviş Paşa h. 1233/m. 1818 senesinde Sipki aşireti ile diğer başka bazı aşiretleri destekleyerek Selim Paşa'ya karşı kışkırttı ve Selim Paşa'ya bağlı olan Muş bölgesinin çeşitli yerlerine saldırılar düzenledi. Buna karşılık olarak Selim Paşa da Çıplak Şeyh'in komutasında bir Kürt kuvvetini Adilcevaz'a sevk ederek bu bölgelerin gasp ve talan edilmesini sağladı. Böylece bu

454 Kürtlerin Diyarbekir deltasındaki Mardin ile Urfa arasında bir şehirdir. Manası yıkık şehir demektir. (Arapça'ya çeviren).

455 *Musul Tarihi.*

iki cani vali; bölgelerin perişan olması ve insanların küçük düşürülmesi için adeta birbirleriyle yarıştılar.[456]

Sonra adı geçen Derviş Paşa; zaten merkezi hükümete de boyun eğmiyordu ve çoğu zaman sadece şahsi çıkarını sağlamak için komşu beldelere ve bunların valilerine saldırıyordu. Tabi i bu da çoğu zaman İran hükümeti ile kendi hükümeti arasında siyasi sorunlara yol açıyordu. Hatta Derviş Paşa o kadar ileri gitti ki, Van şehrinde kendi adına özel para bile bastı. Ancak onun bu aykırı işlerinden dolayı çıkarılan bir emirle Kırşehir'e sürüldü. O ise, bu kararın uygulamasına karşı çıktı ve yerine atanan Yümni Paşa'yı ortadan kaldırdı. İşte bunun üzerine en sonunda Serasker Hafız Ali Paşa; komutasındaki büyük bir askeri kuvvetle Van'ın üzerine yürüdü ve Derviş Paşa ile şiddetli bir savaşa girerek Van'ı istila etti ve Derviş Paşa'yı burada ele geçiren Serasker Hafız Ali Paşa; yakaladığı yerde, hakkındaki idam kararını hemen uyguladı.

Bu arada Diyarbekir halkı; Valileri Behram Paşa'ya karşı başkaldırmıştı; bunun üzerine Behram Paşa da isyanı bastırmak için Kürt Milli aşiretinin başkanı Bayub[457] Bey'den yardım istemek zorunda kaldı, bu arada Sivas ve Adana'dan da gelen askeri yardımlar sayesinde isyanı bastırmayı başardı.

Tarihin h. 1236/M 1821 yılını gösterdiğinde Osmanlının doğu sınırı, İranlı eşkıyaların ve aşiretlerin saldırıları yüzünden bir tedirginlik ve huzursuzluk içinde idi ve Erzurum ile Beyazıt arasındaki yol kesilmişti. Diğer yandan İran'da bulunan Kürt Haydaranlı aşiretinden[458] beş yüz aile gelip Muş taraflarına yerleşti. Ancak İran hükümeti; bu mülteci ailelerin asıl beldelerine geri dönmeleri için ısrar etti ve bu yüzden iki hükümet arasında siyasi sorun meydana geldi. Nitekim İran'ın içi bu dönemde son derece karmaşıktı ve bir sarsıntı geçiriyordu. Çünkü Kirmanşah valisi Mehmed Ali Mirza ile Azerbaycan valisi Abbas Mirza; merkezi hükümetin otoritesini tanımadılar ve bölgelerinde tek başlarına söz sahibi ol-

---

456 *Cevdet Paşa Tarihi*, 11/20. Bu tespit adı geçen kaynağın yeni baskısına göredir. Eski baskı da ise, bu vakıaların h. 1234/m. 1819 senesine ait olduğu şeklindedir. (Arapça'ya çeviren).

457 Bkz. *Cevdet Paşa Tarihi*, eski baskı, 11/83. (Arapça'ya çeviren).

458 *Cevdet Paşa Tarihi*'ne (12/4) göre: Bu Kürt aşireti; Diyarbekir bölgesinde bulunan Meyafarkin yöresindeki Şikaki aşiretinin bir koludur, sonra Muş ile Malazgirt yöresine göç etmişler ve Kürt aşiretlerinin adeti olarak yaz aylarında İran sınırına doğru zaman zaman geçici göçler yaşamışlar.

duklarını ileri sürerek kendileri için bağımsızlık iddiasında bulundular. Aynı zamanda Osmanlı sınırlarına saldırmak için de yersiz bahaneler uydurdular. Örneğin Mehmed Ali Mirza, Baban aşiretlerinin yaptığı hareketleri daima saldırı ve işgal kabul ediyordu; İran krallığının veliahdı Abbas Mirza da Türklere karşı çok kötü bir siyaset izliyordu: Yapılan antlaşmalara kesinlikle ihtimam göstermediği gibi, komşu haklarını da gözetmiyordu. Bu nedenle, İran kuvvetleri Van yöresinde bulunan Osmanlı beldelerinde hiçbir uyarı yapmadan ilerlediler, buna karşılık Osmanlı kuvvetleri de Cari kalesini[459] kuşatmaya aldı. Daha sonra, İran eşkıyalarından başka bir kuvvet de sınırları geçip bölgede Muş'a kadar ilerlediler, sonunda bu bölgede Selim Paşa'nın kuvvetleri ile aralarında kanlı bir savaş meydana geldi.[460]

Daha sonra Abbas Mirza; Osmanlı hükümetinin Yunan meselesi ile uğraşmasını fırsat bilerek h. 12 Zilhicce 1236/m. 1821 yılının başlarında sınırları aştı ve Toprakkale ile Beyazıt'ı istila etti. Başka bir İran kuvveti de Haydaranlı[461] aşiretini Diyarbekir'e kadar kovaladı ve Bitlis'i istila etti, beldeleri ele geçirerek birçok insan esir alındığı gibi, Muş mutasarrıfını da itaate mecbur bıraktı. Aynı vakitte başka bir İran kuvveti de Erciş yönüne doğru ilerleyerek beldeyi istila etti.

Öte yandan Irak tarafına gelince, orada da Emir Mehmed Ali Mirza; Bağdat üzerine doğru yürüdü ve Şehriban'a kadar ilerledi. Ancak Bağdat valisi meşhur Davud Paşa; olgun siyaseti ve aldığı mükemmel önlemler sayesinde beldesini zarara uğramaktan kurtardı ve en sonunda kış mevsimi gelince İran ordusu da memleketine geri döndü.

Ancak bir sene sonra Abbas Mirza geri dönerek Osmanlı sınırlarına yeniden saldırmaya başladı. Toprakkale'yi geri almak için gelen Celal Paşa'nın ordusu ile karşılaştı ve yapılan savaşta Celal Paşa'nın ordusunu hezimete uğrattı. Fakat İran ordusu içinde yayılan bir hastalıktan dolayı Abbas Mirza; memleketine geri dönmek zorunda kaldı.

---

459 Van'ın güneyinde 12 saat mesafede ve Van'a bağlı olan Hakkari vilayetini sınırları içindedir.

460 *Cevdet Paşa Tarihi*, c. 11. 1301 tarihli İstanbul baskısında bu vakıalar; c. 12, s. 1-12 arasında geçmektedir. (Arapça'ya çeviren).

461 *İslam Ansiklopedisi*'nde, bu vakıaların, Hayderanlı ve Sipkanlı aşiretleri yüzünden olduğu anlatılmaktadır.

Özet olarak, böylece bir sene sonra Erzurum şehrinde barış anlaşması yapıldı,[462] buna göre iki ülke arasındaki sınırların; IV. Murad dönemindeki şekli ile kalması kararlaştırıldı. Fakat ufak nüanslar dışına da çıkıldı ve İran hükümeti Zehav bölgesini boşaltmadığı gibi, Süleymaniye'ye müdahale meselesi hakkında da ortak bir görüşe varılmadı.

Ancak bu barış anlaşmasından sonra h. 1246/m. 1830 yılında Osmanlı ve İran hükümetleri arasındaki savaş yeniden başladı. Fakat Rus ve İngiliz hükümetlerinin müdahalesiyle iki taraf arasında yapılan arabuluculuk sonucu savaş pek uzun sürmedi ve Erzurum'da yeniden barış anlaşması yapıldı. Bu anlaşma gereği anlaşmazlık bölgesi olan Zehav; Türkiye ile İran arasında iki kısma ayrıldı: Bir kısım İran idaresi altında kaldı, diğer kısmı ise Süleymaniye ile beraber Osmanlı devletinin sınırları içine dahil edildi.

Bu barıştan sonra h. 1264/m. 1848-h. 1268/m. 1852 yılları arasındaki zaman diliminde bu defa İran-Türkiye-İngiltere-Rusya dörtlüsünün hükümet temsilcilerinden oluşturulan bir karma komisyon; iki devlet arasındaki sınırları belirledi. Fakat Türklerin temsilcisi Derviş Paşa; İran'a ait sadece Kutur bölgesinin değil, Urmiye gölünün güneyine düşen tüm beldelerinin de Osmanlı devletine bırakılmasında ısrar edince yapılan görüşmelerde nihai bir karara varılamadı.

Binbaşı Major Soane *Mezopotamya ve Kürdistana Gizli Yolculuk* adlı kitabında Minorsky'nin de kendi görüşünü paylaştığı konuda s. 37 de şöyle diyor: "19. Yüzyılın olaylarından birçok olay ve hareket, bazı Kürt emirliklerince çok defalar vatan sevgisinin etkisiyle milli bağımsızlık elde etmek için gerçekleştirilmiştir."

Bu ayaklanmaların ayrıntılı özeti

Bu ayaklanmaların çoğunu Baban emirleri gerçekleştirmiştir. Mesela Baba Süleyman'ın oğlu Bekir Bey h. 1128/m. 1716 yılında Bağdat hükümetine karşı ayaklandı, fakat bir suikast sonucunda başarısızlığa uğradı. Daha sonra Halid Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa geldi ve büyük bir ordu ile Bağdat valisi Ebu Leyla'nın vefatından sonra Bağdat üzerine yürüdü. Ve Kifrê yakınlarında yapılan savaş, Bağdat'ı savunanlarla kendisi arasında sonuçsuz ve kanlı bir savaşa dönüştü; ancak galip gelmese de beldesini hayatı boyunca

462 *Cevdet Paşa Tarihi*, c. 12, s. 88. h. 1238/m. 1722 yılı.

bağımsız bir şekilde idare etti. Bu savaştan sonra Mahmud Paşa'nın oğlu Osman Paşa bu defa aynı yolu takip etti; ancak hedef ve gayesi oldukça geniş olmasına ve tüm girişim ve çabalarına rağmen bu adam arzuladığı hedefleri bir türlü yakalayamadı ve büyük güç potansiyelini bir türlü gerçekleştiremedi. Nitekim aynı doğrultuda Basra yöneticisi Mustafa Ağa ve Şeyh Süveyni ile bir anlaşma yaptı ve bu plana göre Basra ile Bağdat vilayetlerini istila edeceklerdi. Fakat Bağdat valisi Süleyman Paşa bu üçlü ittifakın farkına vardı ve hemen harekete geçerek h. 1203/m.1789 senesinde bu planlarını sonuçsuz bıraktı.

Babanlı Abdurrahman Paşa

Abdurrahman Paşa; Babanlı Mahmud Paşa'nın oğludur, h. 1201/m.1788 senesinde Baban Emirliğini ele geçirdi, olağanüstü zeki ve aklı başında biri idi. Bu zat; emirliğin idaresini altı defa ele geçirdi ve otoritesi yaklaşık 24 sene sürdü, siyasi istekleri ve milli hedefleri daima bağımsız ve büyük bir hükümet kurmaya odaklanmıştı. Onun için bu yolda çok mücadele verdi, öyle ki, Osmanlı hükümetine karşı birçok defa ayaklandı ve Bağdat kuvvetlerine karşı Baziyan geçidinde iki defa savaşa girdi ve aralarında çok kanlı bir savaş meydana geldi. Ancak kardeşi Halid Paşa'nın Bağdat valisi ile gizlice anlaşması yüzünden her iki girişiminde de hezimete uğradı. Daha sonra Bağdat valisi Abdullah Paşa döneminde üçüncü defa tekrar büyük bir ordu ile Osmanlı üzerine yürüyerek Kifrê civarlarında Bağdat kuvvetleri ile savaşa girdi ve aralarında çok kanlı bir savaş meydana geldi. Ancak savaş -tam da düşmanının hezimete uğraması ile sonuçlanmak üzereyken- şans eseri birden durum değişti ve tam bir başarısızlığa uğradı. Şayet kardeşi ve diğer akrabaları ile kendisi arasında ailevi ayrılıklar çıkmamış olsaydı, büyük bir ihtimalle bu adam, Bağdat kuvvetlerini yenecek ve hedefi; Irak'ta büyük bir hükümet kurma olan büyük planını gerçekleştirebilecekti.[463]

Revanduzlu Mehmed Paşa

Öte yandan Revanduz emiri Mehmed Paşa tarafından başka bir başkaldırı hareketi daha gerçekleşti. Takriben h. 1225/m.1810 yılında kurulan bu küçük Beylik, Oğuz Bey'den sonra idareyi teslim

463 *Tarih Süleymaniye.*

alan Mustafa Bey döneminde kargaşa ve tedirginlik travmaları yaşadı. Çünkü Mustafa Bey kendisi çok yaşlıydı, o yüzden Babanlılar; onun vilayetine göz dikmek suretiyle rahatını kaçırdılar. Beri taraftan Mustafa Bey'in Oğlu Mehmed Bey; otoriteyi babasının elinden alıp yönetimini ele geçirmeye çalıştı, fakat bir müddet sonra Babası h.1241/m. 1826 yılında vefat edince zaten meydan kendisine kaldı. Emir Mehmed, daha sonraları "Büyük Emir" lakabı ile meşhur oldu. Gerçekten bu emirin çok zeki, azimli, akl-ı selim sahibi ve güçlü bir tasarruf istidadına malik olması; kendisini hürmet edilen bir lider ve etkili, saygın bir emir konumuna taşıdı. İlk işi kendisine komşu olan Şirvan-Biradost gibi küçük aşiretleri kendisine bağlamak oldu ve bunu başardıktan sonra h. 1246/m.1830 yılında bağımsızlığını ilan ederek Xoşnaw ve Surçi beldelerini emirliğine kattı ve ardından, Herir valisi Babanlı kaçınca onun beldesini de istila etti. Bundan sonra büyük bir ordu ile Erbil üzerine yürüyerek şehri dar bir kuşatma altına aldı ve ele geçirdi. Daha sonra Köprü/Altınköprü beldesine doğru ilerledi ve burayı da istila etti. Bütün bunlardan sonra ele geçirilen bu beldelerin işlerini düzenlemeye girişerek hepsini güzel bir düzene soktu ve bu beldenin idaresini güvendiği adamlarına devretti. Daha sonra da Koye ve Raniye beldelerini Baban hükümetinden alarak memleketinin sınırlarını Aşağı Zap nehrine kadar genişletti.

İşte bütün bu gelişmeler sonucunda Bağdat valisi Ali Rıza Paşa, Büyük Mir Mehmed'in bu kuzeye olan ilerleyişine karşı güç kullanarak karşı çıkamayacağını anlayınca alttan almaya başladı ve istemeyerek de olsa kendisiyle iyi geçinmeye çalıştı ve sonunda da Büyük Mir Mehmed'e paşalık ünvanını vererek hükümetini resmen tanımak zorunda kaldı.

Daha sonra Mehmed Paşa h. 1247/m.1831 yılında Musul'un doğusunda yerleşik bulunan Yezidilerin üzerine yürüdü. Bunun sebebi ise, Yezidi taifesinin emiri; Balat'lı Ali Ağa'ya ihanet edip kendisini bir suikast sonucunda öldürmesi idi, Mehmed Paşa da bunu bahane ederek ona karşı saldırı gerçekleştirdi. Adı geçen Ali Ağa; Kuşi aşiretinin büyüklerindendi ve Molla Yahya olarak bilinen kardeşinin oğlu da Mizuri aşireti arasında ilmi ve erdemliliğiyle meşhur olmuştu. Molla Yahya, Mehmed Paşa'ya gelip amcasının kan bedelini istedi ve bu noktada direndi. Bunun üzerine Revanduz emiri; isteğine cevap vermek zorunda kalarak büyük bir ordu kurarak Büyük Zap'ı geçti ve Yezidilere karşı büyük bir saldırı düzen-

ledi. Girdiği savaşta Yezidilerden birçok kişiyi öldürerek büyük bir katliam gerçekleştirdi, geriye kalanlar da dört bir yana dağıldılar: Bir kısmı Cudi, Tur Abdin ve Sincar dağlarına sığındılar; bir kısım ise vadilerin derinliklerine ve dağların eteklerine çekildiler, başka bir kısım da Musul'a doğru kaçtı ve yöreye sığındı. Ancak Musul valisi; Revanduz Beyi'nin ordusundan korktuğu için sığınmacı Yezidilerin geçecekleri köprüyü tuttular, dolayısıyla Yezidiler şehre girmeyi başaramadan şehrin dışında kaldılar ve harekete geçen ordu; ilerledi, onları Koyuncuk tepesinde birkaç gün kuşatma altında tuttu ve sonuçta hepsini öldürüp yok etti. Bir yıl sonra da Mehmed Paşa, Ceziret İbn Ömer'e doğru hareket etti ve bu bölgeleri harabeye çevirdi. Daha sonra Eruh kalesinin üzerine yürüdü ve kale muhafızları ile arasında kanlı bir savaş meydana geldi. Sonra da Musul çevresinde bulunan Yezidilere dönerek orada da büyük katliamlar yaptı. Zaten güçsüzlüğünden, askerlerinin azlığından ve Mehmed Paşa'nın tehditlerinden ve gücünden dolay, Musul valisi; daima bir korku ve tedirginlik içinde yaşıyordu.

Bundan bir sene sonra Mehmed Paşa, Akra üzerine yürüdü ve birkaç günlük kuşatmadan sonra beldeyi ele geçirirken şehrin Valisi olan İsmail Paşa'yı da oradan kovdu, ardın da İmadiye emiri Said Paşa'nın idaresi altında bulunan Zibar'a doğru ilerledi. Burada Said Paşa ile savaşa girerek onu perişan etti ve bu bölgenin dışına sürdü ve yönetimini Musa Paşa'ya verdi. Halbuki Bahdi'nan emirleri ailesinden olan Musa Paşa[464] buraya sığınan bir mülteci idi ve Said Paşa'ya rakipti.

Mehmed Paşa, İmadiye ve Duhok'un işgalini gerçekleştirdikten sonra Zaho'yu da işgal etti ve adamları vasıtası ile bu beldelerdeki idari işleri güzel bir şekilde düzene sokmaya başladı, bu vesile ile benzeri görülmemiş ve duyulmamış bir şekilde bütün Behdinan bölgesinde tam bir huzur ve sükunet sağladı. Çünkü halk, yüce İslam dinine son derece bağlı, dürüst ve çok takva sahibi olan Emir Mehmed Paşa'nın öfkesinden korkuyordu, bu nedenle de kimse bu huzuru bozmaya cesaret edemiyordu. Mehmed Paşa; alimlerden fetva almadan kesinlikle önemli işleri uygulamaya koymaz ve amel

464 Binbaşı M. Longrigg: *"Irak'ın Son Dört Yüz Yılı"* adlı eserinde s. 286'de şöyle der: Muhammed Paşa, kardeşi Resul'u İmadiye'ye hükümdar yapmıştı. Halbuki *Musul Tarihi*'nin sahibi tayin edilen kişi Musa Paşa idi diyor. Fakat doğru olan ise bu ikinci görüştür. Çünkü Resul Bey ikinci defada buraya hükümdar olmuştu.

etmezdi. Merci kabul ettiği şeyler; Kur'an-ı Kerim ve Yüce Şeriat'ın hükümleri idi ve Binbaşı Longrigg'in dediği gibi, yönetimi en güzel yönetim şekillerinden bir idi. Çünkü o dönemde İslam dinine uygun bir adaletin sağlanması, barışın yayılması ve huzurun korunması bakımından onun bir benzeri yoktu. Aynı zamanda bunun tam aksine Bağdat valisi ve diğer komşu valilerin yönetimleri ise gerçekten haktan, kanundan ve adalet esaslarından yoksun idiler.

Bu gelişmelerden sonra Mehmed Paşa Zaho, Cezire ve Hasankeyf'i de ele geçirdi ve Bedirhan'lıları zor duruma düşürdü, onlarda bir tedirginlik ve endişenin her tarafı sarmasına neden oldu ve Mardin ile Nusaybin kalelerini işgal etmekle tehdit etti.

Mehmed Paşa, bu savaş ve çarpışmalardan döndükten sonra İmadiye ahalisinin; kendisinin atamış olduğu Vali Musa Paşa'ya karşı ayaklandığını ve Musa Paşa'yı şehirden sürgün ettiklerini, yerine ise Mehmed Said Paşa'yı tekrar geri getirdiklerini gördü. Bu yüzden Paşa, hemen harekete geçerek Musul taraflarına doğru büyük bir ordu eşliğinde ilerledi, bu durum, belde halkı arasında kötü bir şekilde korku ve paniğe sebep oldu. Fakat Paşa Musul'a müdahale etmeyip İmadiye tarafına doğru yöneldi ve üç aylık bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. Bu nedenle Büyük Paşa, buranın valisi olan Said Paşa'yı teslim aldı ve hıncını, intikamını halktan çıkarmaya çalışarak birçok insanı öldürdü. Ardından da kardeşi Resul Bey'i İmadiye'ye vali olarak atayıp bölgeyi Revanduz'a bağladı. Bu esnada Musul valisi Mehmed Paşa, Büyük Paşa'nın yokluğunu fırsat bilerek emirliğini ortadan kaldırmak için harekete geçti. Büyük Paşa'nın vekili Reşid Paşa da emirliğin merkezini terk ederek dağların eteklerine sığınmak zorunda kaldı. Ancak yine de Musul valisi bir şey yapmadı ve geri çekilmek zorunda kaldı.

Bu dönemde Osmanlı hükümeti; Sivas valisi eski sadrazam Reşid Paşa'yı[465] bu bölgelerde huzuru sağlaması için görevlendirdi ve Musul mutasarrıfı ile Bağdat valisine ferman göndererek kendilerinden; bu sadrazamın emrine girmelerini ve gerekli her çeşit

---

[465] Bu zat, Gürcü asıllı, Doğu başkomutanı ve h. 1248/m.1832 senesinde Konya'da İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu ile karşılaştığı zaman Türk ordusunun komutanı Reşit Muhammed Paşa'dır. Bu savaşta esir düşmüş, fakat daha sonra serbest bırakılmıştı; ardından da h. 1255/m.1839 senesinde adı geçen iki ordu arasında Nizip'te cereyan eden savaştan önce h. 1252/m.1836 senesinde Diyarbekir'de vefat etti. (Arapça'ya çeviren).

yardımda bulunmalarını istedi. Bunun üzerine Reşid Paşa bu bölgeye gelerek yorucu olan bu iş için gerekli hazırlıkları yaptı ve askerleri toplamaya başladı. Mehmed Paşa ise bu gelişmeler karşısında kendi merkezine çekildi ve durumu yakından takip edip beklemeye başladı. Bu esnada Reşid Paşa'nın ordusu Zaho ve Cezire yolu ile Musul'a ulaştı ve orada İnce Bayraktaroğlu'nun ordusu ile birleşerek ikisi birlikte Revanduz'a yürüdüler, bu arada Herir ovasına ulaşan Bağdat ordusu ile birleştiler. Ancak Kör Muhammed Paşa, Ali Bey Geçidi'ni tutmuştu, dolayısıyla bu durumda geçidin aşılması oldukça zordu. Bu nedenle Reşid Paşa; Mehmed Paşa'ya haber göndererek barış önermek zorunda kaldı ve bağlılığını bildirip teslimiyetini sunması[466] halinde kendisinin bağışlanıp tekrar yönetimin başına dönebileceğini bildirdi ve bu noktada kendisine sağlam güvenceler verdi. Reşid Paşa'nın vermiş olduğu söz ve güvencelere itimat eden Mehmed Paşa; kan dökülmemesi için Osmanlı karargahına giderek bağlılığını sundu. Bu jeste karşı Reşid Paşa da onu alıp saygın bir kişi olarak İstanbul'a gönderdi. Gerçekten de kendisinin bağışlanması sağlandı ve memleketine geri dönmesi için de kendisine gerekli izin verildi. Fakat ne yazık ki kader başka türlü cereyan etti: Tam bu esnada Reşid Paşa vefat etti, dolayısıyla Mehmed Paşa hakkında hiç bir şey uygulanmadı. Öte yandan Reşid Paşa'nın rakibi ve Mehmed Paşa'nın azılı düşmanı olan Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın; İstanbul'a gizli olarak gönderdiği bir haberde, Mehmed Paşa'nın Revanduz'a geri dönmesine izin verilmesi durumunda hem idari işlerin, hem de barış ve huzurun bu bölgelerde zor ve imkansız hale geleceği şeklinde bilgi vardı ve bu nedenle İstanbul hükümeti Mehmed Paşa hakkında idam fermanı çıkarmak zorunda kaldı. Mehmed Paşa'nın İstanbul'u terk etmesinin hemen akabinde bu ferman gizlice Sivas valisine gönderildi ve

466 Diğer bir rivayete göre, Cuma günü Kürdistan/Revanduz'un meşhur alimlerinde biri Cuma hutbesinde Müslümanların halifenin ordusuna karşı savaşmanın ve buna iştirak etmenin şer'i olmadığını anlattı ve bu hutbe Mehmed Paşa'nın ordusunda etki yarattı Nihayet Mehmet Paşa, Osmanlı ordusuna gidip halifeye itaatini sundu. Zira inancının manevi gücü onu savaşmaktan alıkoydu. Esad Efendi Haylani, Hacı Ömer Efendizade'nin hatıratından nakledilen bir "elyazması hutbesi"nde şöyle bir bilgi var: Hattî Efendi denilen bu ailenin dedesi muhterem bir kişi idi ve Mehmed Paşa'ya yakındı. Bundan dolayı ona teslim olup itaat etmesini söyledi. Gerçekten de fiilen ikisi gece saat altıda Paşa'ya gidip boyun eğdiklerini gösterdiler.

ferman Sivas valisinin eline ulaştığı sırada Mehmed Paşa da oraya yeni varmıştı ve idam cezası hemen orada yerine getirildi.[467]

Mehmed Paşa devri sona erdikten hemen sonra, kurmuş olduğu emirlik de yavaş yavaş Türk idarecilerinin eline geçti ve sonunda Revanduz Emirliği tamamen ortadan kalktı. Artık şehir; bir felaketin ve talihsizliğin kurbanı olduğu gibi, bağımsızlığın özlemini çeken ve bu hükümetin kurulmasında azimli bir şekilde yanmakta olan bu hasret ateşi en sonunda sönmüş oldu. Öyle ki büyük emir; bu "hükümeti kurma" hasretini dört sene gibi kısa bir zaman zarfında gidermişti. Yani gelişen bütün olaylardan çıkan sonuç şudur: Çok cesur ve atılgan bir kahraman olan bu emir; şeriatın gereklerini gözettiği kadar, genel işlerinde de siyasi yönden bir takım gözlemlerde bulunup gerekli itinayı göstermiş olsaydı şüphesiz, güçlü, bağımsız bir hükümetin kurulması için gösterdiği tüm çaba ve girişimlerinde başarılı olabilirdi.

Behdinanlı İsmail Paşa Hareketi

Mehmed Paşa'nın kardeşi Resul Bey'den sonra İmadiye ve çevresindeki beldelere İsmail Paşa hakim oldu ve bölgeyi bağımsız olarak idare etmeye başladı. Ancak bir süre sonra Musul hükümdarı Aynacı Bayraktar Mehmed Paşa h. 1351/m.1835 senesinde büyük bir ordu ile İmadiye üzerine yürüyerek beldeyi uzun bir süre kuşatma altına aldıktan sonra işgal etti. Bunun üzerine İsmail Paşa orada bulunan muhafızları ile beraber kaçarak İmadiye'nin kuzeydoğusuna düşen Nirva kalesine sığındı.

Musul hükümdarı ise, işgal ettiği kalede askeri ve idari makamlara atamaları gerçekleştirdikten sonra beldedeki tüm işleri düzene soktu ve ardından Musul'a geri döndü. Dönüş yolunda Şeyhani lider ve reislerini Ker Arap Mehmed köyünde toplayarak hepsini yok etti. Fakat öte yandan bir müddet sonra İsmail Paşa da büyük bir ordu toplamayı başardı ve bu ordu ile Musul'a doğru yola koyuldu ve Mehmed Paşa'ya bir mektup göndererek İmadiye'yi kendisine geri vermesini istediyse de Musul mutasarrıfı bu isteğine itibar etmedi. Bu gelişmeden sonra İsmail Paşa Cezire'ye doğru yönelerek bir müddet orada kaldı ve bu esnada İmadiye lider ve ileri gelenleri ile bağ-

467 Diğer bir rivayete göre ise Mehmet Paşa deniz yolu ile Trabzon'a gelir, fakat yakalanır ve idam kararı orada infaz edilir. (Yazar).
Türkçe olan *Osmanlı Sicilleri*'ne göre Mehmet Paşa h. 1252 yılında azl edilmiş ve aynı yıl ölmüş. (Arapça'ya çeviren).

lantı kurdu ve bir süre sonra İmadiye'ye yürüdü ve şehre barışçı yoldan girmeyi başardı. Bu haber Musul mutasarrıfına ulaştığında o da ordusunu toplayıp harekete geçti ve İmadiye'ye doğru ilerledi. Burada, İsmail Paşa'nın ordusu ile Ayn Tusa köyü yakınlarında karşılaştı ve yapılan şiddetli çatışmanın sonucunda savaş, İmadiye ordusunun dağılıp hezimete uğraması -daha doğrusu çeşitli hileler- ile son buldu. Ardından, Musul ordusu toplandı ve dağ yoluyla ovalara yöneldi ve bu ordu; geçtiği her yerde katliam, yağmalama ve gasp olaylarını gerçekleştirdi, özellikle Kuş köyünde bu tür olaylar fazlasıyla yapılıyordu. Onların burayı terketmesi ve ovalara doğru ilerlemeleri üzerine İsmail Paşa da tekrar İmadiye'ye geri döndü.

Rewanduz'lu Mehmed Paşa'nın teslim olmasından sonra Mehmed Reşid Paşa, İmadiye üzerine harekete geçerek şehri bir müddet kuşatma altına aldı ve sonunda kaleyi teslim almayı başardığı gibi, İsmail Paşa'yı yakaladı ve onu Bağdat'a göndererek hapse attırdı; böylece Behdinan'lı bu emirin de dönemi sona erdi. Bu manevra ile Osmanlı devleti; bir birinden kopuk olan bu bağımsızlık hareketlerinden teker teker kurtulmayı başardı. Halbuki bu beylerin tümünün; elbirliğiyle kendi çıkarlarını savunmak ve hepsinin müşterek menfaatini kollamak için ortak bir akıl ve cephe kurmaları, akıl ve hikmet gereğiydi.

İşte İmadiye'nin de düşmesinden sonra Türkler, Duhok ve Akra gibi diğer bağımsız kaleleri de yavaş yavaş işgal etmeye başladılar ve atalarından kendilerine miras kalmış olan bu kalelerin valilerini; Musul ve Bağdat'ta zorunlu ikamete mecbur ettiler. Böylece Türk İdaresi, Behdinan ve Soran Beyliklerinde de hakim oldu.

Ancak bir istisna olarak bu dönemde bir tek Baban Emirliği varlığını ve bağımsızlığını koruyabilmişti; fakat ne yazık ki onların da Beyleri arasında baş gösteren iğrenç rekabet ve ayrılıklar, bu emirliğin de sonunun yaklaşmasına neden olmuştu.

Babanlı Ahmet Paşa Hareketi

Bu hareket hakkında yeterli ve ayrıntılı bilgiler elde edemedik; ancak bununla beraber Major Soane şöyle bir bilgi vermektedir: "Ahmed Paşa'nın Türklere karşı başkaldırmaya niyeti vardı ve bu nedenle en modern silahlarla donatılmış savaşçı askerlerden bir birlik oluşturdu. Bu birlik dört taburdan oluşmaktaydı ve her bir tabur bin savaşçıdan meydana geliyordu, aynı zamanda bu birlikler çok güçlü toplarla güçlendirilmişti. İşte bundan sonra Bağdat

hükümetine karşı hoşnutsuzluğunu dile getirdi ve Koysancak beldesine doğru ilerleyerek başkaldırdığını ilan etti. Bununla beraber hedeflediği amaçlarını gerçekleştiremeyip başarısızlığa uğradı. Çünkü genel gelişimlerin seyrinden anlaşıldığı kadarıyla, uygulanması için üstlendiği bu önemli hareketin başarısızlığa uğramasındaki tek neden; bir taraftan amcası Mahmud Paşa'nın, Acemlerin ordusu ile ittifak edip Süleymaniye'ye saldırması ve sonuçta şehri istila etmiş olması; diğer yandan da kardeşi Abdullah Paşa'nın Bağdat valisi Necip Paşa ile ittifak oluşturması idi.

Bedirhan Paşa Hareketi [468]

Bu emir; daha on sekiz yaşında, hayatının baharında iken Cizira Botan denilen bugünkü (Türkiye'deki) Cizre kentini ve hükümetini h. 1227/m.1812 yılında ele geçirdi ve bir taraftan emirliği içerisindeki Türklerin tuzak ve oyunlarının kökünü kazımak için çok hızlı gayrete geldi; diğer yandan da Türklerin boyunduruğu altında bulunan Kürt beldelerinin tümünü kurtarmak için sebep ve vesilelerin arayışına koyularak hazırlığını yapmaya başladı. Bu Kürt emir; diğer Kürt liderlerin birliktelikleri sayesinde bu beldelerin özgürlüklerini ve bağımsızlıklarını sağlamaya ve aralarında kuvvetli bir kardeşlik bağını oluşturmaya çalıştığı gibi, beri taraftan Van, Hakkari ve Muş beldelerinin Kürt aşiret liderleri ile meşhur bazı şeyh ve mürşitler de bu çok önemli işte kendisi ile ittifak içinde idiler.

İşte bu plan çerçevesinde Emir Bedirhan hazırlık yapmak için harekete geçti: İlk olarak Cizre şehrinde tüfek ve cephane imalatı için bir imalathane kurdu. Daha sonra imkan dahilinde olan diğer önemli projeleri geliştirip uygulamaya başladı.

Ancak aynı dönemde emirin beldelerinden sayılan Botan bölgesindeki Nasturiler; emirin hükümetine karşı isyan bayrağı açtılar ve öteden beri verdikleri "emirlik vergisi"ni ödemeyi reddettiler. Bunun üzerine emir hem onlara gözdağı vermek hem de boyunduruğu altına almak için yaklaşık bin savaşçıdan oluşan büyük bir birliği harekete geçirmek zorunda kaldı.[469] Ancak emirin bu hare-

468 Dr. Blech Şerkoh'un "*el-Kadiye el-Kurdiye*" kitabından. Kahire 1930 baskısı.

469 Konu ile alakalı olarak Major Saone şöyle diyor: Nasturileri, emire karşı harekete geçiren, sonra da emirin, savaşa karar vermesi ve onlardan intikam alması tamamen Türklerin kışkırtmaları sonucu olmuştur. Böylece Nasturileri ortadan kaldırma planları güdüyorlardı. Çünkü o güne dek Kürtler; hiçbir zaman Hıristiyanlara karşı kötü davranmadılar, hatta Nasturilerin çoğuyla ittifak halinde idiler. *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli bir Seyahat*, s. 156.

keti; Osmanlı hükümetini tedirgin etmeye başladı. Buna karşılık Osmanlı da şöyle bir karşı atağa geçti: Kürt kuvvetlerini birleştirmek ve ulusal birlikteliklerini sağlamak için sarf ettiği çabadan vazgeçmesi için Bedirhan Paşa'ya Osmanlı hükümeti tarafından gönderilen elçiler vasıtasıyla kendisine vaat ve tehditte bulunuldu ve bu aşamada durumlar değişti. Daha önce zikrettiğimiz gibi Nasturilere verilen gözdağı; hem Avrupa'nın, Bab-ı Ali'nin üzerinde baskı kurmasına hem de siyasi olarak müdahalesine yol açtı. Bab-ı Ali de bunu fırsat bildi ve Bedirhan Paşa'nın güçlü emirliğini ortadan kaldırmaya karar verdi, bunun için Anadolu Müşiri olan Hafız Paşa'ya fermanlar gönderilerek Bedirhan Paşa'nın İstanbul'a getirilmesi için kendisinden çaba göstermesi istendi ve Hafız Paşa[470] hemen harekete geçerek bu durumu emire arz etmek için kendisine elçiler gönderdi. Fakat Paşa'nın bu önemli görevinde başarı sağlayamaması üzerine Osmanlı hükümeti emiri kendi boyunduruğu altına almak için büyük bir askeri saldırı düzenledi. Fakat Emir Bedirhan, bu saldıran birlikleri dağıtarak kötü bir şekilde hezimete uğratmayı başardığı gibi, tereddütsüz ve korkusuz bir şekilde bağımsızlığını ilan ederek[471] başka bir adım daha attı ve h. 1258/m. 1842 senesinde kendi adına para bastırdı ve otoritesini Musul-Rewanduz-Sablah-Van bölgelerinin sınırlarına kadar genişletti, Siverek, Viranşehir, Siirt ve Sincar kalelerini de ele geçirdi ve hakimiyetini Diyarbekir kalesine kadar yaydı; ardından, kendisine karşı patlak veren fitneyi bastırdıktan sonra da Şino ve Urmiye beldelerini ele geçirmeyi başardı.

Öte yandan bu gelişmeler üzerine Osmanlı hükümeti; Osman Paşa komutasında büyük bir ordu kurarak Emir Bedirhan'ın üzerine gönderdi ve iki ordu Urmiye yakınlarında karşılaştı. Bu kritik ortamda büyük Emirin hem akrabası, hem de Kürt ordusunun sol kanadının komutanı olan Emir İzzeddin Şêr, adamları ile beraber silahlı olarak Türk ordusuna katıldı ve bu sayede Emirliğin merkezi olan Cizre'nin işgal edilmesine sebep oldu. Bu haber Emir Bedir-

---

470 Bu zat, daha sonra Mısır valiliği yapan ve h. 1255/m. 1839 senesinde Nizip'te cereyan eden savaşta Mısır ordusunun komutanı olan İbrahim Paşa'yla savaşan Türk ordusunun komutanı olan Çerkez Hafız Mehmet Paşa'dır. (Arapça'ya çeviren).

471 *Irak'ın Son Dört Yüz Yılı* kitabına göre, Bedirhan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarih h. 1263/m. 1847 senesinde olmuştur. Şayet bu tarih doğru ise, o zaman bu emirin ilk tahta çıkış tarihinin 1227/m. 1812 senesinde olduğu saptaması yanlıştır.

han'a ulaşınca ordusunun bir kısmını bahsedilen Osman Paşa'nın ordusu önünde konuşlandırdı, kendisi de ordusundan bir birlikle beraber Cezire'ye doğru ilerledi ve orayı işgal eden Türk ordusu ile İzzeddin Şêr'in askerleri ile savaşa girdi. Aralarında meydana gelen şiddetli çarpışmalardan sonra beyliğinin merkezi olan Cezire'yi geri almayı başardı.

Özet olarak: İzzeddin Şêr'in bu hıyanetinden dolayı en sonunda Emir Bedirhan'ın ordusu; Osman Paşa'nın ordusunun önünde bozguna uğradı ve Emir, Cezire şehrini boşaltıp Eruh kalesine sığınmaya mecbur oldu. Ancak Osmanlı ile İzzeddin Şêr'in orduları bu kaleyi sekiz ay boyunca kuşatma altında tuttu ve kalede mahsur kalan, erzakları tükenen Bedirhan; beraberindeki muhafızlarla birlikte kaleden çıkmak zorunda kaldı. Her nekadar savaşta kendilerini kuşatan saflara karşı kahramanca meydan okuduysa da sonunda ordusu kötü bir şekilde yenilgiye uğradı, kendisi ve iki oğlu tutuklanarak h. 1263/m. 1848 senesinde topluca İstanbul'a gönderildiler. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı hükümeti, bu kanlı savaşta kazandığı zaferin anısına komutanlara dağıtılmak üzere "Kürdistan Savaşı Madalyası" gönderdi.[472]

Emir Bedirhan'dan Sonraki Bedirhanlı İhtilalleri

1- Hicri 1294/m. 1877 senesinde patlak veren Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı hükümeti, zikredilen Emir Bedirhan ailesinin komutasında bulunan Kürdistan'daki gönüllü mücahitlerden büyük birlikler oluşturmaya girişti. Ancak Bedirhan oğullarından Osman Paşa ile Hüseyin Kenan Paşa bu fırsattan yaralanarak babaları Emir Bedirhan'ın başarısızlığa uğrayıp gerçekleştiremediği amacını gerçekleştirmek için, gizli bir şekilde topluca Kürdistan'a gitme noktasında bazı lider ve subaylarla anlaştılar.

Bu iki Emir; amaçlarını gerçekleştirmek için h.1297/m. 1879 senesinde Kürdistan'a doğru yola çıktılar ve Cezire'ye girmeyi başararak baba mirası olan bağımsız Beyliklerini orada ilan ettiler.

---

472 Bu savaşların hatırası olarak bu madalyanın verildiğini teyit eden delillerden birsi de h. *1322 Osmanlı Devleti Salnamesi,* sayfa 40'tan alınan şu bilgidir: Kürdistan Madalyası h. 1263/m. 1827 senesinde karara bağlandı. Ancak bu, *İslam Ansiklopedisi*'nde nakledilen gelecek dipnottaki "Bu Madalya, h. 1281/m. 1864 senesinde meydana gelen İzzeddin Şêr başkaldırısı için bir hatıra idi" sözü ile çelişmekte. (Arapça'ya çeviren).

Bunun için Osmanlı hükümeti birçok defa üzerlerine ordu gönderdi ise de, her defasında başarısızlığa uğradı. Onlar ise, nüfuzlarını artırarak otoritelerini Çolemêrg-Zaho-İmadiye-Mardin-Midyat ve Nusaybin bölgelerine kadar genişlettiler. Bu olaylardan sonra büyük kardeşleri Osman Paşa'ya taç giydirildi ve emir olarak atandığı; tüm beldelere resmen bildirildi, adına minberlerde hutbe okutulmaya başlandı.

Kuşkusuz, Osmanlı ordularının teker teker birbiri ardınca hezimete uğraması, ancak buna mukabil Emir Osman Paşa'nın otoritesinin ve nüfuzunun Kürdistan'da yayılması; II. Abdülhamid Han'ın Kürtlere ve Kürdistan'a yönelik siyasetini değiştirmesine yol açtı, özellikle Bedirhan ailesine ayrı bir siyaset uyguladı. İlk olarak bu kudretli hükümet; bu aile üyelerinden tutuklu olanların tümünü serbest bıraktı. Emir Osman'a özel bir elçi göndererek kendisine barış önerdi ve Müslüman kanının dökülmemesi için barışçı yollardan Kürtlerin isteklerini yerine getirmeye hazır olduğunu bildirdi. Bu teklif karşısında Osman Paşa ile kardeşi Emir Hüseyin, İstanbul'da ikamet eden Bedirhan'lı akrabalarının bu teklife destek vermelerinin etkisi altında kalarak olayın dış görünüşüne ve yapılan vaatlere aldandılar. Onun için bu iki Emir; Türk elçileri ile bir müddet süren siyasi görüşmelere girdiler. Bu aşamada Türkler; Kürtlerin isteklerini hüsnü-kabul ile karşılayıp kendilerine birçok kolaylıklar sağlamaya başladılar ve iç işlerinde Kürdistan'a çok önemli ayrıcalıklarda bulunduklarını açıkça gösterdiler. Fakat işin aslında Emir Osman Paşa ile kardeşi Emir Hüseyin'e yapılan bir hileden ibaretti. Böylece meydanlarda kendilerini korumak için aldıkları tedbir ve önlemlerde gevşeme oldu ve görüşmelere yönelmeleri noktasında Osmanlılara güvendiler. Ancak bu tuzak ve manevrayı fırsata dönüştüren Türkler; her ikisini de aniden tutukladılar ve korumalar eşliğinde onları İstanbul'a göndererek hapishaneye attılar; ancak uzun bir süre sonra onları serbest bıraktılar, fakat "İstanbul'da ikamet etme ve dışına çıkmama" şartını koştular.

2- Hicri 1306/m. 1889 senesinde büyük Bedirhan'ın oğullarından Mithat Bey ile Emir Ali Bey İstanbul'a gitmek için beraberce yola çıktılar. Yolda fırsattan istifade edip Trabzon'a doğru yöneldiler ve burada Kürdistan taraflarındaki Kürt lider ve reisleri ile haberleşmeye başladılar. Bunun sonunda "Silahlı bir Kürt" kuvvetinin; Trabzon şehrine yakın bulunan, Cevizlik denen yerde hazır

bulundurulmaları ve bu iki emirle bir araya gelmeleri noktasında görüş birliğine vardılar. Gerçekten de üzerinde ittifak ettikleri kuvvet; gösterilen yere gelip hazır halde bekledi ve emirler, Trabzon'da saklandıkları yerden çıkarak bu kuvvetle birleştiler. Ne var ki bu hareketin hedeflediği işin haberleri; her türlü ihtimal ve sürprizlere hazır olan Osmanlı hükümetinin kulağına gitti. Onun için o yörede bulunan büyük Türk kuvvetleri; emirlerin Kürdistan'a ulaşmalarını engellemek için yollarını kestiler, böylece bu emirler ve kendileri için özel olarak gönderilen küçük kuvvet, Bayburt beldesinin güneyinde iki Türk kuvveti arasında kaldı ve aralarında çok kanlı bir savaş meydana geldi. Sonuçta savaş; bu iki Emirle birlikte olan küçük Kürt kuvvetin hezimete uğraması ile son buldu ve emirler kaçıp Ergani ile Maden dağlarına sığınmak zorunda kaldılar. Ancak Türk kuvvetleri bu dağ ve tepelere sığınan emirlerin peşine düştü ve aralarında çok sert çatışmalar meydana geldiyse de sonunda hükümete teslim olmak zorunda kaldılar.

Botanlı İzzeddin Şîr[473] Hareketi

Bu zat; Botan/Bohtan bölgesinin emiriydi, aynı zamanda Bedirhan'ın da rakibiydi ve Bedirhan; bunun ihanetine kurban giderek bağımsız otoritesini kaybetmişti. İşte tam Osmanlı hükümeti Emir Bedirhan'ın ayaklanmasını bastırdıktan sonra asker ve savaşçılarını Orta Kürdistan'dan çekmişken bu defa Emir İzzeddin Şêr de h. 1269/m. 1853 yılındaki Kırım Savaşından birkaç yıl sonra Osmanlı hükümetine başkaldırdı ve Botan bölgesindeki işlerinde uzun bir süre bağımsız olarak varlığını sürdürdü. Ancak Osmanlı hükümeti onu boyunduruğu altına almak için üzerine bir ordu gönderdiyse de Emir İzzeddin Şêr bu orduyu hezimete uğrattı ve o nedenle Osmanlı hükümeti bu defa başka büyük bir hamleye girişmek zorunda kaldı. Nitekim aralarında çıkan kanlı savaşlar; nihayet h.1281/m. 1864 yılında isyan ateşinin sönmesini ve ayaklanmaların sona ermesini başardı.[474]

---

473 Şayet bu İzzeddin Şêr, Emir Bedirhan'ın yakınlarından ise, o zaman *İslam Ansiklopedisi*'nin, Kürt Sorunu ile ilgili olarak adını verdiği Blech Şirkuh hakkındaki ifadesi ile ters düşmektedir.

474 *İslam Ansiklopedisi*, "Kürdistan Madalyası"nın bu başarıdan dolayı verildiğini söyler.

Şeyh Ubeydullah[475] **Hareketi**

Hicri 1294-95/m. 1877-78 yılındaki Osmanlı-Rus savaşından sonra Şemdinan bölgesinde başka bir Kürt ihtilalinin alevleri yükselmeye başlıyordu. Bu ihtilalin ateşini yakıp öncülüğünü yapan çok meşhur olan Nakşibendi Şeyhi merhum Ubeydullah olmuştur. Ancak bu hareket geçmişteki meşhur Kürt hareketleri gibi olmamıştır; bilakis başlangıç ve amaç itibariyle İran devletindeki Safevi hanedanlığının kurucusu olan Şah İsmail'in hareketine tam bir benzerlik arz etmiştir.

İşte o benzerlikler

a- Bu hareket; Şah İsmail'in hareketi gibi olup, etkinliğini ve gücünü mezhep ayrılığından ve dini anlaşmazlıklardan almaktaydı.

b-Her iki harekette de lider ve yardımcılar; kendisine tabi olan fakih ve dervişlerden oluşmaktaydı.

c-Her iki liderin de amacı bağımsız bir devlet kurmaktı.

d-Birinci harekette en büyük etken Şah İsmail'in zekası ile benzerine az rastlanan cüretkarlığı ön planda iken, ikinci harekette ise Şeyh Ubeydullah'ın üstün meziyetleri ön plana çıkmıştır. Başarıya ulaşma noktasında şans Şeyh Ubeydullah'a gülmüş olsaydı ve Şah İsmail'in üstün dehası ile eşsiz cesareti gibi vasıfları kendisinde de mevcut olsaydı; tartışmasız, Şah İsmail hareketi amacına ulaştığı

---

475 Kadim Şemdinan ailesinin nesebi Abbasi Devletindeki bir emire dayanır. Bu beyliğin ilk kurucusunun adı Şeyh Şemseddin idi ve ondan dolayı Kürtler buna, -dillerindeki isim kısaltmaları sonucu- "Şemdini-Şemdinan" demişlerdir. Daha sonraki dönemlerde bu Şemdinan Emirliği ortadan kalkınca onun yerine Nehri şehrinin eşraf ve Beyleri idareyi ele geçirdi, aynı zamanda bu eski ailenin bir üyesi olan Şeyh Abdülaziz, Akra'da ikamet ediyordu. Hatta bu zatın Şeyh Abdülkadir Geylani'nin torunu olduğu söylenir. Bir süre sonra da bu Abdülaziz'in oğlu Şeyh Ebubekir, Şemdinan şehrine gidip bu eski ailenin asıl yeri olan Istovnê köyüne yerleşti ve adı geçen şeyhin torunlarından Şeyh Haydar adındaki zatla bazı müritleri bu köyde belli bir süre kaldılar. Ancak meşhur Mela Hacici döneminde bu eski ailenin torunları; Hemarev yöresine göç ettiler ve Seyid Ahmed ile Seyid Abdullah adında iki oğlu olan Mela Salih dönemine kadar burada kaldılar. Aynı zamanda adı geçen bu Seyid Abdullah, Şeyh Halit'i halife seçilip Nakşi tarikatına intisap edince kendisi, çocukları ve torunları hep beraber Nehrê beldesinde ikamet ettiler. İşte bu ailenin –Kürdistan'daki eski aileler gibi- nüfuzu tamamen dini idi. Ama daha sonra dünyevi olarak da otoriteleri güçlendi ve daha önce adı geçen Şeyh Ubeydullah döneminde bu otoriteleri doruğa çıktı. *İslam Ansiklopedisi*, 4/306.

gibi kendisi de hareketinde başarılı olup amacına ulaşabilirdi, ama olmadı.

Şeyh Ubeydullah'ın hareketi; Osmanlı devletinin çok zayıfladığı ve çözüldüğü h. 1297/m. 1880 yılında başladı. Dolayısıyla Osmanlı Cizreli Emir Bedirhan ile Revanduz'lu Muhammed Şah'ın hareketlerinde olduğu gibi ilk etapta bu harekete karşı büyük bir askeri kuvvetle karşılık vermedi.[476] Bu durum, başkaldırının geniş kapsamlı olmasına ve nüfuzunun büyük bölgelere yayılmasına vesile oldu. Çünkü Şemdinan bölgesinin ahalisi Şeyhin en ihlaslı müritlerinden oluşuyordu ve halkın sevgisini kazanan Şeyh için tüm halk; varını yoğunu onun yoluna adamaya hazırdı. Nitekim bu bölge sakinlerinin göstermiş oldukları cesaret, tarihin derinliklerindeki Nayri topluluğu olarak bilinen geçmişteki atalarının göstermiş oldukları kahramanlık ve cesaretten geri kalmamıştır. Onun için tehlikeli ve korkunç riskleri alma noktasında Şeyh'ten sadır olan tek bir işaretin kendilerine yeterli gelmekte olduğunu söylemek, hiçbir zaman abartı sayılmaz. Böylece bu müritler ve yandaşları harekete geçerek yıldırım hızıyla coşkun seller gibi Urmiye ve Mukri-Sablah-Savçbulak beldeleri üzerine saldırıya geçtiler, Mukri beldesini kolaylıkla ele geçirdiler. Zaten bu yörenin halkı; Şeyhin sevgisine karşı kendinden geçmiş ve ona inanmış olan Sünni Kürtlerden oluşuyordu. Bu nedenle bölge halkı Şeyhe destek vermek için varını yoğunu harcadılar ve Şia düşüncesine karşı ilan edilen cihada kendisi ile beraber katıldılar. Aynı şekilde Merağe beldesinde de intikam ve nefret ruhu Sünni ile Şiiler arasında yayılmaya başladı ve aralarında toplu katliamlar oldu. Her iki taraftan da birçok insan öldürüldü, her iki taraf da insan ve mal kaybı olarak birçok zarara uğradı. Özellikle Şiiler daha çok zarara uğradı, hatta Başkent Tebriz bile Şeyhin kuvvetleri tarafından tehdit edilmeye başlandı.

Öte yandan Rus (Moskova) hükümeti; Şeyhin ilerleyen ve kargaşa çıkaran kuvvetlerini engellemek için askerlerinden oluşan bir kuvveti sınırlara sevk ettiği gibi, aynı şekilde İran hükümeti de Maku Türkmenlerinden oluşan büyük bir süvari birliğini Şeyhe karşı harekete geçirdi. Ayrıca İran; diğer büyük bir kuvveti de Şey-

476 Dr. Blech Şirkuh, *el-Kadiye el-Kurdiye* (s. 48) adlı kitapçığında şöyle diyor: Şeyh Ubeydullah, bütün Kürdistan için Osmanlı idaresi altında özerk bir yönetim istiyordu.

hin müritlerinden oluşan kuvvetin direncini kırmak ve hareketini kontrol altına almak için hızlı bir şekilde devreye soktu. Bu planlarını gerçekleştirmek için İran, Osmanlı hükümetinden İran kuvvetleri ile işbirliği yapmasını ve kendisinin de sınıra kuvvet göndermesini istedi. Özet olarak: Şeyhin kuvvetleri kısa bir süre sonra üç taraftan kuşatıldı ve hayli uzun süren bu dönemde çok kanlı savaşlar meydana geldi. Fakat en sonunda Şeyh, taraftarları ve samimi dostları ile beraber bozguna uğradı ve geldiği bölgesi olan Şemdinan'a geri dönmek zorunda kaldı ve ardından Osmanlı hükümetine teslim oldu. Hükümet de derhal onu İstanbul'a gönderdi ve bir müddet orada kaldı. Ancak Şeyh Ubeydullah; hiçbir zaman fikrinden vazgeçmedi ve amacını gerçekleştirme gayesi ile fırsat kollamaya başladı. Nitekim bu mecburi ikamet üzerinden çok geçmeden çok uygun bir fırsat yakalayarak İstanbul'dan kaçtı ve Kafkaslar üzerinden Şemdinan'a vardı. Ne var ki, Osmanlı hükümeti Şeyhin üzerine askeri bir saldırı düzenleyerek h. 1300/m. 1883 yılında kendisini hem teslim olmaya hem de boyun eğmeye mecbur bıraktı. Bu defa üzerinden çok zaman geçmeden Şeyh Ubeydullah; Hicaz'a gitti ve Taif[477] şehrinde vefat etti.

Bu bölüm hakkında genel olarak şunu söylemek mümkün: Açıkladığımız bu hareketler ve ihtilaller ile beraber Canpolatoğlu (5. bölüm, 2. madde); Bıradost'lu Emirhan başkaldırısı; Timur Paşa ve Torunları başkaldırısı (6. bölüm, 3. madde) ve Milli İbrahim Paşa'nın en son gerçekleştirmiş olduğu başkaldırı ile beraber açıkladığımız bu hareketler ve ihtilallerin tümü devamlı olarak tek bir gayeye ve tek bir amaca yönelik olmuştur. Major Mealenghin meşhur kitabında bizi teyit eden açıklamalarda bulunarak şöyle der: "Kürt halkı eskiden beri süregelen ulusal varlığını ve doğuştan gelen gelenek ve göreneklerini gelişen tüm olay ve şartlara rağmen koruyarak yaşamıştır ve bütün bu gelişmeleri bir tarafa bırakarak kendi varlığını muhafaza edebilmiştir. Nitekim miladi 19. yüzyılda Kürdistan'da meydana gelen çatışmalar ve olaylar, Kürtlerde ulusal bilincin varlığının en açık göstergeleridirler. Evet, bu olaylar; Revanduz'lu Mehmed Paşa'nın, Babanlı Ahmed Paşa'nın ve Bedirhan Bey'in; kendi yönetimleri vasıtasıyla yapmış oldukları bağımsızlık hareketlerinden ve ortaya koymuş oldukları çabalardan sadece birkaçını oluşturmaktadır. Ben şahsen bu konu hakkında Ba-

477 Dr. Blech Şirkuh mektubunda Şeyh'in Medine'de vefat ettiği ifade ediliyor.

banlı Ahmed Paşa, Revanduz'lu Resul Paşa ve diğer Kürt Beylerinin bazıları ile görüştüm ve görüş alış verişinde bulunduktan sonra Kürt halkının bağımsızlığa olan özlemi ile ulusal aşk ateşinin daha sönmediğini açık ve net olarak gördüm."[478]

Bununla beraber inkarı mümkün olmayan çok acı bir gerçek var ki, o da girişilen başkaldırı ve silahlı mücadelelerin hemen hepsi, zamansız olmuş ve faydasız bir şekilde vaktinden önce gerçekleşmiştir. Çünkü Kürt halkı; böyle yüksek bir amacı gerçekleştirmek için henüz hazır değildi. Dolayısıyla bunun gibi kutsal bir amacı gerçekleştirilmesi için bilimsel, toplumsal, ekonomik ve bilinen diğer insani faktörlerin tüm alanlarda hazır hale getirilmesi gerekir. Onun için bu hazırlıkları yapmadan yapılan tüm girişimler; doğal olarak istenilen sonucu vermedi. Bilakis Kürt halkının çok kötü bir şekilde zarara uğramasına neden oldu. 19. asırda girişilen özgürlük hareketleri ve ihtilalleri ile 1927 olayları ve bunları takip ederek arada bir gerçekleşen ferdi ve mahalli başkaldırılar, bana göre bunun en açık kanıtıdır. Bu başkaldırılar ve silahlı çıkışların başarısızlığa uğramasının başlıca sebepleri; bir taraftan Kürt Beylikleri arasındaki farklı düşünceler ve anlaşmazlıkları, diğer taraftan Beylikler içindeki fertlerin birbirleri arasındaki çekememezlik ve kıskançlıkları da buna dahil etmemiz gerekiyor. Aslında bu kıyam ve silahlı çıkışların meydana geliş nedenleriyle birlikte her birinin başarısızlığa uğraması ve sonuçta fiyasko ile noktalanması; dış faktörlerden ziyade iç nedenlere bağlı olduğunu görüyoruz. Özet olarak, bu ayaklanmalara kalkışanların bu önemli misyonu üstlenemediklerini ve kendilerini kuşatan siyasi arena ve komploların farkına varamadıklarını açıkça görüyoruz.

Evet Canpolat'ın oğlu Mir Ali Bey, bir dönem başarıya koştu ve kısa bir müddet için güçlü bir devlet kurmayı başardı. Fakat ilk etapta meşhur Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın ordusu ile karşılaştı. Paşa'nın asker sayısı yaklaşık 40 bin civarında idi ve hepsi Kürtlerden oluşmakta idi. Onun için çiçeği burnunda olan bu hükümete kaçınılmaz bir şekilde son verildiği gibi, Babanlı Abdurrahman Paşa'nın Baziyan geçidinde kötü bir şekilde hezimete uğraması da kardeşi Halid Paşa'nın Bağdat valisi ile ittifakı yüzünden olmuştur. Nitekim Halid Paşa fırsat kollayıp kardeşi Abdurrahman

478 *Kürtler Arasında İlkel Hayat*, s. 216.

Paşa'nın ordusundan büyük bölümünü koparıp Memluklu olan Bağdat valisinin ordusuna katmıştı ve neticede bu olay Abdurrahman Paşa'nın ordusunun bozguna, beldesinin de musibet ve belalara uğramasına sebep oldu. Aynı zamanda buna benzer felaketler ve acılar, Bağdat valileri Ali Paşa, Laz Süleyman Paşa ve Abdullah Paşa dönemlerinde de h. 1220/m. 1805 ve h. 1227/m. 1812 yılları arasında üç defa tekrarlandı, bu felaketlerin ikisi Baziyan geçidinde, birisi de Kefrê yakınlarında gerçekleşmiştir.

Bütün bu gelişmelere rağmen Revanduz'lı Mehmed Paşa'nın hareketi ve özgürlük mücadelesi; yapılan bütün kıpırdamalar içinde en önemli ve kıymetli bir yer tutar, ancak yine de başarısızlığa uğradı. Bu sonuçsuz kalan silahlı ayaklanmaya göz atacak olursak; bu mücadelede aşağıdaki unsurların etkili olduğunu görürüz:

a- Kör bir taassup sonucu siyasi ve idari işlerden anlamayan din adamlarına duyulan güvende aşırıya kaçılması;

b- İşbirliğinde komşu beylerle ittifak fikrine özen gösterilmemesi;

c- Cizre'deki Azizan, Behdinan ve Babanlı Beyler arasında süre gelen şiddetli rekabet ve birbirini çekememezlikleri.

Aslında bu konuda şaşılacak bir durum yok; şayet Mehmed Paşa kandırılmamış olsaydı, komşu beyliklerin birbirlerini çekemezlikleri ile aralarındaki çirkin rekabetleri olmasaydı, kin ve düşmanlıktan uzak durmuş olsalardı ve buna karşılık aralarında fikir birliği olup komuta birliğini sağlamaya çalışmış olsalardı; Osmanlı hükümeti toplumsal hareketlerini yok etmede büyük zorluklarla karşılaşacaktı. Belki de onlardan her birinin yaptığı özgürlük mücadelesi için anlaşmak zorunda kalacaktı. Fakat ne yazık ki, aralarında süre gelen anlaşmazlıklar, en sonunda tümünün teker teker bozguna uğramalarına sebep oldu.

Gerçekten dikkate alınması gereken bir şey daha var ki, o da Mehmed Paşa'ya olan düşmanlığından hiçbir şekilde taviz vermeyen Behdinan'lı İsmail Paşa; düşmanının Osmanlı hükümeti tarafından ortadan kaldırılarak emirliğine son verilmesini büyük bir mutlulukla izlemesinin üzerinden çok geçmeden görüldü ki düşmanını ortadan kaldıran bu ordu, sonunda İmadiye'de kendisinin de üzerine yürüdü ve onu tutuklayarak zincire vurdu, ardından Bağdat'a gönderdi. Böylece hem Soran hem de Behdinan Beyliklerine bir anda son verilmiş oldu. Keza Babanlı Ahmed Paşa'nın bağımsızlık mücadelesi de amcası Mahmud Paşa ile kardeşi Ab-

dullah Paşa'nın çirkin rekabet ve hasetleri yüzünden başarısızlığa uğratıldı.

Yine Bedirhan Bey'in başkaldırısının başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olan etken ve nedenleri dikkatle incelediğimiz zaman, bu çabasının da diğer hareketler gibi dışardan çok, içerden ve bizzat Kürtlerden kaynaklanan olumsuz etkenlerden kaynaklandığını görürüz. Emir Bedirhan'ın Türk komutanı Osman Paşa'yı kıstırdığı mücadelesindeki o zor anında, yakını olan İzzeddin Şêr vatana ihanet günahını işleyerek Cizre'nin işgali için bu düşmanla ittifak kurdu ve tamamen orayı Türkler hesabına işgal etti. Böylece Emir Bedirhan'ın yenilgiye uğramasına ve bağımsız hükümetinin de düşmesine neden oldu. Nitekim İzzeddin Şêr de bu çabasından sonra Türklere karşı ayaklanmış olsa da, o da başarısızlığa uğradı. Çünkü Emir Bedirhan Beyliğini ortadan kaldırmak için ittifak ettiği o Türk ordusu nasıl önceki rakibini ve düşmanını ortadan kaldırdıysa, aynı şekilde kendisini de ortadan kaldırdı.

Bu iç anlaşmazlıklar ve Kürt aşiretlerinin karşılıklı kıskançlıkları yüzünde, Osmanlı hükümeti bundan faydalanarak yine Kürtlerin kendi asker ve kuvvetleri vasıtasıyla bu Kürt Emirliğinin son Emiri Şeref Bey olan Bitlis Beyliğini miladi 19. yüzyılın birinci yarısında ortadan kaldırdı. Bitlis Beyi; atalarından kendisine miras kalmış olan Beyliğini kanının son damlasına kadar müdafaa ederek bu noktada gösterilecek her türlü tavrı göstermiş olsa da, ne yazık ki bütün bu çabaları; kabile ve aşiretler arasındaki çekemezlikler ve anlaşmazlıklar nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Çünkü Kürtler bizzat kendileri h. 1266/m. 1849 yılında bu Emirliğin ortadan kaldırılmasına ön ayak oldular.

Sözün özü: Kürtlerin tek başlarına giriştikleri bağımsız hareketlerin tümünde hem gerilemişler ve sonuç alamamışlar hem de doğal olarak bir başarı de elde edememişler. Bu başarısızlık ve fiyaskonun en büyük sebebi ise, kabile ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıklar ve birbirlerini çekememezlikten başka bir şey değildir. Hatta tarafsız ve bağımsız bir şahsiyet olan Major Soane de bu gerçeği ilan etmiş ve Kürtlerin bu yönünü kınayarak şöyle demiştir: "Kürtler sürekli olarak tehlikelere atılmaktan korkmayan çok cesur bir millet olduğu için başkalarının boyunduruğu altına girmekten uzak durmuşlardır, kesinlikle kimseye itaat etmemişlerdir ve iç savaşların dışında hiçbir savaşta bozguna uğramamışlardır. Onun için bu iç kargaşalar; bölgelerini gasp etmiş olan zorbaların ve iş-

galcilerin nüfuzlarını daha da sağlamlaştırmalarına sebebiyet vermiştir."[479]

Kuşkusuz, tarih bir ders ve ibret aynasıdır. Bu yüzden insan; tarihi iyice gözden geçirip derin bir incelemeye almalıdır ve ancak bu incelemeye sayesinde ele aldığı vakıalardan yararlanarak ders alır ve tarihin, hayat boyunca hatalarını kaydetmiş olduğu insanların düşmüş oldukları hata ve yanlışlıklarına düşmez. Daha önce de ifade edildiği gibi Kürt hareket ve başkaldırılarının başarısızlıkla sonuçlanmasında en büyük etken, aşiret ileri gelenleri ile halkın yığınları arasındaki çekişmeler ve idari işleri üstlenen lider ve beylerin kendilerini kuşatmış olan şartları ve gündemleri gerçek mahiyetiyle kavrayamamış olmalarıdır. Nitekim daha sürüp giden bu anlayış; şimdi de aynı şekilde devam etmektedir.

Şurası açıktır ki, bu asırda bağımsız bir idarenin tesis edilebilmesi için her şeyden önce iki esasın var olması gerekir: İlim ve maddi zenginlik. Dolayısıyla bu iki büyük kaynaktan mahrum olan hiçbir ulus, ne hedeflediği gayeyi, ne de arzuladığı kalkınmayı bu iki şey olmadan başarıya ulaştırması kesinlikle mümkün değildir. Bilakis yapılan hamleler, bu iki esasa dayanmazsa şayet, sonuçta hem mali, hem beşeri zararlara uğraması kaçınılmazdır. Bunun bir tek istisnası vardır, o da kendisini kuşatan devletin genel siyaset konjonktürünün, gayesine ulaşma yolunda farkına varmadan bu topluma yardımcı olma ihtimalidir. Ancak bu durumda dahi toplumun kendisi ciddi boyutlarda bu idareden faydalanamaz. Çünkü ulusun kendisi bu uluslararası devlet siyasetine göre en büyük etken ve tahrikçi görüldüğü için bir çeşit esir hükmünde sayılır. Evet, bu sözün doğruluğunu ispatlayan bu örnek gibi daha birçok şahit ve örnek vermek mümkündür.

Kürtlerin Sömürülmesi ve İstismar Edilmesi

Kürtler, Kürdistan'da hüküm sürmüş olan adil ve insaflı yöneticilere hizmet etme konusunda kesinlikle kusur etmedikleri gibi, Kürtlere hükmetmiş olan her millet de Kürtlerin tabi hakları olan kardeşlik, eşitlik ve adaletçe haklarını gözettiği müddetçe -tarihi şahittir ki- birçok konuda Kürtlerin mükemmel olan hizmetlerinden ve hayret verici kahramanlıklarından yararlanmıştır. Buna mukabil Kürdistan'a zulüm ve zorbalıkla hakim olmak isteyen mil-

479 *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli bir Seyahat*, s. 55.

letler ise, Kürtlerin ulusal şerefine ve insani haklarına tecavüz etmiş ve küçük düşürerek hakim olmaya çalışmışlar ise de hiçbir zamana başarı sağlayamayarak birçok bela ve musibete maruz kalmışlardır.

Nitekim zorba ve çılgın olan Asur kralı ve yöneticileri; hükümetlerini kurdukları günden itibaren ta yok oldukları güne kadar Kürtlerle uğraştılar ve hem Kürtleri hem de Kürdistan'ı çok büyük zararlara uğrattılar. Bunun için kendileri de çok kötü bir şekilde art arda büyük felaket ve hezimetlere uğradılar. Zaten Kürdistan, Pers Aşgan-Aşkan, Sasani ve Roma hükümetleri arasında cereyan eden birçok savaş ve çatışmaya sahne olmuştur ve bu art arda süregelen kanlı savaşlarda İran ordusunun en büyük ve en etkin unsuru, burada çoğunluğu oluşturmakta olan Kürtler olmuştur. Aynı zamanda Kürtler; devamlı olarak bu özelliklerini ve konumlarını korumuşlardır ve İslam dini buralara geldiğinde ilk zamanlarda şiddetli bir şekilde mukavemet göstermişlerdir.

Bununla beraber daha sonraki dönemlerde Kürt halkı; Abbasi hilafetinin kurulması ve istikrar kazanması için bu yolda birçok hizmette bulunmuştur. Öyle ki, Kürtler meşhur Ebu Müslim-i Horasani'nin[480] ordusunda çok etkili bir güç konumundaydılar. Mesela Azerbaycan ve Kürdistan valisi Ebu Cafer Mensur, memleketine yapılan Rum saldırılarına karşı Kürt aşiretlerinin yardımları ile ancak karşılık verebilmiştir. Aynı şekilde Selçuklu Melikşah da Musul'un fethinde Sultan Mevdud'a ve Kavurt'a karşı Kürtlerden istifade ettiği gibi, Melikşah'ın oğlu Mehmed de Şam'ı ele geçirmede yine Kürt kuvvetlerinden faydalanmıştır.

Sözün özü: Kürtlerin ve Kürdistan'ın İslam hilafetine çok büyük yardımları olmuştur ve hilafetin muhafazası yolunda çok kurban vermişlerdir. Bu örneklerden birisi Bağdat'ta, halifenin haklarını Büveyh Hanedanı'na karşı savunarak halifenin otoritesini sağlayan kişi; el-Baz Ebu Suca' el-Kurdi olduğu gibi, İslam diyarına yapılan Oğuz saldırılarını durdurmak; yine Kürdistan'daki Kürt

---

480 Blech Şirkuh; Ebu Müslim'in Kürt olduğunu savunuyor ve Ebu Dulame'ye atfedilen aşağıdaki şiiri buna delil gösteriyor:

Ey günah makinesi! Allah, bir kula verdiği nimetini kul nankörlük etmedikçe o nimeti geri almaz.

Şimdi Mansur devletinde ona komplo kurmaya mı çalışıyorsun; zaten komplocular senin Kürt ataların değil miydi?

halkı ve Kürt Mervani Hükümeti idarecilerinin gösterdikleri kahramanlıklar ve aldıkları tedbir ve önlemler sayesinde olmuştur. Nitekim Kürtlerin meşhur Hamidiye aşiretinin; İmaduddin Zengi'nin saldırı ve baskınlarına maruz kalması; Abbasi halifesi el-Müsterşid Billah'a olan samimi hizmetleri yüzünden olmuştur.

Aynen bunun gibi, Osmanlı Sultanı Selim'in, meşhur Çaldıran mevkiinde İranlılara karşı kazandığı o büyük ve parlak zaferi kazanmasının altında yine Kürtlerin, ona karşı samimi bağlılıkları ve yardımları yatmaktadır.

Aynı şekilde Safevi Şah İsmail'in halifeleri de Kürt kuvvetlerinden son derece istifade etmişlerdir; çünkü Mukri bölgesinde bulunan Kürt aşiretleri, düzenli İran ordusunun bel kemiği konumunda idiler. Çünkü Şah Abbas; h. 1034/m. 1624 yılında giriştiği köklü askeri reformlarda nizami ordusuna Kürtlerden çok sayıda asker almıştı. Hatta İran ordusundaki taburların çoğu Kürtlerden oluşmaya başladı, özellikle de Mukri vilayetindeki Kürtlerden.

Aynı metotla Osmanlı valileri de İran ordusuna karşı Kürt kuvvetlerinden yararlanmayı adet edinmişlerdi. Hatta sadece onlara karşı kullanmakla kalmamışlar; tam tersine bu Kürt güçleriyle hem Kürt Beyliklerini ortadan kaldırmada, hem de Osmanlı devletinin herhangi bir yerinde meydana gelen başkaldırı ve ayaklanmalara karşı koymada yine Kürt kuvvetlerini kullanmışlar. Mesela bunlardan birisi: Irak'ın güneyinde kendilerine karşı meydana gelen ayaklanma ve özellikle de Bağdat'ta bulunan Memluk valileri döneminde gerçekleştirilen başkaldırılardır ve çoğu zaman bunları ancak Kürt kuvvetleri sayesinde bastırabilmişlerdir.

Özet olarak tarih, özellikle de İran tarihi ile Osmanlı tarihi ve bu iki devletin değişik dönemleri; Kürtlerin ortaya koyduğu büyük fedakarlık ve hizmetleri belgeleyen şahit ve vakıalarla doludur.

Dolayısıyla bu keskin ve güçlü silahın nasıl kullanılacağını öğrenen her toplum, bundan pek çok fayda sağladı. Buna mukabil bu silahı kullanmasını bilmeyenler, bu bölgenin büyük felaketlere maruz kalmasına ve başına bir sürü gailenin açılmasına neden oldular.

Öte yandan Rusya hükümetinin Kürtler ve Kürdistan'la ilk etkin bağlantı kurması ve bu konuda özen göstermeye başlaması; h. 1219-1220/m. 1804-1805 senesindeki savaşa dayanır.

Nitekim h. 1244 ve 1294-1295/m. 1828 ve 1877-1878 senelerinde meydana gelen son iki Türk-Rus savaşındaki çatışma ve olaylar

genişleyerek Kürdistan'ın ortalarına kadar ilerledi. Bu olaylar yüzünden Kürt halkı çok kötü felaket ve acılara maruz kaldı. Ancak Kürt bölgelerindeki bu Rus ilerleyişi; Ruslara, Kürtlerin durumlarını yakından öğrenme fırsatı verdi. Rusya hükümeti Kürtlerin askeri yetenekleri ile savaş gücüne kanaat getirince diğerleri gibi Kürtlerden yararlanmaya çalıştı ve bu amaçla h. 1245/m. 1829 senesinde Kürtlerden bir alay oluşturarak bunları, Rusya bölgelerine göç etmeye cesaretlendirdi. Gerçekte sağlanan bu olanak ile gösterilen bu özen; diğer bazı aşiretlerin de Kafkaslara göç etmelerine neden oldu. Onun için Rus hükümeti h.1269-1275/m. 1853-1858 yılındaki Kırım Savaşından sonra Kürtlerden iki alay daha oluşturdu.

Osmanlı hükümeti ise Miladi 19. yüzyıla kadar düzensiz ve dağınık yaşayan aşiretler ve yığınlardan oluşan Kürt güçlerinden faydalanmaktaydı. Çünkü o zamanlarda onlardan faydalanmak, bu yol dışında başka bir yol ile mümkün değildi. Bununla beraber stratejiler ve şartlar değiştikten sonra askeri harekat ve savaş stratejilerinde de değişiklikler oldu. Artık eski askeri kurallar çerçevesinde iş görmek; hiçbir fayda ve yarar sağlamayan faydasız bir uğraş olunca Osmanlı hükümeti de ordu ve askeri birliklerde ıslah ve sistem değişikliğine gitti: Bu çerçevede Osmanlı hükümeti Kürt aşiretlerinden gruplar oluşturmak ve halkı arasında askeri sistemi yerleştirmek için Rus hükümetini taklit etti ve bu fikir, h. 1294-1295/m. 1877-1878 senelerindeki savaştan sonra daha da pekişti. Çünkü merkezi hükümetin zayıflamasıyla Kürdistan'da güvenlik büyük bir karışıklık içine girmiş, idari ve askeri güç zayıflamaya başlamış, aynı zamanda Berlin Antlaşmasının 61. Maddesiyle, Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı Ermenilerin hayatlarını koruma bahanesi ile bu bölgelerin içlerinde esaslı bir şekilde derhal gerekli reformlara gidilmesi için karar alınmıştı. Fakat Osmanlı hükümeti, Ermenilerin çıkarına olan bu maddenin uygulanması durumunda kendi siyasi geleceğine zarar geleceğini düşünerek uygulamada yavaş davrandı ve birçok vaatle alınmış olan bu kararı dış devletleri oyalayarak geçiştirmek istedi. Ancak bu plan; Türklere ve Osmanlı hükümetine karşı yeniden bir Ermeni ayaklanmasına neden oldu ve İsviçre, Rusya ve İngiltere'de bulunan Ermeni dernekleri ve şubeler, maddi-manevi tüm olanaklarını harekete geçirerek canla başla çalışmaya başladılar. Dolayısıyla Kürdistan'daki huzur ortamı bozulmaya başladı ve bu döneme kadar Kürtlerle Er-

meniler arasında süre gelen uyum ve barışın yerini kin ve nefret aldı. Fakat yine de plan, Ermenistan Kürtlerinden büyük bir bölümünün, canlarını ve mallarını korumak için Kürt ileri gelenlerine sığınmalarına yol açtı.

Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı hükümeti, Sultan II. Abdülhamid'in ilk dönemleri olan h. 1302/m. 1885 senesinde "Hamidiye Süvari Alayları" adı altında Kürt aşiretlerden oluşan bazı alay ve birlikleri oluşturma kararı aldı. Kürtlerden ordu oluşturma fikri, -Rusya'daki Kazaklar örneğinde olduğu gibi- sultanın otoritesini Kürdistan'da güçlendirmek ve Kürt aşiretlerinin merkezi hükümete sempati duymalarını sağlamak için yapılmıştı ve bu fikri uygulamaya çalışan, bizzat Müşir Şakir Paşa'nın[481] kendisi olmuştu.

Şayet Osmanlı hükümeti daha evvel -mecbur kaldığı için- bahsedilen ıslahatları yerine getirme noktasında devletlerin zorlamasından korkmasaydı, şüphesiz daha çok savaş ve askeri noktalarda kendisine idari bir fayda sağlayan bu işe hiç kalkışmazdı. Çünkü Osmanlı hükümeti bu yolla istediği gibi aşiretlerin güvenini kazandı. Ancak bu askeri teşkilatlanma, sağlam olan ilmi esaslar üzerine kurulsaydı, hem Osmanlı hükümetine daha önemli faydalar sağlayabilirdi hem de Bab-ı Ali bu Kürt alaylarına Rusya hükümetinin meşhur Kazak birliklerine gösterdiği ilgi kadar bir ilgi göstermiş olsaydı Kürt Alayları da -Kazakların meşhur oldukları sıfat ve meziyetler gibi- meziyetlere sahip olabilirlerdi. Ama ne yazık ki Osmanlı hükümeti, oluşturmuş olduğu bu alayların eğitim ve öğretim işiyle düzenli bir şekilde ve gerektiği gibi ilgilenmeyi kendisine görev saymamış; tam aksine bunu sadece siyasi itibar ve idari bir zorunluluk gereği olarak yapmıştır ve sonuna kadar da bu ihmal ve dikkatsizlik işlevini devam ettirmiştir. Onun için de bu hükümetin, Rusya hükümetinin Kazak birliklerinden sağladığı faydalar gibi, Kürt birliklerinden fayda beklemesi muhal olmuştur.

Bu gelişmeler neticesinde Kürt Milli aşireti lideri İbrahim Paşa ve Timur Paşa'nın torunu, aşiretinin tüm fertleri ile bu Hamidiye Askeri Teşkilatına girmişlerdi ve -komşu devletler, özellikle de Rusya- Osmanlıların oluşturduğu bu askeri teşkilattan hoşlanmasalar da bu teşkilat, ilkel bir şekilde Osmanlı anayasasının ilanına kadar devam etti. Ancak bu yeni askeri teşkilat; Osmanlı hükümetinin Kürdistan sathındaki nüfuzunu güçlendirdiği ve sistemi sağ-

[481] Bu Müşir Şakir Paşa daha sonra Anadolu silahlandırma heyetinin reisi oldu.

lamlaştırdığı, aynı zamanda aşiret reislerinin saltanatlarını ve Kürt liderlerin haklarını muhafaza ettiği ve bu yolda çok önemli bir fonksiyon üstlendiği için komşu ülkeleri rahatsız ediyordu.

Daha önce de temas ettiğimiz gibi, Osmanlı hükümeti bu Hamidiye Alaylarının ıslah ve tanzimi için ciddi boyutta her hangi bir ihtimam göstermediği gibi, bu organizeye ciddi manada maddi imkanlar da seferber edilmedi. Bu nedenledir ki sayı itibariyle bu alaylar çok fazla olmalarına rağmen -hatırladığım kadarı ile bu alayların sayısı altmıştan (60) fazla iken- hiçbir şekilde savaş yapabilecek konuma yükseltilmediler. İşin doğrusu bu durum, o alayları kuran ve devreye sokan hükümetin şeref ve haysiyetine yakışmadığı gibi, aynı zamanda çok da üzücü idi...

Osmanlı Anayasasının ilanından sonra bu alay ve birliklerin isimleri "Hafif Süvari Alayları" olarak değiştirildi ve bir bölümü iptal edilirken diğer bir bölümü varlığını sürdürdü ve I. Dünya Savaşı'na kadar sahada kalabildiler. Bu süreçte geri kalan alaylar; bir sancak ve dört birlikten oluşmakta idi. İşte bu atlılardan oluşan toplam 135 askeri bölük; I. Dünya Savaşı'nın ilanından bir sene sonra bütünüyle iptal edilerek ortadan kaldırıldı.

Kürt-Ermeni ilişkileri

Bu iki eski toplumun birbiri ile olan alakaları eskiden beri hiçte kötü gitmemiştir. Çünkü tarihin fark edilmesinden bu yana bu iki toplumu tek bir vatan kucaklamıştır ve hiç şüphe yok ki işgalci hükümetlerin görevli ve yöneticilerinin bu ortak vatana müdahaleleri olmamış olsaydı; bu ilişkiler aynı şekilde sürüp giderdi. Fakat ne yazık ki buraya giren egemen uluslar; bu iki toplumun evlatlarını birbirlerinden farklı gördüler ve bu coğrafyanın vatandaşları arasına düşmanlık ve ayrılık tohumlarını ekerek her iki toplumu da zayıflatmaya çalıştılar. Böylece gelen o güçlere karşı hep beraber ve birlik halinde gerçekleştirilecek her türlü ortak gayret ve ittifakın imkanını ortadan kaldırdılar ve bu sayede her iki topluluğu tamamen kontrol altına alınmasını başardılar.

Gerçekten de her iki toplumu bir birinden ayırma siyaseti, bu vatanın evlatları olan Kürt ve Ermenilerin arasına bir sürü kin ve nefret tohumları ektiler ve ekilen bu kin ve nefret daha sonra zincirleme olarak çok kanlı olay ve hadiselerin meydana gelmesine sebebiyet verdi. Mesela, h. 1312/m. 1894 senesinin yaz ayında Sason bölgesinde Kürtlerle Ermeniler arasında kanlı olaylar meydana

geldiği ve büyük savaşlar patlak verdiği için her iki taraftan da pek çok insan telef olduğu gibi, bir o kadar da mal kaybına uğradılar. İnsanların yaşamış olduğu birçok köy tamamen yok oldu ve bu olaylar, iki ulus arasında cereyan eden başka kanlı hadiselere de başlangıç oldu ve Kürtler de haliyle bu olaylarda birçok eylemde bulundular. Aynı şekilde h. 1313/m. 1895 senesinde bu olayların bir benzeri Hakkari bölgesinde de meydana geldi, fakat bu defa başka bir amaç içindi ve asıl hedef hükümet idi. Onun için de bu olaylardan sonra Kürtler ile Ermeniler arasındaki şiddetli düşmanlık hali yatışmaya başladı ve bu hal I. Dünya Savaşının başlarına kadar sürdü.

4- XX. Yüzyılda Kürtler

Milli'li I. İbrahim Paşa

XX. yüzyılın başlarında h. 1326/m. 1908 yılında ve I. Dünya Savaşı'ndan önce Kürdistan'da gerçekleşen önemli olaylardan birisi de Timavi Mahmud Bey'in[482] oğlu Milli aşiretinden olan İbrahim Paşa'nın ayaklanmasıdır.

Bu İbrahim Paşa, Milli aşiretinin başına geçtikten sonra sağa sola saldırarak Mardin-Diyarbekir arasında gelip giden lerin yollarını kesti ve mallarını gasp edip yağmalamaya başladı. Artık her bir taraftan gelip kendisine katılmış olan kötü adamlarının gerçekleştirdiği olaylar, o yörede normal bir vakıa halini almıştı. Bunun üzerine hükümet, kendilerini cezalandırmak için saldırı düzenlemek zorunda kaldı ve İbrahim Paşa'yı tutuklayarak Sivas'a sürgüne yolladı. Fakat kısa bir süre sonra sürgün olduğu yerden kaçmayı başararak bin bir zorlukla ailesinin ve aşiretinin bölgesi olan Viranşehir'e ulaştı. Bu arada çok fazla zaman geçmeden bütün Kürt aşiretleri arasında Hamidiye Alayları denilen yeni askeri oluşumlar ortaya çıkmaya başlayınca İbrahim Paşa da bu cazip teşkilata katıldı ve bu statüde Beylerbeyi "Mirê Miran" rütbesine yükselerek bölgelerdeki otoritesi daha da genişledi ve Arap aşiretlerini de kapsayacak şekilde nüfuzu yayılmaya başladı.

Bu arada h. 1322/m. 1904 senesinde Karakeçili Aşiretinin nüfuzunu kırarak emrine boyun eğdirdi ve bu sayede bu bölgede bü-

---

[482] Galiba bu Timavi kelimesi, Kürtlerin, Türkçe olan Timur kelimesi için kullandıkları bir aidiyet ifadesidir. (Arapça'ya çeviren).

yük bir nüfuz kazandığı gibi, Karacadağ, Rıha-Urfa ve Mardin üçgeninde genişleyen tüm bölgeyi merkez üssü olarak kullandığı Viranşehir'den idare ediyordu ve bu durum, Osmanlı anayasasının ilanına kadar sürdü. Ancak İbrahim Paşa, anayasanın ilanından hemen sonra Osmanlı hükümetine bağlı kalmayacağını ilan etti. Osmanlı Hükümeti de kendisini cezalandırmak için büyük bir saldırı düzenledi ve Abdulaziz dağında kendisini kıstırdıktan sonra yakalayıp idam etti.

Burada anlatılması gereken başka bir olay da, Osmanlı hükümetinin; İran hükümetinin idaresinde bulunan Mukri bölgesini işgal etmeye kalkışmasıdır. Çünkü bu vakte kadar her iki hükümet arasındaki kesin sınır, daha belirlenmiş değildi.

Şimdi bu konuyla ilgili geniş bir bilgi verelim:

Osmanlı hükümeti; Rusya'nın, Japonlarla yaptığı savaştan sonra zayıf düşmesini fırsat bilerek Dağıstanlı Mehmed Paşa komutasında bu bölgelere tam tekmil bir ordu gönderdi. Bu ordu, bu bölgelerin yerleşik halkı olan Kürt aşiretlerinin de yardım ve desteğiyle Savçbulak, Şino ve Urumiye bölgelerini işgal etti. Ama bu durum, Balkan savaşlarının sonrasına kadar süren siyasi sorunlara sebep oldu: Rusya hükümeti de buraya bir ordu gönderdi ve saldırgan Osmanlı hükümetini tehdit etmek maksadıyla Urumiye ile Hoy beldelerini işgal etti. Bunun üzerine Bâbıali; işgal etmiş olduğu beldelerden kuvvetlerini geri çekmek zorunda kaldı ve uzun süren siyasi toplantı ve tartışmaların sonunda İran, Türk ve İngiliz temsilcilerinden oluşan bir karma komisyon kuruldu. Bu komisyon; özellikle Acem ile Türkler arasında tartışma konusu olan sınır çizgisinin belirlenmesi için h. 1331/m. 1913 yılında görevine başladı. Ancak bu komisyon; tam görevini tamamlamak üzere iken I. Dünya Savaşı patlak verdi. Bu arada I. Dünya Savaşı başlamadan önce Kürt gruplarının büyük bir bölümü yani 10. Osmanlı Ordusu, Balkan savaşlarına katılmak üzere İstanbul'a nakledimişti.

Bitlis Başkaldırısı

Bitlis'teki isyan ve başkaldırı hareketi I. Dünya Savaşı'ndan bir sene önce Şeyh Selim, Şehabeddin ve Şeyh Ali liderliğinde gerçekleşti ve bu ateş; Bitlis şehrine kadar ulaştı. Fakat ne yazık ki Türk kuvvetleri; hemen olayın farkına vardılar ve olay çok fazla büyümeden hemen harekete geçip başkaldırıyı bastırdılar. Nitekim başkaldırının ilk düzenleyicisi ve tek lideri sayılan Şeyh Selim, Rusya

Konsolosluğuna sığınmayı başardı ve I. Dünya Savaşı'na kadar orada kaldı, ancak daha sonra Türkler, zikredilen konsolosluğu basarak onu oradan zorla çıkarıp idam etmişlerdi.

I. Dünya Savaşı (h. 1332 - 1336/m. 1914 - 1918)

Bu umumi savaşın kıvılcımı; daha evvelki Rusya ve Osmanlı savaşlarında olduğu gibi, Osmanlı devletine boyun eğmiş olan bölgeler içinde en fazla Kürt bölgesini yakmıştı ve Kürtler -toplumsal veba gibi- bu siyasi salgın sebebiyle her türlü zarara uğramışlardı:

1- Genel Hazırlık Faaliyetlerinden Kaynaklanan Zararlar

Kürt halkı, bu savaşta askeri düzenlemeler nedeniyle diğer Osmanlı halklarının tümünden daha fazla zarar ve felaketlere uğramıştır. Öyle ki Kürt gençlerinin tümü, silah altına alınarak kurulan askeri karargahlara gönderildiler. Dolayısıyla bu olay, binlerce gencin ailelerinden ve evlerinden ayrı düşmelerine sebep oldu ve evlerde çocuk, kadın ve ihtiyarlardan başka kimse kalmadı. Biraz zenginlik ve bolluk içinde sayılan aileler ise, hükümetin, art arda yaptığı çeşitli istekleri yüzünden tam bir yokluk içine girdiler ve büyük bir şekilde zarara uğradılar. Zaman zaman alınan askerlik para bedeli, sivil ve askeri harcama masrafları ve daha birçok vergi çeşitleri; araba ve binek hayvanlarının hükümetin hizmetine sunulması, teberru ve birçok yardım çeşitleri ile bunu takip eden rüşvetler, bütün bunlar, sadece bu çeşitli isteklere birer örnektir. Ayrıca askere alınan gençlerin çoğu savaş meydanlarına sürüldü ve Erzurum cephesinde istihdam edildiler, geri kalanlar ise Halep-Şam-Basra üçgenindeki cephelere sürüldüler. Böylece bu hareketli, üretken ve etkili delikanlılık çağındaki Kürt gençleri; bu uzak bölgelere sürüldüler ve gelişmelerine engel oldular.

2- I. Dünya Savaşı Esnasındaki Olaylardan Kaynaklanan Zararlar

Kürt halkı, bu şiddetli savaşın ateşine iki ordu gönderdi. Birincisi: Karargahını Mamuratu'l-Aziz'de kuran 11. Ordu; ikincisi ise, karargahını Musul'da kurmuş olan 12. Ordu idi. Yedek ordudan da 135 süvari bölüğü yani dört takım ve sancak gönderilmişti. Bunlara ilaveten, bazı sınır koruma birlikleri ve güvenlik elemanları ile tüm jandarma alayları da bu savaş için gönderilmişti. Bununla bir-

likte Erzurum'daki 9. Ordu ile Sivas'taki 10. Orduya ait daha birçok subay ve erat da bu savaşa gönderilmişti. Gayet tabii ki, bu büyük orduların erzak ve ikmallerini de ancak güçlerinin yettiği kadarıyla yine halk karşılıyordu. İşte bu nedenler ve uzun süren tahripkar savaş sebebiyle bu cesur halk; birçok defa peş peşe gelen felaketlere ve afetlere katlanmak zorunda kaldı. Çünkü bu orduların hem asker ihtiyacını karşılamak, hem de erzakını ulaştırmak için devamlı olarak göreve çağrılmayla karşı karşıya kaldı. Bütün bu gelişmelerle beraber öte yandan çekilen sıkıntılar, acılar ve felaketler esnasında Irak cephesinin komutanlarının istekleri doğrultusunda, Kürt aşiret ve mücahitlerinden bir çoğu, gönüllü olarak Kürt temsilcileri ve komutanları ile beraber Şeyh Mahmud'un sancağı altında Türk komutanları ile birlikte gönüllü sivil halk olarak savaşa katılmışlardı. Ancak bu aşamada utanç verici ve korku dolu pek çok sahneye tanık olundu. Fakat bütün bu rezillikler, sadece çatışmalardan ve kanlı olaylarından kaynaklanmıyordu. Bilakis bu, Türk askeri komutasının kötü idaresinden ve aynı zamanda başta iaşe ve diğer ihtiyaçları temin etmek üzere kurulan çeşitli idareler arasında meydana gelen kargaşanın ve iki başlılığın ortaya çıkmasından kaynaklanmaktaydı.

İşte Kürt halkı, hayatta kalabilen az bir sayı dışında, bu savaşlarda kurban verdiği o güçlü ve becerikli Kürt gençlerini sonsuza dek kaybetti. Bunlardan çoğu ya savaş meydanlarında, ya esaret altında, ya yollarda maruz kaldıkları hastalıklardan, ya koruma araçları ve gerekli sağlık vasıtalarının yokluğundan, ya salgın hastalıkların giderek ağırlaşmasından, ya da şiddetli soğuk ve açlıktan dolayı hayatlarını yitirdiler. Evet, bu bölgenin uğramış olduğu zarar ve ziyanın miktarını, gayb alemini bilen Allah'tan başka kimse bilemez. Ama yine de bir varsayım ve çıkarsama yoluyla bu miktarı belirlemek gerekirse, bu sayının üç yüz bin seçkin genci aştığı söyleyebiliriz.[483]

---

[483] Bu savaştaki Türk ordularının kaybı toplam bölge halkının % 10 kadar olduğu tahmin edilmiştir. Bkz. Benim yazdığım *"Harb-i Umumide Osmanlı Cepheleri Vakayii,* İstanbul, 1337. Dolayısıyla o tarihte Kürtlerin toplam nüfusu 3 milyon kadar takdir edildiğine göre, sadece Kürtlerin bu savaştaki kaybı; 300 binden fazladır.

Savaşan Güçlerin Bizzat Gördüğü Zararlar

Aslında Osmanlı hükümeti, I. Dünya Savaşı'nın başından beri altın düşlerinin esiri ve cazip gelen ırkçı sendromunun kurbanı olmuştur. Çünkü Hükümet, bu esnada Turan ve İran'ın fethedilmeleri ve Osmanoğulları İmparatorluğuna katmak için iyi bir fırsatın ayaklarına geldiğine inanmaya başlamıştı, hatta daha da ileri giderek bir süre sonra Turan birliği düşüncesini gerçekleştirmek için Hindistan'a kadar ulaşacağını düşlüyordu. Bu hedefini gerçekleştirmek için hemen harekete geçti ve Rusya'ya savaş açarak bütün düzenli orduları ile çarpışmaya başladı. Bu esnada süvarilerden ve sınır muhafızlarından çeşitli seyyar birlikler oluşturduğu gibi, onların dışında da hem aşiret süvarilerine mensup hukuk ve mülkiye gibi yüksek medrese talebelerinden hem de diğer özel olan yüksek medreselerin öğrencilerinden birlikler oluşturdu ve hepsini, bir kısım astsubay, subay ve komutanların yönetimi altında İran bölgelerine sürdü.

Ömer Naci, Rauf, İbrahim ve Halid Paşa'ların yönetimi altında savaşan birinci ve ikinci ordusunu Mukri ile Banê beldeleri başta olmak üzere Hewraman'dan başlayıp Tebriz bölgesine kadar uzanan sınır boyundaki beldeleri kırıp geçtiler ve çevrede birçok gasp, talan, katliam yaptıkları gibi, bir sürü insanı da yerinden sürer. Bu savaş birliklerinin komutanlarından biri olan İbrahim Bey de Mukri bölgesindeki Babamiri hanedanı beylerinden son sivil bey olan Hakkari valisi Hasan Han ile Banê valisi Hemê Han'ı idam etmeye cesaret gösterdi ve infazı gerçekleştirdikten sonra mallarına el koydu. Dört Türk ordusundan geride kalan diğer iki ordu de Xanekin ve Kerend arası olan bölgeler ile Revanduz ve Lahican arasında kalan bölgelerin tümünü kötü bir şekilde zarara uğratarak yerle bir ettiler. Öyle ki hem Ömer Naci hem de İbrahim Bitlisi, kalemin bile kayıt ve tasvirinden aciz kaldığı bir sürü vahşi ve acımasız işler çevirdiler.

Bütün bu gelişmeler esnasında başka iki Türk kuvveti de Bitlis ve Van vilayetlerine doğru ilerlemeye başladı ve Osmanlı sınırlarına komşu olan İran beldelerini işgal etti, Deyleman bölgesinde hiçbir fayda sağlamayan tahribata kalkıştı. Bu iki kuvvet, bu bölgelerdeki Kürtlere büyük hasar ve zarar verdikten sonra Rus ordusunun baskısı yüzünden Kürdistan'a geri çekilmek zorunda kaldı.

Tehcir ve Katliamdan Kaynaklanan Zararlar

I. Dünya Savaşı'nın başlarında tam teçhizatlı ve silahlı Ermeni çeteleri; Kürtleri, mal ve can kaybı itibariyle büyük zararlara uğrattılar. Bu çeteler özellikle Van, Eleşkirt ve Beyazıt beldelerini yağmalayan Rus öncü birliklerinin önünde yer almakta idiler. Aynı zamanda Türkler de Kürt beldelerini etkisiz hale getirmekten ve sudan bahane ve sebeplerle Kürtleri öldürmede aşırıya kaçmaktan geri kalmamışlardır ve Kürtlerin sonunu getirmek ve yok etmek için daha da büyük bir inat ve ısrarla çalışmaya devam etmişlerdir. Hatta öyle ki ileri gelen Türk komutanlarından biri olan Halil Paşa, vatansever Kürt Beyleri ve liderlerine karşı işlediği zulüm, intikam ve zalimce uygulamaları ile övünerek bahsetmiş ve itiraf etmiştir.

Kürdistan Sorunu ve Türkler adlı kitabın 33. sayfasından anlaşıldığı gibi, I. Dünya Savaşı'nın başlarında vatanlarından uzaklaştırılarak hicrete mecbur bırakılan Kürtlerin sayısı Türkiye genel muhacirler idaresi sayımlarına göre 700.000'den fazla kişiyi bulmuştur. Nitekim bölgelerini terk etmeye zorlanan ve Anadolu'nun batı beldelerinde ikamete mecbur edilen bu insanların bir çoğu yolda ölümcül hastalıklardan, şiddetli soğuk ve açlıktan dolayı hayatlarını yitirdiler.

Bunun yanında I. Dünya Savaşı'nın üçüncü yılında karargahını Diyarbekir'de kurmuş olan II. Ordu h. 1335/m. 1918 senesinin sonbaharında erzak arttırma bahanesi ile Diyarbekir, Muş ve Bitlis bölgelerindeki halkın tümünü tahliye etmeye başladı ve buralardaki ahalinin zaruri erzak ve yiyeceklerini kendileri için stok yaptı. İşte bu nedenle ahalinin bir kısmını Musul vilayetine kovdu, diğerlerini ise o şiddetli soğuk ve kış günlerinde Adana ve Halep gibi diğer bölgelere sürdü, onun için zor durumda kalan bu insanların bir çoğu yollarda şiddetli soğuklardan ve giderek ağırlaşan açlık ve hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybettiler ve az bir sayısının dışında hayata gözünü açan kalmadı ve özellikle çocuklardan hiçbiri bu ölümden kurtulamadı desek mübalağa sayılmaz. Hatta durum öyle bir hal aldı ki, Musul'daki bu ümitsiz muhacirler; yol ortasındaki ölü cesetlerini yemek zorunda bile kaldılar.

Sözün özü: Dünya savaşının birinci ve ikinci senelerinde Ermenilerin uğradığı felaket ve afetlerin aynısı; bu tarihten bir veya iki sene sonra zor duruma düşmüş olan ümitsiz Kürtlerin de başına geldi.

Hastalık ve Kıtlıktan Kaynaklanan Zararlar

Kürdistan'ın uğramış olduğu en büyük felaketin; şiddetli kıtlıktan kaynaklandığını açıkça ifade edebilirim. Öyle ki bu kıtlık, Karadeniz sahillerinden başlayıp Irak beldelerine kadar uzanan Osmanlının doğu vilayetlerinin tümünü kapsamıştır. Çünkü perişan olmuş olan bu beldelerde karargahını kuran Osmanlı ordusu; yeterli gıda kaynaklarından ve önemli nakil vasıtalarından yoksun idi. Bu nedenle belde sakinlerinin erzak ve yiyeceklerini devşirmek için acımasızca davranırdı. Ya düşük bir fiyatla ele geçirmek, yada hazine makbuzlarıyla ve artık tedavülden kalkmış, geçerliliğini kaybetmiş paralarla bu yiyecekleri halkın elinden almak istiyorlardı. Nitekim daha sonra da halkın uğradığı afet ve felaketlere hiç aldırış etmeden hemen haciz yoluna başvurdular. Şüphesiz, nefret edilen bu askeri uygulamalar ve haksız muameleler; en sonunda köy ve kasabalardan gelen erzak ve yiyeceklerin kesintiye uğramasına sebep oldu. Öyle ki bu çevrenin sakinleri beldelerinden uzaklaşarak yiyecek ve erzakları ile vadilerin derinliklerine ve dağların zirvelerine kaçmak zorunda kaldılar. Dolayısıyla bütün bu olaylar; komşu köy ve belde sakinleri ile askerler arasında açlık ve kıtlığın yayılmasına sebep oldu ve askerler arasında durum öyle bir hal aldı ki bazen ot yiyerek yaşamaya tutunuyorlardı, bazen de feci bir şekilde bu perişanlıklara katlanmak zorunda kalıyorlardı. Bu konu için bakınız; 25 Mart h. 1332-1334/m. 1914-1916 senelerindeki 18. Ordunun raporu. Evet, açlık ve firar yüzünden bu ordunun uğradığı beşeri zararın miktarı sadece iki ay içerisinde yedi yüz (700) kişiyi bulmuştur. Aynı rapor, 6. Ordunun mermi sayısının; h. 1334-1336/m. Mart 1916-1918 senelerinde 6.304'e düştüğünü ifade etmektedir.[484]

Öte yandan Diyarbekir'deki 2. Ordu ile 3. Ordudaki durum o kadar kötü idi ki, her iki ordunun bulunduğu bölgelerde kıtlıkların, zorluk ve meşakkatlerin ve birbirini takip eden felaketlerin yayılmasına sebep olmuştu ve tifüs hastalığı, 3. ordunun askerlerinin çoğunu yok etmeye yetmişti. Çünkü bu durum; hem 2. Orduda, hem de 6. Orduda büyük zararlara sebebiyet verdi.

Belde sakinleri arasındaki durum, tabii ki bundan çok daha fazla kötü idi ve can ile mal kaybı; her şeyi ele geçirmiş olan orduların

484 *Altıncı Ordu Savaş Gazetesi.*

zararlarını çok aşmakta idi. Nitekim h. 1333-1336/m. 1915-1918 seneleri arasında kışı Musul'da geçirmiş olan herkes, binlerce Kürt muhacirin bu şehrin caddelerinde ve civarlarında hem soğuğun ve açlığın şiddetinden hem de ölümcül hastalıklardan dolayı nasıl son nefeslerini verdiklerini duymuş ve müşahede etmiştir. Aynı zamanda bu felaket ve trajediler sadece Musul'a has değildi, bilakis bu trajedinin aynısı Halep, Adana ve diğer benzer bölgelerde bulunan bahtsız muhacirlerin arasında da her gün yaşanmakta idi.

Yine aynı senede Süleymaniye şehrinde feci bir şekilde kıtlık hüküm sürmeye başladı. Öyle ki, 1 Okka (1.248 gr.) unun fiyatı -altın parayla- bir liraya ulaşmıştı ve halkın evlerine iaşe ve erzak yetiştirmekle görevli sayılan bir sürü memur ve güvenlik görevlisi[485] zimmetlerine geçirdikleri pek çok sayıda mal yüzünden, ordu çok ciddi felaketlere ve büyük musibetlere uğradı. Aynı şekilde köy ve kasabalardan gelen erzak ve gelirin, şehir ve beldelere ulaşımı da kesintiye uğramış oldu ve bu durum, halkın gıda ihtiyaçlarını gidermek için evlerinde depoladıkları zaruri erzak ve yiyeceklerin acımasızca ve düzensiz bir şekilde haciz edilmesine sebebiyet verdi. Ve hiç şüphe yok ki, bu nedenle, belde ahalisi ve askerlerin yüzde yetmişi yiyeceklerinin tamamen tükenmesinden ve kıtlığın şiddetinden dolayı yok olup gitti.

Yıkım ve Tahripten Dolayı Meydana Gelen Zararlar

Bu felaketler yüzünden memleketin uğramış olduğu tahribatın boyutunu, gayb'ın tek hakimi olan Allah'tan başka hiç kimse bilemez. Biz de -meydana gelişi itibariyle- bu zararlar iki kısma ayırıyoruz:

Bir kısmı, düşmanın memleketi silip süpürdüğü zaman, yapmış olduğu zararlardır ki, bu bölge Erzurum, Azerbaycan, Van, Bitlis ile Revanduz yöresini teşkil eden Musul beldesinin bir kısmını kapsamıştır. Doğal olarak düşman; baştan başa çiğnediği bu bölgelerde intikam duygusuyla birçok tahrip ve yıkım hareketlerine girişti, özellikle Ermeni çeteleri ve diğer bazı çeteler; intikam alma içgüdüsüyle meskun belde ve köyleri yakıp yıktılar.

---

485 Ordunun karavanasını ve ihtiyaçlarını temin etmekle görevli olan bu insanlar, halktan zorla aldıkları bu yiyecekleri gizlice tacirlere satarak askerin ve halkın sırtından müthiş karlar elde ediyorlardı.

Diğer kısım ise, Osmanlı ordusunun bizzat vermiş olduğu zararlardır. Her ne kadar bu zararların bir bölümü, savaş planının ve askeri harekatın kaçınılmaz sonuçları gibi görünse de, şüphesiz bu zararların en büyük bölümünü, Osmanlı ordusu, kasıtlı olarak yapmıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında savaşın cereyan ettiği cephelere ve savaş meydanlarına giden ve oraya yolu düşen herkes; bu bölgelerin ve sakinlerinin uğramış oldukları şiddetli felaketi ve ciddi zararların boyutunu gözleri ile görüp şahit olabilir ve bana öyle geliyor ki, o tahribat ve felaketlerin bölgedeki izlerinin kaybolması için en az yirmi seneye ihtiyaç vardır.

Özet olarak Kürt halkı I. Dünya Savaşı sırasında mal ve can kaybı yönünden büyük felaketlere uğradı. Evet, maddi zararı yukarıda zikredildiği gibi, can kaybındaki zararın miktarı da yarım milyon -500.000- kişiden aşağı değildir.

Bu gelişmeler devam ededursun, beri taraftan I. Dünya Savaşı'ndan sonra güney Kürdistan'ın bir köşesi olan Süleymaniye kentinde İngiliz hükümetinin yardım ve desteği ile yerel bir hükümet kuruldu. Ama bu hükümetin görevine sakin bir şekilde başlaması gerekirken bunun tam aksine İngilizlerle iki defa çarpışmak zorunda kaldı ve doğal olarak bu durum; o hükümetin h. 1345/m. 1926 yılında nihai olarak ortadan kalkmasına sebep oldu ve Süleymaniye kenti daha sonra şu andaki Irak devletini oluşturan vilayetlerden bir vilayet olarak Irak hükümetine bağlandı. Ayrıntılı bilgi için benim *Süleymaniye Tarihi* adlı kitabıma bakın.

Daha sonra h. 1341/m.1922 senesinde lakabı Sımko olan Şikak aşireti reisi İsmail Ağa hareketi başladı. Bu hareketin ilk işi kendisi için engel teşkil edebilecek olan Nasturileri[486] sıkıştırarak doğabilecek muhalefetleri engellemek oldu. Daha sonra alanını genişleterek Urumiye beldesine ulaştı ve beldeyi ele geçirdi ve bu sayede adı geçen şehir bu hareketin merkezi haline geldi. Ancak bu gelişmeler üzerine İran hükümeti bu harekete büyük bir askeri saldırı

---

[486] Bunlar, Papaz Nesturos peşinde giden Hıristiyan Kürtlerdir; ancak daha sonra bazı siyasi mülahazalardan dolayı etnisite ve kan itibariyle Kürt olmadıklarını; tam tersine Musul'daki Asurlular ve torunlarının kalıntıları olduklarını iddia ettiler. Bu bağlılıktan dolayı da Arap ve Avrupa yayınlarında Asurlular olarak ünlendiler. Halbuki hem Kürtçe'den başka bir dilleri de yoktu; hem de Araplar, İslam'ın ilk dönemlerinde onlara ve Yakubilere "Kürt Hıristiyanlar" diyorlardı. (Arapça'ya çeviren).

düzenleyerek kanlı bir savaştan sonra, onun egemenliğine son verdi. Hareketin hem lideri hem de komutanı olan İsmail Ağa ise, Irak'a sığınarak kuzeydeki Revanduz'a yerleşmek zorunda kaldı.

Öte yandan ateşkesten sonra Kürt bölgelerinde gerçekleşen başkaldırılardan ve çırpınışlardan birisi de meşhur Dersim dağı Kürtlerinin hareketidir. Bu hareket; her iki tarafa da büyük zararlar veren ve korku yaratan savaşlardan sonra Nureddin Paşa tarafından bastırıldı.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru bir taraftan Almanya ve yandaşlarının kuvvetlerinde fiyasko ve zafiyet belirtilerinin baş göstermeye başlaması, o bir yandan da devletlerin politikalarının hızla değişime uğraması, doğrudan Kürt siyasi grupların, bölgenin tümünde harekete geçmesine sebep oldu. Şerif Paşa Paris'te tüm Kürt siyasi grupların temsilciliğini üstlendi ve iki Kürdistan haritası ile Kürt ulusunun hak ve isteklerini belirten iki raporu barış konferansına sundu. Raporun biri h. 25 Cemaziye'l Sani 1337/m. 22 Mart 1919 tarihlidir. Diğeri ise m. 1920 senesinin ilk Martı olan, h. 1338 tarihlidir. 1919 yılı Aralık ayında Şerif Paşa Ermeni temsilcisi Bagos Nubar Paşa'yla anlaşarak barış konferansına her iki ulusun[487] hakları ile ilgili olan ortak bir önerge vermeyi kararlaştırdılar.

Nihayet, h. 1338/m. 10 Ağustos 1920 yılında Sevr (Severes) Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereği Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerini kapsayan bir Ermenistan hükümetinin kurulması kararlaştırıldı (Madde 88-93). Kürtlere gelince, bu antlaşmada Türkiye, Suriye ve Irak bölgeleri ile sınırlı kalınarak, kurulması kararlaştırılan Ermenistan bölgesinin güneyi ile Fırat'ın doğu tarafındaki hayali bölgede yaşadıkları kabul edilen Kürtlere yarı özerklik şeklinde bir yapılanmaya işaret edilmenin dışında başka bir hüküm bulamazsınız. Kaldı ki Barış Konferansının perişan haldeki Kürt halkına vermiş olduğu bu "göz kamaştırıcı!" iyiliği de pek çok ağır şartlara bağlanmıştı. Sonuç olarak:

1-Bu küçük Kürt bölgesinin sakinlerinin Türklerden ayrılmak isteyip istemedikleri noktasında, referanduma gidilmesi.

---

[487] Bu ortak siyasi önerge, m. 24 Ocak 1920 senesinde İstanbul'da yayınlanan *Peyam Sabah Gazetesi*'nde, hem de m. 10 Mart 1920 senesinde *Tan Gazetesi*'nde yayınlanmıştı.

2-Bu referandumun neticesi, Birleşmiş Milletlere sunularak bu noktada gerekli inceleme yapılıp bu kuruldan bir karar beklenecek, şayet kurul, Kürt halkının bağımsızlığı hakkedip etmediği noktasında gerekli incelemeyi yaptıktan sonra Kürt halkının bağımsızlığını kazanması noktasında karara varması durumunda, bu karar Türkiye hükümetine bildirilecek ve kendisinden bu karara uyması beklenecek ve işin bu noktaya ulaşması halinde müttefik güçler, Musul Kürtlerinin bu tam bağımsız Kürt hükümeti Kürtlerine katılmasına hiç bir şekilde engel olmayacak (Madde 62-64).

Sözün özü, Kürt meselesi, ucuz pazarlık konusu olmaktan ve siyasi aldatmalardan başka bir şey ifade etmemiştir. İnsaf ve adalet sloganlarıyla ve yapmacık tavırlarla, güya mahkum toplumları esaretten kurtarmaya çalışan uluslararası bu toplantının, içi boş söylemlerinin hiç birisinin mana taşımadığı gibi, siyasi platformda da hiç bir etkinliğinin olmadığı, tüm insanlık önünde açık ve net bir şekilde ortaya konduğu gibi, halklar ve toplumları tehlikelere atmaktan ve tüm insanlık toplumunu aldatmaktan öteye gitmemiştir. Mazlumların, baskı altında kalan toplumların tabii ve siyasi haklarını isteyen toplulukların kalplerinin derinliklerinden yükselen haykırışları; hiç bir zaman genel siyasi vicdana ulaşmamıştır. Hatta durum öyle bir hale varmıştır ki, bu toplantının üyeleri sayıları bir veya iki milyon olan Ermeni halkına dört büyük vilayeti tahsis etmelerine rağmen, öte yanda sayıları 7-8 milyonu aşan Kürt halkının bölgesini ve vatanını kendi kendilerini doğrudan idare etmelerini uygun görmemişlerdir.

Uluslararası barış konferansı tarafından insanlığın savunduğu insaf ve adaletin yüzüne karşı yapılan bu hakaret, adalet ve hukuk talipleri için bu asırda bir ibret ve tarihin sayfalarından acı bir ders olarak görülecektir! Ayrıca bazı Kürt cemiyetlerinin, özellikle son dönemlerde siyasetle iştigal etmelerine sebep olan etken ve nedenlerden habersiz olmadığımız gibi, İstanbul'daki bu cemiyetlerin gayesi de ilk etapta siyasetle uğraşmak değildi. Fakat bu sebepler ve etkenler ne olursa olsun, siyasete soyunmuş olan bu cemiyetlerdeki şahsiyetlerin; Barış Konferansının, niçin ara sıra kendilerine yöneldiklerini, gerçek dostlarının kimler olduğunu ve şayet onları bilmiyor ve tanımıyorlarsa, o zaman bütün bunları tarihi gerçeklerden ve olayların mantığından kavramaları gerekirdi. Hem daha sonra meşhur Berlin Konferansında düzenlenmiş olan Ayestefanos Antlaşmasının ardından günden güne büyüyen Şark Vilayetleri

meselesinde Avrupa'nın ne tür bir maksat ve gayesi vardı?

Kuşkusuz, bu antlaşma; Osmanlı devletinin parçalanmasını ve Büyük Ermenistan'ın kurulmasını hedefliyordu. Bundan da anlaşılıyordu ki, Kürt cemiyetlerinin siyasi faaliyetleri ve diplomasi çabaları sonuç vermeyeceği gibi, bu çabalar, Avrupa'da herhangi bir itibar da görmeyecektir. Onun için de ancak Avrupalıların maksatlarını destekleyici bir durum söz konusu olduğunda Kürtlerin çabası bir şey ifade ediyordu. Dolayısıyla, yapılan bu siyasi girişim ve çabalardan, Kürtlerin hiç bir şekilde faydalanamadıkları apaçık bir şekilde belli idi ve sadece Ermeniler ve Avrupalı yandaşları bundan yararlandılar. Nitekim Sevr Antlaşması, bu acı hakikati açık ve net bir şekilde ortaya koydu da. Fakat burada acı ve ıstırap veren öyle bir durum söz konusu ki, Kürt siyasetçilerine inen bu siyasi tokat, maalesef bazılarını gafletten uyandıramamıştır ve bunlar, içinde bulundukları gaflette batmaya devam etmişlerdir. Aynı şekilde bu siyasi tokat, işlemiş oldukları gafletten tövbe etmelerini de sağlayamamıştır, hatta durum o kadar acıdır ki, Kürt cemiyetlerinden birisi; h. 1345/m. 1925 senesinden başlayarak siyasi bir Ermeni cemiyeti ile siyasi alanlarda işbirliği yapmaktan kaçınmamıştır.

Özet olarak, bu antlaşmanın artık herhangi bir etkisi kalmamıştı. Çünkü Ölü Adam'ın yeniden hayata dönmesi ve gücünü toplayıp harekete geçmesi. Fransız ordusunun Adana'dan geri çekilmesinden sonra Anadolu'ya saldırmış olan Yunan ordusunun da bozguna uğraması, Fransız hükümetinin Ankara hükümeti ile antlaşmaya varması, bütün bu olup bitenler; bu antlaşmanın ortadan kaldırılmasına ve yerine h. 1341/m. 1923 yılında Lozan Antlaşmasının imzalanmasına sebep oldu. Böylece Lozan Antlaşması, hem Büyük Ermenistan'ın, hem de daraltılan ve küçültülen Kürdistan'ın ortadan kalkmasına sebep oldu ve fazla uzun sürmeyen su üzerindeki köpük gibi yok olup gittiler. Kürt sorunu da bundan sonra sadece Musul meselesi ile sınırlı kaldı. Çünkü Birleşmiş Milletler; petrol zengini olan bu vilayetin bağlanacağı bir yer aramak durumunda idi, onun için en sonunda Birleşmiş milletler; hem bu meselenin etüt edilmesi hem de Türk ve İngilizlerin Musul'la ilgili taleplerini, aynı zamanda burada yaşayan halkın da görüş ve isteklerini yerinde incelemek için Musul'a h. Rebiu's Sani 1342/m. 30 Eylül 1924 tarihinde bir heyet göndermeye karar verdi. Nitekim Birleşmiş Milletler bu kararı h. 1342/m. 13 Kasım 1924 yılında uygulamaya sokarak üç büyük önemli şahsiyetten oluşan bir kurul oluşturdu.

Bunlardan biri Macaristan devlet adamlarından Kont Tliky, diğeri İsveç devlet adamlarından Bay F. Wirsen, değeri de Belçikalı komutanlardan Colonil Police idi. Kurul h. 1343/m. 16 Ocak 1925 yılında Bağdat'a ulaştı ve üyeleri, Türk ve İngiliz hükümetlerini ziyaret etmeye başladılar. Türk temsilcisi Türkiye'de, Irak temsilcisi ise Bağdat da kendilerine katıldı ve topluca Musul'a doğru yola çıkarak şehrin her tarafında geniş çaplı incelemelerde bulundular. Sonra görevlerini tamamladıklarında hemen memleketlerine geri dönerek Birleşmiş Milletlere h. 26 Zilhicce 1343/m. 16 Temmuz 1925 yılında ayrıntılı bir rapor sundular ve bölgelerdeki Kürtler hakkında aşağıdaki şu sonuçlara vardılar:

a-Kürt halkının isteklerine önem verilmesi;

b-Yönetim ile ilgili görevlere Kürt memurlarının atanması;

c-Hem mahkemelerdeki yargılama ve savunma, hem de okullardaki dilin; Kürtçe olarak belirlenmesi ve resmi dil olarak kabul edilmesi.

Bu şekilde kurul; İngilizlerle Irak arasında kararlaştırılan dört yıllık anlaşmanın kabulünden ve Birleşmiş Milletlerin buradaki otoritesinin sona ermesinden hemen sonra, şayet Kürtlere özerkliklerini sağlama noktasında gerekli söz ve garanti verilmezse, bu durumunda Kürtlerin çoğu Irak idaresi altında kalmaktansa Türk idaresi altına geçmeyi tercih ederler.[488]

Birleşmiş Milletler bu rapor doğrultusunda 16 Ekim 1925 yılında bazı şart ve koşulları beyan ettikten sonra Musul'u Irak hükümetine bağlama kararı aldı. Bu kararın üçüncü maddesinin tercümesi aynen şöyledir:

"Garantör devlet sıfatı ile İngiliz hükümetine düşen görev; Irak'taki Kürtlerin, kendilerine yerel bir hükümetin kurulması noktasında istişare heyetinin kurulması ve istediği vaat ve sözlerin gerçekleşmesi için alınan tedbirleri Birleşmiş Milletler meclisine sunmasıdır. Bu hükümler; daha önce Birleşmiş Milletlerin meclisine sunulan rapor mucibince olmaktadır.

İşte Birleşmiş Milletler meclisinin bu isteğine istinaden, İngiliz hükümetinin sömürge bakanı; Irak hükümetinin almış olduğu tedbirlerle Kürt haklarının gözetildiği yönde Irak hükümetinin iyi ni-

488 *Birleşmiş Milletler Kurulu Raporunun Tercümesi*, sayfa, 111, madde, 7, paragraf, 2.

yette olduğunu, aynı zamanda Irak'taki Kürtlerin hukuklarının da teminat altına alındığını bildiren ayrıntılı bir mektubu, 3 Eylül 1926 yılında Birleşmiş Milletlere gönderdi.

İstiklal Savaşında Kürtlerin Türklere Olan Desteği

Şu andaki Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına esas teşkil etmiş olan Türk İstiklal savaşına Türkiye'deki Kürtlerin çok büyük hizmetleri dokunmuştur. O zamanlarda Avrupa'dan büyük bir oranda yardım gören Ermeniler, Sevr Anlaşmasının kendilerine hibe etmiş olduğu Büyük Ermenistan'a tehlike oluşturmaya başlamış olan son Milli Türk cephesine nihai bir darbe indirme kararı aldı.

Bu kararı uygulamak maksadıyla Erivan'daki Ermenistan Cumhuriyeti; askeri kuvvetlerini 1920 senesinin ortalarında Türkiye'nin kuzeydoğu sınırına sevkederek sınırı ihlal pozisyonu ile Türkiye'yi tehdit etmeye başladı. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa çoğu Kürtlerden oluşan bir ordu ile aynı senenin Ağustos ayında Ermeni kuvvetlerine karşı hemen saldırıya geçti ve sonuçta Kars'ı işgal etmeyi başararak Ermenilerin bir daha herhangi bir baskın ve saldırıya yeltenmemelerini sağladı. O kadar ki, şayet Sovyetler Birliği'nin duruma müdahalesi olmasaydı Erivan'daki Ermenistan Cumhuriyeti'nden herhangi bir eser kalmazdı.

Şüphe yok ki, Doğu Ordusunun bu müthiş zaferi, şu andaki Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dayanaklarını muhafaza etmede en büyük sebeplerden birini oluşturmuştur. Şayet bu çarpışmada Ermeni ordusu galip gelmiş olsaydı; Türkiye -büyük bir ihtimalle- ne ayakta kalabilirdi, ne de her yönüyle başarılı olabilirdi. Çünkü Türkiye hem batısından hem de güneyinden saldırıya uğramakta idi ve hala kendi iç sınırları dahilinde uğraşı veriyordu.

Aynı durum Kilikya'da da söz konusu. Çünkü Büyük Ermenistan'ın kurulması için Fransızların desteklemiş olduğu Ermeni kuvvetleri; çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Salahaddin Paşa'nın ordusunun önünde bozguna uğradı ve bu durum karşısında Fransızlar; 1921 yılındaki meşhur Ankara anlaşmasını yapmak zorunda kaldılar.

Kürtlerin, vatanperver Türklere yardımı sadece doğu ve güney cepheleri ile sınırlı kalmadı. Bilakis bu önemli hizmetin ve yardımın izleri Sakarya, Afyon Karahisar ve İnönü savaşlarında da ken-

dini gösterdiği gibi; aynı şekilde Yunanın mağlup edilip nihai galibiyetin sağlandığı Kurtuluş Savaşında da bariz bir şekilde kendini göstermiştir.

Şayet tarih geçmişteki olayları objektif ve dürüst bir şekilde kayda geçiren bir olgu ise, Kürtlerin son derece ihlaslı ve onurlu bu hizmetlerini hiç bir zaman aşımının ve değişimin ortadan kaldıramayacağı bir gerçektir ve sonsuza dek de bu açılan dürüst ve objektif sayfa; o günkü olaylar arasında çok önemli bir yer teşkil etmeye devam edecektir.

Son Kürdistan Hareketi

Birleşmiş Milletler Meclisinin Musul meselesini incelemeye aldığı bir dönemde Harput-Diyarbekir bölgesinde h. 1343/m. 1925 yılında merhum Şeyh Said'in önderliğinde büyük Kürt hareketi başladı. Aradan geçen zaman içerisinde bu hareket ve daha sonraki hareketler hakkında doğru bir yargıya varabilmek mümkün olmadı. Çünkü bu harekete nelerin neden olduğu ve hangi etkenlerin rol oynaması ile meydana geldiği net bir biçimde öğrenilemedi.

1925 Kıyamı[489]

Bu kıyam, merhum Şeyh Saidi Pirani[490] adıyla meşhur olmuştur. Bu zatın önderliğinde ve eski zabitlerin komutasında yaklaşık 50 bin silahlı ve techizatlı kişi bir araya getirilmiş, bazı askeri sevk noktalarında da silah ve techizat saklanmış. Alınan karara göre 21 Mart 1925 yılında harekete geçilecekti. Buna göre amaç Türkleri Kürdistan çıkarmak idi.

Türk devleti azda olsa bundan haberdardı ve faaliyet içinde idi. 1 Mart 1925 yılında Kürt yurtseverlerden biri, sonucunu düşünmeden ve hiçbir önlem almadan Şeyh Said'in yanına gitti. Ondan ayrılıp geri dönünce, onu yakalayıp birkaç mil uzaklıktaki Türk karargahına götürdüler. Bu yurtsever sorguya alınıyor, fakat o sorguda tüm bildiklerini inkar ediyor. Türk komutan, Şeyh Said'e nazik bir mektup yazarak onu karargaha çağırıyor. Fakat Şeyh Said Kürt yurtseverin yakalandığından haberdar oluyor, dolayısı ile Türk komutana güvenip gitmiyor. Şeyh Said etrafındaki birkaç yüz kişilik

489 Bu bölüm özetle *Kürdistan Sorunu ve Türkler* adlı kitaptan iktibas edilmiştir.
490 Hınıs'a yakın bir köy.

güç ile ayaklanıyor. Bu vakitsiz Kürt ayaklanması, alınan karara aykırı olarak 7 Mart 1925 yılında başlıyor.

Ayaklanan güçlerin elinde telgıraf ve telefon hatı olmadığından, hareketin destekçileri çok geç bir vakitte ve şüpheli bir tarzda ayaklanmadan haberdar oldular. Türk kuvvetleri de bundan istifade ettiler ve ayaklanan Kürt güçlerini tecrit edip muhasaraya aldılar.

Türk devleti, Erzurum'daki 9. kolordu ile Erzincan'daki 8. kolorduyu ve Diyarbekir'deki 7. kolorduyu milli güç üzerine sevk ediyor.[491] Fakat bu Türk askeri yeniliyor ve Kürt gücü Urfa, Siverek ve Diyarbekir'e yöneliyor. Üzerinden çok geçmeden Diyarbekir şehrinin güney kısmını elegeçiriyorlar, her tarftan Türk askerini sıkıştırıyorlar. Fakat belli bir süre sonra ihtilalcilerin durumu tehlikeye girdi. Çünki yeni bir Türk gücü tren ile Suriye üzerinden geliyor ve savaş meydanınan ulaşıyor. Bu durum Kürt gücünü endişelendirip zayıflatıyor. Zira onlar İran, Irak ve Suriye'nin tarafsız kalacaklarını umut ediyorlardı. Ama bu umutları suya düşüyor, iki ateş ortasında kalıyorlar ve umutsuz bir savaşa girişiyorlar. Bu arada bazı Türk güçleri Kars ve Sivas'tan getirtiliyor; bunun üzerine Kürtler açısından düzenli bir savaşın sürdürülmesi hem zor hem de faydasız hale geliyor. Bundan dolayı dağlara çekiliyorlar ve savaşı dar bir alanda sürdürüyorlar.[492]

İstiklal mahkemesinin zabıtlarından da anlaşıldığı gibi bu hareketin amacı Kürt kavminin istiklalini sağlamak ve milli bir devlet kurmak idi. Bundan dolayı kavmi ve dini heyecandan istifade edildi.

Tarih, bu hareketlerden bazılarını bize misal olarak sunuyor. Misalen Safevi Şah İsmail'in hareketi, şeyhlik postunu saltanat tahtına çevirdi ve birkaç yüzyıl yaşadı. Şeyh Ubeydullah Şemzinani'nin ayaklanması başta başarıya ulaştı. Fakat devamı gelmedi, o da aynen merhum Şeyh Said'in hareketi gibi başlamıştı. Gerçektende bu hareketin öncü ve yöneticileri bu büyük şahsiyetin nüfuzundan yararlanmak için akıllıca davranarak Şeyh Said'i bu hareketin önderi yaptılar. Zira anlatıldığına göre mürit ve takipçileri-

---

491 Muhtemelen bu kolordular aceleyle mevcut hazır güçleriyle gelmişler.

492 Düzenli bir şekilde olan bu Kürt güçleri Ağrı Dağı, Dersim, Sason, Çapakçur, Varto, Muş, Bitlis, Malazgirt, Mazıdağı ve Silvan bölgelerinde bulunuyorlardı ve yaklaşık 24.500 kişi idiler. Bunun haricinde küçük bazı gruplar da savaşa katılmışlardı.

nin sayısı 40-50 bin civarındaydı. Fakat verilen söz ve kararın tersine vakitsiz başlaması hareketin birliğini imkansız kıldı.

Kısacası büyük bir savaş ve katliamdan sonra, Şeyh Said ve hareketin bazı önderleri yakalandılar. Birkaç yerde İstiklal mahkemeleri kuruldu, yüzeysel bir yargılamadan sonra hepsi idam edildi. Kendisinden az çok şüphe edilen yada daha sonra bir şeyler yapabileceği mümkün olan kişiler ortadan kaldırıldılar. Bu mesele sadece bununla da kalmadı, diğer bazı broşür, gazete ve yayınlardan tesbit edildiğine göre Türkiye Kürdistan'ının tümünde, özellikle de ayaklanmanın olduğu bölgede büyük bir tehcir ve imha faaliyeti yapılmış.[493] Yine eski ve yeni bir takım bahaneler ile Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Şeyh Abdulkadir Efendi, İstanbul'da tutuklandı ve mahkemeden sonra idam edildi.

Yine aynı broşüre göre,[494] ulusal Kürt hareketleri son yıllara kadar da devam etmekte idiler. 1926 yılında ve 15 Aralık 1927 yılında Ağrı Dağı bölgesinde ve 31 Ocak 1927 yılında Bitlis vadisinde Türk güçleri ile Kürt ulusal güçler arasında savaş çıktı, bu savaşta Türkler yenildi ve bir çok ganimet ve esir Kürtlerin eline geçti. 4 Şubat 1928 yılında Türk uçakları Kürt ulusal hareketin merkezi olan Ağrı Dağı'na saldırdı ve iki uçakları düşürüldü. 29 Mart 1928 yılında Kürt ulusal hareket ile 9. kolordu arasında Beyazıt bölgesinde çatışma çıktı ve Türkler geri çekildi. 3 Eylül 1928 yılında ulusal güç Çolemêrg bölgesindeki Türk jandarma müfrezesini imha etti ve Beyazıt valisi de bazı jandrmalarla bereber esir alındı. Bu broşür ulusal gücün kayıpları hakında herhangi bir bilgi vermiyor.

Bu şekilde Türk yayınları bu vakıa ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmuyorlar, tam tersi nisbi bir sukunetten bahs etmişler. Fakat yukarda da bahs ettiğimiz gibi ulusal Kürt grupların yayınları tam tersi hareketin devam ettiğinden bahs ediyorlar. Büyük ihtimalle doğru olan da budur. Fakat biraz mubalağa yapmış olabilirler.

---

493 *Kürdistan Sorunu ve Türkler* adlı broşüre göre 1926 ve 1927 yılları arasındaki kış mevsiminde 8613 haneden oluşan 213 köy yakıldı. Bu köylerden 15.062 kişi farklı işkence yöntemleri ile öldürülmüştür. Bu sırada yaklaşık 1 milyon Kürt birçok işkence ve sefalet içinde Anadolu'nun batısına tehcir edildi.

494 *Kürdistan Sorunu ve Türkler.*

1930 Kıyamı

Ulusal Kürt yayınlarına göre bu hareket lokal bir ayaklanma değildi. 1925 yılında yılında başlayan ve hiçbir zaman bastırılamayan bir ulusal ayaklanmanın devamı olduğu için, başarılarına bazen kısa süreli sesizlikle devam etmiştir, bazen de şiddet ile. Şimdiye kadar bu 1930 yılındaki olay ile alakalı doğru ve güvenilir bir malumata sahip değiliz. Muhtemelen Türk kaynaklarına dayanan yayınlar ile ulusal Kürt grupların yayınları tahrifat ve mubalağadan uzak değillerdir. Bundan dolayı bu yayınlardan doğru ve tarafsız bilgi elde etmek çok zordur.

Kısacası gazete haberlerine göre, 1930 yılındaki hareket Ararat Dağı cephesinde başlamıştır, ki bu ulusal Kürt gücünün merkezini teşkil ediyordu. Bu harekete öncülük eden de İhsan Nuri Paşa idi. 13 Haziran 1930 yılında alevlenen bu hareket bir ay kadar bu şekilde devam etti. Hatta bazı cephelerinin tesiri Suriye sınırına kadar ulaştı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti üzerlerine büyük bir askeri güç (9. kolordu) sevk etti. Ararat Dağı çevresinde ve diğer mıntıkalarda birçok çatışma oldu. Bu çatışmaların tafsilatına dair sağlıklı bilgi yoktur. Nihayet, bir taraftan Rusya sınırını onlara kapattı, diğer taraftan Türk devletinin bazı teşebüsleri sonucu İran devleti de bir takım güçlerini bu yöreye gönderdi. Bu şekilde ulusal Kürt güçleri üç koldan sıkıştırılmış oldu. Eşsiz bir gayret ve fedakarlıktan sonra, hareketin önderi ve bazı arkadaşları ile birlikte İran güçlerine teslim olmak zorunda kaldılar. Onlar ordan Tahran'a gönderildiler.

Yukarıda da bahs ettiğimiz gibi bu hareket tafsilatlı bir şekilde bilinmemekte yada net değil. Türk kaynakların şüpheli ifşaatları ile Kürt ulusalcıların açıklamaları bir biriyle uyuşmuyor. Blech Şirkuh'un broşürüne (*el-Kadiye el-Kurdiye*) ve ayaklanmanın bazı öncülerinin beyanatlarına göre ilk etapta Türk askerlerinin sayısı 15 bin idi ve daha sonra 50 bin kişiye ulaşmış. Fakat Kürtlerin başarıları fazla imiş.[495] Diğer taraftan Türklerin resmi açıklamaları bu hareketi farklı bir tarzda lanse edip, tesir ve sonuçlarını ehemmiyetsiz göstermeye çalışıyor.[496] Benim inancıma göre her iki tarafın açıklamaları da abartı ve tahrifattan uzak değil. Fakat şu inkar edilemez bir hakikattir ki bu bu hareket devleti perişan edep

---

495 Hüseyin Bey'in Suriye dergisindeki beyanatları, m. 1930.

496 Salih Paşa ve Kürdistan Umumi Müfettiş'i İbrahim Tali Bey'in raporlarının özeti 1930 yılında *Ehrar el-Beyrud*'da yayınlandı.

büyük askeri ve mali zarar vermiştir.[497] Hiç şüphesiz Kürtlerin kaybı çok daha büyük olmuştur. Devletin şiddet operasyonları, Kürdistan'da görülmemiş bir yıkıma sebep olmuştur. Bazı bölgelerin halkı büyük eziyet ve zayiatlarla Anadolu'nun batısına dağıtıldı, mal ve mülkleri ellerinden çıktı, gurbet ve felakete düçar oldular.[498]

Sebepler ve nedenler ne olursa olsun şüphe yok ki bu hareketin sonucu; yürekleri kanatmış ve insanlığın vicdanını en derinden sızlatmıştır.

Gerçekten bu felaketin bu bölgenin başına gelmesi; son derece üzücüdür! İnsan ne kadar arzu ederdi ki her iki taraf arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın barışçıl yollarla halledilsin ve her iki tarafın da kötü bir şekilde sıkıntı ve felaketlere uğramasına sebep olan ihtilaf ve anlaşmazlıkların, yerini eskiden beri süregelen barış ve hoşgörüye bıraksın!.. Sanırım buradaki sorumluluk; Kürtlerden ziyade Türkiye hükümetine düşerdi ve Türkiye hükümeti; Kürtlerin, geçmiş dönemlerde kendilerine sağlamış oldukları hizmetlerin karşılığını vermesi gerekirdi. Özellikle şu andaki Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasında büyük rolü bulunan Anadolu'daki Kurtuluş savaşının başarıya ulaşmasında Kürtlerin sağlamış oldukları büyük beraberlik iradesi ve son derece değerli katkılarına karşılık, mevcut hükümet mutlaka bir karşılıkta bulunmalıydı. Kürtlerin haklı isteklerine insaf ve adalet ölçüleri çerçevesinde bakması ve aralarında meydana gelen zarar ve ziyana engel olunması bu Cumhuriyetin yapması gereken bir ödevi idi. Ancak bu şekilde bir karşı jestle her türlü zarar ve ziyan önlenerek akan kan durdurulabilirdi. Aynı şekilde bu savaş esnasında yapılan katkılar nedeniyle Kürtlerin eğitim ve kültür alanında kalkınmaları yolundaki tabii haklarından mahrum edilmemeleri gerekirdi, yani bu devletin,

---

497 *el-Kadiye el-Kurdiye* s. 95 adlı broşürde iddia edildiğine göre bu meselede Türklerin kayıpları birkaç bin ölü, yaralı ve esire ulaşmıştır. 12 uçak, 60 top, 60 bin fişek, 3 bin tüfek, 150 çadır ve 40 yük yiyecek kayıpları olmuştur. Firarilerin sayısıda epey fazla olmuş ve 7. kolordu ile 8. kolordu da bu savaşa katılmış.

498 1925 Kıyamı, başlığından bu dipnotun konulduğu yere kadar olan kısım kitabın Arapça tercümesinde yoktur. Ancak tercüme edilmeyiş sebebini anlayamadık. Biz bunu direk kitabın aslından tercüme ettirdik. Her ne kadar kitabın diğer bazı bölümlerinde de böyle atlamalar olsa da bu kısım kadar büyük değil. Biz de tesbit edebildiklerimizi tercüme ettirdik. Fakat tek tek yerlerini belirtme gereği duymadık. (Yayıncının notu).

maddi otoritesini kurmak için her hangi bir zorlamada bulunmaktansa, manevi otoritesini ruh ve gönüllere kabul ettirmesi daha fazla yapıcı olurdu. Hem kendi dillerinde eğitim almaları konusunda onları bu tabii haklarından mahrum etmeleri de doğru değildi. Çünkü bu tabii hakların Kürtlere verilmesi; Türkiye cumhuriyetine her hangi bir zarar vermeyeceği gibi, fayda sağlayacağı ve her halükarda maddi ve manevi kazançları olacağı kesindi. Ve o tarihte Türklerle beraber çarpışan Kürt halkının kalplerinde, şu andaki Türklere duyulan aşırı nefret ve Türkiye cumhuriyetinin değişik hükümetlerinin muamelelerine karşı duyulan hoşnutsuzluğun yerine şüphe yok ki üstün minnettarlık ve şükran duyguları hakim olacaktı. Kaldı ki Kürt halkı[499]; tarihin çeşitli devirlerinde ortaya koyduğu yiğitlik ve kahramanlıkları ile meşhur olmuştur ve hala da barış halinde Türk devletinin refah ve mutluluğunu temin etmede önemli bir rol aldığı gibi, belanın şiddetlendiği o savaş zamanlarında bile hükümetten desteğini çekmeyip arkasında yer almıştır.

Bununla beraber hiç bir kimse, halk ve toplumların özgürlük ve bağımsızlığa olan özlem ve sevgisini inkar edemez. Çünkü kendini idare etme, her halkın kendi esas ve tabii haklarındandır ve hiç bir halkın; başka her hangi bir toplumu zarara uğratması doğru olmadığı gibi, hiç bir şekilde onlara hakaret etmeye de hakkı yoktur. Aslında son tahlilde hedef; bütün halk ve ulusların, özellikle bu toplumların lider ve aydın insanları, özgürlüğü ve bağımsızlığı kendilerine hedef ve gaye seçerek bütün bunları barışçıl ve hukuki yollarla gerçekleştirmeye çalışmalıdırlar. Aynı zamanda tabii ki her iki toplumun akıl ve bilim rehberliğinden uzaklaşmadan, imkanların elverdiği ölçüde herkesin can ve malını korumak, boş yere kurban vermemek, yurttaşlık ve kardeşlik platformunda sıcak ve özverili bir şekilde omuz omuza vermek ve siyasi kalkınma, toplumsal dinamikleri ilk etapta gerçekleştirmek için iktisadi ve kültürel kalkınma yolunda barışçı yollarla meselelerini çözmek; her

499 Son dönemin meşhur Arap alimlerinden olan Merhum Seyyid Mahmud Alusî, *Ruhû'l-Meanî* adlı tefsirinde (c. 8, s. 149) hem şahsi içtihadına hem de diğer ileri gelen alimlerin içtihadına dayanarak şöyle diyor: Fetih Suresi'nin 16. ayetinde geçen "Bedevilerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağrılacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz Allah size güzel bir mükafat verir..." İşte bu kavim lafzından kast edilen halkın, Kürtler olduğu anlaşılıyor.

iki toplumun temel çalışma alanları olmalıdır. Çünkü sadece bu her iki toplum arasındaki işlerin gerçekleşmesi durumunda ancak gerçek özgürlük ve bağımsızlık temelleri atılabilir. Şunun da altını çizmekte yarar var: Bu asırda cehaletin ve fakirliğin devam etmesiyle birlikte bağımsızlığın sağlanması mümkün olmadığı gibi, devam ettirilmesi de mümkün değildir. Hatta bu pozisyondaki bir toplum için böyle bir özgürlük, vatan evladını yabancıların eline terk etmek ve onları istedikleri zaman ve şartlarda onları oyuncak haline getirmek kaçınılmaz olur.

Aynı zamanda ülkeye hükmeden bir güç; bu ülkedeki diğer halk ve topluluklara karşı bir babanın oğluna şefkat gösterip hatalarını örttüğü veya eli altındakileri emanet kabul ederek tüm işlevinde Allah'tan sakınıp korkan bir vasi gibi davranması lazım. Çünkü vicdanının sesini duymayan ve başkaları hakkındaki davranışlarında Allah'tan korkmayan bir vasi; yönetimi altındaki toplumların haklarını gözetmeyip kalkınma ve yükselme yolunda kendilerine zorluklar çıkaran bir sultan gibidir. Nasıl ki bir vasi; kanun ve şeriat önünde tüm yaptıklarından mesul ise, aynı şekilde ülkeyi idare edenler de hem Allah'ın hem de tüm insanlığın önünde yaptıklarından mesuldür ve hem azarlanmayı hem de cezalandırılmayı hak etmiştir. Şayet hakim konumundaki güçler; kendi idaresi altında yaşayan halk ve uluslar üzerindeki otoritelerinin süresini uzatmaktan başka bir şey düşünmezlerse, iyi bilmeliler ki boyundurukları altında bulunan toplumlar da -özellikle zor ve kritik günlerde- kendilerine karşı kin ve nefretten başka bir şey düşünmezler.

YEDİNCİ BÖLÜM

1- Kürt Ulusunun Karakteri ve Toplumsal Yaşamı

Bu gibi konuları belli bir dönem incelemeye alan Batılı bilginlerin takriben tümü şu noktada birleşmişlerdir: Kürtlerin asli karakterleri ile dış görünüşlerini sembolize eden sadece tek bir genel örnek yoktur. Bilakis şu ana kadar yapılan incelemelerden istifade edilen sonuç, bu karakter ve dış görünüş için dört ayrı örnek olduğunu tespit etmişlerdir.[500]

İşte bu da gösteriyor ki Kürt halkı ile eski ecdadının kökü -ikinci bölümde açıkladığımız gibi- soy benzerliği, dil yakınlığı ve kök birlikteliğinden kaynaklanan çeşitli uluslara dayanmaktadır. Bunlar: Guti-Cuti, Kasi-Kaşu, Subari, Nayri, Med ve Lulu halklarıdır. İslam Ansiklopedisi bu noktada şöyle demektedir: Doğubilim uzmanlarının; Kürtlerin karakter ve yapıları hakkında yapmış oldukları açıklamaları, Kürt halkından sadece bağlantı kurabildikleri az bir grubun yapısını ve karakterini yansıtmıştır. Dohoset, Xanikof, Doktor Danilo ve benzeri bir çok Doğubilimcinin; Kürt halklarının tüm fertleri ile çok çeşitli aşiretleri hakkında kesin deliller ve ilmi yollarla desteklenmiş doğru görüşler vermeleri imkansız gibidir.

Her ne kadar şu anda çeşitli Kürt aşiretlerinin konaklamış oldukları ve yayılmış oldukları yerleri tespiti açısından elimizde faydalanılabilecek önemli bir plan ve kroki bulunsa da, böyle hayati bir konuda gerçeklerin tam ortaya çıkması için kesinlikle yeterli değildir ve konunun tüm açıklığı ile doğru ve net bir şekilde ortaya konması için yeterli araştırma ve derin incelemelere ihtiyaç vardır.

---

500 O karakter ve yapısal durumları için bkz. Sr. Mark Sykes, *Halifelerin Son Mirası* ve Oryantalist Lynch'in *Ermeniye* adlı kitabı.

O halde yeterli miktarda bilimsel şartları haiz olmayan eserler, bu konuda ihtiyacı gideremez.[501]

Kürtler arasındaki toplumsal hayat; meşhur şu üç ayırt edici özellikle farklılık arzeder:

a- Kürtler -kim olursa olsun hiç ayırt etmeden- devamlı olarak bir liderin etrafında toplanırlar. Hatta bu lider, kendilerinden farklı ve yabancı birisi bile olsa bir şey fark etmez. Bu özellik neredeyse değişmeyen tarihi bir taklit olarak süregelmiştir.

b- Öteden beri tarihi gelenek ve görenekler çerçevesinde bu lidere gösterilen saygı körü körüne bir saygı şeklinde olmuştur.

c- Çiftçi ve esnaf gibi çeşitli meslek sahipleri olarak toplumsal sınıflara ayrılmaları şeklinde gerçekleşmiştir.

Öte yandan göçebe olan Kürt aşiretleri, kışın Cizre'nin sıcak ovalarına doğru ilerleyerek göçebe olan Arap aşiretlerin yakınlarına yerleşirlerdi, ancak bu durum, artık nerede ise artık son bulmuş gibi. Çünkü şimdiki Kürt aşiretlerinin çoğu; ya yarı göçebe ya da tamamen bir bölgeye yerleşmiş olarak yaşamaktadırlar. Yani gerçek göçebe anlamında bir hayat söz konusu değil onlar için. İşte yarı göçebe olan bu aşiretler, havaların durumuna göre yazın dağ ve tepelere doğru yola çıkarak su kaynağı bulunan yerlerde konaklarlardı. Örneğin Caf aşireti, çoğu zaman dağlık bölgeleri ve çok derin uçurumları barındıran yerleri mesken edinmişler. Herhangi bir bölgeye yerleşmiş olan Kürt aşiretlerine gelince, onlar bu bölgede yaşayan ve Kürt ırkından olmayan yerleşik diğer azınlık olan halkı da tam manasıyla temsil etmişler ve zamanla o topluluklar Kürtleşmişler. Çünkü Kürtlere karışmış olan bu bölge sakinleri, kendi topraklarına gelip yerleşen aşiretlerin yönetimlerine itaat etmişler. Çünkü takip ettikleri bu siyaset, hem komşularından gelebilecek saldırılara karşı koymak, hem de doğabilecek her hangi bir anlaşmazlık anında maslahatlarını koruyabilmek için önemli idi. Hem genel olarak Kürtler, tabiatları gereği yerleşik hayata ve istikrara meyilli idiler, her hangi bir aksilik olmadığı müddetçe yerleşik hayatı tercih etmişlerdir. Mesela, bu aşiretlerden Cizre Kürtleri, özellikle kuzey kısımları; ziraat ve çiftçilik alanlarındaki yetenekle-

---

[501] Dohoset, Xanikof ve Dr. Danilo gibi oryantalistlerin tetkikleri ile Mösyö Kanter'in h. 1302/m. 1882 tarihinde, *Mulahazat an Tabai' el-Kurd ve'l Ansariye* adlı kitabı gibi.

ri ve faaliyetleri ile meşhur olmuşlardır. Hatta öyle bir dereceye varmışlar ki, ziraat, ticaret ve sanayi alanlarda Arap komşularını epeyce geride bırakmışlar. Konu ile ilgili olarak Büyük Britanya Dışişleri bakanlığının çıkarmış olduğu "*Asya'daki Türkler*" adlı kitapta[502] şöyle denmektedir: "Öyle anlaşılıyor ki Cizre'nin kuzey kısmı; çok eski zamanlardan beri Kürtlere ait bir yurttur."

Kürt aşiretlerindeki tüm milli özellikleri; genel olarak günlük işlerde, adetlerde, ahlakta, vs. bir olmadıkları gibi tek bir karakterden de oluşmamaktadır. Tam tersine, takriben tüm aşiretler arasındaki milli vasıflar ve özelliklerde büyük bir farklılık göze çarpmaktadır. Evet, bu konuda Kürtlere genel bir vasıf verilmesi bizi hakikatten uzaklaştırır ve tabii ki aynı zamanda bu durumun; her aşiretin bulunduğu bölgede incelenmesi gereğini de doğurur. Bu bölge özelliklerine örnek olarak Prof. Egiazarov'un; Kürdistan'ın merkezine çok uzak olan Erivan Kürtlerinin durumlarını inceleyen çok önemli araştırması verilebilir. Aynı şekilde, Dr. Rich ve Major Soane'un Süleymaniye Kürtleri hakkındaki çok önemli çalışmaları da buna örnek teşkil edebilir. Ayrıca Arakelian, Morgan ve Nikitin gibi meşhur yazarların telif ettikleri eserlerde de Mukri ve Urumiye Kürtleri hakkında çok önemli bilgilere yer verilmiştir.

Öte yandan Kürtlerin vasıfları hakkında *Şerefname* kitabı da, her iş koluna idarecilik için yeterli ve mükemmel kabiliyete sahip olan ve planlı, zeki bazı Kürt kadınların isimlerini zikreder, hatta Kelhor Aşiretinin kadınlarından bazılarının; aşiret ağalığını ve kabile liderliğini belli dönemlerde üstlendiklerini söyler. Yakın tarihimizde ise, meşhur Kürt kadınlarından Hakkarili Halime Han ile Halepçeli Adile Han'ı örnek verebileceğimiz gibi, aynı zamanda Şuvanlı Kuha Nergiz Hanımı da unutmamız mümkün değildir.

Bununla beraber Kürtlerin karakteristik yapılarını, eşkalini, adetlerini, konumlarını, milli ve sosyal üstünlüklerini inceleme yolunda bir çok önemli rapor ve kitap hazırlamış olan doğubilimcilerin önemini inkar etmemiz mümkün değildir. Bunların çoğu, hem bu noktada çok mükemmel araştırmalar yapmışlar, hem de hak ve hakikatten de fazla uzaklaşmamışlar. Ne var ki bu kaynak ve kitaplardaki bütün bilgilerin açıklanabilmesi için gerçekten, konu ile ilgili ayrı bir kitabın yazılması gerekmektedir.

---

502 *Hand Book*, No: 57.

Dolayısıyla köklü bir araştırma yapmak ve bu konu hakkında yeterli bilgilere sahip olmak isteyenlerin; Mösyö Alexandria Jaba'nın, h. 1276/m. 1860 senesinde *"Kürdistan'daki İnceleme ve Bütün Notlar"* adlı kitabında yazmış olduğu bilgilere göz gezdirmelerini; aynı zamanda Mösyö Nikitin'in *"Kürtler Hakkında bazı Düşünceler"* adlı eseri ile *İslam Ansiklopedisi*'nin 21. cildine, aynı şekilde Mösyö Henry Bander'in *"Kürt Ülkesinde Bir Gezinti"* adlı kitabına, Kaptan Haigh'ın *"Kürdistan'da İki Sene"* adlı eserine, yine Major Soane'un *"Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli bir Seyahat"* isimli kitabına ve en son olarak da Sr. Mark Sykes'ın *"Halifelerin Son Mirası"* adlı kitabına bakmalarını tavsiye ederiz.

Sözün özü: Kürtleri görüp onlarla bir dönem yaşamış olan meşhur gezginler; Kürtlerin çeşitli vasıf ve ahlakını takdirle karşılamışlar, hatta bu konuda *"İslam Ansiklopedisi"*; aşağıdaki şu ifadeyi kullanmıştır:

"Hem aile ilişkileri, hem de ev işleri; Kürt halkında zirveye ulaşmıştır. Kürtler güler yüzlü, iyi kalpli, gayretli ve misafirperver insanlardır. Kürt kadını; Türk ve Fars kadınları gibi peçe takmazlar ve onlara nispeten daha fazla özgürdürler. Kürtlerin bazı zenginleri hariç, genel olarak çok evliliğe fazla rağbet etmezler, govend (toplu dans) ve müziğe de çok düşkündürler."

2- Din ve İnançlar

Eski İran Tarihi kitabının sahibi[503] İran tepelerinde bulunan Ari ırkının din ve inançları ile eskiden kendilerine komşu olan diğer ırkların din ve inançları hakkında çok önemli araştırmalarda bulunmuş, bu araştırmalar sonucunda, İran'daki eski Arilerin dil ve inançlarının, Hindistan platosundaki dil ve inançlarla aynı olduğunu ortaya koymuştur. Daha sonra ırklar; m.ö.14. ve 9. yüzyıllar arasında birbirlerinden ayrılmışlardır, böylece her iki tarafın kendisine has birer dili ve birer inancı oluşmuş. Dolayısıyla bununla ilgili -takriben- ilk tarih; Sanskritçe olarak kaleme alınan ve Hintlerin mukaddes kitabı sayılan "Vedas/Wedas" tarihidir.

Bu incelemelerin yanında burada bilmemiz gereken diğer bir ayrıntı daha var, o da Zagros dağları halkından sayılan Guti, Lulu, Kasi ve Elam gibi bazı Ari kavimlerin; tarihin başlangıcından beri Sümerler ve Akadlar ile iç içe girmiş olan ilişkilerinden dolayı on-

503 Bu zat, Devlet Eski Müsteşarı olan Hasan Pirneya'dır.

lardan büyük oranda etkilenmiş olmalarıdır ve aynı paralelde inançları da bu tesirden payına düşeni almıştır. Buna örnek olarak görüyoruz ki, Kasilerin de Babiller gibi, tabiatın ve kainatın tüm kuvvetlerini temsil ettiğine inandıkları ilahlarına benzer ilahlara inanmışlar. (3. Bölüm).

Aynı şekilde Zerdüştilerin mukaddes kitabı sayılan "*Zend Avesta*" da Ari kavimleri olan Medlerin, Farsların ve bunların alt gruplarının ilk inançlarını açıklarken şöyle demektedir:

"Bu kavimlerdeki inançlarının aslı iki şeyin takdis edilmesi esasına dayanır. Bu ikili, iyilik ile kötülük veya aydınlık ile karanlık kavramlarıdır. Bu inanca göre rızk, gölge ve yağmurlar gibi insana faydalı olan tüm şeyler; iyilik ilahından gelir. İnsana bir faydası olmayan ve zarar veren hastalık, felaket, sıkıntı, kıtlık, kuraklık ve pahalılık gibi tüm işler de kötülük ilahından kaynaklanmaktadır." Bu yüzden birincisine ibadet ediyor, ihsanından ve yardımından dolayı da kendisini çok seviyorlardı. Beri taraftan ikincisinden korkuyor ve kendisinden herhangi bir zararın gelmemesi için devamlı kendisine ibadet ediyor, özel olarak bazı dini münacat ve dualarda bulunuyorlardı. İşte bu dua ve salavatlardır ki, zamanla sihirbazların gösterdikleri ve kahinlerin haber verdikleri her şeyin temelini teşkil etmeye başladılar.

Buna ek olarak ayrıca "Güneş" (diğer adlarıyla Mesir ve Meher) ilahı da; Arilerin en eski ilahlarındandır. Hatta Abstak (Avesta); bu ilahı; iyilik tanrısı sayılan (Hürmüz) ile kötülük tanrısı olan (Ehrimen) arasında bir yere konumlandırmış. Çünkü Zerdüşt inancına göre yüce Allah; güneşi, zararları ve kötülükleri ortadan kaldırmakla görevlendirdi ve onlara göre bu ilah; yani güneş tanrısı, II. Erdeşêr döneminde Akhameni kraliyet ailesini korumakta idi. Nitekim Büyük İskender'in doğu ülkelerinin fethetmesinden sonra bu güneşe tapma ritüeli; Anadolu bölgelerinde de yayılmıştır.[504]

Ayrıca bazı tarihçiler; Wereserexna, yani gözü yaşlı bulut ve Mesir, yani güneş tanrısına ibadetin o zamanki İran Arileri arasında yaygın olduğunu söylemişlerdir. Arilerin inancına göre güneş, gökyüzünün gözü; gözü yaşlı bulutlar da onun oğlu durumundadır.

Özetle, İranlı Ariler de Hintli Ariler gibi, doğadan bazı sembollere ve evrenin bazı elementlerine ibadet etmekte idiler. Ancak yi-

504 *Eski İran Tarihi*, s. 261.

ne de İranlı Ariler; Hintli Arilerden çok daha önce Zerdüşt'ün (Zaroaster) öğretileri sayesinde tek ve bir olan ilaha ibadet etmeye başlamışlardır.

Zerdüşt İnancı

Eski Ari toplumu içinde bulunan Zerdüşt ya gerçek bir peygamber, ya da o toplumun olağanüstü bir lideri idi. Bu büyük insanın ne zaman ve nerde doğduğu, nasıl yaşadığı, Ari ırkının hangi boyundan olduğu, *Zend Avesta* kitabını ne zaman ve hangi dille kaleme aldığına dair konunun uzmanı olan bilim adamları, şu ana kadar kendi aralarında bir ittifak sağlayamamışlar. Bunlarda biri olan büyük uzman Mr. Jackson; Zerdüşt inancı hakkında şunları söylemektedir: "Zerdüşt m.ö.7. asrın ortalarında dünyaya geldi, m.ö.6. asrın ilk ortalarında da vefat etti" dese de tabii, bu da tam kesin zamanlama değil. Ancak Zerdüşt ile ilgili direkt rivayetler de bu nebi veya ıslahatçının; m.ö.7. asırda dünyaya geldiğini, davetini Urumiye gölünün kıyılarına kadar ulaştırdığını ve m.ö.6. asrın ilk ortalarında vefat ettiğini bildirmişler. Nitekim Mr. Hull "*Eski Yakın Doğu Tarihi*" adlı kitabının 555. sayfasında bu konuda şunları söylemektedir. Zerdüşt'ün m.ö.599 senesinde doğduğu; eski rivayetlerden anlaşılmaktadır. Aynı zamanda doğrudan Zerdüşt'ü konu alan rivayetlerinden de alıntılar yapılırsa görülür ki Zerdüşt; "Puewreşsb" olarak bilinen birisinin oğlu idi, bebekliği ve çocukluğu döneminde kendisinden bazı mucizeler sudur etti ve bu nedenle bazı kahin ve sihirbazlar; kendisini çekemediler, hatta öldürmeye çalıştılar, fakat bunda başarılı olamadılar. Öte yandan Zerdüşt yirmi yaşına ulaşınca insanlarla ilişkisini keserek terkedilmiş ıssız ve sakin yerlere çekildi ve yalnız başına nefis tezkiyesine başladı. Ardından otuz yaşına geldiğinde "Res" (Arakes) nehri denilen "Daitiya" nehrinin kıyılarında insanları Allah'ı tanımaya ve O'na ibadet etmeye çağırdı. Buradan da "Cavidan Mukaddes" (Sonsuz ve Baki) adındaki zat; Zerdüşt'ü "Ahura Mazda"nın yanına götürdü.[505] Bundan sonra ise davet ve irşadını Turan ve Segistan bölgeleri arasında sürdürmeye başladı; fakat o dönemdeki din adamla-

---

505 Hürmüz-Hormüz kelimesinin aslı, Ahuramazd'dır. Bu kelime ise Ahur ve Mazd lafızlarından türemiştir. (Ahura-Asura) kelimesi Hintli ve İranlı Arilerin ilahlarından bir ilahın adıdır. Çünkü bu iki toplumun ilahı; geçmiş dönemlerde aynı idi, Mazd kelimesinin manası ise, akıllı demektir.

rı; onun, kendi isteklerini gerçekleştirmesi yolundaki çabalarına engel oldukları için yapmış olduğu davetinde her hangi bir netice elde edememiştir.

Bu gelişmeden sonra Zerdüşt, Ahura Mazda'nın emri ile Bahter hükümdarı Wiştaseb'in yanına gitti ve iki yıl zarfında, yorucu bir çalışma ile vezir Camaseb'in büyük desteğini sonunda adı geçen hükümdarın kendi dinine girmesini ve öğretilerini ona kabul ettirmesini başardı, en sonunda da vezirin kızıyla evlendi. Bu gelişmelerden sonra Zerdüşt dini büyük bir kabul gördü ve her tarafa yayıldı; özellikle hükümdar Wiştaseb'in bu dini kabul etmesinden sonra Zerdüşt'ün dini; İran, Turan, Hindistan ve Küçük Asya'nın her tarafına yayıldı.[506] Daha sonra Zerdüşt, Hun halkına karşı

---

506 Mr. Hall, kitabında özetle şunları söyler: Zerdüşt, kırk yaşında iken Horasan'da Turşize ilçesine bağlı Kişmar kasabasında insanları, mesajını kabul etmeye çağırdı. Turşize ilçesi şimdiki Meşhed ilinin Güneybatısına düşmektedir. Zerdüşt, Kral Wiştaseb'in Zerdüşt dinini kabul etmesi anısına meşhur Servi ağacını dikti. İddiaya göre bu ağaç, h. 247/m. 861 yılına kadar yaşıyordu. Ancak bu yıllarda Abbasi halifesi el-Mütevekkil Ala'llah bu ağacın kesilmesini ve kalaslarının Irak'taki "Samarra-Sürre men Rea" kentinde inşa ettirdiği krallık sarayında kullanılmasını emretti.
Zerdüşt döneminde, Daryus'un babası olan Wiştaseb, Horasan'ın hakimi idi. Baskın görüşe göre Daryus; kral olarak bilinirdi ve bu görüşe göre rivayet, Kral Daryus'a işaret eder. Diğer rivayetlerde ise, bu kral veya yöneticinin de Zerdüşt dinini kabul ettiğine delalet eder ve eğer bu rivayetin tarihi doğru ise o zaman Zerdüşt'ün yaşı, oğul Wiştaseb-Histasbis'in İran tahtına oturma tarihinden sadece bir hafta eksik olmuş olur ve kuvvetli ihtimala göre Daryus'un akli ve ahlaki oluşumunda Zerdüşt'ün büyük bir etkisi olmuştur. Çünkü bu etkiyi açık bir şekilde, eski İranlıların geride bıraktıkları Behistun'da görmekteyiz. Hem bu etkinin, Zerdüşt'ün ıslahat ve öğretilerini defalarca revize eden ve reforma tabi tutan eski Mecusilerin öğretilerinden doğmuş olma ihtimali de vardır. Bütün bu anlattıklarımızın özeti şudur: Büyük Daryus, Zerdüşt dinini kabul eden büyük kralların ilki değildir; bununla birlikte şunu da açıklıkla ifade edebiliriz ki, Zerdüşt inanç ve öğretileri -eğer m.ö.6. yüzyılda ortaya çıkışı bir hakikat ise- İranlıların duygu ve düşüncelerinde son derece etkili olmuştur ve m.ö.6. yüzyılda İran'ın tüm doğusuna egemen olmuş ve İran'ın bu bölgesinde egemen olan tek din haline gelmiştir.
Özet olarak diyebiliriz ki, Zerdüşt dininin meydana getirdiği toplumsal gelişmeler ve dini inkılaplar, Daryus döneminden önce ve Mitaniler döneminden çok sonra meydana gelmiş olması gerekir. Şurası açıktır ki Mitaniler, Ariler'in İndra, Varuna ve Acuins-Asuin gibi eski ilahlarını son derece büyük bir saygı ile anıyorlardı ve onları kendi ulusal ilahlarının düzeyinde görüyorlardı. Hem Ahuramazda, Kral Daryus döneminde Ariler'in en büyük ilahı idi. Nitekim bu ilahların adları *Avesta* kitabında da İndra, Asuin ve Neonhaithya (Neonheysa) şeklinde kaydedilmiştir. Ancak daha sonra yukarıdaki ikinci isim; İranlılar arasında değişikliğe uğrayarak, ifrit ve şeytan anlamına gelen şimdiki Daevas-Daevaz veya Dev şekline dönüşmüştür.

yaptığı kışkırtmalar sonucu ihtiyarlık yaşlarında iken meydana gelen dinsel bir savaşta öldürüldü. Bu savaşta Hun ordularının başında komutan olarak Arcaseb adında biri vardı.[507]

Zerdüşt'ün İlke ve Öğretileri

Gerek *Avesta* kitabına, gerekse bazı Pehlevi kaynaklarına baktığımızda[508] Zerdüşt öğretilerinin şu ilkelerden ibaret olduğunu görürüz: Alem iki şeyden yaratılmıştır; bunlar aydınlık ve karanlık kavramlarıdır. Bu iki kuvvet sürekli olarak bir savaş ve düşmanlık

---

507 Zerdüştilere göre bu Hunlar, Turan halkıdır. Geniş bilgi için Bkz. *Eski İran Tarihi* adlı kitap, s. 254-455.

508 *Parsion* adlı kitaba göre, "Zerdüştlüğün bu kutsal kitabı *Avesta*, Sasaniler döneminde yazılmıştır ve kitap 21 sureden oluşmaktadır. Bu kitabın sadece bir suresi ve diğer surelerden de sadece bir kaç ayeti bize ulaşabilmiştir." Bu sure veya kitapların doğru adı ise, *Zend ve Avesta* şeklindedir. Nitekim Avesta, kanun anlamına; Zend de tefsir anlamına geliyor. Bu kitaplar değişik dönemlerde ve farklı bölgelerde farklı İran lehçeleri ile yazılmış ve bir araya toplanmıştır; bu nedenle de kitapların tümü *Avesta* adı ile adlandırılmıştır. Aslında bunun anlamı; bu değişik lehçelerdeki kitapların hepsi Avesta dili ile yazılmıştır. Çünkü Avesta, "en uygun ve en yakışan" anlamlarına gelir. Bu teoriye, İran'ın m.ö.orta çağlara kadar giden tarihine ve keşfedilen tarihi eserlere dayanarak varılan sonuç; manası tefsir olan Zend kelimesinin Pehlevi diline ait bir kelime olduğudur. Şimdi *Avesta* kitabının bölümlerini özet olarak zikredelim:

1.Kas: Bu bölüm, bir kısım dua ve zikirlerden ibarettir ve dili, *Avesta* kitabının kendisinden bile daha eskidir ve öyle anlaşılıyor ki bu bölüm, bütün İran bölgelerinin konuştuğu genel lehçe ile yazılmıştır. Bu bölüm "nazım" olarak yazıldığı gibi, diğer bütün kitapların da en eskisidir. Dua ile zikirlerin dışında kalan kısmı, ilk ve basit dini konuları ve Zerdüşt'ün ailesi ile kendisini koruyan aşiretini konu edinen bazı edebi metinleri içerir; *Hurde Avesta*, yani Küçük Avesta ise, melekleri ve çeşitli duaları konu edinir.

2.Vendbedad: Bu bölüm ise, şeytanı kovalama yollarını konu edinir.

3.Visperid: Bu bölüm bütün kainatın yaratıcısı olan ilahların reisine yükselen duaları konu edinir.

4.Kurban Yesna: Bu bölüm, namazlarda ve kutsal ateşin önünde kurbanlar takdim edildiği sırada okunan duaları konu edinir ve tercih edilen görüşe göre bu bölüm, Medler, Babilliler ve Persler'den sonra yazılmıştır. Öte yandan İslami fetihler döneminde müslümanlar, Zerdüşt dinine bağlı olanlara ehli kitap muamelesi yapmışlar, bu da gösteriyor ki *Avesta* kitabı, müslümanların nazarında diğer semavi kitaplar gibi gökten indirilen semavi bir kitap olarak kabul edilmiş. Nitekim Hz. Ömer'e anlatılan ve Hz. Ömer'in de kendisiyle amel ettiği "Onlara ehli kitap muamelesi yapınız" hadisi de bu görüşü destekliyor. Daha fazla bilgi için bkz. *Fecru'l-İslam*, Birinci Cüz, s. 120.

içindedirler; bazen biri galip gelir, bazen de ötekisi. Bundan yola çıkarak alemin farklı iki orduya ve karargaha bölünmüş olduğu görülüyor: Bir tarafta aydınlık orduları, karşı tarafta ise karanlık orduları bulunmaktadır. Bu ordulardan birincisinin komutanı Hürmüz-Ahura Mazda olarak adlandırılırken ikinci ordunun büyüğü ve komutanı ise Ehrimen-İgrimnyu olarak adlandırılır. Hürmüz'ün altı yardımcısı bulunur ve "İmeşşepentan-Ebedi Kutsallar" denilir. Bunlar Hürmüz'ün huzurunda dururlar ve O'nun emirlerini beklerler, yani Hürmüz; bu yardımcıları vasıtasıyla dünyayı idare etmektedir. Bu yardımcılardan her biri, tabiatın dört ana unsurlarından birini korumakla görevlidir. Örneğin bu yardımcılardan Behmen; ateşle, İsfendarmez ise, yer ve toprak işleriyle mükelleftir. Ebedi Kutsallar grubundan sonra kendilerine Yezt, (Yezd, İzd) denilen mücerret ruhlardan yaratılan başka bir grup gelmektedir ve sayıları pek çoktur. Fakat onlar arasında meşhur olanlar sadece üç tanesidir. Bunlardan her biri ay günlerinden bir gün ile mükelleftirler. Genel olarak bu gruptakiler iki bölüme ayrılırlar: Göksel ve yersel. Hürmüz, göksel grubun en üst tabakasında bulunurken Zerdüşt de yersel tabakasının en önde gelenidir. Aynı zamanda Yezdi'lerden her biri, kainat olaylarından birinden sorumludur ve bunların dışında da soyut bir kavram olan ruhlardan bir başka grup daha bulunmaktadır.

Hürmüz'ün[509] ordusu ve yardımcıları olduğu gibi, kötülük ilahı olan Ehrimen'in de ordu ve yardımcıları vardı. Bunlara "Dev-Deo" denilir ve en önlerinde Ehrimen gelir, bu Ebedi Kutsallar karşısında da altı adet dev yer alır. Ehrimen ve yardımcısı olan yedi tane dev; iyiliği engellemek ve kötülüğü işlemekten sorumludurlar: Yani her türlü kötülük, yalan, azgınlık, karanlık ve ölümü yaratmak; Ehrimen ile yardımcılarının görevidir; iyiliği, doğruluğu, itaati, nuru ve hayatı yaratmanın, Hürmüz'ün işi olduğu gibi. Özet olarak, bu her iki gücün kendilerine göre ve tamamen birbirine eşit şekilde aktif teşkilatları, düzenleri ve elemanları bulunmaktadır ve bu konuda her iki güç tamamen birbirine eşittir.

Avesta, alemin yaratılışı ve oluşumu konusunda şöyle der: Hürmüz; ruhların ilkidir, ve üç bin yıl her şeyi idare etmiştir. Sonra karanlıklar arasından Ehrimen ortaya çıktı ve nurlar alemine zorla girdi ve ardından Hürmüz, madde alemini üç bin yıllık bir sürede

---

509 Hürmüz-Ahuramazda kelimesi, Yezdan kelimesinin başka bir ifade biçimidir.

(altı evrede) yaratırken insanı ise bu evrelerin altıncı döneminde yarattı. Buna karşılık Ehrimen de faaliyete geçti ve kötülükleri, afetleri bir bir yarattı. Böylece Hürmüz ile bir savaş ve kavgaya girdi ve bu savaşları tam üç bin yıl devam etti. Bu süre sonunda Ehrimen'in güçlerinde zayıflık ve güçsüzlük baş gösterdiği için Zerdüşt ortaya çıktı ve harekete geçti, bu gelişme sonunda Hürmüz'ün kuvveti ve üstünlüğü yavaş yavaş ortaya çıktı, Ehrimen de bu olaylardan sonra karanlıklar alemine tekrar dönmek zorunda kaldı.

Zerdüşt inancına göre ruh ebedi ve bakidir, bedenden ayrıldıktan üç gün sonraya kadar acı ve sevinci hisseder. Bundan sonra bu özellikleriyle ruh, Çinvit adlı bir sırat köprüsüne gelir, burada ruh sahibinin amellerini Şaşmaz Tartı ile tartan üç hakim önünde sorgulanır: İyilik ağır basarsa; mükafatı iyilik; kötülük ağır basarsa cezası kötülük olur ve bu ölçü uyarınca hüküm verirler. Sorgulamadan sonra ruhun, Berz dağının tepesinden Daitya suyuna uzanan başka bir köprüden geçmesi gerekir. Eğer ruhun ameli iyi ve güzel ise bu dehşetli geçit ve ince köprü kendisine genişler ve ruhun, korkunç bir süratle oradan geçmesi kolaylaşır. Ama eğer ruhun amelleri kötü ve çirkin ise o zaman köprü iyice daralır ve incelir, hatta o kadar incelir ki, ruh oradan geçemez ve karanlıklar arasına düşmek zorunda kalır.

Özet olarak, eğer ruh, iyi işler yapmış ve üç vasfa sahip ise, kesin olarak bu ruh içinde bulunduğu alemden daha üst bir aleme çıkar. Bu üç vasıf ise, iyi niyet, güzel söz ve iyi ameldir. Böyle bir ruhun gireceği yüce alem, eski ve yeni Ari dillerinde Behışt olarak adlandırılan cennettir. Kötü veya günahkar olan ruh ise, acı ve meşakkatler alemine, yani cehenneme girer. Ayrıca cennet ile cehennem arasında Hemestekan denilen üçüncü bir yer daha bulunur.[510] Bu yer, iyi ve kötü amelleri ölçü ve miktar olarak birbirine eşit olan kimselere tahsis edilmiştir. Haklarında hüküm verilecek günü beklemek üzere orada kalırlar.

Bu bilgilerden sonra *Avesta* kitabı, Savşiyan adında üçüncü bir kişiden daha söz etmektedir. Bu kişi, kıyametin kopmasına yakın bir zamanda ortaya çıkar ve bütün ruhları dirilterek sorguya çeker ve amellerinin karşılığını vererek içinde bulundukları acı ve sıkıntılardan onları kurtarır. Bütün bu olaylardan sonra atomları (zer-

[510] Bu kelime, Avesta dilinde öbür alemde Müslümanların A'raf dediği bölgeye tekabül eder.

re) kurşun gibi saçan şiddetli bir rüzgar esecek ve bu arada bütün yeryüzünü kaplayacak. İşte o zaman Hürmüz ile Ehrimen arasında şiddetli bir savaş çıkacak ve sonunda galibiyet Ehrimen'in olacaktır. Ölümden sonraki kurtuluş için ve herkesin kendi gücü oranında Hürmüz'e yardım edebilmesi için -daha önce geçtiği gibi- bu kişinin üç özelliğe sahip olması gerekmektedir: iyi niyet, güzel söz ve salih amel.[511]

Zerdüşt dininin temel ilkelerinden biri de, kişinin hayatında çalıştığı işlerin en iyisi, tarımcılık ve iktisadi işler vasıtasıyla hayat için gerekli olan malı biriktirmek maksadıyla çalışmasır. Bu nedenle Zerdüşt, güçsüz ve zayıf düşmemek için, tarımla uğraşanlara oruç tutmayı haram kılardı.

Yine bu inancın temel ilkelerinden biri de dört temel "unsur" olan hava, su, ateş ve toprağı kutsal kabul etmektir; onun için de her ne suretle olursa olsun, bu elementleri kirletmeyi onaylamazdı. Bu nedenle ateş, Zerdüşt'ün kendi şiarı ve sembolü olduğu gibi, akar ve durgun olan her türlü suyu kirletmek de bu inanca göre caiz değildir, hatta bu yüzden ölülerin toprağa gömülmesi bile caiz değildir.

Aynı şekilde bu dine bağlı olanlar, Zerdüşt'ün bir Peygamber olduğu, Allah'ın kendisi ile konuştuğu ve diğer Peygamberler gibi ona da vahiy indirdiği görüşündeler.[512] Zerdüşt'ün ortaya çıkmasından önce hem halk üzerinde hem de ruhani ve dini alanda din adamlarının büyük bir nüfuzu ve geniş bir egemenliği vardı. Arilerden hiç biri mutlak olarak -Hint Arilerinin İran Arilerinden ayrılmasından önce bile- Mağ ve Mecus denilen din adamlarından birinin aracılığı olmadan ilahlara hediye ve kurbanlar sunması mümkün değildi. Çünkü o zamanlar din adamı, halk ile en büyük yaratıcı arasında bir sefir ve olgunlukta son noktaya ulaşmış kimse olarak biliniyordu. Öyle görülüyor ki Kral Büyük Daryus döneminde eski ve geçmiş dinlerin şiarları ve bıraktıkları izler, Zerdüşt dini karşısında yok olmuş ve bu din bu büyük kral döneminde etkisini daha da arttırmış, devletin ve tüm İran halkının resmi dini haline gelmiştir.[513]

---

[511] Avesta dilinde bu üç şey şöyle adlandırılır: Humete, Huwekhtene, Huverşete. Bkz. *Eski İran Tarihi*, s. 252, 258.

[512] Bkz. *Fecru'l İslam*.

[513] Bkz. *Eski Yakın Doğu Tarihi* s. 557. *Eski İran Tarihi* adlı kitabın sahibi sayfa 123 de der ki: Zerdüşt dini (Akhmeniler-Keyaniler) döneminde resmi din olacak derecede gelişmemiştir.

Ancak bu bilgilerle birlikte Med halkının inancı hakkında elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır, fakat yine de araştırmacılardan bazıları Medler'in dininin, Hürmüz'e ibadet etmeyi gerektirdiğini söylerler. Ama Meğan denilen din adamları, bu dini, hurafelerle, sihirle ve kehanetle doldurmuşlardı. Ne zaman bu toplumdan biri olan Zerdüşt, durumu ıslah etmek ve dini hurafelerden, adet ve geleneklerden arındırmak isteyince din adamları buna karşı koydular ve bu nedenle Zerdüşt, vatanından göçmek zorunda kaldı, böylece Bahter (şimdiki Horasan ve Türkistan) tarafına hicret etti. Fakat Zerdüşt'ün mücadeleyi kazanması, dinine çağrıda başarılı olması ve dininin; Ahmeni kralları döneminde resmi din olarak kabul edilmesinden sonra, doğal olarak hem Med halkı, hem de Kürdistan'a komşu olan diğer Ari ırklara mensup halklar, bu akımdan ve bu dinin tesirlerinden kurtulamadılar ve buralarda yaşayan tüm halklar, yıllar sonra yavaş yavaş o dini kabul ettiler.

Ayrıca şu husus da pek açıktır ki, daha sonraları ortaya çıkan Mazdek ve Mani ekolleri; Kürdistan ahalisini asla etkilememiştir, çünkü İslam dini ortaya çıkıncaya kadar dahi bu insanların Zerdüşt dinine bağlı kaldıkları görülmüş. Öte yandan bazı bilginlerin araştırma ve incelemeleri; Putlara, güneşe ve ağaçlara tapma gibi, uzun bir süre Kürdistan'da başka inançların varlığını da ispat etmeleri yanında, aynı şekilde Hıristiyanlık dininin de Kürdistan'da büyük bir başarı elde ettiği söylenemez. Mösyö Hofman değerli bir eserinde der ki: "Ruha-Urfa" kentinde yaşayan Marmariler m.s. 3. asırda Erbil ile Duhok arasına düşen Şahgerd kentine gelip Hıristiyan oldular. Nitekim bu kentte yaşayan halk ve krallar da daha önce ağaçlara tapıyorlar, bakırdan yapılmış bir puta hediye ve kurbanlar takdim ediyorlardı ve İşuyab adında bir papaz, eski Kürtlerin kurban ve hediyelerini takdim ettikleri yerde, Cizre'ye yakın meşhur Semanin köyünün yanı başında bir kilise inşa etti. Yine Hofman'ın görüşüne göre Marsaba eliyle Hıristiyanlığı kabul eden bu Kürtler, güneşe tapıyorlardı.

Bu konuda görüş beyan eden din adamları ve papazlara göre, Hıristiyanlığı kabul eden Kürtlerin sayıları oldukça azdı. Fakat Mesudi, iki nehir (Fırat-Dicle) arasında kalan bölgede ve Cudi dağının çevresinde yaygın bir şekilde yaşayan ve Hıristiyan olan Yakubi ve Cozkan[514] kabilelerinin hepsinin Kürt halkından oluştuğu-

514 *Mu'cemu'l-Buldan*'a göre bu kabile, Hilvan çevresinde oturan Kürtlerden bir gruptur.

nu söylediği gibi, Sr. Mark Sykes de, Kürtlerin hepsinin Hıristiyanlık dinini kabul etmediklerini ve Kürt aşiretlerini araştırırken bazı aşiretlerin yarı İslam, yarı Hıristiyan, yarı Nasturi ve yarı Yezidi olduklarını söyler.

Öte yandan Kürt halkı İslam dinini kabul etmesine rağmen bir süre bunu tamamen içlerine sindiremediler ve eski din adamlarından mutaassıp olanların kışkırtmaları ve etkileri sonucu arada İslam'ın egemenliğine ve nüfuzuna başkaldırdılar, onun için de ehli sünnet ile harici gruplar arasında meydana gelen çekişmelerde yer aldılar. Ancak sonuçta İslam dininin sadeliğini ve yaratışlarına uygun olduğunu anlayan Kürtlerin kalbinde bu din, sağlam bir şekilde yer buldu ve bu sayede Kürtler, diğer Müslüman unsurlardan daha çok İslam'a ihlasla bağlandılar. Nitekim bunun için birçok yerde kahramanca bu dini savundular ve bu sevgilileri yolunda büyük özveride bulundular.

Bu arada her ne kadar *Şerefname* kitabının sahibi, bütün Kürtler Sünnidir ve Şafii mezhebine bağlıdırlar dese, aynı zamanda bu görüşünü meşhur Türk seyyah Evliya Çelebi de desteklese, hatta onun peşinden gitse de; beri tarafta Türkiye ve İran'da yaşayan Kürtlerden büyük bir bölümünün Şia ve Caferi mezhebinden olduğu inkar edilemez bir gerçektir. Hatta Caferi Kürtler arasında aşırı bir grup bile oluşmuş ve kendilerine "Ehl-i Hak ve Ali İlahi" demişler. Yine Musul vilayetinde ve güney Rusya çevrelerinde yaşayan bazı Kürtler değişik bir inanca sahip oldukları gibi, kendilerine Yezidi adını verenler de var. Bu münasebetle Ali İlahi ve Yezidi inancını benimseyen Kürtlerin inançlarından bir nebze bahsetmek istiyorum ve bunu ele almanın faydasız olacağını düşünmüyorum.

Ali İlahi İnancı

Herat'ın batısındaki Doğu Kürdistan halkından bir kısmı, İslam zuhur etmeden önce garip inançlara sahip idiler. Bu inançlar o Kürtlerde öyle yerleşmişti ki İslam'a girdikten ve İslam devletinin egemenliğine boyun eğdikten sonra bile çok çabuk değişmedi. Bu nedenle, böylesi garip inançların ve tuhaf düşüncelerin izleri, İslam'a girdikten uzun bir süre sonraya kadar da kendilerinde etkisini sürdürdü ve uzun süre değişikliklere uğramaksızın kalabildi.

Mesela, Doğu Kürdistan'daki Ernil veya Rimal sakinleri hem tenasüh (reankarnasyon) olgusuna inanıyorlardı hem de güneşe tapıyorlardı. Bu nedenle, İslam'a girdiklerinde "Ali İlahi" düşünce-

sine, yani Hz. Ali'yi ilahlaştırmaya sapmaları çok kolay oldu, çünkü bu sayede cahiliye dönemindeki inançlarını da bir bakıma koruyorlardı. Hz. Ali'ye tapan bu kimseler diyorlardı ki: "Cebrail (a.s.), sahabelerden Dıhyetu'l Kelbi şeklinde göründüğüne göre bu durum, ruhani varlıkların, bedenler içinde görünebileceğini gösteriyor. Dolayısıyla Allah Teala'nın da bir beden içine girerek görünmesi caizdir. İşte bu teoriye göre Allah Teala, insanlığa lütufta bulunmak için Hz. Ali'nin bedenin girmiştir."

Buna ek olarak bu akılsız cahiller, Rasulullah'ın, Hz. Ali tarafından insanlığa yol gösterici olarak gönderildiğine inanırlar. Bu beyinsizce iddiayı, Ahmed adında bir herif ortaya atmış ve insanlar arasında şu çirkin düşünceyi yaymaya başlamış. Şu anda insanların elindeki Kur'an geçersizdir, zira bu Kur'an, Ali'nin Muhammed'e vahyettiği Kur'an değildir. Çünkü Ebubekir, Ömer ve Osman; Ali'nin Muhammed'e indirdiği Kuran'ı yakıp yok ettiler ve o gerçek Kur'an yerine, şu an insanlar arasında dolaşan Kuran'ı piyasaya sürdüler.

Özet olarak bu adam, Kur'an-ı Kerim hakkında bir çok asılsız şeyler uydurmuş ve akılla ilgisi olmayan bu iddialarını insanlar arasında yaymış, böylece insanları aldatabilmiş ve onların, körü körüne kendisine güvenmelerini başarmıştır. İşte o zaman, eline geçen bütün Kur'an-ı Kerim nüshalarını yakmaya cesaret edebilmiştir.

Hiç şüphesiz bu batıl inanç ve düşünceler, ilk olarak ehli beyti aşırı sevmenin bir sonucu olarak başlamış ve bu aşırı sevgi, Ali'yi ilahlaştırma seviyesine çıkarmıştır, ardından da bu düşünce, güneşe tapma inancına dönüşmüştür.

Bu batıl düşünceye sahip olanlar, Hz. Ali'nin göğe yükseltildiğine ve orada güneşle iç içe girdiğine ve karıştığına inanırlar. Bu insanlar, bu inanç kendilerinde kökleştikten ve güneşe tapma düşüncesinden istediklerini elde ettikten sonra eski inançlarını tekrar ihya etmekte herhangi bir mani görmediler. Ancak bu sefer eski inançlarının adlarını değiştirdikten sonra İslami mezhepler ve inançlar arasına sokuşturdular.[515] Daha sonra hiçbir delil ve senet-

---

515 *"Dıbıstanu'l Mezahib"* (Bu dinler tarihini Farsça anlatan bir kitaptır. Arapça'ya çeviren) kitabının sahibi der ki: "Bu kimselerin inancı, Ali Allah'tır cümlesi ile özetlenebilir, yani Ali'nin ruhu bedeninden ayrıldıktan sonra güneş ile birleşmiştir ve şimdi o, güneşin ta kendisi olduğu gibi, güneş daha önce de belirli bir süre başka unsurlar şeklinde idi. İşte bu ne denle derler ki: Güneş, Ali'nin emri →

leri olmadan insanları et yemekten menetmeye başladılar ve kendilerini destekleyenlerle taraftarlarını, Ebubekir, Ömer ve Osman'ı (ra) seven kimselerin etlerini yemeye teşvik ettiler ve hala da etmektedirler. Aynı zamanda Kuran'ın bazı ayetlerini tevil ederek onlarla bu bozuk inançlarını ve zararlı düşüncelerini desteklemektedirler.[516]

Bu grubun mezhebi, salt ahlaki kaide ve usuller değildir. Kendilerine ait özel ibadet ve ayin usulleri de olmasına rağmen, bunların, İran ve Türkiye'nin bazı bölgelerinde yaşamakta olan ve güneşe tapan Ali İlahicilerin düşünce usullerine ve ilkelerine benzerliği hiç bulunmamaktadır. Major Rawlinson, *"Zehab'dan Huzistana"* adı altında yazdığı bir makalesinde, Kelhor ve Goran aşiretleri içinde bu düşüncede olan kimselerden söz ederken şöyle der: "Kelhor ve Goran aşiretlerinin bir bölümü ve bu aşiretlere komşu olan bazı aşiretler de Yahudilik, Hıristiyanlık ve Sebeilik dininden bazı bölümlerin karıştığı bu inancı benimsemişler.[517] Aynı şekilde Zuhâb bölgesinde bulunan Zerde geçidinde metfun olan Babayadi-

---

→ olmadan asla hareket edemez ve ışık saçamaz, hem Ali de zaten güneşin kendisidir. Bundan dolayı güneşe "Ali Allah" dedikleri gibi, dördüncü feleke de Düldül derler. (Düldül, Hz. Ali'nin bindiği atın adıdır. (Arapça'ya çeviren) O halde bu düşünce ve inanç sahipleri güneşe tapmakta ve güneşin Allah'ın bizzat kendisi olduğunu söylemektedirler.

516 Aynı kaynakta şöyle denilir: "Onlara göre canlı varlıkları öldürmek asla caiz değildir, o nedenle et yemek haramdır. Çünkü Ali Allah şöyle demiş: Midelerinizi canlı varlıkların mezarı haline getirmeyiniz. Kur'an'ın öldürülmesini ve kesilmesini caiz kıldığı canlı varlıklar ve yenilmesini helal saydığı etler; Ebubekir, Ömer ve Osman ile bunlara tabi olanların etleridir. Yine derler ki: Bütün haram olan şeylerden maksat, bu üç kişinin işledikleri amellerdir. Şeytan, yılan ve tavus ise, bu üç kişinin sembolüdür, onları temsil eder. Buna göre Ali Allah'ın suretine secde edilebilir veya onun dışındaki putlar kırılabilir. Ali Allah'a ibadet, bu üç kişiyi kötülemeye veya onları yüceltmemeye işaret etmektedir. Hiç şüphesiz, canlı varlıkların etini yemekten menetme inancı, eski Hint dinlerinden alınmıştır. Fakat insanların etini yemeye teşvik etmek ise, Afrikada bulunan yamyam kabilelerinden başka hiçbir yerde bulunmamaktadır.

517 Rawlinson şöyle der: "Kala ile Kelhor arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Hem Kelhorlular, kendilerinin çok eski zamanlardan beri bu bölgede oturduklarını ve Riham sülalesinden olduklarını iddia ederler. Riham ise, Yahudi ülkesini fetheden meşhur Buhtunasr'den başkası olmadığı gibi, kelhorlular arasında aynı zamanda salt Yahudi olan isimler de bulunmaktadır." Gerçekte de, eğer Yahudilerin sürüldüğü yer şimdiki Kelhorlular bölgesi ise o zaman Yahudi düşünce ve inançlarından bir çok şeyin, orada ikamet etmekte olan toplumlara sızmasında güçlü bir etken olduğu uzak görülmez.

gar da velayet ve kutsallıkla tanındığı gibi, İslami fetihler döneminde Hz. Hızır (a.s.) da peygamberlik veya velayetle tanınmıştır. İşte Ali İlahi inancına göre "uluhiyet ruhu" sırasıyla Bünyamin, Musa, İlyas, Davud, İsa, Ali ve onun halifeleri olan Selman-i Farisi, İmam Hüseyin ve yedi adamın bedenlerine de girmiştir.[518] İşte bu şahıslar, cisimleşmiş ilahi ruhlardan başka bir şey değildir. Yedi adam ise, İslam'ın oralara geldiği sırada inanılan yedi şeyhtir ki bunlardan her biri Kürdistan'ın muhtelif bölgelerinde korkunç bir ruhi güç ve kutsallıkla tanınmışlardır ve Şeyh Baba Yadigar, bu yedi şeyhten biri olduğu gibi, her biri de cisimleşmiş ilahi ruhlardan olan Bünyamin, Davud ve Ali de büyük bir yeri ve özel vasıfları vardır.

Demek bundan anlaşılıyor ki Bünyamin, İspanya'daki Tülaytıla Yahudilerindendir ve Yahudiler arasında Bünyamin'in kutsal biri olduğu gibi, bu aşiretlerin yanında da kutsal biridir. Hem bir ihtimal, Bünyamin'in dini, mezhebi kendi döneminde bu derece çelişkili ve çarpık değildi ve Bünyamin'in sinagog inşa ettiği Heftun dağının da Zagros dağı olması uzak bir ihtimal değildir. Yine Ali İlahiciler Heftun'nun; Bünyamin'in kendi gözleriyle gördüğünü söylediği ve 50 bin Yahudi ailesinin yaşadığı Bünyamin'in Heftun'undan iktibas edildiği de yadsınamaz. Hem Meşhur Davud olayı, Hilvan kentinde meydana gelir, dolayısıyla Hilvan ismi ile Yahudilerin meşhur sürgün yeri olan Hala ismi arasında güçlü bir ilişkinin varlığı gizli değildir. Yine doğubilimci, Zuhâb *'tan Huzistan*'a adındaki kitabının bir makalesinde Lori Bozorg, yani Bahtiyarilerin inancını anlatırken şöyle der: Bu Müslüman insanlar, son derece basit bir inanca ve zayıf bir mezhebe sahiptirler ve Ali İlahi mezhebi hakkında bilgileri olmadığı gibi, o mezhebe asla saygı da duymazlar. Ama Küçük Lor grubunun inancı, son derece garip ve kapalıdır ve Ali İlahi inancına oldukça benzer yanları olduğu halde İslam'la büyük bir ilişkileri yoktur ve ona hiç önem de vermezler. Onlara göre insanların en önde geleni ve en büyükleri Baba Bozorg (Büyük Baba) denilen bir velidir ve onlarda bundan başka bir çok

518 *İslam Ansiklopedisi*'nin (c. 4) görüşüne göre "yedi adam" lafzı, "ehl-i hak" mezhebinin kurucusu meşhur Sultan İshak'ın yedi çocuğuna delalet eder. Sultan İshak'ta bulunan herşey çocuklarında da bulunmaktadır. Bunlardan dört tanesi melek olup adları Bünyamin, Davud, Mustafa Davudan ve Pir Musa idi. Sultan İshak'ın türbesi, Hewraman'ın Lohom bölgesinde bulunan Diyala nehrinin sağ tarafında bulunmaktadır.

veli daha bulunmaktadır ki bu velileri, kainatın yaratıcısının vekilleri ve temsilcileri olarak görürler. Bu nedenle de onları kutsal bilirler ve onlara itaat ve ibadet ederler, ayrıca çok garip dini sembol ve ayinleri de vardır. Bununla beraber, hiç şüphesiz onlar bir çok ilke ve ahvalinde İslam dinine bağlıdırlar ve boyun eğerler. Öte yandan Mr. McDonald Kenz, mum taşıyanlar olarak adlandırılan kimselerin gece kutlama ve törenleri hakkında çok değerli bilgiler zikreder, fakat ben, şimdi hala bu tür adet ve törelerin bu insanlar arasında bulunduğunu zannetmiyorum. Evet bu adetler, geçen 18. asrın ortalarına kadar kalan adetlerdi ve bu gece kutlamaları ve eğlenceleri, Misra ve Anaitis'lere ait geleneksel kutlamaları taklit etmekten başka bir şey değildi.

Yezidilik Mezhebi

Musul Tarihi adlı eserin sahibi şöyle der: Öyle anlaşılıyor ki bu dine inanan insanlara Yezidi denmesinin nedeni, onların Yezd veya Yezdan adında bir ilahın bulunduğuna dair inançlarından kaynaklanmaktadır. Ancak bazı müelliflerin, Yezidiler adı ile Yezid es-Sülemi veya Emevi Halifesi Yezid arasında bir ilişkinin varolduğunu iddia etmeleri, akli ve nakli delillerden tamamen uzaktır.

Öte yandan miladi yedinci asrın ortalarında yaşamış olan Yunanlı tarihçi Teyafoyanos der ki: "İmparator Herakliyus, askerleri ile birlikte Yezdum kenti yakınlarında ikamet etti." Major Rawlinson'un görüşüne göre bu kent, Hadyab-Musul[519] kentinin yakınlarında bir yerdedir ve öyle geliyor ki, Yezidi taifesi bu kentte ortaya çıkmış ve buradan değişik çevrelere yayılmıştır.

İşte bu mezhebi kabul eden Kürt grupları, Halep, Van ve Erzurum çevrelerinde oturmakta oldukları gibi, büyük çoğunluğu da Musul, Sincar ve Şeyhan kazası çevresinde bulunurlar, toplam sayıları 3 yüz bin civarındadır.[520] Bazı kimseler, Yezidilerin başka grupları, ayrı isim ve ünvan altında Kafkas dağlarında, Hazar denizi kıyılarında, Altay dağlarında, Kamçaska yarımadasında ve Çin'de de bulunduklarını söylerler.

---

519 Orijinalında böyle ise de *Mucem el-Buldan* ve diğer kaynaklara göre Musul'a Hadba' denilir, yanındaki Hadyab (Dicle) değil. (Arapça'ya çeviren).

520 *Musul Tarihi.* İngiliz Gezgin Ms. Rozita Forbes bir makalesinde şöyle der: I. Dünya savaşından önce Yezidilerin sayısı çeyrek milyon kadardı; ancak şimdi azalarak 6 bin civarına indi. *Es-Siyase el-Mısriye Gazetesi,* 16 Şubat, 1931.

Diğer bir görüşe göre Yezidilik düşüncesi, Mani mezhebine dayanmaktadır. Başka bir rivayete göre de, bu inanç, Zerdüşt dinine dayanır. Zira onlar da güneşe ve şeytana tapmanın gerekli olduğunu söylerler. Zerdüştiler de nur ilahı olan Hürmüz ve karanlık ilahı olan Ehrimen'e ibadet etme gerekliliğini iddia ederler. Sonra iyilik ilahının varlığına inanırlar ki onlara göre bu ilahın üstünlüğü ve rahmeti sonsuzdur. Aynı zamanda bunlar, sadece kötülük işlemeye teşvik eden şeytana da ibadet etmenin gerekliliğini söylerler. Ancak bu ibadeti, şeytanın kötülüğünden sakınarak ve onun cezalandırmasından korkarak yaparlar, yoksa şeytana saygı veya ondan sevap almak için değil. Bu konuda ileri sürdükleri neden ise, yüce Allah'ın salt iyilikten ibaret bir varlık olduğu ve kimseye kötülük etmesinin düşünülemeyeceği inancıdır, dolayısıyla O'na ibadet etme gerekliliği yoktur. Fakat şeytan -bunun tam aksine- kötülüğün kaynağıdır ve bu nedenle şeytanın şerrinden sakınmak ve rızasını kazanmak için her kulun ona ibadet etmesi gerekir. Çünkü bizi kötülüklere düşüren o olduğu gibi, bizi o kötülüklere düşmekten koruyacak olan da yine odur. İşte bu kof felsefeye dayanarak bu insanlar, ulu ve güçlü olan, fakat kovulan ve iyilikle alakası olmayan şeytan adında bir meleğe tapmaktadırlar. Ayrıca şöyle derler: Bu iyilik ilkesi, bin yıl kadar aleme hükmedecektir ve bu süre sınırlı ve geçici bir süredir. Bu süreç sonunda iyilik ve kötülük ilahları savaşacaklar ve kötülük ilahı ya galip olur veya iyilik ilahı ile barış yapmak zorunda kalır, ancak her iki durumda da ona tabi olanlar, birçok fayda elde ederler.

Aynı zamanda bu grubun büyük bir lideri bulunmaktadır ve Şeyhan Emiri denilen bu lider; Şeyhan köyünde ikamet etmektedir. Bu kişinin, tabileri üzerinde büyük ve geniş bir egemenliği vardır, yanında emir ve yasakları uygulamakla görevli küçük alt emirler bulunur. Bu taifenin en büyük dini reisine Baba Şeyh denilir. Bunun da kendisine tabi olan ve sürekli yanında bulunan şeyhleri bulunmaktadır ve dini emir ve yasakları uygulamakla sorumludurlar. Bu büyük reis olan Şeyh tarafından gelen bir fetva ile namaz, oruç, helal ve haramlar belirlendiği gibi, bu büyük iki makam, babadan oğla miras olarak kalır.

Bu taife, yaklaşık olarak bütün dinlere inandığı gibi, doğru olan akidenin ise, Maniheizm olduğunu ve ona bağlı kalınması gerektiğini iddia ederler, güneşe, kurban olarak inek takdim ederler. Kuşları ve diğer canlı hayvanları öldürmeyi, boğazlamayı haram görür-

ler. Yine onlara göre kutsal vadinin ağaçlarını kesmenin haram olduğuna inanırlar ve güneşin doğuşu ve batışı anında güneşe secde ederler. Ayrıca onlara göre büyük günahlardan biri de başka din ve inançta olan kimselerle evlenmektir, onun için kendi dinlerinden başka kimselere kardeş demezler, onun yerine diğerlere "arkadaş" kelimesini kullanırlar.[521]

Hem bu taifenin oldukça garip adetleri ve acayip gelenekleri vardır. Örneğin, mavi rengi ve mavi giyenleri sevmezler ve onlara kızarlar, marul yemeyi çok çirkin görürler. Şeytan kelimesini hatıra getiren ve başında "ş" harfi ile "t" harfi bulunan kelimeleri ağza almaktan uzak dururlar ve bundan kaçınırlar. Onlara göre ayrıca atlara yük vurmak da kesinlikle caiz değildir ve kim emredilen bu kaidelerden birine muhalefet ederse şiddetli bir cezaya çarptırılmayı haketmiş olur.

Bu taifenin kendilerine has pek çok bayramları ve dini tören/kutlamaları bulunmaktadır. Örneğin, her yıl "Rumi yılı Nisan" ayının ilk çarşamba günü zurna ve tef çalarak kabirleri ziyaret eder ve başlarında toplanır, o geceyi orada yeme içme ile geçirirler, ardından fakirlere sadaka dağıtmaya başlarlar. Yine her ayın ikinci perşembe günü, ziyaret için Şeyh Muhammed'in kabri başında "Beşika" beldesinde toplanırlar.

Cuma günü olunca tekrar başka bir dini kutlama için yine Beşika denilen yerde "Sema'" halkası kurarlar.[522] Ayrıca her ayın ikinci cuma günü Derawêş köyündeki Hasan Fereduş'un kabri başında toplanır, orada Sema halkasını ikame ettikleri gibi, her ayın üçünü cuma gecesi de Şeyh Ebubekir'in kabrini ziyaret edip tef ve zurnalarla kutlarlar ve yılda sadece üç gün oruç tutarlar.

Aynı zamanda Yezidiler; Melek-i Tavus denilen kuş şeklinde bir puta secde ederler.[523] Yezidiler bu ilahlarının bütün varlıklardan önce varolduğuna, onun her yerde hazır olduğuna, küfür ile imanın, hidayet ile sapıklığın arasını ayırmak için hizmetçi ve yardım-

---

521 *Ms. Rozita Forbes'in Makalesi.*

522 Bu halka, kendi etrafında dönen ve Mevleviler olarak bilinen topluluğun yaptığı bir kutlama türüne benzer. (Arapça'ya çeviren).

523 Tavus kelimesi aslen Yunancadır ve Allah manasına gelen Zeus kelimesinin tahrif edilmiş şeklidir. Hristiyanlar bu kelimeyi onlardan almışlar ve kitap ve dualarında ilah manasında kullanmışlar. Daha sonra bu kelime değişime uğrayarak Allah sözcüğünün eş anlamlısı haline gelmiştir. Bundan sonra Yezidiler de bu kelimeyi onlardan almışlar ve onu en büyük putlarının adı olarak koymuşlar.

cılarını her yöne gönderdiğine inanırlar. Yezidiler, tenasüh-reankarnasyona da inanırlar ve bu nedenle bütün asır ve dönemlerde dini liderlerinin bulunduğunu iddia ettikleri gibi, Şeyh Adiy[524] adındaki büyüklerini Melek-i Tavus ile birlikte aynı mertebeye koyarlar, cehennem ve şeytanların varlığına inanmazlar ve hastalıklar, vebalar, felaketler, sıkıntı ve krizler gibi kötü ruhlar, doğal musibetlerden başka bir şey değiller. Bu taifenin kutsal saydığı kitaplardan biri de Şeyh Adiy'in yazdığı *Cilve*[525] adındaki kitaptır, Şeyh bu kitapta Yezidiliğin eski temel ilkelerini zikreder. Kutsallık derecesinde bu kitaptan sonra ise, *Kara Kitap (Mishefa Reş)* gelir[526] ki bu kitap, hicri 743/Miladi 1342 yılında yazılmıştır ve Yezidilerin o asırdaki dini geleneklerini ve adetlerini anlatır.

3- Lugat ve Dil

İkinci ve üçüncü bölümlerde Zagros halklarının lugatinden biraz söz etmiştik. Dr. Speiser'in araştırma ve incelemelerinden elde edilen bilgilere göre, Zagros halklarının dördü de -Lolo, Goti, Kasay, Subari veya Huri- ayrı diler konuşurdular. Ancak bu dillerdeki bazı isimler, bu dillerin birbirine oldukça yakın olduğuna delalet etmektedir ve bazı doğubilimciler, bu dört halkın dilinin Ari (Ari-İran) dillerden olduğunu söylerken, beri taraftan diğer bazı alimler de bu dillerin Kafkas Dili topluluğundan olduğunu söyler ve bu görüşü tercih ederler.

---

524 Adiy olarak adlandırılan iki şeyh bulunmaktadır. Biri, meşhur Şeyh Adiy b. Musafir el-Emevi'dir, Ba'lbek yakınlarında bulunan bir köyden Hakkari dağlarına göç edip orada bir zaviye inşa etmiş ve bir çok insanı etrafına toplamıştır, h. 555/m. 1160 yılında ölmüştür. Vefatından sonra yerine kardeşinin oğlu Ebu'l Berekat b. Sahr b. Musafir geçmiş ve o civarda sesini duyurarak kendi alanında meşhur olmuş. Diğeri ise, Ebu'l Mefahir Adiy b. Ebu'l Berekat'tır. Bu şahıs, Hakkari'de doğmuş ve babası Ebu'l Berekat'tan sonra orada şeyh olmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, bu ikincisi kendisine komşu olan bir kiliseye zorla egemen olmuş ve bu durum, Moğol Emiri Batu'nun h. 630/m. 1223 yılında onu yakalamasına ve öldürülmesine neden olmuştur. Fakat Nasturi Rahip Ramişu hicri 856/m. 1452 yılında yazdığı kitabında ve Mösyö "Nu" derler ki, Şeyh Adiy ırk olarak Kürt idi, din olarak da Zerdüşt idi. Bkz. *Musul Tarihi.*

525 Bu kitabın önsözünde şunlar yazılıdır: "Var olan ve var olacak olan ben'im. Kıyamet günü, dünyada bulunan her şeye ben hükmederim. Bana ibadet eden herkesin dönüşü sadece banadır, başkasına değil."

526 Bu kitap genel olarak kainattan bahseder ve haliyle Yezidiliğin da aslını araştırır. (Yazar).
Bu her iki kitap da Kürtçe yazılmıştır. (Arapça'ya çeviren).

Sözün özü, şimdiye kadar keşfedilen tarihi eserler, bu sorunu çözüme kavuşturmaya yetmiyor ve şimdiye kadar ortaya atılan tüm iddialar; daha başka tarihi vesikaların teyidine muhtaçtırlar.

Diğer yandan şimdiye kadar hiç kimse ilk Ari dilinden bir şey bilmemekte, çünkü oldukça eski olan bu dile ait yazılı veya taşlara yontulmuş vesikalar elde edilmiş değil. Öyle anlaşılıyor ki, bu tür bir vesikayı elde etme umudu da yok. Çünkü, Ari ırklarının öğrenme, okuma ve yazma tarihi pek yenidir, yani m.ö.1400 yıldan fazla değildir.[527]

O zaman bırakalım o en ilk tarihi ve Kürtlerin "ikinci tabaka"sının ilk ve asıl atalarının diliini anlatmaya başlayalım, yani Medleri ve onların kollarını. Aslında Med halkının dil ve lehçelerini gösteren bilgilerin ve keşfedilmiş tarihi eserlerin elimizde bulunmaması; çok üzücü bir durumdur.

Evet, Darmis Titer[528] Zerdüşt'ün kitabı olan Avesta'nın, Medlerin dili ile yazıldığını iddia etse de şimdiye kadar bu dile ait herhangi bir eser keşfedilmemiştir ki, gerçeğin anlaşılması için bu dil ile Avesta kitabının dili arasında bir mukayese yapılabilsin.[529] Eski coğ-

---

527 Bu tarih, Hintlilerin kutsal kitabı olan " Vedas"'ın yazılma tarihidir. (Arapça'ya çeviren).

528 *Ed-Dirasatu'l İraniyye* adlı kitabın sahibi.

529 Fakat Nöldeke der ki: Eğer Medlerin dönemine ait yazılı veya nakşedilmiş eserler bulunabilseydi; bana öyle geliyor ki o tarihi eserlerin dili ve yazısı, aynen Heyhamenşilerin tarihi eserlerinin aynısı olurdu. Çünkü Heyhamenşiler (Keyaniler) ailesi dönemindeki halk dili, yazısı ve diğer değer ve özellikleri ile Med halkının özellikleri aynıdır ve hükümeden ailenin dışında yönetimin medlilerden Anşan-Anzanlara, sonra da Parslara geçmesi ile hiçbir şey değişmemiştir. Ne dil, ne yazı, ne de değer ve özelliklerin hiçbiri değişime uğramamıştır. Hem Pars veya Parsuva kavmi; Med kabilelerinden biri olmasından başka bir şey değildir. Çünkü Parsların, ancak Sasaniler döneminde bağımsız bir varlık ve kendilerine has bir dilleri olmuştur. O halde İlk Farslar (Eski Parslar) olarak bilinen başka bir millet olmadığı gibi, Pars-Aşkan adında bilinen bir millet de yoktu. Çünkü bunlar da Med milletinin kabilelerinden biridir ve Makedonyalı İskender ile ona bağlı idarecilerden sonra İran'da hakim olmuşlar. Bu nedenle hakim ailenin kurucusu olan Aşkan'a nisbet edilerek Aşkaniler diye adlandırılırken asıl vatanları olan Pers (Horasan)'a nisbet ile de Persliler denmiştir. Keyaniler dönemindeki milletin, bütün özellikleri ile Medlerin kendileri olduğunu gösteren olgu, Babil kralı Nebunid'in kitaplarında "yönetimin son Med kralı olan İhtu Viyko" denilen bir zata; veya Yunan eserlerinde Astiyak'dan Kevruş'a veya Daryus el-Mükteşe ile İslami eserlerde Keyrus veya Keyhüsrev diye geçen anlatımlardan anlaşılıyor. Çünkü devlet ve millet büyükleri yönetimin bir aileden yine aynı milletten olan diğer bir aileye geçmesi için çalışmışlar, hatta bu idare sistemini, ilk ailenin →

rafyacı Strabon[530] kendi dönemindeki Fars ve Medlerin birbirlerinin dilini anladığını söyler. Buna göre demek ki Medlerin dili, Fars dilinin dışında başka bir dildir, ancak birbirlerine çok yakın dillerdir.[531]

Prof. Says[532] der ki, Medler, Kürt kabile ve aşiretlerinden oluşmaktaydı, ancak dil olarak onlar Ari'dirler (Hindu-Avrupa). Miladi 1920 yıllarında Irak'ta üst düzey temsilci sıfatıyla bulunan Miralay Wilson ise, değerli kitabında (c. 2, s. 128) şöyle der: "Kürt halkı, direkt olarak Medlerin torunlarıdır, dilleri de Batı Asya dillerinden biridir." Ama bununla beraber ben, Darmis Titer'in görüşünün doğruya ve hakikate daha yakın olduğu görüşündeyim. Nitekim araştırmacılar da; Zerdüşt'ün Med ahalisinden olduğunu söylerler, dolayısıyla Zerdüşt'ün kitabı *Avesta*'yı kendi ulusal dili olan Med dili ile yazmış olması uzak bir ihtimal değildir *Eski İran Tarihi* adlı kitabın sahibi der ki: "Ahemeniler dönemine ait yazılı eserleri ve ilk Farslıların dili incelendikten sonra elde edilen bilgilere göre bu son dil (Fars dili); kralın verdiği emirlerin ve yapılan merasimlerin yazılımında kullanılmaktaydı. Pehlevi veya ona yakın başka diğer bir dil ise konuşma dili olarak kullanılıyordu. İlk Farsça ve Sans-

---

→ sülalesine kadar vardırmışlar. Bu nedenle hiç kimse bu inkılabı, bir milletin diğer bir millete galip olması ve onun yerine geçmesi şeklinde değerlendirmemiştir. Aksine bu idare değişikliği, yerel bir olay şeklinde ve Medlerin yönetiminin devamı olarak İran-Ari ırkının birliği yönünde gelişen bir olay diye değerlendirmişler. Çağdaş Yunan tarihçilerinin bir çoğu, doğubilimcilerin ilk Farslılar olarak adlandırdıkları Ahemenileri, Medler olarak tanımlarlar ve İran-Yunan savaşlarını da Medlerin Savaşı olarak adlandırırlar. Ancak Arap yazarlar; bu görüşün tam tersine, Fars veya Furs kelimesini, bütün eski ve yeni İran hakkında kullanmışlar. Hem şu da bir gerçektir ki, eskiden Medlilere "Ariyani, Ari veya İrani adı verilirdi, ancak daha sonraları Med adıyla tanındılar. Bu nedenle ilk Daryus; Nakşı-Rüstem adındaki eserinde şöyle der: "Ben Heyhamenşilerdenim. Yani Hayha Menş ailesindenim ve Pars oğlu Parslıyım, yani Pars kabilesindenim ve Ari ırkından, yani Medlerdenim." Herodot, Müşiru'd Devle, *el-Ahbaru't-Tival, el-Asaru'l Bâkiye*. (Arapça'ya çeviren).

530 Eski bir yunanlı coğrafyacıdır. Miladi birinci asrın başlarında öldü.

531 *Eski İran Tarihi*. Bu değerlendirmeden anlaşılıyor ki, Fars dili eskiden şimdiye kadar Med dilinin lehçelerinden biridir. Yani Fars dili, Pars kabilesinin, bir parçası olduğu Med halkının dilinden bir lehçedir; bağımsız bir dil değildir. Bu durum, Sasaniler dönemine kadar devam etti ve bu dönemden itibaren yavaş yavaş Pehlevi veya Med dilinin yerini almaya başladı.

532 *Tarihu'l Mu'errih li'l Alem* adlı kitabın sahibi. (Arapça'ya çeviren).

kritçe (Hintlerin Kutsal kitaplarının yazıldığı dil) ile Zerdüştilerin kutsal kitaplarının dili (*Avesta* kitabının yazıldığı dil) eski Ari dilinden türetilmiş ve o dilden elde edilmişlerdir, fakat bu ortak dilden, şimdiye kadar kayda değer bir şey bilmiyoruz."

Aynı tarihçi; Pehlevi dili ve yazısı hakkında çok değerli olan şu bilgileri de vermektedir: "Eldeki bilgilerden çıkan sonuca göre, Pehlevi dili Ahemenilerin son dönemlerinde ve Persliler ile Sasaniler döneminde genel olarak kullanılan konuşma diliydi ve İran'a hükmeden Sasaniler devletinin yıkılmasından sonra uzun bir süre konuşma dili olarak kullanılmaya devam etti. Özellikle Taberistan bölgesi, genel olarak konuşulan dil merkezi olma özelliğini korumaktadır.

Son zamanlarda Mısır valiliklerinden Feyyum şehrinde bu dil ile yazılmış olan eski bir eser keşfedildi. Araştırmacı Wist; bu dil hakkında şöyle der: "Keşfedilen bu eserin tarihi, hicri ikinci asra dayanmaktadır", dolayısıyla Sasani dönemine ait tüm eser ve yazılar bu dil ile yazılıp kaydedilmiştir. Evet, sözü edilen araştırmacı-uzman sözlerine şöyle devam eder: Pehlevilerin dili ile yazılmış tüm eserlerin tarihi; -*Avesta* kitabının dışındakiler- Sasaniler döneminin sonrasına dayanır ve bu kitapları üç bölüme ayırmak mümkün: Birinci bölüm, biyografiler ve *Avesta* kitabının şerhleri, ki 82 kitap veya risaleden oluşur; ikinci bölüm, dini kitaplar; üçüncü bölüm de dini olmayan kitaplar.[533] İşte Aramice alfabeden alınan bu Pehlevi alfabesi, o kadar zor idi ki, nerde ise bine yakın harf ve işaret içermekte idi.

---

533 Bu kitap adları, Pehlevi dilinin şimdiki Kürt dilinin aslı olduğuna dair ihtimali kuvvetlendirmekte ve gerçekten kişiyi buna inanmaya itmektedir. Çünkü bu dilin birçok sözcüğü günümüz Kürtçesine tam anlamı ile bir benzerlik göstermektedir. Örneğin hicri III. asırda yazılan Dînê Kurd (Kürt Dini) adlı eser, Zerdüşt dininin tarihini, edebiyatını, öğretilerini ve ilkelerini içeren bölümleri kapsamaktadır. Bu durum, Zerdüşt dini ve öğretileri ile Kürtlerin dini ve bağlı oldukları mezhepler arasında güçlü bir ilişkinin var olduğuna kişiyi ikna etmektedir. Hatta diyebiliriz ki: Zerdüşt dini, Kürtlerin islamı dinini kabul etmeden önceki dininin kendisidir. Yukarıda geçen Dînê Kurd ifadesi; Kürt dini anlamından başka bir şey değildir. Aynı şekilde *Danistan'ı Dinik* adlı kitap, hicri III. asırda yazılmıştır. Bu ifadenin şimdiki Kürt dilinde dini kıssalar anlamına gelen Destani Dinik ifadesinin farklı bir biçimi olmasında ne mani var ki? Özellikle önceki ifade, şimdiki Kürt dilinin Kurmancî lehçesi ile yazılmıştır.
Zerdüşt dinini savunmak için özellikle yazılan *Şigind Gumanik Wicar* adlı kitap; dil olarak şimdiki Kürtçe'ye tamamen benzemektedir.

Öte yandan *"Fars dili, Yazısı ve Dini İnançları"* adlı kitabın sahibi, Pehlevi ve Pazendi dilleri sadedinde özetle şunları söyler:

"Büyük İskender'den sonra İran'ın batısında keşfedilen dil, Pehlevi dili idi, ancak daha sonra Pehlevi sözcüğü; Sasanilerin akçeleri ve tarihi yazılarına özel isim şeklinde kullanılmış. Aslında Pehlevi sözcüğü üzerinde birçok araştırma yapılmıştır. Bazı araştırmacılar, bu sözcüğün "Pehlo" sözcüğünden türetildiğini ve pek çok dil ile ırkın iç içe yaşadığı sınır bölgelerindeki dillere verilen bir isim olduğunu söylerler, diğer bir kısım araştırmacılar ise, bu sözcüğün pehlivan, yani kahraman anlamında olan sözcükten türetildiğini söylerler. üçüncü bir araştırmacı grup ise, bu sözcüğün "Pehlevi" denilen bir bölgenin veya şehrin adı olduğunu öne sürmüşler. Firdevsi der ki: Pehlevi dili köylü ve çiftçilerin kullandığı bir dildir ve İsfahan vilayetinin ahalisi, Rey, Hemedan, Azerbaycan ve Nihavend gibi eski Med İmparatorluğu'nun hakim olduğu bölgeler bu dili konuşuyorlardı. Fakat Fars ve Arap tarihçilerden hiç biri, bu vilayetlere Pehlevi adının verildiğini kaydetmemişler.[534]

Hem Katrmar'in sözlerine göre Yunan tarihçileri de Pers (Aşkan) ülkesini Pehlevi ülkesi olarak andıkları gibi, Ermeni tarihçiler de bu ismin (Pehlevi) Aşkani krallarının ünvanı olduğunu iddia etmişler. Gerçekten de bu Persler; eski doğu halkları arasında son derece cesur ve mücadeleyi seven bir topluluk olarak tanınırlardı ve Pehlevi dili, bütün bölgelerde kullanılır hale gelmiş, hatta Hint ülkesini bile kapsamıştı.

534 Öyle anlaşılıyor ki, bu sözlerin sahibi, çok uzun sayılmayan bir süreden beri Avrupada basılan ve Arap coğrafyası ile ilgili olan kütüphaneleri oluşturan çok değerli eserleri hiç araştırmamıştır. Çünkü bu eserlerde, dile getirilen iddiayı çürüten nice bilgiler bulunmaktadır: Mesela, İbn Hırdazbe, *el-Mesalik ve'l Memalik* adlı eserinin 57. sayfasında şöyle der: Pehlevilerin ülkesi; Rey, İsfahan, Hemedan, Dinever, Nihavend, Mehrecan Nakzak, Masebzan, Kazvin, Teylesan ve Deylem'dir. Makdisi de -dağların taksimi hakkında- *"Ahsen et-Takasim* adlı eseri, 2. cilt s. 384'de şunu kaydeder: Bazı kitaplarda okuduğuma göre Rey ve İsfahan Pehlevilerin ülkesinden sayılmamaktadır; onların ülkesi, sadece Hemedan, Masebzan, Mehrecan Nakzak -ki o da Seymara'dır-, Mau'l Basra, -ki o da Nihavend'dir- ve Mau'l Kufe'dir -ki o da Dinever'dir-. Ayrıca İbn Fakih de *"el-Kavl fi'l Cebel"* adındaki bölümde, "bu bölgelere Pehleviler ülkesi denilir" diyor. İşte tüm bu metinler açık ve net bir şekilde gösteriyorlar ki Pehleviler ile Medler; Kürtlerden başka bir halk değiller; ülkeleri, dilleri ve tüm etnik özellikleriyle de Medler ve Pehleviler, Kürtlerin atalarıdır. (Arapça'ya çeviren).

Özet olarak: Pehlevi dili, İran halkları arasında güçlü olan bir halkın dili olduğunu gösteren bazı tarihi vesikalar bulunmaktadır. Ayrıca Yunanca ve Rumca olan Parsiya ve Parsoi sözcüklerinin asıl manalarının araştırılması da gerekiyor. Çünkü Parso-Parthoi sözcüğündeki "th" harfleri "h" harfi ile değiştirilerek, "r" harfi de atılarak "Paho" şekline girmiş; tıpkı Avesta kitabında geçen "Mithra" sözcüğünün, Farsça diline dönüştürüldüğünde "Mihr" şekline dönüşmesi gibi. Sonuç olarak: Pehlevi dilinin, 5. asır kadar Rumlarla savaşan ve çoğu zaman onlara galip gelen Aşkani halkının dili olması; kuvvetle muhtemeldir.

İbn Havkal ise, eski İran'ı anlatırken şöyle der: "İran'da üç dil bulunmakta idi:

1- Fars dili. İran'ın bütün sakinleri bu dili konuşurlardı.

2- Pehlevi dili. Geçmişte İran'ın genel dili idi, şimdi ise sadece Mecusi din adamlarının tarihi olayları anlattıkları dildir ve ahaliden hiç kimse tercüme olmadan bu dilden bir şey anlamaz. Firdevsi'nin dönemindeki (Miladi onuncu asırda) eski eserler, özellikle Sasanilere ait keşfedilen eserler, Pehlevi dili ile yazılmıştır ve hiç şüphesiz bu dil, İran krallarından dört aile döneminde de kullanılmıştır; özellikle Sasaniler döneminde yazı ve edebiyat dili bu dil idi. Nitekim yazılı Pehlevi dili, Sami dilinden bir çok sözcük de içerir ve bu kelimeler, çağdaş Fars dilinde bulunan Arap sözcüklerden oldukça farklıdır. Ancak bu konuda garip olan şey; Pehlevi dilinde bulunan Arapça sözcükler, Arapça dilinde okunduğu gibi okunmaz. Aksine o sözcüklerin Farsça dilindeki tercümesi kullanılır. Örneğin Kostantinus ile II. Şapur arasında meydana gelen savaşı anlatan "*Amanos Marsilinos*" kitabında şöyle bir kayıt var: Pehlevi yazısında "Melikanê Melik". İranlılar bu sözcüğü "Sainsaan" veya "Şahinşahan" şeklinde okurlar. Bu sözcük, Şahlar Şahı veya krallar kralı anlamındadır. İşte bu tür bir dile "Keldu-Pehlevi" adı verilirdi. Ayrıca İranlılar, bazı Arap sözcüklerinden harf atarak veya isim tamlaması yoluyla da bazı kelimeleri değiştirmişler ve o sözcükleri kendi lugatine mal etmişler. Örneğin, Arapça olan "eb" sözcüğünü "ebider" olarak değiştirmişler ve zamanla bu sözcük (pider-peder) şekline dönüştüğü gibi, Arapça'da anne manasına gelen "umm" sözcüğünü de "umider" zamanla da "mader" şekline dönüşmüş.

İbnu'l Mukaffa' (h. 133/m. 750) der ki: Farsça konuşmalarda "Zavariş" denilen bir çeşit var ki, yaklaşık bin kadar kelimesi var ve

bir okumanın veya daha doğru bir tabir ile böyle bir lehçenin okunuşu ve telaffuzu; yazılı olan şeklinden tamamen farklıdır. Örneğin Arapça dilinde "et" manasına gelen "lahm" sözcüğü okunduğu gibi aynı şekilde yazılır. Fakat bu lehçede "goşt" olarak okunur. Bütün bu söylenenlerden anlaşıldığına göre, sekizinci asır İranlıları, şimdiki Hintli Perslerin din adamları gibiydiler. Çünkü din adamları da bir dil ile yazarlardı, fakat başka bir dil ile okurlardı. Yani Pehlevi yazısında Sami bir sözcük ile karşılaştıklarında bu sözcüğün İran dilindeki karşılığını okurlardı ve bu durum, Arap harflerinin İran'da yayılması ve kabul edilmesine kadar devam etti.

Öte yandan Pehlevi diline çevrilen Avesta kitabına "Zend" adı verildiği gibi, "Zavariş" veya "Hozavariş" kelimelerine de "Pazend" deniliyordu. Nitekim I. Erdeşir ve I. Şapur (m. 226-270) dönemlerinden kalan tarihi eser ve levhalar üç dilde yazılmıştır. Bunlar: Sasani-Pehlevi, Keldo-Pehlevi ve Yunan dili idiler.

İşte bir konu ile ilgili bir vesika daha: *"Coğrafiyet Meltabrun"* kitabının 55. Makalesinde Asya ülkelerinden şöyle söz edilir: Zend ve Pehlevi dili, Ari dillerin en eski dilleridir. Zend dili, eski İran'ın dini kitaplarında -*Avesta* gibi- kullanılmış, sonradan bu dil; ülkenin batısından (Buhara) başlayarak Azerbaycan'a kadar İran'ın bütün kuzey bölgelerine ulaşmış ve kendi aralarında konuştukları bir dil haline geldiği gibi, şimdiye kadar Mecusi din alimleri arasında da dini bir dil olarak canlılığını ve merkeziyetini korumaktadır ki bu da her iki dilin temel kaideleri arasında büyük bir benzerlik olduğunu gösteriyor.

Pehlevi dili veya Pehlevanan, yani kahramanlar dili ise, büyük Med İmparatorluğu ve Fars bölgelerinde yaygın idi, çünkü bu dil, halkın konuşma dili idi. Bazı araştırmacılar da Pehlevi dilinin, Kırus-Küruş-Keyhusro krallarının torunları döneminde Şah'ın saray ve hükümetinin resmi dili olduğunu söylerler.[535]

Ayrıca tarihleri Sasaniler dönemine kadar giden ve bu dil ile yazılmış olan bazı eser ve vesikalar da bulunmuştur. Ancak gerek krallık divanlarında, gerek saraylar ve diğer kurumlarda resmi dil olarak Fars bölgesine ait lehçenin Miladi 211-632 yılları arasında, yani Sasaniler döneminde kullanılmasını emreden bir kararın

535 Adı geçen Kral Heyhamenşiye veya Ahemeni yani Kiyani ailesinin (m.ö.559-529) kurucusudur ve Biruni'nin geride kalan eserlerinde "Kuruş" Keyhusro olarak geçer. (Arapça'ya çeviren).

alınması sonucu Pehlevi dili yavaş yavaş konumunu kaybetmeye başlamış ve resmi olarak ortadan kalkmış, ardından Arapların İran ülkesini ele geçirmesi döneminde ve Sasani devletinin yıkılması sırasında kullanılan bu İran dili de yavaş yavaş ortadan kalkmaya ve yok olmaya başlamış. Ancak Deylemi hükümetler dönemi başlayınca (h. 367/m. 977) onlar da sözü edilen Fars dilini tekrar canlandırmayı amaçladılar. Fakat bu sefer, bir çok Arap ve komşu dillerin, lehçelerin sözcüklerini bu dile soktukları gibi, daha sonra da bu alanda bilgin ve edebiyatçıların dönemi başladı: ilk önce yabancı sözcükleri dillerinden ayıklayıp çıkardılar ve yerine Zend ve Pehlevi gibi önceki İran dillerinden sözcükler koydular, böylece şimdiki Fars dili, bu tarihten başlayarak İslami süreçte ortaya çıkmış oldu.[536]

Sr. John Malkolm, değerli kitabı *İran Tarihi*, 2/5-61'de şöyle der: "Kirman, Fars ve Irak'ın bir bölümü ile tüm Kürdistan'da yaşayan aşiretlerin asıllarını ve köklerini gösteren en kuvvetli delil; bu aşiretlerin konuştukları dildir. Sonuçta söylenecek tek şey; bu dilin, eski Pehlevi dilinin en sert lehçelerinden biri olduğudur ve bu aşiretlerin lehçeleri arasında basit farklılıklar olsa da bu aşiretlerin insanları birbirinin dilini anlamayacak kadar değildir."

Bu meyanda Sr. Sidney Smith -ki "*Asur Tarihi*" adlı kitabın sahibidir- şunu söyler: "Kürt dilinin aslı hakkındaki teori, bu günlerde tam anlamı ile değişikliğe uğramıştır. İnsanın görüş ve teorilerini kaynak kabul edileceği bazı araştırmacıların görüşüne göre, şimdiki Kürt dili, şu anki Fars dilinden türemiş lehçelerden olmadığı gibi değişime uğrayarak o dilden ayrılan bir dil de değildir. Aksine Kürt dili tamamen başlı başına bağımsız bir dildir ve bu dilin de kendine göre tarihi gelişim süreci olduğu gibi, eski Fars dilinden de daha eskidir[537] ve I. Daryus'un[538] eserleri de bu eski Fars dili ile yazılmıştır.

---

536 *Şerefname* kitabının Arapça çevirisindeki önsözündeki "*Orta Çağlarda Kürtler ve Kürdistan*" tarihi adlı bölüme bakınız. Çünkü bu bölüm, Dr. Blech Şirkuh'un "*Kürt Sorunu*" adlı kitabının Arapça ve Fransızca nüshalarının aslını oluşturmaktadır. (Arapça'ya çeviren).

537 Bu dil, Med dilinin lehçelerinden olan ilk Fars lehçesidir ki, Heyhamenşi (Kiyani) krallarının eserleri, çivi yazısı olarak İranlılara has olan bu dilde yazılmıştır.

538 I. Daryus, Ahemenilerin III. hükümdarıdır ve m.ö.521-486 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu büyük kralın arkasında bıraktığı en büyük kitabe, Kasr-i Şirin adındaki sarayın yakınındaki Bihustun taşları üzerine İlk Farsça, Elami ve Asuri olan üç dil ile kazıdığı kitabeleridir. Hükümdar bu kitabelerde nesebini ve yaptığı büyük iş ve eylemlerini yazar. Bu ilk kitabelerden şöhreti hiç de daha az olmayan başka bir kitabe de bulunmaktadır ve Nakşê Rüstem kitabesi →

Bu güçlü teori eğer doğru ise, o zaman tarih bilginlerinin şöyle bir iddiada bulunmalarında haklı sayılırlar: "Kürt dili, m.ö.6. yüzyılda var idi ve diğer komşu dillerden tamamen bağımsızdı bir dildi."

Kürt Tarihi konusunda uzman bir bilgin olan Major Edmonds, Orta Asya Cemiyetinin çıkardığı bir derginin 11. sayısında yayınlanan bir makalesinde şöyle der: "Şu çok açıktır ki, Kürt dili, Fars dilinin tahrif olunan lehçelerinden biri değildir, tam aksine Kürt dili, bilinen saf Ari dillerden biridir ve kendisine has özellikleri ve tarihi gelişimi vardır"

Major Soane'un Kürt dili konusunda yaptığı araştırmalardan[539] elde ettiği bazı bilgileri nakletmeyi uygun görmekteyim. Çünkü bu değerli uzman Kürt dilini, Kürtlerden biri kadar iyi bilmektedir. Hatta Kürt dilini, Kürt bilginlerinin bir çoğundan daha iyi bilmektedir. Özet olarak Major şöyle diyor: "Şimdiki Kürtlerin konuştuğu dil, -gezgincilerden çoğunun sandığı gibi- bir kaide ve kuralı olmayan Fars dilinin lehçelerinden birinin tahrif olmuş şekli olan karmakarışık bir dil değildir. Aksine Kürt dili, saf Ari dillerden biridir. Büyük İran İmparatorluğunun gerçek tarihinin yok olmaya başlaması ve yerine hurafe ve hikayelerin geçmeye başlamasından beri bugüne kadar ihtişamlı Kürdistan dağlarında hür ve

---

→ olarak bilinir, Taht-ı Cemşit denilen mekana üç fersah kadar uzak bir yerededir, yani Yunan dönemindeki Perspolis'e ve İslam dönemindeki Istahar denilen yere. Bu ikinci kitabede, ilk Fars imparatorluğunun egemenliği altındaki bölge ve şehirlerin adları yazılıdır. Bkz. *Eski İran Tarihi*, Müşiru'd Devle. Ayrıca Biruni'nin *el-Asaru'l Bakiye* adlı eserinin Londra baskısı, s. 99-133'te, İran ve Babil kralların nın soyu hakkında mağripli yazarlarından alıntı yaparak şöyle der: Dara el-Mahi, I. Daryus'tur. el-Mahi'nin manası ise, Medli demektir, çünkü Mah kelimesi, İslam döneminde Medlilere denildiği gibi, aynı dönemde onlara Pehleviler ülkesi de denilmekteydi. Bu bilgiler, Arap Coğrafyası Kütüphanesinde bulunmaktadır. İbnu'l Fakih'in *Muhtasaru'l Buldan* adlı eserinin 259. sayfasında ise şu kayıt var: Muaviye b. Ebi Süfyan döneminde Nihavend, Mah'ul Basra; Dinever de Mahu'l Kufe olarak geçer.

Bir başka yerde de, her ne kadar Nihavend kufelilerin fetihlerinden olsa da Basralılara verildiği için Mau'l Basra olarak adlandırılmıştır; Dinever de küfelilere verildiğinden dolayı ona da Mau'l Kufe adı verilmiştir. Öte yandan Müşiru'd Devle, -*Eski İran Tarihi*, 28. sayfa, ikinci dipnot- der ki: "Birinci Daryus, Medlerin ülkesine "Made" adını koydu ve Sasaniler döneminde bu sözcük "May" olarak, İslami dönemlerde ise Mah olarak telaffuz edilirdi, tıpkı Mau'l Basra ifadesinde olduğu gibi..." (Arapça'ya çeviren).

539 *Süleymaniye Eyaleti hakkındaki Raporu*, Kalkütta, 1918, s. 85.

saf bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Ortadoğuda bulunan diller arasında Arap dilinden kayda değer bir şekilde etkilenmeyen tek dil olma özelliğini taşımaktadır. Arap dilinden sadece dini bazı kavramlar bu dile girmiştir. Bu ise kaçınılmaz bir durumdur. Bu dilde bulunan eski Ari dili sözcükleri açık bir şekilde bu sözcüklerin asıl Fars dilinde de bulunduğuna delalet etmektedir. Fakat daha sonra bu sözcükler Fars dilinde kullanılmazken Kürtler, dil ve lehçelerinde bu sözcükleri kullanmaya hala devam etmektedirler.

Bununla beraber, bu dilin lehçe ve kollarının değişime uğraması kaçınılmazdır. Çünkü varolan her şeyin tabiatı ve dillerin gelişimi, bu değişimi gerekli kılmaktadır. Bu dilin günümüzdeki bütün Kürtlerin dili olması için bazı lehçe veya lehçelerdeki kelime başlarının değiştirilmesi gereklidir. Yani Kürt dilinin şimdi yazıldığı harflerin şeklinin değişmesi gerekir. Bu dilin filolojik ve morfolojik kaidelerinin düzenlenmesi için çalışmaların yapılması zorunludur. Bu tür çalışmalar öyle yapılmalıdır ki, bu dilin aslını veya lehçelerinden herhangi birini bilen kimse tamamen anlayacak şekilde olmalıdır. Şimdiki Kürt ve Farsça dillerinin kendisinden çıktığı eski Ari dilinin ıslah edilebilecek en uygun ve örnek metodun bu olacağına inanıyorum. Çünkü genel bilgiler, Kürtçe ve Farsça dillerinin bir zamanlar tek bir dil olduğunu, sonradan yavaş yavaş bir birlerinden ayrılmaya başladığını ve yalnız başlarına her biri kendi çizgisinde yürüdüğünü ve şu anki durumlarına ulaştıklarını göstermektedir. Tarihi süreç içerisinde böyle bir gelişme kaydetmişlerdir. Bu nedenle Kürt dilinin, eskiden ve şimdiki haliyle Fars dilinin lehçelerinden biri olduğunu iddia etmemiz mümkün değildir. Tıpkı İskandinav dilinin İngiliz dilinin lehçelerinden bir lehçe olduğunu iddia etmemizin mümkün olmayışı gibi.

Bu sözlerden şu anlaşılıyor: Kürt dili ile Fars dili beraber aynı asıldan ayrılmışlardır ve her bir dil, kendi arasında belirli lehçelere bölünmüştür. Evet, Fars dili, Farsların ülkesinin değişik bölgelerinde sayılı lehçelere bölündüğü gibi, bu lehçeler arasında bile farklılıklar bulunmaktadır. Halbuki tüm bu lehçeler aslında tek bir dile -ki bu Fars dilidir; Kürt dili, Lor lehçesi veya Beluci lehçesi değildir- dayanmaktadır. Aynı şekilde Kürtçe de kendi arasında sayılı ve değişik lehçelere bölünmüştür. Ancak bu lehçeleri birleştirme ve bu dili geliştirmek için zamanında çalışmalar yapılmaması ve bu dile ait özel bir alfabe çıkarmak için uzman bir kurulun olmaması; dolayısıyla bütün lehçelerin ihtiyaçlarını karşılayacak ortak bir ya-

zı metodu oluşturulamadı ve Kürtçe'nin lehçeleri gittikçe birbirinden uzaklaşmaya başladı. Öyle ki lehçeler arasındaki farlılıklar gittikçe belirginleşti ve Kürtçe'yi iyi bilmeyen insanlar; bu lehçelerin, birbirinden farklı ve bağımsız diller olduğunu düşünmeye başladılar. Araştırmacıları fena şekilde şaşırtan ve önlerine büyük zorluklar çıkaran durum; işte budur. Bu nedenle araştırmacıların çoğu, bu lehçelerden birinin kesinlikle Kürtçe'nin asıl kökü olduğunu, diğer lehçelerin ise bu kökten türediğini ve o kökün bu kolu olduğunu anlayamamışlardır.

Etnoğrafik, coğrafik, filolojik deliller ile tarihi delil ve işaretler, efsane, adet, geleneksel rivayetlerden elde edilen sosyal karineler göstermektedir ki, Sablah bölgesinde ikamet eden Mukri aşiretinde bu vasıf ve delillerin tümü bulunmaktadır. Bu aşiret, Kürt ırkı ve Kürt dili gerçeğini bilmek için yapılacak dakik araştırmalar için bir örnek teşkil eder.

Son dönem Med dilini konuşmakta olan Zerdüşt'ün Mukri bölgesinde bilinen "Med" bölgesinin kuzeyinde doğduğu ve Zerdüşt dilinin -Zend Avesta kitabında gördüğümüz gibi- şimdiki Mukri lehçesine çok yakın olduğu, hatta -daha sonra zikredeceğimiz gibi- bunun Mukri dilinin kendisi olduğu kabul edilen bir durum olmuştur."

Bu teori veya görüş, Hwart ve Domesteter gibi belli başlı uzmanlar tarafından büyük bir destek görmüştür. Araştırmalarımın özeti şudur: "Zerdüşt'e ait Avesta kitabının dili şimdiki Kürtçe, önceki Med dilidir. O dönemdeki Fars dili, "Persepolis-Estakhr" eserlerinin yazıldığı dildir. Daha sonraları zaman ve durumların değişmesi ile oluşan iki dil arasındaki farklılıklar, Kürt dilinin Fars dilinden ayrı olduğunu, Arap sözcüklerinin kendisine pek karışmadığını gösterir. Tüm fiil kiplerini tam bir şekilde koruyabilmiştir.

Merhum Şemseddin Sami Bey'in görüşüne göre;[540] Çağdaş Kürt dili Pehlevi diline oldukça benzemektedir. Pehlevi dilinin bazı lehçeleri, eski Medlerin kuzey eyaletlerinde günümüze kadar korunabilmiştir. Örneğin Bakü eyaletinde Tat lehçesi, Taliş, Karabağ Kürtlerinin lehçeleri, Gilan eyaletinde Geylek lehçesi, kendisini koruyabilmiş lehçelerdendir. Ancak Med dili hakkındaki bilgilerimizin oldukça az oluşu üzücü bir durumdur. *Zend Avesta* kitabının

---

[540] *Kamusu'l A'lam* ve *Kamus Türki* adlı osmanlıca eserlerin sahibidir. (Arapça'ya çeviren).

dili Zerdüşt'e aittir. Zerdüşt'ün bu kitabı "Ahmeniler Hanedanı" döneminde yazmış olması muhtemeldir. Bu dil, Med dilinden büyük bir farklılık arzeder. Kürt dilinin asıl şeklini tamamen muhafaza ettiğini gösteren çok kuvvetli deliller bulunmaktadır. İşte bunlardan bir kaçı:

Kürtçe		Avestaca	Şimdiki Farsça	Türkçe
Süleymaniye Lehçesi	Kurmanci ve Zazaki Lehçeleri			
Gewre	Mezin/Mazin	Maz	Sengîn/Bozorg	Büyük
Berz	Berz	Bereza	Bulend	Yüksek
Masî	Masî/Mase	Masya	Mahî	Balık
Tîj	Tîj/Tûj	Tîj	Tîz	Aç
Huştir	Uştira	Uştira	Şotor	Deve
Pird	Purt/Pir	Pereta	Pol	Köprü
Roj	Xur/Ro	Hor	Âftab	Güneş
Beraz	Weraz/Beraz	Weraza	Goraz	Domuz
Mêş	Mêş	Mexşî	Megs	Sinek
Berx	Berx	Weraxa	Bere	Kuzu
Qise	Kise/Qise	Xesa	Herf/Suxen	Söz
Wîstin	Wiso/Waştin	Wasî	Xwasten	İstemek
Zanîn	Zanîn	Zan	Danisten	Bilmek
Min	Ez/Mi	Ezem	Men	Ben

Bu cetvelde bulunan delil ve örneklere ek olarak başka bir delil daha bulunmaktadır. "H" harfi Kürtçe sözcüklerin bir bölümüne izafe edilirken, aynı sözcüklerin Fars dilindeki karşılığından hazfedilmiştir. Bu da gösteriyor ki, Fars dili bu (h) harfini hazf edip yok ederken, Kürt dili bu harfi tamamen muhafaza etmektedir. Hatta diğer bazı kelimelere de izafe etmektedir. Avesta ve Pehlevilerin dili hencümen, han, hin gibi bazı sözcükleri içermektedir. Bu sözcükler şimdiye kadar Kürt dilinde aynı şekil üzere (ha) harfi ile başlarken, Fars dilinde bu kelimeler (ha) harfi olmadan bulunmaktadır. Yani encümen, an, in şeklinde.

Bu basit mukayese bile Kürt dilinin asıl dili olan Ari dili ile olan sıkı ilişkisine şimdiki Fars dilinden daha çok bağlı kaldığını göstermektedir. Zannedersem bu açıklamalar, Fars dilinin saf bir Ari dili olduğunu ve başka hiç bir unsur ile karışmadığını düşünen kimselerin bu yanlış bakışlarından sapmalarına yeterli gelecek delil-

lerdir. Fars diline bu şekilde bakanlar, hiç şüphesiz yabancıların İran'ı istila etme dönemlerinde Fars dilinin gelişim ve değişimi konusunda fazla bir bilgiye sahip olmayanlardır.

Aynı şekilde *The Case of Kurdistan against Turkey* adlı kitapta bulunan bu konudaki bilgiler gerçekten çok garip ve çağdaş bilgilerin tamamen aksinedir. Kitapta özet olarak şöyle denilir: "Eski Fars dilinin, İran Zend dili ve Hint Sanskritçe dili ile güçlü bir ilişkisi bulunmaktadır. Ancak insanlar milattan önce IV. asırlarda bu dili ihmal edip terketmişlerdir. Fakat bu dilden çağdaş Fars dili, Pehlevi veya Pers dili, Med dili ve şimdiki Kürt dili doğmuştur." Bu teorinin doğruluğunu farz etsek, o zaman Med dilinin doğuşu ve varlık aleminde ortaya çıkışı Med hükümetinin yıkılışından en az üç veya dört asır sonra olması gerekir. Bu ise akıldan tamamen uzak, eski tarih ve dil bilginlerinin teorilerine ve görüşlerine tamamen muhaliftir. Eğer şimdiki Fars dilinin ortaya çıkış teorisi milattan dört asır öncesine dayandığı doğru ise veya en azından makul ise o zaman Fars dilinde bulunmakta olan bir çok Arapça sözcüğü ne ile açıklarız? Bu kelimeler ne zaman ve nereden Fars diline gelip girdi?

Gerçek ise, şimdiki Fars dili -daha önce söylediğimiz gibi- Arapların İran'a galip gelmesinden ve İslam'ın orada zuhur etmesinden üç asır sonrasında doğmuştur. Büveyh Hanedanı döneminde böyle olmuştur. "*Şerefname*"nin önsözünde *Coğrafiyet Meltabrun* kitabından naklen bu şekilde açıklar. Önceki kaynak 23 sayfadaki dipnotta şöyle geçer: M.ö. 3. asırda Kürdistan ülkesini egemenlikler altına olan Pers halkı, Fars dilinden türemiş olan kendi Pehlevi dillerini zorla Kürt halkına kabul ettirmeye çalıştılar ve bu konuda Kürtlere baskılar yaptılar. Bu baskı ve uğraş sonucu, Pers halkı ile sıkı ilişkileri olan Kürtlerin Hint Sanskritçe lehçesine yakın bir lehçeleri oldu. Pers halkı ile bu ilişkileri olmayan ve onlardan uzak olup Kürdistan'ın batı bölgelerinde oturan Kürtlerin dili ise Ermeni diline daha yakın bir lehçe haline geldi. Bu dönemden beri Kürt dili, birbirinden farklı üç lehçeden oluşmuş oldu: Kurmancî lehçesi, Babanî lehçesi ve Zazakî (Dınbılı) lehçesi. Adı geçen kaynak bu son teoriyi doğubilimci Madson Grant'e dayandırır. Ancak bu doğubilimcinin görüşü; *İslam Ansiklopedisi*'nin görüşleri ile ayniyet göstermemektedir. *İslam Ansiklopedisi,* uzman düşünürlerin görüşlerinden oluştuğu halde adı zikredilen doğubilimci onlardan değildir. Çünkü sözü edilen *İslam Ansiklopedisi*, bu do-

ğubilimciyi hiç bir zaman uzman araştırmacılar arasında zikretmemiştir. Bu da gösteriyor ki, bu müsteşrik'in görüşleri hakikatten ve doğruluktan tamamen uzaktır.[541]

Özetleyecek olursak, Kürt dili, her ne kadar batı İran dilleri arasında Fars dili gibi görünse de Asıl ve yapı olarak o dilden ayrı ve farklıdır, tamamen bu dilden bağımsızdır. Çünkü batı İran dilleri - bazı doğubilimcilerin görüşüne göre- güney ve kuzey lehçeler olarak bölünür. Kürt dili ile Fars dili arasında bulunan benzerlik ve yakınlık ile büyük karışıma rağmen birbirinden bağımsız diller olduğuna delalet eden açık farklılıklar bulunmaktadır. Eğer var olan ve şimdiye kadar bildiğimiz Kürt diline ait vesikalar Fars dilinin varlığını koruduğu altın dönemine ait vesikalardan daha eski dönemlere ait olsaydı o zaman bu iki dil arasındaki temel farklılıklar da apaçık görünürdü.

Bununla beraber bu iki dil arasındaki en bariz farklar yaklaşık beş yönden ortaya çıkar: Telaffuz (okuma şekli), yapı, kipler, türeme ve dilbilgisi kuralları. Lafzi farklılık genellikle ince ve kalın olan "ra" ile "lam" harflerinde ortaya çıkar. Aynı şekilde hafif ve ağır olan "dal" harfinde de bu durum belirir. Yapısal farklılıklar ise, Farsça olan "ateş" kelimesinin karşılığı olan Kürtçe'deki "agir" kelimesi gibi yerlerde kendini belli eder, yani kelimelerde lafızların değişime uğraması ile bu farklılık ortaya çıkar. Bir başka örnek, "mahî-masî" kelimesi ile "nemaz-niwêj-nimê" gibi kelimelerde göze çarpıyor. Kip, sarf ve nahiv farklılıkları ise kelime, fiil ve cümleleri oluşturmada, çekimlerde ortaya çıkar. Örneğin ferestad-nardi veya şandî, amed-hat, awerd-anî gibi kelimelerde bu durum açıktır.[542] Bu farklılıkların ayrıntılarını daha iyi bilmek için "*Dusturên Zimanê Kurdî*" adlı esere başvurulabilir.[543]

Kürt dili, her hangi bir dil gibi o da bazı sözcükleri Farsça veya Arapça dillerinden almıştır. Nitekim Farsça dili de Arapça dilinden bir çok sözcük almıştır. Ayrıca Kürtçe'de, Türkçe, Aramice ve Er-

---

541 Adı geçen doğubilimci M. Grant'ın söz ve görüşlerinde şüphe etmemize neden olan bir başka konu da, Med halkı hakkındaki görüşüdür. Ona göre Med halkı, m.ö.6000 yıldan beri kendi ülkelerinde bulunmaktaydılar. Halbuki bütün tarih bilginler ve eski medeniyetler konusunda uzman olan araştırmacılar, bu halkın varlığını milattan önce en çok bin yıl öncesine dayandırmaktadırlar.

542 Bkz. *İslam Ansiklopedisi.*

543 Bu kitap, Kürt dilinin Süleymaniye lehçesi ile kaideleri konusunda çok değerli bir eserdir. Yazarı Kolonil Tevfik Vehbi Bey'dir.

menice sözcükler de bulunmaktadır. Çünkü binlerce yıl tek bir idare altında olmaları ve sosyo-siyasal bir iletişim içinde olmaları sonucu bu durum gayet normal bir sonuçtur. Ancak bütün bu gelişmeler; Kürtçe'nin aslına ve temeline zarar vermiş değildir, bundan sonra da zarar veremez.

Aslında diğer dillere baktığımızda da durum bundan farklı değildir ve kesinlikle her dil, komşusu olan başka dillerden etkilenerek bazı değişimlere uğramaktadır ve bu etkileşim, toplumların bir birlerine karışmalarının sonucu olarak gayet doğal bir değişimdir. Evet, yabancı dillerden sözcük almayan bir dil düşünülemez. Arapça dili bile, bu tabii etkileşimden kurtulamadığı gibi, Fransızca dili de Yunan diline ait birçok sözcüğü ve hatta bazı Arapça sözcükleri bile almıştır. Nitekim çağdaş bilimlere kolayca ulaşmak için herkesin öğrenmeye çalıştığı İngilizce dili bile, Latince, Almanca ve Yunanca sözcüklerle doludur. Bu tabii etkileşimin kaçınılmaz olmasından dolayı günümüzde kullanılmakta olan Farsça dili öyle bir duruma gelmiştir ki, insan, bu dilin eski Farsça'dan doğmuş olabileceğine karar vermekte oldukça zorlanır. Çünkü bu dil, Osmanlıca dili gibi, sadece Farsça fiil kipleri ve edatlarından ibaret kalmış, cümlenin geri kalan elemanları ise Arapça, Türkçe, Rusça, Hintçe ve Beluççа sözcüklerinden ibaret kalmıştır. Daha önce söylediğimiz gibi bu durum, başkasının egemenliğine boyun eğmenin ve tam bir karışımın doğal bir sonucudur, dilin aslı ve bağımsız yapısı üzerinde bu etkilenmenin büyük bir zararı yoktur.

Bununla beraber ben, Kürt dilinin daha da geliştirilebileceğine ve öğrenmek isteyenler için daha da kolaylaştırılabileceğine inanıyorum. Dili öğrenmek için genel bir seferberliğin yaygınlaştırılması, böylece okuyan Kürtlerin sayısının çoğaltılması, değerli ve zaruri olan kitapları yayınlamak sureti ile gerçekleştirilebilir. Örneğin kelime türemeleri (sarf) ve dilbilgisi (nahiv); dil ve edebiyat ile ilgili kitapları, kamus ve sözlükleri yayımlamakla olur ve bu sayede ancak Kürt dilinin bütün lehçeleri aynı gramer kurallarında birleşebilir ve farklı lehçeler birleştirilebilir. Böylece yabancı dillerden giren kelimeler yavaş yavaş azalır, yerine Kürt diline özgü sözcükler kullanılır. Böyle bir çalışma sayesinde bir kenarda kalan ve kullanıma sokulmamış olan veya sadece lehçelerin birinde bulunan Kürtçe sözcükler canlandırılmış olur. Yine böyle bir çalışma ile zamanla ihtiyaç duyulmaz hale gelen bazı sözcüklerin de kolay bir şekilde devre dışı kalması sağlanır. Öte yandan ihtiyaç duyulan tek-

nik ve ilmi terimler, Kürtçeleşmiş kelimeler, toplumlar arası iletişimde kullanılan ve yaygın olan sözcükler; dil içinde korunmalı ve onların, artık Kürtçe ile kaynaşarak dilin bünyesinde birer tabii kelime ve terim haline gelmesi yadırganmamalı. Çünkü bu tür zorunlu olan sözcük ve terimlerin dilden atılması; hem öğrenim gören, hem de kültür ve edebiyatta ilerleme durumunda olan toplumlar için büyük karışıklıklara neden olur. Nitekim bu dil etkileşimi; bütün kavimler ve toplumlarda her yönüyle geçerli bir kuraldır, hatta zorunlu durumlarda diğer yabancı dillerden kelime ve terimlerin alınması her dil için geçerli bir alış veriş trendidir. Dolayısıyla Kürt dili de bundan müstesna kalamaz ve kültürünü geliştirmek, bilimsel ve teknik amaçlarla, ilmi ve edebi servetini genişletmek için yabancı terimlerin alınması, onun için de bir zorunluluktur.

Bazı kimseler Kürt dilindeki lehçelerin çok olduğuna dayanarak Kürt dilinin tüm lehçelerini kapsayacak şekilde köklü ve geçerli bir gelişimin imkansız olduğunu iddia etmektedirler. Fakat bence bu iddia, iki temel yanlıştan kaynaklanıyor. Birincisi, günümüzde yaşamını sürdüren dillerin gelişim sürecini bilmemek, ikincisi ise, Kürt dilini tam manasıyla kavrayamamak. Birinci neden için diyoruz ki; filoloji biliminin kaide ve kurallarına baktığımızda çağdaş olan bütün büyük milletlerin, kendi dillerinde ve o dili konuşan halklarında bir çok farklı lehçeler olduğunu, fakat buna rağmen bütün etnik özellik ve değerleri ile beraber bir birlik arz ettiklerini görürüz. Örnek vermek için daha uzaklara gitmemize gerek yok. Mesela Mısır, Hicaz, Suriye ve Irak'ta Arapça dilini konuşan toplumlar arasında büyük lehçe farklılıkları bulunmaktadır. Öyle ki nerede ise Iraklı biri, Mısırlı veya Suriyeli biri ile çok rahat anlaşamayabiliyor, hatta Suriye veya Mısırlılara has olan tabirlerin çoğunu anlamayabiliyor.

Doğrusu, Kürtçe lehçeleri arasında varolan farklılıklar, çoğu zaman Arapça lehçeleri arasındaki farklılıklardan daha fazla değildir. Hiç şüphesiz, genel öğrenim ve zaruri bilgilerin alanı genişledikçe ulusal dilde bulunan farklılıklar da azalacak ve o dilin lehçeleri arasındaki ihtilaflar yok olmaya başlayacaktır. Bu görüşümü destekleyen en bariz örnek, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinin birleşmesinden sonraki durumlarıdır. İkinci neden için de şunları söylemek istiyorum: Kürt dili ile ilgili gelişmenin ve tek çatı altında birleştirilmesinin mümkün olmadığını iddia edenler; eğer Kürt

dilinin tüm lehçelerini tam anlamıyla bilselerdi ve bu dilin inceliklerine vakıf olsaydılar, hiç şüphesiz bu avamca iddiadan ve dayanaksız görüşten vazgeçer ve düzeltme cihetine giderdiler. Çünkü Kürt lehçeleri arasındaki farklılıklar -bildiğiniz gibi- anlaşılamayacak derecede büyük farklılıklar değildir. Hatta Süleymaniye ahalisinden biri; Loristan, Goran veya Behdinan lehçesini konuşan diğer bir Kürt ile kolaylıkla anlaşabilir. Sonra bir birine oldukça yakın olan lehçeler de var. Örneğin kuzey batı İran'daki Kürtçe lehçeler arasında pek büyük farklılıklar göze çarpmıyor.

Hem en büyük lehçesi Kurmancî lehçesi olan Kürtçe'nin birkaç lehçeye ayrıldığı gizlenen bir durum değil. *Şerefname* yazarının görüşüne göre Kürt halkı dört ana kola ayrılır: Kurmanc, Lor, Kelhor ve Goran.

Bu ayrı lehçeleri konuşan Kürtlerin Lor kısmı, İran'ın güney batısında bulunan bir gruptan oluştuğu (Oskar Mann) ve diğer kollardan bağımsız bir kol olduğu da kuvvetle muhtemel.

Zehaw Goranileri de Sine'nin Hewramanları gibidirler. Aynı şekilde Zazalar ve diğer kollar da kuzey batı lehçesi ile konuşurlar ve bu lehçeleri, yaygın olan Kürt lehçelerinden çok farklıdır. Örneğin "üç" sayısına Goranlar "hêrî", Zazalar "hîrê", Kurmanclar ise "sêsisê" derler. Doğubilimci Andersen'in yaptığı inceleme ve araştırmalar ile elde ettiği görüşe göre, Zaza dili eski Deylem dilinden doğarak ortaya çıkmıştır. Major Soane'ye göre Hewramilerin rivayetleri bu görüşünün doğru olduğunu ortaya çıkarıyor.

Şerefname'ye göre, Kelhor aşiretleri Sine, Kirmanşah ve Zehaw arasında oturmaktadırlar, yine ona göre Kelhor sözcüğü Sine ve Kirmanşah bölgelerinde oturan Kurmancların dışındaki Kürtler için kullanılır. Ayrıca Kelhor lehçesi; doğubilimci Oskar Mann tarafından dikkatli bir şekilde incelenip araştırılmasına rağmen henüz yayımlanmış değil. Adı geçen doğubilimcinin yaptığı araştırma sonucu kitabında verdiği değerli bilgilerden anlaşıldığına göre kitabın birinci cildi Kirmanşah bölgesinin güney taraflarında konuşulan lehçeleri konu edinmektedir. Bu bölgedeki alt lehçeler ve ağızlar, Kirmanşahi, Kelhori, Leki, Pahrawendi, Nanakali ve Goli lehçeleridir. İkinci cilt ise, Sine, Kerend, Geros yani Bêcar ve Sine'nin doğu bölgelerindeki kabile lehçeleri konu edinir. Bu lehçeler ile konuşanlar kendilerine Kürt adını verirler veya Kürtlere bağlı olan aşiret isimleri ile tanınırlar. Loristan (Lekistan) çevresinde Kürt dilinin güney lehçesi Leki adı ile bilinirken Selmas ve

Fars bölgelerinde Lek adında aşiretler bulunmaktadır. Fakat doğubilimci Oskar Mann'ın görüşüne göre Kelon-Abdoyi aşiretinin konuştuğu Kürt dili, Lek lehçesi değildir.

Batı İran Kürtlerinin güney lehçesi, dil kipleri ve şekil açısından nerede ise Kürt dilinden tamamen ayrıdır. Nitekim Kurmancî olmayan bu lehçenin varlığının, eski Kardo-Kartiwi mitolojisiyle ilintili ciddi bir kanıtı da yok, Kurmanc lafzının kökeni hakkında da bir şey bilmediğimiz gibi, acaba bu isim birleşik bir isim olup Kürt kelimesi ile Med aşiretine ait bir başka isimle birleşme sonucu ortaya çıkmış, yoksa başka bir evrim ile mi oluşmuş, onu da bilmiyoruz.

Ancak şu bir gerçektir: Kurmancî bölgesinde birbirinden bağımsız iki dil grubu bulunmaktaydı. Birinci grup Doğu Kurmancî veya Güneydoğu Kurmancî grubu; ikincisi ise, Batı Kurmancî grubu. Fakat buna karşın şimdiye kadar bu iki grup arasını ayıran kesin sınırlar bilinmemektedir.

Doğu Kurmancî grubu

Bu grup, Mukri bölgelerinde ve Dicle nehri çevresindeki aşiretler arasında yani Zap nehrinin alt taraflarından, Edem Kenar ve Sêrevan nehri çevresine uzanan bölgelerde yaygındır. Bu alt lehçe hem saf ve edebi bir konuma, hem de sözcük bakımından oldukça zengin kip ve ifade gücüne sahip.

Batı Kurmancî grubu

Bu grup, bazı yerel farklılıklar gösterse de Kurmancî dilinin aslını oluşturmaktadır. Diyarbekir, Mardin, Botan, Behdinan, Hakkari, Urmiye, Erzurum ve Erivan bölgeleri ile Anadolu'daki Kürt bölgelerinde yaygındır ve Horasan bölgesinin tümü bu lehçe ile konuşur.

Batıdaki Suriye'nin kuzey bölgesinde bulunan Kürtler ise, değişik Kürt lehçeleri ile konuştukları gibi, lehçelerine bazı Türkçe sözcükler de girmiştir. Ancak meşhur Türk gezgin Evliya Çelebi, Kürt dilinde on beş ayrı lehçesinin olduğunu belirtir: Zaza, Lolo, Hakkari, Awniki, Mahmudi, Şirvani, Ciziri, Pisani, Sencari, Heriri, Erdelani, Sorani, Halti, Çekvani, İmadi ve Rojki.[544]

Prof. Garzoni ise "*Gramatika*" adlı kitabında İmadi lehçesinin

544 Bkz. *Seyahatname*, c. 4, s. 75.

Bitlis lehçesinden, Çolemêrg lehçesinin de Botan ve Süleymaniye lehçesinden bağımsız bir lehçe olduğunu söyler. Öte yandan Major Soane'un "*Gramera Kurdî*" adlı kitabında, Kürt lehçeleri hakkında yeterli bilgi ve araştırmalar bulunuyor. Biz de Kürt dili hakkındaki bu araştırmaların ve lugat incelemelerinin bir özetini aşağıya kaydettik.

İran Bölgesi

a- Sine-Kirmanşah lehçesi. Doğubilimci Lerch bir kitabında[545] "*Gülistan*" kitabının Sine lehçesi ile yazılmış bir nüshasının varlığından söz eder. Buna ek olarak, doğubilimcilerden bir çoğu[546] bu lehçeyi inceleme çerçevesinde geniş ve yeterli araştırmalar yapmışlardır.

b- Göçebeler ve dağ bölgelerinde yaşayanların lehçesi. Fars bölgesinde Kelon Abdoyi lehçesi ve Mazenderan bölgesindeki Hocewend aşiretinin Geros lehçesi gibi. Aynı şekilde Horasan ve Tahran Kürtlerinin lehçeleri de bu gruptandır. Ancak bunların lehçesi Erzurum yöresindeki Kürtlerin lehçesine oldukça yakındır.[547]

Doğu Kurmancî Bölgesi

Bu bölge Süleymaniye ve Mukri lehçelerinden ibarettir.[548]

Kuzey ve Batı Kurmancî Bölgesi

Bu bölge, Erivan Kürtleri, Ararat dağlarının çevresinde de oturan Biruki Kürtleri, Erzurum ve Beyazıt yörelerindeki Kürtler, Urmiye, Hakkari ve Şemdinan bölgeleri, Behdinan ve Botan bölgeleri, Mardin, Diyarbekir ve Turabdin bölgeleri ile kuzey Suriye bölgelerinden oluşmaktadır.[549]

---

545 *Forschungen Über Die Kurden*, San Petersburg, 1857-58.

546 Bu doğubilimciler Childers, Witer Betirax, Soane, Morgan, O. Mann ve diğerleri.

547 Ivanof, Berésine, Childers ve Brugsch. La Dialecte Guerrouci, Kerri, 1980 ve Gerosi Hocawendi Mazenderan. Die Tacik-Mundarten. O. Mann, Berlin 1909 ve Fars bölgesindeki Kürtçe'nin Kelon Abdoyi lehçesi.

548 *Etudes philologique sur la langue Kurde*, Kuduzk 1857. *Dialect of Sulaimaniya Collected in Paris. Die Mundart der Mukri-Kurden*, O. Mann, Berlin, 1906. M. Soane, Bittner, Fossum, Childers ve Morgan'ın çalışmaları.

549 Bkz. Ekyazarof, Xaçatorof, Jaba, Moller, Makaz, M. Hartman, Nikitine, Noel, Axapetros, Garzoni, Şerefname, A. Sosin, Cardin, Von Cook ve Soane gibi yazarların eserleri.

Major Soane[550] -ki Kürt dili konusunda uzman biridir- bu dilin lehçelerini ve aralarındaki farkları açıklarken şunları ekler:

"Mukri lehçesi ve kollarının daha da ötesinde Kürdistan'da başka alt lehçe ve ağızlar da bulunmaktadır, aynı zamanda bunlar kendilerinin özbeöz Kürt olduklarını söylerler. Örneğin bu lehçelerden belki de en önemlilerinden biri de Zazakî lehçesidir. Zazalar, Diyarbekir'in kuzeyinde, Erzincan çevresinde ve Anadolu'nun bazı yörelerinde yaygın olan Kürtlerden büyük bir gruptur. Genellikle dağlık bölgelerde yaşarlar ve son derece katı hem de cesurdurlar. Başları yuvarlak, yapılı ve kemikleri iri insanlardır. Son derece saf Ari lehçesi ile konuşurlar. Konuştukları bu lehçe, Mukri lehçesi türünden olmadığı gibi diğer Kürt lehçelerinin de dışındadır. Öyle anlaşılıyor ki bu lehçe kendi başına bağımsız bir lehçe türü olup çok uzun zamandan beri eski Farsça'dan ayrılmıştır. Ancak bununla beraber diğer saf Ari dilleri araştırıldığı gibi bu lehçenin de araştırılması gerekir. Zazakî lehçesi; Fars dilinden çok, Kürt diline yakındır, fakat yaygın olan Kürt dilini bilen biri için lehçe oldukça gariptir, çünkü Zazalar, aslında harf tekrarı çok olan bir lehçeye sahiptirler.

Yine bu lehçe gibi Siirt ilinde de acayip bir lehçe var ve o yöre halkı bu lehçe ile anlaşıyorlar. Ancak bu lehçeye birçok Arami sözcükler karışmıştır, lehçeye kimileri Gavarnay-Cavarnai, kimileri de Gever dili der. Aynı zamanda Gever kelimesi, Hakkari sınırına yakın bir ilçenin de adıdır. Bu lehçe, Kürtçe'nin Keldani lehçesinin de bir karışımıdır. İşte bu nedenle öyle görülüyor ki, bu lehçe daha sonra İslam'ı kabul eden ve bu yörelerde oturmakta olan eski Hıristiyanların dilidir.

Yine Sason çevresinde oturmakta olan ve kendilerine Balki adı verilen küçük bir aşiret bulunmaktadır. Bu aşiret ne tam Müslümandır, ne de tam Hıristiyan. Çok tuhaf bir lehçe konuşurlar ve lehçeleri Kürtçe, Arapça ve Ermenice karışımı gibi bir şeydir. Yine Kürdistan'ın muhtelif bölgelerinde oturan bazı yabancı topluluk ve aşiretler bulunmaktadır. Aslında bu insanlar, asıl yerlerinden kaçıp Kürdistan dağlarının yüksek bölgelerine sığınan değişik toplumlardır ve Kürtlere karışıp zamanla Kürtleşinceye kadar oralarda yaşadıkları gibi, asıl dillerinden de bazı sözcükleri korudular ve

---

550 Kürdistan'daki "Süleymaniye" kenti hakkında yazdığı rapordan, s. 88, 91.

kendi öz dillerinden muhafaza ettikleri bu sözcükleri, konuşmakta oldukları yeni dilleri olan şimdiki Kürtçe'ye kattılar.

Özetle: Kürt halkının asıl dili, bu halkın şimdi konuşmakta olduğu dildir ve bu dil ikiye ayrılmaktadır: Kurdî ve Kurmancî lehçeleri. Bu iki kısmın en güzel lehçesi de Sablah-Savçbulak lehçesidir. Nitekim geçmiş dönemlerde Beyazıt şehrinde Hakkarili bazı yazar ve şairlerin varlığı bilindiği gibi, şu anda da pek çok Kürt yazar ve edebiyatçı mevcuttur ve ulusal dilleri ile çeşitli şiir ve makaleler yazmaktadırlar.

Kürdistan'ın bu kuzey bölgesi, Van ve Urumiye gibi yöreleri kapsıyor ve bölge aynı dili konuşuyor olsa da dilde biraz kabalık ve sertlik göze çarpıyor, aynı zamanda buradaki insanların lehçesinde güney lehçesinden uzaklaşma da seziliyor. Çünkü kuzey bölgesindeki bu lehçede "b" harfi güney lehçesinde İngilizcedeki "w"ye dönüşür.[551] Kuzey bölgesinde (p) harfi hafif şiddetli sert okunur. Diğer bazı harflerde aynı şekilde okunmaktadır. Bu lafzi farklılıkla beraber gramerde de farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle fiil kip ve çekimlerinde bu durum daha çok fark edilir. Bu ihtilaf ve farklılıklar, adı geçen her iki kısmın yalnız başlarına dakik bir inlemeye şiddetle ihtiyaç duyduklarını ispat eder.

Özet olarak, bu lehçe farklılığı öyle bir dereceye gelmiştir ki, örneğin Süleymaniye halkı, Erzurum halkının dilini ya çok kolay anlayamıyor, ya da az anlıyor. Halbuki her iki yöre halkı da, aslında Kürt dilinin Kurmancî lehçesini konuşuyor, ama aynı zamanda bazı lehçelerdeki kelimelerin diğer lehçelerde kullanılmamasından dolayı bu lehçeler arasındaki fark gittikçe artış kaydetmiş ve her bir lehçeyi diğer lehçelerden daha farklı hale getirmiş. Hem mesela, kuzey lehçesinin koruduğu bazı kelimeler, Mukri lehçesinin İran lehçelerinden iktibas ettiği kelimelerden daha eskidir. Bu lehçenin aynı zamanda bazı kök kelimelerini kaybettiğini ve yerine Türkçe ve Keldani kelimeleri aldığını da göruyoruz.

Mesela Kuzey bölgesindeki Kurmancî lehçesinde "gom"e, Türk-

---

551 Buradaki "b" harfi, Fransızca'daki "p" harfi gibidir. Kürt dilinde bulunan bazı kelimeler kuzey bölgesinin lehçesinde "v", güney bölgesinde ise İngilizce dilindeki "w" şeklinde ses verir. Örneğin (su) manasına gelen "av" ve "baba" manasına gelen "bav"; kuzey bölgede yazıldığı gibi okunurken Güney bölgesinde İngilizce'deki "w" sesini verir. Geçerli olan görüş ise, bu harflerin Kürt dilindeki lehçelerin genelinde bağımsız harfler olduğudur. (Arapça'ya çeviren).

çe bir kelime olan "dengiz" derken, Mukri lehçesi, Doğu ve Güney Kürtleri "golav" derler. Aynı şekilde öncekiler "papur/vapur"a, Türkçe bir kelime olan "gemi" derken diğerleri Farsça bir lafız olan "keştî" derler. Yine Kuzey bölgesindeki Kurmanclar "arazi"ye "erd" -ki Arapça ve Türkçe bir sözcüktür- derken Mukri ve diğerleri "zevî" derler.

Kuzey bölgesindeki Kurmancî lehçesinde "qurqurage"ye "kertik" denir ki bu Tatarca'dır. Mukri lehçesi ve diğerleri buna "gelîgero" derler.

Kısacası, "ez dinivîsim" diyecekleri yerde "ez yazmîş dikim" derler. Bunun sebebi de şudur: Köylüler "nivîsîn" fiilini unutmuşlar, fakat şehirde yaşayan ahali "nivîsîn" fiilini biliyor ve kullanıyor.

Bu gibi yabancı kelimelerin dile girmesi ve okumadaki ses farkları gibi tüm bu gelişmeler; lehçeler arasındaki ihtilafı daha da artırmıştır. Mesela aşağıda karşılaştırılan kelimeler, bu konu için en çarpıcı örnelerdir:

Örnek Kelime	Kuzey Lehçesi	Süleymaniye Lehçesi	Türkçe
Aw	Av	Aw	Su
Wefr	Berf	Befir	Kar
Hurî	Hirî	Xorî	Yün
Kakiz	Kaket/Kaxez	Qaqîz	Kağıt
Dan	Dedan/Diran	Dan	Diş
Xwîşk	Xwalîke/Xweh	Xoşk	Kızkardeş
Keç	Xiz/Qîz	Keç	Kız
Taw	Tav	Roj	Güneş
Ewey	Ewîş	Ewey	O
Peyaw	Mêr/Peya	Peyaw	Adam
Mêl	Istû	Mêl/Istû	Boyun
Nuwîstû	Rakewa/Raketin	Niwustew	Uyumak

Ve daha bunlar gibi nice kelime.

Aslında önceleri Kürtler Erdelan bölgesinde Hewraman lehçesine yakın bir lehçe konuşmaktaydılar, fakat bu durum çok uzun

sürmedi. Göçebe olan bir çok kabilenin göçebeliği bırakıp yerleşik düzene geçmeleri ve Erdelan bölgesinde bulunan güven ve refahtan faydalanmak için Kuzey Kürtlerinden çok sayıda kişinin buraya gelip yerleşmeleri sonucu bu durum değişti, böylece bu yörelerde egemen olan lehçe de doğmuş oldu. Aslında bu lehçe bir çeşit Mukri lehçesidir, çünkü bu lehçe ile Mukri lehçesi arasında büyük farklılıklar yoktur. Nitekim Erdelan'ın kuzeyinde oturanların büyük bir bölümü kendi yerel lehçelerini konuşmazlar, hatta o eski lehçelerini (gelişmelerden öneki lehçe) korumaya bile çalışmazlardı ve sonunda bu lehçe Sine ili ve çevresinde egemen olan lehçe (Kürdistan lehçesi) adı ile meşhur oldu. Zaten bu lehçe çok nazik ve zengin bir lehçedir, hissedilir bir şekilde geliştiği gibi, bazı Farsça kelimeleri de alarak ve onları kendine adapte ederek cidi bir şekilde yaygınlaştı.

Şüphesiz Sine ile Süleymaniye illerinde eğitim ve öğrenim görenlerin büyük çoğunluğu, güney Kürdistan'da şiir ve edebiyat dili haline gelen, güzel ifade edilme özelliğine sahip bu eski Erdelan lehçesini bilir ve anlarlar. Ancak bu lehçe, genel Kürt dilinin lehçelerinden biri değildir; tam aksine bu lehçe; Gorani ve Hewrami gibi eski Fars dilinin gelişim süresi sırasında ortaya çıkmıştır.

Hewrami lehçesi, orta İran'da bir zamanlar egemen olan Tacik lehçesinden başka bir şey değildir. Bu lehçe geçmişte güney Kürdistan'da da egemen olmuş olabilir. Çünkü göçmen olan İranlı bir halk veya Kürt olmayan yerel bir halk bu lehçeyi konuşmaktaydı. Hala Hewramanların köyü; Goranlar gibi dillerini muhafaza ettikleri gibi, günümüzde de son derece kibar, nazik, yumuşak ve güzel etkileme özelliğine sahiptr. Hatta şu anda bile bu lehçe; Hewraman, Pave ve Pilingan yöreleri ile bu yörelerin çevrelerinde egemendir. Fakat genel lehçeleri konuşan Kürt birisi bu dili rahatlıkla anlayamaz.

Aynı şekilde Kirmanşah ve Kelhor lehçeleri de tamamıyla Kürt dili lehçelerinden değildir ve İran-Fars dilinin kollarından biri olduğu sanılan Lek lehçesine tam bir benzerlik arz etmektedir. Bu lehçeler bir yönleri ile böyleyken diğer yönleri ile de Fars dilinden oldukça uzaklaşmakta ve Kürt diline yakın olmaktadır. Hatta bu lehçeye bağımsız bir ad verilerek Kürt-Lek denilebilir. Ama bununla beraber fiil kip ve çekimleri, Lek lehçesinin ve Kürt lehçelerinin fiil kiplerine ve çekimlerine benzememektedir. Örneğin bu lehçede isimler devamlı tekil yerine çoğul kipi ile kullanılır. Halbu-

ki kullanılan isimlerin hemen hemen yarısı Lek lehçesiyledir. Bu lehçede cümle düzeni de genellikle Lek lehçesindeki cümle düzen ve kaidelerine, bazı durumlarda da Kürt lehçesindeki cümle kurallarına ters gelmektedir."

Lor Lehçesi[553]

Burada, Lor lehçesi hakkında yapılan bazı araştırmaları zikretmek istiyorum. Çünkü gezgin ve müsteşriklerin çoğu, Kürt dilinin lehçelerinden biri olan bu lehçe ile Fars dili arasında bulunan benzerliğe bakarak Lor halkını Fars aşiretlerinden biri sayarlar. Bu nedenle daha önce zikrettiğimiz gibi *İslam Ansiklopedisi* özel olarak Lor lehçesinden hiçbir şey zikretmemiştir. Ancak biz bu kitabın ilk bölümünde birkaç satırla bu düşüncenin yanlış olduğuna işaret etmiştik.

Asıl itibarı ile Lor halkı, dört bölüme ayrılır.

1-Asıl Lor (Feyli), 2-Mamesani, 3-Kohgeluyi, 4- Bahtiyari.

Birinci bölümün dili yani Feyli veya Küçük Lor'un dili, Fars dilinden daha çok doğu Kürt diline benzemektedir. Feylilerin kendileri de Kürt olduklarını itiraf ederler ve bunda en ufak bir şüphe duymazlar.

Ben kendim, miladi 1916 yılında resmi bir görev için Loristan'a gitmiştim. Bu zaman zarfında Piştkoh bölgesinin valisinin yanında bir süre kaldım. Ben bunu fırsat bilerek bu yörelerde sosyal ve etnik kökenlerle ilgili bazı araştırmalarda bulundum. Adı geçen vali ve çevresindekiler ile yaptığım konuşmaların çoğu Kürtçe olmuştu ve sözlerimi kolaylıkla anlıyorlardı. Bu durum bana gösterdi ki, Doğu Kurmancî lehçesi ile asıl Lor lehçesi arasındaki fark, Doğu ile Batı Kürdistan'ın lehçeleri arasındaki farklardan daha büyük değildir. (Bunun için aşağıdaki listeye bakın.)

Şimdi de diğer üç bölümün lehçelerinden söz edelim: *İslam Ansiklopedisi*, Lor halkından olan bu üç bölümün lehçelerinde şimdiki Fars dilinde bulunan kelimelere benzeyen kelimeler bulunmaktadır diyor. Ancak bu lehçelerde telaffuz ve okuma ile Fars dilindeki harf ve kelimelerin felaffüzü tamamen farklı ve bir birinden uzaktırlar.

---

553 Bu bölüm konunun tamamlanması için benim tarafımdan eklenmiştir. (Yazar)

Örneğin:

Farsça	Lorca	Türkçe
Mîkonem	Îkonem	Yapıyorum
Mîxerem	Îxerem	Satınalıyorum
Adem	Adom	İnsan
Pol	Pîl	Köprü
Mîdehem	Îdehem	Veriyorum
Xane	Xone	Ev
Came	Cewa (Bahtiyari)	Elbise
Îşan	Îşa	Onlar
Angha	Îgal	Bunlar
Înra gireft	Yûna got	Bu aldı

Şimdi bu kelimelerin bir kısmını Kürtçe'nin Süleymaniye lehçesi ile karşılaştırdığımızda görürüz ki aralarındaki fark pek büyük değildir. Örneğin Süleymaniyeli bir Kürt, Lor birinin "îkonem" sözcüğü yerine "êkim", "êdehem" yerine "îdem", "yûna got" yerine "êmey girt, "êxirem" yerine "êkirim" der. Hane kelimesinin "xona" şeklinde telaffuz edilmesi ise, zannedersem "elif" harfini bazen "v" harfine dönüştürerek okuyan Farslar ile Lorlar arasındaki sürekli bir karışımın sonucudur. Örneğin ekmek manasına gelen "nan" sözcüğünü "non", bunlar manasına gelen "anha" sözcüğünü "unha", "ruh" manasına gelen "can" kelimesini de "con" şeklinde okurlar vs.

Ancak bu zayıf farklılık ve benzeşmelerin; herhangi bir halkın etnik kökenini belirlemek için hüküm vermeye yeteceğine inanmıyorum.

Fakat Lor lehçesini Fars dilinin bir lehçesi sayan gezgin müsteşriklerin bu şekilde düşünmelerinin nedeni:

1- Bu kimselerin, Loristan ahalisi ile yaptıkları konuşmalar sırasında az olmayan birçok karışıklığın içine girmişlerdir. Öyle ki Lorların söylediklerini tam anlamı ile anlamamışlardır. Bunun da ötesinde kelimeleri ve okunuş biçimlerini doğru bir şekilde kavrayamamışlardır.

2- Bu kimseler, genel Kürt dili lehçelerini derin bir şekilde inceleme imkanı bulmadan bu hükümlerini vermişlerdir. Ayrıca bu tür konuları araştırmak için kendilerini yetkin/uzman kılacak kadar filoloji ilmiyle ilgili bilgileri de yoktur.

Hiç şüphesiz Fars ve Lor dilinin bazı kelimelerine dikkatlice

baktığımızda ve bu kelimeleri Kürt dilindeki lehçelerin kelimeleri ile karşılaştırdığımızda görürüz ki, bu kelimeler Fars dilindeki kelimelerden daha çok Lor dilindeki kelimelere benzemektedir.

İşte bu mukayeseyi gösteren bir çizelge

Farsça	Lorca (Feyli)	Lorca (Leki)	Hewrami	Doğu Kurmancisi (Süleymaniye)	Batı Kurmancisi (Behdinan)	Türkçe
Biro	Piço	Biço	Lowe	Biro	Here/Biçe	Git
Binîşîn	Benîş	Benîş	Bînîşîre	Danîşe	Rûne/Runê	Otur
Bala	Ewban	Ban	Ser	Serew	Jor/Ser	Üst/Üzeri
Engebîn	Esel	Esel	Hinguwîn	Hinguwîn	Rehinguwî/ Hingiv	Bal
Xerbeze	Şamî	Xerweze	Şotî	Şoweti	Zebeş/Şimtî/Ziş	Karpuz
İncîr	İncîr	İncîr	Hencîr	Hencîr	Hêjîr/Hejîr	İncir
Armûd	Ermûd	Emrod	Hermê	Hermî	Hirmî/Esgerk	Armut
Sîb	Sîw	Sîf	Sîf	Sîw	Sêv	Elma
Esb	Esp	Esp	Esp	Esp	Hesp/Hesp	At
Co	Cewe	Cew	Yew	Co	Ce/Co	Arpa
Mîayem	Eytêm	Eytêm	Men Mew	Yem	Deêm/Têm	Geliyorum
Berxîz	Eles	Fîrî	Hewreze	Helese	Rabe/Hilo/Werze	Kalk
Engor	Enor	Enor	Hengor	Tirî	Tera/Tirî	Üzüm
Gosfend	Mî	Mî	Mer	Mer	Pêz/Pez	Koyun
Mewîz	Mewîj	Mîwîj	Mîwej	Mîwej	Mewîj	Kuru Üzüm
Mîfiroşem	Efiroşem	Efiroşem	Wereta	Efroşem	Difroşim	Satıyorum
İmroz	Emroj	İmro	Aro	İmro	Îro/Ewro	Bugün
İmşeb	İşew	İmşew	İşew	İmşew	İşev/Ewşew	Bu Ggece
Nemîdanem	Nazanem	Nazanem	Mezano	Nazanem	Nizanim/ Newzanim	Bilmiyorum

Bu çizelgede de görüldüğü gibi, Süleymaniye lehçesi ile Behdinan lehçesi arasında -ki iki lehçe de Kurmancî'nin lehçeleridir- pek büyük farklılıklar yoktur. Ancak bazı fiillerin hem önek, hem de sonek ve kiplerinde bazı kelimelerin yapısında açık farklar görünmektedir. Örneğin doğu Kurmancî (Süleymaniye) lehçesinde kalkmak fiilinin çekimi şöyledir:

Helisan/kalkmak, Helisa/kalktı, Helisî/kalkıyor, Helise/kalk şeklindedir. Bu çekime karşılık Behdinan lehçesinde aynı fiilin çekimi şöyledi: Rabûn/kalkmak, rabû/kalktı, dirabit/kalkıyor, rabe/kalk. Aynı şekilde doğu Kurmancî lehçesinde oturmak fiili şöyle çekilir: Daniştin, danişt, daenişî, danişe. Behdinan lehçesinde ise aynı fiilin çekimi şöyledir: Runiştin, dirune, rudine, rune!

Küçük bir örnek olarak verdiğimiz bu çizelgeye bir göz attığımızda Feyli ve Lek lehçelerinin Fars dilinden daha çok değişik Kürt lehçelerine benzemekte olduğunu görürüz. Dolayısıyla lehçeler arasındaki bazı zayıf dil benzemelerine bakarak Lor halkını Farslardan saymak doğru değildir. Zaten müsteşriklerden bazı önde gelenler -birinci bölümde geçtiği gibi- Lorlar ile diğer Kürt gruplar arasında bir ayırım yapmamaktadırlar.

Doğubilimci Rawlinson, Büyük Lor ile Küçük Lor lehçeleri konusunda yaptığı araştırmada Büyük Lor lehçesi için şöyle der: Bu kimselerin konuştukları dil, Kürt lehçesinden başka bir şey değildir. Ancak aralarında düzen ve tertip açısından büyük farklılıklar vardır. Küçük Lorlar için ise şöyle der: Bunlar, Kirmanşah Kürtlerinin lehçesine yakın bir lehçe ile konuşmaktadırlar ve her iki lehçe ile konuşanlar çok kolay anlaşırlar. Evet, nerede ise bütün bilgin ve araştırmacılar, Zagros dağlarında yaşayan aşiretlerin dil ve lehçelerinin, Zuhâb'tan Huzistan'a kadar olan eski Pehlevi dilinin bir kalıntısı olduğunda müttefiktirler. Nitekim *İslam Ansiklopedisi*'nin Sine ile Hewraman maddelerinde şu bilgiler bulunmaktadır:

"Mukri Kurmancî lehçesi, Banê ve Sakız bölgesine kadar uzanır. Kürdistan lehçesi ise, Cefato nehrinin güneyinden başlar, Xurxura ve Tileko'dan, Sine'nin güneyine kadar uzanır. Aslında bu lehçe hakkında ilmi temellere dayanan dakik bir araştırmanın yapılması her şeye değer.

Merivan lehçesi ise Caf lehçesi gibi salt Kurmancî'dir. Hewraman'ın iki yanında Kürtçe olmayan[554] bir lehçe bulunmaktadır. O çevrelerdeki insanlar bu lehçe ile konuşurlar ve Hewrami lehçesi adını verirler. Fakat bu lehçe insanlar arasında Maço (ben konuşuyorum) lehçesi olarak bilindiği gibi, Pavo'nun bazı köylerinde de aynı lehçe konuşulmakta. Zazakî lehçesi ise, Hewrami lehçesinin tahrif edilmiş bir şekli olup Zehaw'ın kuzeyinde bulunan Goranilere ait büyük aşiretlerin köylerinde, Dinever-Kirmanşah bölgesinin Kandola köyünde ve diğer bazı köylerle Dersim bölgesinde yaygındır. O. Mann'ın görüşüne göre bu lehçelerin hepsi orta İran lehçeleridir. Bu nedenle Samani, Kuhrodi ve Mahillani vs. saflarına konması gerekir.

Öte yandan Sine lehçesi ile ilgili herhangi bir vesika elimizde

554 Belki de maksadı Kurmancî lehçesidir. (Arapça'ya çeviren).

bulunmamaktadır. Ancak Hewrami-Gorani lehçesi, etkileyici gazeller ve harika hikaye usulü şiiler sayesinde göstermektedir ki, bu lehçe geniş bir edebiyata ve gerçekten çok nazik ve kibar şiirlere sahiptir ve Erdelan hakimi kendi sarayında özellikle bu lehçede şiir ve edebiyatı teşvik ediyor ve son derece önem veriyordu. Gerçekten de bu edebi lehçe, avam halkın günlük olarak konuştuğu diğer lehçelerden ayrı ve farklıdır.

Bu konuda Major Soane der ki: "Kürdistan ile Loristan bölgelerini birbirinden ayıran yörede oturan bazı Kürt aşiretleri bulunmaktadır ve yöredeki bu Kürtler İran'daki eski Tacik lehçesine yakın bir lehçe ile konuşmaktadırlar. Goran yöresindeki ahali ise, göçebe değildiler ve -daha önce de söylediğimiz gibi- farklı bir kaç lehçe ile konuşurlar. Hewrami, Kandola ve Rızo aşiretleri de aynı şekilde bu lehçe ile konuşurlar. Ancak aralarında ses ve okuma biçimi bakımından basit farklar bulunmaktadır. Erdelan lehçesine gelince o, şiir ve edebiyat gibi alanlarda daha çok kullanılmaktaydı. Nitekim Sine bölgesinde de halk şimdiye kadar bu lehçe ile okuyup yazmaktadır. Fakat bu lehçeye Hewrami veya Şehrezori adını verirler.

Aynı şekilde bazı teorilerin incelemesinden elde edilen bilgiye göre, Goran aşiretinin göçebe olmayan/yerleşik sakinlerinin büyük bir bölümü az önce adı geçen bu lehçe ile konuşurlar. Göçebe ve gezici olanlar ise tam anlamı ile genel Kürtçe konuşurlar."[555]

Öte yandan büyük bir bölümü Belucistan'da, bir kısmının da Hindistan'ın Sind bölgesinde oturan Brahoyi Kürt aşiretleri, Brahoyi olarak bilinen Kürtçe lehçesi ile konuşmaktadırlar. Bu lehçe, Hindistan'ın merkez ve güneyinde bulunan Dıravidi grubu arasında bulunup, bazı Fars ve Beluci kelimelerle karışmıştır ve son döneme kadar okuma-yazmada yeri olmayan ve sadece halkın konuştuğu bir dil halindeydi ama şimdi artık öğrenim ve eğitim dili haline geldiği gibi, bazı hikaye ve şiirlerin de bu dilde yazıldığını görmekteyiz.[556]

---

555 *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli bir Seyahat.*
556 *İslam Ansiklopedisi*, 1/630.

4- Kürt Dernekleri-Edebiyatı-Yayınları

a- Dernekler

İlk siyasi Kürt derneği "Kürt Teali ve Terakki Cemiyeti" adıyla 1908/1326 yılında İstanbul'da kuruldu.[557]

Bu örgütün kurucuları: Bedirhanlı Emin Ali Bey, Ferik Mehmed Şerif Paşa, Şeyh Ubeydullah Nehri'nin oğlu Şeyh Abdulkadir Efendi ve Müşir Damat Zülküf Paşa'dır. Yine yaklaşık aynı tarihte İstanbul'da "Kürt Kültürünü Yayma Cemiyeti" kuruldu ve bu dernek, Çemberlitaş semtinde Kürt çocuklarını eğitmek için bir ilkokul açtı. Ancak bu iki cemiyetin kurulup faaliyete geçmelerinden hemen sonra "Osmanlı İttihat ve Terakki" cemiyeti harekete geçerek bu cemiyetleri dağıtmaya karar verdi ve açılan okulun da kapısına kilit vurdu.

Buna rağmen Kürt Teali Cemiyeti gizli olarak varlığını sürdürdü ve her fırsatta faaliyetlerini devam ettirmeye çalıştı.

1910 m./1328 Rumi yılında İstanbul'daki Kürt Talebeleri tarafından "Kürt Hêvî" cemiyeti kuruldu ve faaliyetini ancak I. Dünya Savaşı'nın patlamasına kadar sürdürebildi; ancak daha sonraki mütareke zamanında tekrar toplanmaya başladı ve İstanbul'un Mustafa Kemal hükümetine teslim edilmesine kadar bu faaliyeti devam etti. Öte yandan İstanbul'da ateşkesin sağlanmasından sonra Seyid Abdulkadir Efendi'nin önderliğinde "Kürt İstiklal Cemiyeti" adında başka bir siyasi cemiyet daha kuruldu ve bütün Kürt lider ve reisleri bu örgüte üye oldu. Bir süre sonra Bedirhan Ailesi bu örgütten ayrılarak "Kürdistan Toplumsal Örgütü"nü kurdukları gibi, ayrıca "Kürt Halk Cemiyeti" adında başka bir cemiyet daha kuruldu.

Bütün bu cemiyetlerin faaliyetleri Kemalistlerin İstanbul'a girmesi ile son buldu ve Cumhuriyetten sonra bütün bu cemiyetler teker teker kapatıldı. Ancak çok geçmeden Türkiye dışında bütün cemaat ve gruplardan oluşan "Xoybun-Bağımsızlık" adında bir örgüt daha kuruldu.

---

557 Her ne kadar meşhur olan ilk derneğin bu olduğu ifade edilse de, merhum Abdullah Cevdet'in sahibi olduğu İctihat matbaasında 1320 dolayında Kürt Cemiyeti adıyla Lutfi adındaki bir zat tarafından yayınlanan ve Emir Bedirhan adıyla çıkan Türkçe bir risalede daha eski bir Kürt Derneği olduğunu yazıyor. Çünkü bu risalenin geliri, Güçlü ve Azimli Kürdistan Derneğine aittir" deniyor. (Arapça'ya çeviren).

b- Edebiyat

Eski Kürt Edebiyatı hakkında hiç bir şey bilmememiz gerçekten çok üzücüdür. Şüphesiz bu da Kürt tarihçi ve ilim adamlarının ihmallerinin bir sonucudur. Öyle ki hadise ve olaylarla dolu olan milli yaşantılarında önemli bir yer tutan bu yönü çok ihmal ettiler ve neredeyse tamamen unuttular. Bu çirkin ihmal ve affedilemeyecek günahla beraber, araştırmacılar için çok açık olan bir şey var ki o da Kürt şair ve edebiyatçıların bir çoğunun Kürt dilinin dışında başka dillerde bir çok önemli edebi eser bırakmış olmalarıdır.

İşte ortaya koymuş oldukları bu edebi eserleri Kürtçe değil de başka dillerde kaleme aldıkları için yazdıkları her dilin sahibi ve halkı da o eserleri kendilerine mal ettiler. Dolayısıyla bilim adamları ve araştımacıların, bu eserleri "Kürt Edebiyatı ve Kültürü" olarak kaydetmemişler. Ve sanırım bu konuda onlara bir şey söylemeye de hakkımız yok. Çünkü Kürt edebiyatçıların ve ulemasının kendi milli dillerini hafife almaları ve edebiyatına önem vermemeleri öyle bir seviyeye geldi ki kendilerini gerçekleri tespit etmeye adayan tarihçi ve âlimlerin, bu Kürtlerin hangi milletten oldukları gerçeğini anlamaktan uzaklaşmalarına sebep oldular. Onun için bu âlimlerin Kürtlüğünden şüphe eden bu insanları mazur görmemiz bir zarurettir. Mesela Eyyûbi hükümdarlarından Tacu'l Müluk Ebu Said Buri (öl. h. 579/m. 1183), İbn Mustafa el-Erbili (öl. h. 637/m. 1239), Meşhur İbn Hallikân (öl. h. 681/m. 1282), Seyfeddin Ebubekir Eyyûbi (öl. h. 727/m. 1327), Ebu'l Fida Eyyûbi (öl. h. 732/m. 1332), Mevlana İdris Bitlisi (öl. h. 926/m. 1519), Müfti's-Sekaleyn Ebu Suud İmadi (öl. h. 982/m. 1574), Erdelanlı Mah Şeref Hanım[558] (öl. h. 1263/m. 1847) ve Ayşe Timuriye (öl. h. 1320/m. 1902) gibi daha nice meşhur Kürt alimler, yazarlar, edipler Kürt oldukları halde ölümsüz eserlerini kendi anadillerinde değil, başka dillerde kaleme almışlar ve anadillerini tamamen ihmal etmişler. Böylece katkıda bulundukları diğer dilleri konuşan milletler de o paha biçilmez eserleri kendi dillerin ve edebiyatlarının birer şaheseri olarak sahiplenmişler. Nitekim bulundukları toplumun dili ile eserlerini kaleme alan bu değerli şahsiyetlerin sayısı yüzlerle ifade edilecek kadar çok ve hatta daha da fazladır.

---

558 Farsça Şiir Divanı, F. 1304/H. 1344 yılında Tahran'da basıldı. Takma adı Mesture Kurdistani'dir. Yaklaşık h. 1220 yılında İran Kürdistan'ında dünyaya geldi ve Kürdistan genel Valisi Hüsrev Han ile evlendi. (Arapça'ya çeviren).

Ancak ben, eserlerini çoğu zaman kendi ana dilleri olan Kürtçe olarak kaleme alan bazı Kürt alimlerin isimlerini burada kaydetmek istiyorum. İşte aslında hiç de azımsanmayacak sayıda bir çok milli ve edebi eseri bize miras bırakan o şahsiyetler:

1- Baba Tahir Hemedanî

Baba Tahir, sufi bir şairdir ve m. 1011/h. 401 yılında vefat ettiği sanılmaktadır. Gazel ve kaside türündeki şiirlerini tasavvufi tarzda kaleme almıştır. Şiirlerindeki anlam çok derin ve kapalı olup, o dönemde Goran lehçesi ile yazmıştır. Bazı tarihçiler onun Lorlara ait olduğunu iddia etse de daha çok Hemedanî olarak şöhret bulmuştur. Doğubilimciler kendisi ile çok ilgilenmiş ve edebi eserlerini toplamak ve yayınlamak için çok büyük çabalar sarf etmişlerdir. Tahran'da Farsça çıkan Armağan Dergisinin sahibi h. 1306/m. 1927 yılında bu şairin divanını yayınladı. Gayet duygulu ve geniş hayal ilhamını içeren bu divanı, 297 rubai, 4 gazel ve bir zeyilden ibarettir.

Baba Tahir'in ruh ve yaşam felsefesi Ömer Hayyam'ın (öl. m. 1123/h. 517) felsefesi ile tamamen ters düşmektedir. Çünkü Baba Tahir'in nur saçan şiirlerindeki tasavvuf ruhu, Hayyam'ın eserlerinde görülmez. Aynı zamanda Baba Tahir'in acı, üzüntü ve kederlerden bahsederken kullanmış olduğu kolay, ruha hoş gelen ve yakınlık hissi veren ince bir üslupla yazılmış olmaları; diğer şairlere göre daha farklı anlamlar kazanmaktadır.

2- Ali Termoki

Kürt Edebiyat Tarihinde isimleri ölümsüzleşmiş iki büyük üstattan biridir. Soyu Hakkari ve Maku arasına düşen küçük Termok köyüne dayanır. Şu andaki Kürtçe'nin ilk gramerini o yazdığı gibi, daha başka eserleri de vardır ve bu eserlerine beldelere yapmış olduğu seyahatlerde gördüğü ve duyduğu şeyleri de eklemiştir. İslam Ansiklopedisinden almış olduğumuz bu bilgilerde bu değerli eserlerin nerede olduğu bildirilmemiştir. Bununla beraber, Kürt Atasözleri ile ilgili kitabı, 1937 yılında Paris'te Kamuran Bey ile Lusi Pol Margret tarafından Fransızca olarak yayınlandığı gibi, yapılan tercümeye bazı kasideler de eklenerek beyitler halinde Fransızca'ya çevrilmiş ve kitapla birlikte yayınlanmış. Tercüme edilen bu şiirler eski edebiyatçımızın ne kadar büyük bir edebi zevke, ince bir duyguya ve geniş bir hayal alemine sahip olduğunu açıkça ortaya

koymaktadır. Evet, Türkçe'deki adıyla "*Vatanın Çocukları*", "*Hayat Bir Uyku İse*" ve "*Yakut Gerdanlık*" isimli şiir ve kasideleri; gayet yüksek bir mana, edebi bir değer ve derin bir vatan sevgisini yansıtıyorlar ve bu edebiyatçımız gerçekten hicri dördüncü asrın ileri gelen alimlerindendir.

3- Ali Heriri

Ali Heriri Erbil bölgesinde yer alan "Deyr Herir" köyündendir, h. 400-470/m.1010-1077 yılları arasında yaşadı, meşhur İran şairi Firdevsi Tusi ile aynı yüzyılı paylaşmıştır.

Her ne kadar Deyr Herir köyünde yaygın olan Kürt lehçesine çok yakın olmasa bile, başka bir Kürt lehçesi ile yazılmış meşhur bir divanı vardır ve Kürtlerin çoğu için anlaşılmayacak bir lehçe değildir. Şiirleri nükteli ve akıcı olduğu kadar, aynı zamanda duygu yüklü, acı ve keder hakimdir. Uslubu da çok sağlam ve güçlü olmasına rağmen ince ince işlenen gazellerinin çoğu aşk, samimiyet ve sevgi konularını ele almıştır.

4- Melayê Cizîrî

Mela'nın asıl adı Şeyh Ahmed'tir. Eski adı "Ceziret İbn Ömer" olan ve şu anda Türkiye sınırları içinde bulunan Cizre kentinde dünyaya geldiği ve Hicri 6. asrın son yarısında yaşadığı kaydediliyor, bu tarih de meşhur Musul Atabeyi İmaduddin Zengi dönemine denk geliyor. Bu zat; kendisinden sonraki nesillere çok kıymetli bir divan bırakmıştır, divanda kullandığı dil ise şu andaki Cizre'nin çevresinde bulunan Botan bölgesinde yaygın olan Kürtçe lehçesiyle hemen hemen aynıdır. Bu divan -bildiğimiz kadarıyla hep elyazması olarak elden ele dolaşırken- ilk olarak h. 1322/m. 1904 senesinde Berlin'de baskı ve matbaa ile tanışmıştır. Bu baskının bir nüshası Bağdat el-Ab Anestasi Kütüphanesinde bulunuyor. Şiirleri sanatsal bakımdan özel bir üslupta yazılmıştır, konu itibariyle de aşk ve sevdanın en yüksek derecelerini ele almıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu büyük ve değerli şair Kürt Emiresine olan aşkı yüzünden acı ve kederlerle kuşatılmış hayatını platonik aşk kasideleri ile mecazi aşk ilahileri yazarak geçirmiştir.

5- Feqiyê Teyran

Asıl adı Muhammed olan Feqîyê Teyran Maku beldesi halkındandır, m. 1302-1375/h. 707-777 yılları arasında aynı şehirde ha-

yat sürdürmüş. Şiirlerinde "M. H." takma adını kullanan şairimizin çok fazla şiiri yoktur. Ancak şiir dışında "*Hikayeta Şêx Senan*", yani "*Şeyh Senan'ın Hikayeleri*" ve "*Qewlê Hespê Reş*", yani "*Siyah Atın Hikayesi*" adlı iki kitabı daha vardır ve yapıtlarında genellikle kendi belde sakinlerinin kişiliğini yansıtan özel bir üslup kullanmıştır.

6- Melayê Batê

İsmi Ahmed olan bu zat; Hakkari vilayetine bağlı Batê köyündendir, m. 1417-1495/h. 820-900 yılları arasında yaşamıştır. Orta derecede sayılabilecek bir edebi divanı ve Kurmancî lehçesi ile bir *Mevlid-i Şerif* kaleme almıştır[559], Von Le Cock da bu nüshanın filmini alarak daha sonra yayınlamıştır.

7- Ehmedê Xanî

Beyazıd vilayetindeki Xanî (Hani) aşiretinden olan Xanî; m. 1592-1653/h. 100-1063 yılları arasında yaşamıştır.[560] *Destana Mem û Zîn* (Mem ve Zin'in Destanı) adlı eseri Kürt Edebiyatına kazandırılmış eşsiz bir eserdir ve h. 1340/A. 1338 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bunun dışında "*Nûbihara Biçûkan*" adlı Kürtçe-Arapça bir sözlüğü de var. Bu eseri de Yusuf Ziya Bey h. 1094 yılında basmış. Ayrıca Kürtçe'nin dışında da bir çok Arapça, Farsça ve Türkçe şiir ve kasideleri var.

8- Şerif Han

Çolemêrg sakinlerinden ve Emir Bitlisi'nin ailesinden biri olan Şerif Han; h. 1104-1161/m. 1693-1748 yılları arasında yaşamıştır. Kürtçe ve Farsça şiirleri var, çoğu gazel türündendir.

9- Murad Han Beyazidî

H. 1150-1190 yılları arasında yaşamıştır. Gazel ve ağıt türünden bazı kasideleri vardır.

---

559 Bu eser; Ezher Üniversitesi, Rewaqul Ekrad talebelerinden merhum Kürdizade Ahmed Ramiz tarafından h. 1324 yılında basılıp yayınlanmıştır. (Arapça'ya çeviren).

560 h. 1335-1337 yılında İstanbul'da basılan "*Mem û Zîn*" adlı eserin önsözünde yazarın h. 1061 yılında doğduğu belirtilmiştir. Eserini h. 1105 yılında 44 yaşında iken kaleme almıştır. Şairin bizzat kendisi de kaleme almış olduğu son eserinde bu şekilde bilgi vermiştir. Aynı zamanda bu eserinde "*Nûbihara Biçûkan*" adlı eserini h. 1094 yılında kaleme aldığını bildirir, ancak bu eserin basım tarihi yoktur. (Arapça'ya çeviren).

10- Hakkarili Şah Pertew

Bu şairin, Kürtçe Divanını h. 1221/m. 1806 senesinde tamamladığından başka, hayatıyla ilgili her hangi bir bilgi yok.[561]

11-Şeyh Maruf Nuri

Bu zat; h. 1166-1254/m. 1753-1838 yılları arasında Süleymaniye kentinde yaşayan Berzenci eşrafından ve oranın büyük alimlerindendir, pek çok dini eseri olduğu gibi, bazıları Farsça, çoğu ise Arapça dilinde yazılmış yirmiden fazla edebi eser ve şiiri vardır. Ayrıca hem Kürtçe hem de Arapça olarak kaleme eldığı "*Ahmedî*" namında diğer bir kitabı daha var, ancak tamamen Kürtçe olarak yazdığı her hangi bir eserinin olduğunu bilmiyoruz.

Öte yandan itiraf etmeliyim ki, hicri 13. asra kadar Kürt şair ve edebiyatçıları hakkındaki bilgilerimiz gerçekten çok azdır, hatta bunların sayıları geçmiş asırların sayısına nerede ise eşit bile değildir. Bunun sebepleri:

1) Bu şair ve edebiyatçıların isimleri ve yazmış oldukları eserlerin adlarının kaydedilmemesi;

2) Eserlerini Kürt dili dışındaki dillerle kaleme almayı tercih etmeleri. Dolayısıyla Kürt Edebiyatı adına üzüntümüzü dile getirmemek mümkün değil. Onun için bu konumdaki yazarlar, rahmetle anacağımız meşhur ve hamaset sahibi Kürt şair Hacî Qadirê Koyî tarafından şu şekilde ifade edilmişlerdir:

Şayet eskiden beri kitaplar ve denemeler Kürtçe yazılsalardı bilgin, emir, sultan ve din uzmanı olan yazarlarımızın adı, tarih safhalarında ebediyete kadar devam edecekti.

Üzücü olan bir diğer bir nokta da Kürt edebiyatçılarının bu konuyu tamamen ihmal edip hiçbir zaman düşünmemiş olmaları ve tam tersine bütün edebi eserlerini yazmak için hep başka dilleri tercih etmiş olmalarıdır. İşte bu yüzdendir ki Kürt dili güdük kalmış ve layık olduğu derecede gündemde kalmamış. Böylece Kürt edebiyatı yüzyıllarca kendi öz evlatlarının yetenek ve kabiliyetlerinin kazanımlarından mahrum kalmış ve onların bu dil tercihinden en çok Kürt dili dışındaki diller istifade etmişlerdir.

Zaten bu alim ve edebiyatçıları bu duruma iten sebep ve etkenlerin neler olduğunu da bilemiyoruz. Acaba kendilerince "Kürt dili ve edebiyatı; bu kadar edebi yazıları karşılamaktan acizdir ve

561 *İslam Ansiklopedisi.*

kaldırmaya gücü yetmez" diye bir hisse mi kapıldılar, yoksa başka bir şey mi var, bilemiyoruz.

Ama iyi bildiğimiz çok net bir şey vardır ki, o da Kürt dili; bütün bu evhamlardan tamamen uzaktır ve tam aksine, bu dil; tüm ilim dallarının icra edilebileceği kadar çok zengin bir dil dir. Merhum Hacî Qadirê Koyî de bu durumdan şikayet ederek Kürtçe kaleme aldığı bir beyitte mealen şöyle demiştir:

"Keşke bir bilebilseydim, acab nedir Kürtçe'nin ayıbı, ya da Kürtçe'yi gölgeleyen şey? Kürt dili düzensiz ve dağınık bir dil değildir... Bilakis çok düzenli ve tertiplidir. Ama ne yazık ki bilge olarak tarihte yer edinmiş yazarlarımızın ihmalkarlığı yüzünden geri kalmaya, bozulmaya ve pek çok dilden beslenmeye mahkum olmuştur. Kürt dilinin açık ve akıcı olmadığını bir an için farzedelim; peki bu dil, kat kat Kürtlerden daha az olan Ermeni dilinden de mi önemsizdir?"

Sözün özü: Kürt edebiyatçılarının kendi anadillerine karşı olan ihmalkarlık ve vurdumduymazlıkları hicri 13. asrın başlarına kadar sürmüştür. Ancak bu tarihten itibaren Kürdistan'ın bazı bölgelerinde yavaş yavaş bu durum değişmeye başladı ve alimler, edebiyatçılar ve şairler eserlerini kendi ana dilleri ile kaleme almaya başladılar; böylece geçmiştekilerin milli edebiyatımızda meydana getirdikleri boşluğu bir derece kapatmaya çalıştılar. Ve büyük Kürdistan coğrafyasının bölgeleri ve parçaları içinde bu büyük eksikliği ilk fark eden bölge de Irak Kürdistan'ı olmuştur; özellikle de Süleymaniye, Erbil ve Kerkük bölgeleri, aynı zamanda İran Kürdistan'ındaki şair ve edebiyatçıların da, özellikle de Mukri eyaletinin bu fikri kalkınma ve edebi uyanışa katkıları azımsanmayacak kadar büyüktür.

12- Mehmed Ağa

Süleymaniye vilayetinin Derbendê Fakrê köyünde dünyaya gelmiş Naturalist bir şair ve doğayla iç içe yaşayan Mehmed Ağa h. 1204-1227/m. 1790-1812 yıllarında Babanlı Abdurrahman Paşa Emirliği döneminde yaşamıştır. Bize ulaşan "Aşk ve Sevginin Hicvi" adlı kasidesi gerçekten de tasvirin, tesirin ve hayal gücünün en iyi bir şekilde kullanıldığı çok edebi bir değere sahiptir. Şiir ve kasidelerini Caf aşiretinin lehçesine göre kaleme alan Mehmed Ağa; çok kolay ve akıcı bir dil kullanmış, tüm şiir ve kasidelerinde derin bir aşk ve samimi bir ihlas vardır. Anlatıldığına göre Baban Emiri farkına varmadan bu şairin sevgilisi ile evlenir, ancak daha sonra

evlendiği bu kadının, şairin sevgilisi olduğunu öğrenince hemen kadını boşar ve kendisine gönderir. İşte bahsi geçen şiirin bu sevgiliye ithafen yazıldığı rivayet edilir.

13- Nâli

Şehrezor sakinlerinden olan bu şairin adı Mela Hıdır'dır. h. 1215-1273/m. 1800-1856 yılları arasında yaşamış, eğitim ve öğretime ilk önce Karadağ'da başlamış, daha sonra da geri kalan eğitimini Süleymaniye'de tamamlamıştır. Bu arada İstanbul'u iki defa ziyaret ettiği gibi, bir defa da Hacca gitmiştir. İlk edebi gelişimini ve şiirdeki ilhamını; Karadağ'da ilk olarak eğitimini aldığı esnada aşık olduğu genç bir Kürt kızına olan aşkına borçludur. Nitekim kader onu mutlu aşıklardan eyledi ve en sonunda şiirlerine ilham kaynağı olan o sevgilisi ile evlenmek kendisine nasip oldu. İstanbul'a ikinci gidişinde Babanlı emirlerin sonuncusu olan Ahmed Paşa ile bir araya geldi, vefatına kadar da onunla kaldı. Şiirlerinin çoğu ince duygu yüklü gazel türündendir. Vatana özlem ve sevgisinden dolayı İstanbul'da kaleme almış olduğu meşhur kasidesi; nasıl ince bir kalbe sahip olduğuna ve vatanına olan derin sevgisine en açık bir delildir. Şiir ve kasidelerden oluşan divanı, bu zatın üç dilde de şiir yazabilecek kabiliyette olduğunun açık bir göstergesidir. İşte "mahlas" olarak kullandığı Nâli ifadesini kullandığı o divan hakkındaki kendi sözleri:

Nâli; Farsça, Arapça ve Kürtçe yazdığı kitap ve denemeleriyle ün yaptı; şimdi artık o, divanı olan ve her üç memlekete hükmeden biridir. *

Şairimizin bu divanı, Edip Kurdi Merivan tarafından m. 1931 yılında Bağdat'ta basılmıştır.

14- Haci Qadir[562]

Bu bilge zat; Kürt şairleri içinde tartışmasız bir lider, çok gayretli ve vatansever bir şairdir. Koysancak civarındaki bir köyde dünyaya gelen şair, hicri 1232-1312 yılları arasında yaşamıştır.

Milletine ve vatanına olan sıkı bağlılığı, derin sevgisi ve aynı za-

---

* Mukaddimetu'l-İrfan adlı Kürdçe *Sarf-Nahiv* kitabı Seyyid Şefik Arvasi tarafından İstanbul'da basılmıştır. (Yayıncı Notu)

562 H. 1344/m. 1925 yılında Bağdat'ta basılan *"Kürtçe Şiirlerinin Tamamı"* adlı eserde kendisinin Zenkene aşireti
nden Mela Ehmed'in oğlu olduğu bildirilmektedir. (Arapça'ya çeviren).

manda anadiline mükemmel manada göstermiş olduğu titizliği ile karakteristik bir özellik sergilerken his ve duygularını da her gazelinde ortaya koymasını bilmiştir. Acı ve sıkıntıları de içeren kasideleri; ulusunun siyasi, iktisadi ve toplumsal alanlardaki durumunu, geri kalmışlığını ve aralarındaki sebepsiz ayrılık ve anlaşmazlıkları konu edinmiştir. İşte o şiirlerinden bir örnek:

Tembellik; tembellerin ve hiç kimseye yararı olmayanların işi iken

Öte yandan çalışan her eli, tok bir karnın üzerinde bulursun.

Cennete girecek olanlar; koyun ve davar çobanları değildir; bilakis ilim ve marifet sahipleri ile sanatkarlardır.

Zikredip tesbih çekmek; zenginliğe ve servete ulaştırmış olsa idi eğer;

Yol kenarlarındaki dilencilerin de o zaman servet ve zenginlikte Karun gibi olmaları gerekirdi.

Nitekim bu konumdaki dervişlerin, dilencilerin ve hamalların ilim ve marifetten mahrum kalmaları kaçınılmaz olmuştur.

Büyük şairimiz; yüksek düşüncesi, etkin üslubu ve asaletli duruşu itibariyle meşhur Türk şair ve edebiyatçısı Namık Kemal Bey'e benzemektedir.

Namık Kemal Bey hayattaki idealini ve mücadelesinin gayesini şu Türkçe beyitte şöyle açıklamıştır:

"Ölürsem görmeden millette ümit ettiğim feyzi,
Yazılsın seng-i kabrimde "vatan mahzun, ben mahzun."

15- Mustafa Bey

İlk önce "Hicri" daha sonra "Kurdi" lakabını alan Mustafa bey; Süleymaniye'nin "Sahip-kıran" ailesindendir ve h. 1227-1267/m. 1809-1849 yılları arasında yaşadığı tahmin ediliyor. Keskin zekalı müthiş bir şairdi ve olağanüstü günlerde irticalen şiir okurdu. Her ne kadar şiirlerinin çoğu aşk ve sevgi etrafında dönüp dolaşan gazel türünden olsa da, tarihsel ve toplumsal konularda kaleme aldığı bir çok şiir ve kasideleri de vardır. Çoğu zaman Kürtçe şiir yazsa da arasıra Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler de yazmıştır.

Hayatının büyük bir bölümünü İran'da geşirmiş, hatta İran'ın "Encumenê Ediban" denilen "Edebiyatçılar Birliği"ne de üye olmuş ve belli aralıklarla İran'lı şair Kani ile arasında geçen edebi düelloda ve şiir atışmalarında Kani'yi mağlup ettiği anlatılır. Nitekim Hacî Qadir de iki beytinde onun bu akıcı ve edebiyat dolu ko-

numuna şöyle ışık tutar:

Kürdi takma adıyla ün yapan Mustafa; Babani edebiyatının tek temsilcisi ve Kürt dilinin belagat sahasında zirve insandır. Yazdığı gazelleriyle Kürt edebiyatına çok değerli bir giysi giydirmiş ve müstasna bir armağanda bulunmuştur. İşte bu zatın o Şiir Divanından bir kısmı m. 1931 senesinde Bağdat'ta basılmıştır.

16- Abdurrahman Bey

İlk önce "Rencur" ve "Bimar" lakaplarını, bir müddet sonra ve en son olarak da "Salim" lakabını kullanan bu zat; Süleymaniye'nin meşhur Sahip-kıran ailesindendir ve ünlü şair "Kurdi"nin oğlu olup babasıyla aynı asrı paylaşmıştır. Rivayete göre h. 1220/m. 1805 yılında dünyaya gelen Abdurrahman bey; Baban Emirliğinin yıkılmasından sonra İran'a göç etmiş ve kısa bir dönem orada kalmıştır. İşte aşağıdaki beyit; vatanına karşı devamlı artan özlem ve hasretine, aynı zamanda da İran'da yaşamaktan ne kadar bıkmış olduğuna en açık bir delildir:

Kendi kendime söz veriyorum: Bir gün Tahran'dan kurtulursam şayet; Rey'in ovaları, altından nehirler akan cennetlere dönüşse bile İran'a bir daha geri dönmem.

Nitekim Salim'in Tahran'dan kurtulduğu ve doğduğu yer olan Süleymaniye'ye geri döndüğü gelen rivayetler arasında, aynı zamanda h. 1286 yılında bu şehirde vefat etmiştir. Çok duygulu ve zarif bir şair olan Salim'in şiirlerini kapsayan Divanı; 106 sayfa halinde 1933 yılında el-Eytam matbaasında basılmıştır.

17- Mevlevi[563]

Asıl adı Abdurrahman olan ve Hewraman'da dünyaya gelen bu zat, meşhur Nakşibendi şeyhlerinden Şeyh Osmanê Tavîla'nın halifesi idi ve 9. yüzyılın sonlarına doğru hakkın rahmetine kavuşştu. Çok şefkatli ve ince duygulu olan şair, aynı zamanda çok ihlaslı ve şuurlu bir sofi idi.

Şiirde ise kendisine özgü çok mükemmel bir üslubu olduğu gibi, aynı zamanda şiir ve kafiyelerde büyük bir ustalık ve yeteneğe

563 H. 1354/m. 1930 yılında Süleymaniye'de basılan divanında kendisinin h. 1222/m. 1804 yılında "Cevanro" köylerinden bir köy olan "Tavuğgöz" köyünde dünyaya geldiği ve h. 1300/m. 1882 yılında "Şemiran" kalesi arkasında yer alan "Serşatê" köyünde vefat ettiği bildirilmiştir. (Arapça'ya çeviren).

sahipti. Öyle ki yaşadığı bölgenin, modern edebiyatın etkisinde kalmış olan beldelerden uzak olmasına rağmen, modern Avrupa'nın söz ve şiir sanatındaki üsluplarını kendisi daha önceden keşfetmiş ve Kürtçe kullanmıştır. Kendisine tesir edecek edebi çevrelerden ve insanlardan uzak yaşamasına ve Kürtçe, Farsça ve Arapça'dan başka bir dil bilmemesine rağmen şiire bir yenilik getirmiş ve en önemlisi; birinci mısranın kafiyesini üçüncü mısra ile, ikinci mısranın kafiyesini ise dördüncü mısra ile birleştirmesidir, ki şu ana kadar ne Kürt, ne de Fars şairlerinden hiç birisi bu seviyeye ulaşmış değildir.

Şiirlerinde devamlı olarak "Hewramani" lehçesini kullanan şair; yapıtlarında nerede ise hep derin ve ilahi aşk, Allah'a yakarış ve kurtuluş gibi konuları işlemiştir.

İşte o zarif şiirlerinden bir örnek:

Zarif gül sevgilinin yanaklarını andırıyor
Kar sularının sızması da coşkun gözyaşlarını...

18- Şeyh Rıza

Şeyh Rıza; şiir ve edebiyat alanındaki otoritesi ile tanınan Şeyh Abdurrahman Talabani'nin oğludur. Kerkük ilinin "Çemçemal" kazasının Baziyan bucağında dünyaya gelmiş ve Kerkük şehrinde yaşayarak eğitimini burada tamamlamıştır. Daha sonra Hicaz tarafına giden şair; hac farizasını yerine getirdikten sonra İstanbul'a döner, bu arada meşhur Türk şair ve edebiyatçısı Namık Kemal Bey ile bir araya gelir, Namık Kemal bu esnada onun müthiş zekasını ve olağanüstü edebi yeteneğini çok beğenir. Şeyh Rıza'nın dört dilde (Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe) toplumsal, felsefi, mizah, övgü ve komedi türlerinde bir çok şiiri ve ağıt tarzında kasideleri var.

Çoğu irticalen (doğaçlama) söylenen şiir ve kasideleri; lafızları kolay olmasına rağmen anlam ve içerik itibaryle çok derindirler.

Hicri Muharrem ayı 1328/m. 13 Ocak 1910 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Şeyh Abdulkadir Geylani'nin (k.s.) mezarının yanına gömülmüştür.

Mezar taşına Farsça kaleme aldığı şiirlerinden şu dörtlük yazılıdır:

Ey Allah'ın Resul! Ne olur, Ashabı Kehf'in köpeğinin onlarla cennete girdiği gibi, ben de senin ashabın ile cennete girsem!
Onun cennete, benim cehenneme gitmem hiç reva mıdır?

Şayet o Ashab-ı Kehf'in köpeği ise, ben de senin ashabının köpeğiyim.

Kardeşi Şeyh Ali'yi övdüğü Kürtçe şiirlerinden birisinde de şöyle der:

Rıza da bu sülaledendir ya Rabbi onu affet ve bağışla. Çünkü dikensiz gül, buharsız deniz ve dumansız ateş olmaz.

Ancak üzülerek ifade edeyim ki bu zatın Divanı daha henüz basılamamıştır.[564]

19- Mela Mihemed

Lakabı Mahvi olan bu zat; h. 1252 yılında Süleymaniye ilinin Mavut ilçesine bağlı Balix köyünde dünyaya geldi. İlk öğrenimini babası Mela Osman'dan aldı, daha sonra Bağdat'a giderek meşhur Müftü Zehawi'nin ilim ve feyzinden istifade etti, oradan hacca giden Mela, dönüşünde İstanbul'a geçti ve burada Sultan II. Abdülhamid Han'ın huzuruna kabul edilme şerefine nail oldu. Sultan Abdülhamid Han Süleymaniye şehrinde Mela Mihemed adına bir tekke inşa edilmesini ve kendisine maaş bağlanılmasını emretti.

Hicri 1327/m. 1909 yılında, tam yetmiş beş yaşında iken Hakk'ın rahmetine kavuştu ve adı geçen tekkenin haziresinde gömüldü.

Sanat ve çeşitli ilimlerde mahir olduğu kadar, söz ve şiir sanatını icra etmede de mükemmel bir kabiliyeti vardı. Arapça, Farsça ve Kürtçe'de nam salmış şiir ve kasideleri de olan şairin, genellikle şiirlerindeki konular, ilahi sevgi ve ebedi aşk olmuştur.

İşte onun tasavvuf şiirine en güzel bir örneği aşağıdaki dörtlüğüdür:

Tarikat Şeyhi vaaz ve irşat makamında Hemawend eşkıyasını kötüler ve ayıplar. Şeyhin bu azarına Hemawendli şu cevabı verir: Ey Şeyh! Söylediğinde haklısın; fakat ben "tarikat" kesen değil "yol" kesenim.

Bu zatın Divanı h. 1341/m. 1922 yılında Süleymaniye'de basılmıştır.

20- Mevlana Halid

Mevlana Halid, meşhur Caf Aşiretinin Mikaili kolundandır, lakabı Ziyaeddin'dir. h. 1197/m. 1783 yılında dünyaya geldi, 4 Zilka-

---

564 Sanırım bu serzenişte, 1935 yılında Bağdat'da basılan Divan'ının eksik olduğuna işaret edilmek istenmiştir. (Arapça'ya çeviren).

de 1242/m. 1826 yılında Şam'da vefat etti ve oradaki Salihiye mahallesinde defnedildi. Eğitimine Süleymaniye'de başlayan Halid; daha sonra hacca gitti, fakat tekrar Süleymaniye'ye geri döndü ve bir müddet burada kaldı. Bir süre sonra Hindistan'a giderek Delhi'de, büyük bir insan olan "Şah Abdullah"ın yanında kaldı ve Nakşibendi tarikatında "halifelik" makamına getirildi, ardından da Süleymaniye'ye döndü. Ancak fazla kalmadan buradan da Bağdat'a, oradan da Şam'a geçti ve burada kaldığı süre içinde ilim ve irşat için uğraştığı gibi, edebiyat ilimlerinde de büyük bir ilerleme ve yetenek elde etti.

Az bir bölümü Kürtçe olan şiir ve kasidelerinin asıl omurgasını Arapça ve Farsça olarak yazdıkları teşkil eder. Mevlana Halid'in bu Divanı, Sultan Abdülhamid Han'ın emriyle İstanbul'da basılmıştır.

21- Müftü Zehawi

Asıl adı Mehmed olan Zehawi'nin takma adı Feyzi'dir. Süleymaniyeli olan bu zat; soyu itibariyle ana tarafından Babani hanedanına dayanmaktadır. Kendisi çocuk yaşta iken babası Emir Ahmed; ailece Zehaw'a gitmiş, orada bir süre kaldıktan sonra bu defa yine ailece Bağdat'a geçer ve h. 1257/m. 1841 yılında Bağdat'taki Fetva dairesinde görev alır. 38 yıl boyunca bu görevi sürdürdükten sonra h. 1308/m. 1890 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşur.

Şiir ve edebiyatın kaynağı olan ilim ve sanat alanında, yaşadığı asrın biricik örneği idi. Kürtçe şiirleri az olmakla beraber Arapça ve Farsça dillerinde kaleme aldığı bir çok şiir ve kasidesi olduğu gibi, meşhur Irak alimelerinden ve diğer komşu beldelerden kendisinden ders alan insanların sayısı binin üzerindedir. Aşağıda Farsça olarak kaleme aldığı dörtlüğü, şairlik sahasında ne kadar güçlü bir temsilci olduğunun kanıtıdır:

Ey zahir ilimlerle yetinen Şeyh! Bu mevki ve makamı başka bir şey ile değil; sarık sayesinde elde ettin.

Üzücü olan senin bu sarığı kafana dolamandır; halbuki asıl olması gereken, bu sarığın etrafında senin dolanmandır.

22- Cemil Sıtkı Zehawi

Müftü Zehawi'nin oğlu olan Cemil Bey; yeni çağın en büyük şair ve edebiyatçılarındandır ve Arapça olarak kaleme aldığı Divanı oldukça zengin ve kıymetlidir. Arapça olarak bir çok eser ve yapıtları olduğu gibi, Doğu dillerinde (Kürtçe, Farsça ve Türkçe) de ka-

leme aldığı bir çok şiirleri var. Bir yandan Tahran'da m. 1934 yılında meşhur İran şairi "Firdevsi"nin 1000. yılı münasebetiyle yapılan bir törende okumuş olduğu çok beliğ ve manası çok derin Farsça kasidesi, öbür tarafta meşhur Kürt şairi Şeyh Rıza Talabani ile Kürtçe edebi sohbet ve hicivsel şiirleri; hep gündeme damgasını vurmuştur. 1935 yılında Bağdat'ta hakkın rahmetine kavuşan şair; İmam Ebu Hanife'nin haziresinde yan yana defnedilmiştir.

23- Emin Fevzi Bey

Savunma subaylarından biri olan ve daha sonra orduda Topçu Miralaylığına yükselen Emin Bey, Süleymaniye kentinde doğdu ve 1928 yılında İstanbul'da vefat etti. Matematik dalında geniş bir bilgisi olan ve bu konuda yazdığı "*Îcmalê Netaic*" ve "*Hewayê Nesimê*" adlı eserleri buna en büyük delil olduğu gibi, "*Şuaat*" ve "*Encumenê Edebiyan*" adlı eserleri de edebiyat alanındaki büyüklüğünün diğer bir göstergesidir. Talabani ile kendisi arasında çok güvenilir bir arkadaşlık bağı bulunan Merhum Şeyh Rıza'nın aralarındaki haberleşme de sürekli olarak şiir ve beyitler ile yapılırdı. Nitekim Şeyh Rıza Talabani de şairimizi kendi şiir ve dizelerinin hepsinde onun değerli dörtlüklerinden dolayı övmüştür.

24- Tahir Bey[565]

Meşhur Caf aşiretinin lideri Mehmed Paşa'nın oğlu olan Osman Paşa'nın oğlu Tahir Bey, Halepçe'de doğdu ve h. 1337 yılında yine burada vefat etti. Üç dilde de şiir söyleme ustalığı olduğu gibi, Kürtçe ile Farsça şiir ve kasideleri gerçekten çok duygusaldır.

25- Ahmed Bey

Bu zat da Caf Aşireti reisi olan Osman Paşa'nın oğludur ve Halepçe'de doğup m. 1933 yılında vefat etti. Kürtçe ve Farsça olarak kaleme almış olduğu çok duygusal şiirleri var.

26- Ahmed Bey

Meşhur Sahip-kıran ailesinden Fettah Beyin oğlu olan Ahmed Bey, Kürtçe ve Farsça dillerinde kaleme aldığı şiirleri çok edebi bir

---

[565] H. 1355/m. 1936 yılında Süleymaniye'de basılan Divanı'nda kendisinin h. 1295 yılında Şehrezor'da doğduğu bildirilmektedir. (Arapça'ya çeviren).

değere sahiptir. Şiir ve kasideleri daha çok, meşhur şairlerden Kürdi'nin ve Salim'in şiir ve kasidelerine benzerdi. m. 1935 yılında vefat eden şairin Divanı henüz basılmış değildir.

27- Salar Said

Mukri bölgesinin en ünlü edebiyatçılarından olan Salar Bey'in Kürtçe ve Farsça olarak kaleme alığı şiirleri; edebi yapıtlarındaki hünerine en bariz birer şahit hükmündedirler. Ancak ne yazık ki çok kıymetli olan şiir divanı olduğu iddia edilse de hala ulaşılmış değildir. I. Dünya Savaşı'nın başlarında bu bölgelerdeki istilacı Türkler tarafından "Savçbulak" şehrinde öldürülen Salar'ın şiirlerinde ele aldığı Mukri başkumandanı ve hakkında yazmış olduğu ağıtta; onun nasıl ani çıkışlar yaptığını ve zorlu direnç gösterdiğini açık seçik göstermektedir.

İşte son olarak yazmış olduğu beyitlerinden birisi:

Ya Rabbi! Kürt halkı milletlere esiri oldular;
İlim ver de, ta düşünüp fırsatları kaçırmasınlar

28- Ahmed Kor

Mukri şairlerinden olan bu zat, Savçbulaklı'dır ve 19. yüzyılda yaşamıştır. Şiirleri çok etkileyici ve duygusal olduğu kadar kasidesi de oldukça mükemmeldir.

İşte buraya kadar kendilerinden sözettiğimiz şairler gibi, Kürtler'in daha nice şair, yazar ve edebiyatçısı vardır. Mesela, Ahi, Hasan Kenuş, Abdullah Hasan, Ali Birdeşani, Haci Qadirê Koyî'nin meşhur kasidesinde zikretmiş olduğu Mehmed Fikri, Kerküklü Rencur, Dizayili Emin Bey, Meşoy, Xeste, Vefai, Abdurrahman Halis, Mela Beytuşi, Beyarili Mela Mustafa, Mela Hızır, Mirza Yakup, Hasan Homer, Mela Mihemedê Kumasi, Melle Ahmedê Derbend, Melle Kadirê Şeyh Vesani, Mela Mihemedê Koyî, Mustafa Bekiyê Câf, Melle Rahim Mukri, Kakê Eminê Mukri, Kak Mustafayê İrani ve daha niceleri...

Öte yandan bunların dışında 19. yüzyılda yaşamış olan şair ve edebiyatçılarımız; bizlere hiç de azımsanmayacak sayıda eser ve yazı miras bıraktıkları gibi, bahsettiğimiz şair ve edebiyatçılar dışında Güney Kürdistan'daki edebi kalkınmayı gerçekleştiren daha nice şahsiyetler de kuşkusuz bu kervana katılmışlar ve zayıf olsun, güçlü olsun Kürdistan'ın diğer bölümlerinde de bunu başarı ile gerçekleştirmişler. Ama ne yazık ki bu bölgelerde hüküm süren

menfi şartlar ve Kürt diline karşı yürütülen ambargolar; Irak dışındaki bölgelerde yapılan ilmi ve edebi çalışmalar ve meydana getirilen eserler hakkında doğru dürüst bilgi almamıza büyük engeller teşkil etmiştir.

Ama bütün bu olumsuz şartlara rağmen, aynı zamanda sevinç ve mutluluk duyulacak bir şey daha var ki, o da şu andaki Irak Kürdistan'ında ilgi uyandıran ve önem arz eden ciddi bir fikir hareketinin varlığı... Bu saf edebi uyanışa en canlı şahit ve açık örneğimiz, cesur şair ve edebiyatçılardan oluşan kültürlü yeni bir neslin ortaya çıkmasınıdır ve gururla takdim edeceğimiz önemli edebi Aalayının başını büyük bir kararlılıkla Süleymaniye şehrindeki Şeyh Hacı Tevfik Bey çekmektedir.

Nitekim Petersburg'daki Leningrad Asya kütüphanesinde Kürt şairlerin çok sayıda eser ve yapıtları bir araya getirilmiştir. Hatta Mösyö Lerch; bu Kürt şairlerin eserleri için özel bir bölüm kurmuştur...[566]

C- Gazete ve Dergiler

Bildiğimiz kadarı ile ilk Kürtçe gazete, *Kurdistan* adıyla h. 1315/m. 1897 yılında İstanbul'da Bedirhan Bey'in torunlarından Mithat Bey tarafından çıkarılmıştır, ancak bu gazetenin sahibi hastalanınca kardeşi Abdurrahman Bey önce bu gazeteyi Kahire'de, sonra da Cenevre'de çıkarmaya devam etti, ardından aynı gazeteyi Londra'da ve Folkston'da çıkarmayı sürdürdü. Bir süre sonra Osmanlı Devleti Meşrutiyeti ilan edince aynı gazete tekrar İstanbul'da yayın hayatına başladı ve yönetmenliğini Bedirhan'ın oğlu Süreyya Bey üstlendi. I. Dünya Savaşı sırasında da yayınına devam eden[567] gazetenin "1-31" sayıları Almanya'nın Brusia Kütüphanesinde bulunmaktadır ve bu gazete, misyonerlerin Urumiye yöresinde çıkardıkları *Kurdistan* dergisinden ayrıdır.

---

566 *İslam Ansiklopedisi.*

567 Yazar, Süreyya Bedirhan Bey'in sahibi olduğunu söylediği gazetenin bu zor zamanda nerede çıktığını belirtmemektedir. Süreyya Bedirhan Bey, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından az önce Kahire'ye taşınmış ve orada ikamet etmiştir. Ardından gazeteyi 1915 ve 1916 yılları arasında Kahire'de onbeş günlük olarak Türkçe ve Kürtçe çıkarmaya başlamıştır. Kendisi Ahmed Süreyya'dan kinaye olarak ve ailesi Azizan'a nisbet ederek Ahmed Azizi olarak müstear ad kullanıyordu. (Arapça'ya çeviren).

Osmanlı meşrutiyetinin ilan edilmesinden sonra Kürt Hêvi Cemiyeti de İstanbul'da h. 1331 yılında "*Rojî Kurd/Kürt günü*" adıyla haftalık bir gazete daha çıkarmaya başladı ve 1. ve 2. sayılarında Sultan Salahaddin ve Şah Kerim Han Zend'in resimleri bulunmaktaydı. Bu iki sayıyı Süleymaniye ahalisinden Abdulkerim Efendi h. 6 Haziran ve 6 Temmuz 1331 yılında çıkardı. Daha sonra bu derginin adı değişti ve "*Hetawî Kurd/Kürt Güneşi*" adını aldı. Kürt aydınlar, özellikle gençler; birinci dünya savaşından sonra büyük bir gayret ve çaba göstererek adı geçen gazete ve dergilerin dışında da birkaç dergi ve gazeteyi Mısır, İstanbul ve Kürdistan'da çıkardılar. Bu gazete ve dergilerin en meşhur olanı haftalık "*Jîn/Hayat*" gazetesi idi. Bu gazeteyi h. 1337/m. 1919 yılında adları Hamza Bey, Memduh Selim, Kemal Fevzi olan bir grup seçkin ve aydın Kürt gençi İstanbul'da çıkarmaktaydılar. Gazetede yer alan makale ve yayınların hedefi "Kürdistan Kürtlerin"dir ilkesini gerçekleştirmekti. 32. sayısı Cemaziye'l Evvel ayı başında h. 1338/m. 22 Nisan 1920 yılında çıktı. Ayrıca Kahire'de Bedirhani Ahmed Aziz Bey yönetiminde on beş günlük olarak yayımlanan bir başka dergi daha bulunmaktaydı ve Ahmed Bey bunun da 2. sayısını h. 5 Zilhicce 1335 yılında çıkardı.[568]

Öte yandan Süleymaniye kentinde ilk yayınlanan Kürt gazetesi "*Pêşkewtin/İlerleme*" adında bir gazeteydi. Ancak bu gazetenin yayını ilk olarak İngilizlerin Süleymaniye'den çıkarılmasından bir ay kadar önce durmuştur.

Buna karşılık daha sonra 2 Ağustos 1922 yılında "*Bangî Kurdistan/Kürdistan'ın Sesi*" adında diğer bir gazeteyi Korgeneral Hacı Mustafa Paşa çıkarmaya başladı ve aynı yılın aralık sonuna kadar on üç sayısı çıkarılan gazete, daha yayınına son verdi.

Hemen ardından bu defa Muhammed Nuri Efendi "*Rojî Kurdistan/Kürdistan Güneşi*" adında haftalık bir gazete çıkarmaya başladı, aynı zamanda bu gazete Şeyh Mahmud hükümetinin de yayın organı idi ve onun emri ile çıkıyordu ve 3 Mart 1923 yılına kadar çıkmaya devam eden bu gazete de on beş sayıda kaldı ve yayınını sona erdi. Ardından Şeyh Mahmud Süleymaniyeyi ikinci defa

568 Bu gazete, daha önce geçtiği gibi m. 915 ile 1916 yıllarında Kahire'de Emir Ahmed Süreyya b. Emin Ali b. Bedirhan Paşa'nın, Ahmed Azizi lakabı ile çıkardığı Kürdistan adlı gazetenin aynısıdır. Ahmed Süreyya m. 1938 yılında Paris'te vefat etti. (Arapça'ya çeviren).

ele geçirdikten sonra burada "*Bangî Heq/Hakkın Sesi*" adıyla başka bir Kürtçe gazete daha çıktı, ancak 1923 çıkan bu gazete de sadece üç sayı olarak çıkabildi. Bunun ardından "Umîdî Îstîqlal/*Bağımsızlık Umudu*" adında bir gazete dah çıktı ise de çok uzun sürmedi. Süleymaniye'deki hükümet, 1924 yılında haftalık "*Jiyanewe*" adında bir gazeteyi çıkardı. Fakat bu gazetenin adı 1925 yılında "*Jiyan/Hayat*" olarak değiştirildi ve şimdiye kadar da bu ad ile yayınına devam etmektedir.[569]

Öte yandan yine 1925 senesinde Salih Zeki Sahipkıranzade de "*Diyarîyî Kurdistan/Kürdistan Hediyesi*" adıyla başka haftalık bir gazeteyi, üç dilde, yani Kürtçe, Türkçe ve Arapça olarak çıkarıyordu ve bu gazete 11 Mayıs 1926 yılına kadar çıkmaya devam etti. Bu süre zarfında on altı sayısı çıkan gazetenin pek çok sayısında Kürt büyüklerinin ve meşhur şahsiyetlerin portleri bulunuyordu ve gerçekten örnek alınabilecek bir nitelikteydi, saygındı. Çünkü daha iyiye ulaşmak için büyük çaba sarf etmekten asla kaçınmıyordu. Öte yandan aynı yıl (1925); Hacı Mustafa Paşa da Bağdat'ta "*Bangî Kurdistanê/Kürdistan'ın Sesi*" adında ayrı bir gazete çıkarmaya başladı, ancak o da bir kaç sayı çıkardıktan sonra yayın hayatı sona erdi.

Hicri 1344 yılına gelindiğinde Seyid Hüseyin Mekriyani'nin, Revanduz ilinde "*Zarê Kirmancî/Kurmancî Lehçesi*" adıyla Batı Kurmancî lehçesi (Behdinan, Bohtan) ile bir gazete çıkardığını görüyoruz. Haftalık olarak çıkan gazetenin sahibi; gerçekten çok düzenli ve öz veri ile gayretli bir şekilde çalışmalarını sürdürdü ve günümüze kadar çıkarmaya muvaffak olduğu gibi, bu yolda çektiği zahmet ve sıkıntılara hiç aldırmadı, büyük bir azimle gazetenin çıkmasını sağladı. Bu çalışmalarında Kürtlerin edebiyat ve şiirleri konusunda ender bulunan tarihi bilgi ve değerli araştırmaları, risale ve küçük hacimli kitapları da yayınlayarak Irak'taki Kürt gençlerini aydınlatma yolunda ve onları ulusal kültürlerini öğrenmeye teşvik etmesi amacıyla çok büyük çaba göstermekteydi. Kürt gençlerinin ilim ve irfan kaynakların ulaşması için ciddi bir çalışma içindeydi.

---

[569] Yazar bu kitabının basımını tamamladığı 1931 yılına kadar "yayını devam etti" demek istiyor. (Arapça'ya çeviren).

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İSLAM DÖNEMLERİNDE KÜRT AŞİRETLERİ

1- İslam'ın ilk dönemlerinde Kürt Aşiretleri[570]

İslam'ın ilk dönemlerdeki asırlarda Kürtlerin vatanları olan özel bölge, Kürdistan özel adıyla zikredilmezdi. Çünkü bu bölge, hilafete bağlı olan bir kaç idari hükümet arasında paylaşılmış durumda idi. Örneğin Zozan, Ahlat, Ermenistan, Azerbeycan, Cibal, Fars, Cezire, Irak ve Rum bölgelerindeki eyalet ve iller gibi.[571] Dolayısıyla İslam'ın ilk dönemlerinde Müslüman ve Arap seyyahların yazdıkları eserlerde Kürt veya Kürdistan adı altında bağımsız bir bölüme rastlamak mümkün değil. Ancak çok sonra, yani Selçuklular döneminde Kürtlerin vatanı anlamında Kürdistan'nın bir bölümü olan Kirmanşah ve Şehrezor bölgeleri, Kürdistan adı ile anılmaya başlar. İşte bundan sonradır ki yazar çizerler,

---

570 Rawlinson, eski Medlerin başkenti hakkında yaptığı araştırmada Rum orduları ile Behram Çubin arasında geçen olayları zikrederken şunları söyler: "*Pliny Tarihi*'nden anlaşıldığına göre "Aluni, Azun, Silisi ve Uranit" aşiretleri Medler ile Asuriler arasında kalan Revanduz dağlarında ikamet etmekteydiler. Buna göre dördüncü aşiret; Sanmartin'e ait coğrafyadan ve Kerc bilginlerinin eserlerinden anlaşıldığı kadarı ile "Uranitun veya Uriti veya Rawendi" aşiretidir. Bu aşiret 19. asrın ilk yarısından beri Revanduz bölgesinde yine aynı ad ile bulunmaktadır. Orta çağlarda Süryaniler "Adyaben" bölgesinin sınırlarında bulunan dağlara "Salak" adını vermekteydiler ve şimdi de bu adla anılan aşiret Loristan'da bulunmaktadır."
Ancak Rawlinson, Aluni aşiretinin barındığı yer ile şimdiki durumları konusunda bir şeyler zikretmiyor. Ama bu ada benzeyen, belki de aynı olan başka bir isim daha bulunmaktadır, ki o da Süleymaniye ile Bane arasında bulunan ve bu yörelerde tanınan bir bölge adı olan Alan kastedilebilir. Aynı şekilde olan Kalafan köyünden geçen ve Revanduz geçitinde son bulan uzun ve geniş bir vadiye Aluna adı verilir. Bu vadide oturan köy ahalisinin, adı geçen Aluni'lerin ardılları olmaları kuvvetli bir ihtimaldir.

571 Bu konu için bkz. Birinci Bölüm.

bu bölgeyi Kürdistan adıyla anmaya başlarlar ve bağımsız bir bölüm olarak ele alırlar.

Bununla beraber bazı Müslüman tarihçiler, tarihi ve coğrafi münasebetlerle Kürtlerle ilgili bazı bölümler yayınlamışlar. Örneğin Mesudi (h. 332/m. 943) ve Istahri (h. 340/m. 951) Kürtler hakkında diğer gezgin ve müelliflerden daha fazla değerli bilgiler verirler.[572] Mesudi, *Murucu'z-Zeheb* adlı kitabında aşağıdaki Kürt aşiretlerini zikreder ve der ki: Şahican aşireti Hemedan ve Dinever yöresinde, Macuran aşireti Kenkur yöresinde, Hazebni-Hezbani aşireti de Azerbaycan'da oturmaktadırlar.

Şadancan, Lazba, Madancan, Mezdankan, Parisyan, Hali, Celali, Cebarki, Cuvani ve Mestıkan aşiretleri ise dağlık bölgelerde yaşadıkları gibi, Dababila aşireti ile diğer bazı aşiretler de Suriye'de otururlar. Yakubiler ve Guzkan gibi Hıristiyan Kürt aşiretleri de, Musul ve Cudi Dağı çevresinde yaşarlar.

Aynı müellif *et-Tenbih ve'l İşraf* adlı kitabında da Bazincan aşiretinden söz ettiği gibi, tarihçi Istahri da kitabının 115. sayfasında Naşavira, Bozikan, Kikan -ki şu anda Maraş çevresinde yaşıyorlar- aşiretlerinden bahseder ve ardından Kürt aşiretlerinin bulundukları yerleri şöyle zikreder: Fars, Kirman, Sicistan, Horasan, İsfahan, Cibal, Mau'l Kûfe, Mau'l Basra, Masepzan, Hemedan, Şehrezor, Darabad, Samğan, Azerbaycan, Ermenistan, Arân, Beylekan, Bab el-Ebvab, Cezire, Şam ve sınır boyları, yani Kilikya'daki Rum sınırlarında bulunan askeri ve savunma istihkam hattındaki yerler.

Sözün Özü: Bu değerli bilgilere dayanarak diyebiliriz ki, yaklaşık olarak bütün İslami bölgelerde Kürt aşiretleri ve grupları bulunmaktaydı. Hatta Tiflis'in doğusuna düşen Kur nehri üzerindeki Barzaa kalesinin kapılarından bir tanesi, Kürt Kapısı olarak adlandırıldığı gibi, meşhur tarihçi İbn Miskeveyh de bu görüşü destekleyerek şöyle bir tespitte bulunur: Ruslar bu kaleyi istila ettiklerinde kaleyi koruyanlar arasında Kürt askerler de bulunmaktaydı. Nitekim Yakubi ve Istahri yaklaşık h. 275 yıllarında, İsfahan'da oturan Kürt Bazencan aşiretinden bir grubun bulunduğunu zikrederler ve Kürtlere ait büyük bir şehrin varlığından bahsederler.

Makdisi de kitabının 227. sayfasında[573] der ki:

---

572 *İslam Ansiklopedisi.*

573 *Ahsen et-Takasim* adlı eserini h. 375 senesinde telif ettiğini bildiriyor. (Arapça'ya çeviren).

Aras nehri üzerinde bulunan *Divin* şehirindeki Kürtler, cam ve billurdan yapılan evlerde oturuyorlardı."

Istahri ise, kitabının 98. sayfasında Farsça "Rumum" kelimesinin beş halinden söz eder ve der ki: Rumum adı, o bölgedeki Kürt yörelerini gösteren bir simgedir. Her bir Ram bölgesi -ki çoğulu Rumum'dur- Kürtlerin merkez şehirleri konumunda idi. O bölgedeki Kürtlerin önde gelen lideri, bölgenin haracını (vergi) toplamakla ve genel asayişini sağlamakla görevliydiler. İşte Fars bölgesinde bulunan Kürtlerin Rumum denilen bölgeleri:

1- Celoya veya Ramican, İsfahan ve Huzistan sınırına bitişikti.

2- Lavalican, Şiraz ile Fars körfezi arasında bulunmaktaydı.

3- Divan, Şapur ilinin sınırları içindeydi.

4- Karyan, Kirman'da bir yerdi.

5- Şehriyar, İsfahan yakınındaydı ve buraya Bazencan aşireti deniliyordu, aynı zamanda bu aşiretin bir kısmı bütün İsfahan'a yayılmıştı.

Bu bilgiden sonra Istahri; Fars bölgesinde ikamet eden otuz üç Kürt aşiretini zikrettiği gibi, İbn Havkal da *Divanu's Sadaka* kitabından alıntı yaparak kendi kitabının 185-186. sayfalarında zikreder.

Makdisi de bu bölgedeki Kürt aşiretlerini kayda geçirir:

Kirmani, Ramani, Mudesir, Muhammed b. Bişr, Bakli-Salabi, Benda Mehri, Muhammed b. İshak, Sabahi, İshaki, Ezrekani, Şehraki, Tahmadahni, Ziyadi, Şehravi, Bende Daki, Hüsrevi, Zayihi, Hefari, Şahyari, Mehraki, Mübareki, İştihari, Şahuni, Fırati, Salmuni, Siri, Azad Dahti, Berazdahti, Matlabi, Mahali, Şahkani, Kaceti, Celili.

İşte adı geçen bu aşiretleri oluşturan evlerin sayısının beş yüz bin (500.000) olduğu takdir edilmiştir.

Hicri 500/m. 1106 yılında yazılan *Farsname* kitabının[574] sahibi de şu tespitte bulunur: "Celoya, Divan, Lavalican, Kâryan ve Bazencan aşiretleri; Kürtlerin eski Fars ordularının en güçlü ve en meşhur askerleriydiler. Ancak ilk İslami fetihler sırasında ve ardından Fars bölgesinde meydana gelen savaş ve isyanlar esnasında, hepsi kılıçtan geçirilip sonuna kadar yok edildiler ve bu kıyım-

574 Bu eser, İbn Belhi'ye ait Farsça olarak yazılmış bir kitaptır. Selçuklu Sultan Ebu Şuca' Muhammed b. Melikşah döneminde yazılan eser h. 1339/m. 1921 yılında Cambridge Üniversitesi tarafından basılmıştır. (Arapça'ya çeviren).

dan, İslam'ı din kabul eden Allaki aşiretinden başka hiçbir aşiret kurtulamadı.[575] İsfahan Kürtleri ise son olarak Adedu'd-Devle el-Büveyhi döneminde bu bölgeye nakledilmişlerdir."

Gerçekten *Farsname*'nin bu tespiti araştırılmaya değer. Çünkü akıl, yarım milyon ailenin tamamen bir anda yok olmasını kolaylıkla kabul etmede biraz zorlanır. Denebilir ki her halde bu aşiretlerin egemenliği ve güçleri kaybolduktan sonra komşuları olan Fars aşiretleri ile karıştılar ve yavaş yavaş dağılıp birlikteliklrini kaybettiler ve sadece bazı yerlerde kendi etnik valıklarını sürdürebildier.

Yine Istahri, Fars bölgesinde bulunan aşiretlerin listesini zikrettikten sonra Loriya adında bir aşiretten söz etmekte ve eskiden "Ram Celoya" olarak bilinen, şimdilerde Lor halkının yaşamakta olduğu "Kuhgelo" olarak bilinen yerden bahs ediyor.

Öte yandan *Farsname* kitabı, Fars aşiretlerinin en büyüğü olan Şebankâre aşiretinini Kürtlerden ayrı olduğunu kaydeder. Aslında *Mesaliku'l Ebsar* kitabının sahibi olan Fadlullah el-Ömeri de Şebankâre aşiretini özel bir bölümde başlı başına zikretmediği gibi[576] aynı şekilde *Şerefname* sahibi de ele aldığı Kürt hükümetleri arasında bu aşireti zikretmez. Bütün bunlarla birlikte ben, bu aşiretin; Istahri'nın, Kürt aşiretleri arasında saydığı Ramani aşiretinin bir bölümü olduğu görüşündeyim. Aslında Sebenkâre kelimesinin lafzi bir benzerlikten doğmuş olabileceği ihtimali uzak değil; çünkü Fars bölgesindeki Kürtler ile Kürdistan bölgesindeki Kürtler arasında apaçık bazı farklılıklar bulunmaktadır. *Mu'cemu'l Buldan* kitabının sahibine göre "Başnevi" ve "Bohti" aşiretleri Musul, Ahlat ve Selmas arasına düşen Zozan bölgesinde oturmakta oldukları gibi, bu aşiretlere ait bir kaç sağlam kaleler de bulunmaktaydı.

---

575 *Farsname* kitabında şöyle denilir: "Bu Kürtlerden sadece Allak adında bir şahıs kaldı. Bu şahıs İslamı din olarak kabul etti. Şu ana kadar ailesi Fars bölgesinde bulunmaktadır. Şimdi Fars bölgesinde oturan diğer Kürtler ise, Adedu'd-Devle tarafından İsfahan sınırlarından bu bölgeye (Fars) nakledilmiş Kürtlerdir. Ancak müellifin *İslam Ansiklopedisi*'nin naklettikleri ile burada zikredilen bilgiler arasında bir çelişkinin olduğu açıktır. *El-Mektebetu'l Coğrafiyeti'l Arabiye*'de ve *Farsname* kitabında bulunan bilgiler fazla araştırılmadan ortaya atılmış bir iddia gibi duruyor. (Arapça'ya çeviren).

576 *Mesaliku'l Ebsar* kitabında gelecek olan ifadeler bu iddiayı temelinden yok edecek ve müsteşriklerin yaptıkları bir çok araştırmaların tekrar gözden geçirilmesi ve doğu kaynakları ile karşılaştırılması gerektiğini isbat edecektir. (Arapça'ya çeviren).

Özet olarak, şu an var olan kaynakların verdiği bilgilere göre şimdiki merkezi Kürdistan, o dönemden beri Kürtlerin vatanıydı.

2-Mısır'da Memluk Hükümetleri dönemi (Hicri 8. Asır)

Subhu'l A'şa kitabının sahibi[577] *Mesaliku'l Ebsar*[578] ile *et-Teskif* adlı kitaptan naklederek der ki: Kürt Dağlarında bulunan Kürt aşiretleri yirmi dört bölgeye yerleşmişlerdi. Şimdi Arapça metnini verelim:[579] Dördüncü bölgenin şehirlerinden biri de Cebel'dir

---

577 Kitabı yazan Şeyh Ebu'l Abbas Ahmed Kalkaşendi'dir. Kitap 14 cilt olup h. 814 yılında tamamlanmıştır. Kürt aşiretlerine ait ayrıntılar 4. ciltte sayfa 373-379'da bulunmaktadır. Kahire'de Daru'l Kutubi'l Melekiye'de basılmıştır.

578 Yazarı Fadlullah el-Ömeri'dir. Daru'l Kutubi'l Mısriye'de elyazma nüshası (8 M) rakamı altında kayıtlıdır. Yine aynı yazara ait *et-Tarifbi'l Mustalahi'ş-Şerif* kitabı da Kahire'de basılmıştır. (Arapça'ya çeviren).

579 *Mesalik*'te şöyle ifade edilir: O, (Kürtlerin yaşadığı Cibal Memleketi) dört bölümden oluşur:

Birinci bölüm Kürtler hakkındadır. Bu bölümde sakinlerin durumları hakkında derleyici bir bölüm bulunmaktadır.

İkinci bölüm Lor hakkında,

Üçüncü bölüm Şo! hakkında,

Dördüncü bölüm de Şenkare hakkındadır. Hiç şüphesiz bu kelime (Şenkare), "Şebankâre-Şebankâre-Şevankare" kelimesinin tahrif edilmiş halidir. Bu kelime, bir Kürt kabilesinin adı olduğu gibi, Fars bölgesinde h. 421-756 yılları arasında Meşhur Şebankâre Emirliğin ismi de bu kelimeden gelmektedir. (Arapça'ya çeviren). Bu bölgelerin hepsi son derece refah ve bolluk yerleridir. Ziraat alanları, su kaynakları çeşitli meyveler, bir birine benzeyen ve farklı ürünler bulunduğu gibi, bütün halk hem zengindir hem de kendilerini savunacak imkanları olan insanlardır.

Birinci bölüm Kürtler hakkındadır. Allah'tan başarı dileyerek diyoruz ki; bu bölümde oymak ve aşiretler arasında zikredilecek her çeşit oymağın bulunmasına rağmen Kürtler, genel olarak hepsinin adıdır. Genel manada Kürtler, Irak ve Arap ülkelerine yakın Acem ülkelerinde pek sık bulunmayan bir toplumdur. Şam ve Yemen'de de bir kaç grubu yaşadığı gibi, başka coğrafyalara dağılmış grupları da bulunuyor, buna rağmen asıl çoğunluğu Irak ve Arap ülkeleri çevresinde bulunur. Zamanımızda (Kitabın yazıldığı dönem kastediliyor. (Arapça'ya çeviren) Mardin'e kadar çoğunluktadırlar. Ğarsi Palo adıyla bilinen İbrahim b. Ali onlardandır. (Ğarsi Palo adı, Diyarbekir yakınlarındaki tarihi "Erzen" adının değiştirilmiş hali olan "Ğerzan"'a nisbetle Ğarzi'den alınmıştır. (Arapça'ya çeviren). İbrahim Ali, işi büyüterek, gücünü sağlamlaştırdı ve etkinliğini arttırıp etrafına çok kimseler toplandı. Bu arada savunma gücü de o oranda gelişti ve kendi adıyla bilinen özel bir giysi türü icat edildi. Bütün bu alışmalarının ötesinde de bir çok şey elde ettikten sonra hayata gözlerini yumdu ve yerine oğlu geçti. Ancak oğlu babasının yerini dolduramadı, her arslan yavrusunun lider babası olan arslanın yerini tutmadığı gibi... →

(Kürt Dağları). *Mesaliku'l Absar*'da denilir ki, bu dağlardan maksat, Arap diyarı ile acemlerin diyarını birbirinden ayıran ve Kürtlerin acem ülkesinde yoğunlaştığı yerlerin dışında kalan sınır dağlarıdır. Bu sınır, Hemedan ile Şehrezor dağlarından başlayıp Tekfur yöresinin kalelerinde son bulur ki burası aslında Sis bölgesi ve ona bağlı olan Lavn Hanedanı elindeki yörelerdir. Yazar bu bilgileri verdikten sonra her birinde Kürtlerden bir grubun bulundğu şu yirmi yeri zikreder:

→ Cibal (Dağlar) sakinlerinin durumları hakkındaki toparlayıcı bölümde de diyoruz ki: Terminolojide kastedilen ve Kürtlerin yaşadığı yerlerden biri olan Cibal; sınır durumunda olan ve bir engel vazifesini gören dağlardır. Bu bölgede yaşayan aşiretlerden sadece benim bildiklerim şunlardır: Yukarıda adını verdiğim kral ve emirleri olan İbrahim'e bağlı Hemedan, Şehrezor ve Erbil'in dağlarından başlayıp Küvar'dan Musul'a kadar olan Cezire ve Dicle Nehri civarıdır. Ancak Dicle'nin ötesinden ta Fırat nehrine kadar olan bölgeyi fazla bilinmediği için ondan söz etmeyeceğiz. Çünkü zikredeceğim bilgiler; bir nevi özet bilgiler durumundadır. Ayrıca Cezire ve Mardin'in köylerindeki Kürtlerden başka kimse kalmamış. Çünkü oralar iyi korunamadığı gibi, her zaman isyan çıkarmaya uygun ve komşularına karşı her zaman bir nevi düşmanlık içindeler.

İkinci Bölüm Lor Hakkındadır. Sayıca çok fazla olan ve değişik bölgelere dağılmış bulunan bu topluluk; cesur, zeki ve doğru sözlü, seri hareket eden bir kısım emir ve melik tarafından idare edilirler. Her ne kadar Mısır'da da bazı grupları olsa da asıl çoğunluğu Şam civarındadır. Kendi bölgelerinde güçlü ve kuvvet sahibi olan bu topluluk da ayrıca Büyük ve Küçük Lor diye iki bölgeye ayrılır.

Üçüncü Bölüm Şol Hakkındadır. Bu grup, aslında Şebankâre aşiretinden sayılırlar ve düşünce tarzları o aşiretin anlayış ve kavrayışından pek uzak değildir. Ancak aralarında kan davaları ve yerine getirilmeyen ahitler eksik olmasa da aralarında hoşgörü ve kerem sahibi insanlar da eksik değil. Hatta fakirler onlara sığınıp köylerinde konakladıkları gibi, onların köy misafirhanelerinde de ağırlanırlar.

Dördüncü Bölüm Şenkare-Şebankâre Hakkındadır. Bu topluluk; yaşam tarzı ve bir biryile geçinme bakımından Lor'dan daha güzel ve daha güvenli bir topluluktur. İşlerine çok bağlı ve bunu iyi gözettikleri gibi, İslam dinine de oldukça sıkı bir şekilde bağlıdırlar. Güçlü ve cesaretli oldukları kadar; emirlerine de kulak verir ve itaat ederler. Ama öfkelendikleri zaman onları zabt etmek imkansız hele gelir ve davranışlarında şimşek gibi seri bir çabaya girerler. Bunlar; yüksek dağların eteklerinde bulunduklar sırada o dağlara o kadar hızlı tırmanırlar ki, eğer paralellerinde bir ok fırlatılsa onlar, o oktan çok daha önce hedeflerine varmış olurlar.

(Şüphesiz bu metinler, Lor, Şol ve Şebankâre aşiretlerinin eski zamanlardan beri Kürt milletinin asıl gruplarından olduğunu göstermektedir ve son dönemde bazı gezgin ve araştırmacıların; Lor ve Şebankâre aşiretlerinin Fars asıllı; Şol aşiretinin de Türkmen asıllı olduğunu iddia etmelerinin gerçekle hiç bir ilgisi yoktur. (Arapça'ya çeviren).

1- Diyaweşt.[580] Burası Hemedan ve Şehrezor dağları ve o yörede bir yerdir ve Gorani Kürtlerinden bir grubunun yeri olduğu gibi, kendilerine has bir de Emirleri vardır.

2- Derantek.[581] Burası da yine Gorani Kürtlerinden diğer bir grubun yeridir ve onların da kendilerine has bir Emirleri vardır. "*Mesaliku'l Absar*" kitabında şöyle denilir: Her iki grubun toplam erkek sayısı beş bin kişiyi aşmaz."

3- Danterk ve Şehrezor'a yakın olan Nihavend.[582] Burası, Seyf grubu olarak da bilinen ve Kürt gruplarından biri olan Kelaliye[583] aşiretinin yurdudur. Savaşçı erkek sayısı bin (1000) civarındadır ve hem kendilerine hem de komşu yörelerdeki Kürtlere emirlik yapan bir hükümdarları vardır.

4- Az önce geçen Kelaliye bölgesinin yakınında[584] **Hemedan dağlarında bulunan ve kendilerine Zenkele denilen Kürtler.** Güç ve cesaret sahibi olan ve sayıları iki bin civarında bulunan bu aşiretin bir emiri var; aynı zamanda bu Emifr Kikur yöresine[585] ve çevre komşulara da hükmeder.

5- Şehrezor tarafları. *Mesaliku'l Absar* kitabında denilir ki, buralarda Kürtlerden bir kaç topluluk ikamet etmekteydi.[586] Bunların arasında daha çok iki grup tanınıyordu ve birisine Lose, diğerine de Baser deniliyordu.[587] Savaş, çarpışma ve vuruşma sanatında çok mahir olan bu insanlar; Bağdat olayından sonra buradan çeki-

---

580 *Mesalik*'te bu yer "Yadest" olarak geçer. Öyle anlaşılıyo ki, her iki kelime de Mahideşt veya Mayedeşt kelimelerinden tahrif edilmiştir. Nitekim *Mu'cem*'de de böyle geçer ve ekler: Burası Xaneqin civarında bir kale ve bölge adıdır. (Arapça'ya çeviren).

581 *Mesalik* kitabında ve çağdaş harita ve kitaplarda ise, Derteng olarak geçer.

582 *Mesalik* kitabında "Datısrık olarak geçen bu kelimenin Mu'cemlerde doğru bir aslını bulamadık" deniliyor.

583 Galiba büyük Kürt aşiretlerinden olan ve şimdiki adıyla Celali olan aşireti kastetmiştir.

584 Mesalik kitabında "Renkle" olarak geçer, ancak her iki kelimede şimdiki Kürt aşiretlerinden Zenknê aşiretinin tahrif edilmiş halidir.

585 Mesalik'te geçen Kenkur kelimesinin tahrif edilmiş halidir. Hırsızlar Sarayı anlamına gelir. (Arapça'ya çeviren).

586 Burada şöyle eksik bir cümle vardır: "Ülke yıkılmadan önce çoğunluğu erkeklerin teşkil ettiği bu toplumun çok malları vardı."

587 *İslam Ansiklopedisi*'nde "Baser" kelimesi "Kosadmabir" (Yazar).
Mesalik'te ise, Babiriye olarak geçer. (Arapça'ya çeviren).

lip Mısır ve Şam taraflarına gittiler ve yerlerine "Husa" denilen[588] ve Kürt olmayan başka bir kavim gelip yerleşti.

6- Şehrezor ile Azerbaycan'ın Eşne-Şino bölgesi arası. Bu bölgede de Suliye[589] denilen ve savaşacak adamların sayısı iki bin kadar olan bir Kürt aşiret yaşıyordu. Bu cesur insanlar da etnik duyarlığı olan ve kendilerine hükmeden bir melikleri de bulunan iki grup halinde idiler.

7- Besekad bölgesi.[590] Bu bölge, Keryavi[591] denilen Kürtlerden bir grubun yeridir ve Özbek[592] bölgesinden, daha başka yerler de ellerinde bulunmaktadır. Kendilerini idare eden bir emirleri ve sayıları dört bini aşan erkekleri vardır.

8- Kirkar bölgesi. Burası, Hesnaniye denilen[593] bir Kürt aşiretin bölgesidir. Bu aşiretin ayrıca üç kolu var: Birisi, İsa Şihabuddin grubudur ve bunların barındığı Beri ve Hami adında kaleleri vardır. İkincisi Teliye adıyla; üçüncüsü de Cakiye adıyla bilinir. Bu her üç grubun toplam erkek sayısı bin kadardır ve her bir grubun kendine has emirleri vardır.

9- Derbend Karayır.[594] Burası Karayır adındaki Kürt aşiretin yaşadığı yerdir, adı geçen Derbend kalesi de onlara aittir. Buranın emiri, Mısır diyarının sultanı ile mektuplaşırdı. *"et-Teskif"* adındaki kitapta buranın sahibinin Seyfeddin b. Sêr el-Hasanani[595] olduğu zikredilir.

---

588 Mesalik'te "Hule" veya "Hulise" olarak geçer.

589 Mesalik'te "Suyuliye" veya "Subuliye" olarak geçer. Bu kelimenin "Şol" kelimesinden alınmış olması uzak bir ihtimal değildir.

590 *İslam Ansiklopedisi*'nde "Sabuli ve Kertavi" olarak geçer. *Mesalik* kitabında ise Lestar olarak geçer. Ancak bu kelime Alistar kelimesinden tahrif edilmiştir. (Arapça'ya çeviren).

591 Bu ad, Kertavi-Kersavi'den tahrif edilmiştir.

592 Matbu olan *Subhu'l A'şa* nüshasında da böyle geçer. Doğru olan ise buranın Erbil olduğudur. Çünkü yazının gelişi ve Daru'l Kutubi'l Mısriye'de 8 numara altında kayıtlı bulunan *Mesaliku'l Absar* kitabının elyazma nüshasında yazılı bulunan şekil; bu söylediğimizi göstermektedir. Belki de bu, Özbek katibin bir yanlışıdır. (Arapça'ya çeviren).

593 *İslam Ansiklopedisi*, bu aşiretin şimdiki Hoşnavi aşireti olduğu görüşündedir. Bu aşiret üç oymaktan oluşuyordu: Birisi Kertavi ve Derbend (Karaboyli) bölgesidir. Hofman, bu vadinin Küçük Zab nehri civarındaki dağda olduğunu söyler.

594 Hem *Mesalik* kitabında hem de *İslam Ansiklopedisin*'de "Karablı" olarak geçer. (Arapça'ya çeviren).

595 Sêr ifadesi, aslan anlamına gelen "şêr" kelimesinin yanlış yazılmış şeklidir. Çünkü "Şêrkoh" "Dağ Aslanı" anlamına gelir: Şêr, aslan, koh ise, dağ anlamındadır. (Arapça'ya çeviren).

10- Kerhin bölgesi. Sayıları yedi yüzün üzerinde olan bir Kürt grubunun yeridir ve özel statüde bir emirleri var.[596]

11- Erbil'e bağlı iki dağ arasındaki alan. *Mesaliku'l Absar*'da şöyle geçer: Buralarda Tatar ve Mısır Memlukları ile güzel geçinmeye çalışan ve onlarla durumu idare eden bir kavim vardı. Bunlar kışın Tatarlarla güzel geçinimeye bakarlarken yazın da Şam güçlerine yardım ediyorlardı, sayıları Kelali aşiretinin sayıları kadardı ve Mensuriye devletine bağlı Hıdır b. Süleyman[597] adındaki Emir tarafından idare ediliyorlardı. Aynı zamanda cesur bir yazar olan bu zat, bir ara Mısır diyarına geldi, fakat kendi bölgesine dönmeden ölüme yakalandı, bu olaydan sonra beraberinde bulunan dört çocuğu, Zeyniye devletine döndüler (Ketebğaba).

12- Mazencan, Birve, Sahme[598] ve Beraniye bölgesi. Bu bölge, Mazencani denilen, sayıları beş yüzü geçmeyen ve Muhammediye nispet edilen bir Kürt aşiretin bölgesidir. Kendisine hitaben yazılan eski yazışma metinlerinde adı bulunan Mubariz Kek'in aşiretidir ve kendilerine "Hamidiye" adı da verilir. Çünkü bu grup, sayıları bin savaşçıdan az olmayan bir Kürt gruptur ve emirleri; Abbasi hilafet devletinin emirlerinden olan Mubariz Kek'tir. Asıl adı "Kek" olan bu emire Hilafet Divanında "Mubarizuddin" lakabı verildiği gibi, ayrıca kendisine Salah da denilirdi. Bu zata, çeşitli vaatler yapıldığı gibi, kendisine hediyeler geldiğinde kabul eder, bir o kadarını da kendisi ekler, sonra da hepsini sadaka olarak dağıtırdı.[599] Hülagu devletinde de büyük bir makama ve yere sahip olan bu emir; devlet tarafından Erbil ve çevresine de vekaleten idareci olarak tayin edildiği sırada aynı zamanda devlet, Akraşuş'u da tümüyle ona verdi, ardından da Herat ile Tıl Heftun'u buraya ilave etti.[600] Doksan (90) yaşını aşmasına rağmen himmet ve azmi

---

596 *İslam Ansiklopedisi*'nde bu grubun adı Tirkarin olarak geçer. Kerkük ile Tavk arasında ikamet etmekteydiler.

597 *Mesalik* adlı eserde Taceddin Hıdır b. Süleyman "kılıç ve dil sahibi katip" olarak geçer. (Arapça'ya çeviren).

598 Sahme adı, *İslam Ansiklopedisi*'nde Behme olarak geçer. (Yazar).

Ancak *Mesalik*'te şöyle geçer: "Erbil'de bunların ardından Mazencaniye aşireti gelir. Hamidiye'ye nisbet edilen bir gruptur. At biniciliğiyle tanınırlar ve bulundukları yerler ise Mazencan, Birve, Necme ve Sehraniye bölgeleridir." Buna göre Sahme ve Birve bölgelerinin adı tahrif edilmiş olmaktadır. (Arapça'ya çeviren).

599 Kaynak *Ta'rif* adındaki eser.

600 *Mesalik ve el-Kamil*'de bu isim "Herar" olarak geçer ve doğru olan da budur. (Arapça'ya çeviren).

gençlerin himmet ve azmine hala denk olan bu zat; yirmi yıl[601] kadar emirlik ve valilik görevinde bulunduktan sonra hayata gözlerini yumdu. Bu gelişmeleren sonra yerine oğlu İzzeddin geçti ve yönetimde babasının metodunu aynen takip etti. Böylece babasına güzel bir halef olduğu gibi, Tatar ve Mısır ülkesinin kralları katındaki konumu daha da yükseldi. Bundan sonra yerine geçen kardeşi Necmeddin Hıdır da babası ile kardeşinin yolunda yürüdü ve Mısır sultanları ile Şam valilerinin saraylarına muhteşem edebiyat ve belagat örneği yazışmalarda bulundu. Ardından oğlu kendisinin yerine geçti, o da önceki seleflerinin yolunu takip etti, böylece emirlik kendi hanedanında kaldı. İşte yazışmalarda adı geçen ve kendisinden Akraşuş sahibi olarak bahsedilen, ayrıca Mısır sultanlarıyla anlaşması olan emir, bu zattır.

13- Şa'labad[602] ile Heftiyan[603] bölgeleri. Bu iki bölge arasında Deşt ve Büyük Derbend bulunan ve Suhriyeli[604] olarak tanınan Kürtlerin bu aşiretinde hırsızlık yaygın olduğu gibi, sayıları da bin civarındadır ve dağları oldukça asi ve yüksektir, aynı zamanda Büyük Zap nehrinin suladığı iki yüksek dağ arasında bulunur. *Mesaliku'l Absar*'da şöyle betimlenir: Nehir üzerinde üç köprü bulunur, iki tanesi taş ve kreç kullanılarak inşa edilmiş, diğeri de hasır gibi örülmüş iç içe geçmiş tahtadan ibarettir ve su seviyesinden yüksekliği yaklaşık 100 kol boyu, iki dağ arasındaki uzunluğu 50, genişliği ise iki kol boyudur. Hayvanlar yükleri ile birlikte üzerinden geçtikleri gibi, suvarilerin de atlarıyla üzerinden geçebileceği kadar işlektir. Ama üzerinden geçerken -esnekliğinden dolayı- yaylandığı için yolcular biraz da kendilerini tehlikeye atmış sayılırlar. Bu toplum; köprülerin başında güvenlik işlerini de üstlenmelerine rağmen hileci ve rüşvetçi insanlar vardır ve buradan geçen insanlar kendilerini güven içinde hissetmezler. Bu topluluğun kendine

---

601 *Mesalik*'te "21 yaş civarında iken bu vazifeye geldi..." şeklinde geçiyor. (Arapça'ya çeviren).

602 Hiç şüphesiz bu kelime, şimdi Irak'ın kuzeyinde Erbil iline bağlı bir yer olan -ve tahrif sonucu bu şekle gelen- Şaklabad-Şaklava kelimesidir. *Mesalik* kitabının ifadesi ise şöyledir: Hırsızlık söylentileri ile bilinen Sehriye bölgesi, Şaklava ve Heftiyana Ebu Ali bölgesidir, ki Hefteyana Piçûk olarak bilinir, aralarında da Deşt ve Büyük Derbend vardır. (Arapça'ya çeviren).

603 Şimdiki Heftiyan, Revanduz'a yakın bir yerdir.

604 *İslam Ansiklopedisi*'nde Suhriye denilen yerin bugünki Suriye olduğu ve ya Suran, ya Suhran ya da meşhur Soran Kürtleridir, şeklinde geçer. (Arapça'ya çeviren).

özel bir emirleri olduğu gibi, bu emirin kendisi de Mısır saltanatı ile ciddi ilişki içindedir.

14- Mazkurd,[605] Rustak, Meret ve sağ taraftan Eşne-Şino civarına düşen yükseklerdeki Cencerin dağı bölgesi.

Burası, Zerzariye denilen[606] bir Kürt aşiretin yeridir ve bu insanların, aslen Acem olup sonradan Kürtleşmiş oldukları söylenir. Sayıları beş bin kadar olan bu grubun içinde beyler, zenginler ve fakirler iç içe bulunurlar. Bulundukları dağlar son derece yüksek, aşırı derecede soğuktur ve en tepede üç tane büyük taş bulunur. Her bir taşın uzunluğu on karış olup enleri üç karış civarındadır ve en sağlam yeşilimsi taşlardan yontulup hazırlanan bu taşların her birisinin üzerinde bir takım kitabeler bulunmaktadır. Ancak bu yazıların üzerinden çok uzun tarihi devirler geçmesinden dolayı silinmiştir. Söylendiğine göre bu taşlar, hem yaz aylarında kar ve soğukların helak ettiği kimselerin anısına dikilmişler, hem de bir nevi uyarı vazifesi görüyormuş ve ondan dolayı da bu taşların yanında hep nöbet tutarlarmış. *Mesaliku'l Absar*'da şöyle denilir: Bu topluluğun söz birliğini sağlayan Necmeddin Paşak adında bir emirleri vardı.[607] Kendinden sonra kardeşi, daha sonra da oğlu Abdullah başa geçti. Nitekim bunlardan başka da emirleri vardı, Küçük Husamşêr ve oğlu Paşak[608] gibi daha niceleri vardı. Bu Zerzariye aşiretine eklenen küçük bir topluluk daha var ve yaşadıkları Balekan köyünün adını alır, sayıları üç yüze yakın olan bu topluluk; yalnız başına "Akabet Han" denilen[609] yerde yaşarlar ve burayı nöbet tutarak korurlar. Mazkurd bölgesinin sahibi olan emirin aynı zamanda Mısır saltanatı ile de ciddi ilişkileri vardır ve *Teksif*'te bu sultanın "Haneş b. İsmail" olduğu söylenir.

15- Çolemêrg

Burası, Çolemêrg olarak adlandırılan bir aşiretin bölgesidir ve bu adlarını "Çolemêrg" denilen bu coğrafyadaki bölgenin adından almışlar. Ayrıca bu toplumun, aslen Arap Emeviler'den bir grup ol-

---

605 *İslam Ansiklopedisi*, burasının "Berazkurd Nehri" olduğunu söyler. Rustak ise, şimdiki Şemdinan'ın güneyine düşer. *Mesalik'te* Zerzariye denilen yer; bütün kaleleri, ziraat alanları ve meralarıyla birlilte Melazkurd (bugünki Malazgirt) ve Rustak bölgelerini kapsar. (Arapça'ya çeviren).

606 *Mesalik'te* "Zerzari" olarak geçen bu kelime; İrani bir kelime olup kurt yavrusu manasına gelidiği ifade edilmiştir. (Arapça'ya çeviren)

607 *Mesalik*'te "Masak" olarak da geçer.

608 *Mesalik*'te " Basak b. Büyük Hüsamşêr olarak geçer. (Arapça'ya çeviren).

609 Yani "Han Geçidi", Revanduz'a yakın meşhur bir yerdir.

duğu ve Abbasilerin zulmünden kaçarak buralara sığındıkları, burada Kürtlerin arasına karışıp Kürtleştikleri de söylenir. *Mesaliku'l Absar*'da şöyle bir bilgi veriliyor: Tatar devletinin başlangıcında bu topluluğun başında *Esed b. Meklan* vardı ve bunların erkek nufusu üç binden fazla idi. Kendinden sonra oğlu İmaduddin, onun ardından da oğlu Eseduddin başa geçti. Bölgelerinde sarı ve kırmızı Zırnık madeni çok fazladır ve buradan başka bölgelere de ihraç edilirdi. Yine bölgelerinde Lazord denilen bir çeşit maden daha bulunduğu halde, Tatar meliklerin bunu fark etmeleri sonucu o madeni gizlemek durumunda kalmışlar. İçinde korundukları bölge; sadece tek başına olan bir dağın en sağlam yeridir ve Büyük Zap nehri yanından akar, aynı zamanda düşmanın kendilerine saldırması imkansız gibi ve atılan okların ulaşmayacağı yüksekliktedir. Buna rağmen dağın tepesi geniş topraklarla doludur ve ziraat için elverişlidir. Bu dağın hemen hemen her yamacında değişik yükseklikte mağaralar bulunur ve korunmak için bu mağaralara sığınırlar. Dağın en yüksek zirvesi ise karlarla kaplıdır ve bu dağa tırmanmak için yolun çok dik yamaçlarında kazıklar çakılmıştır, buna rağmen tırmanamayanlar olursa iplerle yukarıya çekilirler, değirmen işlerinde en çok kullanılan hayvan ise katırlardır. Bu topluluğun lideri Kürtler katında güvenilir bir şahsiyettir ve Tebriz'den Hoy'a, oradan Nahçıvan'a kadar olan bütün yolların yolcularından vergi alır. İşte *et-Ta'rif* adlı eser gibi pek çok metinde "Çolemêrg" sahibi olarak ifade edilen kişi budur ve bu zat da -diğerleri gibi- Mısır sultanları ile diyalog içindedir.

16- Mêrkuvan bölgesi.[610] Bu bölge Çolemêrg'e yakındır, bol miktarda kar ve yağış alan bölge; Azerbaycan'ın bir parçası olan Urmiye'ye bitişiktir ve ziraate elverişli otlak bir bölgedir. Sayıları üç bini bulan ve bir Kürt topluluğu olan bu insanlar; Çolemêrg halkının ae müttefikidirler.

---

610 *İslam Ansiklopedisi*'nde burasının bilinen "Gor, Çor" bölgesi olduğu söylenir. (Yazar). *Mesalik* adlı kitapta burası "Mêrkuvar" olarak geçer. Burası "Mêrgever"in eşi olan Tergever bölgesidir.

Mesalik'te ise şöyle geçer. "Rum (yani batı) tarafından Çolemêrg'e bitişik ve komşu olan bu bölge; Kuvar denilen dağlık bölgedir, burada hayvancılık yaygındır ve geniş otlaklara, imkanlara ve yerlere sahiptir." Ancak yazının bütünü göz önüne alındığında bu yerin "Kuvar veya Kurdat" değil; Kevan, Kavan ya da "Kurdan" olması daha uygun düşüyor. (Arapça'ya çeviren).

17- Kurdat bölgesi.[611] Rum devleti, batı tarafından Çolemêrg bölgesine komşu olan bu bölge, çok verimli bir bölgedir ve yine buranın adıyla anılan Kürtlerden bir aşiret oturmaktadır. Yani yer isminden başka her hangi bir Kürt kabile adıyla anılmazlar ve sayı itibariyle üç bine yakın olan bu topluluk; kendilerine has bir emir tarafından idare edilir.

18- Dinar bölgesi.[612] Bu bölge Çolemêrg'in öte yanındadır ve bu bölge adıyla anılan topluluk; Dinariyan denilen Kürtlerden bir gruptur, sayı itibariyle da beş yüz civarında nüfusa sahiptir. Kendilerine ait şehir ve çarşıları olan bu topluluğun iki emiri var, birisi halifenin katında bir makamı olan Emir İbrahim b. Emir Muhammed; diğeri ise babasının ölümünden sonra en büyük olarak onun bıraktığı emirliğe getirilen Bedreddin'dir ve bazen bu topluluk ile Mazencaniler arasında savaşlar da olmuştur.

19- Amudê bölgesi ve Harun Kalesi.[613] Çolemêrg bölgesinin yakınında bulunan ve Kürtlerden bir aşiret olan bu topluluğa "Hekkariler" denilir, sayılı dört bin savaşçıdan daha fazladır ve kendilerine özel bir kraliyetleri var. *Mesaliku'l Absar*'da denilir ki, bu insanlar Buhara'dan Cizre bölgesine kadar bir çok yerleri korumakla görevli idiler ve Harun bölgesinin sahibi Mısır sultanları ile anlaşması vardı.

20- Kameraniye ve Davud Mağarası. Bu bölgede Kürtlerden Tenbeki denilen bir topluluk bulunmaktaydı.[614] Bunlar hakkında *Mesaliku'l Ebsar* der ki: "Sayıları pek az olmasına rağmen iyi nişancı ve silahşördürler, kendilerini iyi korurlar, yemek çeşitleri çok da olsa yine de imkanları kıttır."

Mesaliku'l Ebsar; buraya kadar zikrettiği grupları bu şekilde sıraladıktan sonra şöyle der: Ayrıca Tahtiye[615] denilen bölgeden değişik yerlere dağılmış olan başka Kürt grupları da var ve yukarıda adı geçen bu grup; Hamidiye topluluğuna benzerlerdi, aralarında emirleri, önde gelenleri ve eşraf kısmı vardı, ancak bunların emir-

---

611 *İslam Ansiklopedisi*'nde, bu bölgenin şimdiki Gever bölgesi olduğu yazılıdır.

612 *İslam Ansiklopedisi*'nde, bu bölgenin şimdiki Zibarê bölgesi olduğu yazılıdır. (Müellif). *Mesalik*'te ise, Çolemêrg'in öte yanında Amadê (Amed), Zibar ve Hekkari bölgeleri gelir. (Arapça'ya çeviren).

613 *Mesalik* ve *İbn-i Esir*'de burası "Herur" olarak geçer. (Arapça'ya çeviren).

614 *İslam Ansiklopedisi* der ki: Belki de Tenbek adı, Ermenistan dağları ile Davud mağarası arasında bulunan "Bestiki"dir.

615 Bahtiye kelimesi, Arapça'da değişikliğe uğrayıp bu hali almış olan "Bohtan" kelimesinin yazılış şeklidir. (Arapça'ya çeviren).

leri ölüp gittiler, büyükleri unutuldular ve kendilerinden sadece küçük bir grup kaldı; kalanlar da başka kabileler arasına dağıldılar. Sonra *Mesalik* devamla şunlar kaydeder: Bu nedenle kolları pek çoktur, ancak sayıları en çok ve güçleri en fazla olan Sendiye aşiretidir, otuz bin kadar savaşçı adamları vardı.

Diğer bir grup, Muhammediye denilen ve eli silah tutan adamların sayısı altı yüz civarında bulunan, başlarında kendi emirleri bulunan bir topluluktur.

Diğer birisi, Rasni[616] aşiretidir. Bunlar, sayıca en çok, imkan bakımından en mükemmel, araç gereç itibarıyla da en güçlü olan bir Kürt topluluğu idi. Ancak zamanla toplulukları ve birlikteliklerı dağılıp param parça oldular ve büyükbir bölümü Musul bölgesinde yerleşti, bunların sayısı 500 ile 1000 arasında değişiyor, Kürt Alaaddin İbrahim adında bir emirleri vardı ve Akra kentine de yerleşenleri vardı.

Diğer bir grup ise, Dinkiye'dir.[617] Bu grup da bölgeler arasında dağınıktır, sayıları bin erkeği geçmez.

Ayrıca *"Teskif"* adlı kitapta,[618] bu zikredilenlerin dışında da sahipleri Kürt olan ve sayıları yirmi beşe varan bölge ve kale adı geçer. Bu yerler: 1-Berco, 2- Belhesiye, 3- Keremlis, 4- Endeşt, 5- Herdeqil, 6- Sekrak, 7- Keblis, 8- Ceremok, 9- Şenkos, 10- Behreman, 11- Hısnê Aran (Melik'in kalesidir), 12-..., 13-Sonc, 14-Akrisa 15-Yezarkurd, 16-Zap, 17-Zeytiye, 18-Derbendê Arabli, 19-Cebeleyn Kalesi, 20-Seydikân, 21- Remadan Sahibi, 22-Şa'baniye, 23-Nemriye, 24-Muhammediye, 25-Kezlik. Bu bilgileri verdikten

---

616 *İslam Ansiklopedisi*'nde der ki: Bu aşiret, reisleri Bedreddin adında biri olan Dasni aşiretidir. (Yazar).

Mesalik'te ise, "kesinlikle bu kelime Dasniye kelimesinin yanlış yazılmış şeklidir" diye geçer. *Mu'cemu'l Buldan,* 2/538'de ise, "Dasin, Dicle nehrinin doğu tarafında ve Musul'un kuzeyinde bulunan büyük bir dağdır, Kürt gruplardan burada yaşayanlara Dasinler denir" diye geçer. (Arapça'ya çeviren).

617 *Mesalik*'te "Dınbıliye" olarak geçe, Muhtar ve Maklup dağlarında otururlar ve doğru olan da budur. Dınbıliye ve Denabil, Dınbıli ve Dınbıl'ın çoğuludur. *Kamus*'ta; "Dınbıl, Kürtlerden bir sülalenin adıdır, Muhdesan grubu da bunlardandır..." Yabancılar onlar için "Zaza" adını kullansalarda kendileri sadece Dınbıli ismini kullanırlar." (Arapça'ya çeviren).

618 *Teskif* denilen bu kitap; *"Subhu'l A'şa ve Ta'rif"* adlı eserler türünden bir kitaptır. Takıyuddin adındaki zat; h. 748/m. 1347 yılında yazmıştır. Müellif. *Subhu'l A'şa* kitabının 4/208'de der ki: "Kadi Takıyüddin b. Naziru'l Ceyş, Zahir Berkuk döneminde kitabı *Teskif*'te şöyle der..." (Arapça'ya çeviren).

sonra Teskif'te şöyle der: Adları zikredilen bu Kürt aşiretleri ve bölgeleri, o dönemdeki Mısır hükümetinin resmi belgelerinden alınmıştır".

Ancak tüm bu bilgiler sadece orta Kürdistan bölgesine aittir, hatta bu bölgedeki Kürt aşiret ve yörelerinin hepsini bile kapsamamaktadır. Keşke bu değerli müellif ve o dönemdeki alimler bize diğer Müslüman bölgelerde bulunan Kürt bölgeleri hakkında da bunlar gibi, daha çok ve değerli bilgileri verselerdi.

Konu ile ilgili olarak *İslam Ansiklopedisi*'nin "Kürt" maddesinde, İran'ın doğusundaki Kürt aşiretleri hakkında bir bölüm var. Bu bölümde, Kafkasya'daki "Karabağ" bölgesinde yirmi dört Kürt aşireti bulunduğu kaydedilir ve buradaki nüfusun otuz bin (30.000) civarında olduğunu söyler. Bundan başka Horasan'da da Gel ve Zengê aşiretleri olduğu gibi, Cêgan Kürt aşireti de Gürcistan yöresinde ikamet ediyordu.[619]

İbn Haldun "*Tarih el-Berber*" adlı kitabında[620] Lawin ve Badin adlı iki Kürt aşiretinin Cezayir bölgesinde yaşadığını zikreder. Ancak bu iki Kürt aşiretinin, Moğolların İslam ülkesine saldırması sırasında Şehrezor'dan Cezayir'e göç ettikleri anlaşılmaktadır.

Bir Ek

Oşnu ve Revanduz kazalarında bulunan Kürt aşiretlerini araştırma esnasında h. 1252/m. 1836 senesinde eski Medlerin başkentine yaptığı değerli yolculuk ve incelemelerden (sayfa 33) sonra Major Rawlinson şöyle der:

Oşno, Revanduz ve Raniye bölgesindeki Bilbas aşireti üç büyük kısma ayrılır; Piran, Mengur ve Mameş. Daha sonra da bu kısımların detaylarını aşağıdaki şekilde zikreder:

Piran: Muxane, Perçem, Sorik, Yusuf Xalika, Sebrema, Seta, Westapire, Werem Ziyar, Nanekâli, Hasan Ağayi, Mendeşine, Pave.

Mengur: Kadırweysi, Zori, Baskeyi, Baba Reşo, Merne Kane.

Mameş: Hamzeağayi, Merbuk, Çuxur, Bilawend, Merbabekr, Feqi Wesmanesin, Banik.

---

619 Bugün Batum bölgesinde yaşayan Kürtlerin bir kısmına Cêc/Simayîlka Kürtleri deniyor. Konuştukları lehçe Kurmancî ve Zazakî karışımı bir lehçedir. (Yayıncının notu).

620 Meşhur "*Divan el-Mubtede' ve'l Haber fi Ahbari'l Arabi ve'l Acemi ve'l Berber*" adlı kitabını kastetmektedir. (Arapça'ya çeviren).

Adı geçen müsteşrik, Revanduz aşiretlerini anlatırken şöyle devam eder: "Rewanduz'un son emiri Muhammed Paşa döneminde Küçük Zap nehri ile Oşno arasına düşen eyaletler, Soran aşiretinin egemenlikleri altındaydı. Tarihi bir yere sahip olan bu saygın aşiret, birkaç asırdan beri mahir liderleri önderliğinde Revanduz bölgesine egemen olmuşlardır ve sekiz yüz aileden oluştukları tahmin ediliyor. Aynı zamanda diğer aşiretlerin yanında da bu aşiretin saygınlığı vardı. Çünkü egemen ailenin asıl kaynağı onlardı ve uzun asırlardan beri İran ve Türklere karşı kendilerini korumakta idiler, o kadar ki nerede ise Revanduz bölgesinde oturanların çoğu Revandi[621] ya da Revanduz aşiretine bağlı idi. On iki bine yakın nüfusu olan bu büyük Revanduz aşiretinin hepsi de Soran emirlerine bağlı idi.

Nitekim Revan veya Revanduz[622] kalesi Sohrani Emirliği boyunca en sağlam sığınakları durumunda idi, ancak emirliğin merkezi genellikle Şakabad ve Herir denilen yerlerdi.[623] Revanduz kalesi ise, Soran[624] emirlerinden en sonuncusunun döneminde ancak emirliğin merkezi ve başkenti olarak kabul edilmiştir. Bu küçük şehir dört bir yanında iki bin kadar ev barındırır ve Mediya ile Aşuriya arasındaki ovaların ortasına düşer. Seydik-Seydikan dağlık bölgesini de içine alan bu bölgede kırka yakın küçük köy bulunur ve buralardaki toplam ev sayısı bin civarındadır ve buralarda yaşayanlar, Rawendık, Pire Suyi, Balki, Risori ve Şirvani aşiretlerine bağlıdırlar.

---

621 Bu Revandi aşireti; tarihte meşhur olan Revadi aşiretinin kollarından biri olma ihtimali var, ama asıl ikamet yerleri Azerbeycan olan bu aşiret; Azerbaycan'da Revadiye hükümetini kurmuş ve Salahaddin gibi bir komutanı yetiştirerek İslam'a hediye etmiştir.

622 "Duz" kelimesi eski Fars dilinde "kale" manasına gelir. Süryani tarihçiler; bu kalenin m. 1207 yılına kadar o yörelerdeki en sağlam kale olduğunu zikrederler. (Rawlinson).

623 Rawlinson'un zikrettiği Şakabad, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Soran Emiri olan Şah Kala Bey b. Şah Ali Bey'in doğduğu ve kendi adını koyduğu köyün adı olması muhtemeldir ve orayı Şah Kalaabad olarak adlandırmış olup günler geçtikçe halk oraya Şaklava-Şaklabad olarak değiştirmiş olabilir. *Şerefname* kitabının sahibi de Şah Kala Bey'in babası Şah Ali Bey'in tarihini yazarken onun, Şakabad-Şefabad hakimi olduğunu söyler. Dolayısıyla Şah Kala Bey'in oğlunun bu köye Şah Kalacibad adını vermesi uzak bir ihtimal değildir.

624 Rawlinson'un bu duyumları doğru değildir. Çünkü Sohran Emiri olan Ali Bey, emirliğin merkezini h. 1192/m. 1778 yıllarında Herir'den Kalafan'a; daha sonra da oğlu Oğuz Bey emirliğin merkezini h. 1201/m. 1787 yılında Revanduz'a taşımıştır. *Hulasetu Tarih el-Kurd ve Kurdistan*, c. 2, s. 399-400.

Yine tarihi bir yere sahip olan Bıradost aşireti, Oşno dağlarının Kaniran tarafında ikamet ederdi ve Somay ile Têrgor Emirlikleri bu aşiretin elinde bulunmaktaydı. Ancak bu iki aşiret şimdi son derece zayıf ve etkinliği en az durumdadır. Yani kendilerine bağlı köylerin sayısı yüzü geçmez ve bu köylerin toplamında sadece birkaç yüz aile veya ev yaşamaktadır.

Bu yörelerdeki en güçlü aşiret ise, Balki aşiretidir, burada yaşayan ev ve aile sayısı on bine yakındır ve bu aşirete ait yerler, son derece dağlık ve sarp bir bölgededir. Çünkü, Kandiliyan dağının arka cephesine düşüyor ve Oşno ile Lahican ile sınır komşudur, merkezi ise Rayt beldesidir. Nitekim Soran Emiri buraları da kendine bağlamıştı, çünkü her evden bir kişi alıp ordusuna katıyordu. Ancak Soran Emirliğinin yıkıldığı günden bu yana bu aşiret kendi başına bağımsız hale geldi, mevcut reisleri de kendilerinden biri olan Aziz Bey'dir.

Öte yandan Revanduz bölgesindeki Revani aşireti de kendi aralarında on iki kısma ayrılır, bunlar:

Mamkurd, Mamsal, Mamsêl, Mamkal, Mambal, Mamleys, Mamoyi, Memkekal, Mamıski, Birbal, Gelo, Mamesam oymaklarıdır. Bunlara Rawendi aşiretinden olmayan başka gruplar da karışmıştır. Bu gruplar şunlardır: Şexab, Malibas, Norik, Hınareyi, Xeylani, Kâsân, Şeyh Mahmudi, Bamami, Dereçki, Sê Goyi, Hêrbubi, Şekala, Mendik, Pêraci, Bêmar.

I. Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) önce Kürt aşiretleri

Hem Sr. Mark Sykes hem de Major Soane; bu dönemdeki Kürt aşiretleri hakkında çok değerli bilgiler verirler. Ancak Sr. Mark Sykes araştırmalarında sadece yıkılan Osmanlı ülkesinde bulunan Kürt aşiretlerini zikretmekle yetinir ve İran içindeki Kürt aşiretlerini bu araştırma kapsamına almaz. Major Soane ise O'nun tam aksine Osmanlı ve İran bölgelerinde bulunan orta Kürdistan'ın durumunu araştırır ve yaptığı bu derin araştırma nerede ise yeterli bir seviyeye gelmiş durumda. Fakat bununla beraber her iki değerli araştırmacının araştırma ve incelemeleri; merkezlerden uzak olan Kürtler hakkında tam bir bilgi vermemektedirler. Dolayısıyla başka kaynaklara da başvurmak zorunda kaldım ve bazı noksanları giderinceye kadar bu konu etrafında araştırmalarımı sürdürdüm.

Sr. Mark Sykes ise, araştırmasının aşiretler bölümünde Türkiye'de bulunan Kürt aşiretlerinin durumlarını ayrıntılı bir şekilde

zikrettiği gibi, isimlerini zikrettiği aşiretleri "göçebe olan ve olmayan" diye de sosyolojik açıdan altı kısma ayırır ve her birisi için A, B, C, D, E, F bölgeleri diye detaylara geçer.

Sykes, ele aldığı aşiretler içinde en başta Hıristiyan olan aşiretleri zikreder ve der ki: Bazı kimseler bu aşiretlerin aslen Kürt olduklarını söylerler, bazıları ise bunun tam aksi görüştedirler. Fakat ben öyle inanıyorum ki bu aşiretler, tarihi kesin belli olmayan bir zamanda Irak ve Musul'dan göçüp gelmişler ve Hakkari Kürtlerine karışıp onlar arasında tamamıyla kaybolup Kürtleşmişler.

İşte bu gelişmeler doğrultusunda yapılan araştırmalar sonucu, Kürt halkını üç ana unsura ayırmak mümkün:

1-Güney Kürdistan'da göçebe gibi yaşayan Kürtler

Bu bölgedeki aşiretler; kişilik, huy, adet ve gelenekler açısından birbirlerine oldukça yakındırlar ve aynı verimli topraklara sahiptirler. Bu topraklarda sadece kendilerine yetecek kadar üretim yaparlar ve nüfusun büyük bir kısmı; genellikle varlıklı olanların yanında çiftçilik, ziraat ve taşımacılık gibi işlerde çalışırlar. Ancak demircilikte, kilim, seccade, havlu gibi dokuma işlerinde de diğerlerine nazaran daha ileridirler. Ayrıca diğer Kürtlere oranla bunlar arasında eğitim ve öğretim daha yaygındır, zeka, azim ve istidat açısından da meşhurdurlar. Babadan oğula geçen sistem sayesinde lider ve reislerinin egemenlikleri altında yaşarlar, son derece cesur ve korkusuz insanlardır. Bu Kürtler içinde Babaniler olarak bilinen aşiret; ata binme ve savaşma sanatında oldukça mahirdir, silahlarını sürekli yanlarında taşırlar, ileriye atılma ve ata binme konusunda yüksek kişiliklere sahiptirler.

İşte bundan dolayı öyle zannediyorum ki, Perslilerin-Aşkanilerin kullandıkları büyük süvari ordusu, bu kahraman Babani Kürtlerden oluşmaktaydı. Nitekim gözü pek ve cesur olma vasıflarında kendilerine örnek aldıkları ve büyük bir saygı duydukları kişi, Allah'ın keskin kılıcı Halid b. Velid'tir. Gerçekten ona çok saygı duyarlar ve İslam'a girmelerine o'nun vesile olduğuna inanırlar[625] ve bu Kürtlerin hepsinin Sünni mezhebine bağlı olmaları da bu yüzden garip değildir.

---

625 Aslında bu aşirete Xalidi de denilmesi; bunların çok eski asırlarda Xaldi-Keldi halkının soyundan gelmelerinden dolayıdır. Bu Xaldi-Keldi halkı, çok eski tarihlerde şimdiki Van bölgesinde ikamet etmekteydiler.

Ekim ayının başından ta şubat ayının sonuna kadar kendi köylerinde ikamet eden bu aşiret; her yıl Mart ayından başlayarak yaylalara çıkarlar ve çadırlara yerleşirler, hatta bir kısmı bu göç esnasında Vezne[626] topraklarına kadar giderler. Bu Kürtlerin liderlerinden pek çoğunun, evlilik vasıtasıyla Araplarla dostlukları ve akrabalıkları vardır. Kadınları son derece sade ve tabii güzellikleriyle yetinirler, suni ve yapmacık güzelliğe iltifat etmezler. Aynı zamanda kadınlar arasında okuma yazma bilen eğitilmiş olanları olduğu gibi, erkekleri gibi iş ve meslek kollarında çalışanları da vardır.

2- Dağlarda İkamet Eden Aşiretler

Dağlarda ikamet eden Kürtler; her yönüyle birinci kısımda anlattıklarımızdan farklıdırlar; bütünüyle kendilerini çiftçiliğe vermiş ve ziraatta maharet kazanmışlar. Su temini konusunda son derece mahirdırlar ve buldukları suyu ihtiyaca göre taksim ederler. Çeşitli tahıl ürünlerini ektikleri gibi, tüfün ekimi ve yetiştirmesinde de ustadırlar. İdari işlerinde aşiret reisine başvurmalarına rağmen, kendi aralarında genellikle uyuşmazl ve birbirleriyle kavga ederler. Silah olarak tüfek kullanırlar, atıcılıkta çok mahirdirler ve aralarında silah tamiri yapan iyi ustalar vardır. Her köyde ihtiyaç duydukları zaman sığındıkları sağlam kaleleri vardır, ancak evdeki yaşamları itibariyle tamamen birinci bölümdeki aşiretlere benzerler.

Aralarında bazı Yahudi gruplar yaşamaktadır. Bunlarla tam bir uyum içerisindedirler. Ancak Yahudilerin silah taşıma hakları ve aşiretin kendi içindeki çekişmelere ortak olma hakları yoktur. Bu nedenle Yahudiler sadece aşiretler arası ticaret ve kazanç işleriyle uğraşırlar. Nasturi olarak adlandırılan ve Kürtlerle birlikte yaşayan Hıristiyan aşiretler de her şeylerinde Kürtlere boyun eğmişlerdir.

3- Göçebelere Benzeyen Dağ Aşiretleri

Bu bölümün aşiretlerinden bir kısmı çiftçilik ve ziraat ile uğraşır, diğer bir kısmı ise hayvancılıkla uğraşır ve koyun, keçi gibi küçük baş hayvan yetiştirir. üçüncü bir kısmı ise katır ve at ticareti ile uğraşır, kılık kıyafeti ve giyimi ikinci kısım aşiretin giyimleri gibidir. Savaşa ve düşmanlığa daha çok meyillidirler, kadınları gayretli

---

626 Burası, İran iç kesiminde bir yerdir, Revanduz'un doğusuna düşer. (Arapça'ya çeviren).

ve çalışkandırlar ve bir çok ev işini çok iyi becerirler. Bu aşiretin binekleri ise, genellikle uzun kulaklı katırlardır. Bu aşiret ile diğer iki kısım aşiret arasında şekil ve kıyafet bakımından açık farklılıklar bulunur ve atılganlık, cesaret gibi vasıflarda diğer iki kısmından daha cesaretli ve atılgandırlar; ama yine de güzel bir şekilde silahlanmış değiller ve azık, mühimmat gibi ihtiyaçları bakımından eksiktirler. Fakirlik ve ihtiyaç içinde yaşayan bu insanlar; dini ve mezhebi bilgileri oldukça az ve eksiktir, ama buna rağmen genellikle ihlaslı Müslümanlardır.

Sözün özü, bahsettiğimiz Kürt aşiretleri genellikle Irak'ın Vezne bölgesinde bulunurlar, ayrıca Musul çevresinde de göçebe Kürt aşiretleri var. Ancak bunlar içinde koçer-göçebe denilen ve dağlarda yaşayanlar, genellikle geri kalmışlıkla ve cehaletle bilinirler.

A- Bölgesi

Bu bölge şu noktalar arasına düşer: Süleymaniye-Urmiye Gölü, Van Gölü, Siirt ve Dicle.

Şimdi mevcut Irak Devleti'nin sınırları dahilinde[627] bulunan Kürt aşiretlerinin bir kısmını gösteren bir döküm verelim:

Aşiretlerin Toplumsal Yapısı ve Diğer Özellikleri

Mendeli İlçesi

Karaulus Aşireti

Oymakları: Geş, Kâytun, Çarmawendi, Kakewend, Neftçi ve Gawsuvari.

197 aileden oluşan bu aşiret, Abneft ve Tenkê Sommar sınır bölgesinde yaşarlar. Hayvancılık ve ziraat işiyle uğraşırlar, aynı zamanda Güney Kürtlerin lehçesiyle konuşurlar, Şii mezhebine bağlıdırlar ve kökenleri itibariyle Lorlara dayanırlar.

Hanekîn İlçesi

Soremiri Aşireti

Oymakları: Kelhor, Tutik, Mamecan, Eyne ve Entari.

Bu aşiret, 225 aileden oluşur ve çiftçilik yapan yerleşik bir toplumdur. İlk dört oymağından bir kısmı Xanekin yöresinde yaşadığı gibi, beşinci oymak olan Entari ise, Şehriban ve Ebu Cisre arasında yaşar.

---

627 Süleymaniye, Kerkük ve Diyala eyaletlerindeki aşiretlere ait bilgiler; Major Soane'un 1938 senesinde Bağdat'ta yayınladığı *Güney Kürdistan'daki Aşiretlere ait Bilgiler* adlı eserinden; Erbil eyaleti ile ilgili bilgiler, Kaptan Hey'in *Kürdistan'da İki Yılı* adlı eserinden ve Musul ile ilgili bilgiler de Taha el-Haşimi'nin "*Mufassal Coğrafiyet el-Irak*" adlı kitabından ve Sr. Mark Sykes kitabından iktibas edilerek alınmıştır.

Kerkük İli

Şerefbiyan Aşireti

Oymaklar: Koreki, Emirhanbegi, Azizbegi, Gaxar ve Nadıri.

700 aileden oluşan bu aşiret, ziraatla uğraşır ve yarı yerleşiktirler. Şuwalder ve Sirwan arası ile Xorato, Xorin ve Şeyxan nahiyeleri yöresinde ikamet ederler. Yaz mevsiminde Bamo Dağı eteklerine göçerler ve aslen Câf aşiretindendirler.

Hanekin İlçesi

Bacalan Aşireti

Oymaklar: Comur, Kazanlu.

Bu aşiret 1300 aileden oluşur ve tarımla uğraşır. Xorato, Xorin ve Şeyxan yöresinde yaşarlar. Bunlar gibi Derkezin, Kasr-ı Şirin ve Kazaniye Mendel ahalisi da Kazanlu halkıdır ve lehçeleri Pehlevi lehçesine yakın olduğu gibi bunlardan Bacalan aşireti de kendi arasında 15 oymağa ayrılır.

Delo Aşireti

Oymaklar: Camrêzi, Pencankeşti ve Kaş.

Bu aşiret, 600 aileden oluşur ve çiftçilik yapan yerleşik bir topluluktur. Bulunduğu yöre; Xuşk Dağı ve Koçeçiyan Nehri'dir.

Delo Aşireti

Oymaklar: Tarkowend ve Selimweysi.

Bu oymaklar; 1200 nüfusa sahiptir ve Ser Kelê köyü ile Xanekin nahiyesinde otururlar, Sünni mezhebine bağlıdırlar.

Gaxwar Aşireti: Bu aşiret, 200 aileden oluşur, Karatepe köyünde otururlar ve Şafii mezhebine bağlıdırlar.

Keze Aşireti

Oymaklar: Sadallah Bey, Koxda, Baram ve Serkal.

300 aile kadar olan bu aşiret, tarımla uğraşırlar ve Seydalan, Eski Kefrê ile Çinçaldan köylerinde yerleşiktirler.

Palani Aşireti: Bu aşiret, tarımla geçinen 350 aile kadardır ve Sirwan'ın doğusunda bulunan Karatepe nehri ile Zengabad arasında yaşarlar, bir kısmı da Dakka'da ikamet eder.

Kerkük Eyaleti ve Hanekîn Sancağı

Berzenci Aşireti: Bu aşiret, 1500 kişiden oluşur, Xanekin civarında yaşarlar ve bütünüyle Şafii mezhebine bağlıdırlar.

Ömer Mil Aşireti: Bu aşiret, 150 aileden oluşur, çiftçilik yaparlar ve Koçeçiyan, Nalişkan ve Serkele nahiyelerinde ikamet ederler.

Tilşani Aşireti: Tarımla uğraşan ve Eski Kefrê ile Zerdav çevresinde yaşayan bu aşiretin nüfusu, 50 aileden oluşur ve hepsi Şafiidir.

Zengene Aşireti

Oymakları: Faris Ağa ve Rüstem Ağa.

Tarımla uğraşan bu iki aşiretinin nüfusu 450 ailedir ve Kefrê, İbrahim Hancı, Somâk ile Kirmanşah ve çevresinde yaşarlar

Zend Aşireti

Oymakları: Muhammed Salih Ağa, Tahir Han, Ulyan ve Ğeni.

Nüfusu 600 aile kadar olan ve tarımla uğraşan bu aşiretler, Kerim Han Zend'in otoritesi ortadan kalktıktan sonra gelip Kefrê ile Sirvan yolu üzerinde yaşamaya başlamışlar, ancak bu aşiretin Ulyan oymağı Kerim Han'ın soyundan gelir.

Dawide: Tarımla uğraşan bu oymağın nüfusu 1000 aile kadardır. Tavık, Kefrê, Gel ve Zengenê tarafında yaşarlar, hepsi Sünni mezhebine bağlı olan bu oymak, çok kahraman ve aktiftirler.

Leylani Aşireti: Bu aşiret, tarımla uğraşır ve 500 aileden ibarettir, adını aldığı Leylan bölgesinde yaşar, hepsi Sünnidir.

Talabani Aşireti: Tarımla uğraşan ve Kerkük ile Xanekin arasındaki bölgede yaşayan bu aşiretin nüfusu 1050 ailedir. Anck Talabani aşiretinin asıl yurdu, Ladê köyüdür ve hepsi Sünnidir.

Cebbari Aşireti: Tarımla uğraşan ve Çehçemal, Kerkük, Şuvan ve Leylan civarlarında yaşayan bu aşiretin nüfusu 500 aile kadardır ve tamamıyla Sünnidir.

Şewan Aşireti: Bu aşiret, 2.000 aile kadardır, tarımla uğraşır ve Şewanî Xase ile Şewanî Bazyan diye ikiye ayrılırlar. Bêbani ile Şeyh

Bızını aşiretleri yakınlarında bulunan Küçük Zap ile Xase Nehri arasında yaşarlar, bütünüyle Sünnidirler. Ancak Major Soane, bunların sayısının 1.500 kadar olduğunu söyler.

Salihiye Aşireti: Tarımla uğraşan ve Kerkük, Karahasan ile Geyl civarlarında yaşayan bu aşiret yaklaşık 200 ailedir ve (bugünkü Suriye'nin başkenti olan) Şam'daki Salihiye aşireti de bunlardandır, hepsi Sünnidir.

Şeyhbizini Aşireti: Yaklaşık 600 ailedir, tarımla uğraşır, Koyê nehrinin güney kısmında yaşar ve hepsi Sünnidir.

Kakeyi-Kağanlu Aşireti: Tarımla uğraşan ve yaklaşık nüfusu 1.500 aile olan bu aşiret; Kerkük ilindeki Kağanlı ve Coyca ile Koyê nehri arasında yaşar, ama diğer bir kısmı da Xorato ve Xanekin'de yaşar.

Beybani Aşiret: Bu aşiret; yaklaşık olarak 400 ailedir ve bir kısmı Kerkük'ün kuzeyinde kendilerine has bir köyde yaşarken, diğer bir kısmı ise Xanekin ilçeinde yaşıyor.

Ayrıca yukarıdaki aşiretlerle irtibatı olmayan ve ayrı bir bölge olan Zergoş ve Xêlani aşiretleri; Xanekin ilçesinin Kızılribat nahiyesinde; Feyli, Melikşahi ve Kuvazi aşiretleri de Xanekin civarında; Kuvazi, Niyrenci, Kadir Mir Veys ve Taişeyi aşiretleri de Xorato taraflarında yaşamlarını sürdürüyorlar.

Süleymaniye Eyaleti

Hewrami Aşireti

Hewramani Text-Hewramani Lohor Oymağı: Tarımla uğraşan ve İran Hewraman'ı ile Irak Hewraman'ında yaşayan bu oymak, aşırı Sünnidir. Yaklaşık 4.000 bin aileden oluşmaktadır ve mükemmel savaşçıdırlar. Hatta Major Soane'ye göre bu oymağın sayısı 20 bini bulmaktadır.

Merivani Aşireti: Yaklaşık 1225 aileden oluşan ve tarımla uğraşan bu insanlar; Merivan denilen bölgede yaşamaktadırlar. Bu aşretin diğer bir kısmı ise, Irak'ın bir ilçesi olan Pencewin'in İran sınırı boyunca yayılmış, Sünni bir topluluktur. Yine Major Soane'un ifadesine göre bu kısmın sayısı 15 bini geçer.

Çengeni Aşireti: Yaklaşık 300 aileden oluşan bu aşiret; göçebedir. Kışın Süleymaniye'de, yazın da Merağe'de yaşar, Sünni, Şafiidir.

Caf Aşireti

Oymakları: Haruni 800 aile; İsmail ve Azizi 1500 aile; Mikaili 2000 aile; Reşobori 1000 aile; Terxani 500 aile; Şateri 1800 aile; Sadani 300 aile; Badaxi 250 aile; Başeki 300 aile; Amali 400 aile; Yusufcani 500 aile. Buraya kadar saydığımız bütün oymaklar göçebedirler. Newroli 150 aile yerleşiktir. Kemali 500 ailedir ve göçebedir. Yezdanbexşi 900 aile ve göçebedir. Tawgozi 200 aile ve yerleşiktir. Gelali 2000 aile; Peştmali 50 aile; Bêseri 200 aile; Yarveysi 200; Şeyh İsmaili 1000; İsayi 300 aile, bunlar da göçebedir. Sofiyewend 60 aile ve yerleşiktir.

Bu büyük aşiretin göçebe grupları kışı Xêlan'ın yükseklerinden itibaren uzanıp Sirvan nehrinin güney kıyılarına kadar uzanan Kızılribat bölgesinde geçirirler; ilkbaharda ise, Şehrezor'a gelirler, oradan da Pencewin yolu ile İran'ın Sine (bugünkü adıyla Senendec) civarında yerleşirler. Sadani ile Badaxiler ise, bazen Horin ve Şeyhan topraklarına gidip konaklarlar.

Özet olarak bu aşiretin bütün oymakları arasında büyük "birlik beraberlik" olduğu gibi, dış güçlere karşı da her zaman tek yumruk halindeler. Öte yandan yabancı güçlerle devamlı savaş halinde olmaları ve aynı zamanda arasıra kendi aralarında anlaşmazlıkların patlak vermesi yüzünden bazı gruplar aşiretten ayrılmış durumdalar: Bunlar Kubat, Babacani, Weledbegi, Enaxi, Emami, Darwaş, Dılêtaze, Mirbegi, Dıtêyri, Namdarbegi, Tayşe, Kadirveysi, Nayrizi, ve Şerefbıyani oymaklarıdır ve hepsi bir birinden bağımsızdırlar, Şafii mezhebine bağlıdırlar; ancak boğazlarına kadar hurafe ve cehalet içine saplanmışlardır.

Pişder Aşireti

Babekir Ağa Oymağı: Bu oymağın nüfusu 2000 aile kadardır ve yerleşikti, aslen Mukri aşiretinden olan bu oymağın emirleri Mir Abdal diye bilinirler.

Abbas Mahmud Ağa Oymağı: Bu oymağın sayısı az olsa da Mavıt, Mêrgê ve Kaladızê adındaki üç bölge, köy ve kasabalarıyla bu oymağın kontrolu altındadır ve hepsi Sünnidir.

İsmail Azizi Aşireti: Yaklaşık olarak 600 aileden oluşmakta

olan bu aşiret; göçebedir, yazın Dokân, Tokman, Surdaş ve Eşkut dağlar arasında konaklarlar, daha sonra da İran içine doğru göç ederler. Ancak bu İsmail Azizi aşireti, Caf'ın bir kolu İsmail Azizi oymağından başkadır.

Hemawend Aşireti

Oymaklar: Begzade, Çelebi, Reşawend, Rewamend, Sefrewend ve Sitebeser. Yaklaşık 1000 aileden oluşan bu oymaklar; göçebedirler ve asıl Hemawend aşiretini bunlar oluşturur, asıl vatanları ise Bazyan'dır. Çok cesaretli ve atılgan olan bu aşiret; son zamanlara kadar hükümete isyan ettikleri gibi, bir önceki Osmanlı ve İran devletlerini de ciddi bir şekilde endişe etmeye sürüklemişlerdi; o kadar ki, Mithat Paşa bir türlü haklarından gelememişti. Ama aslen 1700 senesi dolayında İran topraklarından gelmişler, bütünüyle Sünnidirler, ancak çok mutaasıptırlar.[628]

Oymaklar: Gafıroşi, Piryayi, Sofiyewend. Yaklaşık olarak 480 aileden oluşan ve yerleşik hayat süren bu oymaklar; aynı zamanda Hemawend'in asıl sakinleridirler ve Hemawend'e bağlıdırlar.

Çengen Oymağı: Bu oymak da Sünnidir, daha önce bahsi geçtiği için onu yukarıdaki sayı içinde ele almadık.

Erbil Eyaleti

Dizeyi Aşireti

Oymaklar: Piran, Gontola, Meman. Yaklaşık 6.000 aileden oluşan bu oymaklar; Erbil ili Mahmur ilçesine bağlı olan Karaçok ili Kendinav Dağı civarında yaşamaktadırlar. Topraklar çok verimlidir, bolluk ve rahatlık içindedirler, Dicle nehrine kadar yayılmış durumdalar, hatta bu nedenle oradaki Arap aşiretler, nehrin batı tarafına geçmek zorunda kalmışlar, aynı zamanda çok aktif ve çalışkandırlar.

Gerdi Aşireti: Bu aşiret yaklaşık 600 aileden oluşur, Erbil'in[629] kuzeyinde yarı göçebe bir hayat sürer ve bir kısmı Koysancak kö-

---

628 Geniş bilgi için bkz: *Süleymaniye Tarihi.*

629 Sr. Mark Sykes bu aşiretin sayısı hakkında aşırı bir rakam ifade ederken, buna karşılık Kaptan Hay, bu aşiretin Erbil'de 15 tane köyleri vardır, bir kısmı ise Koysancak ilçesinde yaşamaktadır der. İşte bu iddiaya göre bu aşiretin sayısı 600 aileyi buluyor.

yünde yaşar. Yaz mevsiminde Wezne'ye giden bu aşiret, büyük bir aşirettir ve Erbil'in kuzeyinde 15 tane köyleri vardır.

Kora Aşireti: Bu aşiret, Şaklava'nın batısındaki birkaç köyde yaşar.

Xoşnaw Aşireti: Xoşnav aşireti yaklaşık 2.000 aileden oluşur ve tarımla uğraşırlar. Şaklava'nın 100 kadar köyünü yurt edinmişler, nüfusu yaklaşık 10.000 bulur, bir bölümü ise Koy ve Ranye mıntıkasında yaşar.

Piran Aşireti: Yaklaşık 600 aileden oluşan bu aşiret, Ranye aşiretine mensuptur, aynı zamanda bu beldenin kuzeyinde yaşar, aslen Bilbas kabilesinedendir. Bu aşiret küçük bir topluluk olmasına rağmen çok cesur ve kahramandır.[630]

Ako Aşireti: Yaklaşık 1.000 aileden oluşan ve yerleşik bir hayat süren bu aşiret, Ranya'nın kuzeyinde yaşar. Birçok oymağa ayrılmışlar ve kuzey Ranye dağları ile Keladıze civarında yaklaşık kırk elli köyleri var.

Zarari Aşireti: Yaklaşık 1.300 aileden oluşur, Bastureçayı'nın kuzeyinde bulunan on iki köyde yerleşik olarak yaşarlar.

Surçi Aşireti: Yaklaşık 3000 bin aileden oluşan ve yerleşik hayat süren bu aşiret, Küçük Zap nehrinin kuzey kıyıları ile Revanduz bölgesinde yaşar ve elliye yakın köyü var, aynı zamanda kendileri ile birlikte Mamekani aşireti de buralarda yaşar.

Balik Aşireti: Yaklaşık 1.200 aileden oluşan bu aşiret, Revanduz nehri kuzeyinde yer alan 60 kadar köyde hayat sürdürmekteler.

Şirvan ve Bıradost Aşiretleri: Bu iki aşiret, 1500 ailedir, Revanduz ilçesinin en uç sınırlarında yaşarlar. Ancak Şirvan aşireti Bıradost aşiretinden daha güçlüdür ve her ikisinin toplam nüfusu 8.000'i geçmez.[631]

---

630 Dizeyê Pêş ismi ile bilinen grup da bunlardandır. (Yazar).

631 Sr. Mark Sykes, Kaptan Hay'ın tersine bunların sayısının 3.000'i bulduğunu ve yaklaşık olarak 300 aileden oluştuğunu söyler.

Herki Aşireti: Yaklaşık 5.000 aileden oluşan bu aşiret, çok güçlüdür, bir kısmı sınır dağlarında, bir kısmı ise Akra taraflarında, 8.000 kadar nüfusu Bastureçayı ve Revanduz mıntıkasında ikamet ediyor. Aslında bu aşiretin toplam nüfusu 20.000 kadardır. Ayrıca aşiretin bir kısmı Erzurum'da, diğer bir kısmı da Van'da yaşamaktadır.[632]

Xilani Aşireti: Yaklaşık 200 ailedir, Balek aşiretinin kuzey kısmındaki dağlarda ikamet eder, bir kısmı ise Erbil taraflarında yaşamakta, nüfusu 1000 civarındadır.

Musul Eyaleti

Boli Aşireti: Yaklaşık 150 aile olan ve Balek'in güney taraflarında yaşayan bu aşiret, kışın Koyê kazasına gider, sayıları Xilani aşiretinden daha azdır.

Perwari Bala Aşireti: Yaklaşık 700 ailedir, Büyük Zap nehrine dökülen Karê nehrinin kuzeyinde yaşar ve tarım, ticaret gibi işlerle uğraşırlar.

Perwari Jêr Aşireti: Bu aşiret 1000 aile kadardır, Karê nehrinin güneyinde yaşar, tarım ve hayvancılıkla uğraşır.

Barzan Aşireti: Bu aşiret 2.750 aileden oluşur, Zibar ilçesi ile Büyük Zap nehrinin kuzeyinde yaşamaktadır. Kendi adını de bu bölgeye veren Barzan aşireti; tarım, bağcılık ve tütün işiyle uğraşr ve Şeyh Barzan Emirliğine bağlıdır. Bu aşiret çok avamca bir dini bağlılığı olmakla beraber son derece de cesur ve gözü karadır.

Zibari[633] Aşireti: Sayıları yaklaşık 1.200 aileyi bulur ve Pire Keprin ile Büyük Zap ve Akra arasında yaşarlar, çiftçilik ve bağcılıkla uğraşırlar.

Doski Aşireti: Yaklaşık 1.200 aileden oluşan ve Duhok civarlarında yaşayan bu aşiret; tarım ve bağcılıkla uğraşır.

---

632 Sr. Mark Sykes.

633 Sr. Mark Sykes ise, sayılarının 2.000 aileyi bulduğunu söyler.

Mizuri-Misuri Aşireti: Bu aşiret 1.700 kadar aileden oluşur, yerleşik bir hayatı var ve Duhok civarındaki bir nahiyeyi bütünüyle işgal ederler, tarım ve bağcılıkla meşguldür ve çok eski bir kavimdir. Sr. Olmstead'ın görüşüne göre bu aşiret; aslen Asur dönemlerinde var olan Misuri-Misri sülalesinden gelmiştir.

Ertuşi Aşireti: İki kısma ayrılan, sonra da çeşitli gruplara bölünmüş olan bu aşiret; takriben 4.000 aileden oluşur ve göçebe olarak yaşar. Bunlar yarı göçebedirler ve bir kısmı kış mevsiminde Alkuşi, Zaho ve Duhok tarafına göç eder, yazın da Türkiye'deki dağlara çıkar. Diğer kısmı ise Türkiye'de yer alan Beytüşşebap, Xoşab ve Şıtax civarına yerleşmiş ve orada kalmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Irak'ta kalanların sayısı 4.000 aile kadardır.

Sindi ve Guli Aşireti: Ortalama 2000 aile olan bu aşiret, yerleşiktir ve Xeyzel, Xabur ve Meyzel nehirleri arasını mesken tutmuşlar, aralarında bir kısım Nasturi de vardır.

Sebe Aşireti: Ortalama 900 aileden oluşan ve yerleşik bir hayat süren bu aşiret; Büyük Zap ile Kârê nehri arasında yer alan Musul iline bağlı bölgede yaşar ve tarımla uğraşır.

Bu dökümden çıkan sonuç şudur: Yukarıda zikri geçen Irak'taki Kürt aşiretlere adı zikredilmeyen diğer aşiretleri de eklersek, Irak'taki tüm Kürt aşiretlerin sayısının yaklaşık 72.000 aileyi bulduğunu görürüz. Aynı şekilde "*Halifelerin Son Mirası*" adlı eserin sahibi olan Sr. Mark Sykes, Irak'ın Musul bölgesinde yaşayan Kürt aşiretleri Mendan, Zêrhati, Hâci, Nêrva, Rekân, Heseyniye, Celali (İmadiye bölgesinde), Dire, Kohan'dan bahsettiği gibi, aynı şekilde Yezidi aşiretlerden Şeyxan, Reşkan ve (Zaxo civarında) Haweri'den de bahsediyor. Bu aşiretlerin toplam aile sayısı da 10.000 aileden daha fazla bir yekun tutuyor.

Şimdi de diğer bölgelerdeki aşiretlerin çizelgesini verelim.

Siperti Aşireti: Yaklaşık 70 aileden oluşan ve göçebe olan bu aşiret, Zaho bölgesinde da yaşardı, fakat son durumları hakkında net bir bilgi yok.

Miran Aşireti:[634] Yaklaşık 8.000 aile olan, yerleşik hayat süren bu aşiret; Kış mevsimini Tıl Rımêlan ile Cizre arasında geçirir, yazı ise Siirt'te geçirir. Çok savaşçı ve cesur olan bu insanlar daha çok hayvancılıkla uğraşırlar.

Goyan Aşireti: Yarı yerleşik, yarı göçebe olan ve yaklaşık 2.100 aileden oluşan bu aşiret çok savaşçı ve kahraman bir aşirettir. Aralarında Zazaların da bulunduğu bu insanlar; çok çeşitli gruplara ayrılır. Aynı zamanda Şırnak ve Miran aşiretleri ile sürekli savaş halindedirler, bunlardan bir grup da Şırnak'ta yaşıyor.

Heseniye Aşireti: Yaklaşık 500 aileden oluşan ve Cizre'nin kuzeyinde yaşayan bu aşiretin Zaho'nun batısında yaşayan Heseniye aşireti ile her hangi bir bağları olup olmadığı bilinmiyor.

Zaxuri Aşireti: Şırnak civarlarında yerleşik bir hayat süren bu aşiret, Goyan aşiretinin bir grubu olduğu tahmin edilmektedir.

Şêrbegi Aşireti: Yaklaşık 200 aileden oluşan bu aşiret; yerleşik ve zengin bir aşirettir. Aynı zamanda Zirkan aşiretinin bir kolu olduğu tahmin edilmektedir.

Baliyan Aşireti: Yaklaşık 70 aile olan ve yarı göçebe hayat yaşayan, aynı zamanda çok da fakir olan bu aşiret, Xoyê bölgesinde yaşar.

Eyru Aşireti: Yaklaşık 1.000 aileden oluşur ve Baliyan'ın kuzey kısmında yaşar.

Atmanikân Aşireti: Yaklaşık 5.000 aileden oluşan, göçebe hayatı yaşayan ve çok zengin olan bu aşiret; çoğu zaman Bitlis bölgesi ile Botan yakınlarında ikamet eder, yaz mevsiminde ise buradan, meşhur Muş ovasına iner.

Sıliwkân Aşireti: Tarımla uğraşan ve göçebe olarak yaşayan bu aşiret, takriben 900 aileden oluşur ve yaz mevsiminde Muş ovasına gider.

---

634 Bu rakam, *Irak Ayrıntılı Coğrafyası* adlı kitaptaki görüşe göredir. Fakat Sr. Mark Sykes, bu aşiretin aile sayısının 1000 civarında olduğunu söyler.

Kiçiyan Aşireti: Yaklaşık 150 aileden meydana gelen bu aşiret, göçebe bir hayat yaşar.

Duderi Aşireti: Bu aşiret yaklaşık 400 aileden oluşur, göçebedir ve yaz aylarını Van Gölünün güney tarafında geçirir.

Alikâni Aşireti: Yaklaşık 150 ailedir ve göçebe hayat sürdürürler.

Hellaci Aşireti: Yaklaşık 900 aile olan ve Van Gölünün güneyinde yerleşik bulunan bu aşiretin içinde biraz Türk ve Ermeni de yaşar.

Tayiyan Aşireti: Van'ın güneyinde göçebe bir hayat sürdüren ve çok da iyi anılmayan bu aşiret, yaklaşık 300 ailedir.

Hewtan Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir, Botan kazasında yerleşik hayat sürer.

Kikan Aşireti: Çolemêrg civarında yaşar.

Belikâr Aşireti: Bu aşiret; yaklaşık olarak 170 ailedir ve Çolemêrg'in güneyinde yarı göçebe bir hayat sürer.

Xani Aşireti: Yaklaşık 170 aileden oluşur ve Hoşab yöresinde yerleşik hayat sürer.

Takuli Aşireti: Yaklaşık 450 aile olan ve yerleşik bir hayat süren bu aile; Zilan aşiretinin bir kolu olduğu sanılmaktadır ve yaklaşık 115 sene önce Erzurum yöresinden, sınırdaki Van'ın doğusuna yerleşmiş.

Şikâki Aşireti: Nüfusu 6.000 kadar olan ve göçebe olarak yaşayan çok meşhur bir aşirettir. Yılın üç ayını kıldan yapılmış çadırlarda geçiren bu insanlar, sınırdaki Urumiye gölünün batı tarafını kendilerine mesken seçmişler, Sımko olarak bilinen İsmail Ağa, bu aşiretin lideri idi. Bu aşiretin kolları ise Şikfeti, Mukri, Şoveli, Botan ve Şikâk boylarıdır.

Zerzan aşireti: Yaklaşık 100 ailedir, Urmiye'nin doğusunda yaşar.

Pinyanişi Aşireti: Yaklaşık 1.200 aileden oluşan ve yerleşik bir hayat süren bu büyük aşiretin diğer bir kısmı da göçebedir ve aşiretin bir çok kolu vardır. Bunlar, Zeydan, Barkeşan, Kenarberoş, Soretawan, Bılican, Celi, Goçi, Şuwêlan, Musanan ve Küçük Pinyaniş boylarıdır, Urmiyenin doğusu sınırında yaşarlar.

Kiweran Aşireti: Bu aşiret, Gever nahiyesinde yaşayan küçük bir aşirettir.

Şemsiki Aşireti: Dizê'ye yakın bir mesafede yaşayan bu aşiret, 900 aileden ibarettir.

Ertuşi Aşireti:[635] Yaklaşık 7.000 aileden oluşan büyük bir aşirettir ve Irak'ta şu kolları var:

İzedinan, Merzegi: 900 ailedirler.

Mamereş: 200 ailedir, Yezidi'dir.

Mamend: 200 ailedir, yerleşiktir.

Alan, Bırozi: 60 ailedir ve tütün işiyle uğraşırlar.

Çiriki, Şeydan, Mamhor: 400 ailedirler.

Xavistan, Şerefan: Yaklaşık 3.000 aileden oluşurlar, güçlü ve göçebedirler, ilkbaharda Akra'nın güneyine göçerler.

Mamedan: Yaklaşık 200 ailedir, yerleşik hayat sürer, bazen Zaho civarındaki Beyxe Dağına çıkar.

Gavdan: Yaklaşık 300 aileden oluşan göçebe bir boydur. İlkbaharda Zaho tarafına göç eder.

Zêdik, Zifki: 150 ailedir.

Hafican: 500 ailedir, Beytüşşebab, Hoşab ve Şitâk çevresinde yaşar.

B- Bölgesi

Bu bölgedeki Kürtler bazı konularda diğer bölgelerdeki Kürt aşiretlerden farklıdırlar ve bu bölgeyi diğer bölgelerden ayıran coğrafik hat, aşağıdaki gibidir: Bitlis geçidi, Dicle ve Doğu Toros dağları. İşte bu coğrafik hat, Fırat nehrinin yüksek bölgelerini, Dersim dağlarından ve E bölgesinden ayırır.

---

635 Bu aşiretin sadece 4.000 ailesinin Irak'ta olduğu söyleniyor, geri kalanlar ise buradadır.

Muşik Aşireti: Dicle nehri kenarındaki Diyarbekir ile Siirt arasında yaşayan bu aşiretin kaç aile olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Motkan'da bu isimle bir köy var ve bu aşiretin Asurlular dönemindeki Müşkilerin soyundan olma ihtimali yüksektir.

Pencinan Aşireti: Savaşçı ve saldırgan olan ve yaklaşık 900 aileden oluşan bu aşiret, Siirt'in kuzeyinde yaşar, içlerinde esir düşmüş Yezidiler de var.

Piran Aşireti: Yaklaşık 200 aileden oluşan ve yarı göçebe bir hayat sürdüren bu aşiret, Diyarbekir ve Muş arasında yaşar, tarım ve hayvancılıkla uğraşır.

Şeyh Dadanlı Aşireti: Yaklaşık 200 ailedir, Diyarbekir'in doğusunda yaşar.

Bekiran Aşireti: Yaklaşık 500 aile olan ve göçebe hayat süren bu aşiret; kışı Diyarbekir, yazı da Siirt civarında geçirir. Ermeniler, bunların Ermeni olduklarını ve Bağratonyan soyundan geldiklerini iddia ederler. Ayrıca Sincar'daki Yezidilerin arasında bu isimde bir topluluk var. Yezidiler ilk atalarının Dicle'nin kuzeyinden gelip Sincar'a yerleştiklerini söylerler.

Reşkotanlı Aşireti: Yaklaşık olarak 500 aileden oluşan ve göçebe bir hayatı olan bu aşiret; Diyarbekir'in doğusunda yaşar, aynı zamanda Ermeni tarihinde de buna benzer Reşdinyan isminde bir yer var.

Bişêri Aşireti: Bu aşiret, Diyarbekir, Meyafarkin (Silvan) ve Siirt kuşağında yaşar.[636]

Tirikân/Tirkan Aşireti: Yaklaşık 650 aileden oluşan ve Diyarbekir'in kuzeyinde yaşayan, güzel şal örmekle meşhur olan bu aşiret;

---

636 Artık şimdi şehir ismidir aşiret ismi değildir. (Arapça'ya çeviren).

çok zengindir ve içinde bir miktar Ermeni de yaşar. Ama bunlar kendilerini Kürt sayarlar ve Ermeni denilmesini kabul etmezler.

Kozliçan Aşireti: Küçük bir aşirettir, Dersim dolaylarından geldikleri sanılmaktadır.

Zekermi (?), **Musi** (?), **Sarmi** 400 aile, **Celali** 100 aile, **Xezali** 50 aile. Bu aşiretlerin hepsi Diyarbekir ile Bitlis arasında yaşar.

Bidri (?), **Malaşêko** (?), **Bozkân** 180 aile, **Kûryan** 180 aile. Bütün bu aşiretler Bitlis ile Diyarbekir arasında yaşarlar.

Motki veya Motkân Aşireti: Bu isim, aynı zamanda Bitlis'in kuzeyinde yer alan bir dağın adıdır ve bu yörede yaşayan Kürtler bu isimle çağrılır. Bunların büyük bir kısmı Zaza ise de aralarında şu kollar da var: Kerboran-Kiboran, Babanlı, Koson, Ruçabe, ki bu dört boy Zaza sayılırlar, Zeydan, Eriki, Pirmusa. Bu üç boy da Kürt'tür ve bu saydıklarımız içinde en eski boy, Babanlı boyudur.

Pencinari Aşireti: Yaklaşık 450 aileden oluşan ve Muş'un batı bölgesinde yaşayan bu aşiretin bir kısmı sadece Kurmancî lehçesini konuşur.

Silivan Aşireti: Büyük bir ihtimalle Zazadır ve Muş'un batısındaki Murat nehri kıyısında yaşar.[637]

Zaza Aşireti: Yaklaşık 1.000 aileden oluşan ve yerleşik bir hayat sürdüren bu aşiret, Harput'un doğu taraflarındaki beldelerde yaşar.[638]

Kedâk Aşireti: Yaklaşık 600 aileden meydana gelen ve Zazaların bir kolu olan bu aşiret, Veşin dağları etrafında yaşar.

---

637 Şu anda bu bölgede Silivan adında bir aşiret yok, anlaşılan yazar Silvan'da yaşayan Kürtleri Silivan aşireti şeklinde ifade etmiştir. (Yayıncının notu).

638 Yani Diyarbekir'e kadar uzanan kuşakta. Zazaların da aslen Kürt soyundan geldiği biliniyor. Kendileri ise daha çok Dumli/Dınbili ismini tercih ederler. Ancak gerçekten Zaza denilen bu topluluğun her yönüyle araştırılması gerekir. (Arapça'ya çeviren).

Aşmişart Aşireti: Yaklaşık 500 ailedir, Şii Zazaların bir koludur, Harput civarında yaşar.

Gulbin Aşireti: Harput'un güneyinde yaşayan bu aşiret, aslen Zazadır.

Goros Aşireti: Daha evvel bahsettiğimiz Gulbin civarında yaşar.

Sinan Aşireti: Aslen Zaza'dır, Harput'un batısında yaşar.

Eliyan Aşireti: Harput'un güneyinde yaşayan ve göçebe hayatı sürdüren bu insanların, Zaza mı, yoksa Kurmanc mı oldukları bilinmiyor.

Behirmaz Aşireti: Yaklaşık 500 aileden oluşan ve Harput tarafında yaşayan bu insanlar, Şii Zazalardandırlar.

Dêrsimi Aşireti: Dêrsim dağı çevresinde yaşayan ve çoğunluğu Ali İlahi mezhebinden olan bu aşiretin Zazakî lehçesine yakın bir lehçeleri vardır ve yaz mevsiminde köylerinden ayrılarak kuzeydeki dağlara giderler. Dêrsimiler şu kollara ayrılırlar:

Millan: Bunların aslı meşhur Milli aşiretine dayanır ve bu tarihe kadar karşılıklı ziyaretler ve benzer tüm alakalar süregelmektedir.

Keçel: Palo taraflarında yaşayan yaklaşık 1000 ailedir.

Şewak: Yerleşik hayat süren sünni bir boydur.

Ferhat Uşağı: Bunlar Sorpenikân tarafında yaşar, Kurmanc bir aşirettir.

Bahtiyari: Çemişgezek tarafında yaklaşık 30 kadar köyleri vardır, yarı göçebe bir hayat sürerler.

Kârabanli: Asonik tarafında yaşarlar.

Mirzanlı: Dersimin (Xozat) merkezinde yaşarlar.

Abbasanlı: Halı dokuma işinde mahirdirler.

Balaşaxi: 200 aileden oluşuyor ve yerleşiktirler.

Laçin Uşağı: Amoğ bölgesinde yaşar.

Kozlıçan: Dersim'de bir bölgenin ismidir ve bu isimle meşhur olmuş bir kaç boy burada yaşar. Bunlardan bir kısmı ise Diyarbekir'in kuzeyinde yaşar, ancak Dersim'den geldikleri anlaşılıyor.

Giyoran: Bunlar da Dersim'in merkezinde yaşarlar.

C- Bölgesi

Bu bölge, Abbasiler dönemindeki Cizre havzasının kuzey bölümlerini kapsar ve buradaki Kürtler dört bölüme ayrılır:

1-Birinci bölüm

Bu bölüm de iki gruba ayrılır:

a-Dersim'den kalkıp buralara gelenler. Bunlar şu andaki yerleşim yerlerini Osmanlı Padişahı Sultan Selim döneminde inşa ettiler ve burada bulunan Arap, Ermeni ve yerli Kürt kabilelerine karıştılar. Zamanla bu farklı unsurları tamamen kendilerine benzettiler ve bünyesinde eritmeyi başardılar. İşte bu homojen topluluk; kışı Karacadağ'ın güneyinde, Nisan ve Mayıs aylarını Cizre'nin ovalarında, geri kalan yaz aylarını ise Diyarbekir tarafında geçirirler.

b-Diğer grup ise, Fırat'ın batısında yaşar, çoğu Dersimliler gibi Alevidirler, önemli bazı günlerinde buraya Dersim'den din adamları gelir ve kendi inançları doğrultusunda ayinler tertip ederler, ancak kılık kıyafetleri Anadolu ahalisinin giysilerinden farksızdır.

2-İkinci bölüm

Kökleri Aramilere dayanan, daha sonra diğer Kürt, Faris, Türk ve Tatar gibi farklı milletlerle karışıp bütünleşen bir bölümdür. Bu bölümde de Müslüman, Yakubi Hıristiyan ve biraz silik ve kapalı inançlara muntesip bazı gruplar var. Ama genel olarak bütün gruplar çok faal ve etkin insanlardır. İçki ve şarap imal ederler, iyi savaşır ve intikam almak, tahribat yapmak gibi kötü huyları var. Öte yandan misyonereler her fırsatta bu insanları Hristiyanlaştırmak için çok uğraşmışlar, fakat çok azı bu konuda başarılı olabilmiş.

3-Üçüncü bölüm

Bu kısmın bir çoğu Yezidi'dir. Mesela Sincar Yezidileri saf Kürt'türler, karakter ve yapı itibarlarıyla tamamen Dersim Kürtleri gibidirler ve giyim kuşam stilinde diğer komşuları ile aynı örf ve adeti yaşarlar. Bu grup, Timurlenk döneminde Dersim'den Sincar'a bir göçün olduğunu iddia eder, aynı zamanda Yezidilik inancının bu tarihten daha evvel de var olduğu iddiasındalar.

4-Dördüncü bölüm

Bu grup, diğer göçebe gruplarla kaynaşması sebebiyle onlardan tamamen etkilendiği için yukarıdaki diğer gruplara oranla bölgede

daha az bir ehemmiyete sahiptir. Van Gölünün kuzeyinden bu taraflara gelmiş olma ihtimali büyüktür.

Yukarıda özetlediğimiz C bölgesi, Malatya, Diyarbekir'in güneyi ve Birecik ile Musul'un kuzey hattını takip eder. Yani Dicle'nin batı ve güneyinden uzayıp, Fırat'ın kıyısında yer alan Birecik beldesine kadar uzanan geniş bir alanı kaplar. Şimdi de bu deltada yaşayan aşiretlerin bir çizelgesini verelim.

Aşiretlerin Toplumsal Yapısı ve Diğer Özellikleri

Milli Aşireti: Sayısı 30 bine ulaşan aile yapısıyla büyük bir aşiret olan Milli aşireti, Caf aşiretine göre Piştmal, Piştkoh kabilesine göre de Amile gibidir, yani bu isim altına giren tüm şahıslar Milli aşiret liderinin samimi dostlarıdırlar. Milli aşiretin boyunduruğu altında kalan boy ve kolların isimleri:

Wanan: 250 aile olup göçebedirler.
Seydan: 450 aile olup göçebedirler.
Kerran: 550 aile olup göçebedirler.
Dodıkân: (?), göçebedirler.
Xelecan: 700 aile olup göçebedirler.
Keliş: (?) göçebedirler.
Mendan: (?) göçebedirler.
Komareş: 350 aile olup göçebedirler.
Şerkiyan: 80 aile olup göçebedirler.
Elekewat: (?), göçebedirler.
Daşi: (?), göçebedirler.
Meşkinli: (?) göçebedirler.
Kalendelan: (?) göçebedirler.
Hacı Bayram: (?) göçebedirler.
Hesenekân: 260 aile olup göçebedirler.
Xelecari: 700 aile olup göçebedirler.
Elyan: (?) göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.
İsyadat: 85 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.
Tirkân: 700 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.
Nasıryan: 86 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.

Çuwan: 210 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.

Sartan: 80 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.

Usbaxan: 70 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.

Matemiya: 800 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.

Çemikân: 250 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.

Bargewan: 150 aile olup göçebedirler ve R'esu'l Ayn civarında yaşarlar.

Çiyayê Reş: Göçebedirler. [639]

Zebrofekân: Karacadağ civarında yaşayan, yarı göçebe bir hayat süren bu oymak yaklaşık 2.000 aileden oluşmaktadır.

Tağbaşı: Siverek ilçesinin doğusunda yaşayan yarı göçebe bir oymaktır.

Bucak: Göçebedirler.[640]

Hoşiyan: Göçebedirler.[641]

Bîzki-Bezki: 800 aile kadardırlar. Bezkiler hakkında şöyle garip bir iddia öne sürülür: Güya bunların asılları İngiliz, diğer bir görüşe göre de Fransız, asıl adları da Salarganmış!

Cacimanli: 500 aile kadardır ve göçebe hayat sürerler.

Kasiyani: Yaklaşık 500 aileden oluşur, yerleşik hayat sürerler.

Çeqali: 1.000 aile kadardır ve öçebe hayatı yaşarlar.

Mirdosi: Yaklaşık 1.000 ailedir, göçebe oldukları söylenir.[642]

Eterkeşi: (?) Göçebedirler.

Canbeg: (?) Yerleşik hayat sürerler.

Begliyan: Yaklaşık 500 aile olup yerleşik hayat sürerler.

Derecan: 800 aile olup göçebedirler.

---

639 Bu ailenin soyu Karacadağ'daki kabilelere dayanmaktadır. (Arapça'ya çeviren).

640 Burası aynı zamanda Siverek'te bir bölgenin ismidir. Bu belde sakinleri göçebe değildirler, dağlık köylerde yaşarlar ve saf Zazadırlar. Nitekim elinizdeki kitabın mütercimi M. Ali Avni de Zazadır. (Arapça'ya çeviren).

641 Aslı Hoşinan'dır, Siverek taraflarında bulunan Hoşin bucağından dolayı bu adı almışlar, belde sakinleri yerleşik hayat süren Kurmanclardan oluşur. (Arapça'ya çeviren).

642 Aslında yerleşik bir hayat sürerler. (Arapça'ya çeviren).

Kaw: 5.000 aile olup yarı göçebedirler.

Molikân: Yaklaşık 500 ailedir.

Karakeçi: Yaklaşık 1.700 aileden oluşur ve Siverek beldesine yakın bir bölgede yarı göçebe bir hayat sürer. Fitne çıkartıp kötü işlere bulaşmayı seven bu boyun çoğu Zazakî lehçesi ile konuşur. Ayrıca Turabidin ile Diyarbekir arasında Karakeçi yöresinden gelip burada yaşayan bir çok Kürt boyu var. Bazı iddialara göre bunların soyu Sultan I. Selim'in Karacadağ çevresine yerleştirmiş olduğu Türkmenlere dayanır. Nitekim bu Kürt bölgesine Türkmenlerin yerleştirilmesi; Zirkî, Tirkân ve diğer bazı Kürt aşiretlerinin de Anadolunun batı bölgelerine göç ettirilmelerine neden olmuştur. Ancak buraya yerleştirilen Türkmenler bir süre sonra buradaki Kürt aşiretleriyle tamamen kaynaşmış ve zamanla Türkmence dilini unutup tam bir Kürt aşiretine dönüşmüşler.

Zaza Aşireti: Bunlar tek bir aşiret değil ve Siverek[643] taraflarında yaşar.

Çapkisan Aşireti: Siverek taraflarında yaşarlar.

Baran Aşireti: Siverek taraflarında yaşarlar.

Heseran Aşireti: [Çermik'in batısında yaşayan Zaza Hasiran aşireti olduğu tahmin edilmektedir. Arapça'ya Çeviren.]

Ebu Tahir Aşireti: Bu aşiretin kökeninin Araplara dayandığı tahmin edilmektedir, ancak şu an sadece Kurmancî lehçesini konuşuyor ve Siverek taraflarında yaşıyorlar.

Giyoran Aşireti: Siverek taraflarında yaşarlar.[644]

Emerzan Aşireti: Siverek taraflarında yaşarlar.

Kiki-Çiçi Aşireti: Yaklaşık 1.200 aileden oluşan ve yarı göçebe olan bu büyük Kürt aşireti; şu anda Karacadağ'ın çevresinde yaşa-

643 Çermik, Şünguş. (Arapça'ya çeviren).

644 Galiba bu Goran/Kûran aşiretidir. (Arapça'ya çeviren).

makta ve kış mevsiminde ise Cakcak-Cağcağ nehri civarındaki köylere göçeder. İddialarına göre Emir Abbas olarak bilinen biri emirleri olmuş ve Abbasi devletinin yıkılmasından sonra da yöneticileri bu emirin torunlarından çıkmıştır. Soylu ve seviyeli bir aşiret oluşları ile meşhurdurlar, tarımla uğraşır.

Zaxuri Aşireti: Küçük bir aşirettir, aslen Şırnak'tan gelip Turabidin'in güneyine yerleşmişler.

Mirsenan Aşiret: (?)

Surkeşli Aşireti: Yaklaşık 900 aileden oluşan bu aşiret, Diyarbekir'ın doğusunda yaşar ve Doğu Kurmancî lehçesini konuşur; fakat Surçi aşretinin bir kolu olma ihtimali da yüksektir.

Turabidin Aşireti: Turabidin dağları civarında yaşar, Müslüman, Yezidi ve Hristiyanlardan oluşmaktadır. Ayrıca aşiretin şu boyları var:

Mizizax: 390 ailedir, Müslüman Kürtlerden oluşurlar.

Savur: Müslüman ve Hristiyanlardan oluşur.[645]

Mahelmi: Yaklaşık 800 ailedir, kendi iddialarına göre bunlar daha önce Hristiyanmışlar, ancak daha sonra Müslüman olmuşlar, asıl kökenler Kürt ve Araplara dayanır ve hala bazı boyları Hristiyandır.

Haruni: Yaklaşık 750 aileden oluşan bir Kürt boyudur, 90 kadar ailesi Yakubidir.

Dılmamıkân: Turabdin aşiretinin bir boyudur ve içlerinde Arapça konuşanlar da var.

Dumana: Yaklaşık 180 ailedir, Müslüman ve Hristiyan olarak karışık yaşarlar.

Durkân: Yaklaşık 120 ailedir, Müslüman ve Yezidilerden oluşurlar.

Moman: Müslüman olan ve Kurmancî lehçesini konuşan bu grup 600 ailedir, ancak içinde 90 kadar aile Hristiyandır.

Havarkâ/Hovêrkân: 1.800 ailedir, yarısı Müslüman, diğer yarısı Hristiyandır ve Kurmancî lehçesini konuşurlar. Öyle anlaşılıyor

645 Sur Kalesi sakinleri. (Arapça'ya çeviren).

ki bu Havarkâ ile Yezidi olan Havariler arasında bir bağ var.

Selahan: (?)

Gergeri: Takriben 500 aileden oluşan ve siyah kıl çadırlarda yaşayan bu oymak, tarımla uğraşır ve Kurmancî lehçesini konuşur.

Dasikân: Bu oymak, 900 aile civarında ve Müslüman, Hristiyan ile Yezidilerden oluşur, Kurmancî lehçesini kullanır.

Elyan: 1.200 kadar aileden olan, Müslüman, Yezidi ve Hristiyanlardan oluşan bu oymak da Kurmancî lehçesini konuşur.

Mazidağ: (?)

Sincar Yezidi Aşireti: Sincar Yezidileri şu gruplara ayrılırlar:

Mirkân: (?), yerleşik hayat sürerler.

Samuga: Sincar'a yakın bir bölgede ve kıldan yapılmış çadırda yaşar. Anlaşılan bu insanlar, bu ismi ikamet ettikleri bu bölgeden almışlar.

Beyt Xulna: (?), yerleşik hayat sürerler.

Hebabe: (?), yerleşik hayat sürerler.

Kiran: Kıldan yapılmış çadırlarda yaşarlar.

Beled: (?), Sincar beldesinin yakınında yaşarlar.

Beykiran: Yerleşiktirler, ancak Diyarbekir'deki Beykiran'ın bir kolu olduğu sanılmaktadır.

Mendikan: Bu oymak, Telafer ile Beled arasında göçebe bir hayat sürer ve 300 aileden oluşur, ancak bunun bir kısmı Müslüman'dır.

Eloş Aşireti: Yaklaşık 209 aileden oluşan ve göçebe hayat yaşayan bu aşiret; Arapça konuşur, ancak lideri Kürt'tür ve Harran'ın doğu tarafında yaşarlar.

Berazi Aşireti: Yaklaşık 9.000 aileden oluşan ve göçebe hayat süren bu aşiret; aslında Suruç civarındaki Berazi aşiretinin bir koludur. Beraziler aşağıdaki aşiret ve oymaklarla antlaşmalıdırlar:

Didan: 300 ailedir.

Keytikan: 700 ailedir.

Şêxan: 600 ailedir.

Okyan: 700 ailedir.

Şedadan: 700 ailedir.

Milli Dınbili: 700 ailedir

Muafan: 700 ailedir.

Zerevan: 500 ailedir.

Pijan: 700 ailedir.

Karakêçan: 500 ailedir.
Dinan: 1.000 ailedir.
Mir: 1.000 ailedir.

Saydığımız bu topluluklar, kendi ifadelerine göre patlak veren kıtlık yüzünden Van Gölü civarlarından bu beldelere göçetmişler ve bir kısmı Araplara karışarak yok olup gitmiş, Arapçadan başka bir dil konuşamaz hale gelmiş. Bu topluluklar aynı zamanda iki kısma ayrılırlar: Bir kısmı göçebedir, diğeri ise yerleşiktir.

D- Bölgesi

Bu bölge, eski İran-Osmanlı ve Rus-Osmanlı sınırları ile Van Gölünün kuzey kıyıları, Bitlis-Muş-Erzincan hattı, Çoruh nehri, yani Beyazıt beldesi ve Erzurum ile çevresi arasında kalan topraklardır, aynı zamanda Erzincan'ın bir bölümü de bu bölge içinde yer alır.

Aşiretlerin Toplumsal Yapısı ve Diğer Özellikleri

Pencinan Aşireti: Bir çok köyleri olan bu aşiret; Muş yakınlarında göçebe bir yaşam sürmekte.
Silokân Aşireti: Muş civarında yaşar.
Şeker'li Aşireti: Muş bölgesinde yaşar.
Ezli Aşireti: (?)
Lolanlı Aşireti: Yaklaşık 480 aileye sahip olan ve göçebe olarak yaşayan bu aşiret Muş şehrinin kuzeybatı tarafında yaşar ve Şii mezhebine bağlıdır.[646]
Hasenanlı Aşireti: Yaklaşık 4.200 aile olan, yerleşik hayat süren ve epeyce büyük olan bu aşiret; Hınıs, Malazgirt ve Varto civarlarında yer alan 110 köyün kontrolünü ellerinde bulundurmaktadır, aynı zamanda Berizanlılar da bu aşiretin bir koludur ve sayıları yaklaşık 900 aile kadardır.
İsevi Aşireti: Van Gölünün yakınlarında yaşar, Hesenanlının bir kolu olduğu sanılmaktadır.
Cibranlı Aşireti: Yaklaşık 2.000 aileyi kapsar, bir çok kabileden oluşur ve bir çok kollara ayrılır. Bu kollar Moxali, Arap Ağa, Torı-

646 Yazar Kuzey Kürdistan'daki Alevilerden söz ederken Şii tabirini kullanmakta. Dolayısı ile Şii derken Alevi akla gelmeli. Zira Alevilik ile Şiilik arasında büyük temel farklılıklar vardır. (Yayıncının notu).

ni, Aliki, Azvini, Şeyhân, Mamegan ve Şaderli aşiretleridir, tümü de Muş ve Bitlis bölgelerinde yaşarlar.

Balekâni Aşireti: Yaklaşık 6.000 aileye sahip, Şii mezhebine bağlı ve Kürt olan bu aşiret; Zazakî lehçesini konuşur ve yılın üç ayını evlerinde, geri kalan ayları ise çadırlarda geçirir. Esad Paşa bu aşireti Muş'un komşusu olan Bingöl yöresine göndermiş ve bu yörenin asıl sakinleri onlara boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlar ve bunun neticesi olarak bu gelen insanlar buranın idaresini üstlenmişler. Nitekim bu gelen aşiret; giyim kuşam ve diğer bazı örf ve adetlerinde Cibranlılardan daha değişiktir.

Sıpkânlı Aşireti: Van Gölünün kuzeyinde yaşar ve 3.000 aile kadardır.

Mamekânlı Aşireti: Eski bir Ermeni aşireti olan Mamegoniyanı'nın torunları oldukları tahmin edilmektedir ve Malazgirt'in kuzeyinde yaşarlar.

Zirikanlı Aşireti: Bu aşiret 6.000 aileye sahiptir ve Cibranlı aşireti ile pek çok benzerlikleri vardır, Hınıs'ın kuzeyinde yaşar.

Rışwan Aşireti: Sayıları 70 aile kadar olan bu aşiret, göçebedir ve Erzurum'un güneyinde yaşar.

Bazikli Aşireti: Yaklaşık 70 ailedir, Malazgirt'in kuzeyinde göçebe bir hayat sürer.

Gerdi Aşireti: Öyle anlaşılıyor ki bu aşiret, Erbil'deki Gerdi aşiretinin bir koludur.

Pizyanlı Aşireti: Yaklaşık 700 ailedir, Erzurum'un batısında yerleşik bir hayat sürer.

Şeyhbizini Aşireti: Yaklaşık 450 ailedir, Erzurum'un yakınlarında yaşar ve bulundukları topraklarda iki üç köyleri var ve büyük bir ihtimalle bu aşiret; Kerkük'teki Şeyhbizini aşiretinin bir koludur. Nitekim bunun bir bölümünün Tortevin civarında yerleşik olması da bu aşiretin Kerkük'teki Şeyhbizini aşiretinin bir kolu olduğunu gösteriyor.

Zilanlı Aşireti: Eleşkirt'de yaşar.

Badili Aşireti: Eleşkirt'de yaşar, Şiidir.

Şaderli Aşireti: Eleşkirt'de yaşayan yarı göçebe bir aşirettir, Şii mezhebine bağlıdır.

Başmanlı Aşireti: Eleşkirt ve Malazgirt arasında yaşar.

Hamdıkan Aşireti: Eleşkirt ve Malazgirt arasında yaşar.

Manoranlı Aşireti: Eleşkirt ile Malazgirt arasında yaşar.

Haydaranlı Aşireti: Yaklaşık 20.000 aileden oluşan ve göçebe

hayat sürdüren bu aşiret; Muş ve Urumiye arasına düşen tüm bölgeleri kapsayan büyük bir aşirettir.

Ademanlı Aşireti: Yaklaşık 1800 aileden oluşan ve yarı göçebe bir hayat süren bu aşiret; Beyazıt yöresinde yaşar, tarım ve halıcılıkla uğraşır.

Yezidi Aşireti: Van'ın kuzeyinde yaşar, ancak aile sayısı ve boy isimleri bilinmemektedir, hayvancılıkla uğraşır.

Öte yandan I. Dünya savaşından sonra Türkiye'ye dahil edilen Kars bölgesinde de bazı Kürt aşiretleri olduğu gibi, Kars şehrinin merkezinde de hiç azımsanmayacak sayıda Kürt vardır.

E- Bölgesi

Kürtlerin büyük bir bölümü Kızılırmak (Halis) nehri ile Fırat nehri arasında yaşar. Bu bölgenin asıl Kürdistan'a uzak olması hasebiyle dil itibariyle diğer Kürtlere göre bir hayli farklılıkları var. Öyle ki, bazen buradaki insanlar, A bölgesindeki Kürtlerin dillerini anlamada çok zorluk çeker, ama bununla beraber buradaki toplumlar da Kürt'türler ve Kürtçe konuşurlar. Bu yörede yaşayan Kürtleri de dört kısma ayırmak mümkün. Bunlar:

I. Kısım: Kureşi aşireti ile bağlı oymaklardır ve hepsi de yerleşik hayat sürerler. Bu bölüm, sayıca fazla olduğu kadar, aynı zamanda çok akıllı ve kurnazdırlar, ama aynı derecede kavgacı ve gürültülü bir karektere de sahiptirler. Öte yandan bir çok göçebe aşireti korurlar ve bu aşiretler, aynı zamanmda bu bölgelerdeki köylerin asıl yerlileridirler.

II. Kısım: Koçeri aşireti ve buna bağlı olanlar.

III. Kısım: Sinamenili aşireti ve çevresindeki diğer aşiretler. Bunların Azerbeycan'dan geldikleri tahmin edilmekte ve hepsi Şi-i mezhebine bağlı kimselerdir. Tarımda çok usta oldukları kadar, inşaat işlerinde de üstlerine kimse yoktur ve hepsi saf Kürt'tür.

IV. Kısım: E bölgesindeki diğer aşiretlerin hepsini kapsamaktadır. Bu aşiretler çok önceleri Diyarbekir veya Van tarafından gelmişler, şu anda da bütün bu aşiretler burada yerleşik bir hayat sürerler. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu aşiretlerin çobanlık yapan kesimi ise, siyah kıldan yapılmış çadırlarda yaşarlar. Genel olarak bütün bu aşiretler çok saygın ve itibarlı insanlar oldukları gibi, aynı zamanda çok misafirperverdirler, özellikle de yabancılar için.

Kureşi Aşireti: Yaklaşık 6.260 aileden oluşan ve Kurmancî lehçesini konuşan bu aşiret, Şii mezhebine bağlıdır ve çok zengindir. Diğer Kürt aşiretlerde olmayan farklı bir saldırı taktikleri var, birey olarak çiftçilik işlerinde çok usta kimselerdir. Ancak diğer Kürtlerle aralarında hiç de azımsanmayacak kadar gelenek ve görenek farklılıklar mevcut. Devamlı yaşadıkları yerler ise, Erzincan'ın doğusudur ve bir çok oymaklara ayrılır. Bunlar:

Küçük Balaberanlı: 60 aileden oluşan ve Kurmancî konuşan bu grup, Fırat'ın batı sahilindeki Eğin beldesinde yaşar.

Büyük Balaberanlı: Şii mezhebine bağlı olan ve yaklaşık 500 aileden oluşan bu grup, Erzincan'ın güneyinde yaşar ve Zazaca konuşur,

Şaderlı: Yaklaşık 3.000 aileden oluşan ve genellikle küçük barakalarda hayat süren bu insanlar, tarımla uğraşan çok fakir bir topluluktur ve Erzincan'ın kuzey-batısında yaşamaktadır.

Badeli: Yaklaşık 700 aileden meydana gelen ve Kurmancî lehçesini konuşan, aynı zamanda Şii mezhebine mensup bulunan bu grup, Zara'nın doğusunda yarı göçebe bir hayat sürer.

Koçeri Aşireti: Yaklaşık 10.400 aileden oluşan bu aşiret ile diğer Kürt aşiretler arasında büyük farklılıklar var. Dilleri Kurmancî lehçesi olmakla beraber Zazakî lehçesine veya Diyarbekirlilerin konuştuğu lehçeye benzerlikleri de var. Panteizim-Wahdetu'l-Mutlak teorisine benzer çok garip bir inanç sistemine sahiptir ve tarımla uğraşan çok fakir bir aşirettir. Ermeni ve Müslüman komşuları köyün en güzel evlerinde yaşamalarına rağmen kendileri küçük barakalarda hayatlarını sürdürmekteler, çok nazik ve ürkektirler, Sivas-Zara hattında yaşarlar. Aynı zamanda aralarında şu bölümlere ayrılırlar:

Saruler, Barluler, Garwolar, Eymolar ve Eski Koçeriler: Saydığımız bu son grup aynı zamanda Erzincan yakınlarında yaşamaktadı ve yaklaşık 400 aileden oluşmakta.

Sinamenili Aşireti: 2.500 aile kadar olan ve Malatya civarında yaşayan büyük bir Şii aşiretidir. Konuştukları lehçe Kürtçe'den ziyade Farsça'ya daha yakındır.

Korecek Aşireti: (?)

Alhas Aşireti: 500 aileye varan sayısıyla ve göçebe hayatıyla Halep adındaki dağın güney-doğusunda yaşar. Anlaşılan o ki, bu

aşiretin ismi de buradan gelmekte. Bu bölge, Fırat nehri ile Besni beldesi arasında yer alır.

Kod Zor Aşireti: Yaklaşık 600 ailedir, Besni beldesinin güneyinde yaşayan göçebe bir aşirettir.

Karahasan Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir. Asıllarının Türkmen oldukları söylenir ve Besni beldesinin batısında yaşarlar.

Gogrişanlı Aşireti: Yaklaşık 500 ailedir, Maraş'ın kuzeyinde yerleşik hayat sürerler.

Nedirli Aşireti: Maraş'ın batısında yaşar.

Doğanlı Aşireti: Yaklaşık 250 ailedir, Maraş'ın doğusunda yaşar.

Veliyanlı Aşireti: Maraş'ın yakınında yaşayan küçük bir aşirettir.

Çelikânlı Aşireti: Büyük bir bölümü Van bölgesinde yaşar. Diğer bölümü ise Maraş civarlarında yaşar. Çok fakir bir aşirettir.

Lek Kürdi Aşireti: Adana yöresinde yaşayan küçük bir aşirettir, kökenleri İran'daki Lek aşiretine dayanır.

Delikan Aşireti: Yaklaşık 200 aileden oluşan ve göçebe hayat süren bu aşiret, Muş ovasında, siyah çadırlarda yaşar. Yaz aylarında Toros dağlarına çıkarlar, kışın ise çadırlarını Kilis beldesinin 30 mil batısına kurar.

Belikân Aşireti: Yaklaşık 250 aile olan ve göçebe hayat yaşayan bu aşiret; Kurmancî lehçesini konuşur ve Maraş vadisinde yaşar.[647]

Ayrıca Halep demiryolları boyunca Islahiye'den başlayıp Meslemiye'ye kadar uzanan Kürt köylerinde bir çok aşiret yaşamaktadır. Ancak Sr. Mark Sykes bu konuya değinmemiştir. Bununla beraber Halep bölgesi ile Halep'in batı tarafına düşen Harım civarlarında Ekradê Gom ve Kayser Ekradi olarak bilinen bir çok Kürt aşireti yaşamaktadır. Aynı şekilde Menbic bölgesinde Fırat nehri kıyılarında çadırlar içinde yaşamakta olan Bezik, Denayi, Bakek ve İlbegi gibi bir çok Kürt aşireti var. Yine aynı şekilde Şağor bölgesinin güney-batısına düşen Asi nehri kıyılarında yer alan Orta Dağ'da da bir çok Kürt aşireti hayatlarını idame etmektedirler. Bizzat Halep şehrinde bir çok Kürt aşireti yaşadığı gibi, yine burada eskiden beri Humus ve Trablusşam arasında, Kürt Dağı ve Kürt

---

647 Harita bilgilerine göre bu son üç aşiretin yaşadıkları bölge Islahiye beldesi civarındadır. Nitekim *Kürtler* adlı kitap da bu görüşü teyid etmektedir. Özellikle Belikân aşireti bölgenin merkezi konumunda olan Islahiye tarafında yaşar. Göçmenlerden sorumlu bir Türk müdürünün açıklamasına göre sayıları 10.000 aileyi bulur ve hepsi Kürt'tür.

Kalesi civarlarında bir çok Kürt aşiretleri yaşamaktadırlar. Bu şehir ile bu dağ, buraya yerleşmiş olan Kürtlerin adı ile isimlendirilmiştir ve yine eskiden beri Kefrê taraflarında yaşayan Salihiye aşiretinin bir bölümü Dımeşk'e yerleşmiştir.

Nitekim Şam-Salihiye bölgesi adını burada yaşayan Salihiyeli Kürtlerin adından almıştır.[648]

F- Bölgesi

Bu bölge Sivas, Ankara ve eski Konya vilayetlerini içine alan Sakarya ve Kızılırmak nehir havzaları üzerinde yer alır ve Kürdistan'ın tamamen dışında kalır. Sultan I. Selim'in Kürt gruplarını Kürdistan'dan uzaklaştırarak zorunlu göçe tabi tutması neticesinde bu bölgeye gelen Kürtlerin fazla olması sebebiyle Kürtleşmiştir.

Öte yandan Ankara yöresinde bir Kürt grupla karşılaştım, giyim kuşamları Erzurum çevresinde yaşayan Türklerin giyim kuşamlarına benziyordu. Bir ara Erzurum'daki Türklere bu benzerliğin sebebini sorunca, şu cevabı verdiler: Kendilerinin, yeniçerilerin torunları olduklarını ve Sultan I. Selim'in, burada boş kalan toprakları kendilerine tahsis ettiğini söylediler. Bundan anlaşılıyor ki, buralardaki Kürtler oralara sürülmüş ve kendilerinden boşalan yerlere bu insanlar yerleştirilmiş, işte Ankara yöresindeki Kürtlerin hikayesi bundan ibarettir.

Yani buradaki Kürtler göçe zorlandıkları o dönemde milli giysilerini Türk giysileri ile değiştirmişler, nitekim bu giysi stili, Sultan Selim'in döneminde olan giysinin aynısıdır.[649]

Aşiretlerin Toplumsal Yapısı ve Diğer Özellikleri

Axçeşmi Aşireti: Yaklaşık 300 aileden oluşan ve yerleşik hayat süren bu aşiret; Sivas'ın batısında yaşar.

Erukçili Aşireti: Yaklaşık 400 aile olan ve yerleşik hayat süren bu aşiret, (aslen Yörük-Türkmen aşiretlerinden olduğu sanılıyor) Amasya ile Tokat arasında yaşar.

Milli Aşireti: Yaklaşık 20 aileden ibaret olan ve Osmancık taraflarında yaşayan bu küçük aşiretin, ya Dersim'den ya da Karacadağ'dan geldiği sanılıyor.

---

648 *Kürtler.*

649 Bkz: *Sultan Selim Dönemindeki Giysiler.*

Şeyhbizini Aşireti: Yaklaşık 120 aileden oluşan, Boyabat yakınlarında yaşayan ve göçebe bir hayat süren bu aşiret, Kerkük yöresinde yaşayan Şeyhbizini aşiretinin bir koludur ve Kurmancî lehçesini konuşur. Onları Sultan Selim bu yöreye zorla göç ettirmiş.

Şevlî Aşireti: Yerleşik hayata sahip olan bu aşiretin aslen Şikâk aşiretinin Şêveli kolundan oldukları sanılmaktadır, oradan Çankırı'nın batı tarafına göç ettirilmişlerdir.

Badili Aşireti: Yaklaşık 200 aileden oluşan ve Yozgat civarında yaşayan bu aşiretin, E bölgesinde yaşayan Kureşi aşiretinin bir kolu olduğu sanılmaktadır, asıl memleketlerinden buralara göçe zorlanmışlar.

Hacıbanlı Aşireti: 300 aile civarında olan ve yarı göçebe bir hayat süren bu aşiret; Milli aşiretinin Cacımanlı kolundan oldukları anlaşılıyor, bir zamanlar Kayseri'nin batı tarafında bulunan Kızılırmak nehri civarına ve Amanos dağlarının kuzeyine sürülmüşler.

Hatunoğlu Aşireti: Yaklaşık 400 aileden meydana gelen ve yarı göçebe yaşayan bu aşiret; Karacadağ'daki Milli aşiretinin bir koludur, fi tarihinde Yozgat'ın güney taraflarına tehcir edilmiş.

Maxani Aşireti: Yaklaşık 300 aile olan ve yarı göçebe yaşayan bu aşiret de Karacadağ'daki Milli aşiretin bir koludur, Kırşehir yakınlarında yaşar.

Umranlı Aşireti: Takriben 800 aileden oluşan ve yarı göçebe olan bu aşiret de Karacadağ'daki Milli aşiretin bir koludur, Kırşehir'in batı tarafında yaşar.

Bereketli Aşireti: Yaklaşık 1.000 ailedir ve yarı göçebedir, Kırşehir'in güney kısmında, Kızılırmak nehrinin civarında yaşar.

Taburoğlu Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir, yarı göçebedir ve Kırşehir'in kuzey tarafında yaşar.

Şeyhbizini Aşireti: Yarı göçebe bir aşiret olan ve Koçhisar gölünün batı tarafları ile Kocadağ'ın eteklerinde yaşayan bu aşiretin, Eleşkirt civarında yaşayan Şeyhbızini aşiretinin bir kolu olduğu sanılmaktadır, çok eski tarihlerde buralara sürülmüşler.

Cudikân Aşireti: Yaklaşık 200 aileden oluşur, yarı göçebedir ve öyle anlaşılıyor ki bu aşiret; şu anda yaşadığı Koçhisar bölgesine Cudi Dağı tarafından gelmişler.

Halkâni Aşireti: Yaklaşık 400 aileden oluşan ve yarı göçebe olan bu aşiret, aslen Revanduz-Kâlafani bölgesindendir ve şu anda Koçhisar gölünün batı tarafında yaşamaktadır.

Sibkân Aşireti: Yaklaşık 500 ailedir, yarı göçebedir. Halkâni

aşiretinin yaşadığı bölgenin kuzey tarafında yaşar.

Nasırlı Aşireti: Yaklaşık 60 aileden oluşur, yarı göçebedir ve Ankara'nın güneyinde, Karaali yakınlarında yaşar.

Tirikân Aşireti: Yaklaşık 400 aileden meydana gelir, yarı göçebe bir hayat sürer ve Ankara'nın batısında 24 mil kadar mesafede, demiryolu boyunca yaşar. B bölgesinde adı geçen Tirikân tarafından buraya hicret etmiştir.

Atmanikan Aşireti: Ankara civarlarında bulunan yarı göçebe bir aşirettir, siyah çadırlarda yaşar. A bölgesindeki Atmanikân aşiretinin bir koludur, çok eskiden buraya hicret etmiştir.

Zirikân Aşireti: Yaklaşık 500 ailedir, yarı göçebedir ve Ankara'nın kuzey-batısında yaşar. D bölgesindeki Zirikân aşiretinin bir koludur.

Cihanbeyli Aşireti: Yaklaşık 5.000 aileden[650] oluşan ve yarı göçebe bir hayat suren bu aşireti; Sultan Selim Milli aşiretinden koparak Afyonkarahisar ile Akşehir arasındaki bölgede yerleşmeye zorlamış, dolayısıyla bu Kürt aşireti coğrafik olarak Anadolu'nun en batısında yaşayan Kürtler sayılır.

Buraya kadar anlattıklarımız, Sr. Mark Sykes'in son kitabı olan *Halifelerin Son Mirası* adlı eserinde ele aldığı ve Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içinde yaşayan Kürt aşiretleri hakkında verdiği ayrıntılı bilgilerdir. Nitekim Türkiye'deki muhacirlerden sorumlu genel müdürün görüşüne göre de bu bölgede (Anadolu'nun merkezi) yaşayan Kürtlerin sayısının yaklaşık ellibini (50.000) bulduğu şeklindedir.[651]

4-Sınır Boylarında Yaşayan Aşiretlerden bazıları

Kürt ve Kürdoloji konusunda büyük bir uzman olan Major Soane 1918 senesinde Süleymaniye bölgesi hakkında hazırlamış olduğu raporunda Irak-İran sınırları ile Türkiye-İran sınırlarında yaşayan Kürt aşiretlerinden çok az bahsetmiştir. Onun için bu aşiretlerden en önemli olanlarını burada açıklamayı uygun gördüm:

1- **Hesenanlı:**

a. Haydaranlı,

---

650 Göç İşleri Genel Müdürünün, *Kürtler* adlı tarih kitabında anlattığına göre, Cihanbeyli aşiretinin bir bölümü Akşehir, bir bölümü ise Haymana civarlarında yaşar.

651 *Kürtler*, s. 80.

b. Cibranlı,
c. Horasanlı,
d. Zilanlı,
e. Sipkanlı,
f. Ademanlı
Bu son üç tanesi sınıra çok yakındır.

2- Hakkari:
a. Cilo,
b. Şirvanan,
c. Şemdinan,
d. İmadiye,*
e. Meysuryan,*
f. Zibariyan, *
g. Havêryan,*
h. Barewaryan,*
i. Berçelan,
j. Sêwalan,*
k. Layhonan*
* Bu işaret, sınıra çok yakın olan aşiretleri gösterir.

3. Mukri:
a. Mamış,
b. Mengur,
c. Pişder.

Hesenalı

Kürt aşiretlerinden tarihi süreci 500 sene öncesine kadar dayanan çok az sayıda aşiret bilinir. Çünkü bu tarihten önceki Kürdistan, şimdiki mevcut Kürdistan'dan çok daha küçük olduğu gibi, eski tarihlerde bir çok güçlü devletin arasında mahsur kaldığından, bu devletlerin her biri Kürdistan'ın genişlemesine engel oldular ve Kürt aşiretlerinin serbest bir şekilde gelişme ve yayılmalarına izin vermediler.

Buna ilaveten o dönemlerde her hangi bir yabancı gezginin bu yöreleri gezip araştırma ve incelemede bulunması çok zor olduğu için ciddi bir araştırma imkanı da yoktu, dolayısıyla Hesenanlı aşireti de bu kaidenin dışına çıkamadı. Anlaşılan, bundan dolayı da bu aşiret, Bitlis, Hakkari ve Ardelan Kürtlerinin kurmuş oldukları

Kürt Hükümetleri gibi bir hükümet kurmaya muvaffak olamamış ve devamlı olarak göçebe bir hayat yaşayarak hayatı boyunca özgürlüğün tadını çıkarmış ve eskiden beri de Bitlis şehri yakınlarındaki dağlarda yaşamaya devam etmişler.

Ancak Sultan I. Selim döneminde m. 1514 yılında bu uzun yaşam geleneği sona erdirildi ve bu aşiret, yaşadığı bölgeden çıkarılarak Osmanlı devletinin Rusya ve İran ile olan sınırlarına yerleştirildi ve bu iki devletten gelecek tehlike ve saldırılara karşı sınırların muhafaza göreviyle görevlendirildi. Nitekim İran sınırlarında yaşayan Heyderanlı ve Sipkânlı kolları, bu aşiretin en önemli unsurunu teşkil etmektedirler ve son derece mücadeleci bir karektere sahiptirler.

Bu gelişmeler yaşanırken beri tarafta Safevi devletinin Meliki Şah Abbas bu aşiretin yaşadığı bölgeyi tüm kolları ile beraber ele geçirdi ve otoritesi altına aldı, sonra da aşiretin Zafranlı, Adamanlı ve Kiwanlı boylarını Horasan bölgesine naklederek orada yaşamaya mahkum etti.

Ancak h. 1049/m. 1639 yılında Türklerle İranlılar arasında yapılan antlaşmadan sonra bu aşiretler Türk idaresi altına verildiler. Yalnız burada bir gelişme daha yaşandı: Heyderanlı ve Sipkanlı boyları çok fazla kargaşa çıkartıp zaman zaman İran'a saldırdıkları ve mallarını yağmalayarak bazı beldelerini yakıp yıktıkları için her iki devletin yetkilileri olan Şah Fetah Ali ile II. Sultan Mehmed[652] arasında yapılan son antlaşmaya yeni bir madde daha eklemek zorunda kaldılar. Bu madde gereğince Osmanlı Devleti, zikredilen iki aşiretin bu iki boyunu "İran beldelerine saldırdıkları takdirde" cezasız bırakmayacağını taahhut ediyordu. Buna rağmen bu aşiret h. 1245, 1271, 1294/m. 1829, 1854, 1877 yılları arasında Türkiye ile Rusya arasında patlak veren savaşlara tüm boyları ile iştirak ettiler. Ancak bu aşiret de bu defa fırsattan istifade ederek zamanla Türklerin kendilerine yaptıklarına karşılık, onlar da Türklere karşı Ruslarla anlaştılar ve ele geçirdikleri şehirlerini boşaltıp yöreyi terketmeleri karşılığında Ruslara destek verdiler. Ancak en son, I. Dünya Savaşı'nda onların bu desteğinin hiçbir faydasının olmadığı görüldü. Zaten bu aşiret, Kürtler arasında da pek hayırla yadedilmediği gibi, bizzat güneydeki Kürtlere de zarar verip kötülük etmekle de meşhur olmuşlardı.

---

652 Doğru olan Sultan II. Mahmud'tur. (Arapça'ya çeviren).

Hakkari

Hakkarililer kendilerini şu andaki Kürtler içinde en eski, en saf Kürt ırkı ve en asil olarak kabul ederler. Yaşadıkları bölge Kürdistan'ın tam orta bölgesi olduğu için her hangi bir kötü etki ve etnik karışıklığa maruz kalmamışlar. Bu aşiretin kol ve boylarına bakıldığında, İmadiye ve Meysuri gibi Kürt Hanedanlıklarının temelinde bu aşiretin bazı kol ve boylarının varlıklarını görürüz. Bu aşiret içinde de diğer asil aşiretlerde olduğu gibi örf, adet ve geleneklerin tümünde tam bir benzerlik var.

Kürdistan'da eskiden Bitlis Emirliği olarak bilinen çok güçlü bir emirlik daha bulunmakta idi. Kürt halkının boylarından bir boy olan Hakkari boyu bu emirliğin kurulması neticesinde ortaya çıkmıştır ve Kürt lehçeleri içinde en seçkin olan Kurmancî'nin Mukri lehçesine yakın bir lehçe konuşurlar. Hakkari ailesine gelince onlar, Timurlenk'in küçük Asya'ya yaptığı saldırılar esnasında Hakkari valisi olan Selçuklu Kara Osman'ın sülalesinden gelmektedir. Bu ailenin emirleri Bitlis, Ceziret İbn Ömer, İmadiye, Colemêrg ve Süleymaniye beldelerinin idarelerini ellerinde bulundurmuşlar. Son dönemlerine ait geride bırakmış oldukları eser ve hatıraları hala bu bölgelerde canlı bir şekilde varlıklarını sürdürüyorlar. Bütün bu olgularla beraber yine de bu bölgeler Hakkari bölgesinden sayılmazlar, fakat dil olarak bu bölgelerde yaygın olarak kullanılan lehçe Hakkari lehçesinin bir koludur ve şu anda bile Ceziret İbn Ömer, Colemêrg ve İmadiye beldeleri Hakkari bölgesi içine dahil edilerek buranın birer parçası olarak kabul edilir. Şöyle ki, bu civarlarda yaşayan belde sakinleri halen şu ana kadar bile Hakkarili Kürtlerden sayılırlar ve bu emirliğin idaresi babadan oğula veraset yolu ile gerçekleşmekte. Diğer Kürt Emirlerinin küçük büyük demeden komşu hükümetlerle olan iyi ilişkileri gibi bu emirliğin de komşu hükümetlerle ilişkileri çok iyiydi. Ayrıca Hakkari halkının diğer zalim ve diktatör emirlere nisbeten farklı bir yanı daha vardı. Mesela bu aşiretin ileri gelen seçkin şahsiyet ve liderinden oluşan bir meclisi olduğu gibi, halk tarafından istenmeyen herhangi bir idareciyi de huzuruna çağırmaya ve meclis önünde hesap sorma yetkisi vardı. Yapılan karşılıklı görüş alış-verişinden ve müzakereden sonra şayet bu emirin idareyi sürdüremeyeceği noktasında karar alınırsa, o zaman ağzına bir çift ayakkabı konulur ve idareden uzaklaştırılır, emir de karara boyun eğip idareden elini çekmek zorunda kalırdı. Ancak aynı şahıs, bir müddet geçtikten sonra eline

bir fırsat geçtiğinde tekrar geri dönme imkanına da sahipti.

Öte yandan Bitlis ve Hakkari Emiri h. 920/m. 1524 yılında Türkler ile Farslar arasında meydana gelen Çaldıran savaşından önce İran idaresine bağlı idi ve bu savaşta hezimete uğrayan farslar olmuştu. Fakat bu tarihten bir süre sonra bu Emir, meşhur Kürt alimi Şeyh İdris Bitlisi'nin vasıtası ile Türklerin idaresi altına girdi, ancak hem çok güçlü bir ordusu, hem de çok sağlam kaleleri olduğu için Türklerle beraber de pek fazla kalmadı ve bağımsızlığını ilan etti. Bununla beraber bu Emirlik, Sultan IV. Murad döneminde h. 1060/m. 1649 senesinde tekrar Türkiye'nin idaresi altına girmeyi kabul etti ve bu süreç ta 1849 senesine kadar devam etti. Bu tarihte tekrar ayaklanan ailenin son Emiri Şeref Bey; ancak uzun bir kuşatma ve ihanet sonucunda tekrar Türklere teslim olmak zorunda kaldı.

H. 1049/m. 1639 senesinden h. 1325/m. 1907 senesine kadar ise, oluşturulan sınır üzerinde yeralan dağlar ve Hakkari ile Mukri beldeleri arasında geçen düz bir çizgi halindeki su yolu; bu emirliğin sınırını oluşturuyordu.

Sonra bu Hakkari aşireti sadece büyük komutanlar çıkartmakla kalmayıp aynı zamanda meşhur şair Ahmedê Xanî gibi çok kıymetli edebi eserleri miras bırakan önemli şahsiyetleri de yetiştirmiştir.

Ancak bu aşiret, h. 1255-1259/m. 1839-1843 yıllarında Hakkarili Nurullah Bey ile Bedirhan Bey'in dönemlerinde, yani 19. yüzyılda Hristyanlara karşı birçok katliama kalkışması sebebiyle önceki iyi itibarını kaybetti.

Ayrıca Türklere karşı çok müthiş bir direnç gösteren ve gerek cesarette, gerekse kahramanlıkta örnek bir insan olan İsmail Paşa'nın hükümeti de o dönemde gitgide yok olmaya başladı. oO da bu durum karşısında savunduğu kalesini mayınlarla havaya uçurdu ve nihayet yakalanarak Bağdat'a götürüldü.

Mukri

Bu aşiret devamlı olarak Savucbulak dağları civarında yaşadığı gibi, aşiretin lideri de Hani lakabı ile anılırdı. Bu aşiretin, tarihin ilk çağlarından beri bu beldelerde yani Medlerin Mehna bölgesinde yaşamış olduğu, kullandığı lehçenin Avesta diline çok yakın olmasından, dilbilgisi kurallarını hala muhafaza etmesinden ve eski Zend dilindeki bazı özelliklere sahip olmasından anlaşılıyor. Nite-

kim Zerdüşt dinini en ince ayrıntısına kadar inceleyenlerden birisi olan Wilyem Cakson; Zerdüşt peygamberin doğum yerinin Mukri bölgesinin kuzey bölümüne düşen Urumiye gölünün güneyine düştüğünü söyler. Bu yüzden şüphe yok ki Mukrilerin; "Medlerin torunları" olduğu teorisi tamamen netlik kazanmış oluyor. Çünkü Zerdüşt'ün doğduğu yere en yakın olan topluluk İran kısmındaki Mukrilerdir ve buna ilave olarak Mukrilerin dili; tüm İran dil ve lehçelerinden daha çok Zerdüşt diline yakındır.

Öte yandan Şah Abbas'ın yaklaşık h. 1034/m. 1624 senesindeki büyük savaşta Türkleri hezimete uğrattığı zaman, ordusunun çoğu Mukri Kürtlerinden oluşmakta idi ve bu yüzden İran ordusunda bu aşiretin çok büyük bir mevkii ve makamı vardı. Bununla beraber bu aşiret, meşhur Ardelan aşireti gibi ciddi bir kuvvet ve otoriteye sahip olamamış ve onun gibi kendi içinden büyük şair ve ilim adamları çıkartamamıştır.

5- İran Kürt Aşiretleri Hakkında Bazı Bilgiler

Buraya kadar Osmanlı topraklarında ve sınırlarında yer alan Kürt aşiretleri hakkında yapmış olduğumuz araştırmamızı tamamladık.

Aşağıdaki araştırmamızda da ise İran içinde ve sınırlarında bulunan bazı Kürt aşiretlerini teker teker ele alacağız. İşte bu konuda hazırladığımız detaylar:

İran'daki Kürt Aşiretleri

1-İran Kürdistan'ındaki Aşiretler veya Sine (Senendec) Bölgesi[653]

Komasi Aşireti: Korevaz'da yaşayan bir aşirettir.

Câf Aşireti: Yaklaşık 4.000 aileden oluşan ve Ciwanro tarafında göçebe bir hayat süren bu aşiret; Kubadi, Yenaxi, Kâlaşi, Weledbeği vb. bir çok kol ve boylara sahiptir. Yaz aylarında Çehelheşme dağına çıkar, ayrıca bu aşiretin yaklaşık 150 ailesi de Zehaw yakınlarında ve Goranların arasında yaşar.

Mendemi Aşireti: Yaklaşık 2.000 ailedir, Hüseyn Abad yakınlarında yaşar.

Gulbağı Aşireti: Yaklaşık 3.000 ailedir, Hubato, Saral ve Karadwar çevresinde yaşar.

653 *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 226.

Şeyh İsmaili Aşireti: Yaklaşık 1.600 aile kadardır, Esfendabad çevresinde yaşar.

Pirpişe Aşireti: Yaklaşık 1.000 ailedir, Esfendabad çevresinde yaşar.

Tamaztoza Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir, Leylak'ta yaşar ve yerleşik hayat sürer.

Korakâ Aşireti: 1.500 aile civarındadır, Leylak'ta yaşa ve yerleşik hayat sürer.

Lala Aşireti: Yaklaşık 600 ailedir, Leylak'ta yaşarlar ve yerleşik hayat sürer.

Mahmud Cebraili Aşireti: Yaklaşık 400 ailedir. Leylak'ta yaşarlar ve yerleşik bir hayat sürerler.

Baliwend Aşireti: Yaklaşık 1.500 ailedir, yerleşik hayat sürer, diğer bir bölümü de Meştê/Gawerod'da yaşar.

Derac Aşireti: Yaklaşık 1.200 ailedir, yerleşik bir hayat sürer, diğer bir bölümü Meştê/Gawerod'da yaşar.

Burakâ Aşireti: Yaklaşık 450 ailedir, göçebedir.

Sakûr Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir, göçebedir.

Lori Kalehker Aşireti: Yaklaşık 1.700 ailedir, göçebedir.

Giwgaşi Aşireti: (?), göçebedir.

Xerat Aşireti: (?), göçebedir.

2-Mukri veya Sablağ Bölgesindeki Aşiretler[654]

Bu bölgenin sakinleri Mukri veya Mukriyani ismi ile meşhur olmuşlar, Mukri ve Bolak aşiretlerinden olan bu aşiretin tümü Sünnidir.[655]

Mukri ve Bolak aşiretleri: Yaklaşık 297 köyde yaşayan halk yerleşiktir. Rawlinson bu aşiretin; Babamire adıyla meşhur olduğunu ve aralarında 19 gruba ayrıldıklarını söyler.

Göçebe Mukriler (Zerza): Yaklaşık 800 ailedir ve Oşno gibi oranın da sakinlerinin tamamı Sünnidirler.

Bilbas Aşireti: Yaz aylarında dağlara çıkarlar ve oralarda yaşarlar.[656]

---

654 *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 188.

655 Doğubilimci Rawlinson, Mukri vilayetindeki ailelerin sayısını -Belbas, Sakız ve Bane aileleri dışında- yaklaşık 12.000 olarak belirtirken sayılarını da yaklaşık 100.000 olarak takdir etmiştir. Fakat gerçek sayıları -son üç grup ile beraber- yaklaşık 200.000'i bulmaktadır.

656 Bkz. Ek'te verilen ayrıntılı bilgiler, s. 391.

Mengur Aşireti: Yaklaşık 148 ailedir, Sablağ nehri civarlarında yaşayan çok aktif bir aşirettir.

Piran Aşireti: Yaklaşık 30 ailedir, yerleşik hayat sürer ve çadırlarını Eski Lahican'da kurar, Bilbas aşiretinin bir koludur.

Mameş Aşireti: Yaklaşık 100 aileden oluşan ve Yeni Lahican'da yaşayan bu aşiretin merkezi Piswe beldesidir, ancak Bedri Mişe ve Lawen beldelerinin de idaresi ona bağlıdır. Ayrıca Selduz'da (Weşne-Oşno) bir çok grupları olan Mamiş aşireti, aslen Bilbas aşiretinin bir koludur.

Ocağ Kâxderi Aşiretleri: Yazın Wezne, kışın da Koye ovalarında göçebe olarak yaşayan bu aşiretler, çoğu zaman İran topraklarına göçetmek isterler.

Gerok Aşireti: Yaklaşık 100 aileden oluşur ve yerleşiktirler, Serdeşt bölgesinde yaşar.

Soseni Aşireti: Yaklaşık 68 ailedir, Wezne, Serdeşt ve Kandil dağı arasına düşen bölgede yaşar ve şu kollara ayrılır: Biryaci, Milekâri, Darmi, Hezalan ve Alan. Aynı zamanda Beytuş bölgesi Alan aşiretinin merkezidir ve burada yaklaşık 70 aile vardır.

Bane Aşireti: Sekiz bölgeden oluşan bağımsız bir ilçedir ve 145 köye dağılmış olan bu aşiret yaklaşık 3.500 aileden oluşmaktadır. Bane'nin merkezinde ise yaklaşık 800 aile var.

3- Kirmanşah Bölgesindeki Aşiretler[657]

Sencabi Aşireti: Yaklaşık 2.500 aileden oluşan ve Mahideşt ile Ciwanro ovalarında yaşayan bu aşiret, yazın Elwend su kaynaklarına gider ve şu 12 gruba ayrılır: Çalabi, Dalyani, Seymewend, Sorxewend, Haknazarhani vd. Ancak asıl yerli Sencabi aşireti yaklaşık 500 aile iken himayesinde yaşayan başka bir sürü kabile daha vardır. Bunlar, Lor'a bağlı olan Erkewazi ve Tekewend, Caf aşiretinden Berazi, Goran aşiretinden de Tadnakci kabileleridir. Ayrıca bu büyük aşiretin reisi de aynı zamanda İran hükümetinin sınırını koruyan kuvvet komutanı idi.

Goran Aşireti: Bu aşiret, bulunduğu yörenin en büyük ve en güçlü aşiretlerinden biridir ve altı büyük kolu vardır: Gehware, Nirici, Kâlxani, Bêbiyani, Kalazinciri ve Rêzho. Öte yandan bu aşiretin merkezi Goran olduğu gibi, Kândola'nın da Goran aşiretinden

657 *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 1035.

bir grup olduğu sanılıyor ve Şerefbeyani, Bacalan ve Zuhâb'ın kuzeyindeki Sencabi aşiretlerine komşudur.

Yusufyar Ahmedi Aşireti: (?)

Koyık Aşireti: Bu aşiret, Gorgest ve Nirzehi olarak iki gruba ayrılır.

Payrawend Aşireti: Bu aşiretin, eski Pahrac aşiretinin torunları oldukları anlaşılmaktadır ve şu anda Dinever'in güneybatı taraflarına düşen Paro dağlarının batısındaki ovalarda yaşarlar.

Kolyayi Aşireti: Bu aşiret; Songur ilçesine bağlı 165 köyde yaşar ve şehrin merkezide bulunan bir miktar Türkmen dışında ilçenin tamamı Kürt'tür. Bu aşiretin kullandığı lehçe ise, Kurmancî lehçesine çok yakındır ve bu lehçe Kirmanşahi lehçesi olarak bilinmektedir.

Kelhor Aşireti: Kasrı Şirin yolu çevresine dağılmış olan büyük bir aşirettir ve bu aşiretin bir bölümü Sain Kalesine hicret ederek o bölgede Çokeli adında bir köy inşa etmişler.[658]

Ahmedewend Aşireti: Gilan nehrinin güneybatısında yaşar.

Burada üzülerek ifade etmek isterim ki, elimizde Kirmanşah yöresindeki aşiretlerin durumunu ayrıntılı bir şekilde bildiren her hangi bir kaynak mevcut değildir ve elimizdeki bütün bilgiler sadece Major Soane'un şu ifadesidir: Goran ve Kelhor aşiretleri, güçlü adamlarından yaklaşık 8.000 süvari savaşçı temin edecek güçtedirler. Dolayısıyla bu veriye dayanarak bu iki aşiretin toplam aile sayısının 6.000 ile 8.000 civarında olduğunu söylemek mümkün. Ayrıca Doğubilimci Rabino, bu beldelerde 44 aşiretin yaşadığını ve aşiret nüfusunun çoğunun Kürt olduğunu söyler.

Ancak Curzon ile Rawlinson'un yazdıkları eserlerinde Kirmanşah aşiretleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Mesela Curzon'un *İran ve İran Meselesi* (2. cilt) adlı kitabında Sine ve Kirmanşah aşiretleri hakkında vermiş olduğu bilgileri aşağıda şu şekilde özetlenebilir:

Sine (Erdalan) Eyaletindeki Aşiretler

Kelhor Aşireti: Yaklaşık 300 aileden oluşur ve Sakız ilçesinde yaşar.

Tileko Aşireti: Yaklaşık 600 ailedir, Havata ilçesinde yaşar.

Gulbağı Aşireti: Yaklaşık 500 ailedir, Havata ilçesinde yaşar.

Şeyh İsmail Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir, Esfenderabad ilçesinde yaşar.

---

658 Rawlinson.

Porpişe Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir, Esfenderabad ilçesinde yaşar.

Mendemi Aşireti: Yaklaşık 500 ailedir. Hasanabad ilçesinde yaşar.

Mamun Cîbraşi Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir, Bilever ilçesinde yaşar.

Koşki Aşireti: Yaklaşık 400 ailedir, Bilever ilçesinde yaşar.

Korgeyi Aşireti: Yaklaşık 300 aileden oluşur ve Lilâk ilçesinde yaşar.

Lek Aşireti: Yaklaşık 1.000 ailedir, Lilâk ilçesinde yaşar.

Şemşiri Aşireti: Yaklaşık 400 ailedir, sınırda yaşar.

Kermanşah'ın Kürt Aşiretleri

Kelhor Aşireti: Yaklaşık 5.000 aileden oluşan ve hem yerleşik hayat süren hem de göçebe hayatı olan bu aşiret, yazın Loristan dağlarının batısında, kışın ise Zuhâb ve Kasrı Şirin bölgelerinde yaşar.

Sencabi Aşireti: Yaklaşık 1.500 ailedir, yarı yerleşik, yarı göçebe bir hayat sürer ve Mahideşt ile Kirmanşah'ın batısındaki ovalarda yaşar.

Goran Aşireti: Yaklaşık 5.000 ailedir, hem yerleşik hem göçebe bir hayat sürer, Mahideşt ile Harun Nışin Xan bölgeleri arasında yaşar.

Kerendi Aşireti: Yaklaşık 2.000 ailedir, yarı yerleşik bir hayat sürer, Kerend ve Harunabad bölgelerinde yaşar.

Bawepenc Celalewend: Yaklaşık 1.000 ailedir ve yarı göçebedir, Kerend tarafında yaşar.

Zengine Aşireti: Yaklaşık 1.500 ailedir ve yarı göçebedir.

Hemawend Aşireti: Yaklaşık 200 ailedir ve yarı göçebedir.

Sungur Kelahi Aşireti: Yaklaşık 250 ailedir ve yarı göçebe bir hayat sürer, Kirmanşah'ın kuzeyinde yaşar.

Nanekoli Aşireti: Yaklaşık 300 aile olan ve yarı göçebe yaşayan bu aşiret, Kirmanşah'ın batısındaki köylerde yaşar.

Celalewend Aşireti: Yaklaşık 300 ailedir ve Kirmanşah'ın doğusunda yaşar.

Mafi, Şıvankâre ve Ğazıl Aşireti: Bu üç aşiret yaklaşık 2.000 ailedir ve yerleşik bir hayat sürer.

Hılêlan Aşireti: Sayısı 2000 aile kadar olan ve Kirmanşah'ın güneydoğu tarafı ile Kerxa su kaynakları civarında yerleşik bulunan bu aşiret, göçebe bir hayat yaşar.

Akor Aşireti: Yaklaşık 1.000 ailedir.

Yani yukarıda Kirmanşah yöresinin sakinleri olarak verdiğimiz aşiretlerin toplam aile sayısı 22.050 ailedir.

Adı geçen doğubilimci, yukarıda ele aldığımız Hılêlan aşiretini Lor aşiretinin bir kolu olduğunu ve sadece Kirmanşah'ın belediye sınırları içindeki nüfusunun yaklaşık 40.000 civarında olduğunu ve çoğunun Kürt olduğunu söyler.

Rawlinson ise, "*Zehab'dan Huzistana*, s. 44" adlı kitabında Kelhor aşiretinin özellikleri hakkında şunları söylemektedir:

Çok eski bir aşiret olan Kelhor'un yaklaşık 20.000 aile olduğunu, bu ailalerin yarısına yakınının İran'ın iç kesimlere dağıldığını, diğer yarısının ise eski vatanları olan Zagros dağları civarında kaldığını söyler. Ayrıca bu aşiret, Şahbazi ve Mensuri diye iki ana gruba ayrılır. Birincisi 8.000 ailedir, ikincisi ise 2.000 aile'dir ve Şahbaziler Mahideşt, Kermanşah ve Mendila bölgelerinde, Mensuriler ise Gilan civarında yaşar.

4- Azerbeycan'daki Aşiretler[659]

Celali, Milan, Xıdıranlı, Reşewend: Bu aşiretler Aras nehri arasındaki Ararat dağları ile Maku ilçesindeki Kâlini taraflarındaki Sukâr dağları arasında yaşarlar.

Salduz Aşireti: Mukri, Zaza ve Mameş aşiretlerinden oluşur ve yaklaşık 2.000 ailedir.

Lek Aşireti: Selmas ilçesinde yaşayan bu aşiret; buraya Şiraz'dan gelmiştir.

Kurdewari Aşireti: Yaklaşık 1.000 ailedir ve Şiraz'dan buraya Fetah Ali Şah tarafından zorla iskan edilmiştir.

5- Loristan'dakiler

Tarih-i Güzide adındaki tarih kitabında geçtiğine göre Lor halkı iki ana kola, o ikisi de ayrıca sekiz küçük gruba ayrılmaktadır. Aslında bunlar Sahi, Arsan, Arki ve Beyhi gibi tam 18 aşiret idi ve Lor lehçesini konuşurlardı, ama gerçek Lor değildiler.

Şu andaki Lorlar ise 4 büyük bölüme ayrılırlar: Mamesani, Kohgeloyi, Bahtiyari ve Lori Asli.

Ancak İran'daki bu Kürtler; her nekadar Farslara ve diğer İran aşiretlerine karışmış olsalar da hala gerçek Kürt kültürünü ve Kürt

---

659 *İslam Ansiklopesi*, c. 3, s. 80, c. 4, s. 108.

kimliklerini koruyorlar. Fakat yine de kullandıkları dil, İran diline kaymış durumda ve Farsça'ya çok yakın bir hal almıştır.

İşte bu dört kısmın en büyüğü, Mamesani (Mam Hasani) olan kısımdır ve kendi içinde dört ayrı boya ayrılır. Bunlar; Bakâş, Cawidi, Duşmenzari ve Rüstemi boyları.

Kohgeloyi ise üç kısma ayrılır, bunlar: Ağacari, Bavi ve Çeki. Bu büyük kısımların her biri de kendi arasında bir çok gruba ayrılır. Mesela Ağacari kısmı tekrar dokuz bölüme ayrılır ve bunların dördü Türkmen'dir, fakat bu dört Türkmen aşireti, tamamen Ağacari olan Lor Kürtleri içine karışmışlar.

Aynı şekilde Bahtiyari kısmı da iki büyük gruba ayrılır, bunlar: Çarlıng ve Heftlıng grubu, aynı zamanda bu sonuncusu şu an çok güçlü bir konumdadır. Birinci grup ise, Birucerd ve Golpaykân arasında yaşar. Doğubilimci Rosso'ya göre Bahtiyari aşiretinin yaşadığı bölgeler Sebezkoh, Zerdekoh, Şuster, Isfahan ve Kirmanşah yöreleridir ve bu zat; anlattığımız grubun sayısını 100.000 ila 300.000 olarak takdir eder.[660]

Öte yandan gerçek Lorlardan da dört ayrı grup meydana gelmiş. Bunlar Terxan, Dilfan, Silsile ve Balagiriwa'dır. Son grubun aşiretleri Saf Lor'dur ve başka önemli bölümlere ayrılırlar. Örneğin, Dirigewend, Segewend vs. ayrıca Dirigewend aşiretinin aslının Lorlara dayandığı anlaşılmaktadır, zira kendi liderlerine Mir lakabını verirler.

İşte Lorların asıl kökeni olan bu Feyli grubu; Loristan'da yaşar ve çiftçilik, ticaret gibi işlerle uğraşır. Bu seneki nüfus sayımına göre sayıları 50 binden 80 bine çıkan bu grup, ayrıca Piştkoh ve Pêşkoh diye iki büyük bölüme ayrılır ve her birinden yaklaşık 17 aşiret meydana gelmiştir. (Rosso).

Mösyö Jonean ise, Lor aşiretlerini aşağıdaki gibi sıralar: Abdullawend, Şeyhawend, Kâkawend, Geros, Kisawend, Wermezbar, Zuhrawend, Baclowend, Cıliwend, Kelhor, Mafi, Karazinciri, Zengene ve Sadewend.

Aynı zamanda Lek aşiretleri de Büyük Lor halkından bir bölümdür ve saf Kürt'türler. *İslam Ansiklopedisi*'nin 3. cildinin 11 ve 12 sayfalarında açıklandığına göre bu aşiretin 100.000 kişiden oluştuğu bir gerçektir ve bu nedenle Lek adını almışlar.[661] Şu an-

---

660 *Kürtler Kitabı.*

661 Lek kelimesi Fars dilinde "yüzbin" manasına gelmektedir.

da da Loristan'ın kuzeyinde yaşamaktadırlar ve geri kalan Lor aşiretleri ile karışmışlardır. Aslında bu aşiretin tarihi seyri, buralara kuzeyden gelmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim Mösyö Rabino, bu aşiretlerin şu anda yaşamakta oldukları bölgeye Şah Abbas tarafından Vali Hüseyin Han'ın otoritesini tehdit etmek ve kuvvetini kırmak için gönderilmiştir der ve sözünü şöyle sürdürür: Silsile, Dilfan, Bacalan, Zend, Mafi ve Zendiyo Kâlê[662] kısımlarının her biri Lek aşiretinin boylarından bir boydur.

Aslında Kerim Han Zend kendi döneminde Bayranewend grubunu, kendi yanında yer alması için Şiraz'a nakletti. Nitekim bu aşiret ile Bacalan aşireti h. 1212/1797 yılında Zend hükümetinin tekrar ihya edilmesi için Muhammed Han Zend'e çok büyük yardım ve destekte bulunmuşlar ve bu yüzden bu aşiret ve diğer Lek aşiretleri, İran'daki Kacari hükümetleri döneminde büyük bir zulme, sürgüne ve parçalanmaya maruz kalmışlar. Hatta nerede ise Zend aşiretine tamamen son verildi ve Xanekin civarındaki Bacalan aşireti arasına gizlenmeyi başarabilenlerin dışında hiç kimse hayatta kalmadı.

İşte bu dağıtma ve yok etme hedeflerinden dolayı Zend aşiretlerinden bazıları şu anda Dor ve Ferman civarı ile Kirmanşah'ın güney-doğu taraflarında, bazı Mafi aşiretleri ise şu anda Waramin, Tahran ve Kazvin bölgelerinde; aynı şekilde bazı Lek aşiretleri de Selmas ilçesinde yaşamak zorunda kalmışlar.

O. Man ve Rabino'nun görüşlerine göre, Loristan'da yaşayan şu anki Lek aşireti bir çok gruba ayrılmaktadır, bunlar:

Silsile grubu 9.000 aile, Dilfan 1.470 aile, Tirhan Emrayi 1.582 aile, Dalawend 1.000 aile, buradaki toplam aile (ev) sayısı yaklaşık 19.000 aile kadardır. Bayranewend grubundan bir bölüm olan Dalawend da kendsinden bölüdüğü aslı ile beraber Hurremabad'ın doğusunda yaşadıkları gibi, Silsile ve Dilfan aşiretleri de Aliştar ve Xawê ovalarına, Terxan ise Saymara nehrinin sol kıyısına yerleşmişler.

Sözün özü şu: Lek aşiretlerinin yaşadıkları bölgeler Loristan'ın kuzey ve kuzey-doğu tarafı olduğu gibi, bu bölgeye aynı zamanda Lekistan ismi de verilir, ki şu anda (m. 1914) Nazar Ali Han, Silsi-

662 Doğubilimci H. Schindler der ki: Kerim Han Zend bu grubun soyundandır ve şu anda Pari olarak bilinen Parya köyünde doğmuştur. Bu köy, Sultanabad yolu üzerinde yer alan Devletabad'a 30 km. mesafede bir yerdir.

le, Dilfan ve Terxan aşiretlerin liderliğini sürdürüyor, ancak son iki aşiret, din içi bir inanç olan Şii inancına bağlıdırlar.

Öte yandan Loristan aşiretlerinin sayısı hakkında *İslam Ansiklopedisi*'nde şu bilgiler verilmektedir:

Curzon, zikredilen aşiretlerin h. 1298/m. 1881 senelerinde sayısının 421.999 kişi olarak takdir etmiştir. Bunların 170.000 nüfusuyla Bahtiyari'den, 140.000 nüfusuyla Kohgeloyi'den, 210.000'i ise Feyli aşiretindendir. Rabino ise, m. 1904 senesinde Pêşkoh aşiretini 130.000, Piştkoh aşiretini de 50.000 olarak belirlemiştir. Yine aynı kaynak Loristan halkını dil ve lehçe bakımından Büyük Lor -ki Mamesani, Kohgeloyi, Bahtiyari'den oluşur- ve Küçük Lor, yani Feyli Lor diye iki kısma ayırmış.

Ayrıca bazı tarihçiler, bu iki kısmın kullandığı dili Fars diline benzetmişler, hatta kimisi daha ileri giderek bu iki dilde sonekler ile bazı lafızların fonetiğinin benzerliklerini nazarı itibare alarak Farsça dili ile aynı olduğunu iddia etmişler. Ne var ki bu ihtimal çok zayıf bir iddiadan ibaret kalmıştır ve konunun daha iyi bir şekilde araştırılmaya ve incelenmeye muhtaç bir saha olduğu kesindir.

Kaldı ki doğru kabul edilen ve tercihe şayan görüşün, bu iki büyük aşiretin kullanmış oldukları dilin; Fars dilinden çok, Kürt diline olan benzerliğidir. Çünkü Kürtlerle Lorlar birbirleri ile her yönden kolayca anlaşabilmektedirler, ama Farsların Lorlarla olan ilişkileri için de bunu söylemek zordur.[663]

Şimdi burada, Major Rawlinson'un m. 1836 yılında Loristan hakkında yapmış olduğu ve gerçekten çok muazzam olan araştırma ve incelemelerini özetliyoruz:

Büyük Aşiret Heftlıng

Oymakları:

Olaki ve Mal Ahmedi: 400 ailedir, yazın Çapalkâw'da kışın ise Serdeşt ve Sehul'de yaşarlar.

Behtiyariwend: 600 ailedir, yazın Sêlaxor'da yaşarlar.

Durki: 4.000 ailedir, Çeharmahal'da yaşarlar.

Selaki: 2000 ailedir, Borborud'da yaşarlar.

Toplam Büyük aşiret nüfusu 7.000 olan bu oymakların hepsi, kış mevsiminde Serdeşt ile güneye doğru Dizful'a kadar uzayan ovalarda ikamet ederler.

663 Bak. Dil Bölümü.

Büyük Aşiret Çarlıng
Oymakları:
Kunorsi: 1.000 ailedir ve yazın Feridun'da ikamet ederler.
Sıhuni: 1500 ailedir ve yazın Feridun'da ikamet ederler.
Mahmud Sala: 1.000 ailedir ve yazın Feridun'da ikamet ederler.
Mokoli: 500 ailedir ve Caniki de ikamet ederler.
Memiwend ve Zelaki: 4.000 ailedir yazın Zerdekoh'da yaşarlar.
Bawayi: 3.000 ailedir, yazın Zerdekoh'da yaşar.
Orâk ve Şalo: 2.500 ailedir, yazın Bazoft'da yaşar.
Bu aşiretler yazın Feridun Zerdekoh ve Bazoft da kışın ise Ramhurmuz, Caniki, Kermesir, Şuşter, Sosın ve Malemir ovalarında yaşarlar.

Bahtiyari'ye bağlı Aşiretler
Oymaklar:
Caniki:
Kırmısir: 4.000 ailedir,
Xanoki: 2.000 ailedir.
Sırdsir:
Gunduzlu: 1.500 ailedir.
Bu son dört oymak yazın Monkuşt, Kândoman ve Lordağan yöresinde yaşarlar. Kış mevsiminde ise Bağmelik, Tol, Goran Vadisi, Kolkır ve Bêtewend ovalarında yaşarlar. Toplam 28.000 aileden oluşur.[664]

Daha sonra bu doğubilimci araştırmasını sürdürerek bu aşiretlerin inanç ve toplumsal yapıları hakkında şunları söylemektedir:

Bu aşiretlerin genel reisi Caniki aşiretinden meşhur Murad Han'ın torunu Muhammed Taki Han'dır ve büyük dedesi, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra tüm İran beldelerine hakim olan bu kişi dir. Muhammed Taki Han ise, çok kültürlü, iş beceren, bilgin bir şahsiyet olduğu gibi, oldukça cesur ve kahraman bir insandır. Liderlik sorumluğunu bilir, herkes tarafından çok sevilir ve ihtiyaç halinde 12.000 kişilik bir savaş birliğinin anında harekete geçirme gücüne sahiptir. Memleketi çok zengin ve çok gelişmiş bir bölge olduğu gibi, halkı tamamen yerleşiktir. Öyle ki, Feridun yöresinde çok geniş ve verimli arazi elde ettiler ve bu araziler üzerine bir çok köy inşa ettikleri gibi, Huzistan'da yetişen tütünün tümü bu arazi-

664 Zuhâb *'tan Huzistan'a*, s. 103.

lerden elde ediliyor. Ayrıca bu aşiretlere ait İsfahan'da da çok geniş ticaret yerleri var.

Diğer bir ayrıntı ise, Heftlıng aşireti ile Çarlıng aşireti arasındaki kargaşaların süregelmesidir. Ancak genel olarak aşiretin toplumsal durumu küçük Lorların aşiretinden çok daha iyi ve çok daha yüksektir.

Dini inanç itibarıyla bu aşiretler her ne kadar müslüman da olsalar, İslami yaşayış bakımından çok zayıftırlar ve Ali İlahi mezhebine herhangi bir ihtiram ve meyilleri olmadığı gibi, mezhebi araştırmak ve anlamak için de herhangi bir teşebbüste bulunmazlar. Bu aşiretlerin dili ise Kürtçe'dir, ancak diğer Kürt lehçeleri ile aralarında fonetik farklılıklar var. Nitekim Zagros yöresinde yaşayan Bahtiyari aşiretinden her bir oymağın kendine özel bir lehçesi olduğu gibi, aşiret aynı zamanda savaşçı ve cesur bir karektere sahiptir, tabiatları çok sert ve çetindir.

Öte yandan Sr. Arnold Wilson 1926 senesinde Orta Asya Cemiyeti adlı bir dergide yayınlamış olduğu makalesinde Bahtiyari aşiretlerin emirlik hanedanı hakkında şunları söylemekte: Bahtiyari aşiretinin o zamanki reisi olan Xuda Keremhan'ın soy ağacı aşağıdaki gibidir:

Xuda Keremhan oğlu Ali Rıza Xan oğlu Muhammed Taki Han (ki Rawlinson döneminde İlhan idi) oğlu Hasan Han oğlu Fettah Ali Han oğlu Hasan Han oğlu Zaman Han ki Kiyares namıyla bilinirdi. Bu Kiyares ise, dört Çarmahal olan Çarmahal, Mezawıc, Lar ve Kiyar oymaklarından birisidir. Yöre halkının efsanesine göre Zaman Han'ın; efsanelerde geçen İran Meliki Çemşid'in soyundan geldiği şeklindedir.

Bu emirliğin geri kalan tarihi da aşağıda gibi özetlenebilir:

Muhammed Taki Han, günlerden bir gün İran hükümetine karşı isyan bayrağını açar, bunun üzerine kendisine karşı büyük bir askeri saldırı düzenlenir ve neticede Beni K'âb kabilesinin lideri olan Şeyh Tamır'a sığınmak zorunda kalır. Ne var ki kendisine yapılan büyük bir hile neticesinde Tahran hükümetine teslim edilir ve Tahran'daki hapishanelerin o zifiri karanlık ve izbe köşelerinde yaşamaya mahkum edilir. Ancak buna fazla dayanamadan 1841 yılında hapishanede vefat eder, ardından emirlik ve aşiret liderliği, oğlu Mirza Ağacan'a geçer. Derken yavaş yavaş Çarlıng aşiretinin nüfuzu yok olmaya yüz tutar ve neticede hakimiyetinin sonuna doğru idare Heftlıng aşiretine geçer.

Sr. Wilson döneminde ise, emirlik Babi (galiba Bawayi olacak) oymaklarından olan Haydar Kor'un torunlarının eline geçti. Haydar'dan sonra da oğlu Galip, Bahtariye aşiretlerinden diğer bir oymağın liderliğini ele geçirdi ve Galib'in torunlarından olan Salih Han; Nadir Şah'ın Hind seferi esnasında yanında sefere katıldı. Bundan bir kaç boy sonra da Esed Han (Azad Han)'ın oğlu Cafer Kulihan Bahtiyari aşiretinin lideri oldu.

Sonra da babalarının vefatı üzerine Cafer Kulihan'ın cesur oğulları, Hüseyin Kulihan ile İmam Kuli Hacı İlhan, liderlik sorumluluğunu en mükemmel bir şekilde yerine getirdikleri gibi, kendilerinden sonra da her ikisinin oğulları olan Esfendiyar Han ile Muhammed Hüseyin Han, hükümetin onaylamış olduğu İlhaniye liderliğini üstlendiler ve nihayet, Esfendiyar Han 30 yıl süren liderliğinden sonra 1903 yılında vefat etti. Aynı zamanda ondan 2 yıl sonra da Muhammed Hüseyin Han vefat etti.

Küçük Lor Aşiretleri ve Bunlara Bağlı Diğer Oymaklar
Büyük Aşiret: Pêşkoh
Oymak: Dilfan, Emile
Bağlı Gruplar:

1. **Kakewend**: Kış mevsiminde Halilan'da yaşar.
2. **Êwetiwend**: Yazın Xawê'de, kışın Dımal'da yaşar.
3. **Mumenewend**: Kışın Halilan'da yaşar.
4. **Reisewend**: Yazın Xawê'de, kışın Kohdeşt'de yaşar.
5. **Bıcnewend**: Yazın Herasim, kışın Rudıbar'da yaşar.
6. **Çowari**: Yazın Xawê, kışın Çardever ve Tahran'da yaşar.

Bu altı grubun toplam sayısı 15.000 ailedir.

Oymak: Silsile
Bağlı Gruplar:

1. **Hasanwend**
2. **Qalewend**
3. **Yusufwend.**

Bu üç grubun toplam sayısı 15.000 ailedir ve Eliştar ile Xawê'de yaşarlar.

Oymak: Balagiriwa
Bağlı Gruplar:

1. **Reşno**

2. **Saki**
3. **Papi**
4. **Dirikewend**

Bu dört grup 6.000 aileden oluşur ve yazın Tav (Hurremabad civarı), Ebistan, Serhürmüz, Koh Heftad ve Pehlu'da, kış mevsimini ise, Kirab, Lor Ovası, Kerki Manke, Rah Dost ve Rıza'da yaşarlar.

Oymak: Amile

Bağlı Gruplar:

1. **Koşki**
2. **Ziv Hedar**
3. **Ümerayi**
4. **Miraxur**
5. **Katırci**

Bu gruplar yaz-kış Hurremabad, Simra, Terhan ve Kohdeşt bölgelerindeki devlet arazilerinde bulunan köylerde yaşarlar ve toplam sayıları 2.000 ailedir.

6. **Gulam**
7. **Notmiyad**
8. **Zol**

Bu gruplar da toplam 38.000 ailedir.

Oymak: Feyli

Bağlı Gruplar:

1. **Kurd**
2. **Şavhon**
3. **Maheki**
4. **Çarstun**
5. **Dinarwend**

Bu gruplar yazın Büyük Koh bölgesinde, kışın ise Sirvan, Cistan, Bedre ve Ebladan ovalarında yaşarlar ve 12.000 aileye sahiptirler.

Küçük Lor

Oymak: Bacilan

Bağlı Gruplar:

1. **Dalawend**
2. **Sekewend**

Bu iki grup, 2.000 ailedir.

Oyma: Bayranewend

Bağlı Gruplar:

1. **Aliwend**

2. **Doşewend**

Bu iki aile de 2.500 aileye sahiptir.

Oymak: Halilani

Bağlı Gruplar:

1. **Osmanewend:** 500 ailedir.
2. **Celalewend:** 500 ailedir.
3. **Daciyewend:** 200 ailedir.
4. **Balawend:** 100 ailedir.
5. **Surxe ve Miri:** 200 ailedir.

Yukarıda adı geçen büyük ailelerin toplam aile sayısı 56.000 eder.

Ancak Rawlinson yaptığı çizelgenin başka bir yerinde büyük aşiretlerin sayımını yaparken Pêşkoh aşiretinin ve aile sayısını 40.000, Piştkoh aşiretinin 15.000, diğerlerinin ise 5.000 olduğunu belirterek toplam sayının 60.000 kadar aile olduğunu belirtmiştir.

Öte yandan bu doğubilimcinin görüşüne göre Küçük Lorların lideri tek başına bağımsız değildir ve bu aşiretin idari işleri diğer aşiretlerden tamamen farklı olarak aşiretin tüm işlerini yürüten ve Tuşmal denilen bir çok köy şefi, bir nevi federasyon ile bütün alt grupları idare ederler. Ancak Piştkoh valisi, babası ve dedesi gibi, kralların ve hükümdarların nüfuzuna benzer büyük bir nüfuza sahip olduğu gibi, diğer yandan bu aşiretin erkeklerinin yapmış oldukları bir çok işi kadınlar yapar, erkekler ise, daha çok, vakitlerini odun kesmek, kömür çıkarmak ve çobanlık etmekle geçirirler.[665]

Lek kısmı Kelhor lehçesine yakın bir Kürt lehçesi kullandığı gibi, Kirmanşah ve Halilan bölgelerindeki Maheki aşireti de Lek lehçesi ile konuşur. Fakat bunlardan farklı olarak Piştkoh'un güneyinde yaşayan Kürt aşireti Şohan ise, Kürtçe'nin Kurmancî lehçesini kullanır.

6-Acem Irak'ındaki Kürtler

Anbarlı aşireti, Tazım yakınlarında yaşadığı gibi, Beyat ve Piranewend aşiretleri de Birucerd yöresinde yaşamaktadır.

---

665 Zuhâb'*tan Huzistana*, s.106-110.

7-Fars Bölgesindeki Kürtler

Fars bölgesinde yaşayan Şıvankâre-Şıbankâre aşireti, müthiş bir nüfuz ve otoriteye sahiptir ve Fars ile Kirman bölgesine ait tarihinde çok önemli rol oynamıştır, hatta bir ara kendi adına bağımsız bir hükümet bile kurmayı başarmıştır. Zarkân, İstabanan, Bork, Tarım, Hira, Teriz, Kurum, Roniz, Lar ve Darabucerd bölgesinden ta Şiraz'ın doğusundaki Bicnord sınırına kadar uzanan bölgede yaşayan bu aşiret; Fars körfezinin sahillerine kadar otoritesini yaymıştır. Ziraat ve ticarette oldukça ileri olan ve bölgesinin geniş olması hasebiyle genel nüfusunun da oldukça yüksek sayıda olması gereken bu aşiret; en azından 30.000 aileden aşağı değildir. Geçmişte İsmaili, Ramani, Kârzuyi, Mesudi ve Şakani gibi beş büyük gruptan oluşan bu aşiret yöneticilerinin; Sasani devletini kuran Erdeşir'in sülalesinden geldikleri ve onların torunları oldukları sanılmaktadır. Fars körfezi sahilleri ve çevrelerinde yaşayan Şakani grubu ise -tarihin işaret ettiğine göre- bütün bu gruplar içinde en önemli yeri tutmakta ve Şıbankâre ile Kirman hükümetlerini kuran Fedlewi aşireti de bu önemli gruplardan biridir.[666]

8-Kirman Bölgesindeki Kürtler

Her ne kadar Kirman bölgesinde bazı göçebe Kürt aşiretlerin yaşamakta olduğu biliniyor olsa da, bunlar hakkında her hangi bir belge elde edilmiş değil.

9-Tahran Bölgesindeki Kürtler

Bazoki aşiretinin bir kısmı Tahran bölgesinde yaşamakta olduğu gibi, bu aşiretin bir kısmı da İran'ın güneyinde yaşar.

10-Geylan-Ciylan Bölgesindeki Kürtler

Kabakranlo, Şımkanlo, Bahadırlo, Şahkolanlo ve Bışanlo gibi beş ayrı gruba ayrılan Ömerlo aşireti Gilan'da yaşar. Ancak bu aşiretin Nadir Şah tarafından Horasan bölgesinden buralara nakledildikleri söylenir.[667]

---

666 *İslam Ansiklopedisi*, c. 2.

667 *Mecellet Asya'l Vusta*, s.10.

11-Mazenderan Bölgesindeki Kürtler

İran Kürt aşiretleri içinde en saf ve en ileri gelenlerinden olan Mudanlı aşireti, Mazenderan bölgesinde yaşar.[668]

12-Horasan Bölgesindeki Kürtler

Meşhed ile Bocenord arasında yaşayan Şadillo, Za'feranlı ve Ömerlo aşiretleri vardır. Bunlardan Za'feranlı aşireti siyah çadırlarda yaşayan çok büyük bir aşirettir. Nitekim Nadir Şah *Tarihi*; bu bölgede Çemişgezek ve Karaçorlu adında iki Kürt aşiretinden daha bahseder ve Nadir Şah'ın bu iki Kürt aşiretini Türkmen aşiretlerine karşı kullanmak istediğini anlatır.

13-Hemedan Bölgesindeki Kürtler

Bu bölgede yaşayan Kürt aşiretinin adı Cozkan'dır.

Rusya'daki Kürtler

Başkenti Erivan olan Ermenistan Cumhuriyeti'nde, özellikle de Beyazıt bölgesinde Zilan aşiretinin bir çok oymağı yaşamaktadır. Ayrıca Dr. Frech, *Kürtler* adlı kitabının 35. sahifesinde Pazoki aşiretinden yaklaşık 5.000 ailenin Erivan yakınlarında yaşadığını, buna ilaveten Rusya'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nde de eski bir vilayet olan Elizabetpol-Gence'de bazı Kürt aşiretlerin yaşamakta olduğunu bildirmektedir, yani bağımsız bir kazayı oluşturan Zengezor, Ciwanşir, Cebrail ve Araş bölgelerinden oluşan mıntıkada yaşarlar. Ayrıca yaklaşık 19 mahalleye dağılmış olan büyük bir Kürt topluluğu da Axsexe bölgesinde yaşamaktadır ve hepsi de mükemmel birer çiftçidirler.[669]

Hint ve Belucistan'daki Kürtler

Bıraxo-Bırahoyi olarak anılan aşiret; bu bölgelerdeki Kürt aşiretlerin en büyüğüdür ve büyük bir kısmı Ketna'dan Las-Bela'ya kadar uzanan ve yaklaşık 220 mili bulan Kelat-Qetta yöresinde yaşar, sayısı Beluc aşiretinden az olsa da nüfuz ve otorite bakımından onlardan daha güçlü ve daha dişlidir. Nitekim Belucistan'ın başkenti olan Kelat-Qetta'da merkezi idare bu aşiret reisinin emri altındadır, aynı zamanda bu lider; aşiretin Kamberani kolundandır.

---

668 *Kürtler* adlı eser.

669 Dr. Frech, *Kürtler, s.* 35. adlı eserden.

Öte yandan Sıravan-Yukarı Bırahoy ve Cahlavan-Aşağı Bırahoy olarak iki büyük kısma ayrılır.

Ancak bazıları bu aşiretin aslı hakkında bazı şüphe ve itirazlar naklederler, fakat ben bu şüphe ve itirazların çok zayıf olduğuna inanıyorum. Çünkü aşiretin bu ismi, onların Kürt asıllı olmasına en büyük delildir. Buna ilaveten bu büyük topluluk içinde Kurd Gelî, yani Kürt Halkı olarak bilinen büyük ve saf bir Kürt aşireti mevcuttur ve bu aşiret aslen Bırahoyi aşiretine dayanır, o kökünden gelir ve asıl geldikleri yerin, İran'ın batısı olduğu sanılmaktadır. Tabi, bu durumda Bırahoyi aşiretinin de İran'ın batı bölgesinden gelmiş olması gerekiyor. İşte bu büyük topluluğun toplam nüfusu 300.000 kadardır. [670]

Bu aşiretin bir kısmı da Hindistan'dadır ve Sind bölgesinde yaşar, yaklaşık olarak bunun da nüfusu 48,180 kadardır.

Bu Brahoyi aşiretinin tümü Sünni mezhebine bağlıdır ve dili, bazı İran ve Beluc kelimeleri ile saflığını yitirmiştir. Kullandığı lehçe ise, Orta Hindistan'ın Dirawid lehçesine yakındır. Tabi ki bu durum, çevresindeki milletlerle yapılan komşuluk neticesinde meydana gelmiştir ve dilbilgisi kuralları nerede ise Beluc dilbilgisi kuralları ile aynıdır. Bırahoyi aşireti dışında Beluc aşiretleri içinde Mamesani-Mam Hasani olarak bilinen başka iki Kürt aşireti daha vardır ve bunların da aynı şekilde İran'ın batısından geldikleri sanılmaktadır. [671]

Afganistan'daki Kürtler

Şerefname'nin görüşüne göre Zengene aşiretinin bir kısmı Afganistan'da yaşamaktadır ve aslen buraya Belucistan'dan geldikleri sanılmaktadır. Aynı şekilde Afganistan'da başka Kürt aşiretlerin de bulunduğu tahmin edilmektedir, fakat bu görüş, hala ne tam incelenmiş, ne de tam bir kesinlik kazanmış değildir.

I. cilt 13 Mart 1931
tarihinde tamamlanmıştır.
M. Emin Zeki

---

670 *İslam Ansiklopedisi.*
671 *İslam Ansiklopedisi.*

İKİNCİ CİLT

KÜRTLER VE KÜRDİSTAN TARİHİ

İSLAMİYET DÖNEMİNDEKİ KÜRT DEVLETLERİ VE EMİRLİKLERİ

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla
Kürtçeden Arapça'ya çeviren Ali Avni Bey'in takdimi

Allah'a hamd ve senalar olsun ki insanları hür ve birbirlerini tanıyıp aralarında kaynaşmaları için kabileler ve farklı milletler olarak yarattı ki hürriyetin ve bağımsızlığın herkes için en güzel bir şekilde gerçekleşmesini sağlasınlar ve yaşamlarında aradıkları mutluluğa ersinler. Tüm insanlığa müjdeleyici ve korkutucu olarak gönderilmiş olan Hz. Muhammed (sas) bir hadisinde şöyle buyuruyor: "Sizden kim kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemezse iman etmiş olamaz." Hz. Peygamber bu hadisteki dikkat çekici ifade ile müminler arasındaki kardeşliği en yüksek dereceye çıkartmış, tüm insanların bütün hak ve hukukta eşit olduğunu ve hiç bir şekilde ayrı toplumlar ve farklı kabileler arasında üstünlüğün söz konusu olamayacağını, üstünlüğün ise sadece güzel ve yüce gayelere ulaştıran takva yarışında olduğunu belirtmiştir.

Şimdi, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi Özeti* isimli kitabın yazarı Irak eski bakanlarından olan yüksek fazilet sahibi Muhammed Emin Zeki Bey'in kitabının birinci cildin tercümesini tamamladıktan sonra, 1939 sonlarına doğru akıcı ve sade bir Arapça ile ilmi bir şekilde araştırıp varlık meydanına çıkardım. Ardından II. Dünya Savaşı'nın sıcaklığı hissedilmeye başlayınca benimle beraber çaba sarf eden diğer kişilerin de çabaları ile bu değerli kitabın ikinci cildini de Arapça'ya çevirmeye karar verdim. Böylece -yazarın da ifade ettiği gibi- Kürt milletinin farklı asırlardaki tarihi halkaları tamamlanmış olacak. Savaş günleri uzadıkça savaş müddetinin de

ne kadar süreceği bilinmez bir hal aldı. Onun için karar aldığım doğrultuda heves ve şevkim beni tekrar bu zor işe geri döndürdü. Tercümesini tamamladığım bu kitabı, İslam tarihinin farklı dönemlerinde ve Kürdistan'ın çeşitli bölgelerinde gelişen olayları ihtiva eden Kürt Devlet ve Hükümetlerine ait vakıaların detaylarını da kapsayan diğer bir kitabın yazılmasında inceleme ve araştırmaya esas teşkil edecek şekilde hazırladım.

Allah Tealanın yardımı ile 1942'den 1945'e kadar çalışmamı sürdürdüm. Bu işi yapmaya niyet ettiğim o korkulu gece ve günlerde sevgili Mısır'ımızın üzerine bombalar ve torpidolar -Allah şerrinden korusun- yağmur gibi yağıyordu. Ancak çalışmamdaki en büyük teselli ve lezzet, beni o sinir bozucu ve hırpalayıcı günlerin etkisinden kurtarıyordu, onun için de şu anda 51 yaşına bastığım bu ilkbaharımda ömrümden geçen dört yılın nasıl geçtiğini hiç fark edemedim. Çünkü ancak bu şekilde metinleri ve nakilleri derinliklerden çıkartıp güzelce hazmederek inceleyebilir ve İslam tarihinde Kürt, Türk ve Arap kaynaklarının ortaya konması ile meydana gelen hadise ve olayları destekleyebilirdim. Zaten bu arada izlediğim metot, aynen birinci ciltte izlediğim metot gibi olduğundan orada genişçe açıklama yaptığım için tekrar aynı şeyleri tekrar etmeyeceğim. Ancak tarihi vakıalar kronolojik olarak verilmediği için ben pek çoğunun tertibini değiştirmek ve bazılarına bazı eklemeler yaptığım gibi, bazılarından da bir kısmını kısaltarak araştırmacı ve okuyucuların nazarına arz etmekle yetindim. Bu yaptığım sadece bu milletin asırlardır nasıl kendi varlığını ve zati değerlerini koruduğunu, diğer diktatör ve saldırgan imparatorluklar arasında saygınlığına nasıl sahip çıktığını göstermek ve konuyla ilgili olayları ve hadiseleri kronolojik olarak takdim etmekten ibarettir. Her ne kadar Kürdistan'da çeşitli hükümetler, devletler, emirlikler ve farklı idareler kurma fırsatını yakalamış olsalar da, aslında büyük imparatorluklar her daim bu milleti sağa sola savurarak parçaladığı için hiçbir zaman tüm Kürdistan'ı içine alan milli bir vatan inşa edilememiştir.

Böylece ben de orijinalinde olduğu gibi, kitabı iki bölüm ve eski devletlerin, şu andaki Kürt toplulukları ile olan ilişkilerini gösteren bir önsöz şeklinde hazırladım. Birinci kısım, İslam hâkimiyeti dönemindeki Kürt Hükümetlerini teşkil ediyor ve tamamı on dört bölümden oluşmaktadır ve her hükümeti bir bölüm halinde verdim. İkinci kısım ise, İslami dönemdeki Kürt Emirlikleri kapsı-

yor ve tamamı yedi grup içinde de tam otuz beş emirlik veya emirliğe benzeyen oluşumu ihtiva eder. Bu hükümet ve emirliklerin çoğu, Kürdistan toprakları üzerinde kurulurken, az bir kısmı da çeşitli üzücü olaylar sebebiyle İran'ın doğusu, Lübnan dağları, Belucistan ve Fars bölgelerinde kurulmuştur. Kürdistan dışında kurulan bu emirlik ve hükümetlerin de bir bölümü zorla buralara yerleştirilmiş olan Kürtlerdir; bir bölümü de kendileri buralara göç etmiş ve çeşitli hükümet ve emirlikler kurmuş olan Kürtlerdir.

Nitekim kör taassup ve yanlı bakıştan uzak bir şekilde düşünen bir kimse eğer dikkatlice Kürtlerin bu milli devlet ve vatani emirliklerin doğuşu ve gelişmesine göz atarsa görecektir ki, Kürt milleti kendi öz halkı esası itibariyle Lor, Kelhor, Kurmanc ve Goran'dan oluşur ve Kafkas dağlarından ta Fars körfezine, Zagros dağlarından ta Toros dağlarına ve İskenderun körfezine kadar uzanan bir coğrafyada yaşamıştır.

Bu millet, tarihin doğuşundan bu yana sadece tabii var oluşu, bulunduğu coğrafyadaki ezici çoğunluğu ve dil, örf-adet, değişik karakter ve milli şuurunu korumakla kalmamış; bilakis tarih boyunca Ortadoğu ile Yakındoğuda cereyan eden büyük tarihi olayların pek çoğunda etkin rol oynamış ve büyük siyasi varlığını sürdürmüştür. Birçok yerel devlet ve idarenin yanında yer almış olduklarından, zamanla aşiret, oymak ve şeyhlikler gibi mütevazi kurum ve örgütler kurmuşlar ve Ortaçağdan beri Kürdistan kavramının ifade ettiği coğrafya, Kürt halkı için eskiden beri bir yuva ve sığınak olmuştur. Hem yakın zamanda şansı yüzüne gülmeyen bu bölgede büyük imparatorlukların gerçekleştirdiği işgalin yüzeysel kalmasına rağmen, Kürtler ne birlik içinde bir Kürdistan kurabilmiş, ne de Kürdistan'ın bütün parçalarını bir araya getirecek ve burada yaşayan bütün halkları kapsayacak bir idare meydana getirebilmişler. Evet, kültürel, dini, siyasi, coğrafi ve iklimsel pek çok baskı ve engelden dolayı dil birliği ve kültür birliği şuuru yok edildiği için birleşik bir Kürdistan kurulamamıştır.

Fakat ne kadar acı ve komiktir ki, Kürtlerin bu dağınıklığı, bazı insanların, yalan ve iftira üreterek "tek bir dil kullanan, aynı şuur ve karakteri taşıyan, aynı millete aidiyet hissi taşıyan bir Kürt topluluğu ve ulusu yoktur" demişler. Olsa olsa, bunlar, birbirinden nefret eden değişik kabile ve cemaatlerden başka bir şey değildirler, demişler. Böylece "Kürtler için en doğru olan ve şanına yakışan, kendi milliyetinden vazgeçip bugün ülkesini paylaşan ve coğ-

rafyasını işgal eden diğer milletlerin boyunduruğu altında yaşamaktır" deyip boş hayaller peşinde can verirler. Bu haince vehim ve haddini aşan ahlakları neticesinde Nuh Peygamber (as) zamanından beri bu coğrafyada ve toprakları üzerinde yaşamını sürdüren Kürtlere çok acıklı ve trajedik bir yaşam tattırdılar. Uzun yıllar boyunca unutulmayacak şekilde köylerini yakıp yıktılar, servetlerini ve imkânlarını yok ettiler, sayılamayacak kadar insanın kanına girdiler ve Kürtler için tarih boyunca unutulmayacak acı ve azap seansları uyguladılar.

Peki, bu "kardeş" millet ve ülkeler neden bütün bu olmazları yaptılar? Bence bunun sebebi bu insanların, Kürt coğrafyasını ve tarihini, Kürt halkının karakterinden olan kahramanlık ve şeref düşkünü olduklarından, tarih boyunca ecdadına ve diline sahip çıkıp her bedeli ödeyeceğinden habersiz ve cahil olmalarından kaynaklanmaktadır. Hatta her bir milletin "yaşam şartı" olan özgürlük, kültür ve milli dil gibi Kürt milletinin haklı taleplerini ve insani haklarını görmezden gelerek kendilerini kandırıyorlar. Ancak Kürt halkının bu meşru talepleri karşılandığı zaman özveri ile birlik ve beraberliğe yönelirler ve bu sayede ancak uzlaşma ve çözüm olabilir. Nitekim "bir savaş anında Allah hep inananlardan yanadır."

Muhammed Ali Avni
Mart 1948 Kahire

ÖNSÖZ

Eski Ulus Hükümetlerin, Kürt Halkının aslını teşkil eden toplumlarla olan yakın ilişkileri

Kürtler ve Kürdistan Tarihinin Özeti isimli kitabın birinci cildinde tarihimizden bazı açıklamalarda bulunurken zikretmiş ve demiştik ki, arkeolog ve tarihçilerin arkeolojik kazılardan elde edilen eserlerle beraber şu ana kadar ortaya çıkmış bulguları derinlemesine inceleyip delil olarak ortaya koymaları; Kürt halkının aslı ile Zagros dağları civarında bulunan bazı toplumların birbirlerine bağlı halkalar gibi aralarında bir bağın olduğunu ve bu bağın -şayet dikkatli bir şekilde incelenirse ve taassup ile önyargıdan uzak durulursa, Akad ve Amur halkının Araplarla olan bağı veya Hun halkının Türk toplumları ile olan alakasından hiç de farklı olmadığı görülecektir.

Şayet Hun halkı ile Türk toplumları arasındaki bağların aynısını izleyecek olursak ve eski tarihimizi diriltmede onların takip ettikleri geniş ve net çalışmaları gibi tahlil yapacak olursak; hiç kimsenin bize bir itirazının olacağını zannetmiyorum. Özellikle bizlerin bu sahadaki hedefi; çeşitli vesilelerle eski tarihi derinliğimizin canlandırılması olmayıp, bilakis buradaki hedef ve gayemiz, bazı arkeolog ve tarihçilerin mücerret görüşlerini okuyucularımızın gözleri önüne sermektir.

Bununla beraber bir şeyi itiraf etmemiz gerekir: Kürt halkının eski tarihi kaynakları hâla zifiri karanlıkta kalın bir örtü ile örtülmüş bir şekilde bulunmaktadır ve bu durum diğer milletler için de geçerlidir. Öyle ise, bizden istenen şey, gözle görülen güneşin doğuşu gibi açık, ciddi ve aralıksız bir çaba ile, hızlı ve gayretli bir şekilde bu işi sürdürmektir.

Hem nasıl ki bu durum, diğer halkları kendi eski tarihi köken-

lerini ve şu anda mensup oldukları toplumların aslını araştırmaktan ve eski toplumların kendi aralarında kurdukları bağların hakikati hakkında araştırmaya dayalı hiç bir çalışmalarına engel teşkil etmemişse; aynı şekilde bu ihmal; bizleri de kesinlikle eski tarihi kökenlerimizi araştırma ve incelemede bulunmaktan caydırmamalı ve engel teşkil etmemeli. Bilakis o eski halkların kesin ve gerçek olarak ortaya koydukları araştırmalarını, biz de Kürt halkının tarihini ilgilendiren bu kitabın Önsözü olarak ele almalıyız.

Nitekim biz de birinci ciltte genel olarak Kürt toplumu ile diğer eski toplumların aralarındaki bağları zikrettik. Şimdi ise bu ikinci ciltte şu ana kadar ortaya çıkmış delil ve belgeler ışığında, eski tarihte farklı devir ve asırlarda uzun yıllar hayatını idame etmiş olan bu halkın siyasi teşkilatlanmasından yani şu ana kadar kurmuş oldukları devletler ve hükümetlerden bahsedeceğiz.

1-Lollo-Lolobi Hükümeti

Her ne kadar tarihi Akadlı Sargon ve Naram-Sin dönemlerine kadar uzanan belgelerin incelemeleri bu kapalılığı bir derece aydınlatsa da genel olarak tarihin bu hükümet hakkında şu ana kadar pek açık bir bilgilendirme yapmamış olması çok üzücü olmuştur. Çünkü yukarıda söz konusu olan belgeler, bu hükümetin tarihteki coğrafi sınırlarının şu anki Kerkük bölgesi olan Arafa ve Kasiler bölgelerine sınırdaş olduğunu gösteriyor. Bu analize göre Süleymaniye sancağı ve Horin-Şeyhan ile Horato civarları ve Zehaw-Halman bölgesi, Eski Lollo ülkesi oluyor.

Nitekim Lollo halkı ile bir kısım Goti halkı hep beraber bağımsız bir hükümet oluşturmuşlardı ki bazı tarihçiler yeni kurdukları bu hükümetin merkezini Zimri olarak belirlemişler. Fakat Prof. Spaiser bundan farklı olarak bu hükümetin merkezinin Arakdi olduğunu ve Annobanini adındaki bir kralın m.ö.28. asırda Halman-Arman bölgesini istila ettiğini ifade etmiştir. Mr. Hull ise, *Yakındoğu'nun Eski Tarihi* adlı eserinde şöyle demektedir: Lasirab adıyla bilinen bir kral Annobanini'yi kendinden sonra Lollo ülkesinin tahtına halef olarak bırakmıştır. Böylece anlaşılıyor ki Akadlı Kral Sargon,[1] bu Kral zamanında Lollo ülkesini ele geçirmiş ve Lollo

[1] Akad Hanedanlığı'nın (m.ö.2550-2332) krallarından ilk kralın hükmü 55 yıl sürmüştür. *Delil el-Methaf el-Iraki*, s. 48, Bağdat, m. 1943. (Arapça'ya çeviren).

hükümeti, 828 yılında Asur ordusunun son verdiği tarihe kadar II-I. Asur Şamaneser zamanına dek ayakta kalmıştır.

2-Guti-Cudi/Koti Hükümeti

Bu hükümet hakkında pek derin bir malumatımız yoktur. Görünen odur ki bu halk Zêya Koyê/Küçük Zap nehri etrafını kendisine vatan edinmiş, daha sonra takriben m.ö.26. asrın ortalarında Naram-Sin'den sonraki Şarkâli Şareri'nin vefatı üzerine yavaş yavaş güney istikametinden aşağıya doğru Sümer ve Akadların ülkesini ele geçirmek için savaşlar başlatmış ve Akadlarla Sümer toplumlarına karşı giriştiği bu çetin savaş ve sürekli saldırı sonucu onların kendi hükmüne baş eğdirip teslim olmalarını sağlamıştır.

Nitekim eski Nipor şehrinde bir kraliyet yazışmasında ele geçen bir belgeye göre Guti krallarından 21'inin Babil'de 125 sene 40 gün hüküm sürdürdükleri ortaya çıkmıştır, hatta bunlar içinde yüksek şan sahibi, etki alanı geniş ve özel bir karaktere sahip olan Enridapirzi isimli bir kral, Naram-Sin Krallığının, nüfuzu altına aldığı bölge ve vâdilerin genişliğinden hiç de aşağı kalmayacak bir biçimde geniş bir toprağı ele geçirmeyi başarmıştı. Fakat krallarındaki diğer bir zaaf düşmanlarının iştahını kabartıp savaşçılarını kendilerine musallat etti ve Utukhegal denilen Sümerli bir kral; bu altın fırsatı gânimet bilip, Babil'de bulunan son Cuti kralını kovarak onun yerine geçti ve bütün Cutileri Akad'dan çıkarıp m.ö.2282 yılında Cutilerin hükmüne son verdi ve Cutilerin yıkıntıları üzerine yeni Babil hükümetini kurmayı başardı.[2]

Bütün bunlardan sonra Guti halkı Kerkük-Arapxa ile Küçük Zap bölgesi olan gerçek vatanlarına döndüler, ancak artık ne ayakta kalabilme imkanları oldu, ne de bir daha varlık gösterebildiler ve ne de hatırı sayılır bir siyasi oluşum meydana getirebildiler.[3]

---

[2] Galiba bu dediği zat, Utukhegal'ın m.ö.2282 senesinde kurduğu Verka' soyundan beşinci olandır.

[3] *Delil el-Methaf el-Iraki* adlı eserde Cuti soyu ile ilgili 48. sayfada şöyle bir açıklama var (m.ö.2370-2282):

1-Embiya: 3 sene, 2- Enkişo: 6 sene, 3-Nekl Leceb: 6 sene, 4-Şelmi: 6 sene, 5-Elolomş: 6 sene, 6-Eni Mabkeş: 5 sene, 7-Ecişoşi: 6 sene, 8-Iyar Leceb: 15 sene, 9-Embate: 3 sene, 10-Eyar Leceş: 3 sene, Korum: 1 sene, 12-... 3 sene, 13-... 2 sene, 14-Irarem: 2 sene, 15-İbranem: 1 sene, 16-Xablem: 2 sene, 17-Bozersen (İbn): 7 sene, 18- Iyar Lecenda: 7 sene, 19-Laserab: 7 sene, Trikan: 40 gün. (Arapça'ya çeviren).

3-Kasiler-Kasitler (Kiso-Kışo) Hükümeti[4]

Zayıflama ve çözülmeler, Amuri olan Sâmilerin hükümetini un gibi ufaltıp omurgasını kemirmeye başlaması ve âilenin son kralliklarından olan Samurditana ismi ile tanınan 11. Sâmi kralının döneminde hareketin iyice yavaşladığı bir sırada, Hati (Khatty) halkı şiddetli bir saldırı düzenleyerek Babil devletine karşı hârekete geçti ve bu saldırı, Babil'e hükmeden ilk jenerasyonun kökünü kazıyarak ortadan kaldırdı ve bu sayede m.ö.1926 yılında Amuri hükümeti kurulmuş oldu.

Hatta bazı tarihçilerin rivayetine göre Hititler Babil'e yerleşmeyip burayı yıkıp yerle bir ettikten sonra bütün ağırlıklarıyla birlikte Fırat nehrinin batısındaki beldelere döndüler. Ancak Babil'de 150 sene hüküm sürecek bölgenin öz halkı olan yerli Kasiler; bu arada hemen Babil üzerine saldırdılar ve m.ö.1760 yılında ülkeyi baştanbaşa işgal ettiler. Keşke onların bu yıkım harekatı bununla da sınırlı kalsaydı! Fakat ne yazık ki iş bununla kalmayıp Sümer ülkesinin sahil bölgelerine saldırıya geçtiler ve m.ö.1710 yılında "Ea-Gamil" ismi ile tanınan son kralın elindeki bu yerleri elinden aldılar, ardından da Sümerler ile Akadları birleştirdiler. Bu birleşik

---

4 Eski tarih kitapları Babil'deki Kasi Hükümeti için üçüncü hanedan adını vermişler ve m.ö.2225-1926 seneleri arasında hüküm süren Amuri Hükümeti için ilk hanedan ifadesini kullanmışlar, nitekim bu ilk hanedan krallarının altıncısı ünlü kral Hammurabi'dir. Ayrıca bu dönemde Sümerlere ait şehirlerde birkaç tane bağımsız hükümet daha kurulmuş ve bunlar kraliyet hanedanının ikinci ailesi kabul edilmişler. (Yazar).

Ayrıca Kasiler hakkında aynı kaynakta sayfa 51 de Babil soyu hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Kaşiler: 1746-1669, ya da 1750-1170 yılları arasında: 1-Cındaş, 2- I. Ecem, 3- I. Kaştılyaş, Uşi.. Ebi Rıtaş.. II. Kâltışyaş.. Tazicirmaş.. Xırba-Şıbak.

II. Ecem: 1598-1579; I. Korica Lezo: 1578-1560; I. Milişbak: 1559-1541; Nazimertaş: 1540-1522; I. Bernabıryaş: 1521-1503; III. Kaştılyaş: 1502-1484; III. Ecem: 1483-1465; I. Kure Endaş: 1445-1427; I. Kadaşmen Harbi: 1426-1408; II. Korica Lezo: 1407-1389; I. Enlil-Kadaşmen: 1388-1370; II. Bernabıryaş: 1369-1368; II. Kure Endaş: 1367-1355; Kadaşmen Harbi: 1355-1345; III. Korica Lezo: 1344-1320; II. Nazimertaş: 1319-1294; Kadaşmen Terco: 1293-1277; II. Kadaşmen Enlil: 12761271; Kodır-Enlil: 1270-1263; Şecer Kıti Şeraş: 1262-1250; IV. Kaştilyaş: 1249-1242; Enlil-Nadın-Şomi: 1241-1240; II. Kadaşmen Harbi: 1240-1239; Edad-Şem idin: 1238-1233; İdad-Şem Nasır: 1232-1203; II. Milişbak: 1202-1188; I. Merdux Ebal İdin: 1187-1175; Zibaba-Şem İdin: 1174; Enlil-NadiExi: 1173-1171. Hicri. (Arapça'ya çeviren).

olan yeni hükümete "Kar-Dunyaş/Kar-Dunyiash"[5] ismini verdiler.

Ancak Kral Gandiş veya Gaddaşin hükümetinin kurucusu olan bu zat hakkında 16 sene hüküm sürmüştür bilgisinden başka elimizde fazla bilginin bulunmaması gerçekten büyük bir şanssızlıktır. Mr. Hall "*Yakındoğu'nun Eski Tarihi*" adlı kitabının 199. sayfasında şöyle demektedir: "m.ö.1710 senesinde Sümer'li Ea-Gamil'in elinden sahil beldelerini alan Kasili Ulâm Buriash adındaki Kral, "Burnaburariash" adıyla anılan kralın oğludur ve Sümerlerin son kalesi sayılan "Dur-ae" şehrini istila eden III. Agum de "Olamburyaş"ın torunudur.

Ayrıca aynı kitabın sayfa 200'da devamla şöyle denmektedir: Kasiler hakkında elimizde kısıtlı bilgiler olmasına rağmen Kral Gandiş'ten sonra gelen diğer kralların aşağıda zikredildiği gibi birbirinin ardın sırasıyla geldikleri genel kabul gören bir durumdur:

Ushshi,
Aby Ratash,
Tashishigurmash,
II. Agum, ya da Agum Kakrim.

Et-Tarih el-Amm lil-Muerrihin kitabın birinci cilt sayfa 328 de ise şu bilgilere yer verilmiştir: Kral Agum Kakrim m.ö.1700 yılında tahta geçti. Mr. Hull'un da teyit ettiği gibi bu görüş de gösteriyor ki Kral Gandiş'ten sonra başka krallar da yukarıdaki tarihe kadar Babil tahtına çıkmışlardır. Öte yandan Kral Agum Kakrim zamanında Kasilerle Hititler arasında şiddetli ve yok edici savaşlar çıktı, ancak bu savaşlar sonunda antlaşma yapıldı ve galip gelen taraf Kâsiler olurken Hititler ise geçtikleri bu savaş sınavında kötü bir hezimete uğradalar. Bu savaş esnasında Kâsiler ilk hanedan döneminde, daha doğrusu Kral Hammurabi'den sonra onun yerine geçen son kral zamanında Hititlerin Babil'i ele geçirdikleri zaman alıp götürdükleri ganimetlerin arasında bulunan "Marduk" ve

---

5 Doğubilimci Sr. King, *Babil Tarihi* adlı eserinde (s. 244) şöyle diyor: Her ne kadar Sümer ve Akad toplumları ayrı ayrı idari ve coğrafi konumlarını korusalar da Kar-Dunyiash terimi bu her iki topluma da isim olarak kullanılmıştır... Sr. Sidney Smith ise, şöyle bir yorumda bulunur: Bu Kar-Dunyiash terimindeki Dunyiash kelimesi, Kasilerin tanrılarından birisinin adı idi, Kar kelimesi ise, toprak, ya da memleket demektir. Dolayısıyla bu birleşik terimin tam anlamı: Dunyaş Tanrısının Ülkesi demek oluyor ve bu yolla bu ülkenin "kutsal" olduğu iması yapılıyor. Ancak bu arada *Mezopotamya Halkları* (s. 98) adındaki kitap, Kardunyaş kelimesi Kasice bir kelimedir ve bununla Babil kastedilir, diyor.

"Sarpanitum" beldelerine ait ilah ve putları da geri aldılar.

Nitekim bu dönemde Kâsi devletinin toprak yüz ölçümü iyice genişlemeye başladı ve Agum Kakrim, tüm Sümer memleketine saltanatını yayarak Akad bölgesine kattı, burayı tek memleket haline getirdi ve birleştirilmiş olan bu topraklara Karduniash (Kardunyaş) adını koydu.

Aslında bu kralın emelleri bununla da kalmadı ve muvaffak olduğu savaşlarından dolayı ümitlenerek yeniden birbiri ardına yeni savaşlara devam etti, Hititlere karşı yıllarca süren savaşlar açarak bir yandan onları idareden uzaklaştırdı, bir yandan da Suriye'nin kuzeyini işgal etti ve m.ö.XVI. asırda Mısır'ın bu diyarı fethetmesine kadar Amura halkı üzerinde egemenliğini sürdürdü.[6]

Ancak tarihi olaylar gösteriyor ki, 22 sene devam eden bu kralın hükümdarlığından sonra araya karanlık bir perde çekilmiş ve takriben 238 yıl gibi uzun bir dönem geçmesine rağmen gizliliğin ve kapalılığın hâkim olduğu bir dönem yaşanmış, dolayısıyla elimizde bu ara tarih ile ilgili Agum Kakrim'den sonra yönetime geldiği söylenen bazı kralların isimleri dışında elimizde hiçbir bilgi yok.

Yine de Agum Kakrim'den sonra gelen kralların isimleri şöyle sıralanmış: Borna, Borayaş, Kâshtiliash ve 3. Agum. Bundan sonra gelen dönemde de şu isimler zikredilmiş: I. Kadaşmen Harbi, I. Kuriqalzin ve I. Moly Shipak. İşte *The Historian History of The World* de işaret edildiği gibi, m.ö.1450 yılında başlayan Kara İndash[7] krallığına kadar bu kapalılık devam etmiş ve tarihin seyri durmuş.

Dolayısıyla diyebiliriz ki Kâsiler'in tarihi ancak bu dönemden sonra anlaşılmaya ve açığa çıkmaya başlamıştır. Şimdi o tarihin kısa bir özetini verelim.[8]

1-I. Karainndaş, m.ö.1450

Bu Kral, Asur kralları olan (Aşur–Bel–Niş–Aşo) ile sınırlar hakkında bir anlaşma yapmaya muvaffak olmuş ve bu sayede iki hükümet arasında siyasi ilişkiler kurulmaya başlamış, aynı zamanda bu zat, "E Anna" tanrısı için bir mabet inşâ etmiş.

---

6 *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 201.

7 Bu kral, IV. Tehutimes, Firavun ile muasırdı.

8 *The Historian History of The World (et-Tarih el-Amm lil-Muerrihin)*, 1, 328, 329.

2-Kadaşmen-I. Enlil/Kadaşmen Bel, m.ö.430.

Bu Kral da Mısır firavunlarından III. "Amen Hotep" ile muasırdı.

3-I. Bornaboryaş, m.ö.1420

Bu Kral, Larsa bölgesinde "Güneşin rabbi" adıyla bir mabet yaptırdı ve Asurlu Kral IV. Pozor Aşur ile sınırlarla ilgili çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle savaş açtı.

4-II. Kurigalzu, m.ö.1410

Bu Kral'ın adı, kendi hükümranlığı döneminde bir bölgeye verilmişti ve büyük bir ihtimalle, yenilediği bu şehrin adı eski adı değildi ve isim verilen bu şehrin adı Akra Kof idi.

5-II. Bornaboryaş, m.ö.1400

Bu zat, Kral Kurigalzu'dan sonra tahta çıktı ve hâkimiyeti boyunca uzun müddet mutlu bir şekilde yaşadı.

6-Khara Kharqash, m.ö.1370 [9]

Bu zat, Aşur Obalt adıyla anılan Asur kralının kızı ile evlendi ve I. Kadaşmen Harbi adındaki oğlu Sotuların üzerine saldırıp onları mağlup ettiği gibi, onların içinde bazı tebasının yerleşmesini de şart koşup iskan etti.

7-Kâsiler, m.ö.1360 yılında memleketine giren Asuri otoritesinin günden güne daha fazla nüfuz kazandıklarını görünce ayaklanmaya başladılar ve bütün ülkede savaşın ateşi her tarafı sardı, bu arada ayaklanan halk; kralı öldürmeyi başardığı gibi, yerine "Nazi Purga'yı da tahta çıkardılar. Fakat bu kralın devri pek uzun sürmedi, çünkü Asur kralı Asur Obalt ile arasında çıkan bir savaşta başarısız oldu ve o muharebe meydanında can verdi.

8-III. Korigalzu, m.ö.1350 yılında Asurilerin onayıyla bölgeye kral yapıldı ve bu Kral, Elam bölgesini ele geçirip Sus (Susa/Şuşan) şehrine girdi, ardından da Asurlu Kral Bel Nirari ile çatışmaya girdi.

9-13- m.ö.1340 yılında Nazi Maruttaş,
m.ö.1330 yılında Kadaşmen Turgu,
m.ö.1320 yılında II. Kadaşmen Enlil/Boryaş
m.ö.1304 yılında Kudur Enlil,
m.ö.1298 yılında Şagarakti Boryaş.

Bu beş kralın döneminde de Asur ile Babil arasında insan unsurunu yok eden ve uzun bir süreye yayılan savaşlar meydana gel-

9 Rehberde de geçtiği gibi, galiba bu zat, ikinci olandır.

di. İşte bu devletlerin idaresi ile ilgili elimizde olan bütün bilgiler bunlardan ibarettir.

14- Daha sonra m.ö.1285–1270 dönemleri bunu takip etti ve bu dönemde Asur kralı Tukulti-Ninip; Babil üzerine yürüyerek bir biri ardınca şiddetli saldırılara ve baskınlara başladı, böylece m.ö.1285 yılının daha ilk günlerinde zafer kazanıncaya kadar savaşa devam edip şehrin kapılarını zorlayarak şehre gâzi ve fatih edasıyla girdi. Ardından şehirde bulunan mabedin içindeki hazinelere el koydu, mabedin içindeki Marduk putunu da beraberinde alıp Asur'a taşıdı. Öyle anlaşılıyor ki bu hadiseler, yedi yıl gerçek manada Babil'de hüküm süren Asur kralına[10] boyun eğen ve Kâsi kralı Bibe İashu'dan sonra hüküm süren Bil Şom İdin, II. Kadaşmen Harbi (m.ö.1277-1275) ve Adad Şom İdin (m.ö.1274-1269) zamanında meydana gelmişlerdir.

15- Fakat Babil halkının Asuri sömürgeciliğine boyun eğmesi pek uzun sürmedi. Çünkü kor bir ateşten daha yakıcı bir şekilde hamaset dolu idiler ve vatanlarının kurtuluşu için uygun zamanı bekliyorlardı. Dolayısıyla saflarını sıklaştırdıktan sonra hemen baş kaldırdılar ve Asurileri bir hamlede ülkelerinden çıkarmayı başardılar. Ardından Babil'de huzur ve bolluk getiren Dadşom Usur adındaki kralı ülkenin tahtına çıkardılar ve Asur kralı Bel Kodur Usur'u öldürdükleri gibi, bazı beldelerini de kendi memleketine kattılar.

16- m.ö.1238–1224, II. Moly Shipak

Bu kral şiddetlenen savaşın yönünü Asurlu I. Nenib Apal-İşarra'nın aleyhine çevirip galip geldi ve zafer kazandı. Bunun üzerine hakimiyeti m.ö.1223–1211 yıllarına kadar uzayan Kâsi Kral Marduk-Apal-İddin veya Merduh-Apal-I. İdin döneminde Babil'i tehdit edip üzerine hücum etti. Ancak daha sonra kötü idare ve bölünmüşlük; en kısa zamanda Kâsi devletini kemirip içini boşaltmaya başladı ve m.ö.1207 yılının girmesiyle hemen Sâmiler bu devletin içinde ayaklanmaya başladı ve 576 yıl, 9 ay süren hakimiyetlerine perde çekmeye muvaffak oldu.[11]

---

[10] Rehberde geçtiği gibi bu zat, I. Nikilti Nenurta'dır. (Arapça'ya çeviren).

[11] Mister King, anlaşıldığı kadarıyla en son Kâsi kralının adı Ea Nadin idi derken, Sr. Sidney Smith de *Eski Asur Tarihi* (s. 94) adındaki eserinde, bu kralın adı Enlil Nadin Akhe idi diyor ve şu bilgileri veriyor: İlam kralı Şotrok Nafherend Kâsilere hücum edip ülkesini ele geçirdiği gibi, en son krallarını da esir aldı ve Elamilerin hükmünün sona ermesiyle burada yeni hükümet kurulmuş oldu. İşte -bu kitabın "kaynaklar" bölümünde kaydedildiği gibi- kral sayısı 26'yı bulan Kâsi →

4- Mitani Hükümeti [12]

Bu hükümet Mezopotamya'nın kuzeyinde kurulmuş ve Waşşoxani şehrini kendisine merkez edinmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu hükümet Kâsi hükümetinden ve Subartiler topluluğundan ayrılmış bir hükümettir; sonra da gelişmeye başlamış ve yükselerek o zamanki büyük devletlerden olan Mısır, Hays, Kâsay ve Mitani devletlerinden biri haline gelmiş.

Fakat m.ö.1580 yılında Asya'daki sınırlarda meydana gelen ve Mitanilerin ilk defa Mısır Firavun'unun ordusuna karşı mağlup oldukları savaşta Mısır kralı I. Tehutimes tarafından imparatorlukları yerle bir edildi ve o günden itibaren Mitani hükümeti ile Mısır hükümeti arasında ilişki kurulmaya başladı. Nitekim daha m.ö.1522 yılı henüz girdiğinde Mitani hükümeti, Mısır hükümetine boyun eğmişti bile.

→ devleti böylece sona erdi. Buna karşılık *Eski Yakın Doğu Tarihi* adındaki eserin sahibi de sayfa 368 der ki: Kâsilerin son kralı, Zamman-Şom-Adidina'nın oğlu Bel Nadi Akhi idi ve yaklaşık üç sene hüküm sürdükten sonra m.ö.1180 yılında ya öldü, ya da üldürüldü, ardından da Babil'de "Dördüncü Kuşak/Pashe" hükümeti kuruldu. Bu görüşe bakılırsa o zaman Kâsi hükümetinin sona ermesi Elamilerin saldırısı sonucu değil, tam aksine Asur kralı Aşurdan'ın, Kâsi kralı Zamma'ya karşı zafer kazanmasından sonraki Babillilerin ayaklanması sonucu olmuştur.

[12] Mitani hakkında *Delil el-Methaf el-Iraki* adındaki eserde şöyle bir özetleme yapılmış: Mitan memleketi batıdan Hasiler, doğudan da Asur memleketi arasında yer alır ve güneyden Fırat sınırından kuzeye doğru dağlara kadar uzar. Milattan önce 1450 seneleri civarında bir hayli gelişmiş olan bu ülkenin en meşhur kralları şunlardır: Hanedanın başı Suştar, Etatama (oğul) 1430, Şıtarna (oğul) 1410, Ertaşumara, Tışrata (kardeş) 1399, II. Ertatama, Mativaza 1359 ve diğerleri... Bu Mitaniler Hindu-Avrupa boyunun Ari halkalarından bir toplumdur ve Endra ile Verna ilk Ari tanrılarından bir kaçıdır. Mesudi (öl. h. 345) ise, Kürtlerin kabile ve aşiretlerin yerleri ve adları hakkında *et-Tenbih ve'l İşraf* adlı eserinde sayfa 78 de bilgi verirken şöyle der: Bunlardan bazıları şöyledir: Bazincan, Şohcan, Şazincan, Neşavire, Bozıkân, Lori, Cuzkan, Cuvani, Parsiyan-Baris, Celali, Mestıkan (yani şimdiye kadar hala Mardin civarında bulunan Mitan demek istiyor; yoksa Mestıkan kelimesi Mitan kelimesinin bozulmuş bir ağzı olamaz. (Arapça'ya çeviren), Cebarki, Cırugan, Kikan, Macırdan ve Hezbaniler, bütün bu aşiret ve kabileler; Fars, Kirman, Sicistan, Horasan, İsfahan, Küfe, Basra ve Sebzan akarsuları civarındaki dağların teşkil ettiği arazi, Burc ile Kerc, Ebu Dılf, Hemedan, Şehrezor, Darabad, Samğan, Azerbaycan, Ermenistan, Arân, Beylekan, Bab el-Ebvab, Cizre, Şam ve bunların sınırdaş oldukları topraklarda yaşarlardı.
Şimdi, Kürtlerin tarihi yurtlarının sınırlarını belirlemede ve Hindu-Avrupa ırklarından biri olan Kürtlerin de içinde buunduğu bu toplumları bundan daha açık ifade etmek mümkün mü? Zaten Kürtler şimdiye kadar hala o eski efsanelerini ve örf adetlerini yaşamaya devam ediyorlar. (Arapça'ya çeviren).

Ancak Mısır'a bağlı kalma ve sürekli ona itaat etme konusunda Mitanilerin sabrı tükeniyordu, onun için bu boyunduruğun pençesinden kurtulmak maksadıyla kesin sonuç getirecek planlar yapmaya başladılar. İşte bunun için m.ö.14. asırda Hititlerle, daha sonraki savaşlarda Hititlerin gücüne güç katacak ve onları yüce ufuklara taşıyacak bir anlaşmaya imza attılar.

Bu meyanda m.ö.14. asrın sonlarına doğru gelindiğinde Mitaniler çok iyi bir duruma gelmişlerdi, buna güvenerek ciddi bir şekilde hazırlık yapmaya başladılar ve Mısırlıların üzerine büyük bir saldırı düzenleyip Amuriler'in ülkesinden onları kovmayı başardıkları gibi, Koşan Riş Asayım diye bilinen kralları da Suriye'nin kuzey kısmını ele geçirdi ve geçen bu sekiz sene zarfında İsrailliler de hükmüne bağladı. Hem bu dönem içinde, hem Kürdistan'ın büyük bir kısmı, hem de Asur ve Arrafa memleketi de Mitanilerin hükümranlığı altında idi.

Fakat geniş olan bu saltanatın içindeki zaaf; tedrici bir şekilde ve yavaş yavaş Mitani hükümetini içten içe kemirmeye başladı. İşte bu nedenle Hititler bu fırsatı, kaçırılmaması gereken bir gânimet bilip Mitaniler'i ülkesinden Fırat'ın batısındaki yüksek yerleri istila etmeye başladıkları gibi, Mısırlılar da Suriye'nin kuzeyini işgal ettiler, aynı şekilde Asur kralı I. Tiglath-Pileser de o bölgenin doğu tarafını işgal etti... Ama iş bununla da kalmadı ve III. Asur Nasır Pal döneminde ellerinde bulundurdukları tüm beldeleri tek tek kaybettiler. Böylece m.ö.8. asırda bu hükümetin üzerine perde çekilerek son buldu.

5- Haldiye (Urartu) Hükümeti [13]

Bu hükümet hakkında, birinci ciltte zikrettiğimiz bilgilerle iktifa etmemiz yeterli olur sanırım.

6- Subaro Hükümeti

Subariler az sayıda küçük hükümetler kurmuşlar, fakat öyle anlaşılıyor ki birleşik ve güçlü bir hükümet kurmaya muvaffak olamamışlar.

---

[13] Nitekim -*Şerefname*'de de geçtiği gibi- Cizre, Musul ve Siirt çevrelerinde yaygın bir şekilde bulunan Xaldi aşireti; hala Kürtlerin o eski tarihteki Xaldi topluluğunun adını taşımakta. (Arapça'ya çeviren).

7- Nayri (Nehri) Hükümeti

Subarilerin torunları olan Nayriler (Nehriler); kuvvetli ve merkezi bir hükümet kuramamışlar; kurdukları hükümetler de sadece birkaç küçük hükümetle yaptıkları anlaşmalar ve konfederasyon şeklinde idi. Öte yandan yapılan tarihsel tespitler gösteriyor ki, Aşur kralı I. Tiglath-Pileser; Kürdistan'ın kuzey bölgesinde bulunan Malazgirt ovasında 23 Nayri kralları ile savaş yapmıştır.[14]

8- Med Hükümeti [15]

Tarihin babası olarak tanınan Yunan tarihçi Heredot[16] Med hükümetinin kuruluşundan bahsederken özetle şöyle demektedir:

Asurlar 520 sene Asya'nın kuzeyinde (galiba güney olacak) yaşadıktan sonra, Asurların boyunduruğu altında yaşayan Medler; Asurlar ile kendi aralarında çıkan çetin çatışma neticesinde Asurlardın emri altında yaşayan diğer bütün halklardan önce tam bir bağımsızlık elde ettiler.

Medler'in bu başarılı savaşı, Asurların boyunduruğu altında yaşayan diğer toplumları da tahrik etmeye sebep oldu ve cesaret damarları kabararak Medleri takip ettiler, ta ki Asurlar'a karşı tam bağımsızlıklarını kazanana kadar.

Öte yandan deniliyor ki bir zamanlar Med halkı arasından, Feraurt/Fera Artys adındaki şahsın oğlu Deyoses (Deioces-Keykubat)[17] ismiyle tanınan bir adam ortaya çıktı ve Medlere ait bir köyde lider seçildi. Hem vakar ve akl-ı selim ile meşhur olan bu zat, keskin zekâsı sayesinde, halk ve liderleri zor ve güç durumda kaldıkları zaman kendisine müracaat edip ondan nasihat almaya başladılar ve patlak veren büyük işler karşısında kendisinden görüş alıp aydınlanıyorlardı, bu sayede tüm kavmi arasında asil görüşleri ve yerinde tasarrufları ile tanındı. Deniyor ki bundan dolayı bir gün halkına şöyle hitap etti:

"Şayet benim için hükümet konağı inşa etmez ve onun yanında işlerin takibi için bir komiteyi emrime vermezseniz, ben de baş-

---

14 Sr. Sidney Smith, *Asur Tarihi.*

15 Medlerden bahseden bu bölüm, A. T. Otmstead'in "*Asur Tarihi, 1923*" adlı kitabından özetlenmiştir.

16 Heredot, Anadolu'nun batısındaki Yunan sömürgelerinden olan Halikarnas'ta doğdu ve m.ö.484-425 yılları arasında yaşadı. (Arapça'ya çeviren).

17 Bu zatın hükümranlığı, m.ö.708, ya da 701 ile 655 yıllarını kapsamaktadır. (Arapça'ya çeviren).

kanlıktan istifa edip meşveretten ve işlerin yürütülmesinden vazgeçeceğim."

Halk bu teklifi çarpıcı buldu ve dediklerine kulak verip daha sonra başkent olacak ve Ekbatan-Hemedan[18] adını alacak olan bir şehir inşa ettiler ve 53 sene bu idarede bulunduktan sonra arkasından Med hükümetinin temellerini atan Feraurt adındaki oğlu idareyi teslim aldı.

Ancak işin aslına baktığınızda bu rivayetin araştırmacılar nazarında az ya da çok, hiç bir inandırıcılığı yoktur. Çünkü Med halkının asıl yurdu İran'ın yüksek bölgeleridir. Öyle anlaşılıyor ki Med halkının soyu, en son bu yöreye gelen Ari soyuna dayanmaktadır, dilleri de çok büyük bir ihtimalle İran Ari lehçelerinden birini oluşturmakta. Aslında bu halk göçebe hayatı yaşıyordu ve göçler sonucu oraya yerleşip dağlarda ve ovalarda yaşamaya karar verdiler ve buralarda yaşamaya devam ettiler. Bu esnada ovalara nazır yüksek tepelerde büyük bir ustalıkla şehirlerini ve dağların eteklerine köy ve kasabalarını kurdular, ardından da ovalara yayıldılar ve nerede ise bedevi bir hayat tarzını sürdürdükleri için hiçbir zaman bir grup diğer bir gruba boyun eğmedi.

Ayrıca bu halkın ileri gelenlerinin isimlerini ihtiva eden indekslere bakıldığında anlaşılıyor ki meşhur kabile reisleri, tüm görevlerde ve hukuk karşısında eşit haklara sahiplerdi, birinin diğerine hiç bir üstünlüğü yoktu. Dil bakımından da isimleri İranlı isimlere benziyor, aynı zamanda dilin üslubu ve ifade şekli de Kasi aşiretlerine benzerdi... Ve "Zerdüşti dininin o zamanlar bu halk arasında yaygın olmayıp daha sonradan buralara girdiği" fikrine destek verecek olan Ahura Mazda gibi isimlere dair her hangi bir işaret yoktur.

Bütün bu gelişmelerden sonra şurası açıktır ki Med halkının tümünü bir araya getiren ilk kral, Manayi-Manda'nın valisi olan Dayuko-Duiukku'nun[19] oğlu Deioces–Keykubat'tır. Aynı zamanda Diyako; oğlunu, Urartu hâkimi Rusaş'ın (Rusaeh) yanına rehin

---

18 Asur mitolojisine göre buraya Emdana, Hixamenşiye mitolojisine göre de burası toplanma yeri manasına gelen Heng Metan diye geçiyor, ki burası şimdiki İran Kürdistan'ındaki Hemedan kentidir. (Arapça'ya çeviren).

19 Müşiru'd Devle'nin *İran Tarihi* adlı eserde Heredot'tan yaptığı nakil bunun tersini söylüyor, Müşiru'd Devle aktarımında diyor ki: Deioces, Feraurt'un oğludur ve Deioces ile Diyako aynı kişidir. Buna göre oğlu değil, kendisi Asurlara esir düşmüş oluyor. (Arapça'ya çeviren).

olarak vermiş ve bunların Urartularla yaptıkları savaş esnasında oğlu Asurların eline esir düşmüştü, onlar da m.ö.715 senesinde oğlunu Suriye'deki Hama şehrine sürgüne gönderdiler. Nitekim bu isim ve yer adından şöyle bir kanıta varılır: Aslında bu küçük prens, Med devletinin kurucusu olan Deioces-Keykubat'ın bizzat kendisidir[20] ve ailesin hâkimiyeti hayli uzun sürdüğü gibi, torunları da kendi asrında en büyük ve en güçlü dünya devletlerinden biri olarak tarihin sayfalarında yer alan Med devletine uzun yıllar krallık yapmışlar.

Nihayet uzun sözün kısası şudur: Kral Deioces, Hemedan şehrini kendi hükümetine başkent ilan ettikten sonra, bu şehrin düzenine ve güzelleşmesine yöneldi ve şehrin aşılamayan kulelerinin o görkemli güzelliklerinden bir şaheser ortaya çıktı. Zaten yaşadığı parlak dönemde çatışma ve savaş ateşlerinden uzak kaldığı gibi, Kral da birbirinden ayrılmış ve düşman haline gelmiş Med aşiretlerin birliğini sağlamak için çok yoğun bir çaba sarfetmişti, bu da onun bu gayretini büyük bir başarı ile taçlandırdı. Ayrıca Asur kralı Senaxrib'in, Elamlılar ve Babillilerle olan savaşı ve onlarla olan çekişmesi de kendisine şans getirmiş, dolayısıyla ne aşiretleri bir araya getirmedeki çabasına, ne de kabileler arasında oluşturulmaya çalışılan birliğe engel olunamamıştı.

Öte yandan Heredot, Deioces, 53 yıllık bir hüküm sürdükten sonra vefat etti dese de, başka bir rivayette kendisinin 46 (m.ö.655–701) yıl hüküm sürdükten sonra vefat ettiğini ve ondan sonra Ari toplumları arasında nüfuzu iyice yayılıncaya ve kökleşinceye kadar Asur hükümetine karşı sükûnet ve saldırmazlık üzerine kurduğu bir siyaset yürüten oğlu Frawartiş (Fravartish) ya da Fraortis'in (Phraortes) tahta çıktığı ifade edilmektedir. Bu tür siyaseti de doğudan gelip yakınları olan Medlere katılan bazı Ari halklar ve kendisine alaylı bir şekilde takılan Fars halkının Medlere boyun eğmesinden dolayı takip etmişti. Bütün bu bahsettiğimiz nedenlerden dolayı Medler, Asurlarla ters düşmeye ve onlara karşı bahane aramaya başladılar, onun için eskiden beri istemedikleri halde Asurlara ödedikleri vergiyi ödemeyi kestiler. Fakat Asurlular buna

[20] Anlaşıldığı kadariyle bu kral, Suriyeli Medlerden birinin vasıtasıyla esaretten kurtulmuş ve Med bölgesine dönmüş. Çünkü III. Tiglath-Pileser, Suriye'deki bazı Med aşiretlerinden bahsetmektedir. *Asur Tarihi*, Olmstead, s. 516.

fitil oldular ve artık gözleri bir şey görmez oldu, bunun üzerine hemen Frawartiş ile Asurlular arasında harbin patlak vermesi uzun sürmedi ve 22 sene iktidarından sonra m.ö.633 yılında çıkan savaşta ordusu kırıldı, kendisiyle beraber ordusundaki bir sürü komutanı da öldürüldü.

Frawartiş'ten sonra tecrübeli bir komutan ve basiretli bir kral olan küçük kardeşi[21] Huwaxşatara (Hovakhshtara) ya da Kiyaksars (Cyaxares-Keykâvus) tahta geçti ve ilk işi orduya bir çeki düzen verip onu dünyanın büyük ordularından bir ordu haline getirmek için üstün bir disiplin içinde yetiştirmek oldu. Buna gerekçe olarak da -o keskin zekasıyla görüp farkına vardığı- düzenli Asur ordusuna karşı galibiyetin, adetleri ve karakterleri farklı olan bir sürü aşiret ve kabilelerden oluşan bir ordu ile olmayacağına, bilakis bunun için önemli düzenlemelerin yapılması gerektiğine inancıyla yaya askerlerle süvarileri birbirinden ayırması oldu. Süvarilerin dışında kalan diğer askerlerini de ok ve kılıçla silahlandırdı, yeni süvarileri, tarihte şöhret sancağını taşıyan Asur süvarilerini alt edecek seviyeye gelmiş olduklarını kanıtlamışlardı.

Kiyaksars'ın Savaş Manevraları

Kiyaksars, ordusunu hazırlayıp en son sistem silahlarla donattıktan ve ortak düşmanları olan Asur kralına karşı koymak için Babil kralı Nabopolasar (Nabopolassar) ile ittifak antlaşmasını başardıktan sonra, ordusu ile birlikte m.ö.615 yılının Aralık ayında Asur'a doğru ilerlemeye başladılar, oradan da Namri ve Mazamua bölgelerine geçtiler ve çok önemli ve stratejik bir konumu olan, aynı zamanda Asur ülkesinin kalbinden sökülüp atılması, telafisi mümkün olmayan bir zarar oluşturan Arapxa (Arrapha) şehrine hücum edip ele geçirdiler. Nitekim bu şehrin, Kiyaksars'ın savaş harekâtı için üs olarak kullandığı anlaşılıyor.

Bu gelişmelerden sonra Med ordusu m.ö.614 yılında Asurların başkenti olan Ninova'ya[22] doğru yeniden harekete geçti ve yol üze-

---

[21] *el-Tarih el-Amm lil-Muellifin*, 2. cilt. (Yazar).

Ancak bu, Herodot'taki "Key Azars-Key Ehsar"'ın Frawartiş'ın oğludur, kardeşi değil ifadesine ters düşmekte. (Arapça'ya çeviren).

[22] Mr. Hall, *Eski Yakın Doğu Tarihi* adındaki eserin 511. sayfasında şöyle der: Kral Asur Banibal'ın son dönemlerinde Kiyaksars ordusu Cudi dağında bulunan Kürt aşiretleri ile Sitiler, Manayi ve Ermeni Kimmeri ordusundan oluşan birleşik Omman-Manda ordularıyla birleşerek 626 yılında Ninova'ya saldırdılar, ancak →

rindeki Tebriz şehrini ele geçirdi, ardında da önceden hazırlanmış olan plana göre Babil ordusuyla birleşmek için güney istikametine yöneldi. Bu esnada yol üzerinde bulunan eski Asurların başkenti olan Asur şehrini -şimdiki Şerkat- ele geçirdiler ve yıkarak tamamen yerle bir ettiler. İşte burası daha henüz ele geçirilmiş ve Med ordusu daha henüz burayı yıkmışken Babil kralı da buraya ulaşıverdi ve her iki bağımsız devletin sınırlarının belirlendiği yeni bir antlaşmayı Kiyaksars ile imzaladı. Bu ittifakla beraber ayrıca her iki kraliyet ailesinin arasındaki bağları güçlendirmek için aralarında birde evlilik yapılmasını karara bağladılar ve bu karar gereğince Kiyaksars'ın torunu olan Esteyax'ın kızı Emitis (Amyitis), Babil kralının oğlu Nabukadnezar (Nebuchadnezzar) ile evlendi.

Her ne kadar Yunan tarihçi Heredot (Herodotus) Kiyaksars'ın Ninova'ya ilk saldırısı esnasında Sit (Scythian) kabilesinin, Med ülkesine saldırdığı haberi üzerine ülkesini müdafaa etmek için acilen geri döndü, ancak çok güçlü ve manevra kabiliyeti olan düşmana karşı yenildi ve böylece Medler 28 yıl Sit kabilelerinin boyunduruğu ve istilası altında kaldı. Aslında m.ö.613 yılına kadar süren dönem içinde Med ordusunun harekat ve çalışmaları hakkında kesin bilgiye ihtiyacımız var. Öte yandan Kiyaksars da bu süre boyunca hep ülkesini bu kabilelerin pençesinden kurtarmak için tükenmeyen bir sabır ve uzun bir bekleyişten sonra en sonunda düşüncesi onu mükemmel bir kurnazlığa ulaştırdı ve bu sayede beldesinin şerefini ve kendi tahtını kurtardı. Şöyle ki, bu kabilelerin ileri gelenlerine baskın düzenleyip onları tutuklamayı başardı ve hepsini ortadan kaldırdı. Bu başarısı sayesinde kendisine meydan boşaldı ve ülkesini onların sömürüsünden ve şerrinden temizleyinceye kadar işgalcileri kovmaya devam etti. Böylece Kiyaksars, bağımsızlığı elinden alınan Med kraliyetine yeniden bağımsızlığını kazandırdıktan sonra tekrar Ninova'ya doğru harekete geçti ve şehri kuşattı.[23]

→ ele geçirmeyi başaramadılar. Heredot ise: Med asıllı Feraurt m.ö.634 senesinde Asur ülkesine saldırdı, ancak yenilgi ile geri dönmek zorunda kaldı. Fakat m.ö.630 yılında bu defa Ninova'yı ablukaya aldı, bu defa Ninova da direndi. Sitilerin ülkesine saldırmaları sonucu buradan geri geldi. İşte bu her iki rivayet de akıldan çok uzak görünmediğinden öyle anlaşılıyor ki Medler ile Sitiler her zaman ittifak halinde değillerdi. Çünkü Madays'ın kendisi, bir savaş esnasında Kiyaksars ve ordusu tarafından öldürüldü.

[23] Olmstead, *Asur Tarihi*, s. 636.

Fakat Heredot'un bu rivayetini, şu ana kadar ortaya çıkarılan eski kalıntılar desteklemediği gibi, gözlenen gerçeklere de uygun değil. Çünkü hiçbir kuşku duyulmayan gerçek şu ki, Ninova'nın üzerine yapılan ilk saldırı ile şehrin düşmesi arasındaki müddet, en çok üç sene kadardır. Şayet Medlerin Sit kabilelerine boyun eğmesi rivayeti doğru ise, o zaman Med kralının ordusunun Ninova üzerine bu müddet zarfında saldırması nasıl düşünülebilir. Şayet bu rivayetin doğruluk payı varsa, o zaman mantıklı olan süre, bu saldırının m.ö.586 yılında, yani 28 yıl sonra meydana gelmesi olasılığıdır.

Söylenecek en son söz şudur: Neye mal olursa olsun, Kiyaksars Ninova'yı ele geçirmek için ne ümitsizliğe düştü, ne de gevşeklik gösterdi ve her ne kadar birinci saldırısında Ninova direnç gösterdi ise de, o da tekrar hücum etti ve çetin bir kuşatma altına aldı. Nihayet keskin zekası ve ileri görüşlülüğü sayesinde şehrin ele geçirilmesinin zor olduğunu anlayınca, orayı ele geçirmek için güçlü bir cephe oluşturmayı denedi. Asurları destekleyen ve beraberinde savaşan Sisi[24] kabileleri ile pazarlığa girdi ve Asurların zengin ülkesinden elde edilecek ganimet ve savaşçıların şahsen elde edeceği mallar konusunda onları iknaa etmeyi başardı. Sisiler de verilen bu umut ve hevesle onun tarafına geçtiklerini ilan ettiler ve Asur ülkesini yağma etmeye başladılar.

Aynı zamanda Babil ordusu da daha önce tesis edilen antlaşma gereği kendi ordusuna katıldı ve bu ittifak sayesinde Kiyaksars, inatla direnen bu şehri düşürmek için birleşik bir cephe oluşturmaya muvaffak olduğu gibi, atılan bu adımdan sonraki ilk iş de Ki-

---

24 Bu halk, m.ö.7. asırda Karadeniz'in güneyindeki Urartu'nun kuzeyinde yaşayan Kafkas (Galiba son dönem bilginlerin malumatlarının tersine bu halkın, o tarihte hangi halk topluluğundan geldiğinin belli olmadığını söylemek istiyor. -Arapça'ya çeviren- halklarındandır. Öyle anlaşılıyor ki bu halk, Kimmer aşiretlerinin baskısı sonucu Rusya'nın güneyindeki ilk vatanlarını terk etmişler. Nitekim m.ö.681-669 tarihleri arasında Asur kralı Asır Hadun zamanında Asurların kuzey sınırlarına saldırmışlar ve sonunda bunların liderlerinden Bartatova adındaki lider, Sit ve Kaskaşi kralları olan Kâstarit ve Sibakâ'ya karşı Manay ile ittifak kurduğu için Kimmerlerden korkarak Manay'a sığındı. Heredot ise, bu Bartatova, Madays'ın babası Prototyus'tan başkası değil diyor ve ekliyor: Belli bir süre sonra Mısır sınırlarına kadar bütün Suriye topraklarını ele geçiren ve yerle bir eden de ondan başkası değildi. Nitekim bundan dolayı Asur kralı, hezimete uğrayan Sibka-Sıbaka yerini onu hem kral olarak hem de Ermeniye ve Mana'daki ordulara komutan olarak atadı. Mr. Hall, s. 497.

yaksars'ın kendisini Oman-Manda'ya[25] kral ilan etmesi oldu. Bu isim daha sonra kendisine lakap olarak da kullanılmaya başlandı.

Ve nihayet Siwan ile Ab ortalarında, yani Mayıs ayı daha henüz girmişken Ninova müttefiklerin en şiddetli saldırılarına maruz kaldı. Her ne kadar Ninova bu muazzam büyük ordunun art arda gelen üç saldırısına karşı direndi ise de, ancak art arda gelen darbeler ve yeniden tekrarlanan saldırılar karşısında -istemeyerek de olsa- teslim olmak zorunda kaldı. Böylece aynı senenin Temmuz ayında müttefiklerin eline düştü ve tarih boyunca asalet ve şöhret sahibi olan bu büyük şehrin ele geçmesinden dolayı ittifak tarafları zafer sarhoşluğuna gark oldular.

İşte ülkesinin bu hayat dolu şehrini kaybetmeye kalbi dayanamayan Asur kralı Sin-Şar-Ishkum[26] hem kendini, hem de beraberindeki bütün hizmetçi maiyetindeki herkesi ateşe verip yaktı.

Müttefik orduları şehri yağmalayıp yerle bir ettikten sonra da Babil ordusu, şehirden kaçan bir kısım Asurları kovalamaya devam edip izlerini sürdü, nihayet bu kaçan gruplarından bir kısmı Asur Obalt komutasında Harran'a sığındı ve burada yeni bir hükümetin temelini attı.

Fakat Kiyaksars, Asurların istikrara kavuşmalarını engellemek, birliklerini dağıtmak ve uykularını kaçırmak için kendi kendine söz verdi ve bu hedefine ulaşmak için zaten fiilen fırsat doğmuştu. Çünkü Kiyaksars'ın, Ninova şehrini ele geçirmesinden bir yıldan fazla bir zaman sonra kendisine karşı tekrar Sitilerle beraber Eylül ayında geri gelen Medleri püskürtünce bu defa Nabopolasar kendisine yardım etmesi ve Harran'da buluşması için ona çağrıda bulundu. O da hemen alelacele buna koştu ve burada Babil ordusu da kendisine katıldı. Bu gelişmeler sonunda müthiş mahareti ve isabetli savaş taktikleriyle Asurların son kalesi sayılan Harran'ı işgal etti ve bu sayede umduğunu gerçekleştirmiş ve ülkesine zaferle taçlanmış bir vaziyette geri döndü.

Bütün bu çabalar sonunda müttefikler oturup gasp ve ganimet

---

[25] Oman-Manda, bu terim Medler, Sitler ve Kimerleri kapsayan kuzey aşiretlerin kurdukları birlik için genel bir lakaptır. Mr. Hall da kendi esrinin 551. sayfasında der ki: Manda kelimesi Sis ile Medler için kullanılan müşterek bir lakap idi; ancak Babil halkı bu Manda terimini kuzeydeki geri kalmış aşiretlerin tümü için kullanırlardı.

[26] *İran Tarihi* bu ismi, Sarakis olarak kayda geçirmiştir. (Arapça'ya çeviren).

mirasını aralarında taksim etmeye başladılar. Bu arada *Eski İran Tarihi* adlı kitapta[27] bundan sonraki detaylara bir atıf var: Küçük Asya'daki Asur sömürgesi, Med hükümetine nasip oldu, burada yer alan Med ile Babil arasındaki sınırlar ise, güneyden Dicle nehri boyunca uzayıp Diyarbekir şehrine kadar dayandığı gibi, aralarını ayıran diğer bir sınır çizgisi de Diyarbekir'den başlayıp Fırat nehrine kadar uzanıyordu. Kilikya sınırları ise, Fırat'ın sağındaki sahilden başlayıp Malatya'da son buluyordu. Öyle anlaşılıyor ki Med hükümeti ile Lidya hükümeti birbirinden ayıran sınır, Uzun yayla ovasını geçerek ta Halyas nehrine (Kızılırmak) kadar uzanıyordu, oradan da Karadeniz sahillerine kadar.

Ancak sınırların belirlenmesinden sonra elde edilen barış çok uzun sürmedi. Öyle anlaşılıyor ki Kiyaksars'ın, tüm hayatını savaş meydanlarında ve kılıç şakırtıları gölgesinde geçmesi, kaderi haline gelmişti. Çünkü içinde bulunduğu savaş daha bitmeden yeni bir savaşın patlak vermesine tanık oluyordu. Nitekim -aşağıda temas ettiğimiz- Medler ile Lidyalılar arasında çıkan ve gerek soruşturmada, gerekse fitilini tutuşturmada değişik yorumlar yapılan savaş da bu cinsten bir olaydı. *Eski İran Tarihi* adındaki eser, bu konuyu rivayet ederken o savaşın gerekçesine şöyle değiniyor: Bazı Sit canileri, Lidya hükümetine sığındılar ve onların himayesi altında yaşamaya başladılar. Med hükümeti ise, bu mücrimlerin iadesini istedi, ancak bu istek kabul görmedi ve Lidya hükümeti, canilerin teslim edilmelerini reddetti. İşte iki hükümet arasındaki savaşın patlak vermesinin sebebi bu idi.

Başka bir rivayette ise, savaşın sebebi şöyle ifade edilmiştir: Med hükümetinin Ninova şehrini ele geçirdikten sonra Asur sömürgelerine sahip olması; Lidya hükümetinin buralara karşı açgözlülüğe sevketti, bu nedenle de her iki hükümet arasında savaş patlak verdi ve bir hayli uzun süren bu savaş için iki ordu m.ö.591

---

[27] Bu eser, Müşiru'd Devle Pirneya'ya ait Farsça bir kitaptır. Tahran'da F. 1308 yılında basılan bu kitapta şunlara da yer verilmiştir: Medler ile Babilliler arasındaki birlik bağları, Asur'u ele geçirdikten sonra da kopmadı; bilakis, Kral Mad-Med, kız kardeşini Babil'in veliahtı olan Buhtunnasr'a verdikten sonra bu bağlar daha da güçlendi. Nitekim Buhtunnasr da kral olduktan sonra Kral Med'in kardeşi olan hanımının adına dünyanın yedi harikalarından biri sayılan Asma Bahçeleri'ni inşa etmiştir. İşte bu kayda göre, bahsi geçen harika bahçenin Asur kralı Semirasis tarafından yaptırıldığı görüşü bir "galat-ı meşhur" oluyor. (Arapça'ya çeviren).

senesinde Halyas nehri kıyısında karşılaştılar. Nitekim m.ö.28 Mayıs 591 senesine kadar devam etti ve ancak şöyle bir mucize sonucu durabildi: Bu tarihi günde gün boyunca ay tutulması meydana geldi ve bu olağanüstü durum, her iki tarafın bu vakıanın, Allah'ın gazabının bir işaretinden başka bir şey olmadığına inandılar. Onun için her iki taraf da kendi kendine boş yere akıttıkları kanı durdurmak için bir muhasebe yapmaya başladı. Sonuçta Babil kralı Buhtunnasr (Nabukadnezar) ile Kilikya kralı Seyenesis, savaşı sona erdirmek ve her iki taraf arasında barış tesis etmek için daha yeni aracı olmak istediklerini ilan ediyorken her iki taraf da bu teklifi memnuniyetle karşıladıklarını ilan ettiler. Ardından hemen bütün operasyonlar durduruldu ve Halyas nehrinin her iki tarafı birbirinden ayıran sınır olması yönünde antlaşmaya vardılar. Sonra da bu barış, her iki kral hanedanının dünürlük işlemiyle taçlandı ve m.ö.585 senesinde Kiyaksars'ın oğlu Astiyak,[28] Lidya kralının kızı Aryenis ile evlendi.

Fakat Kiyaksars'ın hayatı, bu barışın tesis edilmesinden sonra pek uzun sürmedi ve bu vakıadan bir yıl sonra yaşama veda etti. Bunun üzerine hayatı boyunca savaş çıkartmaktan uzak durmaya özen gösteren oğlu Astiyak tahta geçti, bu durum da Fars devletinin ortaya çıkmasına, yücelmesine ve bağımsızlık için sıçrama yapmasına neden oldu.

İşte tam bu gelişmelerden dolayı Medlerin önemli şahsiyetleri; gün geçtikçe Farsların güçlendiklerini hissettikleri gibi, kendi kralların barışçıl siyasetinin ve savaşmaya karşı soğuk tavrının da günün birinde mutlaka ülkelerinin gerileyeceğini ve temellerinin alt üst olacağını da hissetmişlerdi. Halbuki bu devleti evlatlarının kanı ile inşa etmişlerdi, bu nedenle kralın siyasetine karşı öfke ve hoşnutsuzluklarını ilan ettiler.

Fakat Farsların eli güçlendikten ve Medler ile hükümetinin sırtına basarak yükselmesinden sonra bu Med şahsiyetlerinin öfkelerinin ne kıymeti olabilirdi ki!

Bahsettiğimiz bu tarihte, başkasına boyun eğme zilletini üzerlerinden atmak için olağan üstü bir efor sarf eden ve krallığı is-

---

28 Ya da Yunan dilinde Astiyac-Astiyak. Ancak Babil dilinde bu kelime İxtoviko olarak okunur. Diğer yandan aynı kelime Arapça ve Farsça'da Hz. İbrahim'in (as) karşıtı olan Nemrut için kullanılır ve Keykavus olarak okunur. (Arapça'ya çeviren).

tikrara kavuşturma fırsatını iyi değerlendiren Achaimenes (Ahemeniler)[29] hanedanının kralları Farslara hükmediyordu. Bu hanedan, hummalı bir çalışma başlattı ve Medlere karşı koymak için birleşik bir güç oluşturmaya başladı. Nitekim fiilen de bunu başardı: Medlere boyun eğmekte olan Pars ve Herkân gibi toplumların Medlere baş kaldırıp ayrılmalarını ve kendi safına katılmalarını temin etti. Bu halkları Medlere karşı kışkırtan ise, Büyük Key Hüsrev de denilen Sirus (Cyrus) veya Kuruş (Kurush) adındaki zattı. Nitekim Medlere karşı savaş bayrağını açıp büyük bir ordu ile Astiyak üzerine saldıran ve kanlı bir savaşta kapışmalarına sebep olan da yine aynı hükümdardı. Ancak Astiyak da hanedanının şerefini korumak ve tahtını kaptırmamak için ölesiye karşılık verdi ve üstünlük çabasında terazinin kefesi bir bundan yana, bir diğerinden yana ağır basıyordu. İşte tam bu esnada Medlerin büyük hanedanların liderlerinden Harpagos adındaki bir lider vatanına kötülük ederek ve şerefini beş kuruşa satarak savaşın sonucunu belirleyecek stratejik bir hıyanete imza attı: Bu adam, hiçbir zorunluluk yokken kendi rızasıyla beraberindeki ordusu ile birlikte ülkesinin baş düşmanı olan Keyhüsro'nun (Keyhüsrev) saflarına geçti.

Bu liderin düşman safhalarına geçmesi, Astayağ ve ordusunun saflarında çok büyük bir yara açtı. Çünkü bu durum, Astiyak ordusunun ruhani maneviyatını zaafa uğrattığı gibi, art arda hezimetlerin de gelmesine sebep oldu. Nihayet Astiyak bu kesif hücum karşısında tutunamamış ve m.ö.550 yılında Med halkında Astiyak'a

---

29 Bu Ahemeni kraliyet ailesi, Anshan, (Anşan) veya Anzan bölgesindendir. Galiba bu bölge de, Eski İlam bölgesine yakın olan şimdiki Loristan vilayetinin güneydoğusunda bir yerdir ve buradaki bu hanedan eskiden beri sadece Farslara hükmediyordu. Muhtemelen bu aile, Asur devletinin son bulması esnasında bu lakabı almıştır; ya da Asur kralı Banibal'ın vefatından ve İlam'ı ele geçirdikten sonra. Daha sonra da yavaş yavaş hükümranlığı Pars-Fars ve Hırqan-Horasan bölgelerine doğru ilerlemeye başladı ve artık buraları tamamıyla ele geçirdi. Mr. Hall'ın çalışmalarından ve Bıhıston Antiklerinden anlaşıldığı kadarıyla bu hükümdar aile, m.ö.7. asrın ortalarında kurulmuş, başında da Ahemeni vardı. Ancak Ciş-Biş denilen ikinci krallarının döneminden sonra ikiye bölünmüş. *Eski İran Tarihi*'ne göre bu iki kraliyetten birisi Pars, diğeri de Anzani idi.

Yine Mr. Hall'a göre Anzani kolundan dört kraliyet oluşurken, diğer koldan sadece iki kraliyet meydana geldi. Buna göre Büyük Kuruş de denilen II. Sirus, bu ailenin 7. kralıdır. Bu kral, Astiyak ile savaşır ve Babil'i ele geçirir, bu sayede savaş ve fetih alanında büyük bir şöhrete kavuşur. I. Daryus'a gelince o, bu hanedanın 9. kralıdır.

karşı kitlesel bir başkaldırı başlamış ve bu tahttan inmesiyle sonuçlanmış.

İşte Keyhüsrev bu manevralarla tabi ki savaşı kazanacaktı, bununla beraber Harpagos ve diğer Med hanedanlarına da iyi muamelede bulundu. Hem hak hukuk karşısında hem de imtiyazlar bakımından Fars hanedanları ile Med hanedanları arasında çok büyük ayrıcalıklar yoktu. Aynen şu andaki İngilizler ile İskoçların hukuk önündeki eşitliği ve son Almanya İmparatoru zamanındaki Prusya ile Baverya arasındaki eşitlik gibi.[30]

Böylece Med hükümetinin hiç bir işlevi kalmadı ve süratli adımlarla çözülmeye ve yok olmaya doğru gitmeye başladı. 150 sene süren hükümranlığından sonra sağlam temellerini sarsan bu korkunç inkılap sonucunda sahneden çekildi ve perde kapandı; tabii ki enkazı üzerine de İran Axmeni devleti ortaya çıktı.

Öte yandan Müşiru'd Devle'nin *Eski İran Tarihi* adlı eserinde şöyle bir ayrıntıya işaret var: Aslında Med halkı Azerbaycan, Kürdistan ve Arap olmayan Irak bölgelerini kendisine vatan edinmiştir.[31] Daha sonra da etki alanını arttırarak Halyas (Kızılırmak) nehrinden Bahter'e (Afganistan) ve Kazvin denizinden ta Fas ve Huzistan'a kadar olan yerleri nüfuzu altına aldı; ancak buna karşılık eski coğrafya uzmanları, Medlerin iki grup olduğunu ifade etmişler, bunlar:

I.Büyük Med, yani Acem Irak'ındaki Medler.

II.Küçük Med, yani Azerbaycan'daki Medler.

---

30 Mr. Hall, *Eski Yakın Doğu Tarihi*, s. 555.

31 *Eski İran Tarihi*'nde şöyle bir bilgi var: Acem Irak'ı (Arap olmayan bölge), şimdiki Keros, Hemedan, Kirmanşah, Kazvin, Irak, İsfahan, Nihavend ve Rey bölgelerinden, Medler ile Parsları birbirinden ayıran Kazvin denizinin kıyılarına kadar olan bölgeleri kapsıyan yerlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLAMİYET DÖNEMİNDEKİ KÜRT DEVLETLERİ

Bu hükümetler 14 kısımdan oluşmaktadır:

1. Revadi Devleti/h. 230–618
2. Azerbaycan'daki Salar Devleti/h. 300–420
3. Hemedan'daki Hasna Bırızkân Devleti- h. 330/420
4. Aran'daki Şeddad Devleti/h. 340–465
5. Mervanilerin Diyarbekir'deki Dosti-Doski Devleti/h. 350–380–476
6. Hilvan'daki Enazi Devleti/h. 380–446
7. Fars Bölgesindeki Şebankâr Devleti/h. 412–658
8. Büyük Lor Devleti/h. 550–827
9. Loristan'daki Küçük Lor Devleti/h. 570–1250
10. Şam ve Mısır'daki Eyyûbi İmparatorluğu/h. 567–685–960
11. İran'daki Erdelan Devleti/h. 617–1284
12. Horasan'daki Kürt Krallığı Devleti/h. 643–785
13. İran'daki Zend Devleti/h. 1167–1202
14. Belucistan'daki Brahoyi Devleti/h. 1172–1300

1) Revadi[32] Devleti - h. 230–618

İslam Ansiklopedisi bu hükümetin, Kürt Hükümetleri içinde en eski olanıdır diyor.[33] Buna delil olarak ise, meşhur gezgin İbn Huredani'nin, Tebriz'deki Muhammed Revadi hükümetini bizzat ken-

---

[32] Seyyid Hüseyin Mukriyani, bu hükümeti Averbaykan veya Musafir olarak adlandırmakta. Fakat bunu nereden çıkardığını bilmiyorum. *İslam Ansiklopedisi* ise buna Revadi Hükümeti diyor. Çünkü Merzeban'ın babası Revadi aşiretinden idi ve Mamelan adı ile meşhur olmuştu.

[33] Doğrusu bu hükümet Salari Hükümeti'inin aslını oluşturmakta. Daha doğrusu hadiseleri birbiri ile bağlantılıdır, hatta birdir. Fakat tek fark Tağlib Beni Sacid, Salari Hükümeti'ni Azerbaycan da kurmuştur. Eğer bu iki hükümet bir hükümet olarak kabul edilseydi daha doğru olurdu. (Arapça'ya çeviren).

disinin gözleriyle görmüş olmasını ve h. 232 yılında ziyareti esnasında yaptığı incelemeleri ve Azerbaycan bölgesinin h. 280 yılında Ebu Sacid Muhammed Afşin İbn Deyudat'ın elinde bulunmasını gösteriyor. Nitekim şöyle diyor: h. 317 yılında Beni Sacid'in hükümetine son verilinceye ve üzerine perde çekilinceye kadar da -seleften halefe- bu hükümet onun torunlarının elinde kaldı ve bundan sonra da Merağe mıntıkası Deylem Kürtlerinden biri olan Muzaffer'in hakimiyetine boyun eğdi ki bu zat, eski Revadilerin torunlarından biridir. Yine aynı kaynak, Merzeban ile kardeşi Wahsuzan'ın da bizzat bu Revadi hanedanından olduklarını zikretmiştir.

Ancak İslam ve Arap kaynaklarının hakkında bilgilerle dolu olduğu Merzeban'dan önceki süre içindeki bu Kürt hanedanı hakkında yeterli ve doyurucu bir bilgiye sahip değiliz.

Salar hükümetini ele alacağımız yerde Deysem'den bahsederken Merzeban İbn Mamelan'ın (Muhammed), Deysem'in veziri olan Ali bin Cafer'in efendisine karşı kurduğu komplolar sayesinde Azerbaycan'ı nasıl ele geçirdiğini göreceğimiz gibi, Merzeban'ın İskeveyh adındaki özel katibinin de -dünya malı için- nasıl sinsice efendisini bu yeni vezire karşı kışkırtıp gönlünü ona karşı kinle doldurduğunu göreceğiz. Hatta eğer bu dedikodular Ali bin Cafer'e ulaşmasaydı, nerede ise bu komplolar hedefine ulaşacaktı. Dolayısıyla ikinci efendisinin başına bir şeyler örmek ve onu tanımak gibi bir düşünceye kapıldı. İlk önce içinde beslediği bu düşüncesini gizli bir şekilde yürürlüğe koymaya başladı ve Tebriz'in sonsuz serveti ile kaynaklarına el koymak için efendisini ikna etmeye başladı. Sonuçta Merzeban da onun bu hilesine kandı ve katibinin planını gerçekleştirmek için ona bir ordu hazırlayıp Tebriz'e saldırması için emir verdi.

Yine Deysem'den bahsederken Ali bin Cafer'in oynadığı büyük role, Tebriz halkı ile kurduğu iletişime, Deysem'den nasıl yardım istediğine ve bu şehrin Deylemi denilen halkını nasıl yok ettiğine de ayrıntılı bir şekilde yer vereceğiz... Yine aynı şekilde Merzeban'ın, ordusunun başına geçerek Tebriz'e nasıl geldiğine, düşmanını nasıl yendiğine ve dünyayı nasıl başına dar ettiğine; bunun sonucunda Deysem'in ikinci veziri olan İbn Nuaymi'nin nasıl ihanet ederek Merzeban tarafına geçtiğine, Erdebil'in ele geçmesiyle birlikte Deysem'in nasıl teslim olduğuna, ardından Merzeban'ın İbn Nuaym'ı ve ailesini Tarım kalesinde nasıl ikame ettirdiğine de işaret edeceğiz. Artık Merzeban'ın, tüm Azerbaycan'ı ele geçirme ar-

zusunda başarılı olmasından sonra bütün himmetini ülkedeki iç işlerini iyileştirme hamlesine yöneldiğini söyleyebiliriz.

Ancak Merzeban, ülkesinin "iyileştirme planlarını" uygulamayla uğraştığı ve işlerini yoluna koyduğu sırada aniden Ruslar h. 332 yılında gemilerle Hazar denizini ve Ker nehrinin döküldüğü sahili geçtikten sonra Azerbaycan'ın sağından dolanarak Merzeban'ın ülkesine baskın düzenlediler.

Bu arada Rus ordusu Azerbaycan'ın kuzey sınırındaki Berzağa kalesine daha yaklaşır yaklaşmaz, buranın hükümdarı da beraberindeki adamlarıyla hemen karşılık verdi ve düşmanı püskürtmek için -ümitsiz- bir çaba sarf etti. Ancak bu gelen korkunç ve çetin güç karşısında ne yapabilirdi ki! Sonunda olan oldu ve perişan bir şekilde meydandan çekildi. Fakat Ruslar onu takip ettiler ve sığındığı kaleyi kuşattılar; ardından hemen kale düştü ve Rus ordusu kalenin mahallelerine dağılıp halkını ablukaya aldıkları gibi kan akıtmaya ve insanın tüylerini diken diken eden ürpertici bir sürü hayâsızca işlere giriştiler.

Öte yandan bu haberler Merzeban'ın kulağına gelir gelmez, adamın tepesi attı ve çılgına döndü. Bunun üzerine hemen otuz bin kadar yeni savaşçıdan oluşan bir ordu hazırlandı ve komutasını bizzat kendisi üstlenerek Rusların üzerine yürüdü. Ordusunun indirdiği darbeleri, adamlarının cengaverliği ve ölesiye savaşmaları karşısında Rus ordusu tutunamadı ve kurtuluşu kaçmakta gördü. Ancak buna rağmen Ruslardan bir grup Merağe şehrine kadar sokulmuştu. İşte burada ham meyveleri fazla kaçırmaları nedeniyle onulmaz bir hastalığa yakalandılar ve çoğu burada telef oldu.

Fakat Rusların atışmaları bununla sınırlı kalmadı ve gruplar halinde tekrar üşüşerek yeniden bir tedirginlik ve telaş meydana getirdiler. Buna karşılık Merzeban da Rus kuvvetlerinin arkalarını kesmek ve yolunda pusu kurmak için mükemmel bir komplo kurarak kendi ordusundan bir gücü buraya yerleştirdi, kendisi ve beraberinde kalan askerleri ile de Ruslara karşı çok çetin bir savaşa girdi. Bu gelişmeler karşısında Rus ordusu, daha önce işgal ettiği mevzilerden geri çekilmeye mecbur kaldı ve hiç bir şeye aldırmadan savaşın ateşinden kurtulduklarını zannederek geri çekildi. Ancak dönüş yollarında kendilerini avlayıp tuzağa düşürmek için kurulan pusulardan haberleri yoktu. Bu sefer kendilerini bir dehşet ve korku sardı ve iki ateş arasında kalmalarından dolayı şaşkına döndüler. Çünkü önlerinde pusudaki düşman onları beklerken ar-

kalarından da düşman saldırısı ile karşı karşıya kalmışlardı. Başta Rus ordu komutanı olmak üzere askerlerinden pek çoğu bu esnada öldürüldü ve ancak çok az bir kısmı Rusların daha önce ele geçirdiği ve Müslüman esirler ile yine Müslümanlardan gasbettikleri malları korumak için kullandıkları Şehristan kalesine sığındılar, ancak bunu fark eden Merzeban süratle kaleyi kuşatmaya koyuldu. İşte tam bu esnada ve Merzeban onları kuşatıp boğazlarını sıktığı bir esnada birden Ebu Abdullah el-Hemedani"nin Azerbaycan üzerine şiddetli bir saldırıya geçtiği haberi geldi, onun için kaleyi kuşatan askerlerini takviye ettikten sonra kendisi, Azerbaycan müdafaasına geçmek üzere hemen dönmek zorunda kaldı. Ancak Azerbaycan'a döndüğü zaman aniden Hamdani'nin Salmas şehrinin kapılarına dayandığını ve o bölgede hüküm süren Hezbani Kürt aşiretinin reisi olan Cafer bin Şekveyh ile ittifak anlaşması yaptığını gördü.

Ve nihayet her iki taraf karşı karşıya geldiği ve savaş kızışmaya başladığı gibi, tabiat da rolünü ifa etti ve lapa lapa yağan karı andıran Hamdani safları arasında da gerginlik ve isyan hareketleri peş peşe geldi. Zehir zemberek kış soğukları gittikçe şiddetlendi ve çoğunluğu Araplardan olan Hamdaniler savaştan nefret edip başarısızlığa uğradalar ve savaşta yenik düşerek Musul'a geri döndüler.

Şehristan kalesinde mahsur kalan Ruslara gelince, onlar da umutsuzca kendilerini savunsalar da bu girişimleri bir fayda vermedi; en sonunda ellerine bir fırsat geçince onu gânimet bilip gece karanlığında kâleden kaçıp deniz sahiline ulaştılar ve burada bulunan gemiler onları, hasretini çektikleri ülkelerine gizlice nakletti.

Öte yandan Merzeban da yeniden ıslahat planını uygulamaya ve ülkesinin işlerini bir düzene sokmaya başladı. Fakat ufukta beliren bazı etkenler onu, alelacele komşularının topraklarını işgal etme düşüncesine yöneltti. Bu etkenlerden en önemlileri şu ikisi idi:

Birincisi: Horasan hükümetinin Rey hükümdarı olan Ruknu'd-Devle üzerine yürümesi,

İkincisi: Muizzu'd-Devle'nin, Merzeban'ın elçisine hakaret etmesi.

Bunlara ayrıca şunu da ekleyebiliriz: Ruknu'd-Devle'nin bazı komutanları, onu (Merzeban) desteklemeyi ve gereken her yardımı takdim etmeyi gizlemiyorlardı. Nitekim bir gün adamlarından Ali bin Cıvankuli adında biri kendisine geldi ve Rey şehrini fethet-

mek için bütün şartların müsait ve yolun açık olduğu haberini ulaştırdı, ayrıca münasip bir zamanda kendisine katılacak ve her çeşit yardımı yapacak başka komutanların da olduğunu söyledi.

İşte buna müteakip hemen Musul hâkimi Nasıru'd-Devle ile Merzeban arasındaki haberleşme trafiği başladı ve Merzeban, Bağdat üzerine yürümek içini onu ikna etmeye ve cesaret vermeye çalıştı. Fakat Nasıru'd-Devle bu talebi reddetti ve bu görüşü benimsemedi; tam tersine, her şeyden evvel Rey şehrinin ele geçirilmesi gerektiğine, dolayısıyla Bağdat'ı ele geçirmenin daha da kolay olacağına işaret etti.

Bunun üzerine Merzeban, babası ile kardeşlerinden oluşan bir istişare meclisi kurdu ve planını onlara arzetti. Ancak babası savaş çıkartmaktan vazgeçmesini istedi. Merzeban ise, inadı tuttu ve edilen nasihate ne kulak astı, ne de içine sindirdi. Bunun üzerine babası gözyaşlarına boğuldu ve oğlunun kaderine acıyarak şöyle dedi: Acaba bu kadar yaşlandıktan sonra oğlumu nasıl bir yerde göreceğim? Merzeban da kararlı bir görüş ve güçlü bir azim ile şu cevabı verdi: "Ya beni bu savaşın ölüleri arasında vurulmuş olarak bulursun, ya da Rey sarayının içinde bağdaş kurmuş olarak..."

İşte bu nedenle olacak ki, Merzeban hiç vakit kaybetmeden savaş için hazırlık yapmaya başladı. Ancak Merzeban'ın savaş hazırlığı içinde olduğu haberleri Ruknu'd-Devle'nin kulağına gelince, bir taraftan kardeşleri Muizzu'd-Devle ile İmdau'd-Devle'den yardım isterken, diğer taraftan da Merzeban'la karşılıklı görüşmelere başladı ve Merzeban'a, aralarında çıkacak bir savaştan vazgeçmesi durumunda kendisine Kazvin, Ebher ve Zengan'ı teslim edeceğini söyledi. Aslında bu teklif, kardeşlerinden yardım gelene kadar vakit kazanmak için ortaya konan bir taktikti.

Dolayısıyla hemen İmaduddin kardeşine yardım etme amacı ile Baş Hacib komutasında iki bin kişilik bir süvari birliği gönderdiği gibi, diğer kardeş Muizzu'd-Devle de Sebuktekin komutasında benzer bir kuvvet gönderdi. Böylece Ruknu'd-Devle'ye dört bir yandan takviye birlikleri yağdı: Bir taraftan Muhammed b. Rezzak büyük bir ordu ile gelip katıldığı gibi, beri taraftan kendisine Muhammed bin Makân komutasında da Hasan Firuzan tarafından ayrı bir birlik yardıma yetişti.

Böylece komutasında büyük kuvvetler ve muazzam ordular oluştu. O da yeniden birlikleri düzene soktuktan ve aralarındaki komuta birliğini sağladıktan sonra ordusunun safları arasında ge-

niş çaplı bir temizlik harekatı başlattı. Komutanlarından sadakatinde şüphelendiği kişileri tutuklayıp karanlık zindanlarda hapsetti; bu sayede hem şer odaklarından kurtulmuş oldu, hem de işin kontrolünü eline geçirdi, ardından da hazırlıklarını bitirdi ve ordusunun başına geçerek Kazvin'e doğru harekat başladı.

Merzeban ise, adeta sel gibi akıp gelen bu büyük ve seçkin ordunun birliklerine göz attığı zaman her ne kadar şaşkınlıktan eli ayağı dolansa ve bir ara "bunlarla baş etmenin imkansız olduğunu" düşünse de hemen toparlanıp kendine geldi ve geri çekilmesi ya da geri dönmesinin, kendisi için utanç verici ve büyük bir onursuzluk olacağını anladı. O da bu nedenle beş bin kişi kadar olan Kürt ve Deylemilerden oluşan dağınık ordusunu hemen toparladı ve savaşa girdi. Bu esnada Ruknu'd-Devle'nin kuvvetleri tarafından sağ ve sol kanattan olmak üzere şiddetli saldırılara maruz kaldı. Her ne kadar sağ kanatta bizzat kendisi cesur ve kararlı bir şekilde gelen saldırılara karşı koydu ve ordusu ölesiye bir savunma yaptı ise de bu çabaları hiç bir şeyi değiştirmeye yetmedi. Sonuçta ordusu paramparça olduğu ve hezimet utancına boyun eğdi; hem kendisi, hem de adamlarının birçoğu esir düştü. Ruknu'd-Devle de onu, beraberindeki Ebu'l Fadl adındaki vezirine teslim etti, o da başındaki birliğiyle onu alıp Semirem kalesine[34] götürdü.

---

34 Vezir Ebu'l Fadl, bu yolculuk esnasında vuku bulan bir komployu şöyle anlatır: Benimle birlikte gelen Deylemi komutanlar, zorla da olsa Merzeban'ı serbest bırakıp beni de öldürmek için kendi aralarında söz birliği yapmışlar. Onların bu durumunu gizlice öğrenince ben de Merzeban'ın yanına gittim ve ona dedim ki: Ben senin emrindeyim ve her hizmetini yerine getirmeye hazırım. Merzeban bir an için başını önüne eğdi, sonra da bana: O zaman her dediğimi yapacağına ve her arzumu yerine getireceğine dair Yüce Allah'a yemin et dedi. Ben, beraberimdeki komutanlara güvenmiyorum dedim. Merzeban dedi: O zaman sen dostunla düşmanını bilmiyorsun. Çünkü beni serbest bırakmak isteyen o adamlar, aynı zamanda senin ölümünü de planlayanların ta kendileridirler. Ben dedim: O zaman demek ki sen doğru haberi almışsın, öyle ise benim herkesten daha çok sana yarayacağımdan emin ol. İşte bu konuşmadan sonra ben de tek tek bütün komutanlarla görüştüm ve dedim: Ben de sizinle beraberim, ne isterseniz, hep beraber uygulayalım ve konakladığımız ilk yerde planı uygulamak için karar aldık. Bu arada ilk konaklamamızda Merzeban beni çağırdı ve komutanlar hakkındaki planı uygulamamı istedi. Ben dedim ki, Ruknu'd-Devle İsfahan'da bulunuyor ve bütün gelirleri, malları orada bulunuyor. En iyisi, oraya varıncaya kadar ilerleyelim ve oradaki servete el koyalım, sonra da planımızı uygulamaya başlarız. Hem →

Merzeban'ın (Salar) Esareti ve Kurtuluşu

Merzeban kaleye getirilip buradaki karanlık zindana atılınca, açlık grevine başladı ve gün boyu açlığını sadece bir avuç buğday ile gideriyordu. Bu haber Ruknu'd-Devle'nin kulağına gelince hemen kendi özel aşçını çağırdı ve Merzeban'ın emrine girip onun bütün yemek ihtiyaçlarını karşılaması için Merzeban'ın yanına gönderdi. Ancak Merzeban, bu aşçının kendisine yardım edebileceğini düşündü ve kendisini bu esaret zincirinden kurtarmak için kaçış yollarını kolaylaştırmak ve kurtuluşunu temin etmek üzere aşçı ile antlaşmaya vardı.

Fakat aşçı dengesiz ve aceleci biri olduğundan bu gizli anlaşma haberini hemen açıklayıverdi. Bunun üzerine kalenin muhafızı Şêr Esfar haberi duyar duymaz hemen fırlayıp kaleye koştu ve aşçıyı yakalayıp surlardan aşağıya attı, zavallı aşçı da hemen orada hayata gözünü yumdu, ardından da Salar'ı sıkıştırmaya başladı.

Bu arada Kral Wahsuzan'ın oğlu Cestan'ın kızı Xerasoye adındaki Merzeban'ın annesi bir taraftan oğlu Merzeban için bir çıkış yolu bulmak için sabırsızlık içinde harekete geçtiği gibi, beri taraftan bir haber alabilmek ve esaretten kurtulmasını sağlamak için de alabildiğine imkanlarını seferber etmişti. Onun için Merzeban'ın annesi, oğlu ile birlikte esir düşen, fakat daha sonra kaçıp kurtulan İbn Dabani'ye, oğlunu da esaretten kurtarma karşılığında malından büyük bir miktar vaat etti. Maceracı ve gözü kara olan Sevban adındaki Merağe kahramanlarından biri de kesinlikle oğlunu kurtaracağını söz verdikten sonra ona da yüklü bir mal verdi. Bu sözleşmeden sonra Sevban ile İbn Dabani, taahhütlerini yerine getirmeye ve verilen emri uygulamaya koymaya başladılar. Hemen tebdili kıyafet yapıp birer tacir kılığına girdiler, yanlarına epeyce ticaret mallarını da alıp peşinde oldukları zatın bulunduğu Semirem kalesine dayandılar. Burada kalenin muhafızı Şêr Esfar'a şöyle bir mektup gönderdiler: "Biz eskiden beri ticaretle uğraşan insanlarız

---

→ şayet biz acele edip daha burada bu işe girişirsek, korkarım komutanlar hem bize karşı ayaklanırlar, hem de planımızı bozarlar dedim. Merzeban, bu görüş ve mantıklı açıklamama kandı ve görüşümü memnuniyetle karşıladı. Sonuçta biz daha İsfahan topraklarına henüz ayak basmışken ben hemen o hain komutanları tutuklattım ve komplolarını boşa çıkardım. Merzeban'a gelince onu da bu komploda yer almayan sadakatli bir komutana teslim edip Semirem kalesine gönderdim.

ve Merzeban, çok eskiden bizden borç aldığı bazı malların parasını şimdiye kadar bir türlü ödeyemedi, onun için müsaade ederseniz kendisiyle görüşüp bu alacağımızı hatırlatmak istiyoruz." Kalenin muhafızı bu yazıyı okur okumaz hemen onları huzuruna çağırttı, onlar da şikayetlerini dile getirdiler. Ardından Merzeban'ın suç işleyen, zulüm yapan ve kendisiyle iş yaptığı bütün tacirleri aldatan birisi olduğu ifade ettiler ve Allah'a hamd olsun ki insanları onun şerrinden kurtarmış diyerek sözlerini bitirdiler. Bu diyalogdan sonra muhafız bayağı etkilendi ve sözlerine aldanarak tuzaklarına düştü: Hem onlara acıdığı, hem de üzüldüğü için teker teker Merzeban'la görüşmelerini sağladı.

Ancak Merzeban, işin başında bunun kendisini esaretten kurtarmak için düzenlemiş bir plan olduğunu kavrayamadı ve ne onlara, ne de başka hiç bir kimseye karşı borçlu olmadığını söyledi, her ikisine küfür ederek azarlamaya başladı. Bu arada onlardan birisi keskin bir bakışla üstü kapalı bir işaret yaptı, bunu gören Merzeban, hemen fark etti ve kurtuluş zamanının geldiğini veya gelmek üzere olduğunu anladı. Bu gelişmeler üzerine biraz düşündükten sonra bu iki kişiye çok eski bir hesabından dolayı borcu olduğunu hatırladığını, fakat bunun miktarını tam olarak bilmediğini, bunun için de bu adamların hesap defterlerini getirmeleri gerektiğini ifade ederek ilk sözünü değiştirdi. İşte böylece kendisi ile o kişiler arasında bir sürü zincirleme görüşme imkanları doğdu ve bu mükemmel plandan hiçbir sır dışarıya sızmadan uzun bir müddet devam etti.

Öte yandan Xerasoye hanımın, çocukluğundan beri bolluk bereket içinde büyüyen ve yanında terbiye görmüş, şarkı söyleyen ve müzik çalmada çok maharetli olan Deylemli bir uşağı vardı. Bu uşak, zamanla kaleye gidip gelen o iki tacirin beraberliğinde ara sıra kaleye girmeye başlar. Bu arada iki tacir de, istedikleri zaman kolaylıkla Merzeban ile irtibat sağlamak için kalenin muhafızını ve görevlilerini hediye yağmuruna tutturmuşlardı.

Aynı zamanda kale muhafızı Şêr Esfar'ın da kalkan ve savunma aletleri taşıyan ve Deylemilere benzeyen genç bir uşağı vardı. Merzeban bu gence yakınlık göstererek sevgi ve şefkatle, verdiği bol hediye ve gösterdiği değer sayesinde aralarında dostluk bağları iyice gelişti ve artık Merzeban her yönüyle kendisine güvendiğini ve her konuda emin olduğunu ona hissettiriyordu. Bir gün Merzeban kendisine, kelepçeleri ve zincirleri kırmak ve bağları çözmek için

gerekli aletleri temin etmesini rica etti, o da hemen temin ediverdi. İşte Merzeban, bu Deylem kıyafetli genç sayesinde getirdiği aletler vasıtasıyla bütün kelepçeleri ve ayak bağlarını çözme imkanı buldu.

Beri tarafta Şêr Esfar, genellikle her hafta Cuma günü hapisteki zincirleri ve bağları yakından kontrol etmek için Merzeban'ın yanına gelir ve teftişten sonra çekip giderdi. Ancak bu Cuma günlerinin birinde görüşmek için tacirler kalenin kapısında beklerken Sevban da Merzeban'ın bir tarafında oturuyordu, yanlarında da Deylem kıyafetli bir genç oturuyordu. İşte tam bu sırada Şêr Esfar içeri girdi ve o da Merzeban'ın diğer tarafına oturdu ve güncel konular hakkında tartışmaya başladılar. Bu konuşma sırasında Merzeban kendisine şu teklifte bulundu: "Şayet beni serbest bırakır ve hürriyetimi verirsen dile benden ne dilersen!"

Bu teklif üzerine Şêr Esfar hemen lafı yetiştirdi: "Ben sağ kaldığım müddetçe Ruknu'd-Devle'ye hiçbir zaman hıyanet etmeyeceğim. Tam bu sırada kelepçe ve prangalardan kurtulmuş olan Merzeban, hemen ayağa kalkıp kapıya doğru yönelirken, Sevban da ani bir hamle ile Şêr Esfar'ın üzerine saldırdı ve onu yere yıkıp kılıç darbeleriyle kanlar içinde ölüme terk etti, tacirler de kapıdaki nöbetçi ve askerlere saldırdılar ve o bölümde ne kadar güvenlik güçleri varsa hepsini öldürdüler.

Merzeban, yanındaki adamları ile görüştüğü sırada her tarafa dağılan güvenlik güçleri ve bölgenin korumaları bu kötü haberi duyunca konuyu araştırmak için hemen kalenin içine daldılar. Ancak reislerinin cesedini yerde hareketsiz ve cansız olarak gördüklerinde Merzeban'ın adamları ile her taraftan koşup gelen ve bayrağı etrafında saf tutup bağlılığını ifade eden ve onu başlarına efendi olarak kabul eden sempatizanlara teslim olmaktan başka bir çare bulamadılar. h. 342/m. 953 senesi.

Bu gelişmelerden sonra Merzeban onları son durumundan haberdar etmek için annesine, kardeşine ve taraftarlarına bir mektup yazdı ve hiç vakit kaybetmeden Azerbaycan'a döndü.[35]

Şimdi tekrar geri dönelim ve Merzeban'ın esaretinden sonra ne gibi gelişmeler olduğunu görelim...

Kuvvetlerinin bozguna uğraması ve kendisinin de esir düşmesinden sonra Merzeban'ın bin (1000) kadar savaşçısı ve bazı ko-

35 *Tecaribu'l Umem, c. 2; el-Kamil, 9.*

mutanları, Ali oğlu Fadl, Cestan b. Şermezen ve Kurdeveyh oğlu Şehrfiruz komutasında Azerbaycan'a geri döndüler ve Merzeban'ın babası Muhammed bin Musafir'in etrafında toplandılar, ardından Erdebil'in üzerine yürüdüler ve Merzeban'ın babasını buraya hükümdar ilan ettiler. Fakat bu hükümdar, buranın ahalisine kötü muamelede bulundu ve diktatörlük yapmaya başladı. Bunun üzerine oğlu Wahsuzan, şehir halkının bu kötü muameleden dolayı babasına karşı ayaklanmalarından korktu ve şehri terk ederek Tarım kalesine sığındı. Geçekten de beklediği gibi, çok zaman geçmeden olaylar patlak verdi ve halk, diktatör hükümdarlarının istifası için ayaklanmaya başladı ve Deylemiler, hükümdarın kanını dökmek için kesin kararlarını verdiler. Bu gelişmeler üzerine Muhammed bin Musafir işin kötü encamından ve ansızın olası bir baskından korkup Erdebil'i terk etti ve güvenli, korumalı bir yer bulmak için Tarım kalesinde bulunan oğlu Wahsuzan'ın yanına gitti. Fakat oğlu, en büyük dehşeti ona yaşattı: Babasını yakalayıp Sicistan kalesindeki hapishaneye attı ve yaptığının cezası olarak ölünceye kadar onu hapishanede acılara terk etti.

Yine Merzeban'ın esaretinden sonraki en bariz olaylardan birisi de şudur: Ruknu'd-Devle, Azerbaycan'ı Abdurrezzak'ın oğlu Muhammed'e vermiş ve ordusunun başına geçirip buraya göndermişti. Bunu fark eden Wahsuzan, ne yapacağını şaşırdı ve apışıp kaldı. Onun için Deysem'i serbest bırakmaya mecbur kaldı ve bir sürü hediye ve iltifatta bulunarak onu Muhammed Abdurrezzak ile savaşmaya gönderdi.[36] Ayrıca bu savaşın sonuçları ve Diysem'in akıbeti ile ilgili konu, Salar hükümeti bahsinde özel olarak ele alınacaktır.

Salar Merzeban, Semirem kalesinden döndükten ve -ileride bahsedeceğimiz- Deysem hareketini bastırdıktan sonra pek uzun yaşayamadı, çünkü h. 345 yılında kendisini ölümcül bir hastalık yakalamıştı. Bu esnada yatak döşek yatıyorken kendinden sonra Revadiye hükümdarlığı kardeşi Wahsuzan'ı, ondan sonra da oğlu Cestan'ı veliaht tayin etti. Zaten ardından da hastalık yüzünden fazla rahat bir hayat yüzü görmedi ve Rabbine kavuşması gerçekleşti.

Merzeban'ın vefatından sonra kardeşi Wahsuzan, krallık müh-

36 *Tecaribu'l Umem.*

rünü ve Merzeban'dan kalma bazı hükümdarlık nişanlarını tüm kale ve bölge komutanlarına göndererek onlardan, kendi krallığına bağlılık göstermelerini ve itaat etmelerini istedi. Fakat onlardan hiç birisi onun bu emrini uygulamadı, çünkü Merzeban'ın, bu son vasiyetinden önce Revadiye krallığı için ilk önce oğlu Cestan'a, onun ardından ikinci oğlu İbrahim'e, bu ikisinden sonra da diğer oğlu Nasır'a itaat edilmesini istediğini duymuşlardı. Şayet bunlardan hiç biri yoksa o zaman kardeşi Wahsuzan'a bağlılık gösterilmesini ve itaat edilmesini vasiyet etmişti.

İşte bu gelişmelerden dolayı bütün komutanlar ve liderler, kendi kulakları ile duydukları o vasiyetin uygulanması yolunda ısrarlarını sürdürünce Wahsuzan öfke ve kin kusmaya başladı, fakat bu belirsizliği Salar'ın gafletine verdi.

Bu esnada Deylemilerin lideri olan Hurşid oğlu Velkin'in dünürü ve Wahsuzan'ın yeğeni, kardeşinin oğlu Prens İbrahim; amcasından izinsiz bir şekilde hanımının tesiri altında kalarak Merzeban'ın emriyle Erdebil hapishanesinde yatan Velkin'i serbest bıraktı. Wahsuzan, yeğeninin bu yaptığına fena bozuldu ve gerek bu hareketinden, gerekse bundan sonraki planlarından dolayı korkusundan endişeledi ve en kısa yoldan gizlice Erdebil'i terk edip Tarım kalesine sığınmaktan başka bir çaresi kalmadı.

Böylece meydan Cestan'a kalınca idareyi üstlendi ve tek başına her şeyi kontrol altına aldı, bu sayede hiçbir rakip tanımadı ve bütün ülkeye nüfuzunu yaydı, tüm kardeşleri de ona itaat ettiği gibi bölgesindeki bütün komutanlar ve liderler de bağlılıklarını ve sözünü dinleyeceklerini bildirdiler. Sadece bunlar içinde Ermenistan'da kendisi için bağımsız bir hükümet kurmaya çalışan ve Ermenistan valisi olan Şermezen oğlu Cestan kendisine baş kaldırdı.

Bu gelişmelerden sonra Wahsuzan Tarım'a iyice yerleşse de hiç rahat durmadı: "Böl-yönet" kaidesi uyarınca kardeşinin oğulları arasında kin ve fitne yaymaya başladı, bazısını diğerlerine karşı tahrik edip kışkırttı. Nitekim fazla zaman geçmeden bu oyun semeresini vermeye başladı ve öyle bir dereceye geldi ki, kardeşinin çocukları arasında ciddi bir geçimsizlik ve düşmanlık oluşmuştu. Bu arada Wahsuzan, yeğenler arasındaki düşmanlık planının tuttuğundan emin olduktan sonra yeğenlerinden Prens İbrahim'e bir davette bulundu ve geldiğinde hatırı sayılır bir şekilde güler yüzle karşıladı. Bu arada Wahsuzan ile Nasır arasında ayrıca yazışmalar cereyan ediyordu ve bu kurnaz planla Nasır'ı Cestan'a karşı kışkır-

tıp üzerine yürümesini sağladı. Böylece Cestan'a karşı, kendi güçleri içinden isyan bayrağı açıldı, o da bun kargaşadan kurtulmak için Mokan-Mukriyan[37] tarafına doğru kaçtı. Ardından Cestan'ın ordusundan bir grup gizlice ayrıldı ve -mal mülk edinme uğruna- Nasır'ın saflarına katıldılar. İşte bu gelişmelerden sonra Nasır Erbil'e doğru ilerledi ve kardeşi Cestan'la[38] savaşa başlayarak çok kolay bir şekilde Erdebil'i ele geçirdi. Bunun üzerine kardeşi Cestan da Niz kalesine sığınmaya mecbul kaldı.

Ancak bütün bu olaylardan sonra aniden Nâsır'ın ordusu, kendisine karşı ayaklanmaya başladı ve onu iyice sıkıştırarak gecikmiş olan alacak/haklarını istedi. Öte yandan Nasır da kendi içlerinde patlak veren bu kışkırtmayı yapanın, kendi amcası olduğunu çok iyi biliyordu, çünkü amcasının, onun kötülüğünü istediğini ve kendisine hile üzerine hile yaptığının fakında idi, onun için kardeşi Cestan'a karşı yaptığı hatadan dolayı pişmandı ve kızgınlığından

---

37 Kitabın orijinalinde bu böyle geçse de, galiba bu doğru değil. Çünkü Mokan ile Mukriyan ayrı yerlerdir. Mokan, birleşen Ker ve Ress nehirleri ile Erdebil arasına düşerken, Mukriyan diğer bir Kürt vilayetidir ve Urumiye gölünün güneyinde, Erdelan vilayetinin kuzey tarafına düşer. (Arapça'ya çeviren).

38 İşler iyice yoluna girdikten ve istikrar oluştuktan sonra Cestan b. Merzeban'ın yaptığı ilk iş h. 346/m. 957 senesinde Deysem'i öldürmek oldu. Babasının yerine geçen bu hükümdar, ırz düşmanı, gırtlağına kadar zevku sefa içine gömülmüş, yani hem devletin, hem de ordunun işlerini ihmal etmiş ve hükmü devraldıktan bir muddet sonra veziri İbn Naimi'yi yakalatıp hapse atmıştı. Onun bu davranışı, Ebu Abdullah el-Naimi'nin akrabası olan ve Ebu'l Hasan denilen Cestan b. Şermezen'in vezirini kuşkulandırdı. Bundan dolayı Ebu'l Hasan, efendisi olan bu Cestan'ın İbrahim ile görüşmesini ve ondan, ülkenin kraliyetinin yalnız kendisine ait olmasını istemesini sağladı. Bu görüşmeden sonra çok zman geçmeden İbrahim ile Cestan, Merağe'ye saldırıp orayı ele geçirdiler. Ancak Cestan b. Merzeban bu haberi alır almaz, hemen Şermezen'in oğlu ve veziri ile görüşmelere başladı ve onları memnun etmek için İbn Naimi'yi serbest bıraktı, aralarında bir uyumluluk hasıl oldu, böylece İbn Şermeze'nin İbrahim'e yardım etmesini engelledi. Fakat bu arada iki kardeş, İbn Şermeze'nin kendilerine karşı nasıl bir hiyanet içinde olduğunu anladılar ve bir biriyle görüşüp planı ters yüz etmeyi başardılar.

Serbest bırakılan İbn Naimi ise, Mukan'a gidip Abbasilerden İshak b. İsa b. El-Muktefi Billah ile görüşerek halifeliğe destek vereceğini ve kendisine gerekli bir orduyu temin edip onun adına Azerbaycan'ı ele geçirmeyi vaad etti. Nitekim sözünü de tuttu ve fiilen üç yüz (300) atlı askeri ile gelip İshak'ın emrine girdiği gibi, İbn Şermezan da geldi ve halife olması için biat etti. Ancak öte yandan Kral Cestan da İbrahim ile anlaştı ve hilafet iddiasıdaki bu adamı yakaladılar, İbn Şermezen de kaçmak zorunda kaldı ve Urumiye kalesine iltica etti. *El-Kamil*, c. 8.

tırnaklarını yemeye başladı. Bu komplodan sonra Nasır; kendini toparladı ve kardeşine barış teklifi gönderdi. Cestan da bu çağrıya olumlu yanıt verince aralarındaki husumet ve kin ortadan kalktı, tam uyum içinde yeniden sevgi bağı oluştu ve işler tekrar eski halini almaya başladığı gibi, Nasır da kardeşi Cestan'ın kral olmasına muvafakat etti. Fakat buna rağmen ülkedeki gergin durum devam ettiği gibi, zaten kötü olan işleri de daha da kötüye gitmeye başladı. Çünkü ordunun ihtiyaçları artmaya başlamış ve iki kardeş bu ihtiyacını karşılamakla yükümlü insanlara, ileri gelenlere çağrıda bulundu iseler de onlar bu ihtiyaçlara karşı kulaklarını tıkadılar ve gittikçe sorun tahammül edilmez bir boyuta ulaşmıştı. Öyle ki her iki kardeş de ülkedeki bu işlerin tekrar eski tabii halini almayacağı noktasında tam bir ümitsizliğe düştüler. Bu nedenle amcaları Wahsuzan'a bir mektup yazarak kendisine gelip yanında yer almak istediklerini beyan ettiler. O da iki kardeşin bu isteklerini hoş karşıladı ve karşılığında kendilerine himaye sözü verdi. Ardından annelerini de yanlarına alarak hemen yola koyuldular. Fakat hıyaneti karakter olarak seçen amcaları, yeğenlerin şehre ulaşmalarıyla birlikte verdiği güvence ve sözlere aldırmadan hemen onları tutuklatıp hapse attırdı. Bu gelişmeler sayesinde meydan kendisine kalınca saltanatını ve etki alanını tüm ülkeye yayıp idaresini tek elde toplamayı başardı, sonra da oğlu İsmail'i veliaht ilan ederek ülkenin çoğunu ona tahsis ettiği gibi, ordusunun komutanlarına ve askerlerine de bol miktarda mal ve akça dağıttı ve onların da dostluklarını yeniden pekiştirdi.

Öte yandan bu geçen zaman zarfında Salar İbrahim ise, Ermenistan'a gidip orayı kendisine bir üs haline getirmişti. Ancak kardeşleri Cestan ve Nasır'ın tutuklanıp hapse atıldıkları haberini aldığı zaman kardeşlerini kurtarmaya karar verdi ve bu umutla amcasının oğlu İsmail'e savaş açma niyetinde olduğunu duyurdu. Bu önemli haberi öğrenen Wahsuzan'ı bir korku ve endişe sardı. Çünkü özellikle kendi toplumu içinden bir cemaat ve orduda bulunan bazı Deylemiler, isyan çıkarmak ve devrim yapmak için İbrahim'in, amcasının oğlu İsmail'in üzerine açacağı savaşı fırsat bilip dört gözle bekliyorlardı. Bu nedenle Wahsuzan, Cestan ile Nasır'ı ve annelerini hemen infaz etti, aynı zamanda askeri bir birlik de oluşturdu ve Cestan b. Şermezan'e gönderdiği bu ordu ile birlikte h. 349 yılında yüklü bir miktar mal da göndererek kendisinden, Salar İbrahim'le savaşmasını istedi.

İbrahim bu gelen birliğin saldırısı ile karşılaşınca şaşkına döndü ve karşısında durmaya gücü yetmedi. Onun için kestirmeden Ermenistan'a geri döndü. Fakat Cestan b. Şermezen, İbrahim'in geri kalan adamlarına çok şiddetli ve öldürücü saldırılarda bulundu, böylece İbrahim'in ordusu kötü bir hezimete maruz kaldı ve İbrahim'in otoritesinin merkezi sayılan Merağe'yi ele geçirdiği gibi, Urumiye'yi de işgal etti.[39]

Öte yandan Prens Salar İbrahim de Ermenistan'a döndükten sonra yenilgiyi bir türlü kabullenemedi ve keyf u sefaya gömülmedi. Bilakis yenilginin rövanşını almak için yerinde duramıyordu, onun için hazırlıklarını tamamladı ve h. 355 yılında Azerbaycan'ı ele geçirmek maksadıyla büyük bir orduyu harekete geçirmeyi başardı. Diğer yandan bu savaşı zafer ve başarıyla taçlandırmak için Cestan b. Şermezen'e, kendisine destek olmasını istedi ve bu amaçla aralarında bir ittifak imzaladılar, yapılacak hamlenin planı üzerinde görüş birliğine vardılar. Bu arada amcasının oğlu İsmail'in vefat etmesi de ayrıca İbrahim'e cesaret verdi. İbrahim bunu fırsat bilip Erdebil üzerine hareket etti ve kolaylıkla burayı ele geçirdi. Çünkü İbrahim, amcasından kardeşlerinin intikamını almakta kararlı idi. Ancak bu arada Wahsuzan haberin kokusunu alınca kötü akıbetten korkup İbn Meşki ile birlikte Deylem diyarına kaçtı, böylece meydan tekrar prens İbrahim'e kalmış oldu. Yeniden bütün Azerbaycan topraklarına hâkim olmayı başardı ve amcasının bütün mallarına ve mülklerine el koydu.

Bu gelişmeleri takip eden Wahsuzan ise, Deylem ülkesine kaçtığından beri Prens İbrahim'in keyfini kaçırmak ve düzenini bozmak için gece gündüz çalışıyordu. Nitekim Deylemiler de onun emniyetini sağladıkları gibi, büyük bir ordu ile de ona destek sağladılar. O da Azerbaycan üzerine saldırdı ve Tarım kalesini silah zoruyla ele geçirdiği gibi, aynı zamanda Ebu Kasım İbn Mişki'yi de son defa savaşmak için ordunun başına komutan yapıp İbrahim'in üzerine gönderdi. İki ordu arasında çıkan şiddetli ve çetin çarpışmada İbrahim'in ordusunun bozguna uğramasıyla sonuçlandı ve bütün adamları savaş meydanında vurularak öldürüldü. İbrahim ise, ancak bir mucize eseri olarak kendi canını kurtarabildi. Çünkü bu arada Rey şehrine kaçıp kız kardeşinin kocası olan Ruknu'd-Devle'ye sığındı, o da onun şerefine yakışır bir şe-

39 *el-Kamil*, c. 8, s. 209.

kilde karşılayıp hoş amedide bulundu ve kendisine çok misafirperver davrandı.

Salar İbrahim

Aynı sene içinde Ruknu'd-Devle'ye bağlı başkentte Salar İbrahim, Deylemilerin ayaklanması ve Ruknu'd-Devle'ye karşı isyan bayrağını açmaları sırasında çok ciddi yaralar almasına rağmen çok önemli hizmetlerde bulunmuştu. Nitekim belli bir süre sonra Ruknu'd-Devle, veziri Ebu'l Fadl İbn Amid'i ordunun başına koyup Salar İbrahim'le beraber Azerbaycan'ı ele geçirmek üzere gönderdi ve Büveyh ordusu fiilen işi başararak burayı ele geçirdi, İbrahim ile Cestan İbn Şermezen'in arasında onun sayesinde barış sağladı. Ancak bu akıllı vezir, Azerbaycan iklimindeki zenginliği, büyük serveti ve verimliliği görünce hayran kaldı ve gizlice Ruknu'd-Devle'ye bir mektup yazarak şöyle dedi: Böyle bir bölgenin idaresinin, hükümdarlıktan ve idari işlerden el çekmiş, şehvetine yenilerek zevk ve sefaya dalmış olan Salar İbrahim gibi birisine tevdi edilmesi, çok büyük bir talisizliktir, bölgeye yazık oluyor. Dolayısıyla İbrahim'e tali derecede ikinci sınıf başka bir bölgenin idaresinin verilmesini ve Azerbaycan idaresinin kendisinde kalmasını istiyordu. Ancak bu önerinin cevabı kesin ret olduğu gibi, ayrıca Ruknu'd-Devle bu vezirine hemen Azerbaycan'ı terk edip krallığının başkentine dönmesini de emretti.

Her ne kadar rivayete göre[40] İbrahim'in, h. 380 yılana kadar hüküm sürdüğü, daha sonra oğlu Ravid, ondan sonra da bunun oğlu Gelas'ın ve ikisini takip eden Wahsuzan İbn Gelas'ın,[41] hicretin 415 yılında hükümdarlık yaptıkları anlaşılsa da bütün bu geniş ve detaylı olaylara rağmen ne yazık ki İbrahim'in emirliğinin son dönemi hakkında net ve açık malumat sıkıntısı çekmekteyiz.

II. Wahsuzan

Bu hâkim döneminde Oğuzlar[42] (Oğuz boyu) h. 420/m. 1029

---

40 *Pêşkewtin*, 6. sayı, Neşriyat.

41 *Mu'cem el-Umran*, sayfa 189'da bu Gelas kelimesini Gelak şeklinde vermektedir.

42 Oğuzlar, Buhara tarafındaki Türkman aşiretlerinden olan vahşi ve katı karakterli bir aşiret olduğu için talan ve soygun konusunda üzerlerine yoktu. O bölge ve insanlarına musallat olmuş bir bela idiler. Aslında bunlardan bir grup İsfahan tarafına gitmişken, bir grup da Harizm'de kalmış, diğer üçüncü grup ise, Toka, Göktaş, Mansur ve Dana adındaki komutanların idaresinde Azerbaycan'a gitmişlerdi.

yılında Azerbaycan'ın tümünü ele geçirdi. İlk başlarda ülkeyi bu vahşi savaşçıların kötülüklerinden temizlemek için -ümitsizce de olsa- ciddi hamleler yapmasına rağmen bir türlü muvaffak olmadı. Bu defa onları yumuşatmak için her çeşit yardımda bulundu. Ama nafile. Bütün çaba ve yardımları boşuna gitti ve gittikçe bu saldırganların inadı daha da arttı.. Her tarafı dağıtıp yakıp yıktılar ve alabildiğine her şeyi talan edip gasbettiler.

Öte yandan Oğuzlar, h. 429/m. 1037 yılında Merağe şehrine geniş kapsamlı bir saldırıya geçtiler ve şehri her taraftan kuşatıp merkezine doğru ilerlediler... Masum insanları kesip kan dökmeye ve genç ihtiyar, suçlu masum demeden sonlarını getirene kadar bu caniliği sürdürdüler, cami ve mabet adına ne varsa hepsini ateşe verip yaktılar, mallarını gasbedip namuslarını kirlettiler, insani haklarını çiğneyip mukaddesatları ile alay ettiler ve hiçbir dinin onaylamadığı, ya da bir insanoğlunun vicdanın el vermeyeceği bütün bu yaptıklarından zerre kadar pişmanlık duymadılar. Hatta bu soygun ve yağma işleri şehir, ya da köylerle sınırlı kalmamıştı, bilakis şehrin çevre bölgelerinde yerleşmiş olan Kürt kabileleri de bu ateşten nasiplerini almıştı.

İşte bu katmerli zulüm, felaket ve sıkıntılar karşısında Kürt aşiretlerinin çoğu, Hizban aşiretinin reisi olan Ebu'l Hica İbn Rebibu'd-Devle'nin etrafında toplanmaya başladılar ve sağlam bir cephe oluşturmak için hep beraber Wahsuzan'la omuz omuza verip bu bozguncu ve kendilerini beğenmiş Oğuzlara karşı durdular. Ancak bu kuvvetli cephenin ortaya çıkması sebebiyle Oğuzlar bu işin neticesinden ve kötü akıbetinden korkmaya başladılar, dağınık ve parçalanmış bir şekilde Rey şehrine doğru kaçtılar. Fakat bu kaçışa rağmen Kürtler, onları kovaladılar ve boyunlarına kılıç dayayarak çoğunu öldürdüler.

Bu dağılma esnasında kaçanlardan bir kısmı Ermenistan'a sığınmıştı, ancak onları takip eden cepheden bazıları, aralarına sızmıştı ve casusluk faaliyetini sürdürüyorlardı. Bu kaçanların akrabaları, Kürtler tarafından kardeşlerine yapılan bu katliam haberin alınca Hezbani Ebu'l Hica bölgesi olan Urumiye'ye doğru süratle geri döndüler ve burada bulunan Kürtlerle büyük çatışmalara girdiler, iki ordu arasında çok şiddetli ve çetin çarpışmalar oldu. Her iki tarafta da çok ciddi zararlar meydana geldiyse de Ebu'l Hica, bir türlü bu Kürtlerin kökünü kazıyıp yok etmeye gücü yetiremedi.

Aradan geçen zaman zarfında Wahsuzan Mamelan,[43] h. 432 yılında Oğuzlardan kurtulmak için bir tuzak hazırladı: Tebriz'de herkese açık tören düzenledi ve Oğuzların önemli komutan ile liderlerini bu törene davet etti, onlar ise, Wahsuzan'ın kendilerine bir tuzak kurabileceğini akıllarının ucundan bile geçirmediler. Ancak ilerleyen dakikalarda törende bulunan bu komutan ve liderler aniden toplu bir şekilde tutuklanınca şaşkına döndüler. Öte yandan Wahsuzan emri altında bulunan askerlerine, Oğuz ordusunun üzerine saldırıya geçmelerini emretti, yapılan şiddetli saldırı sonucu askerlerinin çoğu öldürüldü -aşağıda geleceği gibi- kurtulanlar ise Azerbaycan'a kaçtılar.

İleride ele alacağımız gibi, h. 446 yılında bu bölgeye gelip yerleşen Selçuklu Tuğrul Bey'den önceki zaman diliminde geçen bu hâkim ve bulunduğu yerle ilgili olaylar ve gelişmeler hakkında yukarıda aktardığımız bilgilerden başka elimizde bir şey yok maalesef.

Öte yandan -*İslam Ansiklopedisi*'nin, birinci cildinde verilen bilgilere göre h. 434 yılında Tebriz şehrini yerle bir eden bir deprem yaşandı ve hem şehirde, hem de çevresindeki yerleşim birimlerde felaketlere yol açtı. Bunun üzerine Oğuzlardan gelebilecek bir saldırı korkusuyla büyük sıkıntı ve ciddi hasar içinde kıvrandığından dolayı şehre yapabilecekleri her hangi bir soygun ve talana karşı Melik Wahsuzan yeni bir kale inşa etmeye mecbur kaldı ve inşası bitince hemen krallık tahtını bu yeni kaleye nakletti.

Hicri 438 yılında Tebriz şehrini Seyfu'd-Devle, Şerefulmille, Ebu Mensur Wahsuzan b. Mamlan lakabını taşıyan, aynı zamanda Mevla Emiru'l Mu'minin olarak da bilinen Nasır Hüsro -Hüsrev-[44] adında bir hâkim idare ediyordu.

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken beri taraftan h. 446 yılında Sultan Tuğrul, İsfahan şehrinden ayrılıp Azerbaycan'a doğru yola çıktı. Bunu duyan Revadi Emiru'l Mu'minin Ebu Mensur

---

43 Oğuzlar Azerbaycan'a saldırdıkları zaman buraya Revadiyeli bir aileden olan ve Mamelan oğlu Wahsuzan denilen birisi hükmediyordu. *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 584. Ancak *Mu'cem el-Umran*, c. 9, s. 189'da geçen bilgiye göre bu hükümdarın adı Gelan oğlu Wahsuzan şeklindedir.

44 Orijinalde bu böyledir, ancak doğrusu şudur: Nasır Hüsrev diyor ki: Tebriz'den geçtiğim sırada başında Ebu Mensur Wehsuzan b. Muhammed Mamlan denilen kral vardı ve lakabı Seyfu'd-Devle ve Şerefulmille idi. Bak. *Rihlet Nasır Hüsrev*, s. 13, Hindistan. (Arapça'ya çeviren).

Wahsuzan b. Muhammed hemen yola çıktı ve Azerbaycan'a varmadan önce onu karşılayarak bağlılığını ve dostluğunu ifade etti. İşte bu tarihten itibaren bağımsız Azerbaycan Revadiye Hükümetine son verildi, onun yerine sultana bağlı bir Azerbaycan hükümeti haline geldi.

Bu hükümetin kuruluş safhasını bilmediğimizden dolayı tam manasıyla bağımsızlık tarihini bilmek de haliyle imkansız hale geliyor. Ancak bu konuda her ne kadar bu hükümetin son dönemiyle ilgili elimizde bulunan veriler az da olsa ve Ahmedil döneminin dışındaki vakıa ve olaylara atıfta bulunmasa da diyebiliriz ki, Cibal bölgesinin bir kısmı Azerbaycan Revadiye hükümetine bağlı idi. Ayrıca konu hakkında Seyyid Hüseyin Mukriyani ise şöyle demektedir: II. Wahsuzan h. 458 yılında vefat edince kendisinden sonra oğlu İbrahim hükümdar oldu ve h. 490 yılına kadar yaşadığı gibi hükümranlığı da devam etti.

Ancak daha doğrusu, Tebriz şehrinin İbrahim zamanında Türklerin eline geçtiğidir, böylece Revadilerin elinden ve idaresinden çıkmış oldu ve ondan sonra da kısa bir süre hâkimiyetleri Merağe'de sürdü.[45]

Emîr Ahmedil

İslam Ansiklopedisine göre, Emir Ahmedil b. İbrahim; Revadi Kürt Wahsuzan'ın oğludur ve öyle anlaşılıyor ki bu zat, h. 624 yılına kadar süren Merağe hükümetini kurmayı başarmıştır.

Öte yandan h. 505 yılında Sultan Muhammed b. Melikşah'ın ordusu ile Rum İmparatorluğu arasında şiddetli bir savaşın ateşleri tutuşturuldu. İşte bu vakıada Tebriz Emiri Sakman el-Kutbi, Musul Emiri Mevdud, Erbil kralı Ebu'l Hica ve diğer emirlerle birlikte Emir Ahmedil ordusu da sultanın yanında yer aldı ve Suriye toprakları üzerinde gerçekleşen bu savaşa katıldı... Büyük bir imtihan sayılan bu savaşta meşhur Kudüs kralı Juselin'in (Jaselin) ordusun ile karşı karşıya geldi.[46]

Fakat Emir Ahmedil, Diyarbekir ile Tebriz hükümdarı olan Sakman el-Kutbi'nin vefatını bahane ederek acilen Suriye'den ayrılıp Azerbaycan'a gitmek mecburiyetinde olduğunu söyledi. Fakat

45 *el-Kamil*, c. 10, s. 205.
46 *Tarihu Halep.*

işin gerçek sebebi, Ahmedil'in gizliden gizliye beslediği "ataların mirasını" geri almak gibi yüce bir mefkure idi.

İbn Cevzi'nin de dediği gibi, Ahmedil'in emrinde ve bir işaretiyle hareket eden beş bin kişilik bir süvari birliği olduğu gibi, senelik geliri de 400 bin dinarı buluyordu; ayrıca büyük beklentileri ve emelleri olan hırslı bir kişiliğe de sahipti. Ancak nerden bilecekti ki, kaderinde arzusuna zıt, aradığına ters bir hükümle karşı karşıya olduğunu! Çünkü h. 510 yılında Dimeşk hâkimi Atabek Tuğtekin; Bağdat'ta Sultan Muhammed'in misafiri idi, bu münasebetle de Bağdat'a pek çok melik ve emir buraya gelmişti ve bunların arasında Revadi Emir Ahmedil de bulunuyordu.

Bu ziyafet süre gitsin, bu günlerin birinde yine Ahmedil bir törende Tuğtekin'in yanında otururken gözlerinden dolu dolu gözyaşları akan bir adam, elinde tuttuğu bir kağıdı sultana vermek için müsaade istiyordu. Bunu gören Emir Ahmedil, adama acıdı ve elindeki kağıdı alıp sultana vermek için ona doğru yürüdü. Fakat bu miskin ve zavallı kılığında gelen adam, aniden gizlediği hançerini çekti ve Ahmedil'e öldürücü bir darbe indirdi. Ancak Emir bir hamlede adamı yere serdi, derken, ikinci bir adam ortaya fırladı ve Ahmedil'e ikinci bir darbe indirdi, Ahmedil onu da etkisiz hale getirirken bu defa beri taraftan üçüncü bir şahıs saldırdı ve bütün o toplumun gözü önünde vurduğu son darbe ile onu öldürüp yere serdi. Böylece kendisi ortadan kaldırıldığı ve toprağa gömüldü, atalarının mirasını geri alma hayali da beraberinde ilelebet gömülmüş oldu.

Tuğtekin ise, ilk anda bu vahşi cinayetin sultan ve adamları tarafından işlenmiş olabileceği zannına kapıldı, fakat çok geçmeden gerçek anlaşıldı. Bu cinayet, Batini[47] caniler tarafından işlenmişti.[48]

Ahmedil Aksungur

Bu Emir, babası Ahmedil'in vefatından sonra Merağe idaresini devralmıştı. Ancak h. 514/m. 1120 yılında Azerbaycan ile Musul hâkimi Melik Mesud, kardeşi Sultan Mahmud'a karşı isyan bayrağı çekip madalyonun diğer tarafını gösterince bunu fırsat bilen Azerbaycan'ın Eski Atabeyi, Kasıdu'd-Devle Buzurg'u Merağe

47 *İslam Ansiklopedisi*; *Mu'cem el-Buldan.*

48 Seyyid Hüseyin Mukriyani ise Emir Ahmedil'in öldürülüşünü farklı bir şekilde naklediyor ve bunu *Mu'cem el-Buldan*'a dayandırıyor.

Emirliğini ele geçirmek ve teslim almak için gönderdi. Ancak gerçekleştirmek istediği bu ayaklanma fiyasko ile sonuçlandı ve işlerin seyri tekrar eski halini aldı. Böylece h. 515/m. 1121 yılında İbn Ahmedil'in Bağdat'tan, kendi emirlik karargahına geri dönüşü için yol açılmış oldu. Nitekim o da burayı kendisine merkez ve üs haline getirdi. Ancak tamahkarlık çoğu zaman huzur ile konforu bir arada sunmaktan aciz kalıyor. Çünkü Sultan Tuğrul tarafından atanmış olan Aran hâkimi Emir Gündoğdu bu sene içinde vefat etti, bundan dolayı İbn Ahmedil, vefat eden Aran hâkimi yerine Sultan Tuğrul'un, kendisini hükümdar tayin etmesi maksadıyla büyük çabalar sarfetti. Bu talebinden sonra Sultan kendisine "gelmesini ve beraberinde on bin (10.000) savaşçı ile birilikte Erdebil'in fethi esnasında askerlerine yetecek imkanları da beraberinde getirmesini" istedi. Fakat bu isteğin gerçekleşmesi ve Ahmedil'in Merağe emirliğini bırakıp gitmesi; başına büyük bir bela sardırdı ve telafi edilemeyecek zararlara mal oldu. Çünkü bu esnada Ahmedil'in Merağe'den ayrılması ve Sultan Tuğrul ile beraber savaşa girmesini fırsat bilen Sultan Mahmud Cebuş Bey vasıtası ile Merağe'yi ele geçirdi. Bütün bu yeni gelişmelere rağmen İbn Ahmedil olaylara kayıtsız kalmadı: Bilakis Sultan Mahmud'un gözüne girmeye çalıştı ve en sonunda aralarında bir anlaşma ve mutababakat sağlandığından Sultan Mahmud onu veliahtı olan oğlu Emir Davud'a mürebbilik yapması için Atabek olarak atadı.

Hicri 523/m. 1128 yılına girdiğimizde Emir Aksungur b. Ahmedil, Dübeys b. Mezid'e karşı yapılan saldırıya iştirak etti ve bu hamleden tam bir sene sonra Emir Davud'un artık krallığı ve otoriteyi devralması için gözle görülür önemli faaliyetler gösterdi.

Ancak henüz birkaç sene geçmişti ki bu defa h. 526/m. 1131 yılında Emir Davud ile Sultan Tuğrul'un orduları Hemedan'a yakın bir yerde karşı karşıya geldiler, fakat bu arada Emir Davud'un ordusu kendisine karşı hıyanet edip kuvvetli bir isyan çıkarınca hem kendisi, hem de Emir Aksungur yenilgiye uğradılar ve Sultan Tuğrul'un Tebriz ve Merağe'yi ele geçirmelerine sebep oldular.

Bu gelişmelerden hemen sonra Emir Davud, amcası Melik Mesud ve Atabeyi Aksungur Bağdat'a sığındılar. Bunu üzerine buranın halifesi kendilerine yardım elini uzattı ve onları mal, imkan savaş malzemeleri ve ordularıyla takviye edip Merağe'ye doğru yola çıkmalarını sağladı ve bir hamlede Merağe'yi ele geçirdiler. Zaten Merağe ehlinin Emir Aksungur'a derin bir dostluk duygusunu ta-

şımaları ve samimiyet duymaları; kendisine çok büyük cesaret verdi, bu da tüm Azerbaycan bölgesinin gaspçıların pençesinden kurtulmasına ve kurtuluşunu kazanmasına sebep oldu. Ancak onlar bununla sınırlı kalmayıp Hemedan'a doğru ilerlediler, burada Sultan Tuğrul'un kuvvetlerini dağıtıp saflarını param parça ettiler ve Hemedan, Melik Mesud'un askerlerinin eline düştü. Ama ne yazık ki, Aksungur Ahmedil de babası gibi, Sultan Tuğrul tarafından getirtilen vahşi bir Batini katil tarafından h. 527/m. 1132 yılında fetih kuvvetlerinin Hemedan'a girişi esnasında öldürüldü.

II. Aksungur

Bu Aksungur, Ahmedil'in oğlu I. Aksungur'un oğludur, ancak bu soy ağacında bütün tarihçiler ittifak etmiş değil ve değişik soyağacını iddia edenler de var.

Bu emire karşı düşmanlık besleyen ve kin kusan, Azerbaycan ile Aran'ı ele geçirmek için bütün gücüyle uğraşan Özbek b. Balnikari adında başka bir emir daha vardı. Ama bu esnada Tebriz, Merağe Emiri Aksungur'un elinde idi.

İşte bu Emir Özbek, h. 541/m. 1146 yılının girmesiyle birlikte Merağe şehri etrafında çok güçlü bir kuşatma başlattı. Ancak şehir bu ablukaya direndi ve kuşatma h. 545/m. 1150 yılına kadar sürdü. Bu arada büyük ve muhteşem ordusunun başına geçen Sultan Mesud bizzat kendisi de bu şehrin üzerine yürüdü ve zaman geçmeden hemen şehri ele geçirdi, ardından da o muhkem kalesinin yıkılmasını emretti. Ancak çok fazla zaman geçmeden Emir Özbek ile Emir Aksungur arasındaki soğukluk ortadan kalktı ve Revindiz kalesinin[49] önünde birlikte hareket etme kararı alıp barış anlaşması yaptılar.

Ancak yapılan bu barıştan sonra Emir Özbek daha fazla yaşayamadı; bizzat Sultan Muhammed tarafından h. 547/m. 1152 yılında ciddi bir kızgınlık anında öldürüldü. Bu olaydan duydukları rahatsızlık yüzünden Emir Aksungur ile Emir İldegiz, Sultan Muhammed yerine Hemedan bölgesine Melik Süleyman'ı tayin ettiler.

Buna rağmen kısa bir müddet sonra Sultan Muhammed, tekrar Hemedan bölgesini geri almayı ve yeniden buraya olan hâkimiyetini ilan etmeyi başardı. Ardından da Azerbaycan emirleri olan İldegiz ve Aksungur ile barış yapmayı uygun gördü ve kendilerine

---

49 Yani Revindiz kalesi. Bu kale, Merağe kuzeyinde 16 km. mesafedeki Sufi Nehrinin üzerinde bulunan çok sağlam bir kaledir.

barış antlaşması için gerekli görüşmeleri yapmak üzere elçilerini gönderdi. Onlar da bu çağrıya olumlu cevap verince h. 549/m. 1154 yılında arzu edilen barış antlaşması imzalandı ve Azerbaycan bölgesi iki büyük emir arasında taksim edildi.

Öte yandan Sultan Arslan, Emir İldegiz'in velayeti ve koruması altında bulunduğu için Sultan Mahmud, ruhunu Mevla'ya teslim etmeden önce küçük oğlu Davud'u Emir Aksungur'un vesayetine vermişti.

Bundan sonra Pehlivan b. İldegiz, askeri bir saldırı için harekete geçti ve Aksungur'un himayesi altında bulunan Sultan Arslan'ı, babasının yerine geçirmek için hücuma kalktı. Ne var ki cesur Merağe Emiri h. 557/m. 1151 yılında Ermen Şahı'nın -Ahlat'ın Kürt ve Türkmen kralların lakabı- da yardım ve desteği sayesinde onu feci bir şekilde geri çekilmeye mecbur etti.

Merrağa Emiri, bu saldırıyı bütünüyle püskürtüp kökünü kazımaya muvaffak olduktan sonra, İldegiz ve ordusu ile çarpışma halinde olan Rey hâkimi İnanç'a destek olması için ordusundan beş bin kişilik bir birlik gönderdi. Fakat İldegiz, gönderilen bu yardım birliğini parçalamayı ve kötü bir hizmete uğratmayı başardı. Öte yandan öyle anlaşılıyor ki İldegiz ile Aksungur arasındaki o antlaşmazlık son bulmuş ve aralarında yepyeni bir ittifak sağlanmıştır; çünkü İldegiz'in Kerç bölgesine yaptığı saldırıda Aksungur da kendisine destek olmuştur.

Bunun üzerinden geçen uzun bir zaman sonra h. 562/m. 1166 senesinde Aksungur Bağdat'a bir ziyarette bulundu, bu ziyarete Bağdat halkı, eşine rastlanmayan bir karşılama töreni ile karşıladı, Melik Davud da kendi Atabeyi ve hamisini daha önce eşi ve benzeri görülmemiş sıcak bir merasimle karşıladı.

Aynı senede Pehlivan b. İldegiz, yeniden harekete geçti ve Merağe'de bulunan Aksungur'u kuşattı; fakat daha sonra kuşatmayı fazla sürdürmeden kaldırdı ve aralarında yeniden bir barış sağlandı.

Ne yazık ki İbn-i Esir'in; "Rey Emiri İnanç'ın h. 564/m. 1168 yılında öldürüldüğü ve ardından Aksungur'un kardeşi Kutluk'un ayaklandığı" haberinden başka bu emirin dönemine ait son tarihi halkası hakkında malumattan mahrumuz. Fakat ardından, Atabek Pehlivan İbn İldegiz, Kutluk'u cezalandırmış ve Merağe idaresini Kutluk'un kardeşleri olan Alaaddin ve Rükneddin'e teslim etmiş.

Bu gelişmelerden açıkça anlaşılıyor ki II. Aksungur; vefatından sonra arkasından dört oğlan bırakmıştır. III. Aksungur ile kardeşi Kutluk arasında ise, dünyaya olan aşırı düşkünlükleri ve otoriteyi

ele çevirme hırsı yüzünden aralarında artarak devam eden şiddetli çarpışmalar ve kanlı savaşlar olmuştur. Nihayet bu kanlı savaşlara bir son vermek için Pehlivan b. İldegiz duruma müdahale etmek zorunda kalmış ve fiilen, hükümeti merhum Emir II. Aksungur'un küçük iki oğlu olan Alaaddin ile Rükneddin'e teslim ederek çekişme ve kapışmalara son vermiş, dolayısıyla aralarında çatışan diğer iki kardeş otoriteden mahrum bırakılmıştır.

Ayrıca İbn-i Esir, h. 570/m. 1174 yılında Merağe'de hüküm süren Felekuddin diye birinden bahseder ve bu zatın, II. Aksungur'un torunu olduğunu, babasının tahtını kendisine bıraktığını, Pehlivan İbn İldegiz'in de bu Emirin hükümdarlığı zamanında Merağe'ye ve Revindiz kalesine tekrar bir saldırıda bulunduğunu, fakat çok zaman geçmeden hemen Tebriz'in İldegiz hanedanlığına terk edilmesi karşılığında bir barış anlaşmasının kabul edildiğini söyler.

O zaman öyle anlaşılıyor ki bu gelişmeler; Tebriz şehrinin h. 570/m. 1174 yılına kadar Merağe krallarının idaresinde ve etki alanları dahilinde kaldığı ve Şehend/Sehend dağının çevresini oluşturan bölgenin tamamının Ahmedil hanedanının hükmü altında bulunduğu manasına gelir. Nitekim h. 602/m. 1205 yılında Erbil Emiri Muzafferuddin Gökberi ile Merağe Emiri Alaaddin arasında yapılan antlaşma dışında otuz yıl zarfında gelişen olaylar ve hadiseler hakkında ciddi bir bilgiye sahip değiliz. Zaten Alaaddin'in bu anlaşmadan hedeflediği şey; Muzafferuddin'in kendisine yardım edip arka çıkması ve Azerbaycan'ı, Melik Ebubekir İldeniz elinden almaktı. Bu anlaşma[50] gereği her iki müttefikin askerleri büyük bir ordu oluşturarak Tebriz'e doğru harekete geçtiler. Ancak o anda Ebubekir İldegiz'in de aklına eski İldegiz hanedanının kölesi olan ve hemen yardım çağrısına olumlu cevap veren Aydoğmuş geldi. Fakat savaş daha henüz dişini gösterip ateşi şiddetlenmeye başlamışken ve Muzafferuddin Gökberi Erbil'e dönmek üzere savaş meydanından çekildiği halde, yardımına gelen Aydoğmuş, Alaaddin'in peşine düştü ve Merağe'nin kapılarına dayanana kadar onu kovmaya devam etti. Buna karşılık Alaaddin de niza konusu kaleden feragat etmeye mecbur kaldı ve karşılığında İşno (Şino) ile Urumiye şehirlerini aldı.

---

50 *İslam Ansiklopedisi*; Tebriz maddesinde bu ittifakın, Emir Alaadin Karasungur Ahmedil ile Muzafferuddin Gökberi arasında yapıldığını söyler. (Arapça'ya çeviren).

İbn-i Esir'in Karasungur[51] olarak adlandırdığı Alaaddin; bu olaydan sonra fazla yaşayamadı ve h. 604/m. 1207 senesinde vefat edip Rabbine kavuştu. Ancak vefatından sonra küçük bir çocuk olan oğluna, kendisine candan bağlı olan hür fikirli adamlarından birisi, o çocuğu kefaletini üstlendi. Fakat kaderin cilvesine bakın ki, o küçük Emir de h. 605/m. 1208 yılında, babasından bir yıl sonra vefat etti.

Bütün bunlardan sonra Ebubekir İldegiz'in eline altın bir fırsat geçti: Alaaddin Bey'in oğlunu teslim ettiği sadık adamın hükmettiği Revindiz kalesi dışındaki Kürt Ahmedil hanedanının tüm mal ve mülküne el koydu.

Budan da anlaşılıyor ki, şair Nizami'nin *Heft Peyker* isimli divanında övgü ile bahsettiği, hatta aşırı derecede methiyeler yazdığı zat; Merağe hükümdarı Alaaddin Bey'den başka biri değildir. Aynı zamanda şairin divanında Alaaddin Bey'in biri Nusratuddin Muhammed, diğeri Ahmed olmak üzere iki çocuğundan bahsedilmektedir. Ancak şair Nizami'nin bu dediğini İbn-i Esir'in sözüne uyguladığımız zaman görüyoruz ki bu iki çocuk; Emir Alaaddin Bey'in kendi ölümünden önce ecelleri ile ölmüş ve hayata gözlerini yummuşlar.

Öte yandan ifade edilmesi gereken bir şey daha var ki, o da Ahmedil hanedanından, yetki ve otoriteyi ele geçiren kadınların da olduğudur. Nitekim Moğol kuvvetleri h. 618/m. 1211 yılının Sefer ayında Merağe'yi işgal edip yerle bir ettikleri, şehri tahrip edip kaleyi yıktıkları, mevcut bütün mallarını gasbedip şehri ateşe verdikleri ve yerleşik halkın çoğunu öldürdükleri zaman; o esnada Revindiz kalesinde gizlenen kraliçe bu musibetlerden kendini kurtarabilmiştir. İşte Revadi hanedanının en son kraliçesi ve Alaaddin'in de torunu olan bu hanıma, Men Huvadad deniliyordu.

Bu kraliçe iki defa evlenmiştir: İlk evliliği, sağır ve dilsiz olan İldegiz'in oğlu Özbek ile gerçekleşirken; diğeri ise Irak'tan dönen ve Revindiz kalesini ele geçiren Celaleddin Şah ile olmuştur.[52]

İşte Kürt Revadi Hükümeti, tam dört yüz sene hüküm sürdükten sonra böylece sona erdi ve hükümdarlık sahnesinin perdesini bu şekilde kapadı.

---

[51] Açıktır ki, bu Emir h. 828/m. 1424 senesinde vefat eden ve Olcaytu Han zamanında Merağe hükümdarı olan Türk Karasungur'dan başka biridir.

[52] *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 279, 280.

2- Azerbaycan Salar Devleti [53] h. 300–420

Bu kitabın birinci cildinde zikrettiğimiz gibi, Azerbaycan, Küçük Med ismi ile anılıyordu. Ancak Eşkani Melik IV. Ferhat[54] burayı m.ö.33 yılında ele geçirdi, böylece Eşkani hükümeti, Küçük Med hükümetinin bağımsızlığını ortadan kaldırıp zor kullanarak buna sahip oldu. Her ne kadar buranın ahalisinin hürriyetini kontrol altında almada ve aralarındaki manevi ruhu zayıflatmada çabuk bir şekilde başarısızlığa uğramış olsa da, küçük hükümetlerin gölgesi altında dahili bir bağımsızlık havasını sürdürdü.

Üzücü ve iç burkan diğer bir gerçek de; gerek İslam'dan bir kaç asır önce, gerekse İslam'ın hâkimiyeti döneminde bu Kürt bölgesi hakkında elimizde yeterli ve detaylı bilgilere sahip olmadığımızdır. O kadar ki ne tarihçiler, ne de Arap ve Müslüman gezginler bu bölgeden detaylı bir şekilde bahsetmişler ve sadra şifa olacak bir bilgi ve belge takdim etmemişler, adeta elleri kolları bağlı kalmış. Dolayısıyla İslam dönemlerindeki bu bölgenin tarihi vakıalarını ve Azerbaycan'da gerçekleşen tarihi olaylar arasında bir bağ kurma ve bağlantıları ortaya koyma, imkansız hale gelmiştir.

Bununla beraber tarihi hadiselerin ve olayların akışından şu çıkarsamayı yapmak mümkün: Bu bölge, kendi işlerini idare edebilen bağımsız ve büyük bir hükümetin kurulmasına şahit olmuştur; ancak her zaman Doğu ve Batı Roma devleti ile İran devletleri arasında da süregelen savaşlara sahne olmuştur.

Evet, diyebiliriz ki bu meseleye ihtimam gösteren ve Azerbaycan'ın durumunu araştıran sadece iki Arap âlimi var: Birisi Muhammed Revadi'nin döneminde h. 232/m. 846 yılında Tebriz'i zi-

---

53 Seyyid Hüseyin Huzni buna Averbaykan Devleti diyor. Sadefi, *Tarihu'd-Duvel* adındaki eserinde bu hükümet için Salar Devleti ya da Misafir Devleti adını kullanır; fakat açıktır ki birinci ad daha uygun ve daha belirgindir. Çünkü bu hükümetin kurucusuna Salar Merzeban deniliyordu. Yine Sadefi bu devlet, Deylemi idi derken, *İslam Ansiklopedisi* diyor ki: Şüphesiz bu devlet bir Kürt devleti idi. Nitekim İskender Münşi de *Alem Arayê Abbasi*, (c. 3, s. 762) adındaki tarihinde, Geylan ve Taberistan bölgelerindeki Deylemiler; Kürt toplumunun bir kolu idi dediği gibi, İsfahanlı Hamza da, İranlılar Deylem kelimesini Taberistan'daki Kürtler için kullanırlardı, diyor.

54 *Eski İran Tarihi*, s. 156.

yaret eden İbn Xurdazibe'dir[55] diğeri ise, h. III. asırda Azerbaycan'a bir seyahat gerçekleştiren Estexri'dir.[56] Nitekim bu gezgin Merağe'nin kasabası olduğu ve sonra da Erdebil olarak yer alan Beni Sac hükümetinin çağdaşı olan Redini aşiretlerinin hükmü altında bulunan Tebriz, Ceberdan-Dixorkân ve Eşno şehirlerini bizzat gezip görmüş.

Öte yandan Yakut el-Hamevi, *Mu'cem el-Buldan* adındaki eserinde şunu kaydeder: Azerbaycan bölgesi, belli bir dönem Türklerin elinde kaldı, fakat daha sonra İran Şahı Keyhüsrev, buranın hâkimi olan Efrasyab'ı hezimete uğratarak öldürdü, böylece bu bölgedeki devletlerin hâkimiyetlerine son verildi.

Ancak Yakut'un bu rivayeti doğru değildir, bir yanlış ve hurafeden ibarettir. Çünkü net olarak bilmekteyiz ki Efrasyab, Yakut'un iddiasına göre Azerbaycan bölgesinin hâkimi değil; tam aksine Türkmenistan'ın, yani Maverau'n-Nehir'in kralı ve hâkimi idi.

Buna rağmen, yine net olarak bilinmektedir ki, Türklerin batıdan saldırılara başlaması ve neticede Oğuzların, ardından Selçukluların h. 420/m. 1029 yılında ortaya çıkışlarına kadar, Küçük Med tamamıyla İlk Medlerin torunları olan Kürtlerin elinde idi.

Daha sonra bu bölge -Yakut'un rivayetine göre- h. 288/m. 900 senesinde Yusuf İbn Ebi Sac'ın eline geçti ve el-Muktedir Billah hilafeti zamanında Munis el-Hadim burayı ele geçirip sadece kendisinin hükmettiği bir bölge haline getirinceye kadar da Yusuf'un elinde kaldı. Fakat bu gelişmelere rağmen Yusuf b. Ebi Sac sessiz kalmadı ve bu bölgenin kendisinden alınmasına tahammül edemeyerek gece gündüz çalışıp sonunda bölgeyi tekrar geri aldı ve topraklarına kattı.

Diğer taraftan daha henüz h. 326/937 yılına girilmişti ki, Rey hâkimi Weşmegir bu bölgeyi istila için hazırlıklara başladı ve komutanlarından biri olan Dağlar Meliki Leşkeri İbn Merdi komutasındaki büyük ordusunu, o tarihte Yusuf b. Ebi Sac tarafından görevlendirilen ve Deysem b. İbrahim el-Kurdi[57] denilen komutanın

---

55 Bu zat -*İslam Ansiklopedisi*'ndeki araştırmaya göre- h. 232-272 tarihleri arasında yazdığı kitabı, yine h. 1309 yılında Londra'da basılan ve takriben h. 300 seneleri civarında vefat ettiği düşünülen Fars asıllı Ebu'l Kasim Ubeydullah b. Abdillah b. Xurdazibe'dir.

56 h. 340/m. 951 senesinde vefat etmiştir. (Arapça'ya çeviren).

57 Seyyid Hüseyin Mukriyani diyor ki: Averbaykan ülkesi Abbasilerin eline geçtikten sonra hükümdarlık Feruh Şah hanedanlığının elinden çıktı. İbrahim bin →

himayesindeki Azerbaycan istikametine doğru yola çıkardı. Bunun üzerine Deysem, muhteşem ve büyük ordusunun başına geçerek Leşkeri ordusunun olduğu yere doğru yol almaya başladı ve her iki ordu çatışmaya girdi. Sonuçta zafer Leşkeri'nin ordusuna nasip oldu. Fakat her ne kadar ilk başta Deysem'in ordusu hezimete uğrasa da, Deysem pes etmedi ve kaldığı yerden savaşa tekrar başladı. Ama ikinci defasında yine yenilgiye uğradı ve Erdebil dışındaki bölgede ne kadar şehir varsa hepsini geride, düşmanına bırakmak zorunda kaldı. Ancak Erdebil halkı her şeyi göze alarak ölesiye şehrini müdafaaya çalıştı ve ne Leşkeri'nin tatlı vaatleri ne de aldatıcı sözleri onları tatmin edemedi; aynen daha önce Deylem'in zulmü ve gaddarlığı gibi. Onun için bir taraftan kendi aralarında tek yumruk oldukları gibi, beri taraftan da Deysem'den yardım istediler. Deysem, onlarla birlikte belli bir günde ve yapılan plan dahilinde, aynı gün içinde saldırıya karar verdiler; karar gereği Erdebilliler kalelerinden çıkıp Leşkeri'nin ordusu üzerine yıldırım gibi çaktılar, beri taraftan da Deysem ordusu hücuma geçti ve savaş olabildiğince şiddetlenip ardından bir sürü ölü ve kan bırakırken, Leşkeri'nin mucize eseri kurtulmasının dışında bu savaşa katılan askerlerinden hiç kimse sağ kurtulamadı. Ancak Leşkeri bu kurtuluşundan sonra Mukan'a[58] sığındı, buranın Kethüdası İbn Delule de kendisine askeri bir kuvvet vererek tekrar Deysem ile karşılaşmak için yola çıktı. Fakat Deysem yeni bir savaştan kaçındı ve Aras nehrine doğru geri çekilmeyi daha uygun gördü, adamlarıyla birlikte

---

→ Abdullah bin Bijen bin Rüstem bin Fezlun, Halife Mehdi'inin dönemine kadar hakimiyette kaldı. Harun Reşid Azerbaycan valisi olunca İbrahim bin Muhammed de onunla beraber gitti ve Harun Reşid'in hilafeti döneminde wezir sıfatı ile öne çıktı. Harun Reşid'in ölümünden sonra İbrahim Averbaykan ülkesine gitti ve Emir Mutea'nın (?) kızı Lacan ile evlendi ve ondan Deysem doğdu. Hicri 288/m. 900 yılında Yusuf bin Ebi Sac, Şehrezor'dan Azerbaycan'a doğru hareket edince, Deysem tanınan biri olduğu için Yusuf, Deysem ile bir anlaşma yaptı ve onu orduya komutan olarak atadı. Hicri 305/m. 917 yılında Munis el-Hadim, Halife Muktedir'in teşviki ile bu ülkeyi hakimiyeti altına aldı. Üzerinde fazla zaman geçmeden Yusuf bin Sac'ın adamı Sebk (Sebuk) ülkesini Munis'ten geri aldı. Bu durum h. 310/m. 922 yılına kadar bu şekilde devam etti. Daha sonra Deysem zafer kazandı ve bağımsız olarak ülkeyi hakimiyeti altına aldı. Yusuf h. 316/m. 928 yılında ölünce artık deysem için herhangi bir ortak kalmadı. Bu hükümetin merkezi Erdebil idi. *Pêşkewtin*, 6. sayı, Neşriyat.

58 Seyyid Hüseyin Huzni diyor ki: Mukan, Mukriyan'ın eski adıdır. *Pêşkewtin*, 6. sayı, Neşriyat.

su doldurulan tulumları suda dizerek üzerinden geçmek suretiyle Aras nehrini geçtiler, aynı zamanda o tulumları da beraberinde getirip karşı tarafta bir şey bırakmadılar. Leşkeri ise, Deysem'in geride kalan bazı ağırlıklarının ve askerlerinin peşine düşüp kıyıya geldiğinde herkesin karşı kıyıya geçtiğini gördü. Geçiş için her hangi bir aracın olmayışı ilk etapta Leşkeri ile ordusunun nehri aşmasının imkansız olduğunu gösteriyordu. Ancak umutsuzluk ne kendisini ne de adamlarını caydırmaya yetti. Sarf ettikleri gayret sayesinde bir grup kuzey yönünden nehri aşmayı başarınca, karşıya geçmek için gözleri önünde bir umut parıltısı belirmeye başladı ve gece karanlığında topluca nehri aşmayı başardılar, yıldırım gibi âniden Deysem ile adamları üzerine saldırıya geçtiler ve nihayet, güvenilir bir yere ve sağlam bir sığınağa sahip olmayı başardılar.

İşte peş peşe gelen bu yenilgiler, Deysem'i Rey'e doğru yönelmeye zorladı ve oranın hâkimi Weşmegir'e dostluk ve bağlılığını arzederek kendisine sığındı. Dolayısıyla Weşmegir'in koştuğu şartları kayıtsız şartsız kabul etti. Bu şartlardan en önemlileri, Deysem'in her sene yüz bin dinar cizye vermesi, bulunduğu bölgede ismini cuma hutbelerinde okutması ve bütün bunların ardından Azerbaycan'ı Leşkeri'nin pençesinden kurtarıp tekrar geri almak için askeri bir kuvvetle yardımına koşması idi.

Ancak ansızın bastıran ve öldürücü darbeler indiren bu birleşik güce karşı Leşkeri şaşkına dönüp gelen saldırılara karşı koyamadı ve fazla kan akmasın diye memleketi terk edip Zozan[59] bölgesine doğru ilerledi, yolu üzerinde ne kadar belde ve köy varsa hepsini yerle bir etti ve gidip dağlara sığındı, fakat yine kurtulamadı, Ermeniler yolunu kesip pusu kurarak onu öldürdüler.

Tarihin cilvesine bakın ki, bütün bu gelişmelere rağmen Leşkeri'nin oğlu ordusundan arta kalan küçük bir kuvvetle sağ olarak kurtulup Musul'a ulaşmayı başardı, o küçük kuvveti ile birlikte hükümdar Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Said el-Hemedani'nin birliklerine katıldı ve Azerbaycan'ı tekrar geri almak için ortak bir ordu kurulması yolunda aralarında bir antlaşmaya vardılar. Bu ordunun hazırlıklarını tamamladıktan sonra her iki hükümdar bu birleşik ordunun başına geçerek Deysem ile savaşmak için Azerbay-

59 Yakut el-Acemi'nin verdiği bilgiye göre burası; Kürdistan'da Musul'un kuzey doğusundaki bir Dağ bölgesinin adıdır, Kürtçe'de zozan, yayla demektir. (Arapça'ya çeviren).

can istikametine doğru yol almaya başladılar. Fakat Deysem onların birliklerini bozup dağıtmayı ve geri püskürtmeyi başardı, böylece Azerbaycan yeniden Deysem'in emrine girmiş oldu.

Burada bir gerçeğe işaret etmemiz lazım: O da Deysem'in kuvvetlerinin ezici çoğunluğu Kürtlerden meydana geldi, geri kalan diğer kuvveti ise, Weşmegir'in askerlerinden olan Deylemiler teşkil ediyordu. İşte Deysem bu olgunun tamamen farkında idi, onun için Kürtlerin, ordusunun birçok mevkisinde hâkim olması ve ordudaki idarenin de kontrolünü ellerinde tutması, birçok önemli şehir ve kalelerin Kürtler tarafından korunması ve artık pek çok konuda kendisine danışma ihtiyacı bile duyulmaması; ciddi bir şekilde dikkatini Kürtlerin üzerinde yoğunlaştırmasına sebep oldu. Bu nedenle elinden alınan saltanatını ve nüfuzunu tekrar geri almak için ne gibi vesileler olabilir diye düşünmeye başladı, en sonunda faydası dokunacak bir vesile bulmuştu: Kürt kuvveti ile eşit seviyeye gelebilmesi için Deylemi güçlerin takviye edilmesi. Bu sayede iki kuvvet arasındaki denge sağlanmış olacak. İşte Deysem, bu amacının gerçekleşmesi için Sa'lûk ve Ali b. Fadl gibi bazı Deylemi komutanları yakınına aldı ve kendilerine bol miktarda mal-mülk verdi; aynı zamanda onları arkadaş ve dost olarak da seçti. İş bu kadarla da sınırlı kalmadı, bilakis yavaş yavaş şehir ve köyleri Kürtlerden tasfiye etmek için mevki ve makamlarını ellerinden almaya başladı, onlar yerine bu mevkileri kendisine yakın tuttuğu Deylemiler adamlarına emanet etti. En nihayet bazı Kürt komutanlardan tamamen kurtulmak için bir tuzak hazırlığına başladı: Kürt komutanları tutuklatarak hapse attırdı, bu sayede onlardan gelebilecek tehlikelerden kendini korumayı başardı.

Öte yandan mezhep olarak Deysem Harici[60] bir kişi idi, veziri Ebu'l Kasım Ali b. Cafer ise Azerbaycan halkından Bâtıni mezhebine mensup biriydi. Ne var ki, veziri çekemeyen düşmanları Deysem'in içini ona karşı kin ve nefretle doldurdular. Ancak vezir, düşmanların kendisine karşı düzenledikleri entrikanın başarıya ulaştığını hissetmeye başladığı zaman içini bir korku sardı ve Muhammed b. Müsafir'in himayesine girmek için gizlice Tarım'a doğru yol aldı.[61] Bu defa da her şeyinde olduğu gibi, kötü şanssızlık yine ya-

---

60 Seyyid Hüseyin Huzni diyor ki: Deysem, Eşari mezhebindendi.

61 *İslam Ansiklopesi* c. 3, s. 263 de diyor ki: Bu Muhammed, Mamelan lakabı ile tanınıyordu ve ve diğer bazi kaynaklara göre ise Saluk isim ile tanınmıştı.

kasını bırakmadı: İbn Müsafir'in kapısının önünde yükünü indirir indirmez; onun, halkının ileri gelenleri ile bir anlaşmazlık içinde olduğunu gördü. Bir taraftan gruplaşmalar gündemde iken beri taraftan şiddetli bir fikir ayrılığı hüküm sürüyordu. Bu ise, Muhammed b. Müsafir'in iki oğlu Merzeban ile Wahsuzan'ın, babalarının mallarını aralarında paylaşmalarına ve onu yakalatıp kaleye hapsetmelerine sebebiyet verdi. Bu nedenle Ali b. Câfer emniyetini sağlamak ve beklentilerini gerçekleştirmek için Merzeban'a yakın olmaya, onu Azerbaycan'ı ele geçirmek için ikna etmeye çalıştı. Onu dinleyen Merzeban; onda uyanık bir vicdan ve dikkatli bir anlayış keşfetti. Dolayısıyla onu kendisine vezir seçmek için fazla zamana gerek kalmadı; artık Merzeban onunla istişare edip görüşünü almadan hiç bir şeye karar vermez ve hiç bir işi de onaylamaz oldu. Onun ise nüfuzu çok genişti, işlere hâkimiyeti fevkalade idi; çünkü Batıni bir kökenden geliyordu. Merzeban ise Şi-i mezhebine mensuptu, onun için Ali'nin Caferi mezhebini açıkça yaymasına müsaade etti.

Ali b. Cafer, Merzeban'la ittifak kurarak Azerbaycan'ı fethetmeyi başardıktan sonra Deysem ile beraber savaşan Deylemileri kışkırtıp liderleri Deysem aleyhine çevirmesini bildi, onlar da Ali'nin safına geçip onun liderliğinde hareket ettiklerini ilan ettiler. Nitekim bu başarılı adım; Merzeban ile Ali b. Cafer'in, büyük bir ordu ile Azerbaycan üzerine harekete geçmeleri için büyük bir teşvik oldu ve cesaret verdi, nihayet Deysem'in ordusu ile karşılaştılar. İşte tam bu esnada uygulamaya koydukları hiyanet planı, muharebenin seyrini değiştirdi ve sonucu belirlemede nihai bir rol oynadı. Deylemi Kürtler ile diğer bir kısım Kürtler gizlice Deysem'in ordusundan kaçıp Merzeban kuvvetleriyle birleştiler ve dünkü müttefikleri ve dostları olan o insanlara karşı savaşa girdiler. Bu olaydan dolayı Deysem'in azmi kırıldı, şaşkına döndü ve fazla kan dökülmemesi için savaş meydanını terk edip bazı adamlarıyla birlikte Kürdistan-Ermeniye dağlarına çekildi. Burada bu yörenin hâkimi olan dostu Xacik b. Dirani'ye misafir oldu, dostu da onu hüsnü-kabul ile karşılayıp toprağında ağırladı. Ancak Deysem bir türlü hezimeti kabullenemedi ve Azerbaycan'ı geri almak için yeniden bir hazırlığın içine girip, bu bölgelerdeki Kürtleri silahlandırdı ve askeri bir birlik kurdu. Merzeban ile adamlarının, kendi bölgelerine dahil edemedikleri Tebriz şehri dışında tüm Azerbaycan topraklarını kurtardıklarını sandıkları bir esnada, birden Merzeban'ın yeni

veziri, güvenini kazanmış ve daha önce Deysem ile de aynı olayı yaşamış olan Ali b. Cafer, bu defa yeni bir skandal hainliğe soyundu. Çünkü Azerbaycan'ın kurtarılmasından sonra Merzeban, onu Tebriz şehrini ele geçirmek için göndermişti; o ise, buranın sakinlerine bir yazı gönderdi, yazısında şu ifadelere yer veriyordu: Merzeban'ın gözünü hırs bürümüş, mallarınızı ve servetlerinizi -aç gözlülükle- ellerinizden almak istiyor; onun için beni de bu işle görevlendirdi. Ben sizin yerinizde olsam derhal Deysem'i yardıma çağırır ve buraya ulaşır ulaşmaz, Tebriz'deki Deylemilerin birliğini bozmak ve kökünü kazımak için hep beraber birden bunlara saldırırdım dedi. Tebriz'in ileri gelenleri bu fikri makul karşıladılar, ancak bu hıyanetin onsuz olmayacağını dayattılar ve fiilen bu oyunu uygulamaya koyuldular. Öte yandan Deysem'in, kendisinden istenilen yardıma cevap vermek için ordusunun başında Tebriz'e ulaştığı haberi Merzeban'ın kuvvetlerinin kulaklarına ulaşınca, Merzeban'dan rahatsız olan Kürtlerden büyük bir grup gizlice Merzeban güçlerinden ayrılıp Deysem'in ordusuna katıldı. Tabi bütün bu olaylar, Merzeban'ın bilgisi dışında ve perde arkasında cereyan ediyordu. Bütün bu olup bitenleri öğrenip, kurulan komplonun vahametini görünce harekete geçmek için gecikmedi ve büyük bir ordu ile Tebriz'in üzerine yürüdü. Ancak şehrin yakınında Deysem'in ordusu ile karşılaşınca aralarında şiddetli bir savaş yaşandı. İşte burada Merzeban'ın ordusu büyük bir cesaret gösterdi ve düşmana karşı gösterdiği üstün savaş tekniği, maharetl, manevraları düşmanına karşı ona zafer kazandırdı.

Savaş ateşi kendisini sardıktan ve hezimet şerbetini içtikten sonra Deysem geri çekilmek zorunda kaldı ve şehrin kalelerini korumak için buralara sığındı. Fakat Merzeban onu takip ederek kalelerini kuşatmaya aldı ve çemberi daraltmaya başladı. Buna rağmen Deysem elinde kalmış bazı kuvvetleriyle birlikte, içinde kuşatılmış oldukları kalelerin surlarından gece karanlığını fırsat bilip kaçmayı başardılar ve Erdebil şehrine doğru yol aldılar. Merzeban ise, Tebriz şehrinin savunmasını yapacak yeterli sayıda bir kuvveti orada bıraktıktan sonra peşlerine düşüp onlara yetişti ve onları Erdebil'e kadar kovalayarak burada tekrar kuşatmaya aldı. Fakat kuşatma uzun sürünce ve Merzeban'ın şehri ele geçirmesi zorlaşınca Merzeban bu zorluğun üstesinden gelmek ve savaşı garantilemek için bir hile geliştirmeye başladı. Çünkü bu komplonun bütün safhalarını hakkıyla gerçekleştirecek bir temsilci bulmuştu. Bu komp-

loyu şu şekilde özetlemek mümkün: Merzeban, Deysem'in Ali b. Cafer'den sonra kendisine vezir olarak seçtiği Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Naimi ile gizlice bir bağlantı kurdu ve karşılıklı haberleşmeye başladılar. İbn Naimi'nin Merzeban'a yazdığı mektupta şöyle diyordu: Bütün gücümle elimden geleni yapıp, barış anlaşmasının zarureti noktasında Deysem'i ikna edeceğim. Bunun üzerine şehrin ileri gelenlerinden bazı adamları sana gelecek. Bu liderler sana ulaşır ulaşmaz yakalanmalarını emret ve onları hapishanenin izbe yerlerine at ve Deysem teslim oluncaya kadar onların geri dönmelerine müsaade etme. İşte Deysem'in vezirinin Merzeban'a gönderdiği ve her harfi hiyanet ve sadakatsizlik kokan mektubu böyle idi.

Öte yandan Merzeban da bu mektuptaki her tavsiyeyi harfiyen uygulamaya koydu ve bu sayede planlanan komplo başarıyla sonuçlandı. İşte bu gelişmeler üzerine şehrin ahalisi, tutsakların serbest bırakılmaları ve hayatlarının kurtulması için Deysem'i teslim olmaya zorladılar... Nitekim Merzeban da Deysem'e karşı hiç bir kötü muamelede bulunmadığı gibi, ona saygıda da kusur etmedi ve kendisi ile âilesinin ikameti için istediği Tarım kalesini ona tahsis etti.

Böylece bolluk ve bereket içinde yüzen ve korkunç bir servet ve hazineye sahip olan Azerbaycan diyarı, kavgasız, gürültüsüz ve rakipsiz bir şekilde Merzeban'ın hükümranlığına girmiş oldu; geride ne Azerbaycan'ı bölecek, ne de rakip olacak hiç kimse kalmamak üzere... Deysem'e gelince, o da Tarım'da huzur ve sükunetin hâkim olduğu bir ortamda uzun bir dönem ikamet etti. Fakat bir savaş şövalyesi olan Deysem'e, fazla rahat ve huzur onu sıktı... İşte tam bu esnada Büveyh ordusu Azerbaycan'ın üzerine saldırıya geçti ve bu çarpışmada Merzeban esir düştü. Bunun üzerine Merzeban'ın kardeşi Wahsuzan, Deysem'i çağırdı ve vuku bulacak savaşta Kürtlerin, kendi saflarında yer almalarını temin etmesi için ricada bulundu, ardından da onu büyük mal ve para ile ödüllendirip Büveyh âilesine karşı Azerbaycan'ın savunmasını ona emanet etti.

Deysem ciddi şekilde hazırlıklar yaptı ve Kürtlerden büyük bir kuvvet oluşturduğu gibi, Azerbaycan'ın da tüm işlerini kontrolü altına aldıktan sonra Muhammed b. Abdurrezzak'ın komuta ettiği Büveyh ordusuyla karşı karşıya geldi. İşte bu savaşın gelişmesiyle ilgili olarak -bizzat Deysem'in kendisinin de rivayet ettiği gibi- İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Umem* adlı eserinin ikinci cildinde şöyle der:

Büveyh ordusunun komutanı olan Muhammed b. Abdürrezzak'ın, İbn Mahmud denilen Horasanlı bir katibi vardı ve ona çok güvendiği ve takdir ettiği için onu kendine vezir yaptı. Bir ara Abdurrezzak, devletin aldığı vergileri tahsil etmek için onu Azerbaycan'a gönderdi. Fakat bu esnada şeytan kafasına girdi ve efendisine hainlik yapmasının iyi bir iş olacağını aklına soktu. O da buna kanarak emrindeki bütün askeri güçler ve tahsil ettiği vergilerle birlikte hemen gidip Deysem'e katıldı. Muhammed b. Abdurrezzak bu haberi duyunca tereddüde düştü ve merkezi otoritesi sarsılmaya başladı. Bu fiyasko üzerine Azerbaycan'da fazla kalamayarak h. 342/m. 953 yılında bütün varlığını yanına alarak gelmiş olduğu Rey şehrine geri döndü.

Deysem ise, bakanlık işlerinin idaresini ve hükümet meselelerinin düzenli yürütme işini Ebu Abdullah b. Nâim ile Hıristiyan olan İbn Sakr'aya[62] devrettikten sonra tekrar tüm Azerbaycan bölgesindeki nüfuz ve saltanatını geri almak için Kürtlerden ve Kürtlerin diğer bir kolu olan Deylemilerden büyük bir ordu kurmaya yöneldi. Fakat nerden bilebilirdi ki bu defa ki saltanatı da yine çok kısa sürecek! Çünkü kısa bir süre sonra Merzeban esaretten kurtulmuş ve Ali b. Mişki'yi de Ruknu'd-Devle'nin hapishanesinden çıkarmıştı. Onun için Deysem'i bu ülkeden çıkarmak gayesiyle Wahsuzan ile ittifak kurdular. Ancak Deysem, ne Merzeban'ın esaretten kurtulduğundan ne de gelişen entrikalardan haberdardı. Öte yandan veziri Ebu Abdullah Naimi de Deysem'in despotluğundan kurtulmak için fırsat kolluyor ve bir hıyanet planlıyordu. Bu nedenle Deysem'in Ganim adındaki kız kardeşinin oğlunu tahrik edip isyan edinceye kadar ona karşı kışkırttı ve ona hem kendi kuvvetinin, hem de Deylemi kuvvetinin çapını hissettirmek için bir mektup

---

62 İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Umem* adlı eserinde, cilt 2, sayfa 136 da başka bir ifade ile şunları kayd eder: İbn Sakr, Merzeban tarafından Hoy ile Selmas yöresinin mallarına bakmak için görevlendirilmişti. Adam Deysem'in geldiğini duyunca hemen gidip ona sığınmak istedi ve sorumluluğundaki bütün malları Deysem'e teslim etmekle beraber, kendisine bağlılığını ve emrinde çalışacağını ilan etti. Deysem de onu kendine sekreter yaptı. Öte yandan Deysem, Muhammed b. Abdurrazzak ile savaşmak üzere yola çıkarken bütün parası, malını ve altınlarını İbn Mahmud'a verip Mukan dağlarına gönderdi. Ancak İbn Mahmud hainlik yaparak Muhammed b. Abdurrezzak'a durumu bildirdi. Deysem bu esnada tam savaş alanında ve saldırı hazırlığında iken bu haberi duyunca çok etkilendi ve üzüntüsünden perişen olup meydanda intihar etti.

yazdı. Erdebil'den gelen Ganim ile dayısı Deysem arasına soktuğu anlaşmazlığı fırsat bilip değerlendiren Ebu Abdullah Naimi, Ganim'den, Deysem'den Ebu Abdullah ile katibin mallarını almasını istedi. Onun için katip Ali b. İsa'yı öldürdü ve Deysem'in bütün mallarına el koyup İbn Mişki'nin yanına kaçtı. Ancak bu aralar Deysem Erdebil'in dışında bulunuyordu, bu haberi alır almaz süratlı bir şekilde hemen geri döndü ve Ali b. Mişki ile savaşmak için büyük bir ordu toplayarak başına geçti.

Burada daha henüz savaş başlamıştı ki Deysem'in ordusundan Deylemi gücü geri çekilip düşmanın saflarına geçti, dolayısıyla bu hiyanet, savaşın seyrini değiştirerek Deysem'in ordusunun yenilmesine sebep oldu. Bunun üzerine Deysem ile ordusundaki Kürt grup geri çekilip Ermenistan'a sığınmayı tercih ettiler. İşte Deysem; Merzeban'ın esaretten kurtulduğunu ve Azerbaycan'a gidip Ali b. Mişki'yi kendi yerine gelmesi için gönderildiğini ilk olarak burada öğrenmiş oldu.

Bunun karşısında Deysem Musul'a doğru yola çıkmak zorunda kaldı, oradan da Bağdat'a doğru yöneldi ve Muizzu'd-Devle'ye sığındı. O da ona misafirperver davranarak senelik elli bin (50.000) dinar maaş bağladı, bu sayede bolluk içinde müreffeh bir hayat yaşamaya başladı. Hatta Muizu'd-Devle onu o kadar sevmişti ki ona "kardeşim Ebu Salim Deysem" diye hitap ediyordu.

Ancak Deysem'in, hiçbir pişmanlık duymadan o müreffeh ve debdebeli yaşantısını terk etmesi; fazla uzun sürmedi. Çünkü Azerbaycan'daki akrabaları, sadık taraftarları ve arkadaşları ona samimi desteklerini ve dostluk nişanesi içeren bazı mektupları gönderdi. Bu yazışmalarda ondan, tekrar Azerbaycan'ın geri alınması yolunda cihada katılması için geri dönmesini istiyorlardı. O da Muizzu'd-Devle'nin, Merzeban ile akrabalık bağı ve ittifak anlaşması bulunan kardeşi Ruknu'd-Devle'yi memnun etmek için kendisine yardım elini uzatmayacağını anladıktan sonra hemen Bağdat'ı terk etti. Bağdat'ı terk ettikten sonra h. 343/m. 954 yılında yardım umutuyla Nasıru'd-Devle el-Hamdani'nin yanına gitti ve bu yardım elini kazanmak için olağan üstü çabalar harcadı. Fakat o çabaların hepsi boşa gitti ve başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak Deysem, umutsuzluk nedir bilmeyen bir insandı. Bu sefer de Halep'in hâkimi Seyfu'd-Devle'den yardım alma umuduyla yola çıktı. Fakat maalesef burada da ışık göremedi.

Son bir çare olarak bu defa Ermenistan'ın yolunu tuttu ve bu

geliş gayesi için Xacik b. Dirani ile görüştü. Fakat maalesef burada, Hacik'in yanında olduğu haberi Merzeban'a çabuk ulaştı. Ve ondan, Deysem'i[63] tutuklamasını istedi. İlk etapta Xacik, isteğini yerine getirmede tereddüt ettiyse de mecburen bu isteğini yerine getirmek zorunda kaldı, onu tutuklatıp Merzeban'a teslim etti. Merzeban da adamın gözlerini oyduktan sonra hapishane karanlıklarına atıverdi ve Merzeban vefat ettikten sonra h. 345/m. 956 yılında hapishanede öldürüldü.

63 Bu zat, Ebu Salim Deysem b. İbrahim el-Kurdi'dir. İbn Miskeveyh diyor ki, Deysem, Şarilerin görüşünde bir adamdı, babası da. Çünkü o, Musul'da ortaya çıkan ve yine h. 283 senesinde Musul'da öldürülen Harun Şari'nin arkadaşlarındandı. Deysem'in babası olan İbrahim ise, o olaydan sonra Azerbaycan'a kaçtı ve orada bir Kürt Reisin kızıyla evlendi, o hanımından Deysem meydana geldi. Deysem'i de İbn Ebi Sac büyüttü ve yanında en üst düzeye çıkarak Yusuf b. Ebi Sac'ın vefatından sonra h. 314 senesinde Azerbaycan'ı ele geçirdi, h. 330 yılına kadar da burada hüküm sürdü. (Arapça'ya çeviren).

3-Hemedan Berzikan/Hasneveyh[64] Devleti- h. 330–405

Bu hükümetin temelini, Berzikani aşiretinin lideri Emir Hüseyin h. 330/m. 941 yılında Dinever ve Şehrezor şehirlerinde atmıştır. Nitekim kardeşleri[65] Vendad ile Ganim İşani aşiretinin liderliğini sürdürüyorlardı. Onun için Dinever, Hemedan, Nihavend, Samğan ve Azerbaycan bölgesinden de bir sürü belde, bu kardeşlere bağlılıklarını bildirip hükümranlığı altında yaşamlarını sürdürmüşler.

Ancak h. 349 senesinde Vendad'ın, ardından, yani h. 350 yılında Ganim'in -sanki birbirleri ile anlaşmışçasına- birden vefat etmeleri sebebiyle, bu ülkenin tüm hâkimiyeti Kürt Emir Hüseyin'in, Hasnevi adındaki oğlunun eline geçti.

Hasnevi

Bu zat babasının vefatından sonra tahta geçti. Aslında bu hükümetin asıl kurucusu da o sayılır. Çünkü babasının döneminde hükümetin merkezi daha güç kazanmadığı ve istikrara kavuşmadığı gibi, son şeklini ve resmi hüviyetini kazanmamıştı. Hasnevi dönemi hakkındaki malumatımızda oldukça az sayılır ve bilinen bir tek şey var, o da Hasnevi'nin, Horasan savaşında Büveyhi Ruknu'd-Devle'ye ciddi yardımlarda bulunduğudur.

Sadece Hüseyin Mukriyani Bey'in Hasnevi hakkında bize sunduğu özet bir bilgi var ve diyor ki:

Muizzu'd-Devle, Yinal Kuş komutasında Musul'dan Şehrezor'a bir ordu gönderdi. Ancak Hasnevi, Erbil'in batısında bu ordunun yolunu kesti ve kötü bir hezimete uğrattı. Fakat Muizzu'd-Devle pes etmedi ve yeniden başka bir ordu ile Dinever'e saldırdı ve yıkıp yağmaladı. Öte yandan Muizzu'd-Devle'nin kardeşi Ruknu'd-Devle de Curcan civarlarında düşmanları tarafından saldırıya uğradı

---

64 *İslam Devletleri* (1/429) eserinin sahibi Sadefi bu hükümet için Hüseyniye Devleti adını kullanır.

65 İbn Esir, c. 8, s. 155'de diyor ki: Ahmed'in oğulları Vendad ve Ganim; Hasneveyh'in dayıları idiler ve İşani denilen diğer bir Kürt grubun emirleri idiler. (Arapça'ya çeviren).

ve kardeşinden yardım istedi. Bu durumda Muizzu'd-Devle, Hasnevi ile barış yapmak zorunda kaldı, fakat barış metnine minberlerde kendi adına hutbe okunması şartı koydurdu. Böylece Kürt Berzikani hükümeti ile Büveyhi devleti arasındaki ilişkiler düzeldi, aralarındaki anlaşmazlıklar sona erdi, onun yerine mutluluk ve ittifak hâkim oldu.

Fakat çok sürmeden h. 356 yılında Muizzu'd-Devle'nin oğlu İzzu'd-Devle Bahtiyar ile Hasnevi arasında çıkan bir anlaşmazlık sebebiyle birbirlerini yok edici savaş ateşi her tarafı sardı; neticede Bahtiyar hezimete uğrayıp biterken Hasnevi'nin nüfuzu ve kuvveti daha da arttı. Ancak daha h. 357 yılı henüz girerken aralarındaki nefret bulutları dağılmaya ve tekrar eski günlere dönüp aralarında barış tesis etmeye muvaffak oldular, ardından da hemen Ebu Tağlib el-Hamdani'nin karşısına tek cephe olarak çıkacaklarına dair anlaşmaya vardılar. Nitekim ayrıca Bahtiyar, Hasnevi'nin topraklarının Büyük Zap suyuna kadar genişlemesi için yardımcı ve destekçi olmayı da söz verdi. Ardından bu ittifak ve yardımlaşma sayesinde Ebu Tağlib el-Hamdani'yi bozguna uğrattılar ve Hasnevi, Erbil ve Şehrezor yoluyla Dinever'e geri döndü.

Bu gelişmeler karşısında çılgına dönen Ruknu'd-Devle; yeğeni Bahtiyar'ın Hasnevi ile yaptığı ittifak karşısında sinir krizleri geçirdi ve bu nedenle veziri Ebu'l Fadl b. El-Amid'in komutasında bir ordu kurarak h. 359 senesinde Hasnevi'nin üzerine gönderdi. Ancak İbn Esir *el-Kamil,* 8/217'de bu saldırının Hasnevi'nin, Sehlan b. Müsafir'e kötü muamelesinden kaynaklandığını söylüyor.

İbn Miskeveyh (c. 2, s. 270) şöyle demektedir:

Hasnevi'nin, Horasan'da yapılan savaşta Ruknu'd-Devle'ye yaptığı o büyük yardım, Ruknu'd-Devle'nin ona karşı büyük bir teveccüh ve hayranlık duymasına vesile olmuştu. Bu nedenle Hasnevi, art arda kazandığı zaferlerle ülkesinin sınırlarını genişletmiş, bölgesindeki nüfuz ve kuvvetini arttırmayı başarmıştır. Ancak Hasnevi, kazandığı bunca fetih ve zaferlere rağmen doymaz bir tamah ve aç gözlülüğe sahip bir kişiliği vardı. Bu aç gözlülükten dolayı saltanatını ve otoritesini daha da genişletmek için durmadan diğer bölgelere saldırır ve seyahat eden ticaret kafilelerinin yolunu kesip kritik kavşaklarda denetler ve istediği mal ve eşyaya el koyduğu gibi, zenginleri de sıktıkça sıkardı. Fakat bütün bu olup bitenlere rağmen Ruknu'd-Devle, ona karşı hoşgörüsünü sürdürdü ve hiç bir şekilde engellemedi.

Öte yandan umulmadık bir anda Hasnevi ile Sehlan b. Müsafir[66] arasında bir anlaşmazlık patlak verdi ve Sehlan bir ordu hazırlayarak başına geçtiği gibi, Hasnevi'nin üzerine saldırıp ortadan kaldırmak istedi. Fakat Hasnevi, bir bileziğin el bileğini kavradığı gibi onların etrafını sardı, ayrıca ordunun etrafını odun yakarak ikinci bir çembere aldı. Böylece ateşin alevleri yükselmeye başlayınca Deylemiler hem yakılan ateşin, hem de yazın şiddetli sıcağının harareti içinde kalınca savaşı bırakmak zorunda kalıp teslim olsular.

Fakat bu haberler Ruknu'd-Devle'nin kulağına ulaşır ulaşmaz olayın gerçek yüzünü öğrenmek için hemen Ebu'l Fadl b. Amid'in önderliğinde büyük bir ordu gönderdi. Ne var ki Ebu'l Fadl daha henüz Hemedan şehrine ayak basmıştı ki ani bir şekilde vefat etti. Bunun üzerine oğul Ebu'l Fetih, babasının yerine geçti ve merkezi hükümeti korumak ve güçlendirmek için Rey şehrine dönmeyi menfaatine daha uygun gördü. Onun için hiç vakit kaybetmeden Hasnevi ile barış anlaşması yaptı. Onun bu jesti Hasnevi'yi mest etmiş ve ortaya konulan bu asilzadelik onda büyük bir etki bırakmıştı. Hasnevi de kendisine karşı aynı pozitif düşünceyi geliştirdi ve bu jestine karşı mükafat olarak ona elli bin (50.000) Dinar gönderdiği gibi, ayrıca bu değere tekabül edecek kadar da çeşitli hediyeler gönderdi, böylece aradaki düşmanlığı sona erdirdi. Öte yandan İbn-i Esir ise Hasnevi'nin, iyi ahlaklı, işini sağlam yapan ve çok azimli bir şahsiyet olduğunu abartılı bir şekilde ifade ettiği gibi, İslam Ansiklopedisi de şu ifadelere yer vermiştir: "Kardeşleri[67] Vendad ile Ebu Ganim'in vefatından sonra otoriteyi ele geçirdi ve geniş bir kitleye yaymayı başardı; özellikle Kürdistan'ın başkenti

---

66 İbn-i Esir ile İbn Miskeveyh gibi eski kaynaklar; İbn Müsafir'in adının Ahmed mi, yoksa Muhammed mi ve lakabının Kürt Mamelan-Mehlan ya da Sehlan mı diye ihtilaf etmişler. Ancak bütün ihtilaflara rağmen, bazen Revadili Kürt Muhammed, bazen de Deylemli Muhammed b. Müsafir olarak bilinen bu zat; tek bir şahıstır ve sürekli bir şekilde Tarım, Şemiran ve Azerbaycan sahibi olarak bilinir. Aynı zamanda bu zat; Azerbaycan'da Salar ve Revadi Kürt devletlerini kuran Müsafir oğullarının da dedesidir. (Arapça'ya çeviren).

67 Bu ifadede çok büyük farklılık var: Çünkü konunun başında "Kürt Emir Hüseyin'in Vendad ve Ganim adında iki kardeşi vardı" dedi; bu durumda ifade şöyle olmalıydı: "Amcaları Vendad ve Ganim." Nedense ne *Duvel el-İslam*'daki nakil, ne de burada *İslam Ansiklopedisi*'nden yapılan nakiller, İbn Esir'in (c. 8, s. 255 "Wendad ile Ganim dayıları idi, amcaları değil" ifadesiye uyuşmuyorlar. Çünkü İbn Esir babalarının adını şöyle vermişti: Ahmed'in çocukları..."

olan Sermaç ve önemli şehirleri olan Dinever, Hemedan ve Nihavend gibi bu ülkenin önemli yerlerini hâkimiyeti altına adı.

Daha sonra Adudu'd-Devle ile Bahtiyar arasında patlak veren savaşta Hasnevi; Bahtiyarın tarafını tuttu. Bunun sebebi ise, bir taraftan Hasnevi'nin Adudu'd-Devle'nin babası Ruknu'd-Devle'ye olan düşmanlığı idi, beri taraftan da denebilir ki Adudu'd-Devle'nin kendi bölgesine göz dikmesi bu savaşa neden oldu. Nitekim en sonunda Adudu'd-Devle'nin kardeşi Fahru'd-Devle ile Hasnevi arasında bir ittifak sağlandı ve Hasnevi de yanında yer aldı.

Tecaribu'l Umem adlı eserin sahibi, Hasnevi'nin planının değişmesi hakkında şunu ifade etmiştir: Hasnevi h. 366 yılında Bahtiyar ile bazı görüşmeler yaptı, sonra da ona yardım etmek için müsait olduğunu bildirdi. Evet, Hasnevi, Ramhürmüz savaşında Bahtiyar'a yardım edemedi ama iki oğlu Abdurrezzak ile Bedr'i Vasıt'tan dönüşte bin (1.000) kişilik bir atlı birliği ile onu desteklemek ve yardımına koşmak için gönderdiği gibi, kendisinin de hazır olacağına dair söz vermişti. Öte yandan Hasnevi'nin iki oğlu, Musul'da savaşa hazır durumda bekleyen Hamdani birliklerinden istifade etmek için Bağdat'a sefer düzenlenmesini ve Adudu'd-Devle ile savaş yapılmasını Bahtiyar'a tavsiye ettiler. Fakat Bahtiyar, sürekli yanında bulundurduğu Türk uşağına aşırı bağlılığından dolayı onların nasihatlerini dikkate almadı. Buna karşılık Abdurrezzak da -yadırganmaktan korktuğu için- kardeşini Bahtiyar ile beraber orada bırakıp babasının yanına geri döndü. Ancak fazla zaman geçmeden Bahtiyar, Adudu'd-Devle'den korktuğu için hukukundan feragat etti, bu nedenle Bedir de onu terk etmek zorunda kaldı ve babasının yanına döndü.

Hasnevi h. 369/m. 979 yılı, Rebiu'l Evvel ayının üçünde Sermaç[68] şehrinde vefat etti.

Ebu'n Necm Nasıru'd-Devle Bedr

Babasının vefatından sonra Berzikân bölgesinde tahta çıktığı gibi, aynı sene Erbil'in bâtısında kalan bazı kaleleri ele geçirerek kendi topraklarına kattı.

Ancak Hasnevi'nin vefatı; Büveyh'li Adudu'd-Devle'nin eline

68 Bu şehir Kürt Hüseyin'in oğlu Emir Hasnevi'nin inşa ettiği ünlü en büyük eserlerindendir. Yakuti.

önemli bir fırsat geçirdi. Çünkü Hasnevi'ye karşı kardeşi Fahru'd-Devle ile amcasının oğlu Bahtiyar'ın sevgi beslemeleri ve ondan yardım almaları, Adudu'd-Devle'yi çok kızdırmış ve bu yüzden kin ve öfkesi onu Hasnevi'ye karşı harekete geçirmişti. Öyle ise, Adudu'd-Devle'nin, büyük hükümdarının vefatından sonra Hasnevilerin hükümetini ortadan kaldırmaya kararlı olması ve köklerini kazımaya çalışması, çok tuhaf karşılanamaz. Onun için yavaş yavaş bu istek ve arzusunu uygulamaya başladı ve anlaşma sağlayarak bir ittifaka varmak umuduyla hazineden sorumlu adamı Ebu Nasr Horşit Yezdiyar'ı, bir mektup ile beraber Fahru'd-Devle, Mueyyidu'd-Devle ve Kabus b. Weşmegir'e gönderdi. Çünkü Hasnevi'nin oğulları Ebu Ula, Abdurrazzak, Ebu Necm Bedr, Asım, Ebu Adnan, Bahtiyar ve Abdulmelik, babalarının vefatından sonra aralarında anlaşmazlık sürüp gitmişti: Kimileri Addu'd-Devle'nin karşısında Fahru'd-Devle ile hareket ederken, diğerleri de bunun tam tersini yapıyordu. Beri taraftan Bahtiyar ise, Sermaç kalesinde kardeşlerinden uzak bir hayat yaşıyordu, hatta onlardan nefret ediyor ve Adudu'd-Devle ile gizli görüşmelerde bulunuyordu, kendisine kaleyi teslim etmek için hazır olduğunu bildiriyordu. İşte Adudu'd-Devle bu durumu, altın bir fırsat bildi ve bu sayede kardeşler arasına nasıl ayrılık sokacağını çok iyi değerlendirdi. Hemen büyük bir ordu hazırlayarak dağlar bölgesi olan Hasnevi hanedanının ülkesine saldırıya geçti ve kolay bir şekilde Hemedan'ı işgal etti. Bunu gören pek çok Berzikani ve Fahru'd-Devle komutan ve emirleri de onun birliklerine katıldı. En sonunda Adudu'd-Devle bu fetihlerden hedeflediği pek çok mal ve gânimet elde ettiği gibi, Nihavend ve Sermaç kalelerini de teslim aldı.

Bunun akabinde Hasnevi'nin oğulları komutan Ebu Nasr Huvaşaza vasıtası ile Adudu'd-Devle'ye bağlılık ve teslimiyetlerini bildirdiler ve çok geçmeden tüm birlikleri ile beraber Adudu'd-Devle'nin karargahına geldiler. Ancak Adudu'd-Devle Abdurrezzak, Ebu'l Ula, Ebu Adnan, Bahtiyar ve Ali[69] ile birlikte bazı Kürt liderlerini hapse attı.

Diğer kardeşleri Bedr'e gelince, Adudu'd-Devle onu çağırıp altından bir kılıç ve eğeri altın kaplamalı bir at hediye ederek onu

[69] Kitabın orijinalinde bu isim zikredilmiş, ancak daha önce böyle bir ismin geçmemesi gösteriyor ki bu isim sonradan eklenmiş, hem İbn Miskeveyh de bundan bahsetmiş değil. Bkz. C. 2, s. 414 ve 3 numaralı dipnot, s. 9. (Arapça'ya çeviren).

Berzikani Kürtleri ile onlarla beraber yaşayan o yöredeki toplumlara emir olarak atadığı gibi, Asım ve Abdülmelik'e de konumlarına yakışır bir şekilde çeşitli ihsanlarda bulundu. Sonra da hapse attığı Hasnevi'nin geride kalan diğer oğullarını ve Kürt liderlerini öldürüp, tüm mal ve mülklerine el koydu.

Bu olaylardan sonra Adudu'd-Devle; Ebu'l Vefa Tahir b. Muhammed komutasında bir ordu gönderip h. 369 yılının Zilhicce ayında Sermaç kalesini ele geçirdi ve Hasnevi hanedanına ait tüm malları ve hazineleri gasbetti. Ancak Adudu'd-Devle'nin Bağdat'a dönmesinden sonra Asım ve bazı Kürt liderler, kardeş Bedr'e karşı isyan bayrağını açtılar. Bu yüzden Bedr de Asım ve beraberindeki diğer kardeşlerine saldırmak zorunda kaldı ve başlattıkları isyanı bastırıp haklarından gelmeyi başardı. Böylece meydan tek başına kendisine kaldığı gibi, bütün bölgelere de hâkim oldu ve buralara Kürtleri de kattı.

Bundan sonra sınırlarını genişlettiği gibi, ülkesinin işlerini de düzene sokmaya başladı ve ölene kadar Adudu'd-Devle'ye bağlılığını sürdürdü. Hatta onu memnun etmek için Fahru'd-Devle'nin savaşlarında yanında oldu. Ancak Adudu'd-Devle'nin vefatından sonra bir taraftan Fahru'd-Devle ile Bedr arasında barış anlaşması sağlanırken; beri tarafta bu barış yüzünden Bedr ile Adudu'd-Devle'nin oğlu Şerefu'd-Devle arasında bir anlaşmazlık patlak verdi. Ne var ki Şerefu'd-Devle bu kadarla da yetinmedi ve Bağdat'ta işleri istikrara kavuştuktan sonra sayı ve techizat bakımından çok mükemmel bir ordu hazırlayıp Karatekin Cohşiyari'nin komutasına verdi ve h. 377 yılında Emir Bedr b. Hasnevi'ye saldırıda bulunmak üzere gönderdi. Kirmanşah yakınlarında cereyan eden bu savaşta iki ordu daha henüz çarpışıyorlardı ki Bedr hezimete uğradığı, bütün ağırlıklarını meydanda bırakıp geri çekilmeye başladı. Ancak Karatekin, bunun bir manevra ve komplo olduğunu fark edemedi ve düşmanını yenilgiye uğrattığını sandı, onun için de adamlarıyla birlikte Bedr'in karargahını gasbetmede acele davrandılar ve ele geçirdikleri mal ve ganimetin derdine düştüler. Tam bu sırada Emir Bedr geri dönüp yıldırım çarpmış gibi ani bir saldırı ile onları yerle bir edip çoğunu öldürdüğü gibi, gasp edilen tüm mal ve ganimeti de tekrar geri aldı, bütün yüklerine ve techizatlarına el koydu. Nitekim bu çetin savaşta Karatekin ile çok az sayıda kişi kurtulabildi, onlar da bin bir güçlükle kurtulabildiler; öyle ki iki gün sonra ulaştıkları Nehrivan köprüsüne kadar hiç bir şeye aldır-

madan atlarını mahmuzladılar ve ancak bundan sonra başarısız ve paramparça olan ordunun dağılmış kalıntılarını toplamak için burada bir kaç gün kalabildiler, acı yenilginin ardından h. 377/m. 987 yılında Bağdat'a geri döndüler.

Aslında bu büyük zafer, başarıların başlangıcı ve Berzikani hükümdarlar ile Hasnevi hanedanının nüfuzlarının artmasına ilk adım olmuştur; ancak bu, aynı zamanda istiklallerini kazanmalarına de vesile olmuştur. Nitekim bu parlak zafer; uzun bir müddet Bedr b. Hasnevi'nin otoritesini sağlama almış ve tüm Dağlar bölgesine yaymasını temin etmiştir.

Öte yandan saldırıya geçen Bahau'd-Devle'nin ordusu ile karşılaşmak için Bağdat'tan Ahvaz'a yürüyen Fahru'd-Devle'nin yardımına Bedr; dört bin (4.000) kişilik bir süvari birliği ile katkıda bulundu ve neticede yenilgiye maruz bıraktılar.[70]

Gerçekten de hem Berzikani hükümdarları hem de Hasnevi hanedanı; Büveyhi emirleri arasında beliren anlaşmazlıklar ve patlak veren savaşlar esnasında onların ihtilafından çok istifade ettiler ve siyasi deneyimlerini geliştirip memleketlerinin sınırlarını genişlettikleri gibi, önemli faaliyetlerde bulundular. Bu sayede ülkenin sınırlarını Kerha nehrine kadar götürdüler ve Şapurxwast-Hurremabad şehirleri ile şu anda Kirmanşah ve Şehrezor'a bağlı olan Dağlar bölgesini bunlara ilave ettiler.

Ayyuka çıkan anlaşmazlıklar ve savaşlar Büveyhi emirlere çok fazla güç kaybettirdi, işlerin kötüye gitmesine neden oldu ve ülkelerindeki durum, endişe verici hale geldi. O kadar ki, belli aralıklarla Hasnevi hanedanının yayılmalarını önlemek için Berzikanilerden yardım istemek zorunda kaldılar. Onların bu zaaf ve gerilemelerine karşın, tam tersine Emir Bedr'in gücü yükselme ve büyüme istidadını gösteriyordu ve bundan dolayı h. 388[71] yılında Abbasi Halifesi tarafından kendisine Nasıruddin ve'd-Devle lakabı verildi.

---

[70] Orijinalinde bunun tam tersine beyan var; *Zeyl el-Tecarib*, s. 169. (Arapça'ya çeviren)

[71] Orijinalinde bu tarih 338 olarak verilmiş; ancak kesin olarak bu bir basım hatasıdır. Nitekim İbn-i Esir (9/54) şöyle der: h. 388 senesinde Hasnevi'nin oğlu Bedr'in durumu fazlasıyla iyileşti ve ünü yayıldı. Onun için de Halifenin sekreteryasından kendisine Nasıruddin ve'd-Devle lakabı verildi, kendisi de Haremeyn'de çok sadaka dağıtırdı. (Arapça'ya çeviren).

Şüphesiz, Emir Bedr eşi olmayan, yüksek himmet sahibi, hayır ve hasenatı bol olan ve adalet timsali güzide bir şahsiyetti. Şöhreti, sadece askeriye ve savaş işleriyle kısıtlı değildi, bilakis medeniyet açısından çok faydalı eserler bıraktığı gibi, idari işlerin ıslahından, zirai alanda gerçekleştirdiği kalkınmaya, oradan ilmi faaliyetlerin yayılması ve geliştirilmesine kadar pek çok büyük hizmetleri olmuştur. Nitekim *Tecaribu'l Umem* kitabının sahibi, bu zat hakkında çok güzel övgülerde bulunmuş ve güzel hasletleri sayesinde bunu hakkettiğini yazmıştır.

Bu gelişmelerden sonra Nasıruddin Bedr, h. 400/m. 1009 yılına kadar rakipsiz bir şekilde hükümdarlığını sürdürdüğü gibi, ülkenin bağımsızlığını da aynı ölçüde muhafaza etmişti. Bu zaman zarfında hükümdarlığının çoğu günlerini savaşsız ve kargaşasız bir şekilde geçirmiş, bölgesine bereket ve zenginlik getirmiş, insanlar bolluk ve rahatlık içinde mallarından ve canlarından emin bir şekilde hayatlarını sürdürmüşler. Ancak h. 400 m. 1009 yılından sonra oğlu Hilal'in kendisine karşı gerçekleştirdiği inkılap sebebiyle güvenlik düzeni bozuldu ve işlerin kontrolünü kaybetti. İbn-i Esir, Hilal ile babası Bedr arasında çıkan bu savaştan bahsederken şöyle der: Hilal'in annesi Kürt olan Şazincan kabilesine mensuptu ve Hilal dünyaya geldikten sonra Bedr; hem Hilal'e karşı çok ilgisiz kalmış ve babalık sevgisini esirgemişti, hem de diğer oğlu Ebu İsa'ya ondan daha fazla iltifat göstermişti. Bu arada Hilal da büyümüş, güçlü bir fiziğe sahip olmuş ve bazı günlerde babasıyla birlikte avlanmaya çıkmaya başlamıştı. Ancak Nasıruddin Bedr'in şöyle bir alışkanlığı vardı: avları içinde bir aslan gördüğü zaman onu sadece kendisi avlanıp öldürürdü, bu konuda hiç taviz vermezdi. Bir gün yine böyle bir avlanma esnasında Hilal babasına bu fırsatı vermedi ve aslanın üzerine saldırıp avını öldürdü. Ancak genç oğlun bu nadir rastlanan cüretkar tavrı, babasının hoşuna gitmedi ve ona şöyle dedi: zannedersem büyük bir zafer kazandığını sanıyorsun! Söyle bakalım aslan ile köpek arasında ne fark var dedi. Yani oğluna karşı olan memnuniyetsizliğini gizlemiyordu, dolayısıyla onu kendinden uzaklaştırmanın yollarını düşünmeye başladı ve en sonunda aklına ona Samğan bölgesinin idaresini vererek oraya gönderdi. Beri taraftan bu plan Hilal'in da hoşuna gitti ve bu sayede babasından uzaklaşacağı için çok sevindi.

Öte yandan Hilal'in buradaki idaresi üzerinden fazla zaman geçmeden babası Bedr tarafından Şehrezor'a hâkim olarak gönde-

rilen İbn Mazi ile arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Bedr; bu anlaşmazlık haberi kendisine ulaşır ulaşmaz oğlu Hilal'e bir yazı göndererek İbn Mazi ile savaşma noktasında uyardı. Buna rağmen Hilal, babasının sözünü dinlemedi ve İbn Mazi'yi rahatsız etmeye devam etti. Nasıruddin Bedr, oğlu Hilal'e ikinci bir defa tekrar bir mektup yazarak İbn Mazi'ye saldırmaması için uyarda bulundu. İbn Mazi'ye karşı meydana gelecek tüm kötülüklerden sen sorumlusun, şuna da emin ol ki ben, ona yapacağın bir saldırıyı kendime yapılmış kabul edeceğim...

Bu uyarıdan sonra Hilal, babasının kendisinden isteğinin tersine büyük bir ordu hazırlayarak Şehrezor üzerine saldırıya geçti ve fazla uzun sürmeyen bir kuşatmadan sonra Şehrezor'u ele geçirdi ise de, bununla yetinmeyip İbn Mazi ve çocuklarını öldürüp tüm mallarına el koydu. Ancak bu haber Nasıruddin Bedr'in kulağına ulaşınca Hilal'e çok kızdı ve ona karşı çok acımasız olacağına dair kendi kendine söz verdi. Hilal bu sert muamele karşısında babasının komutanlarına ve liderlerine hediye ve rüşvet göndermek suretiyle hem babasına karşı gelmeleri için onları yumuşattı, hem de nüfuzunu ve kuvvetini arttırdı. Ama kudretinin ve şanının yücelmesindeki asıl neden ve en büyük etken, onun cömert olması ve asaletiyle herkesi kucaklamasıdır. Özellikle babasının cömertlik ve harcamanın gerekli olduğu zaman ve yerlerde cimriliğinin tutması, çevresindeki insanların ondan kaçıp dağılmalarına sebep oluyordu.

Nihayet, baba ile oğul arasında meydana gelen bu anlaşmazlık, savaşın patlamasına sebep oldu, sonuçta iki ordu Dinever[72] kapısı önünde karşı karşıya geldi. Ancak bu arada Nasıruddin için beklenmedik bir sürpriz gerçekleşti: Ordusundan büyük bir Kürt gurubu oğlu Hilal'in saflarına geçtiği gibi, çok geçmeden kendisi de oğlunun eline esir düştü. Bu arada bazı komutanlar işleri daha da ileri götürerek Hilal'e, babasını öldürmesi için baskı yapıp zorlamada bulundular. Fakat Hilal onları dikkate almayıp kendilerinden yüz çevirdi ve babasına çok saygı ve sevgi gösterdi, sonra babasına yaklaşarak şöyle dedi: Baba, hala emir sensin, ben ise senin ordunun başında sadece bir komutanım.

Bu jest karşısında babası hemen devreye girdi ve şöyle dedi: Dikkat et, bunu kimse duymasın; şayet duyarlarsa ikimizi de öldü-

72 Böyle anlaşılıyor, ama İbn Esir (c. 9, s. 80) Nihavend Kapısı diyor.

rürler. Bu kale senin olsun, bu söz, buranın sana teslim edildiğine dair işaretdir. Buradaki tüm mallar ve hazineler de senin mülkündür, onları koru. Mademki bu insanlar senin onlara Emir olmanı istiyorlar, sen de onların Emiri ol. Bana da sığınacağım bir kale ver ki, ömrümün geri kalan kısmını Allah'a ibadet ve taat ile geçireyim. Hilal bunu babasından duyar duymaz hemen ricasını yerine getirip ona bir kale verdi, yanında da avuç dolusu nakit para ve mal verdi.[73]

Ancak Nasıruddin Bedr'in, oğlu Hilal'e göründüğünün aksine, gönlünde bir şeyleri gizlediği daha sonra ortaya çıktı. Zaten Bedr'in, oğlunun bizzat elleriyle işlediği cinayetin kendisinde bıraktığı kötü izi yok etmesi veya unutması mümkün değildi. Bundan dolayı da daha kaleye henüz yerleşmişken hemen Esedabad'da bulunan Ebu İsa Şazi b. Muhammed ile Ebu'l Fetih b. Anaz'a birer mektup göndererek onlara Hilal ile mücadele için hazırlık yapmalarını ve bu konunda uyanık olmalarını bildirdi. Yapılan bu çağrı üzerine Ebu'l Fetih hemen harekete geçip Karmisin'i istila etti, Ebu İsa da Şapurxwast'ın üzerine gidip silah zoruyla ele geçirdi. Ancak tam o sırada Hilal'in kendisine doğru geldiğini haber alınca hemen orayı terk etti ve Ebu Bekir b. Rafi'in sınırları içerisinde bulunan Nihavend'e doğru geri çekildi. Ne çare ki, Hilal oracıkta yıldırım gibi üzerine saldırıp onu yakaladığı gibi işini bitirdi. Doksanı komutan olmak üzere Deylemilerden dört yüz (400) kişiyi öldürdü, İbn Râfi' de misafiri İbn İsa'yı yakalayıp Hilal'e teslim etti. Buna rağmen Hilal asaletini muhafaza ederek onu affetmekle beraber bineğine kadar da ona eşlik etti.

Bu haberler Nasıruddin Bedr'in kulağına gelince hemen Deylemi Melik Bahau'd-Devle'den yardım istedi, oda isteğini hemen yerine getirip Fahru'l-Mülk Ebu Galib komutasında bir ordusunu gönderdi.

Bu ordu Şapurxwast'e ulaştığı zaman Emir Hilal, Ebu İsa Şâzi'ye şöyle bir hitapta bulundu: İşte, gördüğün gibi, Bahau'd-Dev-

---

73 *İbn Miskeveyh'in Zeyl*'nde: "Bedr ile oğlu arasındaki anlaşmazlık konusunda Rey şehrinin Meliki'nin veziri olan Ebu Said b. el-Fadl'ın büyük bir payı vardı" der. (Yazar).

Ancak yazarın hangi *Zeyl*'den bahsettiği açık değil. Çünkü matbu olan *Zeyl* h. 389 tarihini gösterirken baba ile oğul arasındaki anlaşmazlık ise 400 yılında olmuştur. (Arapça'ya çeviren).

le'nin ordusu geliyor, ne dersin? Ebu İsa ona şöyle cevap verdi: Bu orduyu karşılamak için acele edip Bahau'd-Devle'ye bağlılık ve teslimiyetini bildirmeli ve onu mal-mülk ile ikna etmelisin! Şayet bu teşebbüsün fayda vermezse ona ve adamlarına baskı yapman kaçınılmaz olur, sonra da tekrar dönüp saldırırsın, çünkü bu ordu ile senin mücadele etmen mümkün değil, hem bu ordu Dinever önünde hezimete uğrattığın bir ordu olmadığı gibi, Bahau'd-Devle'nin sana karşı saldırıya geçmesinin de babanın istediği üzere olduğunu bilmelisin.

Fakat bu nasihatin gerçekle ilişkisi olmadığı şüphesi Hilal'ı sardı, hatta bunun sadece bir komplo olduğunu düşündü. Buna dayanarak da yaptığı ilk iş; Ebu İsa'yı öldürmek oldu, ardından da ani bir karla gecenin zifiri karanlığında düşmanı Fahru'l-Mülk'e saldırı düzenlemek oldu. Fakat beri tarafta Fahru'l-Mülk de azılı düşmanının gizlice kendisine hazırladığı komployu haber aldı ve acilen ordusunu topladı, ordu karargahında mühimmat ve techizatları korumak için küçük bir birlik bırakarak düşmanın konaklama yerine seri bir şekilde ilerledi. İşte tam bu esnada Hilal, karşısındaki bu büyük orduyu görünce uyandı, ama ne fayda? Meğer Ebu İsa Şâzi'nin nasihati, zannettiğinin tersine doğru ve gerçek imiş, anladı ve çok pişman oldu, ama bu gerçeği görmesi onun için çok geç olmuştu. Onun için bir elçi vasıtasıyla Fahru'l-Mülk'e şöyle bir haber gönderdi: Ben savaş için gelmedim, şayet benimle savaşmaktan vazgeçersen sana teslim olup bağlılığımı ilan etmeye hazırım, dedi. Fahru'l-Mülk bu isteği kabul etti etmesine ama işin gerçek yüzünü ortaya çıkarmak için de onu elçisi ile birlikte Nasıruddin Bedr'e gönderdi. Bedr ise, gönderdiği elçiye çok kötü davrandı ve huzurunda kovdu, ardında da hemen kendi elçisini Fahru'l-Mülk'e göndererek şöyle diyordu: "Kendini sana sunan bu gönderdiğin Hilal, hilekar ve sahtekarın tekidir, sana karşı savaşacak kudretinin olmadığını çok iyi bildiği için bunu yapıyor, sakın ona fırsat verme." Fahru'l-Mülk gelen bu mektup neticesinde Bedr'in, oğlu Hilal'e karşı içinde nasıl bir düşmanlık beslediğini anladı, o nedenle de savaşın başlaması için emir çıkardı. Bir taraftan savaş sürerken beri taraftan kısa bir zaman sonra Hilal tutuklanıp Fahru'l-Mülk'e teslim edildi. Bu gelişmeler üzerine Hilal; babasına teslim edilmemesi için çok ısrar etti ve ricada bulundu, Fahru'l-Mülk de ricasını kabul edip isteğini gerçekleştirdi ve kaleyi teslim almak için daha önce Hilal'e verilen kalenin rumuzunu kendisine verme-

sini istedi. Hilal da hemen isteğini yerine getirdi ve rumuzu kendisine verdi. Fakat Hilal'in annesi ve kalenin korumasından sorumlu askeri birlik; kalenin teslim edilmesini reddedip Fahru'l-Mülk'ten güvence istediler. Onlara gereken güvenceyi veren Fahru'l-Mülk, kaleye girip silahları, elbiseleri, mücevherleri, gümüş ve altından bardakları, sonu gelmeyen ganimet mallarını ve hazinelerini topladıktan sonra kaleyi Bedr'e teslim etti.[74]

Böylece Nasıruddin, Bahau'd-Devle'nin yardımları sayesinde şerefini ve ülkesini oğlu Hilal'in pençesinden kurtarmasını başarır başarmaz, buna karşılık bir jest olarak hemen Şehrezor bölgesini Bahau'd-Devle'nin veziri Amidu'l Cuyuş'a verdi. İşte bu tarihten sonradır ki, artık Şehrezor'un idaresi, Amidu'l Cuyuş tarafından atanan hâkimlere teslim edildi ve bir daha dönmemek üzere bu bölgedeki Berzikani otoritesi tarihe karıştı.

Hilal ise, hapishane karanlıklarına atıldı ve Bahau'd-Devle ile ondan sonra yerine gelen Halefi Sultanu'd-Devle'nin dönemleri boyunca Irak'taki hapiste kaldı. Ancak sürpriz bir şekilde Tahir b. Hilal birden ortaya çıkıp h. 404/m. 1013 yılında Şehrezor'u Amidu'l Cuyuş'un vekilinin elinden almasını bildi, Hilal da bu sayede özgürlüğüne kavuştu.

Bu gelişmelerden sonra Nasıruddin Bedr; h. 405/m. 1014 yılında bir ordu hazırlayıp başına geçti ve Kosced kalesinde yaşayan Hüseyn bin Mesud el-Kurdi'nin üzerine yürüyerek sıkı bir kuşatma içine aldı. Ancak o mevsimde hâkim olan şiddetli soğuk adamlarını kasıp kavurduğu gibi, beri taraftan düşmanları ise, ölesiye kaleyi savunmak için karşılarında dimdik durdular. Kuşatmanın süresi boşu boşuna uzayınca, Bedr'in adamları bir ümitsizlik içine girdiler ve kendi aralarında, emirleri Nasıruddin Bedr'i öldürmeye karar verdiler. Her ne kadar emirin sadık adamları bu komployu kendisine haber verdiyseler de o buna hiç ehemmiyet vermedi ve adamlarına: "Bunlar gibi köpeklerin haddine mi düşmüş böyle bir şeye cüret etsinler" dedi. Ancak yine de dostları ve destekçileri tekrar dönüp kendisinin öldürüleceği konusunda karara varıldığını haber verip uyardılar. Fakat Bedr, tekrar ne bu işe aldırdı, ne de adamlarına kulak astı.

Bir gün Bedr, tepede kurulmuş karargahının kapısının önünde

74 *el-Kamil*, c. 9, s. 79-80.

otururken, Cozkân aşiretinden bir kaç adam aniden üzerine çullanarak yere serdiler ve kanlar içinde çırpınıp duran cesedine oracıkta ölüme terk ettiler ve ellerine ne geçirdilerse gasbedip geldikleri yere geri döndüler. Bir süre sonra Emir Hüseyin bin Mesud kaleden dışarı çıktığında Bedr'in yerde duran cansız cesediyle karşılaşınca cenazenin hemen hazırlanıp kefelenmesini ve Hz. Ali'nin (ra) şehit düştüğü yerde defnedilmesini emretti. İşte böylece uzun bir hayat yaşayan ve otuz yıl devlet otoritesi devam eden Nasıruddin ed-Devle bütünüyle yeryüzünden silinip gitti. Ancak silinip gitti derken adamın hakkını da yemeyelim; gerçekten Bedr'in ülkesi, onun döneminde tam bir bağımsızlık, kılı kırk yararcasına mutlak bir adalet, idaresindeki işlerde düzen, aynı zamanda işlerinin kontrolünü elinde tutmasındaki azmi ve kararlılığı, onun yirmi sekiz yıl iktidarda kalmasına vesile olmuştur. Yani h. 372/m. 982 yılında Adudu'd-Devle'nin vefat etmesinden sonra, ta h. 400/m. 1009 yılında kendisi ile oğlu arasında patlak veren anlaşmazlık tarihine kadar.[75]

Tecaribu'l Umem adlı eserin Zeyl'ini yazan Vezir Ebu Şuca' bize, bu melikin vasıflarından, az rastlanan şahsi meziyetlerinden ve iyiliklerinden bahsederek şu bilgileri vermektedir:

Berzikani melikler, hacıların korunması için beş bin dinar ayırırlardı. Bu para, hacılardan hiçbir bir şey almamak şartı ile hacılara refakat edip onlara yardımcı olan ve yolda emniyetlerini sağlayan kafile reislerine senelik olarak verildiği gibi, aynı zamanda yirmi bin dinar da yol üzerindeki kuyuların temizlenmesi, Hac yolunda bulunan konaklama yerlerinin onarımı için verilirdi, bu miktardan bir kısmını da Hicaz'daki fakir Ensar ve Muhacirlere dağıtılması için tahsis edilmişti. Bütün bu kurallar, devamlı bir şekilde uygulandığı gibi, bu özel muameleler de fazlasıyla bu kralın döneminde uygulandı, ancak bu zatın vefat etmesiyle birlikte yapılan bütün harcamalar da son buldu.

Bedr'in Mali Siyaseti

Bedr, bütün dikkatini mali meselelere yoğunlaştırmıştı; bu konudaki isabetli görüşleri, yerinde aldığı tedbirler ve verdiği ferasetli talimatları sayesinde hazineleri daima servetle dolup taşmıştır ve

75 İbn-i Esir, c. 9, s. 92.

-daha önce geçtiği gibi- şayet Fahru'l-Mülk, Şapurxwast'ı istila etmeseydi, yığın yığın hazinelerine ve çok değerli mallarına el koymasaydı, hazinesi sayılamayacak kadar çok değerli ve paha biçilmez mallarla dolup taşardı.

Mali açıdan tarihin kaydedip gurur kaynağı olmasına vesile olmuş en büyük başarısı, tekelciliği ortadan kaldırması, buna kalkışanı da -kim olursa olsun-cezalandırması olmuştur. Çünkü o, yapılan bu gibi işleri büyük bir hiyanet sayıyordu.

O zat, mükelleflerin ihmali sonucu değil de tabii afetlerin sebep olduğu mali krizlerde ya zekat ve benzeri devlet gelirlerinden mükelleflerin uğradığı zararlarını karşılıyordu, ya da ödeyeceklerini taksitlere bağlayıp ileriki bir tarihe erteliyordu. Bu iyi muameleden dolayı, her fert vaat ettiği malı tedarik etmek için hemen harekete geçiyor ve ödemelerinde hiç bir zaman tembellik veya vermemezlik yapmıyordu. Bedr, gelirlerinin büyük bir miktarını senelik olarak şehrin içinde faaliyet gösteren hayır işlerine harcar, atölye ve fabrikaların açılması için gereken tüm çabaları ortaya koymaktan geri durmaz, ticaret yollarının açılması ve geliştirilmesi konusunda önemli adımlar atardı. Bu nedenle tüm çabalarını ortaya koymuş ve ülkesindeki genel kalkınma hamlesini başlatmış, gözle görülür bir şekilde ticaret yaygınlık kazanmıştı. Şayet yaptığı bu güzel düzenlemelere bir örnek vermek gerekirse şunu söyleyebiliriz: Mesela, önemli bir yol yapmak istediği zaman, gerekli tüm alet edevatın bulunduğu geçici bir pazar kurdurur ve -günümüz fuarlarını andıran- bu pazaryerinde hem o yolun yapımında kullanılacak her ihtiyaç temin edilir, hem de alıcı ile satıcılara mallarının tüketimi için faydalı, uygun ve hesaplı alış-veriş imkanları sağlanırdı, bu sayede herkese faydalı hizmetler verilirdi.

Şahsi Özellikleri

Bedr, kendi zamanının siyasi dehalarından biri idi, kavminin arasında etkili, ordusunun üzerinde otoritesi güçlü olduğu kadar, aynı zamanda âdil, merhametli ve halkını candan seven çok değerli bir şahsiyet idi. Mali işlerde çok isabetli görüşleri olduğu gibi, gelirlerin toplanmasında ve harcanmasında keskin bir zekası vardı.. Tabiatı itibariyle hayır sever bir insandı.. Doğru fikirli ve basiretli bir yönetici idi.. Özellikle savaş zamanları ve acılı günlerde tereddüt nedir bilmezdi.. Her problemi çözüp karara bağlayan güçlü bir hükümdardı. Bu sayede, durmadan savaşı yeğleyen ve saldırıdan

yana olan Berzikani aşiretine hâkim olan fitne ve fesat ruhunu ortadan kaldırabildi. Berzikani aşiretine büyük bir azim ve kararlılıkla hükmetmeyi başararak emniyeti sağladığı gibi, tüm umumi hizmet müesseselerini de ıslah etti, halkı okuma-yazmaya yönlendirerek zihinlerini açtı, sanat ve ilim kaynaklarından çok şey öğrenilmesinin gerektiğinin farkına vardılar. Çiftçileri destekleyerek despotlar ile köylüler arasında eskiden beri devam edip gelen birbirlerini gammazlamaya kalkışmaları gibi kötü adetleri ortadan kaldırıp halkı kolladı.

Tecaribu'l Umem adlı eserinin *Zeyli*'nden anlaşıldığı kaderiyle bu melik, ülkede fesat ve tahribatın her yeri sardığını görünce, bu kötü ruhu, siyaset yoluyla ve feraseti sayesinde ortadan kaldırmak için kendi kendine karar verdi ve bir gün her çeşit yiyecek ve içeceğin bulunduğu zengin bir ziyafet tertipledi, fakat ortalıkta ekmek yoktu, bunu gören davetli aşiret reisleri ekmeğin gelmesi için beklemeye başladılar. Bu esnada onlar bekleyedursun, aniden Nasıruddin kalkıp davetlilere şöyle bir hitapta bulundu: "Anlaşılan, ekmeksiz yemek yiyemiyorsunuz değil mi? Şayet durum öyle ise, o zaman neden insanların ekinlerine ve hayvanlarına saldırıp duruyorsunuz! Allah sizi rezil eylesin.. Yaptığınız bu işler ne kadar çirkin" dedi ve devam etti: Bundan böyle kimin nefsi kendini aldatıp başkasının ekinlerine zarar verirse ve kardeşi durumunda olan insanoğluna haksızlık ederse, Allah'a yemin ederim ki ben de onun kanını helal sayarım.

Gerçekten de Bedir, yeminini tuttu ve gereğini yaparak birçok haksız saldırganın kanını döktü, dolayısıyla onun bu durumu, ibret almak isteyen herkes için bir ibret kaynağı ve baskı uygulayanlara, hatta tüm aşiretlere katı bir ders olmuştur. Öyle ki bundan sonra hiç kimse ne ekinlere ne de sahipleri olan çiftçilere zarar vermeye cesaret edemedi... Sükunet sağlanmış, çiftçiler tarlalarının başında güvenli bir şekilde çalışma imkanına kavuşmuş oldular.

Bir gün ordusundan birkaç kişiyi yanına alıp tebaasının durumunu gözden geçirmek için teftişe çıktı. O esnada bir yığın odunu sırtlayan bir çiftçi ile karşılaştı. Meğer Bedr'in ordusunun süvari birliğinden bir atlı, bu çiftçiden iki ekmeğini zorla almış. İşte tam o anda çiftçi Nasıruddin Bedr'i görünce ona şöyle seslendi: Ey Melik! Ben fakir bir oduncuyum, açlığımı bastırmak için yanımda iki ekmeğim vardı, satmaya çalıştığım bu odunların parasıyla ailemi ve çocuklarımı geçindirmeye çalışıyorum. Ancak ordudan birkaç

süvari yolda benim yolumu kesti ve içlerinden birisi ekmeklerimi zorla benden aldı. Nasıruddin adama sordu: O süvariyi tanıyabilir misin? Adam da cevaben şöyle dedi: Evet onu gördüğüm zaman tanırım.

Melik ile oduncu arasında cereyan eden bu konuşmadan sonra Melik, yanına oduncuyu da alarak dağların buluştuğu dar bir geçide gidip durdu ve ordusundaki adamlarına, herkesin teker teker önünden geçmesini emretti. Askerlerin geçişi pek uzun sürmeden oduncu o gaspçı süvariyi tanıdı ve emire gösterdi. Nasıruddin askere, atından inmesini emretti ve yerde bulunan odunları işaret ederek ona şöyle dedi: Şimdi bu odunları sırtına al ve şehre gidip onları sat, gasbettiğin o ekmeklerin karşılığı olarak satacağın odunların parasını bu oduncuya ver dedi. Ancak o atlı asker, malmülk ve servetiyle tanınan birisi idi, onun için kralın kendisinden satmasını istediği odun miktarınca mal teklif etmek suretiyle cezadan kurtulmak istedi. Fakat Nasıruddin, askerin bu teklifini reddederek odunları sırtına yükletti ve kesinlikle, emrinin yerine getirilmesi noktasında ikaz etti. Bedr, bu icraatı ile adaletin meydana gelmesini sağlamak ve -küçük büyük gözetmeksizin- tüm insanların bu adalet duygusunu hissetmesini hedefliyordu. Onun bu davranışı, âhlakın kökleşmesine ve yaşanmasına önemli bir katkı sağlamıştır.

Nitekim Rey Kraliçesinin, Emir Bedr'in akli olgunluğuna ve işleri idare etmesindeki başarısına güveni çok büyük olduğu ve önemli konularda ona danışmadan görüş beyan etmediği, devlet işlerinin idaresinde onun isabetli fikirlerinden istifade etmeden hareket etmediği rivayet ediliyor.

Hatta bir defasında Horasan hâkimi Emir Nuh b. Mahmud b. Sebuktekin,[76] Kraliçeyi tehdit edip korkutmak için bir elçi göndermişti. Bunun üzerine kraliçe, bu konudaki görüşünü almak için Nasıruddin'e bir mektup yazdı. Bu haberi alan Nasıruddin hemen kraliçenin mektubuna cevap yazdı ve gönderilen elçiyi kendisine göndermesini istedi...

Öte yandan söz konusu elçi gelene kadar Nasıruddin, safları Rey kapısından başlayıp Sapurwasat'a kadar uzayan, sayı ve teçhizat bakımından çok mükemmel bir ordu hazırladı. Gelen elçinin

---

76 *Tecarib'in Zeyli*'nde Yeminu'd-Devle Ebu'l Kasım Mahmut b. Sebuktekin diye geçer. (Arapça'ya çeviren).

gözü orduya takılınca, Kralın kuvveti, direnci ve zengin kaynakları karşısında dehşete kapılıp hayretini gizleyemedi. Nasıruddin ise, onu hüsnü kabul ile karşılayıp telaşını hafifletti ve kendisine misafirperver davrandı, ardından da elçiye şu nasihatte bulundu: "Emir Nuh b. Mahmud, Kraliçe ile uyumlu ve anlayışlı bir yol izlemelidir" dedi, sonra da ilk karşılamada gösterdiği güler yüzlülüğü ve saygıyı tekrar göstererek onu uğurladı.

Elçi döndükten sonra bu çok değerli nasihati Nuh b. Mahmud'a iletince Nuh, bu nasihatin doğruluğuna ikna olup hüsnü kabul ile karşıladı ve barış için hazırlıklara başlayıp savaş çığırtkanlığından sakınacağını belirtti. Ama Bedr'in asıl "savaş taktiğinin" en çalımlısı ve onun savaş gücünün en büyük örneği; Karatekin Cehşiyari ile yaptığı savaştır.

Fakat ne yazık ki, Nasıruddin Bedr'in günleri sona erip Refik-i A'laya (Allah) kavuşunca, Berzikani hükümetinin yapısında çürüme baş gösterdi. Çöküş ve çözülme başlayıp işler iyice kötüye gitti, düzenli bir hükümet olarak etkisini ve kuvvetini kaybetti, zayıflığın hüküm sürdüğü bir Emirlik konumuna düştü, güvenlik düzeni bozuldu ve bu gerileme, tüm ülkeyi etkisi altına aldı.

Konu ile alakalı olarak İbn-i Esir *el-Kamil*'de[77] şöyle der: Emir Bedr öldürüldükten sonra Cozkan aşireti Şemsu'd-Devle Ebu Tahir b. Fahru'd-Devle el-Büveyhi'nin tarafına geçti. Ancak hemen arkasından Nasıruddin Bedr'in torunu Tahir b. Hilal da kraliyet elde etmek için harekete geçtiğinden dolayı Şemsu'd-Devle ile çok şiddetli savaşlara girdi. Ne var ki şansı yaver gitmeyip düşmanın eline esir düştü ve bütün malları gasp edildiği gibi, kendisi de Hemedan hapishanesinin derinliklerine atıldı. Ayrıca bu gelişmelerden ötürü, Lor ve Şazincan aşiretleri de Ebu'ş-Şevk b. Ebi'l Fetih Muhammed b. İnaz'a katılmalarına sebep oldu. Aynı şekilde Şemsu'd-Devle de Berzikani aşiretinin geri kalan mal-mülklerine el koydu.

Bu esnada Hilal b. Bedr; Sultanu'd-Devle'nin zindanında acılar içinde kıvranıyordu, onun için Şemsu'd-Devle bölgeyi istila edince, o da onu serbest bıraktı. Ancak Hilal bu hapishane hayatından kurtulur kurtulmaz hemen büyük bir ordu hazırlamaya başlayıp

---

77 Bkz. İbn-i Esir, c. 9, s. 92. Buna göre Bedr'in elindeki yerler, Şapurxwast, Dinever, Burucerd, Nihavend, Esedabad, Ehvaz ve bunların arasındaki kale ve vilayetlerdi. (Arapça'ya çeviren).

babasının mallarını tekrar geri almaya karar verdi ve ordunun başına geçerek Şemsu'd-Devle ile çeşitli savaşlar yaptı. Fakat ordusu ona karşı pek vefalı çıkmadı ve savaş konusunda pek istekli davranmadı, onun için h. 405/m. 1014 yılının Zilkade ayında hezimete uğrayıp öldürüldü.

Ardından h. 406/m. 1015 yılına gelindiğinde Tahir b. Hilal b. Bedr; Şemsu'd-Devle b. Fahru'd-Devle b. Büveyh'e dostluk ve bağlılık için söz verdi ve aralarında anlaşma sağlanmış oldu. Bunun üzerine Şemsu'd-Devle, onun emrine bir ordu verdi, o da -diğer katılanlarla birlikte- bu ordunun başına geçerek Berzikani bölgesine doğru yola çıktı ve çok zaman geçmeden Ebu'ş-Şevk ile çetin bir savaşa girdi. Neticede Ebu'ş-Şevk ve kuvvetleri yenilgiye uğratıldığı gibi, Ebu'ş-Şevk'in kardeşi Sadi de savaşta öldürüldü. Ancak bu yenilgiye rağmen aralarında barış yapıldı ve bu barışı güçlendirmek için Tahir, Ebu'ş-Şevk'in kız kardeşi ile evlendi.

Fakat yine de Ebu'ş-Şevk ona karşı içinde kötülük besliyor ve kardeşinin intikamını almak için fırsat kolluyordu. Nitekim en sonunda ona hazırladığı bir tuzak sayesinde hayatına son vermesi ile isteğine kavuştu. İşte bu son hamlede Tahir'in ölümünden itibaren Hasnevi hanedanının devleti değişik devirlerdeki hâkimiyeti sona erdi ve tarihteki defteri kapandı. Böylece bu havzada bulunan toprakların büyük bir bölümü ile buralardaki merkezlere bağlı diğer yerler ve Şehrezor bölgesinin bir kısmı Beni Enaz[78] Kürt Emirliğinin emrine girdi.

Hasnevi hanedanının en son emiri, Baba Yadigar yakınlarında bulunan Zehav/Zohab bölgesindeki Kâsan kalesinde hükümet kurmuş olan Hasnevi'nin kardeşi Emir Ebu Salim Deysem b. Ebi Ganim olmuştur. Zaten bu kale, emirin sığındığı son kale idi, ama ne yazık ki bu emir pek fazla yaşayamadı ve tarihin görkemli sayfalarından silindi.

---

78 Bu İbn-i Esir'de Enaz şeklinde gelmiştir. Fakat *Şerefname*'de Eyar olarak gelmiştir. Said Paşa ed-Diyarbekri, Türkçe olan *Mirat el-İber* adlı kitabında Enan olarak zikreder. Buna göre yazarda ilerde geleceği gibi Enan veya Enazi hükümeti olarak zikredecektir. (Arapça'ya çeviren).

4- Aran'da Şeddadi Devleti - h. 340–468

Hicri 240 senesinde Aran'da hükümetlerini kuran Şeddad oğulları hakkındaki tarihin, doyurucu ve yeterli bilgiye ihtiyacı var.[79] Hicri 468 senesine kadar yaşayan bu hükümetin topraklarının çoğunu Selçuklu Melikşah istila etti ve geniş olan İmparatorluk arazisine kattı... Ancak buna rağmen daha önce orada hüküm süren Şeddadi hanedanına mensup bazı çocukları, Selçukluların himayesinde Gence-Cenze ve Ani gibi bazı yerlerde liderliklerini muhafaza ettiler.

En çok tercih edilen görüşe göre bu ailenin Kürt olduğudur.[80] Nitekim Nahçıvan, Gence, Tiflis, Demirkapı, Karabağ gibi meşhur şehirler; halkı ve tebaasının çoğu Lezgi olan Aran hükümetinin sınırları içinde idi. Ancak h. 337/m. 948 senesinde Azerbaycan'ın hâkimi Salar Merzeban b. Muhammed Rey boğazında esir düşünce, hükümetinin birliği bozuldu ve çevredeki şehir kalelerde bulunan bütün emirler, bağımsızlık ilan ettiler ve tek başına hükümdar olmayı yeğlediler. Bu emirler içinde Karo oğlu Şeddad'ın oğlu Muhammed olarak bilinen bir emir de vardı. Bu zat, diğer emirlerden önce hemen Debil'de bağımsızlığını ilan etti, ardından birden o kadar yıldızı parladı ve nüfuzu yayıldı ki, Azerbaycan hükümdarının nüfuzunu geçti ve sultanlık tahtının nimetleri içinde h. 344/m. 955 senesine kadar rakipsiz ve tartışmasız bir şekilde devam etti... Ancak bu tarihten sonra nüfuzu azalmaya, zayıflamaya ve yıldızı parladığı gibi sönmeye yüz tuttu, onun için kendi oğlu döneminde saltanattan ellerinde sadece Aran bölgesi kaldı.

O dönemde Gence'ye Fadlun namında bir zat hükmediyordu ki bu zatın, Muhammed b. Şeddad'ın kardeşi olduğu anlaşılıyor. Muhammed b. Şeddad'ın; Ebu Hasan Ali b. Cafer Leşkeri isminde bir oğlu vardı.[81] Bu zat memleketi sekiz sene idare ettikten sonra idareyi yedi sene (368–375) elinde tutan kardeşi Merzeban onun yerine geçti. Ancak bu esnada Fadl b. Muhammed denilen diğer bir kardeşi, onu avlanma ve nişancılık ile uğraştığı bir sırada öldürdü

---

79 Asılda da böyledir. Fakat bunun yanlış olduğu açıktır. Doğrusu *İslam Devletleri* ve *Müneccimbaşı* ve diğer tüm kaynaklarda geçtiği gibi h. 340'dır.

80 Birçok kaynak bu ailenin Kürt olduğunu söylüyor. İstenli Lin Pol'un *İslam Devletleri* kitabı ve *İslam Ansiklopedisi* gibi kaynaklar. (Arapça'ya çeviren).

81 Şüphesiz bu da yanlış yazılmıştır. Doğrusu makul olanı *İslam Devletleri*'nde geçtiği gibi, Ebu Hasan Ali İbn Muhammed Leşkeri, 24 yıl hükmetti. (Arapça'ya çeviren).

ve idarenin iplerini eline geçirip onun yerine geçti. Bu hükümdarlığı esnasında insanları hep yakınına aldı, hepsinin sevgisini kazandı, memleketin işlerini iyi idare etmesi sayesinde onların güvenini kazandığı gibi, ülkenin ilerlemesi ve yaşam seviyelerini yükseltmesi için kesintisiz çalıştı, ilim ve irfanı yaygın hale getirdi, aralarında meşhur Aras nehrinin üstünde yaptırdığı büyük köprü gibi bir dizi bayındırlık projelerini gerçekleştirdi ve buna benzer daha birçok güzel ve faydalı işler yaptı. Nihayet, kırk beş sene bu şekilde tahtta kalıp hükmetti ve işlerin idaresini h. 422[82] senesinde vefat edinceye kadar elinde tutmaya devam etti.

Ondan sonra da idarede sadece üç sene hüküm süren oğlu Ebu'l Fetih Musa yerine geçti. Ondan sonra da h. 440 senesine kadar hükmeden ve Leşkeri lakabıyla meşhur olan oğlu Ebu Hasan Ali b. Musa tahta oturdu. İşte Gence şehrinde himaye ettiği meşhur şair Katran; bu emir hakkında övgüler yağdıran bir dizi şiirler yazmıştır. Daha sonra sadece üç ay hüküm sürecek olan, akabinde vefat eden oğlu Enuşirvan idareyi eline geçirdi. Ardından, tarih kitapları ve rivayetlerin, hükmettiği günlerin detayı ile dolu olan ve kendinden önceki emirlere nazaran ondan çok daha fazla söz edilip övülen Ebu'l Esvar Şavir b. Fadl idareyi ele aldı. Nitekim *Kabusname* kitabının sahibi meşhur şair Katran; ondan söz edip birçok işlerini ve projelerini hayırla yad ettiği gibi, tarihçi İbn-i Esir de ondan bahsederken şöyle diyor: Hicri 446 tarihinde Ertuğrul Bey, Tebriz'i[83] ele geçirip Gence'ye yürüdüğü zaman, Gence sahibi emir Ebu'l Esvar onu karşıladı, ona itaat ve bağlılığını bildirdi.[84]

Ancak h. 456 senesinde Ebu'l Esvar Allah'ın rahmetine kavuşunca yerine II. Fadl olarak meşhur olan oğlu Menuçehr geçti. Öte yandan 468 senesinde yazılan *Kabusname*, Fadlun b. Ebi'l Esvar ismiyle yazıldığı için öyle anlaşılıyor ki Fadlun denilen bu zatın vefatıyla Beni Şeddadlerin bağımsızlığı üzerine perde çekildi ve Aran memleketi, Melikşah döneminde Selçuklu İmparatorluğu'na katıldı.

---

82 Arapça aslında bu tarih h. 442 olarak geçsede bunun bir yazım hatası olduğu açık. Zira bundan sonra gelecek olan Seddadoğulları hükümdarların listesi de bu tarihin h. 422 olduğunu gösteriyor. Bizde doğru olan tarihi yazdık. (Yayıncının notu).

83 O zaman ki yöneticisi Emir Mansur Wahsuzan bin Muhammed er-Revadi idi. (Arapça'ya çeviren).

84 *Muncem El-Umran* (c. 9, s. 190) bu itaatın gerçekleştiğini dile getiriyor.

Bu tarihten sonraki dönemlerde, bahsettiğimiz Fadlun ailesi ile ilgili haberlere ulaşmak çok zor; hatta imkansız olmuştur... Sözün kısası diyebiliriz ki, asıl Fadlun, resmi olarak II. Fadıl Menuçehr olarak geçen ismin aynısıdır. Çünkü onun korumasında olan ve övgüler yapan şair Katran, onu bu isimle yazmış, hem de o şairin yazdığı meşhur *Kabusname* kitabında topladığı bütün rivayet, hikaye ve öykülerin asıl kahramanıdır. Hem yine öyle anlaşılıyor ki bu kahramanımız olan emirin hükmü, Gence, Ani ve Tuvin-Divin bölgesini de kapsamıştır. Hanikov'un araştırmalarından anlaşıldığı kadarıyla el-Fadl Menuçehr'in iki oğlu vardı ve h. 481'de Melikşah Gence'yi ele geçirdiğinde oranın hâkimi kendisi olduğu gibi, h. 518/m. 1124 senesinde Melik Davud, Ani'yi[85] ele geçirdiğinde Ebu'l-Esvar II. Şavur da Ani'nin hâkimi idi. Ebu'l-Esvar denilen bu zatın Mahmud adında bir oğlu olduğu gibi, Mahmud'un da Kayı Sultan denilen bir oğlu vardı. Nitekim son olarak Ani'de bulunan tarihi bir levhada bu şahıs ile ilgili önemli bilgilere ulaşıldı: h. 495 senesine ait bir süslemede şu ibarenin yazılı olduğu görüldü: Kay Sultan b. Mahmud b. Şavur bin Menuçehr eş-Şeddadi.

İşte bu tarihi levhada bulunan bilgilerin ışığında "Şeddadoğulları" hanedanının hükümdarlarının isimleri ve hüküm sürdükleri seneler aşağıdaki gibi olduğunu söylemek mümkün:

1-Muhammed bin Şeddad bin Karo (Kartuk-Kartu), Gence'de h. 340 senesinde I. Fadlun ismiyle idareyi elinde tuttu.
2-Ebu'l-Hasan Ali b. Cafer Leşkeri, h. 360–368.
3-Merzeban, h. 368.
4-El-Fadl b. Muhammed, h. 375–422.
5-Ebu'l-Fetih Musa b. Fadl, h. 422–425.
6-Ebu'l-Hasan Ali b. Musa Leşkeri, h. 425.
7-Enuşirvan b. Ali b. Musa, h. 440.
8-Ebu'l-Esvar Şavur b. Fadl b. Muhammed, h. 440–456.
9-Fadl Menuçehr b. Şavur, (II. Fadlun) Gence'de.
10-Ebu'l-Muzaffer III. Fadlun, Gence'de.
11-Ebu'l-Esvar Şavur b. Menuçehr, Ani'de.
12-Ebu'l-Fetih Cafer b. Ali b. Musa (Alan?) h. 470.
13-Muhammed b. Şavur b. Menuçehr b. Şavur b. Fadl, Ani'de.
14-Kayı Sultan b. Mahmud b. Şavur, h. 495, Ani'de.

[85] Hicri 518/m. 1124 senesinde II. David komutasında Gürcüler Ani'yi ele geçirdiler. Bu tarihten itibaren bu şehir tamamen Gürcülerden meydana geldi.

5- Diyarbekir'de Dostiki ve Mervani Devletleri – h. 350–370–476

a- Dostiki Devleti[86]

Bu hükümetin kurucusu Baz Ebu Şuca' b. Dostik'tir. *Musul Tarihi*'nin sahibi diyor ki: Baz el-Kurdi Ebu Abdullah Hüseyin, Hamidi aşiretinin emiri olan ve künyesi Ebu Şuca' olan İbn Dostik'in oğludur. İbn Haldun ise Ebu Abdullah Hüseyin onun kardeşidir, kendisi değildir diyor.

Öte yandan Baz, ilk başta koyun güden, çok derin bir zekaya ve fikri hürriyete sahip olan, üzerinde harilkulade ve dahice belirtileri bulunan birisi olduğu gibi, aynı zamanda ahlaki olarak da çok cömert biriydi ve ulaştığı kadarıyla bütün fakir, yetim ve miskinlere yardım ederdi. Hatta bu sayede cömertliği insanlar arasında dillere destan olmuştu. Nitekim bazendağlık yörelere hücum edip

---

86 Seyyid Hüseyin Mukriyani, bazı elyazması eserlere dayanarak –ki sadece kendisi bunları biliyor- Baz'ın babasının Hamdi aşiretinin reisi olduğunu iddia ediyor. Bir ara aşiretinden küsen babası, Diyarbekir'e gidiyor ve Baz h. 324/m. 935 yılında bu şehirde doğuyor. Hicri 345-346/m. 956-957 yıllarında Cizre şehrinin bir kısmı ile Mesud ve Teblis şehirlerini alıyor. Altı yıl sonra Malazgirt, Maku ve Van Gölü'nün çevresindeki köyleri aldı ve Adilcevaz şehri yerine Şabaziş şehrinin temelini attı. Bu şehir Melik Adil Eyyubi'nin eline geçtikten sonra adı Adilcevaz olarak değiştirildi. Hicri 355-356/m. 965-966 yıllarında Erciş'i, iki yıl sonra da Diyarbekir, Meyafarkin ve Ruha'yı işgal etti ve bundan sonra Hasankeyf, Cizre, Botan, Suruç ve Nusaybin gibi yerlerde ona bağlandı. Ebu Şuca' Diyarbekir'i kendisi için merkez olarak seçti ve Bağdat Halifesi tarafından kendisine Ebu Şuca' ünvanı verildi. Hicri 360/m. 970 yılında Şuca' adıyla iki çeşit sikke basıldı. Hicri 364/m. 974 yılında ise Hakkari'nin bir kısmı ile Gevaş-Ardeşt ve nihayet Van Kalesi'ni aldı. Hicri 367/m. 977 yılında Adadu'd-Devle ile Hamdaniler arasında meydan gelen savaşta Büveyhilerin askerlerine yardım etti. Adudu'd-Devle Musul'a gelince Baz onun yanına gitti. Fakat o, Baz'ı görünce kendisini ondan gizledi ve onu gizlice ortadan kaldırmak istedi. Baz, Adadu'd-Devle'nin kötü niyetini fark edince gizlice şehirden ayrılıp askerlerine ulaştı. Adudu'd-Devle'nin ölümünden sonra Ebu Şuca' h. 372/m. 982 yılında Musul'un batısı, Zengare ilçesinde bir ordu hazırladı ve Musul'un üzerine gitmek istedi. Semsamu'd-Devle, Ebu Sa'd Behram'ı bir ordu ile üzerine gönderdi ve h. 383/m. 993 yılında aralarında çetin bir savaş meydana geldi. Büveyhilerin ordusu yenildi ve Ebu Şuca' Musul dolaylarına kadar ilerleyip şehrin eşrafı ile bağlantıya geçti ve onlara üç ay süre tanıdı. Daha sonra da askerlerinden bir kısmını Finik hakimi Mir Ali'nin komutasında orada bırakarak Diyarbekir'e geri döndü. *Pêşkewtin*, 6. sayı, Neşriyat.

oralardan dolu dolu ganimetlerle döner ve onu adil bir şekilde adamları ve arkadaşları arasında dağıtırdı. İşte bundan dolayıdır ki, pek çok kimsenin sevgisini kazandı, taraftar topladı, nüfuzu kuvvetlendi ve yıldızı parladı.

Ancak bana göre bu rivayet uydurmadır ve gerçekle alakası yoktur. Çünkü zamanın yıprattığı veya çok acil bir ihtiyacın dışında kimsenin başvurmayacağı bir işi, soylu bir aşiret büyüğünün; koyun gütmesi veya yol kesmesi gibi işlere başvurması, aklın hoş karşılaması mümkün değildir. Mantığın kabul ettiği ise aşiret büyüğünün oğlunun, bütün insanlardan daha çok fakirlik ve yoksulluktan uzak olmasıdır.

Aslında hiç şüphe götürmeyen hakikat ise, Ebu Şuca'nın güç kazandığı, nüfuzunu yavaş yavaş genişlettiği ve bir askeri birlik oluşturup etrafındaki devlet yöneticilerine hükmünü kabul ettirdiğidir.

Bunun üzerinden fazla zaman geçmeden Ermenistan'a yürümeye devam etti ve Erciş'i ele geçirmeyi başardı. İşte burası, sultasına ilk boyun eğen şehir idi ve atasözünde denildiği gibi "ilk yağmur bir damlaydı, sonra sicim oldu" misali, bu şehri ele geçirmesi sayesinde, adamları arasında maneviyat doruğa ulaştı ve kuvvet üzerine kuvvet buldu. Nitekim bu başarının (zaferin) verdiği moralle kuvvetlerini Diyarbekir kapılarına kadar ilerletti ve Amed şehrini ele geçirdi. Sonra da Meyafarkin (Silvan-Farkin) ve etrafındaki köyleri ve yerleşim yerlerini ele geçirdi.[87]

Aslında Baz çok hırslı biriydi, ilerlemek, yükselmek ve zirveye ulaşmak için hiçbir şey esirgemiyordu. Seyyid Hüseyin El-Mukriyani'nin dediği gibi muhtemelen o, o zamanda geçerli olan ve nesilden nesle geçen gelenekleri takip etti, kuvvetli devletler ile ilişkilerini geliştirdi ve bu ilişkileri sağlamlaştırmak için Emir Ebu Tağlib El-Hamdani'nin kuvvetini kırmak için Büveyhilerin askerine ciddi yardımlarda bulundu.

Büveyhliler Musul'u ele geçirir geçirmez ve Adudu'd-Devle şehre girer girmez, hemen Baz Ebu Şuca' onunla görüşmek istedi ve hemen onu karşılamaya gitti. Fakat daha Baz henüz meclisini terk edip ayrılırken Adudu'd-Devle, hazır olanlara şöyle bir sürprizde bulundu ve dedi ki: Bu emir çok cesur ve kuvvet dolu bir adamdır. Dolayısıyla onun, devletin herhangi bir mevkiinde bulunması, di-

87 *el-Kamil* c. 9, s. 130. (Arapça'ya çeviren).

rilerle diri kalması ve yaşamaya devam etmesi çok tehlikelidir. Onun için hemen tutuklanması için emir verdi. Ancak Baz, çok akıllı olduğu için o gece kendisine kurulan komploları ve tuzakları farkedip uyumadı ve gizlice hemen şehri terk ederek gidip askerlerine ulaştı.[88]

Bu gelişmelerden sonra Adudu'd-Devle h. 373 senesinde Rabbine kavuştuğunda Ebu Şuca' Nusaybin'i ülkesine katmayı başardı ve bununla hâkimiyeti Musul'un dört bir yanına kadar genişledi. Ancak bu durum, Semsamu'd-Devle'nin dikkatini çekti ve onda bazı endişelerin oluşmasına sebep oldu. Bundan dolayı Ebu Said Behram bin Erdeşêr'in komutasında bir askeri birlik oluşturdu ve ülkesini korumak için askerlerini savaşa hazırlamış olan Baz ile savaş ilan etti. Sonra her iki kuvvet arasında çıkan kanlı savaşta Ebu Said Behram büyük bir yenilgiye uğradı[89] ve Büveyhi komutanlar ile liderleri savaş esiri durumuna düştüler.

Aynı yılda Semsamu'd-Devle çok kuvvetli bir asker hazırladı, bu askerin başına Ebu'l Kasım Sa'd b. Muhammed el-Hacib'i getirdi ve Ebu Şuca' ile savaşması için gönderdi. Nihayet her iki ordu; Bacalaya denilen yerde, Habur el-Hüseyniye[90] vadisi üzerinde, Gevaş köyüne yakın bir yerde çarpıştılar. Bu savaş, Büveyhlilerin mağlubiyeti ve saflarının darmadağın olmasıyla sonuçlandı ve adamlarından çok kişi ya öldürüldü ya da esir düştü. Kurtulan az sayıdaki adamlarından kimi hastalandı, kiminin de kuvveti kırıldı ve başlarına gelenlerden dolayı yorgunluktan bir daha kendilerine gelemediler ve bu vaziyette kendilerini Musul'a attılar.

Sonra Ebu Şuca' esirleri ordunun gerisine doğru gönderdi ve ordusuyla yenilen Deylemileri takip ederek ve kovalayarak ta Musul'un etrafını sarıncaya kadar geldi. Bu arada Deylem halkı bu durum karşısında kendi idarecilerine karşı ayaklandılar. Çünkü zamanında onların ellerinden çok çekmişlerdi ve idareleri döneminde bayağı kendilerine zulmedilmiş, ezilmişlerdi, onun için şehri Ebu Şuca'a teslim ettiler.

Ebu Şuca' da Musul'da istikrarı sağladıktan ve işlerini yoluna koyup sorunlarını çözdükten sonra, hilafetin merkezi Bağdat'ı

---

88 *Zeylu Tecaribu'l Umem*, 30/84–87.

89 Arapça kaynaklar bu savaşın meydana geldiği yerden sözetmiyorlar. Sadece Seyyid Hüseyin Mukriyani, Musul'un batısına düşen Zengar'da meydana geldiğine işaret ediyor.

90 Yani Dicle'ye dökülen Habur nehri. (Arapça'ya çeviren)

Deylemilerin zulüm ve tasallutundan kurtarmak için ordusunu yeniden düzene soktu ve hazırlıklarını tamamladı. Ancak Semsamu'd-Devle bunu duyar duymaz Deylemilerin en büyük komutanı olan Ziyad bin Şehrakeveyh liderliğinde çok kuvvetli bir ordu hazırladı ve bu askeri birliğin başına koyup Musul'u kuşatmaya gönderdi. Bu esnada Ebu Şuca' da ordusunun başına geçti ve her iki ordu karşı karşıya gelerek aralarında çok şiddetli çarpışmalar meydana geldi.[91] Bu çarpışmada Ebu Şuca' çok fena bir şekilde mağlup olduğu gibi, askerleri büyük zarara uğradı ve adamlarının çoğu savaş esiri düştü. Ardından Diyarbekir'e dönüp mağlubiyetin yaralarını sarmaya ve çarpışan adamlarını ve savaş erlerini toparlamaya çalıştı. Ziyar ise, zaferin verdiği sarhoşlukla ordusunu ikiye ayırdı. Birisini Sa'd el-Hacib'in komutasında Cezire beldesine gönderdi. Diğer birliği de Nusaybin'e gönderdi. İşin dehşet veren tarafı ise, Ziyar'ın gönderdiği her iki komutan da itaat kılıçlarını kırdılar ve kendilerine emredileni yerine getirmediler. Bilakis Ebu Şuca' ile karşılaşmaktan vazgeçip çarpışmamayı tercih ettiler.

Bu haberler Semsamu'd-Devle'nin kulağına ulaşır ulaşmaz hemen Sadu'd-Devle b. Seyfu'd-Devle b. Hamdan ile barış görüşmelerinde bulunduğu gibi, Sadu'd-Devle'nin de Ebu Şuca'ın şevketini kıracak bir askeri birliği göndermesi ve bu görevi yapması halinde karşılığında Diyarbekir'ın kendisine vereceği üzerinde ittifak ettiler. Fakat zafer Sadu'd-Devle'ye nasip olmadı ve kötü bir şekilde hezimete uğrayarak mağlubiyetin üzüntüsü içinde bütün ağırlıklarıyla birlikte Halep'e döndü.

Ancak Sadu'd-Devle bu başarısızlığın haberini duyduğunda, Ebu Şuca'ın kanını dökerek kendisinden kurtulacağına dair söz verdi ve bu planı uygulayabilecek birisini gönderdi. Bu casus, kışlaya girip Ebu Şuca'ın askerlerinin arasına karışmayı ve karanlık bir gece yatağında uzanmış olan Baz'ın çadırına gizlice sızmayı başardı. Yattığı çadırında onu kılıcıyla fena halde yaraladı ise de, yarası öldürücü değildi, sonra casus onu vurduğu yerde bırakıp gitti.

Bu hadiseden bir müddet sonra adamın yaraları iyileşti ve etkisinden kurtuldu. Bunun üzerine hiç vakit kaybetmeden Ziyar ve Sad ile hemen barış görüşmelerinde bulundu ve Diyarbekir'in tümü ile Turabidin'in dağlık olan yarısının Baz'a kalması şartı ile an-

[91] Seyyid Hüseyin Mukriyani şöyle diyor: Bu savaş Tikrit yakınlarında meydana geldi ve Deylemi ordusu yenildi.

laştılar ve ardından Ziyar, askerlerinin bir kısmını Sad el-Hacib'in komutasında Musul'da bırakarak Bağdat'a döndü.[92] Ancak h. 377/m. 987 senesinde Baz, büyük bir asker ile Musul'un üzerine yürüdü. Bağdat Meliki Şerefu'd-Devle ise, vefat eden Sad el-Hacib'in ölümü üzerine yerine Ebu Nasr Havaşaze'yi Musul'a hâkim olarak tayin etmişti. Ancak Ebu Nasr, henüz Musul'a ağırlığını taşıyıp yerleşiyordu ki Baz'ın askerlerinin kuvveti ve kahramanlığı karşısında duramayacağını anladı ve Şerefu'd-Devle'den yardım istedi. Fakat Baz ona bu fırsatı vermedi ve gafil avlayarak etrafındaki çemberi daralttı. Bunun üzerine Ebu Nasr, daha önce birçok adamları ve atlıları Deylemilerle savaşan Beni Akil ve Beni Nümeyr gibi Arap kabilelerinden yardım istemeye mecbur kaldı. Ebu Şuca' da kardeşinin komutasında, adamlarından seçilmiş bir birliği gönderdiyse de, bu savaşta kardeşi öldürüldü,[93] kuvveti dağıldı ve çok açık bir yenilgiye uğradı.[94] Beri taraftan h. 379'de[95] Musul'a yürümek için Ebu Tahir İbrahim ve Ebu Abdullah el-Hüseyin isminde Nasıru'd-Devle bin Hamdan'ın oğullarından ikisi, Beni Akil ve Beni Nümeyr Araplarından bir kuvvet oluşturdular, fakat bu planlarını uygulamaya geçirmeye cesaret edemediler. O nedenle Beni Akil Emiri Muhammed bin el-Müseyyeb'e iltica ettiler. Aslında daha önce Musul halkı Tahir İbrahim el-Hamdani ile gizlice ittifak ettikleri gibi, aynı zamanda İbn el-Müseyyeb ve El-Hamdani'nin oğulları arasında gerçekleşen ittifakın metninde de, Musul

---

92 *Musul Tarihi* (s. 127) adlı kitabın yazarı Sad ed-Devle'nin yardımından sözetmiyor ve diyor ki: Baz'ın öldürülmesi için Ziyar tarafından bir fedai gönderildi.

93 Seyyid Hüseyin Mukriyani, *Pêşkewtin*, 6. sayıda şöyle diyor: Şabaz'ın kardeşi olan Talie ed-Devle savaşta öldürüldü, fakat yine de Ebu Şuca'ın ordusu zafer kazandı. *Tecaribu'l Umem* kitabı (c. 3, s. 145) Şabaz'ın bu savaştaki bir hilesinden bahs ediyor ve şöyle diyor: Şabaz bu mıntıkanın çevresindeki dağlara, üzerelerine mizrak yerleştirmiş ve aralarına da kılıç konmuş at sürüleri yerleştirdi. Günün aydınlığı bu kılıçlara vurunca parlıyorlardı ve düşman bunların Kürt askeri olduğunu zanettiler, bundan dolayı da cesaret edip saldırmadılar. Tabii diğer taraftan Şabaz'ın kardeşi Talie ed-Devle onların üzerine gitti ve ortadan kalktı.

94 İbn-i Esir'e bak. (Arapça'ya çeviren).

95 *Tecaribu'l Umem* kitabı (c. 3, s. 145) diyor ki: Baz, burada gözleri kamaştıran ve etraftakilerin şaşıracağı bir şekilde inanılmaz bir hileye başvurdu. Sürüyü ikiye böldü ve inekleri dağların başına yerleştirip aralarına da parlayan kılıçlarıyla adamlar konuşlandırdı. Onları uzaktan gördükleri zaman sayılarının fazla olduğunu zannedip onlara yaklaşmaya cesaret edemediler... Ama Baz'ın bir kardeşi inip bir Arap topluluğuyla çarpıştı ve Baz'ı epeyce memnun etti...

ve etrafı Hamdanilere, Nusaybin ve El-Cezire ise İbn Müseyyeb'in olacaktı. Bundan sonra doğudan Hamdanilerin askeri, batıdan ise Beni Akil Arapları, ayaklanan Musul halkının üzerine beraber yürüdüler. Bunun üzerine Baz'ın ordusu doğudan saldıran Hamdanilerle karşılaşmak için hemen harekete geçti ve karşılaşan her iki kuvvet arasında çok kanlı bir savaş oldu, pek çok insanın kanı aktı. Bundan sonra da ordusu ilerleyip batıdan saldıranlarla karşılaştı. Ancak bu arada Musul halkı, şehrin kapılarını sonuna kadar düşmanları İbn el-Müseyyeb'in ordusuna açıverdiler ve Kürt ordusuna arkadan çok kuvvetli bir şekilde saldırdılar. İşte bundan sonra savaşın seyri tersine döndü ve Baz'ın ordusundaki manevi ruh çöküverdi, kendisi de ciddi bir şekilde yaralandı ve o yaranın tesiriyle fazla kalmayıp h. 380 senesinin Cemaziye's-Sani ayının ikinci gününde ruhunu Rabbine teslim etti. Tabii Baz'ın ölümüyle ordusu da komutansız kaldı ve yenilgiyi kabullenen ordu gerisin geriye Diyarbekir'e döndü.[96]

---

96 *el-Kamil* (c. 9, s. 26) kitabının sahibi bunun h. 380 yılında olduğunu söylüyor. *Tecaribu'l Umem'in Zeyli* de aynı şeyi dile getiriyor. Bu son olayın seyri başka bir şekildedir. Onun özeti de şöyledir: Musul Hamdanilerin eline geçmişti. Baz da bunu fırsat bilip Kürtlerden güçlü bir askeri kuvvet hazırlayıp öne atılmak istedi. Finik kalesinin sahibi olan bu Başnevi Kürtlerinden aldığı yardıma güveniyordu ve sayıları çok idi. Bu konuda Beni Mervan'dan Şair Hüseyin el-Başnevi dayısı Baz'ın devletine yardım olsun diye "el-Başneviyye" kasidesini yazmıştır ve der ki: Erciş ve çevresinde Arap ve Acem'den Baz'ın yardımcıları yoktu. Acıklı bir durumda olan Musul ise onun acılarını çoğaltıyordu. Bizde korku içinde idik ve üzüntümüz büyük idi.

Baz bu büyük askerle doğu yönünden Musul'a yürüdü. Dicle'yi geçtikten sonra şehrin içinde, Hamdanilerin askerlerinden Ebu Zuvvad Muhammed bin el-Museyyib komutasında bir birlik Dicleyi geçtikten sonra onları defetti ve şehre sokmadı. Diğer taraftan iki bin atlıdan oluşan Beni Akil'den başka bir Arap birliği de nehri geçip kuzeyden şehri kuşattılar ve düşmana karşı yerlerini aldılar. Ebu Şuca' bu haberleri duyduktan sonra savaşın durumunu düzeltip, dağlara çıkmak istedi ama zaman kendisine fırsat vermedi, atının dizginlerini bırakmak zorunda kaldı. At, Ebu Şuca' ile beraber yere yığıldı. Yaraları büyüktü ve kan akmaya başladı. Kız kardeşinin oğlu Ebu Ali Hasan bin Mervan onun atına binip askere ulaşmasını istedi. Fakat o bunu reddedip ona dedi ki: Siz gidin, beni bırakın. Çünkü artık ben bittim. Ebu Ali de mecbur kalıp istemeden onu terk etti ve beraberindeki beşyüz adamıyla dağa çıktı.

Bundan sonra Beni Akil'den bir kişi, onu yere serilmiş şekilde atının ayağıyla yerde sürükledi. Bu durumda ölüm ile yaraları arasında iken hayata gözlerini yumdu. Boynunu kesti, böylece onu ortadan kaldırıp başını Hamdanilere getirdi. Fakat bununla yetinmeyip ellerini kestiler, ayaklarını kökünden kopardılar. Onu, →

b- Mervaniler Hükümeti

Vefiyyatu'l A'yan kitabının ikinci cildinde geçtiğine göre Mervan bin Dostik'in oğlu Ebu Ali Hasan, dayısı Baz Ebu Şuca'ın yaralanıp yenilgiye uğradığını ve ordusunun savaştaki hezimet haberini aldığı zaman onu bıraktı[97] ve ülkede fitne çıkmadan idareyi ele geçirmek için Dicle'nin kenarındaki Hasankeyf'in korunaklı kalesine sığındı.

Ancak bu kalede amcasının Deylemi olan karısı yaşıyordu, onun için kadına, kendisinde amcasından getirdiği bazı vasiyetler olduğunu ve bunları kendisiyle paylaşmak istediğini dile getirip onunla görüşme teklif etti. Yengesi de dediğine inanıp kendisiyle görüşmeyi kabul etti ve kale kapılarının sonuna kadar açılmasını emretti. Huzuruna çıktığı zaman, konuşmalarıyla kadını büyüledi ve içinde planladığını kulağına fısıldadı. Kadın da adamın kalbinin kendine doğru aktığını ve evlenmeye niyetinin olduğunu fark edince, bu teklifini gönül rahatlığıyla kabul etti. Böylece savaşsız ve kan dökülmeden kaleyi almayı garantiledi.[98]

Fakat onun istekleri bununla sınırlı değildi, onun için bununla yetinmeyip yeniden orduyu toparladı ve her tarafa dağılan amcasının askerlerini de bir araya getirmek suretiyle harika bir kuvvet ortaya çıktı. Artık herkesin hesabını yaptığı ve korktuğu bu kuvvet,

---

→ Bağdat'a getirdiler ve cesedinden geri kalanını Musul'un emirlik kapılarına astılar. Bu kötü muameleye karşı Musul halkının vicdanı sızlayıp bu olaya karşı çıktılar ve şikayette bulundular. Bu açık zulme karşı tepkilerini ortaya koydular ve bu vahşeti reddedip dediler ki: İslam yolundaki cihadı ve İslam'ı müdafaada bu kadar büyük ve değerli çalışmaları olan bir insana karşı nasıl böyle kötü muameleler reva görülür; sonra da asılı duran cesedini alıp şanına layık bir tazim ve saygı merasimi ile defnettiler. Bu halkın ceset sahibine karşı duyduğu sevgi ve takdire dair açık bir delildir.

98 İbn Miskeveye ve İbn-i Esir'deki yaygın kanaate rağmen, kaynaklar Baz'ın sadece Ebu Ali'nin dayısı olduğuna dair ihtilaf ettiler. Acaba onun amcası da mı oluyor? Diğer kaynaklarda geçtiğine göre, buna delil de Baz'ın babasının isminin Dostik olmasıdır ve aynı zamanda Mervan'ın babasının ismi de Dostik'tir. Mervan'da Ebu Ali'nin babasıdır. Bu da Baz ve Mervan'ın aynı babadan iki kardeş olduklarını, Mervan ise anne tarafından Baz'ın kız kardeşiyle evlendi ve Ebu Ali Hasan dünyaya geldi. Ta ki Baz aynı anda hem amcası hem de dayısı oldu. Bundan dolayı kaynaklardaki ihtilaf da ortadan kalktı ve bundan dolayı bu devletin ismi sadece "Dostiki" oldu. Bu da onu "Dostiki" ve "Mervani" olarak isimlendirilmesinden daha doğrudur. (Arapça'ya çeviren).

98 Ebu Ali'in gayesi meydanın boş kalmaması ve ülkenin bölünmesini izin vermemekti.

yeni bir ruh ve moral yarattı ve bu gücü kullanarak, mücadele edip çalıştı. Dostiki devletini yeniden kurarak liderliğine geçtiği gibi, liderlik bayrağı da dalgalanmış oldu. Bunun üzerine Kürdistan liderleri süratle ve aralarında bir çarpışma olmadan kendisine itaatlerini bildirdiler. Bu sayede kuvvet üstüne kuvvet elde etti ve nüfuzu ile idaresi daha da genişlemiş oldu.

Ancak bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken beri taraftan da Hamdani Ebu Tahir ve Ebu Abdullah, Musul'u istila ettikten sonra, Dostiki hükümetine bağlı olan beldelere de göz diktiler ve büyük bir ordu kurup beraberlerindeki Baz'ın da başıyla Diyarbekir'in üzerine yürüdüler. Buraların boş olup savunacak birisine ihtiyacı olduğunu zannettiler ve düşmanlarının üstesinden kolayca geleceklerini umdular. Fakat bunların dar görüşlü ve tahminlerinin yanlış olduğu hemen ortaya çıktı. Çünkü Ebu Ali her taraftan kuvvet toplamış ve hazırlıklarını tamamlamış olduğu gibi, bu düzene ilave olarak halk da zaten Hamdanilerin zulümlerine karşı başkaldırmıştı ve kötü idarelerini, suistimallerini reddetti. Bu da Ebu Ali'nin elini kuvvetlendirdi ve işini kolaylaştırdı. O da ordusuyla Hamdanilerin üzerine yürüdü ve aralarında çok kanlı bir savaş çıktı. Hamdanilerin çok kanı döküldü ve akan kanlarında boğuldular ve bu durum, Ebu Ali için zafer bayrağını dalgalandırmak demekti. Nitekim Hamdani Ebu Abdullah bizzat esir düştü, fakat Ebu Ali ona güzel davrandı, ona savaş esiri gözüyle bakmadı ve ona esir düşme duygusunu yaşatmadı. Tam aksine çok saygılı davrandı ve ikramda kusur etmedi, ardından da fazla vakit geçirmeden onu serbest bıraktı. O da hiç durmadan kardeşi Tahir el-Hamdani'ye gitti. O esnada Tahir da Diyarbekir'i muhasara etmekle meşguldü.[99] Ebu Abdullah başına gelenleri kardeşine anlattı ve bu ablukadan vazgeçip Mervanilerle olan çarpışmayı durdurmasını ve bunu barışa çevirmesini tavsiye etti, yoksa kendisinin de onlara karşı olacağını söyledi... Fakat Ebu Tahir bunları duymazlıktan gelip çarpışmayı sürdürmekten yana tavır koydu ve Beni Nümeyr ile Beni Akil Araplarından kuvvetli bir ordu toparladı. Bu durum karşısında Ebu Abdullah da kendi nasihatini dinlemediği halde mecburen kardeşinin yanında yer aldı, yardımda bulundu.

---

99 Seyyid Hüseyin Mukriyani'ye göre, Ebu Abdullah'ın Musul'a dönmüş olması ve orada kardeşi Ebu Tahir'i görmüş olması gerekir. Fakat bu iddia *el-Kamil* ve *Tecaribu'l Umem*'in rivayetine zıttır.

Ancak h. 381 senesinin Sefer ayının 11. gününde de bu defa Ebu Ali,[100] büyük ordusunun başına geçerek düşmanı Hamdanilere karşı taarruza geçti ve aralarında geçen şiddetli çarpışmalarda zafer, Ebu Ali'nin oldu, onun bayrağı dalgalandı. Hamdaniler ise çok kötü bir şekilde perişan olup büyük bir yenilgiye ve maddi zarar uğradıkları gibi, Ebu Abdullah da -kötü şans eseri- ikinci defa yine esir düştü, fakat bu defa kendisine karşı yapılan tüm muameleler sert oldu ve bir önceki esarette kendisine sunulan saygıya karşılık, bu defa çok büyük bir cezaya çarptırıldı. Amed-Diyarbekir zindanlarının karanlık ve izbe köşelerine atıldı. Çünkü bu zat, vicdanlı ve güvenilir bir profil çizmemiş ve sözünü de tutmamıştı, kendisine sunulan bağışlama ve iyi niyete karşılık, inkar ve zulümle karşılık vermişti.

Mervaniler ile Hamdaniler arasındaki düşmanlık ve çarpışmalar çok sürdüğü için Mısır halifesi bu kanın durması ve düşmanlığın bitmesi için aracı olmak istedi. Onun için ulemadan oluşan bir heyeti Ebu Ali'ye gönderip kendisinden Ebu Abdullah'ı serbest bırakmasını istedi, o da bu isteği ve ricayı kabul edip onu serbest bıraktı ve Kürtler ile Irak'ın topraklarını terk etmesi şartıyla esaretine son verdi, onu gelen alimler heyetine teslim etti, onlar da onu yanlarına alarak Halep'e gittiler.[101]

Bu kötü dağınıklık ve yenilgiden sonra Nusaybin taraflarına doğru ilerleyen Ebu Tahir el-Hamdani ise, burada eski dostu ve Beni Akil Emiri Ebu'z-Zevvad Muhammed bin El-Museyyib'le karşılaştı. Ebu'z-Zevvad, Hamdanilerin içine düştüğü zaafı, perişanlığı ve uğradıkları kötü akıbeti fark edince hemen harekete geçti ve bu altın fırsatı ganimet bilip bir suikast neticesinde onu, oğlu Ali'yi ve Beni Nümeyr'in Emiri Muzaffer'i[102] öldürdü. Böylece dünkü müttefikini ortadan kaldırdığı gibi, bir fırsatını bulup Musul'un üzerine yürüdü ve orayı işgal etti. Sonra da Bağdat sultanı Bahau'd-Devle'ye bir yazı gönderip Musul'a bir vali tayin etmesini istedi. Vergi toplamadan başka ne bir nüfuzu olan, ne de etkisi bulunan Ebu Hasan Abdullah'ı tayin etti. Zaten İbn el-Müseyyib bütün

---

[100] Seyyid Hüseyin Mukriyani, *Pêşkewtin*, 6. sayı, Neşriyat da diyor ki: Ebu Ali Diyarbekir'de idi ve ordan ordusuyla Musul'a doğru harekete geçti ve Zengar'e yakınlarında karşılaştılar.

[101] Orijinalde bu şekildedir. Doğrusu ise İbn-i Esir'dedir. Önce Mısır'a gitti oradan da Halep'e geçti ve vefat edinceye kadar orada kaldı.

[102] İbn-i Esir'de de böyledir. Ama *Tecaribu'l Umem'in Zeyli*'nde ise ismi, Zafir'dir. Beni Nümeyr Emiri. (Arapça'ya çeviren)

ipleri elinde tutuyor ve bütün işleri kendisi yürütüyordu.

Öte yandan Melik Ebu Ali'nin bir yanı daha vardı, o da çok güzel ahlakı, insanlar arasında ki güler yüzlülüğü ve acıma duygusuyla meşhur olmasıydı. Hem aralarında adaletle hükmettiği için tebaası da onu çok severdi, onun için kendisine güvendiler ve etrafında kenetlendiler. Sadece Meyafarkin halkı kendisine karşı ayaklandı, kendisine ve adamlarına karşı baş kaldırdı. Bunun üzerine o da bayram sabahı şehir halkı şehrin dışında namaz kılınan yerde (musallada) toplanmışken, askerleriyle hücum etti ve şehrin boş olduğunu fırsat bilip bir kapısından girerken, Ebu Sakr denilen bir komutanı da şehri içerden ele geçirmeye başlamıştı.[103]

Ebu Ali'nin açılımı için *İslam Ansiklopedisi* diyor ki: Ebu Ali'nin hükümranlığı genişleyip Ahlat, Malazgirt ve Erciş'e kadar genişlediği gibi, kuzeydoğudan Van gölüne kadar bütün bölgeleri kapsadı. Bir dönem, batıdan, Şam bölgesindeki savaşlar esnasında Rum İmparatoru II. Basil ile h. 381/m. 991 senesinde çıkan çekişmeler sonucu elinden aldığı Ruha'ya kadar hakimiyeti genişledi... Nitekim daha sonra da bu şehir uzun bir zaman diliminde onun hükmü altında kaldı.

H. 387/m. 997[104] senesinde Melik Ebu Ali Hasan ile Halep'in hâkimi Sadu'd-Devle b. Seyfu'd-Devle el-Hamdani'nin, Sittünnas adındaki kızının sözleri kesildi. Düğünler ve şenlikler eşliğinde gelin alayı Halep'ten Diyarbekir'e yola koyuldu. Ancak bu esnada Diyarbekir halkı bu girişimden dolayı içlerine bir korku doğduğu gibi, liderleri olan Abdulber de Mervanilerin, Meyafarkin'de yaptıklarını kendisine karşı da yapmalarından ve kendi hakimiyetine son vermelerinden korkuyordu. Bu nedenle, Mervani Meliki şehre ayak basar basmaz onu öldürme planı hazırladı ve şirret bir adam olan ve İbn Dimne denilen birisini görevlendirdi, o da melikin hayatına son verdi. Bunun üzerine her şey birbirine karıştı.[105] Meli-

---

103 *El-kamil*, c. 9, s. 27.

104 İbn-i Esir bu konuyu 380 senesi olayları arasında dile getirdi. *İslam Ansiklopedisi* ise 387 senesi olayları arasında dile getiriyor ve onun vefatında bu olaylar arasında sayıyor.

105 *El-kamil*'de geçtiğine göre Abdulber denilen bu adam bu kötü cinayeti işledikten sonra yaptığı cerimeye karşılık kızını mükafat olarak İbn Dimne ile evlendirdi. Fakat bu katil damat, gece gündüz idare ile uğraşan uğursuz kayınpederini öldürdü. Sonra uygun bir zamanda Diyarbekir'e gitti. Orada kendisine küçük bir saray inşa etti. Mumehhid ed-Devle ve diğer komşu hükümetlerle iyi ilişkiler kurdu ve Nasıru'd-Devle dönemine kadar içinde hükmünü sürdürdü.

kin taraftarlarından ve halktan büyük bir topluluk, Meyafarkin'e doğru yürüdü ve eğer şehrin valisi, bunların saklı tuttukları gizli planlarını ve kötü niyetlerini açığa çıkarmasaydı; bunlardan bir kısmı idareyi ele geçirmek için o planı uygulayacaklardı. Onun için devlet sorumlularına ulaşıp dediler ki: Eğer Melik öldürülmemişse kaleye çıksın, yok eğer öldürülmüşse yerine geçmeye en layık olan kardeşi Mumehhid ed-Devle Ebu Mansur acele idareyi ele geçirsin, böylece Ebu Mansur Mumehhid ed-Devle idareyi ele geçirip kardeşinin tahtına oturdu.[106]

Ebu Said el-Mansur Mumehhidu'd-Devle

Ebu Said el-Mansur, Şah Baz'ın vefatından sonra Meyafarkin'e dönmüştü ve Ebu Ali vefat edinceye kadar da vali olarak kalmıştı. Ebu Ali Hasan'ın Meyafarkin'de öldürülmesi üzerine Mervanilerin topraklarında Melik olmak için Ebu Said'e çağrıda bulunuldu. Ebu'l-Fida'nın görüşüne göre onun idaresi h. 402/m. 1011 senesine kadar sürmüştür.

Her şeye rağmen biz -*el-Kamil*'in, son senesiyle ilgili verdiği kısa ve dağınık bilgiler hariç- bu melikin dönemiyle ilgili az bilgiye sahibiz. *El-kamil*, onun devletinin nasıl güçlendiğini ve geliştiğini şöyle anlatıyor: Para, Ebu Mansur Mumehhidu'd-Devle'nin ismiyle basılıyordu ve minberlerde hutbeler onun ismiyle okunurdu, onun, Şerve bin Mame isminde bir arkadaşı beldenin idarecisiydi, bu arkadaşının da bir kölesi vardı, o da polislerin riyasetini yürütüyordu. Mumehhidu'd-Devle ise, ondan nefret ediyordu ve yerinde kalmasını istemiyordu, hatta eğer kölenin efendisinin hatırı için olmasaydı onu öldürmek için çaba bile sarf ederdi. Ancak köle, melikin kendisine yapmak istediğini ve beslediği kin ve nefreti fark etti. Bundan dolayı efendisi ile Melik arasında fesat tohumlar ekmeye çalıştı. Bu sayede ikisi arasındaki ilişki ve sevgiyi yok etmeyi başardı ve sonunda, efendisinin kalbini Melik'e karşı kin ile doldur-

---

106 Seyyid Hüseyin Mukriyani, Ebu Ali'nin hakimiyetinin son dönemini farklı bir şekilde anlatmakta. Buna göre Abbasi halifesi tarafından Ali Şah'a Fahru'd-Devle ünvanı verildi ve h. 394/m. 1003 yılına kadar Beni Büveyhilerle iyi geçindi ve cuma hutbelerini Abbasi halifesi el-Kadir Billah adına okuttu. Hicri 403/m. 1012 yılında Büveyhi Şerefu'd-Devle ile beraber Beni Esed ve Karvaş araplarının üzerine gitti. Safer ayının 11. de Cuma gecesi Diyarbekir hakimi Fahru'd-Devle çadırında ölü bulundu ve kimin öldürdüğü anlaşılamadı. Bu olay üzerine Kürt askerleri Diyarbekir'e geri döndüler ve Musul'u boşaltılar.

du ve Melik'ten kurtulmak için plan yapmaya ikna etti. Bundan dolayı da Hetağ-Atak[107] kalesinde Melik Ebu Mansur için bir ziyafet verdi ki, bu kale de onun idaresi altındaki yerlerden biriydi.

İşte bu arada Ebu Mansur, kaleye ayak basar basmaz, kaleyi koruyan Kerc askerleri aniden yerlerinden fırlayıp saldırıya geçtiler ve h. 402/m. 1011 tarihinde onu öldürdüler.

Şerve ise, çirkin komplosunun başarıya ulaştığından emin olunca hemen kaleyi terk etti ve Mumehhid ed-Devle'nin amcaoğullarının olduğu yere gitmesinin ve olayın meydana gelmesinin Mumehhid ed-Devle'nin emriyle olduğunu gerekçe göstererek onları tutukladı. Bu olaydan sonra melikin merasiminde geleneksel olarak yapıldığı gibi eline meşaleleri alıp Meyafarkin'in kapılarına doğru yöneldi. Böylece güvenlik muhafızları ve şehir bekçileri, melikin gezisinden döndüğünü ve kaleye çıkmak istediğini anladılar. Bunun üzerine melikin alayına kapılar ardına kadar açıldı ve Melik, güven ve gönül rahatlığı içinde kaleye girdi. İşler bu şekilde eline geçtikten ve burayı merkez seçtikten sonra, diğer kalelerin muhafızlarına mektup yazdı ve onlardan kendisine itaat etmelerini istedi, adamlarından birini de Erzen (şu anki Ğerzan) kalesinin muhafızı Üstad Ebu'l Kasım'a teslim olması için gönderdi. Ancak Ebu'l-Kasım, mertçe ve kesin bir tavırla teslim olmayı reddetti ve Meyafarkin'e doğru yola çıktı. Ama daha yolun yarısında iken Mumehhid ed-Devle'nin öldürüldüğüne dair bir haber aldı. Bunun üzerine yolun yarısından dönüp Erzen'e doğru bütün ağırlıklarıyla ilerledi ve süratle Mumehhid ed-Devle'nin kardeşi ve Siirt kalesinin hâkimi olan Ebu Nasr b. Mervan'a[108] durumu bildirdi. Ebu Nasr denilen bu zat da kardeşinin emriyle uzaklaştırılmıştı, çünkü ona kin besliyordu ve kendisini sevmiyordu.[109]

---

[107] Türkçe olan *Mirat el-İber* kitabının yazan merhum Said Paşa ed-Diyarbekri'nin dediğine göre, o şu an Diyarbekir vilayetine bağlı ve Lice denilen Hetağ kalesidir. (Arapça'ya çeviren)

[108] Seyyid Hüseyin Mukriyani, İbn-i Esir'in zıddına şöyle diyor: Ebu Ali vefat ettiği sıra Nasır ed-Devle Diyarbekir'de idi ve veliaht idi. (*El-Kamil*, Neşriyat). Mumehhid ed-Devle'den söz etmiyor.

[109] *El-Kamil* diyor ki c. 9, s. 28 iki kardeş arasındaki soğukluğun sebebi şu idi: Mumehhid ed-Devle rüyasında güneşin avucuna girdiğini, ama kardeşi Ebu en-Nasır'ın ise ona hücum edip onu ondan kopardığını görmüştü.

El-Meliku'l-Adil Nasru'd-Devle Ahmed

Bu Melik'in idaresi h. 402 m.1011 senesinden h. 453/m. 1061 senesine kadar sürdü. Tarihçiler uzak yakın herkesin bu Melik'in büyüklüğünden bahsettiğini ve dirayetle adaletinin dillere destan olduğunu görüşü hakkında ittifak etmişler. Özet olarak Beni Mervan meliklerinin hiç birisi gibi değildi. Onların en meşhuru idi, aralarında tek idi ve hiç abartısız "adaletli" ünvanını fazlasıyla hakketmişti.

İbn-i Esir diyor ki:[110] Erzen hükümdarı Emir Üstad Ebu'l-Kasım, Emir Ahmed'e meseleyi arz etmek için adam gönderdiğinde Ahmed'in katibi kendisine, pekiyi bu tehlikeli merkezin işlerinin üstesinden gelebilecek mi diye sorduğunda? Emir olumlu cevap vermişti.

Hatta bu hadisenin yaşandığı dönemde Şero; Emir Ahmed'in üzerine bir hamle yapmıştı, ancak bu saldırı Siirt kapılarına dayanmadan, Emir Ahmed burayı terk edip Erzen'e gitmişti. İşte Şero da zaten durumun çok tehlikeli olduğunu burada anlamıştı.

Yine o zaman tesadüfen Mumehhid ed-Devle'nin babası Mervan ile hanımı, beraber Erzen'de Ebu Ali'nin kabrinin başında diz çöküp oturuyorlardı. Üstad Ebu Kasım da, Ebu'n-Nasr Ahmed'i alıp yanlarına getirdi ve kendisinden hem Erzen kadısı hem de diğer insanların huzurunda, bundan böyle memleketi adaletle ve dürüstçe yöneteceğine dair Allah Tealaya yemin etmesini istedi. O da yemin ettikten sonra Erzen kalesinin anahtarları kendisine teslim edildi, bunun üzerine bütün Mervanilerin diğer belde ve kaleleri ile Diyarbekir'in bütün kaleleri peş peşe kendisine bağlandılar.

Mervanilerin sınırları dahilinde Melik Nasıru'd-Devle'nin işleri rayına girdikten ve bütün alanlarda istikrar tesis edildikten sonra memleketi her bakımdan ileri götürüp adaleti dört bir yanına yaydıktan ve bu sayede hâkimiyetini iyice pekiştirdikten sonra,[111]

---

[110] Mısır baskısı c. 9, s. 28'e bak. (Arapça'ya çeviren).

[111] İbn-i Esir de diyor ki: Onun güzel günleri ve hayatı devam etti. Her taraftaki alimler onu ziyaret ediyorlardı ve onların çoğalması için çaba sarfediyordu. Onu ziyaret edenlerden birisi de Ebu Abdullah el-Kazruni idi. Diyarbekir'de Şafii mezhebi ondan yayıldı. Aynı zamanda şairler ona yöneldiler, onu övdüler. O da onları en güzel şekilde ödüllendirdi. Bu şekilde h. 402'den h. 451'e kadar sürdü. Orada vefat ettiğinde yaşı seksen yıldan biraz fazlaydı. Elinin altındaki yerler güvenli idi. Tebaasına karşı en güzel şekilde muamele ediyordu. Öldüğünde, oğlu memleketini idare etti. (Arapça'ya çeviren).

komşu ülkelerle ilişkilerini geliştirmek ve güven ortamını oluşturmak için h. 410/m. 1019 senesinde İstanbul'a, Bağdat'a ve Mısır'a sefirler gönderdi.

Sonra oğlu Emir Süleyman'ı Mervani krallığına veliaht yaptı, Cızira Bohtan'a (Ceziret İbn Ömer) da hükümdar olarak tayin etti. Kendisine de Meyafarkin'i (Silvan) devletin başkenti haline getirdikten sonra güzel bir gelenek başlattı. O da tebaasının işlerini öğrenmek için arada bir şehirleri bu maksat ile ziyaret edip Diyarbekir'i her ziyaret ettiğinde de bir ay kadar burada kalıyordu. Aynı zamanda Van, Erciş ve Kürdistan'ın diğer şehirlerini de ziyaret etmeyi ihmal etmiyordu.

Abbasi halifesi el-Kadir Billah, bu Melik'in yayılan adaletini ve devletteki titiz idareciliğini duyduğunda, bu nadir olan özelliklerini önemsedi ve h. 408/m. 1017 senesinde Nasıru'd-Devle ünvanı ile mükafatlandırdı.

Ancak Abbasi halifesi ile Mervani kralı arasında oluşan bu karşılıklı sevgi ve saygı, Ebu'l-Kasım el-Mağribi'nin h. 415/m. 1024 senesinde Nasıru'd-Devle'ye iltica etmesi ve yanında vezir sıfatıyla çalışması nedeniyle bozuldu ve kötüye gitmeye başladı. Ve bu ilişkiler, h. 418/m. 1027 senesinde kırk altı (46) yaşında iken Meyafarkin'de vefat eden Ebu'l-Kasım'ın vefatına kadar hep gergin geçti. Ancak bundan sonra tekrar sular mecralarına döndü ve yeniden o güzel ve samimi ilişkiler her iki taraf arasında canlanmaya başladı.[112]

Bu gelişmelerden sonra Nasıru'd-Devle; h. 416/m. 1025 senesinde Ruha'yı ele geçirdi. O günlerde bu şehir, Nümeyr aşiretinden Atir denilen kötü ve cahil yaşlı bir şeyhe bağlı idi. İdari işlerini de onu temsilen Ahmed bin Muhammed isminde birisi yürütüyordu ve aynı zamanda bu adam, adaleti yaygınlaştırdığı ve halk arasında güzel bir üne ulaştığı halde Atir, idareci olarak tayin ettiği bu yardımcısını, kötü bir yaşantısı var iddiasıyla öldürdü. Bunun üzerine halk, Atir'in bu kötü davranışına kızdı ve bunu açıkça ilan etti. Onun için gizlice Nasıru'd-Devle'ye haber gönderip şehre kendi ismiyle bir valiyi tayin etmesini istedi. Melik de halkın bu isteğini yerinde bularak adamlarından Zeng denilen ve Diyarbekir'de kendisine yardımcı olan birisini Ruha'ya vali olarak atadı ve gelip Melik'in ismiyle şehrin idaresini ele aldı.

[112] İbn-i Esir'in *el-Kamil* kitabından c. 9, s. 13, 135. (Arapça'ya çeviren)

Fakat Nümeyirli Atir, şehir halkının bu yaptığına teslim olacak bir adam değildi, bu yüzden de gözlerine uyku girmiyordu. Onun için hiç vakit kaybetmeden Nasıru'd-Devle ile Salih bin Mirdas vasıtasıyla bir adamını gönderip arayı yeniden düzeltmek istedi. Nasıru'd-Devle de bu ricayı kabul etti ve Ruha bölgesinin yarısını ona iade etti. Atir de buna karşılık hemen hem kralı ziyaret etmek hem de yaptığı iyiliğe karşı teşekkürlerini bildirmek için hemen Meyafarkin'e doğru yola çıktı. Ancak bu arada vezirler krala, onu öldürüp ondan kurtulmayı tavsiye ettiler.

Fakat Melik onların tavsiyesini reddetti ve onu bir komplo sonucu öldürmeye yanaşmadı; aynı zamanda onlara: "Onun şerrinden onu öldürmekle değil, vefa göstermek suretiyle kendimi koruyacağım" dedi. Bunun üzerine Şeyh Atir Ruha'ya döndü ve bir yardımcısını şehre tayin etti. Bu arada Zeng bir velime ziyafeti tertiplemişti ve onu da davet etti. Ancak Şeyh Atir yemekten dönerken, daha önce öldürülen eski yardımcının oğlu Ahmed b. Muhammed yolunu kesti ve Şeyh'i öldürdü. Bu vakıa yüzünden Beni Nümeyr intikam almak için harekete geçerken, beri taraftan Nasıru'd-Devle'nin vekili Zeng de askerleriyle onların üzerlerine yürümek zorunda kaldı ve aralarında çok kanlı bir savaş vuku buldu. İşte Zeng, h. 418/m. 1027 yılının başında meydan gelen bu savaşta öldürülünce ordusu param parça oldu. Böylece Ruha kalesi düştü ve Mervanilerin hakimiyeti sona erdi. Bundan sonra Nasıru'd-Devle de Salih b. Mirdas'ın ricası ve Ruha'da kalma arzusu üzerine Ruha'yı tekrar ele geçirmek için uğraşmaktan vazgeçti.[113]

Öte yandan h. 419/m. 1028 senesinde Bedran bin Mukalled el-Akil; büyük ve donanımlı bir ordu hazırlayıp Nusaybin'i ele geçirmek için üzerine yürüdü. Ancak Nasıru'd-Devle'nin ordusundan teşekkül eden kale korumaları kaleyi müdafaa etmek için ellerinden geleni yaptıkları halde, düşmanın güçlü ordusu karşısında tutunamadılar ve çok çabuk yenilgiye uğrayıp dağılıverdiler. Bunun üzerine Nasıru'd-Devle yeniden ilave kuvvet gönderdiyse de sonuç vermedi ve galibiyet yine Bedran'ın ordusuna nasip oldu. Ancak Nasıru'd-Devle takviye gücün de yenildiğini duyunca tepesi attı ve üçüncü bir defa üç bin (3.000) atlıdan oluşan çok kuvvetli bir güç

---

113 *İslam Ansiklopedisi,* İbn-i Esir'in aksini söylüyor. *El-Kamil*'de sayfa 130 da geçtiğine göre, Nasıru'd-Devle, Ruha-Urfa'yı Bizanslılardan aldı.

gönderdi, onlar da gidip şehri müdafaa edenlere katıldılar ve hepsi birlikte Bedran'ın ordusuna şiddetli bir saldırı gerçekleştirdiler. Onlarda bu yeni güç karşısında ezildiler ve küçülerek büyük bir hezimete uğradalar. Ancak yeni ordu, dağılan askerleri takip edip kovaladılar ve oradan uzaklaştırıp açık bir zafer elde ettiler, kale düşmekle yüz yüze gelmişken onu düşmanın elinden kurtardılar.

Ama düşman inadına, içine düştüğü hezimet ve perişanlığa rağmen teslim olmadı. Nasıru'd-Devle ordusunun, talan, gasp ve ganimetle uğraşmalarını fırsat olarak değerlendirip bir daha dehşet verici bir şekilde kaleye hücum etmeyi denediler, Nasıru'd-Devle'nin kuvvetlerine büyük bir darbe indirdiler ve onu Nusaybin kapılarına kadar kovaladılar. İşte tam bu esnada kardeşi Karvaş'ın Musul'a saldırdığı haberini aldı, bunun üzerine mecburen Nusaybin'i terketmek zorunda kaldı ve kendisi ile kardeşi arasındaki nefret ve soğukluktan dolayı süratle oraya gitti.

Fakat aralarındaki bu soğukluk çok uzun sürmedi ve Bedran ile Musul hâkimi olan kardeşi Karvaş, barışıp beraber ittifak kurdular. Bu arada aynı zamanda Nasıru'd-Devle ile Karvaş arasındaki ilişkiler çok kötüleşmiş ve gerginleşmişti. Çünkü Nasıru'd-Devle ile Karvaş'ın kızı olan karısı ile ilişkileri istenildiği gibi gitmiyordu. Bu yüzden hanımını Musul'daki babasının evine yolladı. Buna karşılık Karvaş da kızının yirmi bine ulaşan mehrine ilaveten, kardeşi Bedran için Nusaybin kalesini ve Ceziret İbn Ömer kalesini istedi. Fakat Nasıru'd-Devle bu isteklere iltifat etmedi. Bu muameleye çok fena şekilde kızan Karvaş, siyaset ve barış yoluyla ulaşmak istediğini ve fakat bir türlü başaramadığını kuvvet yoluyla istila etmek üzere ulaşmak istedi. Bunun için de fiilen Cezire'yi istila etmek üzere bir ordu gönderdiği gibi, aynı zamanda kardeşi Bedran'ın yönettiği başka bir orduyu da Nusaybin'in üzerine gönderdi ve giden ordu şehri kuşattı. Ancak her şeye rağmen iki kardeş de hezimetten kurtulamadılar, bu nedenle de Bedran derhal Meyafarkin'in yolunu tutu ve Nasıru'd-Devle'den Nusaybin'i kendisine vermesini talep etti. Nasıru'd-Devle de dökülen kanların durması ve aralarındaki çekişmeye bir son vermek için onun bu isteğine olumlu cevap vererek Nusaybin'i kendisine verdi, 15 bin dinarı da Karvaş'ın kızının mehri olarak kendisine gönderdi.

Hicri 422/m. 1031 senesine gelindiğinde apayrı bir durum ortaya çıktı: İbn Atir ve İbn Şibil ortaklaşa Ruha şehrine hükmediyorlardı. Ancak bir süre sonra İbn Atir payını Rum kralına sattı.

Bunu fırsat bilen Rum ordusu şehri baştanbaşa istila etti ve içindeki birçok Müslüman'ı öldürdü. Buna karşılık Nasıru'd-Devle, yapılan zulmü önlemek için Ruha'ya bir ordu sevk etti ve ciddi bir şekilde ablukaya aldı, Rumların alanlarını daralttı ve kesintisiz bir şekilde onları vurdu, sonunda kötü bir yenilgiye uğratarak şehre girdi, cesetlerden temizledi ve hastalıklara karşı tedbir aldı. Ama Rumlar da bu yenilginin karşısında susmadılar; bir duraklamadan sonra hemen dönüp şiddetli bir hücum gerçekleştirdiler ve şehri ele geçirmeyi başarabildiler.

Hicri 426/m. 1034 yılında İbnu'l-Vessab en-Nümeyri Araplardan ve diğer halklardan çok kuvvetli bir ordu hazırladığı gibi, Ruha Rumlarından da yardım alarak bu defa Mervanilerin bölgesine doğru yol almaya başladı. Bu arada Nasıru'd-Devle de etraftan topladığı kuvvetlerle de takviye ettiği çok büyük bir ordu hazırladı ve bu ordunun başına geçerek İbnu'l-Vessab ile karşılaşmaya gitti. Nasıru'd-Devle'nin bu şekilde hazırlandığı haberini duyan İbnu'l-Vessab; bu kuvvetli ve büyük ordunun karşısında tutunamayacağını fark edince korku ve endişeye kapıldı ve sonucun kötü olacağını düşünüp yolu kısa keserek çarpışmadan, geri döndü. Ancak Nasıru'd-Devle Rum kralına, aralarındaki dostluğu ve barış anlaşmasını niçin bozduğunu ve bundan dolayı da ona esef ve eleştiri dolu bir mektup yazdı ve Ruha'yı abluka altına almakla tehdit etti. Bunun üzerine Rum kralı, kendisinden özür dileyerek cevap verdi ve gelişen olayların kendisinin dışında meydana geldiğini söyledi. Ayrıca aralarındaki dostluğu pekiştirmek için Nasıru'd-Devle'ye çok yüklü hediyeler gönderdi. Nasıru'd-Devle de bu özrü kabul etti ve olanları sanki olmamış gibi kabul etti.

Hicri 427/m. 1035 senesinin Recep ayında Nasıru'd-Devle; İbn Atir ve İbnu'l-Vessab'a yardım için komutanlarından birinin komutasında bu defa Suveyda'nın[114] üzerine bir ordu gönderdi ve şehir ele geçirildikten sonra Ruha'ya saldırıp etrafında güçlü bir çember oluşturuldu ve muhasara başladı. Buna karşılık Rum kralı da şehri kurtarmak için süratle bir güç gönderdi. Ancak Rum askeri çok fena bir şekilde yenilgiye uğradı ve perişan bir vaziyette da-

[114] Doğrusu Suveyda denilen yer Surek-Siverek denilen ve Amed ile Ruha arasında bulunan kaledir. Yerel Kürtçe'de bu isim ile isimlendirildi. Çünkü toprağı beyaz olan Ruha'nın aksine bu bölgenin toprak rengi siyaha kaçan kırmızıdır. (Arapça'ya çeviren).

ğıldı, akabinde İbnu'l-Vessab ile Mervani komutan şehri ele geçirip idarenin iplerini ellerine aldılar.[115]

Öte yandan yıllarca İran'ın belli başlı bölgelerinin ve Azerbaycan'ı kan gölüne çeviren ve her türlü yağmayı yapan Guzlar (Oğuzlar), h. 432/m. 1041[116] senesinde Kürt memleketine ve Kürdistan iklimine pek çok saldırı düzenlediler. Bunları karşılamak ve yok etmek üzere Hezban aşiretleri hemen toparlanıp karşı koydular. Ancak yaptıkları şanlı savunmalara ve ödedikleri büyük bedellere rağmen düşman işgalciler ilerlemeye devam ettiler. Kürdistan'ın içlerine doğru daldılar ve geniş bir alanda önemli yerleri ele geçirdiler. Ayrıca Urumiye'de bulunan Oğuzlardan bir grup da Hakkari tarafına doğru ilerledi ve burada, yerleşik olan Kürtlerle şiddetli bir şekilde çarpıştı. Vahşette sınır tanımayan bu canavar Oğuzlar; bir sürü masum, çocuk ve kadının kanını döktüler ve her vahşeti mubah saydılar. Bunun üzerine Kürtlerin bir kısmı yüksek dağların derinliklerine sığındılar, bir kısmı da dar geçitler ve boğazlarda gelen saldırganların yollarını beklediler. Böylece fırsat kollayıp pek çok adamlarını kötü bir şekilde dağıttılar, bin beş yüz kadarını da öldürdüler, gelen eşkıyayı kendi kanlarında boğdular, birçoğunu esir aldılar. Esir alınanlar arasında aynı zamanda yedi komutan ve yüzlerce liderleri de vardı. Nihayet, bütün varlıklarına el koyup had ve hesaba gelmeyen sayısızca mal ve eşya ele geçirdiler, masum insanları öldüren bütün silah ve mühimmatına el koydular. Gelen bu saldırganlardan geride kalanlar ise dağların arasında dağılıp zorluklarla canlarını kurtardılar. Bu gelişmeler esnasında aynı senede Sultan Tuğrul'un kardeşi İbrahim Yinal, Rey şehrine doğru harekete geçti. Bunun üzerine o bölgede kalan Oğuzlar bunu duyunca korkup Rey'i ve bulundukları dağlık bölgeyi terk ettiler ve h. 433 senesinde Diyarbekir ile Musul bölgelerine yöneldiler. Ancak İbrahim'den kaçtıkları bu yolda birçok yeri yıktılar, halka kötü muamelede bulundular ve bir çok masum insanı öldürdüler. Nihayet Zozan (yayla) yoluyla Ceziret İbn Ömer'e ulaştılar. Ayrıca Buka ve Nasıflı komutasındaki Oğuz gruplar ve bir kısım liderleri;

---

[115] Senasilerin zulmünü, hacıları nasıl tutukladıklarını ve aldıklarını nasıl geri verdiklerini ve bunda Nasır ed-Devle'nin etkisini ve Ermenilerle genel olarak, özellikle de Senasilerle savaşa ne kadar önem verdiğini anlamak için İbn-i Esir'in c. 9, s. 167'ye müracaat et.

[116] Sayfa 144'e bak. (Arapça'ya çeviren).

Diyarbekir'e doğru ilerlediler, uğradıkları yerleri yakıp yıktılar ve Bazbeda, Hüseyniye ve Fişhabur-Fişabur'u yağma ettiler, taş üstünde taş bırakmadılar. Cezire'nin doğusundaki Mansur b. Oğuzoğlu'nun komutasındaki Oğuz birliği ise, Nasıru'd-Devle'nin oğlu Emir Süleyman Ebu'l-Harb bir mektup yazıp barış isteğinde bulundu ve bahara kadar yerlerinde kalmalarını, daha sonra da Şam'a[117] gitmelerini bildirdi.[118] Komutanları Mansur bin Oğuzoğlu bu teklifi kabul etti ve barış yapmak istediğini söyledi. Bu haberleşmeden bir müddet sonra Ebu'l-Harb bir düğün ziyafeti verdi ve bu komutanı da davet etti, gelir gelmez de onu tutukladı ve bu sayede Oğuz ordusunun gücünü kırıp dağıtmasını başardı. Çünkü komutanların tutuklanması, dehşetli bir darbe ve büyük bir yara idi, bu durum, boğazlarını sıkıp bellerini kırmış oldu. Ardından Finik kalesinin sahibi Başnevi Kürtleri ve Melik Nasıru'd-Devle ile Musul valisi Karvaş, güçlü bir ordu hazırlayıp Oğuzları kovalamaya başladılar ve tüm ağırlıklarını terk edip kaçıncaya kadar etraflarındaki çemberi daralttılar, geride bıraktıkları bir ganimetleri yoktu, ama bu ordudan çok kişi öldürüldü. Bu esnada Nusaybin ve Sincar çevresini yağmalayan başka bir Oğuz grubu geri dönüp Cizre'yi muhasara altına aldı. Ancak çok geçmeden ablukayı kaldırıp Diyarbekir yönüne doğru gittiler, bu defa da orada memleketi yağmalayıp halkı soydular.

Bu olaylardan sonra Nasıru'd-Devle, oğlu Emir Ebu'l-Harb Süleyman'ın yanında esir olan komutan Mansur b. Oğuzoğlu ile diğer bütün Oğuzların Mervanilerin memleketini terk etmeleri şartıyla Mansur'u salıverdi ve yüklü mallar vererek ülkeden çıkmalarını sağladı. Fakat bu iyiliğe rağmen bu serseri Oğuz topluluğu, memleketten çekilirken talan, yağma yapmaktan ve memleketi tahrip etmeden gitmediler ve tüm Sincar ile Nusaybin çevresinde terör estirdiler. Öte yandan Oğuzlar dışında da o çevrede bulunan başka bir güç de Musul'un üzerine hücum etti ve içinde karışıklık çıkarıp halkı katlettiler. İşte Melik Nasıru'd-Devle Ahmed, Oğuzların memlekette yaptıkları bu vahşi fiillerden ve zalim barbarlıklarından dolayı Sultan Tuğrul'a bir mektup yazıp şikayetini dile getirdi.[119]

---

[117] Seyyid Hüseyin Mukriyani bu olayı farklı şekilde ele almakta ve İbn-i Esir'in rivayetine benzemiyor.

[118] *İbn-i Esir*'de sayfa 145'e bak. (Arapça'ya çeviren).

[119] *İbn-i Esir* sayfa 146 da diyor ki: Guzlar/Oğuzlar, Selçukluların köleleri ve bağlıları olan Türkmenlerdir. (Arapça'ya çeviren)

Sonra h. 439/m. 1037'de Ra'sul Ayn'ın etrafında El-Esfer et-Tağlibi ortaya çıktı ve kitaplarda geleceği müjdelenen kişi olduğunu iddia etti, halka harikalar gösterip büyük bir cemaat topladı, ardından Rumlara hücumlar düzenleyip yağmalamada bulundu ve her tarafı yakıp yıktı. Ancak Nasıru'd-Devle de hiç zaman kaybetmeden süratle ona saldırdı ve yakalayıp zindanın derinliğine attı.[120]

Hicri 440/m. 1048 senesinde bir taraftan iki Kürt aşireti olan Hamidi ve Hezbaniler arasındaki ilişkiler kötüye gitti, bir taraftan da Karvaş ile kardeşi arasındaki ilişkiler kötüleşmiş ve aralarındaki mücadele kızışmıştı. *El-Kamil*'in[121] bize rivayet ettiğine göre bu çekişmenin sebebi şu idi:[122] Musul'a yakın Hemozi (Hamidi) Kürtlerine ait Akra gibi birçok kale vardı, liderleri de Ebu'l-Hasan b. el-İskâni el-Hemozi denilen birisiydi. Hezbani aşiretinin lideri ve aynı zamanda Hevler, Erbil kalesi ve çevresinin sahibi ise, Ebu'l-Hasan b. Musik idi. Erbil'in bu sahibinin Ebu Ali b. Musik isminde bir de kardeşi vardı ve kendisine karşıydı. Dolayısıyla Ebu'l-Hasan el-İskâni, Erbil üzerindeki çekişmeden dolayı kardeşine karşı kendisine yardım etti, fiilen de burayı ele geçirdi ve kardeşi Ebu'l-Hasan'ı tutukladı. Sonra Musul'un valisi Karvaş geldi ve Ebu'l-Hasan el-İskâni ile Ebu Ali el-Hezbani'den, Nasıru'd-Devle'nin üzerine yürümek için yardımcı olmalarını istedi. Ebu'l-Hasan b. İskân el-Hamidi bu çağrıya bizzat katılırken, Ebu Ali el-Hezbani ise, kardeşini gönderdi, ancak bu anlaşma, Nasıru'd-Devle ile Karvaş'ın aralarının iyi olduğu ve işlerin düzeldiği bir zamana denk geldi.

Hicri 441 senesinde, Musul'da 444 yılında vefat eden Mutemidu'd-Devle Ebu'l-Meni' Karvaş b. el-Mukalled el-Ukayli ile 443 senesinde Tikrit'te vefat eden kardeşi Zaimu'd-Devle Ebu Kamil Be-

---

120 İbn-i Esir, *El-Kamil*, c. 9, s. 201

121 İbn-i Esir, *El-Kamil*, c. 9, s. 204.

122 *Pêşkewtin*'ın sahibi 6. sayıda şöyle der: Bu iki aşiretin yenilme sebebi Karvaş idi. Nasiru'd-Devle Musul'un üzerine yürümesi için Akra hakimi olan Ebu Hasan İskâni'ye emir verdi. Karvaş onun isteklerine karşı dinemeyeceğini anlayınca, gizlice Erbil Kalesi'nin hakimi Emir Hasan Muşki Hezbani'ye adam gönderdi ve şöyle bir teklifte bulundu: Eğer Emir İskân'a karşı savaşırsa kendisine Cizre ve Zaho verilecek. Bu şekilde iki Kürt aşiretini birbirine saldırttı. Neticede Nasıru'd-Devle Emir İskân için yardım gönderdi, Karvaş da Emir Hasan'a yardım etti. Bu arada Arap aşiretler Karvaş'tan rahatsız oldular ve her taraftan ayaklanmaya başladılar. Melik İbn Kaliçar'ın elinden kaçan Melik Aziz Büveyhi de Mervani Nasıru'd-Devle'ye sığındı.

rake b. El-Mukalled arasında düşmanlık alevlendi. Karvaş, bu ikisinin yeğeni Kurayş b. Bedran el-Mukalled'e, Ebu Kamil'e şiddetli bir saldırı gerçekleşmesini emretti, o da bu emri yerine getirdi ve onu yenilgiye uğrattı. Bu durum Ebu Kamil'in, Mervani olan Nasıru'd-Devle'nin oğlu Ebu'l-Harb Süleyman'a iltica etmesine sebep oldu. Nasıru'd-Devle ise, oğlu Ebu'l-Harb'e, Karvaş'tan intikam almak için içinde barışın olmayacağı bir savaşı başlatmasını emretti, bu mealde bir mektubu da Emir Ebu'l-Hasan el-İskâni'ye yazdı ve her iki ordu süratle Musul'a doğru ilerledi. Ancak Karvaş da şehre yakın bir yerde ordusunun başına geçti ve her iki ordu kanlı bir savaşta kıyasıya çarpıştı. Bu savaşta Karvaş'ın askerleri perişan edildi ve savaş, rezil bir şekilde yenilgiyle neticelendi. Sonuçta Karvaş, Ebu'l-Harb'ın eline düştü, o da onu esir olarak alıp kardeşi Zaimu'd-Devle Ebu Kamil'e teslim etti.

Ordusunu hazırlayıp kardeşine karşı harekete geçiren Ebu Kamil'i ise, korku ve endişe sardı. Çünkü Kürtlerin üstün kuvveti, artan nüfuzu karşısında endişeye kapıldığı gibi, aynı zamanda Musul'un da kendi hanedanının elinden çıkmasından korkuyordu. Onun için kardeşi Karvaş'ı salıverdi ve Musul'a gönderdi. Ancak bu muamele, Ebu'l-Harb'e çok ağır geldi, onun için de morali bozuk olarak memleketine döndü. Aynı sene, h. 441 tarihinde Sultan Tuğrul[123] Melik Nasıru'd-Devle'den cumaları kendi ismiyle minberlerde hutbe okutmasını ve bunu memleketin her tarafına yay-

[123] İbn-i Esir, *El-Kamil*, c. 9 s. 206 da Seyyid Hüseyn'in zıddına bu konuda özet olarak şöyle demektedir: Karvaş ve kardeşi Ebu Kamil arasında husumet ortaya çıktı. İkiside birbirine karşı asker hazırladı, bu esnada hem emir Süleyman İbn Nasıru'd-Devle, hem de Ebu El-Hasan el-İskâni el-Hamidi ve diğer bazı Kürt aşiretleri Karvaş'ın yardımına gittiler ve Me'elsaya şehrine karşı ayaklandılar ve onu yıktılar. Sonra da el-Meğisa'ya vardılar ve oraya indiler. Ebu Kamil ise Arap askeri ile beraberinde İbn el-Müseyyib ile Baniya çayırına (Ninova kapısında olabilir) kadar ulaştılar. İki askeri güç arasında çarpışmanın başlamasından iki gün sonra, emir Süleyman ve dışındaki diğer Kürt komutanları, askerleri ve ayrıca Karvaş'ın askerlerinden başka bir kısım Arap askerleri de Ebu Kamil'in saflarına katıldılar. Bu da Karvaş'ın zayıf düşmesine ve teslim olmayı düşünmesine sebeb oldu. Arap askerlerin emirleri Ebu Kamil'e özürlerini bildirdiler, o da kabul etmedi. Bunun üzerine isteklerini yerine getirmediği için onların ihanetinden ve Karvaş'ın askerlerine katılmaktan korktu ve süratle kardeşine gitti. Ondan özür diledi ve kendisinden sadır olanlardan dolayı kendisini af etmesini istedi. Böylece iki kardeş arasındaki düşmanlık bitti, yerini sevgi, saygı ve barış aldı.

masını istedi, o da onun bu isteğine olumlu cevap verdi ve bu talebin yerine getirilmesi için emir verdi.[124]

Yine bu sene, Rum kralı, Melik Nasıru'd-Devle'den, Sultan Tuğrul'un Melik Ebhaz'ı salıvermek için, nezdinde girişimde bulunmasını istedi. Nasıru'd-Devle de bu görevi yerine getireceğine dair söz verdi ve Sultan Tuğrul'a, Şeyhülislam Ebu Abdullah İbn Mervani'yi bu maksat için gönderdi ve Rum kralının ricasının gerçekleşmesi için aracılık yaptı. Sultan Tuğrul da Nasıru'd-Devle'yi memnun etmek ve gönlünü hoş tutmak için karşılığında fidye gibi bir şey istemeden hemen esir kralı salıverdi, böylece Nasıru'd-Devle daha da değer kazandı ve Rum kralı tarafından değerli hediyelerle taltif edildi. Ayrıca Rum Kral, Nasıru'd-Devle'yi daha da memnun etmek için İstanbul camisinin tamamıyla açılmasını ve yeniden tamir edilmesini emretti.

Ancak h. 446/m. 1054 yılında Sultan Tuğrul, çok büyük bir ordunun başına geçerek Rum kralının elinde bulunan Malazgirt'e doğru ilerledi ve gelip orayı muhasara etti. Bundan dolayı Nasıru'd-Devle[125] de onu desteklemek için bir ordu gönderdiği gibi, beraberinde bir sürü kıymetli hediye de gönderdi.[126]

Bu gelişmeler olurken ve Sultan Tuğrul'un Rumlarla çarpıştığı bir esnada, babası tarafından Cezire'ye vali olarak gönderilen Emir Ebu Harb Süleyman bin Nasıru'd-Devle -ki yiğitlik ve serbestliği ile tanındığı için Ebu Harb diye anılıyordu- ile Cezire'nin doğusunda bulunan bir sürü muhkem kalenin sahibi Botan Kürt'lerinin lideri Musik b. Mucli arasında bir uyuşmazlık baş gösterdi ve gittikçe aşırı bir düşmanlığa dönüştü. Her ne kadar Ebu Harb, içinden

---

[124] Bu paragraf ve ondan sonraki arabuluculuk talebi İbn-i Esir'de yoktur. (Arapça'ya çeviren).

[125] Seyyid Hüseyn kitapçığında şöyle diyor: Nasıru'd-Devle adına Melik Aziz Büveyhi için Meyafarkin'de bir saray verildi ve kendisine büyük bir saygı gösterildi. Bir süre sonra, kendisine aid çok güzel bir yakut'u Melik Nasıru'd-Devle'ye sattı ve o da hediyeyi Sultan Tuğrul'a gönderdi. (Neşriyat, 6. sayı.)

[126] İbn-i Esir, *El-Kamil,* c. 9 s. 223 te geçtiğine göre, bu sene Tuğrul Bey Azerbaycan'a yürüdü, oranın sahibi ve emiri Ebu Mansur Wahsuzan bin Muhammed er-Revadi'yi hedef seçti. O da ona itaat etti, adına hutbe okudu, razı olması için taleplerini yerine getirdi ve oğlunu da rehin olarak verdi. Tuğrul Bey oradan da Cenze sahibi emir Ebi el-Esvar'ın üzerine yürüdü. O ve diğerleri de aynı şekilde ona itaat ettiler. Tuğrul Bey'de memleketlerini kendilerine bıraktı ve Malazgirt'e yetişmek için Ermenistan'a yürüdü. Nasıru'd-Devle ona hediyeler ve asker gönderdi. Bundan önce de adına hutbe okutmuş ve itaat etmişti. (Arapça'ya çeviren).

hep ondan kurtulma niyeti taşısada, aralarındaki düşmanlık, ihtilaf ve soğukluğu gidermek istediğini ilan etti. Bunun üzerine Emir Musik de onun tuzağına düşüp mevcut sorunlara rağmen barış anlaşması imzaladı. Ayrıca Ebu'l Harb, ona karşı içtenlikle bu barışı istediğini göstermek için onu, Nasıru'd-Devle'nin kız kardeşinin oğlu ve Finik kalesinin sahibi olan Emir Ebu Tahir Başnevi'nin kızıyla evlendirmeyi teklif etti. Ebu Tahir de dayısının kardeşinin hatırı için bu evlilik teklifini kabul etti ve çok güzel bir törenle gelin adayı, Emir Musik'e gönderildi, böylece Emir Musik de Emir Ebu Harb ile düşmanlığının bittiğine ve güven ortamının kurulduğuna inanıp kızı kabul etti ve Ebu Harb'e dayandı. Ancak Ebu Harb içindeki gizli planı devreye soktu ve Musik'i tutuklatıp zindana attı.

Bu haber, çatışma içinde olan Sultan Tuğrul'un kulağına gider gitmez, Musik'in salıvermesi için hemen Nasıru'd-Devle'ye bir mektup yazdı. Ancak iş işten geçmişti, çünkü Nasıru'd-Devle, esir olan emirin vefat ettiği haberini ilan etti. Bu durum Ebu Tahir'e çok ağır geldi ve bu korkunç faciadan dolayı kendini kaybedip bütün gücüyle harekete geçti ve Nasıru'd-Devle ile oğlu Emir Ebu Harb Süleyman'a meydan okur gibi bir mektup gönderildi: "Madem sizler Emir Musik'i öldürmeye kararlı idiniz, neden benim kızımı bu işe aracı yaptınız, beni de rezil rüsva ettiniz?"

Bu acı, şiddetli kınama ve serzeniş Emir Ebu Harb Süleyman'ı bir çıkmaza sürükledi ve aklı, fikrini endişe ile doldu, korkular içinde bıraktı. Bu nedenle Ebu Tahir'e çok keskin bir zehir verdi ve ancak onu da öldürüp damadının yanına gönderdikten sonra korkusundan kurtulup rahatlayabildi. Bu arada Ebu Tahir, Ubeydullah adında bir erkek çocuğu geride bırakmıştı. İşte Emir Süleyman bu genç emire çok acıdı ve ona karşı dostluk duygularını gösterdiği için yeniden dostluk ve barışın temelini attı ve aralarında Finik ile Cezire kalelerine yakın bir yerde bir araya gelip toplandılar. Fakat bu toplantı daha sona ermeden Emir Ubeydullah bir sürpriz yapıp ayağa kalktı ve öldürücü bir darbe ile Emir Ebu Harb'i öldürüp yere serdi.[127]

Bu felaket olaydan ve faciadan sonra Nasıru'd-Devle, oğlu Nasr'ı Cizre'ye vali olarak tayin etti ve kardeşinin intikamını almak

[127] Seyyid Hüseyn Mukriyani, İbn-i Esir'in tersine şöyle diyor: Emir Süleyman Nasıru'd-Devle'nin yerine geçti ve babasından sonra 13 yıl devletin işlerini yürüttü. Fakat İbn-i Esir'e göre babasından önce öldürülmüştür.

için her türlü imkana sahip büyük bir orduyu hazırlayıp emrine verdi. Ancak bu arada Musul valisi Emir Kurayş b. Bedran da bu gelişmeyi fırsat bilip ordusunun başına geçti ve Cizre'ye doğru ilerlerken ele geçirmeyi garantilemek için Botan ve Başnevi aşiretleri ile yazışarak onlarla ittifak kurmak için anlaştı; böylece hepsi, Emir Nasr'ın karşısında bir ittifak cephesi kurdular ve Nasr'ın ilerlediği Cizre'ye giden yolu kapattılar. Bu durumda Nasr; ittifak cephesine karşı zorunlu olarak çetin bir savaşa girişti ve her iki taraftan onlarca kişi o ölüm meydanında kanları içinde can verdiler. Ama en sonunda kutlu ve büyük zafer Nasr el-Mervani'nin oldu, kahredici yenilgi ise Kurayş ve yandaşlarının oldu, ardından h. 447/m. 1055 senesinde Kurayş, yara bere içinde Musul'a dönmek zorunda kaldı.[128]

İşte böylece Ebu El-Harb hatalı ve yanlış siyaseti, kötü tedbiri, meydana gelecek kanlı olaylara ve entrikalara dikkatlice yaklaşmaması, memlekette düşmanlık ve fitne tohumlarının ekilmesine neden oldu ve birlik içindeki bölgeler parçalandı. Bu da iki Kürt aşireti olan Başnevi ile Botan'ın hem kendisine hem de memlekette gözü olan diğer yabancılara karşı çıkmalarına sebep oldu. Zaten bundan sonra Nasıru'd-Devle Ahmed de uzun yaşamadı, kaçınılmaz olan ecel kendisini yakaladı ve h. 452/m. 1060 yılında rabbine kavuştu.[129] Vefat ettiğinde seksen yaşındaydı ve bu uzun yaşamında tam elli iki sene hükmetti. Ve Abbasi halifesi el-Kadir Billah'ın kendisine ithaf ettiği Nasıru'd-Devle lakabını taşıyordu.

Bu melik döneminde Mervani krallığı gayet güven içinde idi, ilerleme kaydeden, genelinde adaletin hakkıyla uygulandığı, her tarafında istikrarın hâkim olduğu, ilmin yayıldığı ve fen ile sanatın parladığı bir ülke haline gelmişti. Tüm bu gelişmeler, kendisine yüksek bir makam edinmesine sebeb olduğu gibi, İslam memleketleri arasında da ünü yayıldı. Bu zat; krallığın tüm özelliklerini taşıyan ve mülkün verdiği tüm nimetlerden istifade eden biriydi; kendi dönemindeki diğer kralların aksine o, mutluluk içinde huzur soluyordu, kasrı, sayamayacağımız kadar güzellikle dolu idi. Aralarında bir sürü şarkıcı ve sanatçının da bulunduğu beş yüz kadar güzel cariyes, vardı. Sanatçıların meclisinde kullanılan aletlerin

---

128 İbn-i Esir, *El-Kamil*, c. 9 s. 226. (Arapça'ya çeviren).

129 İbn-i Esir, *El-Kamil*, c. 10 s. 6. da h. 453 yılı.

değeri yüz binlerce dinar tutuyordu. Mutfağı ise labirent gibi bir çok bölmeye sahipti ve aralarında mahir yemek ustalarını barındırıyordu. Hatta bunlardan bazıları yemek sanatını ve çeşitlerini öğrenmek için Mısır'a gönderilmişti. Onun krallık haremi, emir ve kralların kızları ile doluydu, hatta Melik el-Aziz Ebu Mansur Celalu'd-Devle el-Büveyhi'den satın aldığı[130] ve Cebelu'l-Yakut denilen eşsiz bir yakutu da vardı, ancak daha sonra onu Sultan Tuğrul'a hediye etti. Vezirleri arasında el-Kasım el-Mağribi ve Fahru'd-Devle gibi ünlü şahsiyetler vardı. *El-Kamil* cilt 10, sayfa 6 ve 7 de diyor ki: Onun dönemi çok parlak bir dönemdi, memleket onun sayesinde her yönüyle kalkındı; bu topraklarda alim, şair ve fazilet sahibi bir sürü insan vardı.

Tarihu'l Milel el-İslamiye ise şöyle diyor: Nasıru'd-Devle'nin sarayı ilim ve fazilet sahibi şahsiyetlerin merkezi halinde idi. Her taraftan ve her gruptan insanlar toplanıp burayı ziyaret ediyorlardı.. bu alimlerin arasında meşhur Şafi alim Ebu Abdullah el-Kâzruni de vardı. çok meşhur ve güvenilir birisi idi. Onun fazileti ve çalışması sayesinde Şafii mezhebi Kürt topraklarında yaygın hale geldi. Nasıru'd-Devle şair, alim ve ediplerin ikramında aşırıya kaçıyordu. Malından ve sahip olduğu nimetlerden onlara da sunuyordu. Ahlakı ve himmeti yüksek, müsamahası çok olan birisiydi.[131]

İslam Ansiklopedisi de diyor ki, ona adaletli Nasır denilirdi, memlekete büyük hizmetlerde bulundu, bundan dolayı da halkı onu çok sevdi.

Kısacası bu Melik'in; memleket üzerinde yüksek bir himmete sahipti. Fen ve ilmi yaydı, her yörede bir imar planını uyguladı. Meyafarkin'de kale, hastane, hamam, mescit ve kütüphaneler inşa etti. Şehrin göbeğine kadar su ulaştırdı, her tarafta bütün halkın istifade edeceği zengin bahçeler yaptığı gibi, başka birçok şehirde de kendisini yad etmeye vesile olacak şeyler yaptırdı.. Bu kalıcı eserlerden birisi de Meyafarkin'den dört fersah uzaklıkta bulunan ve Nasıriye diye bilinen şehirdir.

---

[130] Melik el-Aziz denilen bu adam, Celal ed-Devle İbn Beha ed-Devle el-Büveyhi'nin oğludur, onu h. 435/m. 1043 senesinde Bağdat'a kral olması için çağırdı. Melik Ebu Kalicar ile savaşı esnasında Nasıru'd-Devle'nin yanına iltica etti ve vefat edinceye kadar Meyafarkin'de kaldı ve orada defnedildi. *Musul Tarihi*, s. 142.

[131] *Tarihu'l Milel el-İslamiye* c. 3, s. 450.

Kasım Ebu Nasır[132]

Bu zat, babasının vefatından sonra vezir Fahru'd-Devle'nin desteği sayesinde idareyi ele geçirdi ve ülkeyi h. 453/m. 1061'den h. 472/m. 1079 senesine kadar idare etti. Ancak döneminin ilk yıllarında genellikle işleri iyi gittiyse de çok geçmeden bu durum tersine döndü, çünkü kardeşi Emir Said bin Nasıru'd-Devle kendisine karşı bir rakip olarak ortaya çıktı ve bundan böyle kendisine itaat etmeyeceğini ilan etti. Her ne kadar bu isyan, savaşların çıkmasını körüklediyse de sonuçta isyanı bastırdı ve kardeşini yendi, bu nedenle işleri rayına girdi ve zorlukları aştı. Ardından da mağlup ettiği kardeşine Amed -Diyarbekir- kalesini verdi ve kardeşi de h. 455 yılında vefat etti.

İslam Ansiklopedisi diyor ki: Hicri 457/m. 1064 senesinde Harran ve Suveyda-Siverek şehirlerini memleketine kattı, böylece hilafet merkezinden de Nizamu'd-Devle lakabını aldı.

Mansur

Bu zat Emir Said'in oğludur,[133] babası ve amcasından sonra Mervani memleketinin hepsinde idareyi ele aldı ve bizzat her tarafa kendisi hükmetti. Rivayete göre bu Melik; memleketinde hem kendi ismiyle hem de Mısır'daki Fatımi halifesinin ismiyle minberlerde hutbe okuttu, bu da Abbasi halifesinin onuruna dokunduğu için kızmasına ve ona darılmasına neden oldu.

Hicri 476/m. 1083 senesinde ise[134] Selçuklu Melikşah; Nasıru'd-Devle Ahmed'in eski veziri olan Fahru'd-Devle b. Cehir'e Diyarbekir bölgesinin idaresini verdi ve onu güçlü bir ordu ile destekleyip başına geçirdi, o da ordusuyla Amed'e -Diyarbekir- doğru ilerlemeye başladı. Bunun üzerine Mansur da kendisine komşu olan emirlerden yardım istemek zorunda kaldı, bu nedenle Musul valisi Şerefu'd-Devle Müslim b. Kureyş, yardımına büyük bir ordu

---

132 *Vefiyyatu'l A'yan*'da ismi bu şekildedir. Ebu El-Kasım Nizamuddin Nesir'dir. C. 1 s. 57. (Yazar). Doğrusu ise İbn-i Esir'de geçtiği gibi yine Nesir'dir, Ebu Nasır değil. İbn-i Esir, c. 19, s. 7 ve 11. (Arapça'ya çeviren).

133 *Vefiyyatu'l A'yan*'da (c. 3 s. 66) Fahru'd-Devlet Ebu Nasır Muhammed bin Cehir el-Musuli Et-Tağlibi hayatında şöyle geçiyor: Mansur denilen bu adam, Nasıru'd-Devle Ebu el-Muzaffer'dir. O Nizamuddin'in oğlu Ebu el-Kasım Nasır'dır. Doğrusu da budur.

134 İbn-i Esir, c. 10 s. 47, 52 ve 53'e bak. (Arapça'ya çeviren).

gönderdi. Düşmanlarının arasındaki birlik ve ittifakı, askeri güç ve donanımı gören Fahru'd-Devle, yenilgiye uğrayacağını anlayınca hemen barışa yöneldi. Çünkü kendi halkından olan insanlarla arasında bir savaşın çıkmasını istemiyordu. Ama Türk askerleri bunu fark ettiler ve gecenin karanlığından istifade ederek gizlice iki Kürt grup arasında çarpışma başlattılar ve Musul ordusuna ani baskın yapıp pek çok insanı öldürdüler ve mallarını talan edip ganimet olarak aldılar. Bu kalleşlik yüzünden Şerefu'd-Devle, büyük bir çaba ile meydandan çekildi ve bir sürü zorluklarla Amed'e -Diyarbekir- ulaştı. Ancak h. 477 yılında Fahru'd-Devle, ordusunun başına geçerek onu takip etti ve şehri muhasara altına aldı. Bunun üzerine Şerefu'd-Devle, ancak Türk komutan Artuk bin Ekseb aracılığıyla kendini kurtarabildi.

Fahru'd-Devle'ye gelince, o da Amed'i muhasara altında bırakarak Meyafarkin'e doğru ilerledi ve Melikşah'ın da gönderdiği yardım vasıtasıyla şehri kuşatarak ele geçirdikten sonra ikinci defa h. 478 senesinde tekrar Amed'e döndü. Çünkü bu uzun abluka sonunda şehrin korumaları umutsuzluğa düşmüş, maneviyat çökmüş ve karşı koyma gücü kalmamıştı; üstelik halk da bu durumdan bıktığı için idareye ve adamlarına karşı ayaklandılar ve ayaklanan korucuların çoğu Hıristiyan'dı. Çünkü Mervanoğulları onlara yakınlık gösteriyor, makam ve adaletin dağıtımında onlarla Müslümanları eşit tutuyordu. İşte bu gelişmelerden sonra Amed h. 479 senesinde kolaylıkla Nasıru'd-Devle Ebu'l-Muzaffer Mansur bin Nizam'ın elinden çıkıp Fahru'd-Devle b. Cehir'in eline geçti. Melik Mansur ise, Cezire'ye doğru ilerledi ve buraya gelip yerleşti, ardından buradaki ve Botan bölgesindeki bazı kaleleri ele geçirdi. Ama ne yazık ki, Mervanilerin toprağından istifade eden, buranın sığınaklarında mutlu yaşayan Fahru'd-Devle b. Cehir[135], Mervanilerin sunduğu tüm bu imkanlara rağmen onlara ihanet etti, bu boşluğu

---

135 Fahir ed-Devle bin Cüheyr Kurayş bin Bedran'ın yanında vezir idi, onu sefir olarak Rum kralına gönderdi, bu Nasıru'd-Devle Ahmed El-Mervani'nin de Rum kralına bir heyet (sefir) göndermesine denk geldi, her iki sefir (elçi) Rum kralının sarayında toplandılar. İbn Cüheyr Nasıru'd-Devle'nin elçisinin kendisinden önce Rum kralı ile görüşmesini istedi ama Nasıru'd-Devle'nin elçisi bunu kabul etmedi. İbn Cüheyr, Kurayş bin Bedran'a döndüğünde onu tutukladı ve hapsetti, ama o kurtulup Halep'e ulaşabildi ve Muaz ed-Devle Ebu Semal bin Salih'a vezir oldu. Sonra oradan da Malatya'ya geldi, oradan da Nasıru'd-Devle'ye sığındı, o da ona neden elçisini kendisinden önce Rum kralı ile görüştürmek istediğini →

fırsat bildi ve Mervanilerin en yüce ve en son krallarından olan Melik Mansur'a bir darbe indirmek istedi, bundan dolayı da büyük bir ordu hazırlayıp Cizre'ye hücum etti ve ablukaya aldı. Burada önemli bir detaya bakmak lazım: şehirde Vehbanoğulları denilen eski ve zengin bir aile vardı, bu ailenin kalede el-Bubiyye kapısı adında özel bir kapısı vardı ve dışarı çıkarken bu kapıyı kullanıyorlardı, ancak bu kapıdan sadece bir kişi yürüyerek geçebiliyor ve şehrin dışına çıkabiliyordu. İşte burayı kullanan Vehbanoğulları bu kapının önünde yenilgiye uğradı ve gelen askerler kapıyı kırdı. Bundan dolayı Fahru'd-Devle ile askerleri bu delikten (kapıdan) şehrin içine sızıp şehri ele geçirdiler ve Melik Mansur'u tutukladılar. İşte Mervanilerin bu son kralının da ele geçirilmesiyle, Mervani devleti de sona erdi ve bir daha açılmamak üzere bu perde kanmış oldu.[136]

→ sordu, o da efendisinin emrini yerine getirmek için diye cevapladı. Bu kapalı cevap Nasıru'd-Devle'nin hoşuna gitti ve onu kendisine vezir yaptı. Nasıru'd-Devle'nin vefatından sonra da oğlunun vezirliğini yaptı, ama bir müddet sonra Bağdat'a döndü ve hilafete vezirlik yaptı. Sonra vezirlikten atıldı, Melikşah ona Diyarbekir bölgesini ona verdi. Böylece Mervani Devleti'nin yıkılmasına neden oldu. Ama çok geçmeden Allah Teala ondan intikamı aldı. Zira Artuk Diyarbekir'de onu tutukladı ve onu Musul'a gönderdi. Kendisine biçilen uzlete dayanamadı ve h. 483 yılı Muharrem veya Receb ayında orada öldü. *el-Kamil* c. 10 s. 48, 52, 35 ve 67.

136 *İbn-i Esir Ebu'l-Fida,* 10/53.

6- Hilvan'daki Ananoğulları[137] Devleti H. 380-510

Bu Kürt hükümetini ilk kuran ve temelini atan h. 381 senesinde Şazincan Kürtlerinin emiri, Emir Ebu'l-Fetih Muhammed b. Anan'dır. Rakipsiz ve tartışmasız bir şekilde, h. 400 yılında Allah rahmetine kavuşuncaya kadar, yirmi yıl idarenin iplerini elinde tuttu.

Ondan sonra, ismi Faris, lakabı Hüsameddin olan oğlu Ebu'ş-Şevk -Ebu'ş-Şevk idareyi ele geçirdi. Ancak kendisi ile Hasanan meliki Tahir b. Hilal arasında büyük bir çekişme, eski bir düşmanlık vardı. Bundan dolayı Tahir'in, hapisten çıkar çıkmaz bütün askeri gücüyle Ebu'ş-Şevk'in üzerine yürümesi garipsenemezdi. Dolayısıyla her iki grup arasında çok şiddetli bir savaş çıktı ve bu savaş, Ebu'ş-Şevk'in çabuk mağlup olup perişan olmasıyla sonuçlandı, savaşın kurbanı olan kardeşini çok kötü bir şekilde yenmeyi başarmış oldu. Keşke durum bununla da kalsaydı, çünkü Ananoğullarının şehirlerinden birkaçı bu savaşın ardından Hasananların eline düştü. Ancak daha sonra her iki tarafın isteği üzerine aralarında barış anlaşması yapıldığı, sulhun hâkim olduğu, husumet ve düşmanlığın ortadan kalktığı, aralarında sevgi ve saygının oluştuğu bir zamanda; kısa bir süre aniden tekrar aralarındaki ilişkiler kötüleşti ve eski yaşam biçimlerine geri döndüler. Bu nedenle Ebu'ş-Şevk gizlice bir ordu hazırladı ve Hasananların bölgesine şiddetli bir hücumda bulunarak bütün bölgeyi ele geçirmeyi başardı. Bu arada h. 414 senesinde Alau'd-Devle Kakevi[138] de Dinever'in üzerine yürüdü ve burayı ele geçirdi; fakat Şerefu'd-Devle'nin Bağdat'taki nüfuzunu ve gücünü duyduğu zaman fazla kalmadan hemen burayı terk etti ve Hemedan'a gitti.

Zaman h. 420 yılını gösterdiğinde ise Oğuzlar, Dinever vilayetine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Ama Ebu'l-Fetih b. Ebu'ş-

---

[137] Bu isim merhum Said Paşa ed-Diyarbekri'nin Türkçe yazdığı *Mirat el-İber* isimli tarih kitabında savunduğu görüştür. Ama İbn-i Esir ve ondan sonrakiler de Müneccimbaşı'nın dediklerini söylerler. Çünkü o *Şerefname*'nin aksine Anaz olarak naklediyor. Zira *Şerefname* Ayar olarak zikrediyor. Benim tahminime göre bu sonuncusu doğruya daha yakındır ve yanlış olmaktan uzaktır. (Arapça'ya çeviren).

[138] O Beni Kakevi Kürt hükümetinin kurucusudur ve h. 437-394 senelerinde İsfahan'da ikamet etti. Bu, İstenli Lin Pol'un yazdığı *İslam Devletleri* kitabında ve *Müneccimbaşı*'da böyle geçiyor. (Arapça'ya çeviren).

Şevk onun bu saldırısına cevap verdi ve ölesiye çarpıştı, onlardan bir sürü insanı öldürüldü, bir o kadarı esir alındı ve bu gelişmeler üzerine hayli nüfuzu arttığı gibi ünü de o kadar arttı. Yine h. 430 senesinde hem Karmisin'i hem de diğer bütün Dağlar bölgesini ele geçirdi. Aynı zamanda Ebu'l-Fetih, Dinever'in bütün işlerini babası namıyla yürütüyordu. Bundan cesaret alarak amcası Muhelhel'in hükmettiği Bekura kalesini ele geçirmek istiyordu ve fazla zaman geçirmeden üzerine yürüyüp amcası ile çarpışmaya başladı. Fakat şansı yaver gitmedi başlattığı savaşta esir düştü. Bu gelişme üzerine babası Ebu'ş-Şevk de bir ordu hazırlamak ve Alau'd-Devle b. Kakevi'den yardım isteyen Muhelhel'le savaşmak zorunda kaldı. Ancak bu arada Emir Alau'd-Devle gelip Dinever vilayetini ele geçirdiği aynı tarihte beri taraftan Ebu'ş-Şevk'in kardeşi Serhab da Dakuk'un üzerine yürüdü ve teslim aldı, bu bölgedeki Kürtleri devasa silah ve mühimmatlarından arındırdı. Onun bu zor şartlar karşısında Ebu'ş-Şevk de düşmanına karşı Celalu'd-Devle'den istifade etmek için Bağdat'a iltica etmek zorunda kaldı, nitekim burada fazla kalmadan Bağdat ordusunun korumasında Hilvan'a döndü.

Muhelhel ise, iltica etmek durumunda kalan Alau'd-Devle'ye, Bağdat'a gitmesini ve şikayetini Celalu'd-Devle'ye bizzat sunmasını tavsiye etti, o da bu doğrultuda hareket etmeyi kabul etti. Bu durumda her ne kadar Bağdat'ın girişimi iki kardeşin yakınlaşmasına, anlaşmasına ve barışmasına neden oldu ise de, öte yandan her ikisi de Dinever vilayetini kaybetti, çünkü artık ellerinde değildi. Bu barışın ardından Ebu'ş-Şevk Şehrezor'a yürüdü ve Bizarşah kalesini muhasara etti, bunun üzerine kalenin sahibi Ebu'l-Kasım b. İyad, Ebu'ş-Şevk'in, Ebu'l-Feth'i hapishaneden salıvermesi şartıyla barıştı, ardından da Ebu'ş-Şevk kale üzerindeki muhasarayı kaldırdı ve memleketine döndü. Ancak bu defa Muhelhel, Ebu'l-Feth'in salıverilmesini redetti, bunu bahane yapan Ebu'ş-Şevk de Samğan'a yürümek zorunda kaldı ve Muhelhel'in bütün bölgesini ele geçirdi; ancak çok zaman geçmeden iki kardeş arasındaki uyuşmazlık ortadan kalktı, sular tekrar mecrasına döndü, husumet, düşmanlık bitti ve bu sorun, yerini yeniden barışa bıraktı. Bu gelişmeler sürerken öte yandan Selçuklu Tuğrul'un kardeşi İbrahim Yinal, büyük bir ordu ile Dinever'e yürüyerek ele geçirdiği gibi, Karmisin-Kirmanşah şehrini de istila etti. Bu nedenle Ebu'ş-Şevk, Hilvan'a çekilmek zorunda kalsa da, sel gibi gelen güçler karşısında orada da duramadı ve adamları ile ailesini alarak Sirvan kalesine iltica etmek mecburiye-

tinde kaldı, oradan da kardeşi Muhelhel ile haberleşti ve ülkeyi müdafaa etmek için beraber hareket etmeğe teşvik etti.

Bu gelişmeler esnasında Ebu'l-Fetih hapishanede vefat etmesine rağmen, her iki kardeş arasındaki ittifak gerçekleşti ve ikisi bir arada memleket üzerindeki düşman tehdidine karşı hazırlık yaptılar ve Serhab ile Bendnicin'e girerek silah zoruyla teslim aldılar.

Takvim h. 437 yılını gösterdiğinde Ebu'ş-Şevk, Sirvan kalesinde vefat edince, yerine kardeşi Muhelhel geçti ve İbrahim Yinal'a sığınarak babasının emirlik mirasının kendisine verilmesini isteyen Ebu'ş-Şevk'in oğlu Sad'ı bundan mahrum bıraktı. İbrahim Yinal ise Karmisin'in idaresini Bedr Hasanveyh'e vereceğine dair söz vermişti. Buna karşılık Muhelhel, h. 438 senesinde Bedr'in üzerine yürüdü ve Karmisin'i ondan aldığı gibi, İbrahim Yinal'ın ordusunu da hezimete uğrattı. Ancak beri taraftan Yinal da Oğuzlardan (Guz) kurduğu ordunun başına Sa'd b. Ebi'ş-Şevk'i atadı ve bir hamlede Hilvan'ı ele geçirdi. Ebu'ş-Şevk daha bu kısa el değiştirmesine alışmadan aniden Muhelhel buraya döndü ve burayı yeniden ele geçirdiği gibi, düşmanlarını da geri püskürtüp şehirde tez elden temizlik yaptı. Böylece Sa'd, Serhab'ın eline esir düşünceye kadar belli bir dönemini iki amcası ile çekişerek ve savaşarak geçirdi. Bu arada Ebu'l-Asker, babası Serhab'a karşı baş kaldırdı ve kendisine açıkça meydan okudu. Ayrıca bu bölgenin Kürtleri de kendisini destekleyip yardım ettiler, Kürtlerin bu işbirliği sayesinde babasını esir aldı ve onu İbrahim Yinal'a gönderdi. Bu Selçuklu Emir de Serhab'ın gözlerini oyduğu gibi, daha önceki bir boşluğu fırsat bilip Hilvan'ı ele geçiren Sa'd'ı salıverdi. Öte yandan Muhelhel; Oğuzlara karşı ölesiye bir savaş verdikten sonra h. 443 yılında Bağdat'a gidip Sultan Tuğrul'a iltica etti; o da ona Dakuk, Şehrezor ve Samğan'ı verdiği gibi, Mahki kalesini Sorhab'a, Radendin kalesini de Sa'd'a verdi.

Ancak bütün bu ayrışma ve paylaşmalara rağmen Sa'd ile Muhelhel arasındaki gerginlik ve fitne devam etti, nihayet Muhelhel Sa'd'ın eline düştü, bunun üzerine Sultan Tuğrul aracı olup Muhelhel'in serbest bırakmasını istediyse de Sa'd bunu redetti. Buna karşılık Bedr b. Muhelhel de güçlü bir ordu ile Sa'd'ın üzerine yürüdü ve h. 446 senesinde onun hakkından gelip yenilgiye uğrattı.

Böylece Anan-Anaz hükümeti de kendinden önceki devletler gibi tarihe karıştı.[139]

---

[139] *Mir'at el-İber* c. 7, s. 374–380.

7- Fars Bölgesindeki Şebankâr (Şıvankâr) Hükümeti - h. 412–658

Şebankâr Kürtlerinin Ramani grubundan olan Emir Fadlevi b. Ali b. Hasan b. Eyüp aşiretinin reisi ve kavminin lideri olduğu gibi, Faris'teki Büveyhilerin veziri Sahip Adil döneminde Sipahsalar olarak ordu komutanı tayin edilmişti. Nitekim bu tayinden önce Büveyhliler; Şebankârların, kendilerine karşı düzenledikleri hücumlardan ve ülkelerini işgal etmelerinden dolayı çok sıkılıyorlardı ve şiddetli bir şekilde acı çekiyorlardı.

Fars dilinde yazılan *Tarih-i Güzide* adındaki tarih kitabında deniliyor ki: Şebankâr liderlerinden İsmail adındaki zat, h. 416–440 arasında Fars hükümdarı İmaduddin Ebu Kalicar denilen liderin çağdaşı idi. Sonra bu hükümdarın yerine büyük oğlu geçti ve o da h. 447 senesinde vefat etti, ardından onun da yerine küçük kardeşi Ebu Mansur Fılastun geçti, bu esnada es-Sahib Adil de bu son emirin veziri oldu. Ancak Fadleveyh; bu son emire başkaldırarak onu ve annesi Horaseveyh'i esir aldı ve bütün memleketini ele geçirdi, hükümdarı da Şiraz'a yakın bir kalede hapsetti, sonra h. 448 senesinde de onu öldürdü; ardından da Fedlevi'nin emriyle annesini de hamamda boğdurdu. Böylece Şebankâr emirleri bir daha Fars memleketinde başa geçtiler, fakat bunun üzerinden fazla zaman geçmeden Fadlevi Alparslan'ın kardeşi Selçuklu Kavurt ile çarpıştı, fakat Sultan Alparslan'a bağlı kalmak zorunda kaldı, buna karşılık Fars hakimi de onu Fars'e vali yaptı.

Ancak bu değişim üzerinden fazla zaman geçmeden Fedleveyh tekrar dönüp Alparslan'a karşı isyan bayrağını açtı, Horşah kalesine sığındı. Öte yandan buna karşı ünlü vezir Nizamu'l-Mülk de onun sığındığı kaleyi muhasara ederek ele geçirdi ve şiddetli çarpışmalardan sonra h. 464 yılında esir düşen hükümdar idam edildi.[140] Nitekim bu gelişmelerden dolayı Kirman ve Faris yöresindeki Şebankâr aşiretleri uzun bir zaman anlaşmazlıklara ve gerginliklere sebep oldu ve bu yüzden h. 492/m. 1099 yılında Kirman valisi İranşah bin Kavurt'un da yardımı sayesinde Şebankârlılar, Sultan Berkyaruk tarafından tayin edilen Fars valisi Enz'i hezimete uğrattılar.

Bu olaylardan hemen sonra Şebankârlar ile Irak valisi Sultan Muhammed bin Melikşah tarafından Fars bölgesine vali olarak ta-

140 Bu olayların çağdaşı olan *Farisname* sahibi İbn el-Belhi'nin rivayet ettiği budur.

yin edilen ve h. 510 yılında vefat eden Fahreddin Cavli arasında savaş çıktı. Çünkü Şebankârlıların Emiri Hasan bin el-Mübariz Hüsrev, Fars bölgesine tayin edilen Cavli'yi kabul etmiyordu. Bu nedenle Cavli, Hüsrev'in üzerine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Ancak Hüsrev, kardeşi Fedleveyh'in yardımıyla bu saldırıya karşılık verdi ve düşmanı durdurdu. Fakat ne fayda! Çünkü Cavli umutsuzluk nedir bilmiyordu ve bir müddet sonra tekrar dönüp Hüsrev'i kalesinde muhasara etti, Hüsrev de bu muhasaranın uzun sürebileceğini ve gittikçe şiddetleneceğini anlayınca Cavli ile anlaştı. Üstelik Darabcerd valisi ve Şebankârların liderlerinden olan İsmail'in Kirman Melik'ine iltica edip Cavli'yi istemesi yüzünden çıkan Kirman savaşında kendisine yardım da etti.

Olayların bu şekilde gelişmesinden anlaşılıyor ki; Şebankâr aşireti Sultan Muhammed bin Melikşah döneminde barış anlaşması yapmak istedi, ancak Sultan Mahmud bin Sultan Muhammed'in kendi dönemindeki veziri Nasır b. Ali ed-Dergezini'nin kötü tasarrufu ve o yöreleri bir sürü bela ve musibete uğratması yüzünden, Sultan Muhammed de kendini fitne ve endişe ortamının içinde buldu. Bu endişe ve karışıklık etrafa yayıldığı için bütün ülkeyi sardı, özellikle de Kirman savaşı esnasında büyük karışıklar meydana geldi. Yine o dönemde zikredilmeye değer tarihi bir olay daha gelişti. Atabey Sankar es-Salguri'nin maiyetinde bulunan ve daha sonra Büyük Lor'un bağımsız hükümdarı olan Ebu Tahir Muhammed el-Kurdi, Zengi bin Tekla, Şebankâr aşiretine sığındığı için onlara karşı savaş açtı ve sonuçta kesin zafer kazandı.

Şimdi de Şebankâr aşiretinin çok uzun sürmeyen o altın dönemini sunalım:

Şebankârların lideri Kutbeddin Mübariz ile İğ'in-İc'in emiri olan kardeşi Kutbeddin Muhammed; Kirman'daki Selçuklu hükümetinin ortadan kalkmasını ve bundan dolayı ö yörede fitne ve yağmaların baş göstermesinden kaynaklanan istikrarsızlığı ve güvensizliği bir fırsat olarak değerlendirdiler. Çünkü vezir Nasihuddin, Oğuzlara karşı onları yardıma çağırmıştı, onlar da bu yardımı kabul ettiler ve -vezirin görüşüne ters de olsa- halkın isteği üzerine Oğuzlarla çarpışmadan önce ilk olarak Burdesir merkezini ele geçirmeye başladılar. Bu merkezi ele geçirdikten sonra h. 597/m. 1200 yılında Kirman'ı da idarelerine katmış oldular, sonra da her iki emir, Oğuzlara karşı çetin bir savaş başlattılar. Ancak bu esnada Fars Atabek'i ile araları bozuldu, bu da onların süratli bir şekil-

de kendi memleketlerine dönmelerine ve Kirman'ın işlerini yürütmek için Kirman'ın eski ailelerinden birisini yardımcı olarak bırakmalarına neden oldu. Fakat bu gelişmeler üzerine Oğuzlar tekrar memleketi yağma ve talan etmek ve yakıp yıkmak için geri döndüler. Daha da kötüsü, bu esnada Hürmüz Taceddin Şehinşah denilen bir Kirman emirinin de Oğuzlarla işbirliği yapması ve ülkeye yerleşmelerine yardımcı olması idi. Tam bu esnada Nizamuddin[141] de İğ'den harekete geçerek bu emirle çarpışmak zorunda kaldı ve ona üstünlük sağlayarak onu öldürdü, sonra da Türkleri darmadağın edinceye kadar onları kovaladı.

Bunun üzerinden fazla zaman geçmeden Nizamuddin, kibirlenip böbürlendi ve gelişen işleri hafife alarak dalga geçirdi ve ikinci defa Burdesir'e girdi. Ancak düşmanları, onun karşısında kenetlenip bir gece ona pusu kurdular ve h. 600 yılında kendisi ile çocuklarını esir aldılar, ardından da Mübariz aşiretinin bütün emirlerine hücum edip üzerlerine kurdukları ablukayı daralttılar. İşte tam bu olayların kızıştığı o dönemde aniden siyaset sahnesine yeni bir sima çıkıverdi: Harzemşah tarafından desteklenip himaye edilen Melik Dinar'ın oğlu Acemşah. Bu adam; Oğuzlarla ittifak edip hep birlikte Kirman memleketinin üzerine yürüdüler, ancak işler rayına oturduktan sonra Nizamuddin bu defa ortağını da tutuklayıp Faris Atabey'ine teslim etti. Öyle zannetti ki bu yaptığı, onu Atabek'e daha da yakınlaştıracak ve kendisine her çeşit kolaylık gösterip idarenin başına getirecek, böylece zamanla Kirman kendi eline düşecek ve rahatlıkla teslim alacak. Fakat Faris Atabeyi Sa'd b. Zengi, bütün bu beklentilerini boşa çıkardı ve kendisine şöyle bir haber gönderdi: Faris ordusunun komutanı İzzeddin Fadlun'un, başında bulunduğu bir orduyu sana gönderdim, onun için süratle Kirman bölgesini ona teslim et. Gerçekten de bu ordu geldi ve Kirman şehrini istila etti ve Şebankârların elinden söküp aldı. Her ne kadar bu esnada Kutbeddin'in kardeşi Mübariz de şehri kurtarmak için yardım gönderdiyse de, ne yazık ki kurtarmak nasip olmadı ve bu girişim bir fayda vermedi. Sadece memleketin çevre bölgelerinde olduğu gibi, iç kesimlerinde de tahrip ve yağma olaylarının artmasına sebep oldular.

Hicri 658 yılında Hülagu o memlekete saldırdığı ve İğ devletini istila edip Şebankârların emirini öldürdüğü zaman, Şebankâr hükümeti bir dönem İlhanlıların sultasına boyun eğdi, sonra da Faris'te hükümdarlığı süren Muzaffer hanedanına boyun eğmek durumunda kaldı.

141 Herhalde bu İğ valisi Kudbeddin Muhammed'dir. (Arapça'ya çeviren).

8- Büyük Lor'un Aatabey Devleti yada Fadlevi Devleti - h. 550–827

Bu hükümet İran'daki Loristan'ın doğusunda kuruldu ve 377 yıl, yani h. 550/m. 1155 senesinden ta h. 827/m. 1423 senesine kadar yaşadı. Bu hükümetin kurulduğu coğrafya olan Loristan toprakları, h. 3. yüz yılından beri iki bölgeden oluşuyordu: Büyük Lor ve Küçük Lor, aynı zamanda her iki bölgeyi idare eden iki kardeş vardı, bunlar da Bedr ve Ebu Mansur kardeşlerdi. Büyük Lor'daki Bedr'in yerine torunu Nasruddin geçtiğinde aynı zamanda bu memleketin yarısına hükmeden Şol Kürtlerini Seyfeddin ailesinden birisi idare ediyordu ve eski bir efsaneye göre bu aile, Sasanilerin dönemine kadar hüküm sürdü.

Öte yandan h. 5. yüzyılın sonunda Suriye'nin kuzeyindeki Simâk dağı olan ilk vatanlarından yüz Kürt ailesi Loristan'a geldi ve Emad (?) dağında Melik Nasiruddin'in[142] veziri Muhammed Hurşid'in yanına yerleştiler. Bu Kürt aşiretinin liderine de Ebu'l-Hasan Fadlevi deniliyordu.

1- Ebu Tahir Muhammed

Bu dönemde Fars memleketi Salgurluların[143] idaresi altındaydı, büyük kahramanlığıyla tanınan Ebu'l-Hasan Fadlevi"nin torunu Ebu Tahir Muhammed, Şebankâr valileri ile arasında derin ve şiddetli düşmanlık bulunan Faris hükümdarlarının hizmetine girdi. Onun için Faris hükümdarı; Ebu Tahir Muhammed b. Ali b. Ebi'l-Hasan Fadlevi'nin komutasında Şebankâr hükümetine askeri bir hamle gerçekleştirmek istedi. Ebu Tahir bu hamlesinde açık bir fark ile zafer elde edip galip olarak geri dönünce, Faris hükümdarı Atabey Sungur onu kendisini çok beğendi ve bundan dolayı çok sevindi. Bundan dolayı -ve Ebu Tahir'in de isteği üzerine- Kohkelo/Kohcilove nahiyesini ona verdi ve Loristan'ı ele geçirmek için

---

142 *İslam Ansiklopedisi* (c. 3) diyor ki: Fadlevi liderliğindeki bu Kürt aşireti, önce Meyafarkin'e ulaştı, oradan da Azerbaycan ve Geylan'a gittiler, orada da Geylan'ın valisi Dibaci ile ittifak ettiler ve h. 500 senesine kadar orada kaldılar, sonra da o memleketi terk edip, Loristan'daki Şitrankoh'un kuzeyindeki tepelere yerleştiler.

143 Bu hükümetin kurucusu, Selçuklu komutanlarından Sungur'dur. Hükümetinin temelini h. 542'de attı ve h. 686 yılına kadar onu yaşattı, sonra da Selçuklu sultanından Atabey lakabını aldı.

h. 543 senesinde ona bir askeri birlik verdi. Ebu Tahir de Loristan'a hükmetmek için bir taraftan savaşarak öldürmeyi deniyordu. Bir taraftan da bazen dahice bir siyasi yol takip edip barış yapmak istediğini bildiriyordu, en nihayet bu rol; onun tek başına bağımsızlığını ve rakipsiz bir şekilde idareyi ele geçirme hakkını verdi

İşte böylece Ebu Tahir Muhammed'in mahareti ve kahramanlığı sayesinde Fadlevi hükümetinin temeli atıldı ve h. 555/m. 1160 senesine kadar hüküm sürdü. Ancak ecelin elinden kurtulamadı, arkasından beş erkek evlat bırakarak vefat etti. Çocukları: Hezar Espik, Behmen, İmaduddin Pehlivan, Nusretuddin Eylovakoş ve Kızıl Atabey. Bu kardeşler, kendi aralarında anlaşarak ittifakla büyük kardeşlerinin, babalarının yerine geçmesine karar verdiler.

2- Atabey Hezar Espik

Bu zat, akıllı ve adaletli bir hükümdardı, onun döneminde memleket imar ve refah alanlarında elle tutulur bir ilerleme sağladı, onun döneminde Suriye'nin kuzeyindeki Sımak dağından bazı Kürt aşiretleri Loristan'a geldiler, ancak bu aşiretlerin içinde bazı Arap aşiretleri de vardı. İşte Farsça *Tarih-i Güzide*'nin dile getirdiği aşiretlerin isimleri: Asoki, Memakone (galiba Memakoye demek istiyor), Behtari[144], Meraseli, Sedasani, Zahidyan, Elayi (Alani), Konewend, Peywend, Bedai, Bevazoki, Şınovid, Raki, Caki[145], Hârmi[146], Espik[147], Kefi[148], Şemos[149], Nıxoyi, Kemakşi[150], Mamesi[151], Oyaski[152], Liravi, Delki, Tovanikya, Mediha Kurd, Kolard ve diğerleri.

Buradaki Hezar Espik'in konumu, gelen bu aşiretlerin kendisini desteklemesi sayesinde kuvvetlendi ve Şol denilen Kürt hanedanını Loristan'dan çıkarmayı başardı, memleketin hepsini bu aileden kurtardı, memleketinin sınırları genişledi ve uzunluğu İsfahan'dan dört fersah ötesine ulaştı. İşte bu yayılmacılığı; Salguri Atabey Tikle'nin, kendisine karşı birkaç askeri hamleyi gerçekleştirip nüfuzunu ve kuvvetini dağıtmaya yeltenmesine neden oldu, ancak bütün bu çabalarına rağmen başarısız oldu ve her hamlesinde mağlup olarak geri döndü.

144 Behyari
145 Haki
146 Haruni
147 Aşki
148 Koyi
149 Tehsefewi
150 Kemankeş
151 Memasti
152 Omalki. (*Kürtler Kitabı* s. 97, 98.)

Böylece gün geçtikçe Hezar Espik'in şanı yükseliyordu. O dönemde ticaret ve ziraat memlekette geliştiği gibi, imar sahasında da ciddi kalkınmalara imza attı. Ülkenin dört bir yanında köy ve şehirler inşa edildi, hayır müesseseleri ve halka hizmet projelerinin temelleri atıldı. Ardından Hezar Espik; Abbasi halifesi Nasır Lidinillah'ın, kendisine Atabey ünvanını vermesi için sarayına oğlunu gönderdi, halife de ona ikramda bulundu ve Hezar Espik'e Atabey ünvanını uygun bulup ithafta bulundu ve bu ünvanı kullanmasına izin verdi. Hem Hezar Espik'in siyasi girişimleri bununla da kalmadı, aynı zamanda Harezmli Sultan Muhammed ile dostluk ve yakınlık ilişkilerini de geliştirdi ve kızını Harezmli Sultanın oğlu Emir Giyaseddin ile evlendirip akraba oldu.

Uzunca bir hayatı cihad, imar ve inşa ruhunu geliştirmekle geçiren Hezar Espik, aynı zamanda memleketin her tarafında barış kültürünü de geliştirdi ve nihayet, h. 655/m. 1267 yılında Hakkın rahmetine kavuştu.[153] Şayet verilen vefat tarihi doğru ise onun asrı h. 555/m. 1160 yılından başlayıp h. 655/m. 1267[154] yılına kadar devam etmiş demektir

3- Atabey Tikle-Tekla

Tikle, Hezar Espik'in oğludur, annesi Fars bölgesi hükümdarlarından olan Salgur ailesindendi. Bu arada Hezar Espik'in vefat haberi Faris'e ulaşır ulaşmaz, hakları ellerinden alınan Şoli ailesinin bu hakkını geri almak için Salguri Atabey Sa'd'in emriyle Hezar Espik'in amcası oğlu Cemaleddin Ömer adındaki komutanın komutasında iki bin kişilik bir ordu kuruldu ve Tikle'nin üzerine süratle askeri bir hamle yapıldı. Bu ordu, sayıları beş yüz atlıyı geçmeyen Tikle'nin ordusuyla Biruye kalesinin yakınında karşılaştı ve her iki ordunun arasında çok kanlı bir savaş oldu. her ne kadar çarpışmanın başında Tikle ordusu püskürtüldü ise de, sonuçta kader ondan yana oldu ve düşman ordusunun komutanına isabet eden bir ok; onun kanlar içinde bir müddet çırpındıktan sonra ölmesine

---

153 *İslam Devletleri*, onun takriben 650 yılında vefat ettiğini söylüyor. (Arapça'ya çeviren).

154 *İslam Ansiklopedisi* bu tarihin Atabey Tikle'nin tahta oturduğu tarih olduğunu ve selefi Hezar Esp'in vefat yılı olduğunu söylüyor. Ama bunun doğru olmadığı anlaşılıyor. Çünkü Tikle hükümetini kurduktan birkaç sene sonra bir çok savaşın fitnesiyle uğraştı ve Hülagu h. 656 yılının Muharrem ayında Bağdat'ı kuşattığında da ona yardım etti. 16-Kanunussani 1258 yılı.

neden oldu. Böylece çarpışmanın başında galip bir konumda olan düşman; yenilgiye mahkum oldu. Her ne kadar bu savaştan sonra da Salgurlular Tikle'nin üzerine üç defa daha askeri harekât düzenlediler ise de hiç birisinde başarılı olamadılar.

Bu gelişmelerden sonra Atabey Tikle'nin işleri rayına oturdu, o da bu defa memleketinin sınırlarını genişletmek için harekete geçti ve Küçük Lor bölgesine saldırı düzenleyip hükümdarı Hüsameddin Halil'in elinden bazı yerleri aldı. Ancak hemen ardından -ve bilmediğimiz nedenlerden dolayı- Bağdat halifesi İmaduddin Yunus ile Bahaeddin Kerşasap'ın komutasında olan bir ordu ile Loristan'ın üzerine bir askeri saldırı düzenledi ve bu büyük ordu, bu bölgenin bazı şehirlerine inerek yerleşim yerlerini yıktı ve savaşın en şiddetli yerinde Tikle'nin bir kardeşi esir düşerek Lahoc kalesinde ki zindana atıldı. Ancak bu esnada Tikle de ordusuna çeki düzen verip hazırlık yapıyordu. Nitekim bu hazırlıkları bitirdikten sonra memleketini işgal eden saldırgan düşmanla çarpışmak için ordusunun başına geçti. Bu çarpışmada işgalciler yenildi, İmaduddin Yunus öldürüldü, Bahaeddin Kerşasap ise esir düştü. Ama Tikle, bir jest yaptı ve kardeşini serbest bırakması karşılığında onu serbest bıraktı.

Tarih h. 655/m. 1267 yılını gösterdiğinde ise, Moğol kralı Hülagu o müthiş ve büyük ordusuyla her yeri bir birine katarak Abbasi devletinin başkenti Bağdat'a saldırdı. Bu durumu fırsat bilen Atabey Tikle de toprağını korumak için düşman ordusuna yardım edip Hülagu'nun kuvvetlerinden bir tümen Kitokabus-Kitmoka birliğinde yer aldı. Ancak Bağdat faciası Tikle'yi çok etkilemişti, özellikle halifenin öldürülmesi ve Müslümanların kanlarının dökülmesinde aşırıya gidilmesi ve her münasebette bu cinayetlerin işlenmesi; onu çok üzmüştü. Onun bu eleştirel tavrını haber alan Hülagu, bu kızgınlığını sezdirmese de çok fena bir şekilde kızdı. Atabey Tikle ise, Hülagu'nun çok acımasız ve zorba olduğunu, onun hiç bir vaadine sadık kalmadığını ve ahde vefa namına hiçbir sözünü tutmadığını biliyordu. Onun için bir fırsatını bulup ülkesinin merkezi olan Loristan'a kaçtı. Fakat ne fayda, beri tarafta Hülagu da onu takip ediyordu ve tutuklanması için arkasından Kitokabus'un komutasında sığındığı evine askeri bir saldırı düzenledi. Bunun haberi Loristan'a ulaştığında Tikle'nin kardeşi Şemseddin Alp Ergün bir teklif yaptı: "Beni Hülagu'ya gönder, aranızda barışın sağlanması için ricada bulunayım ve onun askerleri de geldikleri yere geri dönsünler."

Tikle bu konuşmanın etkisinde kalarak teklifi kabul etti ve kardeşine, Loristan'a dönünceye kadar Moğollarla çarpışmamayı tavsiye etti. Ancak Şemseddin Loristan'ın sınırındaki Fehırge çayırına geldiğinde Moğol askerleri yolunu kesti; her ne kadar Şemseddin ordu komutanına meramını anlatmak istediyse de askerler buna kulaklarını tıkadılar ve kendisini tutuklayıp zincir ve kelepçelerle bağladılar, beraberindeki bütün arkadaşlarını da öldürdüler, sonra tekrar Loristan'ın üzerine yürüdüler. Bu arada Tikle, durumun ciddiyetini anladı ve tutuklu bulunan kardeşini öldürürler diye Moğollara karşı çarpışmaktan kaçındı ve Moğolların kendisini öldürmeyip muhafaza edeceklerine dair verdikleri bütün vaat ve sözlerine rağmen, Moğollara teslim olmayı reddedip Canbahş kalesine sığındı. Ancak Hülagu'nun bizzat kendisinden güvence sözü gelince, Tikle kaleden indi ve saldırıyı düzenleyen askerlere teslim oldu. Buna rağmen onu Tebriz'e götürmekle görevli olan birliğin komutanı bütün vaat ve sözlerini hiçe sayarak Tikle'yi orada astı. Ancak her şeye rağmen Tikle'nin adamları, gizlice cesedini alıp Loristan'a getirdiler ve orada defnettiler.

4- Atabey Şemseddin Alp Ergun

Kardeşi Tikle'nin öldürülmesinden sonra Hülagu, Alp Ergün'ü Atabey ünvanıyla hükümdar olarak Loristan'a tayin etti ve ordusunun Loristan'dan çekilmesi için emir verdi. Ancak yeni Atabey Loristan'a geldiğinde her şeyin tahrip edilip yerle bir edildiğini gördü. Çünkü Moğollar ülkede fesat yaymış, çeşitli zulüm, şiddet ve kötülük yapmışlardı, bu nedenle de buranın halkı ve sakinleri dağlara ve vadilere sığınmışlardı. Bu yeni dönemin başlaması üzerine yerli halk tekrar vatanına dönüş yaptı, memleketi tamir edip ziraat işlerini yeniden rayına koydular ve ticaretin gelişmesi için ciddi çaba sarfettiler. Nitekim çok kısa bir zamanda memleket, komşu memleketlere nispeten ilerleme sağladı. Atabey de kış günlerini İdic-İzac, Sus ve Şester-Testür şehirlerinin çevresinde geçiriyordu, yaz günlerini ise, şarıl şarıl akan suları olan, meşe ve diğer sık ve çeşitli ağaçları olan, cennet ve Firdevs'in mücessem bir örneğini andıran zengin bahçeleri olan Şester ve meşhur Zenderod nehrinin kıyılarında bulunan dağlarda geçiriyordu. Şemseddin Alp Ergün hükümdarlığın bu dönemini on beş sene hükümdar olarak mutluluk, afiyet ve huzur içinde geçirdikten sonra Allah'ın rahmetine kavuştu.

5- Atabey Yusuf Şah

Yusuf Şah, babası vefat ettiği sırada Ebka Han'ın sarayında bulunuyordu, babasının vefatı üzerinden bir ay geçtikten sonra Ebka Han bir ferman çıkararak onu babasının yerine tayin etti. Ancak Yusuf Şah buna rağmen emrindeki 200 atlı ile birlikte Moğol imparatorluğunun başkentinde kalmayı tercih ederek babasının mirası olan topraklara gitmedi ve kendi yerine Loristan'a bir vekil tayin etmekle yetindi.

Daha sonra Yusuf Şah, Ebka Han'ın Burak Han'a karşı başlattığı savaşta Ebka Han'ı desteklediği gibi, büyük bir cesaret ve kahramanlık örneği göstererek Lor askerleriyle birlikte Ebka'nın saflarında Gilan ve Deylem'deki savaşlara da katıldı. Hatta Ebka Han'ı, ölümle sonuçlanabilecek bir tehlikeden kurtardı. Özet olarak mesele şöyle gelişti: Deylem'den bir müfreze, şiddetli çarpışmaların olduğu o savaşlarda gizlice Ebka Han'ı her taraftan sardılar. İşte tam bu esnada Yusuf Şah; bu saldırganların farkına varır ve üzerlerine saldırıp geldiklerine bin pişman ederek onları geri püskürtür. Bu mert ve uyanık davranıştan dolayı Yusuf Şah, Ebka Han'ın sevgisi ve onu beğenisini kazandı, onun için Ebka Han, Yusuf Şaha Huzistan bölgesinin tümünü, Kohgeloveyh ve Firuzan şehirlerini verdi, ayrıca İsfahan'ın kuzeyinde yedi fersah uzaklıkta bulunan Cerbazkan şehrini de verdi. Daha sonra Yusuf Şah, Kohgeloveyh şehrine saldırdı, Mamesani yöresinde yaşamakta olan Şolilere hücum etti ve hükümdarının kardeşini öldürmeyi başardı.

Ebka Han"ın idaresi sona erdiğinde ve İran'ın doğusuna Ahmed Tekodar hâkim olduktan sonra, Yusuf Şah ile Ebka Han'ın halifesi olan Ergün Han'ın arası açıldı. Ancak buna rağmen ona karşı bir tavır almadı, hatta Horasan savaşlarında Ahmed Tekodar'a karşı bin atlı ve on bin yaya askeri ile Ergün Han'ın safında savaşa katıldı ve yardımda bulundu. İşte bu son savaşlar Ahmed Tekodar'ın ordusunun yenilgisiyle sonuçlanınca, h. 683/m. 1284 yılında Lor ordusu bu uzun yolculuğunda su ve hayattan hiç bir belirtinin olmadığı büyük çölleri kat etti ve ordunun çoğu susuzluk ve yorgunluktan kırıldıktan sonra Tabas ve Notanza yolu ile Loristan'a ancak dönebildi. Aynı zamanda es-Sahib Hoca Şemseddin yerine geçmek için Ergün Şah; Yusuf Şah'ın Loristan'a gitmesi için emir verdi ve orada es-Sahib'in kızı ile evlendi, sonra da onu tutuklatıp Ergün Şah'a gönderdi. Bu gelişmelerden sonra Yusuf Şah, Hoca Şemseddin'in şehadetinden sonra Loristan'a döndü ve vefat edinceye kadar orada kaldı.

6- Atabey Efrasyab

Yusuf Şah'ın vefatından sonra oğlu Efrasyab onun yerine tayin edilirken Efrasyab da kardeşi Ahmed'i Moğolların başkentine gönderdi, kendisi de Loristan'da kalarak hükümetinin işlerini idare etmeye devam etti. Ancak Efrasyab, katil, zalim ve idaresinde Allah'tan korkmayan birisi idi. Onun için Hezar Espik'in adamlarından kendi icraatına karşı çıkanlara karşı şiddet uyguluyor ve zulmediyordu. Hoca Nizamuddin, Celaleddin ve Sadreddin gibi vezirleri tutukladığı gibi, mallarına da el koydu ve yoktan bahaneler uydurup onları öldürdü. Daha sonra da o talihsiz adamların akrabalarını ve yakınlarını İsfahan'a sürdü, orada da kendisine karşı yapacakları çalışmalarından emin olmadığı için arkalarından adamlar gönderip yaptıklarını takibe aldı. Ama tam bu esnada Ergün Han ölüdü, bunu fırsat bilen İsfahan'daki bazı eski hanedanların liderleri başkaldırdı ve Moğol valisini öldürdüler.

Öte yandan Efresyab da ayrıca bu gelişmeleri fırsat bildi ve bir kısım akraba ve adamlarını Hemedan, Fars ve Fars körfezine kadar olan bölgede vali ve hâkim olarak tayin etti, bu siyasetle Moğol nüfuzunu ortadan kaldırmak istedi. Buna bağlı olarak Atabey Tikle'nin oğlu Celal'i bir askeri birliğin başına geçirdi ve Kohrod'u korumak için gönderdi. Bu birlik orada Moğol askerleri ile şiddetli bir çarpışmaya girdi ve başta Moğollar yenildiyse de bu birlikteki askerlerin yağma ve talan işine yönelmeleri, yenilen Moğollara yeni bir fırsat oldu.

Onun için saflarını bir daha birleştirip yeniden saldırıya geçtiler ve onları büyük bir yenilgiye uğrattılar. Ancak bu olayların haberi İmparator Keyhatu Han'ın kulağına ulaşır ulaşmaz, Efrasyab'ı ele geçirip öldürmek için Moğol ve Küçük Lor'dan oluşan bir orduyu Emir Tolday İdaci'nin komutasına verdi. Bu saldırı karşısında Atabey; Moğolların önünde duramadı ve Çaynihist kalesine sığındığı ve bu savaşlar ve olaylarda Loristan halkından çok sayıda insan öldürüldüğü gibi, bir kısmı da Moğolların aşırı katliam, yağma ve soygunlardan dolayı dağlara ve vadilere kaçtılar. Nihayet bu sürek avında Moğol ordusu gelip kaleye dayandı ve Efrasyab'i teslim alarak başkente gönderdiler. Ancak burada hem Erok Han, hem de Padişah Hatun, ikisi de Efrasyab'ın kurtuluşu için devreye girdiler; imparator da onu affedip hükümdarlığının merkezi olan Loristan'a geri gönderdi. Buna rağmen Efrasyab tekrar eski günlerine geri döndü ve zulüm, ceberut, halkın malına el koyma, hürriyeti kısıt-

lama, devlet adamlarını ve büyük ailelerin çocuklarını öldürme işlerine tekrar başladı.

Daha sonraki günlerde Gazan Han imparatorluğun başına geçtiğinde, ilk zamanlarda Efrasyab'a acıdı ve ona güvendiğini gösterdi; fakat sonra ona olan güvenini kaybetti ve h. 696/m. 1296 yılında çıkan savaşta Faris Emiri Horkodak'ın püskürtüldüğü esnada onu öldürdü.

7- Atabey Nusretuddin Ahmed

Efrasyab'tan sonra kardeşi Nusretuddin h. 696/m. 1296 senesinde hükümdarlığı devraldı ve bir rivayete göre h. 730/m. 1329 yılına kadar, başka bir rivayette ise h. 733 senesine kadar tahtta kaldı. Yaşamının çoğunu İlhanlıların sarayında geçiren Nusretuddin; akıllı, tedbirli ve tebaasını seven bir hükümdar idi, kısa bir sürede memlekette bir imar hamlesini gerçekleştirdi ve kendinden önceki dönemde harabeye dönmüş eserleri tamir etti, güvenliği sağladı ve halkın refah düzeyini yükselttiği gibi, devletin gelirlerini de arttırdı ve mali durumu düzeltti. Beri taraftan oğlu İmaduddin Pehlivan'ı kendine vekaleten Loristan'daki idarenin başına getirdiği gibi, aynı zamanda ordu komutanlığına da Hüsrev Şah b. el-Melik Husameddin'i getirdi, bu şekilde işleri düzeltti ve memleketi titizlikle yönetti, bu sayede memlekette tam bir güven ortamı sağlandı ve yaşam düzeyi yükseldi. Hem Nusretuddin ilmi ve alimleri sever, onları kendine yakın tutar ve sürekli onlarla bir araya gelirdi. Bundan dolayıdır ki Molla Fadlullah b. Abdillah el-Kazvini, *Tarih el-Mu'cem fi Asar Muluk el-Acem* ismindeki kitabını onun ismiyle yazdığı ve ona ithaf etti,[155] aynı zamanda *Mecmau'l-Ensab*[156] adlı diğer bir kitap da bu adil ve akıllı hükümdara Pir ünvanını layık görmüştü. Gezgin İbn Batuta ise, Atabey Nusretuddin'in kendi zamanında yüz altmış (160) medrese inşa ettiğini, bunlardan kırk dört (44) tanesinin İzaç şehrinde olduğunu kaydettiği gibi, bunlardan diğer bir kısmının da Cibal denilen bölgedeki değişik aşiretler arasında inşa edildiğini ifade etmektedir.[157]

---

155 1280 yılında Faris'te basıldı. Mısır Kitapları yayınevinde mevcuttur. (Arapça'ya çeviren).

156 Muhammed Bin Ali Şebankâre yazmıştır. Mahduttur. (Arapça'ya çeviren).

157 *Tarih-i Güzide*'de bu hükümet ile ilgili Atabey Nusretuddin'in son dönemine kadar detaylı bilgi vardır. Ama bu tarihten sonraki bilgileri *İslam Ansiklopedisi* ve Dr. Frech'in yazdığı *Kürtler* kitabından kaydettim.

8- II. Atabey Rüknuddin Yusuf Şah

Bu Atabey'in hükümdarlığı h. 733/m. 1332 senesinden h. 740/m. 1339 senesine kadar devam etti. Adaletli, akıllı, tedbirli ve ciddi bir hükümdar idi. *Mecmeu'l Ensab* adındaki kitaba göre bu Atabey'in idaresi Basra, Horasan, Lamustan (Laristan) ve Firuzan'a kadar uzanıyordu.

9- Muzafferuddin II. Efrasyab

İsmi Ahmed olan bu zat, II. Yusuf Şah'ın oğludur, ancak İbn Batuta'nın rivayetine göre oğlu değil, kardeşidir. Nitekim İbn Batuta'nın bu memlekete yaptığı gezi, bu hükümdarın döneminde olmuştu. Öte yandan Muhammed Hudari Bey'in görüşüne göre onun idaresi h. 756/m. 1355 senesine kadar devam etmiştir.[158]

Ancak bu son ailenin hükümdarları ile ilgili olarak Mirza İskender'in, o dönemin çağdaşları olan tarihçilerin rivayet ettikleri bilgilere dayanarak verdiği bilgiler dışında elimizde yeterli derecede bilgi yok. İşte o bilgiler:

10- Nur el-Vedud

Bu Melik, II. Efrasyab'tan sonra idareyi eline aldı, fakat müsrif, savurgan ve elinde hiçbir şey durmayan birisi idi, bu nedenle Atabeylerin hazinelerini kısa bir sürede bitirmişti. *Cihan Ara* adındaki kitabın rivayetine göre bu zat (h. 713–760/m. 1313-1359); Faris'in hükümdarı Muhammed Muzaffer'i de kendisine evlat edinmişti.

11- Şemseddin Peşnek

II. Yusuf Şah'ın oğlu olarak bilinen Şemseddin,[159] Nur el-Vedud'un yerine geçti ve h. 780/m. 1378 yılına kadar hükmü devam etti. Onun zamanında Şiraz'daki Muzaffer hanedanından dolayı memleket çok büyük zararlar gördü. Çünkü Şah Mansur el-Muzafferi; Loristan'a karşı Şester'i savaş üssü haline getirdi. Bu da Şah

---

158 Dr. Frech diyor ki: Bu Atabey Timurlenk'in çağdaşı idi ve onun komutanlarından idi. Halbuki bu Atabeyin dönemi ile Timurlenk'in dönemi arasında kırk sene kadar uzun bir zaman vardır.

159 Şeyh Muhammed el-Hudari derslerinde diyor ki: Ona Şemseddin Hoşeng deniliyordu ve o II. Efrasyab'ın torunu idi.

Şuca'ın idareyi ele geçirmek için Şah Mansur ile yaptığı mücadelede Atabey Peşnek'e yardım göndermesine ve kuvvetine kuvvet katmasına neden oldu. Nitekim İzac'ta tarihleri h. 762–764/m. 1360-1362 senelerine denk gelen ve Şah Şuca' ismiyle basılan bazı sikkeler bulunmuştur.

12- Pir Ahmed

Pir Ahmed Peşnek'in vefatından sonra Loristan'da tahta geçti, fakat ailesinden Melik Hoşeng denilen birisi ile arasında kavga çıktı ve bu çarpışmada öldürüldü. Başka bazı görüşlere göre Pir Ahmed ve Hoşeng kardeştirler ve Nur Vedud'un oğullarıdırlar. Daha sonra Şah Mansur el-Muzafferi, Pir Ahmed'i Loristan'dan çıkardı ve onun yerine Lor liderlerinden birisini hükümdar tayin etti, bu şekilde dönemi bitti ve devleti sona erdi.

Bu gelişmelerden bir süre sonra h. 795/m. 1392 senesinde Timur; Loristan'ı Pir Ahmed ile kardeşi Efrasyab arasında taksim etti. Ancak Mirza Pir Ahmed adı geçen Pir Ahmed'i Kohandız'da esir aldı, ardından da h. 811/m. 1408 yılında Loristan idaresini ele geçirdi. Ancak çok zaman geçmeden ateşi bütün ülkeyi saran bir ayaklanma esnasında öldürüldü.

13- Ebu Said

Pir Ahmed'in oğlu olan bu zat, bir rehine gibi iki sene Şiraz'da tutuldu, ardından oğlunun vefatı üzerine idareyi teslim aldı ve h. 820/m. 1417 senesinde vefat etti.

15- Şah Hüseyin

Babası Ebu Said'in yerine geçen oğul Şah Hüseyin; Loristan'ın hükümdarı olduktan sonra, yine ailesinden birisiyle arasında şiddetli bir çatışma meydana geldi ve h. 827/m. 1423 tarihinde meydana gelen savaşta öldürüldü.

15- Giyaseddin Kâvus

Hoşenk'in oğlu olan Giyaseddin; Şah Hüseyin'den hükümdarlığı koparıp aldı; ancak üzerinden çok zaman geçmeden Sultan İbrahim b. Şahreh b. Timurlenk Loristan'a saldırdı ve Fadlevi hükümetini tamamıyla ortadan kaldırdı, böylece hükümdarlık, Bahtiyar aşiretinin liderlerine geçti.

Bir Hatırlatma[160]

Şayet, Türkiye Muhacirin Umumi Müdüriyeti'nin tercüme ettiği ve Türkiye'de yayımladığı Alman Dr. Frech'in kitabının tercümesi doğru ve aslına sadık kalınmış ise, Kürtlerle ilgili o kadar büyük saplantılar ve rahatsız edici iddialar içeriyor ki kesinlikle gerçekle alakası yoktur, hemen hemen bütün satırlarında düşmanlık sırıtıyor. Dolayısıyla bu kitap bütün dikkat ve nezahet ile tarafsız olarak yazılması gerekirken ve bırakın bunları, gerçekleri değiştirmek, karıştırıp karmaşa çıkarması düşünülemeyen bir tarih kitabı olmaktan çok uzaktır. Sadece lafızların birbirine benzeyişini fırsat bilip Fadlevi ailesinin Kürt değil, Türk olduğunu yazmasında bunun için ayrı bir istismar örneğidir. Çünkü onun bu iddiası gerek

---

160 Yazar Dr. Frech adlı kişinin iddialarının dayanaksız olduğunu görünce o dönemde tercümede bir sıkıntının olabileceğini düşünüyor. Oysa bugün artık gerçek tamamen ortaya çıkmıştır. Kitapta zaman zaman Dr. Frech'e atıflar yapılsa da biz Dr. İsmail Beşikçi'nin Esmer Dergisi'nin Ağustos 2007 tarihli sayısında yayınlanmış konu ile ilgi yazısından alıntı ile meselenin gerçek yüzüne işaret etmek istedik:

"Dr. Frech, İttihat ve Terakki döneminde devlet tarafından Kürtlerle ilgili olarak yapılan ilk yayının yazarıdır. **Kürtler: Tarihi ve İçtimai Tetkikat** kitabı 1918'de Osmanlı Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi (Osmanlı Göçmen İşleri Genel Müdürlüğü) tarafından yayınlanmıştı. Kitabı, Almanca'dan Türkçe'ye çevirenin Habil Adem olduğu belirtiliyordu. Bu kitap Kürtlerin aslının Türk olduğunu, Kürtçe diye bağımsız bir dilin olmadığını anlatmaya gayret ediyordu.

Dr. Frech'in Kürtleri çok yakından ilgilendiren bir kitabı daha vardı. **Beynelmilel Usulü't Temsil, İskan-ı Muhacirin** (Uluslararası Asimilasyon Yöntemleri, Göçmenlerin Yerleştirilmesi). Bu kitap da 1918'de yayımlanmış. Kitapta, yazar Dr. Frech için **Prusya Müstemleke nezareti** (Sömürge Bakanlığı) **memurlarından Frech** şeklinde bir tanıtım da var. Çevirmen olarak yine Habil Adem gösteriliyor.

Daha sonraki incelemelerle anlaşılmıştır ki, Dr. Frech denen kişi, gerçek adı Naci İsmail (Pelister) olan Osmanlı Milli Emniyet görevlisi, Arnavut kökenli bir ittihatçıdır. Çevirmen olarak görülen Habil Adem de bizzat kendisidir. Yazdıklarının daha inandırıcı olmasını istediğinden Alman adı olan Frech'i kullanmaktadır. İttihat ve Terakki döneminde Osmanlı toplumunda ve devlet katında Almanların çok büyük bir etkinliğinin ve itibarının var olduğu bilinmektedir. Araştırmacı Mehmet Bayrak "Resmi Kürt Politikasının Temellerini Atanlar ve Bağlaşıkları" yazısında Dr. Frech ile ilgili ve Frech adının deşifrasyonuyla ilgili bilgiler vermektedir. *Kürt Sorunu ve Demokratik Çözüm*, (Özge yayınları, Şubat 1999, s.21)

Pelister'in çete ilişkilerini Abidin Nesimi şöyle belirtiyor: "Habil Adem'in, (Naci İsmail Pelister) on-onbeş kişilik bir maiyeti vardı. Bunları beslerdi ve özel işlerinde kullanırdı. Genel olarak tertiplerinde, (düzenlediği oyunlarda) kendi görünmez, bu maiyeti görünürdü. (bk. M. Şahin-Y. Akyol, **"Habil Adem Ya da Nam-ı diğer Naci İsmail Pelister Hakkında"**, Toplumsal Tarih, Sayı 11, 1994. Söz eden Mehmet Bayrak, s. 28) (Yayıncının notu).

Tarih-i Güzide, gerekse diğer bütün muasır tarih kitaplarının yazdıklarına ters düşmektedir. Aslında bu garip görüşün doğruluğu hakkında kendisi de tereddüt etmiş; fakat çaresiz kalınca Ebu Tahir ve adamlarının üstünlüğünü Türk ordusunun komutanına vermiştir. Bundan hareketle düşmanlıkta aşırıya kaçtığı gibi, gerçeğin izlerini de örtmüştür. Hatta tarihin değişik dönemlerinde varlığı su götürmez şekilde kabul edilen Kürt halkını ve bu halkın gerçekliğini dahi inkar etmiştir.

Bütün saptırmalara rağmen tarih; bu mahalli hükümetin kanıyla canıyla Kürt olduğunu itiraf ediyor ve Ebu Tahir'in tarih sahnesine çıkışından, İslam alemindeki Moğol zulmünün ortaya çıkmasına kadar bu hükümetin yüz yıl, hata daha fazla ve bağımsız olarak yaşadığını hükme bağlamış. Ancak daha sonra, doğudaki bütün hükümetler gibi, o da ilk önce Moğolların, sonra da Timurların egemenliğine geçmiştir.

9- Küçük Lor Devleti veya Hurşid Ailesi (h. 570–1250)

Loristan'ın kuzeyinde ve kuzeydoğusundaki Lor ve diğer aşiretler h. 6. yüzyılın yarılarına kadar kabileler şeklinde yaşıyorlardı, her aşiret ve aile kendi işlerinde bağımsız idi. *Tarih-i Güzide*'nin bu konudaki rivayetine göre o dönemdeki aşiretlerin isimleri ile ilgili açıklama şöyledir:

Davudi, Abbasi, Muhammed Komari, Kerruhi, Cenkruyi aşiretleridir ki, aynı zamanda bunlar Küçük Lor'un asılları olduğu gibi, Salgurluların da kollarındandır ve emirlik onlarda idi. Bu aşiretlerin dışında da başka aşiretler var, örneğin: Karendi, Cenkredi, Fedli, Senondi, Alani, Kahkahi, Recvarki, Dıri, Bırawend, Mabki, Dari, Abadki, Ebu'l-Abbas, 'Elomemayi, Kecayi, Seleski, Hodki, Bendoyi v.s. Ancak Sahi, Arsani, Erki, Beyhi gibi aşiretler; Lor lehçesini konuşmalarına rağmen Lor olmadıkları gibi, köylerde yaşayanlar da onlar gibi farklıdırlar, Lorların sayısına da dahil değiller.

Hem h. 6. yüzyılın yarısına kadar bütün bu aşiretlerin özel birer hükümetleri yoktu, onlar Bağdat'taki merkezi hükümete doğrudan bağlı idiler.

H. 550/m. 1155 senesinde bir Afşar Türk olan Husameddin Sohli adında biri, Selçuklular tarafından küçük Lor ve Huzistan'a hükümdar olarak tayin edildi. Hurşid[161] ailesinin dedeleri de Selçuklu olan bu hükümdarın maiyetinde oldukları gibi, Cengruyi aşiretinden olan Lorlardan idiler. Nitekim Hurşid ailesinden Şucaaddin Hurşid b. Ebubekir b. Muhammed Hurşid ile kardeşi Nureddin Muhammed'in, Husameddin Sohli'nin yanında büyük değerleri vardı, hem Şucaaddin Hurşid, onun tarafından Küçük Lor'un bir kısmını kontrol ediyordu.

---

161 *İslam Ansiklopedisi* diyor ki: Büyük Lor Atabeyi devleti bu memlekette kurulmadan önce, "Hurşid" isminde bir veziri olan bir hükümdar vardı. Öyle anlaşılıyor ki bu Hurşid ile Hurşidi ailesinin başında bulunan Hurşid arasında bir ilişki vardır.

1- Şucaaddin Hurşid

H. 570/m 1174 yılında Husameddin Sohli'nin vefatından sonra, Küçük Lor'un hepsini tek başına idare ediyordu, ancak o dönemde Şucaaddin Hurşid ailesinin bağlı olduğu Cengruyi aşiretinin başında Şucaaddin'in rakibi ve düşmanı olan Serhab b. Iyar bulunuyordu. Bundan dolayı Şucaaddin bir ordu ile onu Dizisiyah/Siyah Kale'de muhasara etti ve bu nedenle Manrud halkının tamamı göç etmek zorunda kaldı. Bu gelişmeler üzerine Bağdat'taki halife duruma el atmaya ve çekişmenin bitmesi için aracı olmaya mecbur kaldı. Onun için Şucaaddin'in, Mankâre kalesinden vazgeçmesini ve düşmanlığı bırakmasını emretti. Şucaaddin de halifenin bu emrine itaat edince, buna karşılık halife de ona Huzistan'daki Tırazk nahiyesinin idaresini verdi.[162]

Tarih-i Güzide, Şucaaddin'nin son günlerinden bahsederken şunları kaydediyor: Emir çok yaşlı olduğu için gece-gündüz, her giriş ve çıkışlarında sürekli olarak oğlu Bedr ve yeğeni Seyfeddin Rüstem kendisine refakat ediyorlardı ve emirlerini yerine getiriyorlardı. Bu esnada Beyat aşireti Loristan memleketinin bir kısmını elinde tutuyordu. Bu nedenle Bedr ile Seyfeddin, bu aşiretin üzerine bir saldırı gerçekleştirdiler ve uzun süren şiddetli çarpışmadan sonra onu Loristan'dan çıkardılar. Öte yandan Şucaaddin, oğlu Bedr'i veliaht olarak belirlemişti, ondan sonra da Seyfeddin Rüstem'in veliaht olmasını tavsiye etmişti. Ancak bu arada Seyfeddin, Bedr'e iftirada bulundu ve bunu bahane ederek onu öldürme-

---

162 *Tarih-i Güzide* bu olayı başka bir şekilde zikrediyor ve diyor ki: Şucaaddin Serhab'ı sıkıştırdı ta ki ona Manrud şehrini teslim etmek zorunda bıraktı, sonra da her iki oğlunu Bedir ve Haydar'ı kuvvetli bir askerle Cengruyi aşiretinin üzerine gönderdi. Onlar da Dizisiyah Kalesi'ne inip orayı muhasara ettiler. Ama Haydar savaşta öldürüldü, bu da Şucaaddin'in galeyana gelmesine ve bu aşiretten eline geçen herkesi öldürmesine neden oldu. Bu Manrud halkını vatanlarından sürene kadar devam etti. Bir muddet sonra hilafet merkezi aralarını bulmak için onları halifenin huzuruna davet etti. Şucaaddin ve kardeşi Nureddin beraber gittiler, Halife onlardan Mankare kalesini adamlarından temizlemelerini taleb etti. Onlar ise onun bu isteğini red ettiler. Bunun üzerine onları hapishaneye attı. Nureddin kardeşine kaleyi asla hiç kimseye terketmemesini vasiyet ettikten sonra öldü. Ama Şucaaddin eğer kaleyi terketmezse hapishaneden kurtulamayacağını anlayınca, hilafetin merkezindeki sorumlulara onun yerine Trazk Kalesi'ni kendisine vermeleri halinde kaleyi terk edeceğini bildirdi. Onlar da onun bu isteğini kabul ettiler. Onu serbest bıraktılar ve h. 590/m. 1193 yılında Loristan'a geri döndü, bundan sonra da memleketi otuz yıl daha idare etti.

ye kalkıştı. Her ne kadar Şucaaddin bu gizli cinayeti öğrendiyse de fazla zaman geçmeden, yüz seneden fazla yaşadıktan sonra h. 621/m. 1224 senesinde Allah'ın rahmetine kavuştu. Doğrusu, Şucaaddin adil bir hükümdar olduğu için insanlar onu hayatında da vefat ettikten sonra da sevdiler. Kabrini ziyaret edilir bir yatır haline getirdiler. Lorlar ona karşı son derece saygılı olduğu gibi, bir o kadar da onu kutsadılar. O, rahmetli hem kış hem yaz günlerini çeşitli yerlerde geçiriyordu; yazlarını Kirbet'de, kışlarını da Pişt-koh'da bulunan Dehloran köyünde geçiriyordu, ama asıl başkenti Hürremabad şehri idi.

2- Atabey Seyfeddin Rüstem

Nureddin Muhammed'in oğlu olan Rüstem; Atabey lakabına layık görülmüş, insanlar arasında adalet ve eşitliği sağlamış bir insandır. Kendi döneminde memleketin ilerlediğine ve refah düzeyinin sağlandığına dair canlı hikayeler vardır ve kendi aralarında barışa yanaşmayıp sürekli birbirlerine saldıran kabilelere, bu saldırıları durdurmalarının emrini çıkaran odur. İşte bu çabalarından dolayı bazı liderlerin kendisini yadırgayıp kızmalarına neden oldu. Bu nedenle kardeşi Şerefuddin Ebu Bekir'in etrafında birleştiler ve onu takibe aldılar, sonra bir gün hamama girdiğinde şiddetli bir darbe ile onu ortadan kaldırmak istediler, fakat onların ellerinden çok enteresan bir şekilde kurtuldu, buna rağmen onun izini sürdüler ve onu da, kardeşi Ali b. Bedr'i de öldürdüler.

3- Şerefuddin Ebubekir

Bu emirin dönemi hüküm süren aile efradının arası taktik oyunlar, tartışmalar, mücadeleler ve düşmanlıkla doludur.

4- İzzeddin Gerşasb

İzzeddin, Şerefuddin Ebu Bekir'in kardeşidir. Halife Mu'tasım'ın komutanı Süleyman Şah'ın kız kardeşi ve daha önce kardeşinin de eşi olan Melike Hatun ile evlendi.

Bir müddet Bağdat'ta oturan Husameddin Halil b. Bedr, İzzeddin Gerşasb'in Loristan'a hükümdar olduğunu duyduğunda süratle Huzistan'a geçti. Orada büyük bir ordu toplayıp başına geçti ve Loristan'a doğru ilerledi. İzzeddin ise, bu büyük ve kuvvetli orduya karşı koymayacağını iyi biliyordu, ancak kendi eşi de olan İzzeddin'in kız kardeşinin etkisinde kalarak gelen orduya karşı koydu,

ancak Lor ordusu, böyle bir orduyla çarpışılmayacağını anladı ve saldıran ordunun tarafına geçti. İşte bu gelişmeler üzerine İzzeddin teslim oldu ve idareden elini çekti, böylece memleketin idaresi Husameddin'in eline geçti ve geçip tahtına oturdu.

5- Husameddin Halil

Bedr b. Şucaaddin Hurşid'in oğlu olan Husameddin, babasının öldürülmesinden sonra Bağdat'a iltica etmişti. İşler rayına oturduktan ve daha önce belirttiğimiz gibi Küçük Lor hükümetinin başına geçtikten sonra İzzeddin Gerşasb'i, kendi yerine veliaht olarak tayin etti. Fakat daha sonra bu tayin işinden vazgeçti ve Allah katında bir delili yokken, bir sürü bahane uydurarak onu yanına çağırtıp öldürdü. Ne zaman bu haberler İzzeddin'in karısı Melike Hatun'un kulağına gitti, hemen gizlice İzzeddin'in daha çocuk denecek yaşta olan üç oğlunu, kardeşi Şehabeddin Süleyman Şah'a gönderdi.[163] İşte bundan sonra Husameddin ile Süleyman şah arasındaki düşmanlık iyice derinleşti ve bu düşmanlık o dereceye vardı ki bu yüzden bir ay içerisinde birkaç sefer çarpıştılar. En sonunda Süleyman Şah yenilince Bahar kalesi ve Kürdistan bölgesinden birkaç şehir daha Husameddin'in eline geçti. Ancak bu karşılıklı saldırılar burada kalmadı ve Husameddin'e saldırmak için hilafet merkezinin de desteklediği Süleyman Şah büyük askeri bir birliğin başına geçti ve her iki kuvvet Şapurxwast vadisinde karşılaştı, aralarında geçen şiddetli çarpışmadan sonra düşmanı galip geldi ve h. 640/m. 1242 senesinde Husameddin Halil öldürüldü.

6- Bedreddin Mesud

Husameddin'in kardeşi olan Mesud, kardeşinin öldürülmesinden sonra Mengu Han'ın sarayına gidip ona şikayetini bildirdi ve durumunu arz etti, sonra da Hülagu Bağdat'a saldırdığı sırada onunla İran'a geldi. Ancak Moğolların Bağdat'ı ele geçirdikleri esnada Süleyman Şah öldürüldüğünde Bedreddin Mesud, Süleyman Şah'ın ailesini ve akrabalarını alıp beraberinde Loristan'a getirdi ve memlekete on altı sene hükmettikten sonra h. 658/1259 senesinde Hakkın rahmetine kavuştu. Adaletli, akıllı, alim, muttaki,

---

163 O Türkmen taifesinin başı olan Yuvailerden olan Süleyman bin Bercem El-Yuvai'dir. (Bu "*Nehcül Belağe*"den nakil ile, Azzavi'nin yazdığı *Irak Tarihinin Zeyli*'nde geçiyor.) (Arapça'ya çeviren).

merhametli ve tebaasına karşı iyi bir siyaset güden, Şafii fıkhında üstün bir bilgiye sahip olan birisi idi. Onun vefatından sonra iki oğlu ile Taceddin Şah arasında ihtilaf çıktı ve bu anlaşmazlık çarpışmaya kadar vardı ve ancak Ebka Han gelip iki grubun arasına girinceye kadar da bu çarpışma devam ettiği gibi, Bedreddin Mesud'un oğullarının öldürülme emrini da verdi ve memleketin idaresini Taceddin'e teslim etti.

7- Taceddin Şah

Memlekete on yedi sene hükmeden bu emir, idaresinde ciddi ve hükmünde adil birisi idi. *Tarîh-i Alem Aray-i Abbasi* kitabının yazarı, ikinci cildinde şöyle diyor: Bu Horşit ailesi Abbasi lakabı ile de biliniyordu. Çünkü onun memleketi, özellikle Abbasilerin emlaklerinden sayılırdı, ancak en sonunda h. 677/m. 1278 yılında Ebka Han bu emiri de öldürdü.

8- Felekeddin ve İzzeddin

Ebka Han, Emir Taceddin Şah'ı öldürdükten sonra Bedreddin Mesud'un her iki oğlu Felekeddin ve İzzeddin'i memleketi yönetecek iki hükümdar olarak tayin etti ve Moğol İlhanlıların geleneğine uyarak mali işlerin idaresini Felekeddin'e verdi, öbür yandan da büyük Sultan Hakan'ın özel emlak işlerini İzzeddin'e teslim etti. Bu iki kardeş de Loristan işlerini on beş yıl boyunca bütün titizlik ve hikmetle yönettiler. Bu iki kardeş, memleketin güvenliğini sağlayacak ve sayısı on yedi bin savaşçıyı bulan bir ordu oluşturdukları gibi, aynı zamanda Bayatlıların son ferdine kadar herkesi Loristan"dan kovmayı başardılar. Öte yandan memleketin sınırlarını o kadar genişlettiler ki, uzunluğu bir taraftan Şester, Hemedan ve İsfahan'a ulaştı, beri taraftan ise, Arap Irak'ına ulaştı.

Emir Felekeddin akıllı ve her şeye vakıf bir alim olmasına karşın, öte yandan Emir İzzeddin ise şiddetli, zalim ve sert biri idi. Bununla birlikte aralarındaki ciddi farklılığa rağmen, iki kardeşin memleketi idare etme işlerinde herhangi bir aksaklık yaşanmadı. Tam aksine memlekete adalet ve eşitlikle hükmettiler ve ülkenin içinde barış bayrağının istisnasız olarak herkesin üzerinde dalgalandığı gibi, aynı zamanda dış ilişkiler de çok iyiydi ve komşu devletlerle sadakat ve dostluk kurmuşlardı. Nitekim çok enteresan bir şekilde bu iki kardeş de h. 692/m. 1293 yılında beraberce Hakkın rahmetine kavuştular.

9- Cemaleddin Hıdır

Emir Taceddin Şah'ın oğlu olan Cemaleddin, Keyhatun Han tarafından çıkarılan bir kararla ülkeye hükümdar olarak tayin edildi. Fakat karşısına, Bedreddin b. Şucaaddin Hurşid'in torunu Husameddin Ömer ile Şemseddin İlyas adında iki rakip çıktı ve onun çalışmalarını engellemek, yolunu kesmek ve tahttan indirmek için var güçleri ile çalıştılar. Nihayet, memleketi işgal eden Moğollarla işbirliği yaparak av için dışarı çıktığı bir gün, onu ve beraberindeki hizmetçilerini öldürdüler, böylece h. 693/1294 senesinde ülkedeki Husameddin Halil'in zürriyetinin kökü kesilmiş oldu.

10- Husameddin Ömer

İdaresi için hem Samsamuddin Mahmud hem de İzzeddin Gerşasb'in oğlu Nureddin Mahmud ve akrabasının çoğunun karşı olmasına ve düşmanlık beslemelerine rağmen Emir Husameddin, sultayı kuvvet ve gasp yolu ile ele geçirdi. Öte yandan Husameddin Moğollarla gurur duyuyor ve onlara itimat ediyorken, Hurşid ailesinin geri kalan bütün emirleri, akıllı ve cesaretli bir emir olduğu için Samsamuddin Mahmud'u destekliyor ve kuvvetine kuvvet katıyorlardı. Bu sayede kısa bir zaman zarfında Huzistan sınırından itibaren ta Hürremabad'a kadar olan bölgeyi kapsayan bir toprağı koruyacak çok büyük ve güçlü bir askeri birlik oluşturup başına geçti. İşte bu nedenle Husameddin Ömer, idareyi Samsamuddin'e bırakmak için feragatte bulundu.

11- Samsamuddin Mahmud

Bu emirin dönemi, idareyi ele geçirmek için akraba ve yakın çevre arasında geçen iç çatışmalarla son buldu. Nitekim h. 695/m. 1296 senesinde Gazan Han tarafından öldürdü.

12- İzzeddin Ahmet[164]

Emir Muhammed b. İzzeddin Hüseyin Bedreddin Mesud'un oğlu olan İzzeddin, daha çocuk yaşta olmasına rağmen Samsamuddin'den hemen sonra Loristan'a hükümdar olarak tayin edildi. Ancak amcasının oğlu Bedreddin Mesud bin Felekeddin Hasan;

---

[164] *Şerefname*'de "Ahmed değil İzzeddin Mahmud'dur. Ve Sultan Olcaytuhan değil Muhammed Hudabende'dir. (Arapça'ya çeviren).

onun çocuk yaşta olduğu, kendisinin ise, ondan hem daha büyük, hem daha olgun olduğu gerekçesiyle ona bağlanmayı reddetti. Bunun üzerine Olcaytu Han, onun amcaoğlu Bedreddin'i Delar'a[165] hükümdar ve Atabey olarak tayin ettiği gibi, amcasının Bedreddin'in vefatından sonra Küçük Lor topraklarının hepsini tek başına idare eden İzzeddin'e de Enco kısmının idaresini verdi.

13- Devlet Hatun

Eşi Emir İzzeddin Ahmed'in vefatından sonra memlekette yönetimin başına geçen Devlet Hatun, Moğolların çeşitli müdahalelerinden dolayı devletin işlerini gerektiği gibi doğrudan yönetme fırsatını bulamadı.[166] Bir rivayete göre bu kraliçe, Büyük Lor'un Atabeyi Yusuf Şah ile evlendiği için bir müddet sonra İzzeddin Hüseyin için hükümdarlıktan vazgeçmiştir.[167]

14- İzzeddin Hüseyin

Sultan Ebu Said, on dört sene devam eden bu emirin hakimiyetini kabul etmişti.

15- Şucaaddin Mahmud

Dr. Frech'in naklettiğine göre bu emir, memleketin işlerini bağımsız bir şekilde yönetme ve Moğolları devre dışı bırakma girişiminde bulundu, ancak halk onun bu isteğinin gerçekleşmesine yardımcı olmadığı gibi, ona olan yardımlarını da kestiler ve ortadan kaldırıncaya kadar onunla mücadele ettiler.

Ancak *Şerefname*, bu konuyu şöyle ifade ediyor: Aslında o, yukarıda adı geçen emirin oğludur ve onun ile halkı arasında çıkan başka ihtilaflar yüzünden öldürüldü. Ancak sebepler ne kadar değişik olursa olsun, gerçek olan şey onun, h. 750/1349 yılında öldürülmüş olduğudur.

---

165 Ve Delar değil Velay'dır. (Arapça'ya çeviren).

166 *Tarih-i Güzide* bu devletin hadiselerini Devlet Hatun'un dönemine kadar anlatıyor. Ama geri kalanı ise *İslam Ansiklopedisi* ve Dr. Frech'in *Kürtler* adıyla Türkçe'ye çevirilmiş kitaptan alınmıştır.

167 *Şerefname* ise İzzeddin'in onun kardeşi olduğunu söylüyor. (Arapça'ya çeviren).

16- Melik İzzeddin İbn Şucaaddin

Babası vefat ettiğinde İzzeddin daha on iki yaşında bir çocuktu. h. 875 senesinde Muzaffer hanedanından Şah Şuca', Hürremabad'a geldi ve burada Melik İzzeddin'in kızlarından birisiyle evlenirken, Bağdat hükümdarı Sultan Ahmed Celayiri de diğer bir kızıyla evlendi. Öte yandan h. 788/m. 1386 senesinde Timurlenk İran'a vardığında Küçük Loristan'da istikrarsızlık ve güvensizlik vardı. Onun için Timur, Firuzkuh'ta saldırısının yönünü Loristan'a çevirdi ve kısa bir zamanda Hürremabad'ı ele geçirip yakıp yıktıktan sonra bütün halkı kılıçtan geçirdi ve Lorların bütün liderleri ile önde gelen şahsiyetlerini öldürdü, baştanbaşa bütün memleketi tahrip edip yerle bir etti.

Bazı rivayetlere göre, Melik İzzeddin ve oğlu Seyyid Ahmed, Burucerd'in yakınında bulunan Remyan kalesinde esir edildiler, sonra İzzeddin Semerkant'ta tutuklanırken oğlu da Hemedan'a yakın Endekan kalesinde tutuklandı ve üzerinden üç sene geçtikten sonra buradan Loristan'a gönderildiler. Nitekim bu adı geçen Melik İzzeddin; Muzaffer ailesinden Zeynelabidin döneminde gözle görülür bir çalışma sergiledi. Zaman h. 795/m. 1394 yılını gösterirken bu defa Timurlenk İran'a döndü, ancak bu sefer de memleketi tarihte benzeri görülmemiş bir şekilde harabeye çevirdi, aynı şekilde Loristan'ı da kan denizine çevirdi ve üstünü altına getirdi. Ancak bununla birlikte memleketten kaçmayı başaran Melik İzzeddin ile oğlunu ele geçiremedi. İşte bu esnada Faris hükümdarı Muhammed Sultan; memleketteki bu karışıklıktan istifade ederek h. 798/m. 1395 yılında bir ordu hazırladı ve Huzistan ile Loristan'a hücum edip buraları ele geçirdi. Ancak başka rivayetler, Timurlenk'in Melik İzzeddin bin Şuca'ı ele geçirdiğini ve bir müddet sonra h. 804 yılında onu öldürdüğünü yazıyor.

17- Melik Seyyid Ahmed

Babası öldürüldüğünde kendisi gizli yaşıyordu, ancak Timurlenk dönemi bittiğinde (h. 797/m. 1394) hemen üzerindeki gizlilik perdesini yırttı ve ortalıkta görünmeye başladı. Derken h. 810 yılında yeniden hükümetini kurarak h. 815/m. 1412 yılına kadar memleketi bağımsız bir şekilde yönetti.

18- Şah Hüseyin

Kardeşi Seyyid Ahmed'in vefatından sonra idareyi ele geçiren

Şah Hüseyin, Timur'un torunları arasında çıkan ihtilaftan istifade ederek topraklarının sınırlarını Hemedan, Cerbadkan ve İsfahan'a kadar genişlettiği gibi, Şehrezor bölgesini de ele geçirdi. Ama kader aleyhine işledi ve Bıharlu aşiretinin ellerine esir düştü. İşte bu, onun sonu oldu, zira h. 871/m. 1563 yılında öldürüldü.

19- Şah Rüstem

Şah Hüseyn'in oğlu olan Rüstem, babasının vefatından sonra idarenin başına geçmişti. Ancak Safevi Şah İsmail Bağdat'ın fethinden sonra Huvize'ye döndüğünde Hasan Bey Lala ile Bayram Bey Karamanlu komutalarında on bin adamdan oluşan bir ordu oluşturdu ve onu Şah Rüstem'in üzerine sürdü. O da bu kuvvetli askerin önünde duramayıp dağlara çekilmek zorunda kaldı, ardından da sıkıştı ve teslim olmak için girişimde bulundu ve gelip Şah İsmail'le görüştü, o da onu affederek Loristan'a takdirle karşıladı ve tekrar hükümdar yaparak onu oraya iade etti.[168]

20- Oğuzhan

Şah Tahmasb İran ordusunun komutanlığını verdiği Şah Rüstem'in oğlu Oğuzhan, gerçekten de cesur ve kahraman bir komutan idi. Nitekim h. 940/m. 1533 yılında, o zaman Horasan'a kadar ulaşmış ve bütün İran'ı tehlikeli bir şekilde tehdit eden ve rahatsız eden Abdullah Han Özbek'le çarpışmak için çok güçlü bir ordu ile Maveraünnehir'e yürüdü. Oğuzhan ise, Horasan ve Maveraünnehir'de savaştığı zaman süresince kardeşi Cihangir'i vekil olarak Loristan'a tayin etmişti. Ancak vekaletini alan kardeşi, ağabeyinin ülkeden uzaklaşmasını ve savaş ile uğraşmasını fırsat bilerek halkın da güçlü desteği sayesinde Loristan'da bağımsızlığını ilan etti. Buna karşılık Oğuzhan da savaş meydanından döner dönmez hemen kardeşi ile kanlı bir savaş başlattı ve bu çarpışmalardan birisi, onun ölümüyle sonuçlandı.

21- Cihangir

Oğuzhan'ın öldürülmesinden birkaç sene sonra, Safevi devleti

---

168 *Tarihi Alem Aray-i Abbasi* (c. 1) diyor ki: Şah Rüstem uzun sakallıydı, Şah İsmail de ona bu sakalını cevher ve altınla tartmasını ve Şah'ın sarayına getirmesini ve aynı zamanda kendisinin de o şekilde hazır bulunmasını istedi. O da Şah'ın emrini yerine getirdi.

ile arasında hiçbir gerginlik yaşanmayan ve ilişkileri iyi giden Emir Cihangir, idari işleri bağımsız ve rakipsiz olarak idare etti. Bunun sırrı ise, Dizfuli valisi Alau'd-Devle Re'naş'i hizaya getirmek için h. 948/m. 1541 yılında Şah Tahmasb o bölgeye vardığında, Cihangir'in süratle sarayına gelmesi ve ona bağlılığını beyan edip samimi bir şekilde emrinde olacağını ilan etmesiydi.[169]

İskender Münşi, kitabının ikinci cildinde diyor ki, sonuçta Cihangir, İran'a olan bağlılığını reddedip eski görüşünden vazgeçti. Bunun üzerine Şah I. Tahmasb, Abdullah Han Istaclu'nun komutasında güçlü bir orduyu üzerine saldırttı ve her iki kuvvet arasında çıkan zorlu savaşta Cihangir öldürüldü, askeri de yenilgiye uğradı. İşte bu yenilgi üzerine İran ordusu memleketin her tarafına yayıldı ve bir çok masum insanı öldürdü, her tarafı harabeye çevirdi.

Bunun üzerine Cihangir'in her iki oğlu Şah Rüstem ve kardeşi Muhammedi, Bağdat'taki sarayına sığındılar. Ancak bir müddet sonra Seyyid Emir, onlar ile Şah'ın arasında aracı oldu ve Şah Rüstem'i affetti, ama onun bağımsız olmak için çaba sarf etmesi ve bu niyetini açığa vurmasından dolayı, Şah tarafından tekrar tutuklandı ve h. 949 yılında öldürüldü.

22- Şah II. Rüstem

Şah Tahmasb, Emir Cihangir'in oğlu Rüstem'in hükümetini istemeyerek ve hoşuna gitmese de kabul etmek durumunda kalmıştı. İstemezdi, çünkü Loristan hükümdarları, bağımsızlık elde etmek için istikrarsızlığı körüklüyor ve bu yolda fitne ortamını oluşturmaktan kaçınmıyorlardı. İşte bu nedenle Şah Tahmasb, tarihi hanedanın sonunu getirmek istedi. Özellikle Şah Rüstem'in küçük bir kardeşinden başka bir kimsesinin olmaması da bu kararda etkili oldu. Bu maksatla bir gün, Şah Rüstem'in komutanlarından Emir Müslim Kadırzi'ye haber göndererek, efendisini aldatıp onu Tahran'a doğru getirmeye ikna etmesini istedi. Emir de Şah Tahmasb'in isteğini yerine getirince Tahmasb bu korkunç planı devreye soktu ve Şah Rüstem'i tutuklayıp zindanların derinliklerine attı. Ancak Lor halkı Şah Tahmasb'in bu komplosunun arkasında yatan maksadını fark etti ve Şah Rüstem'in küçük kardeşi Mu-

169 Ama aynı tarihçi İskender Münşi diyor ki: Şah Tahmasb onları affettikten sonra, Küçük Loristanı Şah Rüstem ile kardeşi Muhammedi arasında bölüştürdü. Diğer taraftan *İslam Ansiklopedisi* bunun aksini söylüyor.

hammedi'yi Çengol-Şengal kalesinde saklama yoluna gittiler ve askeri bir güç ile onu korudular. Bu gelişmeler üzerine memleket birkaç sene hükümdarsız kaldı. Öte yandan aniden bir adam çıktı ve kendisinin Şah Rüstem olduğunu ve zindandan kaçmayı başardığını iddia etti. Çünkü adam memleketle ilgili her şeyi bildiği gibi, bundan öte de kendisi Şah Rüstem'e tıpatıp benziyordu. Hatta bu benzerlik o kadar ileri derecede idi ki kendi eşleri dahi bu çirkin oyunun ve yalanın farkına varamadılar. Böylece Loristan hükümeti yeniden ihya edildi ama başka bir şekilde.

Bu komplonun haberi Şah Abbas'ın kulağına gittiğinde çok kızdı ve gerçek Şah Rüstem'i hemen salıverip kendisine Loristan Emirliğini verdiğine dair ferman verdi ve süratle Loristan'a dönmesini emretti. İşte bu gelişmeden sonra Rüstem Loristan'a ayak basar basmaz yalancı emirin hakikati ortaya çıktı ve tutuklanarak öldürüldü, böylece hak yerini buldu ve ülkenin meşru sahibi işin başına geldi.

Beri taraftan o uzun zaman zarfında Rüstem'in kardeşi Emir Muhammedi'nin de gelişmiş, yaşı ilerlemiş ve etrafında, onun için emirlik isteyen birçok taraftar toplanmıştı. Bu yüzden de aralarında bir savaş çıkma tehlikesi baş gösterdi, derken bazı liderler aralarına girdiler ve her iki kardeşin arasında barış tesis etmeyi başardılar. Bu anlaşmaya göre memleketin altıda dördünün Şah Rüstem idaresinde kalmasını, geri kalanın da kardeşi Muhammedi'ye verilmesini kararlaştırdılar. Ancak bu barış bir müddet sükünet ve sessizlik getirdiyse de Emir Muhammedi kendi payına düşeni ile yetinmedi ve abisine karşı çeşitli oyunlar oynamaya başladı. Buna karşılık abisi Şah Rüstem, ondan ve taraftarlarından kurtulmak için bir komplo hazırlar: Bir gün onu ve taraftarlarını büyük bir yemeğe davet etti, onlar da bu davete icabet edip tam takım hazır bulundukları bir sırada hepsini tutukladı ve zindanlara tıkadı.[170]

Ancak zindana tıkılan Emir Muhammedi'nin üç oğlu vardı, bunlar babalarının başına gelenleri duyduklarında hemen harekete geçtiler ve Şah Rüstem ile Şah Tahmasb'in rahatını kaçırdılar; o yüzden memleket karıştı ve bundan dolayı da birçok insan zarara uğradığı gibi, bir o kadar da başka musibetlere maruz kaldı. Bu ka-

[170] Bir önceki kaynak diyor ki: Muhammedi, Emir Han el-Musuli tarafından tutuklandı ve Ağut kalesinde hapsedildi.

rışıklıktan rahatsız olan Lor liderler; bu durum karşısında elleri bağlı kalamazlardı. Onun için memleketteki fesadı ortadan kaldırmak ve başkaldırı ateşini söndürmek maksadıyla bir tedbir almak için toplandılar. Ancak Muhammedi'nin ülkenin başına geçmesinden daha uygun bir yol bulmadılar ve toplantı sonunda ortaya çıkan bu görüşü bildirmek için Şah'ın sarayına bir elçi gönderdiler. Bu teklife karşı Şah da Muhammedi'nin oğullarının Tahran'a gelip yanında rehin olarak kalmaları şartıyla bu isteklerini yerine getirdi ve bu şekilde Muhammedi'yi serbest bıraktı. Fakat onun serbest bırakılmasının üzerinden fazla zaman geçmeden oğulları bir yolunu bulup Tahran'dan kaçtılar ve babalarının yanına geldikleri gibi, babaları Muhammedi de abisi Şah Rüstem'i sıkıştırmak ve hükümdarlığı elinden almak için mücadelesine devam etti. Nitekim en sonunda Loristan'ı elinden almayı ve tek başına ülkeyi yönetmeyi başardı. Bunun üzerine Muhammed ile İran makamları arasındaki ilişkiler düzeldi ve birbirlerine dost olduları gibi, aynı zamanda Osmanlılarla olan ilişkileri de düzeldi.. Osmanlı Sultanı III. Murad ile güzel dostluklar kuruldu. Bunun neticesinde de Osmanlı devleti, h. 992/m. 1516 senesinde Küçük Loristan'a garantör olmayı kabul ettiği gibi, Muhammedi, Mendeli, Bedre, Cizan ile Tursak bölgelerini de memleketine kattı.

Ancak çok fazla geçmeden Muhammedi'nin Osmanlı devleti ile olan ilişkileri bozuldu, onun için İran Şah'ı ile anlaşmak zorunda kaldı ve Osmanlıların garantörlüğünü reddetti. Buna kızan Osmanlı ise, Bağdat'taki valisine, Loristan'ın üzerine yürümesini ve hükümdarını hizaya getirmesini emretti; her nekadar emri yerine getirmeye yeltendi ise de görevinde başarılı olamadı.

23- Şah Verdi

Babası Muhammedi vefat ettiğinde Şah Verdi Bağdat'ta rehin olarak bulunuyordu. Babasının vefatını duyar duymaz, kurtulmak için planlar yapmaya başladı ve firar için şartlar oluşunca münasip bir vakitte Loristan'a kaçıp babasının yerine geçti. Bunun üzerine Safevi hükümdar Şah Muhammed Hudabende, Şah Verdi'nin hükümdarlığını ve hükümetini kabul etti.

Tarih-i Alem Aray-i Abbasi (c. 2) diyor ki: Osmanlı ordusu Nihavend'e saldırıp ele geçirince Şah Verdi Han da Hemedan'a gitmişti. Bu arada Osmanlı komutanı Sinan Paşa'nın ordusu Hemedan'a doğru ilerlediği haberi yayılınca Şah Verdi; İran ordusunun

sayısının az olduğunu, dolayısıyla düşman ordusunun karşısında duramayacağını fark etti ve buranın hükümdarına, ilerleyen orduyla çarpışmamasını tavsiye etti. Ama Hemedan hükümdarı kulaklarını bu önemli nasihate kapayarak savaş macerasına girdi ve düşmanın avucuna esir düştü, Şah Verdi de Loristan'a geri döndü. İşte tam bu sırada Nihavend yakınlarında oturan Karaulus aşiretinin Loristan memleketine göç etme olayı yaşandı. Şah Verdi de onları hoş karşılamak zorunda kaldı, çünkü tebaasının maslahatı ve memleketin bağımsızlığını muhafaza etmek için Osmanlılarla iyi geçinme siyasetini yürütmek zorunda idi.

Ancak Türk tarafından beklediği yardımı görmeyen Şah Verdi'nin ilişkileri h. 1000/m. 1591 yılında İran hükümeti ile düzelmeye başladı ve bu gelişmelerden dolayı kız kardeşini İran Şah'ına verdi, kendisi de İran'lı Safevi ailesinden bir prensesle evlendi. Fakat bu anlaşma ve kaynaşma fazla uzun sürmedi. Çünkü İsfahan hükümdarı Bayatlı Uğurlu Sultan, emirlik vergilerini toplamak için Burucerd'e ilerlediğinde aralarında çarpışma yaşandı ve ani bir hücum esnasında öldürüldü. O esnada Horasan'da bulunan Şah Abbas bu etkili savaşın haberlerini duyunca süratle Loristan'a döndü ve Şah'ın karşısında susmayıp Osmanlılara iltica eden Şah Verdi'yi hizaya getirmek istedi. Onun için Şah Abbas Loristan memleketini ikiye böldü. Hürremabad'tan oluşan kısmını Mehdi Kulihan Şamlu'ya verdi, diğer kısmı ise memleketin geri kalan bölümüydü, onu da Sultan Hüseyin b. Şah Rüstem'e teslim etti. Karaolus kabilesini de h. 1002/m. 1593 yılında Elişker bölgesine nakletti, sonra da Beyat kabilesine döndü ve onları unutmayacakları bir şekilde hizaya getirdi.[171]

Bir sene sonra da İtimadu'd-Devle ile Ferhat Han'ın girişimleri sayesinde İran hükümeti Şah Verdi'yi affettiğini bildirdi ve ona birçok imkanlar ve fırsatlar sağladıktan sonra Loristan'a gönderdi, Hürremabad mıntıkasının emirliğini de kendisine geri verdi.

Hicri 1006/m. 1597 senesinde Şah Abbas geri döndü ve Hürremabad'ı ele geçirmek için üzerine yürüdü, bu nedenle Şah Verdi de buradan kaçarak Çinkol Kalesi'ne sığındı. Fakat Allahverdi Han'ın yönettiği Şah'ın ordusundan bir birlik onu kaleye kadar takip ederek şiddetli ama kısa süren bir çarpışmadan sonra Şah Verdi'yi ele geçirdi ve onu Sedmere'deki Şah Abbas'a getirdi, o da öldürülme-

171 *Tarih-i Alem Aray-i Abbasi*, c. 2.

sini emretti. Şah Verdi'nin öldürülmesinden sonra her ne kadar Hüseyin b. Mansur Bey Loristan'ın bir kısmına hükümdar olduysa da, Tahmasb Kuli, yani Nadir Şah, Saymora, Hizmas ve Piştkoh beldelerini İnanlu kabilesine verdi. Böylece h. 993/m. 1585[172] yılında Küçük Loristan hükümetinin varlığına son verildi. Buna rağmen Şah Verdi'nin torunları Piştkoh'da küçük bir beyliği ellerinde bulundurup kendinden sonra da aynı hanedandan şu isimler hükümdar oldular ve vali ismiyle tanındılar. Bunlar, Hüseyin Han, İsmail Han, Esed Han, Hasan Han, Kelb Ali Han, Ali Han, Haydar Ali Han (bu son iki vali h. 1256/m. 1840 senesinde vefat eden Hasan Han'ın oğullarıydılar), Hüseyin Kulihan ve Gulam Rıza Han idiler. Ancak Loristan'ın en son bağımsız valisi olan Gulam Rıza zamanında Rıza Şah Pehlevi; Loristan vilayetinin üzerine yürüdü ve bağımsız olan bu Emirliği ilga ederek onu İran'daki merkezi hükümetin diğer vilayetleriyle birleştirdi.

Bir Hatırlatma

Asil ve soylu olan bu hükümete dikkatlice baktığımızda, bağımsızlık ve tam özgürlüğün bu hükümet için uzun sürmediğini görüyoruz ve ancak II. Şucaaddin Hurşid döneminde otuz yıl kadar tam bağımsız olarak yaşayabilmiş. Nitekim hâkim olan ailenin kendi aralarında idareyi ele geçirme yarışı ve çekişmesi, memleketin zayıflamasına ve dağılmasına neden oldu. O zamandan şimdiye kadar da o bulaşıcı sosyal hastalık, az çok, o dönemdeki bütün hükümetlerin sistemlerinde vardı. Sonra da Moğolların ve Timurluların memleket üzerindeki saldırıları başladı, bu da Lor hükümetinin bazen Moğollara bağlılık göstermelerine, bazen de Timurlular ve torunlarına bağımlı kalmalarına neden oldu. Zaten bu hükümetin durumu da o zamandaki diğer bütün hükümetler gibiydi. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen yine de bu hükümet hem içerde hem de dışarıda çok genişledi ve durumu, Muzurler, Gassaniler, Hamdaniler, Diyarbekir ve Mardin Atabeyleri hükümetlerinden hiç de aşağı değildi. Çünkü toprağını Karun nehrinden ta Şahrezor'a, Irak sınırından ta Hemedan ve İsfahan'a kadar genişletmiş ve kuşkusuz, kendi döneminde siyasi rolünü oynamış ve siyasi bir birlik oluşturmayı başarmış bir hükümet idi.

172 Bu böyledir ama h. 1004/m. 1595 de olabilir. (Arapça'ya çeviren).

1- Bu hükümetlerin kurucusu kimdir, babasının ve dedesinin ismi nedir ve nereden geldiler?

Bu devlet veya hükümetler gerçek manasıyla Kürtlerin kurduğu en büyük devletlerdir. Bundan dolayı kuruluş meselesini dikkatle ve titizlikle araştırmamız, büyük kurucusu ile nesebini ortaya çıkarmamız bir gereklilik arzeder. *İslam Ansiklopedisi'ne* göre, bu devletin kurucusu olan Salahaddin Yusuf'un dedesi, Divin bölgesinde yerleşik olan Revadi-Revandi Kürt aşiretinden Şadi-Şazi b. Mervan'dır. Bu aşiret de büyük Ezbini-Hezbini kabilesinin kollarındandır.[173] Hiç şüphesiz, Şadi'nin Divin şehrine nispet edilmesi son derece önemli bir meseledir. Çünkü biz biliyoruz ki Şeddadi Kürt Hükümeti Divin şehrinde ortaya çıkmıştır.[174] Bunun için de Şadi'nin dönemindeki insanların bu hükümeti bilmemeleri ve önemli konumunu hatırlamamaları mümkün değil.

Her ne kadar İbn Haldun gibi bazı tarihçiler; Şadi'nin detaylı bir soy kütüğünü Ava el-Himyer ed-Devsi'ye kadar götürseler de bunun en ufak bir doğruluk payı yoktur ve yakından uzaktan gerçekle hiçbir alakası yoktur. Çünkü tarih gerçek manada Şadi'nin dedesinin ismini bildirmiyor.[175]

Şadi'nin iki oğlu Eyyûb ve Şirkuh, Kürtçe yazılışı Şirkuh, yani

---

[173] İslam ve Arap kaynaklarının çoğunda Hezbani ismiyle geçen kabiledir. Ama *İbn Halikan* onu el-Hezaniyye olarak birleştiriyor. Bu Hezan, Hizan olan Kürt aslına daha yakındır. Çünkü bu halen Van gölünün güneyinde yaşayan bir Kürt taifesinin ismidir. Yine Bitlis'in güneydoğusunda bulunan bir beldenin ismidir. (Arapça'ya çeviren).

[174] Gerçekten Divin meselesi çok önemlidir, çünkü Erbil bölgesinde de bu isim ile anılan bir şehir var ve Kürt Soran hükümetinin bir dönem başkentiydi. Ve meşhur Hezbani kabilesinin büyük bir kısmı Atabeyler döneminde o yörede oturuyorlardı ve öyle görünüyor ki bu Divin ile dile getirilen Hezbaniler arasında ve Şadi ailesi arasında sağlam bir ilişki vardır. Bundan dolayı bunu iyice araştırıp incelemek lazım. Divin kelimesinin Kürtçe olduğu ortaya çıkıyor ve konuşma ya da soru anlamına geliyor.

Kürdistan'ın kuzey sınırının en uç noktasında kurulan milli hükümetlerden olması itibariyle, -Arapça'ya Çeviren-

[175] *İbn Halikan* (c. 2, s. 84) rivayetine göre babasının adı biliniyor ve ona Mervan deniliyor.

Dağ Aslanı, Ecdankân/Ecdenkan[176] köyünde doğdular. Salahaddin'in arkadaşlarından olan ve *en-Nevadir es-Sultaniye* kitabının yazarı olan Kadı b. Şeddad ise şöyle diyor: Necmeddin Eyyûb Divinli idi ve Tikrit'te valilik yaptı. Bu rivayetin aynısını Taceddin Şehinşah Eyyûbi de *Tarih* adlı kitabında teyit ediyor ve Şadi'nin Divin halkından olduğunu söylüyor.

Başka bir rivayette ise, Necmeddin Eyyûb, Şeyhtan -doğrusu Şeyhan'dır- beldesinde doğdu,[177] Musul'da yetişip büyüdü ve kendisini Tikrit kalesine muhafız olarak tayin eden Sultan Muhammed Melikşah'a bağlı kaldı.[178]

Son olarak -*İslam Ansiklopedisi*'nde geçtiği gibi- söylenebilecek söz şudur: Şadi, Selçuklu meliklerin çocuklarına hocalık yapan hizmetli Rum Behruz'un arkadaşı idi. Günün birinde Behruz, Divin beldesinden gizlice Bağdat'a gider ve ustalığını, maharetini anlatarak kendisini Selçuklu Sultan Mesud b. Melikşah'a takdim eder. O da onu Bağdat'a vali tayin eder[179] ve bu makama geçer geçmez arkadaşı Şadi'yi de ister, o da onun bu davetini ve isteğini kabul edip saraya gelir.

2- Nasıl İlerlediler

Salahaddin'in dedesi Şadi, arkadaşı Mücahiduddin Behruz'un isteğine icabet ederek vatanını terk etti ve beraberinde ailesini de alarak Bağdat'a gitti, bir müddet sonra da Sultan Mesud, Tikrit vilayetinin mülkiyetini Mücahiduddin'e verdi. Ardından Mücahiduddin Behruz da buranın idaresini ve işletilmesinin sorumluluğunu kendisine vekaleten arkadaşı Şadi'ye devretti. Ancak bir müddet sonra Şadi vefat etti ve bu beldede defnedildi, ardından da büyük oğlu Necmeddin, onun yerine tayin edildi.

Tarih h. 526/m. 1131[180] yılını gösterirken Musul Atabeyi

---

176 Ecdankân, Divin yakınlarındaki bir köydür. El-Yakut, *Salahaddin'in Hayatı*, s. 57

177 *İbn Halikan*'da Sicistan diyor, sonra da bu rivayeti çürütüyor ve diyor ki: Denildiğine göre Cor dağında doğdu ve Musul'da büyüdü. (Arapça'ya çeviren).

178 *el-Hurub es-Salibiye*, s. 112.

179 *Mir'atu'z-Zaman*'nın (c. 3 s. 58) yazarı diyor ki: Nehroz-Behroz denilen hizmetçi Muhammed Şah es-Selçuki tarafından h. 507 senesinde Bağdat'a asayiş memuru olarak tayin edildi.

180 *Salahaddin'in Hayatı* adlı kitabın yazarı sayfa 61 de bu tarihi h. 520 olarak gösteriyor.

İmaduddin Zengi, Tikrit'in güneyinde, Bağdat'ta bulunan Selçuklu ordusuyla şiddetli bir savaşa tutuldu. Ama bu savaş, çok fena şekilde Zengi'nin yenilgisiyle ve sahadan çekilerek Tikrit kalesine, Necmeddin Eyyûb'un yanına kaçmak zorunda kalmasıyla sonuçlandı. O da onu çok iyi karşılayarak ikramda bulundu ve birçok geçiş yolu hazırlayarak Dicle'yi geçmesi için çevreyi müsait hale getirdi. Ancak bu davranışı, Bağdat hükümetinin dikkatini çekti ve Necmeddin Eyyûb'e karşı tavır almasına neden oldu. Hem durum bununla da kalmadı, olaylar ciddiyet kazandı ve Bağdat hükümetinin öfkesi kat kat arttı. İşte o olaylardan birisi de şuydu: Necmeddin Eyyûb'un kardeşi Eseduddin Şirkuh, Tikrit muhafızlarından bir zabiti öldürdü, bundan dolayı da bütün ailesi sarsıntı geçirdi. Öte yandan Behruz'u da bir korku sardı ve bu fırtına kendini yerinden ve merkezinden eder endişesiyle Necmeddin Eyyûb'u vekaletten aldı ve hemen Tikrit'i terketmesini emretti. Bunun üzerine Necmeddin, kardeşleri ve bütün aile efradı gecenin karanlığında Tikrit'i terk edip Musul sahillerini takip ederek Zengi'ye yaptıkları eski yardımlarına karşılık onun yanında vefa ve güzel bir şekilde ağırlanma umutuyla yanına misafir olmaya geldiler. İmaduddin de gerçekten tam umdukları gibi onları hoş bir şekilde karşıladı.

Öte yandan -İstenli Lin Pol'un de dediği gibi- Salahaddin'in h. 532/m. 1137 senesinde Tikrit kalesinde doğduğunu söyleyenler olduğu gibi, bazıları da Salahaddin'in, Mücahiduddin Behruz'un Necmeddin ve ailesini Tikrit'i terk etmeğe zorladığı gece doğduğunu söylüyor. Bu durum, Eyyûb'u endişeye sevk etmiş, sürpriz olan bu hicretin verdiği yorgunluk, üzülmesine ve münasip olmayan bu vakitte doğmasına, dolayısıyla da acı çekmesine neden olmuştu.

Necmeddin Eyyûb ile ailesi Musul'a varır varmaz, İmaduddin Zengi elinden geldiği kadar onlara yardım etti ve geçmişte Necmeddin Eyyûb'un kendisine yaptığı iyilikleri unutmadı ve aynısıyla onlara karşılık verdi. Ona münasip bir maaş bağladı ve her iki kardeş İmaduddin'in sarayında son derece hürmet ve ikramla karşılandılar. Buna karşılık ikisi de meydana gelen savaş ve fetihlerde ona yardım etme hususunda onun sağ kolu konumuna geldiler. Daha sonra İmaduddin h. 534/m. 1139 yılında Suriye'ye hücum edip Ba'lebek kalesini ele geçirdiği zaman Necmeddin Eyyûb'u bu kaleye muhafız yaptı. Ancak ardından İmaduddin Zengi vefat edip ruhunu Rahman'a teslim edince, oğulları baba toprağını aralarında paylaştılar. Dolayısıyla Ba'lebek kalesini ele geçirmek için Şam

ordusunun geldiğini gören Necmeddin Eyyûb de olup biteni seyretmekle yetindi ve hiçbir mukavemet göstermediği gibi, Şam'a geri dönen orduya eşlik ederek o da Şam'a gitti. Bu gelişmeler ışığında Necmeddin'in gösterdiği bu davranış, son derece hikmetli ve dahiyane bir işti. Çünkü geldiği Şam bölgesinde şansı açıldı ve devlet erkanının kendisine olan güveni arttı, gün geçtikçe de kendisine daha fazla idari işler teslim edildi ve en sonunda bütün Şam ordusuna komutan olarak tayin edildi. Kardeşi Şirkuh ise, Nureddin Mahmud b. İmaduddin Zengi'nin yanında kaldı ve o da zamanın yüzüne güldüğü başka birisi haline geldi, ilerleme istikametinde yükselerek bütün orduya komutan oldu. Beri tarafta Necmeddin Eyyûb'un da savaşım mahareti ve nadir cesareti; Haçlıların ikinci Şam-Dimeşk saldırısında ortaya çıktı. Çünkü Haçlılar, Necmeddin'in gösterdiği cesaret, kahramanlık ve ölesiye müdafaa karşısında hayrete düştüler. Onlara büyük bir darbe indirmiş ve açık bir yenilgiyle mağlup edip sel gibi düşmanın üzerine yürüyen ordusuyla onları Şam'dan çıkarmış ve çok uzak mesafelere kadar onları kovalamıştı.

Öte yandan her ne kadar Şam Emiri, Nureddin Mahmud'a bağlılığını bildirmiş ise de bu, Nureddin'in, babası İmaduddin Zengi'nin döneminde olduğu gibi durum değişikliğinin yapılmasını ve Dimeşk'i ele geçirme planına engel olmamıştı. Bu nedenle h. 547/m. 1152 yılında hiç vakit kaybetmeden Şirkuh komutasında Dimeşk'in üzerine yürüdü. Ancak bu durum, Necmeddin Eyyûb'u zor durumda bıraktı, çünkü kendisini kurtuluşu olmayan iki çıkmazın arasında buldu, ki en kolay olanı bile acıydı. Ya kardeşiyle ittifak edecekti ki bunu hiç istemiyordu veya onun karşısında duracaktı. Bu ise, kendi velinimeti olan zatın oğluyla savaşmasını gerektirecekti ki buna da hiç yeltenmek istemiyordu. Fakat sonunda sağlıklı bir düşünce neticesinde iyi plan ile içine düştüğü çıkmazdan kurtulmak ve sorunu çözmek için barışçıl bir yol izledi. Zaten bundan daha güzel bir çözüm olamazdı. Onun için hemen kardeşi Şirkuh ile resmi görüşmelere başladı ve bu görüşmelerden altı gün sonra Şirkuh ordusunun Şam-Dimeşk'e girmesi üzerinde ittifaka vardılar.

İşte bu gelişeler üzerine bir müddet sonra Sultan Nureddin Mahmud, Necmeddin Eyyûb'u Şam'ın hükümdarı olarak tayin etti. Onu yakınına aldı, dost ve arkadaş edindi. Nitekim işler bu dostluk ve sevgi seyrinde devam edip ilerken sonunda Sultan Nureddin, Mısır'ı fethetme görevi için Salahaddin b. Eyyûb'u seçti.

3- Emir Salahaddin'in Yetişmesi

Çocukluğunun ilk birkaç yılını Ba'lebek'te geçiren Salahaddin'in bu dönemi ile ilgili olarak ne yazık ki detaylı hiçbir tarihi bilgi bulunmamaktadır. Ancak Stanly diyor ki: Diğer bütün Müslüman Emirlerin çocukları gibi, Salahaddin de ilmini; dini medreselerde tahsil etmiş olmalı, Kur'an'ı hıfz edip okuma yazmayı öğrenmiş olmalı. Kuşkusuz, o da sarf ve nahiv (Arapça dibilgisi) ilimlerini Ba'lebek'teki özel hocalardan almış olmalı, diğer ilimlerden de yeteri kadar okumuş olması gibi. Aynı zamanda şiir, hat sanatı, Kur'an ve Hadis ilimleri ile diğer geleneksel ilimler gibi. Çünkü babası devlet ricalının ileri gelenlerinden olduğu için oğlunun yüksek bir kültüre sahip olmasını sağlayacak alimleri ve özel hocaları bulundurma imkanı vardı.

Nitekim *Tabakat eş-Şafiiye* kitabının sahibi bu konuda şunu söylüyor: Salahaddin hadis ilmini Hafız Ebu Tahir es-Selefi, Ebu Tahir İbn Avf, Nişaburlu Şeyh Kutbeddin, Abdullah b. Berri en-Nahevi ve döneminin diğer meşhur alimlerinden aldı. Kur'an'ı, *Tenbih* adındaki fıkıh kitabını ve diğer bazı kitapları ezberledi. Ancak her şeye rağmen, Arap tarihçileri, Salahaddin'in Mısır'a gitmeden önceki dönemi ile ilgili olarak hiçbir şey söyleyemiyorlar, adeta bu konuda elleri, kolları bağlı gibi durmuşlar. Sadece bazı Batılı tarihçiler Salahaddin'in, Nureddin'in meclisinde bulunduğunu, Dimeşk hükümdarının oğlu olması itibariyle kabul gördüğünü ve saygı gösterildiğini anlatırlar. Salahaddin akıllı, temiz, dindar ve titiz bir genç olduğu kadar, dönemindeki diğer emirlerin oğulları gibi ava çıkar ve atış yapardı. Hem öyle anlaşılıyor ki o, çok güzel satranç oynuyordu ve bu meşhur oyunda bazen Sultan Nureddin'e de iştirak ediyordu. Ayrıca Abbasi Halifesi el-Müstad Billah'a gönderilen bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Salahaddin Mısır'a gelmeden önce babası ile amcasının gerçekleştirdikleri bütün savaş ve fetihlere katılmış. *Hayatu Salahaddin Eyyûbi* adlı kitabın yazarının belirttiğine göre ise, Kürt halkının büyük hobilerinden olan süvarilikte maharet sahibi idi ve cesaret ve kahramanlıkta başarılı idi.

Kadı b. Şeddad; *en-Nevadir es-Sultaniye* adlı kitabında diyor ki: Salahaddin babasıyla Ba'lebek'ten Şam-Dimeşk'e geldiğinden itibaren gerek yolculukta, gerek ikamette hep babasıyla birlikte yaşıyordu, adım adım onu takip eder, yemek artıklarından yer ve her şeyde onu taklit ederdi. Bu sayede gün geçtikçe değeri arttı, ünü et-

rafa yayıldı, sesi duyuldu ve bundan dolayı da Sultan Nureddin, en saygın bir eda ile onu kabul etti ve kendine yakınlaştırdı.

Mir'atu'z-Zaman (c. 3, s. 156) kitabının yazarı da diyor ki: Sultan Nureddin h. 560/m. 1164 senesinde Salahaddin'i son Şam valisi olarak tayin etti.

4- Mısır'a İlk Seferi

Mısır'daki Fatımi Veziri Şavur, Sultan Nureddin'den yardım istediğinde, Sultan h. 562/m. 1166[181] yılında Mısır'a hemen askeri bir birlik gönderdi, bu birliğin komutasına da Şirkuh'u getirdi ve amcasının isteği üzerine Emir Salahaddin de bu birliğin komutanları arasında idi. İbn Şeddad diyor ki: Eseduddin Şirkuh, Salahaddin ile istişare yapmadan hiçbir işi başlatmaz ve hiçbir kararı uygulamazdı, çünkü onun güzel yorumları ve tedbir anlayışına güveni tamdı.

Şêrkoh Mısır'a ulaşır ulaşmaz Belbis şehrinde -Şavur'un düşmanı- Derğam'ın ordusunu fena bir şekilde yendi ve onu Kahire'ye kadar takip etmeye devam ederek iyice sıkıştırdı. Bu arada aniden Fustad; Şavur'un eline geçti, Derğam ise savaşta aldığı yaralar sonucu ölerek saf dışı kaldı ve ölümü neticesinde durum düşmanını yenmek için çabalayan, insanlara kötülük yapmayı planlayan Şavur'un lehine değişmiş oldu. O nedenle de fiilen Şirkuh'un Kahire'ye girmesine engel oldu. bunun üzerine Şirkuh, Salahaddin'in komutasında bir birliği Belbis şehrine gönderdi ve doğusunu ele geçirdi. Ancak bu haber Şavur'un kulağına gidince Şirkuh'dan kurtulmak için Kudüs'teki Haçlıların kralı Emarik'ten yardım istedi, kral da kuvvetli bir askeri birlikle yardımına koştu. İşte bu Haçlı birliği Mısır'a vardığında Şirkuh ile Salahaddin kendilerini Mısırlılar ile Haçlıların ateşi arasında buldular, ancak buna rağmen Şirkuh ile Salahaddin, bütün hızıyla üç ay kadar devam eden bu savaşta kahramanca Belbis'i savunmaya ve savaşın bitmesine kadar savaşa devam ettiler. Savaşın sona ermesinin nedeni ise, Sultan Nureddin'in, Mısır'ın üzerindeki ablukayı hafifletmek için Banyas kalesini muhasara altına alması ve bizzat komuta ettiği büyük bir askeri birlik ile Kudüs kraliyeti üzerine yürümesi idi. Bu haberler Kudüs Melik'inin kulağına ulaştığında kork-

[181] *İslam Ansiklopedisi* h. 560 yılıdır. *İbn Halikan*'da ise iki görüş vardır. Birisi 559 yılıdır ki doğrusu da budur. İkincisi ise h. 558 yılıdır. (Arapça'ya çeviren).

tu ve barış için Şirkuh ile görüşmeler yapmak istedi ve aralarında Kudüs ile Şam ordularının Mısır'ı terketmesi şartıyla ittifak sağlandı. Bu ittifakın uygulamaya geçirilmesi için Şirkuh da ordusuyla Şam'a döndü.

Şêrkoh'un meydandan çekildiğini gören aldatma kurdu Şavur, tekrar Kudüs kralı ile ilişki kurdu ve Kudüs ordusundan küçük bir birliğin Kahire'de kalmasına müsaade etmesini istedi. Böylece Kahire'deki emelerine ulaşmak için bu birlikten istifade yoluna gitti. Ancak bu tasarrufu neticesinde Şam ordusunun Mısır'ı terketmesi barış antlaşmasını açıkça bozuyordu. İşte bu tasarruftan dolayı Nureddin ile Şirkuh, Mısır'ın üzerine bir daha yürümek ve artık buradan çıkmamak üzere son defa ele geçirmek için anlaştılar, Bağdat'taki Abbasi halifesi de bu hikmetli ve doğru kararı onayladı.

5- Salahaddin İkinci defa Mısır'a gidiyor

I. Mısır seferinin üzerinden üç sene geçtikten sonra Şirkuh[182] ile Emir Salahaddin, Kürtlerden özenle seçilmiş iki bin güçlü askeriyle birlikte Mısır'a doğru ilerlediler ve bu ordu süratle Kahire'ye kırk mil uzaklıkta bulunan Etfih'e vardı. Çok sıkıntılı ve çeşitli zorluklardan sonra, oradan da Gize'ye ulaştılar, aynı zamanda Kudüs Melik'inin ordusu da Nil'in sol kıyısında onlara karşı karargah kurmuş bulunuyordu.

Bu esnada Kudüs kralı Armon, Fatımi halifesiyle yaptığı bir ittifak neticesinde bütün Mısır'ın kendi himayesine geçmesini sağladı. Bu ittifaka dayanan Kudüs kralı güçlü ordusunu gizli bir şekilde Nil'den geçirip karşı yakasına yerleştirdi. Ancak bunu gören Şirkuh, ordusunu Said bölgesine sevk ettiyse de Kudüs kralı buna kanmadı ve onu Babin'e[183] kadar takip etti. Bu gelişme üzerine Şirkuh çok öfkelendi ve olduğu yerde durup çarpışmak için hazırlıklara başladı ve her iki ordu karşı karşıya gelerek çarpışmaya başladılar. Nihayet savaşın kızışması üzerine Emir Salahaddin; savaş taktiği hakkındaki mahareti ve sevk idaredeki yüksek yeteneği, az rastlanan kahramanlığı sayesinde yaptığı savaş planı sonuç verdi

---

182 En doğru rivayetlere göre h. 562 senesidir.

183 *İbn Halikan* 'da geçtiğine göre Eşmonluların sürekli çarpışma yeri olan Tifih'a kadar, İbn-i Esir'de ise Babin olarak tanındığını yazıyor. Birbirlerine karıştırılmasın. (Arapça'ya çeviren).

ve Kudüs ordusunun yenilmesinde çok önemli rol oynadı. Buna bağlı olarak da ardından Şam ordusu, çok sağlam olan İskenderiye kalesini ele geçirdi, Şirkuh da bu kalenin savunmasını Salahaddin'e bıraktı ve bu görevlendirme, Salahaddin'in emirliği için ilk itiraf sayıldı. Bu olaydan sonra Şirkuh, ordusunu ikiye ayırdı ve bir bölümü Salahaddin'e bırakırken diğer bölümüyle birlikte Said bölgesine gitti.

Kudüs kralı yenilginin verdiği utançla Kahire'ye döndü ise de hem karadan hem de denizden İskenderiye'yi kuşatmak için Mısır hükümetiyle ittifak yaptı ve karadan kuşatmayı sürdüren güçleri desteklemek için donanmasından bir savaş gemisini İskenderiye sularına gönderdi. Ancak son derece kahramanca kaleyi müdafaa eden Salahaddin, bir taraftan Mısır, diğer taraftan da Kudüs ordusuyla çarpışarak yüksek cesaretinden örnekler sundu ve yetmiş gün süren bu muhasara süresince harika bir şekilde savaştığı gibi, fevkalade bir performansla gece gündüz demeden karadan ve denizden gelen hücumları bertaraf ediyordu. Öte yandan Şirkuh; o esnada başkent Kahire'nin üzerine yürüyerek Bürket el-Habeşe tarafından Kahire'yi kuşatmaya başlayınca düşman safları arasında korku ve endişe yayılmasına neden oldu. Bunun üzerine düşman, Kudüs ile Şam ordusunun Mısır'dan çıkması ve gelecekte birbirlerinin işlerine karışmamaları şartıyla barış anlaşması teklifinde bulundular ve bu şartlar dahilinde taraflar barış anlaşmasını imzaladılar. Bu anlaşma görüşmeleri devam ederken Salahaddin, İskenderiye'ye yakın olan Kudüs Meliki'nin kışlasında birkaç gün geçirme imkanı buldu ve bunu fırsat bilerek yabancıların askeri disiplinini ve genel durumu öğrendi.

Barış şartları gereği her iki ordu da Mısır'dan çekildi, böylece işgalleri sona erdi. Ancak bu barış anlaşmasının üzerinden fazla zaman geçmeden Kral Emarik, Mısır'ı işgal etmeye karar verdi ve güçlü bir ordu hazırlayarak Mısır üzerine yürüyüp Belbis'i abluka altına aldı, ilerlemeye devam ederken hunharca, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu birçok Mısırlının kanını döktü.

Bu olup bitenler karşısında Mısır'daki Fatımi halifesi, Sultan Nureddin'den yardım istemekte bir beis görmediği için kendisine özel bir mektup göndererek artık Müslümanların tahammül sınırının aşıldığını ifade etti ve buna işaret olarak Müslüman kadınların saçlarından bir tutam alıp mektubun arasına koydu ve hepsinin kendi himaye, merhamet ve yardımına muhtaç olduklarını yazdı.

Bu gelişmeler üzerine hıyanet ve aldatma ustası, komplo teorisyeni olan halifenin veziri Şavur; adeti olduğu üzere Kudüs Meliki'nin, Mısır'ın mal ve servetine karşı iştahını kabartarak onu oyaladı, sonra da onunla barışmak için girişimlerde bulunuyor gibi yaptı. Böylece Sultan Nureddin'den gelecek yardımın ulaşması için zaman kazanmayı hedefliyordu. Nitekim istediği gibi de oldu, çünkü Kudüs kralı Kahire'ye beş mil uzaklıkta olmasına rağmen fiilen ilerlemekten vazgeçti, sadece aralarındaki haberleşme devam etti.

6- Mısır'a Üçüncü Seferi

Fatımi halifesinin Sultan Nureddin'den yardım istemesi, onun da bu sıcak isteğe olumlu cevap vermesi üzerine, Sultan Nureddin görünüşte Mısır halifesine yardım etmek için güçlü bir ordu hazırlarken gerçekte niyeti artık Mısır'ı son olarak almak ve kötü yöneticilerin elinden tamamen kurtarmaktı. Bu hedef için sekiz bin seçkin asker, komutan ve meşhur savaşçılardan oluşan bir orduyu Şirkuh'un komutasında Mısır'a doğru harekete geçirdi. Salahaddin kendi başına bırakılsaydı, bu sefere gitmek istemiyordu, ancak sultanın ısrarını ve iştirakinin zaruri olduğunu görünce bu görevi kabul etti. Zaten amcası da şartlar ne olursa olsun iştirak etmesini istiyordu, onun için Mısır'a gitmek zorunda kaldı. Beri taraftan Kudüs kralı Emarik Şirkuh'un geldiğini duyar duymaz hiç zaman geçirmeden Mısır ve Şam ordusunun buluşmasını engellemek için elinden geleni yaptı. Fakat bu planında başarılı olamadı ve h. 564/m. 1169 senesi kanun-i sani tarihinde yenilmiş olarak pılı pırtı ne varsa toplayıp Kudüs'e döndü. O sırada Şirkuh da Kahire'nin kapılarına ulaştı ve başta halife olmak üzere Mısır'ın ileri gelenleri ile Mısır halkı, misli görülmemiş bir şekilde onu karşıladılar ve hem kendilerini merhametsiz düşmanın elinden kurtardığı hem de diğer güzel çalışmalarından dolayı kendilerine sonsuz teşekkürlerini bildirdiler.

Şêrkoh ise, yolculuğun yorgunluğunu çıkarmak için bir süre dinlendikten sonra, kendisinin ve ordusunun ikamet etmesi için çadırlarını Kahire'nin dışına kurdu, halife de onu makamında ziyaret ederek başarılı çalışmaları, çabaları ve güzel hareketlerinden dolayı ona teşekkür etti. Ondan sonra da vezir Şavur, güya onu ziyaret maksadıyla gidiyor gibi yaptı ve huzuruna çıkarak sevinç ile memnuniyetini ifade etti. Sonra gün geçmiyordu ki atına binerek Şirkuh'u çadırında ziyaret etmesin ve kendisine halis bir dost ve

gerçek bir arkadaş gibi göstermesin. Ama Allah biliyordu ki o adam yalancı ve aldatıcı biriydi, bu davranışının altında altın bir fırsat yakalayıp zehir zemberek bir tuzakla Şirkuh ile komutanlarını ortadan kaldırmak istiyordu ki amacına ulaşsın. Ancak Kamil adındaki oğlu, babasının gösterişli bir yemek verip Şirkuh'u bu yemeğe davet ederek yemekte öldürmek istediğini anladı, fakat onun bu zalimce komplosundan korktuğu ve elinden bir şey gelmediği için babasına; şayet Şirkuh'a karşı bu kötü tuzağı uygulamak ve ona zarar vermede ısrar ederse onun bu sırrını ve tuzağın detayını Şirkuh'a haber vermekle tehdit etti. Buna rağmen Şavur bu komplosundan vazgeçmedi ve içinde hep onun hesaplarını yaparak bu kötü hedefe ulaşmak için hep fırsat kolladı. Üstelik onun bu niyetini Şirkuh'un çevresindeki birçok komutan ve danışmanı da biliyordu.

Ancak kaderi ilahiye bakın ki, kendisi başkalarına tuzak kurmaya çalışırken, o tuzak dönüp dolaşıp kendi başına doladı. Çünkü kendi adeti üzere, her cuma olduğu gibi, yine bir cuma günü Şirkuh'un kışlasına gitti, ancak o gün Şirkuh kışlada değildi, onun için kendisini Salahaddin ile bazı komutanlar karşıladı ve gelenek gereği atlarına binip gezi ve ava çıktılar ve iyice uzaklara gidince atlıları ondan uzaklaştırdılar. Bu arada atının sırtında olan Şavur'u alaşağı edip yere serdiler ve iplerle bağlayıp halifeye gönderdiler. Ancak halife başının kesilmesi için onu tekrar onlara iade etti, onlar da derhal emri yerine getirdiler. Böylece uçuk arzulara ve çarpık bir siyasete sahip olan bu hain vezirin üstesinden gelindi ve top yekun Mısır topraklarının, Haçlıların eline geçmesi engellenmiş oldu ve bu kral da böylece tarihe karıştı. İşte bu olaydan sonradır ki bütün kapılar Şirkuh'a açıldığı gibi, geniş bir saha da önüne açıldı. Çünkü onu çağırmak için Halife Adid'i gönderdi ve hem vezirlik makamıyla taltif etti, hem de "Melik el Mansur Emir el-Cuyuş" ünvanı verdi.

Böylece Eseduddin Şirkuh, halifenin veziri sıfatıyla Mısır hükümetinin idaresini üstlendi ve fiilen icraata başladı; ancak ölüm kendisini erken yakaladı ve fazla yaşayamadan cumartesi gününe denk gelen h. 564/m. 1168 senesinin Cemaziyelsani ayının 22 tarihinde vefat etti. Öte yandan Emir Salahaddin ise, daha amcası hayatta iken devlet işlerinin tümünde ve sorunlarının çözümünde ona yardımcı oluyordu.

7- Emir Salahaddin'in Vezirliği

Eseduddin Şirkuh'un vefatından sonra Emir Salahaddin'in üç gün boyunca amcasının taziyelerini kabul etmesinden sonra halife, Emir Salahaddin'in bakanlık tezkeresi için resmi karar çıkardı. Ancak bu karar, Şirkuh'un, şanssız bazı komutanları tarafından hoş karşılanmadı ve huzursuz oldular. Onun için kızgın ve öfkeli bir şekilde Şam'a döndüler, çünkü şans Salahaddin'e gülmüştü. Aslında doğruyu söylemek gerekirse Emir Salahaddin dışında hiç kimse bu zor görevin üstesinden gelemezdi. Bundan dolayı halife kendisine başarılı melik, muzaffer komutan, din ve dünyayı ıslah eden Eyyûb oğlu Yusuf gibi lakapları taktı.

Evet, Melik Muzaffer bu tehlikeli makama yirmi iki yaşında iken ulaşmıştı, bu da onun askerlik ve siyaset meydanında ilerleyişinin bariz bir neticesiydi. Salahaddin bu makamın iplerini eline geçirdikten sonra çevresini teftiş etti ve etrafındaki komutan ve danışmanlarına dikkatlice baktı. Ancak düşündüğü gibi onların içinde kendisine itimat edecek birini bulamadığı gibi, çalışmalarını da beğenmedi. Bundan dolayı en son babasını, kardeşlerini ve diğer akrabalarını etrafında toplamaya karar verdi ve yanına gelmeleri için onlara mektup yazdı, bunun üzerine onlar da süratle hazır bulundular ve etrafında birleştiler. Bu arada Salahaddin o derece babasını hürmet ve saygı ile karşıladı ki, babası için vezirlik makamından dahi feragat edip babasına teklifte bulundu. Fakat babası bun teklifi kabul etmedi ve kendisine: "Eğer sen bu makama layık olmasaydın Allah Teala onu sana nasip etmezdi" dedi. Ayrıca Salahaddin bütün Mısırlıların gönlünde taht kurmak için çaba sarfetti ve kendisine güvenmelerini sağladığı gibi, kendisine yaklaşmalarını da sağladı. Onun halka hediyeler verir, yardım eder ve memnun etmek için çok çaba sarf ederdi. Bu nedenle her konuda onlara karşı güzel davrandı, kendisi Sünni olmasına ve takriben hemen hemen Mısırlılar Şii olmalarına rağmen, hiç bir zaman mezheplerle ilgili meselelere girmedi, adalet ve eşitlikten ödün vermedi ve cuma hutbelerinde Sünni halifenin isminden sonra sadece Sultan Nureddin'in ismini söylemekle yetindi.

Onun vezirlik makamına oturmasından bir süre sonra Haçlılar Dimyat'ı ele geçirdiler, bunun üzerine o da düşman güçlerini çok güçlü bir ordu ile karşıladı ve uzun süren şiddetli bir mücadeleden sonra onları yendi ve şehri ellerinden aldı. Böylece memleketi düşmandan kurtardığı gibi, son olarak da onları Mısır topraklarından

söküp attı, hatta bununla da yetinmeyip hacıların yolu üzerinde bulunan Akabe'nin üzerine yürüdü ve burayı ele geçirip Haçlılardan temizledi. İşte bu apaçık olan iki başarı; özelde Mısırlıların, genelde ise bütün Müslümanların gönlünü fethetti ve ondan hoşnut olmalarını sağladı. Gerçekten de bu gelişmelerden sonra kıymeti ve değeri çok yükseldi ve gerek komutanlar arasında, gerekse halk içinde hiç fark olmadan herkes daha fazla ona bağlandı.

Bu arada hilafet makamının sekreteri görevini sürdüren Cevher adındaki zat içinden, Melik Muzaffer, Salahaddin'e karşı muhalefet etmeye karar verdi ve çirkin bir husumet içine girdi, ona karşı planlar ve tuzaklar kurmaya da başladı. Hatta iş o dereceye vardı ki, Salahaddin'in dışardan ve içerden iki düşman arasında kalması için bir daha Mısır'ı işgal etmek üzere Haçlılarla ilişki kurdu. Öte yandan halifenin sekreteri olarak bilinen bu zat, sayısı elli binden (50.000) oluşan Sudan ordusuna güveniyordu ve bu güveni tamdı. Ancak Melik Muzaffer, altın bir fırsat yakalayıp tamamıyla onu ortadan kaldırmak istedi, fakat bu arada Halifenin ordusu içinde bulunan Sudanlı askerler ayaklanmaya başladılar.

Bu olaylardan dolayı Melik Muzaffer, bu asi başkaldırıyı sona erdirmek için kardeşi Şemsu'd-Devle Turan Şah'ı görevlendirdi. İşte bu cesur ve cengaver adam, başkaldırılardan nasıl intikam alacağını, birkaç sene zarfında nasıl köklerini kazıyacağını ve Mısır topraklarından nasıl püskürtüp Sudan ülkesine doğru nasıl uzaklaştıracağını çok iyi becerdi. Sudan'da ise, bu defa Melik Muzaffer'in kardeşi Adil onları karşıladı ve hepsini ortadan kaldırdı. Bu arada Salahaddin, Cevher'in öldürülmesinden sonra Bahaeddin Karakuş'u adında bir zatı da Hilafet sekreterliğine getirmişti. Ancak her şeye rağmen Melik Muzaffer hiçbir zaman Sudanlıların başkaldırısından ve süren fitnelerinden kurtulamadı, nihayet Kudüs kralı, Mısır'ın yeniden işgal edilmesi için Doğu Roma imparatorluğuyla ittifak kurarak Haçlılar'ın, Dimyat'ın üzerine yürümelerine sebep oldu.

İşte bu ittifakın hayata geçirilmesi için Kudüs Meliki, Rum ordusu ve donanması daha Dimyat'a gelmeden önce kendisi acele edip burayı kuşattı. Ancak Melik Muzaffer, daha önceden bu kaleyi çok iyi bir şekilde sağlam bir konuma getirmiş ve uzun süre savunmak için bütün hazırlıkları yapmıştı. Bundan dolayı kale kendini savunabildi ve elli gün devam eden kuşatmaya rağmen Kudüs Meliki'nin ordusunu ve donanmasını geri püskürttü. Bunun aka-

binde saldırıya kalkışan her iki ordu da kaleyi ele geçiremediler ve yenilgiye uğrayıp geri döndüler. Hem bunun yanında ayrıca kader de hükmünü icra etti ve yaptıklarının cezasını misliyle ödeyerek geri kalan adam ve gemileri, denizde esen şiddetli rüzgara kapılıp hepsini darmadağın etti, böylece Rum ordusu ve donanması da ortadan kalkmış oldu. Melik Muzaffer da bunu fırsat bilip kaledeki görevine son verdi ve düşmanı takip etmeye devam etti, sonra da askeri bir birliği Filistin yöresine gönderdi ve nerede olursa olsun düşmanı sıkıştırmak için uzun süre seri saldırılar düzenledi, ayrıca ordusuna, talan ve yağma konusunda alabildiğine izin verdi.

Hiç şüphesiz, askeri ve siyasi alandaki bu baş döndürücü dönüşüm ve Mısır ordusunun Filistin'in üzerine yürümesi, Mısır'da muhteşem bir dönemin başlamasına, zulüm altında inleyen Mısır halkının gözlerinin açılmasına ve Melik Muzaffer'in ciddiyeti ve dahice siyaseti sayesinde istikrarın olmadığı bir dönemden, yeni bir döneme geçmelerine zemin hazırladı. Çünkü açık neticeler elde edilmiş ve şerefli tavırlar sergilenmiş, Mısır ordusu artık düşmanı kendi evinde sıkıştırıyor ve saflarında korku, dehşet ve endişeye sebep oluyordu. İşte bu durumun devam etmesi, Mısırlıların Melik Muzaffer'e olan sevgilerini arttırıyordu, bu da onun kuvvet üzerine kuvvet kazanmasına neden oluyordu, aynı zamanda Melik Muzaffer hem Halife Adid Billah'ın veziri idi, hem de Nureddin'in ordusunun Serdarı idi. Doğal olarak bundan dolayı da her türlü sevgi ve bağlılık ona karşı beslenecekti.

Bunun yanında, el-Kadı el-Fadıl ile meşhur yazar İmaduddin el-İsfahani, Melik Muzaffer'in güvenini kazanmışlardı. Çünkü Melik'in resmi istihbaratın idaresini yürütüyorlardı, gelişmeler ve olaylar hakkında ona özel danışmanlık yapıyorlardı. Ancak son olarak h. 584/m. 1188 senesinde bütün fetihler ve savaşlarda kendisine iştirak eden meşhur kadı İbn Şeddad'ı özel sekreterlik görevine getirmişti.

Melik Muzaffer, içerdeki isyanları bastırdıktan ve Haçlıların Mısır üzerindeki emellerini kırdıktan sonra, başkasına bağlılıktan kurtulmak ve bağımsız bir idari yapıyı gerçekleştirmek için uğraş verirken, bu ideal için Mısırlıların arasında yaygın olan Şii mezhebinin yerine Sünni mezhebini yaymakla işe başladı. Bunun için de iki tane dini medrese kurdu. Birisi Nasıriye medresesi, diğeri ise Kamiliye medresesi idi ve bu medreselerde Sünni mezhep okutuluyordu. İbnu'l Esir ise, Salahaddin, Dar el-Maune denilen meşhur

hapishaneyi yıkıp yerinde Şafiiler için bir medrese inşa ettiğini belirtir. Aynı zamanda Dar el-Adl adındaki adalet sarayını da Şafiiler içi diğer bir medreseye çevirdi ve bütün Şii kadıları değiştirip yerlerine Şafii kadılar tayin etti.

Öte yandan Sultan Nureddin, hutbelerde Abbasi halifelerinin isimlerinin okunmasında ısrar ettiği gibi, halkın genel kanısı da bu yöndeydi. Ancak Melik Muzaffer bu konuyu geciktirerek ve Sultan'ın isteğine kesin çözüm getirmeden önce, kendi merkezini kuvvetlendirmek istedi. Nitekim bu merhaleden sonra -her zaman yaptığı gibi- hemen şura meclisini topladı ve hutbenin Fatımiler namına okunması yerine Abbasi halifeler adına okunmasını heyete sundu, onlar da oy birliğiyle bu öneriyi kabul ettiler. Böylece meclisin danışma kurulunun kararı gereği hutbe, Abbasi halifeler namına okunmaya başladı. İşte tam bu esnada Fatımi halifesi el-Adid Billah, ölüm döşeğinde yatıyordu, onun için Melik Muzaffer, bu haberin Adid'den gizli kalması gerektiğini emretti ve bu karar üzerinden birkaç gün geçtikten sonra Halife Adid h. 567/m. 1171 senesinde vefat etti, ancak onun ölümü Melik Muzaffer çok zor geldi, çünkü onun vefatı neticesinde Melik Muzaffer, Sultan Nureddin ile yüz yüze gelme durumunda kaldı.

Melik Muzaffer, Halife Adid'i defnettikten ve taziye merasimi bittikten sonra, Adid'in akrabaları ve bağlıları olan Fatımileri hilafet sarayından çıkardığı gibi, buradaki kadınları da başka bir konuta nakletti. Aynı zamanda onları titiz bir şekilde takibe de aldı, ta ki bir fitneye veya endişeye sebebiyet verecek olaylar meydana gelmesin. Çünkü onlarla muhtemel bir diyaloga geçmeye yatkın halk, böyle bir şeye sebep olma potansiyeline sahipti. Sonra da sarayın malını ve hazinelerini milislere ve ihtiyaç sahibi olan halka, komutanlara ve emirlere dağıttı.

Melik Muzaffer, Mısır'ın bağımsız hükümdarı olduktan sonra, ilk işi Kahire kalesinin inşası oldu. Çünkü bu büyük başkent, Fustad, Ahmed bin Tulun yöresi ve eski Kahire'yi içine alan geniş bir yerleşim birimine sahipti, onun için bütün bu büyük yerleşim alanının çevresine sağlam ve görkemli bir kale yaptırmalı idi ki şehir korunaklı hale gelsin. İşte bu büyük yerleşkenin etrafında büyükçe bir kale yaptırdı ve Salahaddin Kalesi ismini verdi, içinde de daireler, değişik saraylar, kendine, ailesine ve diğer bağlılarına binalar yaptı. Melik Muzaffer Salahaddin'in kendi siyasetinin, Sultan Nureddin'i küstürecek ve siyasetine ters gelecek bir pozisyondan uzak

olmasına dikkat etti. Sultan'ın onun hakkında şüphelere ve endişelere kapılmaması için de minberlerde, halifenin isminden sonra Sultan Nureddin'in ismini okutturdu ve onun adına para bastırdı, ardından da hilafet sarayındaki hazineden çok güzel bir hediyeyi seçip ona gönderdi.

Bu gelişmelerden bir süre sonra Melik Muzaffer, Şam ve Mısır arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunan ve Filistin topraklarındaki Şevbek kalesini fethetmek için girişimde bulundu. Fakat birden, Sultan Nureddin'in de o yöreye geldiğini duyunca, kaleyi fethetmekten vazgeçti ve acil bir şekilde Mısır'a döndü, çünkü o esnada Sultan ile bir araya gelmeyi, doğru bir siyaset olacağını düşünmüyordu. Çünkü Eseduddin Şirkuh ve Melik Muzaffer Salahaddin'le beraber Mısır'ın fethi esnasında bulunan ve Salahaddin idareyi ele geçirdikten sonra Şam'a dönen Nureddin'in bazı emirleri, Sultan Nureddin'in, Salahaddin'e olan güvenini sarsmak için hiç durmadan çalışıyorlardı. Hatta deniliyor ki onun Salahaddin hakkındaki görüşünü değiştirmek için o kadar çalıştılar ki Sultan etkilerinde kaldı ve Salahaddin, Şevbek kalesinden Kahire'ye döndüğünde, Sultan Mısır'a saldırıp ele geçirmeyi bile düşündü.

Bu haberler Melik Muzaffer'in kulağına gelir gelmez bu konu için hemen danışma kurulunu topladı ve kurul üyelerinden birisi, sultanın Mısır'a girmesi halinde ciddi bir şeklide karşı koymanın gerektiğini söylediği. Bunun üzerine Melik Muzaffer'in babası Necmeddin Eyyûb, bu görüşü kabul etmeyip reddetti ve hiddetlenip dedi ki: "Bu memleket, sadece Sultan Nureddin'in memleketidir ve hepimiz ona boyun eğen hizmetçiler ve halis tebaasıyız." Sonra da oturumu sona erdirdi ve oğlunu karşısına alıp işin vahametini anlattı, sonra da kendisine önemli ve hikmetli nasihatlerde bulundu. Ama aslında, zaten bu aralar Sultan Nureddin Mısır'a yürüyemezdi, çünkü el-Cezire'deki (Güney Kürdistan) işlerle meşguldü. Bu vakıadan sonra Melik Muzaffer, Sudan'ın durumunu iyileştirmek ve işlerini düzene koymak için kardeşi Turan Şah'ı bu işle görevlendirdi.

Sultan Nureddin, el-Cezire'nin (Cizre Bölgesi) işlerini düzene soktuktan ve kendisine bağlılık ve itaatini bildiren Melik Muzaffer'den mektuplar aldıktan sonra Muzaffer'e, askerinin başında Filistin'in üzerine yürümesini istedi, kendisi de aynı amaçla Kudüs Meliki'nin üzerine yürüdü. Her ne kadar Melik Muzaffer, onun bu çağrısını kabul etti ve ordusunun başında Filistin'e ilerledi ise de,

ancak daha orada sultanla buluşmadan, Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Çünkü babası Kahire'deki Nasr kapısının yakınında attan düşüp ağır bir şekilde yaralanmıştı ve durumu ciddi idi. Nitekim bu vakıadan sonra da Hakkın rahmetine kavuşmuştu.

Buna rağmen Sultan, Melik Muzaffer'in Mısır'a dönmesine çok kızdı ve Melik Muzaffer'i hükümdarlıktan düşürmek için o öfke ile Mısır'ın üzerine yürümeye karar verdi. Ancak bu kararını gerçekleştirmeden önce, h. 569 senesinde 21 Şevval çarşamba günü, m. 25 Mayıs 1173 tarihinde ecel pençesinden kurtulamayarak vefat etti. Aslında Melik Muzaffer, Sultan Nureddin'in vefatından çok önceden elle tutulur birçok çalışma yapmıştı. Yapmak istediği ilk iş bir askeri güç oluşturmaktı, nitekim bunun için birçok kişi kendisine yardımcı olduğu gibi, babası da bu konuda hem katkıda bulundu hem bir taraftan da Melik'in idari işleri için tedbir aldı ve bizzat o işleri yürüttü. Bu ordu o kadar güçlü ve büyük idi ki, Melik Muzaffer bu ordu sayesinde Kuzey Afrika'yı fethetti, aynı zamanda Tunus ve Trablusgarp eyaletlerinden, Akdeniz'in sahillerine kadar olan toprakları da ülkesine kattı; diğer yandan da kardeşi Turan Şah'ı Yemen'e gönderdi ve h. 569/m. 1173 senesi Recep ayında orayı ele geçirdi. Böylece o geniş memleket ve çok önemli olan Aden vilayeti, Mısır'daki Eyyûboğlu Sultanın eline geçti.

Diğer taraftan Umara el-Yemeni adındaki şair ile bazı arkadaşları perde arkasında önlenemez bir isyan girişiminde bulunmak istediler, bunun için de tedbirlerini alıp Haçlılarla ilişki kurdular ve gerektiğinde yardımlarına gelmelerini istediler. Ancak Melik Muzaffer, daha vucut sahasına konulmadan önce bu komplonun perde arkasından haberdar oldu ve daha uygulama safhasına gelmeden onu ortadan kaldırdı, tertipleyenleri de vakit geçirmeden ortadan kaldırdı. Ancak tam bu esnada Sicilya donanması, İskenderiye'ye fena bir şekilde hücum edince, Melik Muzaffer hemen burayı kahramanca savundu. Aynı zamanda Kudüs'ün Hıristiyan kralının ölümü de bu tarihe denk geldi. Bu ölüm sonucu, Melik Muzaffer da ebedi ve inatçı bir düşmanından kurtulup rahat bir nefes aldı.

Burada şunu da kaydetmek doğru olacak. Kuşkusuz, Melik Muzaffer, Sultan Nureddin'in vefatından sonra tam bağımsız bir sultan konumuna geldiği gibi, Doğu İslam aleminin de tek hükümdarı oldu ve yönetimde hiçbir ortağı kalmadı. Çünkü artık hem doğunun gerçek hükümdarı olduğu, hem de İslam'ın gerçek savunucu-

su olduğu konusunda rakipsiz bir mevki kazanmıştı.

Evet, her ne kadar bazı bölge ve kalelere hükmeden Sultan Nureddin'in küçük oğlu, Musul'un hükümdarı olan kardeşinin oğlu Seyfeddin ile Rum diyarının (Anadolu) Selçuklu melikler gibi şahsiyetler mevcut ise de bu melik ve emirlerin hiç birisi, İslam aleminde yayılmış geniş bir nüfuz ve kuvvet sahibi Melik Muzaffer ile boy ölçüşecek durumda değildi.

Öte yandan ne zaman ki, Melik Muzaffer, Haçlılarla savaşmanın dini vecibelerin en mukaddeslerinden biri olduğuna ve onların İslam memleketinden atılmaları gerektiğine kesin kanaat getirdi; o zaman diğer Müslüman melik ve emirlerle ittifak kurmanın en akıllı ve isabetli görüş olacağına karar verdi. Ancak bu yolla kuvvetlerini birleştirebilir, ittifak edebilir ve bu gayenin gerçekleşmesi için tek cephe oluşturabilirlerdi. İşte bu nedenlerden dolayı bu doğru proje; onun gelecekteki temiz siyasetinin temelini teşkil ettiği gibi, bu konuda bütün şartlar da onun lehine dönüyordu.

8- Sultan Nureddin'in vefatından Sonra

Melik Salih lakaplı İsmail, daha on beş yaşlarında iken babası Sultan Nureddin'in vefatından sonra idarenin iplerini eline aldı; ancak bir türlü başarılı olamadı. Nitekim kötü yönetiminin bir neticesi olarak babasının adamları ile askeri komutanlar onu saf dışı biraktılar ve yerine, amcası oğlu olan Musul hükümdarı Seyfeddin, Sultan Nureddin'in idaresi altındaki bütün memleketi ele geçirdiği gibi, sultana vekaleten idari işlerini yürüten diğer bütün emirler de kendi bölgelerinde bağımsızlığa kavuştular.

İşte Melik Muzaffer bu haberleri duyar duymaz, Melik Salih'in, Şemseddin Muhammed b. Abdilmelik b. Mukaddem adındaki vezirine hemen bir mektup yazdı ve Melik Salih'e karşı takındığı tavrı eleştirerek şöyle diyordu: "Eğer Melik Salih İsmail'e halisane hizmet etmez ve onun mülküne tam sahip çıkmazsanız, ben kendim bizzat gelir, onun hukukunu muhafaza ederim." Ancak komutan ve emirler bu nasihate karşı kulaklarını tıkadıkları gibi, Halep'in valisi Şemseddin b. ed-Daye, Melik Salih'in, İsmail'i Halep'e davet etmek için Sadeddin Gümüştekin'i ona gönderdi ta ki Melik Muzaffer gelip ona yardım etmeden onu tutuklasın. Ancak -ilk başta- Şam halkı Melik Salih, İsmail'in Halep'e gitmesine karşı çıktı. Bundan dolayı Gümüştekin de onu yanına alamadan geri dönüp gitti. Ama daha sonra aynı maksatla tekrar geri döndü ve bu sefer

kendi dehasıyla Melik Salih İsmail'i aldatıp Halep'e götürdü, ardından Şemseddin b. ed-Daye ile çocuklarını ve diğer akrabalarını tutukladı ve hepsini zindana attı.

Böylece Gümüştekin Halep'i ele geçirip idaresini kurdu ve bir taraftan merkezi yönetimini güçlendirirken beri taraftan da Melik Muzaffer'in Şam ve Halep'e muhtemel bir saldırıda bulunmasını göz önünde bulundurarak Kudüs'teki Hıristiyan kral ile irtibata geçip ittifak kurdu. Bu gelişmeler üzerine Melik Muzaffer bu durumu Abbasi halifesi Mustedi' Billah'a açmak zorunda kaldı. Bundan dolayı ona etkileyici bir mektup yazarak durumun kötüye gittiğinden ve Melik Salih İsmail'in memlekette zor duruma düştüğünden söz etti. Aynı zamanda, bu gidişle memleketin parçalanacağı ve Haçlıların eline geçebilecene dikkat çekti. Aslında Melik Muzaffer'in yüksek hedeflerini gerçekleştirmesi için siyasi konjoktür ve devletlerarası şartlar gayet müsaitti. Çünkü Suriye ile Filistin'in her birisi, zamanın olgunlaştırmadığı ve tecrübenin pişirmediği çocuk yaşta ve Belk adıyla meşhur Âmori oğlu Melik Beldevin ile Melik Salih lakaplı İsmail tarafından yönetiliyordu. Onun için bu fırsatı değerlendirip bu çocuk yaştaki kralların elinde bulunan her iki memleketi doğrudan ele geçirmek, siyaset açısından önem arz ediyordu. Ancak -karakteri gereği- ileriyi görme yeteneği sayesinde biraz yavaş davrandı ve işi aceleye getirmedi. Çünkü Şam halkının kendisine karşı öfkelenmesini istemiyordu. Bundan dolayı da sürekli Melik Salih lakaplı İsmail'e mektup yazıp kendisine olan bağlılık ve itaatini bildirir, parayı onun basar, hutbeyi de onun ismiyle okuturdu. Ancak Melik Salih'in Halep'e gelmesi ve Gümüştekin'in buranın bağımsız hükümdarı yapılması, İbn Mukaddem ile arkadaşlarını korkutup endişeye sevk etti. Bunun için de onun komutan ve emirleri, kendilerine yardım etmesi için Musul hükümdarı Seyfeddin'e haber gönderdiler.

Ancak Seyfeddin onlara güvenmediği için bu teklifi savsaklayarak geciktirdi ve tereddüt içinde kaldı. Buna karşılık son olarak diğer tarafla anlaşmaya ve Melik Salih ile ittifak kurmaya karar verdi. Öte yandan Dimeşk emirleri işin başa düştüğünü görünce, hemen vakit kaybetmeden Melik Muzaffer Salahaddin ile irtibata geçmekten başka çare bulamadılar ve içine düştükleri tuzaktan kurtarmak için kendisine haber verip yardımını istediler.

Bunun üzerine uzun zamandan beri böyle bir fırsatı kollayan Melik Muzaffer, güçlü bir ordu hazırlayıp upuzun çölü kat etti ve

hiçbir endişeye kapılmadan ve korkutucu bir görünüm arz etmeden Haçlıların elindeki Filistin topraklarından geçerek Suriye topraklarına girdi. Özellikle siyasi olarak zaten daha önceden bu planın alt yapısını hazırlamıştı, çünkü Müslümanların maslahatını başarılı bir şekilde müdafaa etmek ve Haçlılarla savaşmak için ilk önce Suriye'yi kendi topraklarına katmanın şart olduğunu ve bu konudaki ısrarlı talebini Bağdat'taki halifeye arz etmişti. Çünkü Melik Salih hükümeti bu önemli görevi yerine getirmekten hem çok uzaktı hem de gücü yetmezdi. Nitekim böyle bir çalışması olmadığı gibi, tam aksine, Müslümanların aleyhine olan Haçlılarla ittifak bile kurmuştu. İşte bu sayede Melik Muzaffer halifeden izin alabildiği gibi, herkes de onun gerçek İslam savunucusu olduğunu itiraf etti ve bundan dolayı her taraftan hem mali yardım hem de askeri yardımların peş peşe gelmesini sağladı ve artık bu hedefine ulaşabilmesi için hiçbir engel kalmamıştı.

Bu arada Melik Muzaffer, Busra şehrine (Eski Şam) ulaşır ulaşmaz buranın valisi onu karşılayıp bağlılığını bildirdi ve emrinde olacağını arz etti. Sonra Melik Muzaffer bu şehirden direkt olarak Şam bölgesinin merkezi olan Dimeşk şehrine ilerledi ve h. 570/m. 1174 senesi Rebiyulevvel ayının sonlarında buraya kargahını kurarak doğruca babasının evine gidip biraz istirahat ettikten sonra kaleyi ve mallarla dopdolu olan hazineyi teslim aldı ve hiçbir şeye dokunmadan olduğu gibi hazinedeki her şeyi yerli halka dağıttı, bu da her sınıftan ve değişik grup ve tabakadan insanın gönlünü almasına yetmişti. Ancak harika bir zeka ve ileri görüşlü bir yeteneğe sahip olan Melik Muzaffer, bunu sadece velinimetinin oğlu olan Melik Salih'e yardım olsun ve etrafını saran, beklenti içinde olanların pençesinden kurtarmak için yapıyordu. Böylece insanların sevgisini ve kalplerini kazandığı gibi, Şam emirlerinin, ileri gelenlerinin ve ordusunun kendisine yardımcı olmalarını ve emirlerine itaat etmelerini de sağlamış oldu.

Melik Muzaffer, Şam'ın işlerini rayına oturttuktan ve kardeşi Seyfu'l-İslam Dağtekin'i buraya vali olarak tayin ettikten sonra, Humus'un üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi, sonra da kalenin muhasara edilmesi için askerlerinden bir kuvveti orada bırakarak Hama'ya doğru ilerlemeye devam etti. O tarihte bu bölgenin emiri, Salahaddin'in Mısır'a yaptığı üçüncü seferinde kendisiyle birlikte bulunan ve daha sonra Salahaddin Mısır'da vezir seçildiğinde beraber kalmak istemeyip Şam'a dönen İzzeddin Cerdik idi. Ancak

ilk zamanlarda Melik Muzaffer'e boyun eğmek istemese de daha sonra geri dönüp Melik Muzaffer'in antlaşma ve sözleşmelerine güven duyarak şehri kendisine teslim etti, kaleyi de kardeşinin kontrolüne bıraktı.

Melik Muzaffer, Müslümanların selameti, esirlerin serbest bırakılması ve kanın durdurulması gibi konuların görüşülmesi için kendi temsilcisi sıfatıyla Emir İzzeddin'i Halep'e gönderdi. Fakat Emir Halep'e ulaşır ulaşmaz Gümüştekin onu tutuklayarak hapse attı. Bunun üzerine kardeşi, Melik Muzaffer'e kaleyi teslim edip ardından hemen Halep'e doğru ilerledi ve h. 570 senesi Cemaziyelahir ayının üçüncü günü burayı ablukaya aldı, sonra da halka, Müslümanlara zarar vermek için gelmediğini, sadece Melik Salih'i Gümüştekin'in ile diğer bazı isyancı ve zorba komutan ve emirlerin elinden kurtarmak için geldiğini söyledi.

Bu gelişmeler üzerine Gümüştekin, tehlikenin farkına vardı ve korkusundan İsmaili fedailerin eliyle Melik Muzaffer'i ortadan kaldırmayı düşündü. Bunun için de Şeyhu'l-Cebel Raşiduddin Sinan denilen İsmaililerin liderine özel bir elçi gönderip Melik Muzaffer'in öldürülmesi ve ortadan kaldırılması için birkaç fedaisini bu işe tahsis etmesini istedi. Bu teklife karşı İsmaili liderin cevabı olumlu oldu ve isteğini kabul ederek bu cinayetin işlenmesi için kendisine bir fedai topluluğunu gönderdi. Ancak Melik Muzaffer bu çirkin komployu önceden fark edip gelen canileri tutuklamayı başardı ve hepsini idam etti.

Ancak bundan sonra Gümüştekin; Melik Muzaffer'e karşı daha da sertleşti ve Melik Muzaffer ile savaşmaları için halkı kışkırttı ve gerçekten de her iki taraf arasında çarpışmalar alevlenirken Halepliler de var güçleriyle kalelerini savundular. Ancak bu arada Gümüştekin; Sultan Nureddin zamanından beri Halep kalesinde esir tuttuğu Trablus'un Hıristiyan hükümdarı Raimond'u, Melik Muzaffer'e karşı kendisine yardım etmesi için serbest bıraktı. Bunun üzerine serbest kalan ve Kudüs kralı Beldevin üzerinde vasilik hakkı olan Haçlı hükümdar; Gümüştekin'in kendisinden yardım isteme fırsatını değerlendirip kendi şahsı adına Müslümanlardan intikam alınmak için Humus üzerine yürüdü. Ancak İslam ve Müslümanların izzetinin hamisi durumunda olan Melik Muzaffer; onu devamlı gözetliyordu, onun için bu haberi duyar duymaz hemen Halep ablukasını kaldırdı ve hiç vakit kaybetmeden Humus'u kuşatan Kudüs ordusu ile çarpışmak üzere ilerledi. İşte bu gelişmeler

üzerine Raimond, gelen ordu karşısında duramayıp geldiği yere geri döndü. Melik Muzaffer da bu gelişinde Balebek kalesini ele geçirdikten sonra Şam'a döndü. Bu esnada Melik Salih lakaplı Melik, Musul hükümdarı Seyfeddin'den yardım istedi, o da hiç zaman geçirmeden İyi karalın yardımına koştu, bizzat kendisi çok güçlü bir ordunun başına geçerek Halep'e doğru yola çıktı. Melik Muzaffer'in karşısında tek saf olmaları ve iki taraftan onu sıkıştırıp iki ateş arasında bırakmaları için Musul ordusu Halep ordusuyla birleşti.

Ancak Melik Muzaffer -karakteri gereği- çarpışmanın, Müslümanların maslahatına olmayacağı, kanın akıtılmasına engel olması gerektiği, aynı zamanda aralarındaki ihtilaftan düşman Haçlıların istifade edebilecekleri endişesiyle aleyhinde ittifak eden iki düşmana elçi gönderip şu teklifte bulundu: Şimdiye kadar ele geçirdiğim ve sizden aldığım bütün Suriye topraklarından çekilerek bir barış anlaşması yapalım. Ancak bu barış gereği Melik Salih yerine kendisinin Şam topraklarını elinde tutmasını şart koştu ve bu anlaşma kabul edilirse hemen Mısır'a dönmeyi vaat etti.

Ne var ki Seyfeddin ile Melik Salih bu cömert şartları kabul etmediler ve çarpışmayı tercih ettiler. Bu teklifin reddedilmesi üzerine Melik Muzaffer üzerlerine yürümek zorunda kaldı ve h. 580 senesinin Ramazanında her iki taraf arasında Hama'nin yakınında çok kanlı bir savaş başladı. Bu savaş düşmanların yenilgisi ve Melik Muzaffer'in açık galibiyetiyle sonuçlandı. Bu nedenle ölülerini bile arkalarında bırakıp yenilginin acısıyla Halep kalesine sığındılar. Her ne kadar Melik Muzaffer düşmanı takip ederek girdikleri kaleyi muhasara altına aldıysa da bu esnada Seyfeddin Fırat'ı geçip Musul'a ulaşmayı başardı. Ama yine de Melik Muzaffer'in ordusu peşini bırakmadı ve Musul'un kapılarına kadar onu takip etti. Bu gelişmeler karşısında Seyfeddin de kendisini kovalayan orduya cevap vermek için ordusunun içinden altı bin (6.000) tecrübeli askeri seçti ve Tel's-Sultan denilen yerde karşılaştılar. Bu sefer de yine Musul ordusu yenildiği gibi, adamlarından çok kişi de esir edildi ve Melik Muzaffer birçok ganimeti topladı, Musul askerlerinden sağda solda kurtulanlar ise Halep'e kaçtılar. İşte bu açık zaferden sonra, Melik Muzaffer Halep'e doğru ilerlerken yolu üzerindeki Buzağe, Menbic ve Azez kalelerini ele geçirdi, sonra da Halep üzerindeki ablukayı iyice daralttı. Ancak Melik Muzaffer'in Halep'e yakın Azez kalesini kuşattığı bir zamanda İsmaili bir fedai onu kılıçla ba-

şının ortasından vurdu, ancak başındaki altın miğferi, onun ağır yaralanmasına engel oldu, bu esnada Melik Muzaffer'in yanındakiler fedainin üzerine yürüyüp onu öldürdüler. Her ne kadar çok kısa bir zaman zarfında fedailerin hepsi peşi sıra bir birini takip edip Melik Muzaffer'in üzerine yürüdülerse de, ancak hepsinin akibeti öldürülerek ilk saldırgan gibi ortadan kalmak idi. Hiç şüphesiz, öldürülen bu çok hırslı fedailer, hep hain Gümüştekin tarafından gönderilmişlerdi.

Bu çılgın olaydan sonra Melik Muzaffer Halep ablukasını o kadar daralttı ki, bunun karşısında Halep halkı bazı şartlar dahilinde barışı teklifine mecbur kaldı. Bu barış esnasında Sultan Nureddin'in kerimesi ve Melik Salih'in kız kardeşi, Melik Muzaffer'e müracaat ederek kardeşini bağışlamasını ve Halep halkını affetmesini istedi. Melik Muzaffer de bu ricasını kabul ederek onu saygıyla karşıladı, hemen Halep esirlerini salıverdi ve onun hatırı için yaralıları tedavi etti.

Son olarak Melik Salih, halkın isteğine cevap verip barış anlaşması yaptı ve istekleri doğrultusunda, Melik Muzaffer'in fethettiği yerlerdeki mülk iddiasından vazgeçti. İşte bu vakıa ile birlikte Melik Salih'in elinde Halep ve ona bağlı bazı kazaların dışında herhangi bir mülkiyet kalmadı.

Bu hadiselerden sonra Melik Muzaffer aynı senenin Şevval ayında Şam'a döndüğü zaman Abbasi halifesi ona bazı hediyeler verdiği gibi, kraliyet nişanesi de taktı ve onu "Sultan, Mısır ve Şam sahibi" gibi lakaplarla taltif etti. İşte bugünden itibaren artık Melik Salih'in ismi hutbelerde okunmaz oldu ve ismiyle para basılmadı. Nitekim bu tarihten itibaren artık paralar Melik Muzaffer Yusuf b. Eyyûb'un ismiyle basılmaya başlandığı gibi, Melik Muzaffer'in, bütün olay ve savaşlarda elde ettiği ganimetlerin hepsini -kendi şahsına hiç bir şey ayırmadan- ordudaki komutan ve askerlere dağıttı.

9- Saltanat Dönemi

Sultan Salahaddin, Şam bölgesinin işlerini yoluna koyduktan sonra, en ağır ve en acı bir şekilde İsmailileri cezalandırmaya karar verdi ve Yemen'den ziyaretine gelen Şemsu'd-Devle Turan Şah'ı vekaleten bütün Şam'dan sorumlu olarak tayin etti; ardından da Mısır'a dönüp Kahire surunu ve sağlamlığıyla bilinen kalesinin inşasına başladı. Her ne kadar bu kale defalarca yenilendi ve tekrar tekrar elden geçirildi ise de ancak sultanın özel bayrağına işa-

ret eden ve sarı zemin üzerine çizilen kırmızı akbaba, hala bir surun üzerinde arzı endam etmektedir.

Ancak Salahaddin henüz Mısır'a dönmüştü ki Haçlılar bunun haberini aldılar ve hemen bu fırsatı değerlendirmek için bağımsız iki ordu kurarak iki ayrı yönden Balebek ve Şam'a doğru ilerlediler. Bu ilerleme esnasında gasp ve talanda fazla aşırı gittikleri gibi, şehir ve köyleri de tahrip ettiler ve nihayet karşılarına çıkan Turan Şah'ın ordusunu kötü bir şekilde yenerek pek çok Müslüman'ı da esir aldılar.

Bu gelişmeleri öğrenen Sultan Salahaddin, aslan gibi kükremiş ve yerinden fırladığı gibi vasat bir ordu hazırlayıp Filistin'e doğru yürüyerek Remle'ye kadar geldi. Bu arada birden o çevrede yerleşmiş olan Haçlı ordusu ile karşı karşıya geldi ve h. 573/m. 1177 senesinde çıkan bu çarpışmada sultan düşmana yenik düştü ise de kendini enteresan ve görülmemiş bir planla bu tuzaktan kurtardı. Bu savaşta İslam hukukçusu olan Emir İsa Hakavi (Hakkari) esir düşmüştü, onun için Sultan bir hayli mal ödeyip onu esaretin zilletinden kurtardı, ancak bu kanlı olaylarda ayrıca Emir Takiyeddin Ömer ve daha başka emir ve komutanlar da esir edildi ve sultanın ordusu o kadar çok zarara uğradı ki, sonunda sultan, beraberinde getirdiği ne varsa, bütün ağırlıklarını terk edip, sıkıntı ve zorluklar içinde Mısır'a döndü. Bu olaydan sonra Haçlı ordusu Hama şehrine ilerledi ve kuşatma altına aldı. Ancak şans eseri o esnada kalede bulunan Emir Seyfeddin Ahmed el-Meştub, kalenin hükümdarı olan Şihabeddin Mahmud'a yardım ederek ikisi beraber kahramanca kaleyi müdafaa ettiler ve düşmanı pişmanlık içinde geri dönmeye mecbur ettiler.

Sultan Salahaddin Mısır'a döndüğünde bu sefer güçlü bir ordunun hazırlığı için çalışmalara başlayarak üç ayda hazırlığını tamamladı ve hazırlık biter bitmez Suriye'ye doğru ilerleyerek süratli bir şekilde Suriye ordusunun Mısır ordusuyla birleştirilmesini sağladı. Nitekim bu arada Haçlıları öyle bir sıkıştırdı ve çeşitli metotlarla saldırdı ki, o esnada Hama'yı muhasara eden askerler muhasarayı kaldırıp Halep hükümetinin elinde bulunan Harim tarafına doğru çekilmek zorunda kaldılar. Ancak bu defa da buraya çöreklendiler ve Melik Salih, ciddi meblağa varan malları vermeden burayı terk edip gitmediler. İşte bu aşamada Haçlılar, durumlarının zor olduğunu ve sultanın karşısında merkezlerinin zayıfladığını fark ettikleri için sınırlarını güçlendirme yoluna gittiler ve yeni-

den Beyt Yakup'un yakınlarında güçlü bir kale inşa etmeye başladılar. Şüphesiz bu kale İslam'ın maslahatına değildi, bundan dolayı sultan onları bu niyetlerinden vazgeçirmek ve bu kalenin yapılmasını durdurmak için kendilerine ne kadar çok mal teklif ettiyse de bu neticeyi değiştiremedi ve isteklerini kıramadı, onlar da işlerine devam ederek kaleyi tamamladılar. Böylece bu kale önemli savaş merkezlerinden biri haline geldi ve bunun sayesinde Kudüs kralı Suriye üzerine güçlü bir ordu göndermeyi başardı.

Buna karşılık Sultan'ın, kardeşinin oğlu Ferhşah'ın[184] komutasındaki askeri birliğini düşmana karşı savaşa sokmaktan başka bir çaresi kalmamıştı, dolayısıyla her iki kuvvet arasında hemen çatışmalar başladı ve gittikçe şiddetlendi. En sonunda Ferhşah, çok bariz bir galibiyet kazandı ve eğer Rum süvarilerinden Hemferi adındaki asker Melik'ini kurtarmasaydı, Ferhşah'ın, Kudüs Melik'ini esir etmesine ramak kalmıştı.

Bu esnada Salahaddin de başka bir taraftan özel bir askeri birlikle Beyt Yakup kalesini çok ciddi bir şekilde ablukaya almıştı. Bunu daha da etkili kılmak için kendi askerlerine, Beyrut ile Sayda şehirlerinin her yanında talan ve yıkım faaliyetlerini serbest bıraktı.

Bu gelişmeler Kudüs Melik'inin intikam duygusunu iyice tahrik etmeye yetmişti. Bu nedenle büyük bir ordu hazırlayıp Sultan Salahaddin'in ordusuyla çarpışması için yola çıkardı ve gelen ordu, Merc Uyun'da kanlı bir çarpışmaya girişti. Ancak Muharrem'in 2'de h. 575/m. 10 Eylülde 1179 senesinde meydana gelen bu savaşta meydan Haçlılara daraldı ve rezil bir yenilgiye uğradıkları gibi, içlerinde Trablus hükümdarı Raymond, Remle hükümdarı Beldevin, Taberiye hükümdarı Herc ve daha nice emir ve ileri gelenlerle birlikte askerlerinin çoğu esir düştü.

Nitekim bu kutlu zaferin elde edilmesinden iki ay sonra Sultan, Banyas yakınlarında ki Beyt Yakup kalesine yürüdü ve beş günlük çarpışmalardan sonra kaleyi kuşattı ve sorumlusunu esir aldıktan sonra buranın üstünü altına getirip tahrip etti.[185]

Beyt Yakup kalesinin düşmesi ve Müslümanların eline geçmesi Haçlıların gelecekle ilgili kaderleri açısından korku ve endişelerini iyice arttırdı. Bunun için de sultandan iki senelik bir mütareke an-

---

184 O, Ebu Said İzzeddin Davud Ferhşah bin Nureddin Şahinşah bin Necmeddin Eyyüp'tur. (Arapça'ya çeviren).

185 İbn-i Esir'e bak. c. 11 s. 185. Orada detayı bulursun.

laşmasını yapmayı teklif ettiler, Sultan Salahaddin de bu öneriyi kabul etti ve Antakya'nın Rum hükümdarı dışında bütün Emir ve hükümdarlar bu ittifakı imzaladılar. İşte Sultan, Cezire bölgesinin istikrarını sağlamak ve kendini bu işe vermek için anlaşmayı fırsat olarak değerlendirdi. Çünkü Hasankeyf'in hükümdarı Nureddin, Sultan'ın müttefiki olduğu halde Rum (Anadolu) Selçuklu meliklerden dünürü Kılıçarslan ile şiddetli bir şekilde ihtilafa düştükleri gibi, aynı zamanda Nureddin'e de savaş ilan etmişti; dahası sultan, Ruban kalesinin stratejik konumundan dolay Rum kralının yaptıklarından memnun da değildi.

Bütün bu birikmiş sebeplere rağmen -Müslüman kanı dökülmesin diye- Sultan, bunlarla çarpışmaktan vazgeçti ve bir taraftan kayın ile enişte arasında tutuşan savaşa katılmama kararı alırken diğer taraftan Küçük Ermeniye bölgesinin hükümdarı Rabin'i[186] barış yapmaya ve teslim olmasını sağlamak için üzerine yürümeyi tercih etti.

Şüphesiz, bütün bu zaferler ve art arda kazanılan galibiyetler, herkesin dikkatini Sultanın kuvvetine, gücüne, geniş etkisine ve mükemmel başarısına çevirdi... Bunun en büyük kanıtı ise, çevresindeki küçük hükümetlerin, Sultan Salahaddin'in mutlak liderliğini itiraf etmeleri, ona yakınlaşmaları, ona itaatlerini ve bağlılıklarını bildirmeleri ve kendisiyle ittifaklar yapıp birlik olmaları ve güven tazelemeleri idi.

Sonuçta h. 575 senesi Cemaziyülevvel, m. 1179 senesi Teşrinievvel ayında Ermeniye hükümdarı, Rum kralı, Mardin, Hasankeyf, Erbil, Cezire ve Musul hükümdarlarının hepsi Sultan ile iki yıl geçerli olacak bir mütareke antlaşması yapmaya karar verdiler.

Bu mütareke, anlaşmazlıkların kökünü kuruttu ve Müslümanlar arasındaki bütün çarpışmaları durdurdu. Nitekim bu sayede Sultan Salahaddin'in büyüklüğü görüldü ve bunun neticesinde ünü, memleketin dört bir yanına yayıldı, ismi Karadeniz, Fars körfezi ve Akdeniz coğrafyasında nam saldı. Bütün bunlar, dağılmış İslam kuvvetinin birleşmesine ve kendine çekidüzen vermesine vesile olduğu gibi, memlekete sızan Rumlara karşı savaşmayı da öne çıkardı. Böylece Sultan h. 576 yılı Recep ayında memnun olarak Mısır'a dönerken kalbi gayet mutmaindi, çünkü İslam'ın maslaha-

---

186 İbn-i Esir'de (c. 11 s. 190) geçtiğine göre o İbn Liyon olarak meşhurdur. (Arapça'ya çeviren).

tını korumada başarılı olmuştu. Böylece yerine yeğeni Ferhşah'ı Şam bölgesine yardımcı olarak bırakıp gitti.

Sultan Salahaddin, Mısır'a ayak basar basmaz hiç durmadan işlerini rayına koymak için çalışmaya, durumu düzeltmeye ve faydalı bazı alt yapı temellerini atmaya başladı. İlk önce bazı medrese ve kütüphaneleri kurdu, ardından Balebek hükümdarlığından istifa ettikten sonra hükümdar tayin ettiği kardeşi Şemsu'd-Devle Turan Şah'a verdiği İskenderiye kalesini geri alarak sağlamlaştırmaya başladı. Çünkü daha Sultan Mısır'a varmadan önce kardeşi vefat etmişti.

Bu arada Sultan, Mısır'ın işlerini düzene koymakla meşgul iken Kerk hükümdarı Ronald Arnat'ın, barış antlaşmasının şartlarını ihlal ettiği ve Kerk'in yakınlarındaki Müslüman bir tüccar kafilesine saldırdığı haberini aldı. Bunun üzerine Sultan hemen Dimyat sahilindeki Hıristiyan hacılarını taşıyan bir gemiye el koydu.

Bu esnada Musul ve Cezire (Güney Kürdistan) hükümdarı Emir Seyfeddin Gazi'nin vefat haberi yayılmaya başladığı gibi, vefatından önce de Cezire'yi oğlu Sancar Şah'a, Akra el-Humeydi'yi de Nasıruddin Keşke ve Musul ile Cezire'den geriye kalan diğer beldeleri de kardeşi İzzeddin Mesud'a verilmesini vasiyet etmişti. Aynı zamanda bu vakıadan hemen sonra h. 577 yılı Recep ayının 25'de de Melik Salih lakaplı İsmail vefat etti. Ancak o da vefatından önce Halep şehrinin İzzeddin Mesud'a verilmesini tavsiye etmişti ki sonra h. 587 yılı Muharrem ayının 13'de burayı kardeşi İmaduddin'in hükümdar olduğu Sincar ile değiştirmişti.

Sultan Salahaddin, Salih lakaplı Melik'in vefatına çok üzüldü ve çok kederlendi; aynı zamanda İmaduddin'in Halep'i kuşatmasından da rahatsız olduğunu hiç gizlemedi, ancak aralarında yaptıkları ve iki sene boyunca savaşmayı yasaklayan ittifaka hürmet göstermek için Halep'in üzerine yürümedi. Aslında iki senelik anlaşmanın bitmesine sadece dört (4) ay kalmasına rağmen ittifakın şartlarını ihlal etmek ve bağlı bulunduğu ittifak yeminini ihlal etmek; Salahaddin'in aklına bile gelmemişti.

Ancak bazı müttefiklerinin, Rumlar ve Şeyhu'l-Cebel ile ilişki kurup Sultan Salahaddin'e karşı bazı tuzak ve planların hazırlığında oldukları haberi aniden her tarafa yayıldı. Bu nazik durum karşısında Sultan da eli kolu bağlı kalamazdı; onun için hiç tereddüt etmeden hazırlıklarını yaptı ve hareket etmeden önce kardeşi Tacu'l-Mülûk Bori vasıtasıyla ordunun ihtiyacı olan erzak ve araç ge-

reçleri yola çıkardı, ardından da ittifaka imza atanların planlarını bozup hadlerini bildirmek üzere ordusunun başına geçip Mısır'dan Şam'a doğru harekete geçti.

Ordusuyla birlikte Suriye topraklarına girer girmez adamları Rumların elindeki bölgeyi yağmalamaya başladı, çünkü ne düşmanın karşı gelmeye gücü vardı, ne karşısında durabiliyordu, ne de en azından bölgenin yıkımı karşısında ellerinden bir şey geliyordu. İşte bundan dolayı h. 578 yılı Sefer ayında kolaylıkla Dimeşk'e vardılar ve burada birkaç gün istirahat ettikten sonra Rumlara bir saldırı daha gerçekleştirdi ve ellerindeki Bisan beldesini ele geçirdikten sonra tekrar Şam'a döndü. Ancak Şam'ın merkezinde bir ay geçirdikten sonra ilk önce Harran hükümdarı Kökburi'nin daveti üzerine Cezire'ye gitti, ardından da Beyrut'a yöneldi ve hem denizden hem de karadan ablukaya aldı. Bu tarihte aynı zamanda şartları arasında "bu iki sene zarfında savaş yasaktır" olan ittifakın zamanı da dolmuştu. İşte bu zamanlamayı göz önünde bulunduran Cezire bölgesi hükümdarlarının büyük bir çoğunluğu bütün samimiyetleriyle Sultan'ın bayrağının altında birleşmeyi arzu ettiklerini fiilen söylediler. Hiç şüphesiz, bu siyasi gelişme bir taraftan iyi bir başlangıç ve hayırlı bir gelişme olduğu gibi, öte yandan bu süreç boyunca Sultanın zafer bayrağının dalgalanacağını da müjdeliyordu.

Sultan ise, bu fırsatı uzun bir zamana yayarak değerlendirmeye aldı ve ilk olarak Musul'un üzerine yürüdü. Sultanın tek hedefi, buranın hükümdarını oradan atmaktı, onun için Musul'u muhasara ettiyse de, iki ay sonra bu muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı ve h. 578 yılı Ramazan ayının ikisinde Sincar'ın üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi. Tam bu esnada Rumların, Suriye'nin güneyini talan etmeye hazırlandıkları haberi yayıldı, ancak Sultan bu haberlere hiç önem vermedi ve şöyle dedi: "Her ne kadar Rumlar oradaki köyleri ele geçiriyorlar ise de, biz de burada şehir ve ticaret merkezlerini ele geçiriyoruz, sonra da o taraflara döndüğümüzde ele geçirdikleri o küçük beldelerin hepsini geri alırız."

Sultanın bu stratejiden asıl maksadı ise, Rumlara karşı İslam'ın bütün dağınık güçlerini birleştirmek ve Kudüs'ü İslam dairesine tekrar katmak için Müslüman emirlerin birliğini sağlamak ve onları kendi liderliği etrafında birleştirmekti. Bunu başarmak için de ilk olarak ve her şeyden önce Cezire bölgesinin sorununu çözmesi gerekiyordu. Onun için Sultan, Sincar'ı ele geçirdikten sonra he-

men Amed (Diyarbekir) kalesine yöneldi ve sekiz gün muhasara ettikten sonra o büyük ve sağlam kaleyi ele geçirdi.

O sırada Halep hükümdarı İmaduddin'in Salahaddin'e karşı Rumlarla ittifak ettiğinin haberi yayıldı ve Salahaddin'in memleketine saldırmayı planladıkları duyuldu. Sultan onların bu planını bozmak için hemen harekete geçerek Fırat'ı aştı ve h. 579 yılı Muharrem ayının on altısındaydı yolu üzerinde bulunan Ayntab'ı (Antep) ele geçirdi, ardından da Halep'e yöneldi ve güçlü bir ablukaya aldı. Ancak bu sefer Nureddin; Sultan'a karşı koyamayacağını anlayınca açıkça barış elini uzattı ve Halep'i, Sancar ile beraber buraya bağlı olan Nusaybin, Habur, Rakka ve Suruç ile değiştirmek istediğini bildirdi.

Bu teklifi kabul eden Sultan; h. 579 yılı ilk ayın 17'de, m. 19 Haziran 1183 tarihinde Halep'e muzaffer ve galip olarak girerken şehirdeki halk da kan dökülmeden onu sevinç, hoşamedi ve mutlulukla karşıladı.

Ancak Sultan Halep'i muhasara ettiği esnada kardeşi Mecduddin Bori'nin vefat haberi gelmişti, sultan da kardeşinin vefatına çok üzülmüş, hüzne gark olmuş ve sınırsız bir şekilde onun acısını çekmişti. Bu arada ayrıca Şam kadısı Muhyuddin Zeki, Sultanı öven bir kaside yazmış ve yaptığı fetihlere işaret ederek şöyle bir başlangıç yapmıştı:

"Sefer'de Halep'i kılıçla fethetmeniz,
Kudüs'ün Recep'te fethedileceğini müjdeliyor."

Gerçekten de Halep'in fethedilmesi ve saltanata ait şehirlerin listesine eklenmesi; sultanın şöhret ve ününü en yükseklere çıkardı, hatta bu feth-i mübin sultanı, İslam'ın en öndeki büyük şahsiyet ve Sultan sırasına oturttu. Çünkü -Musul dışındaki- bütün Cezire beldelerinden tutun ta Filistin'deki Remle'ye kadar, oradan da Trablusgarp'a, oradan ta Yemen'e kadar her yer ona bağlılıklarını bildirdiği gibi, bu yerlerin bütün emir ve hükümdarları da onun emirlerini yerine getiriyor, hükümlerini icra ediyor ve yasakladığı her şeyi onlar da yasaklıyorlardı. İşte bütün bu gelişmelerden dolayı artık Kudüs'ü geri almaktan başka Sultan'ın aklından hiç bir şey geçmiyordu, Rumları bütün İslam coğrafyasından atmaktan başka hiçbir şeyi düşünmüyordu.

Öte yandan tam bu esnada Rumlar sultanın Dımeşk'teki vekili İzzeddin Ferhşah'ın vefatını fırsat bilip saltanat topraklarına saldırı düzenlemişler ve Şam'ın köylerine kadar ilerleyip yağma edip ta-

lan ve tahrip ederek yakıp yıkmışlardı. Bunun üzerine Sultan h. 579 yılı Cemaziyülevvel ayının 2'de Halep şehrini terk etti. Aynı tarihte Kerk'in[187] Rum emiri de İslam topraklarına saldırmaya başlamış ve Medine-i Münevvere'nin yakınlarına kadar sokulmuştu ve eğer tam zamanında Emir Lolo Medine'yi saldırganlardan korumasaydı oraya girmek an meselesiydi. Lolo saldırganlara karşı şiddetli bir şekilde çarpıştı ve büyük bir kısmını esir aldıktan sonra düşman ordusunu yendi ve gerisin geri püskürterek Medine'den uzaklaştırdı.

Hiç şüphesiz, bu olaylar, sultanın üzerinde uzun soluklu derin bir etki yarattı ve onu değişik düşüncelere itti ve Rumlardan çok büyük bir intikam almak için kendini ikna etti. Onun için güçlü bir ordu ile birlikte Ürdün nehrini geçti ve Bisan'ı basarak yangın yerine çevirdi, ardından da Ufule'nin kuzeyinde düşmanla burun buruna geldi, ancak büyük bir orduya sahip olmasına rağmen düşman çatışmaya cesaret edemedi ve meydanı terk ederek Safuriye yöresine döndü.

Bunun üzerine Sultan birliklerini toparladı ve ilerlemeye ederek Kerk'e kadar gelip kuşatma altına aldı ve giderek etrafındaki çemberi iyice daralttı. Ancak sağlam bir yapıya sahip olan kale kuşatmaya direndikçe direndi. Bunun üzerine Sultan muhasaraya son verdi, ama bu durum onu hiçbir zaman ümitsizliğe düşürmedi ve bir sene sonra tekrar kuşattı, ancak yine kaleyi alamadı.[188]

---

[187] Kerk şehri şuan Ürdün'ün vilayetlerinden olup Ürdün ile İsrail sınırındadır ve Ölü Deniz'e yakındır. (Yayıncının notu).

[188] Mısır'daki *Kulli Şey* dergisi 11 Eylül-1931 yılında 296. sayısı *Salahaddin ve Haçlı Prensesi* başlıklı yazısında Kerk muhasarasını anlatıyor ve özeti şöyledir:
"H. 579 yılında Sultan Salahaddin, Kerk kalesini muhasara etti, bu esnada da IV. Hemferoyi Kont Di Toron, Kontun kızkardeşi Rinodi Şatilyon ile nikahını kıymıştı. Düğün hazırlıkları da kalenin burçlarının birinde sürüyordu. Gelinin annesi Aytanan da gelmişti. O ve kavminin ileri gelenleri ile beraber Sultan Salahaddin'e kıymetli hediyeler sundular ve bir mektup da verip ondan düğün gecesi, düğünün yapılacağı burca saldırmaması için kendisinden ricada bulundular ve bu düğün hediyelerini kabul etmesini talep ettiler. Sonra da Sultan'a şöyle hitap ediliyor: "Bizim sarayımızda esir bulunduğunu hatırlıyor musun? Biz sana her türlü ikramı yapıyorduk ve her türlü rahatlığı sağlıyorduk ve sana değer veriyorduk! İşte bu güzel hatıralar için, senden oğlumun düğününün hüzüne dönüşmemesini rica ediyorum." Buna göre bir zamanlar Sultan esir edildi ve Hemfora'nın yanında bulunan esirler arasındaydı. (yazar) İslam kaynakları buna benzer rivayet ve hikayelerden bahsetmiyorlar. (Arapça'ya çeviren).

Bu olayların akabinde bütün Rumlar dört senelik bir mütareke için Sultan'a barış teklifinde bulundular, Sultan da bu teklifi kabul ederek Şam'a döndü. Bu esnada Musul hükümdarı -Abbasi halifesinin de muvafakatini alarak- Sultan ile aralarındaki bütün anlaşmazlıkları gidermek için Sultan'a barış teklifinde bulundu ve Sultan'la iyi diyaloğu olan, Sultanın da kendisine değer verdiği Kadı Bahaeddin b. Şeddad ile Sadreddin Şeyhu'ş Şuyuh gibi zatlardan oluşan bir heyet gönderdi. Ancak Salahaddin, bu teklifin kendi maslahatına katkıda bulunacağı kanaatinde değildi, onun için kılıç kullanmayı barış teklifine tercih etti. İşte bu nedenle bir ordu hazırlayarak Musul üzerine yürüdü ve h. 581 tarihinde kuşatma altına aldı. Musul hükümdarı bu sefer de Salahaddin'e, rahmetli amcası Sultan Nureddin'in kerimesi olan annesini gönderdi. Böylece Salahaddin'in ona karşı beslediği saygıdan dolayı barış teklifini kabul edeceğini umut ediyordu. Ancak elçi hanım umduğunu bulamadı ve bir iç buruklukla geri döndü.

Öte yandan Salahaddin, Xelat (Ahlât) dolaylarında fitne, kargaşa ve istikrarsızlığın çıktığını duyunca Musul üzerine koyduğu kuşatmayı kaldırdı ve Meyafarkin'e ilerleyerek h. 581 yılı Rabiülahir ayında orayı ele geçirdikten sonra tekrar Musul'a dönüp yeniden kuşatma altına aldı. Ancak kuşatma devam ederken ciddi bir hastalığa yakalandığını fark etti. Hastalığın ilerlemesi ve ağırlaşması üzerine biraz vakit geçirmek için Harran'a dönmek zorunda kaldı. Tam bu esnada yoluna devam ederken Musul hükümdarının bir başka elçisi, barış şartlarını kendisine sunmak için karşıladı ve şartlardan bazılarını şöyle sıraladı: Hutbe Sultan adına okunacak, para onun ismiyle basılacak ve bazı şehirler kendisine terk edilecek. Ancak sultanın hastalığı o kadar ilerlemişti ki, bazıları onun şifa bulacağından umutlarını kesmişlerdi. Hatta Sultan, gerekli gördüğü bir sürü şeyleri tavsiyede bulundu. Ancak nadir rastlanan bir mucize gerçekleşti, Çünkü üzerinden uzun bir zaman geçmeden Sultan'ın hastalığı hafifleyerek geçiverdi ve h. 581 yılı Zilkade ayı sonlarında şifaya kavuştu. Bu arada Kadı b. Şeddad, Harran'a gelerek yine Musul hükümdarının barış şartlarını Sultan'a sundu. Sultan da Cezire'nin hükümdarlığını ve Ermeniye Kürdistanı'nın bir kısmını kendisine bağlayan ve buralara hükümdarlığını itiraf eden barış anlaşmasını kabul etti. Bu anlaşmadan sonra Sultan Harran'dan Humus'a dönüp bir müddet orada kaldı, ardından da h. 582 yılı Muharrem ayında Şam'a gitti.

10- Sultan Salahaddin ve Haçlılar

Sultan Salahaddin için işler rayına girdikten, başka bir deyişle Cezire ile Şam'daki işleri toparlayıp yoluna koyduktan ve buralardaki emir ve hükümdarların arasındaki onulmaz ayrılık ve çatlaklıkları oluşturan sebepleri giderdikten sonra hepsi, aralarındaki ihtilafları bırakıp ona bağlılıklarını bildirdiler. Bu sayede dağınık ve değişik kuvvetleri yanına çekip bir tek hedef olan "Kudüs'ün fethinin gerekliliği ve Haçlıların bütün İslam memleketinden atılması" fikri etrafında birleştirdi ve çelik gibi bir azim ve cesaretle Haçlılara karşı mukaddes cihadı ilan etti.

Zaten bu gaye için şartlar, Rumların pozisyonu bakımından da çok müsait idi, çünkü Rumların Filistin'deki emirleri ile komutanları birbirleriyle ihtilaf içineydiler ve birbirlerini yiyorlardı. Özellikle IV. Beldevin'in ölümünden sonra yönetimin kurmayları sarsılmış ve aralarındaki düzen bozulmuştu. Dolayısıyla bir ara Trablus'un hükümdarı Raimond -vekaleten- idareyi üstlenmişti. Ancak ne zaman ki Melik'in kız kardeşi Sibil; Coy denilen bir emirle evlendi ve kardeşi yerine kendisi öne çıktı; o zaman hemen kocası Coy büyük bir ordu toplayıp başına geçti ve o tarihte Taberiye'de bulunan Raimond'un üzerine yürüdü. Bunun üzerine Raimond da sultandan yardım istemek zorunda kaldı, ancak sultan bu teklifi ağırdan aldı ve istediği yardımı göndermek için acele etmedi. Çünkü sultan; yürürlükteki antlaşmayı ilk bozan tarafın kendisi olmasını istemiyordu. Ama bu anlaşmanın şartlarını h. 582 /m. 1186 senesinde ilk ihlal eden yine Rumların emirlerinden Kerk hükümdarı olan Ronald idi. Şöyle ki, bu tarihte Müslümanlara ait bir kafile Kerk'in yakınlarından geçerken Rumlar saldırıp kafileyi soymuş ve kafiledeki kadın-erkek herkesi esir almışlardı. Hatta -bir rivayete göre- Sultan'ın kız kardeşi de bu esirlerin arasındaydı. Daha vahimi Ronald bu olayı yapmakla da kalmamış ve Müslümanlara, İslam dinine ait bir sürü simge ve sembollere da saygısız davranmıştı.

İşte bu tahrik edici haberler Sultan'ın kulağına gelince sinir küpüne döndü, damarlarındaki kan kaynamaya başladı ve büyük yeminler ederek dedi ki: Eğer Ronald'ı yakalayıp elime geçirirsem, yaptığı bu kirli işlerin karşılığı olarak onu bizzat kendi elimle öldüreceğim.

Bu nedenle Sultan "genel cihad" ilan etti ve hacıların geçtiği yolun güvenliği için gerekli tedbirleri aldı, sonra da Busra yakınların-

daki Kasru's Selame'de ordu karargâhını kurdu ve daha yerleşme sürerken birden Mısır'dan hareket eden ordusu gelip yanında yerini aldı. Tam bu sırada oğlu Melik el-Afdal Ali'nin Akkâ civarlarındaki Rum ordusunu ağır bir şekilde yenilgiye uğrattığı haberleri geldi.

Ancak uzun süren ihtilaflardan sonra zamanla Raimond; kardeşleri Rumlarla barıştı, bu sayede aralarındaki ayrılık ve soğukluğu giderdiler ve -önceden olduğu gibi- Rum tarafı yeniden güçlenerek tek yumruk haline geldi. Buna karşılık sultan da savaş meclisini topladı ve Rumların Müslümanlara karşı yürüttükleri düşmanca tavırları tartışmak ve değerlendirmek için istişarede bulundu. İşte burada yapılan münakaşalardan sonra meclis Rumlarla sonu olmayan bir savaşın yapılmasını kararlaştırdı.

Öte yandan h. 583 yılı Rabiülevvel ayının onaltısı perşembe günü büyük İslam ordusu hareket edip cuma günü Taberiye'nin güneyindeki Ürdün nehrini geçtiler, oradan da bir öncü birlik, Safuriye denilen yerde karargâhını kuran düşmanla ilgili bilgi toplamak için daha ileriye gitti. Sonra da Sultan, düşmanın geliş istikametine askeri bir birlik koyarak onu oyalamasını istedi, kendisi ise elinde geri kalan askeriyle birlikte Taberiye'ye dönüp burayı ele geçirdi. Ancak buna karşılık Raimond, servetini ve kadınları ile birlikte kaleye sığınmayı başardı ve Kral Joye'den yardım istedi. Bu arada Rum hükümdarlar arasındaki istişare ve görüşmeler uzayıp giderken sonuçta hepsi Sultan ile savaşılması gerektiği üzerinde birleştikleri gibi Sultan'ın ordusunun suyunu kesmeye de karar verdiler. Ancak onların bu tedbiri boşa gitti, çünkü sultan onlardan önce tedbirini almış ve düşmanın hedefine varmasını engellediği gibi, düşmanın hedeflediğinin tam aksi gerçekleşti ve düşmanın suya en çok muhtaç olduğu ve çarpışmanın şiddetlendiği bir zamanda susuzluğa mahkûm oldu. Dolayısıyla püskürtülmüş ve hayal kırıklığına uğramış bir vaziyette karargâhına dönmekten başka çare bulamadılar. İşte tam bu günün kuşluk vaktinde İslam ordusu müthiş bir güç göstererek Rum ordusuna saldırdı ve savaşın acımasızlığını o susuz, aç, halsiz düşmüş ve perişan olmuş olan o düşman ordusuna tattırdılar ve çarpışmalar, Rumların yenilgisiyle sonuçlandı. Nitekim h. 583 yılı Rabiülahir ayının 26. günü Filistin'deki Rum hâkimiyetinin temelden yıkıldığı ve yenilgiye uğradığı asıl gün olarak kabul ediliyor. Çünkü hem Kral Joye, hem Kerk hükümdarı, hem de Melik'in kardeşi ile başka emir ve Rumlardan,

halktan pek çok insan esir düştü. Müslümanların ele geçirdiği birçok ganimetin arasında Kutsal Haç platformu da vardı.

Hiç şüphe götürmeyen gerçek ise, bu yenilginin çok şiddetli ve çetin olmasıydı. Zira Rumların ayakları doğu topraklarına bastığından beri böyle bir yenilgiyle karşılaşmamışlardı. Onun için Rumların yenilgisinden sonra Sultan için lüks bir otağ kuruldu, ortasında Sultan, etrafında da bazı komutanları, gözde adamları ve ileri gelen şahsiyetler oturdu; sonra da başta Kral Joye ve ünlü Kerk Emiri olmak üzere ele geçirilen esirler huzura getirildi. Bu arada Kral Joye için müsait bir su getirildi ve içmek üzere kendisine verildi. O da bir az içtikten sonra hemen bardağı yanında ki Kerk Emir'ine uzattı, ancak Sultan buna engel oldu ve dedi ki: "Ona su vermekle intikamımızı almayacağımız anlamı çıkacağından su içmesine müsaade yok." Bunun ardından Sultan; Kerk Emiri'nin Müslümanlara karşı yaptığı zulüm ve işkenceleri sıraladı ve Müslüman hacılara çektirdiği eziyet ve yaptığı ihaneti anlattı, sonra da Sultan tek başına ayağa kalkıp Kerk Emiri'nin boynunu kendi eliyle vurdu, böylece daha önce ettiği yeminini yerine getirmiş oldu. Bunu seyreden Kral Joye, manzaradan çok etkilendi ve içini korku ve endişe kapladı. Ancak Sultan kendisine güven verdi ve korkusunu, endişesini giderdikten sonra ikramda bulundu, kendisine yardımcı olunmasını ve zaruri ihtiyaçlarının kolaylaştırılmasını emretti. Ardından diğer bütün esirler için de aynı muamelede bulunulmasını istedi ve hepsinin hürmet ve saygı içinde Şam'a gönderilmesini emretti. Ancak Sultan; bu esirler içinden iki yüz tanesini ayırıp hepsinin öldürülmesini emretti. Çünkü bu grup, Müslümanlara karşı büyük zulümler işlemiş ve açıkça düşmanlık yapıp şiddet uygulamışlardı.

Bu gelişmeler üzerine Sultan, Taberiye kalesine yürüdü; onun için daha önce buraya iltica eden Raimond'un eşi, kaleyi Sultan'a teslim etmek zorunda kaldı. Bu vakıadan sonra Sultan, Filistin'deki diğer şehirlerin üzerine yürüdü ve peş peşe hepsini ele geçirdi. Böylece fatih ve gazi olarak yürüyüşüne devam eden Sultan; az bir azınlık hariç, ne zaman bir şehrin kapısını çaldıysa hemen halk tarafından şehrin kapısı açılıyor ve kendisine teslim ediliyordu. Buna karşılık Sultan da -cinsiyeti, etnisitesi ve dini ne olursa olsun- hiçbir ayırım yapmadan bütün halka aynı şekilde güzel muamelede bulunuyordu ve hepsine aynı güzel davranışı gösterirdi, sultan da bu muameleden dolayı halk tarafından sevgiyle karşılandı.

Taberiye'yi ele geçirildikten sonra yürüyüşünü sürdüren Sultan; Akkâ üzerine yürüdü ve ilk başta burayı koruyan zabıtanın ciddi ve ölüme meydan okuyan mukavemetiyle karşılaşsa da, bir süre sonra bu kuvvet geri adım attı ve Akkâ'yı teslim edip barışa razı oldu, Sultan da barış gereği, halkın şehirden çıkmasına izin verdi. İşte Rumların kaleyi boşaltmasından hemen sonra Müslüman ordu, h. 583 cemaziyülevvel ayının 2'de şehre girdi ve cuma namazını, Rumların kiliseye çevirdikleri eski camide kıldıkları gibi, kalenin içindeki mallarından da çok büyük miktarda ganimet ele geçirdiler.

Sonra Sultan, Mısır'daki Melik Adil lakaplı kardeşine zaferin müjdesini haber verdi ve kendisine, Mısır sınırlarına kadar olan toprakları Rumların kalıntılarından temizlemesini emretti. Melik Adil da kendisine verilen bu görevi yerine getirmek için harekete geçip Mecdel Yaba kalesini ve Yafa şehrini ele geçirdiği gibi, bu esnada Rumlardan çok da esir ele geçirdi. Öte yandan sultan kendisi de bazı birliklerini Akkâ kalesinden etrafa göndermiş ve bu kuvvetler Nasıriye, Kisariye, Hayfa, Safuriye, Şakif, Fule ve Mualya'yı ele geçirdikleri gibi, beri taraftan başka bir Müslüman ordu da Nablus, Sebsetiye -ki burada Hz. Zekeriya'nın (as) kabri bulunuyor- ve o yöredeki diğer şehirleri ele geçirdiler. Daha sonra Sultan bizzat kendisi, kardeşinin üzerine yürüyüp de alamadığı Tebnin kalesinin üzerine saldırarak ele geçerdi. Bundan sonra Sayda'nın üzerine yürüdü ve hiç kan dökülmeden burayı ele geçirdiği gibi, sekiz gün süren savaştan sonra Beyrut'u da ele geçirdi. Bundan sonra Sultan, Askalan'ı ele geçirmek istedi. Çünkü burası Mısır ile Şam diyarının yolları üzerinde bulunuyordu ve Kudüs'ün de anahtarı sayılıyordu. Ancak burada üzüntü ile karşılanacak bir durum; bilinmeyen nedenlerden dolayı sultanın Sur kalesini ele geçirmeyi ihmal etmesiydi. Çünkü o sıralarda yenilgiye uğrayan Haçlılardan geriye kalan savaş döküntüleri yavaş yavaş orada toplanıyorlardı, ancak etrafında birleşecekleri ve emirlerini yerine getirecekleri bir liderleri olmadığı için burayı almak çok kolaydı. İşte buna rağmen bilmediğimiz nedenlerle sultan o tarihte buna önem vermedi ve bu olumlu şartlar dahilinde burayı istila etmekten vazgeçti.

Böylece bu kale daha sonraları Hıristiyanlar için en önemli ve girilmez askeri kalelerden birisi durumuna geldi. Çünkü Konard, Kostantiniye yolundan ilerleyerek beraberindeki birçok asker ve büyük savaş araç gereçleriyle gelip bu kaleye sığındı, ardından da

etrafta bulunan diğer Haçlı mallarını nasıl müdafaa edeceğine dair planlar yaptı. İşte bu Haçlı hamlesi; Müslümanların başına büyük musibet ve eziyet getiren Haçlı Seferlerinin III. olarak adlandırıldı.

Kuşkusuz, bu küçük ihmal belki de Sultan'ın en büyük siyasi ve askeri hatalarından biriydi, çünkü Sur halkı kayıtsız şartsız barış istiyorlar ve kaleyi teslime hazırlardı. Ancak Konard'ın buraya ulaşmasıyla Sur halkı bu görüşlerinden vazgeçti. Her ne kadar sultan; Dimeşk'te elinde esir tuttuğu Konard'ın babasının yardımıyla Sur'u teslim almayı ve halkının onu savunmasını yeniden denediyse de, ancak bu arzusunu gerçekleştiremedi ve bu alandaki çabaları boşa gitti. Sultan bundan sonra Askalan'ın üzerine yürüyerek on dört gün muhasaraya aldı ve Kral Joye'un da aracılığıyla barışçıl bir şekilde burayı telsim almak için çok çaba sarf etti, ancak netice vermedi. Bu nedenle Cemaziyelahir ayının sonlarında şiddetli bir saldırı yapmak zorunda kaldı, bunu gören kalenin savunucuları bazı şartlar dahilinde kaleyi teslim etmek zorunda kaldılar. Bunun akabinde Sultan Gazze, Remle, Halilurrahman ve Beytullahm'i, ardından da Beytcibril ve diğer bazı şehirleri fethetti.

Sultan bütün bu büyük fetihleri iki ay zarfında gerçekleştirmişti ki bu, ondan önce hiç bir sultana nasip olmayacak kadar başarılı bir işti. İşte bütün bu gelişmeler, Kuds-ı Şerife giden her taraftan yolları Müslümanlara açmış bulunmasına ve hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar nazarında bu kutsal şehrin değerini takdir etmesine rağmen merhum sultan, ilk başta burayı kılıç zoruyla ve tahrip edici askeri vesileleri deneyerek fethetmek istemedi. Bu nedenle sultan, kan akıtılmasın diye Kudüs halkına birkaç elçi göndererek şehri kendisine barışçıl yollarla teslim etmesini istedi, ancak Rumlar işi inada bindirip barış yapmayı reddettikleri gibi, savaşsız bir şekilde şehri teslim etmeyi de kabul etmediler. Sebebi de şuydu: Remle'nin eski hükümdarı Balban,[189] daha önce Hittin savaşında sultanın eline esir düştükten sonra sultandan bir akşamlığına Kudüs'te kalmak ve burada bulunan ailesini de beraberinde geri getirmek üzere izin istemişti. Sultan da onun komutanlık onurundan dolayı kendisine olumlu cevap verdi ve bir geceliğine Ku-

189 İbn-i Esir c. 12 s. 223 de Ramle'nin sahibi Bilyan bin Birzan olarak geçiyor ve onların yanında onun rütbesi Kral'ın rütbesine yakındır. (Arapça'ya çeviren).

düse gitmesine müsaade etti. Ancak şereften yoksun olan komutan, verdiği sözünde durmadı ve Kudüs'te kalarak Kudüs Başrahibi'nin de desteğiyle hem halkta, hem de kiliselerde bulunan korkunç boyuttaki hazinelerde biriken mal ve imkanlar sayesinde altmış bin (60.000) askeri teçhiz edip hazırladı ve Kudüs'ü müdafaa edip korumasına karar verdi.

Öte yandan ne zaman bu büyük hazırlıkların doğru olduğu haberleri Sultan Salahaddin'e ulaştı, o da hiç vakit kaybetmeden hemen ordusuyla birlikte Kudüs'e doğru ilerlemeye başladı ve h. 583 yılı Recep ayının 15'de Kudüs'ü kuşattı. Ancak beş gün boyunca savaş stratejisini gözden geçirdikten ve titizlikle incelemelerde bulunduktan sonra, şehrin kuzey cephesini genel bir saldırı için uygun bularak hemen ordu karargahına döndü ve Cebel Zeytun denilen yeri komuta merkezi olarak seçti. İşte bir yandan, buradan şehri kuşatmaya başlayıp çemberi daraltmayı sürdürürken diğer taraftan İslam ordusu yavaş yavaş ilerledi, yollarında şehri kuşatan engelleri ve tuzakları bir bir geçti. İslam ordusu şehre yaklaşıp halkı saran çemberi daraltınca, savunma görevini üstlenmiş olan Rumlar, barış ve güvence istemek zorunda kaldılar. Bu esnada her iki taraf arasında geçen zorlu görüşmelerden sonra şunun üzerinde ittifaka vardılar: "Rumlar, kırk gün içerisinde şehri ve kaleyi terk edecekler; aynı zamanda halkın güveni ve kurtuluşu karşılığında her erkekten on, her kadından da beş ve her çocuktan iki dinar alınacak."

Bu ittifak gereği şehir Salahaddin'e teslim edilirken halkı ve savunucu güçleri de h. 583 yılı Recep ayının yirmi yedisi cuma gününden itibaren şehri terk etmeye başladılar. Aynı zamanda Kudüs'ün bu şekilde fethedilmesi Şam kadısı Muhyiddin'in: "Halep nasıl Recep ayında fethedildiyse; Kudüs de aynı şekilde Recep ayında fethedilecektir" diye verdiği müjde tahakkuk etmiş oldu.[190]

Bu nedenle Sultan, bu kadı ile görüşmek ve Kudüs'ün fethedildiği cuma günü hutbeyi ona okutmak için çağırmıştı. O gün namaza gelenlerin sayısı o kadar fazla idi ki Mescid-i Aksa, o kadar ge-

---

[190] Rahmetli İbrahim Efendi el-Haydari bana dedi ki: Kadı Muhyiddin, fetih gününde Mescid-i Aksa'da şu aşağıdaki şiiri Cuma hutbesinin başında okuyarak hutbeye onunla başladı:

"Allah'a hamd olsun, Haçlı devleti zelil oldu,
Ve Mustafa el-Arabinin dini bir Kürd ile aziz oldu."

nişliğine rağmen dar gelmişti. Öte yandan Salahaddin karara bağlanan ve insan başı alınması öngörülen fidyeyi, sadece Kudüs'ü savunan asker Rumlardan aldı Kudüs'ün yerli halkı ve diğer Hıristiyanları ise, İslam hukukuna uyan diğer teaba statüsünde kabul etti. Nitekim Haçlı seferlerinin lider ve komutanları, ancak şehri terk ettikten sonra sultan şehre girdi ve ayak basar basmaz, Melik Adil lakaplı kardeşi Ebu Bekir Muhammed'in ricası üzerine, alınacak fidyeyi vermekten aciz durumda olan Rumlardan yedi bin (7.000) kişiyi affetti. Ardından, fidye ödemeye gücü yetmeyen on bin kişiyi daha bağışladığı gibi, bir gün boyunca erkek ve kadınlardan oluşan fakirlerin de fidye ödemeden şehirden çıkmalarına izin verdi. Hatta bu arada patrik ve din görevlilerine de izin verdiği gibi, beraberlerinde ne kadar eşya alabiliyorlarsa onu da almalarına müsaade etti.

Sözün kısası, Sultan Kudüs'ün fethinde adalet, merhamet ve şefkatin en güzel örneklerini sergilediği gibi, akla hayale gelmeyecek derecede güzel bir davranış sergiledi. Nitekim bu durumu, Rum yazar ve tarihçiler ittifakla itiraf etmişler ve dehşete düşmüşler. Çünkü Sultan, zayıf ve acizlere ikramda bulunuyor, kadınlara hürmet edip en güzel hizmetleri ve kolaylıkları sağlıyordu. Hatta halkın ricası üzerine Kraliçe Sibil'i, Nablus'ta esir tuttuğu eşi Coy'un yanına gönderdiği gibi, birçok anne ve eşlerin ağlayarak huzurdan geçmeleri ve esir olan çocuklarını serbest bırakması için ricada bulunmaları sonucu birçoğunun bu isteklerini de yerine getirdi.

Salahaddin'in Kudüs ve Filistin'deki Rumlara karşı sergilediği bu güzel ve yüksek anlayış ve davranışın tam aksine, Rumlar Müslümanlara karşı çok sert davranmışlardı. Çünkü h. 492/m. 1099 tarihinde Codfree Kudüs'ü ele geçirdiği zaman buradaki Müslümanlara, tarihin utanç duyduğu en çirkin zulüm ve kötülüğü yapmıştı. Sadece kadın ve erkek olarak tam yetmiş bin kişiyi öldürmüştü. Nitekim bu kesin sonucu ve açık gerçeği; Hıristiyan tarihçiler de inkar etmek biryana, tam aksine bütün açıklık ve sarahatiyle itiraf ediyorlar. Bu gelişmeler üzerine Salahaddin Kudüs'te bir aya yakın bir zaman kaldı ve bu esnada şehirde bazı düzenlemeler yaparak işlerini yoluna koyduğu gibi, bu arada bazı cami ve İslami müesseseleri de onardı. Bu şekilde yeniden asıl hüviyetine kavuşturup güzellik ve ihtişamlarını tekrar kazandılar. Ayrıca bazı yeni medrese ve enstitüleri da inşa etti ve bunların ayakta durmaları

için sürekli bazı akar ve vakıfları da kurdu, sonra da kendisi muzaffer ordusunun başına geçip Sur'a gitti. Çünkü kendi emri dahilinde donanması da Mısır'dan hareket edip bu kalenin limanına gelmişti. Ancak ne var ki Markiz Konard ele geçirdiği fırsatı değerlendirmiş ve kaleyi iyice tahkim etmişti, bu nedenle Sultan kaleyi ele geçirmek için karadan ve denizden ablukaya almasına ve bütün imkanlarını seferber edip çaba göstermesine rağmen kaleyi düşürmek için bir türlü başarılı olamadı. Bu arada sultan; sert bir kış soğuğuyla da karşı karşıya kalınca bazı emir ve komutanların nasihatine kulak verip muhasarayı kaldırdı ve ordusu ile birlikte geri dönüp uzun bir istirahata çekildiler.

Ancak sultanın, bu kalenin önemini ve savaştaki konumunu bildiği kadar kendi emirleri ve komutanları ilk başta bilmiyorlardı, onun için fazla zaman geçmeden sultan pişman oldu. Bunun için de hangi vesile ile olursa olsun Haçlıların elinde kalan bu son kalenin de ele geçirilmesi zaruriydi, ta ki Filistin memleketi onlardan tamamen temizlensin. Ancak komutanlar ve bazı emirlerin, bu kalenin ele geçirilmesi konusunda sultanın görüşünün tam karşısında yer alıp ısrar etmeleri; son derece esef vericidir.

Nitekim bu farklı gelişmeklerden dolayı üç bariz hata işlenmiş oldu:

a- Madem kale daha önceki uygun zamanda fethedilmedi; o zaman Kudüs'ün fethinden önce ele geçirilmesi gerekiyordu,

b- Sultan Rum ve diğer esir ve savaşçılarını serbest bırakmamalıydı, çünkü bunlar tekrar dönüp Sur kalesine sığındılar ve Müslümanlarla bir daha çarpışmak için hazırlık yaptılar.

c- İslam ordusu Kudüs'ü fethedip işlerini düzene koyduktan sonra, ne pahasına olursa olsun bu kaleyi ele geçirmesi gerekiyordu, hatta daha sonra fiilen kuşatmışken ele geçirmeden kuşatmayı kaldırmak, hiçbir zaman makul bir siyaset değildi.

Sözün özü: Kudüs'ün yeniden Müslümanların eliyle fethedilmesi, Avrupa'daki Hıristiyanlar arasında taassuba yol açtı ve piskoposları, din adamlarını ayağa kaldırdı. Onun için memleketin her tarafını dolaşıp Hıristiyanların değişik toplum ve ırkları arasında hamaset ve gayretkeşlik fitilini ateşlediler. Nitekim çok kısa bir süre içinde bölgelerin her tarafından büyük kuvvetler toplayıp meşhur kral ve liderlerinin komutasında Filistin'e doğru yola ko-

yuldular. Bu meşhur Haçlı seferinde Almanya imparatoru, Aslan Yürekli lakabıyla bilinen İngiltere kralı Richard ve daha başka bir sürü kral ve lider de vardı.

Bu esnada Salahaddin; Hunin kalesinin fethini tamamlamış ve Kerk, Safed ve Kevkeb kalelerini de kuşatmıştı, ardından h. 584 yılı Rabiülevvel ayının altısında Dimeşk'e döndü ve burada büyük bir ordu hazırlayıp Antakya ile Trablus tarafına doğru yola çıktı. Burada Entertus'u ele geçirdiğinde, bir daha kendisiyle çarpışmamak şartıyla Kral Joye'u serbest bıraktı ve derhal Suriye'yi terk edip Avrupa'ya gitmesini şart koştu. Ancak kral hainlik edip sözünde durmadı ve Sur'a gidip Konard'a, emrinde çalışmaya hazır olduğunu söyledi, ancak bu teklifi kabul edilmeyerek reddedildi. O da en son, Trablus'a gitti ve geri kalan Haçlılardan bir ordu kurup Akkâ'nın üzerine yürümek için Sur ordusuna iştirak etti.

Sultana bu savaşlarda Markab, Ceble, Lazkiye, Sihyon ve bunlar dışındaki bir sürü kale ve şehirleri ele geçirmek nasip oldu. Ardından da Halep yoluyla Dimeşk'e döndü ve ordusunun hepsini istirahat ettirip kendisi de özel ordusuyla kışın Safed ve Kevkeb'in üzerine gidip ele geçirdi. Aynı zamanda Melik Adil lakabıyla bilinen kardeşinin de meşhur Kerk kalesini ele geçirdiği haberleri peş peşe geldi.

Sultan, Rumların elinde kalan ve Müslümanlar için büyük bir tehdit oluşturan ve o kadar da büyük önem arz eden Sur kalesinin dışında Suriye ile Filistin'deki bütün kale ve şehirleri Rumların pençesinden kurtardı. Özellikle o dönemde Avrupa taassubunun had safhaya ulaştığı, bütün Rumların bu üçüncü saldırıda yer aldığı ve sel gibi Filistin üzerine gelirken Sur kalesinde yığınak yapmaları; sultanı, h. 585/m. 1189 yılın başından itibaren hücum konumundan savunma konumuna zorladı. Nitekim Sur kalesinin komutanı Konard, bu kalede çok güçlü bir ordu kurmuştu ve bütün işaret ve deliller, bu ordunun İslam topraklarına saldıracağı istikametinde idi ve ileride İslam'a en büyük bir darbeyi indirmek isteyeceği kaçınılmazdı. Bu vakıanın detayı ise şöyleydi: Kral Joye verdiği tüm vaat ve sözlere rağmen Trablus'ta büyük ordular kurduğu gibi, deniz yoluyla belli aralıklarla Rumlardan sürekli olarak büyük yardım ve destek alıyordu.

Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen Sultan da eli bağlı kalmadı, bir taraftan kendi ordusunu hazırlayıp düşmanla karşılaşmak için Merc Uyun denilen yere doğru ilerledi, öbür taraftan da

Şekif Ernun kalesini ablukaya aldı. Bu arada Rumların Akkâ'yı kuşattıkları haberini alınca, bir kısım askerini Şekif'in üzerindeki kuşatmayı sürdürmek için bıraktı, geri kalan tüm askeriyle birlikte Kral Joye tarafından kuşatılan Akkâ'nin üzerindeki kuşatmayı kaldırmak için buraya yürüdü. Tam iki sene devam eden bu kuşatmanın uzamasındaki neden ise, Rumların yardım üzerine yardım göndermeleri olduğu kadar, Rum lider Konard'ın da bu kuşatmaya bizzat katılması idi.

Nitekim Salahaddin ilk başta Akkâ kuşatmasına gereken önemi vererek kuşatmacılara kuvvetli bir darbe vursaydı, sayıları çoğalmadan ve daha Konard yardımlarına gelmeden tedbirini alsaydı; ne kuşatma bu derece uzar, ne de Rumların, yeniden Filistin ve Kudüs'ü ele geçirmek için iştahları kabarırdı. Ancak işler bunun tam aksine gelişti, çünkü sultan ilk başta Şekif kalesine önem verdiğinden bu arada Kral Joye'a fırsat doğdu ve günden güne kuvvetini artırdı. İşte tam bu esnada Sultan Salahaddin Akkâ'ye varıp Rumların, Akkâ üzerindeki ablukayı iyice daraltıklarını görünce hemen onları dağıtmaya ve hisarı kırmaya çalıştı. Bu taarruz üzerinden bir kaç gün geçmeden aniden şiddetli bir saldırı ile Akkâ'nın bir tarafına hücum ederken yeğeni Emir Takiyuddin b. Ömer b. Şehinşah'ın komutasındaki büyük bir kuvvet de şehre girdi ve hem yardımların hem de araç gereçlerin ulaşması için yolları açtı.

Stanly ise, h. 585 yılı Şaban ayı 2. günü akşama doğru sultanın bizzat kendisi Akkâ'ye girmeyi başardığını söylüyor, ardından da Sultan Emir Husameddin Essemin'i kalenin komutanı ve hükümdarı olarak tayin ediyor. Ancak gece karanlığı çöktüğünde İslam güçleri kalenin dışındaki kışlalarına döndüler. Bunu fırsat bilen Rumlar; stratejik ve önemli yerleri ve yanları korkunç bir şekilde sağlamlaştırdılar, özellikle sultan ile askerlerinin gündüz zorlukla açtıkları yolu yüzlerine kapattılar, böylece o gün sultan ve askerlerinin harcadıkları bütün çabalar boşa gitti. Bundan sonra da düşman h. 585 yılı Ramazan ayının 5'de kuşatmayı daha da daraltı ve çok geniş çaplı bir saldırı ile İslam ordusunu dağıtarak Akkâ'nın etrafından uzaklaştırdı. Ancak bu saldırı İslam ordusuna karşı öyle bir zamanda gerçekleşmişti ki, İslam birlikleri her tarafa dağılmış vaziyette idi. Bir birlik Antakya'nın önlerinde bekleme zorunda kalarak buranın Emir'i Bosmend-Bimend'in hareketlerini takip ediyordu. Başka bir birlik ise, Trablus'taki Rumların Dimeşk şeh-

rine karşı yapabilecekleri bir saldırı endişesinden dolayı burayı koruduğu gibi, öbür taraftan da büyük bir kuvvet Rumların; Dimyat, İskenderiye ve civarına yapacakları olası bir baskın karşın burayı bekliyorlardı.

İşte böylece bir taraftan bu cüzi kırılma,[191] öbür taraftan da Ramazan ayının gelmesi ve İslam ordusundaki komutanların ısrarı ve bir süreliğine çarpışmayı bırakıp dönmek istemeleri; sultanın Harrube'ye kadar geri çekilmesine ve Akkâ'yı kaderiyle baş başa bırakmasına neden oldu. Salahaddin, Rumların kendi menfaatleri uğruna şiddetli sebat gösterdikleri bir esnada, Müslümanların mütarekeyi ve istirahatı çarpışmaya tercih etmelerine çok üzülmüş ve adeta içi burkulmuştu. Çünkü Salahaddin bu gelişmenin teşhisini koymuştu ve Müslümanları bekleyen tehlikenin ne derece çetin olduğunu biliyordu. İşte bu nedenle İslam aleminin her tarafına mektuplar göndererek İslam'a ve Müslümanlara yardım etmelerini istiyordu. Bu arada kendisi kışı Harrube'de geçirip yakalandığı hastalıktan şifa buluncaya[192] kadar hiçbir şey yapmaya kalkışmadı, tam bu sırada İslam orduları da gelip etrafında toplanmışlardı. Bu manzarayı gören Salahaddin h. 586 yılı Rabiülevvel ayının 17'de ani bir kararla hemen toparlanıp toplanan orduların başına geçti ve Rumlarla karşılaşmak için yedi gün zarfında düşmanın kuşatmayı iyice daralttığı Akkâ'ye kadar geldi. Tam bu sırada İslam donanması Mısır'dan gelerek Akkâ sularına girmiş ve Rum donanmasıyla çarpışmaya başlamıştı. Nihayet düşmana büyük bir darbe indirerek limana girmeyi başardı ve kuşatmayı sürdüren savaşçıların çarpışmayı sürdürebilmeleri için gereken yardımı, araç ve gereci ulaştırdı.

Tam da Alman öncü kuvvetlerinin Kilikya (bugünkü Adana) bölgesinin kuzeyine ulaştıkları bu esnada Alman İmparatoru Friderik Barbaros'un, Filistin'e gelmek için yola çıkan Haçlıların safına katıldığı haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Salahaddin; Haçlıların sel gibi gelen kuvvetlerinin karşısında güç yetiremeyeceğini fark edip hem İslam dünyasının doğusundaki hem de batısındaki

---

191 Zafer ve galibiyyet en sonunda Sultan'ın oldu. O zaman Haçlılardan olan komutan, zabit ve askerlerden onbine yakın kişi öldürüldü. *İslam Tarihi*, s. 381.

192 *Tarihu'l İslam el-Musavver* yazarı Seyyid Emir Ali ikinci ciltte diyor ki: Veba hastalığının askerler arasında yayılması sonucu Sultan'da bu hastalığa yakalandı ve hekimlerin tavsiyesi üzerine askerlerini Harrube'ye kaydırdı.

bütün Müslüman melik ve hükümdarlarından yardım istedi, hatta Merrakeş Sultanı Yakup Mansur'a bile bir heyet gönderip Müslümanlara yardım elini uzatmasını istedi. Ancak maalesef Salahaddin'in bu çağrısı boşa çıktı, çünkü ne duyan bir kulak, ne de çarpan bir gönül buldu, çağrıda bulunduğu hiçbir sorumlu sesini duymadı, duymazlıktan geldi.

İşte bu şekilde yığınlarla karşısına çıkan düşmanlara karşı, İslam kahramanı ve dinin izzetini savunan Salahaddin, tek başına kalmış ve sadece Allah'tan yardım diliyor, sonra da özel kuvvetlerine güveniyordu.

Ama kaderin cilvesine bakın ki, Haçlıların güçlü ordularından birinin başında bulunan Almanya İmparatoru h. 586/m. 1190 yılı Haziran ayının 11'de bir nehri geçmeye çalışırken boğulup öldü.[193] Onun bu kritik durumu, bazı askerlerinin memleketlerine geri dönmelerine sebep olurken, diğer bir grubun da oğlu Dok Dasoya Biyada'nın komutasında Antakya yolu ile Filistin'e döndü.

Öte yandan Haçlı orduları iki kola ayrılmıştı: Bir bölümü kuşatmayı üstlenirken, en büyük bölüm olan diğer birlik ise, özel olarak sultanla savaşmak ve yenmek için ayrılmıştı. Gerçekten de Haçlıların bu birliği h. 586 yılı Cemaziyelahir ayının 20'de m. 26 Temmuz 1190 yılında Sultan'a saldırdı ve ilk başta Sultan'ın ordusu sarsılıp dengesini kaybetti, kısmi bir yenilgiye uğradığı gibi, bir grup da dağılıp Taberiye ve Dimeşk kapılarına kadar kaçtı, hatta bazı Rum birlikleri sultanın kışlasına kadar ilerledi. İşte tam bu esnada İslam orduları birden şahlanışa geçti ve düşman karşısında devleşerek büyük bir saldırı sonucu düşmanı büyük bir bozguna uğrattılar. Bu nedenle düşman saflarının arasına korku ve dehşet yayılarak arkalarına bakmadan kurtuluşu kaçmakta buldular. Öte yandan, Akkâ kalesini müdafaa edenler bir yolunu bulup ablukayı daraltmak için düşmanın inşa ettikleri bazı burçları yakmışlardı.

11- Sultanın İngiliz Ordusuyla karşılaşması

H. 586 yılı Cemaziyelahir ayının 22'de, büyük bir Haçlı ordusu İngiliz kralının kız kardeşinin oğlu Henri'nin komutasında Akkâ'nın kapılarına dayanarak ordunun üssünü burada kurmuş ve

193 O Ceyhan nehriydi, Kilikya (Kalikiye) da akmaktadır. İslam Coğrafya kitaplarında kendisine "emmen" nehir deniliyor. (Arapça'ya çeviren).

Müslüman ordularına genel bir saldırı için hazırlık yapmıştı. Tam bu esnada Sultan; düşmanla karşılaşmak için bulunduğu yerin isabetli olmayacağını anladı ve süratle Harrube'ye döndü. Ancak Sultan'ın bu manevrası Rumların moralini yükseltti ve ablukayı daha da daraltma cihetine gittiler. Fakat bir taraftan kalenin muhafızı Husameddin, bir taraftan da kaleyi tahkim ve mühimmat temin etme görevinde bulunan komutan Bahaeddin Karakuş, düşmanın şiddetli saldırılarını durdurmak için diğer kahraman savunuma birliğiyle beraber büyük gayretler sarf ediyorlardı.

Nitekim tarihçi Mişu, bu iki komutanı, çarpışma esnasında gösterdikleri kahramanlık ve cesaret örneklerinden dolayı övdüğü gibi, Rumlar tarafından kaleye ve burçlarına ateş ettikleri seyyar platformlarını yakmayı başardıklarını da söylüyor. Hatta bu iki komutan arada bir, kalenin dışına çıkıp düşman saflarını yarıyor, üslerini ve merkezlerini değiştirmeye ve geri çekilmeye zorluyorlardı.

Bu iki komutanın olağan üstü gayreti, Kont Henry'nin çarpışmayı daha da sürdürmesine, kuşatmayı daraltmasına ve bu yolda bütün imkanlarını seferber etmesine neden oldu. Her ne kadar bu zaman zarfında her iki tarafın, özellikle kalede mahsur kalanların kışlalarındaki yiyecek ve gıda stokları tükenmekte olsa da, Sultan büyük bir erzak ve malzemeyi Beyrut'tan getirmeyi ve kaleyi müdafaa eden birliğe ulaştırmayı başardı. Dolayısıyla Haçlılar, kaleyi düşürmek için aldıkları tedbirlerin Müslümanların kahramanlığı karşısında yeterli olmayacağını ve müdafaayı sürdüremeyeceklerini anladıklarında yeniden elçilerini Avrupa'ya gönderdiler ve başta Papa olmak üzere papaz, lider ve kralları yardıma çağırılar. Bu çağrı üzerine Haçlı orduları sel gibi Filistin'in üzerine aktı ve muhasara süresince Akkâ kalesinin kapılarına kadar gelip dayandılar.

Kont Henry Haçlılar için doğduğunu düşündüğü bu fırsatı değerlendirdi ve İslam ordusuna karşı topyekun bir saldırı gerçekleştirdi; bu nedenle her iki ordu arasında çok ciddi bir çarpışma meydana geldi. Ancak bu sıralarda Sultan hasta olduğu ve yatak istirahatta olduğundan dolayı çıkan bu çatışmaya bizzat katılamadı, bu nedenle sadece çadırında oturarak uzun süren bu şiddetli savaşı yakından izlemekle yetindi. Uzun süren bu savaşta Rumlar kötü bir yenilgiye ve ciddi zararlara uğrayıp önceki üslerine geri dönmek zorunda kaldılar...

Tarihu'l İslam el-Musavver yazarı Seyyid Emir Hindi diyor ki: Eğer bu savaşta sultan bizzat kendisi karşılaşmayı yönetseydi, bü-

yük bir zaferin bayrağını diker ve Müslümanlara benzeri görülmemiş kesin bir sonuç elde ederdi.

Bu gelişmeler sırasında denizdeki kötü hava şartları nedeniyle Rumların donanması Akkâ'dan uzaktı, onun için Müslümanlar bu fırsatı değerlendirdikleri gibi, Akkâ savunucularını da Seyfeddin Ali Maştub'un komutasındaki diğer bir birlikle değiştirdiler. Ancak bu yeni birliğin eskisi yerine konulması; hem sultanın onaylamadığı bir görüştü hem de sayıca öncekinden az olduğu gibi, silah ve mühimmat açısından da yetersizdi. Bazı tarihçiler ise, Akkâ'nın Rumların eline geçmesinin nedenlerini şöyle sıralıyorlar: Muhafızların az sayıda olmaları, çarpışmaya tam istekli olmamaları ve art arda Rumlara gelen yardımlar. Çünkü h. 587 yılı Rabiulevvel ayının on ikisinde Fransa kralı Filip Ocost; Akkâ'nın kapılarına kadar dayanıp ordusunu Haçlı ordusuyla tek cephe haline getirdi, bu da Rum ordusunun sultanın ordusunda hissedilir bir üstünlüğün sağlanmasına neden oldu. Bu nedenle sultan da idaresindeki Müslüman emirlerden dayanışma ve yardım istemek zorunda kaldı.

Avrupa'da harika kuvveti ve nadir kahramanlığıyla meşhur olan İngiltere'nin Aslan Yürekli lakabını taşıyan kralı Richard'ın[194] da savaş meydanına bizzat gelmesi; tansiyonu iyice yükseltti. Her ne kadar Akkâ'yı savunanlar cesaretle çarpışmayı belli bir zamana kadar devam ettirip ölesiye müdafaada bulundular ise de; birden Akkâ üzerindeki abluka hem denizden hem de karadan şiddetlenmeye başlamıştı artık. Salahaddin ise hala yardımları alamadığı için yiyecek azlığından ve bulaşıcı hastalıklara sebep olan açlık, yokluk ve savaşın diğer zorluklarından dolayı yok olmakla burun buruna gelmiş olan kuşatma altındaki muhafızların üzerindeki baskıyı hafifletme yolunda kuşatan birliklere saldırmak için elinden bir şey gelmiyordu. Ancak yine de Sultan, Beyrut'tan gıda yüklü bir geminin gönderilmesini emretti. Fakat rüzgarın ters yönden esmesinden dolayı gemi arzu edilmeyen bir istikamete sürüklendi ve kader, Müslümanların arzusu hilafına tecelli etti. Bu nedenle bir kısım İngiliz Kraliyet kuvvetleri yüklü geminin yolunu kesmişti. Buna karşılık gemi komutanı, gemi düşman eline geçmesin diye hemen onu batırdı. Ancak bu olay, tam iki senedir kendisini her taraftan kuşatan Rumlara karşı kaleyi koruyan birliğin savunma gü-

194 İngiltere ve Fransa kralları Akkâ'ya vardıklarında hastaydılar. Sultan onlara Lübnan dağından meyve ve buz gönderdi. *(Tarih el-İslam el-Musavver).*

cüne ve hedefine büyük bir darbe vurulmasına neden oldu. Ayrıca ani baskınlar, şiddetli saldırılar, bulaşıcı ve bazı öldürücü hastalıkların ortaya çıkması gibi sebepler, İslam ordusunun arasındaki halet-i ruhiyenin çökmesine ve manevi bağların kopmasına neden oldu. Bu gelişmeler üzerine tekrar sultandan yardım istemek zorunda kaldılar ve bunda ısrar da ettiler, ancak elindeki kuvvetlerin azlığından dolayı Sultan'ın kendilerine cevap vermesi mümkün değildi.

Müslümanların durumu her geçen gün daha kötüye gittiği için kaleyi koruyan birliğin komutanı Emir Seyfeddin Ali Maştub; Fransa kralına gitti ve ona: "Biz daha önce burayı sizin elinizden alırken size karşı nasıl davrandıysak, siz de şimdi bize karşı aynı şekilde davranırsanız, bu şartlarla şehri size teslim etmeye hazırız" dedi. Bu makul teklife karşı Filip Ocost: "Kesinlikle ben Akkâ'yı savunanlar ile yerli halktan hiçbirini yeryüzünde sağ bırakmam" dedi. Bu cevap üzerine kale komutanı kaleye üzüntülü ve umutsuz bir şekilde geri dönerek bütün güçlüklere rağmen bir süre daha direndi. Ancak açlık ve susuzluktan etkilenen savunma birliği, bu sefer h. 587 yılı Recep ayı on yedisi, m. 12 Temmuz 1191 tarihinde kaleyi tek bir şartla teslim etmeye karar verdi: Müslümanların öldürülmemesi. Ancak Müslümanların elindeki bin altı yüz Haçlı esirin serbest bırakılması ve Müslümanların, Haçlı lider ve komutanlara iki yüz bin dinar ödenmesini içeren ittifakın şartlarına rağmen, Haçlılar bütün vaat ve sözleri ayaklar altına aldılar. Kör taassup ve zafer sarhoşluğuna kapılıp Akkâ halkına kanlı bir komplo kuran İngiltere kralı ve İngiliz topluluğu, kaleyi savunan birliğin, şehrin kapılarından birinde bıraktıkları kılıçlarla Recep ayının 23'de peşpeşe hepsini şehit ettiler, böylece sadece kalenin bu defaki müdafaası altmış bin Müslüman'ın kurban olmalarına neden oldu. Ancak bu sonuca rağmen ve daha Akkâ teslim alınmadan Haçlılar, kendi aralarında ihtilafa düşüp fitne tohumlarının yayılmasına tanık oldular. Çünkü İngiltere ile Fransız krallarının arasındaki ilişkiler çok gergin olduğu kadar; Filistin Taçı'ndan dolayı Kral Joye ile Merkiz Konard arasındaki çekişme daha çetindi. Diğer yandan Kral Filip Merkiz Konard'ı destekleyip tarafını tuttuğu gibi, Kral Richard da Kral Joye'u destekliyor ve koruyordu. Diğer bir gelişme ise, Kral Filip'in, İngiliz kralının kendisine karşı uygun olmayan davranışlarda bulunması; ondan nefret etmesine neden oldu. Bu olay; İngiliz kralının h. 587 yılı Recep ayının yedisinde Filistin'i

terk edip Avrupa'ya geri dönmesine neden oldu. Hatta diğer bir yandan Merkiz Konard, Sultan ile gizli görüşmeler yaparak İngiliz kralına karşı ittifak kurmaya çalışıyordu

Hiç şüphesiz, bu durum Haçlıların üstünlük pozisyonunu ve hakim konumlarını sarstı; dolayısıyla bir nebze de olsa Müslümanların elini güçlendirip başlarına gelen bela ve felaketlerin hafiflemesini sağladı. İngiliz kralı Akkâ'da bir ay kaldıktan sonra istirahat etmek ve biraz kendini toparlamak için Yafa'ya doğru yola çıktı. Ancak bu yolculukta ordusu, İslam kuvvetlerinin saldırılarından kurtulamadı ve büyük darbelere maruz kaldı. Buna karşılık İngiliz kralının elinde Yafa kalesine sığınmak, kaleyi tahkim etmek ve çevresindeki açık arazide yeni kaleler inşa etmekten başka bir çaresi kalmadı. Ancak İslam orduları aralıksız bir şekilde kendisini gözetliyor ve inşa etmekte olduğu kaleleri tamamlamak için hiç fırsat vermiyorlardı. Hatta her iki taraf arasındaki çarpışmalar o kadar şiddetlendi ki, İngiliz kralı bizzat kendisi defalarca esir edilmek ve kaçırılmakla yüz yüze geldi.

Sözün kısası, ne zaman İngiliz kralı, Sultan'ın bütün zorluklara rağmen savaşı sürdürmedeki azmini, cesaretini, kuvvetini ve nadir olan savaşçı şahsiyetinin yanı sıra dik duruşunu, toz kondurulamayan güçlü bir düşmanla karşı karşıya olduğunu ve bu zatın başka düşmanlarla ölçülemeyen birisi olduğunu anladı; işte o zaman kanaat getirdi ki bunun gibi inatçı bir düşmanla baş etmek mümkün değil ve arkasına düşmek abesle iştigaldir. Hem bu gelişmelerden hem de İngiltere'ye dönmek istemesinden dolayı İngiltere kralı, sultana barış teklif etti. Sultan Salahaddin ise yüksek bir ahlaka, temiz bir kalp ve vicdana, sarsılmaz bir cesaret ve azimete, ince bir şuur ve nazik bir hissiyat ve duyguya sahip olduğundan; bütün bu özelliklerinin yanında Müslümanların başına gelen bin bir musibet, bela ve felaketlerden dolayı çok müteessir olmuştu. İşte bu durum sultanı, Melik Adil lakaplı kardeşinin, İngiltere kralı Richard'la barış görüşmelerini yapmasına neden oldu ve bir araya gelen iki kral arasındaki tercümanlığı Hamfri Dotorn üstlendi, ancak görüşmelerle bir ittifak sağlanamadı. Çünkü bu çetin ve kanlı savaşların durması için İngiltere kralının sunduğu şartlar uygun değildi... Buna rağmen yine de bu güzel hedefin gerçekleşmesi için çalışmalar durmadı ve tekrar ele alınan görüşmeler, bu defa İngiliz kralı ve Marki Dofrova arasında gerçekleşti. Bu görüşmeden sonra bir sürü arz-talep ve istekler üzerinde görüşmeler yapılsa da

Sultan'ın Melik Adil lakaplı kardeşi ile Kral Richard şu aşağıdaki şartlar üzerinde anlaştılar:

1-Melik Adil lakaplı Melik, İngiliz kralının kız kardeşiyle evlenecek ve bu evliliğin hediyesi olarak İngiliz kralı, elindeki bütün sahil şehirlerini ona verecek.

2-Sultan Salahaddin, fetih yoluyla Haçlıların elinden aldığı bütün şehirleri Melik Adil'e devredecek. Ancak Kudüs şehri özerk bir statüye kavuşacak ve Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında müşterek olacağı gibi, idaresi İngiliz kralının kız kardeşi ve Melik Adil'in eşine verilecek.

Sultan Salahaddin bu şartları içine sindiremeyip istemeyerek kabul etti ise de Hıristiyan din adamları kabul etmeyip reddettiler ve Kral Richard ile kız kardeşini Hıristiyanlık dininden çıkmış olarak kabul ettiler, bundan dolayı da bu barışın şartları hiçbir zaman uygulanmadı. Ancak Salahaddin'in bütün bu barış görüşmeleri ve haberleşmeler esnasında istifade ettiği tek şey; Haçlıların eline hazır bir ganimet olarak girmesin diye h. 587 yılı Şaban ayının 29 tarihinde fırsat bulup meşhur Askalan kalesine saldırarak tahrip etmesi oldu. Çünkü Akkâ müdafaası Müslümanlara çok pahalıya mal olmuştu, onun için burayı müdafaa etmeyi reddediyorlardı. Sonra Sultan ordusuyla birlikte sırasıyla Remle'nin, ardından Ayn Natrun'un üzerine yürüyerek onları yerle bir ettiği gibi, düşman istifade etmesin diye bu bölgede ne kadar meskun yer varsa hepsini tahrip etti. Bu gelişmeler yaşanırken kış geliverdi, Sultan da gizlice Kudüs'e gidip gözlerden uzak bir şekilde yanında tuttuğu küçük bir askeri birlikten başka ne kadar mücahitleri varsa hepsinin burayı terk etmesine izin verdi. Yanındaki birlik vasıtasıyla da bir yandan düşmanın hareketlerini takip edip kontrol altında tutmak, öbür yandan da Kudüs'ün kale ve burçlarını sağlamlaştırma işi ile uğraşıyordu.

Öte yandan h. 587 yılında şiddetli kış ortasında ve zilhicce ayının başında Richard Remle'ye yöneldi ve büyük bir çabadan sonra ele geçirdi, sonra da Beyt Noba'yı ele geçirdi. Ancak orada direnmeye güç yetiremedi ve o yörede saldırıları düzenlemek için arkasında bazı Haçlı kuvvetlerini bırakıp geri döndü, arkada bıraktığı kuvvetleri de Yafa ve Akkâ'ya gittiler. Bu olay nedeniyle de Richard'ın kuvvetleri kırıldı, zayıfladı ve bir sürü yere dağıldılar.

Sonra Richard bizzat Askalan kalesini kendi karargahı, ya da özel askeri birliklerinin merkezi yapmak için tamir etmek istedi...

Ancak Haçlıların genlerine işleyen, varlıklarını tehdit eden aralarındaki fitne, Konard'ın İngiliz kralına olan rekabeti ve İngiltere'den hoş olmayan haberlerin gelmesi, bütün bunlar Richard'ın moralini çökertti; onun için tekrar barış anlaşması yapmaya karar verip yeniden görüşmelere başladı.

Derken, baharın da gelmesiyle, Cezire çevresinde bir iç başkaldırı işaretlerinin ortaya çıktığı haberleri peş peşe gelmeye başladı; Sultan ise, güçlenip kontrolden çıkmasın diye bu başkaldırıyı daha beşikteyken yok etmek için askerlerinden bir kısmını bu konu için görevlendirmek zorunda kaldı. Tam da bu esnada Richard bu durumdan istifade etmek ve Sultana saldırmak istedi, fiilen de büyük bir ordu kurarak h. 588 yılı Cemaziyülevvel ayının ortalarında saltanat topraklarına doğru ilerledi ve Hısn Darum kalesine varıncaya kadar yürüyüşünü sürdürdü.

Bu arada Richard o bölgedeki birçok Müslüman'ın kanını döktükten, yöredeki şehir ve köyleri tahrip ettikten sonra geldiği yere geri dönmek istedi, çünkü ani bir yenilgiden, dolayısıyla Kudüs'ü ele geçirmek için geç kalmaktan korkuyordu. Ancak Haçlılar onun durumunu fark edemediler, dolayısıyla o da işgale devam edip Beyt Nevbe'ye kadar gitmek zorunda kaldı. Fakat öte yandan sultan da kendini kutsal müdafaaya hazırlamıştı; bunun için de yolları bozmuş, kuyuları kapatmış ve düşmanın geçebileceği yolların üzerindeki bütün çeşmeleri kurutmuştu. Bu da Haçlıların çok yıpranmalarına ve çaresiz kalmalarına neden olduğu gibi, büyük bir endişe de sardı... Bundan dolayı bir savaş meclisi kurarak Kudüs'ü ele geçirmekten vazgeçtiler ve Kudüs'ün üzerine yürümektense, doğrudan Mısır'ın üzerine yürümeyi tercih ettiler.

Kral Richard Akkâ'ya döndüğünde Sultan'a bir mektup göndererek yeniden barış meselesini gündeme getirdi ve h. 588 yılı Şaban ayının yirmi ikisi, m. 1192 yılı Kanunuevvel'in ikisinde Yafa'nın Haçlıların elinde kalması şartıyla başlayan görüşmeler barışla noktalandı.

III. Haçlı saldırısının sonucu; kör ve çirkin taassubun sürüklediği Avrupa'nın gönüllü ve fedai cemaatlerden binlercesinin, Filistin topraklarına ve Kudüs'ün geniş ovalarına kadar sokulup öldürülmeleri olmuştur. Ancak bu da Sultan Salahaddin'in büyük azmi, duruma göre aldığı güzel tedbirler, nadir rastlanan cesareti, en zor ve tehlikeli anlarda bile çarpışmadan kaçınmamasının sayesinde olmuştur. Bundan dolayıdır ki çoğunun ölümüne, geri kalanların

memleketlerine dönmelerine sebep olan ve beş sene zarfında kanlı savaşları sürdüren III. Haçlı seferi, sadece sahildeki iki şehri ellerinde tutabildiler.

Bu son savaş ve meydan muharebelerinde Salahaddin'in ne mana ifade ettiğine gelince; onu da *Hayatu Salahaddin el-Eyyûbi* kitabının yazarından dinleyelim: "Filistin savaşları büyük Hittin savaşından sonra başladı ki o zaman Filistin toprağından bir tek köy dahi Müslümanların elinde değildi. Ancak h. 588 yılı Şaban ayının 22'de imzalanan Remle barışı sayesinde Müslümanlar, Sur'dan Akkâ'ya uzanan toprak parçası hariç, geri kalan bütün Filistin üzerinde hakimiyet ve nüfuzunu yaydılar. İşte bu süreçte memleketin her tarafındaki Haçlılar, bu geniş toprak parçasından kovuldular, Kudüs Sultanın mülkiyetine geri döndü, İslam'ın şanı yükseldi ve yeniden şeref ve izzetini kavuştu."

İslam ve Kürt kahramanı Salahaddin, barıştan sonra Kudüs'e geri dönüp işlerini yoluna koymak ve düzeltmek için epeyce bir vakti oldu: Artık seneler boyunca ismini kalıcı kılacak hastaneler, hayır kurumları, düşkün evleri ve ilim medreselerini inşa etti. Bu işleri bitirdikten sonra büyük bir rağbetle hac için Allah'ın Kutsal Evini (Kabe) ziyaret etmek istedi, ancak ordu komutanları ve İslam liderleri onu bu isteğinden vazgeçirdiler ve görüşünden caydırdılar. Çünkü Allah'ın evine giden yol, Haçlıların elindeki bölgeden geçiyordu, dolayısıyla yolculuk esnasında Haçlı çetelerin kendisine saldırmalarından ve kötülük yapmalarından korkuyorlardı. İşte bu ısrar karşısında Sultan o güzel niyetinden geçici bir süre için vazgeçip beraberinde aldığı özel ve küçük bir birlik ile sahildeki şehirleri, kaleleri teftişe çıktı ve durumlarını kontrol etti, yerli halkın rahatı için gereken işlerin yapılmasını ve buralardaki askeri kuvvetlerin güçlendirilmesini emretti. Daha sonra da Kevkeb, Bisan ve Nablus yoluyla Beyrut'a giderek orada Antakya emiri ile bir araya geldi, ardından da son olarak h. 588 yılı Şevval ayının 26'da Dimeşk'e döndü.

12-Sultan Salahaddin'in Vefatı

Sultan Dimeşk'te ikamet ettiği süre içerisinde -devlet işlerini düzene sokmanın yanında- kendi özel malından miskin, dul, fakir ve yolculuk esnasında imkanları tükenen yolculara, gazi ve mücahitlere sadakalar dağıtıyor ve onları memleketlerine gönderiyordu. Ayrıca boş zamanlarını bazen gezmeye, avlanmaya ve silah kullan-

maya ayırırdı. Bu arada h. 589 yılı Safer ayının 14'de hac ibadetinden (Mekke) dönenleri güzel ve harika bir törenle karşıladı, bu karşılamayı büyük, yaşlı ve avam halk kesiminden büyük bir insan topluluğu izledi. Sultan bu ruhani merasimden hem çok etkilendi hem de çok mutlu oldu ve Allah'ın Evini ziyaret etme özlemi içinde olmasına rağmen bu mübarek yılda da hac farizasını yerine getiremediği için hüngür hüngür ağladı.

Bu vakıadan sonra yüksek makamına döner dönmez kedisini şiddetli bir titreme geldi ve çok azgın bir hummaya yakalandı. Acımasız hastalık epeyce ilerledi ve günbegün daha da şiddetlendi. Nihayet, h. 589 yılı Recep ayının bir çarşamba gününe denk gelen m. 4 Mart 1193 yirmi yedinci günü, tam elli yedi (57) yaşında iken Allah'ın rahmetine kavuştu. Değişik insan tabakalarından insanlar, acıklı bir şekilde ağlamaya başladılar ve vefat ettiği gün boyunca evlerine kapanıp Sultan'ın vefatı üzerine üzüntü içinde yas tuttular. Şehirde tam bir matem havası hakim oldu ve kapalı çarşı-pazardan, boş caddelerden başka hiç bir şey göze çarpmıyordu.. Cenaze merasimi –kendi vasiyeti üzerine- en basit ve sade bir şekilde yapılarak vefat ettiği yere defnedildi. Vefatından üç seneye yakın bir zaman geçtikten sonra, oğlu Melik el-Afdal lakaplı Ali, Emevi camisinin yanındaki salih bir adamın sahip olduğu evi satın aldıktan sonra içinde bir mezar hazırladı ve değerli babasının naşını oraya nakletti. Aşure gününe denk gelen bu nakil işi, büyük bir merasim ve matem havasında geçti ve tam üç gün boyunca camide oturup gelen taziyeleri kabul etti.

Aslında vefat ettikten bir gün sonra meydan ve caddelerde büyük bir insan selli yaşandı. Kimi ağlıyor, kimi feryat edip bağırıyorlardı. İniltileri göklere çıkıyordu. Ancak yetkililer bu inilti ve bağırışları sona erdirmek için hemen devreye girdiler ve hiç kimseye ağıt ve methiye yakmasına müsamaha edilmedi. Sadece şair İmad Katip İsfahani hariç tutuldu, o da uzun ve hüzün dolu kasideler dizdi, bütün insanları ağlattı.

Dr. Ahmed el-Bili diyor ki: "Sultan vefat etti, ama onun vefatıyla İslam dünyası, tam yok olmak üzere iken onu o tehlikeden kurtaran ve onurlu kılan güçlü sultanını kaybetti. Salahaddin vefat etti etmesine, ama onun değerini düşmanları da takdir etti.. Onu büyük bir üstat, etkileyici bir aksiyon adamı olarak buldular.. Ondan cesaret ve kahramanlık dersleri aldılar.. İkramda ve güzel ahlakta örnek olduğunu, rahmet ve şefkat kaynağı olduğunu da gördüler..

Az olmayan faziletlerini itiraf ettiler. *El-Feth el-Kasiy fi'l Feth el-Kudsiy* kitabının yazarına göre Sultan vefat ettiğinde geride on yedi erkek ve bir kız evladı bıraktı.

13-Yüksek Özellikleri ve Güzel Meziyetleri

Savaş ve hücum kelimelerinin sembolleştirdiği bu İslam kahramanının hayatına bir göz atılırsa görülecektir ki Mısır'da halife el-Adid'e vezir olduğundan ta Rabbine kavuştuğu güne kadar, büyük bir manevi ruhla, çetin ve büyük çabalar sarf ederek Müslüman gazi ve mücahitlere cesaret ruhunu aşıladı ve bedel ödemelerini öğretti. Sadece İslam dünyasına değil, aynı zamanda bütün Doğu toplumlarına çok değerli hizmetler sundu. Zorlukları aşmayı, engelleri bir bir ortadan kaldırmayı, İslam birliği önündeki dağ gibi engelleri ortadan kaldırmayı ve bunları bir bir nasıl aşacaklarını, ayrılık içine düşmüş ve bağımsızlık hevesine tutulmuş zayıf Müslüman emirleri yalan vaatlerle aldatan tamahkar ve işgalci Haçlıların yüzlerine karşı nasıl çelikten bir duvar gibi duracaklarını. Rum ve Haçlılar arasındaki bloklaşma ve şahsi menfaatler, mezhep ihtilafları ve farklı siyasi arzuların da sayesinde nasıl onları Mısır ve Şam'ı işgal etmişken tekrar oradan söküp atmasını da.. Böylece bu kahraman ve dahi şahsiyet; o iki bölgeyi bir araya getirerek güçlü ve adaletli idaresinin bayrağı altında toplamayı başardı... Hem hayır ve bereket kaynağı olan atalarının vatanı Kürdistan'dan başlayarak bir taraftan Tunus memleketine, öbür taraftan Yemen ve Aden'e kadar olan bölgelerdeki farklı dillere sahip nice değişik Müslüman ülkeleri de nasıl idaresi altında birleştirdiğini ve düzenli bir şekilde nasıl idare ettiğini de gösterdi.

Aynı zamanda icraatıyla o yörelerdeki adalet bayrağını nasıl dalgalandırdığını, insanlara hukuk aşısından nasıl eşit ve dürüst davranacağını, içlerinde İslam'daki kardeşlik şuurunu nasıl pekiştireceğini gösterdi. Onun için o tarihte idare ettiği kavimler içinde kendisinden memnun olmayan bir tek şahsın dahi bulunmaması; çok garip bir şey sayılmadığı gibi, onu memnun etmek için çaba sarf etmeyen ve sevmeyen de olmamıştır. İşte onun bu durumu, halkın sultanına olan güveninin ne kadar mükemmel olduğunun en açık delilidir. Onun zatına gösterdikleri bu hürmetin sebebi ise, onun zalime karşı mazlumu tutması, çaresize yardım etmesi, güçlünün karşısında güçsüzü desteklemesi, sadece düşmana karşı savaş vermesi ve kendine karşı olan hukuksuzlukta toleranslı olması

idi. Bütün arzusu; İslam'ın ayakta durması ve Müslümanların kendi hukukunu ve menfaatini koruması idi ve bunun gerçekleşmesi için çok ısrarlı ve hırslıydı.

Salahaddin, istediğini yaptıran ve aklına esen her şeyi isteyen veya yapan zalim bir Sultan değildi. Bilakis yapmak istediğini, doğru görüş sahibi, derin düşünceye vakıf ve tercihini aklı esas alan adamlarıyla istişare ediyordu. Bunu da Allah'ın kitabından ve Hz. Peygamberin sünnetinden elde edilen İslam hukukunun ruhuna uygun olarak yürütüyordu. Onun için özel veya genel işlerde fikir istibdadına başvurup sadece kendi görüşünü uyguladığı hiç müşahede edilmemiştir. Her zaman çoğunluğun isteği ve cumhurun görüşüne olan hürmetinden dolayı kendi görüşünden vazgeçerdi, (Akkâ ve Sur olaylarında olduğu gibi).

Sultan, kalpleri kazanmayı ve insanları memnun etmeyi başardığı için toplumda refah ve hayrın yayılması kaçınılmazdı. Bundan dolayı vefatı, herkes için bir musibet ve felaket olmuştur. Çünkü halk, onu merhametli bir baba, adaletli bir kral, tebasına karşı dürüst olan ve İslam düşmanlarını ortadan kaldıran bir Sultan ve nerede olurlarsa olsunlar düşmanlarına karşı sert bir kahraman olarak gördüler. Genel olarak din için ihlaslı bir hizmetçi ve şanını yüceltmek için çalışan bir savaşçıydı. Bunun en bariz örneği, oğlu Zahir'i (Gazi) bir devlet görevine atadığında kulağına söylediği şu nasihatti:

Allah'a karşı sorumluluk doygusunu taşı, çünkü o bütün hayırların başıdır. Ben sana, Allah'ın emrettiklerini emrediyorum, çünkü kurtuluşun ondadır. Hem kana girmek ve kandan sorumlu tutulmaktan sakın, çünkü kan uyumaz. Sana halkın, emirlerin, devlet adamlarının ve ileri gelenlerin gönüllerini kazanmayı tavsiye diyorum, çünkü ben, eğer bir yere geldi isem, o insanlarla iyi geçinme sayesinde olmuştur. Kimsiye düşmanlık besleme, çünkü ölüm zaten herkesi götürüyor. Halkla ilişkilerinde dikkatli ol, çünkü onların rızası olmadan sen aklanamazsın. Allah'la ilişkilerinde de dikkatli ol, ama O merhametli olduğu için senin özür dilemenle af eder.

Zaten Salahaddin'in hayatında kendi tebaasıyla olan ilişkilerinde sultanların büyüklük taslaması veya böbürlenmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Çünkü tebaasından kim olursa olsun hiçbir zorluk ve sıkıntı çekmeden ona ulaşabilir ve huzurunda kendini ifade edebiliyordu; o konuda herhangi bir engelle karşılaşmaz,

ne onu görmek isteyeni durduran olurdu, ne de endişe ve korku duyardı. Zulme uğrayan herkes, şikayetini sultana iletmek için şahsen huzura çıkabiliyordu. İhtiyaç sahipleri ve mazlumların yoğun ziyaretleri esnasında herhangi bir bıkkınlık ve sıkıntı belirtisi olmazdı. Zaten her taraftan insanların kendisine yönelmesinin sebebi; yumuşak huylu, hakkı yerine getirmesi, uysallığı, yakınlık göstermesi ve herkese eşit mesafede bulunmasından başka bir şey değildi. Hatta o kadar ince kalpli idi ve o kadar çabuk etkileniyordu ki, çaresiz birisinin sesini veya miskin birisinin iniltisini duyduğunda hemen duyguları harekete geçer ve gözleri yaşla dolardı; miskin, dul ve fakirlere bol bol yardım ederdi. O derece şefkatli idi ki hizmetçilerin dövülmelerine bile tahammülü yoktu. Zaten onu farklı kılan da bu idi, çünkü onun zamanındaki bütün efendiler hiç acımadan köle ve hizmetçilerini döverlerdi.

Aynı zamanda -rahmetli- giyinişinde, yiyeceğinde ve oturuşunda da bir sadelik örneğiydi. Rivayete göre Dimeşk'te kendisine güzel bir ev yapıldığı ve gelip gözden geçirdi zaman şöyle demişti: "Biz bu mekanda sonsuza kadar oturacak değiliz, bu ev, ölümün farkında olan bir insanın oturacağı bir yer değildir. Biz bu dünyada sadece yüce Allah'ın dinine hizmet etmek için bir yerlerde oturuyoruz.".

Geniş toprakları da onu hiçbir zaman azdırmadı: "Bana göre mal-mülk, toprak kadar değersiz bir şeydir" diyordu. Bundan dolayı birisi yardım istediğinde vermezlik yapamazdı ve aynı kişi dönüp bir daha ve fazlasını istediğinde yine veriyor ve "biraz önce verdim ya!" demiyordu. Fazlasıyla lütufkar ve cömert olduğu ve yardımcıları, hepsini dağıtır ve düşmanlarla savaşmak için ordunun erzak ve techizat ihtiyacı karşılamaz endişesi ile kendilerine emanet edilen örtülü ödenekleri gizlemek durumunda kalıyorlardı. Onun ikram ve cömertliğinin en büyük delili vefatından sonra geride şahsi hiç bir mal bırakmamasıdır; ne bir toprak parçası, ne de bir saray. İşte Mısır ülkesinin şimdiki veliahdı Melik Emir Muhammed Ali, Şam yolculuğunda tam da buna işaret etmişti: "Rahmetli, ikram ve cömertlikte zirve bir insandı. Hatta bir rivayete göre vefatından sonra 47 dirhemden başka hiçbir şey bırakmadı. Halbuki bir fakir bile evlatlarına bundan kat kat daha fazla servet bırakır; ama onun cömertliği, fakirlere olan şefkati ve acıma duygusu yanında, dağlar kadar malı olsa da yetmezdi."

Gün gelip devran değiştiği ve h. 1316/m. 1898 tarihinde Alman-

ya imparator ve imparatoriçe çifti Şam diyarını ziyaret ettikleri zaman imparator Dimeşk'te bir konuşma yapacak ve şöyle diyecektir: "Benim sevincimi kat kat arttıran şey; kendi döneminin en büyük şahsiyeti olan zatın yaşadığı bir yerde bulunmamdır. O şahsiyet, zamanının en cesur, en kahraman, izzetin sembolü, ünü kıtaları saran, gururlu ve kahraman Salahaddin-i Eyyûbi'dir." İmparatoriçe de imparator adına İslam tarihinin büyük kahramanının mezarına bir çiçek gönderip üzerinde Arapçayla şu mealdeki ibareyi yazdırdı: "II. William, Almanya Kayseri ve Prusya kralından; kahraman Sultan Salahaddin-i Eyyûbi anısına!"

Öte yandan *Salahaddin Eyyûbi'nin Hayatı* kitabının yazarı da: Nasıl bütün İslam toplumları, Rumların, kendisine ve topraklarına yaptıkları saldırılardan meydana gelen belayı defeden, doğu ve doğu toplumlarının ilerlemeleri için elinden geleni yapan, İslam ve Müslümanların şanını yücelten bu büyük şahsiyetin sevgisi üzerinde ittifak etmesin! O zat ki, kalbini hedef alan düşman oklarından korkmadan düşman askerlerine şöyle seslenmişti: "Olduğunuz yerde durun, kıpırdamayın! Şayet sizin Aslan Yürekli bir komutanınız varsa; bilin ki ondan daha güçlü bir Aslan Yürekli ile karşı karşıyasınız." O komutan ki, hasta olduğu halde atının sırtına atlayıp ordusunu komuta ederken şöyle diyordu: "Ben at üstünden indiğim zaman kendimi hasta hissediyorum." İşte bundan dolayıdır ki, insanların onun uğrunda ruhlarını feda etmeleri ve canlarını ortaya koymaları; garipsenecek bir durum değil. Evet, Sultan Salahaddin; dik duruşu, temiz ruhu, memleketleri fethetmesi, orduları idare etmesi, yumuşak ve şefkatli olması, hatta düşmanlarınca da bu vasıfları takdir görmesi sayesindedir ki, millet nezdinde başkasına az nasip olan bir sevgiye mazhar oldu. Nitekim o da onları sevdiği gibi, maslahatlarını da gözeten, İslam'ın şerefini koruyan, geri kalmış doğuya izzet ve şeref kazandıran ve nadir rastlanan bir Kürt kahramanlığının da örneğiydi.

Meclisinde alim ve halk önderleri eksik olmaz, kapısı fakir ve zayıf insanlara açık olduğu gibi, tevazu onun için bir huy halini almıştı. Hatta bir tanık, "onun takvası ve tevazusu beni dehşette bıraktı" diyecektir. Hem düşmanın elinden almak için göz diktikleri mülkünü muhafaza etmek üzere çoğu sefer ordusuyla birlikte kendini tehlikeye atardı ki, bütün bu bahsettiğimiz hasletler, onun dışındaki sultan ve krallarda nadir rastlanan üstün kişilik ve komutanlık özellikleridir.

Nitekim bunlara ve daha fazlasına düşmanları da şahitlik ederler. Örneğin Estanly şöyle demiş: "İnsanların, onun ahlakını ve özelliklerini dile getirmelerinde bir abartı yoktur; o, tartışmasız izzet sahibi, yürekli, kuvvetli, kahraman, soğukkanlı, zarif, şefkatli, temiz ve berrak kalpli, hayatı sade, zahit, gururlu, şatafatsız, çalışkan olduğu kadar; genel olarak davranışlarında da ciddi ve dini için gayretli biriydi. Zaten bütün bu nadir özellikleri sayesindedir ki, İslam'da örnek bir kahramanlık ünvanını hak etti."

Tarih el-Muerrihin kitabında: "Aslında Hıristiyanları dehşette bırakan şey; Salahaddin'in mürüvveti, asilzadeliği, cömertliği, ikramı, merhameti, yumuşak huylu olması, geniş bir insan olması ve affedici olması, özellikle söz ve vaatlerine olan bağlılığıydı. Ama onun hakkındaki en çarpıcı olan şey şu tespittir: Avrupa'nın beğenisini kazanan adamın; Avrupalıları yenerek Asya'dan atan özelliklerinin olmasıdır.

İşte Stefansen'un onun hakkındaki takdir ifadeleri: "Salahaddin planlarında başarılı, işinde mahir, düşmanının gücünü hemen fark eden, planını pratiğe dökmede bir lahza olsun tereddüt etmeyen, çalışmalarında yorgunluğa yer olmayan, zorluklar karşısında sabırlı ve kendine güveni büyük olan bir şahsiyet idi. Bütün bunlar onun açık, şeffaf ve gözle görülür özelliklerinden olduğu gibi, acilen yapması gereken bir işle karşı karşıya kaldığında da hiç tereddüt etmeden ve gevşeklik göstermeden yapardı. İşte onu siyasi işlerinde ve savaşlarında başarıya götüren ve yardımcı olan da zaten bu özellikleri idi. Aynı şekilde muhterem Emir Ali El-Hindi de *Tarih el-İslam el-Musavver* adındaki eserinde: "O, dünyada fetih yapan kralların en büyüğü, kahramanlık ve cesarette de en sert olanı idi" diyor. Yine Ahmed Zeki Paşa el-Mısri de, *Ramses* dergisinde neşredilen bir makalesinde onun hakkında özetle şunu kaydediyor: "Kıptiler; kendilerini koruyan, himaye eden ve döneminde, onun gölgesinde saadet ve mutluluk yaşadıkları bu büyük Kral Salahaddin'i çok seviyorlardı. Bunun en güzel kanıtı da onun resmini kutsal ikonları ve antik eşyaları ile yan yana sergilemeleridir" der. Bunun ardında da Dergi şu ifadelerle görüşünü destekliyor ve diyor ki: "Abdülmun'im el-Endülüsi isminde Endülüslü bir şair o tarihte Mısır'ı ziyaret etmiş ve Kıptilerin Salahaddin'e olan sevgileri karşısında dehşete düşerek o tarihi gerçeği aşağıdaki şu iki beyitle dile getirmişti:

Heykellerin her tarafına senin de bir resmini koydular
Ve Akanime inandıkları kadar sana da inandılar.
Haham onları kabullenip onunla onur duyuyor,
Muskalarda onu yazarak hastaları için şifa arıyor.

Hammer'in Tarihi'nde ise Salahaddin'in, hayatının sonlarına doğru şöyle bir vasiyette bulundu diyor: "Savaştığım kılıcımı benimle beraber kabre defnedin ki kıyamet günü bana en güzel şahit olsun."

14-Medeniyet ve Bayındırlık Eserleri

Salahaddin'in hayatı, bütünüyle bir savaş, bir çarpışma ve bir cihad hayatı. Ancak bunun yanında onun, tarihin gurur ve takdirle dile getirdiği bir imar ve inşa önemi de var. Mesela Fustad Üniversitesindeki (Camiu Amr) eğitim müfredatının, Ezher'dekinin aynısı olduğunu görünce hemen h. 566/m. 1170 senesinde Eski Cami'nin yanı başında Mısır'da inşa edilen ilk medrese, Nasiriye'yi inşa etti ve Şafiilere tahsis etti. Ardından ilk medreseye yakın bir yerde Kamhiye medresesini inşa edip Malikilere verdi. Daha sonra da h. 572/m. 1176 yılında Hanefiler için bir medrese inşa etti ve şu anda Suyûfiye medresesi olarak bilinen Vezir el-Betaihi binasını bu medrese için idare binasına çevirdi. Ancak sultan'ın çalışmaları bu medreseleri açmakla sınırlı kalmadı; tam tersine, buralardaki müderris ve öğrencilere eşit seviyede görevler vererek bu sayede Şii mezhebi yerine hem halk nezdinde hem de aydın insanlarca Sünni mezhebinin benimsenmesini hedefledi. Nitekim *Subhu'l A'şa* kitabının yazarı: "Mısır'da Eyyûbiler devletinden önce tekke ve zaviye diye bir şey bilinmiyordu ve onları başlatan ilk kişi merhum Sultan Salahaddin Yusuf bin Eyyûb oldu. Said es-Suada olarak tanınan Salahiye (Salahaddin) tekkesini ilk olarak o inşa etti ve Kahire'nin içindeki su sebili ile el-Bereke sokağındaki Hibbaniye bahçesini ona vakfiye yaptı.

Öte yandan Mısır donanmasının temelini atma şerefi ve bahtiyarlığı da Salahaddin'e aittir. Çünkü derin anlayışı ve uzak görüşlülüğü sayesinde Mısır'ın bir deniz kuvvetleri merkezi olacağını görüyordu. Onun için gemiler inşa edip donanmayı tamir etti. Hatta donanmaya verdiği önem o dereceye vardı ki, donanma divanı denilen ve donanmaya özel bir divan inşa ederek yönetimini Melik Adil lakaplı kardeşine teslim etti. Hem Mısır'da İskenderiye ve

Dimyat'ta iki tane deniz limanı daha vardı ve bunların arasında şu anda işlemez durumda olan Tenis şehri de bulunuyordu.

Ancak Fustad ve Kos; Nil'in en büyük limanlarındandı, savaş gemileri bu limanlarda inşa ediliyordu ve bir kriz anında denize açık sulara doğru yol alarak İslam'ın şerefini korumak için marinalarda demirliyorlardı.

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken beri taraftan Salahaddin İskenderiye'yi masaya yatırdı ve iyice gözden geçirdikten sonra bu şehrin, Rumların hedefinde olduğunu fark etti. Bu konuda emin olmak için burç ve kalelerin gözden geçirilip tamir edilmesi emrini verdiği gibi, birisi Mısır'da, diğer de İskenderiye'de olmak üzere iki tane hastane inşa etti. İşte bu vakıaya işaret eden *Subhu'l A'şa*: "Sultan Mısır ülkesini ele geçirip h. 384 senesinde Aziz b. Muizz'in inşa ettiği saraya el koyduktan sonra, onu bimaristana (hastane) çevirdi (sarayın içindeki mevcut hastane). Daha sonra sultan peş peşe yolcuların barınacağı bir han inşa ettiği gibi, aynı şekilde bazı köprüleri de devreye soktu ve çiftçilerin durumunu düzeltmek için sulama kanallarını ıslah etti, çünkü ziraatın durumu iyi değildi. Adeti olduğu üzere Sultan; kış mevsiminde ordusunu izne gönderdiği için tarımın ne halde olduğunu pek anlamıyordu; ancak ardından halkın durumunu gözden geçirdiğinde, Fatımi Vezirlerin, halkın yükünü çeşitli vergilerle ağırlaştırdıklarını gördü ve hemen vergileri ortadan kaldırma cihetine giderek devletin resmi kayıtlarına geçen bir fermanı h. 567 senesi, Sefer ayının üçü, m. 1171 yılı 30 Eylül'e denk gelen Cuma gününde minberlerde okuttu. İşte o fermandan (vesika) bir kesit: Mısır ve Kahire halkı ile Maskem ve Minye gümrük kapılarından giren ve çıkan bütün tacirleri kapsayan vergi muafiyeti ile ilgi emrim yürürlüğe girmiştir. İster tacir memlekete giriş yapıyor olsun, ister dönüyor olsun, malının başında bulunsun veya bulunmasın; her durumda borç verebilir, karada ve denizde ticaret yapabilir. Binekli veya yaya, gizli ya da açıktan seyahat esnasında bağladığı açılamaz, yanında ne olduğuna bakılamaz, gizlediği ortaya çıkarılamaz, ne ithal ettiğinden, ne de ihraç ettiğinden sorulamaz, yolunda iken durdurulamaz, sıkboğaz edilemez, numunelik eşyasına el konulamaz ve mahremiyeti çiğnenemez."

İlk bakışta bu vesikadan anlaşılıyor ki, insanlar bu ve benzeri vergilerden ne kadar çekmişler! Gelen veya giden hiç kimse yok ki, malı didik didik edilmesin, işçi ve görevliler malına el uzatıp talan

etmesin, eşyasını yağmalamasın; ondan sonra da istediklerini devlet hazinesine götürmesinler.

Dr. Ahmed Bili: İnsan bu vergilerin iptal edilmesinden anlıyor ki bir taraftan halk ne kadar sefalet içinde imiş, öbür taraftan da Salahaddin, ticaretin gelişmesini ve önündeki engellerin kalkmasını ne kadar istiyormuş. Çünkü Salahaddin, ticaretin, milletlerin medeniyet ve şehirleşmesinin temeli olduğunu iyi biliyor ve öyle inanıyordu. Bunun için rivayet edilir ki Salahaddin, Rumlarla yapılan savaş esnasında bile onlarla ticaret yapılmasının caiz olduğunu söylerdi.

Ayrıca Hicaz halkının vergilerini de kaldırdı ve onun yerine Said ve Yemen'deki birçok araziyi tahsis ettiği gibi, her sene Mekke Emiri'ne bin dinar ve bin ölçek buğday da tahsis etti. Böylece hac farizasını yerine getirmek isteyen hacıların sırtında büyük bir yük teşkil eden toprak bastılar tarihe karıştı. Nihayet yazar konuşmasını şu sözlerle bitirdi: Bu bahsettiklerimiz, o büyük sultan ve komutanın pek çok icraatından sadece bir kaçıdır. Ve kanımca eğer Müslüman krallar arasında Salahaddin gibiler çok olsaydı, İslam milletlerinin bugün içinde bulundukları dahili ve harici zaaf ve güçsüzlüğün vardığı noktada olmazlardı.

Seyyid Emir Ali de diyor ki: Sultanın veziri olan kıymetli kadı'nın, hayırlı işlerin icraatında onun sağ kolu olduğu doğrudur. Ancak Salahaddin'in danışma hükümeti sadece Karakuş, Husameddin ve Maştub gibi şahsiyetlerden ibaret değildi. Bunların yanı sıra değerli Kadı İmaduddin el-Katib, Hakkarili İsa ve daha nice ulema daha vardı.[195]

15-Sultan Salahaddin'in Oğulları

Sultan vefat etmeden önce hükmettiği ülkeyi evlatları arasında paylaştırdı. Buna göre Filistin ve Suriye hükümetini Melik Afdal Ebu Hasan Nureddin Ali'ye; Mısır hükümetini Melik Aziz Osman

---

195 Barıştan sonra Kudüs'te Salahaddin'le biraraya gelen meşhur gezgin Abdüllatif el-Bağdadi diyor ki: Sultanla görüştüğüm ve şereflendiğim ilk gece onu bir grup ulema ile toplandığını gördüm, bazen onların konuşmalarını dinliyor, bazen de onlarla tartışıyor. Kudüs kalesinin tamirine ve surlarının sağlamlaştırılmasına önem veriyordu. Hatta kendisi kendi eliyle taşları inşaatçılara taşıyordu, hergün güneş doğduktan sonra işçi ve inşaatçıları kontrol ediyordu, gecesini de devlet işlerini düzeltmekle geçiriyordu. (*Tarih el-İslam el-Musavver*).

Ebu'l Fetih İmaduddin'e ve Halep hükümetini Melik Zahir Gazi Gıyaseddin'e bıraktı.

Melik Adil lakaplı kardeşi ise o esnada Cezire bölgesinin bir kısmına hükmediyordu. Aynı zamanda amcası Şirkuh'un çocukları da Humus ve çevresinin idaresini paylaşıyorlardı. Yemen ise, kardeşi Seyfülislam Dağtekin'in çocukları tarafından paylaşılıyordu. Ancak Sultan -vefatı esnasında- hiç kimseyi yönetime halef olarak atamadı ve varis ilan etmedi. Bunun için herkes kendi toprağında, geçmiş düzene göre ve el-Melik el-Afdal'ın liderliğinde memleketleri bir seneye kadar idare ettiler.

Melik Afdal, Melik Aziz ve Melik Adil

Melik Afdal, Sultan Salahaddin'in en büyük oğlu olması hasebiyle Eyyûbi hükümetlerin başkanları onu dinliyorlardı. Meşhur tarihçi İbnu'l Esir'in kardeşi Ziyaeddin İbnu'l Esir de hem veziri hem de çok geniş olan memleketindeki işlerinden sorumlu bir zattı. Ama -maalesef- bu vezirin öngörüsü zayıf, tedbiri kötü, siyasi tecrübesi eksik ve idarede yetersiz birisiydi; bu da işlerin karışmasına ve genel düzenin bozulmasına neden oldu. Dolayısıyla onun bu durumu; olayların olgunlaştırdığı, tecrübe sahibi ve büyük makamlarda sorumluluk alan birçok devlet çalışanı ile yönetimde ün yapmış Salahaddin dönemindeki adamlarını makamlarından etti, idareden uzaklaştırdı. Onlar da birer birer Mısır'a göç etmek zorunda kaldılar ve hepsi el-Melik el-Aziz'in sarayına sığındılar. Bunun üzerinden fazla zaman geçmeden de el-Melik el-Aziz; Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti.

Ardından h. 590/m. 1194 yılında büyük bir ordu ile Suriye'nin üzerine yürüdü ve kardeşinin memleketini ele geçirip Mısır'a kattı. Ancak Melik Adil ile bazı emirlerin araya girmeleriyle iki kardeşin arasındaki çekişmeyi giderdiler. Fakat bir sene veya bir seneden daha az bir zaman geçmeden Melik Aziz yine geri döndü ve bir daha Suriye'nin üzerine yürüdü. Bu yeni gelişi farklı oldu ve bu sefer Melik Adil; Melik Afdal'ın yanında yer alırken, aldığı güzel tedbirlerle ve devreye soktuğu derin tecrübesiyle Mısır ordusunun, Melik Aziz'e karşı ayaklanmasını bastırdı; onun için genç melik, eli boş ve hayal kırıklığı içinde Mısır'a geri dönmek zorunda kaldı.

İlk başta Melik Adil, yeğenleri arasındaki fitne ve ihtilafı gidermek için çaba gösteriyor görüntüsü veriyordu. Ancak her iki me-

lik'in Mısır ve Suriye'deki adamlarının az olan tecrübeleri ve kötü yönetimlerinin farkına vardığı zaman anladı ki Salahaddin'in, Birleşik İslam Devletlerini oluşturmak için harcadığı o büyük çabaları boşa çıkacak ve Eyyubi hanedanının gurur duydukları bu büyük yapı, kardeşler aralarındaki çekişmelerden, zayıf idarelerinden ve tecrübesizliklerinden dolayı yıkılacak. Bunun karşısında memleketin bütün yönetimini ele geçirmek, kuvvetli hükmüyle idare etmek ve yüksek iradesiyle sözünü herkese geçmek için çaba gösterdiği gibi, kardeşlerinin durumu da bunun gerçekleşmesi için müsait idi. İşte bunun için Melik Afdal'a yardım ederek -daha önce de geçtiği gibi- Melik Aziz'in Mısır'a dönmesini zorunlu kıldı.

Son olarak, iki kralı barıştırdıktan sonra Melik Afdal Suriye'ye döndü, Melik Adil da Melik Aziz'in işlerini düzeltmek ve idaresini rayına koymak bahanesiyle Mısır'da kaldı. Ancak bir müddet sonra h. 592/m. 1196 yılında, bilinmeyen bir sebepten dolayı Melik Aziz, beraberindeki büyük bir orduyla, ablukaya almak için Suriye'nin üzerine yürüyerek Şam'ı Melik Afdal'dan aldı; o da Dimeşk yerine Serhat kalesini kendine karargah edinmek zorunda kaldı.

Böylece Şam bölgesi; Mısır ile Melik'ine bağlanması adına Melik Adil'in eline geçmiş oldu.

Evet, her ne kadar bu tedbirler, olaylar, özellikle akrabalar ve aynı soydan gelen hanedana mensup kardeşler arasında cereyan etmesi ahlaki olarak uygun değilse de; ancak Eyyubi hanedanının genel maslahatı ve memleketin her yanından art arda gelen Haçlı hücumları karşısında İslam kuvvetlerinin dağılmaması ve Salahaddin'e karşı yaptıkları savaşlarda kaybettikleri toprakları geri almak için her an teyakkuzda bulunmaları, bu vakıaları bir derece zorunlu kılmakta.. Zaten bu gelişmelerden de anlaşılıyor ki memleketin maslahatı için onu savunacak ve koruyacak bir hükümetin başında kuvvetli bir hâkim, üstün bir lider ve güçlü bir idarecinin bulunması bir gereklilik idi.

Hiç şüphesiz, "kamu maslahatı" açısından baktığımızda, Kerk fatihi Melik Adil'in, karşı karşıya kalacağı tarihi bir hatasının olduğunu söylemek mümkün değil. Nitekim Suriye'yi ele geçirip durumunu düzene koyduktan sonra Cezire bölgesinin etrafında bir teftiş turunda bulundu, işlerini düzeltip durumunu iyileştirdikten sonra da Melik Aziz'in 27 Muharrem h. 595 senesinde Mısır'da ani ölümü, Melik Afdal'ın Serhat kalesinden Mısır'a gitmesini istemesi ve o zaman daha çocuk olan Melik el-Mansur Mahmud b. el-Me-

lik Aziz'e vasi ve vekil tayin etmesi; onu süratle Suriye'ye dönmek zorunda bırakılmasına sebep oldu.

Öte yandan Melik Afdal yeni makamını fırsat bilerek amcası Melik Adil tarafından gasp edilen hakkını geri almak istedi. Onun için fiilen Halep'teki kardeşi Melik Zahir ile görüşmelerde bulunduğu sırada, kardeşi yardım eli uzatacağına ve Afdal'ın ordusu Suriye'ye vardığında kendisine yardım edeceğine söz verdi. Ancak Melik Adil, her iki kardeş arasında geçen haberleşmeleri ve görüşmeleri biliyordu. Bu nedenle güçlü nüfuzu, akıllıca siyaseti ve uzak görüşlülüğü sayesinde Melik Afdal'ın ordusu ile komutanları arasında fitne ateşini tutuşturup körükledi ve hiç vakit kaybetmeden ordusuyla birlikte üzerine yürüyerek etrafındaki çemberi daralttı. Böylece h. 596 yılı Rabiüssani ayında teslim olmak zorunda kaldığı gibi, Melik Afdal ile Mansur Mahmud Kralı Mısır'dan uzaklaştırarak Mısır'ı da nüfuzu ve idaresi altındaki memlekete kattı.

Bu feci yenilgiden sonra Melik Afdal Serhat kalesine döndüğü sırada kardeşi Melik Zahir da ele geçirmek umuduyla ordusuyla beraber Halep'ten Şam'a doğru ilerleyerek burayı ablukaya aldı; ancak Melik Adil'in makul siyaseti bu sefer de kendini gösterdi ve onu başarıya taşıdı. Çünkü yüksek hikmeti sayesinde her iki kardeş arasına girerek işler çığırından çıkmadan Dimeşk üzerindeki ablukanın kalkmasını ve Melik Zahir'in işgalden vazgeçerek ordusuyla birlikte Halep'e dönmesini sağladı, Melik Afdal da Serhat kalesine geri döndü. Bu esnada Melik Adil, Melik Afdal'a Necim, Suruç ve Samsat kalelerini verdiği halde, akabinde fazla zaman geçmeden ve Melik Afdal'ın annesi bu kalelerin oğlunun elinde kalması için rica edip ısrar ettiyse de h. 599 yılında ihsan ettiği o kaleleri kısa bir süre içinde tekrar geri aldı. Ancak buna karşılık Afdal yine de Samsat kalesini sağlamlaştırmaya ve tamir etmeye başladı, sonra da Anadolu Selçuklularına bağlılığını ilan etti. Bu vakıanın üzerinden fazla zaman geçmeden, kardeşi Zahir vefat etti, o da Konya'daki Selçuklu Melik Keykavus'un da yardımıyla Halep'i ele geçirmeyi ve orada kendisine özel bir hükümet kurmayı planladı. Ancak bu beklenti ve umut, her iki tarafın arasındaki güvensizlik yüzünden yıkılıverdi. Ayrıca Melik Adil'in oğlu Eşref'in münasip bir zamanda duruma müdahalesi de geldi, onun için şansının kendine sırt çevirdiği Melik Afdal yenilginin acısı içinde h. 615/m. 1218 yılında Samsat'a geri döndü ve h. 622/m. 1225 yılındaki ani ölümüne kadar orada insanlardan uzak bir şekilde yaşamını sürdürdü.

Melik Adil'in Saltanatı

Daha önce de geçtiği gibi, Halep ve çevresi hariç; Salahaddin döneminde Salahaddin'e bağlı olan bütün ülke toprakları Melik Adil lakaplı Seyfeddin'in eline geçti, o da h. 596 yılı Rabiülahir ayının on altısında Kahire'de saltanatını ilan etti. O da memleketi idare etme konusunda aynen kardeşi gibi bir yol takip ederek genel işlerini büyük bir azim ve adaletle yürüttü ve kendi inisiyatifini kullanarak idari koltukları şu şekilde oğullarına dağıttı: Mısır'ı Melik Kamil lakaplı oğluna, Şam diyarını Melik Muazzam lakaplı oğlu İsa'ya ve Cezire topraklarını Melik Eşref lakaplı oğlu Musa'ya verdiği gibi, kardeşlerine ait daha az önemli olan bazı toprakları da diğer evlatlarına teslim etti. Öte yandan Melik Adil öneminde Haçlıların İslam toprakları üzerinde ciddi bir baskıları olmadığı halde - her zamanki adetleri gibi- Salahaddin döneminde kabul ettikleri ve imzaladıkları bütün ittifak ve şartları Müslümanlara karşı bozdular. İşte bu nedenle tam Salahaddin'in çocuklarının da bir biriyle çekişip durdukları bir dönemde, büyük bir ordu kurarak deniz yoluyla Beyrut'a ilerleyip orayı ele geçirdiler. Ancak bu saldırı ve işgal karşısında Melik Adil, eli-kolu bağlı kalmadı ve işleri istikrara kavuşur kavuşmaz hemen büyük bir ordu hazırlamaya başladı ve başına geçip Yafa'ya doğru ilerleyerek ele geçirdi. Bu esnada Tebnin şehrini muhasara altına alan Haçlılar, şehri ele geçirmekte başarısız olunca hemen barış isteğinde bulundular; Müslümanlar da isteklerini kabul edip müddeti üç sene olan bir mütareke anlaşmasını imzaladılar.

İslam devletlerinin üzerindeki yedi Haçlı seferinin bu dördüncüsü de bu şekilde zayiat vermeden geçti. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, h. 613 yılında Halep hükümdarı Melik Zahir lakaplı Gazi vefat ettiğinde Melik Afdal; Halep'i istila etmesi için Selçuklu Melik'i Keykavus'tan yardım istemişti ve bu çabası boşa çıkmıştı. Ancak şimdi bu başarısızlık, diğerleri gibi Halep'in de düşmesine ve Melik Adil'in Melik Eşref lakaplı olan oğlunun eline geçmesine neden oldu ve bu şekilde cesur ve kahraman olan Sultan Salahaddin'in çocuklarının elindeki bütün hükümetleri geri dönülmez bir şekilde başkasına geçtiler. Diğer taraftan Melik Adil için güzel bir şansı eseri olarak IV. Haçlı Seferinin ateşi fazla sürmedi ve fitnesi İslam devletlerinde fazla yayılmadı; sadece İstanbul ile sınırlı kaldı, ama onu da yakıp harapeye çevirdi.

Fakat h. 613-614/m. 1216-1217 yıllarında Papa III. Anjous orta-

ya çıktı ve bütün Avrupa'yı ayağa kaldırmak için V. Haçlı Seferini başlatmış oldu. Bu Haçlı ordusunun başında ise Macar kralı, Avusturya ve Bafarya emirleri ile Güney Almanya'dan bazı emirler vardı, komutalarındaki asker sayısı da çoğu Alman olmak üzere iki yüz elli bin kişiydi... Bütün bu Haçlı birlikleri deniz yoluyla Şam sahillerinden ilerleyerek Akkâ'ya gelip konakladılar ve hiçbir ayırım gözetmeden o bölgeleri bütünüyle yağmaladılar. Hatta bu yağma ve gasp o dereceye vardı ki Suriye'deki Hıristiyanlarla bile çarpıştılar. Ardından hepsi Mısır'ın üzerine yürümek için ittifak kurarak deniz sahiline döndüler ve gemilerle Nil nehrinin döküldüğü Akdenize açıldılar, burada gemilerden inerek Dimyat boğazını ablukaya aldılar.

O sırada Suriye'nin kuzeyinde bulunan Melik Adil, Rumların Dimyat'ı ablukaya aldıkları haberini aldığında durumun çok tehlikeli ve ciddi olduğunu anladığı için süratle Dimeşk'e döndü ve Haçlılarla karşılaşmak üzere bir taraftan eski ordusunu gözden geçirdi, diğer taraftan da yeni ordular kurarak savaş hazırlığını sürdürdü. Ancak kurtuluş olmayan ecel h. 615 Cemaziyulahır ayında m. 31 Ağustos 1218 yılı, Şam'ın yakınında bulunan Alakin adlı yerde kendisini yakaladı.

Nitelik ve Özellikleri

Tarih el-İslam el-Musavver kitabının yazarı Seyid Emir Ali şu bilgileri vermekte: Melik Adil lakaplı Seyfeddin Ebu Bekir Muhammed; bilgili, tedbirli, açıkgörüşlü, güzel hasletlere sahip, tehlikeler karşısında cesur ve dirençli ve hayırsever bir liderdi. O da aynen kardeşi Salahaddin gibi alim ve fazıl insanları sever ve yakınında bulundurur, savaşlarda güçlü bir duruşa sahip, akıllı, siyaset ve idare işlerinde ihtiyatlı ve basiretli olduğu kadar, kardeşi Salahaddin vefat edinceye kadar da onun sağ koluydu. Ayrıca hem kardeşinin döneminde hem kendi döneminde Haçlılarla yapılan savaşlarda büyük emeği vardı.

İngiliz kralı Aslan Yürekli Richard'la da önemli bir dostluğu vardı. Richard'ın kendisiyle yaptığı konuşma ve mektuplaşmalarda "aziz kardeşim" ifadesinden başka bir hitabet sözü kullanmıyordu. Nitekim bu dostluğun pekişmesi için Melik Adil; Melik Kamil lakaplı oğlunu şövalyelerin içine sokmuştu. Hem cesaretine ve gözü pekliğine işaret olarak devlet paraları üzerindeki krallık ünvanı Ebu'l Fida olduğu gibi, fedailiği sayesinde hükmettiği dönem boyunca İslam devletinin şan ve şerefini de koruyabildi.

Melik Kamil'in Saltanatı

Lakabı Nasıruddin, künyesi Ebu'l Ali, adı Muhammed ve h. 576 yılı Rabiulevvel ayında doğan Melik Kamil, Melik Adil'in oğludur. Değerli babasının vefatından sonra Mısır yönetimini üstlenmekle Dimyat'ın etrafını saran Haçlıları hem bölgeden hem de bütün Mısır topraklarından uzaklaştırmak gibi ağır ve zor bir yükü, meşakkatli bir görevi omuzlarına almış oldu. Bu tarihte Melik Muazzam lakaplı İsa Şerefuddin Şam diyarının hükümdarlığını yürüttüğü gibi, Melik Eşref lakaplı Musa Muzafferuddin de Halep'in düzen ve istikrarı için diğer bir idareci idi. Tam bu esnada Dimyat üzerindeki muhasara zamanı da uzadıkça uzuyordu; çünkü Haçlılar, kuşattıkları insanlar üzerindeki çemberi daraltmak için ısrar ediyorlardı. Bu da bulaşıcı hastalıklara ve açlığa sebep oluyordu. Dolayısıyla bu durum; hem kuşatan hem de kuşatılan taraftan çok kişinin ölmesine neden oldu ve bir buçuk sene süren bu muhasarasından sonra -sadece- Dimyat, Haçlıların eline geçti. Savunma esnasında şehir halkının sayısı yetmiş bin iken, şehir Haçlılara teslim edildiğinde bu sayı azalarak üç bine düşmüştü. Ancak bazı aşırı Haçlılar bu kurbanlarla da yetinmediler ve kinlerinde ısrar ederek şehrin teslim edilmesinden sonra zulüm ve düşmanlık çılgınlığıyla genel bir katliama girişerek geri kalan üç bin kişiyi de ortadan kaldırdılar.

Dimyat düşüp ellerine geçtikten sonra Haçlı ordusu bu defa Kahire'ye yöneldi. Ancak Melik Kamil'in ordusu -Melik olan diğer kardeşlerinden her ne kadar asker ve kuvvet yardımı aldıysa da- işgalcilerin ordusuna nazaran epey güçsüz durumda idi ve düşmana saldırmak için yeterince güvenilir değildi. Bunun için Melik Kamil, Dimyat'ın Mısır'lılara kalması, Filistin'in de Haçlılara geri verilmesi esası üzerinde Haçlıların genel komutanıyla görüşmelerde bulunmayı seçerek barış teklifini sundu, fakat bu teklif, Haçlıların kesin reddiyle karşılandı. Öte yandan Dimyat'ın düşmesi, Birleşik Mısır aleyhine açılmış bir gedik olması ve Haçlıların, Mısır'ın en büyük şehri olan Kahire'ye yönelmeleri; Avrupa'da büyük bir etki yapmıştı. Bu da Haçlıları cesaretlendirerek morallerini yükselttiği gibi, aç gözlülüklerini ve hırslarını da kabarttı ve bu sefer Mısır'ın tamamını sonsuza dek ele geçirmeye kalkıştılar. Bu durum karşısında Melik Kamil Mısır'ın kurtulması için Kudüs ve Filistin'den vazgeçmek zorunda kaldı, ancak bu esnada tabiat harekete geçti ve Mısır topraklarındaki Nil nehri köpürüp taşkınlara sebep oldu, za-

ten Haçlılar da bu arada yapılması gereken işlerini tamamlamada geç kalmışlardı. İşte bu tabiat olayı; Melik Kamil için altın bir fırsat olmuştu: Melik Kamil, Nil'in üzerindeki bütün barajları ve köprüleri tahrip etmek için emir verdi. Böylece Nil nehri Mısır deltasına akıtılarak her tarafı bataklığa çevirdi ve bu sayede işgalcilerin dönüş yolu tamamen kesildiği gibi, deniz yolu ile kendilerine gelecek mal ve yardımlar ulaşmaz oldu. Bu durum, Haçlıların çeşitli sıkıntı ve zorluklar çekmelerine neden olduğu gibi, bir de buna, sağdan soldan yapılan Müslüman saldırılar eklendi. Bu gelişmeler karşısında Haçlılar; memleketlerine geri dönmek ve hacılarının Kudüs'ü ziyaret etmelerine izin verilmek gibi bazı şartları ileri sürerek barış istemek zorunda kaldılar, Müslümanlar da isteklerine cevap verip barışı kabul ettiler. Ancak VI. Haçlı seferinin üstlendiği görev üzerinden fazla vakit geçmemişti ki, Melik Adil'in evlatları arasında fitne kazanı kaynamaya, hesaplaşmalar başlamaya ve aralarındaki çekişme gittikçe şiddetlenmeye başladı. Çünkü Suriye hükümdarı Melik Muazzam lakaplı İsa; kardeşinin mülküne göz diktiği için bu defa silahını ona doğru çevirdi ve Mısır'ı elinden almak istedi. Bu hedefi gerçekleştirmek için ciddi bir çaba gösterdiği gibi, Celaleddin Harzemşah ile de ittifak kurarak büyük gayretler içine girdi.

Bu çabaların haberi Melik Kamil'in kulağına gidince çok kızdı ve hayretler içinde kaldı. Bu esnada Almanya imparatoru II. Frederik de güçlü bir orduyla Mısır'a doğru ilerlediği için Melik Kamil'in gözünde dünya kararardı, bu nedenle imparatorla barış yapmak için görüşmelerde bulundu. Tam bu görüşmeler esnasında h. 624 yılı Zilkade ayında Suriye hükümdarı Melik Muazzam öldü ve memleketini oğlu Nasır Davud'a bıraktı. Ancak bunu fırsat bilen Melik Kamil hemen ordusunun başına geçerek Şam'ın üzerine yürüdü.

Bu gelişmeler olurken Melik Eşref ilk başta Melik Nasır'a yardım elini uzatıp onu güçlendirmek istedi, ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçti ve Melik Kamil ile anlaşarak çok zaman geçmeden ikisi birlikte Melik Kamil'in Melik Eşref'e h. 626 yılında Cezire'nin bazı bölgeleri karşısında verdiği Şam'ı ele geçirdiler. Aynı zamanda Melik Nasır, kaybettiği toprakları karşılığında Kerk ve Şobek[196]

[196] *Tarih el-İslam el-Musavver* diyor ki: Harran, Rıha ve Rekka kaleleriyle değiştirdi, ancak sonraki olaylar bunu doğrulamıyor.

kalelerine el koydu. Bunun ardından Melik Kamil Suriye işlerini rayına koydu, sonra da Cezire'ye dönüp buradaki birçok ıslahat yapmakla olası Moğol ve Harzemli akınlarını durdurmak için tedbirler aldı. Daha sonra değişik yerlerdeki kalelere el koyduğu gibi, Kürt Kalesi'ni de özel olarak büyük oğlu Necmeddin Eyüp'e verdi ve onu Cezire'nin hükümdarı olarak tayin etti... Az bir süre sonra sel gibi gelen Moğol akınlarını durdurmak için topraklarının değişik yerlerinde kaçak ve gizli olarak yaşayan Harzemşah askerlerini yakalamak için oğluna özel bir saldırı izin verdi.

Öte yandan h. 629/m. 1329 yılında Melik Kamil ile yaptığı barış görüşmeleri sona eren Almanya İmparatoru Frederik Suriye'ye geldi. Çünkü bu barışın şartları şöyle idi: On sene, altı ay, on gün süre ile savaşın olmadığı bir mütareke zamanı olacak ve Kudüs, Nasıra ve çevreleri, ayrıca Akkâ'dan Yafa'ya uzanan sahilin bir kısmı geçici olarak İmparatora verilecek. Ayrıca imparator, nereden gelirse gelsin Melik Kamil'a yapılacak her düşman saldırısına karşı yardım edecek gibi başka şartlar da vardı. Buna rağmen bu şartlar ne Müslümanları, ne de Hıristiyanları tatmin etti ve imparator Filistin'i terk edip Almanya'ya geri gitti.

Bu barış anlaşmasından sonra işler yine karıştı ve Anadolu Selçukluları Sultanı ile Melik Kamil ve Eşref kral lakaplı kardeşi arasında fitne kazanı kaynamaya başladı. Bunun üzerine h. 631/m. 1233 yılında Selçuklu Sultanı Keykubat; Cezire'nin kuzeyine askeri bir saldırıda bulundu ve Eyyûbilerle çarpışmaya başladı. Bu saldırıda ilk başta galibiyet Selçuklulardaydı ve Eyyûbilerin bazı topraklarını ele geçirdiler ise de onu korumaya ve ellerinde tutmaya güç getiremediler ve Sultan Keykubat'ın vefatıyla her iki taraf arasındaki çarpışmalar durduğu gibi, Selçuklu ordusu da h. 633 yılında işgal ettiği toprakları terk etmek zorunda kaldı.

Melik Eşref, kardeşini desteklemek gayesiyle Eyyûbi ailesinin diğer melik ve emirleri ile ittifak ettiği için Melik Kamil ile arasındaki ittifak ve uyumluluk çok uzun sürmedi. Çünkü bu haber Melik Kamil'in kulağına ulaşır ulaşmaz hazırladığı ordunun başına geçerek Şam'a doğru ilerledi. Ancak daha Melik Eşref ve müttefiklerinin ordularıyla çarpışmalara girmeden kardeşi Melik Eşref h. 635 yılı, Muharrem ayının dördünde Dimeşk'te Allah'ın rahmetine kavuştu. Dolayısıyla Dimeşk çarpışmasız ve savaşsız bir şekilde Melik Kamil'in eline geçti, ancak buna karşılık Melik Eşref'in kardeşi Melik Salih lakaplı İsmail'e Balebek ve Busra kalelerini verdi.

Aradan birkaç ay sonra da h. 635 Recep ayının 21. gününde m. 8 Mart 1238 yılı Dimeşk'te Melik Kamil de Rabbine kavuştu.

Sıfat ve Özellikleri

Hiç şüphesiz, Melik Kamil yüksek bir yetenek ve dehaya sahip, herkeste nadir bulunan özellikleri olan, siyaset ve savaş meydanında büyük bir maharet sergileyen bir insandı. Nitekim bu özelliklerden dolayı bu şahsiyetin vefatı, Eyyûbi hükümranlığının inişe geçişi için başlangıc olarak kabul ediliyor. Aslan Yürekli kral Richard, kendisine Faris lakabını vermişti. Aynen o da büyük babası ve amcası gibi ilmi çalışmaları seven, irfanı yayan, bütün memlekette yenilikçi ve bayındırcılık alanında kalıcı eserleri olan bir lider olduğu gibi, Mısır'daki sulama projeleri alanında takdire şayan çalışmalar yaptı ve bu konuda önemli, büyük bir paya sahiptir.

Meşhur Kahire kalesinin tamir ve sağlamlaştırılmasının tamamlanması da onun döneminde bitirilen diğer işlerdendir. Her ne kadar Kudüs ile Filistin'in bazı topraklarını Alman İmparatoru'na terk etmesi, görünüşte bir kınanma ve serzeniş sebebi olsa da, ancak insan bu konuda dikkat ve titizlikle onu saran iç sorunları düşündüğü zaman hakkında mutlak bir olumsuz kanaate varması zordur. Hem bunun yanında iki kardeş arasındaki çekişme ve çekememezlikle birlikte bir devletin dış siyasette içinde bulunduğu şartlar göz önünde bulundurulmadan yine kesin bir hükme varmak çok kolay bir gerekçe olamaz.

II. Melik Adil

Melik Kamil'ın vefatı üzerine Eyyûbi ailesinin emir ve ileri gelenleri, oğlu II. Melik Adil'i sultan ilan ettiklerinde yaş olarak Melik Kamil çocuklarının en küçüğüydü. Ayrıca küçük yaşı, çalışmaya karşı olan isteksizliği ve görüş zafiyeti nedeniyle yönetimde ipleri eline almak için ne bir kabiliyeti, ne de bir hazırlığı vardı. Bundan dolayı o tarihte Cezire'nin hükümdarı olan ve Rıha (Urfa) kalesini ablukaya alan Necmeddin Melik lakaplı büyük kardeşinin, babasının vefat haberini alır almaz süratle Suriye'ye dönmek için Ruha üzerindeki ablukayı kaldırmak isteğinde bulunması daha makul ve haklı çıkıyordu. Ancak ordusunun içindeki Harezmiler, başına üşüşüp ele geçirmek ve tutuklamak için çaba gösterdiler. Fakat o beklenmedik bir şekilde ellerinden kurtulup Sincar kalesine sığınmayı başardı. Öte yandan Necmeddin Melik'in ebedi düşmanı ve

Musul topraklarının sahibi olan Bedreddin Lulu; bu haberi duyar duymaz, hemen doğan bu fırsatı değerlendirip düşmanını ortadan kaldırmak ve ondan kurtulmak istedi, bunun için de Sincar'ı muhasara etmek üzere güçlü bir orduyla saldırdı. Ancak Necmeddin Melik, akıllı bir kadı ve vezire sahip olduğu için şanslı idi. İşleri tatlıya bağlamasını bilen bu zat; kendi emiri ile saldırgan isyancı Harezmiler arasındaki anlaşmazlığı giderecek güzel bir hava oluşturmayı başardı ve bu sayede her iki taraf birleşerek düşmanı yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine Bedreddin Lulu hezimete uğramış ve ordusunun yenilgisi ile, üzüntülü bir şekilde geri döndü. Bu vakıadan sonra muzaffer ordu Diyarbekir'e doğru ilerledi ve kalesini muhasara ederek Rum sultanına da başka bir yenilgi tattırdı ve bu sayede tüm Cezire toprakları bir daha Necmeddin Melik'in eline geçti.

H. 636/m. 1238 yılında Şam hükümdarı Melik Cevat lakaplı Yunus, kendisine Şam kentini vermek şartıyla Cezire topraklarından Sincar, Rakka ve Ane'yi Necmeddin Melik'e terk etmeye hazır olduğunu söyledi. Yapılan bu teklifi kaçırmak istemeyen Necmeddin; bu altın fırsatı mutluluk ve sevinç içinde kabul etti ve hemen oğlu Turan Şah'ı Cezire hükümdarı olarak tayin ettiği gibi, bazı toprakları da Harezmilerin emir ve komutanlarına bıraktı. Sonra güçlü bir orduyla Şam'ın üzerine yürüdü ve varılan ittifaka göre Dimeşk'i teslim aldı. Bu esnada II. Melik Adil ile amcası oğlu Kerk hükümdarı Melik Davud da diğer bir ittifak kurarak kral Necmeddin Eyyûb'e saldırmaya karar vermişlerdi. Ancak Melik Adil'in ordusundan bazı emir, subay ve komutanlar; kendilerine yaptığı kötü muameleden dolayı Melik Necmeddin'in saflarına katılmışlardı. Öbür taraftan Melik Davud da kendisine Dimeşk'i vermek şartıyla Melik Necmeddin'e katılmak istediğini ilan etti. Fakat bu isteği kesin bir şekilde reddedildiği için ittifak ettikleri planı hayata geçirmek üzere Melik Adil'in yanında durmak zorunda kaldı.

Bu gelişmeler üzerine h. 637/m. 1239 yılında Melik Necmeddin Eyyûb, Mısır'ı kuşatmak ve ele geçirmek için beş bin savaşçıdan oluşan bir orduyla Şam'dan hareket etti ve Nablus'a gelerek amcası Melik İsmail'in bu konuda ne kadar kendisini desteklediğini ve bu konudaki sadakatini öğrenmek için bir müddet burada kaldı. Çünkü amcası tatlı bir dil ve dikkat çekici kelimelerle kendisini sevdiğini, saydığını çok defa dile getirmişti; ancak o görüntünün tam aksine, yeğenine karşı kötülük, hıyanet ve nefretle doluydu ve ona karşı planlar yapıyordu. Necmeddin'in askerlerini kendisine karşı kışkırt-

mak için gizlice Humus Emir'iyle görüşmelerde bulunuyor, yalan vaatler, çekici ve kof vaatlerle Melik Necmeddin'in askerlerinin önemli komutanlarını aldattılar. Böylece maksatlarına ulaştıkları gibi, ordusu ve yardımcıları da etrafından çekildiler ve destekten mahrum olarak Nablus kalesinde tek başına kaldı. Kerk hükümdarı Davud bu vakıayı duyar duymaz hemen bir orduyla Nablus'un üzerine yürüdü ve Melik Adil'in, Melik Necmeddin'i Mısır'a göndermesini istemesine rağmen Davud; onu esir alarak Kerk kalesine gönderdi.

Bu esnada Melik Kamil ile İmparator Frederik arasında yapılan antlaşmanın zamanı da sona ermişti ve Rumların; ittifak şartları gereğince Kudüs'ü Müslümanlara teslim etmeleri gerekiyordu, ancak buna yanaşmadılar. Emir Davud da Kudüs'ün üzerine yürüdü ve yirmi bir gün süren ablukadan sonra h. 637 yılı Cemaziyülevvel ayında burayı ele geçirdi ve Rumların şehrin çevresinde yaptığı bütün engelleri ortadan kaldırdı.

Bu gelişmelerden sonra yeniden şans Melik Necmeddin Eyyûb'un yüzüne güldü, çünkü sürekli bir ittifakı oluşturmak için Emir Davud, Emir İsmail ve Melik Adil arasında yapılan görüşmeler başarısız oldu. Bunun üzerine Hama Emiri, Melik Necmeddin Eyyûb ile Emir Davud arasında bir antlaşma ve ittifakın yapılması için hemen devreye girdi ve Kudüs'te aralarında yapılan ittifak gereğince Mısır'ın kral Necmeddin'e bırakılmasına, Şam ile diğer doğu bölgelerinin de Melik Davud'un hakimiyetinde kalmasına karar verildi.

Ancak bu ittifak Melik Adil'i korkuttuğu gibi toprakları hakkında büyük bir endişeye kapılmasına da sebep oldu. Bundan dolayı hemen amcası Melik İsmail'e, ittifakı imzalayan her iki tarafa baskın yapmasını emretti. Amcası da ordusunun başına geçerek gerekli techizatı hazırlamak ve Filistin üzerine yürümek için gelip Belbis şehrinde karargâhını kurdu. Fakat Melik Kamil'in kardeşi Melik Eşref'e bağlılıklarından dolayı Eşrefiler denilen ve kölemenlerden olan ordusunun büyük bir kısmı, kendi hükümdarları olan Melik Adil'e karşı öfkeli ve sitemkar idiler. Onun için bu durumu fırsat bilip kışlada başkaldırdılar ve onu tutukladıkları gibi tahttan indirip hükümdarlıktan aldılar ve Kahire kalesine gönderdiler ve orada zindana attılar,[197] birkaç gün sonra da Mısır'ın yönetimini Melik Necmeddin'e verdiler.

---

197 Melik Adil Ebubekir h. 645/m. 1247 yılına kadar bu zindanda kaldı ve bu kalede kendisine idam hükmü infaz edildi.

Melik Salih Necmeddin Eyyûb

Melik Kamil'in en büyük oğlu olan ve h. 603 yılında Mısır'da doğan Necmeddin, babası tarafından h. 625 yılında veliaht olarak tayin edildi. Ancak II. Melik Adil annesi, Melik Kamil'in eşi onun hakkında bazı komplolar hazırladığı için sonunda Necmeddin, babasının güvenini kaybetti ve oğlundan rahatsız oldu ve onu Mısır'dan uzaklaştırdı. Daha önce de dile getirdiğimiz gibi, bu yüksek makama ulaşmak için Melik Salih çok zorluklar ve sıkıntılar çekti. İşte bu arada Melik Adil'in işleri yürütmede ve devleti idare etmede başarısız olması; şansın Melik Salih'den yana tecelli etmesine sebep oldu, onun için devlet yönetiminden alınıp zindanın karanlığına atıldı ve h. 637/m. 1240 yılında Melik Salih, Necmeddin'i Mısır'a çağırıp Sultan olarak ilan etti. Bunun üzerinden fazla zaman geçmeden de Bağdat'taki halifenin bu icraatı onayladığı haberi geldi.

İşte bu şekilde güvenlik sağlandığı ve Mısır'da işler çekişmesiz ve çarpışmasız bir şekilde Melik Salih'in eline geçtiği gibi -Eyyûbi emir ve valilerin yönetim üzerindeki kavgalarından dolayı durumun gergin olduğu Şam bölgesi hariç, Doğu illeri (Kürdistan) de basiretli oğlu Turan Şah'ın eline geçti. Zaten Şam bölgesindeki kavga olmasaydı, hiç tereddüt etmeden Salahaddin'in altın döneminin yeniden doğduğunu söylemek mümkündü. Aslında Melik Salih lakaplı Necmeddin Eyyûb'ün belini kıran en önemli şey, onun, Suriye'yi Emir Davud'a bırakan Kudüs antlaşmasından caymak istemesiydi. Çünkü o antlaşma bir nevi baskı ve tehdit gölgesinde gerçekleştiği için devam etmesine hiçbir kanuni ve ahlaki olanağa yol vermezdi. Melik Salih'i, ittifakın geçersiz olduğunu ilan etmeye zorlayan şey, görünürde Emir Davud'u Dimeşk'e vali tayin etmeyi vaat etmesi ise de asıl mesele, ittifakın bu durumudur.

Melik Salih bir sonraki yılını bir taraftan Mısır'ın iç işlerini düzene sokmakla geçirirken beri taraftan memleket düzeyinde suç işleyerek nizamı bozan canileri üzerine demir yumrukla gitti. Bu çerçevede Yukarı Mısır (Said) Arapları üzerine askeri bir saldırı düzenleyerek en şiddetli şekilde cezalandırdığı gibi, lider ve reislerini de tutukladı. Ardından arazilerini, köle olarak çalıştırdıkları insanlar arasında paylaştırdı ve Nil'in içindeki Ravda adasında kendisi için bir saray, özel köleleri için de barınak inşa etti.

Aynı yılda Melik Necmeddin ile ailenin diğer üyeleri arasında

bir iç çatışma meydana geldi. Çünkü Emir Davud sözü geçen anlaşmanın iptal edilmesinin neticelerini çok iyi idrak ediyordu ve Sultan'ın, kendi nüfuzunu genişletmesine fırsat vermeyeceğini biliyordu. Sultan'ın amcası Necmeddin İsmail de sultanın büyük öneminden dolayı Şam'ı kendisine bırakamayacağını iyi biliyordu. Aynı zamanda daha önceki ihanetinde dolayı her zaman endişe ve korku içindeydi. Diğer taraftan Musul'un sahibi Bedreddin Lulu Cezire'de ve doğunun diğer bölgelerinde nüfuzunu genişletmiş ve Hasankeyf ile Haim kalelerinin dışında elinde hiçbir şey kalmayan sultanın oğlu Turan Şah'tan Amed şehrini de almıştı.

Birbirini takip eden bu gelişmeler ve durumlar karşısında Emir Davud ile Dimeşk'in sahibi Emir İsmail, Sultan Salahaddin'in bir zamanlar fethettiği Taberiye, Şekif Arnon ve Safed bölgelerinin kendilerine verilmesi mukabilinde sultana karşı Filistin'deki Rumlarla anlaştıkları gibi, ayrıca Rumların Dimeşk'te silah satın almalarına müsaade ettiler.

Sözün kısası tamahkârlık kıskacındaki bu Eyyûbi emirleri ile taassubun gözlerini kör ettiği Rumlar arasında Melik Necmeddin Eyyûb'u ortadan kaldırmak için önemli bir ittifak kuruldu ve çizilmiş bu planı uygulamak için hazırlık yaptılar. Bu hareketi oluşturan ve bu fikri ortaya atan kişi ise sultanın amcası Emir Necmeddin İsmail olduğu gibi, Dimeşk'i Melik Cevat Yunus'un elinden almak için başka bir zaman tuzak ve plan uygulayan yine kendisiydi. Bunun üzerine Yunus kaçıp Rumlara sığınmıştı, ancak Emir İsmail Rumlarla yapılan ittifaktan istifade ederek Rumlara bir miktar mal gönderdi ve Emir Cevat'ı onlardan teslim aldı, ardından da zulüm ve hakaretler ederek hayatına son verdi.

Özet olarak, Emir Davud ile İsmail, Eyyûbi saltanatının kökünü kazımak için ellerinden gelen sinsilik ve kötülüğü yaptılar ve Rumlara gizlice haber gönderip ellerinde bulunan Şekif Arnon'daki Müslüman esirlerin kendilerine karşı başkaldıracaklarını haber verdiler. İşte bu haberi duyan fanatik Rumlar süratle o esirleri Akkâ'ya naklettiler ve orada hepsini ortadan kaldırdılar.

Bu gelişmelerden bir müddet sonra Rum ordusu ile birleşen Emir Davud ve İsmail'in orduları harekete geçip Gazze ve Askalan arasında bulunan Sultan Necmeddin ordusuyla çarpıştılar. Ancak her iki taraf arasında çetin ve yok edici bir şekilde geçen savaş esnasında Emir İsmail'in başını çektiği İslam ordusu Sultan'ın tarafına geçti ve savaşın sonunu belirleyen bir oyun oynadı. Aynı şekil-

de bu durum, ittifak eden orduların kötü bir şekilde yenilmelerine ve Rumlardan pek çok kimsenin esir edilmesine, dolayısıyla sultana boyun eğip barış yapmak zorunda kalmalarına da neden oldu. Bu arada barış şartlarını imzaladıktan sonra Sultan, ordusuyla birlikte Mısır'a döndü, ancak bir sene sonra Rumlar ile Emir Davud, sultanın ordusunun yokluğunu fırsat bilip Suriye'de bazı kanlı saldırı ve çarpışmalarda bulundular.[198]

Öte yandan h. 641/m. 1243 yılında Emir İsmail ile Melik Necmeddin Eyyûb, Emir İsmail'in elinde esir bulunan Melik Necmeddin'in oğlu Melik Gıyaseddin'i serbest bırakılmak ve melik olarak kabul edilip namına minberlerde hutbe okunmak üzere aralarında barış görüşmelerine başladılar. Ancak Necmeddin ile Harezmiler arasında gizli görüşmelerin olduğu haberini alan Emir İsmail, Necmeddin Eyyûb'la yaptığı görüşmeleri sona erdirdi.

Bu senenin sonunda Davud ile İsmail'in her birisi son olarak Rumlarla bir ittifak daha yaparak fiilen imza koydular ve h. 641/m. 1243 yılında Kudsu Şerif ile İslami olarak kutsal sayılan diğer bazı merkezlerin de içinde bulunduğu Filistin'in büyük bir bölümünü Rumlara verilmesini taahhüt altına alan ittifakın maddelerini yürürlüğe koydular. Aynı zamanda Rumların ezeli düşmanlarından olan Emir Davud, Mescid-i Aksa'nın içinde bulunan Burak'a binmek için yanaştığı kutsal Kayayı da teslim etmek zorunda kalmıştı.

Bu gelişmeler karşısında Necmeddin; h. 642/m. 1244 yılında çağrısına olumlu cevap veren Harezmilerden yardım almanın dışında yapabileceği bir şey kalmamıştı. Böylece Kudüs'e giden yollara ve açılan menfezlere saldırılar düzenleyerek ele geçirdikleri gibi, o yörelerde birçok yerleri tahrip edip yerle bir ettiler. Tam bu saldırılar esnasında Melik Necmeddin; Harezmileri güçlendirmek için Mısır'dan bir ordu göndermesine karşılık; Emir İsmail de Rumların yardımına bir ordu gönderdi ve her iki taraf Gazze civarında çarpıştı ve çok kanlı bir meydan savaşı oldu. İşte bu savaş; Rumlar ile müttefiklerinin kötü bir şekilde yenilmeleri ve memleketi tamamen yağma eden Mısır ordusu ve Harezmilerin galip gelmeleriyle son buldu. Bu sayede Mısır İslam ordusu h. 642/m. 1244 yılında Kudüs'ü ve bütün Filistin memleketini geri aldı ve bu tarih-

198 El-Melik es-Salih Necmeddin Eyyûb Nablus'a gidince, o da Emir İsmail'e esir düşmüştü.

ten itibaren ta h. 1336/m. 1918 yılına kadar Müslümanların elinde kaldı.[199] Bu arada Emir Davud da şu anki Ürdün devletinin doğusunda bulunan Kerk, Salt ve Aclon'u elinde tutmayı başardı.

Ancak Mısır ordusu bu yürüyüşünü Şam kapılarına kadar sürdürerek burayı ablukaya aldı. Abluka süresi uzayınca sahibi Emir İsmail, Balebek ve Basra kalelerinin kendisine teslim edilmesi şartıyla 643 yılında Şam'ı teslim etmek zorunda kaldı.

Ne var ki, bu büyük zaferler Harezmilerin iştahını kabarttı, o nedenle haddini aşıp azgınlaştılar ve kendilerine verilen topraklarla, dağıtılan mallarla yetinmediler. Onun için Emir İsmail'in ordusuna katıldılar, o da Şam'ı kuşatarak ele geçirmelerini emretti. Ancak bir taraftan bir Eyyûbi komutan h. 644/m. 1246 yılının başlarına kadar ölesiye Şam'ı müdafaa ederken, öte yandan o zamana kadar Melik Necmeddin'e hiçbir yardımda bulunmayan Halep ve Hama Emiri, Harezmilerle savaşmak için harekete geçip memleketin her tarafını saran muhaliflerle oldukları yerde çarpışmak ve yok etmek için üzerlerine ordusunu gönderdi. Bunu gören Harezmiler, Dimeşk'in üzerindeki ablukayı kaldırıp Halep'ten gelen orduyu karşılamak için hazırlık yapmak zorunda kaldılar ve çok geçmeden her iki ordu Kasab'ta (galiba Kesir olacak) karşılaştılar. Aralarında çıkan çarpışmalarda Harezmiler yenildi, perişan olmaları savaş son buldu, bir komutanları öldürüldü, geriye kalanlar da çareyi kaçmada buldu. Bu yenilgide Emir İsmail Halep'e iltica etse de buranın emiri II. Yusuf onu korumaya aldı. Ancak yine de Balebek'i kaybetti, çünkü kral Necmeddin Eyyûb burayı ele geçirdiği gibi, eşlerini ve çocuklarını da esir alarak Kahire'ye götürdü. Aynı şekilde Emir Davud da Kerk dışındaki bütün mülkünü kaybetti, elinde kalan Kerk'e de en küçük oğlunu yerleştirip kendisi de Halep'e iltica etti.

Öte yandan Halep Emiri, Melik Necmeddin'e karşı büyük bir rahatsızlık duydu ve toprağını kaybetmemek için Humus'u Melik Necmeddin'den almak üzere bir ordu gönderip burayı iki aya yakın bir süre içinde sıkı bir ablukaya aldı ve h. 646/m. 1248 yılında Emir Eşref'in elinden geri aldı. Bu vakıa Melik Necmeddin'in kız-

---

[199] Abbasilerin zayıf günlerinde Kudüs Selçukluların eline geçmişti. h. 439/m. 1047 yılında Fatımi halifesi el-Mustensirubillah onu ele geçirdi. H. 492/m. 1098 yılında da Haçlılar ele geçirdi ve Mescidi Aksa'da yedi gün boyunca doksan bin kişiyi art arda öldürdüler. H. 538/m. 1143 yılında da Sultan Salahaddin onu geri aldı.

masına ve öfkelenmesine neden olduğu için o da eli kolu bağlı olarak kalmadı. Bilakis, II. Nasır Yusuf'la meydana inmek için kendisi Şam'a gelirken komutanlarından birini de başka bir ordunun başına geçirdi ve ele geçirmek üzere Humus'a gönderdi. Ne var ki kral Necmeddin Şam'a vardıktan sonra, Fransa Kralı VII. Louis'in komuta ettiği VII. Haçlı seferinin Dimyat'a doğru ilerlediği haberini aldı. Bunun üzerine Bağdat'taki halifenin araya girmesiyle Nasır Yusuf'la hemen acil barış yapmak zorunda kaldı, ardından da memleketin savunması için gereken tedbir ve müdafaa hazırlıklarını yapmak için hemen Mısır'a döndü ve çok ağır hasta olduğu halde hastabakıcıları tarafından Eşmunin'deki askeri kışlaya götürüldü. Buna rağmen, hastalığı esnasında başıbozukluk ve düzensizlik baş gösterdiği ve yönetime tam hakim olamadığı için Haçlıları uzaklaştırmayı ve Dimyat'ı pençelerinden kurtarmayı başaramadı. Öte yandan çarpışma meydanına yakın bulunan bazı yerleşim birimlerini korumakla mükellef olan Kinane kabilesinin göçebe olan kısmı da; o topraklarda kaos çıkarıp sultanın askerlerinden boşalan ve koruması kendilerine havale edilen topraklarda her şeyin artık kendilerine ait bol ve bereketli bir mera ve burada nasıl uygun görürlerse öyle hareket edebileceklerini varsaydılar.

Emir Davud'un hasmane politikalarına karşı yine de Melik Necmeddin vefatından önce onun çocuklarına bir baba şefkatiyle yaklaştığı gibi, sürekli onları gözetip kolladı da. Ancak Emir Davud'un büyük oğlu, babasının Kerk kalesini küçük oğluna tavsiye ettiğini görünce, süratle bu kaleye ilerleyip ele geçirdi ve içindeki kardeşini esir aldı. Sonra süratle gelip Melik Necmeddin ile görüşmek ve başka bir yeri kendisine vermesi şartıyla kaleyi ona sunmayı teklif etti. Buna rağmen Melik Necmeddin zikredilen kaleyi teslim almak için komutanlarından birini ordunun başına geçirip süratle kaleye gönderdi. Bu gelişmelerden sonra Melik Necmeddin h. 647 yılı Şaban ayının 15'de, m. 23 Kasım 1249 yılında hayata gözünü yumdu.

Hedefleri ve Eserleri

Bu sultanın en önemli hedefi Salahaddin'in ve babası Melik Kamil'in hükümetleri gibi güçlü ve ihtişamlı bir devlet kurmaktı. Zaten otoritesi Mısır, Filistin, Suriye ve Cezire'yi kapsıyordu, dolayısıyla bağımsız olan Halep ve Musul emirlikleri hariç, yönetiminin son döneminde az bir farkla bu hedefini gerçekleştirmişti. Nitekim

Melik Necmeddin, hâkimiyet bakımından gücünü ve zenginliğini göstermek için kölelerinden[200] oluşan özel bir askeri birlik oluşturmuştu. Gerçekten de bu kuvvet, güzel düzen ve güçlü mümareseden dolayı dönemi boyunca kendisine çok şey kazandırdı. Ancak o askeri birlik memlekete ve hâkim aileye yabancı bir kuvvet olduğu için -her yabancı gücün yaptığı gibi- sonunda Eyyûbi hükümetinin önce Mısır'da daha sonra da Şam'da ortadan kalkmasına neden olan yıkıcı bir faaliyete dönüştü.

Melik Necmeddin Eyyûb, güçlü bir hâkimiyeti olan, komutanları ve memurlarının kendisinden sakındığı, üzerlerinde baskısını hissettikleri ve hiç birisinin, huzurunda laf edemediği, ağzını açıp bir şey sormaya cesaret edemediği bir insandı. Melik, aynı zamanda bayındırlık ve imar işlerine büyük önem verdi; saraylar yaptı, medreseler inşa etti. Nitekim Ravda ve Kebş sarayları bu söylediklerimizin en güzel iki şahididirler. Hatta yıllar geçmesine rağmen bu iki eser; onların geride bıraktıkları ölümsüz eserlerden sayıldığı gibi, bunlara ek olarak doğu sınırları üzerinde sağlam bir savunma şehri olsun diye Salihiye şehrinin projesini de planladı.

Turan Şah Saltanatı Dönemi

Melik Salih lakaplı Necmeddin Eyyûb'un oğlu olan Turan Şah, babası vefat ettiğinde Kürdistan ve Cezire bölgelerinin hükümdarıydı ve babasının, Musul'un sahibi Bedreddin Lulu ile Rum Selçuklularının Sultanı karşısında verdiği savaşlar sırasında hem geniş bir tecrübe kazanmış hem de siyasette iyi bir seviyeye gelmişti. Çünkü bu esnada komutanlık görevini üstlendiği gibi, hem orduların idaresini, hem sınırların güvenliğini de bizzat kendisi kontrol ediyordu. Çarpışma meydanında ve işlerini düzenleme konusunda

---

200 Bu kölelere, Deniz Memlukluları lakabı takılmıştı. Sultan'ın özel korumalarıydılar. Mal ile satın alınan Çerkez ve Gürcülerden oluşan kölelerdi ve Nil'in ortasında bulunan er-Ravda askeri adasında oturuyorlardı. Memlukluların (kölelerin) en meşhur sultanı olan Sultan Kalun döneminde başka bir taife türedi. Onlara Burç Köleleri lakabı verilmişti. Çünkü onlar genel olarak Kahire kalesinin içinde bulunan burçlarda ikamet ediyorlardı. Bu kölelerden oluşan birinci taife Nil vadisinde Eyyûbi hükümetine son verdi. Mısır ve Suriye'de h. 648/m. 1250'den h. 792/m. 1389'a kadar hakimiyetleri devam etti. Onlardan olan ikinci taife ise h. 784/m. 1382 yılında birinci taifenin hükümetinin sonunu getirdi. Bunların yönetimi de h. 922/m. 1516 yılında Osmanlı Sultanı I. Selim'in Mısır'a girmesine kadar sürdü ve bunlara da Yavuz Sultan Selim son verdi.

büyük bir üne ulaştı. Kiymetli babasının vefat haberini duyunca süratle Mısır'a gitti ve akıllıca bir davranış, güzel bir tedbir sayesinde, babasının eşi Şeceretuddür'ün, babasının vefatını halktan sakladığını gördü. Burada emirler, komutanlar, yöneticiler ve diğer devlet adamları kendisine biat ettiler ve onu babasının yerine memleketin kralı olarak ilan ettiler. İşte tam bu esnada Louis komutasındaki Haçlı ordusu Dimyat'ı askeri harekat için merkez ve üs yapmıştı. Fransız ve İngilizler tarafından kendilerine birçok yardım ve mal geldikten sonra ilk hedefleri Mensura şehri olan Haçlılar; Mısır'ın başkentine büyük bir askeri saldırı düzenlediler. Bu arada Turan Şah Kahire'ye gelir gelmez hemen savunmaya hazırlık yapmak ve gereken tedbirleri almak için saldırganlara karşı ordularını harekete geçirdi. Haçlılar ise, Dimyat'tan Mensura'ya çok yavaş ilerledikleri için ancak bir ay sonra o yöreye varabildiler. Onun için Turan Şah bu yavaş ilerleyişlerinden istifade edip bu fırsatı değerlendirdi ve Dimyat'ın savunması için orduları yığarak etrafında gereken önlemleri aldı.

Bu esnada Nil'den açılan kanallarla etrafı su ile doldurularak Nil'in taşmasıyla Louis'in planını tersyüz eden ve şehrin savunması için yapılan hazırlıklara aldırmayan Alman Haçlı ordusu da gelip şehri çetin bir ablukaya aldı. Ayrıca Melik Turan Şah emriyle Nil'in üzerindeki köprü ve geçitlerin Kahire ile Mensura arasında bulunan bağlantılarının tahrip edilip kesilmesi için emir verildi. Bu da sellerin oluşmasına ve bilezik gibi Haçlıları çevrelemesine neden oldu, böylece çepeçevre sellerle etrafı çevrilen Haçlılar, çıkış ve geri dönüş için bir yol bulamadılar.

İşte tam bu uygun şartlar altında Turan Şah her taraftan Haçlıların üzerine şiddetli bir saldırıda bulunup etrafındaki çemberi daralttı. Bu sayede Dimyat ile aralarındaki yolu kapattığı için aralarında bulaşıcı hastalıklar yayıldı, aç kaldılar ve çeşitli acı ve zorluklar içinde kaldılar. Turan Şah sadece bunlarla da yetinmedi, Dimyat'ı kuşatmak ve Haçlıların kaçmalarına imkân verecek her çabayı engellemek için başka bir yola daha başvurdu. İlk önce filosunu birleştirip techizatla donattı ve savaşçılarla doldurduktan sonra develerin sırtında deniz sahiline kadar taşıyarak onları Akdeniz'e ulaştırdı, ardından da onları Dimyat sularına gönderdi. Bu şekilde Haçlıların yüzüne deniz yolunu da kapatarak telaşa kapılmalarını sağladı. Özet olarak, Haçlı komutanları ve orduları, bu zor şartlar karşısında yenilip arkalarına bakmadan düzensiz bir şekilde çekil-

mek zorunda kaldılar. Ancak beri tarafta olanca gücüyle saldıran Mısır ordusu; kurtulmaları için hiçbir fırsat vermedi. Böylece h. 647/m. 1249 yılında büyük çoğunluğu esir edilirken diğerleri de sağa sola savrulduğu gibi, Son Louis'in kendisi de, teberrüken Son Denis kilisesinden aldığı mukaddes bayrak ve beraberindeki birçok lider, komutan ve söz sahibi şahsiyetler de esir edildi. Melik Turan Şah'ın eline esir düşen Kral Louis; esaretin zilletinden ve tutsaklığın acısından ancak Dimyat'ın teslim edilmesi, kendisi, ordusu, komutanları ve diğer adamları için -o zamanın değeriyle- sekiz yüz bin altın dinar fidye ödemesini ve Mısır yurdundan, bir daha dönmemek üzere ayrılmasını öngören ittifakı imzalamadan paçayı kurtaramadı. Nitekim bu şartlar yürürlüğe girdikten sonra Mısır'ı terk edip Suriye'ye giden Louis, orada üç yıl kadar kaldı. Öte yandan Haçlıların bu savaştaki zararları; otuz bin savaşçı olarak takdir ediliyor.[201]

Haçlılar sorunu bittikten sonra Turan Şah'ın, Memluk denilen ve kölelerden oluşan ordusu arasındaki düzeni sağlamlaştırmak için artık boş zamanı vardı. Çünkü ordusunun deniz gücü Memluklar denilen ve değerli babasının köleleri olan kısım; çok cesaretli ve saldırgan idiler, herhangi bir düzene veya örfe boyun eğmiyorlardı. Turan Şah ise, bu cesur kölelere karşı Cezire ordusuyla gurur duyuyordu; boyun eğmeleri için bu Cezire güçlerinden yararlanıyordu. Ancak Memluklar, kendileri için tehlikeli olan bu durumu fark ettiler ve Sultan'a karşı baş kaldırıp h. 648 yılında ona madalyonun diğer yüzünü göstererek öldürülmesiyle sonuçlanan bir tuzağa düşürdüler.

Bazı tarihçiler, Turan Şah'ın üvey annesi olan Şeceretuddür'ün bu kirli tuzakta payı olduğunu söylüyor ve öyle görülüyor ki bu sözde doğruluk payı da var. Çünkü tamahkâr ve zeki olan bu kadının hem topraklarda gözü vardı, hem de üvey anne olduğu için Turan Şah'tan nefret ediyordu. Ayrıca tuzağı kuran ve Deniz Memlukluları denilen askerlerden konuyu görüşenlerle ilişki içerisindeydi. Bunu kanıtlayacak en açık delil ise, Turan Şah'ı öldüren bu kölelerin reisi olan ve Aybey denilen kişiyle evlenmesidir. Buradan dolayı Şeceretuddür'ün cinayet işlenmeden önce olayı gerçekleştirenlerin planlarından haberdar olduğu anlaşılıyor. Bu, Eyyûbi ülkesi için kötü bir şanstır ki, Turan Şah gibi gururlu ve tecrübeli bir ko-

201 *Malimu Tarihi'l Usuri'l Vusta.*

mutandan, ipleri elinde tutan bir melikten, maharetli ordulara sahip ve yönetimi iyi götüren tecrübeli bir komutan olan son Eyyûbi sultanından mahrum bırakıldı. Eğer öldüren eller ona suikast düzenlemeseydi, böylece ölüme erken yakalanmasaydı; Eyyûbi memleketi onun eliyle somut ve büyük bir ilerleme ve kalkınma yapmaya namzetti. Ama maalesef yabancı askerlerden oluşan babasının ve kendisinin köleleri tarafından -daha ıslah programını pratiğe dökmeden- gerçekleştirilen kirli cinayetlerine kurban oldu.

Nitekim tarih ilk kez gemi inşa edip deve sırtlarında denizlere taşıyan, ondan büyük bir donanma oluşturan ve onunla düşmanını yenip yere seren dahi ve azimli komutan kral Turan Şah gibi bir dâhiye şahitlik ediyor ve ancak ondan iki yüzyıl, dört sene sonra gelen Türk Fatih Sultan Mehmed; bu işin aynısını Kostantiniye surları önünde yapıyor. Hiç şüphesiz, o şahsiyet bu stratejide Turan Şah'ı takip etmiştir. Nitekim bu gibi konuları değerlendirilirken şöyle bir söz vardır: "Fazilet ilke aittir."

Buna ek olarak Haçlıları ortadan kaldırması, onları Mısır diyarından çıkarması ve Fransa krallı Son Louis'i esir alması gurur olarak ona yeter.

Mısır'daki Eyyûbi Hükümetinin Sonu

Darbeci Memluki deniz kuvvetleri Turan Şah'ın katli gibi çirkin cinayetlerini işledikten sonra üvey annesi Şeceretuddür'ü onun yerine Mısır tahtına oturtmaya başladılar ve adına minberlerde hutbeler okutuldu, para basıldı ve üzerine şu ibare yazıldı: "Değerli Darbeci, Müslümanların Kraliçesi, Melik Muzaffer Halil'in Annesi Saliha Hanım." Bunun üzerine Kraliçe, deniz kuvvetleri olan kölelerin reisi Muizuddin Aybey'i Mısır ordularının genel komutanlığına tayin etti. Ancak Mısır'daki emir ve komutanların ona muhalefet etmeleri ve Eyyûboğulları ailesinden bir melikin tayin edilmesi gerektiğinde ısrar etmeleri üzerine Şeceretuddür'ün saltanatı fazla devam etmedi. Bu sayede h. 648/m. 5 Ağustos 1250 yılında Melik Kamil'ın kızının oğlu olan ve Yemen'de bulunan son Eyyûbi emirinin de oğlu Melik Eşref Musa'yı Şeceretuddür'ün yerine tayin etmeyi başardılar ise de, gerçek manada yönetim ve nüfuz genel komutan olan Muizuddin Aybey'in[202] elinde idi.

[202] *Tarih el-İslam el-Musavver*'in yazarı es-Seyyid Emir Ali diyor ki: Aybey Ağabeyin bozulmuş şeklidir. Akla en yakın olan ise ayın emiri manasına gelen Aybey olmasıdır.

Bu gelişmelerden bir sene sonra Mısır ile Halep hükümdarı Melik Nasır Yusuf arasındaki ilişkiler gerginleşerek her iki kuvvet arasında çarpışmalar başladı ve bu çekişmeler tam üç sene devam etti. En sonunda h. 652 yılında Bağdat halifesinin araya girmesi sayesinde kral Nasır ile Muizzuddin Aybey arasında barış sağlandı ve çekişmelerin bitmesiyle akan kan da belli sınıra çekildi.

Ancak h. 653 senesinde Muizzuddin Aybek; Mısır yönetiminde tam bağımsızlığını ilan etti ve kral Eşref'i tahttan indirerek Yemen'deki akrabalarının yanına gönderdi. İşte bu şekilde Nil vadisindeki güçlü Eyyûbi saltanatı, kendi köleleri olan Memlukların eline geçti. Nitekim Abbasi saltanatı ortadan kaldırıldığında da yapılan aynı siyasi trajedi ve askeri hata; burada da tekrar ediyordu. Çünkü Abbasiler de aynen Eyyûbiler gibi, o köleleri, kendilerini desteklemek ve müdafaa etmek için getirmiş ve idareye ortak etmişlerdi. Onun için Eyyûbi Melik Kamil, askeriyeye bu zorba köleleri almadan önce, Abbasi hilafetine ve tarihine bir göz atması gerekiyordu ki, köle askerlerin sayısının git gide çoğalmasının neye mal olduğunu görüp ibret alsın.

2- Halep'teki Eyyûbi Hükümeti - h. 579–585

Sultan Salahaddin; Halep memleketini -bir ilk olarak- o zaman on bir yaşında olan oğlu Melik Zahir lakaplı Gazi'ye verdi, ancak birkaç ay sonra yönetimin sorumluluğunu kardeşi Melik Adil'e yükledi. Ne var ki Salahaddin h. 582/m. 1186 tarihinde idaresinde bulunan geniş saltanatını bir daha bölmeye başladı. Buna göre kardeşi Melik Adil'e Mısır'daki oğlu Melik Aziz'i Atabek (yönetici) olarak görevlendirdiği gibi, Halep'i de Melik Zahir Gazi ve karısı -Melik Adil'in kızı- Dayfe Hatuna[203] iade etti.

Doğrusu, Melik Zahir parlak dönemi boyunca babasına karşı son derece özverili ve vefalı davrandığı gibi, Haçlılarla olan mücadele ve çarpışmaları esnasında da büyük fedakârlıklarda bulundu, sayısız savaşlarının hepsinde babasına iştirak etti ve ona bağlı birisi olarak çalıştı. Nitekim babasının vefatından sonra aynı duruşu, amcası Melik Adil'e karşı da yerine getirmeye özen gösterdi. Zaten bu melikin en büyük hedefi, her taraftan tehdit alan, tehlike ve şerrin bulaştığı İslam devletlerini müdafaa etmek için Eyyûbi ailesinin melik ve emirleri arasında dengeli bir idare düzenini garanti altına almaktı. Bundan dolayı onun, Halep kalesini tahkim etmek için gösterdiği çaba yabana atılamaz.

Melik Zahir h. 613/1216 senesinde vefat etti. Vefatından önce kendinden sonra melik olarak amcası Melik Adil'in kızı olan hanımından doğma, küçük oğlu Melik Aziz lakaplı Mahmud'u veliahd göstermişti.

Bu icraatıyla Gazi, Melik Adil'in nüfuzundan istifade etmeyi ve Halep'teki ailesinin yönetimini pekiştirmeyi, yardımını almayı hedefliyordu. Bu amaçla Melik Adil'in oğlu Melik Eşref lakaplı Musa; Halep ordularının komutanlığını üstlendi ve Selçuklu Sultanı Keykavus'un saldırılarına karşı bu sağlam kaleyi kahramanca müdafaa etti. Bu arada yönetim işlerinin yürütülmesini Melik Zahir'in yardımcısı Tuğrul ile meşhur Kadı Bahaeddin İbn Şeddad sağlıyorlardı. Melik Adil, Melik Kamil ve oğlunun dönemleri de aynen bu minval üzere sürdü ve hepsi h. 628/m. 1230 yılında önemli makamları, akrabaları ve özel adamlarıyla dolduran, dayısı Melik Ka-

[203] Meşhur olan ismi Safiyye Hatun'dur. (Arapça'ya çeviren)

mil'in yardımı ve yönlendirmesiyle Şizer kalesini ele geçiren, aynı şekilde Fırat nehrinin üzerinde bulunan ve amcası Melik Zahir Davud'tan kendisine miras kalan Bire kalesini ele geçiren, aynı zamanda krallığı bilfiil sürdüren Melik Aziz'in kraliyet idaresini kabul ediyorlardı. Nitekim Halep şehri; babası ve kendi yönetimi boyunca imar, ticaret ve diğer alanlarda somut bir şekilde ilerleme sağlandığı gibi, aynı zamanda Şam ve Cezire sınırlarına doğru memleketi çok genişledi.

Ancak h. 634 yılında Melik Aziz vefat etti ve daha gençliğinin baharında iken ruhunu Rabbine teslim ederek mülkünü ve tahtını -o zamandaha sadece yedi yaşında olan oğlu Melik Nasır Yusuf'a[204] bıraktı.

Bu gelişmeler üzerine -Melik Nasır lakaplı Yusuf'un ninesi- Dayfe Hatun büyük bir siyasi sorunun yaşandığı bir sırada yönetimin başına geçti ve kralın yardımcılığını üstlendi. Fakat Melik Kamil ile arasındaki ilişkiler gerilince, Mısır ordularının saldırılarına karşı memleketini müdafaa etmeyi başaran Şam hükümdarı Melik Eşref ile ittifak kurdu ve ordusunun komutanı olan Sultan Salahaddin'in oğlu Melik Muazzam, düşmanları geldikleri yere geri püskürtüp büyük bir hezimete uğrattı.

Buna ek olarak, merkezini kuvvetlendirmek ve nüfuzunu pekiştirmek için Selçuklu Sultanı Keyhüsrev ile beraber hareket kararını aldığını ilan ederek ona bağlı olduğunu kabul etti ve bunun için de memleketindeki hutbeyi onun adına okuttu, parayı onun namına bastırdı ve torunu Melik Nasır Yusuf da bu sultanın kız kardeşiyle nişanlandığını ilan etti. Ama ne yazık ki, tam bu esnada ani bir şekilde Şam bölgesine doğru büyük bir musibet yaklaşıyordu: Bir anda Cengiz'in Tatar ve Moğol adamları karşısında dağılan ve çözülen bütün Harezmi savaşçılar ve gruplar; Kazvin denizinden başlayıp Şam memleketi sınırlarına kadar olan İslam ülkesine saldırdılar. Cezire topraklarından başlayarak fesat çıkarıp köyleri yakıp yıktılar, kadın ve çocuklara katlettiler. Ayrıca Cezire bölgesindeki Melik Kamil'in oğlu Melik Salih'in bütün memleketini ele geçirdiler.

Esef verici bir diğer husus da; Eyyûbi emirleri arasındaki rekabet ve ayrılık rüzgarlarının; birlikte hareket etmeleri, tek saf olmaları ve kuzeyden gelen tehlike ve saldırılar karşısında sağlam bir cephe olmaları yolunda ciddi bir engel teşkil etmesiydi. Ne batı ve

---

[204] El-Melik en-Nasır denilen bu zat Melik Kamil'in kızı olan karısı Fatima Hatun'dan dünyaya geldi.

güneyden gelen düşmanları karşısında durmak için kendi maslahatları için bir saf teşkil edebildiler; ne de kuzeyden gelenlerin maslahatları ile kendi maslahatlarını birleştiren bir strateji üretebildiler. En sonunda Halep ordusu yenildi ve sel gibi gelen Harezmi kuvvetleri önünde dağılarak genel komutanları Melik Muazzam; Harezmilere esir düştü, İslam ordusunun araç gereçleri ve bir sürü malları ganimet olarak düşmanın eline geçti. Böylece h. 638/m. 1239 yılında Hama dahil olmak üzere bütün Suriye memleketi Harezmilerin eline düştü.

Ancak yenik düşmüş olan Halep İslam ordusu; Humus Meliki'nin ordusu ile Harezmilerin yerlerinden ettikleri göçebelerin kuvvetleri sayesinde tekrar güç kazanıp galip gelen Harezmileri bir daha yenebilecek güçlü ve sayısı kalabalık bir ordu oluşturdu. Üzerinden çok geçmeden her iki taraf çarpışmaya başladı ve savaş, Harezmilerin perişan bir şekilde yenilmeleriyle sonuçlandı ve Rahbe'ye kadar kaçıp gittikleri yerde Müslümanlar, onları kovalamaktan vazgeçtiler ve kendi hallerine bıraktılar. Ancak buna rağmen yenilmiş Harezmiler; Abbasi halifesinin himayesindeki Harran'dan ta Ane'ye kadar işgal ettikleri toprakların hiçbirinde artık istikrara kavuşamadılar. Bu şekilde Harezmilerin istila ettiği bütün Cezire toprakları geri alındı ve Harezmiler tarafından Harran'da alıkonulan bütün Müslüman esirler serbest bırakıldı. Ayrıca h. 640/m. 1242 yılında da Halep ordusu Harezmileri kötü bir şekilde yendi, ancak üzerinden birkaç ay geçmeden Dayfe Hatun vefat ederek Allah'ın rahmetine kavuştu. Bu gelişmeler üzerine Melik Nasır lakaplı Yusuf, yönetimi ele geçirdi ve Ariş'ten başlayarak Fırat'ın kenarlarına kadar, Suriye'nin büyük bir kısmını idaresi altına aldı, Bağdat halifesi de ona Sultan ünvanını verdi. Ancak kader onun ulaştığı makamın, saltanatın, gururun ve şerefin uzun sürmesine mühlet vermedi. Çünkü bütün İslam memleketinin üzerindeki Moğol işgalinin tehlikesinin gölgesi çok geçmeden tekrar göründü. Moğol İmparatoru Hülagu h. 658 yılında güçlü ordusuyla Halep'e yürürken, hükümdarı Nasır Yusuf çaresiz olarak Mısır'dan gelecek yardımı beklemekte idi. Her ne kadar Moğolları engellemek için kutlu bir savunma ve çaba gösterdi ise de, bu durum karşısında Halep'i terk edip Şam'a gitmek zorunda kaldı. Buna rağmen yine de kurtulamadı ve Hülagu'nun eline esir düşerek kendisine ve Halep'teki Eyyûbi hükümetine kesin ve sonsuza dek son vermiş oldu.

3- Şam'daki Eyyûbi Hükümeti

Daha önce de dile getirdiğimiz gibi Salahaddin, vefatından önce memleketini evlatları arasında bölmüştü ve bu taksime göre Şam bölgesi, büyük oğlu Melik Afdal'ın olmuştu. Ancak vefatının üzerinden çok zaman geçmeden Melik Afdal lakaplı Ali ile Mısır hükümdarı Melik Aziz lakaplı Osman arasında ihtilaf ve fitne rüzgârları baş gösterdi. En son olarak amcaları Melik Adil uzun süren bu ihtilafa müdahale ederek alevlenen çekişmeler esnasında Melik Afdal'ın hükümet merkezini defalarca muhasara etti, Şam ve Suriye'deki bu gergin ve istikrarsızlık; Melik Aziz'in vefatına, Melik Afdal'ın uzaklaştırılmasına ve bölgenin Melik Adil'in idaresine geçmesine kadar devam etti. Beri taraftan Melik Adil'in oğlu Melik Muazzam lakaplı İsa döneminde yine Haçlıların bu memlekete yaptıkları kesintisiz saldırılar neticesinde durum tekrar gerginleşti. Melik Muazzam'in vefatından sonra oğlu Melik Nasır memleketin idaresini eline aldı, ancak Melik Kamil ona bu fırsatı vermek istemedi ve güçlü bir orduyla hücum ettiği sırada Melik Kamil'in kardeşi Eşref kral Musa da onu destekledi. Bunun üzerinden de fazla zaman geçmeden bu defa Musa; kardeşi Melik Kamil'in tarafına geçerek onu destekledi; bu da Dimeşk'in eline geçmesine neden oldu ve Eşref kral lakaplı Musa h. 626/M 1228 yılında Dimeşk'in hükümdarı oldu.

Bununla beraber bir müddet sonra Harezmilerin, ülkesi üzerindeki tehlikeyi engellemek için Anadolu Selçuklu Sultanı Keykubat ile ittifak etmek zorunda kaldı.

Sonra Musa, Celali Harezmilerle çarpışmak ve engellemek için ordusundan güçlü bir birliği Hakkarili Emir İzzeddin Ömer komutasına vererek müttefiki Sultan Alaeddin Keykubat'a katılmak için gönderdi. Bu iki müttefik kuvvet h. 627/m. 1229 yılı Ramazan yirmi sekizinde Erzincan yakınlarında düşmanla karşılaşarak kötü bir şekilde yendiler. Ancak bir müddet sonra Cezire bölgesine saldıran ve bir kısmını ele geçiren müttefikleri Sultan Alaeddin Keykubat ile Melik Eşref ve Melik Kamil arasında ihtilaf çıkmış ve ancak iki sene kaldıktan sonra h. 633/m. 1235 yılında buradan çıkmıştı.

Bu arada Melik Eşref'in hayatının sonlarına doğru Şam'a saldırmaları için Mısır ordusuna emir veren Melik Kamil ile arasında ihtilaf çıktı ve ilişkiler gerginleşti. Bunun üzerinden fazla bir zaman geçmeden Melik Eşref vefat etti. Bundan sonra II. Melik Adil döneminde Eyyûbi hanedanının melik ve vemirleri arasında ihtilaf

ve fitne daha da derinleşti. Bu nedenle Şam hükümdarı Melik İsmail; Harezmilerin de kendisine yaptıkları yardım sayesinde ciddi bir çaba sarf ederek karşısındaki müttefik düşmanlarını yenmeyi başaran Mısır hükümdarı Salih Eyyûb'e karşı savaşmak için h. 634/m. 1236 yılında Haçlılarla ittifak kurdu. Bu şekilde yeniden Suriye'yi yönetimi altına alarak Mısır'la birleştirmesini başardı.

Melik Salih Eyyûb'un oğlu Melik Muazzam Turan Şah'ın vefatından sonra Halep hükümdarı Melik Nasır Yusuf; Dimeşk'i ele geçirmeye başladı ve bu melik, Şam'daki en son Eyyûbi meliki oldu. Şu da bir gerçektir ki, Suriye'nin köy ve şehirleri Eyyûbiler döneminde büyük bir ilerleme sağladılar, bu dönemdeki prens, prenses, lider ve komutanlar; sarayları, medreseleri ve sosyal tesisleri inşa etmek için adeta yarışıyorlardı. Özellikle Şam, büyük bir gelişme gösterdi ve o nedenle alimlerin, faziletlilerin, ilim ve irfanın merkezi haline geldi, her taraftan ve her memleketten insanlar buraya akın etti.

Nitekim Sultan Salahaddin'in çağdaşı olan ve onun zamanında bu şehri ziyaret eden meşhur gezgin İbn Cübeyr diyor ki: O tarihte Şam'da yirmiye yakın ilim medresesi vardı ve bunun üzerinden çok zaman geçmeden bu medreseler ikiye katlandı.

4- Hama'daki Eyyûbi Hükümeti

Hama Eyyûbilerin idaresine girdikten sonra Sultan Salahaddin onu kardeşinin oğlu Melik Muzaffer lakaplı Takiyeddin Ömer'e verdi, bu emirin torunları da biri diğerine teslim ederek onu yönettiler, anlaşma ve yardımlaşma siyasetini takip ederek sonuna kadar Eyyûbi ailesinin krallarına, emirlerine ve büyüklerine bağlılık ve itaatlerini sundular. Ancak Memleketi yıkan Hülagu ordusunun saldırıları başladığında, doğal olarak onun güçlü akınları karşısında duramadılar ve Tatar ordularının yenilgisi neticesinde Suriye bölgesinden çekilmesiyle Eyyûbilerin varlığı da Mısır'daki Memluklar devletine bağlılıkla sonuçlandı ve sonunda bu aile h. 698 yılında tamamen dağıldı.

Büyük tarihçi, değerli bilge, aynı zamanda Hama'nin en son hükümdarının yeğeni olan meşhur Emir Ebu'l-Fida İsmail; Sultan Nasır Kalavun nezdinde sevilen birisiydi. Nitekim Rumlara karşı yaptığı bütün savaşlarda ve cihat günlerinde ona iştirak etti ve destek verdi. Bu nedenle o da ona büyük bir sevgi besledi, Sultan lakabını verdi ve saltanat hukukundan istifade etmesini sağladı. Onun için bu döneminde Hama şehri de büyük bir ilerleme sağladı, çeşitli ilim ve fenlerin zirveye çıktığı bir merkez haline geldi.

Onun bu şehirde vefat edip defnedildiği biliniyor. Öte yandan sultanın oğlu Melik Afdal lakaplı Muhammed; Sultan Ebu'l Fida'yı Hama'nin tahtına oturttu, ancak bu zat, Mısır Melik'inin güvenini kazanamadı, o da tutuklayıp Şam kalesine tıkadı, böylece Eyyûbilerin hükümeti de son buldu.

5- Humus'taki Eyyûbi Emirliği

Sultan Salahaddin h. 579 yılında Humus bölgesini ele geçirdikten dört sene sonra burayı amcaoğlu Şirkuh Emir Muhammed'e verdi. Ancak h. 646 yılında Halep hükümdarı II. Melik Nasır lakaplı Yusuf bu memleketi ele geçirdi ve bir müddet yönetti. Fakat onun bu yönetimi de fazla sürmeden Şirkuh'un torunlarının eline geçti ve Hülagu komutasındaki Tatar ordularının Suriye'yi işgal ettiği h. 661 tarihine kadar hükümranlığı sürdü, sonuçta bunlar da bu tarihten itibaren savunmayı durdurdular ve Humus kalesinin kapılarını Tatarlara açtı, böylece Şirkuh ailesinin Humus'taki varlığı da sona erdi.

6- Yemen'deki Eyyûbi Emirliği

Bilindiği gibi, Sultan Salahaddin'in kardeşi Melik Muazzam lakaplı Turan Şah; Yemen'e saldırıp h. 569/m. 1179 yılında burayı fethetti[205] ve kardeşi Salahaddin namına iki seneye kadar burada-

---

[205] *Mir'atu'z-Zaman* 3. cildin özetinde şöyle geçiyor: Yemen'i fethetmeye giden Şemsu'd-Devle Turan Şah'ın yolu Mekke-i Mükerreme'den geçti ve şehre girdi. Mekke'nin emiri de Kabe'nin kapısını kapattı ve saklanmak için Ebu Kubeys dağına çekildi. Turan Şah ise Mekke haremine girdi, orada namaz kıldı ve Kabe'nin kapalı olduğunu gördü, o da ellerini Allah Teala'ya kaldırdı, ona dua etti ve dedi ki: İlahi eğer ben iyi niyetle bu yere gelmiş isem sen bana bu kapıyı aç. Bunu söyleyip kilidi sıktı ve Allah'ın izniyle kapı açıldı. Kabe'ye girdi ve orada namaz kıldı. Ebu Kubeys dağında ikamet eden Mekke emiri bu haberi duyunca dağdan indi ve Şemsu'd-Devle Turan Şah'ın yanına gitti ve ondan özür diledi. Turan Şah da onun özrünü kabul etti, güzel bir şekilde şehri boşalttı ve onu görevinde bıraktı. Turan Şah, sonra askeriyle yola devam etti ve Yemen'e ulaştı, Abdunnebi bin El-Mehdi'nin kuvvetleriyle çarpıştı ve onu en kötü bir şekilde yendi. Yenilen bu melik Yemen'de büyük bir zulüm yapıyor ve baskı uyguluyordu, çocukça yaptığı zulümleri aklın sınırlarını zorluyordu. Örneğin babasının kabrini inşa etti ve lahidinin üzerindeki kubbeyi de saf altından yaptı ve halkı, mübarek Kabe'nin yerine bu lahide hac yapmaları için zorladı. El-Melik el-Muazzam Turan Şah bu zalimi yakalamayı başardı ve onu öldürdü. Malı, altın ve babası için mücevherden yaptığı kubbe ve paraya da el koydu.

ki hükümete reislik yaptı, ardından da yönetimini bir yardımcısına bırakıp kendisi Mısır'a döndü. Bir süre sonra Turan Şah vefat edince Yemen hükümeti h. 579/m. 1183 yılında kardeşi Melik Aziz lakaplı Dağtekin'in eline geçti ve 592 yılı Şevval ayının on altısında vefat edinceye kadar Yemen'de kaldı. Sonra onun yerine oğlu Muiz İsmail geçti ve h. 598/m. 1201 yılında öldürüldü. Ardından yerine kardeşi Nasır Eyyûb geçti ve h. 611 yılı Muharrem ayının on ikisinde öldü. Bu vesile ile kraliyet; büyük bir askeri güçle Yemen'e giden Melik Kamil'in oğlu Mesud Salahaddin Yusuf'un eline geçti. Bu zat, h. 612 yılı Muharrem ayının ikisinde Yemen'in başkenti Zebid'e geldi; ancak henüz burayı ele geçirip işleri ele almıştı ki, Süleyman b. Takiyuddin Ömer bin Şehinşah'ı Mısır'a geri gönderdi. Kendisi de Yemen lideri ile çarpışarak h. 614 yılı Cemaziyelahir ayının ikisinde Sana'yı ele geçirdi, h. 619/m. 1222 yılında ise, yönetimin iplerini ele geçirdikten sonra, idareyi Eyyûbilere bağlı olan Resuloğullarına (Resuliyye) teslim etti ve h. 620/m. 1223 yılında kendisi Mısır'a döndü. Ancak h. 624 yılı Recep ayında Yemen'e dönmek zorunda kaldı ve Resuloğullarını tutuklayarak zindanın derinliğine attı, fakat aynı gün bu işten vazgeçip onları tekrar serbest bıraktı. Bu arada yönetim işlerini Resuloğullarından Nureddin Ömer b. Ali'ye bıraktıktan sonra aynı yıl Mısır'a geri döndü, ancak Nureddin Ömer, çok geçmeden bağımsızlığını ilan etti, böylece Yemen'de Resuliye hükümetinin temelini atmış oldu.

7- Cezire Bölgesindeki Eyyûbi Hükümeti

Bu hükümet kurulduğu günden ta h. 643/m. 1245 yılına kadar merkezi Meyafarkin[206] şehrinde devam etti. Ancak Muzaffer Gazi döneminde Moğollar bu hükümete bağlı bazı bölgeleri işgal ettikleri için hükümetin otoritesi sarsıldı, nüfuzu zayıfladı. Yine de Kürdistan ve Cezire'deki ikinci dereceden önemli olan bazı bölgeler; orada kalan bazı Eyyûbi emirlerin ellinde kaldı ve h. 10. asra kadar hüküm süren Hasankeyf'in[207] bu emirlerine Melikân-Krallar denilirdi.

---

[206] Süleymaniye'nin bozulmuş hali olan Silivaniye diye bilinen meşhur büyük Kürt aşiretine nisbetle şu an Silvan olarak adlandırılmaktadır. Çünkü Kürtler, Süleyman ismini Silivan/Silifan olarak dile getirmektedirler, piyasada olan haritalarda yanlış ve hatalı olarak Seblevan olarak geçmektedir.

[207] Şu an Şırnah olarak adlandırılmaktadır ve halen yakınlarında Melekan denilen eski ve köklü bir Kürt aşireti bulunmaktadır. (Arapça'ya çeviren).

Genel Bir Bakış

Sultan Salahaddin, Melik Adil ve Melik Kamil dönemlerinde art arda gelen Haçlı saldırılarına rağmen Mısır'daki Fatımiler ve Suriye'deki Atabeylerin enkazları üzerine kurulan Eyyûbi saltanatı; sosyal düzeni, iyi yönetimi, büyük şan ve geniş nüfuz ile büyük bir kuvvete sahip idiler. Her ne kadar bazen zaaf, gevşeklik ve bazı durumlarda yönetimleri kötüye gitmişse de -özellikle II. Melik Adil döneminde-, ancak Melik Salih lakaplı Necmeddin Eyyûb, uzak görüşlülüğüyle bunun üstesinden gelebildi, zalim emirlerin keyiflerinin üzerine bütün gücüyle gitti ve onları zulümleriyle baş başa bırakmadı. Bu sayede devletin maslahatını zedeleyen kötü yönetime bir sınırlama getirdi ve bununla zedelenen onurunu geri kazandı. Nitekim oğlu Turan Şah da bunun aynısını yaptı ve eğer özel kölelerinin alevlendirdiği öfkesi olmasaydı; onun, Eyyûbi hükümetinin şanını ciddi bir şekilde yükseltmesi beklenirdi, çünkü mümtaz ve maharetli bir komutan ve ciddi bir yöneticiydi.

Bunun yanında, Eyyûbi melik ve sultanlarının çabaları sadece siyaset ve yönetim alanları ile sınırlı değildi, bilakis, tarih, ekonomi, kültür, eğitim ve öğrenim alanlarında da göz kamaştırıcı güzel eserler bıraktılar. Aynı zamanda ziraata önem verdiler, gelişmesi ve ilerlemesi için önünü açtılar, su kanalları açtılar, köprüler yaptılar, sulama tekniklerini geliştirdiler ve buna benzer diğer alanlarda nice çalışmalara imza attılar. Aynı zamanda iç ve dış ticaretin gelişmesi için takdir edilecek çabalar gösterdiler; bunu kanıtlayacak en güzel örnek ise, Avrupalı devletlerle yaptıkları birçok ticari anlaşmadır.

Eyyûbilerin diğer bir özelliği ise, ordusunun iki ayrı kısımdan oluşuyor olmasıdır: Birisi, özel korumalardan oluşuyordu ve bunlar köleler idi. İkincisi de krala bağlı olan emir ve komutanların emrinde bulunan ve geçimi onlara ait olan askerlerdi. Buna benzer teşkilatlar; o dönemde hem faydalı hem de hesaplı oluyordu. Çünkü o yokluk dönemlerinde ve merkezi hükümetlerin gelirlerinin zor şartlar altında elde edildiği bir durumda bu gibi ordular daha hesaplı ve uygun düşüyordu. Köle olan birinci kategorideki askerler; satın alınan kölelerden oluşuyordu ve kralların gözetim ve yönetiminde özel bir askeri eğitimden geçiyorlardı. Kölelerden oluşan bu askerler ilk başta büyük bir örnek teşkil ettiler, düzenliydiler ve gerçekleşmesi için hedeflenen gayeye hep sadık kaldılar, tıpkı Abbasi Türkleri ve Osmanlı yeniçerileri gibi bir durumları vardı.

Ancak çok geçmeden konumları zayıfladı, düzenleri bozuldu ve kötülükleri çoğaldı, hükümetlerin zayıf anlarını ve dağınıklıklarını fırsat bilip çok tehlikeli bir hale geldiler ve kendilerine güvenen hükümet ve krallara sorun oldular.

Hiç şüphesiz, büyük bir İslam saltanatı olan Eyyûbi devleti; İslam dünyası için büyük bir kalkınma ve ilerlemenin temelini attı. Öyle ki ülkeyi, her taraftan alim ve erdemli insanların akın ettikleri bir merkez haline getirdiler. Çünkü gelen o insanlar melik ve emirlerin yanında her türlü saygı ve hürmeti görüyorlardı, bu da onları ilim ve fenne hizmet etmeye sevk ediyordu. Aynı zamanda yönetim biçiminde ve vergi toplama alanında büyük ve kapsamlı yenilikler yaptıkları gibi, hükümet nişaneleri, lakapları ve saltanata yapılan, ya da saltanattan karşı tarafa yapılan haberleşmenin nasıl ve ne şekilde olması gerektiğini de düzenlediler. Nitekim Eyyûbi memleketinde derebeylik düzeni de büyük bir ilerleme gösterdi ve bu düzen, Haçlılar vasıtasıyla Avrupa'ya da taşındı ve kalıcı hale geldi. Aynen Ortaçağ Avrupasındaki diğer adet ve gelenekler gibi, bu gelenek ve adetlerin çoğu da doğudaki Eyyûbi döneminin adet ve geleneklerinden alınmadır ve buna örnek, kral ve ailelerinin kullandığı sembollerdir.

Şerefname ile *Irak'ın Son Dört Yüz Yılı* adındaki eserler, bu hükümetin büyük bir güç ve kuvvete sahip olduğunu ifade ettikleri gibi, Erdelan bölgesindeki halk da bu hükümetin tarihinin çok eski olduğunu, Abbasi döneminin başlarına, hatta Sasanilerin dönemine kadar uzandığını söylüyorlar. Bu rivayetin son şıkkını doğrultacak ve itimat edilecek herhangi bir vesika olmasa da hiç şüphe yok ki bu hükümet, Abbasi döneminin sonlarına doğru kurulmuştur. Çünkü Major Longrigg; Cengizhan'ın bu hükümeti tanıdığını ifade ettiği gibi,[208] Dr. Frech de Cengizhan'ın ilk başta bu hükümetin kurucusunu o bölgeye vali olarak tayin ettiğini söylüyor.[209] Aslında Moğollar h. 617/m. 1220 yılında Nasır li-Dinillah'ın hilafeti zamanında İran'ı ele geçirdiğine göre, demek ki Erdelan hükümeti, bazen bağımsız bazen de büyük devletlere bağlı olarak altı buçuk yüzyıldan daha fazla yaşamıştır, çünkü tarih sahnesinden kaybolduğu en son tarih h. 1284/m. 1867 senesidir. Şimdi bu hükümetin ortaya çıkışını detayıyla sunalım: "Tarih bu meyanda kesin bir şey zikretmese de *Şerefname*; Kürdistan'ın merkezinde kurulan Kürt Mervani hükümetinin kurucusu Ahmed bin Mervan'ın ailesinden olan Baba Erdelan'ın Diyarbekir'den geldiğini, Goran aşiretiyle alaka kurup aralarında ikamet ettiğini,[210] sonra da Cengizhan İran'ı işgal ettiğinde Moğol ordusuna katıldığını ve Cengizhan tarafından Şehrezor bölgesine hükümdar olarak tayin edildiğini yazıyor.

Bu hususla ilgili ve sadece bu noktada *Irak'ın Son Dört Yüz Yılı* yazarının sahibi ile *Şerefname*'nin sahibinin rivayetleri birbirini tutuyor, ancak Şerefname şunu ekleyip diyor ki, Diyarbekir'in eşrafından köklü bir aileye mensup olan Baba Erdelan; buradan göç edip Goran aşiretinin arasına yerleşti ve aralarında yüksek değerinin farkına varıldı. Nitekim içlerinde fazla zaman geçmeden Şehrezor'daki aşiretlerin üzerinde nüfuzunu pekiştirdi ve doğu vadile-

208 *Irak'ın Son Dört Yüz Yılı*, s. 6.

209 *Kürtler*, s. 119.

210 Mervani hükümeti h. 5. yüzyılda ortadan kalktı. Büyük bir ihtimalle Baba Erdelan bu esnada, bu Kürt hükümetinin ortadan kaldırılmasında eli olan vezir Ebu Cehir'in zulüm ve baskısından kaçtı.

rindeki Hewraman bölgesini tamamen idaresinin altına aldı. İşte bu gelişme; Cengizhan'ın o bölgelere geldiğinde, onun hükümetini itiraf etmesine neden oldu. Ayrıca meşhur İngiliz oryantalist Rich ise diyor ki: Erdelan ailesi aslen Goranların Mamoyi kısmındandır. Hiç şüphesiz bu oryantalistin araştırmaları ve vardığı sonuçlar; akla ve doğruya daha yakındır. Çünkü makul ve daha gerçekçi olan şudur ki: Liderliğe ve nüfuzunu yaymaya ve o yörelerdeki aşiretleri idaresi altına almayı –bütün bunlara- Goran aşiretinin desteklemesi ve yaptıkları yardımlarıyla ulaşıldı. Dolayısıyla, meydana gelen olaylar ve tarihi vakıalara rağmen ancak bu sayede uzun asırlar yaşayan milli bir hükümetin temelini atmıştır.[211]

Aslında *Şerefname*, Baba Erdelan ile bazı yakınları ve soyu hakkında bilgi eksikliği barındırıyor, çünkü Major Longrigg şöyle bir fazlalıktan bahsediyor: Baba Erdelan'ın oğlu Kelul Bey; Erbil'i de idaresine kattı ve bu aileden olan Emir Hıdır Bey b. Kelul Bey ile İlyas Bey b. Hıdır Bey'lerin dönemi, kendine kuvvet ve güç katacak şekilde çarpışmasız, çekişmesiz ve barış içinde geçti.

Öte yandan Irak'taki Erdelanlı Hıdır Bey b. İlyas Bey'in olduğu bilinen Emir'in zaaf yaşadığı h. 8. yüzyılda Celayiri hükümeti ortaya çıktı ve bölgenin batı ile kuzey kısımlarına el koydukları gibi, geri kalan kısmını da ele geçirmek için çok fazla çaba sarf ettilersede yeni Emir Hasan Bey b. Hıdır Bey'in ölesiye savunmada bulunması ve ciddi tedbirler alması; işgalcilerin hedeflerine ulaşmalarına engel oldu. Ayrıca en son olarak h. 9. yüzyıl, m. 15. yüzyılda, kuvvetli olan Me'mun Bey[212] hükümeti döneminde batı ile kuzeyde Celayirlilerin işgal ettikleri beldeler geri alındı; böylece Büyük Zap nehri (Ziyê Behdinan) Erdelan hükümetinin kuzey sınırı oldu ve Revanduz kalesinin korumasını üstlenen bir askeri birlik yerleştirildi.

Hiç şüphe yok ki o günlerde, İran'ın batısında eserleri yüzyıllarca kalan bu Kürt hükümeti gibi, Irak'la komşu hükümetler arasında hatırı sayılır kuvvette hiç bir hükümet kurulmadı.

Yine bu dönemde Şehrezor'u vatan edinenler, bugün de hala

---

[211] Türklere dış görünüşe göre sempati duymakla bilinen Dr. Frech, *Kürtler* adlı kitabında, Baba Erdelan'ın aslı hakkında burada geçenlerin aksine anlatıyor.

[212] Irak'taki Celayirli hükümetiyle bütün cesaretiyle çetin ve uzun bir savunma yapan Me'mun Bey, Munzur Bey bin Hasan Bey'in oğludur. Tarihçi Ali el-Ekber diyor ki: Me'mun Bey'in hükümdarlığı h. 862/m. 1457 yılından h. 900/m. 1494 yılına kadar devam etti, yani 38 yıl sürdü. *İslam Ansiklopedisi.*

orada ikamet eden eski kabile, aşiret ve ailelerin aynısıdır. Çünkü Zengene, Hemawend ve Caf aşiretleri o tarihte henüz İran'dan buraya göç etmemişlerdi. Şeyhan, Taleban ve Cebbari aileleri ise, kendilerine aşiret ismi verilecek kadar daha çoğalmamışlardı. Nitekim Kerkük'ün doğusunda bulunan vadiler; başkaları ile karışmış bulunan Kürt köylü ve çiftçilerinin elinde bulunuyordu. Hem o dönemde yaygın olarak -bugünkü ifade ile- medeni, yani şehirli bir hayat tarzı yoktu ve çok sınırlı bir şekilde idi. Geri kalan şehir ve kaleler ise, şu anda İran ve Irak sınırı içinde bulunan Derne ve Pencevin ile Koy, Herir, Revanduz ve Akra gibi o zamanki küçük ve milli hükümetlerin elinde idi.

Ayrıca bu bölgedeki Büyük Zap'ın kuzeyinde İmadiye Emirliği vardı ve Akra, Dêr, Duhok ve bazen Zaho da bu bölgeye bağlanıyordu. Bu emirlik m. 12. yüzyılın başlarından m. 14. yüzyıla kadar, yani iki yüz yıla yakın Erdelan hükümetine bağlı kaldı, sonra ise, Celayirli hükümetinin idaresine geçti. Ancak m. 14. yüzyıldan itibaren bu bölgede Hakkari aşiretlerine mensup topluluğun başına Behdinan adıyla güçlü bir aile ortaya çıkarak bir emirlik kurdu, Mukri bölgesi de Erdelan hükümetine bağlı bir bölge idi.

Me'mun Bey'in üç erkek evladı vardı, bunlar Bike Bey, Serxab Bey ve Mahmud Bey idiler. Bu zat vefat edip ruhunu Rabbine teslim ettiğinde kendinden sonraki yönetimi büyük oğlu Bike Bey üstlendi, ancak üfuzunu memleketin hepsinde yaymayı başarmadığı için diğer kardeşlerin, memleketin bir bölümünde bağımsızlıklarını ilan etmelerine sebep oldu. Bike Bey'e bağlı kalan bölgeler ise Zelem kalesi, Teğeso, Şemiran, Havar, Siman, Davdan-Ravdan, Avravdan ve Gulenber idi. Bike Bey'in döneminde zikredilmeye değer herhangi önemli bir olay olmadı, eğer oldu ise de biz o konuda herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Bu zatın emirliğinin h. 900 yılındaki bir döneme denk geldiğine baktığımız zaman onun, Osmanlı'dan Sultan I. Selim'in çağdaşı olduğunu anlıyoruz. Çünkü Major Longrigg diyor ki: Osmanlılar Çaldıran savaşında İranlıları yendikten sonra diğer Kürt Emirlikleri gibi Erdelan Emirliği de Osmanlı devletinin Sultanına bağlandı. Ancak bu konu hakkında ciddi bir kuşku duyduğumu ifade etmeliyim. Çünkü Mevlana Hekimuddin İdris-i Bitlisi, Kürdistan'daki gelişmeler hakkında bu vakıayla ilgili herhangi bir şey dile getirmiyor. Sonra babası Me'mun Bey yerine geçen Bike Bey, Kanuni Sultan Süleyman'ın (h. 926-974) çağdaşı idi ve siyasi olarak İran

Safevi hükümetine bağlı idi. Dolayısıyla bu konumu da onun, nüfuzunu, hakimiyetini ve coğrafi sınırlarını Ziyê Koyê (Küçük Zap)a kadar götürmesine neden olduğu gibi, idaresinin Hewraman, Şehrezor, Karadağ ile (Karadağ dağları boyunca ve Kefrê-Kerkük yolu ile) Germiyan ovasına kadar olan toprakları kapsadı.

Hiç şüphesiz bu genişleme; Osmanlı hükümetini hem endişelendirdi, hem de kızdırdı, onun için ilk olarak bu genişlemenin önünü tıkamak ve durdurmak istedi. Bu nedenle yeniçerilerden oluşan bir gücü Kerkük'e konuşlandırdı ve Bağdat'a giden yolun güvenliğini sağlamak ve sürekli bu güzergahtan geçen yolculara her zaman ilişen ve fesat çıkaran Şehrezor aşiretlerinin kuvvetini kesmek bahanesiyle h. 945/m. 1538 yılında Hüseyin Paşa komutasında Me'mun Bey'in üzerine büyük bir askeri saldırı gerçekleştirdi. Hem de bu saldırıyı yapan askerlerinin çoğu, İmadiye Emiri Sultan Hüseyin'in de içinde bulunduğu Kürt emirlerinin özel askerlerinden oluşuyordu. Ancak bu saldırının gerçek gayesi, Merivan ve Sene-Senendec'i istila etmekten başka bir şey değildi ve eğer bu gerçekleşmese de en azından Şehrezor bölgesi ele geçirilecekti. Fakat Me'mun Bey ölesiye ve umulmadık bir biçimde, gelen bu orduya karşı savunmayı sürdürdü ve memleketi kahramanca müdafaa etti. Buna rağmen Osmanlılar, ablukayı daralttıkça daralttı, o da Zelem kalesine sığınmak zorunda kaldı. Bu arada Me'mun Bey artık savunmayı sürdürmeyeceğini anlayınca, gizlice kaleden ayrıldı ve sultandan yardım almak için İstanbul'a[213] gitti. Ancak Me'mun'un kendisine sığındığı Sultan onu zindana attı, dolayısıyla Hüseyin Paşa da aradığını buldu ve memleketi tahrip edip yağma ve talan ettikten sonra ordusuyla birlikte geldiği yere geri döndü.

Me'mun Bey'in amcası Serhab Bey, yönetimin başına geçtikten sonra İran Şahı Tehmasp ile arasında yeniden güzel ilişkiler başladı, dolayısıyla kardeşinin memleketini kolaylıkla ele geçirdi. Buna karşılık Sultan Süleyman hemen İstanbul'daki Me'mun Bey'i serbest bıraktı ve kendisine Hille sancağını verdiği gibi, aynı zamanda kardeşi İsmail Bey'e de Sürucik sancağını verdi. Ancak Serhab Bey memleketi her yönüyle tutuğu ve tam manasıyla savunma için gereken hazırlıkları yaptığı için her iki kardeşin memleketi amcalarından alma çabalarının boşa çıkmasına neden oldu.

---

213 Başka bir rivayete göre, Me'mun Bey esir edildi ve anlattığımız şekilde İstanbul'a götürüldü. *Kürtler* s. 172.

Bu gelişmelerle beraber h. 948/m. 1541 yılında Şah Tahmasb'in kardeşi Kass Mirza; Kürt askerlerinın eline geçti. Onlar da alıp Serhab Bey'e götürdüler, ancak çok zaman geçmeden İsmail Mirza Kızılbaşlardan oluşan bir İran ordusuyla Serhab Bey ile Kass Mirza'yı Merivan kalesinde muhasara etti. Bunun üzerine Serhab Bey de Kass Mirza'yı teslim etmek zorunda kaldı ve bu şekilde memleketini Kızılbaşların tahribatlarından korudu.[214]

Ancak Bağdat Valisi Ali Paşa gelişen bu olayları İstanbul'daki Babıali'ye bildirdiğinde Babıali; Ali Paşa'nın bu güçsüzlüğü ve yeterli tedbirleri almaması üzerine süratle üzerine gitti, onu makamından uzaklaştırarak yerine h. 956/m. 1549 yılında meşhur Baltacı Mehmed Paşa'yı Bağdat'a vali tayin etti. Bu yeni vali ise, Osman Paşa'ya Şehrezor bölgesini geri alacağına dair söz verdi, onun için topçular ve kendisine eşlik eden büyük Kürt güçleriyle desteklenmiş büyük bir ordunun başına geçip Serhab Bey'in sığındığı Zelem kalesine doğru ilerleyerek burayı muhasara etti. Ancak muhasaranın süresi çok uzayınca Baltacı Mehmed Paşa kendi bizzat gelip komutanlığı üstlendi, hikmeti ve yumuşak siyaset sayesinde Serhab Bey'in fazla uzatmadan ve kan dökülmeden kaleyi terk edip başka yere çekilmesine vesile oldu. Bu şekilde Zelem kalesi Baltacı Mehmed Paşa'nın eline geçti, o da güvenliği için Veli Bey komutasında yeterli bir askeri güç koydu. İşte h. 961 yılından beri burası Osmanlı yönetimi içine alınarak düzenlemelere tabi tutuldu.

Her ne kadar böyle bir vakıadan bahsedilse de Sine'de yaygın olan rivayetler arasında böyle bir vakıa yoktur. Şüphesiz olan şey ise, Serhab Bey'in, Zelem kalesinden çıktıktan ve İran hükümetine sığındıktan sonra yine o hükümetin yardımıyla tekrar yerine döndüğü ve hakimiyetini Erdelan ile Şehrezor bölgelerinde pekiştirdiği ve İran Şahının sarayında önemini koruduğudur. Nitekim bu zatın oğlu Behram Bey de bu esnada Revanduz'ın hükümdarıydı ve orada uzun bir zaman kaldı. Dr. Frech[215] diyor ki: Bir müddet geçtikten sonra Serhab Bey İranlıların kendi üzerindeki himayelerini reddederek bağımsızlığını ilan etti, memleket yönetiminde başarılı oldu, fitnenin kökünü kazıdı, çarpışma nedenlerini engelledi ve hiç şüphesiz bu zat, bu Kürt ailenin en önemli hükümdarlarındandı.

---

214 *Tarih-i Alem Aray-i Abbasi.*
215 *Kürtler* s. 123.

Şerefname'nin yazarı da bu emirin keskin aklına, yönetimdeki ciddiyetine ve idaredeki mutlak adaletine işaret ederken, arkasından on bir evlat bıraktığını söyler.

Bu esnada tam Serhab Bey'in İranlılarla ittifakı sürerken, sahneye Muhammed Bey b. Me'mun Bey adında bir zat ortaya çıktı ve Hille ile Surucik sancaklarını ele geçirdi. Ardından da[216] yavaş yavaş Karadağ, Şarbajar, Demehran-Dilcoran bölgelerini idaresine katarak abası ile amcasının meşru varisi olması sıfatıyla Sultan Süleyman'dan bu memleketlerin hepsinin yönetimini kendisine teslim etmesini istedi. Ancak öyle gözüküyor ki Mahmud Bey'in bu isteği Asitane'nin öfkelenmesine neden oldu. Çünkü fazla zaman geçmeden Asitane; Sadrazam Rüstem Paşa ile Bağdat'taki Mîrê Mîran ünvanına sahip Osman Paşa ve diğer Kürdistan hükümdarları ve emirlerin komutasında büyük bir ordu ile saldırı hazırlığını yaptı ve Erdelan Emirliğini işgal etmek için bu ordu harekete geçti. Tam iki sene süren Zelem kalesinin ablukası esnasında Mahmud Bey vefat etti, ancak beri taraftan Şah Tahmasb faal bir şekilde kaleyi savunanları destekliyordu. Onun için Rüstem Paşa kaleyi ele geçirmekten vazgeçip Şehrezor'a döndü, ancak bu esnada o da vefat etti. Bunun üzerine yerine bir daha Baltacı Mehmed Paşa tayin edildi ve İranlılarla ittifak halinde olan Serhab Bey bu esnada güçlü bir ordunun başına geçerek Şehrezor'a doğru ilerleyip işgal etti. Serhab Bey'in vefatından sonra yerine oğlu Sultan Ali yönetimi eline aldı ise de bir sene sonra o da vefat etti, bunun üzerine kardeşi Bisat Bey ile oğlu Timurhan arasında yönetimi ele geçirmek üzere çekişme başladı, ancak Bisat Beyin, kardeşi yerine yönetimi ele geçirmesiyle bu kavga son buldu.

Fakat Timurhan ona rahat bırakmadı ve Osmanlı hükümetinin de yardımıyla amcasını yönetimden uzaklaştırıncaya kadar direndi ve mücadele etti, böylece emirliği tamamen ele geçirdi. Sonra Sultan III. Murad h. 988/m. 1580 tarihinde kendisine Mîrê Mîran (Beylerbeyi) lakabını verdi, paşalık rütbesiyle de taltif etti ve Şehrezor bölgesinin yönetimini kendisine, diğer sancakların yönetimini ise Emirlik ünvanı altında diğer dört oğullarına teslim etti.

---

[216] Hille ile Surucik arasında ilişkinin bulunması şüphelidir, *Şerefname*'de bu Hille'nin isminin geçmesi ya tahriftir veya hatadır.

Şerefname Timur Paşa'nın oğulları ve sancakları hakkında aşağıdaki şu bilgiyi veriyor:

1-Sultan Ali, Sine/Senendec, Hasanabad sancaklarıyla Kızılca kalesinin emiriydi.

2-Budak Bey, Karadağ sancağının emiriydi.

3-Murad Bey, Mehrevan sancağının emiriydi.

4-Bedirhan Bey, Şarbajar sancağının emiriydi.

Dr. Frech ise, Timurhan Paşa'nın dönemi Kürdistan için bir musibetti, çünkü Timurhan yağma ve talanı arzulayan ve kan dökmeye meyilli birisiydi. O kadar ki, Loristan emirleri Ömer Bey ile Şahverdi Bey'in öfkelenmelerine ve kendisine karşı birleşmelerine neden oldu ve şerrinden, kötülüklerinden kurtulmak için onu tutukladılar. Ama daha sonra ellerinden kurtulmayı başardı ve hem kendilerine hem de komşularına saldırmaya başladı ve haksız yere insanların mallarına el koydu, nihayet h. 998 yılındaki bir saldırı esnasında öldürüldü.

Timurhan Paşa'nın vefatından sonra hükümdarlığı kardeşi Hilo Han aldı ve kardeşinin aksine, yağma ve talandan nefret etmesine rağmen zaman zaman aşiret ve kabilelerin yaptıkları yağma ve talanları engellemeye gücü yetmedi. Hilo Han, Sultan III. Murad dönemi olan bu tarih aralığında açıkça Osmanlı sarayına bağlıydı.

Şerefname h. 1005/m. 1597 yılına kadar bu emirlikle ilgili detaylı malumat verse de *İslam Ansiklopedisi* ile *Irak'ın Son Dört Yüz Yılı* adlı eserler bu tarihten sonra emirlikle ilgili fazla bilgi vermiyorlar.

Görünen odur ki bu emirliğin hükümdarlığı h. 1014/m. 1605 yılında Hilo Han'dan İlhan Ahmed Han'a geçti. Çünkü Şah Abbas ile alakası çok iyi ve ileri seviyede idi ve bu nedenle emirliğini İran sultanına bağladı. Nitekim Şah'ın kendisini himaye etmesiyle övünüyordu ve Osmanlı himayesinde bulunan yerli Kürt emirlik ve aşiretlerine de baskı kuruyordu. Yine bu nedenledir ki, bu siyaseti benimsedikten ve bu doğrultuda harekete geçtikten sonra yaptığı ilk iş; Mukri aşiretlerine saldırıp yendiği gibi, birkaç sene geçtikten sona da Revanduz ve İmadiye kalelerini istila etti ve buralara birer yardımcı bıraktı, ardından Koy ve Herir'i de eline geçirdi. Ancak bu toprakları ele geçirmesi ve buralardaki hakimiyeti uzun sürmedi. Buna rağmen itiraf etmek gerekir ki Ahmed Han'ın Erdelan Emirliğini yönettiği ilk yirmi sene, gerçekten memleket için hissedilen bir kalkınma, ilerleme ve gelişme dönemiydi. Ahmed Han bu uzun zaman süresince eski emirliğin sınırlarını koruduğu kadar

Şah Abbas'ın büyük sempatisini da kazandı, dolayısıyla Şah da onu sevdi ve kız kardeşiyle evlendirdi.[217]

Ahmet Han'ın uzak görüşlü olduğunun kanıtlarından birisi de; savaşlarını ve saldırılarını doğrudan Osmanlı idaresinde bulunmayan yerlere yapmasıdır. Yani ağırlığını mahalli Kürt emirliklerine verdiğini kastediyorum, belki de bununla Kürt emirliklerinde birleşik bir yönetim gerçekleştirmek istedi. Öte yandan Han ve Erdelan ordusu Şah Abbas'ın h. 1034/m. 1624 yılındaki Bağdat saldırısına da katıldılar. Nitekim kendisi ordusuyla Kerkük'e (Kerkveyh) yöneldi ve kısa süren bir çarpışmadan sonra bu kaleyi ve bütün Şehrezor bölgesini ele geçirdi.[218] Ahmed Han böylece bir taraftan nüfuzunu İmadiye'nin batısından Kirmaşan ve Hemedan sınırına kadar, beri taraftan da Loristan'dan Urumiye gölüne dek genişletti, aynı zamanda Soran Emirliğinin hepsi bu arada Erdelan yönetiminin eline geçti.

Hicri 1037/m. 1627 yılında Şah Abbas'ın vefat etmesiyle bu emirliğin kuvveti ve idare kabiliyeti fazla uzun sürmedi. Hicri 1039/m. 1629 senesinde Sadrazam Hüsrev Paşa, Bağdat'ı İranlılardan almak için Musul'a yürüdü. O esnada İmadiye hükümdarı Seydi Han, Soran Emiri Mire Bey ve diğer bazı Kürt emirler istişare ederek Erdelan'ı ele geçirmenin gerekliliği hususunda nasihatte bulundular ve bu konuda ittifak ettiklerini ona bildirdiler ve hep birlikte buraya doğru ilerlediler. İlhan Ahmed Han da İran hükümetiyle olan dostluğuna sadık kalarak bağlılığını sürdürdü ve birçok olay da bunu kanıtladı, özellikle Şah Abbas'ın son Bağdat işgali esnasında. Ancak Osmanlının Sünni olmasından dolayı ordusundaki ileri gelen şahsiyetlerden çoğu onlardan yana tavır koymaya başladı ve Hüsrev Paşa'nın ordusu sınıra yaklaştığında katılmak için fırsat kolluyorlardı. Osmanlı ordusu Kerkük'ten hareket ettikten sonra adamlarıyla birlikte Erdelan komutanlarından bir kısmı ve Kürdistan emirlerinden oluşan yirmi emir bir arada Sadrazam'ın[219] yanına gittiler ve Kelenber nahiyesine kadar gelip karar-

---

217 *Tarih-i Naima.*

218 *Tarih-i Alem Aray-i Abbasi*

219 *Tarih-i Naima*'da geçtiğine göre Ahmed Han, Aşağı Zap nehrini geçtikten sonra, Sadrazam'a bağlılığını bildirmek için acele etti. Sultan Osman da ondan razı oldu ve Musul'da ona bir yer verdi. Ama bunun yanlış olduğunu tahmin ediyorum. Evet, bir zamanlar Şah Sefi'nin emriyle Ahmed Han'ın oğlunun gözünün kör edilmesinden dolayı İranlılarla arası bozulmuştu.

gahını kuran ve kalesinde elli gün tamir işleri ile uğraşan Osmanlı ordusunun hizmetinde olduklarını bildirdiler.

Bu gelişmelerden sonra Sadrazam askeri bir güç gönderip Mehrevan kalesini ele geçirdi ve hala Osmanlı ordusu Musul'da iken, İran genel komutanı Zeynel Han; İlhan Ahmed Han'ı da yanına alarak kırk bin savaşçıdan oluşan bir ordunun başına geçti ve Mehrevan'ı tutan düşmanın dönüş yolunu kesmeden ve o konuda hiçbir tedbir almadan Hemedan'dan hareket ederek gelip bu kuvvetle çarpıştı. Her iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar devam ederken Sadrazam'ın kuvvetleri çarpışma meydanına vardı. Böylece savaşın gidişatını değiştirdi ve İran ordusunu yenerek birkaç bin askerini öldürdü, Zeynel Han da Şah tarafından idam edildi. Bu vakıadan sonra Zeynel yerine Rüstem Han İran ordusunun genel komutanlığına getirildi, Şah kendisi de bizzat güçlü ordunun başına geçti ve İsfahan'dan savaş meydanına doğru hareket etti.

Bu büyük yenilgiden sonra sadrazam Hüsrev Paşa, İlhan Ahmed Han'ın merkezi olan Hasanabad'a ilerledi ve altını üstüne getirip harabeye çevirdi, ardından ilerlemeyip h. 1040/m. 1630 yılında Hemedan kapılarına kadar dayandı ve burayı yıktıktan sonra Dergezin şehrine yürüyüp halkından bir sürü insanı öldürdü. Ardından Bağdat'a dönüp burayı kırk gün muhasara altına adıysa da bir şey elde edemedi ve h. 1041/m. 1631 yılında Musul yoluyla geri döndü. Ancak Sadrazam daha Musul'u terk etmeden Ahmed Han, Şehrezor vilayetinin üzerine yürüdü ve Osmanlı ordusundan geri aldı.

Ancak ne Ahmed Han'ın son dönemleri hakkında ne de onun yerine geçen liderler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bütün bildiğimiz Ahmed Han'ın, Şah Sefi'nin kendisine yaptığı zulümden dolayı ondan uzaklaştığı ve Musul'daki[220] Osmanlı hükümetine sı-

---

220 *Osmanlı Devleti Tarihi* kitabının yazarı Von Hammer bu konuyla ilgili özet olarak şöyle diyor: Han Ahmed Han, Şah Sefi'nin kendisine yaptığı kötülükten çok ama çok çekti. Çünkü Şah Abbas'ın yerine geçen bu adam ona çok büyük bir zulüm ve işkence yaptı ve Ahmed Han'ın oğlunun gözünü çıkardı, bu da kıymetli Erdelan Emirinin İran'ı terk etmesine ve Musul'daki Osmanlı hükümetine sığınmasına neden oldu. Orada bulunan Küçük Ahmed Paşa da İstanbul'daki Babıali'ye bir mektup yazdı ve onu ödüllendirerek Beylerbeyi rütbesi verdi ve ona gerekli olan işaretleri taktı. Sonra güçlü bir ordunun başında, Ahmed Paşa ile beraber İran'a gitti ve Mehreban sahillerinde İranlılarla çarpıştılar, çarpışma iki gün sürdü. Bu savaşta Kürt ve Osmanlı ordularının yenilmesi, Ahmed Paşa'nın öldürülmesi, Ahmed Han'ın büyük bir hüzünle Musul'a dönmesiyle sonuçlandı. →

ğındığı, bu esnada aynı aileden olan Süleyman Han'ın Erdelan Emirliğinin başına geçtiğidir. Öyle anlaşılıyor ki Baba Süleyman Bey m. 1694 yılında, yani Süleyman Han'ın döneminde Erdelan Emirliğinin üzerine saldırmış ve bu saldırı, zayıf ve savunmasız durumdaki hükümetin dönemine denk gelmiştir ve bu sayede Erdelan memleketinden büyük bir bölümü Baba Süleyman Bey'in eline geçmesine neden oldu. Ancak Erdelanlılar, İran hükümetinin yardımı sayesinde bir sene sonra kaybettikleri yerleri tekrar ele geçirmeyi başardılar.

Hicri 1143/m. 1730 yılında Bağdat valisi Hasan Paşa, Hemedan bölgesine saldırdığında kendi isteğiyle ve hiç savaşmadan Osmanlıya katılan Erdelan hükümdarı Ali Kulihan idi. Çünkü İranlıların müdahalesinden dolayı yönetimden uzaklaştırılmış olduğundan, Hasan Paşa'nın kendisine yapacağı yardıma büyük bir umut bağlamıştı. İşte bunun üzerine Hasan Paşa'nın emriyle ve Ali Kulihan ile birçok adamının teslim olmaları sayesinde Babanlı Hane Paşa, Erdelan'ı ele geçirdi.

Bunun yanında m. 1726 yılı Kanuni Evvel ayında Afganlı Şeref Han ile Serdar Ahmed Paşa arasındaki savaşlardan sonra Erdelan Emirliğinin yönetimi Han Paşa'nın eline geçti, çünkü bu gelişme Osmanlı ordusunun yenilmesine sebep oldu ve Nadir Şah dönemine kadar dört sene devam etti. Öte yandan ne zaman İran'daki Temahsb Kuli Nadir Şah'ın işleri rayına girdi ve Osmanlı ordusu İran'dan çıktı; Erdelan bölgesi Subhan Verdi Han'a verildi, böylece Erdelan'daki Babanlılar yönetimine de son verildi.

Takvim m. 1793 yılını gösterdiğinde Babanlı Süleyman Paşa

→ Bu yenilgi kahraman ve aslan Salahaddin-i Eyyûbî'nin torunu, gayretli ve cesaretli olan bu emiri çok büyük bir şekilde etkiledi ve üzdü. Ve h. 1046 yılında vefat etti.
Kürtçe olan *Jîn* gazetesinden naklettiğimiz ve Farsça olan aşağıdaki beyit bu emirin doğum, ölüm ve hayatına dair tarihleri içermektedir:

Xan Ekrad yani Xan Ahmed,
Sal bext (1002) amed ez edem birun.
Sal kecbext (1023) yaft hukum û cilus,
Der xelet (1039) keşt waleh û mecnun.
Baz sohbet yaft enderxem (1040).
Yaft hukmî zibîşter efzun.
Sal xemha (1046) hezimetiş dadend.
Reft birun ez in zemane don.

amcası Selim Paşa'yı Kızılca'da ikinci sefer yendikten sonra Erdelan memleketinden büyük bir bölümünü ele geçirdi. Ancak bunun üzerinden fazla zaman geçmeden Erdelan Emiri Subhan Verdi Han, Süleyman Paşa'nın yayılmasına engel oldu. Ardından bir sonraki sene Kerim Han, Zend'ten gelen bir işaretle Babanlı Süleyman Paşa Erdelan'ın üzerine tekrar yürüyerek işgal etti ve Kerim Han, Zend'in ordusunun desteğiyle Sine'yi ele geçirdi. Bir sene sonra Süleyman Paşa öldürüldü ve Erdelan'da oğlu Ali Bey yerine geçti, bu arada kardeşi Muhammed Paşa da Cuvalan kalesinin hükümdarıydı. Erdelanoğulları Zend ailesinin bir numaralı düşmanı olan Kacerli Aka Muhammed Han ile ittifak kurdular; bundan dolayı Kerim Han da Babanlıları koruyor ve destekliyordu. Bu sebepten dolayıdır ki İran ordusu çoğu zaman Erdelan ve Şehrezor memleketlerini rahatsız etti ve içişlerine karıştı, aynı durum Bağdat valisinin ordusu için de söz konusuydu ve o da bazen o memleketlerin işlerine karışıyordu.

Bu değişim ve dönüşümden sonra h. 1168-1214 yılları arasında Subhan Verdi Han'dan sonra Erdelan Emirliği, Büyük Hüsrev Han'a intikal etti.[221] Öte yandan h. 1190 yılında Bağdat valisi Ahmed Paşa, Kirmanşah'ın üzerine yürüdüğü gibi, Babanlı Muhammed Paşa da Sine'nin üzerine yürüdü. Ancak bu arada Erdelan ordusu yolunu kesip onu geldiğine bin pişman etti ve Bane'yi ele geçirdi, sonra da Hüsrev Han'la çarpışarak onu da yendi. Fakat Kerim Han, Zend Erdelan ordusunu desteklemek için Kuli Ali Han'ın idare ettiği büyük bir güc gönderdi ve Muhammed Paşa Babani'yi Kerkük'e kadar kovaladı.

Sözün özü; Erdelan defalarca ablukaya alındı ve Babanlılar hükümeti döneminde altı üstüne getirildi. Bu arada h. 1214 yılında Emanullah Han; babası Büyük Hüsrev Han'ın yerine geçti ve h. 1240 yılına kadar bu yönetim devam etti. Aslına bakarsanız, bu emir ilmi ve alimleri severdi. Memleketin her tarafında maarif ve imar ruhunun yaygınlaşması için çalıştı. Bu sayede Sine şehrinde hissedilir bir edebiyat ve bayındır rönesansı sağlandı. Sarayı, Kürdistan ve İran'dan şair, edip ve alimlerin mekan edindikleri bir yuva haline geldi. İran'a yaptıkları seyahat esnasında kendisiyle görüşme şansı yakalayan Sr. Malcolm ve Mösyö Rich, bu görüşmede

---

[221] Major Soane diyor ki: Hüsrev Han, Şah Fetih Ali'nin kızıyla nişanlandı. Ancak görünen o ki bunu yapan I. Hüsrev Han'dır.

edindikleri intiba nedeniyle ona olağanüstü övgüler yağdırmışlar, memleketteki güzel yönetimi ve refah yolunda büyük hizmetlerini dile getirmekteler. Kendinden sonra yerine edebiyat ve şiir alanında büyük payı olan oğlu Hüsrev Han geçti ve memleketi on sene yönetti. Meşhur şaire ve faziletli edibe Mahı Şeref Hanım bu valinin hanımıydı. Ancak vefatından sonra yerine geçen oğlu Rıza Kulihan döneminde fitne ortamı oluştu ve bu aileden olan emirler arasında savaşlar ortaya çıktı. Nitekim bu nedenle o zaman daha on altı yaşında olan vali Tahran'da hapsedildi ve ancak Muhammed Şah'ın vefatından sonra serbest bırakıldı. İşte Erdelan'ı h. 1265/m. 1848 yılından h. 1284/m. 1867 yılına kadar yöneten Emanullah Han, bu zatın kardeşidir ve Erdelan'ın en son hükümdarıdır. Çünkü şurası bir gerçektir ki, İran hükümeti h. 1268/m. 1851 yılından itibaren bu memleketteki hükümetin işlerine karıştı ve h. 1284/m. 1867 yılında Nasıruddin Şah Erdelan ailesinin sonunu getirinceye ve amcası Emir Ferhat Mirza'yı Erdelan hükümdarı yapıncaya dek sürdü.[222]

Evet, bu aileden hala parlak şahsiyetler vardı, ancak makam ve nüfuza ihtiyaçları vardı. Daha önce de söylediğimiz gibi, bu hükümet İran'da kurulan en önemli Kürt hükümetlerindendi. *Şerefname* diyor ki: Bir dönem tam bağımsızlık yaşadı, hükümdarının ismiyle para basıldı ve isimleriyle hutbeler okundu. Öyle anlaşılıyor ki bu hükümetin tam bağımsızlık dönemi; h. 7. yüzyıldan, yani İlhanlılar hükümetinin son döneminden, Safevi hükümetinin ilk dönemine kadar. Yani h. 10. yüzyılın başlarına kadar tam iki yüzyıl sürdü.

Bu dönemden sonra şartlara göre bazen İranlılara, bazen de Osmanlılara siyasi teslimiyet dönemi başladı ve İlhan Ahmed Han yönetiminin sonuna kadar devam etti. Sonra İran nüfuzu yavaş yavaş memlekette artmaya başladı ve sonunu getirinceye kadar, h. 1284/m. 1867 yılında üzerine perde çekildi ve bu tarihi kültür de tarih kabristanına defnedildi.[223]

---

222 Major Soane diyor ki: Bu hükümdarın ismi Ğulam Şah Han'dır. Süleymaniye'deki *Takrir*'den, Kalküta baskısı, 1918.

223 Muhterem yazar, bu araştırmanın sonuna Erdelan oğullarının torunlarına ait soy ağacını ekledi. Onlar İran'da son olarak Valizade ailesi olarak meşhur olmuşlardı. Bunu da m. 1918 yılında basılan *Batı İran'ın Aşiret ve Şahsiyetleri* adlı İngilizce kitabından almıştı. Biz şu an onu tercüme edip buraya alma imkanını bulamadık. Onu diğer bütün hükümet ve ailelerin de soylarını içine alacak başka bir çalışma için doğacak fırsata bıraktık. (Arapça'ya çeviren).

Curzon'a göre bu hükümeti Sicistan'daki Kurd Gelî aşireti kurdu, bu hükümeti h. 643/m. 1245 yılından başlayıp h. 785/m. 1383 tarihine kadar devam etti. Ancak maalesef elimizde bu hükümetle ilgili yeterli ve detaylı bilgiler yok. Bütün bildiğimiz, bu kuvvetli aile veya grup, bilinmeyen bir zamanda ya Kürdistan'dan göç etmiş veya zorla buralardan sürülmüş. Nitekim bu bilgileri Rawlinson'un değerli kitabından (c. 1, s. 228, dipnot) alan Curzon bu şekilde veriyor.

Bunun yanında ayrıca *Kamusu'l A'lam et-Türki* adlı eserde bahsi geçen hükümetle ilgili şu bilgiler yer almakta: Bu hükümet İlhanlılar döneminde, 7. ve 8. yüzyıllarda Herat, Gor, Gürcistan ve Sistan'da kuruldu, h. 643 yılında da kurucusu Şemseddin Muhammed'in anne tarafından dedesi, kendi yerine Gor'daki yönetimin başına geçti. İlhanlı İmparatoru Menko Kaan döneminde saltanat tarafından resmi bir emirname gereğince Herat Emirliği kendisine verildi ve yönetimi resmen tanındı. Bu emirlik 33 yıl sürdü ve emir, İlhanlı İmparator Abka Han döneminde h. 676 yılında vefat etti. Emir, ciddi bir yönetici ve ünlü bir şairdi, ondan sonra yönetim bir müddet devam etti ve kendi soyundan altı kişi yönetimin başına geçti. Bunlardan sonra yedinci kişi olan Melik Muizzuddin Ebu'l Hüseyin Muhammed'in sırası geldiğinde İran'daki İlhanlıların ortadan kalkma fırsatını değerlendirdi ve emirliğinin sınırlarını genişleterek tam bağımsızlığını ilan ettiği gibi, kendinden sonra da oğlu Gıyaseddin yönetimin başına geçti. Bağımsız olarak varlığını sürdüren bu Emirlik; h. 783 yılında Herat'ı işgal edip ona ve ailesine son vererek hükümranlığını ilan eden Timur'un dönemine kadar devam etti.

Bu emirliğin detayına gelince; bu ailenin ilk kurucusu Şemseddin Muhammed vefat ettikten sonra oğlu Rükneddin yönetime geçti, bu idare h. 676 yılından h. 694 yılına kadar devam etti. Ardından babasının döneminde yedi sene tutuklu bulunan ve Emir Nevruz'un girişimi ve ricası üzerine serbest bırakılan ve serbest kaldıktan sonra Kazan Han'a iltica eden ve Emir

Nevruz'un gayret ve çalışması sayesinde yönetime ulaşan oğlu Fahreddin babasının yerine geçti. Ancak Emir Kutluk'a sığınan ve tekrar Fahreddin'e teslim edilen Emir Nevruz; Fahreddin tarafından cezalandırıldı. Ayrıca Fahreddin İmparator Kazan Han'a da bir süre isyan bayrağı çekti ve kardeşi Olcaytu Han'la çarpıştı, bu şekilde Emirlik dönemi olan on iki sene boyunca düşmanları ve komşularıyla mücadele ve çarpışmayla geçti. Bu dönemin on senesini babası döneminde, iki senesini de vefatından sonra h. 706 yılında dar-ı bekaya intikal edinceye kadar geçirdi. Sonra yerine geçen kardeşi Gıyaseddin'in emirliği için Gor ve Horasan'ı yöneteceğine dair İlhanlıların resmi emri çıktı, sonra h. 721 yılında Allah'ın evini ziyaret ederek hac yaptı, dönüşünde İlhanlı devletinin başkentine giderek Sultan Ebu Said ve Emir Çoban ile görüşme şerefine nail oldu. Ne zamanki Sultan Ebu Said ile Emir Çoban arasındaki ilişkiler gerildi, Emir Çoban Gıyaseddin'e iltica etti; ancak Gıyaseddin, Emir Çoban ile arasında bulunan dostane ilişkileri devam ettirmediği gibi, hainlik yaparak onu ve oğlu Hilo Han'ı öldürdü ve cesetlerini Ebu Said'e gönderdi. Bu şekilde 22 sene hükmettikten sonra dönemi kapandı ve Emirliğin işlerini yürütemeyen ve keyif ehli olan oğlu Şemseddin yerine geçti, ancak bunun da idaresi on aydan fazla uzun sürmedi ve h. 730 yılında onun da dönemi sona erdi. Yerine geçen kardeşi Hafız ise, memleketi tam iki yıl yönetti; ondan sonra 732 yılında da Kürt krallarının en büyüklerinden olan kardeşi Muizzuddin yönetimin başına geçti ve h. 726 yılında Sultan Ebu Said dar-ı bekaya irtihal edince tam bağımsızlığını ilan etti. Gor ve Horasan Emirliklerinde kendi adına para bastırdı ve hutbe okuttu. h. 743 yılında Serbidarilerle savaşarak ordularını yendi, bu zafer daha da şanını arttırdı ve değeri yükseldi, bu şekilde h. 771 yılında Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar memleketi adaletle, ciddiyet ve yüksek tecrübesiyle yönetti. İşte Allame Said Teftazani, belağatle ilgili meşhur *Mutavvel* adlı kitabını bu melik devrinde telif edip kendisine ithaf etmişti.

Muizzuddin'den sonra oğlu Gıyaseddin Bir Ali tahta geçti ve Gor ile Horasan'daki meşhur Kürt ailesinin sekizinci ve en son melikleri oldu. On iki yıla yakın hükümdarlığı süren bu zata karşı Timur bütün kuvvetiyle saldırıya geçti ve Herat kalesinde muhasaraya aldı, bir süre muhasara devam ettikten sonra çarpışma şiddetlendi, uzunca ve ölesiye bir müdafaadan sonra yenilerek Timur'un

eline geçti. O da onu ve bütün akrabalarını öldürerek Horasan'daki Kürt topluluğuna son verdi.[224]

[224] Bazı yeni kaynakların Horasan ve Sistan'daki Kürt topluluğu olarak isimlendirdikleri bu hükümet, eski tarihi kitaplarda Kürt Kralları (Kürdoğulları) olarak tanınıyorlar. Bunu da kurucusu olan Şemseddin Muhammed Kürt lakabına nisbet ediyorlar. Harezmilerle çarpışırken onların saflarını kestiği için "Kürt" lakabı verildi. Çünkü Harezmice de "Kürt" kesmek ve ayırmak manasına geliyor, bazıları da onun büyük ve kerim manalarına geldiğini söylüyor. Tarihçiler aynı zamanda "Kürt" isminin terkibinde de ihtilaf içindedirler, yani onun ilk harfi fethe ile midir yoksa ötreyle midir? Ancak meşhur olan ilk olanıdır, aynı zamanda bu ailenin kökü hakkında da tarihçiler ihtilaf içindedirler. İrani; Faris, Kürt veya Tacik mi yoksa Türk veya Türkmen midir? Bkz. Müneccibaşı'nın yazdığı *Tevletler Topluluğu* ve Ğaffari'nin yazdığı *Cihan Ara* ve Ari'nin yazdığı *Dönemlerin Aynası* ve *Haberlerin Sanatı*. (Arapça'ya çeviren).

Kerim Han'ın dönemi hariç, İran tarihinde Nadir Şah'ın öldürülmesi ile Kacer hükümetinin kurulması arasında geçen ve yarım yüzyıla yakın bulunan dönem; başıbozukluk, anarşi ve istikrarsızlığın hakim olduğu bir dönemdir.

Kerim Han ortaya çıkmadan önce İran'daki iç durumu sergilemek için, Horasan bölgesine güvenlik ve sükûnet getirip fitne tohumlarını ve istikrarsızlığı ortadan kaldırmak için öngörülen hamlenin başına getirilen Ahmed Han tayin edildiği dönemde Muhammed Hüseyin Han'ın Türkmen Kacer aşiretinin reisi olduğunu dile getirmemiz gerekir. Nitekim Istehrabad'ta merkezini oluşturan bu zat; Mazenderan'ı da sultası ve nüfuzu altına aldı. Öte yandan Nadir Şah; Muhammed Hüseyin Han'ın babası Fetih Ali Han'ı öldürmek istedi ve bu nedenle Kacer aşiretini öfkelendirip kin kusmalarına, Nadir Şah'ın torunlarını ve bağlı diğer insanları cezalandırma taraftarı oldular. Beri taraftan Ahmed Han; Muhammed Hüseyin Han'ı kedisinden önce davranmaması ve işlerini sekteye uğratmaması için Afganlılardan oluşan askeri bir kuvvet ile Mazenderan'a saldırdı. Ancak bu askeri hamle çabuk dağıldı ve açık bir farkla yenildi. Bu sayede Kacer kabilesinin nüfuzu arttı, dolayısıyla gücü ve kuvveti basiretli olan herkes tarafından fark edildi.

Bu esnada Azerbaycan vilayetini Afganlı Esed Han yönetirken Gilan vilayetini de yerli reislerden olan ve tam bağımsızlığını ilan eden Hidayet Han isminde birisi yönetiyordu. Aynı durum, Nadir Şah'ın generallerinden olan ve Hirakliyus denilen Hıristiyan generalin kontrolündeki Gürcistan'da da söz konusuydu. Çünkü öyle anlaşılıyor ki bu general da bağımsızlıkta gözü olan başka biriydi.

İran'ın kuzeyinin kazan gibi kaynadığı ve her taraftan endişe ve başıbozukluğun sardığı bu dönemde Kürt Bahtiyari aşiretinin reislerinden Ali Merdan Han, İsfahan'ın üzerine yürüdü ve Şahrıh tarafından oraya vali tayin edilen Ebu el-Fetih Handan aldı. Ayrıca bu büyük başkent halkının gönüllerini almak ve onları kendine bağlamak için Safevi sülalesinden bir valiyi buraya tayin etti. Ancak bu siyasi icraat bu büyük hedefin gerçekleşmesi için yeterli olmadı. Çünkü Kerim Han gibi sadece erdemli bir ahlaka ve nadir bir

kahramanlığa sahip, fakat tanınmış bir aileden gelmeyen[225] veya Nadir Şah'ın ordusundaki emir ve komutanlarından olmayan bu adam gibi diğer emir ve komutanlardan da yeni yardım almadı.

Tarihçiler ise, Kerim Han'ın baştan beri Ali Merdan Han ile ittifak içinde olduğunu, özellikle hükümetin başına Nadir Şah'ın sülalesinden birisinin yönetimin başına getirilmesi meselesinde ta o zaman aralarında fikir birliği olduğunu, birisinin Safevi emirin yanında vezir, diğeri de ordu komutanı olacağını kaydediyorlar. Başka kaynaklar da diyor ki: Kerim Han hiçbir zaman saltanat ve nüfuzda Ali Merdan Han ile aynı seviyede olacağını içinden bile geçirmedi, bütün düşündüğünü, yaşlı ve zürriyeti olmayan bu Bahtiyari reisin vefatından sonra onun yerine geçme düşüncesiydi.

Ali Merdan Han ise, İsfahan'ı ele geçirdikten sonra halka çeşitli zulüm, baskı ve despotluk yapıp nankörlük etmede çok aşırıya gitti. Ama Kerim Han şahsen işgal ettiği Celfa bölgesine bu zulmün ve aşırı despotluğun sızmasına karşı kutsal bir müdafaa yaparak erdemi kalenderliği ve yüksek mahareti sayesinde hepsinin sevgisini kazandı ve gönüllerini esir aldı. Nitekim bu bölgede oturanların çoğu Hıristiyan idı, Kerim Han mutlak adaletiyle onları sardı ve dini, mezhebi taassuptan uzaklaştırdığı için bu durum; Ali Merdan Han'ın kendisine karşı buğzetmeye, çekememeye, haset, kin ve nefret duygularının harekete geçmesine sebep oldu. Evet, Ali Merdan Han'ın içinden Kerim Han'ı bölgesinden uzaklaştırarak o yöredeki halkı ezmek ve ona karşı çıkmasını temin etmekti. Ancak halk bu durumun farkındaydı ve kendilerine karşı duyulan niyeti biliyorlardı. Diğer yandan İsfahan valisini öldürmeye teşebbüs edip bu planla bir sonraki cinayetin mutlaka Kerim Han olması gerektiğinin işaretini veriyordu.

Sözün kısası; Ali Merdan Han'ı, rakip gördüğü şahsiyetlere karşı şiddetli bir vesvese ve evham sarmıştı ve bu durum en sonunda iki dost ve kardeşin aralarının açılmasına neden oldu. Kerim Han ve beraberindeki müttefikleri ve yardımcıları Murad Han'ın karşısında ciddi bir duruş sergilediler ve ona karşı kaçışın olmadığı bir savaşı ilan ettiler. Her iki taraf arasında defalarca çarpışmalar oldu ve bu esnada Muhammed Han denilen bir komutan h. 1160/m.

---

225 "Huy" etrafında yaygın olan rivayetlerden anlaşılıyor ki, Kerim Han o yörede İmbak olarak tanınan eşkiyalardan dehşetli bir eşkiyanın oğluydu ve halen dedesinin ismi bilinmiyor.

1753 yılında Ali Merdan Han'ı öldürdü, bu şekilde İran'ın güneyindeki memleketler Kerim Han'ın güçlü ve inatlı bir rakibinden temizlendi.

Bununla beraber bu memleketler üzerinde nüfuzunu yaymaya çalışmadan önce diğer bazı güçlü rakiplerini de bertaraf etmesi gerekiyordu ki, orada tam olarak icraata bulunabilsin. Öte yandan Kerim Han'ın ordusunun çoğu, kahramanlıkları ve büyük cesaretleri sayesinde İran'ı tam yönetmeye ehil olan ve Zend aşiretini de içine alan Lek aşiretinden oluşuyordu. Ancak İran halkı Kerim Han'ı tutuyordu, çünkü fark gözetmeden adalet ve eşitliği sağlayıp memleketin işlerini ciddiyetle yönetti, bu nedenle İran'daki Arap aşiretler de hem kalben hem de fiziki olarak Kerim Han ile birlikteydiler. Aynı zamanda rakipleri yanında yer alan ve yardım eden Türk aşiretleri de Kerim Han'ın işlerini beğeniyor ve sempati duyuyorlardı.

1-Kerim Han Dönemi

Önceden dile getirdiğimiz gibi Merdan Han'ın öldürülmesinden sonra artık Esed Han Afgani ve Muhammed Hüseyin Han Kaceri'den başka Kerim Han ile rekabet ve düşmanlık edecek kimse kalmadı, o nedenle Kerim Han bu ikisinden de kurtulmak için kararını verdi. Bu karar doğrultusunda hiç durmadan Esed Han'ın üzerine yürüdü ve Kazvin yakınlarında şiddetli çarpışmalar oldu. Ancak şansı yaver gitmedi ve zafer nasip olmadı, kötü bir yenilgiye uğrayarak İsfahan üzerine kurduğu ablukayı kaldırmak, aynı şekilde Şiraz'dan da vazgeçmek zorunda kaldı. Nitekim yenilgiye uğradıktan sonra Kermesir nehrinin ovasına yakın olan ve Fars bölgesinden başlayıp Fars körfezine kadar uzanan dağlara çekilerek çok da imrenilmeyen bir durumla karşı karşıya kaldı.

Ancak Kermesir vadisine bakan dağın eteklerindeki küçük bir köy olan Hişt'in lideri Rüstem Sultan; Kerim Han'a şöyle önemli bir hizmet sundu: Aniden, Komariç denilen ve geçilmesi zor olan dağın geçidinde Esed Han'ı takip edip şiddetli bir saldırıda bulundu ve ordusuyla birlikte sözünü ettiğimiz Kermesir vadisinde bulunan Kerim Han kötü bir şekilde yenildi. Ama çok geçmeden öldürmeye susamış ve Rüstem Sultan'ın yüzünden kendisini yenerek kahreden ve önünden kaçtığı düşmanın merkezine şiddetli vuruşları gerçekleştirmek için bu ordu harekete geçti ve sözü geçen Hişt köyünün yakınlarında her iki taraf arasında yok edici bir savaş ol-

du. Bu savaş, Kerim Han'ın düşmanlarının tarihte benzeri bulunmayan bir şekilde yenilip perişan olmalarıyla, kendisinin ise, zaferiyle sonuçlandı. Bu nedenle zafer elde eden ordunun bir kısmı ile o bölgelerde oturan aşiretlerin adamları, yenilgiye uğrayan ordunun arda kalan kalıntılarını Şiraz'ın kapılarına kadar kovaladılar ve burayı da fethedip ele geçirdiler. Esed Han ise bundan sonra rakibinin karşısına çıkmayı veya onunla çarpışmayı göze alamadı, aynı zamanda diğer bir düşmanı olan Muhammed Hüseyin Han'ın önünde ağır bir yenilgiye uğradı ve perişan olmuş bir şekilde firar etmek için acele ederek Bağdat'a iltica etti. Buranın valisi onu büyük bir ikramla karşıladı, ihtiyaçlarını giderip vefa gösterdi; ancak kaybettiği memleketini ele geçirip yeniden idaresini kurarak liderliğini oluşturmak için ona yardım etmedi; o da hayallerini ve umutlarını gerçekleştirmek ve kaybettiğini elde etmek için çalacağı başka bir kapı bulamadı ve Gürcistan'ın valisi General Hirakliyus'a sığınıp yardım istedi ise de general ona iltifat etmedi, isteğine cevap vermedi. İşte bu durum, kendisine vefada bulunan, ikram eden ve çok hürmet gösteren düşmanı Kerim Han'ın yanına gitmek zorunda bıraktı. O da çok geçmeden Kerim Han'ın güvenini kazandı, adamları arasında onun en halis arkadaşlarından biri haline geldi, Kerim Han da ona devletin en yüksek ve en değerli makamlarını emanet etti ve bu sayede o başını yiyen şiddetli düşman, onun için zulme karşı koyan sıcak bir dosta dönüşüverdi.

Böylece Timurlenk'in, Suriye'den getirip İran'a yerleştirdiği, şiddetli bir düşman ve başına bela olan Kacer Türk aşiretinin reisi Muhammed Hüseyin Han'dan başka Kerim Han'ı tehdit edecek güçlü bir düşmanı kalmadı. Bu aşiret ise Şah I. İsmail'i yönetim kürsüsüne ulaştıran yedi aşiretten birisiydi.

Kerim Han'ın işleri rayına girdikten, Faris'te istikrar sağlandıktan, bütün beldeler kendisine teslim olduktan ve Muhammed Hüseyin Han ile Esed Han arasında geçen savaşlardan da istifade ettikten sonra, sadece Fars memleketinde hükümranlığını genişletmekle yetinmedi; bilakis nüfuzunu İsfahan ve Acem Irakı'nın bir kısmında da yaydı. Ancak bunun üzerinden fazla zaman geçmeden Kerim Han hükmettiği bu beldelerin çoğundan el çekmek zorunda kaldı. Nedeni ise şu idi: Muhammed Hüseyin Han Esed Han'ı yendikten sonra Azerbaycan'ı memleketine kattı ve Nadir Şah'ın döneminden beri eşi görülmemiş büyük bir ordu ile İsfahan'ın üzerine yürüdü. Ancak Kerim Han çaresiz olarak bu orduyu İsfahan'dan

geri çevirmek istedi, fakat harcadığı bütün çabaların boşa gittiğini ve girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığını görünce İsfahan'dan el çekmek zorunda kalıp Şiraz'a döndü ve orayı savunma merkezi haline getirdi.

Muhammed Hüseyin Han ise, meydana inmek ve vuruşmak için gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra otuz sekiz bin savaşçıdan oluşan büyük bir ordu ile muhasara etmek için Şiraz'a yürürken sekiz bin savaşçıyı da İsfahan'da bıraktı. Saldırı için bütün şartların ve ortamın uygun olduğu h. 1170/m. 1757 tarihinde Şiraz'ın sınırlarına vardı. Ancak daha tam yerleşmeden ve savunmak için hazırlığını bitirmeden ani olarak gelen dehşetli bir saldırıyla karşı karşıya kaldı. Çünkü Zend aşiretinin reislerinden olan Şeyh Ali Han; Muhammed'in ordusuna arkadan sürpriz bir saldırı yapıp savaş için gerekli araç gereçlerini ele geçirdi. Aynı zamanda bu ani saldırıyı, daha önce çocukları ve kadınları yakın dağlara götürerek hazırlıklı olan bölge halkı da destekledi. İşte hesapta olmayan bu ani saldırı Muhammed Hüseyin Han'ın ordusunun saflarında korku, karmaşa ve başıbozukluğun yayılmasına neden olduğu gibi, erzakın bitmesine, ablukanın süresinin uzamasına ve askerleri arasında düzenin bozulmasına neden oldu. Aynı zamanda yorulan, perişan olan ve güce dayanarak iş yapmaktan başka bir marifeti olmayan ordu komutanları gibi, askerleri de farklı toplumlardan oluştuğu için ciddi bir varlık gösteremedi. Hem askerlerin bir kısmı daha acemi denecek kadar yeni olduğu gibi, bir kısmı da daha bir kaç ay önce Muhammed Hüseyin Han'a karşı savaşan Esed Han'ın ordusunun kalıntılarından oluşuyordu.

Bu esnada Kerim Han'ın ordusundan olan Gürcü ve Sibkar askerler; işgalcilerin ablukalarını bertaraf etmeye çalışıyorlardı. Maksatları sadece şehri müdafaa etmek değil, aynı zamanda dışarısına çıkıp işgalcileri kırıp güçlerini de dağıtıyor ve safları arasına korku ve endişe salıyorlar ve işgalcileri yenmek için hiç bir fırsatı kaçırmayıp değerlendiriyorlardı. Bu durum üzerinden çok zaman geçmeden Muhammed Hüseyin Han ordusunda kötü gelişmeler oldu: Sıkıntılar başladı, adamları tefrikaya düşüp dağıldılar. Bu da Kacer komutanın şehri kuşatmaktan vazgeçmesine neden oldu. Gerçekten de adam Şiraz'ı bırakıp gizlice İsfahan'a döndü, ancak ablukayı devam ettirmeleri için Şiraz çevresinde bazı kuvvetlerini bıraktı. Fakat bırakılan bu kuvvetleri de çok geçmeden dağıldılar ve Muhammed Hüseyin Han İsfahan' da direnmeyi sürdürmeye

güç yetiremedi. Dolayısıyla ordusu yenilmiş, kuvveti kırılmış, manevi ruhu çökertilmiş ve on iki bin savaşçıyı geçmeyen ordusuyla Mazenderan'a dönmeye mecbur olmuştu.

Hicri 1170/m. 1756 yılına gelindiğinde Kerim Han hazırlıklarını yapmış, Fars ülkesinde işlerini düzene sokmuş ve İsfahan üzerine yürümüştü. İsfahan halkı ise, onu en güzel bir şekilde ve saygıyla karşıladı, ikram edip vefa gösterdi, hepsini mutluluk sardı ve onu karşılayıp görüşmesinden memnun kaldıkları gibi, Acem Irak'ının çoğu şehirlerinde de aynı saygıyla karşılandı.

Çünkü Kerim Han nüfuzunu pekiştirmek ve eski kuvvetini geri kazanmak için bazı başarılara aşırı ihtiyacı vardı. Gerçi girdiği bazı savaşlarda başarı sağlayıp diğer bazılarında yenildi ise de nadiren de olsa üstünlük sağladığı oluyordu. Ancak halkın hürmeti, özellikle şehir halkının güzel karşılamaları; kuvvetine kuvvet kattı, o da bu sayede başarıya ulaştı ve yüksek hedeflerini gerçekleştirdi: İnsanları anlayışla karşılayan, isteklerini, ihtiyaçlarını bilen ve adil bir hükümetin kurulmasına muvaffak oldu. Böylece Kerim Han ilk olarak iradesini ortaya koyarak düzeni sağlamlaştırmakla ve kendi rızasıyla yönetimi altına giren memleketlerin işlerini düzeltmekle işe başladı. Bundan sonra da en iyi adamlarından oluşan bir askeri birlik hazırlayarak emir ve komutasını Şeyh Ali Han'a teslim etti, bununla Mazenderan memleketine saldırmak ve Muhammed Hüseyin Han'ın teslim olmasını, kendisine bağlılık ve itaatini bildirmesini hedefliyordu. Ancak bu hedefin gerçekleşmesi için mutlaka Kacer aşiretinin saflarının arasına fitne ve ayrılık tohumlarının atılması gerekiyordu, çünkü bu cesaretli aşiret üç büyük kısma ayrılıyordu. Birinci kısım, Gence bölgesi çevresinde; ikinci kısmı, İran bölgesinden gelebilecek Özbek saldırılarını önlemek için Horasan sınırındaki Merv etrafında, üçüncü kısım ise, Isterabad memleketinde oturuyordu. Aslında bu üç kısmın hepsi de iki büyük ailenin emrindeyken bir müddet sonra bunlardan birisi nüfuz ve sultasını bu kısımların hepsine geçirmek istedi, bu da her iki ailenin arasında fitne tohumlarının atılmasına ve rekabetin şiddetlenmesine neden oldu. Bununla beraber Kerim Han'ın işe karışması ve ikinci aileyi desteklemesi sonucu fitne ortamı daha da genişledi, hedef ise, düşmanı olan aşiretin lideri Muhammed Hüseyin Han'ı yenmek ve aşiret üzerindeki kendi eski nüfuzunu geri getirmekti. Ne garip tesadüftür ki bu aşiretin bir kısmına liderlik yapan zatın da adı Muhammed Hüseyin Han idi ve onun liderliğin-

deki bu kısma Yukarı Baş deniliyordu. İşte aşiretin lideri Muhammed Hüseyin Han ile diğer aşiretin bir kısmının lideri olan Muhammed Hüseyin Han arasında süren bu rekabet ve düşmanlık, sonuncusunun Şeyh Ali Han ordusuna sığınmasıyla sonuçlandı. Bu nedenle Kerim Han'ın düşmanlarını korku sardı, bununla beraber zayıf ve sayısı az olan bir kuvvetle Şeyh Ali Hana savaş açmak zorunda kaldı. Ancak çok geçmeden kendi askeri gücünden bir kısım kendisine karşı geldi, o da meydanı terk etmek zorunda kaldı ise de ardından esir düştü.[226] Nitekim Mazenderan'daki bu büyük zafer, Gilan ve Azerbaycan memleketinin çoğunun Kerim Han'ın eline geçmesine neden oldu. Ancak Kerim Han'ın Azerbaycan hakimiyeti çok az sürdü, çünkü her zaman Kerim Han'ın düşmanları yanında yer alan Afşar aşiretinin lideri Fetih Ali Han, burayı ele geçirdiği gibi, bu sefer Kerim Han'a açıkça savaş ilan etti. Bu nedenle Tebriz'in güneyindeki Kara Çimen denilen yerde onunla şiddetli bir şekilde çarpıştı, ancak feci bir şekilde yenilerek Urumiye kalesine sığındı.[227] Kerim Han da kovalayıp barındığı kaleyi birkaç ay ablukaya aldı, bu vakıanın ilhamıyla ayakları üzerinde duramayacağını ve ablukaya karşı koyamayacağını anlayınca h. 1173/m. 1760 yılında Kerim Han'a sığındı, o da onu affetti.

Bu gelişmeler yaşanırken beri taraftan Fetih Ali Han daha teslim olmadan önce Kerim Han'ın bazı adamlarını, büyükleri ve efendileri olan Kerim Han'a karşı çıkmaları için temasa geçmiş ve bazı komutan ve liderlerini aleyhine kışkırtmıştı.

Fakat bu alçakça plan ortaya çıktıktan sonra Fetih Ali Han cezaya çarpıldığı gibi, şüpheli bazı komutan ve liderler de makamlarından uzaklaştırıldılar. İranlı tarihçiler diyor ki: Meşhur komutan Şeyh Ali Han bu plandan dolayı idam edildi, ancak bu iddia halen tam olarak doğrulanmış değildir.

Şurası da bir gerçektir ki, Kerim Han hükümranlık ve yönetimi ele geçirmek için yaptığı bütün savaş ve çarpışmalarında Fars körfezi çevresinde oturan Arap aşiretlerinden hissedilir bir destek ve

---

[226] Bu Muhammed Hüseyin Han'ın çocukları Türkistan'a yöneldiler, dört sene sonra da Kerim Han'ın sarayına geri döndüler. O da onlara ikramda bulundu, vefa gösterdi ve onlara yüksek makamlar verdi. Onun en büyük oğlu Ağa Muhammed Han daha sonra Kerim Han Zendi'nin ailesinin kırılmasına sebeb oldu.

[227] Strabo bu şehire Separma/Theparma ismini vermektedir ve Zerdeşt'in orada doğduğunu tahmin etmektedir.

tam bir yardım aldı; o kadar ki, bazı Arap kuvvetleri İsfahan memleketine kadar onunla beraber gittiler. Onun için kendisiyle aşiretler arasındaki ilişkinin sağlam ve en güzel seviyede olması tabii ki normal karşılanmalıydı. Dolayısıyla rutin ödemeleri karşılamamaları veya Bender (Rig)[228] emiri Emir Mohanna'nın yaptığı gibi, isyan bayrağını kaldırıp, Şiraz ile Bender (Buşehr) arasındaki yolu kesmeye kalkışması dışında üzerlerine bir tedip baskısı kurduğu çok nadir olmuştur, çünkü Kerim Han bu gibilerin karşısında çok sert davranırdı. Nitekim buna benzer bir vakıa Ka'b aşireti reisi Şeyh Süleyman tarafından vuku bulunca Kerim Han güçlü bir orduyla kendisine bir dersi ibret vermek ve haddini bildirip olduğu yerde durmasını sağlamak için üzerine yürümek zorunda kaldı. O ise, bu manzarayı görünce hemen kaçmaya başladı ve alelacele bir gemiye atlayarak yakındaki bir adaya iltica etti.

Öte yandan Kerim Han'ın güzel siyasetine ayak uyduramayan ve savaş ile çarpışma fıtratında olan Zeki Han[229] da sürekli olarak Kerim Han hükümetine karşı endişe kaynağı olmuştu, bu da çoğu zaman aralarında çarpışma ve zıtlaşmaların kaynağını teşkil etti. İşte bu Zeki Han adındaki zat; bir keresinde kardeşine karşı isyan bayrağını açtı. Bu maksatla kardeşine karşı başkaldırıları düzenlemek ve fitne ile gerginliği körüklemek için beraberinde bazı komutan ve emirleri de alarak Feyli aşiretini ziyarete gitti. Ancak onun bu çabaları fiyasko ile neticelendiği için geri dönüp kardeşinden özür dilemek ve ayağına kapanmak zorunda kaldı. Kardeşi ise, yaptığı hamlıktan dolayı onu affedip kendisiyle barıştı ve uygun bir görev verdi. Sonra çok geçmeden fitne fesat çıkaran Kacerli Kulihan ordusuna bir ders versin diye onu Dameğan'a[230] gönderdi. Şimşek hızıyla giden kardeşi oraya vardı ve daha fitneyi beşikte iken ortadan kaldırdı, o çok güçlü olan asinin isyan kıvılcımını söndürdüğü gibi, firar edip Türkmenlere iltica etmeye zorladı ve himayelerine girdi. Gerçekten de Zeki Han'ın isyanları bastırmada kullandığı şiddet ve takip ettiği katı tavır; güvenliğin birçok alanda

---

228 Bu Bender "Rig", Bender Buşehri'nin kuzeybatısından yarım derece mesafededir.

229 En yaygın olan görüşe göre o, Kerim Han'ın kardeşidir. Ama gerçekte onun amcasının oğlu ve üvey kardeşi idi. Onun Zeki Han'ın dışında da bir üvey kardeşi daha vardı. Kendisine İskender Han deniliyordu ve üvey bir kızkardeşi vardı. Yani hepsi aynı anneden idiler ama babaları farklı idi.

230 Parsi ailesinin vatanı Eşkani.

sağlanmasına yardımcı oluyordu. Çünkü Kerim Han'ın güzel ahlakı ve adaleti; bazı komutan ve reislerin hiç neticesini düşünmeden onları suistimal etmeye ve isyan çıkarmaya sebep oldu. Ancak insanlar en sonunda isyan ateşlerinin söndürülmesinin Kerim Han'ın yumuşak ahlakıyla değil, bilakis Zeki Han'ın şiddeti ve katılığı sayesinde mümkün olabileceğini anladılar. Hem keşke isyanlar sadece Dameğan memleketiyle sınırlı olsaydı; çünkü o isyanların ateşi Mazenderan ve daha birçok yerde tutuşmuştu. Ancak o isyan ateşlerinin hepsi büyük bir sertlikle söndürüldü ve mesele o dereceye vardı ki, isyancı topluluklar; tedip saldırıları olmadan önce kaçmaya çalıştılar.

İşte bu şekilde Zeki Han caydırıcı şiddetiyle ve ciddi askeri yönetimiyle İran'ı asi ve azgın çetelerden temizledi ve Kerim Han için son günleri süresince gölgesinde istirahat edeceği selametli ve tatmin olacağı bir hayat sağladı. Kerim Han da "Şah'ın Vekili" lakabı ile yetinerek o zaman daha dokuz yaşında olan ve Ali Merdan Han tarafından Şah tayin edilen Safevi Şah Hüseyin'in kız kardeşinin oğlu Şah İsmail'in merkezine göz dikmedi. Bundan da öte daha çocuk olan Şah'ın merkezini korudu ve Şiraz'ı memleketin başkenti yaptığı gibi, askeri komutanlığı ve genel idari işlerin yönetimini komutan ve emirlere terk edip Şah'ın yanında ikamet etmeyi tercih etti. Fakat yine de çok güçlü bir ordu kurarak komutanlığına kardeşi Sadık Han'ı getirdi ve Basra'yı muhasara etmek için gönderdi. Muhtemelen o bunu yaparken önceki İran hükümetlerinin takip ettiği şöyle bir siyaset takip ediyordu: Türklere karşı yapılan dış savaşlarla meşgul olup onlarla çarpışmak suretiyle halkın güvenini ve istikrarın sağlanmasını temin etmek; böylece memleketin içindeki barış ve düzeni sağlamlaştırmaktı. Böylece halk ona teslim olup daha çok sempati duyuyordu. Çünkü çok iyi biliyordu ki Şiilerin arasındaki iç ihtilafları kaldıracak ve tek fikir etrafında birleştirecek yegane işin; onların, Türklerin elinde bulunan mukaddes mekanların geri alınmasıdır. Bunun için Arap Irak'ına hâkim olmak Kerim Han'ın en büyük hedefiydi. İşte bu hedefin gerçekleşmesi için çalışmalara başladı ve ilk işi, Bağdat valisi Ömer Paşa'yı İstanbul hükümetine şikayet ederek onun, İranlı ziyaretçilerin mukaddes İran yerlerini ziyaret ettiklerinde onlardan para aldığını delil göstererek İranlıların bir bakıma şikayetini dile getirdi. Osmanlı hükümeti ise İranlıların bu endişelerini reddedip duymazlıktan geldiler. Bunun üzerine İran hükümeti de Sadık Han'a, Bas-

ra'nın üzerine yürümesini istedi ve sayısı elli bin savaşçı olan bir ordu hazırladı, ayrıca Buşehr ve Riğ limanlarında orduya eşlik etmek için hazırlanan otuz hafif gemiden oluşan bir donanmayla Fars körfezi yoluyla ilerledi. Her ne kadar Osmanlının da Basra limanında bazı savaş gemileri var idiyse de bunlar eski, çürümüş ve işe yaramaz bir halde idiler ve Sadık Han'ın güçlü donanmasına karşı koyacak durumda değillerdi.

Sadık Han'ın ordusu Şattularab'ı ele geçirir geçirmez hemen nehrin üzerinde tulum ve sallardan oluşan bir köprü yaptı ve bu köprünün üzerinden ordusu ile birlikte nehrin sağ yakasına geçmeyi başardı ve Basra kentini ablukaya aldı. Basra ise, büyük bir şehirdi. Zengin ve geniş bahçeleri vardı.. Elli bine yakın nüfus oturuyordu. Şehri koruyan güvenlik adamları ise, şehrin sakinlerinin dörtte birisinden daha fazla idi. Şehrin hükümdarı Süleyman Ağa ise, asker bir adamdı, komutanları ve askerleri tarafından seviliyordu. Şehrin surları yüksekti, ancak tam manasıyla sağlam değillerdi. Müdafaa hattı ise üzerlerine yüz kadar savaş silahının yerleştirildiği bir kaç kaleyi geçmiyordu.

Ve h. 1189/m. 1775 yılı kış mevsiminde Basra kuşatması başlayınca hemen İran ordusu öne doğru ilerlemeye başladı. Buna karşılık Osmanlı hükümeti Van, Musul, Diyarbekir, Halep ve Şam'daki valilerin, ordularını hazırlayıp Bağdat'ta buluşmalarını emretti.

Ancak bu valilerin niyeti verdikleri görüntüden tamamen farklı idi; çünkü dış görünüşe göre bunlar Bağdat valisine yardım edip beraberce Osmanlının Basra'daki savunucularını kurtarmak için gittikleri görüntüsünü verdikleri halde, ancak Bağdat'a ulaşır ulaşmaz İran Melik'ini memnun etmek için Basra Valisi Ömer Paşa'yı öldürdüler. Sonra da Şiraz'a resmi bir heyet göndererek Kerim Han'a: artık gerçekten çarpışmak istemediklerini ve mademki bütün bu olup biten olayların sebebinin Vali Ömer Paşa ise, onun da öldürüldüğünü ve artık bu uzun süren savaşın durdurulması gerektiğini ona arz etmekti. Bu şekilde Şah'ın isteği yerine getirilmiş oldu, ancak Şah sözünde durmadı ve isteklerine cevap vermedi. Tam aksine, h. 1190/m. 1776 yılında vuku bulan bu savaşta Osmanlı'nın zaafını değerlendirmek istedi ve savaşmaya devam etti, bu esnada on üç ay süren ablukadan sonra Osmanlı'nın Basra'daki hükümdarı kayıtsız, şartsız teslim oluncaya kadar abluka devam etti. Zaten bu zaman aralığında erzak ve zahireleri tükenmiş, savunan asker ve halk arasında sıkıntı şiddetlenerek hüküm sürüyordu.

Bu gelişmelerden sonra vali ile beraberindeki ileri gelenler büyük bir törenle, saygı içinde Şiraz'a gönderildiler. Sadık Han ise, Basra halkını en güzel şekilde karşıladı, bütün ikram ve erdemlik örneklerini sundu ve adamlarından Ali Mahmud Han denilen birisini başlarına askeri hükümdar tayin ettikten sonra kendisi Şiraz'a döndü.

Bu arada Basra'da iki aşiret arasında ciddi bir gerginlik baş gösterdi; bunun üzerine Ali Mahmud Han hiç bir hazırlık yapmadan hemen aralarına girdi, fakat kendini büyük bir tehlikeye attı, kötü bir şekilde yenildi ve İranlı komutan bu isyanda kurban gitti. Bu şaşırtıcı ve etkileyici haberler Sadık Han'a ulaşınca hemen Basra'ya gitti; yüksek ahlakı, güzel huyu, siyaset ve hikmet donanımlı konumu sayesinde işleri rayına koydu ve durum eskisi gibi tekrar düzeldi, huzur ve barış şehrin tümüne yayıldı ve Kerim Han'ın vefatına kadar bu güven ortamı sürdü. Ancak ardından Sadık Han kişisel nedenlerle Basra'yı terk edince Bağdat valisi bu altın fırsatı değerlendirerek hemen Basra'ya yürüdü ve kolaylıkla ele geçirdi.

Öte yandan Avrupa Kerim Han yönetiminden önce İran'daki içişlerin karışıklığı, güvenliğin sarsılması ve her tarafta endişe ve fitnenin yayılmasından dolayı ticaretine önem vermiyordu... Ama ne zaman ki Kerim Han yönetimi ele geçirdi ve bu karışıklığa bir son verdi, fitne ve endişeyi oluşturan sebepleri ortadan kaldırdı; işte o zaman huzur ortamı oluştu ve bu istikrar memleketin her tarafına yayıldı, iç ticaret ve ziraat gelişti. Çünkü bu cömert kral -Ermeniler de dahil- memleketindeki sanayi işletmelerinin sahiplerini cesaretlendirdi ve sanayi sahasında ciddi gelişmeler için onları teşvik etti. Aynı zamanda ticareti himaye etti, ilerleme genelleşti, adil yönetiminin son günlerinde İran'da barış ve huzur ortamı her tarafa yayıldı. Bunun sayesinde emlak ve ziraat erbabı zengin insanlar; hükümeti az yardımlarla da destekleseler; ancak kendilerinden istenildiği zaman çok daha fazlasını gönül ferahlığıyla ödüyorlardı. Nitekim bu emlak sahipleri hemen her konum ve işlerinde bağımsız gibiydiler, adalet sembolü olan Kerim Han yönetiminin gölgesinde huzur ve mutlu yaşıyorlardı; o da her fırsatta bu sınıfı destekliyor ve yardım ediyordu.

Bu reformcu kral döneminde bu verimli ilerleme; İran'ın bütün şehirlerini kapsadı ise de bundan asıl aslan payını alan Şiraz oldu. Çünkü burası, mensubu olduğu aşiretin yaşadığı bölgeye yakın olmakla beraber, ayrıca akrabaları da bu şehirde yaşıyordu. Doğru-

su Kerim Han bu şehri güzelleştirmek ve imar etmek için büyük bir çaba sarf etti; hastaneler kurdu, etrafındaki kaleleri sağlamlaştırdı, kasırlar inşa etti, genel idari yerler inşa etti. Şehrin etrafına ağaç ve gülleri dikti, devasa bahçeler oluşturdu ve bütün bunların yanında halkın refah ve mutluluğu için hiç durmadan çalışmalarını sürdürdü.

İranlı bir tarihçi[231] Kerim Han'ın bu altın çağını şu şekilde tasvir eder: Kerim Han'ın yaktığı meşale, İran memleketinin tümünü aydınlattı, ancak Şiraz'ı aydınlatan ışıklar diğerlerinden daha kuvvetli hissediliyordu, bu nedenle bu şanslı şehrin sakinleri büyük bir güven, barış, mutluluk ve refah içindeydiler. İnsanlar vakitlerini sürekli afiyet içinde ve ay gibi güzel kızların, inci mercan gibi çocukları arasında keyif ve safa ile oturarak geçiriyorlardı. Zevk, keyif, sevgi ve aşk rüzgarları başlarını döndürüyordu. Elbette herkes toplumdaki yerine ve hayattaki gücüne göre..

Hicri 1193/m. 1779 yılı Sefer ayının on üçünde vefat edip Allah'ın rahmetine kavuşan seksen yaşındaki Kerim Han,[232] yirmi sekiz yıl tam bağımsız ve rakipsiz olarak İran'a hükmetti, özellikle son yirmi senesinde tek başına saltanatı ve hükümdarlığı, bütün İran'ı kapsamıştı.[233]

Kerim Han'ın Ahlaki ve Özellikleri

Bu eşsiz melikin özelliklerini ve fıtratındaki yüksek seciyelerini tasvir etmek kolay değildir. Çünkü bu zat, diktatör bir melikin özelliklerini ve şurayı kutsayan, ona inanan adaletli bir melikin özelliklerini bir arada taşıyordu. Ne zayıf iradeli ve etrafındakilere körü körüne kanacak kadar yumuşak başlı idi; ne de irade ve hevesini başkasına zorbalık ve katılıkla kabul ettirecek şiddete sahip biri idi. Bilakis, aşırıya kaçmayan mutedil, müsamahadan geri kal-

---

231 O, *Zend Ailesinin Tarihi* kitabının yazarı Ali Rıza'dır.

232 *Sr. Malkolm Tarihi*'nde belirtildiğine göre o Şiraz'da defnedildi. Kacer Hükümeti kurulduktan sonra Ağa Mahmut Han, hergün geliş ve gidişinde üzerinden geçmek için onun ve Nadir Şah'ın kemiklerini kabirlerinden çıkardı ve onları alıp hepsini sarayının önündeki toprağa gömdü.

233 Bazıları onun yetmişbeş yaşında iken vefat ettiğini söylüyor, diğer bazıları da onun seksenaltı yaşında iken vefat ettiğini söylüyor. Ancak doğru olan metinde geçendir, fakat büyük bir ihtimalle Kerim Han'ın kendisi de doğum tarihini bilmiyordu. Çünkü o zamanlar aşiretler arasında doğum tarihlerini kaydetmek adet değildi.

mayan, isabetli görüşlere sahip ve tasarruflarında hikmetli olan birisiydi. Bütün bu özellileri; hayatının her alanında kendisiyle beraber yaşadı ve onun içindir ki herkesin yanında vakarını, değerini ve güzel hatırasını korudu. Ancak onun bu özelikleri; her hükümdarda olduğu gibi, onun da hakkedenlere ağır cezaları vermeye engel değildi. Fakat tabiatına aykırı olan cezaları infaz etme konusunda bizzat değil; başkasına havale ederdi. Bu sayede düşmanların, rakiplerin ve ayaklanan isyancıların kalplerine korku salardı. Yine de merhameti her zaman katılığına üstün gelirdi, kendisine bir düşmanı bile iltica ettiğinde hemen ve hiç tereddüt etmeden af ederdi.

Nitekim en güzel ikram sahibi, temiz bir geçmişi olan, tarihçeyi hayatı örnek ve garip hikayelerle dolu bir insandı. Örneğin izzeti nefis ve cesarete sahip olduğu kadar, hiç tereddüt etmeden müsamaha ve affetme hasletine sahipti; affettikler ise, kendisine tam itimat ettikleri gibi, o da onlara elinden gelen iyilik ve ikramı yapıyor ve hiç fark gözetmeksizin merhamet ediyordu. Dinin emir ve kaidelerine sımsıkı bağlı, taassuba kaçmayan, güler yüzlü olduğu gibi, dünyanın nimet ve zevklerinden itidal, vakar ve özenle istifade ederdi. İsrafa kaçmadan, bütün insanların istifade etmeleri gereken temiz şeylerden o da istifade ederdi ve bu tasarrufu, merkezde onun adaletli bir hükümdar ve ciddi bir yönetici olmasına engel olmazdı.

Kerim Han okuma yazma bilmeyen (ümmi) birisi idi ve belirtmek gerekir ki o medreseye ne küçüklüğünde ne de gençliğinin baharında gitti; yaşı ilerlediğinde de gitmek için çaba göstermedi. O, dünyanın gidişatını ve gelişmelerini bilmeyen, şehirden ve rahatlıktan uzak, tenha dağlarda yaşayan, dağlı bir aşiret reisinin oğluydu.[234] Dolayısıyla doğal olarak Kerim Han dersten, ilim tahsil edip kaynağından istifade etmekten mahrum kaldı. Diğer kabile fertlerinin çocuklarının yaptığı gibi o da biniciliği, spor oyunlarını, askeri işleri, çarpışma, kah saldırma, kah kaçma eğitimini aldı.

Ümmi olmasına rağmen yine de insanları ilim öğrenmeye ve araştırmaya teşvik ediyordu. Büyük meclisi, her taraftan faziletli ve alim şahsiyetlerin yöneldiği ve toplandığı bir yerdi.. nitekim ilme olan bu alakadan dolayı meşhur iki şair olan Şeyh Sadi ile Hafız'ın Şiraz şehrindeki mezarlarını yenilediği gibi, geniş araziler, üzüm

[234] İran'ın diğer kabile ve aşiretleri gibi, Lek aşiretleri de Zend ve diğer kabileleri de cehalet ve geri kalmışlığın zirvesindeydiler.

bağları ve zengin bahçeleri de bunlara vakfiye yaptı. Bu vakıfların ihtiyacı olan idareci, görevli ve bekçileri tayin etti. Onun tarihe mal ettiği bu iki eser, Kerim Han'ın en bariz ve en güzel işlerinden birisi olduğu için bu sayede Şiraz halkının gönlünü fethetmişti. Çünkü onların kalbi bu her iki şaire karşı şiddetli bir beğeni, büyük bir sevgi, mükemmel bir takdir ve saygı hissi ile doluydu. Yine tebasının arasında adaletin gelişmesi için çok hırslı olduğu gibi, kendisi her gün bizzat mazlumların şikâyetlerini dinlemek ve çözmek için onlarla oturumlar tertipler ve saatlerce onları dinlerdi; böylece insanların mağduriyetlerini ve halkın isteklerini ilk elden öğrenirdi.

Onun özelliklerinden birisi de halim olmasıydı ve Sr. Malkolm'un naklettiği şu hikayeden daha çarpıcı bir örnek olamaz:

Deniliyor ki bir gün, adalet meclisinin işleri bittikten sonra çalışmaktan ve halkın işlerine bakmaktan yorulmuş, evine dönmek üzereyken bakar ki kollarını sıvamış ve dehşetli bir düşman gibi üzerine atını süren, bağırarak "adalet, adalet" diye gelen biri.

Kerim Han kendisine:

-Kimsin sen?

-Adam: Tüccar, sahip olduğum bütün malım çalındı.

-Kerim Han: Nasıl, olay nerede meydana geldi?

-Adam: Uyuyordum..

-Kerim Han: Neden uyudun?

-Adam kızarak ve hiddetle: Şaşırdım ve zannettim ki sen uyanıksın, uyumuyorsun.

Adamın bu cesurca cevabı Kerim Han'ın öfkesini ve hiddetini yumuşattığı gibi, Kerim Han da adamın cesaretini ve açık sözlülüğünü beğendi; dolayısıyla adamın cevabında açıkça azar bulunduğu halde Kerim Han, etkisinde kalıp sert davranmadı.

Sonra da vezirine emredip adama, çalınan malının miktarı kadar genel hazineden ödeme yapılmasını istedi ve çalınan malın bulunması için çaba sarf edilmesi gerektiğini söyledi.

Bunun yanında Kerim Han devletinin temelini atmada, sağlamlaştırmada ve örf adetleri muhafaza etmede hiç şüphesiz manevi yol takip edip güzel ahlak ve hasletleri tesis ederek başardı. Ordunun kendi emrine girmesi için tebaasına karşı kesinlikle zulüm ve horlama yolunu takip etmedi ve geçici bir askeri onur için memleketi zillet, yıkıntı ve dağılma ile baş başa bırakacak veya zahiren parlak gözüken sivil bir başarıyı gösterip yanlış bir siyaset takip etmedi. Özel hayatında genel olarak tevazu ahlakı ağır basıyor-

du; yeme, içme, giyim ve hayatının diğer bütün alanında sade ve basit tarzda yaşayan güzel huylu bir insandı.

Kendisine bağlı lider ve görevlilere verdiği emirleri kesin ve tavizsiz olduğu halde, tebaasına karşı davranışı tam aksine karşılıklı sevgi içinde olur, onları gözetir ve acır, güler yüzle karşılar, isteklerini dinler ve ihtiyaçlarını gidermek için uyanık olurdu. Geri kalmışlığın karanlığı içinde dahi bir taraftan şiddet ve haksızlığı prensip haline getiren insanlara karşı hakkı sahibine vermek üzere geri alma ve kanunları tam uygulama sertliğini gösterdiği gibi; beri taraftan hoşgörü ve şefkati prensip edinenlere karşı da insani ve yüksek duygularla yaklaşmak gibi huyları da içinde barındırıyordu.

İşte bütün bu dile getirdiklerimizden dolayıdır ki, Kerim Han'ın İranlılar arasında sadece kral olarak değil; aynı zamanda onlarla sevinen ve menfaatlerini gözeten şefkatli bir baba gibi yaşaması, hiçbir zaman garipsenecek bir durum değildir.

Yine bu nedenledir ki memleket olarak vefatı, bütün İranlıları mateme, hüzne ve acıya boğan büyük bir musibet oldu. Çünkü İranlılar onun yaptığı hizmetlerden, iyi işlerden ve tartışmasız bir İran hükümetini tesis etmek için gösterdiği büyük çabalardan dolayı bu kahraman kralı seviyorlardı, ismini yüceltip büyüklüğünü itiraf ediyorlardı. Çünkü o, fitne ve ihtilafın memleketin her tarafını sardığı bir ortamda bunu başarmış ve halkı ittifakla buluşturmuştu. Onun için İranlılar her zaman onu hayırla yad edip övgüler yağdırdılar ve şöyle dediler: Maddi olarak her ne kadar büyük kralların olmasa, ihtişamlı saraylar inşa edip büyük kitleleri arkasından sürüklemiş olmasa ve geniş fetihler yapmasa da bizim itiraf etmemiz gerekir ki o, adaletli bir hükümdardı, hatta adaleti en yüksek seviyede uyguladı ve İran kralları arasında benzeri yoktu.[235]

Kerim Han'ın Vefatından Sonraki Durum

Kerim Han'ın vefatı, gerginliğin ortaya çıkmasının, fitnenin harekete geçmesinin, Zend devletinin temelinin sarsılmasının ve

---

235 Sr. Malkolm, *Kedhuda Tarihi*'nden nakleden diyor ki: Bunu Kacer devletinin en son adamlarından çoğunun ağzından duydum.

Binning de kitabında (c. 2, s. 217) diyor ki: İran şahlarının isim listelerinin tümünde Kerim Han'a benzer veya denk birisi yoktur. Çünkü halk ona bağlandı ve takdis derecesinde onu sevdiler ve onun ismi hürmet edilmeden ve yüceltilmeden dile getirilmiyordu.

İran memleketinin tümünde işlerin rayından çıkmasının başlangıcı sayılır. Bu arada Kerim Han'ın beş erkek çocuğu olduğunu da kaydedelim.[236] Bunlardan birisi vefatından önce ölmüş, diğer dördü ise babalarının vefatından sonra akrabaları ve aileleri arasında bulunan liderler tarafından çıkarılan fitne, ihanet ve zulümlere uğradılar. Ancak Zeki Han adındaki oğlu, babası Kerim Han'ın vefatından hemen sonra idareyi ele geçirdi ve sert bir hüküm icra etti, merkez yönetimi güçlendirmek için birçok metot denedi ve bunun için elinden gelen her şeyi yaptı.

Onun için Zend aşiretinin bazı liderleri, Zeki Han'ın kendilerine zulmedip ezeceğinden korkuyorlardı. Onun için de Şiraz'ın iç kalesini ele geçirmek için hemen harekete geçtiler ve müdafaa için hazırlıklara başladılar; bir taraftan da Kerim Han'ın oğlu Emir Ebu'l-Feth'i desteklediklerini ilan ettiler. Ancak Zeki Han onların bu sinsi komplolarını boşa çıkaracak şekilde Ebu'l-Fetih Han ile kardeşi Muhammed Ali Han'ı babasının tahtı için veliaht ilan etti[237] ve halkın, bu liderleri destekleyip teyit ettikleri ortaya konmadan komplonun önü alındı. Ama bu kardeşler gerçekten ve pratikte değil; sadece sözde ve görünürde veliaht idiler. Çünkü ikisinin de genç oldukları, yönetim işlerinde tecrübesiz olduklarını, işlerin üstesinden gelemeyeceklerini ve gerektiği gibi yürütemeyeceklerini iddia ediyordu; dolayısıyla zorbalıkla tek başına yönetimi ele geçirdi ve duruma hâkim oldu.

Bütün bunlar yanında ayrıca plan ve programlarını gerçekleştirmek için kız kardeşinin oğlu Ali Murad Han da sağ kolu olarak yanında yer almıştı.

Öte yandan Zeki Han Şiraz'ın iç kalesini de ele geçirmek umudu ile çok büyük ve çetin çabalar gösterdi, ancak bu iş tahmin ettiği gibi kolay değildi. Bunun için kale muhafızlarını aldatma ve tu-

---

236 Bu evlatların en büyüğü, yönetimi daha eline geçirmeden amcasının oğlu Ekber Han tarafından gözü çıkarılan Selah Han idi. İkincisi de hükümdarlığını açıkça ilan ettikten sonra amcası Sadık Han tarafından kör edilen Ebu el-Feth Han'dır, kendisini tek başına yönetimde bıraktı. Üçüncüsü de yine amcası Ekber Han tarafından kör edilen Muhammed Ali Han'dır. Dördüncüsü ise babasının vefatından önce ölen ve kardeşleri arasındaki çekişmelerden kurtulan Muhammed Rahim Han idi. Beşincisi de Ekber Han tarafından dili kesilen İbrahim Han'dır.

237 Zeki Han'ın damadıydı.

zağa düşürme yolunu tercih etti. Kendilerine, hayatlarını koruyacağına dair söz verdi ve liderlerine de devlet işlerinde uygun makamlar vereceğini söz vererek onları aldattı. Reisler de kendisine inanınca, tuzağına düşüp ona teslim oldular, o da hepsini kesin olarak ortadan kaldırıncaya kadar bu alçak üslûba başvurdu ve çok çirkin bir yolla verdiği sözlerin hepsinden caydı. Sadık Han ise, Kerim Han'ın vefat haberini duyar duymaz hemen Basra'yı terk edip Şiraz'a doğru ilerledi ve yakınındaki bir mesafede çadırlarını kurup askeri birliklerini etrafa yerleştirdi ve hükümetin ne şekilde kurulduğunu öğrenmek için oğlu Cafer Han'ı Zeki Han ile görüşmek için şehre gönderdi. Çok geçmeden Cafer Han babasına, Zeki Han'ın teminat içeren ve babasını içtenlikle rahatlatan güven mektubunu getirdi; fakat aynı zamanda Zeki Han'ın konuşmasına itimat etmemesi, güvenmemesi ve ona göre tedbir alması gerektiğini söylemeyi ihmal etmedi. Çünkü her an Zeki Han'ın zulüm ve ihanetine uğrama ve elinden son derece acı çekme ihtimal uzak değildi, daha önce Zend liderlerine defalarca yaptığı gibi.

İşte bu tavsiyenin Sadık Han üzerinde büyük etkisi oldu ve Zeki Han ile ittifak yapma umudunu yitirdi; onun için Şiraz'ı muhasara etmeyi kararlaştırdığı gibi, savaş ve çarpışmalarda elde ettiği tecrübelerden dolayı ordusunun kendisine olan sevgi ve itaatine güveni tamdı. Bu inançla ordusunu hazırladı ve çarpışmak için her çeşit ihtiyaçlarını ikmal etti. Zeki Han, düşmanı Sadık Han'ı hile ve dehası sayesinde şehrin içine çekmeyi başaramadığını görünce Ebu'l-Fetih Han'ı hapishanenin karanlığına attı ve bir taraftan o zamana kadar yönetimde ortağı olan Muhammed Ali Han'ı İran'a bağımsız hükümdar olarak tayin ederken; öte yandan o esnada Şiraz'da bulunan Sadık Han'ın üç oğlunu tutukladı. Ardından şehrin kapılarını kapattı ve Sadık Han'ın ordusundan ne kadar komutan ve insan varsa hepsini idam edeceğine dair duyuruda bulundu. Yaptığı bu tehdit ve korkutma propagandası etkisini gösterdi ve Zeki Han da hedefine ulaştı. Çünkü karşıtları, Zeki Han'ın, çocuklarını ve kadınlarını da idam edeceğinden endişe ediyorlardı. Çünkü masumların kanlarını akıtmak Zeki Han' için çok normal bir şeydi. Bunun neticesinde esir olan bütün komutan ve askerler ve Şiraz'ın içinde akrabası olan herkes; Sadık Han'ın kışlasından kaçıp Şiraz'a sığınmaya acele ettiler. Bu komplo, Sadık Han'ın plan ve tedbirlerinin boşa çıkmasına neden olduğu gibi, galip gelme umutlarını da söndürdü ve ya-

nında özel kuvvetlerinden üç yüz savaşçıdan başka kimse kalmadı, o da onları alıp Kirman yoluna dönmek zorunda kaldı. Ancak Zeki Han; Sadık Han'ın gittiği yolda takibe koyuldu ve kovalamak için atlılarından bir grubu peşinden gönderdi. Bu süvariler, Şiraz'dan kırk mil uzaklıkta bulunan ve Derbend Orincan denilen yerde düşmanlara ulaştılar ve aralarında çok çetin bir çarpışma oldu. Bu çarpışmada Zeki Han'ın komutanı öldürüldükten sonra kuvvetleri dağıldı ve kötü bir şekilde yenildiler ve Şiraz'a dönmek zorunda kaldılar; Sadık Han da bu fırsatı değerlendirip adamlarıyla birlikte yola devam ettiler ve Kirman'a ulaşıp küçük kalesine sığındılar.

Kerim Han'ın vefatından sonra meydana gelen önemli olaylardan birisi de Kacerli Ağa Muhammed Han'ın kurtulması ve h. 1160/m. 1747 yılında esir edildiği Şiraz kalesinden kaçmasıydı. Çünkü o günden beri Şiraz kalesinde tutuklu bulunuyordu ve süre boyunca av ve hava almak dışında, yani sayılı günler hariç, kaleden dışarı çıkmasına izin verilmiyordu.

Nitekim Kerim Han, Necat Ağa Muhammed'i sayar, yönetim işlerinde deneyimlerini kendisiyle paylaşır ve devlet işlerini istişare ederdi. Ağa Muhammed Han ise, geleceğini Kerim Han'ın vefatına odaklamıştı, onun için de bu vefat günü sabırsızlıkla bekliyordu, özellikle kendi kız kardeşi Kerim Han'ın eşi olması faktörü de vardı. İşte Kerim Han ne zaman ki ruhunu Rabbine teslim etti, o gün hükümet adamlarının ve korumaların telaş içinde meşgul oldukları bir hengamda, kendisine hizmet edecek birkaç adamıyla birlikte hemen gizlice şehirden çıkarak memleketine ulaşıncaya kadar çölden yürümeye devam edip kendi kavmi ve aşireti arasına yerleşti, ardından topladığı büyük askeri güç sayesinde h. 1193/m. 1779 yılında kendini memleketin kralı olarak ilan etti.

Zeki Han yakinen biliyordu ki Kacer reisi sadece Mazenderan ile yetinmiyecek ve ikna olmayacak, onun için mutlaka bir gün üzerine yürümeliydi, bunun için de kız kardeşinin oğlu Ali Murad Han liderliğinde güçlü bir ordu hazırladı. Ancak bu planı, tahmin ettiğinin aksine gelişti, çünkü cesaretli ve hırslı olan yeğeni geçirdiği tecrübelerden biliyordu ki memleketin durumu sadece ferdi kuvvete güvenen, aşirete bağlılıktan mahrum olan, aynı zamanda sadece şahsi menfaatini düşünen ve toplumuna güvenmeyen Zeki Han gibi birisi kesinlikle başarılı olamaz. Bunun için o zalim, despot, insanlar tarafından nefret edilen ve hiç kimsenin kendisine

güvenmediği Zeki Han'a isyan bayrağını çekmek ve bu fırsatı değerlendirmek için münasip bir takvim bekledi.

Bu fikir Murad Han'ın aklını iyice girdi ve Şiraz'dan ayrılırken Sadık Han da kendisine yardım etmek için onu davet edince, o düşüncesini pratiğe dökmek için kendisine fırsat doğdu. Onun için Tahran'a ayak basar basmaz hemen ordusunun emir ve komutanlarını topladı ve onlara şöyle seslendi: "Herkese kötü muamelede bulunan ve kendisine o kadar fırsatları veren Kerim Han ve oğullarına ihanet eden Zeki Han gibi birisine yardım etmek caiz olur mu?" Hiç şüphesiz onun bu üslûpla hitap etmesi, hepsini ikna etmeye yetti ve kendisini dinleyen hiçbir kimse karşı çıkmadı. Sonra İsfahan'a doğru yola çıktı ve bölgedeki halk ve tebaanın hepsinin kendi tarafına geçtiklerini ve içlerinden gelen samimiyetle Zeki Han'ı yenmesini istediklerini kendi gözüyle gördü. O da hemen Zeki Han tarafından tayin edilen valisini görevinden aldı, sonra da bu yaptığından hedeflediği şeyin, Kerim Han'ın oğlunu babasının yerine memleketin başına kral yapmak olduğunu, bunun dışında gerçekleştirmek istediği başka bir hedefinin olmadığını ilan etti. Bundan dolayı halk hem daha çok sevindi, hem de etrafında daha fazla toplandı ve etrafında kenetlendi, bu yeni ortamı desteklemek ve güçlendirmek için iyi bir hazırlık yapmaya başladılar.

Ancak Zeki Han kız kardeşinin oğlunun isyan ettiğini duyunca, ne yapacağını şaşırdı, morali çöktü ve dengesini kaybetti. Bu nedenle hemen büyük bir ordu hazırlamaya koyuldu ve başına geçip İsfahan'a doğru ilerledi, fakat bu arada ilahi intikamın kendisine bir arşın kadar yakın olduğundan habersizdi. Çünkü Yezd Xwast yakınına vardığında hemen halkını sıkmaya başladı ve koyduğu vergileri ödemeleri için zor kullandı. Halk ise, çok fakir ve perişan bir durumda olduğu için o seneki vergileri af etmesini istedi ve kalenin pencerelerinden gözde ve seçkin adamlarını dışra çıkarıp yanına gönderdiler ve halkın içinde bulunduğu kötü durumdan dolayı konulan vergileri ödemeye gücünün yetmediğini anlattılar. Ancak o, halktan yüz çevirdi, kötü muamele etti, nankörlükte bulundu. Bu yetmiyormuş gibi beldenin eşrafından olan belediye reisine işkence yapmaya kalktı; hatta kalenin korumaları engel olmasalardı onu perişan edip işkencenin her türlüsünü yapmaya yeltenecekti. Nitekim bu olay halkın üzerine çok kötü bir etki yaptı, dolayısıyla halkın Zeki Han'a karşı gönlü karardı, ona karşı içlerinde bir öfke oluştu ve kesinlikle ondan kurtulmaları gerektiğine inanarak

miladi 1779 senesinde hiç zaman kaybetmeden onu öldürdüler.

Bu şekilde Zeki Han'ın öldürülmesinden sonra, Kerim Han'ın oğlu Ebu'l-Fetih Han miladi 1780 senesinde İran'ın şahı olarak ilan edildi.

Ebu'l-Fetih Han cesaretli bir adam, adaletli bir kral, güzel hasletlere sahip ve bütün işlernde itidallı davranan bir insandı; o ne hırslı, ne de tamahkâr birisiydi. Ancak yine de o, memleketi ilgilendiren bu gibi hassas ve yüce bir durumda layıkiyle o makamı dolduracak güçte değildi; ama buna rağmen Kerim Han'ın ailesinin dışında o yeri dolduracak, güvenliği tekrar sağlayacak, tamahkârların isteklerine bir sınır koyacak, memlekette şah ilan edilecek ve mülkü koruyacak ondan başka adam da yoktu.

Tam bu arada Sadık Han, düşmanı Zeki Han'ın başına gelenleri duyunca hemen harekete geçip Şiraz'a doğru ilerledi ve h. 1194 yılı, Cemaziyelevvel ayının otuzuncu gününde krallığın haşmet ve üstünlük sembolları içinde şehre giriş yaptı. Zendi olan bu emir, anlayışlı ve tecrübeli bir komutan, cesaretli bir asker ve akıllı bir yöneticiydi, ancak saltanat ve idarenin iplerini ele geçirmeye çok istekliydi. Çünkü iradesi zayıftı ve cahil bir hükümdarın emirlerine boyun eğmek nefsine zor geliyordu. Sözün kısası, amca ile yeğen arasında tam bir uyumluluk ve anlayış yoktu; bu durum en sonunda Sadık Han'ın yeğenini tutuklamasıyla son buldu. Keşke bununla da yetinseydi, ama vahşi bir hataya yeltendi ve o karanlık dönemlerde geçerli olan geleneğe göre her iki gözünü oyarak saf dışı bıraktı ve h. 1194/m. 1780 yılında memlekette kendini bağımsız şah olarak ilan etti. Ancak o, hiçbir zaman zulümle ve bu vahşi metotlarla ele geçirdiği ve istila ettiği bir makamın kendisi için istikrarlı ve devamlı olacağını hiçbir zaman hayal etmiyordu.

Gerçekten de Ali Murad Han tehlikesi artarak yayıldı ve gittikçe genişledi; bunun üzerine Kazvin, Sultaniye ve Zencan'da kendisine karşı isyan eden, bu memleketleri ele geçiren ve isyan edenin başını Ebu'l-Fetih döneminde Şiraz'a gönderen düşmanı Zülfikar Han'ı yenen Ali Murad Han'ın hareketlerini yakından takip etmek için Sadık Han, oğlu Cafer Han'ı İsfahan'a gönderdi. Bu sayedede üfuzu daha da arttı. Bu olayların geliştiği ve birbirlerini takip ettiği bir zamanda Ali Murad Han Tahran'da idi. Bu haberler kendisine ulaşınca kendisini memleketin şahı ilan etmek için hemen girişimlerde bulundu ve büyük bir ordunun başına geçip İsfahan'a doğru ilerledi ve buraya yeni bir vali gönderdi.

Sadık Han ise yirmi bin savaşçıdan oluşan bir ordu hazırladı ve komutanlığını, Ali Murad Han'ın ordusuna saldırıda bulunacak olan oğlu Taki Han'a verdi. İşte bu ordu, Murad Han ordusunun ilerlemesini durdurduğu gibi, çok geçmeden büyük zararlar da verdirdi. Ardından ordusu dağıldı ve büyük bir grubu taraf değiştirip onun safına geçti. Bunun üzerine Ali Murad Han kendisi de çaresizlik içinde kaldığından hemen Hemedan'a doğru çekildi ve sığındığı bu yeri korumak için yanına bazı özel adamları ile bir kısım akrabalarını aldı.

Ardından Sadık Han oğluna bir mektup yazıp bu açık zaferden istifade etmesini ve Ali Murad Han'dan tamamen kurtulması için çaba sarfedip ortadan kaldırıncaya kadar onu takip etmesini istedi. Ancak zaferin sevinciyle sarhoş olan bu sersem ve gururlu emir, inadından dolayı babasının nasihatini dinlemedi ve düşmanına karşı hiçbir hazırlık yapmadan, onu hesaba katmadan, muzaffer olarak İsfahan'a girdi ve huzurlu ortamında bir ay geçirdi. Düşmanı ise bu altın fırsatı değerlendirdi ve ordusuna yeniden çekidüzen verdikten, işlerini rayına koyduktan sonra olayların gidişatını bekledi ve fırsatı yakalamak için takip etti.

Bu gelişmeden sonra fetihlerinin alanını genişletmek umutuyla Taki Han İsfahan'dan çıkıp Irak'a doğru yöneldi; ancak bazı komutan ve liderleri ona karşı çıkıp arkalarını dönmüşlerdi. İşte tam bu esnada Taki Han, Hemedan şehrinin yakınlarında inatçı düşmanı Ali Murad Han'ı görünce şaşırdı ve çıkan çatışmada yenilmesine rağmen öldürülmesi veya esir edilmesi an meselesiyken umulmadık bir şekilde kurtuldu. Ve Taki Han yenilginin verdiği üzüntü içinde, acınası bir şekilde Şiraz'a kaçıp sığındı.

Ancak Sadık Han burada iken Ali Murad Han'ın, bulunduğu memleketinin başkentine doğru ilerlediğini duyunca, çoğunluğu piyadelerden oluşan bir ordu hazırlamaya koyuldu ve Şiraz'dan yirmi beş mil uzaklıktaki bir mesafede düşmanın ilerlemesine karşı koysun diye yerleştirdi. Buna rağmen ve ordusu değişik birimlerine yemek ve erzak dağıtmakla meşgul iken Ali Murad Han ani bir şekilde ordusuna şiddetli bir saldırıda bulundu. Dağılan ordusunu takip eden düşman atlıları izleyip geri kalanlarını Şiraz'ın kapılarına kadar kovduğu gibi, Şiraz'ı da muhasara altına aldı.

Sekiz ay devam eden bu kuşatma esnasında şehri kuşatan düşman şehrin düşmesi için acele edip çarpışmalara girmedi ve gittikçe muhasarayı daha da güçlendirdi. Bu arada düşman; çarpışma-

lardan yorulan ve ümitsizliğe düşen kale muhafızları ile içerideki halkın etrafında çemberi iyice daralttı. Bunun üzerine durumları kötüleşen ve şiddetli açlığın verdiği acıyla çaptan düşen insanlar inlemeye başladılar ve arka arkaya gelen bu musibetler, halkın ve muhafızların çoğunu isyan ettirip şehri düşmana teslim etmeye zorladı. Gerçekten de kaleyi savunanların bir kısmı gecelerin birinde şehrin kapılarını tuttular, sonra da Ali Murad Han'ın ordusu için sonuna kadar kalenin kapılarını düşmana açtılar. Düşman da kan akıtmadan, barış ve sükûnet içinde şehre girdi ve bu yaptıklarına karşı halka iyi muamele etti. Ancak Sadık Han inat edip teslim olmayı reddetti ve ailesi ile bazı adamlarını alarak iç kaleye sığındı ve bir müddet beklediler. Her şeye rağmen yine de sonunda teslim olmak zorunda kaldı ve m. 1186 senesinde hem kendisine hem de büyük adamlarına giyotinde idam cezası verilip infaz edildi; hiç kimse bu cezadan kurtulamadı. Sadece oğlu Cafer, şehir ele geçirmeden çok önce Ali Murad Han tarafına geçtiği için idamdan kurtulmuş oldu.

Bütün bu kargaşaya rağmen Sadık Han; kardeşi Kerim Han döneminde adalet, ciddiyet ve İran'ın her tarafında güzel tedbir almakla meşhur olduğu gibi, özellikle Basra'yı fethedip Zend imparatorluğuna bağlamayı başarması, çok büyük bir nüfuz kazandırdı. Ancak son zamanlarda halkına ve yakın akrabalarına yaptığı kötü mamele ve yönetimde tek başına kalma arzusu; bütün insanların kendisine karşı acıma duygularını yitirmelerine neden oldu, bu da yönetimi ele geçirmesini zorlaştırdı, hatta imkansız hale getirdi denebilir.

İşte tam bu süreçte, derin şöhrete sahip olan ve Zend ailesinin, gölgelerinde korunduğu Kerim Han'ın çocuklarının bulunduğu bir ortamda, yönetimi ele geçirmek için Sadık Han'ın yaptığı bu işi, insanın mantığı bir türlü almıyor ve bu durum karşısında insan donup kalıyor.

Bu sayede Ali Murad Han için işler kolaylaştı ve İran'ın kralı oldu; ancak onun kaydettiği başarılarından sonra memleket birkaç sene askeri komutanların arasında geçen fitne ve çekişmelere de sahne oldu.

Öte yandan muhasara esnasında Zeki Han'ın oğlu Ekber Han kadar hiç kimse ne meydan okudu, ne de şöhret buldu. Ancak kahraman ve cesaretli olduğu kadar zalim ve acımasız biriydi; bu zulüm, katılık ve intikam sevdası o dereceye ileri seviyede idi ki ken-

disi bizzat o kirlenmiş elleriyle Sadık Han ve her üç oğlunu öldürdü. O bunu yaparken hiçbir şeye kayıtsız kalmayan ve uyumayan, cebbar, zulintikam ve şanı yüce Allah da ona öfkelenerek bu kan döken herifin işlediği o çirkin cinayetlerin üzerinden çok geçmeden onun da öldürülmesine sebep oldu. Çünkü Şahı kaçırıp öldürme planının kendisi tarfından düzenlediğine dair ciddi ithamlar vardı, onun için Ali Murad Han'ı bu ithama inandırmak zor olmadı. O da Cafer Han'a, hem babasını hem de kardeşlerini öldüren ve hala elleri onların kanıyla kirlenmiş olan bu kan dökücünün kanını akıtmasını emretti.

Bu olaydan birkaç ay sonra Ali Murad Han İsfahan'a gitti ve burayı hükümetinin başkenti yaptığı gibi, Cafer Han'a olan güveni ve itimadı tam olduğundan onu İsfahan'a vali olarak tayin etti. Bu arada Ali Murad Han'ın oğlu Şeyh Veys; ordunun genel komutanı iken aynı zamanda kendisinden kuzey sınırı korumasını ve Ağa Muhammed Han el-Kaceri'nin hareketlerini takip etmesini istedi. O da bu görevde ilk başlarda iyi başarılar elde etti ve Mazenderan'ı ele geçirip Kacer Reisini kötü bir şekilde yenilgiye uğrattı ve reisin kaçıp Isterabad'a sığınmasıyla büyük bir zafer elde etti, arkasından da onu takip edip tutuklamaları için bir birlik gönderdi.

Ancak bu takipçi birliğin komutanlığını yapan Muhammed Zahir Han dargörüşlü biriydi; onun Mazenderan'a dönmeleri gerektiği konusunda ordusuna direktif vermesi hiç de garipsenecek bir iş değildir. Bundan dolayı da kötü bir şekilde yenildi ve çok geçmeden kendisi savaş meydanında öldürüldü, ordusu darmadağın oldu, ordusundan kurtlanlar ise, süratle Mazenderan'daki Şeyh Veyis'in kışlasına sığındılar. Bu arada Şeyh Veyis'in kendisi de Mazenderan'dan gelen komutanla beraber Tahran'a iltica ettiler ve h. 1199/m. 1784 yılında Ali Murad Han'ın ordusuna katılıp saflarında yer aldılar.

Ali Murad Han bu esnada hasta olduğu ve gittikçe hastalığı ilerlemesine rağmen orduya çeki düzen verecek, sorunları çözecek ve içinde Mazenderan'a gönderdiği askeri birlik dahil gerekirse kendisi bizzat ordunun bşına geçecek kadar hareketli bir insandı ve kendini buna inandırmıştı.

İşte tam bu esnada Cafer Han'ın kendisine karşı isyan bayrağını çektiği ve başkente doğru ilerlediği haberleri peş peşe gelmeye başladı. Bu haberlerden o kadar çok etkilendi, üzüntüsü şiddetlendi ve acısı o dereceye vardı ki artık sabredemez duruma geldi; hat-

ta veziri ve özel doktorunun tüm ısrarlarına rağmen ve acısı daha dinmeden yerinde durmadı ve kışın sert soğuğunda İsfahan'a doğru ilerlemeye karar verdi. Ama karşı konulamayan ecel yolun tam ortasında kendisini buldu ve m. 1785 yılında ruhunu teslim etti; ancak liderler, komutanlar ve söz sahibi şahsiyetler başkente ulaşıncaya kadar ölüm haberini gizlemek zorunda kaldılar.

Ordudaki askerler bu ölüm haberini alınca hemen talan ve gasplara başladılar ve memleketin altını üstüne getirecek bir aymazlıkla her tarafa dağıldılar.

Ali Murad Han'a gelince, pek çok kimse onun ahlak ve özelliklerinden söz ettiyse de onu şu şekilde özetlemek münkün: O büyük bir kahramandı ve nadir bir cesarete sahipti, bu iddianın en güzel örneği ise onun en büyük düşmanı Ağa Muhammed Han el-Kaceri'nin onu takdir etmesidir. Öyle ki bu Şah'ın döneminde Mazenderan'ı muhafaza etmek için iki vaziyeti birden göğüslediği gibi, kendisine Acem Irak'ına hücum etmesi hatırlatıldığı ve teşvik edildiği zaman onlara şu şekilde cevap veriyordu: "Bu muhterem olan kör[238] zat ortadan kaldırılıncaya kadar sabredin, ancak o takdirde bir şey yapmamız mümkün olur" derdi.

Cafer Han Murad Han'ın vefatından sadece beş gün sonra İsfahan'a ulaştı ve bu gergin günlerde yönetimi gasp eden ve kendisini vali olarak tanıtan Bekir Han ismindeki şahsı azledecek ve tutuklayarak yerine vali olacak birini gönderdi. Bütün bu gelişmeler son derece kolay ve süratle yapılırken beri tarafta Şeyh Veyis dışında Cafer Han'a karşı kraliyet iddiasında bulunacak kimse kalmadı. Bu nedenle Cafer Han mümkün olduğu kadar bu emire karşı siyasi ve ılımlı davrandı. Nitekim hakkından gelmesi için de hikmete uygun ve doğru olanı buydu. Bu nedenle ona sevgi ve duygu dolu bir mektup yazdı, kendisine yakınlığını bildirdi ve onu makamına ve merkezine davet etti, fiilen de bunu başardı ve adam makamına geldi. Ancak onu ele geçirdikten sonra hikmet ve ılımlı siyasetini değiştirdi ve her çeşit perişanlık, her türlü işkence ve cezayı çektirmeyi yeni bir siyaset olarak benimsedi. Keşke bu kadarıyla da kalsaydı, ama değil, onu işkenceden geçirdiği gibi, her iki gözünü de oydu ki daha sonra bu yeğen, amcasından kendisi için yönetm talebinde bulunmasın.

---

[238] Ağa Muhammed Han el-Kaceri, Ali Murad Han'ı her zaman bu şekilde dile getiriyordu. Gerçekte onun tek gözü kör idi, ama değildi.

Şimdi, Kaceri Ağa Muhammed Han'ın, kendisine yerdım edenelere "Ali Murad Han ölür ölmez Irak'a genel bir saldırıda bulunacağız" diye verdiği sözü yerine getirme zamanıydı. Çünkü kendisine destek veren dostlarına verdiği söze sadık kalması için her hangi bir engel kalmamıştı artık. Bu nedenle, çok zaman geçmeden sayısı 500-600 arasında değişen bir süvari birliğin başına geçti ve Mazenderan dağlarını takip edip güneye doğru hareket etti. Ancak yolda ordusuna katılanların çoğaldığını ve bu sayının gittikçe arttığını görünce ordusuna cesaret vermek için hemen rotayı değiştirip İsfahan'ın üzerine yürümeyi kararlaştırdı.

Öte yandan Ali Murad Han'ın vefatından sonra daha iki ay geçmeden Kacer ordusu İsfahan şehrini ablukaya aldı ve miladi 1788 senesi Mayıs ayının altıncı gününde bir fatih olarak şehri ele geçirdi. Nitekim Kaceri daha buraya gelmeden önce Cafer Han şehri çoktan boşaltmıtı, çünkü ayaklanan halk[239] her tarafı tutmuş ve Cafer Han'ın sahip olduğu bütün mal ve araç gereçlerini yağmalamış, önemli askeri yerleri ve devlet makamlarını işgal etmişti.

Dile getirdiğimiz Kaceri'nin bu İsfahan işgalinin cereyen ettiği zamanda Cafer Han da Şiraz'a girdi. Ancak buranın hükümdarı olan Seyyit Murad Han'ın[240] kendisine olan sadakati tam bir güven ortamı oluşturmuyordu, bu nedenle hemen beldenin eşraf ve ileri gelenleri devreye girdiler ve halkı yönlendirip Cafer Han'ı desteklemeye ve yanında yer almaya ikna ettiler. Özellikle bunlar içinden en çok ileri çıkan Hacı İbrahim adındaki zatın, Cafer Han'ın muvaffakiyetinde elle tutulur bir desteği oldu. Buna karşılık Cafer Han da onun bu iyiliğine karşı onu öne çıkrmayı ihmal etmedi ve onu Fars bölgesine (Kelanter) vali olarak tayin etti.

Bu arada Ağa Muhammed Han da eline geçen fırsatı kaçırmamak ve elle tutulur bir başarı elde etmek için Faris bölgesinin sakinleri olan Bahtiyarilere karşı savaş ilan etti, ancak aralarındaki çekişmenin kesin bir sonuç vermeyeceğini gören Muhammed Han, süratle Tahran'a dönmek zorunda kaldı. Bunu fırsat bilen Cafer Han da ikinci defa tekrar İsfahan'ın üzerine yürüyerek ele geçirdi ve Ağa Muhammed Han tarafından vali tayin edilen Rahim Han'ı ele geçi-

239 Deniliyor ki bu devrim ateşini tutuşturanlar, tetbirini alanlar ve onu kışkırtanlar hapishaneden kurtulan bazı reislerdi. Bu onların arasında İsfahan'ın eski valisi Bekir Han da vardı.

240 Seyyid Murad Han denilen bu zat, Ali Murad Han'ın kızkardeşinin oğluydu.

rip öldürmek istedi. Ama Ağa Muhammed Han'ın ikinci sefer üzerine yürüdüğünü duyan Vali, süratle İsfahan'ı terketti. Çünkü gelen Muhammed Han hem çok kuvvetli, hem malının ve adamlarının sonu olmayan, hem İran'ın kuzeyinde ve orta kısmında hakimiyet kurmuş bir hükümdar olduğu gibi, aynı zamanda Cafer Han'ın karşı koyamayacağı Şiraz'ı muhasara etmek gibi bir karar da almıştı.

Zaten Cafer Han'ın, düşmanı karşısındaki tavrı bundan başka olamazdı; çünkü zayıf ve güçsüz olduğu kadar, iç kargaşa ve başkaldırılara karşı da tavrı aynıydı. Dahası, kendisi tarafından tayin edilen Hemedan valisi de isyan bayrağı çekmiş ve bu zayıf ve güçsüz durumunu fırsat bilip güya haddini bildirmek için üzerine gönderilen orduyu püskürttüğü gibi, Cafer Han'ın uğradığı büyük zarar ve yenilgilerden cesaret alan vali, Yezd şehrini de ele geçirmişti.

Ancak Cafer Han'ın son dönemlerinde tekrar şansı yaver gitmeye başladı, çünkü oğlu Lütuf Ali Han, Lar'ı ele geçirmeyi başardığı gibi, Ağa Muhammed Han'la aralarının bozulması da onu cesaretlendirmişti ve bu nedenle İsfahan'ın ele geçirmek için üzerine ayrı bir ordu gönderdi. Ancak her ne kadar ilk başlarda şehri savunanların üstesinden geldi ise de bu geçici zafer fazla sürmedi, çünkü Kacer reisinin şehre yaklaştığı haberleri gelince Cafer Han bir daha şehri terketmek zorunda kaldı.

Aslında Cafer Han hem halk hem de yabancılar tarafından aynı seviyede seviliyordu. Hepsiyle güzel geçiniyordu.. Herkese bir tarağın dişleri gibi aynı mesafede idi.. Adil ve halim olduğu kadar, başkasının hukukuna karşı çok saygılı idi... Hem idaresinin işlerini de muhterem ve akıllı, devlet işlerini nasıl gayret ve ciddiyetle yürüteceğini bilen ve sorunları çözmek için hikmetle davranan bir vezire[241] emanet etmişti. Ancak ne var ki bu Vezir, komutanlarından Cafer Han'a en sadık bir komutana karşı yaptığı kötü bir muamele, gölgesinde korunduğu bu güzel imajı kaybetmesine ve en sonunda hükümetinin ve devletinin yıkılmasına neden oldu.

Bunun yanında Cafer Han'ın ordusunun ve komutanlarının içinde Hacı Ali Kulihan el-Kazruni isminde bir komutan vardı. Cafer Han kendisine, Arap Muhammed Hüseyin Han denilen birisinin çıkardığı Kaşan isyanını bastırmasını istedi, o da hemen hare-

---

[241] O Mirza Bozorg'un babası ve İran'ın hukuki veliahdı olan emir Abbas Mirza'nın veziriydi. Mirza Hasan denilen bu vezir halk arasında seviliyordu ve ona büyük bir hürmet gösteriyorlardı.

kete geçti ve isyanı bastırmayı başardığı gibi, isyan edenlerin lideri ile binlerce esiri teslim aldı. Ayrıca teslim olan ordu içinde Horasan halkından bin beş yüz kadar savaşçı da hayatlarının ve şereflerinin korunması şartı ile teslim olmayı kabul ettiler. Ancak Cafer Han verdiği sözü tutmayıp teslim olma şartlarını ihlal etti ve komutanları Hacı Ali Kulihan'a daha önce verdiği sözü tutmayarak Horasanlı esirleri hapishanenin karanlıklarına attı ve bu konuda komutanından gelen her türlü ricaya kulaklarını tıkadı. O şerefli komutanı da bu davranış karşısında efendisinin hizmetini terketti ve memleketine döndü. Ancak bir müddet sonra Cafer Han bu komutanın Şiraz'a getirilmesi için bir kuvvet gönderdi, fakat güvenliği için verilen bütün vaat ve sözleri reddetti, dolayısıyla gelen adamlar bu durum karşısında bir bahane bulup tutuklayamadılar ve alıp Şiraz'a naklederek hapishanenin karanlığına atmaya muvaffak olamadılar. Bu esnada başka bir gelişme daha oldu: hapishanenin duvarları arasında mahkum olan Hacı Kulihan; Cafer Han'dan öcünü almak için hapishanede bulunan büyük şahsiyetlerle bir plan hazırlama fırsatını buldu. Ayrıca planı hazırlayanlar arasında ağırlığı ve değeri olan, dehşetli bir rol oynayan ve planın başarıya ulaşması için büyük etkisi olan Seyyid Murad Han[242] adında bir şahsiyet de vardı. Plan ise şu şekilde uygulamaya konuldu:

Esirlerden bir kadın, yanına gizlice bir miktar uyuşturucu alıp Cafer Han'ın olduğu mekana girmeyi başardı ve hazırlanan yemeğine uyuşturucuyu koydu, Cafer Han da bu yemeği yer yemez bayılıverdi. Bu enteresan lahzada planı uygulayanların arkadaşları herkesi serbest bıraktılar ve hapishanenin kapısından çıkar çıkmaz baygın haldeki düşmanlarınca bulunduğu yere süratle gittiler. Yıldırım gibi üzerine saldırıp onu öldürdüler ve miladi 1789 yılında başını içerdeki kaleden şehrin kapısına atarak insanlara Cafer Han'ın işinin bittiğini ilan ettiler.

2-Lütuf Ali Han Dönemi

Cafer Han'ın oğlu Lütuf Ali Han; adı geçen dönem içinde Kirman'da oturuyorduğu sırada, başkaldırı hareketinin lideri Seyyid Han da kendini İran'ın şahı olarak ilan etmişti. Ancak henüz bir kaç ay geçmeden hükümetinin temelleri sarsıldı ve çürük olan sal-

[242] Şiraz valisiydi. Cafer Han'a çok büyük yardımlarda bulundu. Ama en sonunda aralarındaki ilişki bozuldu. Cafer Han'da onu hapishane karanlıklarına attı.

tanatının düzeni bozuldu. Çünkü Fars bölgesinin genel valisi Hacı İbrahim'in Lütuf Han'la sağlam ilişkileri vardı ve bu işgalciye karşı mücadele etmek için bazı aşiretlerin liderleri, reisleri ve büyük aileleriyle ittifak yaptı. Bu arada Cafer Han'ın bir suikasta kurban gittiğini haber alan oğlu Lütuf Ali Han; hemen harekete geçti ve babasının tahtına varis olduğunu ileri sürdü. Ancak ordusuna fazla güveni olmadığı için baba tahtını talep etmede aceleci davranacak imkanı yoktu. Dolayısıyla bu konuda yardım almak için hemen Ebu Şehir beldesinin şeyhine koştu. Ne var ki kendisine yardım etmeden önce ecel Şeyhi erken yakaldı, buna rağmen Şeyh; daha önceden oğlu Şeyh Nasır'a Lütuf Han'ı desteklemesini ve yardım etmesini tavsiye etmişti. Bu nedenle Şeyh Nasır küçük bir ordu hazırlayıp Şiraz'a gönderdi ve Seyyid Han'ın kardeşi Hacı Haşim ile çarpıştı; fakat maalesef yardıma gelen ordunun etrafındaki çember daraltılarak dağılması sağlandı.

Bu yenilgiden hemen sonra Lütuf Ali Han'la çarpışmak üzere Hacı İbrahim bir ordu gönderdi, ancak komutanlık görevi verilen Ali Mahmud Han gizliden gizliye Hacı İbrahim'e düşmandı ve arkadan onu vurmak için fırsat kolluyordu. Nitekim Lütuf Ali Han'ın yanına varır varmaz hemen ona desteğini ilan etti ve Hacı İbrahim'e karşı onu dolduruşa getirmeye başladı. Lütuf Ali Han da bu komutanın kendi tarafına geçmesine büyük bir umut bağladı ve başkente doğru yürüyerek m. 1789 senesinde kendisinin, babasının varisi olarak hükümdar kabul edilmesi için ortam oluşturan arkadaşlarından yardım aldı. Bu esnada iç kaleye sığınan Seyyid Han ise, çok geçmeden teslim olmak zorunda kaldı ve idam edildi.

Devrimin en büyük planlayıcılarından olan Hacı Ali Kulihan'a gelince, kendisine ve beraberindeki bazı liderlere Hacı İbrahim Han tarafından yeterli güvence verildi, Lütuf Ali Han da hem bu teklifi kabu etti, hem de zamanla bu devrimcilere musamaha gösterdi ve onlara güvendiğini bildirdi.

Bu tarihte Lütuf Han yirmi yaşında gencecik bir prens olsa da daha küçük yaşta iken babasın maiyetinde birçok makamı temsil ederek iyi bir deneyim kazanmış ve elle tutulur tam bir başarı elde etmişti zaten. Bütün bu makamları ciddiyetle doldurduğunu düşmanları bile takdir ettiğinden çok zaman geçmeden en önemli ve yüksek bir makama liyakat kazandığı gibi, hem barışta hem de savaşta kendisini tanıyan ve iş birliği yapan herkesin takdirini toplamıştı. Kendisine toz kondurulamayacak kadar mahir bir süvari ol-

duğu gibi, birçok askeri alanda da söz sahibi idi. Bütün işleri ve tasarrufları yüksek bir cesaret ve üstün bir hikmet niteliği taşıyordu.. Ancak maalesef saltanat ve yönetim gibi bir görevi üstlenen şahsiyetlerde bulunması gereken zamanında bir şeylerin farkına varma, ciddiyet sahibi olma ve her şeyi kontrolünde bulundurma gibi özellikleri eksikti. Askeri konularda ve savaş meydanlarında gösterdiği cesaret ve ciddiyetin aksine; devlet işlerinde o kadar çok yavaş hareket ediyordu ki, bazen bu, yanlışlık ve ihmal derecesine bile varıyordu.

Hem Lütuf Ali Han'a baktığımızda, yönetimin başına geçtikten sonra bir karakter değişime uğradığını görüyoruz. Çünkü tahta geçmeden önce tatlı bir huy, halim, cömert ve güçsüzlere merhamet eden bir kişiliğe sahip olduğu halde, daha sonra şiddet ve zor kullanmaya meyleden ve kuduz bir kurt gibi her tarafa saldıran bir pozisyona büründü. Nitekim bunun en açık delili; yönetimi ele geçirmesinde ve babasının tahtına oturmasında en büyük desteği veren Hacı İbrahim Han'a karşı yürüttüğü nefret kampanyasıdır. Hem ona ters düştü, hem şiddet uyguladı, hem de verdiği güvenceyi geri çekti. Hatta bunlardan da garip olanı; başına taç koyan bu adamın kuvvet ve sultasına haset ve kıskançlık gözüyle bakıyordu. Bu arada Lütuf Ali Han; daha döneminin başında iken ansızın düşmanı Ağa Muhammed Han'ın Şiraz üzerine yürüyüşüyle karşılaştı. Aklın rehberliğini önemsemeden harekete geçen bu hükümdarın hazırlık yapmadan üzerine yürüyen düşmanı karşılamaktan başka bir seçeneği yoktu ve Hezar Biza denilen yerde kanlı bir savaşta karşılatılar. Ancak güçlü Kacer kuvvetlerinin karşısında yenilgiye uğradı ve telaş içinde Şiraz'a dönüp kalesine sığındı. Zaferin verdiği moralle ilerlemeye devam eden Ağa Muhammed Han ise, arkasından gidip Şiraz'ı kuşattı, fakat bir ay kuşatmadan sonra memleketinin başkenti Tahran'a dönmek zorunda kaldı. Ne var ki bu gelişmelerden bir sene sonra Lütuf Ali Han tekrar düşmanıyla karşılaşmak ve bir dahaki olası hücumlarını bertaraf etmek için gereken hazırlıkları yaptı; ama hasmı Ağa Muhammed Han Azerbaycan'la meşgul olduğu için Şiraz'a gitmedi. Bunun üzerine Lütuf Ali Han; sefere hazırladığı orduyu terhis etmek yerine, başına geçip Kirman'a ilerledi ve danışmanlarının etkisi, nasihati ve baskısı üzerine Lütuf Ali Han, Kirman Valisinin bazı şartlarla şehri teslim etme teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Çünkü genel hava saldırı-karşı saldırı gibi savaş şartlarına müsait değildi. Ancak anlaşma şartlarının en önemlilerinden birisi, vali ile yakınlarını affetmek olun-

ca Lütuf Ali Han bu şartları ilk etapta ilke olarak kabul ettiği halde sonra onları reddetti ve sert, soğuk kış boyunca kuşatmayı sürdürdü. Ancak bu uzun süre zarfında devam eden kuşatma; bir taraftan ordu mensuplarından, nakil hayvanlarından ve atlarından birçoğunun kaybedilmesine neden olduğu gibi, çamurun hayatı olumsuz etkilemesi ve yağan karların şiddetli olması da yolları kapattı. Dolayısıyla malzeme ile gereken erzakın ulaştırılması güçleşti, bu da askerlerin öfkelenmesina ve saflarında ruhi çöküntünün meydana gelmesine neden oldu. Bu nedenle Lütuf Ali Han; kötü bir durumda Şiraz'a dönmek zorunda kaldı.

Başına bu askeri facia gelmeden önce Lütuf Ali Han, kendi yokluğunda adamları sözünden çıkıp kendisine ihanet etmemeleri için idari ve siyasi tedbirleri almıştı: Daha çocuk yaşta olan küçük kardeşini Faris'e vali olarak tayin etti.. aynı zamanda Şiraz ve çevresinin yönetimini Hacı İbrahim Han'a verdi.. Zend aşiretinin reislerinden olan Bahtiyar Han'a askeri savunma komutanlığını teslim etti.. aynı zamanda iç kalenin savunma komutanlığını da yine Zend aşiretinden başka bir lidere verdi. Bütün bu tedbirler ile idareyi heyetler arasında dağıtmayı hedefliyordu ki, kendi karşısında ittifak edip ihanet etmesinler, ancak bu, boşuna bir çaba idi. Çünkü liderlerinden Bahtiyar Han hem kıt görüşlü, hem de kibirli bir insandı. Askeri makamıyla gurur duyduğu için sadece kendi alanında değil, diğer alanlarda da bağımsız bir yönetim istiyordu. Nitekim bundan dolayı her zaman Hacı İbrahim'in özel alanına müdahale ediyor ve değişik yollardan işlerine karışıp tahakküm ve zulmediyordu. Bununla da yetinmeyip Lütuf Ali Han'ı da ona karşı kışkırttı ve ona karşı içini kararttı. En sonunda bütün bu desiseler meyvesini verdi ve Lütuf Ali Han'ın bunları can kulağıyla dinleyip vezirine karşı güveni sarsıldı. Nitekim Lütuf Ali Han'ın Kirman'a zelil ve mağlup olarak döndüğünde bu vezire karşı gösterdiği kötü muamelesi; bahsettiğimiz komplonun en bariz delilidir.

Öte yandan aslında Lütuf Ali Han ile veziri Hacı İbrahim arasında önceden geçmiş bir olay vardı ve bu olayın, aralarındaki ilişkilerin üzerinde derin etkisi vardı. Olayın özeti şöyle: Lütuf Ali Han; Hacı İbrahim'in rica ve tavsiyesi üzerine babasının öldürülmesi olayına karıştığı tahmin edilen bazı kimseleri affetmişti. Bu affedilenlerin arasında Cafer Han'ın daha önce Leşkernuvis (Ordu Muhasebecisi) görevinde çalıştırdığı ve devlet malına fesat karıştırdığı için kulaklarını kesip işten kovduğu Mirza Mehdi adında bi-

ri de vardı. Ne zaman ki Cafer Han öldürüldü ve kellesi kalenin kapısına asıldı, adı geçen Mirza Mehdi gidip kulaklarını kesti, ama daha sonra bu çirkin işi yapmadığını söyledi. Aynı zamanda Hacı İbrahim de onun bu töhmetten uzak olduğuna inanıyordu, bunun için Lütuf Ali Han'dan onu affetmesini istedi. O da kendisi için verdiği vaat ve güvenceler karşısında, töhmet doğru dahi olsa onu affetmeyi kabul etti.

Bu gelişmeler sonrasında Lütuf Ali Han devlet adamlarına madalya ve nişanlar dağıttı, bunların arasında Mirza Mehdi de vardı. Deniliyor ki Melik'in annesi bunu duyduğunda süratle oğluyla görüşmeye gitti ve "senin, babanın katilini affettiğin yetmedi mi ki, bir de ona madalya ve nişan takarak babanın hatıralarına kötülük ediyorsun?" dedi. Lütuf Ali Han, kınama ve yermeyi içeren bu sözlerden çok etkilendi ve sarayına döner dönmez hemen Mirza Mehdi'yle görüşmek için onu yanına çağırıp çok sert bir şekilde azarladı, ardından da bir ferman çıkarıp hemen yakılmasını istedi. Hacı İbrahim bunun haberini aldığında süratle saraya gitti ve kendi gözleriye Mirza'nın yanmış cesediyle karşılaşınca dehşet içinde kaldı, Sr. Malkolm'un söylediğine göre, o günden beri efendisine olan güvenini kaybeti ve bir daha kalbi kendisine ısınmadı.

Bu olaydan sonra hükümdar ile veziri arasında oluşan uyumsuzluk, şüphe ve anlaşmazlık gözden kaçmadı; Lütuf Ali Han o zamana kadar çalışma kanunu olarak beğendiği ve işlettiği düzeni ortadan kaldırmak için çalışmaya başladı. Ancak bu uğurda açıkça ve göz göre göre çalışmaya güç yetiremiyordu, bunu değiştirmek öyle kolay bir iş değildi. Çünkü Şiraz halkının vezire son derece bağlılığı bir tarafa, ayrıca bölgelerin valileri, aşiretlerin liderleri ve ahali de ona güveniyor, seviyor ve destekliyordu. İşte Lütuf Ali Han, vezirin bu nüfuzundan korktuğu için istediği değişikliğ yapamıyordu.

Hem vezirin kardeşi orduda kara birliklerin komutanıydı, bundan dolayı Lütuf Ali Han açıktan şiddeti kullanmamanın daha hikmetli olacağını gördü, ancak vezirin içinde bulunduğu bütün işlerden nefret ettiği açıkça belliydi. İşte bu komplo düellosu nedeniyle en sonunda veziri de kendi içinde tehlikeli bir karar aldı. Kendisini ortadan kaldırmaya çalışan Lütuf Ali Han onu ortadan kaldırmadan, onun Lutuf'u ortadan kaldırması.

Bu esnada Lütuf Ali Han İsfahan'ın üzerine yürümeyi düşünüyordu, bu nedenle Kirman'a gitmeden önce yüksek makamları ve idari işleri -daha önce yaptığı gibi- yine çeşitli komutan ve liderle-

re dağıttı. Bunun için de ailesinden birisini Şiraz'ı koruyan güce komutan olarak tayin etti, bir başkasını iç kalenin savunmasına atadı ve bu tedbirin kendisini vezirinin şerrinden koruyacağını, kendisine ihanet etmemesi için nüfuzunun dağılacağını zannediyordu. Şiraz'ın savunma komutanlığını resmi olarak değiştirdikten sonra ve ordu tam sefere gitmeye hazırlandığı bir sırada Hacı İbrahim'i çağırıp ondan, oğlu Mirza Mahmud'u kışlaya göndermesini istedi. Halbuki bu çocuk orduda hiçbir işi üstlenmeyecek derecede küçüktü; bu nedenle Hacı İbrahim, Lütuf Ali Han'ın, kendisine oğlunun yardımcı olmaması için uzaklaştırmak istediğini açıkça anlamış oldu. Hacı İbarahim'i bundan dolayı korkular sardı ve kafası karıştı, çünkü hükümdarın kötü niyetini anlamıştı, o da karşı bir atak yaparak içindeki gizli planını devreye sokmak için tereddütlerini yendi ve kesin bir neticeye vardı: Şiraz şehrini Ağa Muhammed Han'a teslim edip İran memleketinin hepsinde yönetim birliğini oluşturmak...

Aslında Hacı İbrahim; efendisine olan güvenini tamamen yitirmiş, güçlü düşmanlarla kuşatıldığını fark etmişti, bu nedenle kendisini koruyacak ve bu garantiyi verecek güçlü bir krala büyük bir hizmet sunmanın şart olduğunu anladı. Hem bu hizmetleri her yönüyle takdim etmek için kendisinde yeterli güç de vardı, ancak kendi idaresinin ve nüfuzunun genişlemesine neden olan şerefli bir aileyi ortadan kaldırmak için adım atmayı düşündükçe vicdan azabı çekiyordu ve içini bir hüzün sarıyordu.[243]

---

243 Hacı İbrahim, Şiraz'ın eşrafından olan ve ilerlemiş yaşında vefat eden Hacı Haşim'in oğluydu, arkasında çok fakir ve muhtaç bir aile bıraktı. Ancak fazla uzun sürmeden toplumda oğlunun yıldızı parladı. Keskin zekası ve nadir ahlakı sayesinde eşraf arasında üstün bir yer edindi. Daha öncede dile getirdiğimiz gibi Kerim Han onu babasının yerine koydu, Ali Murad Han da Şiraz'ın yarısını oluşturan gözde savaşçıların hepsinin genel riyasetini ona verdi. Cafer Han da İsfahan'dan Şiraz'a yürüdüğünde şehri kolaylıkla Hacı İbrahim'e teslim etti. Bundan dolayı Cafer Han onu Faris'ın genel valisi olarak tayin etti, bu büyük makamdan dolayı önemli bir yer ve büyük bir sulta elde etti, o da Cafer Han'ın bu ikramı sayesinde oğluna yardım etti ve onu yönetime ulaştırdı.
Sr. Malkolm de diyor ki: "Şehri Ağa Muhammed Han'a teslim etme konusunda ben kendim Hacı İbrahim ile konuştum. Dedi ki; beni bu işi yapmaya iten şey liderinin memleketin en hayırlısı ve en ciddi siyasete sahip olmasıydı ve kendisi yönetimi ele geçirmek için endişe ve kargaşanın bitmeyeceğini düşünüyordu. Ve insiyatif ister Zendilerin veya başkaların eline geçsin orduyu yağma, talan ve tebaaya yaptığı zulümden uzaklaştıracak kimse yoktu. Siyasi birliğin oluşması, memlekette huzur ve sükûnetin geri gelmesi için bu işi yapmaya yeltendi."

İşte tam bu esnada Lütuf Ali Han Şiraz'dan uzaklaşır uzaklaşmaz Hacı İbrahim; beldenin halkından hazırladığı ve küçük yeğeni Muhammed Hüseyin Han'ın yönettiği ordunun kahramanlığı sayesinde iç kaleyi ele geçirmeyi, şehrin valisini ve askeri birliğin komutanını kolaylıkla esir almayı başardı.

Sonra Hacı İbrahim Han, bu haberi Koma Rişa köyünden beş fersah uzaklıkta bulunan Lütuf Ali Han'ın kışlasında bulunan kardeşine uçurdu. Aynı tarihte Ağa Muhammed Han'ın kız kardeşinin oğlu olan Baba Han'ın komutasındaki Kacer ordusu da o esnada bu yöne doğru ilerliyordu ve Lütuf Ali Han'ın kışlasına yirmi mil kalacak şekilde yakınlaşmıştı. Yine bu esnada Hacı İbrahim'in kardeşi ve beraberindeki zabit ve komutanlar ihanet etmeye hazırlanıyorlardı. En nihayet, karanlık çöktüğünde büyük bir hareket ve gürültüyle Lütuf Ali Han'ın merkezine ateş açıp kılıçlarını çekerek hücum etmek ve bu sayede Hacı İbrahim'in taraftarlarının aynı konuda ittifak kurdukları şeklinde onu yanıltmak için karar aldılar ve bilfiil kararlarını o gece uyguladılar. İşte bu komplo karşısında Lütuf Ali Han korkup dehşet ve hayretler içinde kaldı ve gerçeği öğrenmek için bazı adamlarını o yöreye gönderdi. Adamları hiç vakit kaybetmeden dönüp: "Hemen kaçman gerekir, çünkü ordun sana karşı ayaklanıp senin en büyük düşmanın olmuşlar" dediler. O da adamların raporuna güvenerek bulunduğu yerden kaçmaya başladı ve Tahmasb Kulihan el-Feyli ile beraberindeki yetmiş atlının dışında, askerleri ve adamlarından hiç kimse eşlik etmedi, bu şansı kötüye dönmüş hükümdara herkes sırt çevirdi. Bunun üzerine halen komutanları ve askerlerinin elinde tuttuklarını zannettiği memleketinin başkentine doğru m. 1791 senesinde hareket etti; ama kışlasını terkettikten iki gün sonra Şiraz'da olan biten acı gerçeği öğrendi. Her ne kadar kendisine üçyüz atlı katılsa da yine Şiraz'ın kapılarına ulaşır ulaşmaz Hacı İbrahim Han'a bir elçi gönderip kendisine karşı niçin ayaklandığını öğrenmek istedi. Gönderilen elçiye: "Lutuf Ali Han'ın benim hakkımda ne düşündüğünü biliyorum, benim de hayatımı garanti altına alabilmem için mutlaka onu askeri güçten yoksun bırakmam ve memleketten uzaklaştırmam gerekiyor" diye cevap verildi. Aynı zamanda "Git ona de ki, Şiraz'ı istila etmekten vazgeçmen ve kendi nefsini kurtarman için önünde kaçmaktan ve bu şehirden uzaklaşmaktan başka çaren yoktur diye nasihat et"[244] tembihi yapıldı.

244 *Hacı İbrahim Tarihi.*

Ancak değer verilecek ve hasabı yapılacak hiçbir askeri gücü olmadığı halde bu gururlu ve cesur hükümdar; bu nasihatleri reddedip: "Ne olursa olsun bu hain, savaşmayı bilmeyen ve hedefi iyi vuramayan şehirli bir adamdır. Aynı zamanda topladığı askerler, benim askerlerim karşısında kesinlikle durmayacak beldenin halkından olan sivil meslek ve sanat sahipleridir" dedi. İşte bu güven duygusu ve cesaretle şehre doğru ilerledi, kendine ve askerlerine olan tüm güveniyle çarpışma hazırlıklarını yapıp tamamladı.

Hacı İbrahim ise, düşman gücünün bütün kuvvetiyle harekete geçtiğini görünce, düşmanının düşüncesini darmadağın edecek cehennem gibi bir hileye başvurdu. Şöyle ki; Lütuf Ali Han'ın askerlerine haber gönderip dedi ki: Eğer Lütuf Ali Han'dan ayrılıp şehre hemen gelmezlerse, şehrin içinde kimin ailesi ve akrabası varsa, hepsini kurşuna dizip öldüreceğim. Bu ciddi tehdidin düşman askerleri üzerinde etkisi büyük oldu ve süratle ordudan gruplar halinde, ya da teker teker ayrılmaya başladılar ve zavallı Lütuf Ali Han ile birkaç neferin dışında kimse kalmadı. Bu nedenle çaresiz bir şekilde beraberindekilerin başına geçerek Ebu Şehir beldesine doğru gitmek zorunda kaldı, ancak oraya varınca da umutları tükendi, çünkü önceki şeyhinden gördüğü merhamet, acıma ve desteği o an şeyhinden görmedi. Çünkü bu şeyh de diğer lider ve reisler gibi Hacı İbrahim'in taraftarlarındandı. Bundan dolayı bu defa Benderrik'e doğru yürümek zorunda kaldı, fakat buranın hükümdarı onu hoş ve hürmetle karşıladı, ona ikram edip vefa gösterdiği gibi, elindeki bütün imkanlarıyla da onu destekledi. Böylece eline fırsat geçtiği takdirde Şiraz'ı geri alacak büyük bir güç oluşturdu. İşin ilginç tarafı; Lütuf Ali Han'ın adamlarının az ve zayıf olmalarına karşın, onun kahramanlığı ve yeni askerlerinin ihlası ve ona olan tam güvenleri sayesinde onun hala güçlü görünüyor olması.

İşte bu küçük kuvvetle elde ettiği ilk zafer; Ebu Şehir[245] kuvvetini yenmesiydi. Ardından Kazrun hükümdarına karşı diğer bir zafer elde etti ve esir aldığı hükümdarın gözlerini oydu. Ancak[246] bu

---

245 Bu çarpışma Tengistan köyünde gerçekleşti. Ebu Şehr'in komutanı olan Rıza Kulihan'ın atlıları onun kışlasını bırakıp Lütuf Ali Han'a katıldılar, bu da yayaların yenilip kaçmalarına neden oldu.

246 Bu hükümdar Lütuf Ali Han'ın affettiği Hacı Ali Han'dır. Ancak ona güvenmedi ve Ağa Muhammed Han'a gitti. Aynı zamanda Kazrun'un hükümdarı olan kardeşi Lütuf Ali Han'ın ordusunun Şiraz'dan döndüğü gün ona saldırıp soydu ve birçok ganimet aldı.

hareketi ona olan güveni sarstı, arkadaşlarının kendisinden nefret edip etrafından dağılmalarına ve bu kötü davranışından dolayı düşman safına geçmelerine sebep oldu.

Her ne kadar bu başarılar Lütuf Ali Han'ı cesaretlendirip bir daha dönüp Şiraz'ı ablukaya aldı ise de, bu uzun ve şiddetli bir abluka değildi. Çünkü ordusundaki yayalar ve topçuları azdı, buna rağmen mevcut yönetime karşı olan devrimin yandaşları, etrafında birleştiler ve hepsi onun, yönetimi düşmanın elinden alacağı ve Şiraz'ı ele geçireceğini umut ediyorlardı. Ancak bu gayretli gencin gösterdiği cesaret ve büyük çaba; büyük bir zeka ve akla sahip olan dengeli ve her konuda tedbirini alan, durumun ciddiyetini ve tehlikesini anlayan, olaylar daha meydana gelmeden tedbir almasını bilen, en hassas durumlarda ve zor şartlarda bile dayanma gücünü ve cesaretini yitimeyen bir adama tosladı. Bunun yanında ayrıca yardımcılarının ve müritlerinin durumunu yakından titizlikle ve dikkatle takip ediyordu. İşte bu olaganüstü adamın tarihindeki en büyük etki; onun sahip olduğu bu nadir özelliklerinden ve üstün ahlakından ileri geliyordu.

Lutuf Ali Han İsfahan meydanında ordusunda isyan eden adamlarından ayrıldıktan sonra, ayaklanan askerler gergin ve tartışmalı bir havada Şiraz'a döndü. Buna rağmen bu kuvvetin dönmesi; Faris'teki silahlı kuvvetleri daha da güçlendirdi ve tehlikeli hale getirdi, çünkü atlı savaşçıların sayısı on iki bine yükselmişti. Yayaların sayısı ise, atlıların beşte biri oranında idi ve hepsi, şehrin sakinlerinden oluşuyordu ve Hacı İbrahim, atlılardan çok, onlara itimat ediyor ve onlarla gurur duyuyordu. Çünkü atlılar -ki aşiretlerden oluşuyordu- gelecekleri ve mutlulukları Zend hükümetinin devamına bağlıydı. Dolayısıyla bu aşiret atlılarının, Hacı İbrahim'in görüşünü ve idaredeki nüfuzun Kacer reislerine intikal etme planını desteklemeleri makul değildi. Aynı zamanda Hacı İbrahim; bu aşiret kuvvetlerinin, kendi gelecek planlarını gerçekleştirmeyi de engellemeye çalışçaklarına tam kanaat getirmişti. İşte bu nedenle şöyle cehennem gibi bir plan geliştirdi: Aşiretlerden oluşan kuvveti silahsızlandırıp dağıtmak, bunu aceleyle ve büyük bir dikkat ve titizlikle uyguladı. İlk önce elbise ve hediyeler dağıtmak için belirlediği bir saatte onları şehre girmeleri için davet etti, onlar da daveti kabul ettiler. Herkes gelip bir araya toplanınca hemen devreye girdi ve bu fırsatı değerlendirip bir tek damla kan akıtmadan hepsini silahsızlandırdı ve değişik köylere dağıttı. Köy-

lere yerleşen bu insanlarını bir kısmı daha sonra Lütuf Ali Han'ın tarafına katılırken, geri kalanlar ise çaresiz olarak geleceklerini bekleme durumunda kaldılar.

Hacı İbrahim Şiraz'ı Ağa Muhammed Han'a teslim etmek için bir zaman belirlemişti. Bu arada Kacer reisi de ona yardım etmek için Mustafa Han'ın komuta ettiği bir askeri kuvveti de kendi tarafından gönderdi. Öte yandan Lütuf Ali Han da aynı tarihte düşmanına hücum etmek için hazırlık yapıyordu. İşte tam bu esnada Kacer kuvvetlerinin gelişini haber aldı ve bunu fırsat bilerek yıldırım gibi üzerine saldırdı, aralarında meydana gelen şiddetli çarpışmadan sonra onu çabuk yenerek darmadağın etmeyi başardı. Ne var ki, bu haberi alan Ağa Muhammed Han'a hemen savaş ilan etti ve komutanlıklarını Can Muhammed Han ile Rıza Kulihan'ın yaptığı ve Zendi'lerin geri kalan varlığını ortadan kaldırmaya yetecek gibi görünen büyük bir güç hazırladı.

Bu büyük kuvvet Şiraz'daki kuvvetle birleşir birleşmez hemen kendi gücünün onda bir oranında olan Lütuf Ali Han ordusunun konuşlandığı yere yöneldiler. Buna rağmen bu yiğit emir ve kahraman komutan; düşman korkusundan kaçmayı kendine layık görmedi ve neticesi ne olursa olsun düşmanla çarpışmayı kararlaştırdı. Sonra düşmandan önce davranıp yakın mesafedeki orman ve çalılıkları ele geçirdi ve iyice tahkim ettikten sonra askeri üssünü kurarak buraya sığındı.

Bu şekilde her iki ordu yerini aldıktan sonra karşı karşıya geldiler ve şiddetli bir çatışma başladı, bu esnada Lütuf Ali Han'ın askerlerinden bir kısmı yerlerini terk edip merkezlerine çekildikleri için ilk başta düşman galip geldi. Sonra düşman ordusu yağma ve talana başlayıp ganimetleri toplamaya dalınca Lütuf Ali Han; düşmanın korumasız kaldığını fark etti ve beraberindeki az sayıdaki süvarisiyle yıldırım gibi düşman topluluğuna saldırdı, daha önce isyan edip kendisinden ayrılan askerleri bunu görünce onlar da kendilerine geldiler ve komutanlarının üstün cesaretinden ve nadir yiğitliğinden etkilendiler. Bunun üzerine dağınık vaziyetteki askerleri hemen toparlandı ve her yönden düşmanı çepe çevre sarark durmak bilmeyen bir savaş başlattılar, nihayet bu sayede yenilgileri büyük bir zafere dönüverdi. İşte Lütuf Ali Han ikinci karşılaşmayı da bu şekilde elde kazandığı gibi, birçok kişiyi esir aldı, bir o kadarını da öldürdü, bu esirler arasında Kacer ordusunun komutanlarından Rıza Kulihan da vardı.

Ne zaman ki Hacı İbrahim; Lütuf Ali Han'ın ikinci defa kazandığı bu açık zaferin, Lutuf Ali'nin konumunu yükselteceğini, halkı ve aşiretleri etrafında birleşmeye iteceğini ve bunun kendisi için bir vebal teşkil ettiğini fark edince, hemen Ağa Muhammed Han'a bir heyet gönderdi ve yönetmesi için onu Şiraz'a gelmeye davet etti. İşte bu durumun ne kadar büyük ve ciddi olduğunu gören kral; hiç vakit kaybetmeden eğitilmiş ve sayıları otuz ile otuzbeşbin arasında değişen bir kuvvetin başına geçerek derhal Şiraz'a doğru yola çıktı, ancak beraberindeki gücün, Lütuf Ali Han'ın gücüne nisbeti yüzde bir kadardı. Nitekim bu da Ağa Muhammed Han'ın, düşmanın cesaretini ve yiğitliğini gözönünde bulundurup büyük tedbirler aldığının en bariz göstergesidir ve bunu yapmada hiç şüphesiz haklıydı. Ancak Ağa Muhammed Han ordusunun öncü kuvveti Istahr (Pers Polis) yakınında bulunan Misan köyüne varp ordu karargahını kurunca, aniden Lütuf Ali Han, zamanın yetiştirdiği kahramanlar hariç, hiç kimsenin cüret edemeyeceği yok edici bir saldırıda bulundu ve –adeta içkili-çalgılı bir parti içinde imiş gibi- savaşı alaya alarak meydanı birbirine katıp darmadağın etti. Aynı zamanda bu mücadele; İran'ın tahtını ele geçirmeyi ve yönetimi tek elde toplamayı da hedefliyordu. İşte bu hücum; Ağa Muhammed Han'ın öncü kuvvetinin perişan olmasına ve ordusunun açık bir şekilde yenilmesine, askerlerinin kırılıp hiçbir şeye sahip çıkmayarak kaçmalarına sebep oldu. Evet, Lütuf Ali Han birkaç yüz atlı ile hiç endişe etmeden ve korkmadan sayısı otuz-otuzbeş bin arasında değişen bir orduya ani bir saldırı yapması bu güçlü ordunun sonunda kötü şekilde yenilmesinin başka birkaç sebebi daha vardı. Bunlar, sadec gecenin zifiri karanlık olması değil; buna aynı zamanda Lütuf Ali Han'ın harika yiğitliğini ve düşmanın kalbinde oluşturduğu dehşet ve korkuyu da ilave etmek lazım.

Bütün bu şartların hepsi, Kacer ordusunun dağılmasına ve güç kaybetmesini sebep olduğu gibi, Lütuf Ali Han'ın galibiyetini ve açık bir zaferini de perçinledi[247], çünkü Ağa Muhammed Han'ın ordusu dağılmış ve saldırganlar Ağa Muhammed Han'ın kışlasına kadar sokulmuşlardı. Ancak tam bu esnada Lütuf Ali Han komutanlarından birisi, Ağa Muhammed Han'ın ordugahını terkedip

[247] Lütuf Ali Han Miyana ve İbriz arasındaki dağlık bir geçitte kahraman emiri bekleyen Kacer reisi İbrahim Han ve tebaasını kendi eliyle öldürdü.

azınlık birkaç askerle beraber süratle firar ettiğini, dolayısıyla Lutuf Han'ın, çarpışmayı durdurması gerektiğini ve maslahat namına halkın alın teriyle toplanan devlet malının yağma edilmemesi için tedbir almasını istedi.[248]

İşin üzücü tarafı, emirin bu nasihatın doğru olduğuna inanması oldu ve aniden çarpışmaların durdurulmasını, ordunun kışlaya girmemesini ve yağma yapılmamasını emretti. Ordu da emrine uyarak düşmanı takip etmekten vazgeçti ve yenilen ordunun geride bıraktığı ganimet ve malları toplamaya daldı.

Ancak vakıanın ertesi günü, sabah olmak üzere iken aniden muzaffer emir bir sürprizle karşılaştı, düşman kışlasından yükselen bir ezan sesi emirin kulaklaklarını çınlattı. İşte bu durum, hem Lütuf Ali Han'ın, hem de düşman karargahındaki askerlerin, Ağa Muhammed Han'ın halen kışlada bulunduğunu ve kesinlikle burayı terketmediğini fark etmeye sebep oldu.[249] Lütuf Ali Han bu durum karşısında en şiddetli bir şekilde dehşete kapılmışken; beri taraftan Ağa Muhammed Han da ordusunun kötü durumunu, düzeninin bozulduğunu, zor duruma düşüp perişan olduğunu ve durumu düzeltmekten aciz olduğunu gördü. Onun için kışlada özel korumaları tarafından korumaya alındı ve düşmanının hareketlerini, üstün cesaretlerini, nadir yiğitliklerini ve askeri düzenlerinin titizliğini yakından takip etmeye koyuldu.

İşte bu gelişmeden dolayı Lütuf Ali Han; iplerin elinden kaçtığını anladı ve nihai zaferin kendisinden uzak olduğuna kanaat getirerek bundan sonra uzun süre bekleyecek olsa mutlaka esir edileceğini, dolayısıyla süratle kendini kurtarması ve meydandan çekilmesi gerektiği anladı.

Bence yönetimi ele geçirmek ve nüfuz sağlamak için yapılan bu cüretli çabaya arkasında hiçbir hedefi olmayan boş bir harekettir denemez. Çünkü Lütuf Ali Han'ın sahip olduğu özel tecrübelerinden dolayı, savunma ve mücadele ruhu ölmüş ve perişan olmuş, kötü ve sarsık bir haleti ruhiye içine girmiş bir ordunun bir daha zafer kazanması ve kendine gelmesinin mümkün olmayacağını bi-

---

248 Nasihat eden bu komutan Mirza Fethullah el-Erdelani idi. Bazı tarihçiler bu nasihatı iyi niyetle söylediğini, diğer bazıları da onun Ağa Muhammed Han'ın bir casusu olduğunu ve nasihatı da kasıtlı ve kötü niyetle söylediğini söylemektedirler.

249 Şah'ın kışlada olduğunu yüksek sesle duyurmak gelenek idi.

liyordu. Buna ek olarak aşiret reislerinin ve çoğu liderin hala kendisini, ya da düşmanı Ağa Muhammed Han'ı tercih konusunda tereddütlü olduklarını da bildiği gibi, işlerinde ve davranışlarında zaman, mekân ve özel şartları da göz önünde bulundurarak davrandıklarını da biliyordu. Hiç şüphesiz bunlardan herhangi birisi iki taraftan birine yanaştığında kendi bağlıları ve yandaşlarının da aynı şekilde yanaşacaklarının da farkındaydı. Hem ayrıca Lütuf Ali Han'ın kesin gözüyle baktığı bu zaferden iyi bir netice beklemesi de hakkıydı, çünkü bütün tedbirleri almış ve bütün reis ve liderlerle birlikte düşmanı yenmek için bütün hazırlıkları da yapmıştı.

Nitekim bu ayrıntılardan da anlaşılıyor ki kahraman emirin planı doğru bir plandı. Çünkü ilk karşılaşmada birinci zaferi elde etmiş ve düşmanın öncü gücünü püskürterek dağıtmıştı ve hiç şüphesiz bu, emirin olağanüstü bir hazırlık içinde olduğunu ve benzerine az rastlanan bir cesarete sahip olduğunu göstermişti.

Ama bütün bu artılara ve kesin gözüyle bakılan zafere rağmen sonunda zafer ona nasip olmadı. Bunun aksine, savaşların en zor saatlerinde ve çetin şartlarında çoğu zaman devletlerin yıkıldığı, ya da bazı sebeplerden dolayı yeniden hayat bulduğu gibi onun da akibeti bu zaferi kaçırması şeklinde tecelli etti.

Hem nasıl ki Lütuf Ali Han en sonunda zafer elde etmeye layık idiyse; Ağa Muhammed Han da gerçekten o günden beri şahlık tacını başına koymaya layık biriydi. Çünkü bu kral da ordusu yenilgiye uğrayıp iş sarpa sardığı halde, hiç bir zaman kendisine duyulan güvene ihanet etmedi; bu da onun büyük bir cesarete sahip olduğunu gösteridiği gibi, daima bu nadir olayın da aklında olduğunu gösteriyor.

Aslında İran'ın son tarihi, nesillerin unutmaması gereken şu üç şeyi ihtiva ediyor:

a. Hacı İbrahim'in savaşçı olarak yetişen şehir halkından bakkâl, tüccar, meslek sahipleri gibi küçük topluluklardan oluşan bir güçle Şiraz'ı savaşçı aşiret ve askerlerinin saldırılarına karşı birkaç ay koruyabilme güç ve becerisini göstermesi.[250]

b. Lütuf Ali Han'ın kahramanlık ve üstün cesaret gösteren birkaç yüz askeriyle düşmanın otuz bin veya daha fazla olan ordusuna karşı koyma cesaret ve kahramanlığı.

c. Ağa Muhammed Han'ın, tehlikenin geldiğini, işin çığırından çık-

[250] Bu kuvvetteki atlıların komutanı Veli Muhammed Han idi, piyadelerin komutanı ise Hacı İbrahim'in kardeşi Abdurrahim Han idi.

tığını ve kendisi ile özel bir kısım askerleri dışında herkesin etrafından dağıldığını gördüğü halde cesaretini yitirmeden, vakarını muhafaza ederek ve kararlı bir gönül ile karargahında kalıp üssünü terketmemesi, dost ve düşmanlarının onun karargâhından kaçtığını zannetmesine rağmen onun karargahında kalarak sabah ezanını okutması.. İşte bütün bu gelişmeler gösterdi ki, kesinlikle o, ordusunun hezimetinden ve çıkan arbededen ne etkilenmiş, ne de şevki kırılmış.

Dile getirdiğimiz gibi Lütuf Ali Han, tehlikenin kendisini çepe çevre sardığını fark edince süratle savaş meydanını terk edip hiçbir şeye sahip çıkmadan Kirman'a kaçtı ve burada yığınak yapıp ordusunu techiz etmeye başladı. Öte yandan Ağa Muhammed Han da ordusuyla birlikte Şiraz'a ilerledi ve Lütuf Ali Han'ı püskürtmek için başka bir ordu hazırlamaya başladı. Ancak bu haber yiğit Emire katılan az sayıdaki askerlerin kulağına gelince hemen arazi oldular, bu da emiri, h. 1207 yılında Horasan'a doğru gitmeye zorladı. Gittiği bu bölgeyi ise, Nadir Şah'ın vefatından beri yerli ve bağımsız hükümdarlar yönetirlerken, buradaki Tobos denilen bir mıntıkayı ve şehri de Mir Hasan denilen bir hükümdar idare ediyordu. İşte bu zat emire kendi hizmet alanlarını anlattı ve onu yüz atlıdan oluşan bir kuvvetle takviye ederek emir ile kendisine bağlı olan ve etrafından dağılmayan samimi adamlarını Yezd üzerine gönderdi. Bunu gören Yezd hükümdarı da harekete geçti ve emirin yolunu kesmek için bir kuvvet gönderdi, ancak yiğit emir o güce saldırıda bulundu ve emirin gücünü kırıp dağıttı. Sonra Faris sınırında bulunan Eber Koh beldesine girince, belde ona boyun eğdi ve bağlılıklarını sundu, o da burayı kendisine karargâhı haline getirip yerleşti. Bundan sonra bu üsten değişik yerlere dağılan yardımcılarına mücadeleye hazır olmaları için elçiler gönderdi. Zaten onun pek çok yardımcısı vardı, ancak değişik yerlerde gizlenmişlerdi, onun en son zaferini duyduları zaman, hemen yerlerinden çıktılar ve ona desteklerini açıkladılar, böylece fazla zaman geçmeden etrafında toplanan askerlerin sayısı hepsi atlılardan olmak üzere bin beşyüz'e ulaşmıştı.

Bu saikle h. 1208 yılında bahsettiğimiz gücün başına geçip hem çok önemli, hem de nüfusu on beş binden daha fazla olan Dar Ebcerd şehrini ablukaya aldı.

İşte bu sebeple Lütuf Ali Han'ın bu yeri ele geçirmesi hem za-

ruri hem de önemliydi. Bundan dolayı onun bu uğurda büyük çabalar sarfedeceğini görmekteyiz.

İran'ın dört bir yanında Lütuf Ali Han'ın yeniden harekete geçtiği haberi duyulunca, üzerine yürümek için Tahran'da güçlü bir ordu hazırlandığı gibi, Hacı İbrahim Han da küçük kardeşi komutasında piyadelerden oluşan bir gücü savunmasına takviye olsun diye Dar Ebcerd'e gönderdi. Bunun üzerine emir de ablukayı kaldırıp o şehirden uzaklaşmak zorunda kaldı, ancak güvenli sayılan Roniz köyünde düşmanı karşılamaya karar verdi. Fakat birkaç gün süren savaştan sonra belki şans bu sefer yaver gider ümidiyle cesurca bir saldırıda bulundu. Fakat çokluk, kahramanlık ve cesarete galebe çaldı ve bir daha kendisi kurtulmayı başarıp Tobos'a kadar ulaştı. Buranın hükümdarı da yine onu büyük bir saygıyla karşıladı, vefa gösterdi, ikram etti; ama kendi toprağına bir şey olur korkusundan bu sefer kendisine yardım etmeyeceğine dair beyanda bulundu ve özür diledi. Bu arada ona Kandahar'daki Afgan hükümdarı Timur Şah'a iltica etmesini ve ondan yardım istemesini tavsiye etti ve "Ancak o seni atalarının ve dedelerinin toprağına ve tahtına döndürebilir" diye tavsiyede bulundu. Bu tavsiye üzerine Lütuf Ali Han, kendisini ağırlayan zatın bu görüşünü makul karşılayıp nasihatini dinledi ve Afganistan sarayına doğru yol almaya başladı. Ancak daha yolda iken Timur Şah'ın vefat haberini duyunca hemen Afganistan'a gitmekten vazgeçti ve İran'da kalmayı kararlaştırdı. İşte tam gitme ve kalma arasında tereddüt ederken, birden Kirman'ın doğusunda bulunan Nermanşir bölgesinin iki lideri olan Mahmud Han ve Cihangir Han'dan bir mesaj geldi. Ona memleketi terk etmemesini ve memleketi terk etme fikrinden vazgeçerse, kendisine mümkün olan bütün yardımları sunacaklarını belirtiyorlardı.

İşte burada İranlı bir yazarın ne kadar haklı bir gerçeğe işaret ettiğini görüyoruz: Umut veren bu mesaj her ne kadar küçük da olsa güngörmüş savaşçılarının kalbinde tutuşturulmuş büyük bir meşaleye dönebilir. İşte umudu yenilenen ve manevi ruhu güçlenen emirin durumu böyle idi, o da aniden kalktı ve sadece o söz ve vaatlere ulaşmak için Nermanşir'e doğru ilerledi..

Derken, birkaç yüz askerin emrinde toplandığını gören emirin umudu güçlendi ve Kirman'ı ele geçirmeyi kararlaştırdı. Onun için yıldırım gibi hızlı bir hareketle şehre yaklaştı ve gücünü ikiye ayırarak bir kısmını, daha önce Lütuf Ali Han ile yaptığı bütün savaş-

larda şöhret bulan cesaretli amcası Abdullah Han'ın komutanlığında düşmanla atışmak ve meşgul etmek için gönderdi. Kendisi de düşmanın durumunu yakından takip etmek için diğer kısmın başına geçti. Düşmanın, bütün ağırlığını Abdullah Han tarafına verdiğini ve bu şiddetli savaşta bütün gücüyle ona yüklendiğini görünce hemen harekete geçti ve şehre bir başka taraftan hücum etti. Bir taraftan iki ateş arasında kalan düşman komutanı hayretler içinde kaldı; öte yandan kale muhafızları daha büyük tehlikenin farkına varmadan, emir, maiyetindeki ateş gücüyle şehrin surlarını aştı ve kale muhafızlarıyla kıyasıya bir çarpışma yaşandı. Düşman bu şekilde ani basıldığı için şaşkına dönüp ve çarpışmayı sürdürüp ölesiye dirense de, faydasını göremedi. Böylece bütün umutlarını yitirdiler ve bütün mevzilerini saldıran güce bırakıp kalenin iç kısımlarındaki burç ve surlarına sığınmak zorunda kaldılar. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra Kirman kalesinin komutanı kaleden kaçmayı başardı, ancak geride bıraktığı bütün askerleri kılıçtan geçirildi ve bütün malları, yiyecek ambarları ve ağırlıkları ganimet olarak galip gelen emirin eline geçti.

Bu büyük zaferden sonra Lütuf Ali Han sultanların, hükümdarların ve kralların merkezi durumuna geldi ve bu büyük zaferin anısını ölümsüzleştirmek için kendi ismiyle para bastı.

Bu dönemin tarihçileri: "Bu emirin şansı tam kaybolurken en çok parlak görünen büyük yıldırıma benzer" diyorlar.

Bütün bu gelişmeleri takiben ne zaman h. 1210 tarihinde Ağa Muhammed Han, Kirman'ın düşman eline düştüğünü öğrendi; hemen onu yenmek için bütün kuvvetiyle oraya ilerledi. Ancak Lütuf Ali Han iki sebepten dolayı düşmanın büyüklüğünden endişe etmiyordu:

Birincisi, askerlerinin birçok zor ve çetin savaşa katıldıkları için savaş tekniklerini iyi öğrenmişlerdi. İkincisi ise, kendi şahsi azimetine, nadir cesaretine ve harika kahramanlığına itimat etmesinden.. Bundan dolayı da düşmanının güçlü ve çetin saldırısını durdurabildi, ancak yine de muhasara bir ay kadar sürdü. Kuşatan güçler bu esnada birçok zorluk çektirdiler, en son bazı birimlerde dağılma eğilimi ve başıboşluk oluştu, daha kötüsü, kalenin surlarını savunan bazı piyadelerin, gizlice kaleyi düşmana peşkeş çekmeleri oldu.

İşte bu arada Lütuf Ali Han durumdan daha haberdar olmadan düşmanın birkaç bin askeri, kendilerine teslim edilen surlara gir-

meyi başardı. Bu beklenmedik faciayı duyan Lütuf Ali Han; hemen o kalelere saldırmaya başladı ve burada her iki taraf arasında şiddetli savaşın en çetin anı yaşandı ve düşman, en sonunda girdiği surlardan çıkmak zorunda kaldı.

Şansı yaver gitmeyen bu zafer, bahtsız emirin en son zaferi oldu. Çünkü bu başarıdan hemen sonra emirin kendisinden emin olduğu ve kendisine tamamen güvendiği komutanlarından biri, efendisine ihanet etti. İçerdeki kalenin korunmasından da sorumlu genel komutan olan bu zat; aynı zamanda kalenin dışarıdaki bazı burçlarının savunmasından da sorumluydu. İşte bu adam bir gece fırsatı ele geçirdi ve düşmana karşı denk gelen kapıyı açtı. Düşman Ağa Muhammed Han da bunu değerlendirdi ve beraberindeki on iki bin askerle şehre girdi, geri kalan gücü ise ihtiyaç anında yardım etmek için yedekte bekledi.

Lutuf Ali Han bu ikinci ve mahvedici ihaneti öğrenince yıldırım gibi düşmanın üzerine yürüdü, ama nafile; çünkü iş çok zor ve tehlikeli idi. Şehir içindeki çok fazla olan asker sayısı bir yana, bunun dışında düşmanın çevrede de büyük bir kuvveti vardı ve kaleyi her taraftan kuşatıyordu.

İşte bu acı gerçeği Lütuf Ali Han öğrenince ve bütün askerlerinin yok edildiğini görünce hemen geri döndü.

Öte yandan Ağa Muhammed Han'ın bütün gayreti emirin kalenin dışına çıkmamasıydı ki bir daha kurtulmasın; bunun için de Kirman şehri üzerindeki muhasarayı sıklaştırdı, her taraftan yaklaştı ve her bir kapısının önüne büyük kuvvetler yığdı. Ama bütün bu alınan tedbirlere rağmen cesur emir, şehirde kendisini üç saat boyunca kahramanca savundu, gece bastırınca da gizlice yerinden ayrıldı ve düşmandan arda kalan tahta bir köprünün kalıntılarını toplayıp merdiven gibi kullanarak kaleden çıkmayı başardı. Ancak bundan sonra aşmak zorunda kaldığı büyük bir engel daha kalmıştı, o da şehirdeki kalenin surlarını çevreleyen düşman saflarını geçmekti. Yine de yüksek cesareti sayesinde beraberindeki üç adamıyla birlikte yıldırım gibi cesetten örülen çemberi delip geçti. Böylece önündeki bütün engelleri aşmayı ve sıkıntılı durumdan kurtulup selametle Nermanşir bölgesine ulaşmayı başardı.

Ağa Muhammed Han ise, şehri eline geçirdikten sonra tam üç gün öldürmeyi serbest bıraktı ve halkı biçip yok etti. Onun kan kusan kılıncından kadın ve çocukların dışında kimse kurtulamadı. Ki onları da katı kalpli ve azgın askerlerine teslim etti, bu vahşi terör

vasıtasıyla İran'ın diğer şehirlerini korkutup bir daha bu kahraman emire yardım etmeye cesaret etmesinler.

Lutuf Ali Han ise, gittiği Nermanşir hükümdarı tarafından ilk başta son derece saygı ve sevgiyle karşılandı; ancak bu durum çok sürmeden değişiverdi. Çünkü bir gün (zamanında Lütuf Ali Han'a sahip çıkıp onu Kirman'a getirmiş olan) hükümdarın kardeşi esir edilerek bununla; "sana sığınan ve sahip çıktığın emiri bu şekilde himaye etmeye devam edersen çok yakın bir gelecekte başın derde girer" diye ona mesaj gönderiyordu. Yani senin bu davranışın; Ağa Muhammed Han'ın öfkelenmesine neden oluyor demek istedi. Dolayısıyla hükümdar bu neticeleri düşününce durumun kötüleşeceğini gördü ve emire verdiği koruma sözünü unuttu; hatta hükümdarın nezdinde kendini güvenceye almak ve geleceğini garanti etmek için onu tutuklayıp düşmanı Ağa Muhammed Han'a teslim etmek gibi daha da kötü bir işe teşebbüs etti.

Her ne kadar Lütuf Ali Han'ın dostları ve arkadaşları bu ihanetin farkına vardılar ve emirin karşı karşıya kaldığı tehlike için uyardılar ise de, Lutuf Ali bunlara kulaklarını tıkadı ve sözlerini dinlemedi; hatta o derece gaflete daldı ki bütün çalışmalarında kendisine eşlik eden arkadaşlarının karşı çıkmalarına aldırmayıp hepsini kırıp geçti.

Ancak bunun üzerinden fazla zaman geçmeden kendisini gece karanlığında saran bir grup silahlı askerle irkildi. İşte tam bu esnada, evet ancak bu esnada gerçeği anlayabildi, kendine geldi ve arkadaşlarının kendisine söylediklerinin gerçeğin ta kendisi olduğunu anladı. Buna rağmen, yine de eli kolu bağlı kalmadı; süratle keskin kılıcını kuşandı ve acımasızca kendisini tutuklamak isteyenlerin üzerine saldırdı ve şiddetli bir çarpışmadan sonra emir atına ulaşmayı başardı[251] ve sırtına atladığı gibi oradan uzaklaşmak istedi. Ancak o esnada hücum edenlerden birisi kendisine yetişti ve atının arkasını budadı, bu nedenle Emir atıyla birlikte yere yuvarlandı. Bu esnada saldırganlar etrafını sardılardılar ise de emir yine ayağa kalkmayı başardı ve bir daha aralarında öncekinden daha şiddetli bir çarpışma başladı. Bu çarpışma, emirin hem

---

[251] Bu atın ismi Korrend idi, İran doğumlu asil arap atlarındandı. Bundan dolayı süratli koşusu ve yarışıyla İran'ın her tarafında örnek olarak gösteriliyordu, olağanüstü süratiyle emiri bir çok vartadan kurtardı. Bundan dolayı emir onu çok aşırı bir şekilde seviyordu.

başından hem kolundan yaralanmasıyla sonuçlandığı gibi, takatı kesilerek baygın bir halde yere yığıldı. Saldırganlar onu bu baygın durumda Ağa Muhammed Han'a götürdüler, o da emiri görür görmez hemen ayağa fırlayıp emirin her iki gözünü de kendi elleriyle oydu ve Tahran'a gönderdi; orada da ihanetin her çeşidini kendisine reva gördüler ve caddelerde teşhir ettiler.

Ağa Muhammed Han bununla da yetinmedi ve güçlü düşmanının, rahatını güçlü ve kuvvetli darbeleriyle bozan Emiri silahsız ve yaralı bir halde iken m. 1794 yılında genç emirin[252] öldürülmesi için[253] emir verdi. Bu durumda Lütuf Ali Han büyük işler ve olağanüstü olaylarla dolu bir hayattan sonra daha yirmibeş yaşını doldurmadan dünya sahnesinden çekilerek üzerine sonsuza dek bir perde örtülmüş oldu. Sr. Malkolm diyor ki: "Bu emirin hayatından ve yaşantısından bir bölümü ağıt yakmaya ve acımaya değer bir hayat olduğu gibi, bir başka bölümü de övülmeye ve takdire şayandır. Nitekim onun savaş hakkındaki taktikleri ve harekatına baktığın zaman askeri maharet ve nadir şahsi cesaretten başka bir şey bulamazsın; ama onun döneminde hakim olan anlayış ve şartlara bakıldığında -onun şahsi cesaretini bir tarafa ayırırsak- geri kalan bütün sıfatları ve özelliklerinin hepsi kendisinin aleyhine idi ve doğru bir çizgi izlemiyordu. Emir öyle bir dönemde doğup gençlik çağını yaşadı ve yetişti ki, hükümdara körükörüne itaat bir fazilet olarak görülür ve herkes tarafından takdis edilirdi. Bu emirin kabiliyet ve özellikleri Cengizhan ve Timurlenk'in özelliklerinden daha az değildi; ancak o tarihte halkın güvenine dayanarak yönetimi ele geçiren ve hükümdar olan böyle bir şahsiyetin özel ilkeleri ve özellikleri, o günkü sosyal gerçeğe ve genel konjöktüre uygun değildi. Çünkü emir, ne öngörüsünde ne de vakıaları iyi gözetleyip

---

252 Sr. Malkolm diyor ki: Lütuf Ali Han, Ağa Muhammed Han'a getirildiğinde, insan aklının tasavvur edemeyeceği kadar vahşi bir şekilde ona kötü muamelede bulundu. Bahsettiğimiz kitabın bu sayfalarını kim okursa bu vahşi muameleden dolayı tüyleri diken diken olur.

253 Ağa Muhammed Han, Zend ailesinin bütün fertlerine nefret ve kin besliyordu, özellikle bu şanssız emirden aşırı derecede nefret ediyordu. Ancak buna rağmen onun şahsi özelliklerini çok takdir ediyordu. Hikaye ediliyor ki onun kızkardeşinin oğlu ve veliahdı olan Fetih Ali Han'ın bir gecede birçok çocuğunun dünyaya geldiği haberini alınca -ki bu olay Kirman'ı ele geçirmeden öncedir- der ki; keşke doğan çocuklardan birisi cesaret ve kahramanlıkta Lütuf Ali Han gibi olsa.

nasıl sonuçlanacağı hususunda iyi bir takdir sahibi değildi. Dolayısıyla olağanüstü zekâsının, şiddetli hırsı ve geniş siyasi beklentilerinden ötürü işlerinde ve hareketlerinde ciddi bir etkisi olmuyordu. Hem gururlu ve kendine büyük bir güveni olduğundan yönetimi ele geçirdiğinde memleketteki nüfuz ve kuvvet sahibi kişilerle anlaşamıyordu ve onlara taviz vermiyordu. Çok sert bir mizaca ve katı görüşlere sahip olduğu gibi, herhangi bir fetih hareketine veya savaşa kalkıştığında şiddetin en büyüğünü uygulamadan kaçınmıyordu, onun için de nereye yönelse zaferle dönüyordu. Ancak o, işlerini rayına koymuş bir hükümdarın yapabileceği şiddeti kullanıyordu; kendisi gibi adam ve yardımcı kazanmak için işlerinde ve sözlerinde hoşgörü, sabır, yumuşaklık ve katı kurallardan uzak kalmaya, iyilik yapmaya muhtaç birisi gibi değil. Hâlbuki o, bu tavrıyla durmadan kuvvetli şahsiyetler içinden kendisine, o tarihin karmaşık olayları ve büyük gelişmeleri karşısında direnen ve çaba gösteren düşmanlardan düşman kazanmasına ve çoğalmasına neden oluyordu.

Buna rağmen bu asrın tarihçisinin, bu Zendi ailesinin son emirinin sahip olduğu yüksek sıfatlarını, nadir ve enteresan özelliklerini ihmal etmeleri; ayıplanacak en büyük hatadır.

Hem Zendi ailesinin melikleri yarım yüzyıla yakın İran'ın büyük bir kısmına hükmettiler, ancak bu hükümdarların yönetimi aile kurucusunun vefatından sonra tam olarak oturmadı. Bunun da iki sebebi vardı: Birincisi, hanedan içindeki çekişmeler; ikincisi ise düşmanı Ağa Muhammed Han'ın zekası ve dehası. Evet, bu kral, emiri Şiraz'dan çıkarttığı günden itibaren nerede olursa olsun onu ortadan kaldırmak için gece gündüz büyük bir çaba sarfettiği gibi, ondan hiç gözlerini ayırmadı. İşte bu şekilde askeri kuvetle ve savaş meydanlarında değil; ancak sebatı, metaneti ve ısrarıyla bu hedefine ulaştı ve ondan kurtuldu.

Bu gelişmelerden sonra Ağa Muhammed Han gerektiği gibi ödevini yerine getirdi ve hükümet idaresine karşı koyabilecek herkesi ya öldürerek ya da gözlerini oyarak ortadan kaldırdı.[254] Hem bu yaptıkları Zendi aşiretiyle de sınırlı değildi, bilakis, Zend ailesini

---

254 Sr. Malkolm diyor ki: Benim bildiğim kadarıyla o zaman bu felaketten Lütuf Ali Han'ın amcası Abdullah Han'ın dışında hiç kimse kurtulmadı. Çünkü Hacı Ali Han el-Kazruni işe el attı ve onun için: Ağa Muhammed Han'ın nezdinde girişimde bulundu, ona büyük saygı gösteriyordu.

destekleyen ve yardım eden bütün aşiretleri kapsıyordu; onun içindir ki bu durumdaki herkesi Fars'tan uzaklaştırıp uzak bölgelere sürdü ve yerlerine öz be öz Faris olan aileleri yerleştirdi.[255]

Bütün bu zulüm ve işkenceler hain Hacı İbrahim Han'ın eliyle gerçekleşti. Bu konuda *el-Measir el-Sultaniye* (Kacerlilerin Tarihi) kitabının yazarı diyor ki: Hacı İbrahim Han bu şeni işleri ve ihaneti Şiraz'da bağımsızlığa ulaşmak umuduyla yaptı. Ancak Ağa Muhammed Han korkusundan bunu açığa vurmayıp saklıyordu. Nitekim emirin, samimi olduğu düşüncesiyle Şiraz kalesini kendisine teslim etmesi de bunun açık bir delilidir ve yine onun içindir ki Ağa Muhammed Han onu Faris'a vali olarak tayin etti. Ne var ki hiç kimse Hacı İbrahim'in ihanetinden şüphe etmedi, fakat bu alçak ve hain herif, akrabaları ile birlikte Zend ailesinine zulmün ve işkencenin her türlüsünü yaptılar. Zendi gençleri toplayıp onlara her türlü işkenceyi tattırıyorlar, zehirli iğneleri ciğerlerine saplıyorlardı ve bu zulümler uzun bir dönem daha tekrarlandı durdu. Fakat Allah'ın bu şeytanlardan mutlak adaletiyle intikam alması gecikmedi. Ağa Muhammed Han'ın vefatının üzerinden fazla zaman geçmeden üzerlerine Şah Fetih Ali Han'ı musallat etti ve Hacı İbrahim Han ile beraber oğullarının ve kadınlarının gözlerini oymayı emretti. Böylece kardeşlerinin ve diğer akrabalarının sonsuza dek ortadan kaldırılması emrini çıkardı ve hem kendisini, hem de ailesini Kazvin'e sürgün etti ve orada son günlerini göz nimetinden mahrum olan bütün ailesinin efradlarıyla geçirdi.

Bu Fetih Ali Han döneminde Zeki Han'ın oğlu Muhammed Han bağımsız bir idare ve hükümet talebiyle kendisine karşı çıktı ve İsfahan'a kadar olan bazı İran bölgelerini ele geçirdi. Ancak sonunda buraları muhafaza etmeyi başaramadı ve kaçıp Osmanlı hükümetine iltica etti.

Bu olaydan sonra yönetimi ele geçirmek için başka hiçbir girişimde bulunulmadı ve böylece yönetim Kacerlerin eline geçti ve sonsuza dek Zend Devleti ortadan kalktı.

---

255 Zend Hükümeti hakkındaki bu araştırmanın çoğu Macar general Sr. Malkolm'un *Tarihi*'nden alınmıştır. Kendisi bahseettiğimiz devletin yıkılmasından sonra şahsen Fars bölgesine gelmiş ve Şiraz'da Hacı İbrahim ve Zendilerin olaylarına katılan diğer şahsiyetlerle görüşmüştür.

Hükümetin Durumuna Genel bir Bakış

Tarih tekerrür eder derler ya, bu ne kadar doğru bir sözmüş! Nitekim ilk başta sükûnetin gölgesinde ve benzer şartlarda nice hükümetlerin kurulduğuna, geliştiğine, sonra da kötü şartlar altında dağılıp gittiklerine hep şahit olduk. Şimdi burada Timur, Celayiri, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afganlı ve Nadiriye hükümetlerine ibretle bir göz atalım; hepsinin nasıl birbirine benzer şartlarda kurulduklarını ve ilk başta iyi gittiklerini, ancak en sonunda nasıl kötü şartlarda elem verici bir şekilde son bulup gittiklerini görürüz.

Hiç şüphesiz bu hükümetlerin kurucuları, şahsi özelliklerinin yanında güzel şansları da onlara eşlik etmiş, mutlu gelişmeler neticesinde yükselmişler; torunları ise ya bu yüksek şahsi özelliklerden mahrum oldukları veya şansları yaver gitmediği ve şartlar zorladığı için aynı neticeye varamamışlar.

Nitekim Zend Hükümeti de bu ezeli kanuna boyun eğdi ve istisnayi bir durum yaşayamadı. Örneğin, Kerim Han'ın, yüksek şahsi meziyetleri, üstün cesareti ve uygun şartlarında yokluktan bir devlet inşa ettiğini görüyoruz; ancak arkasında kalanların arasında Ali Murad Han ve Lütuf Ali Han dışında yönetim ve idareye yarayacak birisinin çıktığını göremiyoruz. Ancak ferman dinlemeyen ecel, birincisine fırsat vermedi ki ciddi bir iş yapıp bütün İran'ı rekabet neticesinde oluşan istikrarsızlık ve düzensizlikten kurtarıp ailesinin uzun ömürlü olmasını garanti etsin. Çünkü böbrek yetmezliğine yakalandı ve hastalığı süratle ilerlediğinden daha hayatının baharında iken göçüp gitti.

Lutuf Ali Han ise, Sr. Malkolm'un dediği gibi Cengiz Han ve Hülagu'nun taşıdıkları bütün özelliklere sahipti ve o da onların ulaştığı şöhrete ulaşmıştı. Bunun en güzel kanıtı, en büyük düşmanı olan Ağa Muhammed Han'ın onun cesaretini ve kahramanlığını itiraf etmesidir. Fakat malesef alçakça bir ahlaka sahip olan Hacı İbrahim Han gibi hain bir vezirle başı belaya girmişti. Nitekim bu utancından olacak ki defalarca Sr. Malkolm'un yanında velinimetine ve torunlarının başına getirdiği kirli işlerden ve zalimce muamelelerden kendisini temize çıkarma çabası içine girmiştir. Çünkü Kerim Han, babasını kendine yakın tutmuştu ve kendisine bütün nimetlerden istifade yolunu açtığı, Cafer Han da onu Fars hükümeti gibi yüksek bir makama getirmişti ve ancak bu şekilde Zend devlet adamlarının arasına girdi. Ancak bu kurdun kötü

huyu ve alçak ahlakı, kendisine galebe çaldı ve velinimetlerine karşı hiç sıkılmadan elinden gelen her kötülüğü yaptı. Böylece Fars şair ve hekim merhum Sadi'nin: "Aqibeti gurgzade, gurg şud" dediği gibi, hiç şüphesiz, kurdun yavrusu ancak kurt olur.

Kacer Tarihi'nin yazarı Abdurrazzak b. Necef Kuli, bütün açıklık ve içtenlikle: "Hacı İbrahim Han senelerden beri komplo ve fitne ortamını hazırlıyordu, dolayısıyla hiç şüphesiz, küçük kurt da büyüdüğünde yapacağı ilk iş, terbiyecisini ısırmaktır" diyordu. Şayet Lütuf Ali Han'ın, dedesi Kerim Han gibi uzak görüşlülüğü ve kişiliği olsaydı; Şiraz halkının gönlünü kazanabilir ve Hacı İbrahim daha komplolarını kurmadan onu ortadan kaldırabilirdi, ancak kader böyle imiş, o ne yapabilirdi ki!

Evet, Ağa Muhammed Han'ın, Lütuf Ali Han'a karşı işlediği bu vahşi cinayetlerinden dolayı; tarih sonsuza dek onu lanetleyecek ve kalbi ölmemiş herkes en şiddetli bir şekilde ondan nefret edecek. Çünkü bu ceberut lider savaş ve çarpışmalarda düşmanının cesaretini ve yüreğini takdir ettiği bir zamanda elleri bağlı ve yaralı bir şekilde onu huzura getirtip bizzat kendisi kirli parmaklarını onun o iki ela gözüne uzatıp oyuverdi. Ardından da –Sr. Malkolm'un da dediği gibi- ona öyle bir muamele yaptı ki tarih boyunca insanın vicdanı onu lanetliyecek, tarih onu kaydetmekten ve o satırları sayfalarına almaktan utanacak.

Bu kitabın birinci cildinde Brahoyi aşiretinden bir nebze sözettik, ancak bu aşiretin aslından, soyundan ve eski yönetimi hakkında yeterli ve detaylı bilgi vermedik. Brahoyiler hakkında *İslam Ansiklopedisi* adındaki ansiklopedinin araştırmalarından aldığımıza göre, Moğol sultanı memleketten çıktıktan sonra bazı Kürt aşiretleri batıdan İran'nın doğusuna ve Kirman'a göç ettiler, fakat görünen o ki Koc[256], yani Kürt aşiretleri bu aşiretlerin arasında idi ve Beluci aşiretleri ile birlikte Kirman dağlarına yerleştiler.

Ancak bu beyandan anlaşılıyor ki *İslam Ansiklopedisi* bu Kürt aşiretinin ne zaman ve nasıl Kirman bölgesine geldiğini bilmiyor. Belki daha sonra gelecek tarihçilerin araştırmaları bu muğlak konuyu bir nebzede olsa aydınlatırlar. Bu konuda Mister Curzon kitabında diyor ki:[257] "Kürdistan'dan göç eden aşiretlerden birisi, sebeplerini bilmediğimiz bir nedenden ve şu an Kurd Gelî olarak bilinen bu aşiret Sistan-Sicistan bölgesine göç etmiş ve Gor memleketinde Mulkê Kurd[258] (Kürt Memleketi) ismiyle bağımsız bir hükümet kurmayı başarmışlardı ve bu hükümet 138 yıl yani m. 1245'ten m. 1383 senesine kadar burada yaşadılar."

Brahoyi aşiretinin dili Kurd Gelî ismi ile meşhur olduğuna göre, o zaman Sicistan'daki aşiretinin de o Brahoyi aşiretinin bir kolu olması uzak bir ihtimal değildir; özellikle Sicistan ve Belucistan bölgelerinin birbirlerine bitişik ve komşu olduklarına bakılırsa.

İslam Ansiklopedisi daha sonra detaylar vererek diyor ki: Mademki Brahoyi aşiretleri Hindistan'ın Deravid kabilesinden değiller, o zaman anlaşılğı kadariyle o Kürt olan Koc-Kafs aşiretlerindendirler, yani Moğolların saldırılarından sonra, ilk önce Kirman'a, daha sonra da Mukran'a göç eden Kürtlerdir. Böylece ona Afgan ve Beluc aşiretleri de katıldı ve göründüğü kadarıyla zaman

---

256 Arapça coğrafya kitaplarında ve İslam Tarihi kitaplarında Kafs ve Beluc olarak geçiyorlar.

257 Bu kitabın onikinci bölümün sonundaki mütercimin notuna bak. (Arapça'ya çeviren).

258 Onlar tarihte meşhur olan Kürt Krallarıdır, kelime onlara uygun gelmiştir. (Arapça'ya çeviren).

içinde yavaş yavaş hepsinden şu anki Belucistan'da bulunan Brahoyi aşiretleri oluştu. Nitekim onların lehçelerine bazı Deravidi kelimelerinin girmesi; Brahoyilerin Deravidi'lerle uzun bir müddet yaşadıklarını gösteriyor. Daha sonra Deravidiler, onları memleketlerinden sürdüler; aynen Brahoyilerin yüzünden Beluci aşiretlerinin çoğunun göç edip Hindistan'a kaçması gibi. Yine öyle anlaşılıyor ki Nadir Şah Hindistan'a muzaffer olarak girdiğinde Brahoyiler ona yardım ettiler ve büyük hizmetler sundular; buna karşılık o da onlara Hindistan'ın Kelhor arazisini verdi. Bu gelişmelerle birlikte Brahoyi aşiretinin lideri Abdullah Han[259] ile oğlu Muhbet Han birlikte Daracat Belucları ile savaşıp topraklarını istila ettikleri gibi, bir müddet sonra da Abdullah Han Kelhor aşiretleriyle savaştı, ancak savaşların birinde öldürüldü. Bu esnada Muhbet Han ile oğlu Nasır Han; Nadir Şah'ın yanında rehin idiler. Muhbet Han en sonunda Afgan hükümdarı Ahmed Şah ed-Durrani eline düşüp esir oldu ve onun zindanında öldü; Nasır Han da Brahoyilerin işlerini Afganlara bağlı bir hükümet gibi sürdürdü. Mukran ve Keç'te Brahoyiler için düzenli bir yönetim kurdu. Ahmed Şah ise Şal ile Mostang bölgelerini Lasbilla'ya kattı ve nüfuzunu Karaci'ye kadar genişletti. Ayrıca Hindistan'ın diğer bazı beldelerini de ele geçirip nüfuzunu batıdan, Kirman'ın güneydoğusuna yüz yirmi mil uzaklıkta bulunan Bambur şehrine kadar genişletti.[260]

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Nasır Han'ın yaptığı en büyük işi; Brahoyilerin işlerini en iyi şekilde düzenlemesi ve ciddiyet ve hikmetle yönetmesi olmuş. Aslında bu aşiret iki kısma ayrılıyordu: Seravan ve Cahlevan. O da Rayzani aşiretinin reisini birinci kısma; Zehri aşiretinin reisini de ikinci kısma lider yaptı. Bu taksimin yapılmasına neden olan tek etken ise, askeri durum idi, çünkü hedefi, iş ciddiye bindiği ve tehlike çanları çalmaya başladığı zaman her iki lider tarafından mükemmel ve donanımlı bir ordu oluşturmaktı. İşte bu sayede ne zaman Nasır Han güç elde etti ve saltanatı ile

259 Göründüğü kadarıyla Kanbar Han'ın torunudur, m. 17. yüzyılın ortalarında İranlı Safevi devletinin dağılması esnasında Brahoyi aşiretinin reisiydi. Afgan ordusuna karşı Hindistan hanlarından bir hanı korudu ve Hindistanlı o emirin topraklarında yönetimin iplerini eline geçirdiği anlaşılıyor. Fakat bu Brahoyi Emirin hayatı hakkında başka bir şey bilmiyoruz. Macar yazar Persi Molsors - Sykes'ın *Onbin Mil veya İran'da Sekiz Yıl, London, m. 1902* kitabından

260 *Onbin Mil veya İran'da Sekiz Yıl.*

nüfuzu bu şekilde pekişti; hemen Ahmed Şah'a karşı bağımsızlığını ilan etti. Bu da Ahmed Han'ın öfkelenmesine ve h. 1172 yılında üzerine dehşetli bir hamle yapmasına neden oldu ve Mostang beldesinde büyük zayiat sonucu onu yendi ve Kelat kalesine kadar kovdu ve orda kırk gün muhasara etti, ama onu ele geçirmeyi başaramadı. Fakat en sonunuda Nasır Han'ın, onun liderliğini tanıması şartıyla barış yapmak zorunda kaldı. Buna rağmen Nasır Han Emirliğini bağımsız bir şekilde ve istediği gibi idare etmesini sürdürdü. Ancak Ahmed Şah başkalarıyla savaştığı zaman ondan ne türden yardım istese, onun çağrısına olumlu cevap verip yardımına koşuyordu. Nitekim Ahmed Şah'ın birçok başarı elde etmesinin temelinde Nasır Han vardır. Hiç şüphesiz Nasır Han, siyaset ve savaş meydanlarındaki güzel tedbiri, dikkati, cesareti, gayret ve ciddiyetiyle Brahoyilerin en büyük emiriydi.

Nasır Han h. 1210/m. 1795 senesinde vefat etti ve daha küçük olmasına rağmen babası yerine oğlu Mahmud Han geçti. Ancak Behram Han b. Muhbet Han haddini aşıp kendi başına buyruk olma ve fitne çıkartıp bu çocuk Emire karşı isyanlar çıkarttı; ancak bu çabası boşa çıktı ve bir netice vermedi. Buna rağmen yine de Emir Mahmud Han bütün memleketi korumaya güç getiremedi ve Karaçi gibi bir kısım yerler elinden çıktı. Nihayet onun da sayılı günleri tükendi ve devleti m. 1821 senesinde sona erdi, yerine devlet işlerini babasından daha fazla beceren oğlu Mihriban Han geçti. Ancak bir gün düşmanı Ahmed Yar Han b. Behram Han'la karşılaşıp savaştılar ve bu çarpışmada ele geçirilerek Kelat kalesinde idam edildi, böylece bu emirin de günleri bu şekilde isyan ve kargaşalar içinde son buldu. Nitekim Davud Muhammed el-Kelzai'nin yüzünden Brahoyilerden Cahlavan aşiretleri birbirinden koptular ve bundan dolayı devlet Harana ve Dahli bölgelerini kaybetti. Bir taraftan Şah Şuca el-Melik'in himayesi de h. 1250 yılında Afgan Devrani hükümetiyle işlerin bozulmasına neden oldu. Öbür taraftan da Davud Muhammed Serdar ve onun yerine geçen Muhammed Hüseyin'in kötü yönetimleri ve gelecek hakkında öngörü sahibi olmamaları da Muharib Han'ın üzerine askeri bir kuvvet gönderip Kelat kalesini abluka altına aldıktan sonra istila eden İngilizlerle ilişkilerin gergin olmasıyla sonuçlandı. Muharib Han ise, bu savaşlarda öldürüldükten sonra Brahoyilerin bazı bölgeleri Devrani hükümdarlarının eline geçtiği gibi, Muhbet Han'ın torunu Şahnevaz Han da Brahoyilere emir tayin edildi. Bunun üzerine Muharib

Han'ın oğlu düşmanlarına karşı Noşirvani aşiretlerini yardıma çağırdı, aşiretler de bir kısım Servanilerle birlikte bu teklifi kabul etti ve hepsi beraber Kelat kalesine hücum edip geri aldılar. Bunun üzerine işler Şahnevaz Han'ın azledilmesine kadar ilerledi ve Muharib Han'ın oğlu, II. Nasır Han ismiyle memleketin emiri ilan edildi. Bu arada İngiliz saldırısını gerçekleştiren ordunun komutanı esir edildi, ancak kendisine iyi muamelede bulundular ve onu miladi 1840 yılında memleketine iade ettiler. Bu tarihten bir sene sonra da İngiltere hükümeti resmen II. Nasır Han'ın krallığını tanıdı. Ancak 1843 senesinde Emir; Afgan hükümetiyle ilişkilerini kesti ve günümüze kadar sürmekte olan kararla Hindistan hükümetine bağlı olduğunu ilan etti.

II. Nasır Han h. 1274/m. 1857 yılında vefat edince yerine kardeşi Huda Dad Han geçti, o da 1893 senesinde azledildi ve kraliyet tahtına Mir Muhammed Han geçti. Şu anda memleketin işlerini de hala o idare ediyor.[261]

261 *İslam Ansiklopedisi*, Cilt.1.

İKİNCİ BÖLÜM
İSLAM DÖNEMİNDEKİ KÜRT EMİRLİKLERİ[262]

Her kim Kürt halkının durumuna ve geçmiş dönemlerine dikkat ederse; bu halkın hem eskiden, hem şu anda, çok önceden ve sonrada, iç aleminde taşıdığı hürriyetten tam istifade ettiğini ve bütün işlerinde bağımsız olmak için teşebbüs etmede hırslı olduğunu çıplak bir gerçek olarak görecektir. Hicri 13. yüzyıla kadar basit farklılıkarla beraber, hep tabii olan bu bağımsızlık hakkını korumuştur. Ortaçağ'da şans bazen kendisinden yana yaver gitmiş ve ezeli vatanının bir kısmında dış bağımsızlıktan yeterince nasibini almıştır. Ancak sosyal ve siyasi sebepler ile içerde ve dışardaki şartların neticesinde bu durum fazla uzun sürmemiş ve genel olarak çoğu zaman dış bağımsızlığını sürdürememiş. Ancak geçen yüzyıllar boyunca aziz memleketini işgal eden işgalcilare karşı iç hürriyetini korumak için bu tabii hakkını savunmaya her şeyini seferber etmiş. Fakat maalesef bu konuya bir nebze ışık tutan ve bize fikir veren bazı eski tarihi olaylar dışında çok eski yüzyıllarda içişlerinde ne kadar bağımsız olduğu hakkındaki bilgilerden yoksunuz. Mesela Asur kralları ile Lolo, Cuti ve Nayri halkı arasındaki mücadeleden tutun, ta Pars kralı IV. Ferhad'ın Küçük Med ile savaşlarınına, oradan İslam tarihinin değişik dönemlerinde Kürt halkı vatanının işgalcilere ve yabancı hükümdarlara karşı yaptığı savaşlara kadar devam eden bu savaşlar; Kürt halkının, eline geçen bütün fırsatları değerlendirip memleketi saran bütün karışıklıklara karşı keskin bir kılıç gibi hürriyetini müdafaa ve iç bağımsızlığını bütün gücüyle korumak için verdiği mucadele; bunun en büyük kanıtıdır. Madem bu detaylı tarihi olaylarla ilgili olarak

262 Onlar yedi bölümde işlenmiş, otuzbeşe yakın emirliktir. (Arapça'ya çeviren).

yazarlar, özel ve mustakil bir tarih yazmamışlar; öyle ise farklı yerlerde dağınık bir vaziyette rastlanan bazı bilgiler dışında o milli emirliklerdeki gelişmeler ve büyük vatanı kurma yolundaki çalışmalar hakkında elimizde yeterince bilginin olmaması gayet normaldır. Evet, *Şerefname* adlı tarih kitabının yazarı Emir Şerefeddin Bitlisi, o milli emirlikler hakkında çok şey yazmış ama bu çalışması sadec h. 7.[263] yüzyıla kadar olan kısmı kapsıyor ve bir kısım rivayet ve beyanları, olayların meydana geldiği bölgelerden uzak kimselerin ağzından alındığı için fazla şayanı itimat değil. Yine de ne kendisinden, ne de diğer tarihçilerden -hangi cihetten olursa olsun- daha titiz ve daha doğru bilgilere ulaşamadığımız müddetçe onlardan mustağni kalmamız mümkün olmayacak.

Büyük oryantalist ve değerli tarihçi Mösyö Minorsky; bu emirlikleri birçok bölümlere ayırmış ve onlardan her birisi için yeterli ve özet bilgiler vermiştir. Biz de burada onun yaptığını yapacak ve metodunu takip edeceğiz; ancak Behdinan, Soran ve Baban emirlikleri hakkında daha fazla bilgi vermeye özen göstereceğiz.

A- Dersim ve Cezire Arasındaki Emirlikler, 1-9

1- Cezire Emirliği

Şerefname'de bu emirliğin emirlerinin nesebinin Emevi ailesine dayandığını belirtmektedir[264], yani bu emirler, efendimiz Halid b. Velid'in soyundan geliyor. Ancak genel İslam tarihi, Kürdistan'da Halid bin Velid'in veya Süleyman denilen bir oğlundan söz etmemektedir. Asıl gerçek olarak bilinen şudur ki, bu Müslüman komutan ve Arap kahramanın zürriyeti İslam'ın ilk yıllarında kesilmiştir, ounun için bu gibi rivayetleri kaynak kabul emek zordur.[265]

---

263 Kitabın aslında bu şekildedir, doğrusu da miladi 17. yüzyıldır veya hicri 11. yüzyıldır. (Arapça'ya çeviren).

264 *Şerefname*'de böyle bir metin yoktur. (Arapça'ya çeviren).

265 Siirt ve Cizre yörelerinde yaygın olan rivayetlere Halid bin Velid Siirt'te medfundur. Ayrıca doğru tarihin haberleri de diyor ki: O Humus'ta vefat etti ve orada defnedildi. Tahmin ediyorum ki Kürdistan'da bu rivayetlerin yaygın olması Kürt halkının Halid bin Velid'i sevmesi ve kahramanların yiğitliğini, cesaretlilerini beğenmeleri ile ilgilidir. Çünkü tarih Halid bin Velid'in zürriyetinin İslamın ilk yıllarında kesildiğini belirtiyor. Ve gelen doğru rivayetlere göre onun üç oğlu vardır; Süleyman, Abdurrahman ve Muhacir, ilki Ali (r.a.) ile beraberdi ve Sıffin savaşında öldürüldü, ikincisi de Humus'un valisi idi ve Muaviye'nin emriyle ilaç içinde kendisine zehir verildi. (Ebi Yezid Şibli'nin yazdığı *Halid bin Velid Tarihi* s. 208). →

Sözün kısası *Şerefname*, Süleyman b. Halid'i Cezire emirlerinin dedesi olarak kabul ediyor ve diyor ki, bu emirlik Emeviler döneminde kuruldu. Öyle anlaşılıyor ki Dr. Frech de bu konuda diğer kaynaklara dönüp araştırma ve ayıklama ihtiyacı duymadan bu rivayetleri sözlerine esas kabul etmiştir. Bundan dolayıda hatalı ve doğruluktan uzak sonuçlara ulaşmıştır. Gerek *Şerefname*'nin rivayeti, gerekse Dr. Frech'in (*Kürtler,* s. 142) onun görüşü üzerine bina ettiği yanlış kanaati kesinlikle tarih ilmi, tarihçiler ve araştırmacıların bu rivayetlerin temelde doğru olmadığı noktasındaki ittifakları ile uyuşmuyor.

Buna rağmen *Şerefname* bu "bilgi"yi sunmaya devam ediyor ve diyor ki: Süleyman b. Halid'in vefatından sonra Mir Abdülaziz, Mir Hacı Bedir ve Mir Abdal adındaki üç oğlu yönetimi ele geçirdiler ve memleketi aralarında bölüştüler. Bu gelişmelerden dolayı da üç aile olan Aziziye, Bedriye ve Avdaliye hanedanları oluştu. Hem Selçukluların dağılıp memlekette küçük devletçiklerin oluşmasından sonra Aziziye ailesi Cezire bölgesi ve yöresinin yönetimini ele geçirdi. Ancak elimizde Mir Abdülaziz ve çocukları ile dördüncü kuşağa kadar olan torunları hakkında söylenecek hiçbir bilgi yoktur.

Dünya fatihi Timurlenk, Mir İzzeddin b. Bedreddin b. İsa b. Mecduddin b. Mir Abdülaziz'in döneminde yaşıyordu. Onun için Mir İzzeddin, Timur'un kendi memleketini işgal etmesinden korkuyordu, bundan dolayı onunla görüşmek için Mardin'e gitti ve ona bağlılığını sundu; böylece memleketi kurtulduğu gibi, savaşların girdabına da düşmedi.

Ancak bunun üzerinden çok zaman geçmeden Timur'un oğluna karşı bağımsızlığını ilan etti ve aralarında savaş çıktı ve Timurlu-

---

→ *Usdûl Ğabe*'nin yazarı c. 2 s. 104 de diyor ki: Halid'in zürriyetinden hiç kimse kalmadı, çünkü taun hastalığı Şam'da onun zürriyetinden kırk kişiden fazlasını aldı, onun Medine'deki emlaklarına da Eyyûb bin Selma bin Abdullah varis oldu. *Nihayet'ul Ereb*'in sahibi c. 2 s. 356 de bu rivayeti destekleyip diyor ki: Ne doğuda ne de batıda onlardan kimse kalmadı, her kim kendini onlara nisbet ediyorsa, o bu iddiasında doğru değildir ve kim bunu iddia ederse yalan söylemiş olur.

Bunun yanında çok büyük bir ihtimaldır ki Cezire ve çevresindeki aşiretler çok eski tarihte bir dönem Urartuları boyundurukları altına alan el-Haldi-el-Kaldi halkından kaçmış bulunsunlar, sonra da Kememrilerin memleketi istila etmeleri sonucu dağılmışlardır. Özellikle bazı oryantalistler Haldi ve Kaldi isimlerini ortak sayıp durum ve şartlara göre bunları Kaldi halkına verilen isimlerden sayıyorlar. İşte bu toplumsal ve tarihi sebepler o yörelerde Halidilik iddiasının doğmasına neden olmuştur.

lar, memleketini işgal etti, Mir İzzeddin de bu savaşta zor bela ölümden kurtulabildi. Ancak Mir'in memleketinde Timurluların hakimiyeti bittiğinde Emir İzzeddin'in oğulları eski şanına yeniden kavuştular ve atalarından kalan emirlik miraslarını tekrar canlandırdılar. Böylece ta o tarihten miladi 19. yüzyılın ortalarına kadar onu yaşattılar; bu tarihten itibaren, yani miladi 1847 yılında Bedirhan Bey el-Aziz'in[266] yaptığı devrimle varlık aleminden silindiler.

Üç büyük aileden Bedriyye ailesine gelince, o da Gorkil bölgesinde gelişti ve Emiri Ahmed b. Emir Muhammed olan bu idare, Şeref Han Bitlisi dönemine, yani h. 1005 yılına kadar devam etti. Acak tarihi kaynaklarda bu tarihten sonra akıbetlerine dair her hangi bir bilgiye rastlanmıyor. Diğer büyük kol olan Avdal ailesi ise, Finike bölgesinde yaşamış ve Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar varlıklarını sürdürmüşler, daha sonra da Cezire Emirliğine katılmışlar.

2- Hizan Emirliği

Şerefname, üç kardeş olan bu Emirlik hükümdarlarının nesebinin Hınıs'taki bir aileden geldiğini söylüyor. Bu Dil Bey, Bil Bey ve Biliç Bey adındaki üç kardeş; Hizan[267], Müküs ve İsparit'te yaşıyorlardı ve öyle anlaşılıyor ki bu üç emirlik Selçukluların son dönemlerinde kurulmuşlar. Bu bölgedeki aşiretler içinde en kuvvetli aşiret, Nemiran aşireti idi. Bu emirlikler Osmanlı döneminde uzun bir zaman yaşadıkları gibi, h. 1005/m. 1597 yılında *Şerefname*'nin yazıldığı dönemde Mir Hasan, Hizan'ın; Mir Ahmed, Müküs'ün emiri iken, aynı zamanda İsparit'in bir kısmı Emir Şeref'in oğullarına aitti.

3- Şirvan Emirliği

Şerefname'nin dediğine göre, h. 662 yılında Suriye'deki Eyyûbilerin hükümeti sona erip oradaki yönetimleri ortadan kalktığında o Kürt Krallığı ailesinin emirlerinden birisi Heskif'e (Hasankeyf) geldi ve zamanla Melikan (Melikler) Emirliğini kurdu. Şirvan Emirlerinin ataları da Heskif'teki bu Eyyûbi Melikan Emirliğinde vezir olarak çalıştılar. İşte rivayete göre, bu seçkin vezirlerin oğul-

---

266 O Türkiye, Kürdistan ve Şam'da meşhur kültürlü aile olan Bedirhanilerin dedesi olan meşhur Bedirhan Paşa'dır. (Arapça'ya çeviren).

267 Bitlis vilayetine bağlı bir ilçedir.

larından üç kardeş olan İzzeddin, Bedreddin ve İmaduddin; bir tarih aralığında Kifrê-Şirvan'a[268] geldiler ve hem oradaki hükümetin izniyle, hem de bölge halkının desteğiyle o bölgede yerel bir emirliğin temelini attılar. Bu aileden ilk emir olan Mir Hasan b. İbrahim hepsinin Kifrê'ye bağlı kalmaları şartıyla daha hayatta iken emirliğin topraklarını oğulları arasında bölüştürdü. Bu emirlik ile kendisine bağlı olan diğer bölgesel parçaları olan Şebistan, İron, Avil ve Kifrê Osmanlının ilk döneminde vardılar ve daha sonra da uzun bir zaman varlıklarını sürdürdüler.

4- Bitlis Emirliği

Şerefname'nin yazarı, Bitlis mülkiyetini birbirinden devralan bu emirliğin emirlerinden idi. Bu nedenledir ki bu emirlikle ilgili tarihi gerçeklerin ve değerli bilgilerin büyük bir kısmını toplamayı başardı ve değerli kitabında kaydetti.

Bu ailenin nesebini İran'ın eski kralları olan Sasanilere dayandırılsa da Dr. Frech bu sözü kabul etmiyor ve öyle görünüyor ki kabul etmemesinde haklıdır. Çünkü *Şerefname* bu konuda tarihi gerçeklerle alakası olmayan bir sürü isim ve hadiseleri detaylaı bir şekilde veriyor. Dr. Frech sonra diyor ki: "Tarihi bilgilere göre doğru olan, Bitlis'in ilk emiri bundan önce Suriye'de Eyyûbilerin komutanlarından olan Melik Eşref'tir ve Celaleddin Harzemşah bu yöreye geldiğinde o, Harzemlilere sahip çıktı ve Sultan Celaleddin'in rahatını sağlamak için ciddi hizmetlerde bulundu. Ancak Sultan Celaleddin'i bir yereden diğer bir yere sürüp takip eden Moğolların sıkıştırmasından dolayı Sultan Celaleddin en son onun memleketinden çıkmak zorunda kaldı." Ancak bana göre Dr. Frech'in bu görüşü de eksiktir, çünkü Celaleddin Harzemşah'ın sahneye çıkışı, o tarihte Suriye'nin hükümdarı olan Melik Adil'in oğlu Melik Eşref'in dönemine rastlıyor. Hem Celaleddin Harzemşah'a karşı Anadolu Selçuklularından Alaaddin Keykubat'la ittifak yapan zat bu kraldır. Bu zat Hakkarili Emir İzzeddin Ömer'in komuta ettiği bir ordu gönderip Celaleddin'le savaşmak için karşı karşıya geldiler ve onu h. 627 yılında Erzincan'a yakın bir yerde fena bir şekilde yenilgiye uğrattı. Bundan da anlaşılıyor ki Eyyûbilerin Suriye'deki komutanlarından olan Hakkarili Emir İzzeddin Ömer, Bitlis'teki ilk

---

268 Eski Van vilayetine bağlı bir bölgenin adıdır ve merkezi de Kifrê idi.

hükümdardır. Ayrıca Timurlenk döneminde Bitlis'in emiri Hacı Şeref Bey idi ve ona itaatini bildirdiği için Timurlenk de ona Pasin ve Melazkurd gibi geniş toprakları verdi, o da bu toprakları, atalarından kendine miras kalan topraklara kattı. Ne var ki bu şan u şöhret çok fazla sürmedi, çünkü devran aleyhine döndü ve Timurlenk'in vekili Ayık Sofi'yi ona musallat etti.. O yörelerde onu arayıp tutukladı ve zindanın karanlığına attı, daha sonra da onu ortadan kaldırdı bunun üzerine oğlu Emir Şemseddin de Rojki aşiretinin liderleriyle birlikte İran'a sığındı. Şerefname'nin bildirdiğine göre Emir Şemseddin; babası Hacı Şeref Bey'den sonra emirliğin başına geçti ve bu dönemde Karakoyunlu Kara Yusuf Bitlis'e iltica etti. Emir ona vefa gösterdi ve ikramda bulundu, sonra çok geçmeden kızını bu emirle evlendirdi. Bu akrabalık nedeniyle aralarındaki ilişkiler güçlendi ve emirin sunduğu bu yardımlar sayesinde Kara Yusuf'un konumu iyice güçlenerek bir daha Karakoyunlu devletini canlandırdı. Öte yandan Bitlis Emirliği de miladi 19. yüzyılın yarılarına kadar yaşadı ve dönem dönem zayıflasa da m. 1836 senesinde Osmanlı hükümeti buranın en son emiri Şeref Bey'in elinden alıncaya kadar varlığını sürdürdü.

Bu emirliğin en bariz olaylarından birisi, yazar Şeref Han'ın babasının İran'a iltica etmesi, sonra da Bitlis'e dönüp yaygın devlet geleneğine göre Osmanlı hükümetinin onun emirliğini tanıması ve emirliğinin başına geçmesidir. Ancak h. 1066/m. 1655 yılında Osmanlının Van valisi Melek Ahmed Paşa; bazı sebeplerden dolayı, çoğu bu emirliğin komşuları olan Kürtlerden oluşan büyük bir orduyla o zamanki Bitlis emiri olan Abdal Han'ın üzerine yürüdü ve emirliği ortadan kaldırıncaya kadar memlekette yağma ve talanda bulundu.

5- Sason Emirliği

Bu emirlikteki hâkim aile Bitlis'in emiri Mir Diyaeddin'in kardeşi Mir İzzeddin'in soyundandırlar, yani amca çocuklarıdırlar ve İzzeddin kelimesine nisbetle İzzi ismiyle tanınırdı. Bitlisli Rozikî-Rozki-Rojki[269] aşiretine göre Sasonlu aşiret ikinci derecede gel-

269 Bu Rojki aşiret iki ana bölümün altında yirmidört kısımdan meydana geliyordu, Abbasi ve Kavalisi, onlardan dört kısım daha ilk baştan Bitlis'in çevresinde oturuyorlardı. Sonra diğer yirmi kısım da ona katıldı. Başka bir rivayette de onun daha sonra Bitlis kalesini Gürcü Kral Davud'dan almayı başardığı belirtilmektedir.

mektedir ve dört kısımdan oluşur. Bunlar, Şêravi, Babusi, Sasani ve Tamuki aşiretlerinden oluşur ve Ğerzan bölgesi Sason Emirliğine katıldıktan sonra Haldi, Dêrmeğani ve Ezizi aşiretleri de Sason emirlerinin yönetimi altına girdiler. Şerefname'nin yazarına göre bu emirliği kuran zat; Akkoyunlu hükümeti döneminde emirliğinin temelini atan Emir Ebubekir'dir. Daha sonra İran ile Osmanlılar arasında meydana gelen meşhur Çaldıran savaşı çıkıncaya kadar Sason emirleri Safevi Sultan Şah İsmail'in yönetimi altına girdiler. Ancak bu savaş esnasında Sasonlu Mahmud Bey Osmanlılara katıldı ve kendisine, Heskif hükümdarı Melik Halil ile arasında kanlı çarpışmaların olduğu Erzen kalesi verildi ve diğer emirlikler gibi bu emirlik de Osmanlı döneminde uzun bir süre varlığını sürdürdü.[270]

6- Süveydiye Emirliği

Şerefname'nin yazarı diyor ki: Bu emirliğin emirleri Bermekilerin torunlarıdır, başka bir ifadesinde ise, Süveydi aşireti Medine-i Münevvere'nin kuzey tarafından iki fersah uzaklıkta bulunan ve Süveydi[271] denilen beldeden Kürdistan'a gelmişlerdir. Başka değişik rivayetlere göre ise, bu emirlik Akkoyunlular'dan uzun bir zaman önce kurulmuştur. Çünkü bu emirlik ailesinden Mir Fahreddin denilen zat beşinci emir idi ve kardeşi Akkoyunluların sultanı Uzun Hasan'a sığınmıştı, Sultan da ona Xançûk ve Çapakçur kalelerini verdi, ama emirliğin asıl merkezi Kûnc beldesiydi. Öte yandan Şeref Han döneminde Süleyman Bey de Süveyd'in emiriydi ve Osmanlı devleti ona çok değer veriyordu. Bu emirlik de diğer emirlikler gibi Osmanlılar döneminde uzun bir zaman varlığını sürdürdü.

7- Pazokiler Emirliği

Bir rivayete göre Pazoki aşiretinin İranlı[272] olduğu söylense de başka bir rivayette bu emirliğin emirleri Süveyd aşiretindendirler.

---

270 Bu emirlik, Hezo ismiyle ünlü idi. (Arapça'ya çeviren).

271 Gerçeğe ve akla daha yakın olan şudur ki o Sêwrek -Türk dilinde (Siverek)- Kürtler arasında şuan tanınan ve Amed ile Ruha arasında bulunan kaleden gelmiştir ve burada Medine-i Münevvere veya başka yerlerdeki Süveyd'in manası yoktur. (Arapça'ya çeviren).

272 Yani İran Kürtlerindendirler, bunun delili ise Şerefname'nin bu emirliği İran'da kurulan Kürt Emirliklerinin arasında sayıyor olmasıdır. Ancak yazar coğrafi konumu dikkate almıştır ve onu Osmanlı memleketinde -şu anki Türkiye- saymıştır. (Arapça'ya çeviren).

Pazoki aşireti iki kısıma ayrılır; Halid Bekli ve Şekir Bekli. Birinci kısım Hınıs, Melazkurd ve Muş'un bir kısmını kapsayan bölgede yaşayıp hüküm sürerken ikinci kısım de Bitlis emirinin yönetimi altındaydı.

Bu eski emirliğin tarihi hakkında sadece birinci kısmın kurucusunu isminin Hüseyin Ali Bey olduğunun dışında elimizde hiçbir malumat yoktur. Halid b. Şehsuvar Bey b. Hüseyin Ali Bey adındaki lider ise, Şah İsmail ile beraberdi ve enteresan bir şahsiyet olduğu gibi, yaptığı birçok savaş sayesinde üne kavuşmuştu. Hatta çarpışmaların birinde bir kolunu kaybetti ve tek kollu Halid olarak meşhur oldu. İşte bu cesaretine karşılık Şah ona Hınıs, Melazkurd beldeleri ile Oxkan[273] bölgesini verdi. Ancak daha sonra Şah'a baş kaldırdı ve bağımsızlığını ilan ederek gidip Yavuz Sultan Selim'e iltica etti, ama fazla zaman geçmeden buna da olan bağlılığını bozdu. Sultan da tutuklanmasını emretti ve öldürdü. Bu hanedan emirliği uzun bir dönem varlığını sürdürdü ise de sonunda Kılıç Bey emirliği zamanında bu aşiretin bir kısmı Dünbili (Dımili) aşiretinin bölgelerine hicret etti ve onunla kaynaşarak Osmanlı devletinin yönetimi altına girdi.

8- Mirdasi Emirliği

Şerefname'ye göre bu ailenin nesebi Abbasilere dayanır, emirliği kuran ise, Hakkari'den Egil kalesine gelen ve kendisine Pir Mansur denilen bir Şeyhtir, burada kalarak nam saldı. Sonra öldüğünde oğlu Pir Musa yerine geçti, Pir Musa da öldüğünde oğlu Bedir yerine geçti ve zamanla nüfuzunu pekiştirip gücünü arttırdı, son olarak da Egil kalesini işgal etti. Bu emirliğin kuruluşunda Mirdasi aşireti, kurucu emiri destekledikleri için bu emirlik Mirdasi Emirliği adını almış. Ancak bir müddet sonra Selçuklular Egil kalesini istila ettiler ve Pir Bedir Meyafarkin'e iltica etmek zorunda kaldı, fakat Alparslan bu şehre de hücum edince çıkan savaş meydanında öldürüldü. Bu gelişmelerden bir süre sonra Pir Bedir'in oğlu Boldik, Palo ve Çermuk/Çermik kollarının da ayrıldığı Egil ailesinin temelini yeniden attı ve Safevi Şah İsmail döneminde Osmanlılara katılıncaya kadar bu aile emirliği veraset yoluyla devam eti.

---

273 Kitabın aslında bu şekildedir ve *Şerefname*'nin Rusya baskısında Ohkanmuş şeklindedir. Kahire baskısında ise Ockanmuş şeklindedir. (Arapça'ya çeviren).

9- Çemişgezek Emirliği

Bir rivayete göre bu emirliği kuran ailenin Abbasi torunlarından olduğu, başka bir rivayette ise Selçuklu sülalesinden geldiği belirtiliyor. Bize göre ise, bu emirlik Melik Muhammed ve babası tarafından kurulmuştur. Melik Muhammed'in oğlu Melikşah bağımsızlığını kazanmak için h. 596/m. 1199 yılında Selçuklularla savaştı, ancak çarpışma esnasında öldürüldü ve toprakları ganimet olarak Selçukluların eline geçti. Bir müddet sonra oğlu Melik Muhammed; emirliği yeniden canlandırdı ve emirliğin topraklarından en önemli olan otuz iki kale ve onaltı nahiyeyi ele geçirdi. Kürtçede Milkişi denilen bu zatın aşireti, Melikşahi ismiyle de tanınır. Bu gelişmeler üzerine aşiretin ünü yayıldı ve hükümranlığı memleketin tümünü kapladı; böylece Çemişgezek kelimesi, Kürdistan'ın tümünü ifade eden bir ünvan haline geldi. Bu emirlik hükümranlığını Moğul, Timurlular ve Karakoyulular dönemlerinde de sürdürdü. Ancak Akkoyunlular döneminde nüfuzları zayıflamaya başladı. Her ne kadar Pir Hüseyin bu asalak aşirete karşı mücadele edip onları defalarca memleketten çıkarttı ve Şah İsmail'e bağlılığını ilan ettiyse de, böyle güçlü bir Türk aşiretinin ortaya çıkması ve Milkişi aşiretine saldırması karşısında hiçbir çare çözüm olmadı ve memleket Safevi Şah'ının adamlarından olan aşırı Şii Türkmen Kızılbaşların eline geçti. Buna rağmen Pir Hüseyin'in cesaret ve kahramanlığından etkilenip takdir eden Sultan Selim; Çemişgezek emirliğini ona geri verdi. Buna karşılık bu yürekli emir de Çemişgezek'in İran hükümdarı Nur Ali'ye hücum edip öldürdü ve emirliği ele geçirdi. Emir Pir Hüseyin'in vefatından sonra emirliği üç parçaya bölündü; Mecinkurd, Pertek ve Sakman. Nitekim bu parçalar Osmanlı döneminin ortalarına kadar devam etmiştir. Bu üç parça liderlerinin dışında emir Pir Hüseyin'in oğullarından dokuzu, Osmanlı topraklarının değişik bölgelerinde kendilerine temlik yoluyla yoluyla verilen bölgelerede hükümdar oldular.

B- Cezire ile Kilis Arasındaki Kürt Emirlikleri, 10-13

10-Heskif (Hasankeyf) Emirliği

Şerefname'ye göre bu emirliğin kralları Eyyûbi sülalesinden geliyor ve bu ailenin ilk hükümdarı Cengizliler döneminde melik olan Melik Süleyman'dır. Buna göre bu emirliğin oluştuğu yıl h. 736 yılı oluyor. Melik Süleyman'ın oğlu Melik Muhammed ile Moğollar ve İranlılar arasındaki ilişkiler samimiydi ve son derece iyiydi. Ti-

murlular döneminde emirliğe hükmeden Melik Muhammed'in torunu Melik Eşref, Mardin'de Timurlenk'le görüştü ve ona bağlılığını sundu, sonra da oğlu Melik Halil de babasının yolundan giderek Timurlulara itaatini sürdürdü. Öte yandan Melik Halil'in oğlu Melik Halef Ebu Seyfeyn büyük bir cesaret ve kahramanlık gösterek Akkoyunluların saldırılarına karşı Heskif'i (Hasankeyf) korumayı sürdürdü, ancak komutanlarından birisinin ihaneti sonucunda kalenin düşmesine ve belli bir zamana kadar bu ailenin idareden uzak kalmasına neden oldu.

Bu esnada ailenin emirlerinden Melik Halil adındaki bir emir; Halep'e iltica etmişti. Ancak Akkoyunlu grupların kendi aralarında çıkan idare üzerindeki kavgalarını fırsat bilen Melik Halil aniden Kürdistan'a döndü ve Kürt aşiretlerinin onu destekleyip yardım etmeleri sayesinde Siirt'i almayı başardı ve çok zaman geçmeden Heskif'i de geri alarak bu hanedanın emirliğini yeniden kurdu.

Her ne kadar Safeviler memleketi istila ettiklerinde Melik Hasan onlara güzel muamelede bulunup yardım ettiyse de bu iyiliği Şah İsmail'in ona ihanet etmesine engel olamadı ve onu tutuklayıp Tebriz'in dehşet verici zindanına tıktı ve Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki meşhur Çaldıran savaşına kadar zindada kaldı. Ancak bu süreçte zindandan kurtulup emirliğine geri dönen Halil; Sultan Selim tarafından himaye gördü ve sahip çıkıldı. Nitekim bu himaye Osmanlı döneminde Yavuz Selim'in torunları ve halifeleri zamanında da bir müddet devam etti, fakat daha sonraları bu emirlik ortadan kaldırıldı.

11- Süleymani/Sılivani Emirliği

Şerefname'ye göre bu ailenin nesebi Emevilerin en son halifesi olan Mervan b. Muhammed'in oğulları olan üç kardeşe dayanıyor ve Emevi saltanatı ortadan kalkınca bu kardeşler Kulp[274] bölgesine geldiler ve Kürt aşireti Banokilerin kendilerine sundukları yardımlar sayesinde yükselip kuvvet elde ettiler. Bu gelişmeleren üzerinden çok geçmeden de hükümranlıklarını Dicle nehri üzerindeki bölgeye kadar uzatarak bu bölgede Gürcü ile Ermenilerin elegeçirdikleri bir kısım kale ve şehirleri onlardan geri alıp kendi topraklarına kattılar, böylece kuvvetli bir hükümetin temelini atmış oldular.[275]

---

274 Eski Bitlis vilayetinde bir ilçe ve şu anki Türkiye'de Genç ilçesi.

275 O şu anki Meyafarkin'in çevresinde bulunan Sılifani/Silivani'dir. (Arapça'ya çeviren).

İşte bu emirliğin yerlilerini oluşturan sekiz aşiretin çoğunluğunu göçebe Sünni ve Yezidiler oluşuyordu, bu aşiretlerden birisi de Sılivan aşireti idi. Ayrıca *Şerefname* bu emirliğin kurucusunun Mervan olduğunu söylüyor ve bu ilk emirden sonra beşinci emir olan Diyadin b. İbrahim b. İzzeddin b. Bahaeddin b. Mervan döneminde Safevi Şah İsmail ortaya çıktı. Aynı zamanda Emir Diyadin; Safeviler tarafından seçilen Diyarbekir valisiyle iyi ilişkiler kurdu ve ona dünür oldu. Bu emirin vefatından sonra yönetim işi kardeşinin çocuklarına geçerek iki yeni aile oluştu.

Bunlar:

1- Kuleyb-Kulap (Qulp) ve Batman ailesi,

2- Meyafarkin ailesi.

Bu iki aile, miladi 20. yüzyılın başlarına kadar bir şekilde saltanat ve nüfuzlarını sürdürdüler.[276]

12- Zeriki-Zirkî Emirliği

Şeref Han Bitlisi diyor ki: Bu isim "ezrak" kökünden gelmektedir ve bu emirliğin kurucusu Suriye'den Mardin'e gelen doğruluk, takva ve ahlakıyla meşhur olan Şeyh Hasan'dır. Her zaman mavi (ezrak) bir elbise giydiği için bu isimle tanındı, daha sonra bu kelime değişerek Zerki, Zeraki ve Zirkî'ye dönüştü.

Bu zat, çok geçmeden büyük bir ihtimalle Akkoyunlular'dan olan Mardin hükümdarı tarafından tutuklandı ve karanlık zindanlara atıldı. Ancak çok geçmeden Şeyh bir keramet gösterip zindandan çıktığı gibi, Mardin hükümdarına dünür oldu, böylece Şeyh Hasan'ın saltanatı ve nüfuzu da geri geldi. Aynı zamanda bu hükümdarın vefatından sonrra Mardin'de yönetim tek başına Şeyh Hasan'a kaldı. Sonra da onun soyundan gelen dört hükümdar hanedan ortaya çıktı. Bunlar: 1- Derzini, 2- Kurdikan, 3- Atak, 4- Tercil. Birincisini Habil bin Şeyh, Dêrzêr kalesinde; ikincisini Habil'in torunu, Diyarbekir ve Meyafarkin arasında bulunan Kurdikan kalesinde; üçüncüsünü Emir Zirkî, Atak kalesinde; dördüncüsü ise, Diyarbekir'e yakın Tercil kalesinde kuruldu ve bu dört aile Osmanlılar döneminde uzun bir müddet yaşadılar.

13- Kilis ve Azez Emirliği

İslam Ansiklopedisi diyor ki: Hiç şüphesiz bu emirliğin kurucularının soyu Hakkari ve İmadiye emirlerine dayanıyor.

276 *İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 161.

Şerefname ise bu üç ailenin aslının Abbasilere dayandığını söylüyor ve ekliyor: Çünkü bölgede üç kardeş vardı, birisi Hakkari emirlerinin dedesi olan Şemseddin'dir, ikincisi Behdinan emirlerin dedesi olan Bahaeddin; üçüncüsü de Kilis emirlerinin dedesi olan Menteşe idi, zamanla Kurmancî lehçesine göre bu isimler, Şemdin, Behdin ve Mend olarak ifade edilmeye başlandılar. Bunlardan Mend adındaki, Kürtlerden bir ordu oluşturdu ve beraberinde Şam'a gidip Eyyûbilerin hizmetine girdi, Eyyûbi sultanlarından birisi de Suriye'deki Antakya'nın yakınında bulunan Kusayr nahiyesini ona verdi. Bu gelişmeler, o zatın yörede yükselmesine vesile oldu ve hem Şam'ın, hem de Kilis'in Sünni ve Yezidi Kürtleri etrafında birleştiler. Bu zat Eyyûbilere öyle ciddi ve samimi bir hizmette bulundu ki, en sonunda onu "hak etmiş ve layık birisi olarak" Şam ve Halep'teki "Kürt Emirler Emiri" ünvanıyla ödüllendirdiler. Öte yandan Eyyûbilerin yerine geçen Memluk melikleri döneminde Mend, Yezidilerle çok uğraştığı gibi, Emir Kasım da Osmanlılar döneminde Yezidilerin reisi Şeyh İzzeddin'le şiddetli bir çekişmeye girdi. Çünkü Halep valisi Karaca Ahmed Paşa sayesinde Osmanlılar Yezidileri koruyordu, onun için bu vali, Kasım Bey'i tutuklayıp öldürdükten sonra oğlu Küçük Canpolat Bey'i de İstanbul'a gönderdi. Nitekim onu burada sultanların çocuklarıyla askeri eğitim alsın diye Sultan'ın Saray'ına aldılar ve bu şekilde Şam ile Halep'teki Kürt Emirler Emiri makamı Şeyh İzzeddin'e geçti.

Ancak Sultan Süleyman döneminde işler eski haline döndü ve emirlik makamı tekrar Canbolat'a verildi. Böylece bölgenin yönetimi Sultan II. Ahmed dönemine kadar veraset yoluyla Canpolat torunlarına geçti.

Ne var ki, daha sonra Emir Ali Osmanlı devletine karşı isyan bayrağını açtı ve Halep'te bağımsızlığını ilan ettiyse de bu uzun sürmedi. Çünkü Osmanlı devleti Sadrazam Kuyucu Murad Paşa komutasında güçlü bir ordu gönderdi ve onu kötü bir şekilde yendi ve diğer emirlikler gibi h. 1016/m. 1607 yılında bu emirlik de tarihe karıştı.

Bu konuda deniliyor ki, Emir Ali Paşa'nın m. 1607 senesinde İstanbul'a iltica etmesinden sonra Canpolat ailesinin bazı üyeleri Kuyucu Murad Paşa'nın şerrinden kurtulmayı başardılar ve Halep ile Kilis'in değişik yerlerinde gizlendiler. Bu sayede m. 1630 senesinde Said Bey Canpolatzade ve oğlu Rebah ile beraber Beyrut'a gitme fırsatını yakaladılar ve Lübnan emirleri Ma'n ailesine iltihak

ettiler. Zaten her iki aile arasında eskiye dayanan dostluk ilişkileri olduğu için Lübnan halkı ve ileri gelenleri ona saygı gösterip vefalı davrandılar ve Lübnan Dağında oturmasını teklif ettiler. Bu teklif üzerine Said Bey Şuf mezrasına yerleşti ve o tarihte Lübnan Dağı emiri olan Fahreddin tarafından memnuniyetle karşılandığı gibi, emir bu beraberliğe çok sevindi ve onu özel şahsiyetlerin arasına aldı. Sonra 1640 senesinde emir; Said Bey'in emrine kendi askerlerinden elli kişi vererek onu Şekif Ernun kalesinin korucusu olarak gönderdi. Ancak Said Bey aynı sene Allah'ın rahmetine kavuşunca oğlu Rebah onu yerine geçti. Ancak o da yalnızca sayılı birkaç sene yaşadı ve arkasında Ali, Faris ve Şerefeddin adında üç emir bırakarak vefat etti. Bunlardan Ali adındaki emir; Şuf'un en büyük şeyhlerinden olan Şeyh Kaplan'ın kızıyla evlendi, daha sonra da 1713 senesinde ölen kayınpederinin yerine Şuf'un reisi ve şeyhi oldu. Bu şekilde güzel idare, adaletle muamele ve işleri ciddiyetle görmek için eline fırsat geçti ve yeteneklerini gösterdi. Bu sayede halkın teveccühüne mazhar olduğu gibi, Şehabiler de onun samimiyetinden ve ciddi hizmetlerinden dolayı onu takdir ettiler. Ancak o da 1778 senesinde Ba'zeran beldesinde, arkasında altı oğlan bırakarak vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu. Bu nedenle çocuklarından Kasım adındaki oğlu babasının yerine idareyi üstlendi ve Ahmed Paşa el-Cezzar döneminde durumu iyi idare ettiği için o da ondan memnun kaldı. Ne var ki, Ahmed Paşa'ın askerleri halka zulmettikleri ve memleketi birbirine kattıkları için Kasım'ın Beşir adındaki oğlu, Paşa'ya baş kaldırıp bu anormal durumu protesto etti, bu da halkın, daha ondört yaşında olan gencin etrafında toplanmasına neden oldu. Çıkan çatışmalarda birçok defa Ahmed Paşa'ın askerlerini yendi ve Sayda şehrine kadar onları sürdüğü gibi, birçok ganimet ve mala da el koydu. Sanra da babası Şam'da vefat ettiğinde liderlik resmen kendisine geçti, fakat bir müddet sonra Şehabilerle ilişkiler gerginleşti, bu da onun Şam'daki Havran bölgesine iltica etmesine neden oldu. Buna rağmen 1795 senesinde Cezzar, onu beraberindeki iki Şehabilerle birlikte Beyrut'ta tutukladı ve Akkâ'ya gönderip oradaki zindanin derin karanlıklarına attı. Zindanda dört yıl geçirdikten sonra Paşa onu serbest bıraktı, bu arada bazı musibetlerde Marunilere yardım ettiği için Papa hazretlerinden teşekkür mektubu aldı. Bunun yanında yaptığı değerli işlerinden biri de Lübnan Dağında 1800 senesinde Baruk'tan Muhtara'ya bir kanal açması ve bu uğurda çok para harca-

masıdır. Aynı şekilde m. 1810 senesinde Akkâ valisi Süleyman Paşa'nın emriyle, Şam valisi Yusuf Paşa el-Kurdi'yi vurmak için Şam'a yürüyen askeri operasyona katıldı ve Emir Beşir ile beraber Taberiye'de adı geçen Süleyman Paşa ile biraraya gelip birlikte Şam'ın üzerine yürüdüler. Adı geçen Şam valisiyle Kutna'da şiddetli bir savaş meydana geldi ve Şam valisi yenilip Mısır'a kaçtı; Süleyman Paşa da Şeyh Beşir ile birlikte Şam'a girdiler. Toplum nezdinde değeri yükselen Şeyh Beşir Canpolat; Lübnan dağındaki durumu da ciddi bir şekilde parladı ve 1811 senesinde kötülük yapmak isteyen Halep valisine karşı Lübnan dağındaki Dürzileri himayesine aldı. Sonra da Canpolat; Emir Beşir'in de onayı ile onları Zehle'ye gönderip o bölgenin değişik yerlerinde yerleştirdi. Ardından 1818 senesinde Muhtara'da büyük bir cami inşa etti.. Yine adı geçen beldede kendilerine kiliseler inşa etmeleri için Maruniler'e birçok arazi ve büyük bağışlar yaptı.. 1840 yılında da kendisi ile İmadiye emirleri arasında anlaşma ve ittifak sağlandı ve dağda yaptığı bütün yeniliklerde onlarla mutabık kaldı.

Ancak en sonda Şam valisi Şeyh Beşir ile adamlarını ve komutanlarını garip bir hile ile Şam'a çekmeyi başardı ve hepsini orada tutukladı. Her ne kadar bir müddet sonra onu salıverdi ise de ancak Akkâ valisinin isteği üzserine onu Şeyh Emin el-İmadi ile birlikte idam etti, o esnada elli yaşında idi. Bu zat, Allah rahmet etsin adaletli, cesaretli ve ikram sahibi bir insandı. Herkesin iyiliğini istiyordu, onun için de kendisine "cömertliğin abidesi" lakabı verilmişti.. Birçok yol, köprü ve cami inşa etti, dağ yöresinde güvenlik ve refahı sağladı ve kendisine birçok ezilmiş ve fakir sığınmıştı.

Fakat ne kadar esef vericidr ki, Şehablı Emir Beşir, bu büyük adamın vefatından sonra, geçmişte olduğu gibi yine Canpolat ailesini ezdi, ev ve barınaklarının bir çoğunu tahrip etti, hatta Muhtara'da inşa ettiği cami de bundan nasibini aldı, mallarını ve aşiretinin emlaklarını yağmaladı. İşte bu durum Akkâ valisinin gururuna dokundu ve duruma el koyup o aileyi Safed'e getirerek buraya yerleştirdi ve onlara özel yardımlarda bulundu.

Öte yandan 1832 senesinde İbrahim Paşa Mısır ordusunun başında Şam bölgesine saldırdığında Canpolat ailesinin emirleri Osmanlı devletini destekleyip hepsi Şam valisiyle birleştiler. Bu nedenle Mısır ve Osmanlı orduları arasında Humus savaşı oldu, ancak savaş Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlanınca Canpolatlardan Emir Said ve Emir İsmail Lübnan Dağına iltica ettiler. Canpolatlat-

dan geri kalanlar ise, yenilmiş olan Osmanlı askerleriyle birlikte Halep'e gittiler, burada Sadrazam Muhammed Reşid Paşa onlara büyük bir değer verdi. Onun için sadrazamın ordusu yenilip kendisi de en sonunda esir düştüğü halde Canpolatlılar her zaman kendilerini mükâfatlandıran Osmanlıdan vazgeçmediler. Nihayet Mısır ve Türk meselesi çözüldükten sonra Canpolatlılardan Hasan ve Hüseyin adındak iki Emir Lübnan Dağı'na geldiler ise de Emir Beşir onları takip etti ve Emir Hasan'ı ele geçirmeyi başarıp onu öldürdü, Emir Hüseyin de gözlerden kayboldu.

Canpolatlardan Dağa sığınan Şeyh Beşir'in oğulları Emir Said ve Emir İsmail ise, doğal olarak Emir Beşir'e sığındılar, emir de onları İbrahim Paşa'ya gönderince İbrahim hemen onları Mısır'a sürdü. Ancak Said Paşa, samimi olduğunu gösterdi ve Mısır ordusuna zabit olarak girdi. 1838 senesine gelindiğinde ise, İbrahim Paşa onu ilk önce yüzbaşı rütbesine, sonra da binbaşi rütbesine yükseltti. Aynı zamanda İstanbul'da bulunan Numan ismindeki kardeşi Mısır'a gitmeyi başardı ve Mısır oırdusuna amiral rütbesiyle atadı.

En sonunda Said Bey, Şamlı insanlarla birlikte Mısır'dan firar etmeyi başarıp Dağ'a geldi. Çünkü devlet, kardeşi İsmail Beyi babası Şeyh Beşr'in yerine Dağ'ın hükümdarı Şeyhlerin Şeyhi olarak tayin etmişlerdi. Numan Bey de Mısır ordusundan ayrılmayı başarıp Dağ'a döndü ve babasının yerine oranın hükümdarı oldu.[277]

C- Cezire ile Hoy arasındaki Emirlikler, 14-20

14- Hakkari Emirliği

Bu ailenin nesebi hakkında kıt ve karışık bazı bilgiler dışında elimizde herhangi bir malumat yoktur. Her ne kadar *Şerefname*, bu ailenin dedesinin Şemseddin[278] adında birisi olduğunu söylese de bu böyledir. Fakat yine kendisi dönüp başka bir şekilde şöyle diyor: Bu emirlik daha sonra "Altın Kollu" manasına gelen "Çeng Zêrîn" ismiyle meşhur olan Eseduddin Külabi eliyle ikinci kez bir daha ihya edildi. Bu ikinci kuruluş da Mısır'daki Asurilerin geleneklerindeki yardım duygusu sayesinde oldu. Sonra Dr. Frech de bu iddialara ve Şemo-Şembo ismine bakarak şöyle bir yorum getiriyor: Madem ki Şenbe kelimesi Asurların dilinde haftanın günle-

---

277 *Ahbar el-A'yan fi Cebel Lubnan* adlı kitabından özetle.

278 Bu kitaptan ve *Şerefname*'den Kilis emirlerinin konusuna bak.

rinden birinin isimdir; o zaman bu emirin Asurlu olması lazım vs... Ancak bu yorumun hatalı olduğunda hiç şüphe yoktur. Çünkü Şemo ismi öz be öz Kürtçe bir isimdir ve şayet kelime benzeşmesinden dolayı bir yorum yapılacaksa o zaman kesinlikle Şembo isminin bir Kürt ismi olduğuna hükmetmemiz gerekir.

Şu durumda bu yorumun özeti şudur: Şemseddin denen emir, kesinlikle daha sonra Şembo adıyla ünlenen bu ailenin atasıdır; *Şerefname* de Kilis emirlerini anlatırken bu şekilde ifade ediyor. İşte Eseduddin Emir'in vefatından sonra, emirliğin işlerini kral İzzeddin Şêr-Yezdan Şêr üstlendi ve bu yönetim tam altmış sene sürdü. Onun ardından yerine oğlu Zahit Bey geçti ve Şah İsmail'in himayesine girdi. Öyle görülüyor ki bu emirin her iki oğlu Melik Bey ve Seyyid Muhammed Bey, babalarından sonra Hakkari ve Şemdinan bölgelerinin bir kısmını yönettiler. Hem bu hanedan, memleketi miladi 19. yüzyıla kadar idare ettiği gibi, bu emirlik orta Kürdistan'ın da en büyük emirliklerinden biriydi ve h. 1005 yılında Şeref Han Bitlisi döneminde Zekeriya Bey ile İbrahim Bey, Çolemêrg ve Albak hükümdarlarıydılar.

Meşhur Türk gezgin Evliya Çelebi bu emirlikten övgüyle bahsederek şöyle der: "Bu emir, barış döneminde her zaman silahlı ve techizatlı on bin asker hazır bulunduruyordu; savaş zamanında ise sayısı elli bini bulan bir orduyu yığma imkanına sahipti." Botan hükümdarı olan bu ailenin en son hükümdarı Nurullah Bey; meşhur Bedirhan Bey devrimi neticesinde emirliğini kaybettiği gibi, Halime Hanım da Başkale'yi[279] m. 1845 senesinde Türklere teslim etti ve bu emirliğin hükümranlığı bu şekilde noktalandı. Öte yandan büyük tarihçi Hammer, Osmanlı Devleti adlı tarih kitabının, 9. cildinde "Hakkari'nin emirlerinden Mir İmaduddin denilen bir emirden söz ediyor ve diyor ki: h. 1049 senesinde o günün Sadrazam'ı onu divanda öldürdü."

15- Mahmudi Emirliği

Mahmudi emirlerinin soyu hakkında değişik rivayetler olsa da, Dr. Frech bu emirliğin kurucusunun, Emevilerin en son halifesi olan Mervan bin Muhammed'in sülalesinden olan Behlül Bey el-Süleymani veya Silivani olduğunu sölüyor.

---

279 Şu anki Türkiye'nin Van vilayetinde bulunan eski Elbak kalesi. (Arapça'ya çeviren).

Şerefname ise, bir rivayete göre kurucusunun Şam'dan gelen Şeyh Mahmud adındak kişi olduğunu, başka bir rivayette ise onun Cezire şehrinden aşiretiyle birlikte Karakoyunlu kurucusu Kara Yusuf'un sarayına geldiğini, Sultanın da ona ve aşiretine Aşut/Aşit bölgesini verdiğini ve onu özel maiyeti içine kattığını söylüyor. İşte bu arada Sultan onun katıldığı savaşlardaki büyük cesaretini ve yiğitlik işaretlerini gördü, ona Aşut ve Hoşab emirliğini teslim etti, bu nedenle de aşiretin adı emirin ismi olan "Mahmudi" ile anıldı.

Emir Şeyh Mahmud'un oğlu Emir Hasan üstlendiği emirliğin durumunu düzeltti ve Hakkarili İzzeddin Şêr ile tutuştuğu savaşta onu yenip Tenyo nahiyesini[280] ele geçirdi ve topraklarının sınırlarını genişletti. Fakat en sonunda Bitlis emiri; İzzeddin Şêr'i desteklediği için Mir Ahmet[281] nehri üzerinde her iki taraf arasında çarpışmalar tekrar başladı ve Emir Hasan'ın öldürülmesiyle sonuçlandı. Sonra bu emirlik ikiye bölüdü; Mahmudi ve Akçakale olarak ve h. 10. yüzyılın sonunda onlardan üçüncü bir bölüm daha ortaya çıktı ve bu emirliğin hakimiyeti üç bölüm halinde Osmanlıların ortalarına kadar devam etti.

Meşhur Osmanlı gezgin Evliya Çelebi bu emirliğin gücüne ve yüksek şanına işaret edip onu övüyor ve diyor ki: Bu emirlik Van vilayetinin doğusuna düşer ve yüze yakın cesaretli ve güçlü aşiretten oluşur ve barış zamanında altı bin atlı bulunduruyordu. Hammer de tarihinin 6. cildinde diyor ki: Sadrazam Kara Mustafa Paşa Aşit/Aşut hükümdarını 1049 senesinde öldürdü.

16- Binbanbeş Emirliği

İslam Ansiklopedisi bu emirlik hakkında bir şey söylemiyor. Halbuki bu emirlik Osmanlı dönemindeki büyük Kürt emirlikleri arasında meşhur bir emirlikti ve Mahmudi Emirliğinin komşusuydu. Evliya Çelebi bu emirliğin askeri gücü sürekli altı bin savaşçı kadardı diyor.

17- Dinbili/Denabile Emirliği

Dr. Frech "Kürtler" adındaki kitabında bu emirlikten az söz et-

---

280 Belki Şenbo kelimesinden türemiştir. Çünkü *Şerefname*'nin ibaresinde şöyle geçiyor: "Ondan Şehbo vilayetini aldı." (Arapça'ya çeviren).

281 *Şerefname*'de geçtiğine göre o Hoşab nehridir. (Arapça'ya çeviren).

se de, *Şerefname*'de[282] belirtildiğine göre *Asar eş-Şia el-İmamiye* kitabı ona çok geniş yer ayırmış ve önemle detayları üzerinde durmuş. Sonra da Denabile[283] tarihinden naklettiğine göre bu ailenin ilk hükümdarı Halife Harun Reşid'in veziri olan Yahya el-Bermeki'nin oğullarından Şam hükümdarı Tahir b. el-Emir İsa b. el-Emir Musa'dır. Öte yandan *Ensab el-Ekrad*[284] kitabı ise, bu ailenin nesebinin Bermekilere dayandığını öngürüyor.

Bu aşiretten birçok oymak ayrılmış; onların en meşhur ve en önemlileri şunlardır: Emir Yahya'nın torunları olan Yahya Dinbili; Şemsulmelik Cafer'in torunları Şemsiki; Emir İsa'nın torunları İsabeylı; Feridun ve Eyyûbhani'nin torunları Beyzade ve diğerleri... Bu aşiretlerin Me'mun, Timurlenk ve Sultan Selim gibi halife ve krallar tarafından Keşan, Horasan, Hebuşan, Gence, Karabağ ve Karacadağ gibi yerlere sürülmeleri neticesinde doğdular. Bu nedenle h. 4. yüzyılın başından ta Şeyh Haydar Safevi'nin devletini kurduğu tarihe kadar bu aile ve aşiretler Kürdistan ve Azerbaycan'da bağımsız idareler kurmayı başardılar. Nitekim en son emirleri Dinbilli Behlul, Şeyh Haydar'a itaatını bildirdi ve bu bağlılık ilanıyla emirliği Safevi hükümetine bağlanmış oldu.

Şimdi bu Kürt emir ve hükümdarların isimlerini, detaylı bir şekilde bahsettiğimiz *Meşahiru'l Ekrad/Kurdên Bi Navûdeng* adındaki kitabımıza havale ederek burada bir özetini verelim:

Mir Muhammed: Bu zat ailenin dördüncü emiridir. Şam'ın hükümdarı idi ve Hakkari memleketinde bazı kaleleri ele geçirdi. Çeşitli ilimler, fenler ve inşaat konusunda yazdığı eserleri var. h. 387 yılında ele geçirdiği meşhur Bay kalesinde defnedildi.

Mir Süleyman: Kürdistan, Azerbaycan ve Şam memleketlerinde bir dereceye kadar nüfuzu olan biriydi. Bu emirin en büyük eserlerinden birisi inşaat ve süslemesi için İran'dan mahir sanatçılar ve işçiler getirttiği ve Sincar'da inşa ettiği Seraya Süleymani

---

282 *Şerefname*'de diyor ki: Bu konudaki en doğru rivayet şudur: Denabila aşiretleri Hakkari'den Azerbaycan'ı geçti, ama Melik Tahir'in babası emir İsa ise Cezire beldesinden hicret etti.

283 Bu kitabı Abdurrezzak bin Necefkuli ed-Dunbili "*Cennetin Bahçeleri*" ismiyle Farsça yazmıştır. Ve ondan bir nüsha Tahran'daki Şahlık kütüphanesinde bulunmaktadır. Bunun dışında Denabila emirlerinin tarihini hakkında Emin Ahmed er-Razi'nin, Farsça yazdığı *Heft İqlîm* adında başka bir kitap vardır.

284 Onun yazara "*El-Ahbar et-Tival*" kitabının yazarı meşhur alim ve büyük tarihçi Ebu Hanife ed-Dineveri'dir.

adındaki saraydır. Aynı zamanda Kürt çocukların ilim ve fen öğrenmeleri için medrese ve eğitim yuvalarını inşa etti. İşte *Meşarık el-Envar* kitabının yazarı Şeyh Recep el-Persi, bu akıllı ve uyanık emirin özel adamlarından idi ve h. 410 senesinde vefat etti.

İkinci Mir Cafer: Bu mirin döneminde Dinbil kalesine yakın Sencaran dağında altın madeni bulundu ve bu nedenle Caferi Altını ismiyle meşhur oldu, h. 441 yılında vefat etti.

Mir Yehya: *Şerefname*'nin ifadesine göre, Hıristiyan tebaasından otuz bin aile bu Mire tabi idi ve Kürdistan, Azerbaycan ve Şam dağlarında inşa ettiği tekkelerin sayısı bin ikiyüz idi, h. 477 yılında hayata gözlerini yumdu.

Salaheddin el-Kurdi olarak meşhur olan Mir İsa: Çoğu zaman günlerini Tebriz'de geçiren bu Mir, Kürtlerin Yezdani grubundan yüzbin aileyi Azerbaycan ile Kohistan'a götürmüştü.

Şemsulmelik olarak meşhur olan Mir Cafer: Bu Mir, Şirvan şahlarından Menuçehir'in çağdaşı idi. Hicri 535 yılında vefat edip Allah'ın rahmetine kavuşan Mir hakkında büyük şair Hakani, uzun uzun methiyeler dizmiştir.

Emir Beg: Selçuklu Sultanı Sencer ile arasındaki ilişkiler güçlü olan bu Mir, Hoy şehrinde büyük mimari eserler bıraktı ve h. 590 yılında vefat etti.

Mir Ahmed: Bu Mir ilmi takdir eden ve alimlere değer veren bir zattı, *Mesnevi*'nin sahibi ünlü Mevlana Celaleddin-i Rumi bu Mir'in en yakın adamlarından biriydi.

Mir İbrahim: Tebriz'de ikamet eden bu Mir, Cengiz Han ile iyi ilişkiler kurdu, bu sayede memleketini Moğolların muhtemel tahrip ve talanlarından kurtardı, h. 692 yılında vefat etti.

Mir Cemşid: Moğollarla çarpışan bu Mir'in üzerine h. 725 yılında Gazan Han tarafından büyük bir ordu gönderildi kötü bir şekilde yenilerek kısa bir süre içinde savaş esnasında Çilehane dağında öldürüldü.

Emir Behlül: Bu Emir Cemşid'in oğludur, h. 760 yılında vefat etti.

Şah Mansur: Bu Emir Behlül'ün oğludur, h. 795 yılında vefat etti.

Mir Mahmud: Şah Mansur'un oğlu olan bu Mir, Osmanlı Sultan Beyazıt'ın yanında önemli ve saygın bir yere sahipti. Kürdistan'da Mahmudi şehrini inşa eden de odur, h. 820 tarihinde vefat ederek aynı yere defnedildi.

Emir Veli: Bu Emir Hoy şehrinde ikamet etmekteydi.

Haci Bey: Bu Mir; Veli'nin oğludur, h. 822 senesinde vefat etti.

Sultan Ali: Bu zat, Haci Bey'in oğludur, h. 835 yılında vefat etti.

Emir Nazar: Bu zat, Sultan Ali'nin oğludur.

Emir Feridun: Bu zat, Emir Kılıç adıyla tanınıyordu. Türkçe *Cihannuma* kitabında geçtiğine göre, bütün Kürdistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın hükümdarı olan bu zatın emirliğinin merkezi Hoy şehriydi, h. 860 yılında vefat etti.

Emir Behlül: Bu emirin dönemi Safevi Şeyh Haydar'ın sahneye çıktığı tarihe denk gelir; eskiden elinde olan yerlere ilave olarak Taberistan ve Dağıstan bölgelerine de hükmediyordu. Kendi rızasıyla Şeyh Haydar'a bağlılığını ilan etti, ancak h. 880 yılında Safevilerle Şah Halil Akkoyunlu arasında çıkan çatışmalarda öldürüldü.

Emir Rüstem: Bu zat, Şah Verdi Bey ismiyle tanınıyordu, h. 898 yılında vefat etti.

Emir Behruz: Lakabı Süleyman Halife olan bu zat, 95 yaşına kadar emirliğini devam ettirdi. Osmanlılarla çarpıştığı sırada Şah Tahmasb'in yanında yer aldı, h. 985 yılında vefat etti.

Eyüp Han: Bu emir, Behruz'un torunudur, Beylerbeyi rütbesiyle ödüllendirildi ve yüksek komutanlık makamına oturdu, h. 994 yılında vefat etti.

Şahbend Han:...

Behroz Han: Şah Abbas'ın en özel adamlarındandı; *Şerefname* ondan büyük bir övgü ile bahsederek cesaret ve uzakgörüşlülük sahibi olduğunu anlatır h. 1014 yılında vefat etti.

Ali Han: Behruz Han'ın oğlu olan bu zat; Sefi Kulihan sayesinde meşhur oldu ve Sultan Murad Azerbaycan'a geldiğinde Şah Sefi'nin maiyetinde idi. Ferhat Paşa Kürdistan'a hücum ettiği zaman Ali Han; Hakkari dağlarında memleketi kahramanca müdafaa ederek gelişini engelledi. Bundan sonra Bağdat valisi Ahmed Paşa ile barış anlaşması imzalayarak aralarındaki çekişmeyi giderdi, bu esnada Azerbaycan ile Ermenistan bölgelerine hükmediyordu.

Murtaza Kulihan: Bu zat, Ali Han'ın oğludur, İsfahan'da Şah II. Abbas'ın sarayında teğmen rütbesiyle görev yapıyordu.

Giyas Beg: Ali Han'ın oğlu bu zat, Şah Abbas'ın komutanları arasında idi, ancak Kandahar savaşlarında bir türlü başarılı olamadı. Bu nedenle Şah'ın hizmetine dönmeyi göze alamadı ve aşiretin bazı adamlarıyla birlikte orada kaldı. Şu anda o yörelerde Harabi adıyla meşhur olan grup; bu zatın torunlarındandır ve Kacer Devleti'nde sultanu'ş-şuara ünvanıyla bilinen Fetih Ali Han da bu emirin soyundan gelir, Mahmud Han da bu zatın oğludur.

Şebhaz: Bu zat, Murtaza Kulihan'ın oğludur, Abdullah Paşa onu Hoy kalesinde muhasara altına aldı ve teslim olmak zorunda kalarak h. 1144 yılında vefat etti.

Emir Ahmed Han: Bu zat, Nadir Şah'ın çağdaşıydı, kendi atalarının ve dedelerinin memleketini elli yıl, altı ay maharet ve ciddiyetle hükmetti. Ancak Kerim Han Zend'in yanında bulunduğu bir sırada Şehbaz Han'ın oğulları tarafından öldürüldü.

Necef Kulihan: Şehbaz Han'ın oğlu ve Nadir Şah'ın komutanlarından şair ve edip olan bu zat; Nadir Şah'ın döneminde Tebriz'in emirler emiriydi, h. 1196 yılında vefat etti.

Emir Huda Dad Han: Bu zat, Necef Kulihan'ın oğludur.

Ağa Muhammed Han: Bu zat da Necef Kulihan'ın oğludur.

Fetih Ali Beg: Bu zat, Huda Dad Han'ın oğludur.

Abdurrezak Beg: Necef Kulihan'ın oğludur; Emir Abbas Mirza'nın en önemli şairlerinden ve en ünlü adamlarındandı ve yazdığı edebi eserlere sahiptir. Eserleri içinde en meşhuru ailesiyle ilgili yazdığı ve şu anda nüshası Tahran'daki Şahani kütüphanesinde bulunan tarih kitabıdır, h. 1543 yılında vefat etti.

Bahaaddin Muhammed Ağa: Faziletli bir alim ve mükemmel bir şair olan, duygu yüklü bir şiir divanı sahibi olan bu zat; Abdurrezak Bey'in oğludur.

Küçük Han: Bu zat; Bahaaddin Ağa'nın oğludur.

Şehbaz Han: Bu zat, II. Murtaza Kulihan'ın oğludur, Şiraz'da Kerim Han Zend'in eline esir düştü.

Mahmud Han: Bu zat, Şehbaz Han'ın oğludur, İsfahan emirler emiriydi.

Şehbaz Han: Mahmud Han'ın oğlu olan bu zat; Nasıruddin Şah'ın çağdaşıydı.

Emir Hüseyin Kulihan: Bu zat, Ahmed Han'ın oğludur.

Muhammed Sadık Han: Bu Han; Hüseyin Kulihan'ın oğludur ve Azerbaycan emirler emiriydi.

18- Bıradost Emirliği

Bu aile eski Hasenevi ailesinden gelmektedir, çünkü Hilal İbn Nasıru'd-Devle Bedr'in üç oğlu babalarının ölümünden sonra Bıradost'a gelmişlerdi. Bunlardan Tahir denilen kardeş; babasının yerine Şehrezor'un yönetimini eline aldı. Diğeri biri ise, Akor aşiretinin reisiydi; üçüncüsü gelince o da Selmas'a girdi ve yönetimini ele geçirdi.

Şerefname diyor ki: Gazi Kıran bin Sultan Ahmed bu ailenin en meşhur emiriydi. İlk başta Şah İsmail'e karşı düşmanlık besledi, ancak daha sonra aralarındaki ilişkiler düzeldi ve Şah onu Gazi Kıran lakabıyla ödüllendirdi, ardından da Tergever, Somay ve Devl yörelerini verdi. Nitekim bu cesur emir meşhur Çaldıran savaşı çıkıncaya kadar kendi iç işlerinde bağımsız idi ve diğer bütün Kürt emirler gibi Osmanlı sultanını destekledi. Osmanlı sultanı ona büyük bir önem veriyordu ve kendisine Erbil, Bağdat ve Diyarbekir eyaletlerinden birçok yöre verdi.

a- Somay Ailesi

Şah Muhammed Bey bin Gazi Kıran bu aileyi kurdu ve ortadan kalkıncaya kadar torunları veraset yoluyla hep sahip oldular, h. 1005/m. 1597 yılındaki Somay emiri, Evliya Bey adında biriydi.

b- Tergever Ailesi

Bu ailenin emirleri, aynı Bıradost ailesindendir. Şeref Han, Nasır Bey b. Şirin Bey b. Şeyh Hasan'ın kendi döneminde memleketin emiri olduğunu söyler. Bunun yanında Emir Han Yekdest, bu ailenin en ünlü emiriydi ve ünlü Dımdım kalesini savundu. Şah I. Abbas döneminin ilk başlarında emir olan bu zat; çok geçmeden ona karşı isyan bayrağı çekti ve kaleye sığındı ve h. 1017 yılında bu kale etrafında çok kanlı olaylar meydana geldi.

19- Mukri Emirliği[285]

Şerefname'ye göre bu emirliğin kurucusu Seyfeddin denilen Somaylı emirlerden biriydi. Bu emir Türkmenler hükümeti döneminde h. 9. yüzyılda Derbas yöresini istila etti ve Türkmen aşiretin elinden aldı, sonra da Dolibarik, Ahtaci, İltemûr ve Salduz bölgelerini yönetimi kapsamına aldı. Böylece şanı yükseldi, durumu güçlendi ve emirliği ile aşiretinin en ünlü ismi Mukri olarak anıldı. Komşu hükümetlerle kanlı savaşlara girerek deha, tedbir, güç ve cesur bir yüreğe sahip olduğunu gösterdi. Ölümünden sonra oğlu Sarım Bey babasının yerine geçtiği dönemde Şah İsmail bütün Kürdistan'ı istila etti. Her ne kadar ilk başta Şah'ın ordularını yendi ise, daha sonra h. 912/m. 1506 yılında kendisine saldıran başka

[285] Başka bir rivayete göre bu ailenin nesebi Babani ailesine ulaşmaktadır ve onların kollarından bir koldur.

bir orduyu da hezimete uğratsa da diğer bütün Kürt emirlerinin yaptığı gibi o da Osmanlının himayesini istedi ve İstanbul'a gidip sultanı ziyaret etmekle şeref kazanmaya çalıştı.

Sarım Bey'den sonra yönetim onun amcasının oğulları olan Şeyh Haydar, Mir Nazar ve Mir Hıdır'a geçti. Bu Mirler, h. 948 tarihinde Osmanlıları bırakıp İranlılarla anlaştılar, bunun üzerine Sultan Süleyman, kendisine bağlı olan İmadiye emiri Sultan Hüseyin, Hakkari emiri Zeynel Bey ve Bıradost aşiretinin adamlarına bu üç Mukri emirlerin üzerlerine gidilmesini emretti. Şiddetli geçen savaşlardan sonra bu Mirler yenilince Sultan Süleyman bu aşiretin emirliğini yönetimde otuz yıl kalacak olan Emire Bey b. Haci Ömer Bey b. Sarım Bey'e verdi. Ondan sonra ise, yönetim; Safevilerin himayesini Osmanlılara tercih eden Emire Bey b. Şeyh Haydar'a geçti, böylece memleket bir daha İranlıların yönetimi altına girdi.

Çok zaman geçmeden Şah Muhammed Hudabende döneminde yine Mukri Emirliği Loristan ve Erdelan Emirlikleriyle birlikte tekrar Osmanlıların yönetimine geçti. Emire Bey de bu fırsatı değerlendirip babalarının ve dedelerinin topraklarını geri aldığı gibi, bunlara Şehrezor eyaleti ve Musul sancağını da kattı. Bütün bunları Sultan Murad'ın onayı ile gerçekleştirirken, öte yanda Sultan Murad Erbil ve Merağe'yi de Emire Bey'in oğluna verdi.

Ayrıca bunun üzerinden fazla zaman geçmeden Sultan; büyük hizmetlerde bulunan ve nadir görülen bir cesarete sahip olan Emire Bey'i Mirê Miran ve Paşa lakabıyla mükâfatlandırdı. Emire Paşa ile Osmanlı'nın Tebriz valisi Cafer Paşa arasında ihtilaf çıkınca ve memleketin bir kısmını ele geçirinceye kadar Emire Paşa, rakipsiz, ciddiyet içinde ve titizlikle bir belli bir süre memleketi yönetti. Buna rağmen bu emirlik daha sonra da bir dönem varlığını muhafaza edip bağımsız kaldı. Ancak Şah I. Abbas dönemindeki Kubad Bey ve Şêr Bey zamanında iki sefer ölüm ve katliamlara uğradı. Bu gelişmeler kayd edilse bile emirliğin sonu ve işlerinin nereye vardığı konusunda fazla bilgiye sahip değiliz.

20- Estoni Emirliği[286]

Şerefname bu emirlikle ilgili bir şey dile getirmemiş ise de, *İs-*

286 *İslam Ansiklopedisi*, Zırza ve Tırza Emirliklerinden de sözediyor, ama idare ve coğrafi detaylardan hiç söz etmiyor.

lam Ansiklopedisi konuyla ilgili şu bilgileri veriyor: Eski Şemdinan ailesi Abbasi sülalesinden gelmektedir, daha sonra da yönetimde Nehri/Neyri aşiretinin eşraf ve büyükleri onların yerine geçtiler. Çünkü bu büyük zatlardan Şeyh Ebubekir b. Şeyh Abdülaziz, Estoni köyünde oturuyordu ve o yöredeki halka vaaz ve irşatta bulunuyordu, dolayısıyla iyi bir nüfuz elde etti. Onun torunu meşhur Şeyh Abdullah Nehri de bu önemli durumu ve geniş nüfuzu en güzel şekilde değerlendirdi ve 1880-1883 tarihleri arasında Şemdinan ve Mukri'de bir Kürt hükümetini kurma hedefine ulaşmak için hamiyet ateşini yaktı ve Kürdistan'ın bağımsızlığı için zemin hazırladı. Ancak bu yöndeki çabaları sonuç getiremedi, yakalanıp İstanbul'a getirilen Nehri; daha sonra Hicaz'a nefyedildi ve orada vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu.

D- Güney Hakkari Topluluğu, 21-27

21- Behdinan Emirliği

Bu emirliğe Behdinan de denilir. *Şerefname*, bu emirliğin Abbasilerin son dönemlerinde kurulduğunu, kurucusunun Abbasi soyundan geldiğini ve kendisine Bahaeddin denildiğini iddia ediyor. Sonra da Bahaeddin'in bu ismi ailesine verdiğini, zamanla Kurmancî lehçesinin de etkisiyle isimde değişim meydana geldiğini ve sonuçta Behdinan-Badinan olduğunu söylüyor. Yine *Şerefname*[287] diyor ki: İmadiye'yi Timurlenk yönetiyordu, ardından da oğlu Şahrah yönett. Nitekim Şahrah en son günlerini o beldede geçirdi ve burayı oğlu Emir Seyfeddin'e teslim etti.

Emir Seyfeddin'den sonra oğlu Emir Hasan emirliği devraldı ve bütün günlerini Akkoyunlularla savaş ve çarpışmalarda geçirdi, fakat en sonunda Şah İsmail Safevi'ye teslim oldu.

Emir Hasan'dan sonra emirliğin başına büyük oğlu Sultan Hüseyin geçti, ancak sonunda o da Osmanlılara teslim oldu ve otuz seneye yakın Osmanlı valisi olarak görev yaptı. Daha önce de adı

---

[287] *Şerefname*'nin Kahire baskısına bak, orda bunun aksini görürsün. Diyor ki: Timur ve oğlu Şahrah döneminde İmadiye'nin Emiri Zeyneddin denen biriydi. Memleketi adalet ve ciddiyetle yönetti, sonra oğlu emir Seyfeddin başa geçti. Ondan sonra da oğlu emir Hasan geçti. (Arapça'ya çeviren).

zikredilen bu zat; Osmanlı devletine önemli hizmetlerde bulunmuş ve Mukri emirliğine bir saldırı düzenleyerek el-Kass Mirza'yı oradan çıkarmış ve emirliğinin işlerini yürütmekle beraber Musul sancağını da dört sene yönetmişti.

Kubad Bey babası Sultan Hüseyin'den sonra emirliğin işlerini yürütüyordu, ama çok geçmeden kardeşi Baram Bey/Behram Bey onun zayıflığından ve dervişliğinden istifade edip ona karşı Behdinan aşiretlerini ayaklandırdı, o da bundan sonra Şah II. İsmail'e bağlandı. Ancak Kubad Bey sonunda aşiretlerin fitnesini söndürüp geri döndü ise de, aniden güçlü Mizuri aşiretinin kendisine karşı çıktığını ve Behdinan emirlerinden Süleyman Bey'i memlekete emir olarak atadıklarını gördü. Bunun karşısında ilk önce Musul'a, oradan da Sincar'a iltica etmek zorunda kaldı ve buradan İstanbul'a başına gelenleri yazdı.

Bu olaylar esnasında Behram Bey İmadiye'ye döndü ve memlekette emirliğini ilan etti. Bu arada Kubad Bey de bir müddet Zaho'da kaldı, sonra İstanbul'a gitti, orada sadrazam Siyavuş Paşa onu karşıladı ve İmadiyye'nin emiri olduğuna dair ferman vererek yönetimin iplerini ele alsın diye gönderdi. Kubad Bey Duhok'a ulaşıp isyan çıkaran fitnecileri ortadan kaldırmak için ciddi bir şekilde çalışmaya başladı. Ancak ani bir şekilde Mizuri reisi Süleyman Bey ile Mir Melik'in Duhok'a hücum edip ablukaya almaları ve belde halkını yanlarına çekip şehrin kapılarını onlar için açmaları karşısında şaşırıp kaldı. Bundan dolayı şehir Süleyman Bey'in eline geçti, Kubad Bey de h. 984/m. 1576 senesinde savaşta öldürüldü. Bu haberler Behram Bey'e ulaşınca, Mizuri aşireti, Behram Bey'in kendi üzerlerindeki emirliğini kabul etti.

Kubad Bey'in oğulları Seydi Han ve Ebu Said bu arada Osmanlı devletine iltica edip emirliğin kendilerine verilmesini istediler. Devlet ve Serdar Ferhat Paşa'ya emir ve talimat verip Behram Bey'i yakalamasını istedi. Serdar o zaman Gürcistan'ı fethetmek için sefere hazırlanıyordu, bu istek üzerine Behram Bey'i de buna davet etti ve kendi saflarına katılıp bu sefere iştirak ederse, Gürcistan'dan gazi olarak döndüğünde kendisine emirlik makamını vereceğini vaad etti. Behram Bey de bu vaada ikna oldu ve kendisinin ğıyabında emirliğin vekâletini yeğeni Seydi Han'a verdi ve Serdar'la beraber yola çıktı. Ancak dönüşte Serdar, Behram, eski bir tarihte kardeşini zulüm ve düşmanlık sonucu öldürdü diye bir yalan uydurup, onun için yakalanması gerektiğini söyleyince Behram

şok oldu.[288] Bu itham üzerine Erzurum mahkemesi Behram'ın idamına hükmetti ve hakkındaki hüküm hemen infaz edildi, böylece Seydi Han h. 994/m. 1585 senesinde emirliği yönetmede tek başına kaldı. Aynı zamanda bu Emir Şerefname'nin sahibiyle çağdaştı ve yönetimde uzun bir zaman kalmıştı.

Fakat öyle anlaşılıyor ki, İmadiye bölgesinde Seydi Han'dan sonra yönetimi ele geçiren Yusuf Han olmuştur. Çünkü h. 1048/m. 1638 yılında Diyarbekir valisi Melek Ahmed Paşa bu zata hücum edip tutuklamış ve Diyarbekir zindanına tıkmıştı. Nitekim Sultan Murad'ın vefatına kadar bu zindanda kalmış ve ancak hükümet adamlarına yüklü mali cezalar ödenince serbest bırakılmıştır.

Yusuf Hand'an sonra yönetim oğluna geçti, bu dönemde emirliğin durumu iyileşti ve nüfuzu o derece genişledi ki h. 1071/m. 1660'da atlı ordusu sekizbin-onbin, piyade ordusu bir o kadar sayıya, hatta daha fazlasına ulaştı.[289]

El-Tarîh el-Amm diyor ki: Kubad Paşa h. 1112/m. 1701 yılında İmadiyye'nin emiriydi ve o zaman güney Irak'ı karıştıran ayaklanmayı durdurmak için giden Musul ve Diyarbekir ordularının saldırılarında yer aldı.[290]

Hicri 1138/m. 1725 yılında da Büyük Behram Paşa olarak ünlenen Baram Paşa (Ribat Paşa'nın oğlu olduğu kanaati var) emirliğin başına geçti, döneminde emirlik birçok alanda ilerlemeler kaydetti ve memleketi kırk yıla kadar yönetti. Sonra h. 1181/m. 1767 yılında vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu. Yerine emirliği uzun bir dönem yöneten oğlu İsmail Paşa'ya gelince, h. 1201/m. 1787 senesinde kendisi ile kardeşleri arasında ihtilaf çıktı ve İsmail Paşa onları İmadiyye'den çıkardı. Onlar da Zaho kalesine gidip silah zoruyla ele geçirdiler. Bunun üzerine İsmail Paşa, kardeşi Ali Bey komutasına verdiği askeri bir birliği Zaho'nun üzerine göndermek zorunda kaldı; giden ordu burayı geri teslim aldığı gibi, karşı harekete geçerek buraya sığınan kardeşlerini kovmayı başardı.

---

288 *Irak'ın Son Dört Yüzyılı*'nın sahibi (s. 42) diyor ki: Seydi Han ve kardeşi İstanbul'a vardıktan sonra Sultan III. Murad İmadiye Emirliğinin makamını Seydi Han'a verdiğine dair emir verdi ve Serdar Ferhat Paşa'ya da Bağdat, Kerkük ve Kürt Emirliklerinin askerleriyle bu Emiri desteklemesini emretti. Ferhad Paşa da Sultan'ın emrini tenfiz edip İmadiye'yi istila etti ve m. 1585 senesinde Seydi Han'ı oraya emir olarak tayin etti.

289 Evliya Çelebi.

290 *Irak'ın Son Dört Yüz Yılı* kitabı s. 98.

Bu vakıanın üzerinden bir sene geçtikten sonra İsmail Paşa kardeşleriyle barıştı ve onlara Akra kalesini verdi. Ancak buna rağmen yine de tatmin olmadılar, İsmail Paşa da bir daha üzerlerine yürümek zorunda kaldı ve onları teslim olmaya ve boyun eğmeye mecbur etti.

Öte yandan h. 1203 senesinde İsmail Paşa yeğeni Kubad Bey ile ittifak edip hep birlikte kardeşleri Teyfur Bey, Lutfullah Bey ve Hacı Han Bey'ın bulunduğu Akra kalesine yürüdüler. Buranın halkından bir kısmını ele geçirip Musul'a göç ettirdikten sonra da şehri kuşattılar; ancak bir müddet sonra aralarındaki çekişme bitince yeniden barıştılar ve İsmail Paşa, kıymetli çalışmasına karşılık Akra kalesini Kubad Bey'e verdi; onun yerine kardeşlerine de Kendir yöresini verdi. Ancak bu icraattan bir sene sonra bu defa İsmail Paşa Akra'yı Kubad Beyden alıp buraya hükümdar olarak oğlu Murad Han'ı tayin etti. Bunun üzerine Kubad Paşa da Süleym'aniye'ye gidip buranın emiri Abdurrahman Paşa'ya iltica etmek zorunda kaldı.

Tarih 1205 senesini gösterirken İsmail Paşa Şeyhan köylerinin üzerine yürüdü ve Yezidilerle çarpışarak emirleri Timur Ağa ile adamlarını öldürüp yerine Hancer Bey'i emir olarak atadı, ancak ardından h. 1206 senesinde onu da azledip tutukladı ve yerine Hasan Bey Colo'yu tayin etti.

Bir taraftan 1209 senesinde İsmail Paşa ile kardeşleri arasında barış sağlanırken, diğer taraftan 1213 senesinde Zaho emiri Kubad Bey, Botan memleketindeki birkaç köyü talan ettiği için Botan Emiri olan Emir Muhammed'le savaşa girdi ve bir sürü insan bu çarpışmada can verdi. Aynı yıl otuz yıl hüküm süren İsmail Paşa vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu, onun yerine emirliğin başına oğlu Murad Han Bey geçti, ancak kardeşi Muhammed Tayyar Bey ve Kubad Bey ona karşı çıkıp bir müddet kendisiyle çarpıştılar. Bunun üzerine Musul valisi Muhammed Paşa el-Celili aralarına girerek onları barıştırdı. Sene 1214'te ise, Zaho emiri Kubad Bey Yezidilerin emiri Hasan Bey'le Şeyhan'da çarpıştı ve birçok insan bu savaşta da can verdi.

1215 senesinde Süleymaniye emiri İbrahim Paşa komutasında İmadiye üzerine askeri bir birlik gönderildi ve kısa süren şiddetli çarpışma sonucu Ali Murad Han İmadiye'deki emirliğini elinde tutmayı başarırken Akra kalesinin de Kubad Bey'e verilmesiyle neticelendi. Ancak 1218 senesinde Kubad Bey İmadiye Emirliğinin

başına geçti ve Kubad Paşa ünvanını aldı. Bu gelimelereden önce ise, Bağdat valisi Ali Paşa Koysancak hükümdarı Muhammed Paşa'nın emrine askeri bir güç vererek Kubad Paşa'nın yardımına göndermişti. Bu sayede o güne kadar teslim olmayan İmadiye, Akra ve Kamer kaleleri de dahil, bütün emirlik toprakları nüfuzu altına girdi.

1219 senesinde eski Mızuri aşireti Kubad Paşa üzerine hücum etti ve onu tutuklayıp İmadiye zindanına attı, sonra da mal ve mülkünü yağma ve talan etti. Aynı şekilde merhum İsmail Paşa'nın oğulları Lutfullah Bey, Tayfur Bey ve Hacı Bey'in de emlakları yağma ve talan edildiği gibi, Kubad Paşa da uzun bir süre İmadiye Emiri olan amcası Adil Paşa'nın zindanında kaldı.

Aynı yılda Behdinan Emirliğindeki hükümdar ve emirlerin zulüm ve kötü idarelerinden dolayı Behdinan başına birçok musibet ve bela geldi. Çünkü Kubad Bey'in kardeşi Ahmed Bey'in etrafında bir araya gelen pek çok kötü insan; köy ve beldelere hücum edip yağmalıyor ve insanların mallarını gasbediyorlardı, hatta İmadiye'yi bile bir müddet muhasara altına aldılar.

Öte yandan 1220 senesinde Bağdat valisi Ali Paşa; Babanlı Halid Paşa ile Abdurahman Paşa ve Koysancak hükümdarı Soranlı Muhammed Paşa güçlerinden oluşan büyük bir askeri kuvveti İmadiye üzerine gönderdi. Ancak adı geçen bu son iki kişi arasında çıkan ihtilaf neticesinde Bağdat valisi Ali Paşa ile Abdurrahman Paşa arasında bir çatışma çıkmasına neden oldu. Bu esnada Abdurrahman Paşa, kardeşi Halid Paşa'nın komutasındaki Musul ordusunu Altınköprü yöresinde kırıp geçti ve beldeyi tümden yağmaladı. Ancak Bağdat valisi Ali Paşa'nın ordusunun savaş meydanına ulaşmasıyla Kerkük yakınlarında her iki taraf arasında büyük bir çarpışma oldu ve Abdurrahman Paşa'nın ordusu kötü bir yenilgiye uğrayarak meşhur Bazyan boğazına çekildi.

Bu zaferden sonra Ali Paşa, İmadiye Emiri Adil Paşa'ya nişan ve hediyeler gönderip onu kendi idaresi başında bırakan Musul valisi Muhammed Paşa Celili'ye İmadiye Emirliğini verdi.

Bu arada h. 1223 senesinde Adil Paşa vefat edip Allah'ın rahmetine kavuşunca Bağdat valisinin onayıyla yerine kardeşi Zübeyir Paşa geçti ve İmadiye zindanında tutsak olan Kubad Paşa'yı salıvererek ona Zaho kalesini verdi, ancak Kubad Paşa İmadiye'de kalmayı tercih etti.

Ne yazık ki en sonunda Zübeyir Paşa ile Musul valisi Numan

Paşa arasında anlaşmazlık baş gösterdi, bu da durumun kötüleşmesine ve her iki tarafın halk ve tebaasının başına büyük felaketlerin gelmesine neden oldu. Böylece ta Bayram Paşa döneminden beri Musul'daki Celili ailesinin lider ve ileri gelenleri arasında bulunan kin ve düşmanlık yeniden alevlendi.[291]

Bunun yanında Soran'ın emiri Muhammed Kor Paşa İmadiye'ye hücum ettiğinde buranın emiri Said Paşa idi. Muhammed Paşa burayı ele geçirmeyi başardı ve kardeşi Resul Paşa'yı hükümdar olarak tayin etti.

Muhammed Kor Paşa[292] dönemi bittikten sonra, Akra'nın eski hükümdarı Behdinanlı İsmail Paşa sahneye çıktı. Ve hemen emirliğin iplerini ele geçirerek komşuları üzerine hakimiyet kurmayı başardı. Ayrıca Musul mutasarrıfı İnce Bayrakdar Muhammed Paşa'yı sıkıştırdı ve ona, işlerine karışma fırsatını vermedi. Ancak bunun üzerinden fazla bir zaman geçmeden, sadrazam Muhammed Reşid Paşa aniden onu büyük bir orduyla İmadiye'de muhasaraya alarak ele geçirdi ve Bağdat'a göndermeyi başardı, orada h. 1259/m. 1843 yılında ölüm gelip çatıncaya kadar zindanda kaldı, böylece bu milli emirliğin üzerine de perde çekildi.

22- Dasni Emirliği

İslam Ansiklopedisi'ne göre Dasni aşireti, Duhok bölgesinde yerleşik bir aşirettir ve bu ismi taşıyan şehir bu aşiretin elindeydi. Ancak en sonunda Behdinan Emiri bu şehri Dasnililerin ilinden aldı ve Behdinan bölgesine kattı. Fakat bir süre sonra Kanuni Sultan Süleyman Bağdat'ı fethetmeye çıktığında Erbil Emirliğini Soranlı Emir İzzeddin'den alıp Dasni aşiretinin reisi Hüseyin Bey'e verdi ve Emir İzzeddin'i öldürdü. Ardından bir müddet sonra İzzeddin'in kardeşi Soranlı Süleyman Bey de öldü ve bu vefat neticesinde bütün Soran memleketi Dasnili Hüseyin Bey'in eline geçti.

O esnada Soran soyundan gelen Seyfeddin bin Mir Hüseyin, Somaklık denilen yerde oturuyordu. Bu zat ne zaman Soran'daki yönetimin yabancıların eline geçtiği haberini aldı, hemen Dasnili Hüseyin Bey ile çarpışmaya başladı. Aralarındaki dehşetli çarpışmalardan sonra Dasnili Hüseyin Bey çok fena bir şekilde yenildi,

---

291 "*13. Yüzyıl Çeyreğindeki Olayların Garip Eserleri*" adlı kitaptan özet, yazarı Yasin Ömeri'dir. 1940 senesinde Musul'da basılmıştır.

292 Yani kör. (Arapça'ya çeviren).

sonra da İstanbul'a çağrıldı. İstanbul çağrısını uyarak merkeze giden Hüseyin Bey; Sultan'ın kendisine verdiği toprakları koruyamadığı gerekçesiyle orada idam edildi.

23- Soran Emirliği

Şerefname diyor ki; Soran emirlerinin soyu, Kolos[293] denilen Bağdatlı birisine dayanır; bu adam Bağdat'ın en seçkin şahıslarından birinin oğluydu. Sonra şartlar onu bu uzak yerlere attı ve Evan bölgesine girip Hodyan köyünde oturup hayvan beslemekle uğraştı.

Dr. Frech ise diyor ki: Kevlos/Kolos kelimesi arapça isimlerden herhangi bir isme benzemiyor, dolayısıyla bu kelime Kürtçe bir kelimedir. Nitekim o yörenin Kürtleri, dişleri dökülen insanlara ya da bazı durumlara göre o insanlara bu ismi verirler.

Aslında Dr. Frech'in tespiti gerçeğe ve akla daha yakındır. İşte bu Kolos'un üç tane oğlu vardı: Bunlar İsa, İbrahim ve Şeyh İdris idi. İçlerinde en büyüğü olan İsa büyük bir kahramanlık, ciddiyet, edebi bir dil ve yüksek bir ahlaka sahipti, hatta rakipleri tarafından da seviliyordu demek mubalağa olmaz. Ancak o yörelerdeki bazı zorba insanlar, karışıklık çıkarmaya başlayınca, buranın halkı da kendilerini korumaları için İsa'yı kendilerine lider seçtiler. Bunun üzerine İsa kısa bir zamanda onlarla mücadele edecek bir kuvvet oluşturdu ve Avan kalesini kuşatmayı başardı. Böylece karagahını kaleye hakim olan kırmızı bir kayanın üzerinde kurdu ve orada çarpışma ve savaş için hazırlıklara başladı. Sonra adamlarıyla birlikte, adı geçen kaleye sığınan zorbaların kalbine korku saldılar. Bunun için de ona ve arkadaşlarına "Kırmızı Kayanın sahipleri" lakabını verdiler, sonra da kaya manasına gelen "Sahre" kelimesi, Kürtçe "Soran", yani kırmızılar kelimesine dönüştü, böylece İsa'nın nesli Soran[294] olarak ünlendi. En sonunda İsa kaleyi ele ge-

---

293 *Şerefname*'deki Kolos belki üst çenesi ve ondan bir dişi düşmüş manasına gelen Kevlosun bozulmuş şeklidir. O yörelerdeki Kürtlerin dillerinde geçtiği gibi, buna ben de m. 1947 senesinde orayı ziyaretim sırasında şahsen şahid oldum. Ama Avan ise hiç şüphesiz o şu anda Revanduz'da bulunan meşhur Revan Kalesi ve şehri kelimesinin bozulmuş halidir, yani Revan Kalesi. Çünkü duz kelimesi Kürtçe lehçelerinden birinde kale manasına gelmektedir. (Arapça'ya çeviren).

294 "*Irak'ın Son Dört Yüzyılı*" kitabı (c. 9) diyor ki: Erdelan'ın hükümdarı Serhab Bey oğlu Behram Bey'i Revanduz'a gönderdi, orayı istila etti ve hükümdarı oldu. İşte Soran hükümetinin kurulması Behram Bey'in dönemine kadar gitmekte ve üç yüz yıl yaşadı ve hala devam ediyor. Dr. Frech de aynı şekilde Serhab Bey'in "Behram Bey" isminde bir oğlu olduğunu dile getiriyor ve diyor ki: Serhab →

çirdi ve orada bir Kürt emirliğinin temelini atarak işlerini uzun bir süre tam bağımsız olarak idare etti. Vefatından sonra ise, oğlu Şah Ali Bey yerine geçti ve bir müddet hükmetti, sonra da emirliği, oğulları Mir İsa, Mir Budak, Mir Hüseyin ve Mir Ali arasında paylaştırdı, kendisi de Mir İsa'nın payına düşen Herir kalesine çekildi.

Emir İsa en son kardeşi Mir Budak'ın saldırısına uğradı ve Mir Budak onu ortadan kaldırdığı gibi, idare de Mir Budak'ın eline geçti. Bu nsayede iyi bir konum kazandı ve İran'ın Sumaklık yöresini de alarak hakimiyeti İran topraklarını kapsayacak kadar genişledi.

Emir İsa'nın kardeşi, Şeqabad hükümdarı, azim, cesaret ve uzak görüşlülük konusunda ciddi bir emir olan Şah Ali Bey[295] kardeşi Mir Budak'tan intikam almaya niyetlendiği için giderek ona olan düşmanlığını açığa vurmaya başladı ve aralarındaki ihtilaf şiddetlenerek devam ett. Bu nedenle Mir Budak'ı öldürdü ve yavaş yavaş memleketi ele geçirme operasyonlarıyla Erbil, Musul ve Kerkük'ü İranlı Kızılbaşlardan aldı. Böylece o bölgelerde büyük bir emirliğin temelini atan Şah Ali; tam bağımsız bir idare kurmuştu, vefat ederken de arkasında Emir Seyfeddin, Emir İzzeddin Şêr ve Süleyman Bey adında üç evlat bıraktı.

Bu gelişmelerden sonra arkasında hiç evlat bırakmadan vefat eden Emir Seyfeddin'in ardından yönetim Emir İzzeddin Şêr'e geçti. Hewlêr/Erbil şehrini emirliğinin merkezi yaptı ve orada bir süre hükmetti. Ancak Bağdat'a saldırmak için Kanuni Sultan Süleyman o yörelerden geçerken, yolda sultanın adamları ona, aslı astarı olmayan bir iftirada bulundular, bunun üzerine sultan, hakkında tutuklama kararı verdi ve onu h. 941/m. 1534 yılında öldürdü. Bundan sonra sultan, Erbil'i Hüseyin Bey Dasni[296]'ye verdi, o da

---

→ Bey Şah Tahmasb döneminde Erdelan'ın emiriydi. Ve ünlü tarihçi Hammer de "Hüsrev Paşa'nın Hemedan'a yürümesi" konusunda diyor ki: Bu esnada Erdelan ve Soran'ın emiri Han Ahmed Han idi. Bundan anlaşılıyor ki Soran Emirliği h. 11. yüzyılın birinci yarısında Erdelan Emirliğinin himayesindeydi.

295 Dr. Frech, *Kürtler* (s. 260) kitabında diyor ki: Mir Budak'ı öldüren Soranlı emir, Emir Seydi bin Şah Ali Bey'tir. Yine aynı tarihçi kitabında sayfa 250'de diyor ki: "Şah Ali Bey Sorani'nin dört oğlu vardı. Onlar; Mir İsa, Mir Budak, Mir Hüseyin ve Mir Ali idiler. Ve ondan sonraki sayfada diyor ki: Mir Ali, Mir Budak Bey'i öldürdü. Eğer durum bu şekilde ise o zaman Mir Seydi'nin ismi yanlıştır. Hiç şüphesiz bu olay h. 903-982'de Sultan III. Murad döneminde gerçekleşti. Ama görüldüğü kadarıyla Şah Ali, Mir İsa'nın oğludur. Onun da sadece iki kardeşi vardı, onlar da İbrahim ve Şeyh İdris'ti.

296 Yezidi olan Dasni/Tasni aşiretine nisbettir. (Arapça'ya çeviren).

emir Süleyman bin Şah Ali Bey'in vefatından sonra, hükümranlığını Soran emirliğinin bütün parçalarına yaymayı başardı. Ancak kısa bir zaman sonra Emir Hüseyin b. Mir Budak b. Şah Ali Bey'in oğlu Emir Seyfeddin; dedelerinin emirliğini, aralarında çıkan savaşlardan dolayı dışardan içlerine sızan bu Dasni emirin elinden almayı başardı.

Emir Seyfeddin tarafından girişilen bu hareket; Osmanlı devletinin kızmasına ve zarar vermek istemesine neden oldu. Onun için Osmanlı, İmadiye Emiri Sultan Hüseyin ile diğer Kürt emir ve liderlere emredip Emir Seyfeddin'in üzerine yürümelerini istedi. Her ne kadar bu emirler Osmanlının direktifini yerine getirdiler ise de, ondan bir şey elde edemediler. Ancak en sonunda Kürt emirlerden Bıradost emiri Gazi Kıran Yusuf'un nasihatiyle aldatıldı ve İstanbul'a gidip Sultan Süleyman'ın sarayına iltica edip affedilmesi için ricada bulunduysa da Sultan talebini reddedip öldürülmesini emretti.

Daha önce de geçtiği gibi Hüseyin Dasni; Soran emirliğini ele geçirince Mir Süleyman b. Şah Ali Bey'in vefatından sonra oğlu Kuli Bey, Şah Tahmasb'e sığındı. Ancak en sonunda Kuli Bey İstanbul'la ilişkilerini sağlamlaştırmayı başardı, İstanbul da onu Semave beldesinin hükümdarı olarak tayin etti. Fakat Soran halkı Emir Seyfeddin'in İstanbul'da idam edildiğini duyunca, emirliği hak ettiğini düşündükleri Kuli Bey'in Semave hükümdarı ve Soran'ın emiri olarak tayin edilmesini sultandan talep ettiler. Çok geçmeden de gerçekten oraya tayinini içeren karar çıktı. O da bir taraftan Herir bölgesinin idaresini üstlenirken beri taraftan da örnek bir yönetim ortaya koydu ve bu yönetimi ciddiyetle yirmi yıl sürdürdü.

Vefat üzerine oğlu Budak Bey onun yerine yönetime geçti ve iki sene hiçbir endişe ve fitne olmadan hükümeti yönetti. Ancak buna rağmen kardeşi Süleyman Bey kendisine karşı çıktı ve yönetim için kendisiyle çekişmeye başladı, nitekim Budak Bey onun bu durumu karşısında hiçbir varlık gösteremedi ve Behdinan emiri Sultan Hüseyin Bey'e sığınarak ondan yardım istedi. Ancak Budak Bey, gelen yardım birliğiyle beraber Akra'ya dönüş yolunda vefat etti.

Bu şekilde idare tartışmasız bir şekilde Süleyman Bey'in eline geçti. Bu emir akıllı, ciddi idi ve halk tarafından sevilen bir insandı. İşte bu zat, on üç bin atlıdan oluşan bir orduyu Zırza aşiretinin üzerine gönderip kötü bir şekilde onu yendi ve her şeyini yağmala-

yıp talan etti. Bu nedenle aşiret şikayetini İstanbul'a bildirdi; Sultan Murad da Süleyman Bey'e haddini bildirmek için üzerine bir kuvvet göndermek istedi. Ancak bu esnada Süleyman Bey İran topraklarına saldırmış ve birçok ganimet elde etmişti. Bu ganimetten, önemli birçok hediyeyi Sultan'ın adamlarına sununca, Sultan da h. 994 yılında gerçekleştirmeyi düşündüğü saldırıdan vazgeçti ve bu şekilde Süleyman Bey'in şöhreti her tarafa yayıldı.

Süleyman Bey'in vefatından sonra *Şerefname* kitabının yazarı Şeref Han Bitlisi'nin çağdaşı da olan oğlu Ali Bey onun yerine geçti. Yazar, Soran emirlerinin, bu emirin dönemine kadar devam ettiğini, ama bu tarihten sonra bu ailenin emirleri hakkında hala yeterli bir araştırma yapılmadığını ifade ediyor.

Türkçe olan *Naima Tarihi*'nin sahibi diyor ki: h. 1029 yılında Serdar Hüsrev Paşa Musul'a geldiğinde Soranlı Mire Bey ile İmadlı Seyyid Han, askerleriyle birlikte Serdar'ın kışlasına gittiler ve hizmetine hazır olduklarını bildirdiler. Bundan anlaşılıyor ki Soran'da Ali Bey'den sonra emirliği üstlenen, tarihin durumu ve yönetim süresi hakkında bir şey kaydetmediği Mire Bey olmuştur.

İngiliz yönetiminin Revanduz[297] hakkındaki raporunda şöyle geçiyor: Bahsini ettiğimiz Soran Emirliğinin merkezi bazen Divin, bazen de Herir'de ya da Kalifan ve Revanduz'da idi.

Ancak öyle anlaşılıyor ki Divin kalesi 10. yüz yılda Soran Emirliğinin merkeziydi ve bu durum h. 1143/m. 1730 tarihine kadar sürdü. Fakat bu tarihten sonra Süleymaniye'deki Baban hükümeti, Soran üzerindeki çemberi daralttı, Soran Emiri Şakeli Bey de hükümetinin merkezini Herir'e nakletti. Ondan sonra da oğlu Süleyman Bey gelip Herir dağında bulunan Keleso'da sağlam bir kale inşa ettiği gibi, ilim ve imar alanında da başka bir sürü eser bıraktı; nitekim Şeyh Haydar Maverani de onun bu dönemindeki alimlerin şeyhi konumunda idi. Bütün bu olumlu çabalarına rağmen yine de Süleyman Bey Babanilerin sıkıştırmalarından kurtulmadı ve

---

297 Revanduz'ın durumuyla ilgili bir İngilizin 1919 yılında yazdığı ve 1920'de Bağdat'ta bastığı bir rapor vardır. Bu rapor özet olarak h. 1040/m. 1130 senesinden son dönemlere kadar olan Soran tarihini kapsıyor. Soran emirlerini Miran Bey olarak veya —Mire Bey— ismiyle lakaplandırıyor ve görüldüğü kadarıyla Mire Bey, Süleyman Bey'in oğlunun adıdır ve Mire Bey adı bundan sonra bu aile emirlerinin lakabı oldu. Bu raporun kaynağını bilmediğimiz halde, Soran emirlerinin durumuyla ilgili gelen bilgiyi almak zorundayız.

Herir'deki kalede inzivaya çekilmesine rağmen yerini birçok sefer bastılar ve üzerindeki çemberi daraltmaya devam ettiler ve bu baskılar, yetmiş yaşında vefat edip Allah'ın rahmetine ulaşıncaya ve Herir kalesinde defnedilinceye kadar devam etti.

Öte yandan yerel rivayetlerden anlaşılıyor ki bir dönem Bağdat hükümeti ile bu emir arasındaki ilişkiler kötüleşmiş ve bu durumdan dolayı kendisi tutuklanıp Bağdat'taki zindana atılmış ve vefat edinceye kadar orada haps edilmiş.

Tutuklu olduğu esnada kız kardeşi Hanzad[298] kardeşinin yerine emirliğin işlerini yürüttü ve memlekette büyük hayır müesseseleri arkasında bıraktı.

Ali Bey bin Süleyman Bey, Babanilerin aralıksız saldırıları karşısında güçsüz düşerek h. 1192/m. 1778 yılında Herir'de bulunan hükümetinin merkezini Revanduz boğazının yanıbaşında bulunan Alana vadisineki Kâlivan köyüne nakletti. Bu boğaz daha sonra Gelîyê Ali Bey, yani Ali Bey Boğazı olarak meşhur oldu ve bu boğaz, her iki kenarında Serderya ve Serşema adında iki kaleyi inşa edip sağlamlaştıran bu emirin ismine nisbet edildi. Ayrıca bu zat, Revanduz nehri ile Balkiyan-Balki nehri arasında bir kale daha inşa etmişti.

Ali Bey adındaki bu zat; oğlu Büyük Oğuz Bey'i yerine bıraktığı gibi, o da hükümetinin merkezini h. 1201/m. 1787 yılında Revanduz'a nakletti.

Oğlu ise, sınırlarını Seyidkân, Hevdiyan ve Diyana düzlüklerine kadar genişleterek sonunda Hıristiyan aşiretlerin de yönetimi altına girmesini sağladı.

Öte yandan oğlu Ahmed Bey de memleketin sınırlarını genişlettiği gibi, oğlu Küçük Oğuz Bey de memleketi daha da ileriye götürme ve sınırlarını genişletme alanında babasının yolunu takip etti. Ancak bu gelişmelerden sonra Babaniler ile Soranlar arasında Mustafa Bey b. Küçük Uğur Bey döneminde tekrar ortalık gerildi ve savaşlar çıktı. Her ne kadar saldırganlar emirliğin merkezini bir müddet tehdit ettiler ise de, Mustafa Bey en sonunda düşmanına karşı büyük bir zafer elde etti ve kötü bir şekilde düşmanı yenerek birçoğunu öldürünceye kadar kovaladı.

Mustafa Bey bir müddet sonra düşmanıyla arasındaki sürekli

---

298 Şu anda Kürt Prensesi ismiyle Irak'ın Kuzeyinde meşhur Şeqlava boğazında Irak hükümetinin yeni tarz mimariyle inşa ettiği bir otel vardır. (Arapça'ya çeviren).

olan ihtilafı kesmek ve çekişmeyi ortadan kaldırmak için yakınlaşmak istedi ve bu maksatla kızı Fatıma hanımı Babanlı Mahmud Paşa'nın oğlu Hüseyin Bey'le evlendirdi. Ardından da bu yakınlaşmanın getirdiği barış fırsatından istifade ederek memleketin işlerini ıslah ve imar etmeye başladı. Bir taraftan kardeşi Timur Bey'i Hevdiyan üzerine hükümdar olarak tayin ederken, beri taraftan Yahya Bey'i de Seyidkân ve Bıradost'a atadı, kendi yerine de oğlu Muhammed Bey bırakarak H 1245 senesinde vefat etti.

Kör Muhammed Paşa Hükümeti

Muhammed Bey babasının vefatından hemen sonra her iki amcasını da tutukladı, sonra da emirliğin sınırlarını genişleterek Şêrvan, Bıradost ve Surçi aşiretleri hep birlikte yönetimine girdiler.. Babanileri de Herir'den çıkartıp Hewlêr-Erbil şehrini ele geçirdi.. Dizayi aşiretini yönetimine aldı ve Altınköprü, Koy ve Raniye bölgelerini ele geçirdiği gibi, Küçük Zap'ı ele geçirerek kendisi ile Babaniler arasında sınır yaptı.

Nitekim 1834 tarihinde Eşno'ya seyahat edip Muhammed Paşa dönemini araştıran Mistir Billy Freezer Muhammed Paşa'nın babası Mustafa Bey'i tedavi etmek için Bağdat'tan gelen Dr. Rosso'nun da hazırladığı rapordan istifade ederek diyor ki: Revanduz'ın emiri Muhammed Paşa diğer bütün Kürt emirleri gibi, bundan önce Kürdistan'dan küçük bir bölgeyi kontrol eden, son derece zeki biri idi. Rivayete göre bir gün sevdiği bir kardeşi, sahibinin izni olmadan bahçesine girdiğini ve ondan bir elma kopardığını duyar, bunu duyan Paşa hiç zaman geçirmeden kardeşini çağırır ve kendisine hangi elle elmayı kopardığını sorar. Kardeşi de bu elle diye cevap verir. Sonra kendisine parmaklarından hangisiyle elmayı tuttuğunu sorar, o da şu parmağımla der. Bunun üzerine emir, senin parmağının kesilmesi gerekir ve hemen infaz edilmelidir der. Nitekim İran'ın büyük şahı Nadir Şah'tan da buna benzer bir hikâye nakledliyor.

Bunun yanında, bu emirin dönemiyle ilgili bazı tarihi bilgileri Emir Muhammed'in Soran memleketine davet ettiği o zamanın Bağdat'ta bulunan ve İngiltere büyükelçiliğinin doktoru olan Dr. Rosso'dan aktaralım: Muhammed Paşa'nın babası Mustafa Bey'in görme proplemi olan gözünü tedavi etmek için bu doktoru çağırır, hem bu doktor ile Miralay Taylor'un dışında bu işten anlayan yabancılardan kimse yoktu. Rosso, Muhammed Paşa'nın amcası Ba-

yezid Bey ile beraber 1833 senesi Mayıs ayının 15'de Bağdat'tan Erbil'e doğru yol alırken emirlik bölgesi ile Türk bölgeleri arasındaki sınırın çok garip bir şekilde olduğunu gördü: Bağdat valisi Rıza Paşa'nın yönetiminde bulunan köy sakinlerinin acınacak bir durumda olduklarını kendi gözleriyle gördü. Yaptığı araştırmada, bunlardan bir kısmının köylerini terk ettiğini, bir kısmının ise terör ve baskı altında kalmak zorunda kaldığını ve fırsat buldukça şikâyette bulunduklarına şahit olduğu gibi, hükümet adamlarından birisini gördüklerinde hemen kaçıyorlardı ve gözlerden kayboluyorlardı. Ama Altınköprü beldesine vardıklarında bu halk Bayezid'i karşılamış, Bayezid de burası ile Erbil arasında imar edilmiş köyler ve çiçek ve güllerle bezenmiş düz çayırlara şahit olmuştu, özellikle Erbil'de büyük bir iltifatla karşılanmıştı. 19 Mayıs 1833 senesinde ise Rosso Erbil'i terk edip ihtiyar Mustafa Bey'in yakınında bulunduğu Revanduz'a gitti ve ağaçlar, ormanlarla kaplı dağlar ve imar edilmiş memleket ve köylerden geçtiği birkaç saatlik yolculuktan sonra Mustafa Bey'in yeri ve merkezi olan Dımdım kalesine vardı. Oradan da kendisinden bir saat uzaklıkta bulunan Revanduz vadisi ve ünlü tepeleri gözüküyordu. Dımdım, yüksek bir kayanın üzerine inşa edilmiş küçük bir kaledir ve zengin bahçeler ile bostanların arasında gizlenmiş sağlam bir kayanın arkasında bulunan ve yüz haneden oluşan bir köye bakan sağlam bir binadır ve her tarafı bağ ve bahçelerle çevrili olan yekpare bir kayanın üzerine kurulan ve 100 haneden ibaret olan bir köye bakar. Nitekim buradan, her tarafı tabya ve sağlam istihkam ile örülen bir nehrin -Rosso'nun, bu nehrin Zap nehri olduğu iddiası yanlıştır- kenarında bulunan 1000 hene ve aileden oluşan Revanduz şehrinin manzarası da gözüküyor. Ancak daha sonra Revanduz'a gitmesine ve Soran bölgesinde gezmesine musaade edilmeyen Rosso, halkın kıyafet ve giyimini dile getirip diyor ki: Halk cahil ve fakir idi, elbiseleri basit şalvar ve beyaz basmadan yapılmış gömlekten ibaret olan yerli elbselerdi, ancak buranın zenginleri Bağdat halkı gibi giyiniyorlardı. Ayrıca emirin evinde her gün on kişiden fazla fakir köylü yemek yiyordu.

Öte yandan Mustafa Bey tedavisi imkansız bir körlüğe yakalanmıştı; sebebi ise, sıcak bir günde dağa çıkması, çok sıcak olduğunu görünce de başının üzerine buz koyması ve o şekilde uyumasıydı.

Muhammed Paşa'nın dört kardeşi vardı. Bunlar, Revanduz'dan beş saat uzaklıkta bulunan bir kalede zincirlere vurulan Temur

Han ile Süleyman Bey ve Erbil'in hükümdarı Ahmed Bey, diğeri de kendisi gibi orduda bulunan ve emirin veliahdı sayılan Resul Bey idi.

Dr. Rosso'nun konuşmasından anlaşıldığına göre kendisi bu yolculuktan memnun değildi, çünkü kendisine gereken özen ve ilginin gösterilmemesinden şikâyet edip şöyle diyor: Kürtler çetin huylu ve geçimi zor kişilerdir. Savaş ve çatışmadan başka hiçbir şey beğenmezler ve onları tatmin etmez. Ama görüldüğü kadarıyla bu durum o memleketteki ağır hayatın gereğidir, hatta çocukları bile kendilerini savaş ve çarpışmaya göre hazırlıyorlarlar. Rivayete göre Bağdat ordusu bile onların karşısında duramıyordu ve Altınköprü beldesini bir saat içinde ele geçirdiler. Ama deniliyor ki bu şehri ve Erbil şehrini ele geçirmenin nedeni ganimeti elde edip köylerinin geçimini sağlamaktı, yoksa başkalarının memleketlerinde gözleri yoktu. Özellikle memleketleri öyle bir kuvvete sahipti ki düşmanın gelip onu ele geçirmesi mümkün değildi.

Rosso devamla diyor ki: Paşa, memleketindeki meşayihin yaşamı için Erbil'in çevresini onlara tahsis etmişti. Aynı zamanda Arap olan Tayy aşireti Paşa'nın yönetimi altındaydı ve bu aşiretten oluşan askeri bir kuvvet Paşa'nın hizmetindeydi, Akra'nın çevresinde de bir kışlaları vardı.

İnsanlar ya korkusundan veya adaletinden dolayı Paşa'ya büyük bir saygı gösteriyorlardı. Çünkü işlerin yürütülmesinde onun ciddi bir yöneticiliği ve adaleti vardı; o derece ki, memleketin her tarafında fesat ve hırsızlığın kökünü kazıdı ve her tarafında güvenliği sağladı, halk, hatta kırsal köylerde oturanlar bile gece boyunca evlerinin kapıları açık vaziyette yatıyorlardı. Onun içindir ki idam hükmünü gerektiren olaylar nadir olarak meydana gelirdi. Çünkü hırsızlığın hükmü el kesmek, yol kesmenin hükmü ayak kesmek, diğer bazı suçların cezaları da bir veya her iki gözü oymak idi.

Hatta bir gün aşiretiyle birlikte Tayy şeyhlerinden birisi, Paşa'ya iltica eder. Sonra Paşa'nın bölgesinden geçen bir kafilenin yolunu kesip mallarını talan eder. Bunu duyan Paşa hazretleri, Kürt adamlarından on kişiyi seçip şeyhe gönderir ve işlediği bu cinayetten dolayı hiç kargaşa ve çarpışmaya mahal bırakmadan şeyhin kellesini uçurmalarını emreder.

Dr. Rosso, bir keresinde Erbil hükümdarı Ahmed Bey'e misafir iken şöyle bir vakıanın aktarıldığını anlatır: Paşa'nın komutanlarından Sultan Bey denilen bir kişi bana dedi ki; kısa bir süre önce

Akra'yı ele geçiren ve sayısı 15 ile 20 bin kişi arasında değişen Paşa'nın ordusuyla konuştum. Paşa'nın şahsen yönettiği saldırgan ordu, burayı üç saat zarfında ele geçirmeyi başarmış, bu da İmadiye halkının etkilenmesine ve kendilerine olan güvenin sarsılmasına sebep olur ve hiç karşılık vermeden kaleyi teslim etmeye razı olurlar. Doktor devam ediyor: Aynı zamanda 30 Mayısta Paşa Erbil hükümdarına bir mektup gönderdi ve kendisini beklemesini ve gereken hürmetin kendisine gösterilmesini emretti.

Nitekim 6 Mayısta İmadiye'nin ele geçirildiği ve Seyid Paşa'nın (Said) Behdinan emirliğinden uzaklaştırıldığı, yerine Musa Paşa'nın İmadiye'ye hükümdar olarak tayin edildiği haberleri geldiği gibi, aynı zamanda Selim Paşa da Akra hükümdarı olarak tayin edildi, böylece bütün Behdinan memleketi Revanduz hükümetinin yönetimine geçti.

En sonunda 3 Haziranda Paşa, Dr. Rosso'nun, kendi bulunduğu Akra'daki kışlasına gelmesi için emir veriyor, bunun üzerine Doktor gidip orada Paşa ile bir araya geliyor. Burada bulunduğu sırada Doktor, Paşa'dan şöyle bahsediyor: 45 yaşlarında, güzel görünümlü, yumuşak konuşan, esmer tenli, uzun sakallı ve kör biriydi. Bineğinden aldığı bir tekme sonucu bacaklarından birisi bağlıydı. Hafif ve yumuşak bir sesle konuşurdu. Bana İngiltere'deki eğitim ve öğretimin nasıl yapıldığını ve diğer genel konulardan bazı şeyler sordu. İngiltere, Rusya ve İran arasındaki ilişkileri dile getirdi ve buna önem verdiğini ifade etti. Sonra tıptan söz açarak kolera gibi bulaşıcı hastalıklardan ve bunlara karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiğini sordu. Ardından çeşitli silah ve mühimmatın nasıl elde edilebildiği üzerinde durdu. Paşa geceleri geç yatıyordu, onun için de ancak öğlene doğru saat 9-10 civarında uyanırdı.

Doktor anlatmaya devam ederek: Paşa'nın yanındaki ordusunun sayısı on bini (10.000) geçmiyordu. Çünkü diğer yarısını Soran'ın başka bölgelerine göndermişti. Seçkin ordusu ise, sert ve eğitimli üç bin kişiden oluşuyordu. Çadırlarını, Paşa'ya ait otağın çevresinde kurmuşlardı. Bu ordu içindeki piyade askerler, tüfek ve kılıç kuşanırlarken süvariler ok ve kılıç taşırlardı. Özel bir statüye sahip olan bu ordu, son derece düzenli ve eğitimliydi ve gerektiği zaman hemen sayısı beş bine çıkarılabiliyordu. Tam bir sükûnet ve intizam içinde yaşıyordu, büyük kışlada hiç kimsenin sesi ve gürültüsü işitilmiyordu. Nitekim bu düzen sayesinde Paşa, beş dakika zarfında bu orduyu istediği yere sevkedebiliyordu. Aynı zamanda

her gece değişik aşiretlerden yüz-ikiyüz kadar adam Paşa'nın çadırında toplanıp yemek yiyorlardı. Öte yandan Paşa, savaş esnasında ordunun ihtiyacı olan malzeme ve erzakın -iki katı olsa bile- temin edilmesini emretmişti ki, bu da insaf ve adaletin zirvesi sayılır.

Doktor birkaç gün sonra kışladan ayrılıp Musul'a gitmeye karar verince Paşa, onun güvenliğini sağlamak için Ebu Süleyman komutasında Arap askerlerden oluşan bir kuvveti beraberinde gönderdi ve Musul yakınında bulunan Osmanlı sınırına ulaştırdı.

Doktor ayrıca Soran yönetiminin ne denli düzenli ve ciddiyet içinde olduğunu, Osmanlı memleketinde ise yönetimin ne kadar kötü durumda ve düzensiz olduğunu dile getirip diyor ki: Biz Osmanlı sınırına girerken her taraftan bizden bahşiş istenmesi, hemen vermeyecek olursak ölümle tehdit adilmemiz bizi şaşırtı. Çünkü böyle kötü bir gelenek Revanduz hükümetinin topraklarında yoktu. Özet olarak Revanduz hükümetindeki genel yönetim, Bağdat'taki Ali Paşa denilen valinin yönetimine göre her yönüyle daha ileri ve insaf ölçülerine daha yakındı.

Diğer bir tarihçi olan Frazer ise şöyle diyor: Benim özel araştırmama göre, Paşa çok hırslı, ciddi, uyanık, uzak görüşlü ve titiz bir anlayışa sahip olduğunu gösterdi, sıkı ve fanatik sayılcak bir adalet sahibi olması yanında, gerektiğinde kan akıtmaktan da çekinmiyordu. Bunlardan birisi -benim de duyduğum gibi- bazı Kürt aşiretlerin İmadiye kalesini kuşatan orduları, onun kaledeki askerlerine karşı çok sert ve çetin davranırlar. Bununla da yetinmeyip kalenin teslim edilmesine rağmen hala kötü muameleye ve şiddete devam ederler. İşte o gayri insani katı ve sert saldırılardan dolayı Paşa, üzerine özel bir güç göndermek zorunda kalır ve onlara ciddi bir insanlık dersi verip hepsini ortadan kaldırır.

Bir taraftan Muhammed Paşa, yabancı turistlere güvenmiyor ve memleketini gezmelerine müsamaha göstermiyorken, beri taraftan komşu ülkelerden gelen tüccar ve girişimcilerin gelip orada ticaret yapmalarına engel olmuyordu. Ancak şartlar ne olursa olsun düşman statüsünde kabul ettiği ülkelerden bir kişinin kendi topraklarına girmesine izin vermiyordu ve bunlardan birini ele geçirdiğinde onu esir sayıyordu.

Yine Frazer diyor ki: O bölgede geçerli olan kural ve kaidelere göre, benim Soran bölgesine girmem hata olurdu. Bununla beraber araştırdıktan sonra Paşa'nın Revanduz'da olmadığını ve on

günden beridir Musul'a yakın bir yerde meydana gelen savaşların birisiyle meşgul olduğunu öğrendim. Giriş ve seyahat izni almam için uzun bir zamanın geçmesi gerekiyordu, ben de ona muhtaç olmadığım için onun yanına gitmekten vazgeçtim.

Ancak benim araştırmama göre, her ne kadar bölgedeki yaygın kanaat, Muhammed Paşa'nın, bu emirliği babasından zorla aldığı şeklinde ise de doğru olan, son günlerinde babasının yönetimden çekildiği ve tarikata girip züht ve takvaya yöneldiği şeklindedir. Dolayısıyla zaten yönetimi devr alacak olan oğlu Emir Muhammed'e memleketin yönetimini ona bırakmayı maslahat açısından uygun gördü. O da hemen işleri düzene sokmaya, durumu ıslah etmeye, isyan edenlere ve ayrılıkçılara boyun eğdirmeye başladı, ardından da geleceğe hazırlık için eğitilmiş güçlü bir orduyu oluşturmaya başladı. Muhammed Paşa'nın, emirliğin başına geçmesi, İran ile Rusya arasında şiddetli savaşların çıktığı bir zamana denk geldiği için normalde Tebriz vilayetinin de valisi sayılan İran veliahdı; Emir Muhammed'i vurup ondan kurtulmak istedi. Ancak daha çok zarar vermek ve daha kalıcı etkisi olması bakımından ilk önce diğer bazı Kürt aşiretlerini ve başka bazı etnik unsurları vurmaya başladı. Emir Muhammed de bunu altın bir fırsat olarak değerlendirdi ve -önceden de elinde bulundurduğu- Soran bölgesini ele geçirdi, ardındanda bütün gücünü Erbil ve İmadiye bölgelerini üzerine yoğunlaştırıp buraları da yönetimi altına aldı. Bu şekilde saltanatının sınırları Kerkük ve Dicle nehrine kadar ulaştı ve elinde sayısı ellibin askerden oluşan bir ordu meydana geldi. Yarısı tam eğitim görmüş ve düzenli aylık alıyordu, diğer yarısı da kabile ve aşiretlerin adamlarından oluşuyordu."

Bu gelişmeler karşısında Bağdat valisi Ali Rıza Paşa'nın eli kolu bağlandı ve bu büyük emirin ciddiyet ve şiddeti karşısında ne yapacağını şaşırdı. En son çara olarak savaş ateşini körüklemektense, sükûnet ortamını ve yumuşak bir geçişi tercih ederek barış yapmaya mecbur kaldı, böylece, emirin hükümetini itiraf etti ve İstanbul'dan Mîrê Mîran rütbesi ile taltif edildi.

Tarih h. 1249/m. 1833 gösterirken Muhammed Paşa mükemmel bir eğitim almış düzenli bir ordu hazırladı ve Behdinan yönetimi üzerinde emiriyle çekişmeye giren Behdinanlı Musa Paşa'nın kışkırtması nedeniyle bu orduyu Behdinan üzerine saldırttı. Her iki taraf arasında çıkan çarpışmayı, daha sonra Behdinanlı İsmail Paşa ile yapılan başka birçok çarpışma izledi ve bu sayede Akra ka-

lesi Muhammed Paşa'nın eline geçti, buradan da İmadiye'ye yönelerek kuşatma altına aldı ve şehri teslim aldıktan sonra hükümdarı Said Paşa'yı esir aldı. Sonra yeniden hazırlık yapıp Başiqa'daki Yezidilere saldırarak birçok kimseyi öldürdüğü gibi, reisleri Ali Bey'i tutuklayıp Revanduz'a gönderdi ve iki sene burada hapis yattıktan sonra onu öldürdü. Başka bir rivayette ise, Muhammed Paşa bundan sonra Cezire'ye gidip hükümdarı Azizli Bedirhan Bey'den Mardin ile Nusaybin şehirlerini aldı.

Sözün özü, Paşayê Kor (Kör Paşa) olarak ünlenen Muhammed Paşa kısa bir süre içinde birçok şehri fethederek topraklarını bir taraftan Roniye ile Peşder tepesinden ta Nusaybin ve Mardin'e kadar, diğer taraftan ise, Kelaşin'den ta Mahmur'a kadar genişletti.

Hiç şüphesiz, o yörelerde Muhammed Paşa'nın nüfuzunun yayılması, Osmanlı devletini rahatsız ederek endişelendirdi ve adamlarının huzurunu kaçırdı. Bu yüzden Sultan Mahmud; Muhammed Reşid Paşa[299] komutasındaki büyük bir orduyu üzerine gönderdi ve Bağdat valisi Ali Rıza Paşa ile Musul valisi Mahmud Paşa'ya Sadrazama eşlik etmelerini ve görevini yerine getirmesi için kendisine yardımcı olmalarını emretti.

Ancak Emir Muhammed Paşa bu haberleri duyduğunda hemen Revandz kalesine çekilerek savunma ve mücadele hazırlığına başladı. Sadrazam'ın ordusu Behdinan bölgesini ele geçirdikten sonra Revanduz'a yönelirken, öte yandan o sırada Bağdat ve Musul ordusu da Erbil'e doğru ilerliyordu. Sadrazam ve Ali Rıza Paşa ordularının büyük bir çoğunluğunu Kürt aşiretleri oluşturuyordu; işte bu iki ordu Diyala ve Herir ovasında üslerini kurdular. Bu esnada Emir Muhammed Paşa da Gelîyê Elî Beg'i (Ali Bey Boğazı) tutmuştu. Bunun üzerine Müsüman kanı akıtılmasın diye Sadrazam; Muhammed Paşa ile görüşmelerde bulundu ve kendisini Rabbulaleminin halifesi ve müminlerin emirine karşı gelmemesi için uyardı ve eğer Osmanlı devletine teslim olursa kendisine hiçbir zararın verilmeyeceğine dair güvence verdi ve vaatlerde bulundu. Sadrazam bu girişiminde başarılı oldu ve görüşmeler Muhammed Paşa'nın Sadazam'a teslim olmasıyla sonuçlandı, o da onu Asitane'ye gönderdi ve burada Sultan kendisini affetti. Ancak Trabzon yolu ile

---

299 Aslında bu Mustafa Reşid Paşa doğru değildir. *Kürtler ve Kürdistan Tarihinin Özeti* kitabında sayfa 246'daki dipnota bak. Mütercimin 1939 yılındaki Arapça tercümesi.

memleketine döndüğü bir sırada, Bağdat valisi Ali Rıza Paşa onun sağ salim memleketine ulaşmasının sonuçlarından korktu ve bunun için tutuklatılıp öldürülmesi için emir çıkardı.[300]

Emir Muhammed Paşadan sonra Soran Emirliğinin başına kardeşi Ahmed Bey geçti, Resul Paşa da İmadiye'nin hükümdarı oldu. Ancak iki sene sonra amcaoğullarının kurduğu bir tuzak neticesinde Ahmed Bey öldürüldü ve altı ay kadar bir süre için kardeşi Süleyman Bey yerine geçti, fakat hemen ardından idaredeki zafiyetinden dolayı yönetimden uzaklaştırıldı. Bunun üzrine Resul Paşa İmadiye'ye gelip hükümetin kendisini desteklemesi ve halkın da istemesi üzerine orada yönetimin başına geçti. Paşa'nın bu dönemi kargaşa ortamı oluşmadan, fitnesiz bir şekilde yedi yıl sürdü. Ancak bu gelişmelerden sonra bölgesinde tahakkuk eden ve devlete vermesi gereken vergileri merkezi hükümete vermeme gibi bir olay meydana geldi. Bu nedenle kendisine bir ders verilmek üzere bir güç gönderildi ve giden bu güç, Dêra ve Xelifan'da kanlı iki savaş

---

300 M. Milinoviski turist olarak Van şehrini ziyaret ettiğinde Resul Paşa oranın valisiydi. Bu takriben m. 1870 senesiydi. M. Milinoviski de ona kardeşi Muhammed Paşa'nın durumunu ve teslim olduktan sonra nelerin olduğunu sordu. Resul Paşa'nın ona verdiği cevabın özeti şudur: "Muhammed Paşa 1834 yılında memleketini Osmanlı yönetiminin pençesinden kurtarmak istedi. Ta ki bağımsız olsun ve ailesinden oluşan bir emirlik inşa etsin. O mümtaz olan askeri özelliklerinin yanında adaletli ve ciddi bir idareci idi, bunun için eğitilmiş Kürt ordusuyla Kerkük ve Musul gibi komşu vilayetleri egemenliğine geçirme imkanı vardı. Resul Paşa ordunun komutanı ve veliahd idi. Babıali'de Muhammed Paşa'nın özel arkadaşı olan Reşid Paşa komutasında bir ordu gönderdi ki Revanduz kendisinden alınsın, ancak hükümet bu meseleyi kan akıtılmadan ortadan kaldırmak istiyordu. İşte bu arkadaşlıktan istifade edip ihanete perde yaptılar ve Muhammed Paşa'yı aldattılar ve kendisi için hazırlanan tuzağa düştü. Çünkü Reşid Paşa'nın isteğine cevap verdi ve görüşmeler için kışlasına gitti. Orada da kendisini tutukladılar ve korumalarla Asitane'ye gönderdiler. Sultan da ona karşı çok samimi davranışlarda bulundu. Babıali'de Muhammed Paşa'yı Kürdistan'ın genel valisi olarak tayin ettiklerine dair karar çıkarttılar ve ona geniş yetkiler verdiler ve onu bir savaş gemisine bindirip memleketine gönderdiler. Ancak bunun üzerinden 35 sene geçtiği halde oraya ulaşmamış.
Resul Paşa da kardeşinin teslim olmasından sonra o da teslim oldu. Bağdat'ta bir süre kaldı, sonra da Kürt ordusunun komutanı olarak Kırım savaşına iştirak etti. Bu savaşta önemli hizmetlerde bulundu ve şiddetli çarpışmalara girdiğinden dolayı hükümet de mükafat olarak onu Kars Sancağı'nın mutasarrıfı olarak tayin etti. O da mutasarrıf olarak Van'a geldi. *Kürdistanda İlkel Bir Hayat*, s. 50, 185, 187 adlı kitaptan naklen.

çıkardı, o da bunun ardından Revanduz'a çekildi. Fakat burada da sıkıştırılınca Şino'ya iltica etmek zorunda kaldı ve burada aralıksız beş sene kaldı, bu esnada Soran Emirliği de doğrudan Osmanlı yönetimine bağlandı. Bu vakıadan bir süre sonra İran veliahdı, Resul Paşa için Babıali nezdinde girişimlerde bulundu ve hakkında saltanat makamından af çıktı, oda Bağdat'a dönüp yerleşti. Bu ikameti esnasında hükümet kendisine aylık olarak 75 Osmanlı Cüneyhi bağladı. Ancak Osmanlı ile Rusya arasında çıkan Kırım savaşı nedeniyle Resul Paşa, Kürt kuvvetleri ile Osmanlı gönüllülerinin komutanı olarak Erzurum-Erzen Rum cephesinde katkıda bulundu, sonra da h. 1275 yılında Bağdat'a döndü. Ancak bir süre sonra Hicaz'a uğrayarak oradan da Astina'ya gitti, ardından da Van bölgesinin mutasarrıfı olarak tayin edildi. Burada üç sene geçirdikten sonra da Erzurum'da oturmaya karar verdi ve h. 1301 senesinde vefat edip Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar burada ikamet etti.

24- Baban Emirliği

Şerefname'nin sahibi diyor ki: Babanlıların eski vatanı İran topraklarıdır ve bu ailenin kurucusu Pir Budak Bey, güçlü bir hükümetin temelini atmak üzere Larican[301] eyaletini Zerzailerden, Soran bölgesini Şêvilerden[302], Kızılbaşlara ait olan Meşyakurd ile Salduz bölgelerini ele geçirdi. Bu emirin lakabı Baba olduğu için bütün aileye sonraki dönemlerde Baban veya Babai ismi kullanıldı. Bu süreçten sonra Emir Seydi -ki Soran hükümdarı Şah Ali'nin oğlu olduğu ifade ediliyor- avlanmaya çıktıkları bir çalışma esnasında onu öldürdü.

Pir Budak hiç çocuğu olmadığı için arkasından çocuk bırakmadı, onun için kendinden sonra yeğeni Budak Bey b. Rüstem emirliğin başına geçti ve sadece iki sene hükmettikten sonra adamlarından Pir Nazar denilen birisi emirliği zorla elinden aldı.

---

[301] Bölgenin merkezi her ikisi de eski olan Rey ve Taberistan arasındaydı. (Yazar). Ama işin doğrusu bu bölgenin konuyla ilişkisi yoktur. Çünkü kelime Savçbulak bölgesinde bulunan Lahican'ın bozulmuş halidir ve orası da Zerzailerin vatanıdır. (Arapça'ya çeviren).

[302] Asılda da bu şekildedir. Şerefname'nin metni ise şu şekildedir: O Sive ve Meşyakurdu Soran'dan ve Seldoz vilayetini de Kızılbaşlardan aldı... sonuna kadar. (Arapça'ya çeviren).

Pir Nazar'in vefatından sonra asıl memleket Emir Süleyman'ın yönetimine geçti; geri kalan kısmına da Mir İbrahim hükmetti.

Adı geçen her iki emir de ilk başta barış ve sükûnet yolunu seçtiler ve ikisi de yönettikleri kısımdan memnun idiler ve bir dönem bu sükûnet devam etti. Ancak en sonunda aralarında ihtilafa düştüler ve çekişmeye başlayıp çarpıştıkları sırada Emir Süleyman düşmanı Emir İbrahim'i öldürüp topraklarını yönetimine kattı ve on beş yıl kadar hayat sürdü. Vefat eden Emir Süleyman kendisinden sonra dört evlad bırakırken, Emir İbrahim de arkasında üç evlad bırakarak ölmüştü. Böylece her iki aile de emirliği tek başlarına yönetmek için çekişmeye ve çarpışmaya devam ettiler ve bu süreç, Kanuni Sultan Süleyman dönemi olan h. 926-974/m. 1520-1566 tarihine dek devam etti. Bu aile idareyi kaybettiği tarihte elinde Mêrg Sancağı dışında hiç bir toprak kalmamıştı, onu da Mir Hüseyin b. Süleyman Bey'in Hıdır Bey adındaki çocuk yaştaki oğlu yönetiyordu. Nitekim Hıdır Bey'in vefatından sonra Süleyman Bey'in ailesi de tamamen ortadan kalktı.[303]

Son Baban Emirliği

Rivayete göre, bu ailenin temelini oluşturan, Soran Emirlerinin soyundan gelen ve Pişder kabilesinin boylarından olan Nureddin aşiretinden Fakih hmed isminde bir adamdır. Ancak Pişderler yöresinde bu adamın hayatıyla ilgili dillerde dolaşan başka yerel rivayetler de var. Özet olarak, Fakih Ahmed, etrafında birçok insanı toplamayı başarır ve Baba lakabını kullanmayı seçer, gittikçe durumu iyileşir ve şanı yükselir, kendinden sonra da oğlu Süleyman Baba yerine geçer. İlerleme ve gelişme alanında babasının izinden giden Süleyman, emirliği kuran en bariz sima konumuna gelen zeki, yiğit ve ciddiyet sahibi bir şahsiyet idi. Bu zat; Erdelan hükümetinin zayıflığını fırsat bilip h. 1106/m. 1694 yılında memleketin bir kısmını ondan kopardı. Ancak bunun üzerinden daha bir sene geçmeden Erdelanlılar ve İranlılardan oluşan büyük bir ordu, üzerine yürüdü ve en kötü bir yenilgiye mahkûm ettiler. O da İstanbul'a iltica etmek zorunda kaldı. Orada bir müddet kaldıktan

303 *Şerefname*'nin bir rivayetinden anladığımıza göre II. Baban Emirliği h. 11. yüzyılın başlarında ortadan kalktı. Üçüncü aile de h. 11. yüzyılın sonlarında Fakih Ahmed'in eliyle kuruldu. Böylece Emir Süleyman'ın ailesi ile Emir Fakih Ahmed ailesi arasındaki dönem altmış-yetmiş yıl arasında değiştiğini ortaya çıkarıyor.

sonra Babıali onu Edirne mutasarrıfı olarak tayin etti ve orada h. 1115/m. 1703 yılında vefat etti. Süleyman Bey'den sonra Baban memleketinin bir kısmı Zengene aşiretinin eline geçti, başka bir kısmı da Süleyman Bey'in oğullarının kontrolunda kaldı. Ancak bu evlatlarından Bekir Bey adındaki şahıs; hepsinin üstesinden geldi, emirliği tek başına üstlendi ve sınırlarını Sirvan (Diyala) nehrinden ta küçük Zap nehrine kadar genişletti. Ayrıca Kerkük'ü de ele geçirme niyetinde olan Bekir Bey ile Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkiler bozuldu. Bu nedenle Osmanlı, h. 1129/m. 1716 yılında üzerine Bağdat ordusunu gönderip öldürülünceye kadar onunla savaştı. Bunun üzerine Baban toprakları tam beş sene doğrudan hükumete bağlandı, bu esnada Bekir Bey'in kardeşi Xane Paşa Bağdat'taki devletle ve adamlarıyla iyi ilişkiler kurmayı başardı, bu sayede Baban topraklarını tekrar ailesinin yönetimine kazandırdı ve h. 1134/m. 1721 yılında bizzat yönetimin başına geçti.

Öte yandan İran üzerine yürüyen Bağdat valisi Hasan Paşa'ya Xane Paşa da eşlik etti ve karşılığında Erdelan Emirliğini kendi emirliğine kattı. Afganlı Eşref Han ile Osmanlı ordusu arasında h. 1139/m. 1726 yılında çıkan savaşta da Eşref Han'ı destekledi ve bu sayede Osmanlı ordusunun yenilmesine neden oldu. Bu şekil Nadir Şah döneminin başlarına kadar Erdelan emirliğinin elinde kalmasını sağladı. Aynı tarihte kardeşi Halid Paşa da Baban Emirliğini yönetiyordu, bu nedenle Babanlar ile Soranlar arasında çıkan çekişme ve savaşlar Halid Paşa'nın dönemine denk geliyordu ve Koysancakı Soranlılardan almayı başardı.

Derken h. 1143/m. 1730 yılında Nadir Şah Erdelan Emirliğini Babanlardan geri aldı ve h. 1156/m. 1743 yılında Bağdat Hükümeti, Baban Emirliğini Süleyman Paşa b. Halid Paşa'ya vermeye kalkıştığı bir anda Selim Paşa b. Bekir Bey'i Baban emiri olarak tayin etti. Bütün bunlar her iki taraf arasındaki ilişkilerin uzun bir zaman kopmalarına neden oldu.

Uzun bir zaman aralığından sonra Bağdat valisi Süleyman Paşa, Babanlı Selim Paşa ile savaşmak üzere h. 1164/m. 1750 yılında harekete geçerek Bağdat'ın kuzeyinde karşılaştılar ve Selim Paşa ile meydana gelen kanlı karşılaşma, Selim Paşa'nın kırılmasıyla sonuçlandı. Bu vakıadan sonra Babanlı Süleyman Paşa emirliğin başına getirildi ve bazen Muhammed Paşa b. Hane Paşa, bazen de Selim Bey b. Bekir Beyin körüklediği kargaşalar ve fitnelerle dolu bir ortamda ondört yıl hüküm sürdü. Bu endişeli ve karışık dönem, h.

1174/m. 1760 yılında Bağdat valisinin Narin nehri üzerinde Muhammed Paşa'nın ordusunu yenmesi ve tamamen ortadan kaldırmasına kadar da devam etti. Selim Paşa b. Bekir ise, art arda Baban topraklarına düzenlediği saldırılara rağmen hiç bir zaman başarılı olamadı.

Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın vefatından sonra Baban Emiri Süleyman Paşa'nın, yeni Bağdat valisine payına düşen vergileri vermemesi yüzünden aralarında ihtilaf meydana geldi. Bu nedenle Babanlı h. 1175/m. 1761 yılında güçlü ordusuyla Bağdat'ın üzerine yürüdü; Bağdat ordusu da Kefrê beldesine yakın bir yerde onu karşıladı ve iki taraf arasında çıkan çarpışmada Babanlı Süleyman Paşa yenilerek İran'a sığınmasıyla sonuçlandı. Şah hükümeti de ona Erdelan Emirliğini teslim etti. Ancak bundan iki sene sonra Bağdat valisi Ömer Paşa tekrar onu geri getirdi ve Balaban Emirliğinin başına getirdi. O da burayı güzel yönetti ve sınırlarını Zehav, Raniye ve Koye kadar genişletti, oğlu Halid veya Ali Bey de bu arada Erdelan hükümdarlığını yaptı. Sonra h. 1178/m. 1764 yılında Kara Çuvalan kalesinde öldürülmesiyle işine son verildi, aynı şekilde Babanlı Süleyman Paşa döneminin bitmesiyle kardeşi Muhammed Bey emirliğin başına geçti. Ancak bir müddet burayı yönettikten sonra kardeşi Ahmed Paşa ile ihtilafa düşerek Bağdat hükümeti hakkındaki güvenini yitirdi. Bu yüzden Bağdat'la yollarını ayırdı ve savaş çıkardı, ancak Bağdat ordusu onu yendi ve emirliği elinden alıp kardeşi Ahmed Paşa'ya verdi. Öte yandan İran'a iltica eden Ahmed Paşa; hiç vakit geçirmeden güçlü İran ordusunu yanına alarak geri döndü ve Çuvalan kalesini ele geçirerek karagah haline getirdi. Ancak h. 1192/m. 1778 yılında Ahmed Paşa İran Ordusunun kendisine yaptığı yardımla Baban Emirliğini ele geçirerek bir dönem yönetti ve h. 1193/m. 1779 yılında ordusuyla Bağdat yolunda iken vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu. Kendinden sonra yönetim kardeşi Mahmud Paşa'ya geçti ise de bu dönemde kargaşa ve fitne ortamı kızıştı, o da İranlılara yanaştı, fakat sonu İran'da ortadan kaldırılmak oldu. Ondan sonra yönetimi azim ve beceri ile yöneten İbrahim Paşa b. Ahmed Paşa'ya geçti, o da Süleymaniye şehrini inşa etti ve h. 1199/m. 1784 yılında emirliğin merkezini Kara Çuvalan kalesinden Süleymaniye'ye taşıdı. h. 1202/m. 1787 yılında ise, Osman Bey b. Mahmud Paşa emirliğin başına geçti ve ordusuyla güney Irak'taki ayrılıkçı aşiretleri tedip hareketlerine katıldı. Fakat Bağdat hükümeti onun bu durumdan şüphelendi

ve onu tutuklayıp zindana atarak yerine ikinci defa İbrahim Paşa b. Mahmud Paşa'yı tayin etti ise de bu sefer yönetimi bir seneden fazla sürmedi. Ondan sonra emirlik Abdurrahman Paşa Bin Mahmud Paşa'ya geçti ve emirliği güzel bir şekilde yönetti. Nitekim kısa bir ara yönetimden uzaklaşsa da idaresi tam yirmidört sene devam etti. Bu arada bir seferinde Baziyan boğazında, başka bir sefer de Kifrê'ye yakın bir yerde Bağdat ordusuyla çarpıştığı gibi, Babıali'nin emrini yerine getirmek üzere Musul ordusu ve Halet Efendi ile birlikte Bağdat valisi Süleyman Paşa'yı tedip etmek üzere Bağdat'a yürüdüler. Bağdat'a yakın bir yerde Süleyman Paşa'yı yendiler ve Bağdat'ı istila ettiler. Her ne kadar Abdurrahman Paşa Bağdat'ta ipleri ele geçirmek için hissedilir bir çaba sarfetti ise de, bu çabasında başarısız kaldı.

Aynı ailenin fertleri arasında çıkan şiddetli kin ve düşmanlık kaçınılmaz olarak Abdurrahman Paşa'nın dönemini fitne ve kargaşalara boğdu, özellikle onunla amcası oğlu Halid Paşa arasındaki düşmanlık hanedanın da idaresinin de yıkılmasına neden oldu. *13. Yüzyıl Çeyreğindeki Olayların Garip Eserleri* adındaki kitapta geçtiğine göre, bu emirin zamanında Şehrezor Kürtlerinden Zerzari ile Lek adında iki Kürt aşireti Xazir nehri şeridinde bulunan aşiretlere saldırıp onları çok hırpaladılar ve h. 1209 senesinde Şehrezor'e geri döndüler.

Bu olaylar akabinde ve Abdurrahman Paşa'dan sonra oğlu Mahmud Paşa h. 1228/m. 1813 yılında emirliğin başına geçti ve dört sene süren yönetiminden sonra, her hangi bir sebep gösterilmeden idareden el çektirildi ve yerine Abdullah Paşa getirildi. Ancak İranlılara sığınan Mahmud Paşa bir İran ordusuyla gelip Abdullah Paşa'yı yenip ordusunu püskürttü ve emirliğin başında kalmasına fırsat bırakmadı. Öte yandan Kölemen Davud Paşa olarak ünlenen Defterdar Davud Efendi bu emirinin döneminde Bağdat valisinin saldırılarından kaçıp Babanlılara sığındı ve Bağdat'ı ele geçirmek için yardım istedi. Emir de Babanlılardan oluşan bir orduyu emrine verdi bu ordu sayesinde Bağdat'ı Said Paşa'dan almayı başardı ve buraya vali oldu. Bu arada Babanlı Mahmud Paşa ile Bağdat valisi Davud Paşa arasındaki ilişkiler bir süre iyi devam etti ise de, daha sonra kötüye gitmeye başladı. Mahmud Paşa da Bağdat valisine karşı İranlılarla işbirliği yaparak onlardan istifade etme cihetine gitti ve bu sayede merkezini korudu. Ancak rakibi Abdullah Paşa; Kirmanşah hükümdarı Muhammed Ali Mirza'ya sığınınca

Mahmud Paşa ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler tekrar düzeldi. Bunun içindir ki İran ordusu Şehrezor vilayetine saldırdığında Davud Paşa da Bağdat'tan bir orduyu Mahmud Paşa'nın yardımına gönderdi. Ancak Osmanlı ordusu İran ordusunun karşısında kırıldı ve Süleymaniye, İranlıların kendisine yaptığı yardım sayesinde Babanların bağımsız emiri olan Abdullah Paşa'nın eline geçti.

Emir Muhammed Ali Mirza'nın vefatından ve İran ordusunun İran'a dönüşünden sonra, Mahmud Paşa büyük bir askeri kuvvet hazırladı ve Abdullah Paşa'ya saldırarak onu Baban toprağından çıkardı. Bundan kısa bir müddet sonra da Bağdat yönetimi, Süleymaniye'de bulunan Mahmud Paşa'nın üzerine bir ordu gönderdi ve oradan çıkmak zorunda bıraktı. Ancak Baban Emirliğinin yönetimiyle ilgili Osmanlı ile İran'ın yaptıkları ittifak Mahmud Paşa'nın Süleymaniye ile Baban Emiri olarak tayin edilmesine neden oldu, Abdullah Paşa da h. 1239/m. 1823 yılında Koysancak beldesinin hükümdarı olarak tayin edildi. Mahmud Paşa'dan sonra kardeşi Süleyman Paşa yönetimi elegeçirdi ve sekiz sene devam eden idaresi döneminde Mahmud Paşa için sürekli birçok endişe ve korku kaynağı oldu. Süleyman Paşa'nın vefatından sonra ise, Baban Emirliğinin başına oğlu Ahmed Paşa geçti ve gayreti neticesinde memleketin ilim, irfan ve bayındırlık alanında kalkınması ve ilerlemesi için ciddiyetle ve büyük bir çaba ile çalıştı. Bu gayeyle ilk ve herşeyden önce memleketin maslahatlarını savunmak için düzenli bir ordu kurdu. Şayet amcası Mahmud Paşa'nın sürekli tehdidi ve İran kuvvetlerinden aldığı destekle onu devamlı meşgul etmeseydi planladığı projesini eksiksiz bir şekilde başarıya ulaştırabilirdi. Buna rağmen h. 1256/m. 1840 yılında Baban ordusunun temelini oluşturmayı başardı. Ancak Ahmed Paşa'nın son döneminde yaptıkları hakkında aydınlatıcı ciddi bir bilgiye sahip değiliz. Her ne kadar bu emirin Bağdat valisinden bağımsız olduğu ve ordusuyla Koysancak'a saldırdığında Bağdat valisi Gözlüklü Necip Paşa ile Ahmed Paşa'nın kardeşi Abdullah Paşa'nın kendisine saldırdıkları ve üzerindeki çemberi daralttıkları gelen rivayetler arasında olsa da bu böyledir. Ancak bu çatışma esnasında askerleri arasında oluşan ümitsizlik ve moral çöküntüsü yaşanmasaydı yine de savunmasına devam edebilirdi. Dolayısıyla bu hezimet sonunda Süleymaniye'ye dönmek zorunda kaldı ve Caflardan yeni bir ordu oluşturup düşmanını yenmek için buradan Şehrezor'a geçti. Ancak daha Süleymaniye'ye dönmeden önce Necip Paşa burayı ele geçirmişti, o

da bu durum karşısında İran'a iltica etmek zorunda kaldı. Fakat buradaki Osmanlı elçisi ona aracılık etti ve ona saltanat nezdinden af çıkardı ve bu sayede İstanbul'a gitme fırsatı buldu.[304]

Ahmed Paşa'dan sonra, Süleymaniye'deki yönetimi kardeşi Abdullah eline aldı ve kendine kaymakam lakabını seçti. Ardından onun yerine aynı lakapla General İsmail Paşa geçti ve onun idaresinden itibaren bağımsız emirliğin günleri sona erdi ve h. 1267/m. 1851 yılında bu bölge doğrudan Türk yönetiminin altına girdi.

25- Bane Emirliği

Şerefname'nin sahibi, bu emirliğin İslam fethinden önce olduğunu ve İslamı zorlama sonu değil, isteyerek kabul ettiğini, bunun için de emirleri İhtiyaruddin -dini kendi iradesiyle seçen anlamında- lakabını kullandıklarını söylüyor. Bu emirlikle ilgili olarak bütün bildiğimiz, şu anda İran'da bulunan Bane ilçesine bağlı olan Piroyi[305] ve Şobova kalelerini yöneten zatın Mirza Bey b. Mir Muhammed Bey olduğundan ve Erdelan Emiri Peyke Bey'in damadı olduğu bigisinden ibarettir. Bu evlilik, en sonunda Mirza Bey'i yenen ve onu emirlikten uzaklaştırıp yerine kardeşi Katınmış'ı tayin eden ve bir Kürt aşireti olan Tetliç reisi Sultan Ali ile arasını açtı ve birbirine düşmanlık yapmalarına sebep oldu. Ancak bu defa Mirza Bey, düşmanına karşı kayınpederinden yardım alarak emirliği geri aldı ve rakipsiz olarak bir süre buraya hükmetti.[306]

Daha sonra Mirza Bey vefat edince emirliğin başına oğlu Budak Bey geçti, fakat annesinden olmayan ve Mahmud ile Uğurlu deni-

---

304 *Hammer Tarihi*'nin Türkçe tercümesinin 9. cildinde, h. 1049 senesinde, Sultan Murad döneminde yapılan Osmanlı İran barışı konusunda, bu büyük Kürt aşiretinden söz ediyor ve bu aşiretin İran ve ile Osmanlılar arasında bölüşüldüğüne işaret ediyor. Ve diyor ki: Diyaeddin ve Haruni kabileleri bu aşiretten idiler ve Osmanlı tarafına düşmüşlerdi. Aynı şekilde Minşat Sarı Abdullah'ın kitabı da bu konuyu işliyor ve "Caf" yerine "Coq" kelimesinden bahsediyor?..

305 Kürtçe asılda bu şekildedir, ancak *Şerefname*'nin ibaresi bundan değişiktir ve diyor ki: Bane vilayeti sadece iki kale ve bir nahiyeden oluşmaktadır: Birisi Beyruz'dur, diğeri de Şive'dir ve o Erdelan, Mukri ve Baban vilayetlerinin aralarında bulunuyor. Nahiyeye Bane deniliyor, ama bu Sultan Ali Bey'in Tetliç denilen bir aşiretin reisi olduğunu göstermiyor belki o Ğenlic lafziyle nitelendiriliyor. (Arapça'ya çeviren).

306 *İslam Ansiklopedisi* bu konuyu daha değişik bir şekilde dile getiriyor. Ancak *Şerefname*'nin rivayeti doğruya daha yakındır.

len başka iki kardeşi daha vardı. İşte bu kardeşler, yönetim için onunla ters düştüler ve onu yenip emirlikten dışarı atıncaya kadar savaştılar.

Bunun üzerine Budak Bey Şah Tahmasb'e sığınarak emirliği geri almak için Şahtan yardım istedi, Şah da ona yardım elini uzattı, ancak kısa bir süre sonra Kazvin'de vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu. Şah da Budak Bey'in kardeşi Süleyman Bey'i memleketin emiri olarak tayin etti, ancak emir Muhammed ve kardeşi Uğurlu, aşiretleri Süleyman'a karşı ayaklandırdılar, bu da bir İran ordusunun, emirin yardımına gelmesine ve memlekette konumunu güçlendirmesine neden oldu. Yirmi yıl emirin idaresinde kalan yönetim bu esnada hissedilir bir şekilde ilerledi. Çünkü emir, büyük bir anlayış, ilim, eşitlik ve adalet sevgisine sahip olduğu kadar, Allah'tan korkuyor ve bütün tasarruf ve işlerinde takvayı esas alıyordu.

Son günlerinde kızını, yeğeni Bedir Bey'le evlendirdi, sonra onun için emirlikten de çekilerek Medine-i Münevvere'ye gitti ve orada vefat edip Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar, Allah Rasulü'ne (sas) komşu olarak kendini ibadete verdi. Bu Süleyman Bey aynı zamanda Kürtler ve Kürdistan Tarihi hakkındaki *Şerefname* kitabının sahibi olan Şeref Han Bitlisi'nin çağdaşıydı.[307]

Ayrıca *Tarih-i Alem Aray-i Abbasi* sayfa 574'de h. 1027 senesindeki olayları dile getirirken, İskender Sultan isminde bir emirin Bane'nin hükümdarı olduğunu ve Şah I. Abbas'ın hizmetinde olduğunu, sonra da ona isyan ettiğini söyler. Bu emirlik, Bedir Bey döneminde Erdelan hükümetine bağlanmıştı.

Nitekim oryantalist Rich h. 1236 yılında Bane beldesine uğramış ve hükümdarı Nurullah Han ile görüşmüş. Ancak Bane'nin en son emiri İhtiyaruddin ailesinden Kerim Han idi, ancak hizmetçisi Yunus Han kendisini öldürdü ve Bane yönetimini ele geçirdi. Bu defa onun üzerinden fazla zaman geçmeden Yunus Han da yeğeni Fettah Bey tarafından öldürüldü ve Bane emirliği Yunus Han'ın oğlu Heme Han'a geçti.

İşte bu bu Heme Han, I. Dünya Savaşı'na kadar Bane hükümdarı olarak kaldı, ancak h. 1333 yılında İran'daki Osmanlı savaşçı gücünün reisi İbrahim Bitlisi tarafından öldürüldü. Bu şekilde Yunus Han ailesinin de dönemi sona erdi ve Bane, Savçbulak sancağına bağlı bir kaza oldu.

307 *Şerefname*'de buna işaret eden herhangi bir metin yoktur. (Arapça'ya çeviren).

26- Gelbağı Emirliği

Abbas Ağayê Ustaçlu önce Merivan-Mehrivan bölgesindeki Serçilo beldesini ele geçirmekle, bir müddet sonra da Kelhor aşiretlerinden Pilever beldesini de istila ederek bu emirliği kurdu. Ardından da başka aşiretleri[308] etrafında toplamayı başararak nüfuzu yayılıp şanı yükseldi, Şah Tahmasb da onun Pilever Emirliğini kabul etti.

Bu emirlik en son Osmanlı himayesini kabul etti, Osmanlı devleti de Şeyxan, Çakâran, Xorxora, Nirezend ve Kaletepe beldeleri ile daha birkaç beldeyi ona ekledi. Emir bütün bu yerleri bağımsız bir sancak haline getirdi ve onu Ali Han Gelbaxi'ye verdi. Bu emirlikle ilgili başka bilgiler olmasa da Yarallah Han'ın bu emirliğin yönetimini üstlendiği ve sınırlarını genişletmek için çalıştığı kaydediliyor.

27- Kelhor Emirliği[309]

Şerefname, Kelhor hükümdarlarının Giwê b. Guhderz'in torunları olduğunu söyler, bu hanedan üç kısma ayrılır:

a- Bilenkân asilzadeleri

b- Derteng asilzadeleri

c- Mahideşt asilzadeleri

---

308 Lek, Süleymani, Madki/Badki ve Vermizyar aşiretleri gibi. (Arapça'ya çeviren)

309 M. 1836 senesinde Zuhâb'ı ziyaret eden Major Rawlinson Kelhor'dan sözederken şunu söylüyor: "Kelhoriler kendi asıllarının çok derin ve eski yüzyıllara dayandığını ve kendilerinin Filistin'i işgal edip oradan sayıları takriben 40-50 bine varan Yahudiyi Zagros dağlarına getirip yerleştiren, meşhur Buhtunnasr (Nabukadnezar) Riham'ın soyundan geldiklrtini söylüyorlar. Görüldüğü kadarıyla bu aşiretin fertleri sürgünedilen bu muhacirlerin torunlarıdır. Çünkü büyüklerinden birçoğunun isimleri yahudilerin isimlerine benziyor. Ayrıca başka bir yönden de Müslüman oldukları halde Ali ilahiler'dendirler. Davud (a.s.)'ın kendilerinin özel Peygamberi olduğuna inanıyorlar."
Ben bunun doğru olmadığını düşünüyorum. Çünkü yahudilerin o yörelere sürgünleri ve hicretleriyle ilgili bazı deliller olsa da, bu o Kelhorilerin dedelerinin komşuluk ve karışma sonucu Yahudilerin gelenek ve göreneklerini aldıklarına işaret ediyor. Yoksa memlekete sonradan gelen bu Yahudilerin torunları olduklarını göstermiyor. Bununla beraber tarih Keyros/Keyhüsrev'in Babil'i fethedip imparatorluğuna kattıktan sonra, uzaklaştırılan Yahudileri memleketleri olan Filistin'e geri gönderdiğine işaret ediyor. Kelhorilerin Ermeniye hükümdarı Mihredad'la savaşan ve Eşkanilerin krallarından olan Guhderz'in torunları veya *Şehname*'nin işaret ettiği gibi Reham Bin Guhderz'in torunları olmaları uzak bir ihtimal değildir.

a- Bilenkân Asilzadeleri

Bilenkân kolundand olan ünlü Emir Gaybullah Bey, Şehrezor'daki bazı kaleleri ve ona yakın toprakları yönetiyordu. Kendisinden sonra oğlu Muhammed Bey, Şah Tahmasb tarafından memleketin emiri olarak tayin edildi ve memlekette ilmi gelişmeler gerçekleştirdi ve memleket kendisinden çok istifade etti. Ayrıca Şah Tahmasb emire kızını da vererek bu sayede memleket de terakki etti, şanı da yükseldi ve konumu güçlendi. Emir Muhammed Bey daha hayatta iken memleketi dört oğlu arasında bölüştürdü ve vefatından sonra da oğlu Emir İskender, babası yerine geçti ve memleketi yirmi yıl yönetti.

İskender Bey'den sonra Bilenkân kalesi Dinever[310] emirinin eline geçti, ardında da Osmanlının bir parçası oldu.*

b- Derteng Asilzadeleri

Bu emirlik, eski Hilvan bölgesinde kuruldu, merkezi de Derteng kalesiydi. Tanınmış emirleri şunlardır: Cesaret, cömertlik ve ikramda ün kazanan ilk emir, Zorab/Sehrab Bey'dir ki emirliğin sınırları onun döneminde genişlemiştir.

Ondan sonra oğlu Ömer Bey yerine geçti ve Kanuni Sultan Süleyman'a bağlanarak himayesini kabul etti. Ardından yerine geçen oğlu Kubad Bey, yönetimi eline aldı ve memleketin ilerleyip kalkınması için ciddi bir çaba sarfederek yönetiminin sınırlarını daha da genişletti ve hükümranlığı Dinever ile Bağdat'a kadar ulaştı. Zekâ, güç ve yüksek şan açısından büyük bir yeteneğe sahip olan bu zat *Şerefname*'nin[311] sahibi Emir Şeref Han Bitlisi'nin çağdaşıydı.

c- Mahideşt (Mayideşt) Asilzadeleri

Bu emirlik Bilever[312] beldesinde kuruldu, emiri ünlü Şeref Han döneminde olan Mansur Bey denilen bir zattı.

---

310 O Şah İsmail tarafından atanan Dinever'in hükümdarı Solağ Hüseyin Teklo'dur. (Arapça'ya çeviren).
Aslında İnani Hükümeti'nin konusu buradaydı, ancak daha önce de geçtiği gibi, "Hükümetler" bölümüne nakledildi. (Arapça'ya Çeviren).

311 Kendisinin Pave, Baske, Alani, Zencir, Revansir, Devan, Zermaniki kalelerine hükmettiğini söylüyor.

312 *Şerefname*'nin başka bir yerinde de Tilever olarak geçiyor. (Arapça'ya çeviren).

H- Doğu İran Emirlikleri, 28-30

İslam Ansiklopedisi, İran'ın başlıca Kürt aşiretleri üç kısımdan oluştuğunu söyler. Bunlar Loristan'dan gelen ve dedeleri olan Siyah Mansur, Cegni ve Zengene kardeşlere dayanırlar. Ayrıca adı geçen kaynak, 4. cildindeki Şebankâre aşiretiyle ilgili araştırmasında Faris ile Kerman'da kurulan ünlü emirliklerden söz ediyor. Şimdi bu emirliklere kısaca bir göz atalım:

28- Siyah Mansur Emirliği

Şerefname'nin sahibi, bu emirliğin Şah Tahmasb döneminde kurulduğunu söyler. Siyah Mansur kolundan Halil Bey denilen zatı h. 960 senesinde sarayına davet edip Han lakabıyla ödüllendirmiş ve İran'daki bütün Kürtlerin başına Mîrê Mîran (sultanlar sultanı) olarak tayin etmiş. Yönetiminde Siyah Mansur aşiretine ek olarak yirmi dört Kürt aşiretini daha topladığı gibi, Tahmasb Irak ile Azerbaycan arasındaki birçok toprağı da kendisine verdi. Bu yörelerdeki boğaz ve sınırları korumak için Kazvin ile Tebriz arasında yerleşmişti ve sürekli bir şekilde üç bine yakın bir süvari birlik de maiyetinde bulunuyordu. Ancak bu görevden üç sene sonra Halil Bey'in nüfuzu yavaş yavaş zayıflamaya başladığı gibi, fitne ve kargaşa ortamı da kızışmıştı. Bu durum, Şah ile Muhammed Bey'in Halil Bey'i buralardan uzaklaştırıp Horasan'a göndermelerine neden oldu. Dolayısıyla yönetmini de sadece kendi aşireti olan Siyah Mansur ile sınırladılar, daha sonra Horasan'ın sınırını korumakla görevlendirdiler. Sonra Halil Bey'in yerine oğlu Devletyar Han geçti ve Şah onu Azerbaycan sınırını korumakla görevlendirdi. Ancak oğlu bu yörelerde büyük ve olumlu işler yaptıktan sonra hükümete karşı isyan bayrağını çekti. Bunun üzerine Murşit Kulihan Şamlo komutasında bir İran ordusu aniden üzerine yürüdü ve Şebistan kalesinde onu muhasara etti. Ancak günlerin birinde Devletyar Han kaleden çıktı ve ani bir şekilde İran ordusunun üzerine dehşetli bir şekilde saldırıda bulundu. Onu kötü bir şekilde yendi ve Kızılbaşlardan birçoğunu öldürüp mallarını ve eşyalarını talan edip birliklerini darmadağın etti. İşte Devletyar Han'ın, Irak[313] vilayetinde elde ettiği bu büyük zaferden dolayı iştahı kabarmıştı. Fakat Şah Abbas; Mehdi Kulin Sultan komutasında güçlü bir or-

313 İran'ın idari bir vilayetidir veya Acem Irakı/Dağı'dır. (Arapça'ya çeviren).

duyla karşılayınca Devletyar Han'ın elinde Şah'a teslim olmaktan başka bir seçeneği kalmadı. Şah da onu adamlarıyla birlikte hapse koydu, sonra da fazla geçmeden kaçınılmaz son gelip hepsini ortadan kaldırdı. Öyle anlaşılıyor ki bu vakıadan sonra bu aileden hiç kimse hayatta kalmamış ve bu emirliğin dönemi de diğer bütün Kürt emirlikleri gibi sona ermiştir.

29- Çekeni Emirliği

Şerefname, Çekni aşireti İran Kürt aşiretleri arasında cesaret ve yiğitlikle meşhurdur, ancak onu harekete geçirecek fiili bir liderden mahrum olması, onun Irak ve Azerbaycan arasında bölünmesine, dolayısıyla da yağma ve talanlarla geçimlerini temin etme cihetine gitmelerine neden olmuştur diyor. Çekni aşiretinin bulunuğu bölgenin insanları da bu aşiretin tahrik ve davranışlarına tahammül edemeyip şikayetlerini Şah Tahmasb'e ilettiler, Tahmasb de bunun üzerine her yerde aşiretin takip edilmesi ve nerede olursa olsun ortadan kaldırılması için emir verdi ve aşiretten beş yüz[314] aile Horasan'a iltica edip, buraya yerleşme fırsatını buldu.. Bu esnada Herat'a hükmeden Şah Tahmasb'den endişe edip korkan Kazak Han Teklo; bunu fırsat bilerek değerlendirdi ve musibete uğrayan bu aşireti korumaya aldı ve Herat ile Kabil arasında bulunan Karcistan'a yerleştirdi. Ancak Şah Tahmasb bunu öğrendiğinde bu aşiret hakkındaki görüşünü değiştirerek yumuşak olmaya ve merhametle davranmaya başladı ve aşiretin idaresini Çengilerden Budak Bey denilen bir emire bıraktı. Bu emir de çok çaba gösterdi ve aşireti Şah'ın emrine ve idaresine bağlı olarak Horasan'a geri getirip yerleştirdi.

Budak Bey ve aşireti; h. 1001 senesinde Özbek hükümdarı Abdulmumin Han ile yaptığı savaşta Şah Abbas'a büyük hizmetlerde bulundu, Şah da buna karşılık onu ödüllendirdi ve beş oğlu ile kendisini İran ordusunda komutan yaptığı gibi, aynı zamanda Budak Bey'i Mîrê Mîran ünvanını ile de taltif etti. *Şerefname*, bu emirin, Şeref Han Bitlisi ile çağdaş olduğunu ve Şah Abbas'ın en öndeki adamlarından sayıldığını söylüyor. Ancak ne yazık ki bu Kürt emirliği ile aşiretinin sonu hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.

---

314 *Şerefname*'de, seçkin ve reislerden oluşan beşyüz kişidir. Ayrıca bunun dışında da bilgiler var. (Arapça'ya çeviren).

30- Zengene Emirliği

Şerefname, bu emirliğin I. İsmail dönemine kadar meşhur ve tanınan bir emirlik olduğunu, daha sonra bu hanedanın dağıldığını, bu da aşiret efradı ve ileri gelen bazı adamlarının şahlık ve diğer Safevi devletinin adamlarının muhafızları arasına girmek zorunda kıldıklarını söyler.

I- Horasan Emirliği, 31-32

31- Koçan Emirliği

Bu kitabın I. cildindeki Kürdistan coğrafyası konusunda Kürt aşiretlerinin Horasan'da da ikamet ettiklerini söylemiştik. Nitekim Hon. George N. Curzon da İran seyahatinde buradaki Kürt aşiretleriyle ilgili olarak şunu söyler: Büyük Şah Abbas, İran'ın kuzeybatısında oturan bazı Kürt aşiretlerini Türkmen saldırılarına karşı İran'ın kuzeydoğu sınırını korumak için Horasan'a nakletti. Bu aşiretler Şahdanlo, Zaferanlo, Kirvanlo ve Amanlo aşiretleridir. *Batı İran'ın Aşiret ve Şahsiyetleri* (s. 130-132) adındaki risalenin sahibi diyor ki: Sadece Zaferanlo aşireti 40 bin aile kadardı. Bunların sadece bir kolunun sayısı sekiz yüz aile kadar vardı ve Çınaran kazasında oturuyorlardı. Aynı şekilde Şahdanlo aşireti de 1908 senesindeki sayıma göre 2.800 aile idi ve bu aşiretlerin çoğu, Koçan bölgesine, Şahdanlo kolu ise Buçnord yöresine yerleşti. Koçan aşiretlerinin bağımsızlığa benzer bir emirlikleri vardı ve içişlerinde tam bir hürriyete sahiptiler. Özel kanunları, mahkemeleri vardı ve senelik olarak belirlenen vergiyi ödemenin dışında merkezi hükümetle en ufak bir bağlantıları yoktu. Her ne kadar Nadir Şah bir dönem bu emirliği doğrudan İran hükümetine bağlamak istedi ve bunun bir alt yapısı olarak aşiretin emiri İlhan'ın kızıyla evlendi ise de, ancak bunun bir faydasını görmedi.

Son olarak kendi döneminin sonunda Horasan Emirliğini kendine bağlamak için m. 1747 senesinde güçlü bir orduyla üzerine yürüdü, ancak Koçan kalesinin karşısına gelip henüz daha askerini yerleştirirken, bir fedayi gecele gizli bir şekilde ona saldırdı ve yatağında başını kesti. Aynen Kacerliler döneminde Şah Fetimeli Han'ın, üzerlerine yürüdüğü, fakat memleketine varsa da onları yenemediği ve barış yapmak zorunda kaldığı gibi.

Öte yandan m. 1832 yılında Abbas Mirza (Emir Abbas) Koçan'ın üzerine yürüdü ve topçu birliklerine komuta eden İngiliz subayların yardımı sayesinde zor kullanarak burayı ele geçirdi. Son-

ra Abbas Mirza aşiretin emiri Rıza Kulihan'ı esir alıp onu beraberinde Tahran'a götürdü, oradan da Tebriz'e göndererek idam etti ve yerine oğlu Sam Han'ı İlhan olarak atadı.

Mister Curzon'ın İran'a seyahat ettiği 1886 yılında buranın İlhan'ı olan emirlerin emiri Şucau'd-Devle Emir Hüseyin Han idi. Bu zat, bir dönem hükümete karşı baş kaldırdığı için görevinden alındı, ancak akabinde dönüp tekrar hükumetle ittifak kurarak aralarındaki ilişkileri geliştirdi. Azim, ciddiyet ve nüfuz açısından çok güçlü olan bu zatın mensup olduğu koçan emirliği, fakir olan Bexbaverd/Becnord Emirliğinin aksine zengin ve güçlüydü.

32- Becnord Emirliği

Zayıf olan bu Emirliğin yönetiminde bazı Türkmen aşiretleri de vardı ve İlhan kelimesi resmi olarak emirlere lakap olarak verilirdi. Dairet el-Maarif el-Biritaniye ansiklopedisine göre o tarihteki bu emirlik içindeki Kürtlerin sayısı iki yüz elli bin kişidir.

İ-Lübnan Dağı Emirliği, 33-35

Ahbar el-A'yan fi Cebel Lubnan[315] kitabından aldığımız bilgiye göre, Kürtler Lübnan Dağı yöresinde birçok küçük emirlik kurmuşlardır. İşte -özetle- o devletelerden bir kaçı:

33-Dürzi İmadlıların Meşayihleri

Bunların İmad adındaki dedeleri, Musul vilayetindeki İmadiyeden Yüksek Dağ'a göç ederek Mertehon köyüne yerleşti, bir süre sonra oradan da Telina köyüne gitti. Ardından Urkub bölgesine taşındı ve Zenbekiye köyüne yerleşti. En sonunda kendisi ve bağlıları ünlü Canpolat ailesiyle çarpıştılar ve bu aileden birçok kişi öldürdler. Bunun üzerine İmadlılar Ayn Vezye'e, oradan da Tebaruk'a hicret etmek zornuda kaldılar ve arkasından dört erkek evlat bırakan İmad burada vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu, ancak ailenin reisliği kardeşi Serhal'a geçti. En son Dağa karşı Küçük Ahmed Paşa'nın Han Hasbaba'da başlattığı savaşta İmad'ın küçük oğlu Gadban ile beraberindeki Emir Ali Fahreddin M'ani öldürüldüler. Diğer kardeşleri ise kimisi eceliyle, kimisi de savaş meydanlarında vefat edip gittiler.

Miladi 1660 senesinde Köprülü Ahmed Paşa, M'anli emirler

315 Şeyh Tenos Bin Yusuf Şedyak yazmıştır. Beyrut'ta 1859 senesinde basılmıştır.

duruken onlar yerine İmad'ın torunu M'anli Şeyh Serhal Şuf'a hükümdar olarak atadı. Bu da başta emir Ahmed el-M'ani olmak üzere diğer M'aniler ve taraftarları tarafından Serhal ile diğer İmadilerin öldürülmelerine ve yok edilmelerine neden oldu. Ancak M'anlilerden sadece birisi takma bir isim kullanarak bir müddet kendisini gizlemeyi başardı ve uzun bir zaman zarfında ailenin yeniden çoğalıp devam etmesini sağladı. Bu olaylardan sonra bu aileden son derece zeki, hareketli ve ünlü Kasım Bin Şeyh Abdusselam el-İmad; m. 1788 senesinde Şeyh Ali Canpolat ile çatışarak yeniden bir düşmanlık ve mücadeleyi başlattı. Bu durum, en son o yörenin halkının iki kampa ayrılmasına neden oldu: Abdülmelikoğulları, Telhukoğulları ve İmadoğullarından oluşan birinci grubun başına Yezbekliler geçtiği gibi, ikinci grubun başına da Canpolatlılar geçti. Tarih m. 1793 senesini gösterdiğinde ise, Emir Ka'dan el-Şihabi, İmadlı ile Nekdi şeyhlerine, Canpolatlıların üzerine yürümelerini istedi. Onlar da bu görevi üstlenip hakkıyla getirdiler ve o zamanki Lübnan'ın belli başlı olaylarının çoğuna katıldılar. Öte yandan İmadlıların torunlarından Şeyh Hattar, beraberindeki üçyüz asker ve ve Emir Emin Arslan'la birlikte 1854 senesindeki Ruslara karşı meydana gelen savaşa katılmak için Erzurum'a gitmek istedi, fakat emirin o tarihte İstanbul'a gitme zorunluluğu ortaya çıkınca Şeyh Hattar Dağ'a dönmek zorunda kaldı.[316]

34- Seyfaoğulları Kürtlerinin Emirleri

Bu emirler; Yüzbaşı Cemaleddin Seyfa'nın torunlarındandır. Trablus, Akkâr ve Hısn el-Ekrad mıtıkasında oturuyorlardı ve Kelb ile İbrahim nehirlerinin arasında bulunan bölgenin hükümdarıydılar. Ancak m. 1528 senesinde Trablus hükümdarları Şuayboğulları ile Seyfaoğulları arasında anlaşmazlık çıktığında, Barok'a göç etmek zorunda kaldılar. İşte burada M'anliler ile Assaf ailelerinin desteğini alana Seyfaoğulları, Şuayblılara hücum edip Akkâr'ı onların ellerinden aldılar ve buraya yerleştiler. Bu arada reisleri Yusuf Paşa bir müddet Trablus hükümdarlığı makamına da oturdu. Ancak son zamanlarında Osmanlı devletiyle olan ilişkileri bozulduğu için makamını terk edip Şam kırsalına göç etmek zorunda kaldı. Fakat m. 1590 senesinde aniden ortaya çıktı ve bir kuvvetin başına geçerek Assaflıların üzerine yürüdü ve emirleri Muham-

316 *Ahbar el-A'yan fi Cebel Lubnan, s.* 162, 16. Bölüm.

med'i öldürdü. Sonra m. 1602 tarihinde Balebek'i ele geçirip tahrip ederek talan ettikten sonra Trablus'a döndü. Bir müddet sonra m. 1605 yılında Halep hükümdarı Ali Paşa Canpolat ile anlaştı, ama bunun üzerinden daha iki sene geçmeden araları bozulduğu gibi, Hama'da bir savaşa tutuştular. Bu savaşta yenik düşen Yusuf Paşa Dimeşk'e iltica ettiyse de düşmanı Ali Paşa oradaki müttefiği Emir Fahreddin el-M'ani vasıtasıyla onu orada da sıkıştırdı. Fakat en sonunda Hısn el-Ekrad denilen Kürt Kalesine dönüp onunla yetinmek üzere düşmanıyla anlaştı. Daha sonra Ali Paşa Canpolat devlete karşı isyan ettiğinde, Yusuf Paşa devletin emriyle baş kaldıran eski hasmının üzerine yürüdü ve onu tedip etme hareketine katıldı ve Halep, tedip hareketinin eline geçtikten sonra Yusuf Paşa Akkar'a döndü.

Bu gelişmelerden sonra m. 1618 senesinde Trablus valisi Ömer Paşa ile Emir Fahreddin el-M'ani; Yusuf Paşa'nın üzerine yürümek için anlaştılar ve onu Kal'at el-Hısn'da ablukaya aldılar. Ancak bunun üzerinden fazla zaman geçmeden devlet Yusuf Paşa'yı affetti ve ona Trablus hükümdarlığını verdiği gibi, Seyfaoğullarından Ömer Bey'i de Humus hükümdarı olarak tayin etti. Bir süre sonra m. 1624 senesinde, düşmana karşı cesaret ve dayanma noktasında büyük bir yeteneğe sahip olan ve Trablus eyaletine mutasarrıf olarak atanan ilk Paşa ünvanına sahip olan Yusuf Paşa Trablus'ta vefat edip Allah'ın rahmetine kavuştu. Babalarından sonra yedi oğlundan Kasım, babasının yerine Trablus'un hükümdarı oldu.. Emir Mahmud Hısn el-Ekrad'a atandı. Emir Belk de Akkâr'ın hükümdarıydı. Trablus valisi en son, rahmetli Yusuf Paşa'nın yeğeni Emir Süleyman'ı Akkâr'a hükümdar olarak atadığında, amcaoğullarının önünde Hısn'a göç etmekten başka bir seçenek kalmamıştı.

M. 1625 senesinde Emir Kasım bin Yusuf Paşa, el-Markab kalesini ele geçirdi. Ancak Emir Fahreddin el-M'ani ile arasında anlaşma sağlanınca tekrar kaleyi geri aldılar. Seyfa ailesi m. 1633 senesinde devletin, Küçük Ahmed Paşa komutasında Emir Fahreddin üzerine gerçekleştirdiği tedip hareketine katılması sonucu kendilsine Trablus'un yönetimi verildi. M. 1634 senesinde de Kasım Paşa, Mîrê Mîran rütesini elde etti ve alevlenmekte olan İran savaşına katılma hazırlıkları yapması şartıyla kendisine Trablus hükümdarlığı verildi, ancak bu teklif gerçekleşmedi.

Bu vakıadan bir müddet sonra yerine yeğeni Emir Ali geçti, ancak amcası Emir Asaf kendisine saldırdı ve onu Beyrut'a iltica etmek zorunda bıraktı, sonra da bir süre daha amca ile yeğen arasın-

daki çekişmeler devam etti. Ardından m. 1635 senesinde Nişancı Mustafa Paşa, Trablus sancağının mutasarrıfı olarak tayin edilince, o da Dağ, el-Betron ve Danya bölgelerini Emir Ali'ye, Akkâr, Hısn ve Safita bölgesini de akrabalarına vermesinin güzel bir siyaset olacağını düşündü. Aynı zamanda kendisi İran savaşında Osmanlı ordusunda komutanlık makamına getirildiğinde eyaletin yönetimini Emir Asaf'a teslim etti. Bundan sonra Emir Ali ile Emir Asaf arasındaki ilişkiler bir müddet iyi gitti ise de, öncekinden daha şiddetli bir şekilde ihtilaf geri döndü ve bir süre aralarında çatışmalar çıktığı için hükümet ve halkın sabrının taşmasına neden oldu. Öte yandan Şahin Paşa Trablus vilayetine mutasarrıf olarak tayin edildiğinde, Emir Asaf'ı öldürmeye ve bu aileyi kökten yok etmeye yeltendi ve adamlarından Emir İsmail el-Kurdi ile Şeyh Ali Hemmade'ye bu görevi yerine getirmelerini istedi. Onlar da bütün güç ve kuvvetleriyle bunu yapmaya kalkıştılar ve m. 1640 senesinde Trablus'ta onlardan hiç birisini bırakmadılar.[317]

35- R'es Nahhas Kürtlerinin Emirleri

Bu insanlar Lübnan Dağı'nın Haçlılardan korunup savunulması için m. 1558 senesinde Osmanlı Sultanı Selim'in Lübnan Dağındaki Kure mıntıkasına yerleştirdiği Kürtlerdir. Bilindiği gibi Trablus vilayetinin mutasarrıfı Şahin Paşa; Seyfa ailesinin ortadan kaldırılma görevini m. 1637 senesinde Emir Musa'nın oğlu Emir İsmail ile Şeyh Ali Hemmade'ye vermişti.

Köprülü Mehmed Paşa Emir İsmail'i m. 1654 senesinde istihdam etti, ama bir sonraki sene onu tedip etmek için ona kızdı ve üzerine bir ordu gönderdi. Emir İsmail karşı koymaya güç getiremedi ve Emir Ahmed el-M'ani'ye iltica etti, o da onu hemen Sur şehrinin hükümdarı olarak tayin etti. Ancak m. 1660 senesinde hükümet kendisinden memnun olmuş gibi davranarak güvence verdi. Bunun üzerine o da Trablus'a geldi, fakat burada Muhammed Paşa'nın emriyle ortadan kaldırıldı.

Nitekim Sadrazam Ali Paşa döneminde bu aileden Emir S'ab b. Hüseyin, Dağ kazasının hükümdarlığına getirildi, ancak bu dönem fazla sürmedi, çünkü İmadlıların kalkıştığı aşırı bir saldırıda kendisi ve akrabaları birbiri ardına öldürüldü.[318]

---

317 *Ahbar el-A'yan fi Cebel Lubnan, s.* 349-358.
318 *Ahbar el-A'yan fi Cebel Lubnan, s.* 164-165.

YAZARIN FAYDALANDIĞI DOĞU VE BATI KAYNAKLARI

Arapça kaynaklar

1-*Tarihu'l Usur el-Kadim*, Dr. James Henry, Breasted, Tercüme, Davud Kurban, 1926, 1930, Beyrut.

2-*Takrir Lecnet İsbet el-Umem fi Kadiyet Musul*, Tercüme, 1926, Bağdat.

3-*Mealim el-Usur el-Vusta*, Muhammed Refik ve Ahmed Hassuna Tercümesi, 1927.

4-*el-Ahbar el-Seniyye fi'l Hurûb el-Salibiyye*, Seyyid Ali el-Hariri, h. 1317, Mısır.

5-*en-Nevadir es-Sultaniye*, Kadı Bahaddin İbn Şeddad, h. 623, Mısır.

6-*Kitab el-Tarih*, Taceddin Şahinşah İbn Eyyûb, 1317, Mısır.

7-*Kitab Tecarib el-Umem*, İbn Meskeveyh, Yazılış h. 329, Baskı, 1914. Mısır.

8-*el-Kamil*, İbn Esir, 12 Cilt, h. 1301, Mısır.

9-*el-Futuhat el-İslamiye*, Seyyid Ahmed İbn Zeyni Dehlan, h. 1303, Mısır.

10-*Tarihu'l Musul*, Süleyman Sani', m. 1923.

11-*Tarihu'l Umemi ve'l Mulûk*, Muhammed İbn Cerir et-Taberi, 10 Cilt, Mısır.

12-*Devletu Ali Selçuk*, İmaduddin Muhammed el-İsfahani, m. 1900, Mısır.

13-*Hayatu Salahaddin Eyyûbi*, Ahmed el-Beyli, m.1926, Mısır.

14-*Tarihu'l Umem el-İslamiye*, Muhammed Hıdari Bey, Mısır.

15-*Hadıru'l Alem el-İslami*, Emir Şekib Arslan, 2 Cilt, Mısır.

16-*Tabakatu'ş Şafiiyye el-Kubra*, Sıbki, 6 Cilt, Mısır.

17-*Silku'd Durer fi Ayan el-Karn Sani Aşar*, Ebu Fadl Muhammed İbn Halil, Mısır.

18-*Tarihu Duvel el-İslam*, Rızkkullah Mankaryus es-Sadefi, 2 Cilt, 1907, Mısır.

19-*Mu'cem el-Buldan*, Yakut İbn Abdullah er-Rumi el-Hamevi, 8 Cilt, 1906, Mısır.

20-*Mencem el-Umran*, 2 Cilt, 1907, Mısır.

21-*Dairetu Maarif el-Karn el-Rabi' Aşer ve el-İşrin*, Muhammed Ferid Vecdi, 1912-1920, Mısır.

22-*Takvimu'l Buldan*, Ebu'l Fida, h. 721/m. 1807, Avrupa.

23-*Vefiyyatu'l A'yan*, Şemseddin İbn Halikan, 1294, Mısır.

24-*Divan el-Mübteda ve'l Haber, el Arab ve'l Acem ve'l Berber*, İbn Haldun.

25-*Mufassal Coğrafiyet el-Irak*, Taha Haşimi Bey, 1930, Bağdat.

26-*el-Kadiyah el-Kurdiye*, Dr. Belc Şirkuh, 1930, Mısır.

27-*Ruhul Meani*, Mahmud Efendi el-Alus, Kur'an Tefsiri, Mısır.

28-*Fethu'l Kasiyy fi'l Fethi'l Kudsiyy*, İmaduddin Ebu Abdullah İbn Muhammed el-İsfahani, h. 601/m. 1205, Londra. (Yazar, Sultan Salahaddin Eyyûbi'ye savaş ve fetihlerinde arkadaşlık eden birisidir).

29-*Subhu'l A'şa*, Şeyh Ahmed el-Kalkaşendi, Yazılış h. 814, Basım 1914, Mısır.

30-*Fecru'l İslam*, I. Cilt, Üstad Ahmed Emin, 1928, Mısır.

Farsça Kaynaklar

1-*İran-ı Kadim*, Farsça, Pirneya (Eski Devlet Müşaviri), m. 1929/h. 1308 Tahran.

2-*Nuzhetu'l Kulûb fi'l Mesalik ve'l Memalik*, Hamdullah el-Müstevfi el-Kazvini (İngilizce Tercüme), 1919, Londra.

3-*Tarih-i Güzide*, (Yukarıdaki yazar), Yazılış h. 739, Basım m. 1910/h. 1328 Londra.

4-*Tarih-i Alem Aray-i Abbasi*, İskender Münşi, Yazılış I. Şah Abbas döneminden sonra, Basım 1313 Tahran, 3 cilt.

5-*Şerefname* (Tarih), Emir Şerefüddin el-Bitlisi, Yazılış h. 1005, Basım 1860 San Petersburg, 1930, Kahire.

Osmanlıca Kaynaklar

1-*Seyahatname*, Evliya Çelebi, 6 Cilt, Yazılış: h. 1065, Basım 1314, İstanbul,

2-*Büyük Tarih-i Umumi*, Ahmed Refik Bey, 6 Cilt, h. 1347, İstanbul.

3-*Kürtler*, (Almanca), Dr. Frech, (Türkiye'deki Genel Muhacirler İdaresi tarafından Türkçe'ye tercüme edildi), 1334 basımı.

4-*Tarih-i Umumi*, Murad Bey, 6 cilt, h.1328, İstanbul.

5-*Tarihu'l İslam*, Mevlana Şibli, İngilizce Tercümesinden Türkçe'ye çeviri: Ömer Rıza, 9 cilt, 1928, İstanbul.

6-*Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, Corci Zeydan, Tercüme: Zeki Meğamiz, 5 cilt, 1328 İstanbul.

7-*Tarih-i İslam*, Eynokaytano (İtalyanca), Tercüme: Hüseyin Cahid Bey 10 cilt, 1924 İstanbul.

8-*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, Ahmed Rasim Bey, 4 cilt, 1330 İstanbul.

9-*Tarih-i Naima*, 6 cilt, Mustafa Naima, h. 1280, İstanbul.

10-*Tarih el-İslam el-Musavver*, Seyyit Ali Emir (İngilizce), Tercüme: Muhammed Rauf, 2 cilt, 1329, İstanbul.

11-*Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Von Hammer (Almanca), Tercüme: Muhammed Ata Bey, 8 cilt, 1322, İstanbul.

12-*Tarih-i İslam*, Ahmed Hilmi Kalyubi, 1326, İstanbul.

13-*Sicil-i Osmani*, Muhammed Süreyya (Yüksek Eğitim Meclis Üyesi), 4 cilt, h. 1308, İstanbul.

14-*Kamusu'l A'lam*, 6 cilt, Şemseddin Sami, İstanbul.

15-*Tarih-i Cevdet Paşa*, Vezir ve Alim Ahmed Cevdet Paşa, 1309 İstanbul, 12 cilt.

Ayrıca Süreli Yayınlar

1-*Cemiyet Asya el-Vusta Dergisi*, (İngilizce), Sayı: 11, 12, 13, 15. 1930, Londra,.

2-Şerif Paşa'nın Barış Konferansına Sunduğu Rapor, (Fransızca), 1919, Paris.

İngilizce Kaynaklar

1-*The Eancyclopeadia of Islam* V. 1, 2, 3, 4.

2-*Eerly history of assyria.* By Sir Sidney Smith 1928 London.
3-*Ahistory of Babilon...*
4-*Ahistory of Summer and Akkad*, By L. W. Kingi 1919 London.
5-The *historians, history of the world* V. 11, 1: 1926 London.
6-*Chaldea* By Ragozin and Zonaide A. 1883 London.
7-*L'orient et la grece* par Roger Peyre, 1924 Paris.
8-*The Cambridge ancient history* by J. B. Bury The assyrian Empire S. A. Cook V. 111, 1925 London.
9-*History of assyris* By A. T. Olmstead, 1923 London.
10-*Mesopotamian Origins*, The basic population of the Near East by Ephraim A. Speisere, 1930 Phila telphia.
11-*The lands of the Eastern Caliphate* By A. Le Strange, 1905 Cambridge.
12-*Hisory of Persia* by Major General Sir John Malcom, V. 1829 London.
13-*The Ancient History of the Near East* by H. R. Hall, Faurth Edition 1919 London.
14-*The Caliphs Last Heritage A Short History of the Turkish Empire* by Sr. Mark Sykes. 1915 London.
15-*Persia* By Sr. Mark Syks, 1915, London.
16-*Mosul and Minorities* by Harry Charle Luke, 1925, London.
17-*Four Centuries of Modern Iraq* by S.H. Longrigg, 1925, London.
18-*Mesopotamis and Kurdistan in Disguise* by E. B. Saone, 1912, London.
19-*Notes on The Tribes of Sourthern Kurdistan* by E. B. Saone, 1918, Bagdad.
20-*Administration Report on The Rowanduz District for the Year*, 1919.
21-*Report on the Sulaimnis district of Kurdistan* by E. B. Saone, 1918, Calcutta.
22-*The Case of Kurdistan Against Turkey*, 1930, Philadelphia.
23-*Two Years in Kurdistan* by W. B. Hay, 1921, London.
24-*The Statesmans Year-Book*, 1926.
25-*Almanach de Gotha*, 1929.
26-*A General History of Europe* By J. H. Robinson and J. H. Breasted, 1924, Boston.
27-*Vom Mittelmeer Zum Persischen Golf* Von Dr. Max Freiherrn, 1900, Berlin.
28-*Luristan: Pish-i Kuh and Bala Gariveh* by C. J. Edmonds H. M. 1922, London.
29-*The Cambridge Medieal History* By J. B. Bury. M. A. V. 1, 2 1924, London.
30-*Babylonian Problemes* By Lieut Colonet W. H. Lane, 1923, Londra.
31-*The History of The Life and Reign of Alexander the Great* by Quintus Curtius, Translated by P. Partt.
32-*Persia and The Persian Queston* By The Han, George N. Curzon m. P. V. 1, 11. 1893, London.
33-*Arrians Anabasis of Alexander and Indica* By Edward James Chinnock m. A. 1893, London.
34-*Dar-ul-Islam, A Record of a Journery Through tent of the asiatic provinces*

of Turkey, By Mark Sykes, 1904, London.
35-*La Nation Kurd Par Massoud Fani*, 1933, Paris.
36-*Story of The Nations*, A Weekly Jornal, London.
37-*The Sacred Langage Writings and Relgion of The Parisis*, By Martin Haug, pH. D. 1883, London.
38-*Sir H. Rawlinsons Essay*, Entitled, Notes on Seistan, Published in The Journal of the r. G. S. Vol. Xliii pp. 272-294 (1873).
39-*Notes an a Marche Fram Zohab at The Foot of Zagras, Along The Pravincs of Luristan to Kermanshah in The Year 1836* by Major Rawlinson, Of The Bombay Army Serving in Persia.
40-*Notes on a Journey Fram Tabriz Through Persian Kurdistan to The Ruins of Takhti-Soleiman.... Etc* by H. C. Rawlinson, 1838, Royal Geographical Society.
41-*The Cradl of Mankind, Life in Eastern Kurdistan* By W. A. Wigram, D. D. 1936, London.
42-*Media, Babylon and Persia, Including a Study of Zend-Avesta or Zoroaster*, By Zeanide A. Ragozin, London.
43-*Wild Life Among The Koords* By Major Frederick Millingen, 1868, London.
44-*Mesopotamia, 1917-1920*, By Lieut Colonel Wilson, London.

Çevirmenin isim tashihinde ve alıntılarda başvurduğu önemli kaynaklar

1-*Futûhu'ş Şam*, Tarihçi İsmail el-Ezdi (h.175), 1854, Kalkutta.
2-*Tarih et-Taberi*, Muhammed İbn Cerir Taberi, Mısır.
3-*Tarihu el-Yakubi*, Ahmed Ebu Yakup (2. asrın son dönem Alimlerinden), 2 cilt, m. 1883, Londra.
4-*el-Ahbar et-Tival*, Ebu Hanife ed-Dineveri (öl. h. 281), 1888, Londra.
5-*Fütûh el-Buldan*, el-Belazeri el-Bağdadi (öl. h. 279), 1866 Londra.
6-*Murûcu'z Zeheb*, el-Mesudi (Bu eser h.336 yılında yazılmıştır), Fransızca tercümesi ile beraber Paris'te basılmıştır.
7-*el-Bed-u ve't Tarih*, el-Mutahhar bin Tahir el-Makdisi (h. 355), Fransızca Tercümesi ile beraber 1919 yılında Paris'te basılmıştır.
8-*el-Asaru'l Bakiye ani'l Kuruni'l Haliye* (yaklaşık h. 420), 1923, Libsek.
9-*Tarih Ebi Sulh el-Ermeni* (öl. h. 564), 1894, Oxford.
10-*el-Kamil*, İbn Esir, Mısır.
11-*Takvimu'l Buldan*, Ebu'l Fida İmaduddin (h. 732), 1807, Viyana.
12-*Mucemu'l Buldan*, Yakut el-Hamevi, 6 cilt, 1924, Libsek.
13-*Mesaliku'l Ebsar*, İbn Fadlullah el-Ömeri (öl. h. 749), Elyazması, Mısır Halk Kütüphanesi, Numara 8/559, Genel Kültür.
14-*Mektebetu'l Coğrafiyet el-Arabiyye* (Arapça Coğrafya Kütüphanesi), 1870, Londra.

(Yukarıdaki 14 No'lu Kütüphanede şu aşağıdaki 8 kitap bulunmaktadır:

a. *Mesaliku'l Memalik*, Ebu İshak İbrahim bin Muhammed el-Istahri (4. asrın ilk dönem alimlerinden).

b. *el-Mesalik vel Memalik*, Ebu Kasım Ahmed bin Havkal, Yazılışı: h. 331.

c. *Ehsenu't-Takasim fi Marifetil Ekalim*, Ebu Abdullah el-Makdisi el-Beşşari, Yazılışı: h. 375.

d. *el-Feharis*.

e. *Muhtasar Kitab el-Buldan*, Ebu Bekr Ahmed el-Hemedani (İbn Fakih olarak tanınır).

f. *el-Mesalik ve'l Memalik*, Ebu Kasım Abdullah (İbn Hırdazbeh el-Horasani olarak tanınır).

g. *el-A'lâku'n Nefise*, Ebu Ali Ahmed İbn Rasteh.

h. *et-Tenbih ve'l İşraf*, el-Mesudi.

15-*Ul-Usur el-Kadime*, Dr. James Brested, Tercüme: Davud Kurban, 1930, Beyrut.

16-*Nuzhetu'l Kulub fi'l Mesalik vel Memalik*, Farsça, Hamdullah el-Mustevfi el-Kazvini, 1915, Londra.

17-*Tarih-i Güzide*, Mustaufa el-Kazvini, h. 730, Farsça, 1910, Londra.

18-*Tariha İran Kadim*, Hasan Pirniya, Farsça (Fars Tarih ile: 1308), Tahran.

19-*Şerefname*, Farsça, Kürt Devlet ve Emirlikleri Tarihi,

20-*Tarih-i Cevdet Paşa*, Türkçe, Cevdet Paşa.

21-*Muhtasar Metali' el-Suud fi Ahbari'l Vali Davud*, h.1340, Bombay.

22-*Kürtler* (Şerefname'nin Türkçe Tercümesinin özeti).

23-*Luğat-ı Tarihiyye ve Coğrafiye*, Ahmed Rıfat (Türkçe).

24-*Memalik-i Osmaniye Tarih ve Coğrafya Luğatı*, Ali Cevat.

25-*Farisname*, İbn-i Belhi (Yaklaşık 500 senesinde) m. 1921, Cambrige.

Ayrıca diğer Kürtçe Dergi, Mektup ve Hatıralar.

İNDEKS

I. Aksungur 443
I. Bornaboryaş 407
I. Daryus 112, 285, 286
I. Dünya Savaşı 24, 34, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 54, 56, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 245, 246, 306, 320, 321, 341, 375, 744
I Erdeşir 284
I. Fadlun 478
I. Hüsrev 120, 637
I. İsmail 645, 749
I. Kadaşmen Harbi 404, 406, 407
I. Kubat 119
I. Kuriqalzin 406
I. Moly Shipak 406
I. Muhurdad 113
I. Nadir Şah 193
I. Sarduris 80, 105
I. Selim 33, 166, 186, 363, 371, 375, 613, 629
I. Süleyman Han 172
I. Şalmaneser 69, 77, 94, 99, 105, 111
I. Şapur 116, 119, 284
I. Tahmasb 172, 534
I. Tehutimes 409
I. Tiglath-Pileser 106, 107, 410, 411
I. Urdumi 113
II. Abdülhamid 209, 223, 235, 317
II. Ahmed 706
II. Aksungur 443, 444, 445
II. Atabey Rüknuddin Yusuf Şah 521
II. Basil 488
II. Bornaboryaş 407
II. David 478
II. Dikran 60
II. Efrasyab 521
II. Erdeşêr 119, 263
II. Ertatama 409
II. Fadıl 477, 478
II. Frederik 603
II. Kadaşmen Enlil 404, 407
II. Kadaşmen Harbi 404, 408
II. Kurigalzu 407
II. Melik Adil 605, 606, 608, 621, 625
II. Moly Shipak 408
II. Murtaza Kuli Han 715
II. Nasır 612, 694
II. Sirus 420
II. Sultan Mehmed 375
II. Şapur 117, 119, 283
II. Şucaaddin Hurşid 538
II. Tahmasb 196, 202
II. Tukulti-Ninibe 107
II. William 592
II. Yusuf 521, 611
II. Yezdgurd-Yezdicerd 118
III. Agum 405
III. Ahmed 199
III. Aksungur 444
III. Asur Nasır Pal 410
III. Dara 113
III. Fadlun 478
III. Ferhat 113
III. Haçlı seferi 587
III. Korigalzu 407
III. Tiglath-Pileser 413
IV. Ardwan 114
IV. Behram 119
IV. Beldevin 569
IV. Ferhad 695
IV. Haçlı Seferi 600
IV. Murad 193, 194, 195, 202, 212, 377
IV. Romanos 139
V. Haçlı Seferi 601
2. Sargon 80
9. Ordu 240

A
A. T. Olmstead 76, 85, 94, 411
Ab 417
Abadki 525
Abbas Ağayê Ustaçlu 745
Abbas Mahmud Ağa Oymağı 349
Abbas Mirza 667, 715, 749, 750
Abbasanlı 359
Abbasi 28, 30, 56, 128, 129, 131, 143, 145, 147, 153, 177, 178, 180, 225, 232, 233, 333, 336, 360, 364, 434, 447, 448, 464, 489, 492, 502, 504, 515, 516, 525, 529, 533, 536, 537, 543, 545, 552, 556, 560, 568, 611, 617, 620, 625, 627, 631, 634, 700, 702, 703, 706, 718, 744
Abbasi halifesi M'utasım 28
Abbasi Türkleri 625
Abdal Han 185, 194, 195, 700
Abdillah el-Kazvini 520
Abdillah Nuaymi 455, 456
Abdulbaki Han 196
Abdulaziz dağı 238
Abdulber 488
Abdulkerim Efendi 322
Abdullah b. Ali 129
Abdullah b. Atban 125
Abdullah b. Berri en-Nahevi 543
Abdullah b. İbrahim 131
Abdullah Cevdet 306
Abdullah es-Saffah 128
Abdullah Han 204, 533, 683, 687, 692
Abdullah Han Istaclu 534
Abdullah Hasan 320
Abdullah Paşa 715, 741, 742
Abdullawend 384
Abdulmelik b. Mervan 126
Abdulmuhsin 15
Abdulmumin Han 748
Abdunnebi bin El-Mehdi 623
Abdurrahim Han 680
Abdurrahman 696, 721, 722, 741
Abdurrahman b. Eş'as 126
Abdurrahman Bey 13, 315, 321
Abdurrahman Halis 320

Abdurrahman Paşa 197, 205, 213, 228, 229, 312, 721, 722, 741
Abdurrazzak b. Necef Kuli 690
Abdurrezak Beg 715
Abdurrezzak 432, 454, 455, 461, 462, 712
Abdurrezzak bin Necef-kuli ed-Dunbili 712
Abdülmelikoğulları 751
Abdülmun'im el-Endülüsi 593
Abidin Nesimi 523
Abaka Han 639
Abstak 263
Aby Ratash 405
Acem 20, 33, 38, 125, 156, 161, 162, 164, 166, 173, 174, 183, 185, 186, 187, 190, 191, 220, 238, 329, 330, 335, 391, Acem 421, 484, 520, 645, 647, 665
Acem Irak'ı 33, 174, 421, 645
Acemşah 512
Achaimenes (Ahemişler) 420
Aclon 611
Adad 73, 93, 99, 111, 408
Adana 43, 106, 146, 154, 210, 242, 244, 248, 370, 579
Adasi 99
Ademanlı 368, 374
Aden 554, 589
Adil Paşa 722
Adilcevaz 174, 175, 209, 479
Adudu'd-Devle 461, 462, 463, 470, 479, 480, 481
Adyaben 325
Adyabin 113, 114, 115
Afamiye 134
Afgan Devrani hükümeti 693
Afgan hükümdarı Timur Şah 682
Afganistan 55, 394, 421, 682
Afganlı 636, 642, 689, 739
Afganlı Esed Han 642
Afganlı Eşref Han 198, 739
Afganlı Mahmud Han 196
Afganlı Şeref Han 636
Afşar aşireti 648
Afşar Türk 525
Afşin İbn Deyudat 424
Afyonkarahisar 250, 373
Agum Kakrim 405, 406
Ağa Mahmut Han 653
Ağa Muhammed Han 648, 659, 664, 665, 666, 667, 670, 673, 674, 675, 677, 678, 679, 680, 681, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 715
Ağa Muhammed Han Kacari 204
Ağacari 384
Ağrı Dağı 252, 253
Ahameniş devleti 79
Ahlat 61, 125, 133, 140, 142, 147, 148, 149, 151, 174, 175, 325, 328, 444, 488
Ahmed Azizi 321, 322
Ahmed b. Dahhak 134, 135
Ahmed b. Emir Muhammed 698
Ahmed Bey 163, 165, 166, 172, 319, 322, 722, 728, 731, 736
Ahmed bin Mervan 627
Ahmed bin Muhammed 492
Ahmed bin Tulun 552
Ahmed Cevdet Paşa 40
Ahmed ed-Dahhak 28
Ahmed el-Celayiri 158
Ahmed Han 633, 634, 635, 638, 642, 693, 715, 725
Ahmed Kalkaşendi 329
Ahmed Kor 320
Ahmed Nuayri 454
Ahmed Paşa 174, 189, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 219, 227, 228, 229, 313, 635, 636, 637, 700, 706, 707, 714, 720, 740, 742, 743, 750, 752
Ahmed Süreyya 321, 322
Ahmed Şah ed-Durrani 692
Ahmed Tekodar 518
Ahmed Yar Han b. Behram Han 693
Ahmed Zeki Paşa 593
Ahmedewend 204, 381
Ahmenişler Hanedanı 289
Ahtaci 716
Ahura Mazda 264, 265, 267, 412
Ahvaz 126, 464
Akabet Han 335
Akad 67, 73, 74, 75, 76, 79, 85, 87, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 106, 262, 401, 402, 403, 404, 405, 406
Akçakale 711
Akdeniz 69, 71, 92, 554, 563, 614
Akhmeniler-Keyaniler 269
Akhmeniş 108
Akil Arapları 484
Akiloğulları 135
Akkâ 570, 572, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 590, 601, 604, 609, 707, 708
Akkâ kalesi 580, 581
Akkâ valisi 708
Akkâr 751, 752, 753
Akkoyunlu 145, 159, 160, 161, 689, 701, 703, 704, 705, 714, 718
Akkoyunlu hükümeti 159, 701
Akmeniler 72
Ako Aşireti 351
Akor Aşireti 383, 715
Akra 143, 146, 215, 219, 338, 352, 498, 629, 721, 723, 726, 731, 732
Akra el-Humeydi 564
Akra kalesi 721, 734
Akraşuş 333, 334
Akrisa 338
Aksultan 184
Akşehir 373
Alaaddin İbrahim 338
Alaaddin Keykubad 147, 621
Alaeddin Zülkadir 161
Alakin 601
Alan 115, 325, 380
Alan, Bırozi 356
Alani 514, 525, 746
Alau'd-Devle Kakevi 507
Alau'd-Devle Re'naş 534
Albak 710
Aleksandropol 105
Alevi 64, 360, 366
Ali Ağa 214
Ali Avni 397, 400
Ali b. Bedr 527
Ali b. Cafer 451, 452, 453, 454

Ali b. Cafer Leşkeri 476
Ali b. Ebi'l-Hasan 513
Ali b. Fadl 451
Ali b. Hammad 148
Ali b. Hasan 510
Ali b. İsa 456
Ali b. Mişki 455, 456
Ali b. Musa 477
Ali Bey 637, 702, 720, 725, 726, 727, 728, 735, 740, 743
Ali Bey Boğazı 728, 735
Ali Bey Geçidi 217
Ali bin Cafer 424
Ali bin Cıvankuli 427
Ali Birdeşani 320
Ali el-Ekber 628
Ali Han 538, 637, 642, 646, 647, 648, 657, 658, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 714, 745
Ali Hariri 309
Ali İlahi 39, 51, 271, 273, 274, 359, 388, 745
Ali Kulihan 197, 636
Ali Mahmud Han 652, 669
Ali Merdan Han 197, 642, 643, 644, 650
Ali Murad Han 657, 659, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 673, 689, 721
Ali Murad Paşa 197
Ali oğlu Fadl 432
Ali Paşa 631, 706, 722, 733, 752, 753
Ali Reş 51
Ali Rıza 653, 734, 735, 736
Ali Rıza Paşa 214, 217
Ali Rıza Paşa 734, 735, 736
Ali Rıza Xan 388
Ali Termoki 308
Alikâni Aşireti 355
Aliki 367
Alistar 332
Aliştar 32, 33, 385
Aliwend 390
Alkuşi 353
Allahverdi Han 177, 537
Allak 328
Allame Said Taftazani 640
Alman Dr. Frech 523
Alman Haçlı ordusu 614
Almanca 27, 34, 292, 293, 523
Almanlar 15
Almanya 24, 246, 321, 421, 577, 580, 591, 592, 601, 603, 604
Alp Ergün 516, 517
Alparslan 140, 510, 702
Altay dağları 275
Altınköprü 67, 214, 722, 729, 730, 731
Aluna 325
Alzi-Palo 106
Amad 87
Amali 349
Amanlo 749
Amanos dağları 80, 372
Amasya 35, 162, 163, 371
Amid (Diyarbakır) 30, 125, 133, 143, 144, 147, 150, 163, 291, 337, 480, 487, 495, 504, 505, 566, 609, 636, 701
Amidiye-İmadiye 32
Amid 113, 118, 132, 459, 460
Amidu'l Cuyuş 469
Amikha 93
Amile 40, 361, 390
Amudê bölgesi 337
Amur 401
Amurlu 100
Anadolu 35, 69, 100, 106, 140, 149, 150, 165, 169, 178, 179, 181, 208, 221, 235, 242, 248, 253, 255, 263, 295, 297, 360, 363, 373
Anadolu 411, 555, 563, 599, 604, 621, 699
Anadolu Müşiri 221
Anadolu Selçukluları 599, 604
Anaitis 275
Anan-Anaz hükümeti 509
Anbarlı aşireti 391
Ane 606
Ani 476, 478
Ankara 45, 248, 250, 371, 373
Ankara hükümeti 248
Ankara yöresi 371
Annobanini 402
Annubinini 97
Anshan 420
Antakya 563, 577, 578, 580, 587, 706
Antifonos 80
Anzan 420
Apliya 94
Arabistan 67
Arad-Nanar 85
Arafa-Kerkük 104
Arakelian 261
Arami 59, 63, 69, 70, 78, 87, 88, 95, 291, 297, 360
Aran (Erran) 30, 31, 409, 423, 442, 443, 476, 476, 477
Arap 18, 19, 20, 33, 59, 63, 66, 67, 73, 74, 113, 124, 139, 148, 160, 167, 202, 208, 209, 218, 237, 260, 283, 284, 285, 287, 288, 325, 330, 335, 350, 366, 398, 421, 424, 447, 483, 514, 529, 543, 644, 648, 650, 667, 696, 731, 733
Arap Coğrafyası Kütüphanesi 19
Arap Emeviler 335
Arap Irak'ı 529
Arap kuvvetleri 649
Arap Şah 160
Arap Yarımadası 73
Arapça 11, 12, 18, 20, 21, 22, 26, 27, 59, 66, 283, 284, 290, 292, 293, 297, 299, 310, 311, 313, 318, 323, 329, 364, 365, 397, 543, 724
Arapkha 68, 96, 403, 414
Ararat (Ağrı dağı) 31, 35, 60, 62, 69, 254, 296, 383
Aras-Araks 61
Araş Kürtleri 53
Arcaseb 266
Ardahan 46
Ardeşirkan 60
Ari 67, 68, 78, 81, 100, 263, 262, 264, 264, 269, 280,383
Armağan Dergisi 308
Arnavut 523
Arrafa 410
Arrakha 96
Arsan 383, 525
Arslan Şah Zengi 146
Arslantaş 144
Arşiduk Ferdinand 179
Artakeseres 60
Artuklu 142, 145 505, 506
Aryenis 419
Arziru 96
Arzun 117
Asagartiya aşireti 62
Asarhaden 111

Asır Hadun 416
Asi nehri 54, 370
Asitağ 111
Asitane 632, 735, 736
Askalan 572, 573, 585, 609
Askalan kalesi 585
Askeri Teşkilatı 235
Aslan Yürekli Richard 577, 582, 592, 601, 605
Asma Bahçeler 418
Asoki 514
Assaf 751
Astiyag 279, 419, 420
Astrabon 113
Asur 29, 35, 58, 60, 61, 62, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 171, 232, 285, 353, 357, 403, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 695, 709, 710
Tukulti-Ninip 408
Asurnaserpal 76, 93, 94, 95, 104
Aşkani 30, 108, 110, 113, 114, 115, 116, 119, 279, 282, 283, 342
Aşmişart Aşireti 359
Aşur Obalt 407
Aşuriya 340
Aşut/Aşit 711
Atabey Yusuf Şah 531
Atabey Sultanı Mesud 152
Atabey Tuğtekin 441
Atabey Efrasyab 519
Atabey Hezar Esp 514
Atabey Hükümeti 513
Atabey Nusretuddin 520
Atabey Peşnek 522
Atabey Sungur 513
Atabey Şemseddin Alp Ergun 517
Atabey Tikle 514, 515, 516, 519
Atabey Yusuf Şah 518
Atak (Gatak-Hatağ) Valisi Zırki Ahmed Bey 166
Atak 163, 166, 170, 673, 705
Atir 492, 493, 494
Atilla 90
Atmanikan Aşireti 354, 373
Ava el-Himyer ed-Devsi 539
Avdaliye 697
Averbaykan 423, 447, 448, 449
Avesta 264, 266, 268, 279, 280, 281, 283, 284, 288, 289, 377
Avil 699
Avravdan 629
Avrupa 19, 24, 32, 39, 67, 68, 71, 73, 74, 81, 82, 83, 85, 86, 100, 108, 124, 131, 138, 143, 221, 248, 250, 280, 282, 316, 409, 576, 577, 581, 582, 584, 586, 593, 601, 602, 625, 626, 652
Avusturya 601
Awniki 295
Axçeşmi Aşireti 371
Axmeni devleti 421
Axsexe 393
Aybey 615, 616, 617
Ayık Sofi 700
Ayn Natrun 585
Ayn Vezye 750
Aynkave 52
Ayşe Timuriye 307
Aytah 130
Aytanan 567
Aytowankh 63
Azad Dahti 327
Azad Han 389
Azerbaycan 30, 31, 33, 38, 42, 53, 114, 115, 120, 121, 127, 128, 129, 131, 132, 137, 138, 140, 146, 148, 149, 150, 165, 177, 178, 180, 181, 183, 185, 187, 203, 210, 232, 244, 284, 325, 326, 332, 336, 340, 368, 383, 393, 409, 421, 423, 424, 425, 426, 432, 434, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 443, 444, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 460, 476, 496, 500, 513, 642, 645, 648, 670, 712, 713, 714, 715, 747, 748
Azez 559
Aziru-Azirva 97
Aziz b. Muizz 595
Aziz Bey 322, 341
Azizan Devleti 145
Azizbegi 346
Aziziye 697
Azmir 97
Azre b. Kays 126
Azun 325
Azvini 367
Azzavi 528

B
Ba'lbek 278, 541, 543
Ba'zeran beldesi 707
Bab el-Ebvab 409
Baba Bozorg 274
Baba Erdelan 627, 628
Baba Han 674
Baba Reşo 339
Baba Süleyman 196, 212, 636
Baba Şeyh 276
Baba Tahir Hemedanî 308
Baba Yadigar 475
Babacani 349
Babamire 241, 379
Baban 196, 198, 205, 213, 214, 219, 227, 228, 229, 312, 313, 315, 318, 358, 636, 637, 696, 722, 727, 728, 729, 737, 739, 740, 741, 742
Babanlı Bekir Bey 196
Babanlı Hane Paşa 197
Babani ailesi 716
Babanî lehçesi 290
Babanlı Abdurrahman Paşa 205, 213, 228, 312
Babanlı Halid Paşa 722
Babanlı Hane Paşa 636
Babanlı Mahmud Paşa 213, 729, 741
Babanlı Süleyman Paşa 636, 637, 739, 740
Babayadigar 273
Babekir Ağa Oymağı 349
Bab-ı Ali 221, 235, 631, 635, 736, 737, 739, 741
Babi 119, 326, 331, 389
Babil 67, 68, 69, 71, 74, 77, 79, 93, 98, 100, 101, 102, 103, 112, 113, 115, 263, 266, 279, 286, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 745
Babin 545
Babiriye 331
Babit 93, 96
Babusi 701
Bacalan 52, 190, 196, 346,

381, 385
Baclowend 384
Bacuran 50, 51
Baçnav 67
Badaxi 349
Badili 367, 369, 372
Badin 153, 339
Bafarya 601
Bagos Nubar Paşa 246
Bagras 179
Bağdat 13, 14, 15, 16, 25, 34, 35, 51, 153, 157, 158, 159, 171, 172, 173, 175, 176, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 217, 219, 229, 232, 249, 309, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 323, 331, 377, 427, 441, 442, 444, 456, 461, 463, 464, 481, 483, 492, 507, 508, 509, 516, 525, 526, 527, 528, 532, 533, 534, 536, 540, 541, 545, 557, 608, 612, 630, 631, 632, 634, 635, 645, 651, 716, 723, 724, 725, 728, 729, 730, 731, 733, 735, 737, 739, 741, 742, 746
Bağdat halifesi 479, 516, 617, 620
Bağdat hükümeti 207, 212, 219, 541, 728, 739, 740
Bağdat ordusu 217, 508, 731, 739, 740
Bağdat valisi 171, 196, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 220, 228, 229, 631, 636, 637, 650, 651, 652, 714, 722, 730, 734, 735, 736, 739, 740, 741, 742
Bağmelik 387
Bağratonyan 357
Bahaaddin Muhammed Ağa 715
Bahadırlu 38, 392
Bahaeddin Karakuş 550, 581
Bahaeddin Kerşasap 516
Bahar Kalesi 153, 528
Bahau'd-Devle 135, 464, 467, 468, 469, 487
Bahdi 215
Bahter 111, 265, 270
Bahteryan 111
Bahtiyar Han 671
Bahtiyari 39, 40, 41, 56, 82, 197, 274, 301, 302, 359, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 459, 461, 462, 522, 594, 671
642, 643, 666,
Bakarda 59, 87, 117, 129
Bakek 370
Bakli-Salabi 327
Bakuba 118, 148
Bakü 177, 288
Bakü Emiri 177
Balagiriwa 384, 389
Balaşaxi 359
Balat'lı Ali Ağa 214
Balawend 391
Balban 573
Balebek 559, 561, 564, 604, 611, 752
Balek 351, 352
Balekâni Aşireti 367
Baliwend Aşireti 379
Balix köyü 317
Baliyan Aşireti 354
Balkan Savaşı 13, 238
Balki 176, 297, 340, 341, 728
Baltacı Mehmed Paşa 631, 632
Bamami 341
Bambur 692
Bamo Dağı 346
Banê 241, 304
Bane Aşireti 380
Bane Emirliği 743, 744
Bangî Heq/Hakkın Sesi 323
Bangî Kurdistan/Kürdistan'ın Sesi 322, 323
Banibal 414, 420
Banik 339
Banokiler 704
Bara 96, 369, 411, 551
Barahsi 96
Baram 346
Baram Bey 719
Baran Aşireti 363
Baray 93
Barewaryan 374
Bargewan 362
Barka 145
Barkeşan 356
Barluler 369
Baruk 707, 751
Barzan Aşireti 352
Baser 331
Basin Av 67
Baske 746
Baskeyi 339
Basra 409, 521, 611, 650, 651, 652, 658, 663
Bastureçayı 351, 352
Başanlu 38
Başeki 349
Başkale 710
Başmanlı Aşireti 367
Başnevi 139, 144, 328, 484, 497, 501, 502
Başnevi Kürtleri 139, 144, 497
Başpita 51
Batê köyü 310
Batı Asya 157, 280
Batı Kurmancisi 295, 296, 323
Batı Lübnan 54
Batman 89, 705
Batum 339
Baverya 421
Bavi 384
Bavyera 41
Bawayi 387, 389
Bawepenc Celalewend 382
Bay kalesi 712
Bayatlı Uğurlu Sultan 537
Baybars 154
Bayburt kalesi 174
Bayezid Bey 729
Bayındır 76, 159, 477, 594, 605, 613, 637, 742
Bayram Bey 533
Bayranewend 385, 390
Baz Ebu Şuca' b. Dostik 479
Baz el-Kurdi 479
Bazabda 59, 126, 139
Bazbed-Bazbedi 118
Bazikli Aşireti 367
Baziyan 93, 213, 228, 229, 316, 741
Baziyan bucağı 316
Bazoft 387
Bêbani 347
Bêbiyani 380
Bêcar 294
Becnord Emirliği 750
Bedai 514
Bedir Bey 744
Bedirhan 145, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 230, 306, 321, 377, 633, 698, 710, 735
Bedirhani Ahmed Aziz Bey 322
Bedr b. Hasanveyh 463, 464

Bedr b. Muhelhel 509
Bedr b. Şucaaddin Hurşid 528
Bedr Hasanveyh 509
Bedr ve Ebu Mansur 513
Bedrayi 39
Bedre 52, 148, 390, 536
Bedreddin Lulu 147, 152, 153, 606, 609, 613
Bedreddin Mesud 528, 529, 530
Bedreddin'i Delar 531
Begliyan 362
Begzade 350
Behdinan 78, 191, 219, 229, 294, 295, 296, 303, 323, 696, 706, 718, 732
Behdinan Emirliği 718, 722, 732
Behdinanlı İsmail Paşa 723, 734
Behesni Emirleri 178
Behirmaz Aşireti 359
Behlül Bey el-Süleymani 710
Behmen 267, 514
Behram 33, 119, 120, 121, 168, 169, 174, 210, 479, 481, 631, 693, 719, 720, 724
Behram Bey 631, 719, 724
Behram Çobin 120
Behram Han b. Muhbet Han 693
Behram Paşa 210, 720
Behreman 338
Behruz Han 201, 540, 541, 714
Behtiyariwend 386
Bekir Bey 168, 169, 196, 198, 212, 739
Bekir Han 665, 666
Bekiran Aşireti 357
Bekura kalesi 508
Bel Kodur Usur 408
Bel Nadi Akhi 409
Belazuri 59, 85
Belbis 544, 546, 607
Belc 81
Belçika 249
Beldevin 556, 558, 562, 569
Beled 365
Belgrat kalesi 180
Belhesiye 338
Beluc 393, 394, 691, 692
Belucistan 55, 56, 305, 393, 394, 399, 691, 692
Belucistan ve Hindistan Kürtleri 56
Beluççа 292
Bêmar 341
Benda Mehri 327
Bende Daki 327
Bender 649, 675
Bendeveyh 121
Bendican 135
Bendican Kürtleri 135
Bendnicin 509
Bendoyi 525
Beni Akil 483, 484, 486, 487
Beni Enaz 475
Beni Esed 489
Beni Kâ'b 388
Beni Mervan 484, 491
Beni Nümeyr 483, 486, 487, 493
Beni Sac 448
Beni Sacid 423, 424
Beni Şeddad 477
Beni Şeyban 133
Beraniye 333
Berazdahti 327
Berazi 45, 365, 380
Berazkurd Nehri 335
Bercem El-Yuvai 528
Berco 338
Berçelan 374
Bereketli Aşireti 372
Beri 332
Berizanlılar 366
Berlin 40, 41, 47, 234, 247, 296, 309
Bermekiler 712
Berzağa kalesi 425
Berze 30
Berzenci 311, 347
Berzikani aşireti 458, 472, 474
Berzikani hükümdarları 464
Besekad bölgesi 332
Bêseri 349
Besni 44, 370
Bestam 33
Beşika 277
Bêtewend 387
Bevazoki 514
Bexbaverd/Becnord 750
Beyarili Mela Mustafa 320
Beyat 391
Beyat kabilesi 537
Beyat ve Piranewend aşiretleri 391
Beyazıt 35, 210, 211, 242, 253, 296, 298, 366, 368, 393
Beyazıt 713
Beybani Aşiret 348
Beydilli Mahmud Bey 183
Beyhi 383
Beyhi 525
Beyker Paşa 47
Beykiran 365
Beylekan 409
Beylerbeyi 168, 169, 172, 178, 180, 185, 187, 237, 632, 635, 714
Beyrut 562, 565, 572, 581, 582, 587, 600, 706, 707, 750, 752
Beyruz 743
Beyt Nevbe 586
Beyt Xulna 365
Beyt Yakup 562
Beytullahm 573
Beytuş bölgesi 380
Beytüşşebap 353
Bezik 370
Bezki 362
Bıcnewend 389
Bıharlu aşireti 533
Bıhıston Antikler 420
Bılican 356
Bıradost 175, 180, 181, 184, 185, 227, 341, 351, 715, 716, 717, 726, 729
Bıradost Emirliği 715
Bıradost Kürtleri 184
Bıradostlu Emirhan 185, 227
Bırawend 525
Bışanlo 392
Bıyıklı Mehmed Paşa 164, 165, 166, 167
Bicnord 392
Bike Bey 629
Bil Bey 698
Bil Şom İdin 408
Bilad-i Rum 30
Bilan 54
Bilawend 339
Bilbas Aşireti 339, 379, 380
Bilbas Kürt aşiretleri 196
Bilenkân 745, 746
Bilenkân kalesi 746
Bilever 382
Biliç Bey 698
Bilyan bin Birzan 573
Bimar 315
Binbanbeş Emirliği 711
Binbaşı Longrigg 216
Bingöl 367
Birbal 341

Birecik 44, 166, 361
Birleşik Mısır 602
Birleşmiş Milletler 48, 248, 249, 251
Birucerd 384, 391
Biruki Kürtleri 296
Biruye kalesi 515
Birve 333
Biryaci 380
Bisan 565, 567, 587
Bisat Bey 632
Bistun 32, 33
Bisutun 105, 114
Bişêri Aşireti 357
Bitlis 32, 45, 46, 47, 58, 108, 125, 133, 159, 160, 162, 163, 166, 170, 172, 173, 175, 188, 191, 194, 195, 211, 230, 238, 241, 242, 244, 246, 252, 253, 296, 354, 356, 358, 366, 367, 374, 375, 376, 377, 539, 698, 699, 700
Bitlis Beyliği 230
Bitlis Emiri Şeref Bey 162, 166
Bitlis Hükümeti 170
Bizarşah kalesi 508
Bocenord 393
Bocnevert 38
Boğa 138
Boğazköy 104
Bohti 66, 163, 328
Bolak aşireti 379
Boldik 702
Boli Aşireti 352
Bolşevik hükümeti 53
Borborud 386
Bork 104, 392
Bosmend-Bimend 578
Botan 59, 84, 89, 96, 139, 143, 160, 163, 165, 220, 224, 295, 296, 309, 323, 337, 354, 355, 492, 479, 500, 502, 505, 710, 721
Botan vadisi 84
Bozersen 403
Bozıkân 358
Birahoyi 55, 305, 394, 423, 691, 692, 693
Birahoyi Aşireti 55, 394, 691, 692
Birahoyi Emirliği 423, 691
Braun 40
Bucak 362
Budak Bey 633, 725, 726, 737, 743, 744, 748
Buhara 111, 284, 337,437
Buhtewix 58, 59
Buhtunasr 273
Bulgarca 41
Bulgaristan 13
Bundukiye 88
Burakâ Aşireti 379
Burç Köleleri 613
Burdesir merkezi 511
Burucerd 33, 474, 532, 537
Busra şehri (Eski Şam) 557, 569, 604
Buşehr 649, 651
Buzağe 559
Bünyamin 274
Büveyh Hanedanı 232, 290
Büveyhoğulları 133, 135, 489
Büyük Aşiret Çarlıng 387
Büyük Aşiret Heftlıng 386
Büyük Balaberanlı 369
Büyük Derbend 334
Büyük Emir 214, 218, 444, 710
Büyük Ermenistan 248, 250
Büyük Hüsamşêr 335
Büyük Hüsrev Han 637
Büyük İskender 79, 113, 263, 282
Büyük Keyhüsrev 111, 420
Büyük Lor 39, 40, 304, 384, 386, 423, 511, 513, 525, 531
Büyük Lor Atabeyi 525
Büyük Lor Hükümeti 423
Büyük Loristan 33
Büyük Mir Mehmed 214
Büyük Oğuz Bey'i 728
Büyük Ömerlu aşireti 38
Büyük Şah Abbas 38, 749
Büyük Zap 29, 44, 84, 89, 90, 108, 214, 334, 336, 352, 353, 459, 628, 629

C

Caban-Gavan el-Kurdî 124
Cacimanli 362
Caf aşireti 191, 260, 312, 317, 319, 349, 361, 629
Caf lehçesi 304
Cafer b. Mihr 130
Cafer bin Şekveyh 426
Cafer Han 658, 661, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 671, 672, 673, 689
Cafer Kuli Han 389
Cafer Paşa 717
Cafer Paşa el-Askeri 15
Caferi 271, 452, 713
Caferi Altını 713
Caferi Kürtler 271
Caflar 742
Cahlavan-Aşağı Bırahoy 394, 692
Cağalizade Mustafa Paşa 177
Cağalizade Sinan Paşa 176, 178
Caki 514
Cakiye 332
Cambridge 76, 89, 106, 117, 119, 327
Camrêzi 346
Can Muhammed Han 677
Canbahş kalesi 517
Canbeg 362
Caniki 387
Canpolat 178, 179, 228, 706, 708, 709, 750, 751, 752
Canpolatoğlu 178, 180, 227
Cari kalesi 211
Cavidan Mukaddes 264
Cavli Saka 141
Cebarki 326, 409, 629
Cebbari Aşireti 347
Cebel 30, 282, 329
Cebel Zeytun 574
Cebeleyn Kalesi 338
Cebelu'l Vasat 54
Cebelu'l-Ekrad'da (Kürt Dağı) 54
Ceberdan-Dixorkân 448
Ceble 577
Cebrail 53, 272, 393
Cebuş Bey 442
Cefato 304
Cêgan Kürt aşireti 339
Cegni 747
Cejna Kurd 65
Celal ed-Devle 503
Celal Paşa 211
Celaleddin 147, 148, 149, 150, 151, 152, 158, 446, 519, 603, 699, 713
Celaleddin Harzemşah 147, 149, 603, 699
Celaleddin Miranşah 158
Celaleddin Şah 446
Celalewend Aşireti 382

Celali 178, 181, 182, 326, 331, 353, 358, 383
Celalu'd-Devle el-Büveyhi 503, 508
Celayir 156, 628, 629
Celayiri 532, 628, 689
Celayiri hükümeti 628
Celevla 21
Celfa bölgesi 643
Celi 327, 356
Celilê Hacı Hüseyin Paşa 203
Celili 327
Celoya 327, 328
Celula Dağı 124
Cemaleddin Hıdır 530
Cemaleddin Ömer 515
Cemil Bey 318
Cemil Sıtkı Zehawi 318
Cemiyeti Akvam 48, 49, 50, 51, 52, 53
Cemşit Bey 163, 164
Cenevre 321
Cengiz 619, 627, 628, 686, 689, 703, 713
Cengizhan 627, 628, 686, 689, 713
Cengizliler 703
Cengruyi aşireti 525, 526
Cenkredi 525
Cerapalis 104
Cerbadkan 533
Ceremok 338
Cestan 429, 432, 433, 434, 435
Cestan b. Merzeban 434
Cestan b. Şermezan 434, 435, 436
Cestan İbn Şermezen 432, 437
Cevanro 315
Cevizlik 223
Cezayir 153, 339
Cezire 30, 32, 35, 37, 116, 120, 121, 125, 127, 128, 130, 138, 139, 140, 145, 160, 163, 216, 217, 218, 222, 325, 326, 330, 482, 494, 497, 500, 501, 505, 563, 564, 565, 566, 568, 569, 586, 597, 598, 600, 603, 604, 605, 606, 609, 612, 613, 615, 619, 620, 621, 624, 696, 697, 698, 703, 709, 711, 712, 735
Ceziret İbn Ömer 59, 63, 118, 139, 153, 163, 170, 203, 215, 309, 376, 492, 494, 496
Cıliwend 384
Cırugan 409
Cibal 325, 326
Cibranlı Aşireti 366, 367, 374
Cihanbeyli Aşireti 373
Cihangir 533, 534
Cihangir Han 682
Cihannuma 34, 48, 170, 714
Cilo 374
Cilve 154, 185
Ciş-Biş 420
Civanşir 53, 393
Ciwanro 378, 380
Cizan 536
Cizira Botan 220
Ciziri 295
Cizre Kürtleri 260
Cizreli 167, 178, 226
Codfree 575
Colani 170
Colonil Police 249
Comur, 346
Cordien 116
Coyca 348
Cozkan 38, 393, 474
Cudi 403, 414
Cudi 59, 69, 76, 87, 89, 90, 107, 134, 149, 215, 270, 326, 372
Cudikân Aşireti 372
Curcan 458
Curzon 29, 39, 41, 42, 56, 74, 381, 386, 639, 749, 750
Cuti 403, 695
Cuvalan kalesi 637
Cuvani 326
Cürcan 135
Cyrus-Kuroş 111

Ç
Çahok 63
Çakâran 745
Çalabi 380
Çaldıran Savaşı 161, 629, 701, 704, 716
Çapakçur 163, 170, 252, 701
Çapalkâw 386
Çapkesan Aşireti 363
Çardever 389
Çarlıng aşireti 384, 387, 388
Çarmahal 388
Çarmawendi 345
Çarstun 390
Çatalca 13
Çaynihist kalesi 519
Çeharmahal 386
Çehelheşme 378
Çekeni Emirliği 748
Çekenili Mam Kuli Sultan 188
Çeki 384
Çekni aşireti 748
Çekvani 295
Çelebi 34, 37, 48, 165, 170, 194, 195, 271, 295, 350
Çelikânlı Aşireti 370
Çemberlitaş 306
Çemçemal 32, 33, 190, 316
Çemikân 362
Çemişkezek 32, 160, 203, 359, 393, 703
Çengeni Aşireti 349
Çengiler 748
Çengol-Şengal kalesi 535
Çeqali 362
Çerkez 29, 44, 221, 234, 613
Çerkez Hafız Mehmet Paşa 221
Çermik 166, 170, 363, 702
Çınaran kazası 749
Çıplak Şeyh 209
Çikni aşireti 174
Çilehane 713
Çin 74, 275
Çinçaldan 346
Çinkol Kalesi 537
Çinvit 268
Çiriki, Şeydan, Mamhor 356
Çitran Takhma 62
Çiyayê Reş 362
Çolemêrg 63, 223, 253, 296, 310, 335, 336, 337, 355, 710
Çowari 389
Çuwan 362
Çuxur 339

D
Daciyewend 391
Dadşom Usur 408
Dağ kazası 753
Dağar 90, 93, 96
Dağıstan 714
Dağıstanlı Mehmed Paşa 238
Dağtekin 557, 597, 624
Dahhak 28, 64, 65, 134, 135
Dahli 693

Daitya suyu 268
Dakka 346
Dakuk 508, 509
Dakuka kalesi 148
Dalawend 390
Dalewend 385
Dalyani 380
Damat Mehmed Paşa 187
Dameğan 649, 650
Dana 437
Danya 753
Dar Ebcerd 681, 682
Dar el-Adl 552
Dar el-Maune 551
Dara 62, 72, 105, 113, 120, 121, 137, 167, 169, 286, 326, 392
Dara Kalesi 120
Darabad 409
Darabicerd 126,511
Daracat Belucları 692
Dari 525
Darmi 380
Darmis Titer 280
Darwaş 349
Daryus 112, 269, 279, 280, 285, 286, 420
Daryus el-Mükteşe 279
Dasikân 365
Dasin 28, 130, 338
Dasni aşireti 723
Dasnililer 723
Daşi 361
Davdan-Ravdan 629
Davud (a.s.) 745
Davud Mağarası 337
Davud Muhammed el-Kelzai 693
Davud Muhammed Serdar 693
Davud Paşa 211, 741, 742
Davudi 525
Dawide 347
Dayfe Hatun 618, 619, 620
Dayuko-Duiukku 412
Defterdar Davud Efendi 741
Deiaces 111
Deioces–Keykubat 412
Deli Ferhat Paşa 178
Delikan Aşireti 370
Delki 514
Delo Aşireti 346
Demawend 65, 111
Demehran-Dilcoran 632
Demirkapı 476
Denabil 338, 711
Denayi 370
Deniz Memlukluları 613, 615
Dêra 629, 736
Derac Aşireti 379
Derantek 331
Deravidi 692
Derawêş köyü 277
Derbas yöresi 716
Derbendê Arabli 338
Derbend 39, 93, 112, 659
Derbend Orincan 659
Derbend-i Manrud 39
Derecan 362
Dereçki 341
Dergezin 635
Derğam 544
Derkezin 346
Dêrmeğani 701
Dero 52
Dersim 32, 36, 37, 43, 50, 108, 246, 252, 304, 356, 358, 359, 360, 371, 696
Dêrsimi Aşireti 359
Derteng 37, 190, 331, 745, 746
Dêrzêr kalesi 705
Derzini 705
Deşt 334
Devan 746
Devl 716
Devlet Hatun 531
Devletabad 385
Devletyar Han 747, 748
Deylem 135, 282, 294
Deylem Kürtleri 424
Deylemiler 424, 428, 430, 432, 433, 435, 436, 437, 447, 451, 452, 453, 455, 456, 460, 467, 481, 482, 483, 485
Deyoses 411
Deyr Harir köyü 309
Deyrezor 46
Deysem 424, 432, 434, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 475
Deysem b. İbrahim Hezbani 132
Deysem hükümeti 138
Dıhyetu'l Kelbi 272
Dılêtaze 349
Dılmamıkân 364
Dımal 389
Dımbili 160
Dımdım kalesi 716, 730
Dımdımi 170
Dımeşk 371
Dınbıl 338
Dınbıli 170, 338
Dıri 525
Dıtêyri 349
Dicle 29, 36, 53, 59, 60, 67, 69, 71, 79, 82, 85, 89, 100, 106, 107, 108, 109, 113, 115, 117, 118, 121, 139, 144, 201, 295, 330, 338, 345, 350, 356, 357, 361, 418, 481, 484, 485, 541, 704, 734
Didan 299, 365
Dih Şeyh 52
Dihvarekan 33
Dil Bey 698
Dilfan 384, 385, 389
Dimeşk 441, 542, 543, 556, 557, 565, 573, 577, 578, 580, 587, 591, 592, 598, 599, 601, 604, 605, 606, 608, 609, 611, 621, 622, 752
Dimyat 549, 550, 564, 579, 595, 601, 602, 612, 614, 615
Dinar bölgesi 337
Dinariyan 337
Dinarwend 390
Dinbil kalesi 713
Dinbili/Dünbüli/Denabile Emirliği 711
Dinbilli Behlul 712
Dinever 31, 32, 33, 282, 286, 304, 326, 381, 458, 459, 461, 468, 474, 507, 508, 746
Dinkiye 338
Dioclétin-Dioklesiyan 116
Dire 353
Dirikewend 384, 390
Divan 186, 284, 309, 313, 317, 327, 339
Divin 327, 478, 539, 540, 727
Divin kalesi 727
Divriği 44
Diyadin b. İbrahim b. İzzeddin b. Bahaeddin b. Mervan 705
Diyaeddin 700, 743
Diyala 51, 201, 274, 345, 735, 739
Diyala Nehri 201, 274
Diyana 728
Diyarbekir 30, 33, 34, 36, 43, 47, 60, 66, 89, 108, 113, 118, 119, 120, 121,

134, 138, 139, 143, 145, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 186, 188, 189, 193, 194, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 216, 221, 237, 242, 243, 251, 252, 295, 296, 297, 329, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 368, 369, 418, 423, 440, 479, 480, 482, 484, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 496, 497, 504, 505, 506, 538, 566, 606, 627, 651, 705, 716, 720
Diyar-i Mudar 66
Diyarîyî Kurdistan/Kürdistan Hediyesi 323
Diyaweşt 331
Diysem 432
Dizayili Emin Bey 320
Dizê 356
Dizeyi aşireti 52, 350
Dizful 39, 386, 534
Dizisiyah/Siyah Kale 526
Dodıkân 361
Doğanlı Aşireti 370
Doğu Erbil 52
Doğu İslam alemi 554
Doğu Kurmancîsi 295, 296, 301, 303, 364
Doğu Ordusu 250
Doğu Toros 356
Doğu ve Batı Roma devleti 447
Dohoset 259, 260
Dok Dasoya Biyada 580
Dokân 350
Doktor Danilo 259
Dolapça 14
Dolibarik 716
Domesteter 288
Dor 385
Doski Aşireti 352
Dosti-Doski Hükümeti 423
Dostiki Hükümeti 486
Doşewend 391
Dr. Ahmed el-Bili 596, 588
Dr. Blech Şerkoh 220
Dr. Fridye 38, 40, 45, 50, 54, 393, 520, 521, 523, 531, 627, 628, 633, 697, 699, 709, 710, 711, 724, 725
Dr. Rich 261
Dr. Roussau 729, 731, 732
Dr. Speiser 78, 93, 97, 98, 100, 101, 278
Driver 58, 59, 77, 85, 87
Duderi Aşireti 355
Duhok 85, 115, 215, 219, 270, 352, 353, 629, 719, 723
Dulkadir Emirliği 179
Dumana 364
Dumeli 160
Dunyaş 102, 103, 104, 405, 406
Dur-Ea Kalesi 101
Durkân 364
Durki 386
Duşmenzari 384
Dübeys b. Mezid 442
Düceyl 141
Düldül 273
Dünbili (Dımili) 702
Dürzi İmadlıların Meşayihleri 750
Dürziler 708

E
Ea-Gamil 101, 404, 405
Eber Koh 681
Ebher 427
Ebi'l Esvar 477
Ebka Han 518, 529
Ebu Abdillah 426, 434, 450, 454, 455, 456, 479, 483, 486, 487, 500, 503
Ebu Abdillah el-Hemedani 426
Ebu Abdillah el-Hüseyin 450, 483
Ebu Abdillah el-Naimi 434
Ebu Abdillah Naimi 455, 456
Ebu Abdullah 486, 491
Ebu Abdullah el-Kazruni 491
Ebu Adnan 462
Ebu Ali 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 498
Ebu Ali b. Mervan 134
Ebu Ali el-Hezbani 498
Ebu Ali Hasan bin Mervan 484, 485, 488, 489
Ebu Bekir Muhammed 575, 601
Ebu Busayr 124
Ebu Cehir 627
Ebu Cisre 52, 345
Ebu el-Feth Han 657
Ebu el-Fetih Han 642
Ebu El-Kasım Nizamuddin Nesir 504
Ebu el-Muzaffer 504
Ebu Ganim 460
Ebu Hanife ed-Dineveri 712
Ebu Harb 500, 501
Ebu Hasan 476, 477, 487, 498, 596
Ebu İsa 465, 467, 468
Ebu İsa Şâzi 467, 468
Ebu Kamil 498, 499
Ebu Kubeys 623
Ebu Leyla 212
Ebu Mansur 489, 490, 500, 503, 510, 513
Ebu Mansur Mumehhidu'd-Devle 489
Ebu Müslim Horasani 128, 129, 232
Ebu Nasr 462, 483, 490
Ebu Nasr b. Mervan 490
Ebu Nasr Havaşaze 462, 483
Ebu Necm Bedr 462
Ebu Sa'd Behram 479
Ebu Said Behram 467, 481, 489, 522, 531, 562, 640, 719
Ebu Said el-Mansur 489
Ebu Salim Deysem 456, 457, 475
Ebu Suud İmadi 307
Ebu Süleyman 733
Ebu Şehir beldesi 669, 675
Ebu Şuca 470, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485
Ebu Tağlib 133, 134
Ebu Tağlib el-Hamdani 459, 480
Ebu Tahir el-Hamdani 474, 483, 486, 487, 501, 511, 513, 514, 524, 543
Ebu Tahir Aşireti 363
Ebu Tahir İbn Avf 543
Ebu Tahir İbrahim 483
Ebu Tahir Muhammed el-Kurdi 511
Ebu Zuvvad Muhammed 484
Ebu'l Ali 602
Ebu'l Berekat 278
Ebu'l Esvar 477
Ebu'l Fadl b. El-Amid 428, 459, 460
Ebu'l Fadl İbn Amid 460,

467, 477, 597
Ebu'l Fetih b. Anaz 467
Ebu'l Fida Eyyûbi 307, 601, 623
Ebu'l Hica 131, 137, 138, 141, 142, 438, 440
Ebu'l Kasım Sa'd 481
Ebu'l Mefahir Adiy b. Ebu'l Berekat 278
Ebu'l Mevahib Çelebi 165
Ebu'l Ula 462
Ebu'l Vefa Tahir b. Muhammed 133, 463
Ebu'l-Abbas 525
Ebu'l-Esvar II. Şavur 478
Ebu'l-Fetih Cafer 478, 507, 508, 509, 657, 658, 661
Ebu'l-Fetih Musa 478
Ebu'l-Fida 31, 145, 489, 506, 622
Ebu'l-Hasan Ali 478
Ebu'l-Hasan el-İskâni 498, 499
Ebu'l-Hasan Fadlevi 513
Ebu'l-Kasım b. İyad 508
Ebu'l-Kasım el-Mağribi 492
Ebu'l-Muzaffer 478, 505
Ebu'n-Nasr Ahmed 491
Ebu'ş-Şevk 474, 475, 507, 508, 509
Ebu'z-Zevvad 487
Ebubekir 126, 225, 272, 273, 307
Ecdankân / Ecdenkan 540
Ecişoşi 403
Edem Kenar 295
Edessa 21
Edip Kurdi Merivan 313
Edirne 739
Efrasyab 448, 519, 520, 521, 522
Egil kalesi 702
Eğil Emiri Kasım Bey 166
Eğil Kalesi 163
Eğin 44, 369
Ehl-i Hak 271, 274
Ehl-i Sünnet 189
Ehmedê Xanî 310
Ehrimen 263, 267, 268, 269, 276
Ehvaz 140, 200, 474
Ekbatan 79, 121, 412
Ekber Han 657, 663
Ekradê Gom 370
el-Ab Anestasi Kütüphanesi 309
el-Adid 552, 589
Elam ülkesi 80, 101, 106
Elami 74, 75, 76, 92, 95, 96, 97, 100, 102, 285, 408, 409
Elayi 514
el-Baz Ebu Suca' el-Kürdi 232
el-Betron 753
Elbistan 161, 179
el-Bubiyye 506
el-Cezire 30, 32, 35, 37, 130, 145, 484, 553
el-Cibal 30, 31, 33, 130, 132
Elekewat 361
el-Emin 129
el-Esfer et-Tağlibi 498
Eleşkirt 34, 44, 177, 242, 367, 372
el-Eytam 315
el-Fadl b. Muhammed 478
el-Feyli 674
el-Haldi-el-Kaldi 697
el-Herir 201
el-Hezaniyye 539
el-Horasani 128
el-Istahri 39
Eliştar 389
Eliyan Aşireti 359
Elizabetpol-Gence 393
Elka 63, 144, 168
el-Kaceri 664, 665
el-Kadı el-Fadıl 551
el-Kadir Billah 134, 489, 492, 502
el-Kamil 28, 126, 131, 132, 134, 136, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 151, 166, 431, 434, 436, 440, 459, 469, 474, 480, 484, 486, 488, 489, 490, 492, 493, 498, 499, 500, 502, 503, 506
el-Kass Mirza 719
el-Markab kalesi 752
el-Me'mun 129
el-Mehdi 129, 623
el-Melik el-Afdal 597
el-Melik el-Aziz 597
el-Melik el-Muazzam Turan Şah 623
el-Melik Husameddin 520
el-Meliku'l-Adil Nasru'd-Devle Ahmed 491
el-Mesudi 64, 66, 141
el-Muktedir Billah 448
el-Mustensirubillah 611
el-Müstad Billah 543
el-Müsterşid Billah 143, 233
Elolomş 403
Elomemayi 525
Eloş Aşireti 365
Elwend 380
Elxas Aşireti 369
Elyan 361, 365
Emami 349
Emanlu 38
Emarik 544, 546, 547
Embate 403
Emberbu 38
Embiya 403
Emdana 412
Emerzan Aşireti 363
Emevi 30, 335, 588, 696, 697, 704, 710
Emevi Halifesi 128, 275
Emile 389
Emin Ahmed er-Razi 712
Emin Ali Bey 306
Emin Bey 319, 320
Emir Ahmed 318
Emir Ahmed el-M'ani 751, 753
Emir Ahmed Han 715
Emir Ahmed Süreyya 322
Emir Ahmedil 440, 441
Emir Akranc 156
Emir Aksungur 442, 443, 444
Emir Ali 158, 179, 223, 579, 593, 596, 601, 616, 706, 750, 752, 753
Emir Ali el-Hindi 593
Emir Asaf 752, 753
Emir Bayezid Celayiri 156
Emir Bedr b. Hasnevi 463
Emir Beg 713
Emir Behlül 713, 714
Emir Behruz 714
Emir Belk 752
Emir Beşir 708, 709
Emir Bitlisi 310
Emir Çoban 152, 640
Emir Davud 442, 607, 608, 609, 610, 611, 612
Emir Ebu Harb Süleyman 500, 501
Emir Ebu'l-Fetih Muhammed 507
Emir Ebu'l-Fida İsmail 622

Emir Ebubekir 701
Emir Emin Arslan 751
Emir Fadlevi 510
Emir Fahreddin el-M'ani 752
Emir Felekeddin 529
Emir Feridun 196, 714
Emir Gaybullah Bey 746
Emir Giyaseddin 515
Emir Halil Eyyûbi 166
Emir Han el-Musuli 535
Emir Han Yekdest 180, 184, 716
Emir Hasan 498, 628, 709, 711, 718
Emir Huda Dad Han 715
Emir Hüseyin 178, 223, 458, 460, 470, 709, 715, 726, 750
Emir İbrahim 738
Emir İbrahim b. Emir Muhammed 337
Emir İldegiz 443, 444
Emir İsa 143, 145, 561, 712, 725
Emir İsa Hakavi (Hakkari) 561
Emir İsmail 607, 609, 610, 611, 708, 709, 753
Emir İzzeddin 529, 531, 558, 698, 699, 723, 725
Emir İzzeddin Şêr 221, 224, 725
Emir Ka'dan el-Şihabi 751
Emir Kasım 706, 752
Emir Kılıç 714
Emir Lütuf Mirza 197
Emir Mehmed 211, 214, 215
Emir Muhammed 530, 591, 623, 698, 721, 729, 734, 735, 736, 742, 744, 746
Emir Mutea 449
Emir Müslim Kadırzi 534
Emir Nazar 714
Emir Nevruz 152, 155, 639, 640
Emir Nuh b. Mahmud 473, 474
Emir Özbek 443
Emir Pir Hüseyin 703
Emir Rüstem 714
Emir S'ab b. Hüseyin 753
Emir Said 504, 708, 709
Emir Salahaddin 543, 544, 545, 548, 549
Emir Seydi 725, 737
Emir Seyfeddin 561, 564, 583, 718, 725, 726
Emir Seyfeddin Gazi 564
Emir Süleyman 492, 499, 501, 726, 738, 752
Emir Süleyman Ebu'l-Harb 497
Emir Şemseddin 700
Emir Şeref 26, 32, 178, 698, 720, 746
Emir Şerefüddin el-Bitlisi 33, 38, 159
Emir Şeyh Mahmud 711
Emir Taceddin Şah 529, 530
Emir Takiyeddin Ömer 561
Emir Tolday İdaci 519
Emir Veli 713
Emir Yakup 160
Emir Ziriki 705
Emire Bey b. Haci Ömer Bey 717
Emire Bey b. Şeyh Haydar 717
Emirhanbegi 346
Enaxi 349
Enazi Hükümeti 423, 475
Enbarbu 38
Enco 531
Endeşt 338
Endülüs Kütüphanesi 19
Eni 90
Eni Mabkeş 403
Enkişo 403
Ensar 470
Entari 345
Entertus 577
Enuşirvan 477, 478
Erbil 30, 32, 48, 52, 62, 67, 68, 121, 139, 141, 142, 143, 148, 150, 153, 154, 155, 158, 159, 163, 191, 203, 214, 270, 309, 312, 330, 332, 333, 334, 345, 350, 351, 352, 367, 434, 440, 445, 458, 459, 461, 498, 539, 563, 628, 716, 717, 723, 725, 729, 730, 731, 732, 734, 735
Erciş 134, 163, 164, 175, 211, 479, 480, 484, 488, 492
Erdebil 30, 31, 127, 168, 424, 432, 433, 434, 436, 442, 448, 449, 453, 456
Erdelan 38, 42, 122, 175, 187, 189, 190, 191, 197, 199, 200, 203, 299, 300, 305, 307, 423, 434, 627, 628, 629, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 717, 724, 725, 738, 739, 740, 743, 744
Erdelan Emirliği 175, 190, 629, 632, 633, 636, 637, 739, 740
Erdelan Hükümeti 423, 627, 628, 629, 738, 744
Erdelani 295
Erdelanlı Ahmed Han 189, 191
Erdelanlılar 636, 738
Erdelanoğulları Hükümeti 627
Erdeşir-i Babekan 115, 116
Ergani 166, 224
Ergün Ağa 152
Eridi 61, 83, 90
Eriha 76
Erikh 97
Eriki 358
Erivan 30, 44, 53, 177, 187, 250, 261, 295, 296, 393
Erivan Kürtleri 261, 296
Erkewazi 380
Erki 525
Ermen Şahı 444
Ermeni Kürdistan'ı 29
Ermenice 29, 60, 291, 297
Ermeniler 450, 496, 652
Ermenistan 29, 30, 35, 53, 56, 60, 62, 73, 146, 161, 235, 246, 248, 250, 325, 326, 337, 393, 409, 433, 435, 436, 438, 456, 480, 500, 714
Ermeniye 21, 30, 31, 32, 33, 35, 58, 62, 77, 99, 100, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 128, 129, 137, 140, 145, 159, 259, 416, 452, 563, 568, 745
Ermeniye Kürdistanı 568
Ernil 271
Erok Han 519
Ertan 63
Ertaşumara 409
Ertuğrul Bey 477
Ertuşi Aşireti 353, 356
Eruh 215, 222
Eruh kalesi 215, 222
Erukçili Aşireti 371
Erzen 21, 117, 150, 151, 158, 162, 209, 329, 490,

491, 701, 737
Erzen kalesi 491, 701
Erzenirum 21, 37, 162
Erzeniyan 119
Erzincan 36, 44, 45, 142, 175, 252, 297, 366, 369, 621, 699
Erzurum 21, 34, 35, 36, 37, 44, 45, 119, 162, 174, 175, 187, 194, 210, 212, 239, 240, 244, 246, 252, 275, 295, 296, 298, 352, 355, 366, 367, 371, 720, 737, 751
Erzurum Paşalığı 35
Esad Efendi 217
Esad Paşa 367
Esarhadden 71
Esed Han 389, 538, 642, 644, 645, 646
Esed Han Afgani 644
Esedabad 33, 467, 474
Eseduddin 336
Eseduddin Emir 710
Eseduddin Külabi 709
Eseduddin Şirkuh 541, 544, 548, 549, 553
Esfenderabad 379, 381, 382
Esfendiyar Han 389
Eski İran Tarihi 83, 108, 112, 114, 116, 118, 262, 263, 266, 269, 280, 286, 418, 420, 421, 447
Eski Kefrê 346, 347
Eski Lahican 380
Pahrac aşireti 381
Eski Şemdinan ailesi 718
Espik 514, 515, 519
es-Sahib 510, 518
Estanly 593
Esterhan-Estarğan 129
Estexri 448
Esteyax 415
Estoni Emirliği 717
Estoni köyü 718
Eşari mezhebi 451
Eşkani hükümeti 447
Eşkut 350
Eşmonlular 545
Eşmunin 612
Eşne 33, 42, 121, 155, 181, 332, 335
Eşref el-Eyyûbi 149
Eşref Han 198, 199, 739
Etatama 409
Eterkeşi 362
Eti 100, 102, 104, 106
Evan bölgesi 724
Evliya Bey 716
Evliya Çelebi 34, 37, 170, 194, 195, 271, 295, 710, 711, 720
Êwetiwend 389
Eyar Leceş 403
Eymolar ve Eski Koçeriler 369
Eyne 345
Eyru Aşireti 354
Eyrun 144
Eyüp Han 714
Eyyûb 539, 541, 549, 594, 622
Eyyûb Bey 208
Eyyûb bin Selma 697
Eyyûbi 54, 142, 143, 145, 148, 149, 152, 162, 166, 171, 307, 423, 540, 543, 587, 592, 594, 597, 604, 605, 608, 609, 611, 613, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 698, 699, 703, 706
Eyyûbi devleti 626
Eyyûbi emirleri 609, 619
Eyyûbi hanedanı 621
Eyyûbi hükümeti 613, 616, 620, 621, 622, 624, 625
Eyyûbi Hükümetleri 423, 539
Eyyûbi memleketi 616
Eyyûbi saltanatı 609, 617, 625
Eyyûbi sultanı 616
Eyyûbi sultanları 706
Eyyûbiler 54, 142, 152, 594, 604, 617, 622, 703
Ezbini-Hezbini 539
Ezimeri 90
Ezizi 701
Ezli Aşireti 366
Ezrekani 327

F
F. Wirsen 249
Fadl b. Muhammed 476
Fadl Menuçehr 478
Fadleveyh 510
Fadlevi ailesi 523
Fadlevi Hükümeti 142, 513, 514, 522
Fadlullah el-Ömeri 328, 329
Fadlun 476, 477, 478, 512
Fahreddin Cavli 511, 640, 707, 750, 752
Fahru'd-Devle 461, 462, 463, 464, 474, 475, 489, 503, 504, 505, 506
Fahru'd-Devle el-Büveyhi 474
Fahru'l-Mülk 467, 468, 469, 471
Fahru'l-Mülk Ebu Galib 467
Fakih Ahmed 196, 738
Faris 507, 510, 512, 513, 515, 520, 521, 532, 605, 641, 645, 666, 671, 673, 676, 681, 688, 707, 747
Faris Ağa 347
Faris Atabeyi Sa'd b. Zengi 512
Faris Emiri Horkodak 520
Faris hükümdarları 513
Fars 26, 30, 34, 38, 40, 43, 62, 72, 83, 108, 122, 126, 130, 135, 154, 175, 280, 282, 283, 284, 285, 287, 289, 290, 296, 301, 302, 303, 304, 305, 316, 325, 326, 327, 328, 392, 423, 510, 511, 513, 519, 644, 645, 647, 689, 690
Fars aşiretleri 328
Fars Atabek 511
Fars bölgesi 38, 66, 116, 126, 161, 284, 510, 511, 515, 666, 669
Fars devleti 419
Fars körfezi 399, 519, 563, 644, 648, 651, 59, 111, 115, 327, 392
Farsça 18, 19, 26, 27, 32, 33, 40, 48, 59, 66, 68, 72, 73, 83, 135, 136, 138, 151, 177, 178, 195, 272, 280, 283, 285, 287, 289, 291, 292, 297, 299, 300, 302, 307, 308, 310, 311, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 327, 369, 384, 386, 418, 419, 514, 636, 712
Fasa 126
Fatıma hanım 729
Fatımi 504, 544, 545, 546, 547, 552, 595, 611, 625
Fatımi halifesi el-Adid Billah 552
Fatih Sultan Mehmed 616
Fatima Hatun 619
Faustus 63

Fedlewi aşireti 392
Fedli 525
Felekeddin Hasan 530
Felekuddin 445
Feqiyê Teyran 309
Feraurt 411, 412, 415
Ferhat Han 537
Ferhat Uşağı 359
Ferhşah 562, 564, 566
Feridun Zerdekoh 387
Ferik Mehmed Şerif Paşa 306
Fetah Ali Şah 383
Fetih Ali Han 642, 648, 686, 688, 714
Fettah Bey 319, 744
Fevzi Paşa 14
Feyli 40, 41, 42, 301, 303, 304, 348, 384, 386, 390, 649, 674
Feyli aşireti 649
Feyyum 281
Fırat bölgesi 81
Fırat nehri 59, 80, 81, 115, 118, 139, 330, 356, 368, 370
Fırat-Dicle 270
Filip Ocost 582, 583
Filistin 14, 15, 551, 553, 556, 557, 561, 566, 569, 570, 571, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 583, 586, 587, 596, 602, 604, 605, 607, 609, 610, 612, 745
Filistin Taçı 583
Finik 60, 144, 479, 484, 497, 501
Finike bölgesi 698
Firaortes 111
Firdevsi 64, 282, 283, 309, 319
Firuz 59, 120
Firuzan 427, 518, 521
Firuzkuh 532
Firuzşapur 118
Fişhabur 497
Folkston 321
Fostiyus Bizantiyus 63
Fransa 14, 24, 582, 583, 612, 616
Fransa Kralı VII. Louis 612
Fransız hükümeti 46, 248
Fransızca 20, 27, 32, 34, 285, 292, 293, 298, 308
Fraortis 413
Frawartiş 413, 414
Frazer 733
Friderik Barbaros 579
Fule 572
Fustad 544, 552, 594, 595

G
G. Hüsing 95
Gadban 750
Gaddaşin hükümeti 405
Gafıroşi 350
Galéruis-Galeriyus 117
Ganim 455, 456, 458, 460, 475
Garwolar 369
Gassaniler 66, 538
Gavan el-Kurdî 124
Gavarnay-Cavarnai 297
Gavdan 356
Gaver 32, 33, 75, 93, 425
Gawsuvari 345
Gaxar 346
Gaxwar Aşireti 346
Gazan Han 155, 520, 530, 713
Gazartay Kardu 59
Gazi 600, 618
Gazi Bey 177, 187
Gazi Kıran bin Sultan Ahmed 716
Gazi Kıran Yusuf 726
Gazze 573, 609, 610
Gehware 380
Gelak 437
Gelali 349
Gelan oğlu Wahsuzan 439
Gelbağı Emirliği 745
Gelewend 39
Gelîyê Ali Bey 728
Gence 430, 476, 477, 478, 647, 669, 712
Gence bölgesi 647
Genç ilçesi 704
General İsmail Paşa 743
Gens 104
Georgia 119
Gerdi Aşireti 350, 367
Gergeri 365
Germiyan ovası 630
Gerok Aşireti 380
Geros 294, 296, 384
Geş 345
Gevaş 479, 481
Gevaş-Ardeşt 479
Gevazi Firuz 120
Gever nahiyesi 356
Geyl 348
Geylan vilayeti 642
Geylan-Ciylan 392
Geylek lehçesi 288
Gıyaseddin 597, 610, 639, 640
Gıyaseddin Bir Ali 640
Gilan 38, 154, 155, 288, 381, 383, 392, 447, 513, 518, 642, 648
Giwê b. Guhderz 745
Giwgaşi Aşireti 379
Giyas Beg 714
Giyaseddin Kâvus 522
Giyoran 359, 363
Goçi 356
Gogrişanlı Aşireti 370
Golani Gedayi Sultan 188
Goli 294
Golpaykân 384
Goningen 60
Gontola 350
Gor 639, 640
Goran 40, 64, 119, 204, 273, 294, 300, 305, 308, 363, 378, 380, 381, 382, 387, 399, 627, 628
Goran Aşireti 305, 380, 382, 627, 628
Goran Vadisi 387
Gorani lehçe 203, 305
Gorgest 381
Gorkil 698
Gorknari 55
Goros Aşireti 359
Goti 402
Goyan Aşireti 354
Göçebe Mukriler (Zerza) 379
Göktaş 437
Gözlüklü Necip Paşa 742
Guhderz-Cuderz 114
Gulab Kalesi 144
Gulam 390
Gulam Rıza Han 538
Gulbağı Aşireti 378, 381
Gulbin 359
Gulbin Aşireti 359
Gulenber 629
Gunduzlu 387
Guti 46, 75, 76, 77, 78, 83, 84, 85, 89, 92, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 403
Guti-Cuti 74, 76, 77, 97, 259
Guvisra mahallesi 13
Guzkan 150, 326
Gülşehir 165
Gümüştekin 555, 556, 558, 560
Güney Almanya 601
Güney Kürdistan 19, 35,

113, 120, 245, 300, 320, 342, 345, 553, 564
Güneydoğu 19, 34, 38, 42, 69, 71, 74, 82, 102, 115, 295, 382, 420, 539, 692
Güneydoğu Kurmancî grubu 295
Gürcistan 35, 36, 53, 117, 119, 120, 148, 177, 339, 639, 642, 645, 719
Gürcü 36, 115, 216, 478, 613, 646, 704
Gürcü Kral Davud 700
Gürcü Mehmed Reşit Paşa 209

Ğ
Ğalağa 98
Ğarsi Palo 329
Ğazıl Aşireti 382
Ğeni 347
Ğerzan 21, 117, 329, 490, 701

H
H. Schindler 385
Habib b. Mesleme el-Fihri 125
Habil 523, 705
Habil bin Şeyh 705
Habur 44, 67, 68, 70, 81, 125, 139, 170, 566
Habur el-Hüseyniye 481
Habur nehri 481
Hacı Abdurrahman Bey 13
Hacı Ali Kulihan 668, 669, 675, 687
Hacı Bayram 361
Hacı Bey 713, 714, 722
Hacı Halife 48
Hacı Han Bey 721
Hacı Haşim 669, 673
Hacı İbrahim 666, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 680, 682, 688, 689, 690
Hacı Mustafa Paşa 322, 323
Hacı Ömer Efendizade 217
Hacı Şeref Bey 700
Hâci 353
Hacî Qadirê Koyî 311, 312, 313, 320
Hacib Hüsameddin 148, 149
Hacib Sebuktekin 133
Haçlılar 542, 549, 550, 554, 555, 557, 561, 569, 572, 577, 579, 581, 583, 586, 587, 589, 600, 601, 602, 603, 611, 614, 615, 618, 622, 626, 753
Hadar-Hatra 115
Hadyab-Musul 275
Hafız 543, 640, 654
Hafız Ali Paşa 210
Hafız Ebu Tahir es-Selefi 543
Hafız İbn Hacer 124
Hafız Paşa 189, 221
Hafican 356
Hakkari 35, 37, 46, 63, 78, 109, 123, 134, 138, 139, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 153, 158, 159, 160, 170, 175, 178, 188, 191, 211, 220, 237, 241, 261, 278, 295, 296, 297, 298, 308, 310, 311, 342, 374, 376, 377, 479, 496, 561, 629, 699, 702, 705, 706, 709, 710, 711, 712, 714, 717, 718
Hakkari Beylikleri 191
Hakkari emiri Zeynel Bey 717
Hakkari Hükümeti 170
Hakkari Kürtleri 134, 144, 148, 342
Hakkarili Emir İzzeddin Ömer 621, 699
Hakkarili Halime Han 261
Hakkarili İsa 596
Hakkarili Şah Pertew 311
Haknazarhani 380
Haldi 60, 61, 69, 80, 105, 697, 701
Haldiler 60, 61, 105
Haldiye (Urartu) Hükümeti 410
Halef Ebu Seyfeyn 704
Halep 14, 43, 54, 55, 106, 133, 149, 158, 166, 173, 178, 179, 206, 207, 239, 242, 244, 275, 319, 369, 370, 440, 456, 482, 487, 488, 505, 555, 556, 558, 559, 560, 561, 564, 566, 567, 574, 577, 597, 599, 600, 602, 611, 612, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 651, 704, 706, 708, 709, 752
Halep hükümdarı İmaduddin 566
Halep kalesi 559, 618
Halep'teki Eyyûbi Hükümeti 618
Halepçe 96, 261, 319
Halepçeli Adile Han 261
Halet Efendi 741
Hali 326
Halid b. Şehsuvar 702
Halid b. Velid 342, 696
Halid Bekli 702
Halid Paşa 212, 213, 228, 241, 739, 741
Halife Adid 548, 551, 552
Halife Harun Reşid 712
Halife İbrahim 127
Halife Mehdi 449
Halife Mu'tasım 527
Halife Murtaza 56
Halikarnas 411
Halil Paşa 14, 242
Halilan 389, 391
Halilurrahman 573
Halime Hanım 710
Halit Bey 162
Halizun 106
Halkâni Aşireti 372
Halman 75, 92, 96, 97, 402
Halti 295
Halyas 418, 419, 421
Hama 413, 557, 559, 561, 620, 622, 623, 752
Hama Emiri 607, 611
Hamdani 426, 456, 459, 461, 479, 480, 483, 484, 486, 487, 488, 538
Hamdani devleti 130
Hamdani Ebu Tahir 486
Hamdıkan Aşireti 367
Hamdullah Müstevfi 31
Hamfri Dotorn 584
Hami 79, 332
Hamidi 479, 498, 499
Hamidiye 51, 134, 143, 145, 233, 235, 236, 237, 333, 337
Hamidiye Alayları 236, 237
Hamidiye aşireti 134, 143, 233
Hamidiye Süvari Alayları 235
Hammer 48, 65, 163, 165, 167, 168, 170, 173, 191, 193, 196, 594, 635, 710, 711, 725, 743
Hammurabi 81, 100, 102, 404, 405

Hamreyn dağı 37, 118
Hamza Bey 322
Hamzeağayi 339
Han Berke 154
Han Hasbaba 750
Hanedanın başı Suştar 409
Hanekin 51, 52, 196, 200, 241, 331, 345, 346, 347, 348, 385
Haneş b. İsmail 335
Hani 377
Hani Galbat 99, 104
Hanikov 478
Hanzad 728
Harabi 714
Harb b. Abdillah 129
Haremeyn 464
Harezmiler 605, 606, 610, 611, 620, 621, 641
Harezmli Sultan Muhammed 515
Harhar 90, 96
Harhar-Karşarukin 90
Harici 596
Harim 54, 561
Hariri 167, 295, 309
Harizm 437
Hârmi 514
Harpagos 420, 421
Harput 36, 45, 108, 166, 251, 358, 359
Harran 113, 116, 125, 365, 417, 504, 565, 568, 603, 620
Harrube 579, 581
Hartmann 58, 62, 63, 87
Harun bölgesi 337
Harun Kalesi 337
Harun Nışin Xan 382
Harun Reşid 129, 449, 712
Harun Şari 457
Harunabad 382
Haruni 349, 364
Haruni kabileleri 743
Harzemli 604, 699
Harzemşahlar 147
Hasan Ağayi 339
Hasan Bey 533, 628, 721
Hasan Bey Colo 721
Hasan bin el-Mübariz Hüsrev 511
Hasan Fereduş 277
Hasan Firuzan 427
Hasan Han 181, 182, 241, 388, 538
Hasan Homer 320
Hasan Kenuş 320
Hasan Paşa 196, 636, 739
Hasanabad 190, 382, 633, 635
Hasanan meliki Tahir b. Hilal 507
Hasananların bölgesi 507
Hasankeyf 479, 485, 563, 609, 624, 698, 703, 704
Hasanwend 389
Hasenevi ailesi 715
Hasna Bırızkân Hükümeti 423
Hasnevi 458, 459, 460, 461, 462, 463, 475
Hasanveyh-Berzikani 132
Hassel 38, 40
Haşim b. Utbe 124
Haşmar 95
Hattî Efendi 217
Havar 629
Havarkâ/Hovêrkân 364
Havata 381
Havêryan 374
Havran bölgesi 707
Haweri 353
Hawreman Dağı 97
Haydar Ali Han 538
Haydar Kor 389
Haydaranlı aşireti 210, 367
Haydaranlı 367, 373
Hayfa 572
Haylani 217
Haymana 45, 373
Hays 409
Hayzan 144
Hazar 30, 82, 85, 127, 275, 425
Hazar Çayı 85
Hazar denizi 30, 275, 425
Hazarlar 129
Hazebni 326
Hazne 51
Hazro 170
Hazur nehri 131
Hebabe 365
Hebuşan 712
Hefari 327
Heftiyan 32, 334
Heftlıng 384, 386, 388
Heftun dağı 274
Hellaci Aşireti 355
Helo Han 187
Hemarev 225
Hemawend 317, 350, 382
Heme Han 744
Hemedan 30, 31, 32, 33, 38, 43, 79, 82, 121, 129, 132, 148, 152, 161, 165, 173, 174, 175, 176, 190, 196, 197, 199, 200, 282, 326, 330, 331, 393, 409, 412, 413, 421, 423, 442, 443, 458, 460, 461, 462, 474, 507, 519, 529, 532, 533, 536, 537, 538, 634, 635, 636, 662, 667, 725
Hemestekan 268
Hemfora 567
Heng Metan 412
Henry Bander 262
Herakliyus 121, 122, 275
Herat 55, 56, 271, 333, 639, 640, 748
Herat Emirliği 639
Herat Kürtleri 56
Hêrbubi 341
Herdeqil 338
Heredot 58, 411, 412, 413, 415, 416
Herir 201, 214, 217, 309, 340, 629, 726, 727, 728, 729, 735
Herkân 420
Herki Aşireti 352
Heror Kalesi 143
Herzan 21
Hesenanlı 366, 373, 374
Hesenanlı Aşireti 366, 374
Hesenekân 361
Heseniye Aşireti 354
Heseran Aşireti 363
Heseyniye 353
Heskif (Hasankeyf) 698, 701, 703, 704
Hesnaniye 332
Hetağ-Atak kalesi 490
Hetawî Kurd/Kürt Güneşi 322
Hevdiyan 728, 729
Hewlêr 725, 729
Hewraman 96, 241, 274, 294, 299, 300, 304, 315, 628, 630
Hewramani Lohor Oymağı 348
Hewrami 294, 300, 304, 305, 348
Hewrami Aşireti 348
Hewrami lehçesi 300, 304
Hewtan Aşireti 355
Heyhamenşiye 284
Hezalan 380
Hezar Biza 670
Hezar Esp 514, 515, 519

Hezbani aşireti 131, 132, 326, 498
Hezbani Ebu'l Hica 438
Hezbaniler 409, 498, 539
Hezo 58, 701
Hıdır Bey 628, 738
Hıdır Bey b. İlyas Bey 628
Hıdır Bey b. Kelul Bey 628
Hılêlan Aşireti 382, 383
Hınareyi 341
Hınıs 251, 366, 367
Hıristiyan Kürtler 245
Hıristiyanlar 52, 572, 573, 576, 585, 601
Hırqan-Horasan 420
Hısn Darum 586
Hısn el-Ekrad 751, 752
Hısnê Aran 338
Hicaz 41, 227, 293, 316, 470, 596, 718, 737
Hidayet Han 642
Hidiv İsmail Paşa 209
Hilal 465, 466, 467, 468, 469, 715
Hilal b. Bedr 474, 475
Hilal İbn Nasıru'd-Devle 715
Hille 630, 632
Hilo Han 633, 640
Hilvan 30, 32, 33, 67, 75, 92, 114, 124, 126, 128, 270, 274, 423, 508, 509, 746
Hilvan'daki Ananoğulları Hükümeti 507
Hind-Avrupa 67, 71, 73, 74, 81, 82, 85, 86, 100
Hindistan 55, 56, 82, 88, 123, 148, 241, 262, 265, 305, 318, 394, 439, 691, 692, 694
Hindu-Avrupa 82, 83, 280
Hintli Ariler 263, 264
Hira 392
Hirakliyus 642, 645
Hisn-i zok 143, 144
Hisn-i Zülkarneyn 143, 144
Hişam b. Abdilmelik 127
Hitit 68, 69, 70, 88, 100, 101, 102, 404, 405, 406, 410
Hitit devleti 68
Hitit-Eti 102
Hixamenşiye 412
Hizan 159, 163, 539, 698
Hizan Emirliği 698
Hizban aşireti 438
Hizmas 538
Hoca Nizamuddin 519
Hoca Şemseddin 518
Hocewend 296
Hodki 525
Hodyan köyü 724
Hofman 270, 332
Hon. George N. Curzon 749
Horasan 34, 38, 43, 56, 108, 129, 140, 188, 199, 203, 204, 270, 279, 295, 296, 326, 339, 375, 392, 393, 409, 420, 423, 426, 455, 458, 459, 473, 518, 521, 533, 537, 640, 641, 642, 647, 668, 681, 712, 747, 748, 749
Horasan bölgesi 188, 295, 375, 642
Horasan Emirliği 749
Horasan Kürtleri 56
Horaseveyh 510
Horato 402
Horin 349
Horin-Şeyhan 402
Horşah kalesi 510
Hoşab 353, 711
Hoşab valisi 187
Hoşinan 362
Hoşnavi aşireti 332
Hoy 33, 38, 42, 149, 159, 161, 177, 199, 238, 336, 455, 709, 713, 714, 715
Hoy Kalesi 149
Hozavariş 284
Hubato 378
Huda Dad Han 694, 715
Hudabende 155, 530, 536, 717
Hudun 96
Hugumbra 118
Hule 53, 129, 332
Hulise 332
Humus 557, 558, 568, 597, 607, 611, 612, 620, 623, 696, 708, 752
Humus Meliki 620
Hun 265
Hun orduları 266
Hunin kalesi 577
Hunlar 119, 266
Huri 53, 68, 70, 74, 75, 81, 87, 92, 95, 103, 106, 250, 254, 255, 256, 278, 393
Hurin-Şeyhan 51
Hurmal kalesi 190
Hurremabad 385, 390
Hurşit ailesi 525, 529
Hurşit Yezdiyar 462
Husa 332
Husameddin Essemin 578
Husameddin Halil 527, 528, 530
Husameddin Halil b. Bedr 527
Husameddin Ömer 530
Husameddin Sohli 525, 526
Huveysiye 63
Huwaxşatara 414
Huyeysa 63
Huzistan 31, 38, 39, 102, 120, 135, 148, 156, 161, 200, 274, 304, 327, 387, 421, 518, 525, 526, 527, 530, 532
Hülagu 152, 153, 176, 333, 512, 515, 516, 517, 528, 620, 622, 623, 689
Hürmüz 40, 120, 121, 263, 264, 267, 268, 269, 270, 276, 390, 512
Hürmüz Taceddin Şehinşah 512
Hürremabad 33, 527, 530, 532, 537
Hüsameddin Halil 516
Hüseyin Ali Bey 702
Hüseyin b. Mansur 538
Hüseyin Bey 164, 169, 254, 723, 724, 725, 726, 729
Hüseyin el-Hamdani 132
Hüseyin Han 538, 642, 644, 645, 646, 647, 648, 667, 674, 750
Hüseyin Kenan Paşa 222
Hüseyin Kuli Han 389, 538, 715
Hüseyin Paşa 196, 203, 630
Hüseyn Abad 378
Hüseyniye 139, 458, 497
Hüsing 75, 95, 103
Hüsrev Han 307, 637, 638
Hüsrev Paşa 165, 166, 190, 191, 634, 635, 725, 727
Hüsrev Perviz 33, 120, 121, 122
Hüsrevi 327
Hwart 288
Hz. Ali 272, 273, 470

Hz. Ömer 30, 125, 126, 266
Hz. Süleyman 66
Hz. Zekeriya 572

I
Irak 13, 14, 15, 19, 25, 28, 30, 31, 33, 37, 38, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 85, 94, 115, 125, 128, 140, 147, 148, 152, 155, 156, 161, 174, 176, 190, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 211, 213, 215, 221, 233, 240, 243, 245, 246, 249, 250, 252, 280, 285, 293, 312, 318, 321, 323, 325, 329, 334, 342, 344, 345, 348, 353, 354, 356, 373, 391, 397, 421, 446, 469, 487, 510, 528, 529, 538, 627, 628, 629, 633, 647, 650, 662, 665, 666, 720, 724, 728, 740, 747, 748
Irak bölgesi 125
Irak cephesi 240
Irak Devleti 48, 200, 245, 345
Irak hükümeti 28, 37, 51, 245, 249
Irak Kürtleri 47, 51, 56, 196
Islahiye 370
Istahr (Pers Polis) 678
Istahri 39, 326, 327, 328

İ
İbn Atir 494, 495
İbn Batuta 520, 521
İbn Belhi 327
İbn Cevzi 441
İbn Cübeyr 622
İbn Cüheyr Nasıru'd-Devle 505
İbn Dabani 429
İbn Dimne 488
İbn Dostik 479
İbn el-Belhi 510
İbn el-Müseyyeb 483, 484, 487, 499
İbn Esir 20, 28, 138, 139, 458, 459, 460, 466
İbn Gazi Bey 187
İbn Haldun 56, 153, 339, 479, 539
İbn Halikan 307, 539, 540, 544, 545
İbn Havkal 33, 283, 327
İbn Hırdazbe 282
İbn Huredani 423
İbn Liyon 563
İbn Mahmud 455
İbn Mamelan 424
İbn Mazi 466
İbn Merdi 448
İbn Meşki 436
İbn Miskeveyh 326, 454, 455, 457, 459, 460, 462, 467
İbn Mukaddem 556
İbn Mustafa el-Erbili 307
İbn Müseyyeb 484
İbn Naimi 434, 454
İbn Nuaymi 424
İbn Ömer Cezire 138, 139
İbn Râfi 467
İbn Sakr 455
İbn Samsama 28
İbn Şeddad 544, 551, 618
İbn Şibil 494
İbn Xurdazibe 448
İbn-i Esir 59, 63, 124, 125, 126, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 166, 337, 444, 445, 446, 460, 464, 465, 470, 474, 475, 477, 483, 485, 487, 488, 490, 491, 492, 493, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 504, 506, 507, 545, 562, 563, 573
İbnu'l Esir 551, 597
İbnu'l Mukaffa 283
İbnu'l-Vessab 495, 496
İbnu'l-Vessab en-Nümeyri 495
İbrahim b. Ali 329
İbrahim b. Şahreh 522
İbrahim Bey 207, 208, 209, 241, 710
İbrahim bin Muhammed 449
İbrahim Bitlisi 744
İbrahim Efendi el-Haydari 574
İbrahim el-Kurdi 448, 457
İbrahim Han 160, 657, 669, 670, 671, 674, 678, 682, 688, 689, 690
İbrahim Hancı 347
İbrahim Paşa 173, 197, 207, 208, 209, 216, 221, 227, 235, 237, 238, 708, 709, 721, 740, 741
İbrahim Tali Bey 254
İbrahim Yinal 496, 508, 509
İbriz 678
İdic-İzac 517
İdrisi 55, 171
İdris-i Bitlisi 26, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 629
İğ 512
İğ devleti 512
İğ'in-İc'in 511
İhsan Nuri Paşa 43, 254
İhtiyaruddin 743, 744
İkinci Mir Cafer 713
İlam 408, 420
İlbegi 370
İlhan 38, 137, 147, 152, 155, 388, 389, 512, 520, 633, 634, 635, 638, 639, 640, 749, 750
İlhan Ahmed Han 633, 634, 635, 638
İlhanlı hükümetleri 157
İlkas Mirza 174, 175
İltemûr 716
İlyas Bey b. Hıdır Bey 628
İmad 588, 727, 750, 751
İmadi 295
İmadiye 32, 37, 144, 147, 148, 175, 190, 191, 194, 195, 204, 209, 215, 216, 218, 219, 223, 229, 353, 374, 376, 629, 630, 633, 634, 705, 708, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 726, 732, 733, 734, 735, 736, 750
İmadiye bölgesi 353
İmadiye Emiri Sultan Hüseyin 630, 717, 726
İmadiye Emirleri 175, 705, 708
İmadiye Emirliği 629, 721, 722
İmadiye kaleleri 633
İmadiye'nin Emiri Zeyneddin 718
İmadlılar 750
İmadoğulları 751
İmaduddin 142, 143, 144, 146, 147, 148, 233, 309, 336, 427, 510, 514, 516, 520, 541, 542, 551, 564, 566, 596, 597, 699, 710
İmaduddin Ebu Kalicar 510
İmaduddin el-İsfahani 551

İmaduddin Yunus 516
İmaduddin Zengi 142, 143, 144, 146, 233, 309, 541, 542
İmam Ebu Hanife 319
İmam Kuli Hacı İlhan 389
İmdau'd-Devle 427
İnanlu kabilesi 538
İnce Bayrakdar 723
İnce Bayraktaroğlu 217
İndash 406
İngiliz hükümeti 245, 249
İngilizce 20, 27, 32, 34, 292, 293, 298, 638
İngilizler 108, 245, 249, 421, 614, 693
İngiltere 577, 582, 583, 584, 586, 694, 729, 732
İnönü savaşları 250
İran 31, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 55, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 78, 79, 82, 85, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 152, 153, 156, 163, 164, 165, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 187, 188, 189, 191, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 210, 211, 212, 225, 233, 238, 241, 252, 254, 262, 263, 265, 269, 271, 273, 281, 283, 284, 285, 290, 291, 294, 300, 309, 314, 315, 319, 339, 340, 341, 350, 366, 370, 375, 377, 378, 380, 381, 383, 385, 387, 388, 392, 394, 399, 412, 421, 423, 496, 513, 518, 528, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 627, 628, 629, 631, 632, 633, 634, 636, 637, 638, 639, 642, 644, 645, 647, 648, 650, 651, 652, 653, 656, 658, 661, 663, 667, 668, 673, 678, 680, 682, 685, 687, 688, 691, 699, 700, 701, 703, 712, 717, 725, 727, 729, 732, 734, 737, 740, 741, 742, 743, 744, 747, 748, 749, 750, 752
İran bölgesi 178, 181, 187, 191, 198, 296
İran devletleri 447
İran eşkıyaları 211
İran hükümdarı Nur Ali 703
İran hükümeti 172, 174, 187, 193, 194, 197, 200, 205, 210, 212, 226, 238, 245, 380, 388, 537, 631, 636, 638, 650, 656, 749
İran İmparatorluğu 286
İran Kürdistan'ı 152, 156
İran Kürtleri 40, 42, 43, 56, 62, 86, 204, 295
İran lehçeleri 266, 304
İran Ordusu 117, 118, 122, 174, 175, 177, 178, 182, 183, 188, 189, 190, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 211, 232, 233, 533, 534, 536, 635, 637, 651, 740, 742, 744, 747
İran seferi 162, 171
İran Şahı Tehmasp 630
İran Şahı Keyhüsrev 448
İran'lı şair Kani 314
İranlı Ariler 263, 264
İranlı Kürtler 196
İranşah bin Kavurt 510
Irarem 403
İsa Şerefuddin 602
İsa Şihabuddin 332
İsayi 349
İsevi Aşireti 366
İsfahan 33, 38, 39, 130, 131, 157, 175, 196, 199, 282, 326, 327, 328, 388, 384, 409, 421, 428, 429, 437, 439, 447, 507, 514, 518, 519, 529, 533, 537, 538, 635, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 649, 660, 661, 662, 664, 665, 666, 667, 672, 673, 676, 688, 714, 715
İsfahanlı Hamza 447
İsfendarmez 267
İshaki 327
İskender Münşi 178, 182, 189, 447, 534
İskender Sultan 744
İskenderiye 546, 554, 564, 579, 594, 595
İskeveyh 424
İskoçlar 421
İskoçya 41
İslam 17, 18, 19, 20, 30, 34, 110, 122, 124, 215, 216, 232, 270, 271, 274, 275, 285, 290, 297, 308, 325, 328, 342, 388
İslam 398, 424, 447, 524, 555, 557, 558, 561, 562, 563, 565, 566, 567, 569, 575, 577, 578, 579, 584, 587, 589, 590, 592, 593, 595, 596, 598, 600, 601, 610, 619, 620, 626, 695, 696, 743
İslam alemi 157, 554, 579
İslam birliği 589
İslam devleti 271, 601
İslam Devletleri 18, 458, 476, 507, 515, 598, 600, 618
İslam dünyası 579, 588, 589, 626
İslam Emirleri 154
İslam hukuku 575, 590
İslam kaynakları 567
İslam orduları 125, 126, 579, 580, 584
İslam ordusu 570, 574, 576, 578, 581, 583, 609, 610, 620
İslam toprakları 567, 577, 600
İslam ülkeleri 56
İslami fetihler 266, 274, 327
İslami mezhepler 272
İsmail Ağa 245, 246, 355
İsmail Azizi Aşireti 349, 350
İsmail Han 538
İsmail Mirza 174, 175, 631
İsmail Paşa 209, 215, 218, 219, 229, 377, 720, 721, 722, 723, 734, 743
İsmail ve Azizi 349
İsmaili 349, 379, 392
İspanya 274
İsponis 105
İstabanan 392
İstanbul 13, 14, 15, 24, 47, 173, 174, 175, 177, 179, 196, 206, 209, 217, 221, 222, 223, 227, 247, 253, 306, 310, 313, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 500, 600, 630, 631, 650, 706, 709, 717, 718, 719, 724, 726, 727, 734, 738, 743, 751
İstanbul hükümeti 217, 650
Istehrabad 642
İstenli Lin Pol 476, 507, 541
İsveç 14, 249

İsviçre 234
İsyadat 361
İşno 445
İştihari 327
İşuyab 270
İtalya 88, 179
İtimadu'd-Devle 537
İttihat ve Terakki 306, 523
İyad 125, 508
İyad b. Ganem 125
Iyar Leceb 403
Iyar Lecenda 403
İyğ 55
İykarkh 63
İzedinan, Merzegi 356
İzzeddin 512, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 557, 558, 562, 564, 566, 621, 697, 698, 699, 700, 705, 706, 710, 711, 723, 725
İzzeddin Ahmet 530
İzzeddin Cerdik 557
İzzeddin Davud Ferhşah 562
İzzeddin el-Cezeri 158
İzzeddin Fadlun 512
İzzeddin Gerşasb 527, 528, 530
İzzeddin Hüseyin 530, 531
İzzeddin Şêr 221, 222, 224, 230
İzzu'd-Devle 133, 134
İzzu'd-Devle 459

J
J. H. Breasted 81
J. H. Robinos 81
Japonlar 238
Jîn/Hayat 322
Jiyan/Hayat 323
Joanan 38
Jovian 118
Joye 569, 570, 571, 573, 575, 577, 578, 583
Julien 118

K
K. L. W. Kingi 96, 101, 103
K'ab aşireti 649
Ka'ka' b. Ömer 124
Kabakranlu 38, 392
Kabil 748
Kabus b. Weşmegir 462
Kacar hükümeti 205
Kacari 204, 385
Kacer 637, 642, 645, 646, 647, 649, 653, 656, 659, 664, 666, 667, 670, 674, 676, 677, 678, 690, 714
Kacer aşireti 642, 647
Kacer devleti 714
Kacer Hükümeti 642, 653
Kacer ordusu 666, 674, 677, 678
Kacerli Aka Muhammed Han 637
Kacerli Kuli Han 649
Kaceti 327
Kaçarlı 204
Kadaşmen Bel 407
Kadaşmen Turgu 407
Kadaşmen-I. Enlil 407
Kadı İmaduddin el-Katib 596
Kadı b. Şeddad 540, 543, 568
Kadı Bahaeddin b. Şeddad 568, 618
Kadırweysi 339
Kadi Takıyüddin b. Naziru'l Ceyş 338
Kadir Mir Veys 348
Kadirveysi 349
Kadol Kalesi 186
Kafkas 13, 14, 37, 44, 53, 54, 67, 69, 74, 78, 80, 86, 95, 103, 104, 115, 119, 132, 158, 193, 202, 227, 234, 275, 278, 339, 399, 416
Kafkas cephesi 14
Kafkas Kürtleri 37, 54
Kafkasya 13, 53, 54, 80, 115, 119, 132, 158, 202, 339
Kafs 691
Kağanlı 348
Kahire 400, 544, 545, 546, 547, 552, 553, 554, 560, 594, 595, 600, 602, 605, 607, 611, 613, 614, 702, 718
Kahkahi 525
Kahtaba 128
Kak Mustafayê İrani 320
Kâkawend 384
Kakê Eminê Mukri 320
Kakeri 93
Kakewend 345, 389
Kakeyi 51, 348
Kakeyi-Kağanlu Aşireti 348
Kakiri 96
Kal'at el-Hısn 752
Kaladızê 349
Kalafan 325, 340
Kâlafani 372
Kâlaşi 378
Kalazinciri 380
Kalegêrili Kalender Sultan 188
Kalendelan 361
Kalenderani 55
Kaletepe 745
Kalifan 727
Kalikla 21
Kâlini 383
Kâlivan köyü 728
Kâlxani 380
Kamberani 55, 393
Kamçaska yarımadası 275
Kamer kaleleri 722
Kameraniye 337
Kamiliye medresesi 551
Kamuran Bey 308
Kanbar Han 692
Kandahar 682, 714
Kandil dağı 380
Kandiliyan 341
Kandola 305, 380
Kandoman 387
Kandola köyü 304
Kaniran 341
Kanuni Sultan Süleyman 172, 176, 340, 629, 698, 723, 725, 738, 746
Kanzaka-Taht-ı Süleyman 121
Kapadokya 35, 69, 112, 121, 146
Kaptan Haigh 262
Kaptan Hay 52, 350, 351
Kara Çimen 648
Kara Çuvalan 740
Kara Kitap (Mishefa Reş) 278
Kara Mustafa Paşa 711
Kara Yusuf 159, 700, 711
Karaali 373
Karabağ 476, 712
Karabağ Kürtleri 53, 288
Kârabanli 359
Karabey 183
Karablı 332
Karaboyli 332
Karaca Ahmed Paşa 706
Karacadağ 206, 360, 362, 363, 371, 372, 712
Karaci 692
Karaçakay Han 187, 189
Karaçi 693
Karaçok 350
Karaçorlu 203, 393

Karadağ 75, 93, 313, 630, 632, 633
Karadağ sancağı 633
Karadeniz 68, 90, 243, 416, 418, 563
Karadwar 378
Karahan 135, 162, 163, 164, 165, 166
Karahasan 348, 370
Karahasan Aşireti 370
Karainndaş 406
Karakêçan 366
Karakeçi 237, 363
Karakoyunlu 142, 157, 159, 160, 161, 689, 700, 711
Karamanlu 533
Karaulus Aşireti 345, 537
Karasungur 445, 446
Karatekin Cehşiyari 463, 474
Karatepe köyü 346
Karatepe nehri 346
Karayır 332
Karazinciri 384
Karcistan 748
Kar-Daka 58
Kardo-Kartiwi 295
Kardoswi 87
Kardu 29, 35, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 77, 78, 84, 85, 87, 89, 90, 108, 109, 112, 117, 139, 406
Kardu-Bakırdi 139
Karduen 108, 109
Karduhoy 78
Karduiler 29
Karduilerin ülkesi 29
Kardukhi 60, 77, 78, 84, 85, 87, 112
Kardular 59
Karduniyaş 79
Karê nehri 352
Karendi 525
Karhi 94
Karmisin (Kirmanşah) 30, 135, 467, 508, 509
Kars 36, 44, 46, 53, 54, 250, 252, 368, 736
Kars Sancağı 736
Kartiyunlar 106
Karun nehri 538
Karvaş 489, 494, 497, 498, 499
Karyan 327
Kârzuyi 392
Kâsân 341
Kasay 77, 79, 80, 93, 98, 99, 100, 278, 409
Kasayi 87, 89, 92, 102
Kasıdu'd-Devle Buzurg 441
Kasım Bey 163, 164, 166, 706
Kasım Bin Şeyh Abdusselam el-İmad 751
Kasım Ebu Nasır 504
Kasi 74, 87, 259, 262, 412
Kasi aşiretleri 79, 100, 412
Kasi dili 103
Kasi halkı 80, 81, 87, 101, 102, 103
Kasi kralı III. Agum 101
Kasiler 68, 69, 79, 103, 402, 404, 405, 406, 407
Kasili Ulâm Buriash 405
Kasiyani 362
Kaskaşi 416, 111
Kasr-i Şirin 285, 346
Kasru's Selame 570
Kass Mirza 631, 719
Kâstarit 416
Kaş 346
Kaşan isyanı 667
Kaşu 79, 102, 259
Katırci 390
Katib Çelebi 34
Katrmar 282
Kavalisi 700
Kavurt 232
Kaw 363
Kayacı 154
Kayı Sultan b. Mahmud 478
Kays b. Seleme el-Eşcai 126
Kayser Ekradi 370
Kayseri 35, 372, 592
Kâytun 345
Kazak Han 748
Kazaklar 235
Kazan Han 639, 640
Kazaniye 52, 346
Kazanlu 346
Kazım Karabekir Paşa 250
Kazrun hükümdarı 675
Kazvin 30, 38, 43, 81, 82, 83, 96, 111, 282, 385, 421, 427, 428, 619, 644, 661, 688, 744, 747
Kazvin denizi (Hazar denizi) 30, 81, 83, 111, 421, 619
Kebirkoh 40
Keblis 338
Kebş 613
Kecayi 525
Keç 692
Keçel 359
Kedâk Aşireti 358
Kefi 514
Kefrê 229, 346, 347, 371
Kefrê-Kerkük 630
Kelal savaşları 14
Kelali aşireti 333
Kelaliye 331
Kelanter 666
Kelaşin 735
Kelat 55, 393, 693, 694
Kelat kalesi 693, 694
Kelat-Qetta 393
Kelb Ali Han 538
Keldani 49, 60, 65, 69, 70, 123, 297, 298
Keldaniler 60
Keldo-Pehlevi 284
Kelenber 634
Keleso 727
Kelhor 165, 171, 261, 273, 294, 300, 345, 381, 382, 383, 384, 391, 399, 692, 745
Kelhor Aşireti 261, 381, 382, 383
Kelhori 294
Keliş 361
Kelon-Abdoyi 295
Kemakşi 514
Kemal Fevzi 322
Kemali 349
Kenarberoş 356
Kendinav Dağı 350
Kendir yöresi 721
Kengaver 32, 33
Kenkur 326, 331
Ker nehri 425
Ker ve Ress nehirleri 434
Kerboran-Kiboran 358
Kerc bilginleri 325
Keremlis 338
Kerend 32, 33, 241, 294, 382
Kerendi Aşireti 382
Kerha 126, 464
Kerim Han 204, 322, 347, 385, 637, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 663, 673, 689, 690, 715, 744
Kerim Han Zend 322, 347, 385
Kerk 564, 567, 569, 570, 571, 577, 598, 603, 606,

607, 611, 612, 634
Kerk Emir'i 571
Kerk hükümdarı 564, 569, 570, 606, 607
Kerk kalesi 567, 577, 607, 612
Kerkük 48, 52, 67, 68, 70, 75, 96, 104, 118, 163, 165, 174, 189, 191, 196, 200, 201, 202, 312, 316, 345, 346, 347, 348, 367, 372, 402, 403, 629, 630, 634, 637, 720, 722, 725, 734, 736, 739
Kerküklü Rencur 320
Kerman 747
Kermanşah 382, 383
Kermerut 186
Kermesir 387, 644
Kerran 361
Kerruhi 525
Kertavi 332
Kerxa 382
Keşan 175, 712
Keşke 404, 507, 564, 650, 661, 665, 686
Ketna 393
Kevkeb 577, 587
Key Azars-Key Ehsar 414
Keyhatu Han 519
Keyhatun Han 530
Keyhüsrev 102, 111, 112, 147, 279, 420, 421, 448, 619, 745
Keykavus 419, 599, 600, 618
Keykubat 111, 147, 149, 411, 412, 413, 604, 621, 699
Keyros 745
Keytikan 365
Keyvanlu 38
Keze Aşireti 346
Kezlik 338
Khabuşkiya 90
Khaldi-Kaldi 74
Khara Kharqash 407
Kılıçarslan 563
Kıpçak 144
Kırım Savaşı 736, 737
Kırmısir 387
Kırşehir 210, 372
Kızılbaş 50, 161, 162, 181, 182, 183, 184, 631, 703, 725, 737, 747
Kızılbaşlar 182, 183, 631, 725, 737, 747
Kızılbaşlık 50
Kızılca 633, 637
Kızılca kalesi 633
Kızılırmak (Halis) nehri 111, 368, 372, 418, 421
Kızılribat 21, 51, 52, 124, 348, 349
Kiçiyan Aşireti 355
Kiepert 58
Kifrê 52, 118, 205, 212, 213, 699, 741
Kikan 409
Kikan Aşireti 355
Kiki-Çiçi Aşireti 363
Kilikya 69, 128, 146, 154, 162, 250, 326, 418, 419, 579, 580
Kilis 178, 370, 703, 705, 706, 709, 710
Kilis ve Azez Emirliği 705
Kimaş 96
Kimmeri 82, 414
Kimukhi 77
Kinabu 90
Kinane kabilesi 612
Kinba 94, 96
Kinba-Zergari Dağı 96
Kiran 357, 365
Kirbet 527
Kirkar bölgesi 332
Kirman 30, 31, 32, 33, 38, 42, 43, 55, 79, 85, 114, 120, 140, 141, 148, 153, 173, 196, 197, 198, 199, 200, 210, 285, 294, 300, 304, 326, 327, 381, 382, 383, 391, 392, 409, 421, 463, 464, 508, 510, 511, 512, 637, 659, 668, 670, 671, 672, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 691, 692, 741
Kirman Melik 511
Kirmani 327
Kirmanşah 30, 31, 32, 33, 38, 42, 79, 114, 120, 148, 153, 173, 196, 197, 198, 199, 200, 210, 294, 300, 304, 325, 347, 381, 382, 383, 391, 421, 463, 464, 508, 637, 741
Kirmanşah lehçesi 296
Kirmaşan 634
Kirvanlo 749
Kisariye 572
Kisawend 384
Kitabı Mukaddes 69
Kitokabus 516
Kiyaksar 111
Kiyaksars 414, 415, 416, 417, 418, 419
Kiyar 388
Kiyares 388
Kocadağ 372
Koçan 38, 123, 749, 750
Koçan bölgesi 749
Koçeçiyan Nehri 346
Koçeri aşireti 368, 369
Koçhisar 372
Koçhisar gölü 372
Kod Zor Aşireti 370
Kohan 353
Kohandız 522
Kohdeşt 389, 390
Kohgeloveyh 518
Kohgelovi 39, 41
Kohgeloyi 301, 383, 384, 386
Kohistan 38, 713
Kohrod 519
Kolard 514
Kolkır 387
Kolonil Tevfik Vehbi Bey 291
Kolos 724
Kolyayi Aşireti 381
Koma Rişa köyü 674
Komareş 361
Komasi Aşireti 378
Konard 572, 573, 576, 577, 578, 583, 584, 586
Konewend 514
Kont Tliky 249
Konya 45, 147, 150, 216, 371, 599
Kora Aşireti 351
Korakâ Aşireti 379
Korcekk 62, 63
Korduyen 59, 60
Korecek Aşireti 369
Koreki 346
Korevaz 378
Korgeyi Aşireti 382
Korrend 685
Kos 595
Koson 358
Kostantin 117
Kostantiniye 112, 119, 572, 616
Kostantinus 283
Koşan Riş Asayım 410
Koşki 382, 390
Koşki Aşireti 382
Kotur 64
Koxda 346
Koy 629, 729
Koye 52, 214, 380, 740
Koyê nehri 348
Koyık Aşireti 381

Koysancak 31, 63, 201, 220, 313, 350, 722, 742
Koysancak hükümdarı 722
Kozlıçan 359
Kozliçan Aşireti 358
Kökburi 565
Kölemen 204, 207, 607, 741
Köprülü Ahmed Paşa 750
Köprülü Mehmed Paşa 753
Kör Mehmed Paşa 217
Kör Muhammed Paşa Hükümeti 729
Köse Mustafa Paşa 207
Kral Bel Nirari 407
Kral Joye 570, 571, 573, 577, 578, 583
Kral Filip 583
Kral Gandiş 405
Kral Hammurabi 404, 405
Kral IV. Pozor Aşur 407
Kral Kurigalzu 407
Kral Mad-Med 418
Kral Minvas 105
Kral Nersi 116
Kral Richard 583, 585, 586, 605
Kral Sargon 84, 93, 98, 402
Kral Senakherib 85
Kral Wahsuzan 429
Kubadi 378
Kubad 111, 119, 147, 149, 184, 185, 189, 191, 349
Kubad Bey 184, 191, 717, 719, 720, 721, 722, 746
Kubad Han 185, 189
Kudur Enlil 407
Kudüs 440, 544, 545, 546, 547, 550, 553, 554, 556, 558, 562, 565, 566, 569, 572, 573, 574, 575, 576, 578, 585, 586, 587, 596, 602, 603, 604, 605, 607, 608, 610, 611
Kudüs Meliki 546, 550
Kuhgelo 102, 328
Kuhrodi 304
Kuli Bey 726
Kullar 97
Kulp 170, 704
Kunorsi 387
Kur'an-ı Kerim 96, 216, 272
Kuratu-Huratu 51
Kurayş bin Bedran 505
Kurd b. Amr 23
Kurd b. İsfendiyar b. Manuçehr 66
Kurd b. Marid 66
Kurd Gelî 39, 55, 394, 639, 691
Kurdat bölgesi 337
Kurdeveyh oğlu Şehrfiruz 432
Kurdewari Aşireti 383
Kurdikan 705
Kurdikan kalesi 705
Kure mıntıkası 753
Kuresinli 64
Kureşi aşireti 368, 369, 372
Kureyşi Kürt 150
Kurmanc 294, 295, 299, 303, 359, 362
Kurmancî lehçesi 281, 290, 294, 298, 301, 304, 310, 323, 358, 363, 364, 365, 369, 370, 372, 381, 391, 706, 718
Kurti 58, 59, 62, 70, 77, 78, 84, 85, 86, 87, 88, 100
Kurtiwi 77, 78, 87
Kurtuluş Savaşı 255
Kurucan 200
Kurum 34, 123, 168, 284, 392
Kuruş 420
Kûryan 358
Kusayr nahiyesi 706
Kuşi aşireti 214
Kut 14, 51
Kut el-İmara 15
Kut el-İmare yöresi 14
Kutbeddin Muhammed 511
Kutbeddin Mübariz 511
Kutluk Şah 155
Kutmukh 107
Kutna 708
Kutur 170, 212
Kutur bölgesi 212
Kuvazi 348
Kuyucu Murad Paşa 179, 181, 186, 228, 706
Kuzey Afrika 554
Küçük Ahmed Paşa 635, 750, 752
Küçük Asya (Anadolu) 35, 62, 68, 80, 81, 265, 376, 418
Küçük Balaberanlı 369
Küçük Canpolat Bey 706
Küçük Elbak 63
Küçük Ermeniye 563
Küçük Han 715
Küçük Husamşêr 335
Küçük Lor 39, 41, 274, 301, 304, 330, 386, 388, 389, 390, 391
Küçük Lor aşiretleri 39, 389
Küçük Lor Hükümeti 423, 525, 528
Küçük Loristan 33, 532, 536, 538
Küçük Med 421, 447, 448, 695
Küçük Pinyaniş 356
Küçük Zap 44, 52, 53, 121, 203, 340, 348, 351, 403, 630, 729, 739
Küfe 409
Kürdistan Derneği 306
Kürdistan Madalyası 222, 224
Kürdistan Toplumsal Örgütü 306
Kürdizade Ahmed Ramiz 310
Kürdoğulları 641
Kürt Ahmedil 446
Kürt Behram 119
Kürt Derneği 306
Kürt Emiri 159, 161, 173, 196, 200
Kürt Emirler Emiri 706
Kürt Emirleri 33, 158, 164, 178, 190, 191, 376, 630, 717, 729
Kürt Emirlikleri 146, 160, 172, 398, 629, 634, 703, 711, 748
Kürt Halk Cemiyeti 306, 322
Kürt Hêvî cemiyeti 306
Kürt Hıristiyanlar 245
Kürt hükümeti 507, 539, 627, 628, 718
Kürt İstiklal Cemiyeti 306
Kürt Kalesi 604, 752
Kürt Krallığı Hükümeti 423
Kürt Kütüphanesi 19
Kürt Mehdi 195
Kürt Milli aşireti 209, 210, 235
Kürt Said Paşa 47
Kürt Teali ve Terakki Cemiyeti 306
Kürt-Eyyûbi devleti 145
Küvar 330

L
Lacan 449
Laçin Uşağı 359
Ladê 347
Ladin 153
Lagaş Devleti 76
Lagaş 67, 76,78, 85, 97, 98
Lağab 98
Lahican 42, 241, 341, 380, 737
Lala Aşireti 379
Lallar 97
Lar 388, 392, 667
Lara 96
Larican 737
Las-Bela 55, 393
Lasbilla 692
Laserab 403
Latin 68, 88
Latince 68, 292
Lavalican 327
Lavn Hanedanı 330
Lawin 339
Layhonan 374
Laz Süleyman Paşa 229
Lazba 326
Lazika 120
Lazistan 35, 120
Lazkiye 577
Lazord 336
Le Strange 30, 31, 32
Lehmann Haupt 60
Lek 644, 654, 741, 745
Lek aşireti 38, 39, 370, 382, 383, 384, 385, 644, 654
Lek Kürdi Aşireti 370
Lek lehçesi 288, 295, 300, 391
Leki 294, 329
Lekistan 294, 385
Lekler 40
Leningrad Asya kütüphanesi 321
Lerch 61, 296, 321
Leşkeri 448, 449, 450, 476, 477
Leylak 379
Leylan 201, 347
Leylani Aşireti 347
Lezgi 476
Lice 490
Lidya hükümeti 418
Lilâk 382
Liravi 514
Lokullus 113
Lolanlı Aşireti 366
Lolo 295, 402, 567, 695
Lolo bölgesi 29
Londra 15, 32, 41, 55, 62, 84, 110, 286, 321, 448
Lor 39, 40, 41, 76, 80, 102, 294, 301, 302, 304, 383, 386, 474, 518, 525, 531, 536
Lor aşiretleri 39, 52, 102, 383, 384, 385, 389
Lor bölgesi 516
Lor halkı 301, 304, 328, 383, 534
Lor hükümeti 423, 525, 528, 538
Lor lehçesi 287, 301, 302, 303, 304, 383, 525
Lor liderleri 522
Lor ordusu 518, 528
Lor Ovası 390
Lordağan 387
Lori 274, 328, 379, 383
Lori Bozorg 274
Lori Kalehker Aşireti 379
Loristan 31, 33, 34, 38, 39, 40, 43, 79, 80, 102, 142, 177, 197, 199, 200, 294, 301, 302, 305, 382, 383, 384, 385, 386, 420, 423, 513, 514, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 633, 634, 717, 747
Loristan Emirliği 535
Loriya 328
Lorje 40
Lose 331
Louis 612, 614, 615, 616
Lovin 56
Lozan Antlaşması 248
Lugal Zagis 97
Lulu 8, 74, 75, 87, 88, 89, 92, 93, 101, 102, 153, 259, 262
Lulu ülkesi 76, 93, 94, 95, 98
Lulubu (Hilvan) 67
Lusi Pol Margret 308
Lutfullah Bey 721, 722
Lübnan 54, 123, 399, 582, 706, 707, 708, 709, 750, 751, 753
Lütuf Ali Han 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 689, 690
Lynch 259
M
M. Ali Avni Bey 11
M. Deniker 54
M. Emin Zeki Beg 11, 14, 16, 28
M. Milinoviski 736
M'aniler 751
M'anli Şeyh Serhal 751
Mabki 525
Macar kralı 601
Macaristan 249
Macırdan 409
Macuran aşireti 326
Mada 87
Madancan 326
Madays 415, 416
Maden 47, 82, 224, 336
Madson Grant 290
Mafi 382, 384, 385
Mafi, Şıvankâre ve Ğazıl Aşireti 382
Mağ 269
Mağrip 56, 286
Mah Şeref Hanım 307, 638
Mahali 327
Maheki 390, 391
Mahideşt 331, 380, 382, 383, 745, 746
Mahillani 304
Mahki kalesi 509
Mahmud Bey 183, 207, 208, 209, 629, 632, 701
Mahmud Cebraili Aşireti 379
Mahmud Efendi 66, 110, 124
Mahmud Gazan 135
Mahmud Han 652, 669, 682, 693, 714, 715
Mahmud Paşa 729, 735, 740, 741, 742
Mahmud Sala 387
Mahmudi 170, 177, 178, 184, 195, 295, 710, 711, 713
Mahmudi aşireti 177
Mahmudi emirleri 710
Mahmudi Emirliği 710, 711
Mahmudi Hükümeti 170
Mahmudi Kürtleri 184
Mahmudi Zeynel Han 187
Mahmur 52, 350, 735
Mahvi 317
Major Edmonds 38, 75, 93, 286
Major Frederick 35

Major Longrigg 52, 199, 627, 628, 629
Major Mealenghin 227
Major Rawlinson 273, 275, 339, 386
Major Soane 84, 108, 109, 191, 212, 219, 230, 261, 262, 286, 294, 296, 305, 341, 345, 348, 373, 381, 637, 638
Makdisi 282, 326, 327
Makedon 30, 113, 279
Makedonyalı İskender 112, 113, 279
Maksut Bey 186
Maku 33, 38, 42, 177, 226, 308, 309, 383, 479
Maku kalesi 177
Malaşêko 358
Malatya 30, 33, 34, 41, 44, 45, 125, 128, 163, 207, 361, 369, 418, 505
Malazgirt 33, 107, 139, 210, 252, 335, 366, 367, 411, 479, 488, 500
Malazgirt Ovası 107
Malcolm 38, 40, 637
Malemir 387
Malibas 341
Malik bin Tudan 152
Mam Hasani 384, 394
Mambal 341
Mamecan 345
Mamedan 356
Mamegan 367
Mamegoniya 367
Mamekânlı Aşireti 367
Mamelan 423, 424, 439, 451, 460
Mamend 356
Mamereş 356
Mamesam 341
Mamesani 39, 301, 383, 384, 386, 518
Mamesi 514
Mameş 339, 380, 383
Mameş Aşireti 380
Mameş aşiretleri 383
Mamıski 341
Mamikan aşireti 64
Mamikonyan 64, 86
Mamkal 341
Mamkurd 341
Mamleys 341
Mamoyi 341, 628
Mamsal 341
Mamsêl 341
Mamşi Aşireti 185
Mamun Cibraşi Aşireti 382
Mamuratu'l-Aziz 239
Manayi 71, 412, 414
Manayi-Manda 412
Mani 111, 270
Mani mezhebi 276
Maniheizm 276
Manoranlı Aşireti 367
Manrud halkı 526
Manrud şehri 526
Mansur 437, 497, 504, 505, 506, 580, 746
Mansur b. Oğuzoğlu 497
Mansur bin Oğuzoğlu 497
Mansur Mahmud Kralı 599
Maraş 41, 45, 179, 326, 370
Mardin 47, 125, 141, 142, 143, 144, 150, 151, 153, 158, 163, 164, 165, 166, 189, 205, 207, 208, 209, 216, 223, 237, 238, 295, 296, 329, 330, 409, 538, 563, 697, 704, 705, 735
Mardin Atabeyleri 538
Mardin kalesi 164, 166
Marduk 405, 408
Mark Antoan 114
Markab 577, 752
Marki Dofrova 584
Markiz Konard 576
Marmariler 270
Marsaba 270
Maruniler 708
Masak 335
Masebzan 282
Maskem 595
Matemiya 362
Mativaza 409
Matlabi 327
Mau'l Basra 282, 286, 326
Mau'l Kûfe 326
Maverau'n-Nehir 448, 533
Mavıt 349
Mavut ilçesi 317
Mayer 61
Mazamua 414
Mazdek 270
Mazencan 333
Mazenderan 38, 296, 393, 642, 647, 648, 650, 659, 664, 665, 666
Mazıdağı 252, 365
Mazkurd 335
Me'mun Bey 628, 629, 630, 632, 712
Mecdel Yaba kalesi 572
Mecduddin Bori 566
Mecinkurd 703
Mecus 269
Mecusi 129, 265, 283, 284
Med 62, 80, 83, 87, 88, 89, 259, 290, 295, 411, 412, 418, 421, 447
Med İmparatorluğu 95, 111, 284
Medain 116, 118, 120, 124
Medain-Tisfon 116
Mediha Kurd 514
Medine-i Münevvere 567, 697, 701, 744
Mediya 340
Medler 61, 62, 71, 74, 81, 84, 85, 108, 110, 111, 114, 266, 270, 280, 282, 411, 413, 415, 417, 418, 419, 421
Medrese 520, 543, 551, 552, 564, 575, 587, 594, 613, 622, 654, 713
Medya 35, 41, 68, 71, 72, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 206
Meğan 170, 270
Mehdi Kuli Han Şamlu 537
Mehdi Kulin Sultan 747
Mehmed Ali Mirza 210, 211
Mehmed Bey 162, 166, 173, 184, 214
Mehmed Derviş Paşa 209
Mehmed Fikri 320
Mehmed Paşa 164, 165, 166, 167, 187, 188, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 227, 229, 319, 631, 632, 753
Mehmed Said Paşa 216
Mehmet Bayrak 523
Mehna 377
Mehraki 327
Mehraniye 170
Mehrecan Nakzak 282
Mehrevan 633, 635
Mehrevan sancağı 633
Mekke Emiri 596, 623
Mekke-i Mükerreme 623
Mela Abdulaziz medresesi 13
Mela Beytuşi 320
Mela Ehmed 313
Mela Hacici 225
Mela Hıdır 313
Mela Hızır 320
Mela Mehmudê Bazîdî 11

Mela Mihemed 317
Mela Mihemedê Koyi 320
Mela Mihemedê Kumasi 320
Mela Osman 317
Mela Salih 225
Melayê Batê 310
Melayê Cizîrî 309
Melazkurd 700, 702
Melek Ahmed Paşa 193, 194, 195, 700, 720
Melekan 624
Melek-i Tavus 277, 278
Melik Adil 479, 572, 575, 577, 584, 585, 594, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 605, 606, 607, 608, 618, 621, 625, 699
Melik Adil Ebubekir 607
Melik Afdal 596, 597, 598, 599, 600, 621, 623
Melik Aziz 498, 500, 596, 597, 598, 618, 619, 621, 624
Melik Aziz Büveyhi 498, 500
Melik Aziz Osman 596
Melik Beldevin 556
Melik Bey 710
Melik Cevat 606, 609
Melik Davud 444, 478, 606, 607
Melik Dinar 512
Melik Ebhaz 500
Melik Ebu Ali 488
Melik Ebu Kalicar 503
Melik Ebu Mansur 490
Melik Ebubekir İldegiz 445
Melik el Mansur Emir el-Cuyuş 548
Melik el-Afdal 570, 588, 597
Melik el-Aziz 503, 597
Melik Emir Muhammed Ali 591
Melik Eşref 600, 602, 603, 604, 607, 616, 618, 619, 621, 699, 704
Melik Eşref Musa 616
Melik Gıyaseddin 610
Melik Halil 159, 161, 162, 164, 171, 701, 704
Melik Hoşeng 522
Melik İbn Kaliçar 498
Melik İsmail 606, 607, 622
Melik İzzeddin 532
Melik İzzeddin bin Şuca 532
Melik Kamil 600, 601, 602, 603, 604, 605, 607, 608, 612, 616, 617, 618, 619, 621, 624, 625
Melik Mesud 441, 442, 443
Melik Muazzam 600, 602, 603, 619, 620, 621, 622, 623
Melik Muhammed 159, 703, 704
Melik Muizzuddin 639
Melik Nasır 603, 617, 619, 620, 621, 622, 623
Melik Nasıru'd-Devle 491, 497, 499, 500
Melik Nasiruddin 513
Melik Necmeddin 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613
Melik Salih 153, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 564, 604, 608, 613, 619, 622, 625
Melik Seyyid Ahmed 532
Melik Süleyman 443, 703
Melik Tahir 712
Melik Zahir 597, 599, 600, 618, 619
Melik Zahir Gazi Gıyaseddin 597
Melikan 698
Melike Hatun 527, 528
Melikler 470, 555, 563, 698
Melikşah 141, 142, 232, 327, 440, 476, 477, 478, 504, 505, 506, 510, 511, 540, 703
Melikşahi 348
Mele Ahmedê Derbend 320
Mele Kadirê Şeyh Vesani 320
Melle Rahim Mukri 320
Meman 350
Mem û Zîn 310
Memakone 514
Memduh Selim 322
Memiwend ve Zelaki 387
Memkekal 341
Memluk melikleri 706
Memluklar 615, 622
Memluklu 229
Men Huvadad 446
Menbic 370, 559
Mend 578, 706
Mendan 353, 361
Mendel 202, 345, 346
Mendeli 52, 536
Mendemi Aşireti 378, 382
Mendeşine 339
Mendik 341
Mendikan 86, 365
Mendila 383
Mengu Han 528
Mengur 339, 374, 380
Mengur Aşireti 380
Menko Kaan 639
Mensura 614
Mensura şehri 614
Mensuriler 383
Menuçehr 477, 478, 713
Merağe 30, 137, 141, 148, 155, 173, 184, 185, 190, 226, 349, 424, 425, 429, 434, 436, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 448, 717
Merağe Emiri Alaaddin 445
Meraseli 514
Merbabekr 339
Merbuk 339
Merc Uyun 562, 577
Merduh-Apal-I. İdin 408
Merduk-Mudamik 94
Meret 335
Mêrg Sancağı 738
Mêrgê 349
Mêrgever 336
Mergör 181
Merivan 175, 190, 304, 313, 348, 630, 631, 745
Merivan lehçesi 304
Merivani Aşireti 348
Merivan-Mehriban 190
Merivan-Mehrivan 745
Merkiz Konard 583, 584
Mêrkuvar 336
Merne Kane 339
Merrakeş 580
Mertehon köyü 750
Merv 647
Mervan bin Dostik 485
Mervan bin Muhammed 710
Mervani Devleti 506
Mervani Hükümeti 233
Mervani krallığı 492, 502
Mervani Meliki 488
Mervaniler 485, 486, 487, 506
Merzeban 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430,

431, 432, 433, 434, 447, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 476, 478
Mescid-i Aksa 574, 610
Mesela Eyyûbi hükümdarları 307
Mesleme b. Abdulmelik 127
Meslemiye 370
Mestıkan 326, 409
Mesture Kurdistani 307
Mesu 409
Mesu 64, 66, 96, 141, 326
Mesud b. Melikşah 442, 443, 469, 470, 479, 528, 529, 530, 540, 564, 624
Mesud el-Fani 54
Mesud el-Kurdi 469
Mesud Fani 47
Mesud Salahaddin Yusuf 624
Mesudi 64, 66, 141, 270, 326, 392
Meşhed 204, 265, 393
Meşhur Davud olayı 274
Meşkinli 361
Meşoy 320
Meştê/Gawerod 379
Mevali 167
Mevla Emiru'l Mu'minin 439
Mevlana Celaleddin-i Rumi 713
Mevlana Halid 317, 318
Mevlana Hekimuddin 629
Mevlana İdris Bitlisi 307
Mevlevi 277
Meyafarkin 117, 120, 125, 133, 134, 150, 151, 153, 163, 210, 357, 479, 480, 488, 489, 490, 492, 493, 494, 500, 503, 505, 513, 568, 702, 704, 705
Meysuri 376
Meysuryan 374
Meyzel 353
Mezawıc 388
Mezdankan 326
Mezopotamya 35, 75, 78, 81, 83, 84, 87, 90, 92, 95, 100, 103, 106, 109, 110, 115, 118, 123, 125, 212, 220, 231, 262, 305, 405, 409
Mıhelmi 364
Mısır 28, 41, 56, 104, 134, 145, 153, 154, 171, 208, 209, 281, 293, 322, 332, 333, 334, 335, 336, 406, 407, 409, 410, 487, 492, 503, 504, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 557, 559, 560, 561, 563, 564, 565, 570, 572, 576, 579, 586, 589, 591, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 605, 606, 607, 608, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 708, 709
Mısır Firavun 407, 409
Mısır halifesi 487, 547
Mısır hükümeti 409, 548, 596
Mısır kralı I. Tehutimes 409
Mısır ordusu 28, 134, 208, 216, 221, 551, 597, 610, 611, 615, 621, 708, 709
Mısır yönetimi 602
Mısırlılar 87, 104, 410, 544, 549
Midyat 223
Mihredad 745
Mikaili 317, 349
Milan 67, 383
Milekâri 380
Milkişi 703
Milkişi aşireti 703
Millan 187, 359
Millan aşireti 187
Milli Aşireti 206, 207, 208, 209, 210, 235, 237, 359, 361, 371, 372
Milli Dınbili 365
Milli İbrahim Paşa 227
Milli Türk cephesi 250
min Fevzi Bey 319
Minşat Sarı Abdullah 743
Minvas 105
Minye 595
Mir 366, 384
Mir Abdal 349, 697
Mir Abdülaziz 697
Mir Ahmed 698, 713
Mir Ahmet 711
Mir Ali 144, 228, 479, 725
Mir Budak 725, 726
Mir Cafer 713
Mir Diyaeddin 700
Mir Fahreddin 701
Mir Hacı Bedir 697
Mir Hasan 681, 698, 699
Mir Hasan b. İbrahim 699
Mir Hıdır 717
Mir Hüseyin 723, 725, 738
Mir İbrahim 713, 738
Mir İmaduddin 710
Mir İsa 713, 725
Mir İzzeddin 697, 698, 700
Mir Mahmud 713
Mir Melik 719
Mir Muhammed 694, 712, 743
Mir Nazar 717
Mir Süleyman 712, 726
Mir Yehya 713
Miralay Taylor 729
Miralay Wilson 48, 280
Miran Aşireti 354, 158, 170, 237, 315, 354
Miraxur 390
Mirbegi 349
Mirdasi Emirliği 702
Mirdasi aşireti 702
Mirdasi 362
Mirdeysi 163
Mire Bey 634, 727
Mîrê Mîran 632, 734, 747, 748, 752
Mirkân 365
Mirsenan Aşiret 364
Mirvani 55
Mirza Ağacan 388
Mirza Bey 743
Mirza Bozorg 667
Mirza Fethullah el-Erdelani 679
Mirza Hamza 176
Mirza Hasan 667
Mirza Haydar 177
Mirza İskender 521
Mirza Mahmud 673
Mirza Mehdi 671, 672
Mirza Pir Ahmed 522
Mirza Yakup 320
Mirzanlı 359
Misafir Devleti 447
Misan köyü 678
Misir 90
Misra 275
Mister Curzon 691, 750
Mistir Billy Freezer 729
Misuri 353
Mişu 581
Mitani 68, 81, 87, 99, 103, 104, 106, 409, 410
Mithat Bey 223, 321

Mithat Paşa 350
Miyana 678
Mizizax 364
Mizuri aşireti 214, 719
Mizuri Bey 194
Mizuri-Misuri Aşireti 353
Modanlu 38
Moğol 31, 56, 109, 115, 135, 142, 147, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 278, 339, 446, 516, 517, 518, 519, 524, 528, 530, 531, 538, 604, 619, 620, 624, 627, 691, 699, 703, 713
Moğol Emiri Batu 278
Moğol İlhanlılar 529
Moğol imparatorluğu 518
Moğol kuvvetleri 446
Moğollar 109, 142, 147, 152, 153, 154, 155, 517, 519, 530, 624, 627, 703, 713
Mohanna 649
Mokan-Mukriyan 434
Mokoli 387
Molikân 363
Molla İdris el-Bitlisi 33
Molla Yahya 214
Moman 364
Monkuşt 387
Morgan 261, 296
Morganstirin 55
Morye 65
Moskova 45, 138, 226
Mostang 692, 693
Moşoyi 70
Motkan 357
Motkân Aşireti 358
Motki 358
Moxali 366
Mösyö Alexandria Jaba 262
Mösyö Hofman 270
Mösyö Kanter 260
Mösyö Minorsky 696
Mösyö Rabino 385
Mösyö Zimmerman 54
Mr. G. E. Driver 85
Mr. Hay 52
Mr. Hull 98, 103, 264, 402, 405
Mr. Jackson 264
Mr. McDonald Kenz 275
Mr. O. Mann 180
Ms. Rozita Forbes 275, 277
Muafan 365
Mualya 572
Muaviye b. Ebi Süfyan 125, 286, 696
Mubariz Kek 333
Mubarizuddin 333
Mucem el-Buldan 134, 275
Mudanlı aşireti 393
Mudar b. Nizar 66
Mudar diyarı Ruha (Urfa) 30
Mudesir 327
Mueyyidu'd-Devle 462
Muğ (bugünkü Muş) 20, 29
Muhacir 470, 696
Muhammed Abdurrezzak 432
Muhammed Ali Han 657, 658
Muhammed Ali Mirza 741, 742
Muhammed b. Abdurrazzak 455
Muhammed b. Bişr 327
Muhammed b. Hilal 131
Muhammed b. İnaz 474
Muhammed b. İshak 327
Muhammed b. Mervan 127, 128
Muhammed b. Müsafir 451, 452, 460
Muhammed b. Rezzak 427
Muhammed b. Şavur 478
Muhammed b. Şeddad 476, 478
Muhammed Bey 632, 710, 716, 729, 740, 743, 746, 747
Muhammed bin Makân 427
Muhammed bin Musafir 432
Muhammed Han 637, 643, 648, 659, 664, 665, 666, 667, 670, 673, 674, 675, 677, 678, 679, 680, 681, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 694, 715
Muhammed Han İbn Ustaçlu 162
Muhammed Han Zend 385
Muhammed Hudari Bey 521
Muhammed Hurşid 513
Muhammed Hüseyin Han 389, 642, 644, 645, 646, 647, 648, 667, 674, 693
Muhammed Komari 525
Muhammed Kor Paşa 723
Muhammed Mamlan 439
Muhammed Muzaffer 521
Muhammed Nuri Efendi 322
Muhammed Paşa 637, 721, 722, 723, 729, 730, 733, 734, 735, 736, 739, 740, 753
Muhammed Paşa el-Celili 721
Muhammed Rahim Han 657
Muhammed Reşid Paşa 709, 723, 735
Muhammed Revadi 423, 447
Muhammed Revadi hükümeti 423
Muhammed Sadık Han 715
Muhammed Salih Ağa 347
Muhammed Sultan 532
Muhammed Şah 540, 638
Muhammed Taki Han 387, 388
Muhammed Tayyar 721
Muhammed Zahir Han 664
Muhammediye 333, 338
Muharib Han 693, 694
Muhbet Han 692, 693
Muhelhel 508, 509
Muhtara 707, 708
Muhurdad 113, 114
Muhyuddin Zeki 566
Muiz İsmail 624
Muizzu'd-Devle 133, 426, 427, 456, 458, 459
Muizzuddin Aybey 617, 639, 640
Muk 117
Mukan 30, 31, 434, 449, 455
Mukran 691, 692
Mukri 38, 157, 180, 184, 185, 186, 188, 189, 226, 233, 238, 241, 261, 288, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 304, 312, 320, 349, 355, 374, 376, 377, 378,

379, 383, 434, 441, 448, 449, 458, 479, 480, 481, 482, 483, 486, 487, 489, 490, 497, 501, 629, 633, 716, 717, 718, 719, 743
Mukri Aşiretleri 184, 189
Mukri Bıradost 180
Mukri Emirliği 717, 719
Muktefi Billah 434
Mumehhid ed-Devle Ebu Mansur 488, 489, 490, 491
Mumenewend 389
Munis el-Hadim 448, 449
Munzur Bey bin Hasan Bey 628
Murad Bey 633
Murad Han 310, 387, 643, 657, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 673, 689, 721
Murad Han Beyazidî 310
Murşit Kulihan 714, 715, 747
Murucu'z-Zeheb 64, 66, 326
Musa Muzafferuddin 602
Musa Paşa 215, 216, 732, 734
Musanan 356
Musi 43, 140, 148, 157, 205, 208, 229, 232, 244, 278, 358
Musik b. Mucli 500
Muslu Aşireti 171
Mustafa Ağa 213
Mustafa Bekiyê Câf 320
Mustafa Bey 177, 194, 214, 314, 728, 729, 730
Mustafa Kemal Paşa 14, 15
Mustafa Reşid Paşa 735
Mustedi' Billah 556
Musul 14, 35, 37, 42, 43, 47, 48, 50, 127, 131, 132, 135, 138, 139, 141, 143, 146, 150, 154, 158, 159, 167, 168, 189, 190, 191, 195, 197, 200, 202, 203, 204, 207, 209, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 232, 239, 242, 244, 248, 249, 275, 326, 328, 342, 344, 353, 361, 426, 450, 456, 458, 461, 480, 481, 482, 483, 486, 487, 494, 496, 497, 498, 499, 502, 540, 541, 559, 563, 564, 565, 568, 609, 612, 613, 634, 635, 651, 717, 719, 720, 721, 722, 723, 725, 727, 733, 734, 735, 750
Musul Atabeyi İmadud-din Zengi 309, 540
Musul beldesi 244
Musul bölgesi 147, 338
Musul Emiri Mevdud 146, 440
Musul hakimi 147, 153
Musul hâkimi Melik Mesud 441
Musul hâkimi Nasıru'd-Devle 427
Musul halkı 30, 42, 50, 483, 484, 485
Musul hükümdarı 139, 141, 152, 218, 555, 556, 559, 568
Musul Kürtleri 37, 247
Musul meselesi 248, 251
Musul Naibi 147
Musul Naibi Bedreddin Lulu 147
Musul ordusu 150, 219, 505, 559, 735, 741
Musul Tarihi 152, 209, 215, 275, 278, 479, 483, 503
Musul valisi Emir Kurayş b. Bedran 502
Musul valisi Karvaş 497
Musul valisi Şerefu'd-Devle Müslim b. Kurayş 504
Musul vilayeti 48, 51, 242, 271
Musul vilayetleri 35
Musul'un valisi Karvaş 498
Musul-Cerapalis bölgesi 104
Muş 29, 46, 60, 159, 174, 175, 209, 210, 211, 220, 242, 357, 358, 366, 367, 368, 702
Muş ovası 354, 370
Muşik Aşireti 357
Muşki 69, 70, 88, 106, 498
Muşkiler 70, 88, 106
Mutasım Billah 129
Mutemu'd-Devle 182, 498
Muvahhitler 56
Muxane 339
Muzaffer (Melik) 424, 487, 512, 521, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 616, 622
Muzaffer ailesi 532
Muzaffer hanedanı 512
Muzafferuddin Gökberi 445, 521, 602
Muzafferuddin II. Efrasyab 521
Muzurler 538
Mübareki 327
Mübariz 511, 512
Mücahiduddin Behruz 540
Mücahidüddin Kaymaz 146
Müfti's-Sekaleyn 307
Müftü Zehawi 317, 318
Müküs 163, 698
Müneccimbaşı 476, 507, 641
Müşir Damat Zülküf Paşa 306
Müşir Şakir Paşa 235
Müşiru'd Devle 83, 116, 280, 286, 412, 418, 421
Müşiru'd Devle Pirneya 418

N

Nablus 572, 575, 587, 606, 607, 610
Nabopolasar 414, 417
Nabukadnezar 415, 419, 745
Naci İsmail 523
Nadıri 346
Nadir Şah 38, 193, 199, 201, 202, 203, 204, 387, 389, 392, 393, 538, 636, 642, 643, 645, 653, 681, 692, 715, 729, 739, 749
Nadiriye 689
Nahçıvan 187, 336, 476
Nakşibendi 225, 315, 318
Nâli 313
Nalişkan 347
Namdarbegi 349
Namık Kemal Bey 314, 316
Namri bölgesi 29, 94, 95, 414
Nanakali 294, 339
Nanekoli Aşireti 382
Naram-Sin 402, 403
Naramsin 67, 80, 93, 97, 98
Narih Kalesi 183
Narin nehri 740

Narsevas 71
Narsis 121
Nasır 433, 434, 435, 515, 617
Nasır b. Ali ed-Dergezi 511
Nasır Bey 716
Nasır Davud 603
Nasır Eyyûb 624
Nasır Hüsro 439
Nasır Kalavun 622
Nasır Lidinillah 515, 627
Nasır Yusuf 612, 617, 619, 620, 622
Nasır'li-Dinillah 146, 147
Nasıra 604
Nasıriye 503, 551, 572
Nasıriye medresesi 551
Nasırlı Aşireti 373
Nasıru'd-Devle 427, 456, 461, 483, 488, 491, 492, 493, 494, 495, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 715
Nasıruddin 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 474, 564, 602, 638, 715
Nasıruddin Bedr 465, 466, 467, 468, 469, 472, 474
Nasıruddin ve'd-Devle 464
Nasıryan 361
Nasr el-Mervani 502
Nasru'd-Devle b. Mervan el-Kurdi 139
Nasturi 54, 123, 220, 221, 245, 271, 278, 343, 353
Nasturiler 54, 123, 220
Nasuh Paşa 186
Nayiri 81, 106
Nayri (Nehri) Hükümeti 411, 695
Nayri 69, 83, 84, 88, 89, 104, 107, 108, 109, 110, 226, 259
Nayri topluluğu 226
Nayrizi 349
Nazar Ali Han 385
Nazi Maruttaş 407
Nebopolaser 71
NecatAğa Muhammed 659
Necef Kulihan 715
Necim 599
Necip Paşa 220, 742
Necme 333
Necmeddin Eyyûb 540, 541, 542, 553, 604, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 613, 625
Necmeddin Eyyûb Divinli 540
Necmeddin Hıdır 334
Necmeddin Melik 605, 606
Necmeddin Paşak 335
Nedirli Aşireti 370
Neftçi 345
Nehri bölgesi 81
Nehri/Neyri 718
Nehrivan köprüsü 463
Nekdi 751
Nekl Leceb 403
Nemiran aşireti 698
Nemriye 338
Nergiz Han 200
Nermanşir 682, 684, 685
Neron 114
Nêrva 353
Newroli 349
Nıxoyi 514
Nifatis 108
Nihavend 132, 282, 286, 331, 421, 458, 461, 462, 466, 467, 474, 536, 537
Nikdi-İra 97
Nikdim 94, 96
Nikitin 261, 262
Nil 545, 595, 603, 608, 614
Nil nehri 601, 602, 603
Nil vadisi 617
Ninova 71, 121, 122, 414, 415, 416, 417, 418, 499
Nipor 403
Nirezend 745
Nirici 380
Nirzehi 381
Nisibis 68
Nisir 94, 98
Nişaburlu Şeyh Kutbeddin 543
Nişancı Mustafa Paşa 753
Nişpi 97
Niyrenci 348
Niz kalesi 434
Nizami 446
Nizamu'l-Mülk 510
Nizamuddin 504, 512, 519
Nizip 216, 221
Norik 341
Noşirvani 694
Notanza 518
Notmiyad 390
Nöldeke 58, 62, 63, 87, 279
Numeyran Valisi Davud Bey 166
Nur Ali 703
Nur el-Vedud 521
Nuradad 93
Nureddin Ali 596
Nureddin aşireti 738
Nureddin Mahmud 530, 542
Nureddin Muhammed 525, 527
Nureddin Ömer b. Ali 624
Nureddin Paşa 246
Nuri Said Paşa 16
Nurullah Bey 710
Nurullah Han 744
Nusaybin 68, 116, 118, 120, 123, 125, 129, 139, 150, 151, 216, 223, 479, 481, 482, 484, 487, 493, 494, 497, 566, 735
Nusratuddin Muhammed 446
Nusretuddin Eylovakoş 514, 520
Nuşirevan 120
Nümeyirli Atir 493
Nümeyr aşireti 492

O

Obalt 407, 417
Ocağ Kâxderi Aşiretleri 380
Odesa-Ruha-Urfa 116
Oğuz Albay 138
Oğuz Bey 213, 340, 728
Oğuzhan 533
Oğuzlar 137, 138, 139, 437, 438, 439, 496, 497, 507, 509, 511, 512
Oksos 121
Okyan 365
Olaki ve Mal Ahmedi 386
Olamburyaş 405
Olcaytu Han 154, 155, 446, 531, 640
Omman-Manda 414, 417
Orâk ve Şalo 387
Orhun Nehri 74
Orta Asya Cemiyeti 38, 286, 388
Orta Fırat 81, 104
Orta Kürdistan 30, 43, 47, 58, 84, 109, 120, 133, 134, 161, 175, 224, 339, 341, 710
Ortaçağ 399, 626, 695

Oryantalistler 24, 697
Oset 44
Oskar Mann 294, 295
Osman (r.a) 273
Osman b. Süfyan 128
Osman Paşa 176, 199, 201, 203, 213, 221, 222, 223, 230, 319, 631, 632
Osmanewend 391
Osmanlı 15, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 205, 211, 212, 221, 222, 223, 226, 227, 233, 235, 236, 238, 239, 241, 243, 292, 306, 322, 341, 350, 360, 366, 378, 536, 537, 625, 629, 630, 633, 634, 635, 636, 638, 651, 698, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 709, 711, 713, 714, 716, 717, 718, 726, 733, 737, 742, 743, 745, 751, 753
Osmanlı devleti 23, 26, 34, 37, 145, 162, 175, 177, 179, 185, 196, 197, 198, 199, 212, 219, 222, 226, 233, 239, 248, 321, 375, 536, 629, 635, 701, 702, 706, 708, 710, 719, 726, 735, 745
Osmanlı Hükümeti 14, 46, 175, 176, 189, 193, 198, 199, 205, 208, 211, 213, 216, 221, 222, 223, 224, 227, 229, 230, 234, 235, 236, 238, 241, 630, 632, 635, 650, 651, 688, 700, 739
Osmanlı İmparatorluğu 13, 373
Osmanlı Ordusu 15, 173, 174, 176, 178, 179, 184, 190, 191, 197, 198, 200, 201, 202, 208, 217, 238, 243, 245, 536, 634, 635, 636, 739, 742
Osmanlı Sultanı III. Murad 536
Osmanlı Sultanları 191
Osmanlı ülkesi 43, 341
Osmanlı-Rus savaşı 222, 225
Oşno 20, 339, 340, 341, 379, 380
Oxkan 702

Ö
Ölü Deniz 567
Ömer b. Ali 624
Ömer b. Şehinşah 578
Ömer Bey 180, 633, 717, 746, 752
Ömer Hayyam 308
Ömer Mil Aşireti 347
Ömer Naci 241
Ömer Paşa 209, 650, 651, 740, 752
Ömerkân 51
Ömerlo aşireti 392
Özbek 332, 443, 446, 533, 647, 748

P
Padişah Hatun 519
Pahrawendi 294
Palani Aşireti 346
Palo 106, 163, 170, 329, 359, 702
Papa III. Anjous 600
Papaz Nesturos 245
Papi 39, 390
Paris 47, 84, 155, 246, 296, 308
Parisyan 326
Parsay 82
Parsivi 71, 74
Parsiya 283
Parsoi 283
Parso-Parthoi 283
Part 71
Parth 74
Pasin 700
Pates Gudi 98
Pave 300, 339, 746
Payrawend Aşireti 381
Pazend 284
Pazoki 38, 393
Pazoki aşireti 701, 702
Pazokiler Emirliği 701
Peder Anistas Karamli 51
Pehlevi 66, 266, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 304, 346
Pehlevi alfabesi 281
Pehlevice 66, 266, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 304
Pehlivan b. İldegiz 444, 445, 514, 520
Pencankeşti 346
Pencevin 348, 349, 629
Pencinari Aşireti 357, 358, 366
Pêraci 341
Perçem 339
Pergamon 62
Pers Aşgan-Aşkan 232
Pertek 170, 703
Perwari Bala Aşireti 352
Perwari Jêr Aşireti 352
Peşder 735
Pêşkewtin/İlerleme 322
Pêşkoh 41, 42, 384, 386, 389, 391
Peştmali 349
Petersburg 56, 296, 321
Peyke Bey 743
Peywend 514
Pınyaka 60
Pıştkoh 40, 41, 42, 301, 361, 384, 386, 391, 527, 538
Pijan 365
Pilever 745
Pilingan 300
Pinçer 103
Pinyanişi Aşireti 356
Pinyanişi Hükümeti 170
Pir Ahmed 522
Pir Bedir 702
Pir Budak Bey 181, 187, 737
Pir Hüseyin 703
Pir Mansur 702
Pir Musa 702
Pir Nazar 737, 738
Piran Aşireti 351, 357, 380
Piranewend 391
Pire Keprin 352
Pire Suyi 340
Piredozi 170
Pirmusa 358
Piroyi 743
Pirpişe Aşireti 379
Piryayi 350
Pisani 295
Piswe 380
Pişder 94, 349, 374
Pişder Aşiret 349
Pişder kabilesi 738
Pizyanlı Aşireti 367
Pol 105, 541
Porpişe Aşireti 382
Prens İbrahim 433, 436
Prof. Egiazarov 261
Prof. Garzoni 295
Prof. Ragaozin 89
Prof. Says 83, 280
Prof. Speiser 76, 81, 86, 87
Prototyus 416
Prusya 421, 523, 592
Puewreşsb 264
Purga 407

Q
Qalewend 389

R
R'es Nahhas Kürtleri 753
Ra'sul Ayn 498
Rabino 42, 381, 385, 386, 563
Rabiye 144
Radendin kalesi 509
Rafızi 161
Rahbe Aşireti 154
Raimond 558, 559, 569, 570, 571
Raki 514
Rakka 66, 125, 167, 207, 208, 566, 606
Ramani 316, 327, 328, 392, 510
Ramhürmüz 387, 461
Ramican 327
Raniye 170, 214, 339, 729, 740
Rasni 338
Raşiduddin Sinan 558
Rauf 241
Ravda 608, 613
Rawendık 340
Rawendi 294, 325, 341
Rawlinson 102, 114, 273, 275, 304, 339, 340, 379, 381, 383, 386, 388, 391, 639, 745
Rayat 105
Rayt 341
Rayzani 692
Rebah 706, 707
Rebia b. Nizar b. Ma'd 66
Rebia diyarı (Musul) 30
Rebibu'd-Devle 438
Recime 117
Recvarki 525
Reham Bin Guhderz 745
Reisewend 389
Rekân 353
Rekka 603
Remadan Sahibi 338
Remle 561, 562, 566, 573, 585, 587
Remle hükümdarı Beldevin 562
Rencur 315
Renkle 331
Res" (Arakes) nehri 264
Resul Bey 731
Resul Paşa 723, 736, 737
Resuliyye 624
Resuloğulları 624
Reşawend 350
Reşdinyan 357
Reşid Paşa 209, 216, 217, 219, 709
Reşit Muhammed Paşa 216
Reşkan 353
Reşkotanlı Aşireti 357
Reşno 389
Reşobori 349
Revadi 129, 132, 138, 141, 340, 439
Revadi hükümeti 138, 423, 446
Revadi Kürt aşireti 539
Revadiye Devleti 132
Revadiye hükümdarlığı 432
Revan 120, 177, 185, 187, 340
Revan Kalesi 635, 724
Revan-Erivan 177, 187
Revansir 746
Revanduz kalesi 443, 445, 446
Revamend 350
Revanduz 80, 121, 176, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 226, 227, 228, 229, 241, 244, 246, 323, 325, 334, 335, 339, 340, 341, 343, 351, 352, 372, 443, 445, 446, 628, 629, 631, 633, 724, 727, 728, 729, 730, 732, 733, 735, 736, 737
Revanduz Beyi 215
Revanduz Emirliği 218
473, 496, 737
Rey boğazı 476
Rey Emiri İnanç 444
Rey hükümdarı 426
Rey Kraliçesi 473
Rey şehri 133
Reybe 143
Rêzho 380
Rışwan Aşireti 367
Rıza Kulihan 638, 675, 677, 750
Rıza Paşa 730, 734, 735, 736
Rıza Şah Pehlevi 538
Rızo aşiretleri 305
Ribat Paşa 720
Rich 628, 637, 744
Rich Küçük 40
Richard 577, 582, 583, 584, 585, 586, 601, 605
Riğ 649, 651
Rimal 271
Rinodi Şatilyon 567
Risori 340
Rojî Kurd/Kürt günü 322
Rojî Kurdistan/Kürdistan Güneşi 322
Rojki 295
Rojki aşireti 700
Roma 30, 35, 60, 62, 69, 70, 80, 87, 102, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 171, 232
Roma ordusu 114, 115, 116, 117, 118, 120
Ronald Arnat 564
Roniye 735
Roniz 392
Rosso 38, 384, 729, 730, 731, 732
Roşni 167
Roziki-Rozki-Rojki 700
Ruban kalesi 563
Ruçabe 358
Rudıbar 389
Ruha (Urfa) 21, 30, 37, 45, 109, 123, 125, 163, 167, 270, 308, 420, 479, 488, 492, 493, 494, 495, 605, 701
Riha Rumları 495
Ruham 101, 123, 273
Ruknu'd-Devle 426, 427, 428, 429, 431, 432, 436, 437, 455, 456, 458, 459, 460, 461
Rum 119, 129, 135, 232, 325, 326
Rum Behruz 540
Rum devleti 337
Rum diyarı 30, 147, 555
Rum İmparatoru 139
Rum kralı 494, 495, 500, 505, 563
Rum ordusu 135
Rum Selçukluları 613
Rumlar 11, 28, 123, 128, 221, 283, 284, 293, 301, 495, 500, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 572, 573, 574, 575, 577, 578, 579, 581, 596, 609, 610
Rumum 327
Rus hükümeti 53, 234
Rus ordusu 425
Rusça 41, 292
Rustak 335
Rusya 13, 14, 32, 35, 53,

54, 56, 212, 233, 234, 235, 238, 239, 241, 254, 271, 375, 393, 416, 702, 732, 734, 737
Rusya ve Suriye Kürtleri 56
Rükneddin 444, 445, 639
Rüstem Ağa 347
Rüstem bin Fezlun 449
Rüstem Han 635
Rüstem Sultan 644
Rüstemi 384

S
Sa'd b. Ebi Vakkas 124, 125
Sa'd el-Hacib 482
Sa'lûk 451
Sabahi 327
Sablağ 33, 42, 64, 155, 157, 379, 380
Sablah 221, 226, 288, 298
Sabuli 332
Sad 482, 509
Sad el-Hacib 483
Sadallah Bey 346
Sadani 349
Sadeddin Gümüştekin 555
Sadefi 447, 458
Sadewend 384
Sadık Han 205, 650, 651, 652, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 715
Sadi 475, 654, 690
Sadrazam Ali Paşa 753
Sadrazam İbrahim Paşa 173
Sadrazam Rüstem 632
Sadreddin 519, 568
Sadreddin Şeyhu'ş Şuyuh 568
Sadu'd-Devle 482, 488
Sadun 15, 207
Safed 577, 609, 708
Safevi 533, 536, 537, 629, 638, 642, 643, 650, 689, 692, 701, 702, 703, 704, 705, 712, 714, 717, 718, 749
Safevi Devleti 375, 533, 749
Safevi hükümeti 629, 638, 712
Safevi Şah 533, 650, 702, 703, 705
Safevi Şah Hüseyin 650
Safevi Şah İsmail 533, 702, 705
Safevi Şahları 191
Safeviler 145, 181, 193, 704, 705, 714
Safuriye 567, 570, 572
Sahip Adil 510
Sahip-kıran 314, 315, 319
Said b. Amr el-Cereşi 127
Said Bey Canpolatzade 706, 707, 709
Said el-Hemedani 450
Said es-Suada 594
Said Paşa 16, 47, 215, 216, 475, 490, 507, 709, 723, 735, 741
Sain Kalesi 121, 381
Saint Martin 29
Sakarya 250, 371
Sakız 304, 379, 381
Saki 126, 390
Sakman 140, 142, 440, 703
Sakûr Aşireti 379
Salah 333
Salahaddin 143, 145, 146, 152, 171, 250, 322, 340, 539, 540, 541, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 556, 557, 560, 561, 562, 563, 564, 566, 567, 568, 569, 574, 575, 577, 578, 579, 580, 582, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 608, 609, 611, 612, 618, 619, 621, 622, 623, 624, 625, 636
Salahaddin Kalesi 552
Salahaddin Paşa 250
Salahaddin Yusuf 539, 594, 624
Salaheddin el-Kurdi 713
Salahiye 594
Salar 429, 433, 435
Salar Devleti 447
Salar Hükümeti 423, 424, 432, 447
Salar İbrahim 435, 436, 437
Salar Merzeban b. Muhammed 432, 447, 476
Salar Said 320
Salduz 42, 156, 383, 716, 737
Salgur ailesi 515
Salguri Atabey Sa'd 515
Salguri Atabey Tîkle 514
Salih bin Mirdas 493
Salih Han 389
Salih Paşa 254
Salih Zeki Sahipkıranzade 323
Salihiye aşireti 348, 371
Salihiye mahallesi 318
Salim 132, 315, 320
Salmuni 327
Salt 611
Samani 304
Samğan 170, 409, 458, 465, 508, 509
Sami dili 59, 60, 61
Sâmi kralı 404
Samsamuddin Mahmud 530
Samsat 599
Samsu-Ditana 100
Samuga 365
Samurditana 404
San'a 152, 498, 681, 705, 747, 748, 749
Sana 624
Sancar Şah 564
Sankar es-Salguri 511
Sanskritçe 59, 82, 262, 280, 290
Sarakis 417
Saral 378
Sarduris 80, 94, 105
Sareisa 60
Sargon 67, 80, 84, 92, 93, 97, 98, 111, 402
Sarım Bey 161, 716, 717
Sarlı 50, 51
Sarmi 358
Sartan 362
Saruler 369
Sasani 30, 33, 62, 85, 113, 116, 119, 120, 181, 266, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 392, 513, 627, 699, 701
Sason 58, 63, 162, 163, 166, 236, 252, 297, 700, 701
Sason dağları 58
Sason Emirliği 700, 701
Sason Valisi Ali Bey 166
Sasru 67
Satalka 60
Savçbulak 38, 42, 157, 226, 238, 298, 320, 737, 744
Savşiyan 268
Savur 143, 364
Sayda 562, 572, 707
Saymara 385, 538
Sê Goyi 341
Sebe Aşireti 353

Sebeilik 273
Sebezkoh 384
Seblevan 624
Sebrema 339
Sebsetiye 572
Sebuktekin 427, 473
Sebzan 409
Sedasani 514
Sedmere 537
Sefi Kulihan 714
Sefrewend 350
Segewend 39, 384
Segistan 264
Sehlan b. Müsafir 459, 460
Sehraniye 333
Sehriye 334
Sehul 386
Sekewend 390
Sekrak 338
Selah Han 657
Selahan 365
Selaki 386
Sêlaxor 386
Selçuklu 31, 137, 140, 141, 142, 147, 153, 155, 232, 325, 327, 376, 439, 448, 476, 477, 497, 504, 508, 509, 510, 511, 513, 525, 540, 541, 555, 563, 599, 600, 604, 611, 618, 619, 621, 697, 698, 699, 702, 703, 713
Selçuklu İmparatorluğu 477
Selçuklu Kara Osman 376
Selçuklu Melik Keykavus 599
Selçuklu Melikşah 476, 504
Selçuklu Sultanı Sencer 31, 713
Selduz 380
Seleski 525
Selevkiler 62
Selevkus 113
Selim Paşa b. Bekir Bey 739, 209, 211, 637, 732, 739, 740
Selimweysi 346
Selman-ı Pak 14, 15
Selmas 33, 38, 42, 63, 132, 177, 178, 187, 294, 328, 383, 385 426
Semanin 59, 270
Semave hükümdarı 726
Semerkant 532
Semirasis 418
Semirem kalesi 428, 429
Semsamu'd-Devle 479, 481, 482
Senaherib 79
Senasiler 496
Senaxrib 413
Sencabi Aşireti 380, 382
Sencari 295
Senendec 31, 42, 349, 378, 630, 633
Senondi 525
Separma/Theparma 648
Ser Kelê köyü 346
Serav 33
Seravan 55, 692
Serbidariler 640
Serçilo beldesi 745
Serdar Ahmed Paşa 636
Serdar Ekrem İbrahim Paşa 173
Serdar Ferhat Paşa 719, 720
Serderya 728
Serdeşt 94, 121, 380, 386
Sêrevan 295
Serhal 750, 751
Serhat kalesi 598, 599
Serkal 346
Serkele 347
Sermaç 461, 462, 463
Serşatê köyü 315
Serşema 728
Serxab Bey 629
Seta 339
Sevban 429, 431
Sevr 246, 248, 250
Sevr Antlaşması 248
Sêwalan 374
Sêwrek 701
Seydalan 346
Seydan 361
Seydi Han 634, 719, 720, 727
Seydikân 338
Seydik-Seydikan 340
Seyfa ailesi 752, 753
Seyfaoğulları 751, 752
Seyfeddin Ali Maştub 513, 526, 527, 555, 556, 559, 561, 564, 582, 583, 600, 601, 716, 718, 723, 725, 726
Seyfeddin b. Sêr el-Hasanani 332
Seyfeddin bin Mir Hüseyin 723
Seyfeddin Ebubekir Eyyûbi 307
Seyfeddin Rüstem 526, 527
Seyfu'd-Devle 133, 439, 456, 482, 488
Seyfu'l-İslam Dağtekin 557, 597
Seyid Abdullah 225
Seyid Ahmed 163, 225
Seyid Bey 163, 187, 190
Seyid Hüseyin Mekriyani 323
Seyidkân 728, 729
Seymara 282
Seymewend 380
Seyyid Ahmed, Burucerd 532
Seyyid Emir 534, 579, 581, 596, 616
Seyyid Emir Hindi 581
Seyyid Hüseyin Huzni 447, 449, 451
Seyyid Hüseyin Mukriyani 423, 440, 441, 448, 479, 481, 482, 483, 486, 487, 489, 490, 497
Seyyid Mahmud Alusî 256
Seyyid Muhammed Bey 710
Seyyit Murad Han 666
Sıhuni 387
Sılivan Aşireti 358
Sılıwkân Aşireti 354
Sımak dağı 514
Sımko 245, 355
Sıpkânlı Aşireti 367
Sıravan-Yukarı Bırahoy 394
Sırdsir 387
Sırpça 41
Sibakâ 416
Sibil 569, 575
Sibkar 646
Sibka-Sıbaka 416
Sicilya 554
Sicilya Kütüphanesi 19
Sicistan 409, 432, 540, 639, 691
Sicistan kalesi 432
Sidney Smith 25, 57, 67, 74, 85, 106, 285, 405, 408, 411
Sifkâni Aşireti 372
Sihyon 577
Siirt 46, 143, 144, 150, 151, 162, 221, 297, 345, 354, 357, 410, 490, 491, 696, 704
Silisi 325
Silivani 624, 704, 710

Silivaniye 624
Silokân Aşireti 366
Silsile 31, 62, 114, 384, 385, 389
Silvan-Farkin 252, 357, 358, 480
Simaki 97
Siman 629
Simaş 96
Simuru 67
Sinamenili aşireti 368, 369
Sinan Aşireti 359
Sinan Paşa 536
Sinbele dağ silsilesi 114
Sincar 50, 51, 117, 125, 142, 164, 165, 166, 194, 196, 215, 221, 275, 357, 360, 365, 497, 564, 565, 605, 606, 712, 719
Sincar kalesi 164, 165, 194, 605
Sincar Yezidi Aşireti 365
Sincari 167
Sind 55, 305, 394
Sindi ve Guli Aşireti 353
Sine (Senendec) 378, 42, 202, 294, 300, 304, 349, 381, 631
Sine bölgesi 305
Sine lehçesi 296, 304
Sipahsalar 510
Siperti Aşireti 353
Sipkanlı 211, 374, 375
Sircan 121
Siri 254, 327
Sirti-Cyrtii 62
Sirus 420
Sirvan 349, 390, 509, 739
Sirvan kalesi 508
Sirvan yolu 347
Sirwan 346
Sis bölgesi 330
Sisar 33
Sisi 416
Sisiler 71, 416
Sistan 62, 639, 641, 691
Siş 68, 111
Sit (Scythian) 415, 418
Sit canileri 418
Sit kabileleri 415, 416
Sitebeser 350
Sitiler 414, 415, 417
Sits 88
Sittünnas 488
Sivas 30, 35, 45, 208, 210, 216, 217, 237, 240, 252, 369, 371
Sivas valisi 216, 217
Siverek 166, 221, 252, 362, 363, 495, 504, 701
Siwan 417
Siyah Mansur 747
Siyah Mansur Emirliği 747
Siyavuş Paşa 719
Siyser-Sine 129
Snahrib 105
Sofiyewend 349, 350
Sofu Halil 160
Somâk 347
Somaklık 723
Somay 341, 716
Somay Ailesi 716
Sonc 338
Songur 381
Soran 696, 722, 723, 724, 727, 729, 738
Soran bölgesi 733, 734, 737
Soran Emiri Mire Bey 634
Soran Emiri Şakeli Bey 727
Soran Emirliği 634, 724, 725, 726, 727, 736, 737
Soran halkı 726
Soran hükümdarı Şah Ali 737
Soran yönetimi 733
Sorani 145, 289, 295
Soranlar 728, 739
Soranlı Emir İzzeddin 723
Soranlı Süleyman Bey 723
Soremiri Aşireti 345
Soretawan 356
Sorhab b. Iyar 508, 509, 526, 630, 631, 632, 724
Sorhab Bey 175, 630, 631, 632, 724
Sorik 339
Sorpenikân 359
Sorxewend 380
Soseni Aşireti 380
Sosın 387
Sotular 407
Sovyetler Birliği 250
Sr. Arnold Wilson 388
Sr. Bakingham 206
Sr. John Malkolm 285
Sr. L. W. King 81
Sr. Malcolm 637, 653, 655, 656, 672, 673, 686, 687, 688, 689, 690
Sr. Mark Sykes 29, 44, 45, 49, 50, 52, 89, 124, 259, 262, 341, 345, 350, 351, 352, 353, 354, 370, 373
Sr. Olmstead 353
Sr. Sidney Smith 25, 67, 74, 85, 106, 285, 405, 408, 411
Stanly 543, 578
Stefansen 593
Strabo 60, 648
Strabon 280
Suani 97
Subari Hükümeti 410
Subaru 67, 68, 70, 74, 76, 80, 81, 83, 84, 89, 92, 93, 99, 103, 104, 106, 107, 259, 278, 410, 411
Subhan Verdi Han 203, 636, 637
Subuliye 332
Sudanlılar 550
Sufi Nehri 443
Suhriyeli 334
Sukâr dağları 383
Sultan Abdülaziz 209
Sultan Ahmed 186
Sultan Ahmed Celayiri 532, 716
Sultan Ali 632, 633, 714, 743
Sultan Alparslan 510
Sultan Arslan 444
Sultan Berkyaruk 510
Sultan Bey 731
Sultan Celaleddin 699
Sultan Ebu Said 531, 640
Sultan Ebu Şuca' Muhammed 327
Sultan Hakan 529
Sultan Hüseyin b. Şah Rüstem 537, 537, 630, 717, 718, 719, 726
Sultan I. Selim 33, 166, 186, 363, 371, 375, 629
Sultan II. Mahmud 375
Sultan III. Murad 184, 632, 633, 720, 725
Sultan IV. Murad 193, 202, 377
Sultan Kalun 613
Sultan Mahmud bin Sultan Muhammed 441, 442, 444, 511, 735
Sultan Mevdud 141, 232
Sultan Muhammed Melikşah 440, 441, 443, 510, 511, 515, 540
Sultan Murad 161, 195, 714, 717, 720, 727, 743
Sultan Nureddin 542,

543, 544, 546, 547, 549, 552, 553, 554, 555, 558, 560, 568
Sultan Olcaytu 32, 530
Sultan Salahaddin 143, 146, 171, 322, 560, 561, 562, 563, 564, 567, 569, 574, 578, 579, 584, 585, 586, 587, 592, 594, 596, 597, 600, 609, 611, 618, 619, 622, 623, 625
Sultan Selim 162, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 172, 360, 371, 372, 373, 613, 702, 703, 704, 712
Sultan Süleyman 171, 172, 173, 174, 175, 176, 190, 340, 629, 630, 632, 698, 706, 717, 723, 725, 726, 738, 746
Sultan Tuğrul 439, 442, 443, 496, 497, 500, 501, 503, 509
Sultanabad 32, 33, 155, 385
Sultanabad-Çemçemal 32
Sultanı Bayezid 26
Sultanı Yakup 580
Sultaniye 30, 540, 543, 661, 688
Sultanu'd-Devle 469, 474
Sumaklık yöresi 725
Sumer 97
Sumi 95
Sungur Kelahi Aşireti 382
Sur Dağı 143
Sur Kalesi 364
Sur şehri 753
Surçi 214, 351, 351, 364, 729
Surdaş 96, 350
Suriye 28, 41, 46, 54, 56, 62, 68, 69, 75, 80, 81, 92, 98, 104, 105, 106, 115, 122, 125, 127, 128, 140, 145, 146, 153, 154, 246, 252, 254, 293, 295, 296, 326, 333, 334, 348, 406, 410, 413, 416, 440, 513, 514, 541, 556, 557, 559, 561, 562, 565, 577, 596, 597, 598, 599, 601, 603, 604, 605, 608, 610, 612, 613, 615, 620, 621, 622, 623, 625, 645, 698, 699, 705, 706
Surkeşli Aşireti 364
Surucik 632
Suruç 479, 566, 599
Surxe ve Miri 391
Susa 92, 102, 407, 517
Susiyana 92
Suveyda-Siverek 504, 495
Suy 45, 47, 49, 56, 58, 116, 118, 121, 127, 142, 154, 158, 159, 165, 166, 176, 187, 203, 207, 244, 386
Süheyl b. Adi 125
Süleyman 497, 499, 500, 501, 528, 696, 714, 738, 744
Süleyman Ağa 651
Süleyman b. Halid 697
Süleyman b. Takiyuddin Örner 624
Süleyman Baba 738
Süleyman Bey 160, 177, 196, 636, 701, 719, 723, 725, 726, 727, 728, 731, 736, 738, 739, 744
Süleyman Beyseren 160
Süleyman Han 636
Süleyman Paşa 173, 205, 206, 207, 208, 212, 213, 229, 636, 637, 708, 739, 740, 741, 742
Süleyman Şah 31, 32, 527, 528
Süleymani / Sılivani Emirliği 704
Süleymaniye 13, 15, 16, 40, 41, 48, 59, 64, 75, 78, 92, 94, 166, 191, 196, 204, 212, 220, 244, 245, 286, 291, 294, 297, 298, 300, 302, 303, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 345, 349, 350, 373, 376, 402, 624, 638, 721, 727, 740, 742, 743
Süleymaniye Kürtleri 261
Süleymaniyeli Şah Velit Bey 166
Sümer 67, 74, 76, 78, 79, 85, 87, 92, 97, 98, 99, 101, 102, 119, 262, 403, 404, 405, 406
Sümerli 403
Sünni 184, 226, 271, 342, 346, 347, 348, 349, 350, 359, 379, 394, 549, 551, 594, 634, 705, 706
Sündük 175
Süreyya Bey 321
Süryaniler 325
Süveydi 701
Süveydiye Emirliği 701

Ş
Şa'baniye 338
Şa'labad 334
Şabani 143, 144
Şabaz 483
Şabaziş 479
Şadancan 326
Şaderli 367, 369
Şaderli Aşireti 367
Şadi 539, 540
Şadi Paşa 165
Şadillo 393
Şadi-Şazi b. Mervan 539
Şafii fıkhı 529
Şafii kadılar 552
Şafii mezhebi 271, 346, 347, 349
Şafiiler 552
Şagarakti Boryaş 407
Şah Abbas 38, 177, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 202, 233, 375, 378, 385, 535, 537, 633, 634, 635, 714, 747, 748, 749
Şah Abdullah 318
Şah Ali Bey 725, 726
Şah Baz 489
Şah Fetah Ali 375
Şah Fetimeli Han 749
Şah Halil Akkoyunlu 714
Şah Hüseyin 522, 532, 533, 650
Şah I. Abbas 716, 717, 744
Şah I. İsmail 645
Şah II. Abbas 714
Şah II. İsmail 719
Şah II. Rüstem 534
Şah İsmail 161, 162, 163, 165, 225, 233, 252, 533, 650, 701, 702, 703, 704, 705, 710, 716, 718, 746
Şah Kala Bey b. Şah Ali Bey 340
Şah Kalacibad 340
Şah Kerim Han Zend 322
Şah Mansur el-Muzafferi 521, 522, 713
Şah Muhammed Bey 716
Şah Muhammed Hudabende 536, 717
Şah Rüstem 533, 534, 535, 536, 537
Şah Sefi 634, 635, 714

Şah Şuca el-Melik 521, 522, 532, 693
Şah Tahmasb 533, 534, 535, 631, 632, 714, 725, 726, 744, 745, 746, 747, 748
Şah Verdi Bey 536, 537, 538, 714
Şahani kütüphanesi 715
Şahaniye 118
Şahbaziler 383
Şahbend Han 714
Şahdanlo 749
Şahdellu 38
Şahgerd 270
Şahican aşireti 326
Şahin Paşa 753
Şahkani 327
Şahkolanlo 38, 392
Şahnevaz Han 693, 694
Şahruh 718
Şahruh Mirza 159
Şahuni 327
Şahyari 327
Şair Hüseyin el-Başnevi 484
Katran 477, 478
Şakabad 340
Şakani 392
Şakh 103
Şakif 572
Şaklabad-Şaklava 334, 340, 351
Şal 692
Şalmaneser 69, 71, 77, 83, 94, 99, 100, 105, 110, 111
Şam 54, 125, 128, 149, 153, 166, 179, 208, 232, 318, 326, 332, 333, 334, 348, 423, 488, 497, 541, 542, 544, 545, 549, 553, 555, 556, 557, 559, 560, 561, 564, 565, 566, 568, 569, 571, 572, 589, 591, 592, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 606, 607, 608, 609, 611, 612, 613, 619, 621, 622, 623, 651, 706, 707, 708, 709, 711, 712, 713, 747, 751
Şam bölgesi 557, 560, 564, 598, 608, 619, 621, 708
Şam Emiri 542
Şam kadısı Muhyiddin 574
Şam ordusu 541, 542, 545, 546, 547
Şamdaki Eyyûbi Hükümeti 621
Şam-Dimeşk 542, 543
Şam-Salihiye bölgesi 371
Şang Yung 74
Şapur 59, 116, 117, 118, 119, 327
Şapurxwast 464, 467, 471, 474, 528
Şapurxwast-Hurremabad 464
Şarbajar sancağı 633
Şarbajêr 196
Şarkâli Şareri 403
Şarlak 98
Şateri 349
Şattularab 651
Şavhon 390
Şavir b. Fadl 477
Şavur 478, 544, 545, 547, 548
Şavur bin Menuçehr eş-Şeddadi 478
Şazincan 507
Şazincan aşiretleri 474
Şazincan kabilesi 465
Şebankâr 38, 138, 328, 329, 330, 423, 510, 511, 512, 513, 520, 747
Şebankâr Hükümeti 423, 512, 513
Şebek 50, 51
Şebhaz 715
Şebistan kalesi 747
Şeceretuddür 614, 615, 616
Şedadan 365
Şeddad Hükümeti 423
Şeddadi Devleti 132
Şeddadi Kürt Hükümeti 539
Şehabeddin 238
Şehabiler 707
Şehablı Emir Beşir 708
Şehbaz Han 715
Şehend/Sehend 445
Şehname 64, 745
Şehraki 327
Şehravi 327
Şehrberaz 121
Şehrezor 30, 31, 32, 33, 75, 94, 122, 126, 128, 132, 133, 144, 152, 153, 174, 176, 177, 187, 189, 190, 191, 202, 203, 204, 205, 313, 319, 325, 326, 330, 331, 332, 339, 349, 409, 449, 458, 459, 464, 465, 466, 469, 475, 508, 509, 533, 627, 628, 630, 631, 632, 634, 635, 637, 715, 717, 741, 742, 746
Şehrezor bölgesi 469, 475, 533, 627, 630, 631, 632, 634
Şehrezor Kürtleri 741
Şehriban 51, 52, 118, 211, 345
Şehriban-Maranks 118
Şehristan 426
Şehriyar 327
Şekala 341
Şekerli Aşireti 366
Şekif Arnon 578, 609, 707
Şekif Ernun kalesi 578, 707
Şekir Bekli 702
Şeklava 52
Şelmi 403
Şemdin 706
Şemdinan (Şemdinli) 81, 84, 225, 226, 227, 296, 335, 374, 710, 718
Şemmer 208
Şemiran 460, 629
Şemiran kalesi 315
Şemkanlu 38
Şemos 514
Şemseddin Alp Ergün 516, 517, 518, 521, 530, 555, 556, 639, 640, 641, 700, 706, 710
Şemseddin b. ed-Daye 555, 556
Şemseddin Dubac 155
Şemseddin Hoşeng 521
Şemseddin İlyas 530
Şemseddin Muhammed 555, 639, 641
Şemseddin Sami Bey 288
Şemsiki Aşireti 356
Şemsu'd-Devle 136, 474, 475, 550, 560, 564, 623
Şemsulmelik Cafer 712
Şemsüddin Bidlisi 159
Şemşiri Aşireti 382
Şenkare 329, 330
Şenkos 338
Şeqabad hükümdarı 725
Şeqlava boğazı 728
Şêr Esfar 429, 430, 431
Şêr Sultan Mukri 184
Şêravi 701
Şêrbegi Aşireti 354
Şeref Bey 162, 166, 230, 377
Şeref Han 26, 32, 172, 173, 188, 192, 195, 636,

698, 700, 701, 705, 710, 716, 727, 744, 746, 748
Şerefbeyani 349, 381
Şerefbiyan Aşireti 346
Şerefname 11, 18, 22, 26, 34, 55, 58, 66, 78, 134, 135, 138, 139, 144, 145, 160, 170, 172, 193, 261, 271, 285, 290, 294, 296, 328, 340, 394, 410, 475, 507, 530, 531, 627, 628, 632, 633, 638, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 716, 717, 718, 720, 724, 727, 737, 738, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749
Şerefu'd-Devle 463, 483, 489, 504, 505, 507
Şerefuddin Ebu Bekir 527
Şerefulmille 439
Şerif Han 310
Şerif Paşa 47, 246, 306
Şeriş 106
Şerkat 415
Şerkiyan 361
Şermezen oğlu Cestan 433
Şerve 489, 490
Şerve bin Mame 489
Şester 517, 521, 529
Şester-Testür 517
Şet el-Ethem 201
Şevankare 38, 329
Şevbek kalesi 553
Şêviler 737
Şevket Bey 173
Şewak 359
Şewan Aşireti 347
Şewanî Bazyan 347
Şewanî Xase 347
Şexab 341
Şêxan 365
Şeyh Abdulkadir Efendi 253, 306
Şeyh Abdullah Nehri 718
Şeyh Abdülaziz 225
Şeyh Abdülkadir Geylani 225
Şeyh Adiy 278
Şeyh Ali 238, 317
Şeyh Ali Canpolat 751
Şeyh Ali Han 646, 647, 648
Şeyh Ali Hemmade 753
Şeyh Barzan Emirliği 352
Şeyh Beşir 708, 709
Şeyh Bızını 347
Şeyh Dodanlı Aşireti 357
Şeyh Ebubekir 225, 277, 718
Şeyh Emin el-İmadi 708
Şeyh Hacı Tevfik Bey 321
Şeyh Hattar 751
Şeyh Haydar 185, 186, 225, 712, 714, 717, 727
Şeyh İdris-i Bitlisi 26, 162, 164, 170, 171, 377, 724, 725
Şeyh İsmaili 349, 379
Şeyh İsmaili Aşireti 379, 381
Şeyh İzzeddin 706
Şeyh Kaplan 707
Şeyh Mahmud 240, 322, 711
Şeyh Mahmudi 341
Şeyh Maruf Nuri 311
Şeyh Muhammed 277
Şeyh Muhammed el-Hudari 521
Şeyh Osmanê Tavîla 315
Şeyh Recep el-Persi 713
Şeyh Rıza Talabani 316, 319
Şeyh Sa'd 14, 52
Şeyh Sadi 654
Şeyh Saidi Pirani 25, 143, 251, 252, 253
Şeyh Selim 238
Şeyh Süleyman 649
Şeyh Süveyni 213
Şeyh Şemseddin 225
Şeyh Tamır 388
Şeyh Ubeydullah Nehri 81, 225, 226, 227, 252, 253, 306
Şeyh Veyis 664, 665
Şeyhan 51, 275, 276, 346, 353, 349, 367, 402, 540, 629, 721, 745
Şeyhan kazası 275
Şeyhan köyleri 721
Şeyhawend 384
Şeyhbizini Aşireti 348, 367, 372
Şeyhu'l-Cebel 558, 564
Şeyhülislam Ebu Abdillah İbn Mervani 500
Şıbankâre 392
Şımkanlo 392
Şınovid 514
Şırnak 89, 354, 364
Şıtax 353
Şıvankâre 382, 392
Şia 157, 161, 180, 190, 226, 271
Şia düşüncesi 157, 226
Şihabeddin Mahmud 561
Şii kadıları 552
Şii mezhebi 39, 177, 345, 366, 367, 368, 369, 452, 551, 594
Şiiler 51, 181, 186, 189, 226
Şikâk 355, 372
Şikak Aşireti 64, 245, 355, 372
Şikaki Ali Can Sultan 188
Şikfeti 355
Şino 20, 155, 161, 221, 238, 332, 335, 445, 737
Şipak 103
Şir Bey 186, 189, 190, 717
Şiraz 199, 204, 327, 383, 385, 392, 510, 521, 522, 644, 645, 646, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 680, 681, 687, 688, 690, 715
Şiraz kalesi 688
Şirgah 121
Şirkuh 56, 224, 226, 227, 232, 254, 285, 332, 539, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 553, 597, 623
Şirkuh ailesi 623
Şirkuh Emir Muhammed 623
Şirvan 166, 174, 177, 214, 351, 698, 699, 713
Şirvanan 374
Şirvani 295, 340
Şirwan ve Bıradost Aşiretleri 351
Şive 743
Şizer kalesi 619
Şobek 603
Şobova 743
Şohan 391
Şol 329
Şol aşireti 330
Şol Kürtleri 513
Şoveli 355
Şuayblılar 751
Şucaaddin Hurşid 525, 526, 528, 530, 538
Şucaaddin Serhab 526
Şucau'd-Devle Emir Hüseyin Han 750
Şuf 707, 751

Şuf mezrası 707
Şukamuna 103
Şullar 154
Şumalani 55
Şuri 90
Şuster, 384
Şuş 143, 147
Şuş Kalesi 147
Şuşter 387
Şuvan 138, 261, 347
Şuvanlı Kuha Nergiz Hanım 261
Şuwalder 346
Şuwêlan 356
Şünguş 363

T
Tabas 518
Taber 56
Taberi 20, 59, 63, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 569, 570, 571, 572, 580, 609, 708
Taberistan 447, 714, 737
Taberiye hükümdarı Herc 562
Taberiye kalesi 571
Taburoğlu Aşireti 372
Taceddin Hıdır b. Süleyman 333
Taceddin Şah 529, 530
Taceddin Şehinşah Eyyûbi 540
Tacik 56, 296, 300, 305, 641
Tacik lehçesi 305
Tacu'l Müluk Ebu Said Buri 307
Tacu'l-Mülûk Bori 564
Tacüddin Salaba 153
Tadnakci 380
Tağalağa 98
Tağbaşı 362
Tahir b. el-Emir İsa 712
Tahir b. Hilal 469, 474, 475, 507
Tahir Bey 319
Tahir Han 347
Tahmadahni 327
Tahmasb Kuli 538, 674
Tahran 38, 43, 254, 296, 307, 308, 315, 319, 385, 388, 389, 392, 418, 534, 536, 638, 660, 661, 664, 666, 670, 682, 686, 712, 715, 750
Tahtiye 337
Taif 227
Taişeyi 348
Takıyuddin 338
Taki Han 662
Takiyeddin Ömer 561, 622
Takuli Aşireti 355
Talabani Aşireti 347
Taleban 629
Talie ed-Devle 483
Taliş 288
Tallar 51
Tamaztoza Aşireti 379
Tamuki 701
Tanza 120, 143, 150
Tarım 392
Tarım kalesi 432, 433, 436, 454
Tarkowend 346
Tashishigurmash 405
Tat lehçesi 288
Tatar 32, 36, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 188, 299, 333, 334, 336, 360, 619, 622, 623
Tavık 347
Tavk 333
Tavuğgöz köyü 315
Tawgozi 349
Tayfur Bey 722
Tayiyan Aşireti 355
Tayşe 349
Tayy 208, 731
Tayy aşireti 731
Tazım 391
Tebaruk 750
Teblis 479
Tebnin kalesi 572
Tebnin şehri 600
Tebriz 30, 33, 138, 140, 142, 148, 153, 159, 160, 161, 163, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 184, 185, 186, 187, 200, 226, 241, 336, 415, 423, 424, 439, 440, 442, 443, 445, 447, 448, 452, 453, 477, 517, 648, 704, 713, 715, 717, 734, 747, 750
Tecaribu'l-Umem 28
Tedescu 55
Teğeso 629
Teiz 152
Tekewend 380
Tekfur 330
Teklo 746, 748
Tel's-Sultan 559
Telafer 166, 365
Telhukoğulları 751
Teliye 332
Temur Han 731
Temurikh 63
Tengistan köyü 675
Tenis şehri 595
Tenyo nahiyesi 711
Tercil 170, 705
Tercil kalesi 705
Tergever 336, 716
Tergever Ailesi 716
Têrgor 341
Tergör 181
Teriz 392
Termok köyü 308
Terxan 384, 385, 386
Terxani 349
Tetliç 743
Tevrat 87, 104
Teyafoyanos 275
Teyfur Bey 721
Teylesan 282
Thureau Dangin 58
Tıl Heftun 333
Tıl Rımêlan 354
Tıl Yakup 51
Tırazk nahiyesi 526
Tırza 717
Tışrata 409
Ticris 109
Tifih 545
Tiflis 14, 53, 129, 202, 326, 476
Tiglath-Pileser 58, 61, 70, 89, 93, 94, 95, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 410, 411
Tikrit 124, 125, 158, 482, 498, 540, 541
Tileko 304, 381
Tileko Aşireti 381
Tilşani Aşireti 347
Timavi Bey 208
Timavi Mahmud Bey 237
Timur 33, 50, 142, 158, 159, 160, 165, 176, 205, 206, 207, 208, 227, 235, 237, 360, 522, 524, 532, 533, 538, 632, 633, 639, 640, 645, 682, 686, 689, 697, 698, 700, 703, 704, 712, 718, 721, 729
Timur Ağa 721
Timur Paşa 206, 207, 208, 227, 235, 633
Timur Şah 682
Timurhan 632, 633
Timurlenk 142, 157, 158, 159, 160, 165, 176, 360, 376, 522, 532, 645, 686, 697, 700, 704, 712, 718
Timurtaş 143

Tirdad 115, 116, 117
Tirhan Emrayi 385
Tirigan 76
Tirigran 98
Tirikân/Tirkan Aşireti 373, 357
Tirkân 361, 363
Tirkarin 333
Tobos 681, 682
Toka 437, 516
Tokat 30, 248, 371
Tokman 350
Tol 387
Topal Osman Paşa 201, 203
Toprakkale 69, 211
Toprakziyaret 51
Torını 366
Toro Danjen 84
Toros dağları 35, 62, 108, 356, 370, 399
Toskana Hükümeti 179
Tovanikya 514
Trablus 554, 558, 562, 566, 569, 577, 578, 751, 752, 753
Trablusgarb 145, 554, 566
Trablusşam 179, 370
Trabzon 35, 61, 90, 112, 223, 224, 246, 735
Trajan 115
Tuğrul Bey 138, 439, 442, 443, 496, 497, 500, 501, 503, 508, 509, 618
Tukriş 96
Tukuliti-İnurta 77
Tukulti-Ninorta 93, 94, 100
Tunus 554, 589
Turabidin 44, 68, 77, 109, 158, 206, 215, 296, 363, 364, 482
Turabidin Dağı 100
Turabidin Aşireti 364
Turan 241, 264, 265
Turan Şah 158, 550, 553, 554, 560, 561, 564, 606, 608, 609, 613, 614, 615, 616, 622, 623, 624, 625
Tursak 536
Tusa köyü 219
Tuşpa 61, 105
Tuşrata 104
Tutik 345
Tuvin-Divin 478
Tuzhurmatu 119, 200
Türcüm Türkleri 148
Türk 15, 23, 36, 37, 43, 45, 46, 54, 74, 113, 121, 136, 141, 165, 173, 177, 193, 194, 201, 218, 219, 223, 224, 230, 238, 240, 241, 242, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 262, 271, 295, 314, 316, 355, 360, 371, 375, 398, 401, 461, 505, 523, 525, 537, 616, 644, 645, 703, 709, 710, 730, 743
Türk askeri 240, 252
Türk devleti 251, 252, 254, 256
Türk hükümeti 46, 167
Türk Karasungur 446
Türk Ordusu 136, 200, 201, 202, 216, 221, 222, 230, 524
Türkçe 11, 12, 18, 26, 27, 34, 36, 40, 48, 165, 168, 173, 205, 218, 237, 289, 291, 292, 295, 298, 299, 302, 303, 306, 309, 310, 314, 316, 318, 321, 323, 475, 490, 507, 523, 531, 714, 727, 743
Türkistan 71, 124, 270, 648
Türkiye 23, 31, 35, 40, 44, 45, 46, 47, 53, 54, 56, 153, 166, 212, 220, 242, 246, 247, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 271, 273, 306, 309, 341, 353, 368, 373, 375, 377, 523, 698, 701, 704, 710
Türkiye Cumhuriyeti 81, 250, 254, 255, 256
Türkiye Kürtleri 45, 46, 56
Türkmen 53, 72, 142, 145, 146, 150, 152, 154, 157, 159, 160, 161, 176, 179, 188, 201, 203, 204, 206, 226, 330, 363, 370, 371, 381, 384, 393, 444, 497, 528, 641, 642, 649, 703, 716, 749, 750

U
Ufule 567
Ukbe b. Velid 125
Ulama Bey 172, 174
Ulubulağ-Ablağ 98
Uluğ Bey 184
Ulyan 347
Umara el-Yemeni 554
Umîdî İstîqlal/Bağımsızlık Umudu 323
Umman 68
Umranlı Aşireti 372
Ur 76, 98
Ur devleti 98
Ur kralı 76
Uranit 325
Uranitun 325
Urartu 60, 69, 73, 77, 80, 88, 94, 99, 100, 105, 106, 111, 410, 412, 413, 416
Urartular 413
Urbillum 67
Urfa 21, 30, 44, 45, 123, 163, 168, 209, 238, 252, 270, 605
Uriti 325
Urkub 750
Urtayiye 63
Urumiye 29, 38, 42, 71, 74, 80, 137, 138, 157, 163, 181, 238, 245, 264, 298, 321, 355, 368, 378, 434, 436, 438, 445, 496, 634, 648
Urumiye beldesi 245
Urumiye bölgeleri 238
Urumiye Gölü 42, 71, 74, 80, 157, 264, 355, 378, 434, 634
Urumiye Kürtleri 261
Urumiye yöresi 321
Ur-Uruk 98
Usbaxan 362
Ushshi 405
Ustaçlı 167
Utbe b. Farkad 126
Utu-Hegal 98
Utukhegal 403
Uzi Kalesi 93, 96
Uzun Hasan 160, 161, 701
Uzun İbrahim Paşa 207

Ü
Ümerayi 390
Ürdün 567, 570, 611
Ürdün nehri 567, 570
Üstad Ebu'l Kasım 490

V
Valeriyan 116
Vali Hüseyin Han 385
Vali Ömer Paşa 651
Valizade ailesi 638
Van 30, 33, 34, 35, 36, 45, 69, 90, 158, 170, 173, 178, 187, 188, 194, 195, 210, 220, 241, 242, 244,

246, 275, 298, 352, 355, 368, 370, 492, 651, 700, 711
Van Beylerbeyi 187
Van bölgesi 30, 187, 336, 737
Van eyaleti 194
Van Gölü 29, 44, 58, 60, 61, 67, 70, 80, 117, 345, 355, 361, 366, 367, 479, 488, 539
Van kalesi 124, 174, 177, 479, 635
Van muhafızı 187, 209
Van vilayeti 35, 170, 174, 711
Varto 252, 366
Vasıf 130, 470, 592
Vastam 32, 33
Vedalar 82
Vefai 320
Vehbanoğulları 506
Veli Bey 631
Veli Muhammed Han 680
Veliyanlı Aşireti 370
Vendad 458, 460
Venedik 88
Veşin dağları 358
Vezir Ebu Şuca 470
Vezir Ebu'l Fadl 428
Vezir el-Betaihi 594
Vezne 344
VI. Haçlı seferi 603
VII. Haçlı seferi 612
Viranşehir 209, 221, 237, 238
Vladimir Minorsky 25, 57, 58
Vliyanyov Zernov 32
Von Hammer 635
Von Le Cock 310

W
Wahsuzan 424, 429, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 452, 454, 455, 477, 500
Wahsuzan b. Mamlan 138, 439
Wahsuzan İbn Gelas 437
Wahsuzan Mamelan 439
Wanan 361
Waramin 385
Waspurkan 29
Weledbegi 349
Weledbeği 378
Werem Ziyar 339
Wermezbar 384
Westapire 339
Weşmegir 448, 450, 451, 462
Wezne 351, 380
Wilyem Cakson 378
Wisbax 62

X
Xablem 403
Xabur 353
Xacik b. Dirani 452, 457
Xaldi-Keldi 342
Xalidi 342
Xançûk 701
Xandiş'in (Gandish) 101
Xane Paşa 739
Xani Aşireti 310, 355, 372
Xanikof 259, 260
Xanoki 387
Xase Nehri 348
Xavistan, Şerefan 356
Xawê 385, 389
Xazir nehri 741
Xêlani 348
Xelat (Ahlât) 568
Xelecan 361
Xelifan 736
Xenophone 59, 60, 72, 74, 78, 84, 90, 108, 112, 123
Xerasoye 429, 430
Xerat Aşireti 379
Xeste 320
Xeylani 341
Xeyzel 353
Xezali 358
Xilani Aşireti 352
Xorato 346, 348
Xorin 346
Xorxora 745
Xoşnaw 214, 351
Xoşnaw Aşireti 351
Xozat 359
Xuda Keremhan 388
Xuşk Dağı 346

Y
Yadest 331
Yafa 572, 584, 585, 586, 600, 604
Yafa şehri 572
Yahudi 49, 273, 274, 343
Yahudiler 274, 343
Yahya Bey 729
Yahya Dinbili 712
Yahya el-Bermeki 712
Yahya Han 188
Yakubi 85, 129, 245, 270, 326, 360, 364
Yakubi Hıristiyan 360
Yakubiler 326
Yakut el-Hamevi 134, 139, 144
Yakut el-Hamevi 448
Yakut Hamevi İbn-i Esir 59
Yarallah Han 745
Yarmaca köyü 203
Yarveysi 349
Yasin Ömer 723
Yavuz Sultan Selim 33, 163, 613, 702, 704
Yekice 51
Yemen 41, 145, 152, 329, 554, 560, 566, 589, 596, 597, 616, 617, 623, 624
Yenaxi 378
Yeni Lahican 380
Yezarkurd 338
Yezbekliler 751
Yezd 660, 667, 681
Yezd hükümdarı 681
Yezd şehri 667
Yezd Xwast 660
Yezdanbexşi 349
Yezdani 713
Yezdicird 118, 124
Yezid 275
Yezid es-Sülemi 275
Yezidi Aşireti 365, 368
Yezidi Kürtleri 706
Yezidiler 49, 50, 51, 214, 215, 275, 277, 278, 357, 364, 365, 705, 706, 721
Yezidilik 50, 275, 276, 360
Yezidilik Mezhebi 275
Yezt 267
Yinal Kuş 458
Yukarı Baş 648
Yukarı Mısır 608
Yunan 35, 60, 87, 108, 109, 110, 112, 171, 211, 248, 275, 277, 279, 280, 283, 284, 286, 292, 411, 415, 419
Yunan dili 284, 292
Yunus Han 744
Yusuf b. Ebi Sac 448, †457
Yusuf b. Eyyûb 560
Yusuf Han 194, 720
Yusuf İbn Ebi Sac 448
Yusuf Paşa 708, 751, 752
Yusuf Şah 518, 519, 521, 531
Yusuf Xalika 339
Yusuf Ziya Bey 310
Yusufcani 349
Yusufwend 389
Yusufyar Ahmedi Aşireti

381
Yümni Paşa 210
Yüzbaşı Cemaleddin Seyfa 751

Z
Za'feran 393
Zabde 117
Zaferanlo 38, 749
Zafranlı 375
Zagros Dağları 31, 62, 74, 76, 77, 79, 86, 97, 98, 100, 102, 162, 191, 193, 262, 383
Zahidyan 514
Zahir Berkuk 338
Zahir'i (Gazi) 590
Zahit Bey 710
Zaho 52, 86, 115, 139, 200, 215, 216, 217, 223, 354, 498, 629, 719, 720, 721, 722
Zaimu'd-Devle 498, 499
Zalim Ali kalesi 190
Zaman Bey 190
Zaman Han 388
Zamman-Şom-Adidina 409
Zamu ülkesi 94, 95
Zamular 93, 94
Zap nehri 29, 84, 89, 90, 108, 203, 214, 295, 334, 336, 340, 351, 352, 403, 628, 634, 730, 739
Zara 44, 45, 176, 182, 226, 228, 239, 241, 243, 245, 256, 292, 329, 351, 369, 482, 535, 561, 579, 649, 730, 735
Zarbiyonus 60
Zarkân 392
Zavariş 283, 284
Zaxuri Aşireti 354, 364
Zayihi 327
Zaza 294, 295, 358, 359, 363
Zaza Aşireti 358, 363
Zazaca 64, 294, 369, 383
Zazakî (Dınbılî) lehçesi 290, 297, 304, 359, 363, 367, 369
Zazalar 64, 294, 297, 359
Zebid 624
Zebrofekân 362
Zêdik, Zifki 356
Zehaw 294, 304, 318, 378
Zehaw Goranileri 294
Zehaw-Halman 402
Zehri aşireti 692
Zekeriya Bey 710
Zekeriya Han 178, 188
Zekermi 358
Zeki Han 649, 650, 657, 658, 659, 660, 661, 663, 688
Zelem 190, 629, 630, 631, 632
Zelem kalesi 629, 630, 631, 632
Zelendji (Rus generali) 46
Zemawend 65
Zenbekiye köyü 750
Zencan 33, 327, 661
Zencir 746
Zend 204, 284, 285, 322, 377, 385, 423, 637, 642, 644, 646, 653, 654, 656, 657, 658, 663, 671, 676, 686, 687, 688, 689, 715
Zend ailesi 637, 663, 687, 688
Zend aşireti 41, 204, 347, 385, 644, 646, 657, 671
Zend Avesta 65, 263, 264, 288
Zend Devleti 656, 688
Zend dili 284, 290
Zend Erdelan 637
Zend Hükümeti 204, 205, 385, 423, 676, 688, 689
Zend imparatorluğu 663
Zenderod nehri 517
Zendi 648, 661, 677, 687, 688
Zendiyo Kâlê 385
Zeng 492, 493
Zengabad 346
Zengan 427
Zengare ilçesi 479
Zengene 55, 347, 384, 394, 629, 739, 747, 749
Zengene Aşireti 347, 394, 739
Zengene Emirliği 749
Zengezor 53, 393
Zengi Atabekleri 142
Zengi bin Tekla 511
Zengiler 146
Zengene Aşireti 382
Zenkele 331
Zenkene aşireti 313
Zeraki 705
Zerbatiye 52
Zerdav 347
Zerdekoh 384, 387
Zerdüşt 115, 116, 117, 122, 123, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 276, 278, 279, 280, 281, 288, 289, 378
Zerevan 365
Zergoş 348
Zêrhati 353
Zeriki-Zirki Emirliği 705
Zerzai aşireti 42
Zerzailer 737
Zerzan aşireti 355
Zerzari 741
Zerzariye 335
Zêya Koyê 403
Zeydan 356, 358
Zêyê Koy 53
Zeyneddin Balu 154
Zeynel Han 635
Zeynelabidin 532
Zeyniye devleti 333
Zeytiye 338
Zırki Seyid Ahmed Bey 163
Zırnık madeni 336
Zırza aşireti 717, 726
Zibar 215, 337, 352
Zibar ilçesi 352
Zibari Aşireti 352
Zibariyan 374
Zilan 53, 67, 355, 393
Zilanlı 367, 374
Zimri 96, 402
Zirikân Aşireti 373, 367
Zirki 363, 705
Ziv Hedar 390
Ziyad bin Şehrakeveyh 482
Ziyadi 327
Ziyaeddin İbnu'l Esir 597
Ziyar 482, 483
Ziyaroğulları 135
Ziyauddin Han 188
Ziyê Koyê 630
Zol 390
Zori 305, 339
Zozan 138, 139, 143, 147, 148, 325, 328, 450, 496
Zozan Dağları 143
Zuhâb 75, 92, 114, 200, 212,273, 274, 304, 381, 382, 383, 475, 745
Zuhrawend 384
Zülfikar Han 171, 661
Zülfikar Paşa 179

Kürtler ve Kürdistan tarihi konusunda başyapıtlardan biri olan bu değerli kitabın Türkçe'de yayınlanması bu alandaki büyük bir boşluğu dolduracaktır. Elinizdeki bu hacimli kitabı değerli kılan özelliği sadece alanındaki birçok kitaba kaynaklık etmesi, yazarın bu çalışmasında önyargısız ve konuya dair tüm kaynaklardan yararlanması değildir. Onu asıl değerli kılan özelliği Kürtler ve Kürdistan tarihini Kürtçe anlatmasından ileri geliyor. Zira daha önce Kürtler ve Kürdistan tarihi ile ilgili yazılmış kitaplar farklı dillerde yazılmıştı. Buna *Şerefname* de dahildir.

M. Emin Zeki Beg'in birçok doğu ve batı kaynaklarından yararlanarak hazırladığı bu tarihi çalışma daha sonra M. Ali Avni Bey tarafından Mısır'da Arapça'ya çevrilmiş ve dipnotlarla zenginleştirilerek kendi alanında vazgeçilmez ve kendi döneminde Kürtler üzerine yazılmış en iyi kitap ünvanını haketmiştir. Daha sonra bu alanda çalışan tarihçiler ve bu konuya ilgi duyanlar için vazgeçilmez bir eser niteliğine kavuşmuştur.

Kürtler ve Kürdistan tarihi okumalarına başlamak isteyen bir kişi, bu kitap sayesinde konu hakkında temel bilgilere sahip olabilecek ve bu alanda doğru bir adım atmış olacaktır.

THG
0887590
LYZ

9 789944 360852